Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου

Σχολή Νεώτερης και Σύγχρονης Ιστορίας

Τίτλος Διδακτορικής Διατριβής: Ο ανταγωνισμός Λαϊκού Κόμματος - Ελευθεροφρόνων για την πολιτική ηγεμονία του αντιβενιζελισμού (1921-1928).

Ιωάννης Β. Δασκαρόλης

Φεβρουάριος 2023

Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου

Σχολή Νεώτερης και Σύγχρονης Ιστορίας

Τίτλος Διδακτορικής Διατριβής: Ο ανταγωνισμός Λαϊκού Κόμματος - Ελευθεροφρόνων για την πολιτική ηγεμονία του αντιβενιζελισμού (1921-1928).

Διπλωματική Εργασία η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση Διδακτορικού τίτλου σπουδών στη Νεώτερη και Σύγχρονη Ιστορία στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις.

Ιωάννης Β. Δασκαρόλης

Φεβρουάριος 2023

Πνευματικά δικαιώματα Copyright © Ιωάννης Β. Δασκαρόλης, 2023.

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της Διπλωματικής Εργασίας από το Πανεπιστημίου Νεάπολις δεν υποδηλώνει απαραιτήτως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Πανεπιστημίου.

Προμετωπίδα Μελέτης

«Με ερωτάτε αν πρέπει να ενωθή ο αντιβενιζελικός κόσμος. Προς ποίον μέρος να ενωθή, ερωτώ και εγώ. Προς το Λαϊκόν κόμμα η μετά του κ. Μεταξά; Διότι η εμφάνισις και των διαφόρων άλλων ηγετών ίνε υπόθεσις της αντοχής αυτών έναντι του γελοίου.

Αλλά τα δύο αυτά κόμματα τα έχοντα τα περισσότερα αριθμητικώς στελέχη, εκ του παλαιού πολιτικού κόσμου, διεσπάθησαν αλληλοϋβρισθέντων των αρχηγών των κατά τρόπον μη επιτρέποντα πλέον ούδε την κοινωνικήν αυτών σχέσιν. Εν τούτοις και τα δύο αυτά κόμματα ζήτουν να κηδεμονεύσωσι την αντιβενιζελικήν λεγομένην ιδέαν…..»

Γεώργιος Πωπ (δήλωση στην *Καθημερινή, 13.11.1925*)

Περιεχόμενα

Πρόλογος…..……...σελ.20

I. Βιβλιογραφική επισκόπηση……..……σελ.20

II. Σκοπός της έρευνας – επιμέρους ζητήματα…….....σελ.23

- ***Τα βασικά ζητούμενα της παρούσας έρευνας…….σελ.23***

III. Τα αρχεία…….σελ.24

IV. Οι εφημερίδες του ημερήσιου Τύπου……σελ.28

V. Τα Πρακτικά της Βουλής της περιόδου 1926-1928…….....σελ.30

VI. Πρωτογενής βιβλιογραφία …….……...σελ.30

- ***Δημοσιευμένα αρχεία και συλλογές κειμένων…….……..σελ.33***
- ***Αναμνήσεις, Μαρτυρίες και Απομνημονεύματα……..σελ.37***

VII. Δευτερογενής Βιβλιογραφία…….……σελ.37

- ***Εθνικός Διχασμός (1914-1920)……..…….…...σελ.37***
- ***Μικρασιατική Εκστρατεία και Καταστροφή (1920-1922)…….....σελ. 39***
- ***Μεσοπόλεμος (1922-1928)……σελ.40***
- ***Βιογραφίες……..……σελ.43***
- ***Βοηθήματα σε επιμέρους ζητήματα…….σελ.45***

VIII. Ευχαριστίες……...σελ. 47

IX. Σύντομη τοποθέτηση επί προσωπικού…….....σελ. 49

X. Ημερομηνίες……..……σελ. 50

XI. Χρονολόγιο Διατριβής……..……σελ.50

XII. Συντομογραφίες……..……...σελ. 53

Περίληψη……σελ. 54

Abstract……..σελ. 55

Εισαγωγή – Ο Εθνικός Διχασμός και ο σχηματισμός του αντιβενιζελισμού ως πολιτικού προσανατολισμού (1917-1920)…….…….....σελ.56

1. **Ο Ά Παγκόσμιος Πόλεμος και οι πρώτες εκδηλώσεις του Εθνικού Διχασμού (1914-1915)……σελ.56**

- ***Η πολιτική του Βενιζέλου…….....…….σελ.56***

- ***Η πολιτική του Βασιλιά Κωνσταντίνου……...……...σελ.59***

2. **Η εκστρατεία των Δαρδανελίων, η πρώτη ανάμειξη του Αρχηγεύοντος του Γενικού Επιτελείου Αντισυνταγματάρχη Ιωάννη Μεταξά στις πολιτικές εξελίξεις - πρώτη παραίτηση Βενιζέλου…….....σελ.64**

3. **Η πολιτική ιστορία του Γούναρη, η πρώτη αντιβενιζελική κυβέρνηση υπό την ηγεσία του και η κομματική ανάδυση των Εθνικοφρόνων (1906-1915).....σελ.66**

- ***Η εμφάνιση του Γούναρη στην πολιτική σκηνή (ομάδα των Ιαπώνων) και η περίφημη συνάντηση της Γαστούνης (1906-1912)…… σελ. 66***

- ***Η αντιπολίτευση του Γούναρη την περίοδο 1912-1914 και οι κακές διαπροσωπικές σχέσεις με τον Βενιζέλο……..……....σελ.68***

- ***Η ίδρυση των Εθνικοφρόνων (Μάρτιος 1915)…….…….……...σελ.70***

- ***η διαχείριση της κρίσης από την κυβέρνηση Γούναρη…….…….....σελ.71***

4. **Δεύτερη παραίτηση Βενιζέλου – απόβαση Συμμαχικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη και οι διαδοχικές παραβιάσεις της ελληνικής ουδετερότητας (10 Αυγούστου 1915 -26 Σεπτεμβρίου 1916)…….……...σελ.75**

5. **Παράδοση του Ρούπελ – Κίνημα της Άμυνας στη Θεσσαλονίκη (Αύγουστος - Σεπτέμβριος 1916) ……..σελ.82**

6. **Κυβερνήσεις Καλογερόπουλου – Λάμπρου και τα *Νοεμβριανά* (3 Σεπτεμβρίου 1916-25 Νοεμβρίου 1916)…….……σελ.88**

7. **Έκθρόνιση του Βασιλιά Κωνσταντίνου - άνοδος του Βενιζέλου στην εξουσία και ο διωγμός των πολιτικών του αντιπάλων (1917-1920) ……..……..σελ. 95**

- ***Η Βουλή των Λαζάρων……σελ. 96***

- ***Νόμος 755 – Εκκαθαρίσεις στον στρατό…….…σελ.98***

- ***Gorlitz*****……..…….....σελ.100**

- ***Δημόσιο (Δικαιοσύνη – Παιδεία – Τοπική Αυτοδιοίκηση)…… σελ.101***

- **Λογοκρισία – Φυλακίσεις…….……σελ. 103**

8. Ή αναιμική αντιβενιζελική αντίδραση στις διώξεις (1917-1918)……σελ.106

9. Ο αρχικός σχηματισμός του αντιβενιζελισμού ως γενικού πολιτικού προσανατολισμού και η εξορία της πολιτικής του ηγεσίας (1917-1920)…….σελ.108

<u>Πρώτο Κεφάλαιο</u>: Η πολιτική οργάνωση του αντιβενιζελισμού, η ίδρυση του ΛΚ, η ανάδυση των Ελευθεροφρόνων και η πρώτη τους σύγκρουση (1920-1922)……σελ.113

1. **Η προεκλογική περίοδος του 1920, η ίδρυση του ΛΚ, η ιδεολογία και η σύνθεσή του (Ιούλιος – Νοέμβριος 1920) ……..…….σελ.123**

- ***η επισιτιστική κρίση μέχρι τις παραμονές των εκλογών του 1920…...…….*****σελ.125**

- ***Ο θάνατος του Βασιλιά Αλέξανδρου…….…….……..* σελ.126**

2. **Ο αντιβενιζελισμός στην εξουσία - Η πρώτη μετωπική σύγκρουση του Μεταξά με το ΛΚ (1921-1922) ……...σελ. 126**

- ***Οι δύο συναντήσεις της ηγεσίας του μετανοεμβριανού αντιβενιζελισμού με τον Μεταξά και η οριστικοποίηση της σύγκρουσής τους (25-29 Μαρτίου 1921)…...*****σελ.136**

3. **Η σύμπτυξη των πρώτων πυρήνων του κόμματος των Ελευθεροφρόνων και η δραστηριότητα τους κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής εκστρατείας (Νοέμβριος 1920- Ιούνιος 1922)…….. σελ. 140**

4. **Η Ελληνική κρίση κορυφώνεται λόγω της αποτυχίας της εκστρατείας στην Άγκυρα– νέα αναζωπύρωση του Διχασμού (Σεπτέμβριος 1921-Μάρτιος 1922)……...……...……σελ. 141**

- ***αντιβενιζελική συγκεκαλυμένη τρομοκρατία*****……σελ. 143**

- ***Βενιζελικές συνομωσίες στη Σμύρνη και στην Κωνσταντινούπολη για την ανατροπή της κυβέρνησης (1921-1922)*****…….σελ. 145**

- ***Αναβρασμός στην Κρήτη, Δημοκρατικό Μανιφέστο και συνομωσίες στην Αθήνα για βενιζελικό κίνημα (Ιανουάριος - Αύγουστος 1922)*****…….σελ. 147**

- ***οι εξελίξεις εντός του αντιβενιζελισμού λίγους μήνες πριν την Καταστροφή*****.σελ. 150**

5. **Η Μικρασιατική καταστροφή, η κατάρρευση του μετανοεμβριανού κυβερνητικού συγκροτήματος και η προβολή του Μεταξά ως πιθανού του διαδόχου (27 Αυγούστου – 12 Σεπτεμβρίου 1922)……..……σελ. 158**

<u>Δεύτερο Κεφάλαιο</u>: Ο αποκεφαλισμός του αντιβενιζελισμού στο Γουδή, η άνοδος των Ελευθεροφρόνων και η φυγή του Βασιλιά (1922-1923)……σελ.163

1. **Η Επανάσταση του 1922 και η επανασύσταση του βενιζελικού Κράτους (15 Σεπτεμβρίου – 15 Νοεμβρίου 1922)…….σελ. 168**

2. **Η δίκη και η εκτέλεση των *Έξι* (31 Οκτωβρίου – 15 Νοεμβρίου 1922)…...σελ. 175**

3. **Η άνοδος των *Ελευθεροφρόνων* μετά την εκτέλεση των *Έξι* στο Γουδή (Νοέμβριος-1922-Αύγουστος 1923) …….σελ. 175**

- ***η αιφνιδιαστική εμφάνιση των Ελευθεροφρόνων στο πολιτικό σκηνικό και η πρώτη θετική απήχηση*……...……...σελ. 175**

- ***η αποσύνθεση του ΛΚ*……σελ. 180**

- ***η αντίδραση των άλλων αντιβενιζελικών κομμάτων και η προσπάθεια ανάσχεσης της ανόδου των Ελευθεροφρόνων*……..……...……σελ. 181**

- ***η πρωτοβουλία Ζαΐμη για γεφύρωση του χάσματος και το ναυάγιο της (Αύγουστος 1923)*……..σελ.186**

4. **Η προεκλογική περίοδος και η αναβίωση του Διχασμού (Σεπτέμβριος – Οκτώβριος 1923)……...σελ. 188**

5. **Η κυοφορία του κινήματος Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου και η εμπλοκή Μεταξά (Ιανουάριος – Οκτώβριος 1923)……...…σελ. 194**

6. **Η έκρηξη του κινήματος, η εξέλιξή του και η συμμετοχή Μεταξά (22-26 Οκτωβρίου 1923)……...σελ.197**

7. **Η ακαριαία αντίδραση της *Επαναστατικής Επιτροπής*, η καταστολή του κινήματος και η διαφυγή του Μεταξά στην Ιταλία (26-27 Οκτωβρίου 1923)...σελ. 198**

8. **Οι σοβαρές επιπτώσεις του κινήματος στον αντιβενιζελισμό και στην πολιτική ζωή της χώρας…….……...σελ.200**

- ***Συλλήψεις αντιβενιζελικών και η δίκη των στρατιωτικών πρωταιτίων του κινήματος*……σελ. 201**

- ***ανανέωση των βενιζελικών διώξεων κατά των πολιτικών τους αντιπάλων*...σελ. 202**

<u>Τρίτο Κεφάλαιο</u>: Η Δ΄ Εθνοσυνέλευση, το δημοψήφισμα και η πτώση της Βασιλείας (16 Δεκεμβρίου 1923 – 13 Απριλίου 1924)…….……σελ. 203

1. **Η σύσκεψη για το Πολιτειακό, οι εκλογές της 16ης Δεκεμβρίου 1923 και εξαναγκασμός του Βασιλιά σε αναχώρηση (31 Οκτωβρίου-17 Δεκεμβρίου 1923) ……..σελ.203**

2. **Το αιματηρό αντιβενιζελικό συλλαλητήριο της 9ης Δεκεμβρίου 1923……..σελ. 205**

3. **Οι επιπτώσεις του συλλαλητηρίου της 9ης Δεκεμβρίου…….σελ. 209**

4. **Οι εκλογές της 16ης Δεκεμβρίου 1923, προνουντσιαμέντο του Στρατού και του Στόλου εξαναγκάζει τον Βασιλιά προς αναχώρηση (16-19 Δεκεμβρίου 1923).σελ...211**

5. **Η Δ΄ Εθνοσυνέλευση, ο σχηματισμός των κυβερνήσεων Βενιζέλου-Καφαντάρη και η πτώση τους (2 Ιανουαρίου – 10 Μαρτίου 1924)……...…….……σελ.214**

6. **Ο αντιβενιζελισμός και η στάση του απέναντι στη συμφιλιωτική πολιτική Βενιζέλου – Καφαντάρη -εσωτερικές έριδες (Ιανουάριος – Μάρτιος 1924).....σελ.218**

7. **Ο αντιβενιζελισμός και οι διαπραγματεύσεις με τον Παπαναστασίου για την αναγνώριση της Πολιτειακής μεταβολής (Μάρτιος – Απρίλιος 1924)……..σελ.223**

8. **Ο αντιβενιζελισμός και το δημοψήφισμα της 13ης Απριλίου 1924……σελ.225**

9. **Τα τελικά αποτελέσματα του Δημοψηφίσματος του 1924 και τα οι μετέπειτα εξελίξεις……...σελ.228**

- ***Τα αποτελέσματα και οι λόγοι της ήττας των αντιβενιζελικών…..…….*****σελ. 233**

- ***Η αβασίλευτη Δημοκρατία, η Διεθνής της αναγνώριση και ο Κατοχυρωτικός Νόμος εναντίον των αντιβενιζελικών…….*****σελ.234**

- ***Ο Γεώργιος στην Αγγλία (1924-1932)……...……*****σελ. 237**

<u>Τέταρτο Κεφάλαιο</u>: Ο κομματικός ανταγωνισμός εντός του αντιβενιζελισμού κορυφώνεται (Απρίλιος – Δεκέμβριος 1924)…….……σελ.240

1. **Η εσωστρέφεια του αντιβενιζελισμού και το αίτημα για την κομματική του ενοποίηση (Απρίλιος - Δεκέμβριος 1924)……σελ. 240**

1α. Οι Ελευθερόφρονες και η πολιτική "εντός πλαισίου"…….....**σελ.242**

1β. Το ΛΚ και το ζήτημα της ηγεσίας του……...…**σελ.245**

1γ. Οι θνησιγενείς προσπάθειες πολιτικής σύμπραξης Λαϊκών και Ελευθεροφρόνων (Μάιος – Σεπτέμβριος 1924)……...…….**σελ. 248**

2. **Η ανάδυση των αδιαλλάκτων ως τρίτου πόλου εντός του αντιβενιζελισμού και η απειλή διάσπασης των Ελευθεροφρόνων (Μάϊος – Σεπτέμβριος 1924)……σελ.251**

2α. Η επίθεση των αδιαλλάκτων κατά του Μεταξά και η προσπάθεια διεμβολισμού των Ελευθεροφρόνων……..…….…...σελ. 252

2β. Η ιδεολογία των αδιαλλάκτων……..…….…….….σελ. 256

2γ. Η δημιουργία της *Επιτροπής διεξαγωγής αντιβενιζελικού Αγώνος* από τους αδιάλλακτους και η κλήση Στρέιτ για την γενική αρχηγία (27 Ιουλίου – 2 Νοεμβρίου 1924)……..σελ. 258

2δ. Λόγοι για την αποτυχία των αδιαλλάκτων να αναλάβουν την ηγεσία του αντιβενιζελικού αγώνα…….……...σελ. 260

<u>Πέμπτο Κεφάλαιο</u>: Ο αντιβενιζελισμός απέναντι στη Δ΄ Εθνοσυνέλευση (Μάϊος 1924 – Ιούνιος 1925)……σελ.263

1. **Η αδιάλλακτη στάση των κομμάτων του αντιβενιζελισμού απέναντι στα βενιζελικά κόμματα της Δ΄ Εθνοσυνέλευσης μετά το Δημοψήφισμα (Μάιος – Οκτώβριος 1924)…….……..σελ. 263**

2. **Η συνέχιση του αδιάλλακτου αντιπολιτευτικού αγώνα των εξωκοινοβουλευτικών κομμάτων επί της κυβέρνησης Μιχαλακόπουλου (Οκτώβριος 1924-Ιούνιος 1925) ……σελ.267**

<u>Έκτο Κεφάλαιο</u>: Η κομματική διαπάλη των αντιβενιζελικών κομμάτων κατά την περίοδο της δικτατορίας του Παγκάλου (25 Ιουνίου 1925 – 22 Αυγούστου 1926).σελ.271

1. **Η άνοδος στην εξουσία του Πάγκαλου και η αρχική απρόσμενη συμπόρευση του με τον αντιβενιζελισμό (Ιούνιος – Οκτώβριος 1925)……...σελ.271**

2. **Η διάσπαση του αντιβενιζελισμού στις δημοτικές εκλογές του 1925……σελ.275**

3. **Οι έντονες αντιπαραθέσεις Λαϊκών και Ελευθεροφρόνων αμέσως μετά την ήττα του Μερκούρη στην Αθήνα και η διεύρυνση του χάσματος μεταξύ τους (Οκτώβριος - Νοέμβριος 1925)…….σελ. 279**

4. **Οι άκαρπες προσπάθειες για ένωση του Αντιβενιζελισμού χωρίς τους Ελευθερόφρονες (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1925)…….……σελ.282**

5. **Η συμπόρευση των αντιβενιζελικών κομμάτων στις προεδρικές εκλογές του 1926 ……..……σελ.285**

6. Η φθορά του καθεστώτος του Παγκάλου και ο αντιβενιζελισμός (Απρίλιος – Αύγουστος 1926)…….……..…...σελ.290

Έβδομο Κεφάλαιο: Ο αντιβενιζελισμός, οι εκλογές του 1926 και ο σχηματισμός της Οικουμενικής Κυβέρνησης (22 Αυγούστου – 30 Δεκεμβρίου 1927)……σελ.294

1. Η πτώση του Πάγκαλου και η κυβέρνηση Κονδύλη (22 Αυγούστου - Σεπτεμβρίου 1926)…….……...σελ. 294

2. Η διάλυση των Δημοκρατικών Ταγμάτων και η σύλληψη των αντιβενιζελικών πολιτευτών (9.9.1926)……...σελ. 297

3. Ο αντιβενιζελισμός και οι διαπραγματεύσεις για τις εκλογές του 1926…...σελ.299

4. Ο ανθεκτικός *μύθος* των αδιάβλητων εκλογών του 1926 ……..…σελ.303

5. Η προεκλογική περίοδος του 1926 για τα δύο αντιβενιζελικά κόμματα…...σελ.305

5α. *Το ΛΚ*……..……..……σελ.306

5β. *Οι Ελευθερόφρονες*……..……...…….σελ.307

- ***Τα βενιζελικά κόμματα και ο αντιβενιζελισμός*…….……...…….σελ.310**

6. Τα αποτελέσματα των εκλογών της 7ης Νοεμβρίου 1926……σελ.310

- ***Αποτίμηση των αποτελεσμάτων*……..σελ.312**

7. Ο σχηματισμός της Οικουμενικής Κυβέρνησης και η στάση των αντιβενιζελικών κομμάτων έναντι αυτής. (Ιανουάριος-Αύγουστος 1927)…….σελ.313

Όγδοο κεφάλαιο: Αντιβενιζελισμός και Οικουμενική……...……σελ.318

1. Οι δυσκολίες διακυβέρνησης της Οικουμενικής Κυβέρνησης…….…...…..σελ.318

2. Οι διαδοχικές πολιτικές κρίσεις της Οικουμενικής Κυβέρνησης και ο ρόλος των αντιβενιζελικών κομμάτων σε αυτές (Ιανουάριος – Ιούνιος 1927)……..…...σελ.321

- ***Δελτία πληροφοριών του Α΄ Σώματος Στρατού (16 – 29 Ιανουαρίου 1927)……..……....σελ.323***

- ***Απόλυση Κατσώνα από την ηγεσία της Χωροφυλακής (9-11 Απριλίου 1927)……..…...σελ.324***

- ***Απειλούμενη παραίτηση Κουντουριώτη (18 Απριλίου -2 Μαΐου 1927)*****……σελ.325**

- ***Ζήτημα παραπομπής του Πάγκαλου και των υπουργών του σε δίκη (15 Ιανουαρίου – 29 Αυγούστου 1927)*****……..σελ.327**

- ***Ζήτημα διορισμού του Νικολάου Πολίτη ως πρέσβη της Ελλάδας στη Γαλλία (17 - 21 Μαΐου 1927)*****…….…….……σελ. 330**

- ***Αποχώρηση αντιβενιζελικών βουλευτών λόγω μιας φράσης του Παπαναστασίου και αντίθεση τους στα φορολογικά νομοσχέδια Καφαντάρη (25 Μαΐου και 1η Ιουνίου 1927)*****……...σελ. 333**

<u>Ένατο κεφάλαιο</u>: Η απευθείας αντιπαράθεση Λαϊκών – Ελευθεροφρόνων κατά τη διάρκεια θητείας της Οικουμενικής Κυβέρνησης……..…σελ.333

1. Αντιπαράθεση Λαϊκών – Ελευθεροφρόνων στους κόλπους της Οικουμενικής Κυβέρνησης……....σελ.334

- ***Σύμβαση Power and Traction (31 Ιανουαρίου – 10 Φεβρουαρίου 1927)*****…....σελ.335**

- ***Συνταγματικές διατάξεις*****……....σελ. 339**

- ***Ενοικιοστάσιο (16 Φεβρουαρίου – 10 Απριλίου 1927)*****……..σελ. 340**

- ***Επεισόδια για άρση της μονιμότητας δικαστικών και λογοκρισίας των τηλεγραφημάτων (11 και 18 Μαΐου 1927)*****……σελ. 343**

- ***Επεισόδιο για μισθούς στην εταιρία Ulen (25 Μαΐου 1927)*****……....…….σελ.344**

- ***Αποτακτικό (18 Μαρτίου – 1 Ιουνίου 1927)*****……...σελ.345**

Η εσωκομματική αντίθεση των αντιβενιζελικών κομμάτων στην Οικουμενική Κυβέρνηση……..…...σελ.351

2. Η τελική αποχώρηση του ΛΚ από την Οικουμενική Κυβέρνηση (Ιούνιος – Αύγουστος 1927)……...σελ.353

<u>Δέκατο Κεφάλαιο</u>: Ο ανταγωνισμός ΛΚ – Ελευθεροφρόνων κορυφώνεται……...σελ.361

1. Η τακτική του ΛΚ μετά την αποχώρησή του από την Οικουμενική Κυβέρνηση και την προσχώρηση του στην αντιπολίτευση…… ……σελ. 361

2. **Η πολιτική αντιπαράθεση Ελευθεροφρόνων – Λαϊκών στη Βουλή (Αύγουστος – Δεκέμβριος 1927)……..……..……..…σελ.367**

- ***Foundation*……..…….……σελ.367**
- ***Αποχώρηση των βουλευτών του ΛΚ για μια φράση του Καφαντάρη*….……...σελ.368**
- ***Ενοικιοστάσιο*…….……σελ. 368**
- ***Νομοσχέδια δημόσιας εκπαίδευσης*…….…...σελ.369**
- ***Νομοσχέδιο αύξησης στατιστικών τελών*…….…..σελ.371**
- ***Τα νομοσχέδια οδοποιίας (σύμβαση Μακρή)*……..…..σελ. 372**

3. **Ο αντικομμουνιστικός χαρακτήρας της κυβέρνησης συνασπισμού και τα αντιβενιζελικά κόμματα…….……...σελ.375**

4. **Η εμφάνιση του Βενιζέλου στο προσκήνιο, η κυβερνητική κρίση λόγω της οδοποιίας και η πτώση της κυβέρνησης ευρέως συνασπισμού…….σελ.380**

5. **Οι προγραμματικές δηλώσεις της νέας κυβέρνησης συνασπισμού και η στάση του ΛΚ (16 Φεβρουαρίου 1928)……...……σελ.382**

6. **Το περίφημο ζήτημα της οδοποιίας στο τελικό στάδιο διευθέτησης του και η στάση του ΛΚ……..……..σελ.385**

7. **Η τελική επίθεση του ΛΚ κατά των Ελευθεροφρόνων (Μάρτιος-Μάϊος 1928).σελ.393**

- ***Ο ισχυρός σεισμός και η καταστροφή της Κορίνθου (22 Απριλίου 1928)*…...σελ.396**
- ***Νομοσχέδια κατάργησης Κεντρικού Συμβουλίου Καπνού και προσάρτηση τμημάτων του Πανεπιστήμιου Θεσσαλονίκης*……....σελ.397**

<u>Ενδέκατο Κεφάλαιο:</u> Η εμφάνιση του Βενιζέλου στο προσκήνιο και η πτώση των κυβερνήσεων συνασπισμού…….……σελ.398

1. **Οι επιτυχίες και τα επιτεύγματα των κυβερνήσεων συνεργασίας μέχρι τον Μάϊο του 1928……..……σελ.398**

2. **Η επίσημη επάνοδος του Βενιζέλου στο πολιτικό προσκήνιο και τα αντιβενιζελικά κόμματα (Απρίλιος - Μάϊος 1928)……σελ. 400**

3. **Η τελευταία κυβέρνηση συνασπισμού…….σελ. 408**

- *το ζήτημα των βυθοκόρων (13-14 Ιουνίου 1928)*……..……..**σελ.410**

4. **Η φημολογούμενη αλλαγή του εκλογικού συστήματος και τα αντιβενιζελικά κόμματα (26 – 28 Ιουνίου 1928)**……..……..**σελ.412**

5. **Το ξέσπασμα της πολιτικής κρίσης για την υπεραξία των καλυμμάτων και τον διακανονισμό των γαλλικών χρεών (27-28 Ιουνίου 1928)**……..…….**σελ.413**

6. **Η πτώση της κυβέρνησης συνασπισμού και η πραξικοπηματική αλλαγή του εκλογικού νόμου (29 Ιουνίου – 10 Ιουλίου 1928)**…….……....**σελ.416**

<u>Δωδέκατο Κεφάλαιο</u>: Οι εκλογές του 1928 και η συντριβή των αντιβενιζελικών κομμάτων……..…….**σελ.420**

1. **Η αντανακλαστική συσπείρωση των αντιβενιζελικών γύρω από το ΛΚ..…σελ.420**

2. **Η τραγική προεκλογική περίοδος για τους Ελευθερόφρονες και προσωπικά για τον Μεταξά στην Κεφαλλονιά σελ**……...**424**

3. **Η προεκλογική περίοδος για το ΛΚ**……..……**σελ.427**

- *Η εμφάνιση Στρέιτ στο προεκλογικό προσκήνιο*……..……..**σελ.429**

4. **Εκλογικά αποτελέσματα – ήττα του αντιβενιζελισμού και κοινοβουλευτική του συντριβή και τα επακόλουθα αυτής**…….**σελ.434**

- *Η εσωστρέφεια στο ΛΚ μετά την εκλογική συντριβή του 1928*……**σελ.437**

- *Η προσωρινή διάλυση των Ελευθεροφρόνων (1928-1932)*…….....….**σελ.440**

5. **Οι σοβαρές επιπτώσεις των αντισυνταγματικών νομοθετικών αυθαιρεσιών του 1928 και οι επιπτώσεις τους στην τελική κατάλυση της Αβασίλευτης Δημοκρατίας**……..……..……..**σελ. 444**

<u>Δέκατο τρίτο κεφάλαιο</u>: Λόγοι της τελικής επικράτησης των Λαϊκών εις βάρος των Ελευθεροφρόνων στον χώρο του αντιβενιζελισμού…….……..**σελ.445**

1. **Το πλαίσιο της αντιπαράθεσης Λαϊκών – Ελευθεροφρόνων**……..……. **σελ.445**

1^{α}. Η ιδεολογία του αντιβενιζελισμού, οι καταβολές του και η διαμόρφωσή του μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922-1924)…….……**σελ.445**

- *Η Βασιλεία*…….……...**σελ.446**

- *Λαϊκές ελευθερίες - Συντηρητισμός και ρομαντισμός*…….……..**σελ.447**

- ***Κοινωνικές και οικονομικές τάξεις αναφοράς*****…….……..σελ.449**
- ***αντιμιλιταρισμός*****…….……σελ.451**
- ***Οι ομοιότητες και οι διαφορές με τον βενιζελισμό*****……σελ.451**

1β. Ο αντιβενιζελικός Τύπος (1914-1928)…….σελ. 454

- ***Καθημερινή*****...……..…..σελ.455**
- ***Πολιτεία*****……..……..σελ.459**
- ***Εσπερινή*****……..……σελ.460**
- ***Χρόνος*****……..……σελ.461**
- ***Νέα Ημέρα Τεργέστης*****……...……....σελ.462**
- ***Αθηναϊκή*****……..……σελ.463**
- ***Βραδυνή*****……..……..σελ.465**
- ***Απογευματινή*****…….……..σελ.465**
- ***ΣΚΡΙΠ*****……..……σελ.466**
- ***Το Φως (της Θεσσαλονίκης)*****……..……σελ.467**

1γ. Ο αντιβενιζελισμός στα Γράμματα…….....σελ.468

- ***Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης*****……...……..……σελ.468**
- ***Χρήστος Χρηστοβασίλης*****……...…….……σελ.469**
- ***Κώστας Καρυωτάκης*****……..……σελ.471**

1δ. Ο αντιβενιζελικός πόλεμος της μνήμης του Διχασμού (1922-1928)……..σελ.473

- ***Paxton Hibben*****…….……σελ.474**
- ***Eduard Driault*****……..…...σελ.475**
- ***A. Fragoulis*****……..…σελ.478**
- ***Winston Churchill*****……...σελ.479**

- ***Compton McKenzie και sir Basil Thomson*……..……...σελ.480**

- ***Συνολική αποτίμηση του αντιβενιζελικού πόλεμου της μνήμης*…… ……..σελ.482**

1ε. Αντιβενιζελισμός και πρόσφυγες (1922-1932)……..……σελ.484

1ζ. Αντιβενιζελισμός και Παλαιό Ημερολόγιο (1923-1928)……..σελ.491

2. Γενική προσέγγιση της σύγκρουσης ΛΚ – Ελευθεροφρόνων……..…..σελ. 497

3. Η κομματική διάσταση – Τα κοινά στοιχεία των δύο κομμάτων…….....….σελ.499

3^{α}. Το *ΛΚ*…….…..……..…..σελ.502

3β. Ελευθερόφρονες……..…...…….σελ.505

4. Η προσωπική διάσταση……σελ. 507

4^{α}. Οι πολιτικοί αρχηγοί…….……σελ.507

- ***Παναγής Τσαλδάρης*……..…….σελ.507**

- ***Ιωάννης Μεταξάς*……..……...σελ.508**

- ***Σύγκριση και σύγκρουση των δύο πολιτικών αρχηγών*……...……...σελ.510**

4β. Οι πολιτευτές…….……σελ.513

- ***Οι πολιτευτές του ΛΚ*……..……σελ.513**

- ***Οι πολιτευτές των Ελευθεροφρόνων*……..……σελ.514**

- ***Σύγκριση και σύγκρουση των δύο ομάδων πολιτευτών*……σελ.515**

4γ. Οι δύο ιδιοκτήτες - διευθυντές των αντιβενιζελικών εφημερίδων *Καθημερινής* και *Πολιτείας* (Βλάχος εναντίον Νικολούδη)……..……..σελ.516

4δ. Οι δύο ιδιοκτήτες - διευθυντές των αντιβενιζελικών εφημερίδων της Θεσσαλονίκης *Ταχυδρόμου Βορείου Ελλάδος – Φωτός* (Δαρβέρης εναντίον Ρίζου)……..…..σελ.517

4ε. Γεώργιος Στρέιτ: Ο παρασκηνιακός πρωταγωνιστής των πολιτικών διεργασιών του μεσοπολεμικού αντιβενιζελισμού…….……..…….σελ.518

5. Η ιδεολογική διάσταση……..……σελ.520

5^{α}. Οι ιδεολογικές διαφορές ΛΚ – Ελευθεροφρόνων……..……..σελ.520

5β. Κοινοβουλευτισμός και Ιωάννης Μεταξάς – Μια ασύμβατη σχέση;…….σελ.524

5γ. Ο αφανής πρωταγωνιστικός ρόλος των αδιαλλάκτων εντός του αντιβενιζελισμού και τα ολέθρια αποτελέσματά του (1924-1928)……..……σελ.525

Επίλογος - Κατακλείδα της διατριβής……..……..σελ.528

Βιβλιογραφία……..……...σελ.529

Σελίδα Εγκυρότητας

Ονοματεπώνυμο Φοιτητή: **Ιωάννης Β. Δασκαρόλης**

Τίτλος Διπλωματικής Εργασίας: ***Ο ανταγωνισμός Λαϊκού Κόμματος - Ελευθεροφρόνων για την πολιτική ηγεμονία του αντιβενιζελισμού (1921-1928)***

Η παρούσα Διπλωματική Εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για την απόκτηση διδακτορικού τίτλου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις και εγκρίθηκε στις 9.12.2022 από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή

Πρώτος επιβλέπων (Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφος): Γεώργιος Γεωργής (Καθηγητής Σύγχρονης Ιστορίας Πανεπιστημίου Νεάπολις Πάφος)
Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Μάριος Ευρυβιάδης (Επίκουρος Καθηγητής Διεθνών Σχέσεων, Πανεπιστημίου Νεάπολις Πάφος)
Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Αντώνης Κλάψης (επισκέπτης Καθηγητής Διπλωματίας και Διεθνών Οργανισμών, Πανεπιστημίου Νεάπολις Πάφος).
Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Αικατερίνη Παπαζαχαρίου (Λέκτορας Διπλωματική Ιστορίας και Διεθνών Σχέσεων, Πανεπιστημίου Νεάπολις Πάφος).
Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Κυριάκος Ιακωβίδης (Λέκτορας Σύγχρονης Ιστορίας, Πανεπιστημίου Νεάπολις Πάφος).

Υπεύθυνη Δήλωση

Ο Ιωάννης Β. Δασκαρόλης, γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο «***Ο ανταγωνισμός Λαϊκού Κόμματος - Ελευθεροφρόνων για την πολιτική ηγεμονία του αντιβενιζελισμού (1921-1928)***», αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει, έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Ο Δηλών

Πρόλογος

Ι. Βιβλιογραφική επισκόπηση

Η περίοδος του Μεσοπολέμου αποτελεί έναν σημαντικό συνδετικό κρίκο μεταξύ της δεκαετούς πολεμικής εξόρμησης (1912-1922) και της δεκαετίας της Κατοχής και του εμφυλίου (1941-1949). Ως τώρα η ιστορική έρευνα έχει επικεντρωθεί στις δύο παραπάνω περιόδους που περιέχουν συγκλονιστικά γεγονότα για την Ελλάδα και τον Ελληνισμό γενικότερα, υποτιμώντας την περίοδο του Μεσοπολέμου. Σε πολλά σημεία της, η ανάλυση της περιόδου του Μεσοπολέμου από την υπάρχουσα βιβλιογραφία είναι ρηχή, η επικεντρώνεται υπερβολικά σε λιγότερο σημαντικές πτυχές της, αποσιωπώντας άλλες που διαμόρφωσαν πολιτικά τις εξελίξεις της περιόδου. Πιο συγκεκριμένα, ενώ υπάρχουν πολλές αξιόλογες και λεπτομερείς μελέτες για το Σ.Ε.Κ.Ε./Κ.Κ.Ε. που την εποχή του Μεσοπολέμου εκπροσωπούσε εκλογικά περίπου το 1-4% της ελληνικής κοινωνίας, απουσιάζουν από την βιβλιογραφία του Μεσοπολέμου εξειδικευμένες μελέτες για τον αντιβενιζελισμό που εκπροσωπούσε το αντίστοιχο 30-40%.

Ο αντιβενιζελισμός κατά κανόνα αντιμετωπίζεται και αποτιμάται αρνητικά από τους ιστορικούς που ασχολήθηκαν με την περίοδο του Εθνικού Διχασμού και του Μεσοπολέμου, κυρίως γιατί οι επιλογές του τόσο κατά τον Εθνικό Διχασμό όσο και κατά την διάρκεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας δεν δικαιώθηκαν από τις εξελίξεις. Πιο συγκεκριμένα, ο αντιβενιζελισμός χρεώνεται με την λάθος επιλογή στρατοπέδου κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, με την βία των *Νοεμβριανών*, με την παθητική αντίσταση κατά την επιστράτευση του 1918, με την αντίθεση στην φιλόδοξη πολιτική του Βενιζέλου στη Μικρά Ασία, ενώ κατηγορείται για την απομόνωση και την αποτυχία της μικρασιατικής του πολιτικής που οδήγησε στην Μικρασιατική Καταστροφή.

Όπως είδαμε, στις γενικές μελέτες του ελληνικού Μεσοπολέμου, ο αντιβενιζελισμός αντιμετωπίζεται κατά κανόνα με γενικεύσεις ως ένα ενιαίο σύνολο, χωρίς εσωτερικούς διαχωρισμούς, ποικιλία απόψεων και πολιτικών τοποθετήσεων. Αντίθετα ο βενιζελισμός έχει μελετηθεί σε περισσότερο βάθος και έχουν αναδειχθεί ικανοποιητικά πολλές από τις εσωτερικές αντινομίες του και τις ενδοπαραταξιακές συγκρούσεις του. Ο σκοπός της έρευνάς μου λοιπόν, είναι να αναδείξω ακριβώς τις αντίστοιχες εσωτερικές αντινομίες του αντιβενιζελισμού, να ανακαλύψω τις προσωπικές και ενδοπαραταξιακές συγκρούσεις που τελικά διαμόρφωσαν τις κυρίαρχες πολιτικές του απέναντι στο κράτος και την ελληνική κοινωνία. Όπως άλλωστε παραδέχεται και ο Γιώργος Μαυρογορδάτος *«Η υπεροχή του Βενιζελισμού αναπαράγεται και στην ίδια την ιστοριογραφία. Μοιραία υπερισχύει μια "βενιζελική" θεώρηση κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου.*[…] *Όπως το βιβλίο του Βεντήρη έτσι και εκείνο του Δαφνή σημαδεύει ανεξίτηλα την ιστορική μνήμη. Από την Αντιβενιζελική πλευρά δεν υπάρχει τίποτα αντίστοιχο. Υπάρχουν μόνο απολογητικές ή αγιογραφικές μελέτες για τον Τσαλδάρη, τον Μεταξά και τον Γεώργιο Β΄ και άλλα πρόσωπα. Αλλά αυτά δεν συγκροτούν μια ολοκληρωμένη εναλλακτική θεώρηση. Μόνο από σοσιαλιστική και μαρξιστική σκοπιά μπορούσε να υπάρξει –και υπήρξε– μια τέτοια εναλλακτική θεώρηση».*

Είναι λοιπόν γεγονός ότι ο αντιβενιζελισμός ηττήθηκε και στη συλλογική εθνική μνήμη δικαιώθηκε ο Βενιζέλος και οι Φιλελεύθεροι. Σε αυτό συντέλεσαν αποφασιστικά και οι πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα μετά το 1974 με την ανακήρυξη της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας και τις γενικότερες κοινωνικές εξελίξεις που δεν στάθηκαν ευνοϊκές προς τον συντηρητισμό, την παράδοση και τις κοινωνικές αξίες που πρέσβευε ο αντιβενιζελισμός. Προφανώς αν η εργασία μας περιοριστεί σε μια «αντιβενιζελική» μεσοπολεμική εξιστόρηση ή σε μια τεχνική υπεράσπιση του αντιβενιζελισμού, θα έχουμε αποτύχει πλήρως στην αποστολή μας.

Από την άλλη, όπως αναφέρει πολύ εύστοχα και η Βάσω Κιντή οι ιστορικοί οφείλουν να δίνουν φωνή και *«σε συγκεκριμένες ομάδες που βρίσκονται στη σκιά, έχουν ηττηθεί ή αδικηθεί ή έχουν τυχόν εγκαταλειφθεί στο περιθώριο των εξελίξεων»* (Βάσω Κιντή, *Φιλοσοφία της Ιστορίας*, Πόλις, Αθήνα 2021, σ. 243). Αλλά και ο Γιώργος Θεοτοκάς σημειώνει: *«Η μόνιμη άρνηση του αντιβενιζελισμού σαν απαραίτητο συμπλήρωμα της βενιζελικής θέσης θα ευχαριστήσει ίσως εκ των υστέρων τους πολύ διεφθαρμένους διανοητές, που ζητούν από το θέαμα της ζωής και της ιστορίας μια ικανοποίηση αποκλειστικά λογική. Ίσως και οι συμφορές του να προκαλέσουν κάποια συμπόνια στους ευαίσθητους ιστοριοδίφες, αν υποτεθεί ότι μπορεί να υπάρξουν ευαίσθητοι ιστοριοδίφες.* (Γιώργος Θεοτοκάς, *Αργώ, τόμος Β΄*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2020, σ. 103). Στο πλαίσιο αυτό, νομίζω ότι έχει ενδιαφέρον να παρουσιαστεί και η πλευρά του αντιβενιζελισμού όχι μόνο για λόγους δικαιοσύνης, αλλά για λόγους μιας πλήρους και ακριβοδίκαιης αποτίμησης της ιστορικής περιόδου στην οποία δημιουργήθηκε και στέγασε πολιτικά και ιδεολογικά ένα μεγάλο κομμάτι του ελληνικού λαού.

Ως τώρα δεν έχει υπάρξει αυτοτελής μελέτη ή δημοσίευμα με θέμα τον αντιβενιζελισμό της περιόδου 1923-1928. Υπάρχουν όμως πολλές αξιόλογες γενικές μελέτες που έχουν επιμέρους αναφορές στο ζήτημα. Το απόλυτο γεγονοτολογικό βιβλίο αναφοράς για τον Μεσοπόλεμο παραμένει μέχρι τις μέρες μας το έργο του διακεκριμένου δημοσιογράφου Γρηγόρη Δαφνή (Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων Τόμος Α΄*, Κάκτος, Αθήνα 1997). Παραμένει κορυφαίο μέχρι τις μέρες μας για τους ακόλουθους λόγους:

α. Γιατί η απλότητα της γραφής του είναι απαράμιλλη. Επειδή ακριβώς η δουλειά του είναι περισσότερο δημοσιογραφική, είχε πολύ λιγότερους περιορισμούς να ικανοποιήσει από έναν ιστορικό. Γράφει περισσότερο ένα ιστορικό παραμύθι και η απλότητα της έκφρασής του θέλγει τον μέσο φιλίστορα αναγνώστη.
β. Γιατί είναι σύγχρονος με τα γεγονότα. Πολλές φορές αυτό μπορεί να ισοφαρίσει πολλά άλλα μειονεκτήματα, καθώς οι αναμνήσεις ενός δημοσιογράφου της εποχής, αναδεύουν το κλίμα της – το βενιζελικό κλίμα, θα μπορούσε να προσθέσει κανείς.
γ. Γιατί όσο και αν μεροληπτεί υπέρ των βενιζελικών, δεν διστάζει σε πολλά σημεία να υποδείξει τα λάθη τους ή να τα υπονοήσει με μια προσεκτική ασάφεια. Έτσι τελικά το αποτέλεσμα μοιάζει ισορροπημένο και κανείς δεν μπορεί να τον κατηγορήσει για έλλειψη αντικειμενικότητας.
δ. Γιατί περιέργως κανείς δεν προσπάθησε ως τώρα να αξιοποιήσει και να συνθέσει τις δεκάδες θεματικές μελέτες για πτυχές του Μεσοπολέμου, δημιουργώντας μια νέα πιο σύνθετη και πλήρη αφήγηση, που θα εμπεριέχει όλα τα νέα στοιχεία που έχουν προκύψει.

Και λέω περιέργως γιατί ο Μεσοπόλεμος έχει διάρκεια μόλις 22 χρόνια, (18 αν υπολογίσουμε μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή).

Ο Σπυρίδων Μαρκεζίνης στο πολύτομο έργο του για την πολιτική ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας καταφέρνει να δώσει το πληρέστερο περίγραμμα του αντιβενιζελισμού, ενώ είναι ο μόνος που κάνει σχετικές νύξεις για την σύγκρουση των δύο κομμάτων του (Μαρκεζίνης Σπυρίδων, *Πολιτική ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος, τόμος 3ος*, Πάπυρος, Αθήνα 1978). Προφανώς έχει το πολύ σημαντικό πλεονέκτημα να προέρχεται πολιτικά ο ίδιος από τον αντιβενιζελισμό και να έχει σαφέστερη εικόνα για τις εσωτερικές του διεργασίες, άλλωστε ο πατέρας του Βασίλειος Μαρκεζίνης διετέλεσε υψηλόβαθμο στέλεχος των Ελευθεροφρόνων. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο έργο του Μαρκεζίνη ο αντιβενιζελισμός αναλύεται στην ίδια έκταση με τον βενιζελισμό, ενώ παρέχει διεισδυτικές πληροφορίες για το ΛΚ το οποίο γνώριζε εκ των έσω. Η ανάλυση του Μαρκεζίνη για τον αντιβενιζελισμό παραμένει σχετικά συνοπτική και σίγουρα δεν καλύπτει επαρκώς το ζήτημα σε όλες τις πτυχές του, καθώς έτσι και αλλιώς ίσως δεν είναι και το αντικείμενο μιας γενικής πολιτικής ιστορίας της περιόδου. Επίσης ο Μαρκεζίνης δεν μας δίνει καμία πληροφορία για τον πόλο των αδιαλλάκτων και τον ρόλο τους στις ενδοαντιβενιζελικές εξελίξεις.

Στο έργο του *«Η Ελληνική πολιτική ζωή: Εικοστός Αιώνας*, Παπαζήση, Αθήνα 1997, ο Θανάσης Διαμαντόπουλος σε πρώτο χρόνο εντοπίζει ότι εντός του αντιβενιζελισμού υπήρχαν αποκλίσεις και διαφοροποιήσεις που έχουν πολιτικό ενδιαφέρον, υπονοώντας πιθανά τους Ελευθερόφρονες. Όταν εξειδικεύει, ο Διαμαντόπουλος αντιλαμβάνεται του Ελευθερόφρονες ως *«αποκλίνοντα αντιβενιζελισμό»* που *«εξέφρασε μεν εκσυγχρονιστικές τάσεις αλλά γρήγορα επανακατολίσθησε σε αντιδημοκρατικές ακραίες θέσεις».* Προφανώς ο Διαμαντόπουλος αναφέρεται στην αντικοινοβουλευτική στροφή του Μεταξά μετά το 1932, ενώ αντιλαμβάνεται τους Ελευθερόφρονες ως μια παραφυάδα του αντιβενιζελισμού και ένα αυστηρά αρχηγικό κόμμα χωρίς ιδεολογία.

Ο Γιώργος Μαυρογορδάτος με την διδακτορική διατριβή του στο Πανεπιστήμιο του Berkley μας δίνει μια σύντομη ανάλυση μόνο του ΛΚ και όχι των Ελευθεροφρόνων. Το ΛΚ του Μεσοπολέμου το αντιμετωπίζει ως ένα αρχηγικό κόμμα χωρίς αρχές που καθοδηγείται σχεδόν αποκλειστικά από τον αρχηγό του (Georgios Mavrogordatos, *Stillborn Republic: social coalitions and party strategies in Greece 1922-1936,* Berkley 1982). Στην δεύτερη μελέτη του που δημοσιεύτηκε πρόσφατα και έχει ως πυρήνα την αρχική του διατριβή, ο Μαυρογορδάτος, συνεχιστής της άποψης του Γεώργιου Σκληρού στο ζήτημα αυτό, αντιμετωπίζει τον αντιβενιζελισμό περισσότερο ως ένα κίνημα αρνητισμού και αδιάλειπτης διαμαρτυρίας που στηρίζεται κυρίως από μικροαστούς και εγκολπώνεται όλες τις μειονοτικές ομάδες όταν αυτές συγκρούονται με το κράτος για τα δικαιώματά τους (λ.χ. Εβραίοι, Σλαβόφωνοι, Παλαιοημερολογίτες). (Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922 – η παράταση του διχασμού*, Πατάκη, Αθήνα 2017).

Αντίθετα με τον Μαυρογορδάτο ο Gunnar Hering αποτιμά την αντιβενιζελική ιδεολογία ως συνεκτική και ως έχουσα και θετικό περιεχόμενο και όχι μόνο αρνητικό (Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, Τόμος Β΄*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2006). Ο Hering σκιαγράφησε πιο ολοκληρωμένα την ιδιοσυστασία των δύο κομμάτων του αντιβενιζελισμού και περιέγραψε με ακρίβεια τις θέσεις τους στα περισσότερα ζητήματα εσωτερικής πολιτικής.

Η Δέσποινα Παπαδημητρίου στο έργο της για την συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα, ταυτίζει τον αντιβενιζελισμό με τον λαϊκισμό, ενώ αντιλαμβάνεται την συντηρητική ιδεολογία της εποχής ως μια υποκριτική και γεμάτη αντιφάσεις νομιμοφροσύνη (Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο Έθνος των εθνικοφρόνων (η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967)*, Σαββάλα, Αθήνα 2006).

ΙΙ. Σκοπός της έρευνας – επιμέρους ζητήματα

Κοινή έλλειψη όλων αυτών των σημαντικών έργων για τον Μεσοπόλεμο είναι η απουσία πληροφοριών για τις ενδογενείς εξελίξεις, τριβές και συγκρούσεις εντός του αντιβενιζελισμού. Κορυφαίο συστατικό στοιχείο του πολύπτυχου εσωτερικού αυτού ανταγωνισμού, ήταν η σύγκρουση ΛΚ και Ελευθεροφρόνων για την πολιτική ηγεμονία του αντιβενιζελισμού, μια σύγκρουση που ξεκίνησε τις παραμονές της Μικρασιατικής Καταστροφής και κορυφώθηκε την περίοδο 1925-1928. Ο ανταγωνισμός αυτός δεν είχε μόνο προσωπικά στοιχεία όπως υπαινίχθηκε ο Διαμαντόπουλος, αλλά ήταν πολυδιάστατος με ανάμεικτες ιδεολογικές, κοινωνικές και οικονομικές πτυχές. Η πρωτοτυπία της εν λόγω διατριβής είναι η ιχνηλάτιση και η ανάδειξη όλων αυτών των διαφοροποιητικών στοιχείων μεταξύ των δύο παρατάξεων του αντιβενιζελισμού που θα βοηθήσουν να καταλάβουμε την συνολική υφή του, την πολιτική και κοινωνική νοοτροπία των οπαδών του, καθώς και τα προτάγματά τους για το μέλλον. Εκτός αυτών, επιχειρείται μια σε βάθος ανάλυση των κοινωνικών και ιδεολογικών χαρακτηριστικών του αντιβενιζελισμού ως αυθύπαρκτης πολιτικής και κοινωνικής συνιστώσας και όχι μόνο ως αντανάκλαση από τον μεγάλο της αντίπαλο όπως έχει προβληθεί κατά κόρον από την βιβλιογραφία ως τώρα.

Στο κέντρο της εξέτασης αυτής, βρίσκεται ο πολιτικός ανταγωνισμός των Ελευθεροφρόνων και του ΛΚ για την πολιτική ηγεμονία του αντιβενιζελισμού που ξεκίνησε ήδη από την Άνοιξη του 1921 όταν ο Μεταξάς αρνήθηκε την αρχιστρατηγία της Μικρασιατικής Στρατιάς και την σύμπλευση με τον αντιβενιζελισμό των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων και διήρκεσε μέχρι την εκλογική συντριβή του αντιβενιζελισμού στις εκλογές του 1928. Αυτός ο εσωτερικός ανταγωνισμός δεν αντανακλούσε μόνο προσωπικές φιλοδοξίες των ηγετών του αντιβενιζελισμού, αλλά παράλληλα και μια εσωτερική ιδεολογική αντίθεση μεταξύ των διάφορων συνιστωσών εντός του, που θα μας βοηθήσει να καταλάβουμε σε βάθος τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της συντηρητικής παράταξης κατά την διάρκεια της πρώτης περιόδου Μεσοπολέμου.

Η παρούσα έρευνα στο πλαίσιο εξυπηρέτησης των σκοπών που έχει θέσει, παρέχει και ένα γενικότερο περίγραμμα του αντιβενιζελισμού, ανατέμνοντας την δημιουργία του, την ιστορική πορεία του από τον Εθνικό Διχασμό του 1915 ως την εκλογική συντριβή του 1928, την ιδιοσυστασία του και τα ιδεολογικά χαρακτηριστικά του, την παρουσία του στην ελληνική κοινωνία, το στελεχιακό του δυναμικό.

- ***Τα βασικά ζητούμενα της παρούσας έρευνας***

Έτσι, τα κύρια ερωτήματα που θα προσπαθήσει να απαντήσει η παρούσα έρευνα διαμορφώνονται ως εξής:

1. Ποιες ήταν οι κοινωνικές συνθήκες που οδήγησαν στην δημιουργία του αντιβενιζελισμού;
2. Ο αντιβενιζελισμός ήταν μια στείρα αντίθεση στον βενιζελισμό όπως φανερώνει η ονομασία του ή είχε και διακριτό ιδεολογικό περιεχόμενο; Ποιες κοινωνικές δυνάμεις εξέφραζε και εκπροσωπούσε;
3. Ποιες κοινωνικές συνθήκες και πολιτικές εξελίξεις οδήγησαν στη δημιουργία των Ελευθεροφρόνων και του ΛΚ και ποιες οι σχέσεις μεταξύ τους την περίοδο 1922-1928;
4. Ποιοι οι λόγοι που το ΛΚ επικράτησε του αντιπάλου του και παγιώθηκε στην ηγεσία του αντιβενιζελισμού;
5. Ποιος ο ρόλος του αντιβενιζελικού Τύπου στις πολιτικές εξελίξεις εντός του αντιβενιζελισμού;

III. Τα αρχεία

Στην έρευνά μου τα βασικά αδημοσίευτα αρχεία που σκοπεύω να ερευνήσω και να αντλήσω το υλικό μου είναι τα αρχεία των αρχηγών του ΛΚ Δημήτριου Γούναρη (Ε.Λ.Ι.Α.) και Παναγή Τσαλδάρη (Ι.Κ.Κ.) και του αρχηγού των Ελευθεροφρόνων Ιωάννη Μεταξά (Γ.Α.Κ.). Από τα αρχεία Τσαλδάρη και Γούναρη θέλουμε να αντλήσουμε στοιχεία που αφορούν την ιδεολογία και την λειτουργία του ΛΚ την περίοδο 1920-1928, για τις εσωκομματικές εξελίξεις και τις επαφές τους με άλλα στελέχη του ΛΚ, αλλά κατεξοχήν για την σχέση τους και την θεώρησή τους για τον αντίπαλό τους Ιωάννη Μεταξά και το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων. Τα αντίστοιχα στοιχεία θέλουμε να αντλήσουμε από το αρχείο του Ιωάννη Μεταξά, αλλά εδώ προφανώς έχουμε το πολύ σημαντικό προσωπικό του ημερολόγιο που θα μας επιστρέψει να σκιαγραφήσουμε τις απόψεις του Μεταξά με μεγαλύτερη αξιοπιστία σε σχεδόν καθημερινή βάση. Επίσης για το ΛΚ θα ερευνηθεί το αρχείο του Γεώργιου Στρέιτ (Ε.Λ.Ι.Α.) με έμφαση στην περίοδο 1924 -1928 κατά την οποία ο Στρέιτ είχε στενές επαφές και συχνή επικοινωνία τόσο με τον Παναγή Τσαλδάρη όσο και με τον Δημήτριο Μάξιμο. Τα στοιχεία αυτά θα είναι πολύτιμα καθώς θα μας επιτρέψουν να έχουμε μια άλλη οπτική στις εσωτερικές διεργασίες του ΛΚ.

Από το Αρχείο Ιωάννη Μεταξά εκτός από το *Ημερολόγιο*, ο πλέον ενδιαφέρον φάκελος ήταν ο 27^{ος}, ο οποίος περιείχε πολλά έγγραφα με σημαντικές πληροφορίες σχετικές με τα ζητήματα της εταιρείας Power και της οδοποιίας Μακρή, ζητήματα κρίσιμα της κυβερνητικής συμμετοχής των Ελευθεροφρόνων την περίοδο 1926-1928. Επίσης περιέχει επιστολές από την περίοδο του δεύτερου εξαμήνου του 1923 και την σύγκρουση του Μεταξά με την Επαναστατική Κυβέρνηση Γονατά, καθώς και αποκόμματα βενιζελικών εφημερίδων για την φυγάδευση Μεταξά μετά το αποτυχημένο κίνημα Γαργαλίδη - Λεοναρδόπουλου. Επίσης και ο 28^{ος} φάκελος είχε κάποιες ενδιαφέρουσες επιστολές με παραλήπτη τον Μεταξά, αλλά λίγες αφορούσαν την περίοδο που μας απασχολεί.

Το Αρχείο Τσαλδάρη είναι αρκετά συνοπτικό, αλλά έχει σημαντικά έγγραφα που αξιοποιούνται στην διατριβή. Πριν από όλα, στον φάκελο 1^{α} της αλληλογραφίας του υπάρχουν επιστολές από τον Δημήτριο Μάξιμο και τον Ιωάννη (Τζων) Θεοτόκη με σημαντικές πληροφορίες για το ΛΚ και τους αδιάλλακτους αντιβενιζελικούς την περίοδο 1924-1927, αλλά και τις γενικότερες πολιτικές εξελίξεις στον αντιβενιζελισμό. Στον φάκελο 2 υπάρχουν έγγραφα για την ιδεολογία, την δομή και την λειτουργία του ΛΚ, και στον

φάκελο 6 πρόσθετη αλληλογραφία με σημαντικούς παράγοντες του αντιβενιζελισμού. Υπάρχει επίσης αρκετό υλικό για την περίοδο 1932-1936 το οποίο όμως εκφεύγει από τα όρια της παρούσας εργασίας.

Το Αρχείο Στρέιτ ήταν μακράν το πλέον αποκαλυπτικό για τον αντιβενιζελισμό της περιόδου 1920-1929 από όλα τα υπόλοιπα αρχεία που μελετήθηκαν. Κορυφαία προσωπικότητα των αντιβενιζελικών παρασκηνίων, ο Γεώργιος Στρέιτ είχε στενές επαφές με όλους τους ηγέτες του αντιβενιζελισμού, συμμετέχοντας στις συνεννοήσεις του χώρου και ενίοτε διαμορφώνοντας κάποιες από αυτές. Στην αλληλογραφία του στους φακέλους 38 και 39 υπάρχουν σημαντικές επιστολές από τους Τσαλδάρη και Μεταξά την περίοδο 1924-1928, αλλά και πολλές άλλες από σχεδόν όλους τους πολιτευτές των αντιβενιζελικών (Μάξιμος, Πετρακάκος, Θεοτόκης κ.τ.λ.). Στον φάκελο 19 έχει πολλά αρχεία που αφορούν την περίοδο 1920-1922, την στάση των βενιζελικών στην Κωνσταντινούπολη αλλά και γενικότερα για την διεθνή θέση της Ελλάδας. Στον φάκελο 20 υπάρχουν σημαντικά υπομνήματα που αφορούν την ως τώρα άγνωστη δραστηριότητα του Γεώργιου στην Αγγλία για να προετοιμάσει την Παλινόρθωση και την επιστροφή του στην Ελλάδα. Γενικά το Αρχείο περιέχει και άλλο αξιοποιήσιμο υλικό που αναπαριστά ανάγλυφα τον κρυφό ρόλο του Στρέιτ εντός του αντιβενιζελισμού την περίοδο 1924-1928 και ο οποίος τελικά φανερώθηκε στην προεκλογική περίοδο των εκλογών του 1928. Δεν μπορώ να μην αναφερθώ στο πόσο τακτικός ήταν ο ίδιος ο Στρέιτ, καθώς τηρούσε αντίγραφα από όλες τις απαντητικές του επιστολές τα οποία ταξινομούσε μαζί με τις επιστολές που του έστελναν. Ογκωδέστατο και πλήρες επίσης το χειρόγραφο ημερολόγιό του από τον Εθνικό Διχασμό που υπάρχει αυτούσιο στο Αρχείο, αλλά πολύ δύσκολο να διαβαστεί λόγω του γραφικού του χαρακτήρα. Χωρίς υπερβολή θα μπορούσαμε να πούμε ότι το αρχείο Στρέιτ αποτελεί μια κιβωτό αξιόπιστων πληροφοριών για τον αντιβενιζελισμό.

Για τους Ελευθερόφρονες επιλέχθηκε να μελετηθεί το αρχείο του Θεολόγου Νικολούδη (Ε.Λ.Ι.Α.) που αποτέλεσε ως διευθυντής της κομματικής εφημερίδας *Πολιτεία* τον ιδεολογικό στυλοβάτη των Ελευθεροφρόνων, ήταν ο εξ απορρήτων του Μεταξά και υπουργός Παιδείας στις κυβερνήσεις της περιόδου 1927-1928. Το αρχείο του στο μεγαλύτερο μέρος του είναι σχετικό με την θητεία ως πρέσβη στην Pretoria της Ν. Αφρικής στα χρόνια της Κατοχής και αποτελείται από αποκόμματα εφημερίδων, αλληλογραφία και οικονομικές καταστάσεις που αφορούν τα έξοδα της πρεσβείας την περίοδο 1942-1945. Σταθήκαμε τυχεροί γιατί στον φάκελο Β1 υπάρχει μια δέσμη επιστολών που αντάλλαξε ο Νικολούδης με τον Μεταξά. Οι επιστολές αυτές αφορούν την προεκλογική περίοδο του 1928 καθώς ο Μεταξάς βρισκόταν στην Κεφαλλονιά και μοιραία ήταν αναγκασμένος να επικοινωνεί διά αλληλογραφίας με τον στενό του συνεργάτη. Οι επιστολές αυτές μας επιτρέπουν να σκιαγραφήσουμε επακριβώς τις εξελίξεις κατά την περίοδο αυτή εντός των Ελευθεροφρόνων αλλά και εντός του αντιβενιζελισμού γενικότερα. Στο ίδιο φάκελο υπάρχει και μια δεύτερη δέσμη επιστολών που στάλθηκαν από τον Μεταξά μετεκλογικά, όταν είχε παραιτηθεί της πολιτικής και βρισκόταν στην Τήνο. Οι επιστολές αυτές δίνουν μια σαφή εικόνα των σκέψεων και των προθέσεων του Μεταξά μετεκλογικά. Όλες αυτές οι επιστολές είναι σημαντικές γιατί ολοκληρώνουν την εικόνα που έχουμε για τον Μεταξά για το καλοκαίρι του 1928 και λίγο μετά. Προφανώς υπάρχει το ημερολόγιο που είναι επίσης διαφωτιστικό, αλλά εκεί περιέχονται οι μύχιες σκέψεις και προθέσεις του Μεταξά που πολύ λογικά δεν ταυτίζονταν εντελώς με την δημόσια στάση του.

Ομοίως επιλέχθηκε και το αρχείο του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη (Ι.Κ.Κ.) με την ελπίδα ότι ίσως εμπεριέχει σημαντικές πληροφορίες για το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων του οποίου διετέλεσε βουλευτής και εξέχων πολιτευτής των αντιβενιζελικών. Τελικά το αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη είχε υλικό κυρίως από την μεταπολεμική πολιτική σταδιοδρομία του Τσαλδάρη. Για την περίοδο που μας ενδιαφέρει είχε κυρίως προεκλογικό υλικό των εκλογικών αναμετρήσεων 1926 και 1928 περιορισμένης πάντως αξίας για την έρευνά μας.

Το αρχείο του Κωνσταντίνου Κοτζιά (Ε.Λ.Ι.Α.) δυστυχώς δεν είχε κανένα πρωτότυπο έγγραφο από την περίοδο που διαπραγματεύεται η μελέτη μας. Το υλικό του αρχείου αφορά την περίοδο που ο Κοτζιάς εκλέχθηκε δήμαρχος Αθηναίων με το ΛΚ και μεταπολεμικά όταν εκλέχθηκε πολλές φορές βουλευτής. Την περίοδο που ήταν υποψήφιος δήμαρχος Αθηναίων με το ΛΚ, σημειώθηκαν πολλές αντιδράσεις εντός του κόμματος λόγω της προϊστορίας του Κοτζιά με τον Μεταξά και τους Ελευθερόφρονες. Από τις αντιπαραθέσεις αυτές εμμέσως αντλήσαμε στοιχεία για την περίοδο που μας ενδιαφέρει.

Το Αρχείο Μερκάτη (Ε.Λ.Ι.Α.) περιέχει πολλά τεκμήρια αλληλογραφίας του Βασιλιά Κωνσταντίνου από την περίοδο του Εθνικού Διχασμού και της Μικρασιατικής Εκστρατείας – Καταστροφής. Δυστυχώς δεν βρέθηκε αξιοποιήσιμο υλικό για τις εσωτερικές αντιβενιζελικές διενέξεις που αποτελούν το βασικό ζητούμενο της διατριβής. Περιορισμένο ενδιαφέρον στα πλαίσια της διαπραγμάτευσης της διατριβής, έχουν τα υπομνήματα Δούσμανη για τις επιχειρήσεις Ιουλίου – Αυγούστου 1921, όλες οι απόρρητες πληροφορίες για τις στασιαστικές ενέργειες των βενιζελικών, μια επίσημη αναφορά για τα γεγονότα της Χαλκιδικής το 1916, αλλά και έγγραφα που αφορούν την στάση του Βενιζέλου και την προσπάθειά του να βοηθήσει την ελληνική κυβέρνηση στο διεθνές διπλωματικό πεδίο τον Ιανουάριο του 1921.

Επιλέχθηκε να μελετηθεί επίσης το αταξινόμητο αρχείο του Θεόδωρου Τουρκοβασίλη (Ε.Λ.Ι.Α.). Ο Θεόδωρος Τουρκοβασίλης υπήρξε κορυφαίο στέλεχος των Ελευθεροφρόνων, έχοντας στενή πολιτική και διαπροσωπική σχέση με τον Μεταξά. Το αταξινόμητο αρχείο Τουρκοβασίλη αποτελείται από 8 ογκώδεις φακέλους οι οποίοι τελικά, προς μεγάλη μου απογοήτευση, περιείχαν μόνο έγγραφα και αποκόμματα εφημερίδων από την πολιτική πορεία του Τουρκοβασίλη μετά το 1943. Μοναδική εξαίρεση κάποιες επιστολές που ο Τουρκοβασίλης έλαβε από τον Μεταξά το 1931 όταν ο τελευταίος βρισκόταν στην Ελβετία για την ασθένεια της κόρης του.

Για τον ευρύτερο αντιβενιζελισμό επιλέχθηκαν να μελετηθούν το αταξινόμητο αρχείο οικογένειας Τσαλδάρη, τα αρχεία του Γεώργιου Μπούσιου (Ε.Ι.Ε.Β.), του Μιλτιάδη Μάλαινου (Ε.Λ.Ι.Α.), του Ιπποκράτη Παπαβασιλείου (Ε.Λ.Ι.Α.) της Οικογένειας Μερκάτη (Ε.Λ.Ι.Α.) και του Στέφανου Σκουλούδη (Ε.Λ.Ι.Α.). Ο Μιλτιάδης Μάλαινος υπήρξε διακεκριμένος αντιβενιζελικός δημοσιογράφος με ενεργό πολιτική ανάμειξη στον αντιβενιζελισμό, ενώ το χρονικό του για την πτώση του αντιβενιζελισμού που εκδόθηκε σε βιβλίο είχε δημοσιευτεί σε συνέχειες στην *Καθημερινή* την άνοιξη του 1928, αλλά και αποσπασματικά σε άλλες αντιβενιζελικές εφημερίδες. Δυστυχώς τα αρχεία Μιλτιάδη Μάλαινου και Οικογένειας Τσαλδάρη δεν ήταν διαθέσιμα κατά την επίσκεψή μου και δεν κατάφερα να τα μελετήσω.

Ο Γεώργιος Μπούσιος υπήρξε εξέχουσα πολιτική φυσιογνωμία του ευρύτερου αντιβενιζελισμού, συνεργάστηκε πολιτικά με τον Ίωνα Δραγούμη το 1915 εκλέγοντας 8 βουλευτές στην Μακεδονία. Εκλέχτηκε εκ νέου ανεξάρτητος αντιβενιζελικός βουλευτής στις εκλογές του 1920, μετείχε ενεργά στις κομματικές ζυμώσεις της περιόδου 1924-1926 συνεργαζόμενος με τους αδιαλλάκτους, ενώ εκλέχθηκε βουλευτής Κοζάνης ως ανεξάρτητος αντιβενιζελικός το 1926. Το υλικό του αρχείου καλύπτει δύο συγκεκριμένες χρονικές περιόδους, ένα τμήμα αναφέρεται στην κατάληψη των Γρεβενών από τους Γάλλους το 1916 και το δεύτερο στην περίοδο 1920-1922, με ιδιαίτερη έμφαση στον Σεπτέμβριο του 1922. Το αρχείο του παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την σύντομη περίοδο της Κυβέρνησης Τριανταφυλλάκου στην οποία διετέλεσε υπουργός Εσωτερικών και η αλληλογραφία του φανερώνει αρκετά γλαφυρά πως είχε διαμορφωθεί η κατάσταση στην Ελλάδα λίγες εβδομάδες μετά την Μικρασιατική Καταστροφή. Επίσης δίνει κάποιες πληροφορίες για τις ραγδαίες πολιτικές εξελίξεις εντός του αντιβενιζελισμού την επομένη της Μικρασιατικής Καταστροφής.

Ο Ιπποκράτης Παπαβασιλείου υπήρξε ένας από τους τρεις αξιωματικούς (οι άλλοι δύο Ιωάννης Μεταξάς και Ξενοφών Στρατηγός) που επιλέχθηκε από τον τότε Διάδοχο Κωνσταντίνο να σπουδάσει στην Ακαδημία Πολέμου του Βερολίνου με έξοδα της ελληνικής κυβέρνησης. Διετέλεσε μέλος του Γενικού Επιτελείου και ένθερμος υποστηρικτής του Βασιλιά Κωνσταντίνου. Αποστρατεύτηκε και εκτοπίστηκε στις Κυκλάδες από τους βενιζελικούς το 1917, επανήλθε το 1920 και αποστρατεύτηκε εκ νέου το 1922 και πολιτεύτηκε πλέον με τον αντιβενιζελισμό. Δυστυχώς όμως το αρχείο του δεν είχε σχεδόν τίποτε αξιοποιήσιμο για την περίοδο που ερευνά η διατριβή.

Ο Στέφανος Σκουλούδης προερχόταν από ιστορική οικογένεια εμπόρων της Κωνσταντινούπολης και υπήρξε κορυφαία προσωπικότητα του αντιβενιζελισμού, πρωθυπουργός σε μια από τις κρισιμότερες περιόδους του Εθνικού Διχασμού. Ακόμη και μεσοπολεμικά, αν και πλέον σε ιδιαίτερα μεγάλη ηλικία, διατηρούσε ακμαίες τις πνευματικές του δυνάμεις και ασκούσε επιρροή στις πολιτικές εξελίξεις του αντιβενιζελισμού. Ο Μεταξάς τον είχε χαρακτηρίσει δημοσίως και προφανώς σκωπτικά ως *Πάπα του Αντιβενιζελισμού.* Ένα μεγάλο τμήμα του Αρχείου Σκουλούδη αφορά τις δικαστικές του περιπέτειες μετά το 1917, το οποίο όμως δεν ήταν αξιοποιήσιμο στην παρούσα μελέτη. Ένα άλλο μεγάλο τμήμα του αφορά δικαστικές του διενέξεις με δικηγόρους για οικονομικές διαφορές που ομοίως δεν είναι αξιοποιήσιμο. Στο φάκελο 4 του αρχείου βρέθηκε ένα σημαντικό έγγραφο με ονόματα βενιζελικών που συνεργάζονταν στην Αθήνα με τις Συμμαχικές μυστικές υπηρεσίες του οποίου γίνεται χρήση.

Επικουρικά θα ερευνηθεί το Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου (Μ.Μ.) και του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου (Ε.Λ.Ι.Α.). Από τα δύο αυτά αρχεία των πρωταγωνιστών του βενιζελισμού στην εξεταζόμενη περίοδο, μας ενδιαφέρουν κυρίως όλες οι πληροφορίες που μπορούμε να αντλήσουμε σχετικά με τον αντιβενιζελισμό, πως δηλαδή αυτός αντικατοπτριζόταν στους ηγέτες του μεγάλου του αντιπάλου. Το Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου είναι μακράν το πληρέστερο αρχείο με κρατικά έγραφα και επιστολές που καλύπτουν και την πλέον ασήμαντη πτυχή των πολιτικών εξελίξεων αλλά και της κρατικής δραστηριότητας. Υπάρχουν επιστολές και έγγραφα με πολύτιμα στοιχεία για τον Εθνικό Διχασμό, η

αλληλογραφία του Βενιζέλου καλύπτει σε μεγάλο βαθμό τις πολιτικές εξελίξεις σε όλη την περίοδο 1922-1928 και υπάρχει και μια δέσμη επιστολών Καφαντάρη – Βενιζέλου με όλο το χρονικό της σύγκρουσής τους που επηρέασαν αποφασιστικά την πολιτική ζωή της Χώρας. Υπάρχουν σημειώματα του Βενιζέλου με σκέψεις και προθέσεις του, αλλά και υλικό που αφορά τον αντιβενιζελισμό του οποίου γίνεται εκτεταμένη χρήση στην παρούσα μελέτη.

Επίσης, στην αλληλογραφία που βρίσκεται στον φάκελο 1 του Αρχείου Μιχαλακόπουλου, υπάρχουν επιστολές που αφορούν τον Γεώργιο Στρέιτ και τον Νικόλαο Πολίτη που πρωταγωνίστησαν στο επεισόδιο που παραλίγο να οδηγήσει την Οικουμενική Κυβέρνηση του 1927 σε πρόωρη διάσπαση. Επίσης υπάρχει υλικό που αφορά τις διαπραγματεύσεις με την Αγγλία για την ανάληψη μεγάλων δημόσιων έργων από τις εταιρίες της. Ο Μιχαλακόπουλος έτσι και αλλιώς, εκπροσωπούσε την πιο συντηρητική τάση εντός των Φιλελευθέρων και διατηρούσε τις καλύτερες σχέσεις με την ηγεσία του αντιβενιζελισμού.

IV. Οι εφημερίδες του ημερήσιου Τύπου

Ο ανταγωνισμός των δύο κομμάτων του αντιβενιζελισμού θα ερευνηθεί συστηματικά και στον αντιβενιζελικό Τύπο της εποχής, που αντικατόπτριζε απολύτως τις στάσεις και τις θέσεις τους. Από τον ημερήσιο Τύπο, θα ερευνηθούν όλα τα φύλλα της *Καθημερινής* ως βασικού εκπροσώπου των απόψεων του ΛΚ και της *Πολιτείας* ως επίσημης εφημερίδας των Ελευθεροφρόνων σε καθημερινή βάση στο επίμαχο χρονικό διάστημα. Επικουρικά αποτελούν αντικείμενο της έρευνας η *Βραδυνή* ως εφημερίδα εκπροσώπησης τους ευρύτερου αντιβενιζελισμού, η *Αθηναϊκή*, το *ΣΚΡΙΠ*, η *Εσπερινή, ο Χρόνος* και η *Απογευματινή* ως φύλλα που εκπροσωπούν τον αδιάλλακτο αντιβενιζελισμό, η *Νέα Ημέρα* ως εφημερίδα εκπροσώπησης των Ελευθεροφρόνων μέχρι το πολιτειακό Δημοψήφισμα του 1924 και του Δεμερτζή στη συνέχεια, η *Πρωτεύουσα* ως εφημερίδα εκπροσώπησης του γουναρισμού ως το 1922, το *Φως* (της Θεσσαλονίκης) ως η εφημερίδα εκπροσώπησης του ΛΚ στην Βόρεια Ελλάδα, αλλά και ο βενιζελικός Τύπος στα σημεία του που αντανακλά τις εξελίξεις εντός αντιβενιζελισμού.

Ο Τύπος της επαρχίας δεν έχει τόσο ενδιαφέρον καθώς αποτελεί μάλλον τον απόηχο του Τύπου των δύο μεγάλων αστικών κέντρων, ενώ η πληροφόρησή του έχει μια μικρή χρονική καθυστέρηση σε σχέση με τα γεγονότα. Πολύ συχνά οι τοπικές εφημερίδες αναπαρήγαγαν αυτούσια τα δημοσιεύματα των εφημερίδων της πρωτεύουσας που παρήγαγαν πολιτική. Πάντως υπήρχαν δημοφιλή φύλλα της Πάτρας όπως ο *Νεολόγος Πατρών* και ο *Τηλέγραφος* τα οποία θα ερευνηθούν κατά περίπτωση. Θα μελετηθεί όμως η *Ελευθερία* από την Ήπειρο του κορυφαίου διηγηματογράφου και βουλευτή του ΛΚ Χρήστου Χρηστομάνου, καθώς έχει ένα ειδικό πολιτικό βάρος λόγω της βουλευτικής και λογοτεχνικής ιδιότητας του ιδιοκτήτη της. Ως αντίπαλο δέος θα μελετηθεί η τοπική εφημερίδα *Παγχιακή* του Ανδρέα Πολεμίδη που εκπροσωπούσε την πλέον μετριοπαθή και φιλοπροσφυγική τάση εντός των Ελευθεροφρόνων.

Είναι σαφές ότι ο ημερήσιος Τύπος ειδικά στην Αθήνα και δευτερευόντως στη Θεσσαλονίκη είχε πρωταγωνιστικό ρόλο όχι μόνο στην ενημέρωση της κοινής γνώμης επί των εξελίξεων, αλλά ακόμη και στη διαμόρφωση των πολιτικών εξελίξεων αυτών καθαυτών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τα περίφημα πρωτοσέλιδα κεντρικά άρθρα της *Καθημερινής*

«Πομερανοί» και *«Οίκαδε»* που θεωρούνται ως ένα αντιβενιζελικό σάλπισμα αποχώρησης του ελληνικού στρατού από την Μικρά Ασία, προανάκρουσμα των εξελίξεων που θα ακολουθούσαν. Την μελετώμενη περίοδο σημειώθηκε κατακόρυφη αύξηση στην κυκλοφορία των εφημερίδων λόγω της αύξησης του πληθυσμού με το πέρας των Βαλκανικών Πολέμων και της μείωσης του αναλφαβητισμού. Έτσι, ενώ το 1915 η ημερήσια συνολική κυκλοφορία των εφημερίδων άγγιζε τα 150.000 φύλλα, το 1930 η κυκλοφορία είχε διπλασιαστεί στα 300.000 φύλλα ημερησίως, (Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου, Τόμος Β΄*, Αθήνα 1959, σ. 14-15).

Οι εφημερίδες της εποχής αποτελούσαν το μοναδικό μέσω ενημέρωσης της κοινής γνώμης, ενώ σχεδόν όλες είχαν σαφή πολιτική και κομματική τοποθέτηση την οποία ενίοτε την δήλωναν ακόμη και κάτω από τον τίτλο τους. Ήταν απαραίτητο για κάθε κόμμα που επιθυμούσε να αποκτήσει κοινωνικά ερείσματα να έχει εφημερίδα εκπροσώπησης με ευρεία κυκλοφορία. Οι εφημερίδες της εποχής διαπλέκονταν άμεσα με τους κομματικούς σχηματισμούς (ή ανήκαν σε αυτούς), χρηματοδοτούνταν μερικώς η και εξ ολοκλήρου από αυτούς, υποστηρίζονταν νομικά και ηθικά από αυτούς, τους εξασφάλιζαν δάνεια, διαφημίσεις και συνδρομητές, ενώ οι στήλες τους ήταν διαθέσιμες για τις προγραμματικές τους θέσεις, για τις δηλώσεις τους, για τις απόψεις της ηγεσίας και των πολιτευτών τους. Σε πολλές περιπτώσεις τα πρωτοσέλιδα και η θεματολογία των εφημερίδων επιλέγονταν σε συνεργασία με τον πολιτικό αρχηγό του κόμματος που εκπροσωπούσαν.

Η ημερήσια κυκλοφορία της εφημερίδας αντανακλούσε την πολιτική δύναμη του κόμματος που εκπροσωπούσε, καθώς ο αναγνώστης κατά κανόνα επέλεγε εφημερίδα βάσει κομματικής προτίμησης. Για τον λόγο αυτό, αν το κόμμα που εκπροσωπούσαν αποτύγχανε στις εκλογές σήμαινε και την αλλαγή πλεύσης ή ακόμα και την αναστολή έκδοσης της εφημερίδας που το υποστήριζε σχεδόν αυτόματα. Επίσης, οι ιδιοκτήτες ή οι διευθυντές και αρθρογράφοι των εφημερίδων, είτε ήταν οι ίδιοι πολιτικά πρόσωπα είτε αποκτώντας δημοτικότητα μέσω της εφημερίδας τους, γίνονταν εκ των υστέρων. Η αρθρογραφία και οι δηλώσεις στις εφημερίδες του Μεσοπολέμου λειτουργούσαν περίπου όπως λειτουργεί σήμερα η εμφάνιση στην τηλεόραση, προφανώς όχι με την ίδια μαζικότητα. Οι ίδιοι οι ιδιοκτήτες – διευθυντές των εφημερίδων βρίσκονταν σε απευθείας επαφή με τον αρχηγό του κόμματος που υποστήριζαν, ενώ η πολιτική στάση της εκάστοτε εφημερίδας επηρέαζε άμεσα όλους τους δημοσιογράφους της και κατ΄ επέκταση και όλες της στήλες και τα ρεπορτάζ της. Είναι γεγονός ότι στην εξεταζόμενη περίοδο της έρευνας δεν υπήρχε πολιτική εφημερίδα χωρίς οικονομικές ή πολιτικές εξαρτήσεις από κομματικό φορέα με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την ελευθεροτυπία και την ποιότητα ενημέρωσης των πολιτών.

Η επιρροή των εφημερίδων στην κοινή γνώμη της εποχής ήταν καθοριστική για τον λόγο αυτό, έτυχαν αφειδούς κομματικής χρηματοδότησης, ακόμη και εξαγοράς κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο από τις αντίπαλες προπαγανδιστικές μηχανές των δύο εμπολέμων συνασπισμών. Μια από τις πρώτες ενέργειες τόσο της κυβέρνησης Βενιζέλου το 1917, της *Επανάστασης του 1922* αλλά και της δικτατορίας του Παγκάλου, ήταν να θέσουν υπό αυστηρή λογοκρισία τον Τύπο φιλικό και μη, ώστε να ελέγξουν την κατάσταση και τις απόψεις της κοινής γνώμης. Μετά την κατάργηση της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης, οι αντιβενιζελικοί είχαν για τέσσερα χρόνια ως μοναδικό βήμα πολιτικής έκφρασης τον Τύπο, ενώ οι αρχηγοί των δύο αντιβενιζελικών κομμάτων έκαναν σχεδόν καθημερινά δηλώσεις και

βρίσκονταν σε συνεχή επαφή με τους διευθυντές των εφημερίδων που στήριζαν το κόμμα τους.

V. Τα Πρακτικά της Βουλής της περιόδου 1926-1928

Κατεξοχήν σημαντική πρωτογενής πηγή για την κοινοβουλευτική πτυχή του ανταγωνισμού ΛΚ – Ελευθεροφρόνων, αποτελούν τα Πρακτικά της Βουλής της περιόδου 1926-1928. Τα Πρακτικά της Βουλής αποτελούν την σημαντικότερη επίσημη πηγή για τον ανταγωνισμό των δύο αντιβενιζελικών κομμάτων επί των ζητημάτων εσωτερικής πολιτικής που ανέκυπταν και των νομοσχεδίων που ψηφίζονταν. Αποτελούν την πιο αξιόπιστη καταγραφή της πολιτικής σκέψης των πολιτικών αρχηγών και των κυριότερων πολιτευτών τους και συνάμα την αναλυτικότερη καθώς οι αγορητές είχαν τον χρόνο και την ευκαιρία να αναλύσουν σε βάθος τις απόψεις τους. Τα πρακτικά έχουν ως βασική αδυναμία ότι περιέχουν μόνο τις αγορεύσεις και όχι τα κοινοβουλευτικά επεισόδια μεταξύ των βουλευτών των δύο κομμάτων που ήταν σφοδρά, αρκετά συχνά και αποτελούν αντικείμενο μελέτης της παρούσας έρευνας. Ευτυχώς η αδυναμία αυτή θεραπεύεται με διασταύρωση από τον Τύπο της εποχής.

Η σύγκρουση μεταξύ των δύο κομμάτων δεν καταγράφεται μόνο σε επίπεδο πολιτικών αρχηγών, αλλά και βουλευτών. Αναμφίβολα ειδικό βάρος στις συγκρούσεις αυτές είχαν ισχυρά πρόσωπα του ευρύτερου αντιβενιζελισμού όπως ο Κωνσταντίνος Δεμερτζής αι ο Χαράλαμπος Βοζίκης που αν και εκλέχθηκαν ως συνεργαζόμενοι με το ΛΚ ακολούθησαν έναν ανεξάρτητο ρόλο ειδικά στην περίοδο της πρώτης Οικουμενικής Κυβέρνησης με ευθείες βολές κατά των Ελευθεροφρόνων. Είναι επίσης γεγονός ότι οι πρωταγωνιστές των επιθέσεων εναντίον των Ελευθεροφρόνων από πλευράς ΛΚ ήταν σχεδόν πάντα τα ίδια πρόσωπα: Ν. Κρανιωτάκης, Ι. Ράλλης, Σ. Σωτηριάδης.

Τα πρακτικά αυτά θα συνδυαστούν με διαθέσιμα κρατικά έγγραφα που αφορούν τα νομοσχέδια που ψηφίστηκαν, με τα αρχεία των αρχηγών των δύο κομμάτων, καθώς και με τα αντίστοιχα φύλλα των κομματικών τους εφημερίδων. Τέλος, θα μελετηθούν συστηματικά σε σχέση με όλα τα διαθέσιμα αρχεία, απομνημονεύματα και τυχόν δημοσιευμένες αναμνήσεις των βασικότερων αντιβενιζελικών πολιτικών και στρατιωτικών προσώπων της περιόδου.

VI. Πρωτογενής βιβλιογραφία

- Δημοσιευμένα αρχεία και συλλογές κειμένων

Δύσκολα θα μπορούσα να απαριθμήσω τον πλούτο των πληροφοριών που άντλησα από το Ημερολόγιο Μεταξά για την μελετώμενη περίοδο 1917-1928, (Ιωάννης Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιο (τόμοι Β1, Β2, Γ1, Γ2, περίοδος 1910-1932)*, Γκοβόστης, χ.χ.) Εκτός από ένα ολοκληρωμένο πανόραμα πληροφοριών για την ίδρυση των Ελευθεροφρόνων, την ιδεολογία τους, τα βασικά τους στελέχη και τις ισορροπίες τους με τον αρχηγό αλλά και μεταξύ τους, ο Μεταξάς μας δίνει και μια συνολική αποτίμηση για τον αντιβενιζελισμό της περιόδου 1917-1928, με πληροφορίες για όλες τις πολιτικές προσωπικότητες που κινούνταν στον χώρο του, με πληροφορίες για τους χρηματοδότες και

τους διευθυντές των εφημερίδων του χώρου. Το *Ημερολόγιο* αποτελεί χωρίς υπερβολή ένα λεπτομερή χάρτη προσώπων και γεγονότων του αντιβενιζελισμού και φυσικά σκιαγραφεί στην απόλυτη λεπτομέρεια την προσωπικότητα του Ιωάννη Μεταξά, πρωταγωνιστικής μορφής του αντιβενιζελισμού για σχεδόν τρεις δεκαετίες. Ο ίδιος συνοπτικά εκφράζει στο *Ημερολόγιο* τους μύχιους πόθους, φοβίες, φιλοδοξίες, απωθημένα, προθέσεις, και σκέψεις του. Προφανώς το *Ημερολόγιο* δεν είναι ευαγγέλιο αλλά έχει όλα τα μειονεκτήματα ενός χρονικού που γράφεται από ένα πρόσωπο σε ενεστώτα χρόνο και αντικατοπτρίζει μόνο την δική του οπτική γωνία, άρα χρειάζεται εξαντλητική διασταύρωση. Γενικά όμως νομίζω ότι δεν πρέπει να αμφισβητηθεί η ειλικρίνεια του Μεταξά στο *Ημερολόγιό* του, αφού αναφέρει πολλά ζητήματα που είναι εις βάρος του, ενώ παραθέτει πολλές πληροφορίες ιδιωτικής φύσης, άρα μπορούμε να φτάσουμε στο συμπέρασμα ότι το *Ημερολόγιο* ήταν ένα είδος προσωπικού διαλόγου με την συνείδησή του. Έχω φτάσει στο συμπέρασμα ότι ο Μεταξάς τηρούσε *Ημερολόγιο* για να εκμυστηρεύεται στο χαρτί αυτά που δεν μπορούσε να πει στους ανθρώπους, αλλά σε ώριμη ηλικία σκέφτηκε να μην το καταστρέψει καθώς θεώρησε ότι δεν είχε τίποτε να κρύψει.

Οι επίσημες συλλογές τηλεγραφημάτων, πρακτικών και υπομνημάτων του Foreign Office που έχουν δημοσιευτεί σε ογκώδεις τόμους μετά το 1970, αποτελούν μια πολύτιμη και αξιόπιστη πηγή για την ελληνική εσωτερική και εξωτερική πολιτική την περίοδο 1921-1923, *Documents of British foreign policy 1919-1939*, First Series Volume XVII, *(Greece and Turkey January 1, 1921 – September 2, 1922)*, Her Majesty's Stationery Office, London 1970. *Documents of British foreign policy 1919-1939*, First Series Volume XVIII, *(Greece and Turkey 1922 – 1923)*, Her Majesty's Stationery Office, London 1972. Περιέργως δεν έχουν αξιοποιηθεί όσο εκτεταμένα θα περίμενε κανείς από τους Έλληνες ιστορικούς που έχουν ασχοληθεί με την περίοδο. Εμείς θα αντλήσουμε υλικό μόνο για τις εσωτερικές εξελίξεις του αντιβενιζελισμού την εν λόγω περίοδο. Αναμφίβολα και το υλικό αυτό πρέπει να χρησιμοποιηθεί με προσοχή και να μην παραγνωρίζουμε περιορισμούς που προκύπτουν από σκοπιμότητες όσων Ελλήνων αξιωματούχων έρχονταν σε επαφή και έδιναν πληροφορίες στην αγγλική πρεσβεία στην Αθήνα. Σε κάθε περίπτωση όμως, αυτές οι συλλογές εγγράφων παρέχουν πολύτιμες απόρρητες για την εποχή πληροφορίες που πρέπει να υπολογιστούν και να συνεκτιμηθούν με άλλες ενδείξεις και στοιχεία.

Στις 11 Οκτωβρίου 1934 ο Ελευθέριος Βενιζέλος από τα Χανιά ξεκίνησε να αρθρογραφεί στο *Ελεύθερο Βήμα* σχετικά με τον Εθνικό Διχασμό και τα δραματικά γεγονότα της περιόδου 1915-1917. Ο Μεταξάς απάντησε στις 13 Οκτωβρίου από την *Καθημερινή* ξεκινώντας μια διασταύρωση λεκτικών πυρών μεταξύ των δύο προσωπικοτήτων, (Ελευθέριος Βενιζέλος, Ιωάννης Μεταξάς, *Η ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθέριου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά*, Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 1994). Αναμφίβολα η αρθρογραφική αυτή μονομαχία παρουσιάζει μεγάλο ιστορικό ενδιαφέρον καθώς εκτός από τον ιστορικό της χαρακτήρα, πτυχές της ακουμπούσαν και τον Μεσοπόλεμο. Διαβάζοντας τα άρθρα καταλαβαίνει κανείς ότι ο Βενιζέλος αιφνιδιάστηκε από την ανταπόκριση του Μεταξά που εμφανίστηκε πιο έτοιμος και πιο μεθοδικός στις απαντήσεις του. Για τον λόγο αυτό άλλωστε ο Βενιζέλος σταμάτησε στα 34 άρθρα, ενώ ο Μεταξάς έφτασε τα 70. Προφανώς είναι μια πηγή με μεγάλες ελλείψεις που αντιμετωπίστηκε με προσοχή καθώς περιέχει υπερβολές, ανακρίβειες και λάθη, καθώς οι αρθρογράφοι σε πολλά σημεία έγραφαν από μνήμης. Πιο ενδιαφέρον είχε να καταλάβει

κανείς τι πίστευαν οι δύο πρωταγωνιστές και πως αντιμετώπιζαν τα γεγονότα από χρονική απόσταση, παρά να αντλήσει υλικό για τον Εθνικό Διχασμό. Πάντως παραμένει ένα πολύτιμο ντοκουμέντο που μας βάζει στο κλίμα του Εθνικού Διχασμού.

Περιέργως ο Ίων Δραγούμης δεν έχει καταχωρηθεί στη συλλογική ιστορική μνήμη ως αντιβενιζελικός πολιτικός, αλλά ως μια ανεξάρτητη πολιτική φωνή λογικής μέσα στα πάθη του Διχασμού. Προφανώς κάτι τέτοιο δεν ισχύει. Παρά τις διαφοροποιήσεις του σε επιμέρους ζητήματα, ο Δραγούμης σε όλη την περίοδο της πολιτικής του δράσης (1915-1920) υπήρξε σταθερά αντιβενιζελικός, φανατισμένα θα λέγαμε μετά την μάλλον άδικη εξορία του το 1917. Τα *φύλλα ημερολογίου* του εκτός από την καθημερινή δραματική του πάλη με τον εαυτό του, τις ιδέες και τους συνανθρώπους του, ακριβώς φανερώνει πως μπορεί η πολιτική πόλωση και η περιρέουσα ατμόσφαιρα φανατισμού να μεταβάλλει έναν μετριοπαθή συντηρητικό πολιτικό σε αδιάλλακτο αντιβενιζελικό. (Ίων Δραγούμης, *Φύλλα ημερολογίου Ε΄, (1913-1917)*, Ερμής, Αθήνα 1986. Ίων Δραγούμης, *Φύλλα ημερολογίου ΣΤ΄, (1918-1920)*, Ερμής, Αθήνα 1987).

Τα ημερολόγια του Φίλιππου Δραγούμη έχουν πολύ μεγαλύτερη αξία από του αδερφού του για την μελέτη μας. Ο Φίλιππος Δραγούμης ήταν πολύ πιο στέρεη προσωπικότητα από τον αδερφό του Ίωνα, αν και επηρεάστηκε αποφασιστικά στις πολιτικές του ιδέες από αυτόν. (Φίλιππος Σ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο (Διχασμός 1916-1919)*, επιμέλεια Μάρκος Δραγούμης, Δωδώνη, Αθήνα 1995. Φίλιππος Σ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο 1919-1920 (Φαίνεται πως χτύπησαν των Ίωνα...)*, επιμέλεια Μάρκος Δραγούμης, Δωδώνη, Αθήνα 2020. Ο Φ. Δραγούμης μας δίνει ένα χρήσιμο λεπτομερές περίγραμμα των διεργασιών εντός του αντιβενιζελισμού την περίοδο 1917-1920 στην Αθήνα, καθώς συμμετείχε και ο ίδιος σε αυτές, κυρίως ως εκπρόσωπος του πατέρα του και του εξόριστου αδερφού του. Επίσης ο Φ. Δραγούμης μας περιγράφει πτυχές των βενιζελικών διώξεων της περιόδου, τις οποίες υπέστη και ο ίδιος ο οποίος φυλακίστηκε και ξυλοκοπήθηκε από Κρήτες χωροφύλακες.

Το αρχείο του στρατηγού Παναγιώτη Δαγκλή περιέχει πολλά έγγραφα και μας δίνει μια ικανή γεύση από τις προσπάθειες του να γεφυρώσει τις δύο αντίπαλες παρατάξεις του Εθνικού Διχασμού. (*Αρχείο Στρατηγού Π. Γ. Δαγκλή (αναμνήσεις-έγγραφα-αλληλογραφία)*, *Τόμος Β΄*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, βιβλιοπωλείο Βαγιωνάκη, Αθήνα 1965). Μετά την ενοποίηση του κράτους υπό τον Βενιζέλο το 1917 παραμερίστηκε προσωρινά, καθώς ήταν γνωστό ότι ο Δαγκλής δεν θα δεχόταν τις εκκαθαρίσεις των αντιβενιζελικών αξιωματικών αν αυτές γίνονταν μόνο με πολιτικά κριτήρια, όπως δηλαδή έγιναν. Όταν ανέλαβε την αρχηγεία των Φιλελευθέρων μετά το 1920, ο Δαγκλής επέδειξε πατριωτισμό, στήριξε τους αντιβενιζελικούς και την συνέχιση της Μικρασιατικής Εκστρατείας δίνοντας ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση Ράλλη, αλλά η ενωτική του χειρονομία δεν εκτιμήθηκε από τον Γούναρη και τους υποστηρικτές του, οι οποίοι όχι μόνο τον αγνόησαν, αλλά στην κυβερνητική κρίση του Φεβρουαρίου του 1922 τον ταπείνωσαν. Μετά την *Επανάσταση του 1922*, ο Δαγκλής προσπάθησε να αποσοβήσει την Εκτέλεση των *Έξι* και συνέχισε τις προσπάθειές του για την γεφύρωση του χάσματος με τον αντιβενιζελισμό αλλά και την επιστροφή Βενιζέλου στην Ελλάδα. Η συγκεκριμένη συλλογή εγγράφων δεν αποτελεί το σύνολο του αρχείου Δαγκλή αλλά είναι μια επιλογή από τα πιο σημαντικά της έγγραφα σε επιμέλεια του Ξ. Λευκοπαρίδη.

Πηγή για την πολιτική του Βασιλιά Κωνσταντίνου κατά τον Εθνικό Διχασμό αποτελεί το ημερολόγιο του Στρέιτ που εκδόθηκε μερικώς με πρωτοβουλία και επιμέλεια του Παναγιώτη Πιπινέλη και ομάδας ιστορικών το 1964. (Γεώργιος Στρέιτ, *Ημερολόγιον – Αρχείον, τόμοι Α΄, Β΄,* Αθήνα 1964). Η έκδοση συνοδεύεται από σχόλια του ίδιου του Πιπινέλη που πρέπει όμως να αντιμετωπιστούν με επιφυλακτικότητα, όχι μόνο επειδή ο Πιπινέλης ήταν βασιλόφρων, αλλά για τον πρόσθετο λόγο ότι συνδεόταν με στενή φιλία με τον ίδιο τον Στρέιτ που υπήρξε ο μέντοράς του στην διπλωματία. Το ημερολόγιο Στρέιτ δίνει την εντύπωση ότι πρόκειται για αυστηρή και πιστή ημερολογιακή καταγραφή των γεγονότων του Διχασμού από την πλευρά του Βασιλιά, αλλά δημιουργεί επιφυλάξεις η πληροφορία ότι ο Στρέιτ το τροποποίησε μετά το 1920.

Το Αρχείο του Θεόδωρου Πάγκαλου αποτελείται από ένα σύνολο εγγράφων και δημοσιευμάτων που δεν εξαντλείται στην παγκαλική περίοδο διακυβέρνησης αλλά επεκτείνεται και μετά αυτής, με πολλές πληροφορίες και δημοσιεύματα για τις δικαστικές περιπέτειες του Παγκάλου μετά την πτώση του. *Αρχείο Θεόδωρου Πάγκαλου, τόμοι Α΄, Β΄*, επιμέλεια: Θησέας Πάγκαλος, Κέδρος, Αθήνα 1973. Το αρχείο έχει πολλά δημοσιεύματα εφημερίδων για τις παγκαλικές συνομωσίες για ένα κίνημα ανατροπής της Κυβέρνησης την περίοδο 1927-1928, αλλά και πληροφορίες για τον αντιβενιζελικό προεκλογικό αγώνα του Πάγκαλου πριν τις εκλογές του 1928.

- ***Αναμνήσεις, Μαρτυρίες και Απομνημονεύματα***

Ο Περικλής Ι. Αργυρόπουλος εκτός από πλοίαρχος του Ελληνικού Ναυτικού, (ως κυβερνήτης του τορπιλοβόλου "14" στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο εισήλθε στο λιμάνι των Κυδωνιών με μια τολμηρή αιφνιδιαστική καταδρομική κίνηση και βύθισε την Τουρκική κανονιοφόρο *"Trabzon")* υπήρξε πολιτικό στέλεχος του αντιβενιζελισμού μετά την αποστρατεία του το 1917 λόγω των πολιτικών διώξεων της εποχής. Εξελέγη ανεξάρτητος βουλευτής το 1920 με την *Ηνωμένη Αντιπολίτευση* και συντάχθηκε με του αδιαλλάκτους αντιβενιζελικούς από το 1924 ως το 1928. Ο μικρός αυτός τόμος των αναμνήσεων του περιέχει κυρίως τις αναμνήσεις του Αργυρόπουλου από την εποχή του Εθνικού Διχασμού και ακριβώς αποτυπώνει την αντιβενιζελική ψυχολογία της κρίσιμης περιόδου 1916-1917. (Περικλής Ι. Αργυρόπουλος, *Αναμνήσεις*, Αρσενίδη, χ.χ.)

Ο εισαγγελέας Νικόλαος Γερακάρης υπήρξε εκπρόσωπος του αδιάλλακτου αντιβενιζελισμού στον Μεσοπόλεμο. Μετά την (μάλλον άδικη) απόλυσή του για τα πολιτικά του φρονήματα το 1917 από τους βενιζελικούς, αναδείχθηκε σε φανατικό αντιβενιζελικό. Ηγήθηκε προσωπικά αντιβενιζελικών συλλαλητηρίων στις παραμονές των εκλογών του 1920 με πιο γνωστό αυτό μετά τους βενιζελικούς πανηγυρισμούς στο Παναθηναϊκό Στάδιο, αγόρευσε στη δίκη της Λαμίας ως εισαγγελέας εναντίον του Γ. Παπανδρέου, ενώ ήταν μέλος της επιτροπής που εξέλεξαν οι αδιάλλακτοι το 1924 για την συνολική ηγεσία του αντιβενιζελικού αγώνα. Προφανώς η μαρτυρία του πρέπει να αντιμετωπιστεί με μεγάλη επιφυλακτικότητα. (Νικόλαος Γερακάρης, *Σελίδες της συγχρόνου ιστορίας - πρόσωπα και πράγματα, Τόμος Α΄*, έκδοσις Ελεύθερου Ανθρώπου, Αθήνα 1936). Η μελέτη αυτή περιέχει αρχικά τις προσωπικές του περιπέτειες και μετά ένα ατελεύτητο μαρτυρολόγιο αντιβενιζελικών διωχθέντων κατά την περίοδο 1917-1920 ταξινομημένο ανά νομό, το οποίο συνέλλεξε ο Γερακάρης με επιμέλεια και επιμονή συζητώντας πολλές φορές με τα ίδια τα

θύματα ή τους συγγενείς τους. Είναι αδύνατη η διασταύρωση όλων αυτών των πληροφοριών, αλλά αντικειμενικά νομίζω ότι περιέχει αρκετές υπερβολές που δυσκολεύουν τον μελετητή να ξεχωρίσει την ήρα από το σιτάρι. Σε κάθε περίπτωση όμως αποτελεί μια σημαντική (αντιβενιζελική) μαρτυρία που ελήφθη υπόψιν.

Ο καρδιοχειρούργος Μαρίνος Γερουλάνος στα απομνημονεύματά του που έγραψε μεταπολεμικά προσπαθεί να αποσιωπήσει τον πολιτικό του ρόλο και γενικότερα προσπαθεί να αποφύγει να δώσει πληροφορίες για το πολιτικό παρασκήνιο της εποχής. (Μαρίνος Γερουλάνος*, Αναμνήσεις (1867-1957)*, Αθήνα 1981, Ε.Λ.Ι.Α.). Ακόμη και έτσι όμως, παρέχει εμμέσως σημαντικές πληροφορίες για τον αντιβενιζελισμό (ο ίδιος εκλέχθηκε βουλευτής Κραναίας το 1920 με την *Ηνωμένη Αντιπολίτευση* αντί του Μεταξά που ακόμη φυγοδικούσε στην Ιταλία), αλλά και για τον Ιωάννη Μεταξά με τον οποίο συνδεόταν με στενή φιλία.

Από τους λίγους αντιβενιζελικούς στρατιωτικούς που άφησαν απομνημονεύματα είναι ο Παναγιώτης Δεμέστιχας. (Παναγιώτης Δεμέστιχας, *Αναμνήσεις*, Πελασγός, Αθήνα 2002). Πρωταγωνίστησε στο κίνημα Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου και στην κατάπνιξη του κινήματος του 1935, επανήλθε με τους απότακτους το 1927. Στη συνέχεια από την δόξα του Έπους του 1940 στο οποίο διακρίθηκε, προσχώρησε στο υπουργικό συμβούλιο της πρώτης δωσίλογης κυβέρνησης Τσολάκογλου. Τα απομνημονεύματά του περιέχουν αξιοποιήσιμες λεπτομέρειες και πληροφορίες για τα κινήματα της εποχής, τον μηχανισμό επιστροφής των αποτάκτων το 1927, αλλά και τους ανταγωνισμούς μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών αξιωματικών.

Ο Βίκτωρ Δούσμανης υπήρξε στρατιωτική προσωπικότητα των αντιβενιζελικών με πρωταγωνιστικό ρόλο κατά τον Εθνικό Διχασμό. Τα απομνημονεύματα του Δούσμανη αφορούν προσωπικές εμπειρίες και απόψεις του από τον Εθνικό Διχασμό και τον Μεσοπόλεμο, (Βίκτωρ Δούσμανης, *Ιστορικαί σελίδαι τας οποίας έζησα,* Δημητράκου, χ.χ.). Μικρής χρησιμότητας και μικρής αξιοπιστίας αναμνήσεις, χρήσιμες μόνο ως μια εσωτερική πληροφόρηση για τον αντιβενιζελισμό, δεν αποτελούν μια ενιαία τεκμηριωμένη αφήγηση, αλλά ένα άναρχο σύνολο προσωπικών αναμνήσεων με σαφή απολογητικό προσανατολισμό. Αναδεικνύεται και η άσβεστη προσωπική έχθρα του Δούσμανη για τον Μεταξά, αν και έτσι και αλλιώς είναι κάτι γνωστό από άλλες πηγές.

Αντίθετα πολύ σημαντικότερη η μικρή αυτή μελέτη του Δούσμανη για την εμπλοκή του κατά την Μικρασιατική Εκστρατεία που κακώς δεν έχει αξιοποιηθεί ευρύτερα από την βιβλιογραφία. (Βίκτωρ Δούσμανης, *Η εσωτερική όψις της Μικρασιατικής εμπλοκής*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2006). Ο Δούσμανης, ως επικεφαλής του ανασυσταθέντος Γενικού Επιτελείου είχε πρόσβαση σε όλα τα σχέδια και τις πληροφορίες του Ελληνικού Στρατού για την Μικρασιατική Εκστρατεία. Ο Δούσμανης περιγράφει πολύ συνεκτικά τις εσωτερικές έριδες στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο, την εμπλοκή του Βασιλιά στην κορύφωση της εκστρατείας, τα σχέδια του που υπέβαλλε για μια εναλλακτική προσέγγιση της τόσο πριν τον Σαγγάριο όσο και λίγο πριν την Καταστροφή.

Ο Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος πολιτικά ανήκε στον βενιζελισμό, (είχε εκλεγεί πρόεδρος της Βουλής του 1915), αλλά δεν ακολούθησε τον Βενιζέλο στο κίνημα της Θεσσαλονίκης, ενώ

από το Ημερολόγιο Στρέιτ φαίνεται ότι μαζί με τον Λουκά Κανακάρη – Ρούφο είχαν επαφές με τον Θρόνο το 1915 επειδή ήθελαν να μεταπηδήσουν στους αντιβενιζελικούς. (Κωνσταντίνος Γ. Ζαβιτσιάνος, *Αι αναμνήσεις εκ της Ιστορικής διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθέριου Βενιζέλου όπως τις έζησε (1914-1922), τόμοι Α΄, Β΄*, Αθήνα 1946).Η μαρτυρία του για τον Εθνικό Διχασμό έχει επηρεάσει αποφασιστικά το σύνολο της βιβλιογραφίας για το ζήτημα. Και αυτό γιατί ο Ζαβιτσιάνος ενώ επικροτεί την εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου, τον ψέγει για την εσωτερική καταπίεση της περίοδο 1917-1920. Ο ίδιος θεώρησε υποχρέωσή του να προσέλθει ως μάρτυρας υπεράσπισης στη Δίκη των *Έξι* υπέρ του μεγάλου του πολιτικού αντιπάλου Νικολάου Θεοτόκη.

Υπάρχει επίσης η αξιοποιήσιμη μαρτυρία του Γενικού Διοικητή Δυτικής Μακεδονίας Ιωάννη Ηλιάκη για την βενιζελική περίοδο διακυβέρνησης 1917-1920. (Ιωάννης Ηλιάκης, *Η απολογία ενός τυράννου*, Τυπογραφείο Ζαχαριουδάκη, Αθήνα 1921). Το φυλλάδιο αυτό περιέχει πολλές πληροφορίες αλλά και συμπυκνωμένα όλα τα βενιζελικά επιχειρήματα για τις καταπιέσεις της περιόδου 1917-1920, μα και ισχυρές δόσεις αυτοκριτικής. Κορυφαίο το χωρίο του για το ψυχικό φορτίο των βενιζελικών αξιωματούχων για τις διώξεις που ήταν αναγκασμένοι από τις περιστάσεις να επιβάλλουν.

Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος στα πρώτα του βήματα στην πολιτική επηρεάστηκε μοιραία από την πολιτική παρακαταθήκη του θείου του Δημήτριου Γούναρη και κινήθηκε πολιτικά εντός του *ΛΚ*. Η μαρτυρία του αυτή σε πολύ μεταγενέστερο χρόνο (1985) έχει το βάρος ότι προέρχεται από έναν έντιμο άνθρωπο σε χρονική συγκυρία που δεν υπήρχαν πια πολιτικές σκοπιμότητες για την συγκεκριμένη χρονική περίοδο. (Παναγιώτης Κανελλόπουλος*, Η ζωή μου…. (η αλήθεια για τις κρίσιμες στιγμές της Ιστορίας του Έθνους από το 1915 – 1980)*, Γιαλλέλης, Αθήνα 1985). Αξιοποιούνται οι αναμνήσεις του Κανελλόπουλου για τον Εθνικό Διχασμό, την εκτέλεση των *Έξι*, το αιματοβαμμένο συλλαλητήριο των Βασιλοφρόνων το 1923 στο οποίο συμμετείχε αυτοπροσώπως μαζί με τον Παναγιώτη Πιπινέλη, το κίνημα Γαργαλίδη - Λεοναρδόπουλου, αλλά και για το πολιτειακό Δημοψήφισμα του 1924.

Το φυλλάδιο αυτό δημοσιεύτηκε από τον Γεώργιο Μερκούρη το 1935 λίγους μήνες πριν την Παλινόρθωση ως υπεράσπιση του Γεώργιου για την αδράνειά του κατά την εκτέλεση των *Έξι*. (Γεώργιος Μερκούρης, *Μια αναδρομή στο παρελθόν. Ευθύνεται ο Βασιλεύς Γεώργιος για τους τουφεκισμούς;*, Εθνική Σημαία, Αθήνα χ.χ.). Και αυτό γιατί ο γιός του εκτελεσθέντα Στράτου είχε κατηγορήσει τον Γεώργιο από το βήμα της Ε΄ Εθνοσυνέλευσης για την αδράνειά του και την ατολμία του εκείνη την περίοδο. Η μαρτυρία του Μερκούρη είναι αναμφίβολα προκατειλημμένη και με συγκεκριμένο προσανατολισμό, αλλά παρόλα αυτά προσφέρει σημαντικές λεπτομέρειες για την σύντομη περίοδο πριν την εκτέλεση των *Έξι*, τις οποίες ο Μερκούρης γνώριζε λόγω της κορυφαίας θέσης του στο ΛΚ και στον αντιβενιζελισμό γενικότερα.

Ο Αναστάσιος Παπούλας μεσοπολεμικά μεταπήδησε σταδιακά στον αδιάλλακτο βενιζελισμό και συνεργάστηκε με τον γνωστό βενιζελικό δημοσιογράφο της εποχής Ιωάννη Πασά για να αποσείσει τις ευθύνες του για την Μικρασιατική Καταστροφή. Καρπός της συνεργασίας αυτής, εκτός του οικείου κεφαλαίου *στην εγκυκλοπαίδεια του Ηλίου*, είναι και η μελέτη αυτή στην οποία ο Παπούλας κάνει φιλότιμες προσπάθειες να συσκοτίσει τα ζητήματα με τα οποία ασχολείται και να επιρρίψει ευθύνες στους πάντες πλην του εαυτού

του. (Αναστάσιος Παπούλας, *Η αγωνία ενός έθνους (επιμέλεια Ιωάννου Δ. Πασσά)*, Αθήνα 1925). Παρά το γεγονός αυτό, η μελέτη περιέχει πληροφορίες που χρησιμοποιήθηκαν, καθώς ο Παπούλας γνώριζε όλο το πολιτικό παρασκήνιο κατά την περίοδο 1921-1922 και δίνει σημαντικές πληροφορίες για τον αντιβενιζελισμό της περιόδου και τον ρόλο του Μεταξά.

Ο Γεώργιος Πεσμαζόγλου υπήρξε ηγετικό στέλεχος του αντιβενιζελισμού ήδη από την εποχή του Εθνικού Διχασμού. Εξορίστηκε στην Κορσική μαζί με τους υπόλοιπους αντιβενιζελικούς ηγέτες, προσχώρησε και στήριξε τους Ελευθερόφρονες του Ιωάννη Μεταξά. (Γεώργιος Πεσμαζόγλου, *Το χρονικό της ζωής μου (1889-1979),* Αθήνα 1999). Τα απομνημονεύματά του περιέχουν αρκετές ανέκδοτες αξιοποιήσιμες πληροφορίες για το πολιτικό παρασκήνιο του αντιβενιζελισμού μέχρι το 1924 και ιδιαίτερα για τις σχέσεις των εξόριστων στην Κορσική, την αντιβενιζελική περίοδο 1920-1922 και το κίνημα Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου. Απρόσμενα τα απομνημονεύματά του σιωπούν για την περίοδο 1924-28 και δεν παρέχουν αξιοποιήσιμο υλικό.

Ο διπλωμάτης Παναγιώτης Πιπινέλης υπήρξε υποστηρικτής της Βασιλείας αλλά και του αντιβενιζελισμού κατά την διάρκεια του Μεσοπολέμου, ενώ συνδεόταν με στενή φιλία με τον Γεώργιο Στρέιτ ο οποίος υπήρξε μέντοράς του. Είναι προφανές λοιπόν ότι η βιογραφία του για τον Γεώργιο Β΄, παρά την αδιαμφισβήτητη αξία της και τις πληροφορίες που μας παρέχει, πρέπει να αντιμετωπιστεί με προσοχή. (Παναγιώτης Πιπινέλης, *Γεώργιος Β΄ (1890-1947),* Ariston Books, Αθήνα 2017). Ο Πιπινέλης λόγω της πολιτικής του καταγωγής είχε την πρόσβαση σε σημαντικές πληροφορίες για τον Γεώργιο για την περίοδο που μας ενδιαφέρει.

Ιδιαίτερα πολιτικοποιημένος κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, ο βενιζελικός αξιωματικός Στέφανος Σαράφης δίνει αρκετές αξιοποιήσιμες πληροφορίες για την επέμβαση του Στρατού και κυρίως των βενιζελικών αξιωματικών στην πολιτική κατά την εν λόγω περίοδο. (Στέφανος Σαράφης, *Ιστορικές αναμνήσεις*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1980). Επειδή ήταν επόπτης των εκλογών του 1928 στην Κεφαλλονιά, παρέχει πολύ σημαντικές πληροφορίες για τον προεκλογικό αγώνα του Μεταξά, για τον οποίο δεν κρύβει την απέχθειά του. Αρκετά αξιόπιστη η μαρτυρία του Σαράφη, κοφτή, ειλικρινής και χωρίς τάσεις αυτοπροβολής, αν και με σαφή προκατάληψη εναντίον του αντιβενιζελισμού.

Ο Ελευθέριος Σταυρίδης ακολούθησε μια ενδιαφέρουσα πορεία φτάνοντας στα ανώτερα κλιμάκια της ηγεσίας του Κ.Κ.Ε. με το οποίο εξελέγη βουλευτής το 1926. Τότε έκανε την μεγάλη στροφή παραιτούμενος από το Κ.Κ.Ε. και προσχωρώντας στον Καφαντάρη, καθώς απογοητεύτηκε από την κομματική γραμμή του κόμματος. Στη συνέχεια προσχώρησε στον αντικομουνισμό και συνεργάστηκε ενεργά με το καθεστώς της 4ης Αυγούστου. Το εν λόγω βιβλίο δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στην εφημερίδα *Ελληνικός Βορράς* της Θεσσαλονίκης μεταπολεμικά και εκδόθηκε αυτόνομα το 1953. (Ελευθέριος Σταυρίδης, *Τα παρασκήνια του Κ.Κ.Ε.,* Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2008). Κάτω από αυτό το σκληρό υπόστρωμα αναξιοπιστίας υπάρχουν πληροφορίες που μπορούν να αλιευθούν και να χρησιμοποιηθούν μετά από αυστηρή αξιολόγηση και αναμφίβολα ο Σταυρίδης λόγω των θέσεων που κατέλαβε στο Κ.Κ.Ε., ήταν σε θέση να τις παρέχει.

Ο Αναστάσιος Χαραλάμπης, ήταν γνωστός για την αμεροληψία του και την αντικειμενικότητά του και κατάφερε να σταθεί και να ισορροπήσει ανάμεσα στους δύο πολιτικούς κόσμους. Είχε την εκτίμηση όλων, πάλεψε με τις ασήμαντες δυνάμεις του για έναν συμβιβασμό και η πορεία του όπως την σκιαγραφεί, μοιάζει αυτής ενός ήσυχου, λογικού ανθρώπου που βαδίζει μέσα σε ένα κόσμο τρελών. Αναμφίβολα τα απομνημονεύματά του, δημοσιευμένα το 1951, αποτελούν μια αξιόπιστη μαρτυρία για την εποχή που λήφθηκε υπόψιν, ενώ ως τώρα περιέργως δεν έχουν αξιοποιηθεί επαρκώς από την ιστορική κοινότητα. (Αναστάσιος Χαραλάμπης, *Αναμνήσεις*, Αθήνα 1947 (*http://cdn.sansimera.gr/media/files/Anastasios_Xaralampis-Anamniseis.pdf*), ημερομηνία ανάκτησης: 11 Οκτωβρίου 2019.

Ο Αλέξανδρος Μαζαράκης υπήρξε επιτελικός αξιωματικός, έντονα πολιτικοποιημένος υπέρ του Βενιζέλου και του βενιζελισμού γενικότερα. (Αλέξανδρος Μαζαράκης - Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, Ίκαρος, Αθήναι 1948). Κάπως τετριμμένη και ρηχή η ανάλυσή του για τον Εθνικό Διχασμό για τον οποίο προφανώς δεν ήταν σε θέση να γνωρίζει λεπτομερώς τις εξελίξεις εκ των έσω, πολύ πιο αξιόλογες και χρήσιμες οι αναμνήσεις του μετά το 1922, στις οποίες πρωταγωνίστησε ο ίδιος έχοντας σημαντικά πολιτικά αξιώματα. Ανάμεσα στα άλλα, συμμετείχε στην ελληνική αντιπροσωπεία που υπέγραψε την ανακωχή των Μουδανιών, ήταν αρχηγός ΓΕΣ στην κυβέρνηση Μιχαλακόπουλου και ανέλαβε την νευραλγική θέση του υπουργού Στρατιωτικών στην Οικουμενική Κυβέρνηση Ζαΐμη. Ο Μαζαράκης δίνει αξιοποιήσιμες πληροφορίες για τις ισορροπίες βενιζελικών - αντιβενιζελικών υπουργών εντός της Οικουμενικής Κυβέρνησης, αλλά και για το κρίσιμο αποτακτικό ζήτημα την περίοδο εκείνη, το οποίο χειρίστηκε προσωπικά.

Ο υποστράτηγος Γεώργιος Φεσσόπουλος μαζί με τον Γεώργιο Κατεχάκη υπήρξαν οι ιδρυτές των μυστικών υπηρεσιών στην Ελλάδα, αρχικά στα πλαίσια των υπηρεσιών του Στρατού. Ο Φεσσόπουλος, παρά τα όσα έχουν υποστηριχθεί κατά καιρούς για αυτόν, ήταν βενιζελικός με έντονη αντικομουνιστική δράση την περίοδο του Μεσοπολέμου από πολλές θέσεις ευθύνης. (Γεώργιος Φεσσόπουλος, *Οι διχόνοιες των αξιωματικών μας και η διάλυση του Στρατού μας στη Μικρά Ασία*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2007). Στην μελέτη αυτή, δίνει ένα πιστό περίγραμμα των ανταγωνισμών βενιζελικών και αντιβενιζελικών αξιωματικών την περίοδο 1920-1922 και πολλές άλλες αξιόλογες πληροφορίες για την πολιτική κατάσταση στη Σμύρνη και την Μικρά Ασία γενικότερα.

VII. Δευτερογενής Βιβλιογραφία

- Εθνικός Διχασμός (1914-1920)

Μια συνθετική μελέτη για τις διπλωματικές πτυχές του Εθνικού Διχασμού που χρησιμοποιήθηκε στη διατριβή ανήκει στον Γεώργιο Λεονταρίτη (George Leon, *Greece and the Great Powers 1914-1917*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1974). Είναι η πρώτη συνεκτική προσπάθεια συνδυασμού των αρχείων και των δύο πολεμικών συνασπισμών που αφορούσαν την Ελλάδα κατά τον Εθνικό Διχασμό. Είναι μια εξιστόρηση των παρασκηνίων και των διαπραγματεύσεων της Ελλάδας με τις μεγάλες δυνάμεις την επίμαχη περίοδο.

Στοιχεία για τις μυστικές διαπραγματεύσεις του Βασιλιά Κωνσταντίνου με τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες αντλήθηκαν από το έργο του Πολυχρόνη Ενεπεκίδη (Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Η δόξα και ο διχασμός (1908-1918)*, Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος Αθήνα 1992). Η μελέτη εμπεριέχει όλα τα τηλεγραφήματα του Γερμανού και του Αυστριακού πρέσβη προς τους προϊσταμένους τους με πληροφορίες για τις απευθείας διαπραγματεύσεις τους με τον Βασιλιά Κωνσταντίνο. Επικουρικά στο κομμάτι αυτό αντλήθηκαν πληροφορίες από το βιβλίο του Στράτου Δορδανά (Στράτος Δορδανάς, *Η γερμανική προπαγάνδα στην Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2021) βασισμένο εξ ολοκλήρου σχεδόν σε αδημοσίευτα γερμανικά αρχεία.

Από βενιζελικής πλευράς χρησιμοποιήθηκε η μεσοπολεμική εργασία του δημοσιογράφου Γεώργιου Βεντήρη (Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς 1910-1920, τόμοι Α΄, Β΄,* Ίκαρος, Αθήνα 1970). Στο ίδιο μήκος κύματος ο Γιώργος Μαυρογορδάτος προσφέρει μια θεματική κριτική (βενιζελική) αποτίμηση του Εθνικού Διχασμού με προσεγγίσεις και ιστορικές αποφάνσεις χρήσιμες για ευρύτερο προβληματισμό. (Γιώργος Μαυρογορδάτος, *1915 – ο Εθνικός Διχασμός*, Πατάκη, Αθήνα 2015). Επίσης χρησιμοποιήθηκε η πρόσφατη μελέτη του Σπυρίδωνος Πλουμίδη για τον Βενιζέλο που αποτελεί μια λεπτομερή ανατομία του Εθνικού Διχασμού (Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης - Ελευθέριος Βενιζέλος και βενιζελισμός 1909-1922*, Πατάκη, Αθήνα 2020).

Από αντιβενιζελικής πλευράς έργο αναφοράς για τον Εθνικό Διχασμό είναι αυτό του Επαμεινώνδα Μάλαινου (Επαμεινώνδας Μάλαινος, *Ιστορία των ξενικών επεμβάσεων, τόμοι Α΄-ΣΤ΄,* Αθήνα 1955-1963). Αν και ο συγγραφέας χρησιμοποιεί μια φορτισμένη αντιβενιζελική ρητορική και στο χρονικό του δεν περιλαμβάνονται τα αποκαλυπτικά στοιχεία για τις μυστικές επαφές του Κωνσταντίνου με τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες (είδαν το φως της δημοσιότητας 15 έτη μετά), ο Μάλαινος καταφέρνει να μας δώσει ένα σημαντικό απολογητικό έργο του αντιβενιζελισμού για τον Εθνικό Διχασμό από όπου αντλήθηκαν στοιχεία.

Ο William Edgar προσφέρει μια τεχνική υπεράσπιση της βενιζελικής καταπίεσης της περιόδου 1917-1920 με έναν ακριβή και ταυτόχρονα αντικειμενικό τρόπο *(William Edgar, «Οι εκκαθαρίσεις του 1917: Η σημασία τους για το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Βενιζέλου» στο: Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του,* Φιλιππότη, Αθήνα 1980*)*.Ο Edgar συμπυκνώνει όλα τα βενιζελικά επιχειρήματα για την διαχείριση της εσωτερικής κρίσης και σκιαγραφεί πως και οι ίδιοι οι αξιωματούχοι των βενιζελικών βίωσαν την περίοδο.

Ο Χρήστος Βήττος με την μελέτη του περιγράφει από αντιβενιζελικής πλευράς τις διώξεις και τις πιέσεις που ασκήθηκαν στους αντιβενιζελικούς την εν λόγω περίοδο (Χρήστος Βήττος, *Ο Εθνικός Διχασμός και η γαλλική κατοχή (1915-1920)*, Όλυμπος, Θεσσαλονίκη 2008). Εκτός από το γενικότερο πλαίσιο καταπιέσεων εις βάρος των αντιβενιζελικών, που το σκιαγραφεί ταξινομώντας όλες τις σχετικές λεπτομέρειες που βρίσκονται διάσπαρτες στην βιβλιογραφία, ο Βήττος εμβαθύνει σε τοπικό επίπεδο στην Κοζάνη και στα Γρεβενά όπου το υλικό του προέρχεται από έρευνα σε τοπικά αρχεία.

Ο προσφάτως θανών δημοσιόγραφος Γρηγόρης Μπελιβανάκης, ανάλωσε την ζωή του στην διάσωση της πολιτιστικής κληρονομιάς του νησιού του. (Γρηγόρης Μπελιβανάκης, *Οι Αγγλογάλλοι στη Μήλο κατά την Διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου*, Μήλος 2003). Ο Μπελιβανάκης κατάφερε την δεκαετία του ’90 και διέσωσε πολλές μαρτυρίες και αναμνήσεις υπέργηρων συμπατριωτών του για τον Εθνικό Διχασμό στην Μήλο που αξιοποιήθηκαν στη μελέτη.

- ***Μικρασιατική Εκστρατεία και Καταστροφή (1920-1922)***

Βιβλίο αναφοράς για το ζήτημα, αποτελεί η διδακτορική διατριβή του Smith που το κυριότερο μέρος της εκδόθηκε το 1973, (Michael L. Smith, *Το όραμα της Ιωνίας – Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2002) που καταφέρνει να κρατήσει μια ισορροπία μεταξύ των δύο πολιτικών κόσμων, ενώ βασίζεται σε πολύτιμο πρωτογενές υλικό που ο Smith χειρίζεται με ευχέρεια. Ο Smith δίνει πληροφορίες από αρχειακό υλικό για την Μικρασιατική Άμυνα και τις δραστηριότητες των βενιζελικών στην Σμύρνη και στην Κωνσταντινούπολη την περίοδο 1921-1922 που αξιοποιήθηκαν στη μελέτη.

Μια τεχνική υπεράσπιση της απόφασης του Βενιζέλου για την απόβαση στη Σμύρνη προσφέρει ο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος σε ένα ζήτημα ιδιαίτερα αμφιλεγόμενο (Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η απόφαση για την επέκταση της ελληνικής κυριαρχίας στη Μικρά Ασία*, Ίκαρος, Αθήνα 2009). Στη μονογραφία αυτή ο Σβολόπουλος αναπαριστά τις συγκυρίες, τις καταστάσεις και τις διεθνείς ισορροπίες και συνάγει το συμπέρασμα ότι η απόφαση του Βενιζέλου δεν ενείχε το ρίσκο που έχει αποδοθεί από πολλούς σύγχρονους επικριτές του.

Μια εισαγωγή για την περίοδο που χρησιμοποιήθηκε στη διατριβή, βρίσκεται στο βιβλίο του Αντώνη Κλάψη. (Αντώνης Κλάψης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης (1821-1923)*, Πεδίο Αθήνα 2019). Ο Κλάψης μας παρουσιάζει συνοπτικά το διπλωματικό παρασκήνιο και τις πιο ενδιαφέρουσες πτυχές του Εθνικού Διχασμού και της Μικρασιατικής Εκστρατείας. Το φόντο της εργασίας του είναι το περίγραμμα των διεθνών εξελίξεων επικεντρώνοντας στην Ανατολική Μεσόγειο και στα ζητήματα που αφορούσαν την Ελλάδα για έναν αιώνα.

Ο Σωτήρης Ριζάς προσπαθεί να επαναδιαπραγματευτεί το ζήτημα των ευθυνών της Μικρασιατικής Εκστρατείας κάνοντας μια πιο αντικειμενική αποτίμηση των ευθυνών στις δύο μεγάλες παρατάξεις τις οποίες αντιμετωπίζει περισσότερο ισότιμα από πολλούς άλλους συναδέλφους του. (Σωτήρης Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας – Ο Βενιζέλος, ο αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, Καστανιώτη, Αθήνα 2015). Από την εν λόγω εργασία αντλήθηκαν πολλά στοιχεία για την περίοδο διακυβέρνησής του αντιβενιζελισμού, ενώ χρησιμοποιήθηκαν και οι αναλύσεις του για τις αντικειμενικές δυσκολίες που προέκυψαν.

Από αντιβενιζελικής πλευράς, μια δικανική υπεράσπιση της πολιτείας του Γούναρη την περίοδο 1920-1922 παρέχει ο Βασίλειος Μόστρας (Βασίλειος Μόστρας, *Η Μικρασιατική Επιχείρησις*, Ίκαρος, Αθήνα 1969). Από το έργο αντλήθηκαν πληροφορίες για την αντιβενιζελική περίοδο διακυβέρνηση 1920-1922.

Το έργο του Κωνσταντίνου Βλάσση αφορά τον νόμο 2870/1922, της υποτιθέμενης εσκεμμένης εγκατάλειψης των Μικρασιατών από τους αντιβενιζελικούς στο έλεος του Κεμάλ λόγω των πολιτικών τους φρονημάτων. Το ζήτημα αποτέλεσε επί δεκαετίες έναν *ανθεκτικό μύθο* που αναζωπυρώθηκε μεταπολεμικά τρέφοντας το προσφυγικό συλλογικό υποσυνείδητο μέχρι την εποχή μας. (Κωνσταντίνος Βλάσσης, *Πρόσφυγες Οικονομία και νομοθεσία κατά την Μικρασιατική εκστρατεία (ο επίμαχος νόμος 2870/1922)*, Δούρειος Ίππος, Αθήνα 2020). Εκτός από την διάλυση του σχετικού μύθου, ο Βλάσσης παρέχει λεπτομέρειες για τις προσφυγικές κρίσεις που ξέσπασαν και για την οικονομική κατάσταση της Ελλάδας την περίοδο 1919-1922.

Χρησιμοποιήθηκε επίσης η μονογραφία του Δημήτριου Σβολόπουλου που αφορά την περίφημη ελληνική μπλόφα για κατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1922. (Δημήτριος Σβολόπουλος, *Ο ιστορικός δισταγμός του 1922 (μια άγνωστη σελίς της Μικρασιατικής Εκστρατείας)*, Αθήνα 1929). Ο Σβολόπουλος, αντιβενιζελικός δημοσιογράφος της εποχής και βιογράφος του Γούναρη, έχει μια σειρά από ανέκδοτα στοιχεία για το ζήτημα, ενώ η μελέτη προσφέρει και μια αρκετά αξιόπιστη εικόνα για τις εξελίξεις εντός του αντιβενιζελισμού για εκείνο το βραχύ χρονικό διάστημα.

Τέλος, μια υπεράσπιση της εξωτερικής πολιτικής των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων αποτελεί μέχρι την εποχή μας η παλαιότερη εργασία του διπλωμάτη Κωνσταντίνου Σακελλαρόπουλου. (Κωνσταντίνος Μ. Σακελλαρόπουλος, *Η σκιά της Δύσεως (Ιστορία μιας καταστροφής)*, Εκάτη, Αθήνα 2009). Ο Σακελλαρόπουλος αντιλαμβάνεται την Μικρασιατική Καταστροφή ως ένα νομοτελειακά αναπόφευκτο αποτέλεσμα που προήλθε περισσότερο από τους ανταγωνισμούς των Μ. Δυνάμεων στην Ανατολή και λιγότερο από τα λάθη των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων που σύμφωνα με τον Σακελλαρόπουλο έπραξαν ότι ήταν δυνατό να κάνουν στα πλαίσια των δυνατοτήτων τους.

- ***Μεσοπόλεμος (1922-1928)***

Μια πηγή για τα οικονομικά του Μεσοπολέμου που χρησιμοποιήθηκε αρκετά, είναι η διδακτορική διατριβή του κορυφαίου Άγγλου ιστορικού Mark Mazower. (Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2002). Ο Mazower προσφέρει στοιχεία για τα (μονίμως ελλειμματικά) ελληνικά δημοσιονομικά μεγέθη του Μεσοπολέμου που κατάφερε να βρει και να διασταυρώσει, αλλά και διεισδυτικές παρατηρήσεις για την κοινωνικοπολιτική κατάσταση της Χώρας την περίοδο 1922-1928.

Άλλο έργο που χρησιμοποιήθηκε για τον αντιβενιζελισμό κατά την κρίσιμη περίοδο ανάμεσα στην κατάρρευση του Μετώπου και την *Επανάσταση του 1922* είναι αυτό του Μιλτιάδη Μάλαινου. (Μιλτιάδης Μάλαινος, *Τα τραγικά ημερονύκτια από τον Γολγοθά της Ελλάδος*, Αθήνα 1963.) Διακεκριμένος αντιβενιζελικός δημοσιογράφος ο ίδιος, είχε προσωπική άποψη για τις κρίσιμες αυτές ημέρες και μας παρέχει πολύτιμες πληροφορίες για την στάση όλων των αντιβενιζελικών παραγόντων. Η μελέτη αυτή είχε δημοσιευτεί σε πρωτοσέλιδες συνέχειες στην εφημερίδα *Καθημερινή* το 1928 και είχε προκαλέσει αίσθηση και πολλές πληροφορίες της χρησιμοποιήθηκαν στη διατριβή.

Μια νομική ανάλυση για το ζήτημα της δίκης των *Έξι* βρίσκεται σε αυτόν τον συλλογικό τόμο που χρησιμοποιήθηκε ευρέως στη διατριβή. (Συλλογικό έργο, *Η δίκη των οκτώ και η εκτέλεση των Έξι*, Ίδρυμα ιστορίας του Ελευθέριου Βενιζέλου, Αθήνα 2010). Εκτός από το κομμάτι του δικηγόρου κ. Νικόλαου Βασιλάτου υπάρχει το άρθρο της Δημακοπούλου (Χαρίκλεια Δημακοπούλου, «Το έκτακτον στρατοδικείον προς εκδίκασιν των "κατά των υπαιτίων της εθνικής καταστροφής κατηγοριών"» (1922), στο: *Η δίκη των οκτώ και η εκτέλεση των Έξι.)* που αναλύει έγκυρα αλλά πρωτίστως διεξοδικά, κάθε νομική πτυχή του ζητήματος.

Χρησιμοποιήθηκαν επίσης οι δύο μελέτες του Θάνου Βερέμη για την επέμβαση του Στρατού στην πολιτική κυρίως κατά τον Μεσοπόλεμο. (Θάνος Βερέμης, *Ο Στρατός στην ελληνική πολιτική*, Κούριερ, Αθήνα 2000 και Θάνος Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του Στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, Εξάντας, Αθήνα 1977). Ο Βερέμης ήταν ο πρώτος που έκανε αρχειακή έρευνα για το ζήτημα και κατάφερε να περιγράψει το πελατειακό και φατριαστικό σύστημα στον Στρατό την περίοδο 1915-1935 καθώς και την διαπλοκή των στρατιωτικών με τα κόμματα και την πολιτική. Αντλήθηκαν πληροφορίες και για την κρίση των αποστράτων κατά την Οικουμενική Κυβέρνηση του 1927.

Ο Χρήστος Αναστασίου με την έρευνα στη διατριβή του αναδεικνύει, ανάμεσα στα άλλα, όλες τις διεθνείς πτυχές του ζητήματος των διαπραγματεύσεων της Ελλάδας με την Κ.Τ.Ε. κατά το 1927. (Χρήστος Αναστασίου, *Η Οικουμενική Κυβέρνηση και οι διεθνείς της σχέσεις (1926-1928)*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2011). Ο Αναστασίου περιγράφει την στάση των Καφαντάρη και Μιχαλακόπουλου, τις θέσεις των ιθυνόντων της Κ.Τ.Ε., αλλά και πως τελικά διαμορφώθηκε το πλαίσιο για την ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος.

Χρησιμοποιήθηκε επίσης η μελέτη του Αναστάση Γκίκα για την ιστορία του Κ.Κ.Ε. την εποχή του Μεσοπολέμου. (Αναστάσης Γκίκας, *Ρήξη και ενσωμάτωση (Συμβολή στην Ιστορία του εργατικού – κομμουνιστικού κινήματος του Μεσοπολέμου 1918-1936)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2010). Παρά την ιδεολογική στράτευσή του, την οποία άλλωστε δεν κρύβει, ο συγγραφέας δίνει διεισδυτικές πληροφορίες για το Κ.Κ.Ε., την πολιτική του κατά τον Μεσοπόλεμο, αλλά και άλλες χρήσιμες πληροφορίες για την μεσοπολεμική κοινωνία και τα προβλήματα που την ταλάνιζαν.

Βοήθημα για την σύντομη πρώτη πρωθυπουργία του Βενιζέλου είναι το άρθρο του Contantin Jordan – Sima (Constantin Jordan-Sima, «Ο Βενιζέλος και το πρόβλημα της εγκαθίδρυσης Αβασίλευτης Δημοκρατίας στην Ελλάδα (1923-1924) (μερικά δεδομένα από τα ρουμανικά και γιουγκοσλαβικά αρχεία)», στο: *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιππότη, Αθήνα 1980). Ο Jordan – Sima αντλεί στοιχεία κυρίως από τα Ρουμανικά αρχεία και τις πληροφορίες που παρείχε ο Ρουμάνος πρέσβης στην κυβέρνηση του από τις συζητήσεις του με τον Βενιζέλο. Η Ρουμανική κυβέρνηση είχε άμεσο ενδιαφέρον και υποστήριζε τον Ελληνικό Θρόνο καθώς η σύζυγος του Έλληνα Βασιλιά ήταν πριγκίπισσα της Ρουμανίας. Για τον λόγο αυτό ίσως, ο Βενιζέλος εμφανίζει τον εαυτό του στον Ρουμάνο πρέσβη ως υπερασπιστή του Θρόνου και ρίχνει τις ευθύνες στους αντιβενιζελικούς.

Χρησιμοποιήθηκε επίσης η εργασία του Ευάγγελου Κούμπουλη για τον αντιβενιζελισμό του Μεσοπολέμου (Ευάγγελος Κούμπουλης, *Η διαμόρφωση της αντιβενιζελικής παράταξης από την εκτέλεση των Έξ μέχρι το 1935*, διπλωματική εργασία Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2021). Ο Κούμπουλης είναι από τους λίγους που έχουν ασχοληθεί με το ζήτημα και έχει περιγράψει σχηματικά κάποιες από τις σφοδρές ενδοαντιβενιζελικές συγκρούσεις στην περίοδο που μας απασχολεί, που για άλλους παρέμειναν αθέατες.

Ο Νίκος Παντελάκης είναι κάτοχος του αρχείου του Αλέξανδρου Διομήδη, προσώπου - κλειδί σε όλες τις παρασκηνιακές διαπραγματεύσεις της Ελλάδας με την Κ.Τ.Ε. την περίοδο του 1926-1928. (Νίκος Σ. Παντελάκης, *Αλέξανδρος Διομήδης [1874-1950]*, Μεταμεσονύκτιες, Αθήνα 2018). Ο Διομήδης πρωταγωνίστησε σε όλες τις παρασκηνιακές οικονομικές διαπραγματεύσεις της Χώρας με ξένους τραπεζικούς οργανισμούς και εταιρίες ήδη από το 1923, δημιουργώντας το πλαίσιο χρηματοδότησης όλων των μεγάλων δημόσιων έργων που έγιναν στην Ελλάδα μετά το 1926. Συμμετείχε ενεργά και στις πολιτικές εξελίξεις βρισκόμενος σε απευθείας επαφή με τον Βενιζέλο, οπότε το αρχείο του παρουσιάζει ενδιαφέρον σε πολλά επίπεδα. Ο Παντελάκης παρουσιάζει μια επιλογή από το αρχείο του Διομήδη με μια διαφωτιστική θεματική κατανομή που φωτίζει πολλές σημαντικές πτυχές της περιόδους 1922-1928.

Στο ίδιο μήκος κύματος εντάσσεται το φυλλάδιο του Αλέξανδρου Διομήδη που κυκλοφόρησε ο ίδιος το 1932 για να καταγγείλει την οικονομική πολιτική του Βενιζέλου (Αλέξανδρος Διομήδης, *Η πολιτική σταθεροποίησεως και ο Ελευθέριος Βενιζέλος*, τυπογραφείο Θεοτοκάτου, Αθήναι 1932). Το αντιβενιζελικό αυτό φυλλάδιο κινείται στα όρια του λιβελλογραφήματος καθώς ο συγγραφέας εκφράζει την εμπάθειά του κατά του Βενιζέλου, αλλά περιέχει πολύτιμα στοιχεία για το ζήτημα των γαλλικών χρεών και των καλυμμάτων, ζητήματα που αποτέλεσαν αφορμές για τον Βενιζέλο για να ανατρέψει την κυβέρνηση το 1928. Η αξία όσων αναφέρει ο Διομήδης είναι σημαντική καθώς προέρχονται από κάποιον που όχι μόνο γνώριζε, αλλά συμμετείχε στην διαμόρφωση της κυβερνητικής πολιτικής, αλλά λόγω του μένους του κατά του Βενιζέλου πρέπει να αξιολογηθούν με προσοχή, και να διασταυρωθούν με άλλα στοιχεία.

Ένα έργο για την κοινωνία του Μεσοπολέμου έρχεται από τον Πέτρο Πιζάνια. (Πέτρος Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων (η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993). Ο Πιζάνιας έχει καταφέρει να ανασυνθέσει το ταξικό υπόβαθρο της ελληνικής μεσοπολεμικής κοινωνίας στηριζόμενος σε στατιστικά και άλλα στοιχεία που μπόρεσε να ανακαλύψει και να διασταυρώσει με επιμέλεια. Αλλά το σημαντικό του επίτευγμα είναι νομίζω η ανακάλυψη μιας κρυφής κοινωνικής φτωχολογιάς που ζούσε εκτός των ορίων της στατιστικής στα αστικά κέντρα, πολύ κάτω από το όριο της φτώχειας.

Επίσης η διατριβή του Βασίλειου Μπογιατζή για το πρόταγμα του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού στον Μεσοπόλεμο. (Βασίλειος Μπογιατζής, *Επιστημονικό ιδεώδες και διανοητικές οικειοποιήσεις της τεχνολογίας στον ελληνικό Μεσοπόλεμο (Ε. Βενιζέλος, Ι. Μεταξάς, Γ. Θεοτοκάς, Δ. Γλυνός, «Αρχείον Φιλοσοφίας»*, διδακτορική διατριβή Ε.Μ.Π., Αθήνα 2009). Ο Μπογιατζής καταγράφει την εκσυγχρονιστική τάση του Μεταξά και των Ελευθεροφρόνων στην περίοδο που μας ενδιαφέρει, επιβεβαιώνοντας και την οπτική της παρούσας διατριβής.

Βουλευτής του Κ.Κ.Ε. στη Βουλή του 1926 ο ίδιος, ο Σεραφείμ Μάξιμος εκτός από άλλες διεισδυτικές παρατηρήσεις για τις επεμβάσεις του Στρατού και τον κοινοβουλευτισμό της περιόδου, καταφέρνει να περιγράψει έγκυρα τους λόγους που οδήγησαν στη νίκη της αντιβενιζελικής *Ηνωμένης Αντιπολίτευσης* στις εκλογές του 1920. (Σεραφείμ Μάξιμος, *Κοινοβούλιο η Δικτατορία;*, Στοχαστής, Αθήνα 1975).

Το άρθρο – εργασία των Σακελλαρίδου, Χατζηκωνσταντίνου και Πασχάλη για την οδοποιία του Μεσοπολέμου και ειδικότερα την περίφημη σύμβαση Μακρή. (Αρετή Σακελλαρίδου, Πασχάλης Σαμαρίνης, Ευαγγελία Χατζηκωνσταντίνου, «Το εγχείρημα κατασκευής οδικών υποδομών στη μεσοπολεμική Ελλάδα μέσα από το παράδειγμα της Σύμβασης Μακρή», στο: *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017). Η σύμβαση Μακρή αποτέλεσε κορυφαίο πολιτικό ζήτημα της περιόδου 1927-8 και συντέλεσε σημαντικά στην πολιτική καθίζηση του Μεταξά και των Ελευθεροφρόνων εντός του αντιβενιζελισμού.

Η Αρετή Τούντα – Φεργάδη έχει ασχοληθεί με τον Μεσοπόλεμο φέροντας στο φως αρχειακά ευρήματα για τις διμερείς διεθνείς σχέσης της Ελλάδας τόσο με τις Μεγάλες Δυνάμεις όσο και με τις γειτονικές της Χώρες. Η εν λόγω μελέτη της περιέχει σημαντικές πληροφορίες για τις διαπραγματεύσεις της Οικουμενικής Κυβέρνησης με την Κ.Τ.Ε. για την έκδοση του δεύτερου προσφυγικού δανείου βασισμένες σε αρχειακή έρευνα. (Αρετή Τούντα – Φεργάδη, *Η δανειακή ελληνική εξωτερική πολιτική (η περίπτωση του δεύτερου προσφυγικού δανείου 1926-1928)*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2009).

- ***Βιογραφίες***

Κατατοπιστικός ο σύγχρονος βιογράφος του Δημήτριου Γούναρη Διονύσιος Αλικανιώτης, αν και ο ίδιος θεωρεί ότι ο Βενιζέλος δικαιώθηκε στις προβλέψεις του και στην πολιτική του. Ο Αλικανιώτης επιμένει ιδιαίτερα στην αναψηλάφηση του ριζοσπαστικού κοινωνικού προγράμματος του Γούναρη καθώς και στις εκσυγχρονιστικές προθέσεις του όπως αυτές αποτυπώθηκαν στις αγορεύσεις του στη Βουλή, αλλά και στον Τύπο. (Διονύσιος Αλικανιώτης, *Δημήτριος Γούναρης (Μικρή συμβολή στην κατανόηση ενός πρόδρομου της εποχής μας)*, Φιλιππότη, Αθήνα 1983 και Διονύσιος Αλικανιώτης, *Οι κοινωνικοί και πολιτικοί προσανατολισμοί του Δημήτριου Γούναρη (1902-1922)*, Κάκτος, Αθήνα 2021).

Αναλυτικός βιογράφος για την πολιτεία του Γούναρη μέχρι το 1915 είναι ο Ιωάννης Μάλλωσης. (Ιωάννης Μάλλωσης, *Η πολιτική ιστορία του Δημήτριου Γούναρη, τόμοι Α΄, Β΄*, Νέα Εποχή, Αθήνα 1926). Ο ίδιος διετέλεσε στενός συνεργάτης του Γούναρη και η εργασία του είναι ιδιαίτερα λεπτομερής και διαφωτιστική αν και φανερά προκατειλημμένη υπέρ του βιογραφούμενου. Περιέχει πλήθος πληροφοριών για την εν λόγω περίοδο που χρησιμοποιήθηκαν στη διατριβή, αλλά περιέργως υστερεί για την περίοδο μετά το 1916 και για την Μικρασιατική Εκστρατεία, παρά το γεγονός ότι ο Μάλλωσης ήταν κορυφαίος συνεργάτης του Γούναρη στην εν λόγω περίοδο.

Μια συνολική αποτίμηση του Γούναρη προέρχεται από την Μαριάννα Χριστοπούλου (Μαριάννα Χριστοπούλου, *Δημήτριος Γούναρης*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2017). Η Χριστοπούλου χρησιμοποιεί το σύνολο της σχετικής βιβλιογραφίας και καλύπτει

πλήρως το κενό για τον Γούναρη την περίοδο 1917-1922 που άφησαν όλες οι υπόλοιπες βιογραφίες που έχουν γραφτεί για αυτόν.

Η βασική βιογραφία για τον Παναγή Τσαλδάρη προέρχεται από τον Γεώργιο Βούρο. (Γεώργιος Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης (1867-1936)*, εισαγωγή: Κωνσταντίνα Μπότσιου, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2014). Είναι φανερή η θετική προκατάληψη του Βούρου για τον βιογραφούμενο και η διακριτική του προσπάθεια να αποσιωπήσει κάθε μειονέκτημα του. Παρά τα οφθαλμοφανή αυτά μειονεκτήματα, η εργασία του είναι αναλυτική, πολύ διεξοδική και παρέχει πληροφορίες και για τις διεργασίες εντός του ΛΚ που χρησιμοποιήθηκαν στη διατριβή.

Σημαντική πηγή για τα πολιτικά παρασκήνια της εποχής που χρησιμοποιήθηκε στη διατριβή, αποτελεί η βιογραφία του Βασιλιά Αλέξανδρου από τον επιστήθιο φίλο του Χρήστο Ζαλοκώστα. (Χρήστος Ζαλοκώστας, *Αλέξανδρος*, Σκαζίκη, Αθήνα 1952). Ο Ζαλοκώστας έζησε όλο το δράμα του νεαρού Βασιλιά που στάθηκε μεταξύ των δύο πολιτικών κόσμων, ακροβατώντας μεταξύ των υποχρεώσεων προς την οικογένεια, το εθνικό συμφέρον που μετά το 1918 ταυτιζόταν με τον Βενιζέλο, αλλά και το προσωπικό του δράμα, καθώς η κυβέρνηση αλλά και η εξόριστη βασιλική οικογένεια δεν του επέτρεπαν να παντρευτεί την Ασπασία Μάνου με την οποία ήταν σφοδρά ερωτευμένος επειδή δεν ήταν γαλαζοαίματη. Πολύ χρήσιμες πληροφορίες αντλούνται από την βιογραφία και χρησιμοποιούνται για τις σχέσεις του Αλέξανδρου με τους πολιτευτές των αντιβενιζελικών, ενώ η μαρτυρία του Ζαλοκώστα είναι πολύ αξιόπιστη καθώς ο ίδιος προερχόταν από τον αντιβενιζελισμό και παρακολούθησε όσα περιγράφει ιστάμενος στο πλευρό του Βασιλιά στην κυριολεξία.

Η εργασία του Κύπριου ιστορικού Ιωακείμ Ιωακείμ αξιοποιεί στο έπακρο το ημερολόγιο Μεταξά για την περίοδο 1871-1922, ή μάλλον αποτελεί έναν οδηγό αξιολόγησης του υλικού του που χρησιμοποιήθηκε στη διατριβή. (Ιωακείμ Ιωακείμ, *Ιωάννης Μεταξάς (η ανοδική πορεία του από τη στρατιωτική στην πολιτική δράση 1871-1922)*, Παπαδήμα, Αθήνα 2005). Η μελέτη του αποδείχθηκε ένα χρήσιμο επεξηγηματικό εργαλείο για πολλά *σκοτεινά* αποσπάσματα του *Ημερολογίου* γραμμένο από έναν έμπειρο ιστορικό που γνωρίζει αρκετά καλά την περίοδο στην οποία κινείται.

Μια αντιβενιζελική πηγή με σημαντικό περιεχόμενο είναι η μικρή μελέτη – πολιτική μπροσούρα του Ιωάννη Μάλλωση. (Ιωάννης Μάλλωσης, *Μάρτυρες (Κ. Έσλιν – Ίων Δραγούμης)*, πρόλογος Γρηγόριος Ευστρατιάδης, Αθήνα 1920). Είναι σημαντική γιατί έχει έντονο προεκλογικό άρωμα (γράφτηκε τις παραμονές των εκλογών του 1920), αλλά είναι επίσης σημαντική γιατί ακριβώς αναδεύει όλη αυτή την αντιβενιζελική ψυχολογία *για τους μάρτυρες του αντιβενιζελισμού και τον λαό που υπέφερε τα πάνδεινα κατά την τριετία 1917-1920*. Στα αξιοσημείωτα και ο πρόλογος του Γρηγόρη Ευστρατιάδη τόσο σημειολογικά όσο και σε περιεχόμενο.

Ο συλλογικός τόμος για τον Αθανάσιο Αργυρό αποτελεί όχι μόνο σημαντική πηγή για την βιογραφία του ίδιου που αποτέλεσε κορυφαία προσωπικότητα του αντιβενιζελισμού αλλά γενικότερα για το ΛΚ. (Συλλογικό Έργο, *Αθανάσιος Αργυρός - εις μνήμην, (επιμέλεια Τριαντάφυλλος Θεοδωρίδης)*, Αθήνα 1955). Αντλήθηκαν πληροφορίες για πολλά ζητήματα

του αντιβενιζελισμού, καθώς περιέχει και πολλές δυσεύρετες πληροφορίες για το ΛΚ, ενώ ξεδιαλύνει και την συμπεριφορά του έναντι των προσφύγων.

Ο Δημήτριος Τσούγκος μας δίνει πολλές πληροφορίες για τους σημαντικότερους επιχειρηματίες και τραπεζικούς της περιόδου 1922-1932 (Δημήτριος Τσούγκος, *Οι οικονομικοί μας ηγέται*, Τυπογραφείο Αλευρόπουλου, Αθήνα 1932. Ο Τσούγκος είχε το προνόμιο να γνωρίζει προσωπικά τους περισσότερους από όσους βιογραφεί όντας επιχειρηματίας ο ίδιος, ενώ τα λήμματα για τον Παυσανία Μακρή, τον Επαμεινώνδα Χαρίλαο και τους αδερφούς Κανελλόπουλου έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον αντιβενιζελισμό και την σχέση του με οικονομικά συμφέροντα. Επίσης παρέχει πληροφορίες και για τους κορυφαίους τραπεζικούς της εποχής (Διομήδης, Τσουδερός κ.τ.λ.) που επίσης είναι σημαντικές και διασταυρώνουν επιβεβαιώνοντας στοιχεία από άλλες μελέτες.

Η Ρεβέκκα Γαλανού - Τουρκοβασίλη, κόρη του Θεόδωρου Τουρκοβασίλη, στην βιογραφία για τον πατέρα της μας δίνει πληροφορίες για την πρώτη θητεία του στο ΛΚ, την μεταπήδησή του στους Ελευθερόφρονες, τις διαπροσωπικές του σχέσεις με τον Ιωάννη Μεταξά και την υπουργοποίησή του στην κυβέρνηση ευρέως συνασπισμού τον Σεπτέμβριο του 1927. (Ρεβέκκα Γαλανού – Τουρκοβασίλη, *Θεόδωρος Τουρκοβασίλης (ιστορική αναφορά)*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2000). Αναμφίβολα η βιογραφία υστερεί στο πρώτο της κομμάτι μέχρι το 1928 το οποίο άλλωστε μας ενδιαφέρει, αλλά ακόμη και έτσι έχει κάποιες αξιοποιήσιμες πληροφορίες σε ζητήματα που μας ενδιαφέρουν. Εδώ πρέπει να επισημανθεί ότι το Αρχείο Τουρκοβασίλη που βρίσκεται στο ΕΛΙΑ έχει 5 ογκώδεις φακέλους μες υλικό από την μεταπολεμική του πολιτική δραστηριότητα.

- ***Βοηθήματα σε επιμέρους ζητήματα***

Σε επιμέρους ειδικά ζητήματα ξεχωρίζει το έργο του Γεράσιμου Αλεξάτου για τους Έλληνες στρατιώτες που βρέθηκαν *φιλοξενούμενοι* η μάλλον κρατούμενοι στην Γερμανική πόλη Γκαίρλιτς το 1917 (Γεράσιμος Αλεξάτος, *Οι Έλληνες του Γκαίρλιτς 1916-1919*, εκδόσεις Δέσποινα Κυριακίδη, Αθήνα 2015). Ο Αλεξάτος, εκτός από τις ψηφίδες ατομικής μικροϊστορίας που συνέλλεξε, συνέθεσε και παρουσιάζει με φροντίδα, παραθέτει και την πορεία των Ελλήνων του Γκαίρλιτς μετά την επιστροφή τους στην Ελλάδα καθώς και τις δικαστικές τους περιπέτειες, ενδεικτικό ζήτημα των πολιτικών διώξεων εναντίον των αντιβενιζελικών την επίμαχη περίοδο 1917-1919 που χρησιμοποιήθηκε στη διατριβή.

Για την ιστορία του αντιβενιζελικού Τύπου αντλήθηκαν πληροφορίες από το βιβλίο του Κώστα Μάγερ (Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου, τόμος Β΄ Αθηναϊκές εφημερίδες 1901-1959*, Αθήνα 1959). Διακεκριμένος μεσοπολεμικός δημοσιογράφος ο ίδιος, είχε δουλέψει σε πολλές εφημερίδες της εποχής στην Αθήνα και ήξερε την ιστορία τους εκ των έσω. Πολύτιμη συνεισφορά και αυτή του βετεράνου δημοσιογράφου της Θεσσαλονίκης Μανώλη Κανδυλάκη (Μανώλης Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης, τόμος Γ΄: 1923-1941*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2005) για τον αντιβενιζελικό Τύπο της συμπρωτεύουσας και όχι μόνο. Χρήσιμη η συνοπτική έκδοση της εφημερίδας *Καθημερινής* για την αρθρογραφία του Γεώργιου Βλάχου (*Γεώργιος Βλάχος, Άρθρα στην Καθημερινή (1919-1951)*, επιλογή - επιμέλεια: Μιχαήλ Σταματελάτος, Ζήδρος, Αθήνα 1990). Εκτός από την επιλογή και την παράθεση των άρθρων, η έκδοση περιλαμβάνει

πολλές σημαντικές πληροφορίες για τον *μύστη* του αντιβενιζελισμού και παρέχει μια έγκυρη συνοπτική παρουσίαση των προθέσεων και της ιδεολογίας του.

Στον αντίποδα της Καθημερινής, πρωτότυπες πληροφορίες για την *Πολιτεία* και τον Θεολόγο Νικολούδη αντλήθηκαν από την πρόσφατη μεταπτυχιακή εργασία του Γιάννη Μαργιούλα. (Γιάννης Μαργιούλας, *Η εφημερίδα Πολιτεία (1917-1933)*, διπλωματική εργασία, Ρέθυμνο 2014). Η σύνθεση του Μαργιούλα περιλαμβάνει μια λεπτομερή έρευνα στα φύλλα της εφημερίδας και σκιαγραφεί με ευκρίνεια την 30κονταετή πορεία της τόσο πριν την συμπόρευση με τους Ελευθερόφρονες όσο και μετά από αυτή.

Χρησιμοποιήθηκε στην παρούσα διατριβή και η εργασία του Βασίλειου Τσίχλη για το αναγκαστικό δάνειο Πρωτοπαπαδάκη. (Βασίλειος Τσίχλης, *Μικρασιατική εκστρατεία και αναγκαστικό δάνειο*, Νόβολι, Αθήνα 2010). Ο Τσίχλης εκτός από μια τεχνική ανάλυση του ζητήματος, μας προσφέρει μια διεισδυτική ματιά στα εσωτερικά του αντιβενιζελισμού, αλλά και στις επιπτώσεις του δανείου τόσο στην πραγματική οικονομία όσο και στην ελληνική κοινωνία.

Μια διαισθητική και έξυπνα δομημένη κοινωνιολογική ανατομία της ελληνικής κοινωνίας του Μεσοπολέμου βρίσκεται στο κλασσικό λογοτεχνικό έργο του Γιώργου Θεοτοκά *Αργώ* (Γιώργος Θεοτοκάς, *Αργώ*, *τόμοι Α΄, Β΄,* Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2015). Για την παρούσα διατριβή μας ενδιαφέρει το πρίσμα θεώρησης του συγγραφέα για τον αντιβενιζελισμό του οποίου δεν ήταν άλλωστε θιασώτης, καθώς και την προβολή αυτού στην ελληνική κοινωνία.

Για το έργο του αντιβενιζελικού ποιητή Καρυωτάκη χρησιμοποιήθηκε η πρόσφατη έκδοση των Απάντων του, σε επιμέλεια του Δημήτρη Δημηρούλη. (Κωνσταντίνος Καρυωτάκης, *Ποιήματα και Πεζά (επιμέλεια Δημήτρης Δημηρούλης)*, Gutenberg, Αθήνα 2017). Ο Δημηρούλης ανατέμνει το έργο του Καρυωτάκη χωρίς προκαταλήψεις και ιδεολογικές παρωπίδες, ενώ έχει μια σαφή εικόνα για την ιστορία της περιόδου και την συμμετοχή του Καρυωτάκη σε αυτήν. Για το έργο του Καρυωτάκη και τον αντιβενιζελικό του απόηχο μελετήθηκε επίσης το πρόσφατο έργο του Νάσου Βαγενά (Νάσος Βαγενάς, *Η παραμόρφωση του Καρυωτάκη*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2021), αλλά και η μεταπτυχιακή εργασία της Γεωργιάδη που φωτίζει τις πολιτικές του καταβολές (Ζωή Γεωργιάδου, *Αναπαράσταση του νεοελληνικού κράτους στο έργο του Κώστα Καρυωτάκη*, μεταπτυχιακή εργασία Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή 2013).

Για τον έτερο αντιβενιζελικό διανοούμενο Χρήστο Χρηστοβασίλη αντλήθηκαν στοιχεία από την διδακτορική διατριβή της Δροσιάς Κατσίλα (Δροσιά Κατσίλα, *Ο βίος και το έργο του Χρήστου Χρηστοβασίλη (διδακτορική διατριβή πανεπιστημίου Ιωαννίνων)*, Ιωάννινα 2004), που παρέχει λεπτομερείς πληροφορίες για τις ταλαιπωρίες και τις διώξεις που υπέστη ο λογοτέχνης την περίοδο του 1917-1920 και οι οποίες καθόρισαν την ένταξή του στον αντιβενιζελισμό. Η Κατσίλα δίνει και μια λεπτομερή περιγραφή της πολιτικής σταδιοδρομίας του Χρηστοβασίλη, αν και η ίδια αποδοκιμάζει ρητά στην διατριβή τη, τις πολιτικές του απόψεις.

Στη διατριβή χρησιμοποιήθηκαν πληροφορίες από το παλαιότερο έργο του Ιωάννη Λουκά για την ιστορία της ελληνικής μασονίας, εργασία χρήσιμη, έγκυρη και κυρίως χωρίς περιττές συνωμοσιολογίες. (Ιωάννης Λουκάς, *Ιστορία της ελληνικής μασονίας και ελληνική ιστορία*, Παπαζήση, Αθήνα 1991). Ανάμεσα σε πολλά άλλα ενδιαφέρουσα ζητήματα, ο Λουκάς μας προσφέρει μια ευκρινή ματιά στην διαπλοκή του αντιβενιζελισμού με τις μασονικές στοές που σε κάποιες (λίγες) περιπτώσεις είχε και επιρροή στις γενικότερες πολιτικές εξελίξεις.

Ο Λέων Ναρ στην εν λόγω μελέτη του μας παρέχει τον μίτο για να καταφέρουμε να διευθυνθούμε και να καταλάβουμε τις διαφορές μεταξύ πολιτικών ομάδων και συνιστωσών εντός της Εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης που σύμπλευσε πολιτικά κυρίως με τον αντιβενιζελισμό αλλά και με το Κ.Κ.Ε. σε όλο τον Μεσοπόλεμο. (Λέων Ναρ, *Οι Ισραηλίτες βουλευτές στο ελληνικό κοινοβούλιο (1915-1936),* Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2011.)

Για τις αντιβενιζελικές παραστρατιωτικές ομάδες των αντιβενιζελικών επιστράτων αντλούνται στοιχεία από την κλασσική πρωτοποριακή μονογραφία του Μαυρογορδάτου (Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός διχασμός και μαζική οργάνωση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996). Ως αντίλογος υπάρχει το σχετικό έργο του Μιχαλόπουλου (Δημήτρης Μιχαλόπουλος, *Η ξεχασμένη επανάσταση: Οι Έλληνες επίστρατοι και ο αγώνας του (1916-1920)*, Πελασγός, Αθήνα 2012).

Για τα ζητήματα της εκκλησίας που αποτελούσε μια υπολογίσιμη κοινωνική και πολιτική δύναμη σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο υπάρχει η πρωτότυπη εργασία του Θεοδόσιου Τσιρώνη που εξετάζει τις πολιτικές σχέσεις κράτους - Εκκλησίας. (Θεοδόσιος Τσιρώνης*, Ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1912-1940)*, διδακτορική διατριβή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2007).

Επίσης αντλήθηκαν στοιχεία από την διδακτορική διατριβή του Σάββα Τεγόπουλου για τις προεκλογικές περιόδους κατά τον Μεσοπόλεμο. (Σάββας Τεγόπουλος, *Η πολιτική θεματολογία των πολιτικών αναμετρήσεων 1923-1936*, διδακτορική διατριβή Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2013). Ο Τεγόπουλος μελετά τις θέσεις των κομμάτων προεκλογικά κυρίως μέσω των εφημερίδων της εποχής και καταφέρνει να ανασυνθέσει το προεκλογικό πολιτικό κλίμα και στο κομμάτι που αφορά τον αντιβενιζελισμό.

Η διδακτορική διατριβή του Σωτήρη Ριζά περιγράφει τον θεσμικό ρόλο του προέδρου της Δημοκρατίας μεσοπολεμικά. (Σωτήρης Ριζάς, *Η θέση και ο ρόλος του Προέδρου της Δημοκρατίας στην ελληνική πολιτική, (1924-1935, 1974-1985),* διδακτορική διατριβή Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 1992. Εκτός αυτών, ο Ριζάς μας δίνει ένα αναλυτικό περίγραμμα της στάσης του Κουντουριώτη την περίοδο 1923-1928, στεκόμενος κριτικά απέναντι στις πρωτοβουλίες του. Πολύ χρήσιμη πηγή.

VIII. Ευχαριστίες

Πριν από όλα θα ήθελα να ευχαριστήσω προσωπικά τον Αντώνη Κλάψη για την στήριξη και την σταθερή εμπιστοσύνη του στις δυνατότητές μου, που πολλές φορές υπήρξε μεγαλύτερη από την δική μου. Σε όλο το δύσκολο αυτό ταξίδι της διατριβής ο Αντώνης έδινε απλές

λύσεις στα αμείλικτα ιστοριοδιφικά διλλήματά μου και με προέτρεπε να συνεχίζω. Οφείλω να ευχαριστήσω θερμά την πανεπιστημιακή ομάδα του πανεπιστημίου Νεάπολις Πάφου που με επικεφαλής τον επόπτη μου κ. Γιώργο Γεωργή μου συμπεριφέρθηκαν με ειλικρίνεια δικαιώνοντας την αρχική μου απόφαση να διαλέξω το εν λόγω πανεπιστήμιο για το πιο σημαντικό μου βήμα στην επιστήμη της Ιστορίας.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Χρήστο Αναστασίου υπεύθυνο του αρχείου στο Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, όχι μόνο για την άψογη εξυπηρέτηση και βοήθεια που μου παρείχε σε σχέση με τα αρχεία των Παναγή και Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, αλλά και για την εξαιρετική διατριβή του, της οποίας αποσπάσματα κάνω εκτενή χρήση στο οικείο κεφάλαιο της δικής μου. Δεν μπορώ να μην ευχαριστήσω θερμά τον Αναπληρωτη Καθηγητή Ιστορίας στο Ε.Κ.Π.Α. Σπυρίδωνα Πλουμίδη που είχε την ευγένεια να διαβάσει το ολοκληρωμένο κομμάτι της διατριβής που αφορούσε τον Εθνικό Διχασμό κάνοντας σημαντικές παρατηρήσεις. Επίσης ευχαριστώ και τον συγγραφέα Ηλία Καφάογλου ο οποίος έθεσε στη διάθεση μου όλο του το αδημοσίευτο υλικό για τα ζητήματα οδοποιίας την περίοδο 1924-1935 και διάβασε το σχετικό τμήμα της διατριβής.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω το προσωπικό του Ελληνικού Λογοτεχνικού Ιστορικού Αρχείου και ιδιαίτερα την Κα Ελένη Ράμφου για την πολύτιμη βοήθεια που μου παρείχε στην αυθημερόν μελέτη πολλαπλών αρχείων, αλλά και για την αβαρία να με υπομείνει και εκτός του ορισμένου ωραρίου. Επίσης, θερμές ευχαριστίες στον Τάσο Σακελλαρόπουλο διευθυντή του Ιστορικού Αρχείου του Μουσείου Μπενάκη, στον Χαλάτση διευθυντή της *Παπαχαραλάμπειου Βιβλιοθήκης Ναυπάκτου,* αλλά και στο προσωπικό της δημοτικής βιβλιοθήκης Πατρών για την εξυπηρέτηση που μου παρείχαν.

Πολλές ευχαριστίες στην Κα Νάντια Καλλιπολίτου, υπεύθυνη του ιστορικού Αρχείου της *Καθημερινής* που όχι μόνο μου πρόσφερε μια τρίμηνη δωρεάν πρόσβαση στο ηλεκτρονικό αρχείο της εφημερίδας, αλλά είχε την ευγενή καλοσύνη να την ανανεώσει για ένα μήνα ακόμη, όταν της το ζήτησα. Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Διονύση Μουσμούτη ιδιοκτήτη και διευθυντή του περιοδικού *Ιστορία εικονογραφημένη* για την αποδοχή και ενθουσιώδη υποδοχή των άρθρων που έγραψα με αφορμή τις έρευνές μου για την ανά χείρας διατριβή.

Πολύτιμη βοήθεια μου πρόσφερε ο προσωπικός φίλος και διακεκριμένος ιστορικός ερευνητής Κωνσταντίνος Δ. Βλάσσης, κάτοχος μεταπτυχιακού τίτλου ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου, ο οποίος, εκτός του υλικού από το αρχείο Μεταξά που έθεσε στη διάθεσή μου, μου έδωσε πρώιμη πρόσβαση στη μελέτη του για την *Καθημερινή* και το *Οίκαδε*, ενώ με βοήθησε στην ανάγνωση πολλών δυσανάγνωστων εγγράφων από τα Αρχεία Παναγή Τσαλδάρη και Γ. Στρέιτ. Επίσης πολλές ευχαριστίες στον διδάκτορα ιστορίας του Ε.Κ.Π.Α. Αλέξανδρο Μακρή που εκτός από την πρώιμη πρόσβαση στη διατριβή του με θέμα τους *Παλαιούς Πολεμιστές* του μεσοπολέμου, έθεσε στη διάθεσή μου φωτοαντίγραφα πολύτιμου πρωτογενούς υλικού, από τις έρευνές του.

Τέλος, θερμές ευχαριστίες στον (αντιπλοίαρχο ε.α.) Δημοσθένη Ιωαννίδη απόγονο του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, στην σύζυγό του, στην κόρη του Αγγέλικα και στον σύζυγό της. Ο κ. Ιωαννίδης δέχτηκε να μου δώσει πρόσβαση σε ένα τμήμα από τα αδημοσίευτα

απομνημονεύματά του, καθώς και στο αρχείο του πατέρα του Ναυάρχου Παναγιώτη Ιωαννίδη, εξέχουσα προσωπικότητα των αντιβενιζελικών στο Πολεμικό Ναυτικό κατά την διάρκεια του Μεσοπολέμου. Ευχαριστώ δημοσίως τον ίδιο και την οικογένειά του για την εμπιστοσύνη που μου έδειξαν, καθώς και για την θερμή φιλοξενία που επεφύλαξαν σε εμένα και την κόρη μου. Εξυπακούεται πως οποιοδήποτε λάθος ή παράλειψη της διατριβής βαρύνει αποκλειστικά τον συντάκτη της.

Συγκινητική και άμεση ήταν η ανταπόκριση όλων των απογόνων των βουλευτών των δύο κομμάτων του αντιβενιζελισμού της Βουλής του 1926, τους οποίους κατάφερα να ανακαλύψω και να έρθω σε επαφή. Ο κ. Ευάγγελος Μεϊμαράκης εν ενεργεία ευρωβουλευτής της Νέας Δημοκρατίας (2021) απέστειλε μέσω της συνεργάτιδός του Κας Πηνελόπης Γαβρά, φωτογραφίες του Βασίλειου Μεϊμαράκη καθώς και άλλες πληροφορίες για τον ίδιο και την νομική του σταδιοδρομία. Ο κ. Σπύρος Ταλιαδούρος εν ενεργεία βουλευτής την Νέας Δημοκρατίας (2021) μου απέστειλε στοιχεία για την προσωπικότητα του παππού του που υπάρχουν στη μελέτη, ο κ. Γεώργιος Μικρός από την μακρινή Doha του Κατάρ που βρίσκεται εγκατεστημένος μόνιμα, προθυμοποιήθηκε να μου στείλει ό,τι υλικό είχε στη διάθεσή του. Ομοίως και ο πρώην βουλευτής της Νέας Δημοκρατίας Ιωάννης Κίνιας προθυμοποιήθηκε να προσφέρει ό,τι υλικό είχε στην διάθεσή του για τον παππού του. Τους ευχαριστώ όλους γιατί μου πρόσφεραν τις μικρές τους οικογενειακές ψηφίδες και συντέλεσαν ώστε να σχηματιστεί πληρέστερη η εικόνα για την σταδιοδρομία και την προσωπικότητα των πολιτευτών του αντιβενιζελισμού στην περίοδο που πραγματεύεται η παρούσα μελέτη.

Σε ιδιωτικό επίπεδο νοιώθω την ανάγκη να ευχαριστήσω τους γονείς μου και τον αδερφό μου για την αμέριστη υλική και ψυχολογική βοήθεια που μου παρείχαν. Πάνω από όλα όμως θέλω να μνημονεύσω τη σύζυγό μου Γιάννα και τα παιδιά μου Βασίλη και Μαρία – Κωνσταντίνα που υπέφεραν έχοντας ως σύντροφο και μπαμπά ένα φοιτητή με γκρίζους κροτάφους που ήταν μονίμως εκτός τόπου και χρόνου, απορροφημένος από την πολύπλοκη εργασία που είχε αναλάβει να φέρει εις πέρας. Με ανακουφίζει το γεγονός ότι είναι περήφανοι για εμένα και ελπίζω το αποτέλεσμα να εκτιμηθεί από την επιστημονική κοινότητα και την κοινωνία ώστε να δικαιώσει τις θυσίες τους.

IX. Σύντομη τοποθέτηση επί προσωπικού

Αναμφίβολα τα ζητήματα που θίγει η διατριβή έχουν ισχυρό συναισθηματικό φορτίο για μεγάλη μερίδα της κοινωνίας ακόμη και μετά την πάροδο ενός ολόκληρου αιώνα. Ο Εθνικός Διχασμός του 1914 που διήρκεσε με διακυμάνσεις στην έντασή του μέχρι το 1944 τουλάχιστον, έχει σημαδέψει ανεξίτηλα, τόσο το πολιτικό προσωπικό όσο και την ελληνική κοινωνία στο σύνολό της.

Η πρόθεσή μου είναι να μην κάνω πολιτική όπως δυστυχώς έχουν κάνει πολλοί αν όχι όλοι οι ιστορικοί που έχουν ασχοληθεί με τα ζητήματα αυτά ως σήμερα, αλλά να αποτυπώσω και να ερμηνεύσω τι πραγματικά συνέβη με τους όρους της εποχής εκείνης και όχι της σημερινής. Η εργασία μου έχει καθαρά επιστημονική πρόθεση ερμηνείας προθέσεων και γεγονότων και σίγουρα όχι πολιτικής τοποθέτησης ή δικαίωσης της μίας ή της άλλης παράταξης. Κάτι τέτοιο ανήκει στη σφαίρα της πολιτικής και θα προσπαθήσω να το

αποφύγω στο μέτρο του δυνατού. Για τον λόγο αυτό οι δύο αντίπαλες παρατάξεις της εποχής εκείνης θα αντιμετωπιστούν ισότιμα, όπως προτάσσει η επιστήμη, η λογική και η στοιχειώδης εντιμότητα. Το ζητούμενο της εν λόγω περιόδου, όπως και οποιασδήποτε άλλης, είναι η πολιτική ομαλότητα, η συνεννόηση, η κοινωνική ειρήνη και ευημερία συνολικά της κοινωνίας. Με το ζητούμενο αυτό υπό μάλης, αξιολογούνται πρόσωπα και γεγονότα πέραν προσωπικών εκτιμήσεων και συμπαθειών.

Αυτό δεν σημαίνει ότι η έρευνά μου, όπως την παραδίδω για να κριθεί δεν εμπεριέχει και εκτιμήσεις, κρίσεις και χαρακτηρισμούς. Όπου μπορώ να αποφανθώ με ασφάλεια, το κάνω με σαφή τρόπο και χωρίς δισταγμούς σκοπιμοτήτων ή πολιτικής ορθότητας. Χωρίς θέσεις, αιχμές, γωνίες και σαφές στίγμα, το κείμενο θα ήταν εντελώς ανώδυνο και ευχάριστο σε όλους, αλλά με μηδενική χρησιμότητα για την κριτική ανάλυση και έγκυρη αποτίμηση των κοσμοϊστορικών για τον Ελληνισμό, γεγονότων που περιγράφονται. Η διατριβή αυτή έχει ως στόχο να αναθερμάνει την επιστημονική συζήτηση για την εν λόγω περίοδο, με έναν εποικοδομητικό και έντιμο τρόπο, φέροντας στο φως νέο υλικό και μια πιο πλήρη θέαση της. Χωρίς σαφείς θέσεις και συμπεράσματα κάτι τέτοιο δεν θα ήταν εφικτό. Προφανώς και οι προσωπικές αυτές διακηρύξεις είναι υπό κρίση, όπως και οτιδήποτε άλλο ακολουθεί.

Χ. Ημερομηνίες

Όλες οι ημερομηνίες πριν τον Φεβρουάριο του 1923 είναι στο *Ιουλιανό Ημερολόγιο* και μετά από αυτό το ορόσημο, στο *Γρηγοριανό Ημερολόγιο,* όπως ακριβώς χρησιμοποιούνταν από το επίσημο Κράτος και τα πολιτικά πρόσωπα στις επιστολές και στα έγγραφά τους.

XI. Χρονολόγιο Διατριβής

Χρονολόγιο	
Ημερομηνία	**Γεγονός**
15.7.1914	Δολοφονία του διαδόχου του Αυστροουγγρικού Θρόνου Φραγκίσκου – Φερδινάρδου από τον νεαρό Σέρβο εθνικιστή Gavrilo Princip
21.2.1915	Πρώτη παραίτηση Βενιζέλου
24.2.1915	Πρώτη κυβέρνηση Γούναρη
29.3.1915	Ίδρυση Κόμματος των Εθνικοφρόνων
31.5.1915	Εκλογές - Νίκη των Φιλελευθέρων
10.8.1915	Σχηματισμός Κυβέρνησης Βενιζέλου
22.9.1915	Δεύτερη παραίτηση Βενιζέλου
25.10.1915	Κυβέρνηση Σκουλούδη
11.1.1916	Κατάληψη της Κέρκυρας από τους Γάλλους
13.5.1916	Παράδοση του οχυρού Ρούπελ σε μεικτό απόσπασμα Γερμανών και Βούλγαρων
6.6.1916	Πρώτο Συμμαχικό τελεσίγραφο - παραίτηση Σκουλούδη
30.6.1916	Φωτιά στο Τατόι

16.8.1916	Βενιζελικό κίνημα της Άμυνας
3.9.1916	Κυβέρνηση Καλογερόπουλου
23.9.1916	Δεύτερο Συμμαχικό τελεσίγραφο
26.9.1916	Κυβέρνηση Λάμπρου
18.11.1916	*Νοεμβριανά*
29.5.1917	Έξωση του Βασιλιά Κωνσταντίνου
6.6.1917	Εξορία των αντιβενιζελικών ηγετών στο Αιάκειο της Κορσικής
27.6.1917	Κυβέρνηση Βενιζέλου - ενοποίηση του Κράτους
25.7.1917	Πρώτη συνεδρίαση *Βουλής των Λαζάρων*
11.11.1918	Συνθηκολόγηση Κεντρικών Αυτοκρατοριών - Τέλος Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου
24.11.1918	Απόδραση Γούναρη, Μεταξά και Πεσμαζόγλου από την Κορσική
31.1.1919	Ετυμηγορία στη δίκη του Γενικού Επιτελείου: Μεταξάς εις Θάνατον, Δούσμανης σε ισόβια δεσμά
19.5.1919	Αποβίβαση του Ελληνικού Στρατού στη Σμύρνη
28.7.1920	Υπογραφή Συνθήκης των Σεβρών
30.7.1920	Απόπειρα δολοφονίας κατά του Βενιζέλου
31.7.1920	*Ιουλιανά* - Δολοφονία του Ίωνος Δραγούμη
17.10.1920	Μετονομασία του Κόμματος των Εθνικοφρόνων σε Λαϊκό Κόμμα (ΛΚ)
1.11.1920	Εκλογές - Νίκη της *Ηνωμένης Αντιπολίτευσης*
22.11.1920	Πολιτειακό Δημοψήφισμα - Επιστροφή του Κωνσταντίνου
26.3.1921	Κυβέρνηση Γούναρη
29.3.1921	Σύγκρουση Γούναρη - Μεταξά λόγω της άρνησης του δεύτερου να αναλάβει την Αρχιστρατηγία
20.10.1921	Γαλλοκεμαλικό Σύμφωνο (Franklin Bouillon)
9.5.1922	Κυβέρνηση Πρωτοπαπαδάκη
13.8.1922	Επίθεση των Τούρκων στην εξέχουσα του Αφιόν Καραχισάρ
27.8.1922	Κατάληψη Σμύρνης από κεμαλικό Στρατό
28.8.1922	Κυβέρνηση Τριανταφυλλάκου
11.9.1922	Επανάσταση του Στρατού στη Λέσβο και στη Χίο υπό τους Πλαστήρα - Γονατά
27.9.1922	Υπογραφή της ανακωχής των Μουδανιών - Απώλεια της Ανατολικής Θράκης
12.10.1922	Επίσημη πρώτη εμφάνιση του Κόμματος των Ελευθεροφρόνων
15.11.1922	Εκτέλεση των *Έξι* στο Γουδή
31.8.1923	Κατάληψη της Κέρκυρας από τους Ιταλούς
22.10.1923	Κίνημα Γαργαλίδη - Λεοναρδόπουλου

9.12.1923	Συλλαλητήριο βασιλοφρόνων στις Στήλες του Ολυμπίου Διός - 8 νεκροί και 28 τραυματίες
16.12.1923	Εκλογές - Νίκη των Φιλελευθέρων
21.1.1924	Κυβέρνηση Βενιζέλου
6.2.1924	Κυβέρνηση Καφαντάρη
25.3.1924	Ανακήρυξη της Β΄ Ελληνικής Δημοκρατίας
6.4.1924	Επιστροφή Μεταξά από την εξορία
13.4.1924	Δημοψήφισμα για το Πολιτειακό
25.7.1924	Κυβέρνηση Σοφούλη (*Θερινών Διακοπών*)
27.7.1924	Παρουσίαση της *Επιτροπής διεξαγωγής του αντιβενιζελικού Αγώνος* από τους αδιαλλάκτους
7.10.1925	Κυβέρνηση Μιχαλακόπουλου
25.6.1925	Στρατιωτικό κίνημα - Κυβέρνηση Πάγκαλου
25.10.1925	Δημοτικές εκλογές - Ήττα Σπυρίδωνος Μερκούρη στην Αθήνα
3.1.1926	*Ο περίπατος της Αγίας Παρασκευής* από τα Δημοκρατικά Τάγματα - Κήρυξη Δικτατορίας του Παγκάλου
22.8.1926	Κίνημα Κονδύλη και Δημοκρατικών Ταγμάτων - πτώση Πάγκαλου
9.9.1926	Μάχες στο κέντρο της Αθήνας - Αιματοχυσία και διάλυση των Δημοκρατικών Ταγμάτων
7.11.1926	Εθνικές βουλευτικές Εκλογές - Ισόπαλο αποτέλεσμα βενιζελισμού - αντιβενιζελισμού
4.12.1926	Σχηματισμός Οικουμενικής Κυβέρνησης υπό τον Ζαΐμη
11.8.1927	Παραίτηση υπουργών ΛΚ - διάλυση Οικουμενικής
18.8.1927	Κυβέρνηση Ζαΐμη (Καφαντάρης - Μεταξάς - Μιχαλακόπουλος - Παπαναστασίου) (ευρέως συνασπισμού)
8.2.1928	Κυβέρνηση Ζαΐμη (Καφαντάρης - Μεταξάς - Μιχαλακόπουλος)
3.7.1928	Κυβέρνηση Βενιζέλου
6.7.1928	Προεδρικό Διάταγμα διάλυσης Βουλής
10.7.1928	Προεδρικό Διάταγμα αλλαγής εκλογικού νόμου
19.8.1928	Εκλογές – Σαρωτική νίκη Βενιζέλου, εκλογική συντριβή των αντιβενιζελικών κομμάτων
20.8.1928	Ο Μεταξάς αποσύρεται από την πολιτική και ιδιωτεύει

XII. Συντομογραφίες

Α.Γ.Σ.	Αρχείο Γεωργίου Στρέιτ
Α.Ε.Β.	Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου
Α.Ι.Μ.	Αρχείο Ιωάννη Μεταξά

Α.Π.Τ.	Αρχείο Παναγή Τσαλδάρη
Γ.Α.Κ.	Γενικά Αρχεία Κράτους
Ε.Τ.Ε.	Εθνική Τράπεζα Ελλάδος
Ε.Ι.Ε.Β.	Εθνικό Ίδρυμα Ελευθέριος Βενιζέλος
Ε.Λ.Ι.Α.	Ελληνικό Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο
Ι.Κ.Κ.	Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής
Κ.Τ.Ε	Κοινωνία Των Εθνών
Κ.Κ.Ε.	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας
ΛΚ	Λαϊκό Κόμμα
Μ.Ι.Ε.Τ.	Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
Μ.Μ.	Μουσείο Μπενάκη
Σ.Ε.Κ.Ε.	Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδας
Φ.Ε.Κ.	Φύλλο Εφημερίδας Κυβερνήσεως
F.O.	Foreign Office

Περίληψη

Ο κύριος στόχος της διπλωματικής μου εργασίας είναι να περιγράψω τις εσωτερικές διεργασίες του αντιβενιζελισμού την περίοδο 1924-1928 ακολουθώντας τον άξονα της σύγκρουσης Λαϊκού Κόμματος και Ελευθεροφρόνων. Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε ήταν η έρευνα σε αρχεία των πρωταγωνιστών του αντιβενιζελισμού της περιόδου (αρχηγοί κομμάτων, πολιτευτές, δημοσιογράφοι, στρατιωτικοί) και η διασταύρωσή των ευρημάτων με στοιχεία από τον, αντιβενιζελικό κυρίως, τύπο της εποχής που αποτελούσε ένα πολιτικό βαρόμετρο ακριβείας. Σε τρίτο χρόνο, το πρωτογενές αυτό υλικό διασταυρώθηκε με όλη την σχετική δευτερογενή βιβλιογραφία για το ζήτημα.

Το πρώτο κύριο εύρημα της έρευνας είναι η ανάδειξη της σύγκρουσης ΛΚ και Ελευθεροφρόνων στο πλαίσιο του αντιβενιζελισμού σε όλες τις διαστάσεις της, σύγκρουση που είχε μείνει αθέατη ως τώρα στην σχετική βιβλιογραφία ή είχε αναφερθεί επιγραμματικά.

Το δεύτερο εύρημα ήταν η ανάδειξη του πόλου του *αδιαλλάκτων* εντός του αντιβενιζελισμού που έπαιξε κρίσιμο ρόλο στην διαμόρφωση των ισορροπιών μεταξύ των δύο κομμάτων του, αλλά και σε σχέση με τον βενιζελισμό γενικότερα.

Άλλα ευρήματα αφορούσαν την ανάδειξη του σκεπτικού του Μεταξά πίσω από την αναγνώριση της Αβασίλευτης Δημοκρατίας το 1924, η ευκαιριακή σύμπλευση ΛΚ και παγκαλικών την περίοδο 1926-1928, η ανάδειξη του πρωταγωνιστικού παρασκηνιακού ρόλου του Στρέιτ στις εσωτερικές διεργασίες του αντιβενιζελισμού στην επίμαχη περίοδο, αλλά και ανάδειξη πτυχών σε ειδικότερα ζητήματα που αφορούν τον αντιβενιζελισμό της περιόδου, όπως ο παλαιοημερολογητισμός και ένας πόλεμος της μνήμης υπέρ του Βασιλιά Κωνσταντίνου ιδιαίτερα επίμονος, αλλά και αποτελεσματικός.

Από τα βασικά συμπεράσματα της διατριβής είναι ότι τα δύο κόμματα του αντιβενιζελισμού είχαν πολλά κοινά και λιγότερες διαφορές και οι πολιτευτές τους τόσο σε επίπεδο τοπικών κοινωνιών όσο και σε επίπεδο πολιτικού λόγου είχαν σχεδόν όμοιο πολιτικό αποτύπωμα. Εξετάζοντας την συντηρητική νοοτροπία των δύο κομμάτων, και τα κοινά ιδεολογικά τους στοιχεία, μόνο ο φανατισμός των *αδιαλλάκτων* και η δυσανάλογα μεγάλη τους επιρροή στον αντιβενιζελισμό μέσω του Τύπου, θα μπορούσε να μετατρέψει σε σοβαρό διαχωρισμό μεταξύ τους το Πολιτειακό, ζήτημα που έτσι και αλλιώς ήταν εντελώς ανεπίκαιρο τόσο στις εκλογές του 1926 όσο και σε αυτές του 1928. Η έξαλλη πολιτική και πολιτειακή ρητορική των αδιαλλάκτων σε συνδυασμό με τις προσωπικές φιλοδοξίες των ηγετικών στελεχών του αντιβενιζελισμού έδωσαν το τελικό αποτέλεσμα μιας σφοδρής ενδοαντιβενιζελικής σύγκρουσης την περίοδο 1924-1928 που ζημίωσε τόσο τον αντιβενιζελισμό, όσο και την Ελλάδα γενικότερα.

Λέξεις κλειδιά: Λαϊκό Κόμμα, Ελευθερόφρονες, αντιβενιζελισμός, Ιωάννης Μεταξάς, Παναγής Τσαλδάρης.

Abstract

The main goal of my thesis is to describe the internal processes of anti-Venizelism in the period 1924-1928 following the axis of the conflict between the two main conservative parties; People's Party and the Freeopinioners. The methodology followed was the research in archives of the protagonists of the anti-Venizelism of the period (party leaders, statesmen, journalists) and the crossing of the findings with articles from the anti-Venizelist press of the time, which constituted a precise political barometer. In a third level, this material was cross-referenced with all relevant secondary bibliography on the issue.

The first main finding of the research is the emergence of the conflict between the People's Party and Freeopinioners in the context of anti-Venizelism in all its dimensions, a conflict that had remained invisible until now in the relevant bibliography or had been mentioned epigrammatically.

The second finding was the emergence of the hardcore anti-venizelists pole within anti-Venizelism which played a crucial role in shaping the balance between its two parties, but also in relation to Venizelism in general.

Other broad findings are the emergence of Metaxas' reasoning behind the recognition of the Kingless Republic in 1924, the opportunistic collusion of LK and Pangalos in the period 1926-1928, the leading behind-the-scenes role of Streit in the internal processes of anti-Venizelism, but also highlighting aspects of particular issues concerning the anti-Venizelism of the period, such as paleocalendarism and a particularly persistent, but also effective, anti-venizelist war of memory.

One of the main conclusions of my thesis is that the two anti-Venizelist parties had much more in common than differences, and their politicians had an almost identical political footprint. Examining the conservative mentality of the two parties, and their common ideological elements, only the fanaticism of the intransigent could turn into a serious division between them the issue of Kingless Republic, something that anyway was completely irrelevant in both the elections of 1926 and in 1928. The furious political and state rhetoric of the hardcore anti-venizelists combined with the personal ambitions of the leading figures of anti-Venizelism gave the final result of a fierce intra-anti-Venizelist conflict in the period 1924-1928 that damaged both anti-Venizelism and Greece in general.

Εισαγωγή – Ο Εθνικός Διχασμός και ο σχηματισμός του αντιβενιζελισμού ως πολιτικού προσανατολισμού (1917-1920)

1. Ο Ά Παγκόσμιος Πόλεμος και οι πρώτες εκδηλώσεις του Εθνικού Διχασμού (1914-1915)

> *«Τι ήξευραν αυτοί από πολιτική! Τι ένιωθαν αυτοί από τα συμφέροντα που είχεν η Γαλλία και η Αγγλία να χωρίσουν την ελληνική πατρίδα σε δύο στρατόπεδα και να βάλουν στη μέση μια ουδετέρα ζώνη, εις την οποίαν δεν είχαν δικαίωμα να πατήσουν για να ζητιανέψουν το ψωμί των παιδιών τους αφού αυτό το είχαν αποκλείσει με τα καράβια τους οι Φράγκοι και έβλεπαν να πεθαίνουν τα παιδιά τους από την πείνα!»* [1]

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912-1913) υπήρξαν μια νικηφόρα στρατιωτική εξόρμηση του Ελληνισμού προς Βορρά και Ανατολή με ηγέτες τον Βασιλιά Κωνσταντίνο ως επικεφαλής του στρατού και τον Βενιζέλο ως τον οξυδερκή πρωθυπουργό στο διπλωματικό - πολιτικό πεδίο. Η Ελλάδα διπλασίασε την εδαφική της έκταση και τον πληθυσμό της, απελευθέρωσε τη Θεσσαλονίκη, την ανατολική Μακεδονία και τα νησιά του Αιγαίου, έχοντας πλέον έκταση 120.000 τ.χ.. Η Ελλάδα αύξησε το Α.Ε.Π. της κατά 100.000.000 χρυσές δρχ., απέκτησε την εύφορη Μακεδονία με την καπνοπαραγωγή της, σχεδόν διπλασίασε την γεωργική και βιομηχανική παραγωγή της και ατένιζε το μέλλον με δικαιολογημένη αισιοδοξία, αν και η Οθωμανική Αυτοκρατορία αμφισβητούσε έμπρακτα το καθεστώς των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου. Ουσιαστικά την σύντομη περίοδο πριν την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, στο ελληνικό πολιτικό προσκήνιο δεν υπήρχε αντιπολίτευση απέναντι στον Βενιζέλο, καθώς οι λίγοι βουλευτές που την απάρτιζαν, όπως ο Δημήτριος Ράλλης, ο Νικόλαος Στράτος και ο Δημήτριος Γούναρης, θεωρούνταν λείψανα του παλαιοκομματισμού και δεν είχαν ευρύτερο λαϊκό έρεισμα.

Την βάσιμη αισιοδοξία των Ελλήνων για το μέλλον τους και την εργώδη προσπάθεια οργάνωσης των Νέων Χωρών που απελευθερώθηκαν, διέλυσε βίαια η έναρξη του αιματηρού Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όταν η Αυστροουγγαρία κήρυξε τον πόλεμο στην Σερβία στις 15 Ιουλίου 1914 μετά την δολοφονία του διαδόχου του Αυστροουγγρικού Θρόνου Φραγκίσκου – Φερδινάρδου από τον νεαρό Σέρβο εθνικιστή Gavrilo Princip που είχε προηγηθεί λίγες εβδομάδες πριν. Η Ελλάδα προσερχόταν στην στενωπό μιας παγκόσμιας πολεμικής σύρραξης με την πολιτική και στρατιωτική της ηγεσία διχασμένη για την στάση που όφειλε να τηρήσει έναντι των δύο εμπόλεμων συνασπισμών: της Entente (Αγγλία, Γαλλία, Τσαρική Ρωσία και αργότερα Ιταλία, Ρουμανία και ΗΠΑ) και των Κεντρικών Αυτοκρατοριών (Γερμανία, Αυστροουγγαρία, Οθωμανική Αυτοκρατορία και αργότερα Βουλγαρία).

- ***η πολιτική του Βενιζέλου***

[1] Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης, *Ιβάν Τσέρμσκι και άλλα διηγήματα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2020, (διήγημα: Η Ελενίτσα), σ. 90.

Η πολιτική που πρόκρινε ο Βενιζέλος, το Κόμμα των Φιλελευθέρων και οι αξιωματικοί που επηρέαζε, ήταν η συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο με το στρατόπεδο της Entente. Σύμφωνα με τον Βενιζέλο, η πολιτική αυτή ήταν μονόδρομος λόγω του γεγονότος ότι η Ελλάδα με την παρατεταμένη ακτογραμμή ήταν υποκείμενη στην θαλάσσια Αγγλική παντοκρατορία, είχε ισχυρούς πολιτικούς και οικονομικούς δεσμούς με την Γαλλία και την Αγγλία, την δέσμευε η συνθήκη συμμαχίας με την Σερβία από τον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο.[2] Επίσης, οι κυριότεροι εχθροί στην περιοχή που απειλούσαν ευθέως την εδαφική ακεραιότητα της Ελλάδας, η Οθωμανική Αυτοκρατορία και η Βουλγαρία, ήταν προσανατολισμένες στον αντίπαλο συνασπισμό. Εκτός αυτών η ηγεσία των Φιλελευθέρων προέβλεπε την σίγουρη νίκη της Entente στον μεγάλο πόλεμο, λόγω των αστείρευτων δυνατοτήτων των αποικιών της Βρετανικής Αυτοκρατορίας και την κατά θάλασσα υπεροχή της. Ακόμα και αν η Entente έχανε τον πόλεμο, ο Βενιζέλος υποστήριζε ότι η Ελλάδα δεν κινδύνευε, καθώς η Αγγλία και πάλι θα διαδραμάτιζε πρωταγωνιστικό ρόλο στην περιοχή λόγω του ναυτικού της.[3] Επίσης η συμπόρευση αυτή επενδυόταν και με ένα ιδεολογικό περίβλημα, καθώς ο Βενιζέλος υποστήριζε ότι ο αγώνας της Entente ήταν ο αγώνας της φιλελεύθερης Ευρώπης κατά του βάρβαρου μιλιταρισμού.[4]

Ο Βενιζέλος ανάλωσε όλο το πολιτικό του κεφάλαιο για να θέσει την Ελλάδα στο πλευρό της Entente, ενώ δεν δίστασε να διεξάγει και μυστικές συνεννοήσεις με τους εκπροσώπους της πίσω από την πλάτη του Βασιλιά,[5] ή ακόμη και εις βάρος του.[6] Πίστευε ακράδαντα ότι κάθε κίνδυνο που θα αναλάμβανε η Ελλάδα μέχρι το τέλος του πολέμου, οι οικονομικές θυσίες και οι ανθρώπινες απώλειες στα πεδία των μαχών θα αντισταθμίζονταν από τα κέρδη που θα αποκόμιζε η Ελλάδα μετά το τέλος του. Επίσης κατά τους πρώτους μήνες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, πίστευε ότι ο πόλεμος θα έληγε εντός τριών εβδομάδων υπέρ της Entente και επέδειξε χαρακτηριστική βιασύνη για να προλάβει η Ελλάδα να ενταχθεί στο στρατόπεδο των νικητών.[7] Επίσης ο Βενιζέλος είχε καταληφθεί από τον φόβο ότι οι δύο εχθροί της Ελλάδας, Βουλγαρία και Οθωμανική Αυτοκρατορία, θα εκμεταλλεύονταν την παγκόσμια σύρραξη και θα επιτίθονταν ταυτόχρονα κατά της Ελλάδας.

Σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο η Ελλάδα όφειλε να έχει Συμμάχους για να αντισταθεί, καθώς η Σερβία δεν είχε διαθέσιμες δυνάμεις στην περιοχή αφού όλα τα στρατεύματα της είχαν μεταφερθεί βόρεια.[8] Άλλη βασική σταθερά της πολιτικής του Βενιζέλου ήταν ότι η Ελλάδα όφειλε πάση θυσία να αποφύγει την συντριβή της Σερβίας που θα οδηγούσε μοιραία σε

---

[2] Υπουργείον επί των Εξωτερικών, *Διπλωματικά έγγραφα 1913-1917: ελληνοσερβική συνθήκη συμμαχίας, εισβολή γερμανοβουλγάρων εις Μακεδονίαν*, (Β΄ έκδοσις), εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι 1920, σ. 37, https://www.mfa.gr/images/stories/ydia/palaies_ekdoseis/10.pdf, ημερομηνία ανάκτησης: 27 Απριλίου 2021.

[3] Αντώνης Κλάψης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης (1821-1923)*, Πεδίο, Αθήνα 2019, σ. 271.

[4] Γιώργος Μαυρογορδάτος, *1915 – ο Εθνικός Διχασμός*, Πατάκη, Αθήνα 2015, σ. 37. Βέβαια το συγκεκριμένο σκεπτικό δεν περιλάμβανε την Τσαρική Ρωσία. Σύμφωνα δε με την μαρτυρία του Στρέιτ ο Βενιζέλος σε μια στιγμή έξαψης του είπε ότι αν η Γαλλία έχανε τον πόλεμο ας καταστρεφόταν και η Ελλάδα μαζί της!, βλ. Γεώργιος Στρέιτ, *Ημερολόγιον - Αρχείον*, *Τόμος Α΄*, Αθήνα 1964, σ. 21.

[5] Χρίστος Θεοδούλου, *Η Ελλάδα και η Αντάντ (1η Αυγούστου 1914- 25η Σεπτεμβρίου 1916)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Βενιζέλος, Χανιά 2011, σ. 230, σ. 324-325 και σ. 359.

[6] Στο ίδιο. σ. 27. Σε πολλές επαφές του με εκπροσώπους της Entente, ο Βενιζέλος τους ενημέρωνε εμπιστευτικά ότι σε αντίθεση με τον ίδιο, ο Βασιλιάς έμοιαζε να αμφιταλαντεύεται υπέρ της Γερμανίας, βλ. Αθηνά Κακούρη, *Τα δύο Βήτα*, Καπόν, Αθήνα 2016, σ. 172-173· Επαμεινώνδας Μάλαινος, *Ιστορία των ξενικών επεμβάσεων*, *Τόμος Γ΄*, Αθήνα 1960, σ. 92-93· Σέργιος Γυαλίστρας, *Εθνικοί Αγώνες 1909-1959*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1963, σ. 142-143.

[7] Μαρτυρία Απόστολου Αλεξανδρή, βλ. στο ίδιο, σ. 10.

[8] Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς 1910-1920*, *Τόμος Α΄*, Ίκαρος, Αθήνα 1970, σ. 234.

μεγέθυνση της Βουλγαρίας και ανατροπή των ισορροπιών στην Βαλκανική. Το σκεπτικό του και ο ενθουσιασμός του για την πραγματοποίηση της Μ. Ιδέας παραγνώριζε τα συγκρουόμενα συμφέροντα των Μ. Δυνάμεων Αγγλίας και Γαλλίας στην Ανατολή, τις πεπερασμένες οικονομικές και διοικητικές δυνατότητες του Ελληνικού Κράτους, αλλά και το μεγάλο κοινωνικό και οικονομικό κόστος που θα επωμιζόταν η Ελληνική κοινωνία από μια συμμετοχή σε έναν πόλεμο παγκόσμιας κλίμακας.

Η βιασύνη του Βενιζέλου να εντάξει την Ελλάδα στο στρατόπεδο της Entente πάση θυσία, εκφράστηκε με την πρόταση της 5ης Αυγούστου 1914 με την οποία έθετε χωρίς κανένα όρο το σύνολο των στρατιωτικών δυνάμεων, του ναυτικού και των λιμανιών της Ελλάδας στη διάθεση της Entente χωρίς κανένα αντάλλαγμα.[9] Το περίεργο είναι ότι ο Βενιζέλος δεν ζήτησε κανέναν αντάλλαγμα ούτε καν στρατιωτική ενίσχυση, σε περίπτωση επίθεσης από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ενώ σύμφωνα με τον ίδιο τον Βεντήρη ήταν η βασική του επιδίωξη πίσω από την συγκεκριμένη πρόταση. Η πρόταση, που είχε και την *διστακτική* έγκριση του Βασιλιά,[10] απορρίφθηκε σε εκείνη την συγκυρία από την Entente καθώς ο πρώτος σκοπός της σε βαλκανικό επίπεδο ήταν η προσέλκυση της Βουλγαρίας που ήταν ισχυρότερη στρατιωτικά από την Ελλάδα και αποτελούσε το μήλο της έριδος μεταξύ των δύο αντίπαλων συνασπισμών.

Σε δεύτερο χρόνο, μετά τον Ιανουάριο του 1915, ο Βενιζέλος, επηρεασμένος από σχετικά συλλογικά διαβήματα των χωρών της Entente που επεδίωκαν να δημιουργήσουν ένα βαλκανικό bloc κρατών υπέρ τους, με τρία διαδοχικά υπομνήματα προς τον Βασιλιά, υποστήριξε την ιδέα να δοθεί η Δράμα και η Καβάλα στην Βουλγαρία για την αποκατάσταση μιας τοπικής βαλκανικής συνεργασίας υπό την αιγίδα της Entente, έναντι μελλοντικών εδαφικών ανταλλαγμάτων στην Μικρά Ασία αν (όταν) οι Κεντρικές Αυτοκρατορίες έχαναν τον πόλεμο.[11] Οι κυριότερες προϋποθέσεις που θα έθετε ο Βενιζέλος (άδηλο αν θα γίνονταν δεκτές από τους Συμμάχους και την Βουλγαρία) ήταν οι εξής: *α. Η Βουλγαρία θα ελάμβανε μέρος στον πόλεμο αμέσως. β. Ο πόλεμος θα ήταν νικηφόρος για την Entente. γ. Η Ελλάς θα λάμβανε την Γευγελή ως εδαφικό αντιστάθμισμα. δ. Η Ελλάς θα έδιδε τα εδάφη της μόνο όταν θα είχε καταλάβει τα αντίστοιχα στη Μικρά Ασία.*[12]

Η πρόταση αυτή όμως ήταν ασύμφορη για τα ελληνικά εθνικά συμφέροντα καθώς πριν από όλα, ακόμη και αν τελικά η ανταλλαγή δεν γινόταν λόγω των προϋποθέσεων που έβαζε ο

[9] FO 371, τ. 2172, Erskin προς Grey, Αθήνα, 19 Αυγούστου 1914. βλ. Θεοδούλου, ό.π., σ. 76-77. Ο Βενιζέλος ήταν πρόθυμος να στείλει 50.000 Έλληνες στρατιώτες στην Αίγυπτο για να εξασφαλίσουν την ασφάλεια του Σουέζ! Στην πρόταση για αποστολή στρατευμάτων στο Σουέζ συμφωνούσε και ο Ρέπουλης, βλ. Βεντήρης, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 238. Η πρόταση εκπορεύτηκε από τον πρέσβη της Ελλάδας στην Αγγλία Ιωάννη Γεννάδιο που πρότεινε στον Βενιζέλο να προβεί σε μια τέτοια χειρονομία καλής θέλησης, καθώς πίστευε(!) ότι κάτι τέτοιο θα ικανοποιούσε την Αγγλία και θα εξυπηρετούσε τις ανάγκες της, βλ. George Leon, *Greece and the Great Powers 1914-1917*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1974, σ. 43.

[10] Στρέιτ, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 13-19. Δεν επιδέχεται αμφισβήτησης ότι το βενιζελικό διάβημα προσχώρησης στην Entente χωρίς ανταλλάγματα έγινε υπό την γνώση του Βασιλιά, καθώς αυτός έλαβε ευχαριστήριο τηλεγράφημα από τον Γεώργιο Ε΄ της Αγγλίας στο οποίο απάντησε. Σύμφωνα με την αφήγηση του Στρέιτ, ο Κωνσταντίνος φαίνεται ότι έδωσε έγκριση για το διάβημα πιστεύοντας ότι η Entente δεν θα το αποδεχόταν, γιατί ήθελε να διασώσει τον Στρέιτ στο υπουργείο, αλλά και επειδή διέκρινε ότι ο Βενιζέλος αμφιταλαντευόταν ούτως η άλλως. Επίσης φαίνεται ότι ο Κωνσταντίνος σε εκείνη την συγκυρία δεν είχε καταλήξει οριστικά στην πολιτική που έπρεπε να ακολουθήσει η Ελλάδα, βλ. Leon, ό.π., σ. 43-45.

[11] Τα υπομνήματα προς τον Βασιλιά στο: Σπυρίδων Μαρκεζίνης, *Πολιτική ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος*, *τόμος 3ος*, Πάπυρος, Αθήνα 1978, σ. 374-376.

[12] Βεντήρης, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 270.

Βενιζέλος, δημιουργούσαν ένα αρνητικό διπλωματικό προηγούμενο για το καθεστώς τον εδαφών αυτών υπέρ της Βουλγαρίας. Ακόμη χειρότερα, αν γινόταν, θα οδηγούσαν σε βαλκανική μεγέθυνση της Βουλγαρίας και οριστική απώλεια της Θράκης για την Ελλάδα, ενώ η υποτιθέμενη επέκταση στη Μικρά Ασία εις βάρος των Τούρκων ήταν ιδιαίτερα αμφίβολη όπως αποδείχθηκε άλλωστε και στην πράξη.[13] Ξεπερνώντας το προβληματικό στοιχείο ηθικής τάξης περί ανταλλαγής εθνικών εδαφών σαν άγονα, ακατοίκητα, ορεινά αγροτεμάχια χαμηλής αξίας, προφανώς με τον προτεινόμενο διακανονισμό αποκλειόταν οριστικά η επέκταση της Ελλάδας στην Δυτική και Ανατολική Θράκη, που όμως γεωστρατηγικά και εθνολογικά όπως αποδείχθηκε από τις εξελίξεις, ήταν εφικτότερη από αυτή της Μικράς Ασίας κατά την οποία η ελληνική εδαφική παραλιακή ζώνη θα είχε απέναντι της μια διαρκώς εχθρική ενδοχώρα. Επίσης, το σκεπτικό της ανταλλαγής εδαφών υποτιμούσε ή δεν λάμβανε καθόλου υπόψιν δεκάδες σημαντικούς παράγοντες, όπως την βέβαιη θέληση των κατά πλειοψηφία τουρκογενών πληθυσμών των περιοχών να μην υποταχθούν υπό μια χριστιανική διοίκηση (πόσο μάλλον μια Ελληνική), την υλική και διοικητική αδυναμία του ελληνικού Στρατού να φέρει εις πέρας μια τόσο σύνθετη εκστρατεία, την διάσταση συμφερόντων και τις σφοδρές εσωτερικές συγκρούσεις των δυνάμεων τις Entente στην Ανατολή.

Επίσης, οι συμμαχικές προτάσεις δεν προσδιόριζαν επακριβώς τις εκτάσεις στη Μικρά Ασία που θα παραχωρούνταν ούτε προσδιόριζαν το μέγεθος της βοήθειας που θα παρείχαν για την κατάληψη των εδαφών αυτών.[14] Ο Μεταξάς, ως αρχηγός του Επιτελείου σε σχετικό του υπόμνημα το 1915 υπέδειξε ότι το ελληνικό Κράτος δεν ήταν προετοιμασμένο για να διοργανώσει την διοίκηση και την εκμετάλλευση μιας τόσο εκτεταμένης περιοχής που είχε μουσουλμάνους κατοίκους κατά πλειοψηφία. Αλλά το ακόμη χειρότερο είναι ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις με τη μυστική Συνθήκη του Λονδίνου στις 26 Απριλίου 1915 εκχώρησαν ευρύτατα δικαιώματα στην Ιταλία στα ίδια μικρασιατικά εδάφη που προτείνονταν στην Ελλάδα, άρα οι Σύμμαχοι παζάρευαν τα ίδια αυτά εδάφη που δεν είχαν στην κατοχή τους και με άλλες Χώρες που μάλιστα δεν είχαν εθνολογική παρουσία στις περιοχές αυτές.[15] Ο Βενιζέλος είχε ενημερωθεί ήδη από τον Ιανουάριο του 1915 από τον Πολίτη ότι οι Σύμμαχοι παζάρευαν εδάφη στην δυτική Μικρά Ασία για μια έξοδο της στον πόλεμο υπέρ της Entente και το γεγονός αυτό τον κινητοποίησε για να προλάβει τις εξελίξεις.[16]

- ***η πολιτική του Βασιλιά***

Η αντίπαλη πολιτική που προέκρινε ο Βασιλιάς όπως εκφράστηκε σε επιστολή του στον Κάιζερ Γουλιέλμο και στηρίχθηκε επίμονα από το Γενικό Επιτελείο Στρατού, ήταν η ουδετερότητα έναντι των εμπολέμων, υπό την λογική ότι στο τέλος του πολέμου ήταν αδύνατον να ηττηθεί η Γερμανία λόγω της στρατιωτικής της υπεροχής. Επομένως η επιλογή στρατοπέδου ενείχε ρίσκο, καθώς έθετε την εδαφική ακεραιότητα της Ελλάδας σε κίνδυνο λόγω μιας πιθανής Βουλγαρικής επίθεσης στην Ανατολική Μακεδονία, ενώ εξέθετε τους ελληνικούς πληθυσμούς της Μικράς Ασίας σε διωγμούς. Το κύρος του Επιτελείου ήταν

[13] Michael Llewellyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας – Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2002, σ. 108-109.
[14] Επ. Μάλαινος, *Τόμος Γ΄*, ό.π., σ. 40-41.
[15] Το πλήρες κείμενο της Συνθήκης του Λονδίνου του 1915 σε https://wwi.lib.byu.edu/index.php/The_Treaty_of_London_(1915) (ημερομηνία ανάκτησης 20 Ιουνίου 2021).
[16] Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1984, σ. 308.

αυξημένο λόγω των επιτυχημένων επιχειρήσεων των Βαλκανικών Πολέμων, ενώ τα πρόσωπα που το διοικούσαν (Βίκτωρ Δούσμανης, Ιωάννης Μεταξάς, Ξενοφών Στρατηγός, Ιπποκράτης Παπαβασιλείου κ.τ.λ.) ήταν της απολύτου εμπιστοσύνης του Βασιλιά. Το Γενικό Επιτελείο την εποχή εκείνη δεν ήταν ένας τυπικός εκτελεστικός βραχίονας διοίκησης του Στρατού, αλλά είχε άμεση εμπλοκή στις κυβερνητικές αποφάσεις σε ζητήματα εξωτερικής αλλά και εσωτερικής πολιτικής.[17]

Ο αρχικός εμπνευστής της πολιτικής της ουδετερότητας ήταν ο Γεώργιος Στρέιτ, υπουργός εξωτερικών της Ελλάδας, κορυφαία διεθνής προσωπικότητα της διπλωματίας με ισχυρές διασυνδέσεις στην Αυστροουγγαρία και τη Γερμανία, προσωπικός φίλος του Βασιλιά Κωνσταντίνου.[18] Η πολιτική της ουδετερότητας είχε ως βασική της αρχή ότι καθώς ήταν αδύνατον να προβλεφθεί το τελικό αποτέλεσμα του πολέμου, όφειλε η Ελλάδα να σχεδιάσει την πολιτική της ανταποκρινόμενη και στα δύο ενδεχόμενα.[19] Την πολιτική αυτή στήριζαν τόσο ο Βίκτωρ Δούσμανης αρχηγός του Γενικού Επιτελείου όσο και ο συνταγματάρχης Ιωάννης Μεταξάς υπαρχηγός του, που τον Αύγουστο του 1914 προέβλεπε νίκη των Κεντρικών Αυτοκρατοριών, αποκλείοντας επίθεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά της Ελλάδας καθώς οι δύο Χώρες δεν είχαν χερσαία σύνορα.[20] Αναμφίβολα στη ζυγαριά των σκέψεων των φιλοβασιλικών κύκλων βάραιναν και οι ενέργειες του Γουλιέλμου στις διαπραγματεύσεις της Συνθήκης Ειρήνης του 1913, ώστε να κατακυρωθεί τελικά η Καβάλα στην Ελλάδα.

Επίσης, οι ουδετερόφιλοι πρόκριναν και το απαράσκευο του Ελληνικού Στρατού για την συμμετοχή της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Σύμφωνα με τον επιστήθιο Άγγλο φίλο του Βασιλιά Κωνσταντίνου Marc Kerr που είχε λόγω θέσης άμεση γνώση των μεγεθών, ο ελληνικός στρατός δεν διέθετε επαρκές πυροβολικό, είχε πολεμοφόδια μόνο για 3 εβδομάδες, είχε εξοπλισμένους μόνο 100.000 οπλίτες με σύγχρονο οπλισμό, ενώ το ναυτικό δεν διέθετε οβίδες και τορπίλες. Το συμπέρασμα του Kerr ήταν ότι αν η Ελλάδα έμπαινε στον πόλεμο θα σαρωνόταν από την Βουλγαρία σε 3 εβδομάδες.[21] Επίσης η αντιπολίτευση και ο συνεργάτης του Γούναρη στα οικονομικά Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης υπολόγιζε το έλλειμα του προϋπολογισμού του 1914 στα 100.000.000 δρχ.,[22] ενώ για να κινητοποιηθεί ο Στρατός θα απαιτούνταν επιπλέον 750.000.000 δρχ., ενώ την κακή οικονομική κατάσταση επιβεβαίωσε και ο Διομήδης στον Στρέιτ.[23]

Ο Κωνσταντίνος άλλωστε, συνδεόταν με εξ αγχιστείας συγγένεια με τον γερμανικό βασιλικό οίκο μέσω του γάμου του με την πριγκίπισσα Σοφία αδελφή του Κάιζερ Γουλιέλμου, είχε μαθητεύσει στην Ακαδημία Πολέμου του Βερολίνου, μοιραζόταν τις ίδιες απολυταρχικές απόψεις με τον Γερμανό εστεμμένο. Η γερμανοφιλία του Βασιλιά ήταν ένα θέμα που

[17] Βίκτωρ Δούσμανης, *Απολογία κατά την δίκη του Γενικού Επιτελείου (Οκτώβριος 1919-Φεβρουάριος 1920)*, Αθήνα 1920, σ. 90-97.

[18] Βεντήρης, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 221-222.

[19] Όπως έλεγε ο Στρέιτ στον Ζωγράφο στις 16 Μαρτίου 1915: *«Τω λέγω ότι κατ΄ εμήν πεποίθησιν προς το παρόν οφείλωμεν χωρίς να προεξοφλώμεν το άδηλον τέλος του πολέμου και χωρίς να λαμβάνωμεν ως αφετηρίαν την νίκην των μεν η των δε»*, βλ. Στρέιτ, *Ημερολόγιον – Αρχείον*, *Τόμος Β΄*, σ. 62.

[20] Στρέιτ, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 24-25.

[21] Στο ίδιο, σ. 76-79.

[22] Αλέξανδρος Οικονόμου, *Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης (1859-1922)*, Αθήνα 1972, σ. 196-197.

[23] *«Συνομιλία μετά Διομήδους περί οικονομικών. Τα παριστά εις αθλίαν κατάστασιν. Θα επεθύμει να φύγει…»*, βλ. Στρέιτ, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 24-25.

ανέδειξε με ένταση τόσο ο βενιζελικός όσο και ο Διεθνής Τύπος σε όλη την διάρκεια του Εθνικού Διχασμού αλλά και μετά, ενίοτε με γραφικότητες, υπερβολές ή ακόμη και ψεύδη.[24] Στην ουσία της όμως, η κατηγορία αποδείχθηκε ορθή από την πορεία του Κωνσταντίνου και την αδιαμφισβήτητη θετική του προδιάθεση και τελική εμμονή του υπέρ της Γερμανίας στις μυστικές του διαπραγματεύσεις. Ο ίδιος πίστευε ακράδαντα στο αήττητο της Γερμανικής στρατιωτικής μηχανής την οποία γνώριζε από προσωπική εμπειρία, και ότι πρόσφερε υπηρεσίες στη Χώρα του διατηρώντας επαφές και συμφωνίες με τον βέβαιο νικητή του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Πάντως στα τρία απειλητικά τηλεγραφήματα του Γουλιέλμου, (24ης Ιουλίου, 31ης Ιουλίου, 4ης Αυγούστου 1914) με τα οποία απαιτούσε την ελληνική έξοδο στον πόλεμο γιατί σε αντίθετη περίπτωση η Ελλάδα θα αντιμετώπιζε άμεσα ταυτόχρονη επίθεση Τουρκίας και Βουλγαρίας, ο Βασιλιάς δεν ενέδωσε.[25]

Η πολιτική του Βασιλιά όπως αποκρυσταλλώθηκε στην δραματική πορεία της τριετίας 1915-1917 προέβλεπε κατευνασμό της Entente με ευμενή ουδετερότητα, καθώς η Ελλάδα λόγω της εκτεταμένης ακτογραμμής της θα ήταν αυτοκτονικό να αντιπαρατεθεί με την Αγγλία που διατηρούσε την απόλυτη ναυτική υπεροχή στην Ανατολική Μεσόγειο. Ταυτόχρονα όμως ο Βασιλιάς διεξήγαγε μυστικές συνεννοήσεις[26] με τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες που υποτίθεται ότι εξασφάλιζαν την εδαφική ακεραιότητα της Ελλάδας, την προστασία των Ελλήνων που διαβιούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και μια περιορισμένη εδαφική ανταμοιβή της Ελλάδας για την ουδετερότητα που τήρησε, μετά από ένα υποτιθέμενο νικηφόρο τέλος του πολέμου για τις κεντρικές Αυτοκρατορίες. Στην περίφημη αρθρογραφική μονομαχία Βενιζέλου – Μεταξά το 1934 από τις στήλες των εφημερίδων, ο Βενιζέλος αμφισβήτησε με επιμονή και μέχρι τέλους την ύπαρξη γραπτών εγγυήσεων από την Γερμανία. Αποδείχθηκε ότι οι εγγυήσεις όντως είχαν δοθεί και μάλιστα είχαν επιδοθεί και στον ίδιο τον Βενιζέλο από τον πρέσβη της Αυστροουγγαρίας Szilassy. Αν διαβάσει κανείς τις εγγυήσεις με προσοχή θα διαπιστώσει ότι είναι έτσι διατυπωμένες, ώστε σε τελική ανάλυση να μην είναι δεσμευτικές για τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες, κάτι που υπογράμμισε με θυμό στον αυστριακό πρέσβη ακόμη και ο ίδιος ο Βασιλιάς.[27]

Οι σχετικές *γραπτές εγγυήσεις* που δόθηκαν στην ελληνική πλευρά από τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες καταστρατηγήθηκαν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία με συνενοχή της Γερμανίας καθώς σχεδιάστηκε και διεξήχθη μια συγκεκαλυμένη γενοκτονία των Ελλήνων της Μικράς Ασίας από τους ηγέτες των Νεότουρκων υπό την καθοδήγηση του Γερμανού στρατάρχη Liman von Sanders και άλλων Γερμανών αξιωματούχων.[28] Η Γερμανία επεδίωκε αποφασιστικά να εισδύσει οικονομικά στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η μάλλον να την κατακτήσει εντελώς και οι Έλληνες που διαβιούσαν σε αυτή και ήλεγχαν σε μεγάλο βαθμό την οικονομική ζωή της, στέκονταν ως εμπόδιο. Αναμφίβολα το βασικό πρόβλημα της βασιλικής πολιτικής όπως αυτή σκιαγραφήθηκε, ήταν ότι οι δύο βασικοί ανταγωνιστές της

[24] Σύμφωνα με τον μετέπειτα σφοδρό επικριτή του Γεώργιο Μελά, ο Κωνσταντίνος, με αφορμή την απονομή της στραταρχικής ράβδου από τον Γουλιέλμο, τελικά δεν είχε εκφωνήσει τον περίφημο λόγο όπου υποτίθεται ότι αποθέωνε την γερμανική στρατιωτική μηχανή, βλ. Γεώργιος Μελάς, *Ο Κωνσταντίνος – αναμνήσεις του πρώην γραμματέως του (εισαγωγή – επιμέλεια: Παύλος Πετρίδης)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 46-47· Κακούρη, *Τα δύο Βήτα*, ό.π., σ. 249-252.

[25] Θεοδούλου, ό.π., σ. 66-70.

[26] Ο ίδιος ο Βασιλιάς είχε τύψεις επειδή διεξήγαγε διπλωματία για την οποία δεν ενημέρωνε τον πρωθυπουργό του, κάτι που εκμυστηρεύτηκε στον Στρέϊτ. Μαρκεζίνης, τόμος 4ος, ό.π., σ. 39.

[27] Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Η δόξα και ο διχασμός (1908-1918)*, Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος Αθήνα 1992, σ. 312-320.

[28] Κωνσταντίνος Εμμ. Φωτιάδης, *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου* (2ος τόμος), Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 122-168

Ελλάδας στην ευρύτερη περιοχή, Βουλγαρία και Οθωμανική Αυτοκρατορία αποτελούσαν βασικούς συμμάχους των Κεντρικών Αυτοκρατοριών και εύλογα σε περίπτωση νίκης αυτών, η θέση τους θα ήταν ασφαλώς ισχυρότερη της Ελληνικής.[29] Ο μεγαλύτερος φόβος του Βασιλιά ήταν να αναγκαστεί να πολεμήσει η Ελλάδα εναντίον ενός εκ των δύο και μοιραία κατά της Γερμανίας,[30] αλλά ο φόβος δεν προερχόταν τόσο από τους δυναστικούς δεσμούς με τον Γουλιέλμο, καθώς υπήρχαν αντίστοιχοι με τον Αγγλικό Θρόνο αλλά κυρίως με την βεβαιότητα του Βασιλιά και του Γενικού Επιτελείου για την υπεροχή της γερμανικής στρατιωτικής μηχανής.

Είναι γεγονός πέραν πάσης αμφιβολίας, ότι η διπλωματική δραστηριότητα του Βασιλιά ξεπερνούσε κατά πολύ τα όρια των συνταγματικών καθηκόντων του, όπως υπέδειξαν σωστά οι αντίπαλοί του. Μέχρι την εποχή εκείνη, και κατεξοχήν σε όλη την περίοδο βασιλείας του Γεώργιου Α΄, ο ελληνικός Θρόνος είχε επιρροή και λόγο στην διαμόρφωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, καθώς παραδοσιακά υπήρχαν σημαντικοί δεσμοί μεταξύ των βασιλικών οίκων όλων των Χωρών. Σε όλα τα κράτη κατά την περίοδο πριν και κατά την διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ο ανώτατος άρχων κληρονομικός η μη, είχε εκτεταμένες αρμοδιότητες στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής. Η μόνη εξαίρεση στον κανόνα αυτόν ήταν η Αγγλία, στην οποία πάντως ο Θρόνος διατηρούσε προνόμια ενημέρωσης και διαβούλευσης με την εκάστοτε κυβέρνηση.[31]

Στην περίπτωση όμως του Εθνικού Διχασμού όπου παίχτηκε το παρόν και το μέλλον του Ελληνισμού για μισό αιώνα τουλάχιστον, ο Κωνσταντίνος όχι μόνο διεξήγαγε εντελώς ανεξάρτητη προσωπική πολιτική από την κυβέρνησή του, αλλά ακόμη χειρότερα αυτή την πολιτική την τήρησε μυστική για τον εαυτό του και για λίγα έμπιστα πρόσωπα του περιβάλλοντός του. Ο εξαναγκασμός του Βενιζέλου σε δεύτερη παραίτηση το 1915 και η προκήρυξη δεύτερων εκλογών, έδωσε στον διχασμό και θεσμική – πολιτειακή χροιά. Την ουδετερόφιλη πολιτική του Βασιλιά στο φανερό της κομμάτι στήριξαν πολλές ετερόκλητες παλαιοκομματικές πολιτικές προσωπικότητες ως τότε, όπως ο Δημήτριος Ράλλης, ο Στέφανος Δραγούμης, ο Νικόλαος Θεοτόκης, ο Νικόλαος Δημητρακόπουλος και ο Στέφανος Σκουλούδης,[32] αλλά η επιλογή τους αυτή είχε περισσότερο χαρακτήρα πολιτικής στήριξης στον Βασιλιά και λιγότερο χαρακτήρα επιλογής στρατοπέδου των εμπολέμων. Ήταν γνωστό ότι οι περισσότεροι (αν όχι όλοι) οι παλαιοί πολιτικοί αρχηγοί ήταν υποστηρικτές της αγγλικής πολιτικής στην Ελλάδα έχοντας στενούς δεσμούς με Άγγλους αξιωματούχους και ιθύνοντες.

Πάντως μελετώντας προσεκτικά την περίοδο μέχρι και το 1915, νομίζω ότι καταλήγει κανείς στο συμπέρασμα ότι η εξωτερική πολιτική του Βασιλιά δεν ήταν σαφώς καθορισμένη,[33] είχε μια διστακτική λογική του *«βλέποντας και κάνοντας»* και επηρεαζόταν αποφασιστικά από τις στρατιωτικές εξελίξεις στα πεδία των μαχών. Ο Βασιλιάς φάνηκε να αμφιταλαντεύεται

[29] Επιστολή Π. Δαγκλή προς Βασιλιά Κωνσταντίνο, 28ης Ιανουαρίου 1916, στο: *Αρχείο Στρατηγού Π. Γ. Δαγκλή (αναμνήσεις-έγγραφα-αλληλογραφία), Τόμος Β΄*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, βιβλιοπωλείο Βαγιωνάκη, Αθήνα 1965, σ. 153-155.
[30] Leon, ό.π., σ. 40.
[31] Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Salus populi suprema lex: εσωτερική σύγκρουση και διεθνείς σχέσεις, 1915-1916», στο: *Η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης – Η κορύφωση της σύγκρουσης δύο κόσμων*, Πρακτικά Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 2017.
[32] Smith, ό.π., σ. 92.
[33] Άγγελος Συρίγος, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Μικρασιατική Καταστροφή: 50 ερωτήματα και απαντήσεις*, Πατάκη, Αθήνα 2022, σ. 48.

τόσο κατά την περίοδο μέχρι και την εκστρατεία των Δαρδανελίων,[34] όσο και για μια σύντομη περίοδο κατά την θητεία της κυβέρνησης Καλογερόπουλου, όταν φλέρταρε φανερά με την ιδέα να συμμαχήσει με την Entente ακυρώνοντας τις μυστικές συνεννοήσεις του με τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες, που ούτως η άλλως δεν ήταν δεσμευτικές για τον ίδιο. Γενικά οι αμφίρροπες εξελίξεις στα πεδία των μαχών σε όλη την διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και το τέλμα στο Δυτικό μέτωπο ενίσχυσαν την αναποφασιστικότητα του Βασιλιά, έδωσαν χρονικό βάθος στον Ελληνικό Διχασμό και στις εκατέρωθεν ακρότητες.[35] Υπήρχε επίσης μια ακόμη δευτερεύουσα διαφορά μεταξύ Βασιλιά και Βενιζέλου στην ιεράρχηση των εθνικών προτεραιοτήτων με τον πρώτο να προτάσσει την Κωνσταντινούπολη ως ανώτατο σύμβολο των εθνικών πόθων που συνδεόταν άμεσα με το όνομα του και τον θεσμό που εκπροσωπούσε, ενώ ο Βενιζέλος προτιμούσε την Σμύρνη ως εμπορικό κόμβο που θα ενοποιούσε οικονομικά τις δύο πλευρές του Αιγαίου.[36]

Όπως γίνεται φανερό, οι δύο πολιτικές ήταν εκ διαμέτρου αντίθετες αλλά το ακόμη χειρότερο ήταν ότι οι δύο εμπνευστές τους ήδη από το 1914 έκαναν εντελώς ανεξάρτητη πολιτική μεταξύ τους, χωρίς να εμφανίζουν ένα ενιαίο μέτωπο προς εχθρούς και φίλους, κάτι στοιχειώδες και αυτονόητο για κρατικούς λειτουργούς οποιασδήποτε Χώρας. Η κοινή τους επιλογή να διαπραγματεύονται ιδιαιτέρως και εξωθεσμικά με τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα, αποδείχθηκε μοιραία για τα καλώς εννοούμενα εθνικά συμφέροντα της Ελλάδας, καθώς έδωσε την ευκαιρία στους δύο συνασπισμούς των εμπολέμων να εμπλακούν στα εσωτερικά της Χώρας εξυπηρετώντας τους σχεδιασμούς τους, αλλά υπονομεύοντας την εθνική κυριαρχία της. Το χάσμα μεταξύ Βασιλιά Κωνσταντίνου και Βενιζέλου βάθυνε μεταξύ τους λόγω της κοινής τους εγωιστικής ιδιοσυγκρασίας, του υψηλού προσωπικού γοήτρου και της δημοφιλίας που αμφότεροι απολάμβαναν στον ελληνικό λαό μετά τους επιτυχείς Βαλκανικούς πολέμους το 1912-13, αλλά και λόγω των προσώπων του στενού τους περιβάλλοντος που παρόξυναν όσο περισσότερο μπορούσαν την κατάσταση προς ίδιον όφελος.[37]

Έτσι, η πολιτική διαφωνία μεταξύ δύο κορυφαίων κρατικών λειτουργών επί ενός ιδιαίτερα κρίσιμου ζητήματος εξωτερικής πολιτικής, κατέληξε σε έναν βαθύ πολιτικό και οριζόντιο κοινωνικό διχασμό της Ελλάδας, με επιπτώσεις που σημάδεψαν την χώρα στην πορεία της στον 20ο αιώνα, ενώ μνήμες και όψεις της επιβιώνουν μέχρι τις ημέρες μας στον δημόσιο και ιδιωτικό λόγο. Όπως ορθά έχει επισημανθεί, ο Εθνικός Διχασμός στην αρχική του φάση, υποδήλωνε και την αντιπαράθεση δύο κοινωνικών υποκειμένων (η δυτικότροποι φιλοδυτική αστική τάξη προς τον αντιδυτικό μικροαστισμό), δύο εθνικισμών (του βενιζελικού που εγκολπωνόταν οικονομικούς στόχους και ενσωμάτωνε εδάφη προς τον αντιβενιζελικό που ήταν περισσότερο ιδεαλιστικός και ρομαντικός), δύο πολιτικών φιλοσοφιών (αστικής

[34] Ο Βασιλιάς ενημέρωσε την γερμανική πλευρά για τις εδαφικές προσφορές της Entente στην Οθωμανική Αυτοκρατορία προειδοποιώντας τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες ότι ήταν εξαναγκασμένος να εγκαταλείψει την ουδετερότητα υπέρ της Entente. Στις 26 Ιανουαρίου 1915 ο Βασιλιάς ενημέρωσε τον Schenk ότι ήταν αναγκασμένος να ακολουθήσει την πολιτική του Βενιζέλου, βλ. Leon, ό.π., σ. 111-112.

[35] Για τις στρατιωτικές διακυμάνσεις του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου σε Peter Hart, *The Great War 1914-1918*, Profile books, London 2013 και David Stevenson, *1914-1918 – The history of the First World War*, Penguin, London 2004.

[36] Συρίγος, Χατζηβασιλείου, ό.π., σ. 47.

[37] Ιωάννης Δ. Πασσάς, *Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος*, *Τόμος Α΄*, Ταλώς, Αθήνα 2008, σ. 232-233.

δημοκρατίας εναντίον της μοναρχικής απολυταρχίας) και τέλος αναμφίβολα δύο πολιτικών νοοτροπιών (τόλμης και ρίσκου έναντι συντηρητισμού).[38]

2. Η εκστρατεία των Δαρδανελίων, η πρώτη ανάμειξη του Αρχηγεύοντος του Γενικού Επιτελείου Αντισυνταγματάρχη Ιωάννη Μεταξά στις πολιτικές εξελίξεις - πρώτη παραίτηση Βενιζέλου

Η πρώτη κορύφωση του Εθνικού Διχασμού, ήρθε με τη διαφωνία Κωνσταντίνου – Βενιζέλου για ελληνική συμμετοχή στην Συμμαχική εκστρατεία των Δαρδανελίων που υποδαυλίστηκε από την πρόθεση παραίτησης του αρχηγού του Γενικού Επιτελείου αντισυνταγματάρχη Ιωάννη Μεταξά και οδήγησε στην πρώτη παραίτηση Βενιζέλου στις 21 Φεβρουαρίου 1915.[39] Αρχικά ο Κωνσταντίνος αμφιταλαντεύτηκε να συμμετάσχει ο ελληνικός στρατός στην εκστρατεία εκπόρθησης των Στενών, πειθόμενος από τον Βενιζέλο και οραματιζόμενος την είσοδό του στην Κωνσταντινούπολη ως διάδοχος του μαρμαρωμένου Βασιλιά Κωνσταντίνου Παλαιολόγου ΙΑ΄.[40] Η επιχειρηματολογία του Μεταξά, που είχε μελετήσει λεπτομερώς προπολεμικά το ζήτημα της αιφνιδιαστικής εκπόρθησης των Δαρδανελίων, έπεισε τον Βασιλιά να υπαναχωρήσει καθώς είχε χαθεί το σημαντικό προαπαιτούμενο του αιφνιδιασμού και η Τουρκία είχε επιστρατευθεί, ενώ υπήρχαν και διεθνή εμπόδια, καθώς η Ρωσία στις 4 Μαρτίου κατέστησε δημοσίως σαφές ότι δεν θα επέτρεπε σε ελληνικές δυνάμεις να μπουν στην Κωνσταντινούπολη την οποία θεωρούσε εντός της δικής της σφαίρας επιρροής.[41]

Ο Στρέιτ με υπόμνημά του στον Βασιλιά στις 20 Φεβρουαρίου 1915 υποστήριζε την ουδετερότητα καθώς τα εδαφικά ανταλλάγματα στην Μ. Ασία ήταν ασαφή και δεν ισοφάριζαν τις απώλειες και τους κινδύνους της συμμετοχής σε έναν Παγκόσμιο Πόλεμο, θα εξέθετε τους χριστιανικούς πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε απηνείς διωγμούς, η Βουλγαρία θα διατηρούσε ακέραια την στρατιωτική της αλκή τη στιγμή που οι ελληνικές δυνάμεις θα φθείρονταν, ενώ δεν υπήρχε σαφής εικόνα των προθέσεων της Βουλγαρίας, της Ιταλίας και της Ρουμανίας. Στο ίδιο υπόμνημα ο Στρέιτ ζητούσε να αποσοβηθεί μια πιθανή παραίτηση Βενιζέλου, καθώς κάτι τέτοιο θα εξέθετε τον Βασιλιά έναντι της Entente αλλά και της κοινής γνώμης.[42] Σύμφωνα με όσα είπε ο Βασιλιάς στον Στρέιτ, στο συμβούλιο του Στέμματος που έγινε στις 3 Μαρτίου 1915, φάνηκε ότι οι Σύμμαχοι στην πρόσκλησή τους στην Ελλάδα για συμμετοχή, δεν ζητούνταν συγκεκριμένα στρατεύματα ούτε γινόταν καν νύξη για το τι έμελλε γενέσθαι, αν η εκστρατεία στεφόταν με επιτυχία.[43]

---

[38] Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Η Ελληνική πολιτική ζωή: Εικοστός Αιώνας*, Παπαζήση, Αθήνα 1997, σ. 104.

[39] Ακόμη και η διήγηση του επεισοδίου της απειλής παραίτησης Μεταξά από τους πρωταγωνιστές του Βενιζέλο και Μεταξά στην αρθρογραφική τους μονομαχία το 1934 έχει ουσιώδεις και κρίσιμες διαφορές μεταξύ τους, ενδεικτική της κακής πίστης μεταξύ των πρωταγωνιστών της περιόδου. Βενιζέλος Ελευθέριος, Μεταξάς Ιωάννης, *Η ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθέριου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά*, Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 80-81.

[40] Leon, ό.π., σ. 124-125.

[41] Ήδη οι Αγγλογάλλοι είχαν παραχωρήσει την Κωνσταντινούπολη και τη ζώνη των Στενών στη Ρωσία με μυστική συνθήκη που έφεραν στη δημοσιότητα οι μπολσεβίκοι το 1918, βλ. Edouard Driault, *Ελλάδα και Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος*, Πελασγός, Αθήνα 1999, σ. 167· Leon, ό.π., σ. 132-139.

[42] Στρέιτ, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 27-28.

[43] Στο ίδιο, σ. 29· Leon, ό.π., σ. 122-123.

Οι αντιρρήσεις του Γενικού Επιτελείου για την μείωση των Ελληνικών δυνάμεων στα σύνορα με τη Βουλγαρία ήταν σωστές, ενώ προβλέφθηκε σωστά ότι η ελληνική συμμετοχή στην εκστρατεία δεν θα επέφερε κανένα άλλο πρακτικό αποτέλεσμα παρά την καταστροφή του ελληνικού εκστρατευτικού Σώματος.[44] Σύμφωνα με τον Στρέιτ ο Βασιλιάς δίσταζε γιατί δεν ήταν σαφή τα ανταλλάγματα για την Ελλάδα από την συμμετοχή, θα είχε αρνητικές επιπτώσεις επί των χριστιανικών πληθυσμών της αυτοκρατορίας, η ίδια η εκστρατεία ίσως καθυστερούσε να επιτύχει τους αντικειμενικούς της σκοπούς, ενώ η Ελλάδα θα είχε πλέον εκτεθεί με συμμετοχή σε έναν Παγκόσμιο Πόλεμο. Όλοι οι σύμβουλοι του Βασιλιά, όπως ο Σκουλούδης και ο Στρέιτ τον συμβούλευαν να αντιταχθεί στον Βενιζέλο του οποίου τα σχέδια θεωρούσαν παρακινδυνευμένα.[45] Από την άλλη, ο Βενιζέλος είχε πειστεί από ανώτατους Άγγλους ιθύνοντες όπως ο Lloyd George, ότι οι Άγγλοι σκόπευαν να χρησιμοποιήσουν την Ελλάδα ως εμπόδιο στην ρωσική κάθοδο στην Μεσόγειο, για τον λόγο αυτό θα ευνοούσαν την επέκτασή της προς την Ανατολή. Ήταν όμως φανερό ότι οι τρείς μεγάλες δυνάμεις δεν είχαν κοινή πολιτική έναντι της Ελλάδας ενώ ακόμη χειρότερα, ο Γεννάδιος πληροφορούσε τον Βενιζέλο από το Λονδίνο ότι οι Σύμμαχοι παζάρευαν την Δυτική Μικρά Ασία και με τους Ιταλούς.[46]

Είναι φανερό ότι στο σκεπτικό του Βενιζέλου δεν βάραινε τόσο πολύ η στρατιωτική υφή του ζητήματος, αλλά κυρίως η πολιτική. Η μύχια σκέψη του ήταν ότι η Ελλάδα συμμαχώντας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο με την Entente θα συμμετείχε από θέση ισχύος μετά την *βέβαιη* νίκη των Συμμάχων στη συζήτηση για τη λύση του Ανατολικού ζητήματος. Αν η Ελλάδα παρέμενε ουδέτερη οι σχετικές διαπραγματεύσεις θα γίνονταν ερήμην της. Η πιθανότητα να κέρδιζαν οι Κεντρικές Αυτοκρατορίες δεν τον απασχολούσε, αλλά επί της ουσίας δεν είχε τίποτε χειροπιαστό από τις δυνάμεις της Entente σε όλη την διάρκεια του 1914 παρά μόνο αόριστες υποσχέσεις, καθώς αυτές επεδίωκαν τον προσεταιρισμό της Βουλγαρίας. Αλλά και για την εκστρατεία των Δαρδανελίων η τσαρική Ρωσία είχε εκφράσει δημόσια τις επιφυλάξεις της για την ελληνική συμμετοχή.[47]

Στην κακοσχεδιασμένη εκστρατεία της Καλλίπολης οι Σύμμαχοι είχαν 31.389 νεκρούς και 78.749 τραυματίες, συνολικές απώλειες το 25% του συνόλου του εκστρατευτικού σώματος. Κατάφεραν να καταλάβουν μόνο ένα αβαθές παραλιακό προγεφύρωμα στην περιοχή, χωρίς να πετύχουν κανένα αντικειμενικό σκοπό, ενώ οι μονάδες του βρίσκονταν αντιμέτωπες με μια συνολική συντριβή ανά πάσα στιγμή, καθώς βρίσκονταν κυριολεκτικά με την πλάτη στην θάλασσα. Η συντριβή του συμμαχικού εκστρατευτικού Σώματος στην Καλλίπολη[48] δικαίωσε τις θέσεις του Μεταξά και τις αντιρρήσεις του Κωνσταντίνου, δημιουργώντας αμφιβολίες στην κοινή γνώμη για την ορθότητα της πολιτικής Βενιζέλου, ενισχύοντας παράλληλα τους ουδετερόφιλους.[49] Στη συνέχεια, ο Κωνσταντίνος βολιδοσκόπησε τον Βενιζέλο αν θα δεχόταν να στηρίξει κοινοβουλευτικά μια ενδεχόμενη κυβέρνηση υπό τον Ζαΐμη, όμως ο Βενιζέλος αρνήθηκε μια τέτοια λύση ως αντικοινοβουλευτική. Η αδιαλλαξία

[44] Για μια συνολική κριτική ανάλυση του ζητήματος από στρατιωτική άποψη σε: Γυαλίστρας, ό.π., σ. 106-135.
[45] Στρέιτ, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 36-37· Leon, ό.π., σ. 126.
[46] Leon, ό.π., σ. 123.
[47] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 011/27, Ίων Δραγούμης προς Υπουργείο Εξωτερικών, ά.α., Αγία Πετρούπολη, 22 Φεβρουαρίου 1915.
[48] Για την πλημμελή σχεδίαση της εκστρατείας και την συντριβή του Συμμαχικού εκστρατευτικού Σώματος στην Καλλίπολη σε Les A. Carlyon, *Gallipoli*, Bantam Books, Sydney 2003 και σε Γυαλίστρας, ό.π., σ. 112-122.
[49] Ακόμη και στις αρχές του 1915 ο Κωνσταντίνος αμφιταλαντευόταν και δεν απέκλειε την σύμπραξη με την Entente σε συζητήσεις που είχε με τον Αυστριακό πρέσβη Szilassy, βλ. Ενεπεκίδης, ό.π., σ. 326-328.

του Βενιζέλου οδήγησε τον Κωνσταντίνο στην πρωθυπουργοποίηση του Γούναρη ως πολιτικού αντίπαλου δέους στον κρητικό πολιτικό.[50]

3. Η πολιτική ιστορία του Γούναρη, η πρώτη αντιβενιζελική κυβέρνηση υπό την ηγεσία του και η κομματική ανάδυση των Εθνικοφρόνων (1906-1915)

Υπό της συνθήκες του αρχικού ανταγωνισμού Κωνσταντίνου - Βενιζέλου, σταδιακά ξεκίνησε να δημιουργείται η παράταξη του αντιβενιζελισμού που ως τότε βρισκόταν εν υπνώσει λόγω της συντριβής της στις εκλογές του 1912 αλλά και των αδιαμφισβήτητων εσωτερικών και εξωτερικών επιτυχιών του Βενιζέλου την περίοδο 1912-1914. Η αντιπολίτευση ως το 1914 είχε προσπαθήσει να διασωθεί υποστηρίζοντας ανοιχτά το Στέμμα και τον Βασιλιά ως ανεξάρτητη πολιτική προσωπικότητα[51] και, ελπίζοντας ότι θα δημιουργηθεί διάσταση μεταξύ αυτού και του Βενιζέλου, κάτι που από πολλές ενδείξεις, έμοιαζε αρκετά πιθανό. Αναμφίβολα το σχίσμα ξεκίνησε ως διάσταση απόψεων στην εξωτερική πολιτική, αλλά υποδαυλίστηκε από την υποδόρια θέληση των ηγετών της αντιπολίτευσης να επανέλθουν στο πολιτικό προσκήνιο από όπου είχαν εξοβελιστεί, αλλά και την άνοδο της αριστερής πτέρυγας των βενιζελικών που θεωρούσαν το Στέμμα και συλλήβδην τους υποστηρικτές του ως αντιδραστικούς.[52]

Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό ότι οι περισσότεροι επικεφαλής της αντιπολίτευσης (Στέφανος Δραγούμης, Δημήτριος Ράλλης, Νικόλαος Δημητρακόπουλος, Νικόλαος Καλογερόπουλος) ήταν θερμοί υποστηρικτές της Αγγλίας και όμως στη διένεξη, στήριξαν παθιασμένα την ουδετερόφιλή πολιτική του Βασιλιά, παρακινημένοι κυρίως από τον αντιβενιζελισμό τους.[53] Επικεφαλής της αντιβενιζελικής αντιπολίτευσης τέθηκε ο Δημήτριος Γούναρης, ένας ικανός κοινοβουλευτικός και αρκετά δημοφιλής ρήτορας ήδη από πριν την επανάσταση του 1909, εμφορούμενος από ανακαινιστικές ιδέες με σαφή φιλολαϊκό προσανατολισμό. Η ανάδειξη του Γούναρη ήταν μια σαφώς αναμενόμενη εξέλιξη, τόσο λόγω των αδιαμφισβήτητων ρητορικών ικανοτήτων του, από την αντιπολιτευτική του πολιτεία του ως εκείνη την εποχή, αλλά και την προσωπική εχθρότητα που έτρεφε για τον Ελευθέριο Βενιζέλο.

- *Η εμφάνιση του Γούναρη στην πολιτική σκηνή (ομάδα των Ιαπώνων) και η περίφημη συνάντηση της Γαστούνης (1906-1912)*

Η πρώτη εμφάνιση του Γούναρης στο πολιτικό προσκήνιο ήταν ως επικεφαλής της άτυπης μεταρρυθμιστικής κοινοβουλευτικής ομάδας των *Ιαπώνων* το 1906.[54] Η ομάδα εμφανίστηκε ως απηνής αντίπαλος του παλαιοκομματισμού και της προνομιούχας οικονομικής ολιγαρχίας που απομυζούσε το μεγαλύτερο μέρος του παραγόμενου πλούτου της Χώρας, εμποδίζοντας

[50] Στρέιτ, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 39-41.

[51] Σπυρίδων Πλουμίδης, *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης - Ελευθέριος Βενιζέλος και βενιζελισμός 1909-1922*, Πατάκη, Αθήνα 2020, σ. 111.

[52] Κωνσταντίνος Γ. Ζαβιτσιάνος, *Αι αναμνήσεις εκ της Ιστορικής διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθέριου Βενιζέλου όπως τις έζησε (1914-1922), Τόμος Α΄*, Αθήνα 1946, σ. 34-35.

[53] Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1917-1918)*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2005, σ. 23-24.

[54] Μαριάννα Χριστοπούλου, *Δημήτριος Γούναρης*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2017, σ. 71-77.

την πρόοδό της.[55] Οι *Ιάπωνες* πρέσβευαν την μετεξέλιξη της ελληνικής οικονομίας σε μια λογική κρατικής αναδιανομής του εγχώριου εισοδήματος με στόχο την προστασία των ασθενέστερων οικονομικά στρωμάτων.[56] Ο Γούναρης υπήρξε ο πρώτος κοινοβουλευτικός σημαιοφόρος της αναγκαιότητας για εκσυγχρονισμό των δομών του Κράτους με συγκεκριμένο φιλολαϊκό οικονομικό και κοινωνικό πρόγραμμα προ του 1909. Ανάμεσα σε άλλα, ο Γούναρης πρότεινε την προστασία των εργασιακών δικαιωμάτων των εργατών, την αλλαγή του στείρου πλαισίου της Παιδείας, αλλά και την θέσπιση της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων. Είναι όμως γεγονός ότι η *ομάδα των Ιαπώνων* στερείτο ενός συνολικού κυβερνητικού προγράμματος και ενός συνεκτικού συνόλου μεταρρυθμίσεων, ενώ και τα μέλη της ομάδας δεν είχαν την απαιτούμενη σύμπνοια μεταξύ τους.[57]

Καθώς ο Γούναρης ήταν ο πλέον ανερχόμενος πολιτικός στην Χώρα,[58] ο Γεώργιος Θεοτόκης αναγκάστηκε να του δώσει το χαρτοφυλάκιο του υπουργείου Οικονομικών στις 21 Ιουνίου 1908 ώστε να ανακόψει την άνοδο της δημοφιλίας του. Όταν όμως ο Γούναρης με βασικό συνεργάτη τον Πέτρο Πρωτοπαπαδάκη, προχώρησε στην εισαγωγή όλων των εκσυγχρονιστικών νομοσχεδίων των οικονομικών δομών του Κράτους συγκρουόμενος με οργανωμένα συμφέροντα,[59] ο Θεοτόκης μπροστά στο πολιτικό κόστος που συνεπαγόταν η ψήφιση των νομοσχεδίων τον άδειασε και τον εξανάγκασε σε παραίτηση.[60] Κάπως απρόσμενα ο Γούναρης παρέμεινε στην κοινοβουλευτική δύναμη του κόμματος Θεοτόκη, διατηρώντας τη δημοτικότητά του σε μεγάλο τμήμα της κοινής γνώμης.[61] Όταν η ηγεσία της *Επανάστασης του 1909* του πρότεινε εμμέσως την πολιτική αρχηγία της *Επανάστασης* λόγω της πολιτικής του προϊστορίας και της σύγκρουσης με τον παλαιοκομματισμό, ο Γούναρης αρνήθηκε για λόγους κοινοβουλευτικής αρχής παρά τις πιέσεις που δέχθηκε από τους υποστηρικτές του και τον φιλικό του Τύπο.[62] Ο στενός του φίλος και πολιτικός υποστηρικτής Παναγής Τσαλδάρης τον επέπληξε γιατί επέτρεψε να πέσει η *Επανάσταση* στα χέρια ενός *ακατάρτιστου θορυβοποιού* όπως αποκαλούσε τον Βενιζέλο.[63] Στο αμέσως επόμενο διάστημα, ο Γούναρης στάθηκε αντίθετος με δριμύτατες κοινοβουλευτικές του αγορεύσεις στις κοινοβουλευτικές μεθοδεύσεις και στην ψήφιση των δεκάδων νομοσχεδίων που επέβαλλε η *Επανάσταση του 1909,*[64] ενώ απείχε στις εκλογές της 28ης Νοεμβρίου 1910 όπως και όλοι οι πολιτευτές των παλαιών κομμάτων. Στη συνέχεια ο Γούναρης κατηγόρησε με ενυπόγραφο άρθρο του στον Χρόνο των Πατρών το ανορθωτικό έργο Βενιζέλου ως

[55] Διονύσιος Αλικανιώτης, *Δημήτριος Γούναρης (Μικρή συμβολή στην κατανόηση ενός πρόδρομου της εποχής μας)*, Φιλιππότη, Αθήνα 1983, σ. 40-41.

[56] Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι – συμβολή στην ιστορία της οικονομικής σκέψης του Μεσοπολέμου*, διδακτορική διατριβή Παντείου Πανεπιστημίου, Αθήνα 1987, σ.47.

[57] Διαμαντόπουλος, *Η Ελληνική πολιτική ζωή*, ό.π., σ. 59-60.

[58] Ενεπεκίδης, ό.π., σ. 36.

[59] Τα οκτώ νομοσχέδια αφορούσαν την πάταξη του λαθρεμπορίου, την φορολόγηση του κεφαλαίου, την μείωση της φορολογίας των χαμηλών εισοδημάτων, φορολόγηση του οίνου και των πνευματοπαραγωγών, την οργάνωση Σώματος τελωνοφυλακής, τον εκσυγχρονισμό των δομών του υπουργείου Οικονομικών και του Γενικού Λογιστηρίου του Κράτους. Αλικανιώτης, *Γούναρης*, ό.π., σ. 87-110.

[60] Στην επίθεση κατά του Γούναρη συμμετείχε ο συμπολιτευόμενος Τύπος, βουλευτές της συμπολίτευσης και οι σταφιδοπαραγωγοί που θεωρούσαν ότι θίγονταν τα συμφέροντά τους. Γεώργιος Ι. Ράλλης, *Γεώργιος Θεοτόκης – ο πολιτικός του μέτρου*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα χ.χ., σ. 322-323.

[61] Ιωάννης Γ. Ηλιάκης, *Ο Βενιζέλος και η πολιτική*, Γ. Καλέργη, χ.χ., σ. 26.

[62] Αλικανιώτης, *Γούναρης*, ό.π., σ. 110-115.

[63] Παναγής Χρ. Κουμάντος, *Παναγής Τσαλδάρης «ο βράχος»*, Καλαμάτα 2020, σελ. 27.

[64] Ιωάννης Μάλλωσης, *Η πολιτική ιστορία του Δημήτριου Γούναρη*, *Τόμος Α΄*, Νέα Εποχή, Αθήνα 1926, σ. 209-223.

βαλβίδα πολιτικής αποσυμπίεσης που το μόνο που έκανε ήταν να ρίξει εκ νέου τον λαό στην αγκαλιά της παλαιάς φαυλότητας που είχε όμως νέο όνομα.[65]

Ακολούθησε η περίφημη *συνάντηση της Γαστούνης* στις 25 Δεκεμβρίου 1911, όπου ο Γούναρης ως επικεφαλής τεσσάρων ισχυρών πολιτευτών (Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, Σπυρίδων Στάης, Ιωάννης Σισίνης και Παναγής Τσαλδάρης)[66] έθεσε τις βάσεις για την ίδρυση του πρώτου ανανεωτικού αντιβενιζελικού κόμματος.[67] Είναι αναμφίβολο ότι ο Γούναρης ήταν ο μοναδικός πολιτικός αρχηγός από την αντιπολίτευση στον Βενιζέλο που συγκέντρωνε την συμπάθεια και των βενιζελικών, σε σημείο η φανατικά βενιζελική *Πατρίς* με πρωτοσέλιδο άρθρο της στις παραμονές των εκλογών να εύχεται την εκλογή του και την ανάδειξή του ως κοινοβουλευτικού αρχηγού της αντιπολίτευσης![68] Η εξέλιξη αυτή τον βοήθησε να διασωθεί πολιτικά στις εκλογές του 1912 αν και δηλωμένος αντιβενιζελικός,[69] καθώς εκλέχθηκε βουλευτής μαζί με τον προσωπικό του φίλο από την εποχή των κοινών τους σπουδών στη Γερμανία και σταθερό πολιτικό του υποστηρικτή, Παναγή Τσαλδάρη.[70] Από το σημείο εκείνο και έπειτα, ο Γούναρης προβαλλόταν από τον αντιβενιζελικό Τύπο με επιμονή ως ο πιθανότερος αρχηγός της αντιπολίτευσης.[71] Ο ίδιος ο Βενιζέλος τον Νοέμβριος του 1912 είχε προτείνει στον Γούναρη μέσω του κοινού τους γνωστού δημοσιογράφου Θεόδωρου Πετρακόπουλου, συνεργασία και υπουργοποίηση του Γούναρη καθώς και χρησιμοποίηση κάποιων υποστηρικτών του κατά την πολεμική περίοδο, μέχρι να σταθεροποιηθεί η κατάσταση του Κράτους. Την πρόταση υποστήριξε και ο Δημήτριος Μάξιμος αλλά ο Γούναρης την απέρριψε ασυζητητί, ως καταδολίευση του πολιτεύματος καθώς η κυβέρνηση δεν θα είχε απέναντί της αντιπολίτευση.[72]

- ***Η αντιπολίτευση του Γούναρη την περίοδο 1912-1914 και οι κακές διαπροσωπικές σχέσεις με τον Βενιζέλο***

Την περίοδο 1912-1914 ο Γούναρης είχε σηκώσει το βάρος της αντιπολίτευσης σε ζητήματα που αφορούσαν την περίφημη θεωρία του Βενιζέλου περί *σπονδυλικής στήλης* που απέκλειε την Δυτική Θράκη από την ελληνική επικράτεια,[73] τον νόμο επιστράτευσης των απεργών εργατών,[74] την παραχώρηση της νήσου Σασώνος στην Αλβανία, την κατάθεση του προϋπολογισμού και την διατήρηση της ανεξαρτησίας της Εθνικής Τράπεζας.[75] Επίσης ο Γούναρης, εν μέσω διαξιφισμών με τον Βενιζέλο, στηλίτευσε πολλά από τα άρθρα της Συνθήκης των Αθηνών μεταξύ Ελλάδας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που δόθηκε για

---

[65] Κουμάντος, ό.π., σελ. 28.

[66] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α.1, *επιστολή Κροκιδά προς Παναγή Τσαλδάρη 18ης Απριλίου 1911*, έγγραφο 1/1.

[67] Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Η ελληνική συντηρητική παράταξη: Ιστορική προσέγγιση και πολιτικά χαρακτηριστικά*, Παπαζήση, Αθήνα 1994, σ. 38.

[68] *«..ευχώμεθα όπως πολιτικοί άνδρες της αξίας και της περιωπής του κ. Δημητρίου Γούναρη, εισέλθωσι μεταξύ των πρώτων στην νέαν βουλήν». Πατρίς, 6.3.1912.*

[69] Μάλλωσης, *Η πολιτική*, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 244-245.

[70] Γεώργιος Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης (1867-1936)*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2014, σ. 54.

[71] Μάλλωσης, *Η πολιτική*, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 235-238.

[72] Θεόδωρος Πετρακόπουλος, «Τι είχε προτείνει ο Ελευθέριος Βενιζέλος στον Δημήτριο Γούναρη πριν από τον Εθνικό Διχασμό», *Περιοδικό ΤΟΤΕ*, τεύχος Αυγούστου 2005, σ. 93-94.

[73] Δημήτριος Χρονόπουλος, *Δημήτριος Γούναρης*, Ελληνική ευρωεκδοτική, Αθήνα χ.χ., σ. 72-77· Μάλλωσης, *Η πολιτική*, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 255-259.

[74] Αλικανιώτης, *Γούναρης*, ό.π., σ. 115-127· Ζαβιτσιάνος, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 55.

[75] Νίκος Νικολόπουλος, *Δημήτριος Γούναρης (πολιτική βιογραφία)*, Ινστιτούτο Κωνσταντίνος Καραμανλής, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2007, σ. 183-207.

επικύρωση στη Βουλή, αναδεικνύοντας όλους τους κινδύνους για τους Έλληνες που διαβιούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.[76] Πολλές εφημερίδες της αντιπολίτευσης όπως η *Ακρόπολις*,[77] ο *Χρόνος* και ο *Νεολόγος Πατρών* προσέβλεπαν στον Γούναρη ως τον νέο πιθανό αρχηγός ενός ισχυρού αντιπολιτευτικού κόμματος.[78] Ο Βενιζέλος από το βήμα της Βουλής το 1914 είχε επαινέσει δημοσίως τον Γούναρη για τις ικανότητες του και τις κοινοβουλευτικές του επιδόσεις και τον είχε υποδείξει ως τον μέλλοντα αρχηγό της αντιπολίτευσης.[79] Αλλά και με δηλώσεις του στην *Εστία*, ο Βενιζέλος παραδεχόταν ότι ο Γούναρης είχε αναδειχθεί ως ο ισχυρότερος αντιπολιτευόμενος πολιτευτής εντός της Βουλής.[80] Στη συνέχεια, σύμφωνα με τον Βενιζέλο, ο Γούναρης του είχε ζητήσει θέσεις για τον ίδιο και τους συνεργάτες του στα ψηφοδέλτια των Φιλελευθέρων για τις εκλογές του 1914 και ο Βενιζέλος είχε δεχθεί τον διακανονισμό με το σκεπτικό ότι ο Γούναρης, ως ο κορυφαίος της αντιπολίτευσης, θα χρειαζόταν κοινοβουλευτική στήριξη αν έκτακτες συνθήκες επέβαλλαν την ανάγκη να σχηματίσει κυβέρνηση.[81]

Είναι επίσης σαφές ότι ο Γούναρης ήταν ο ικανότερος πολιτικός του αντιβενιζελικού στρατοπέδου, κορυφαίος κοινοβουλευτικός ρήτορας με πανθομολογούμενη προσωπική ακεραιότητα.[82] Είχε την μεγαλύτερη δημοτικότητα ανάμεσα στους αντιπολιτευόμενους[83] αλλά τον σεβασμό των αντιπάλων του, ενώ ήταν απηνής εχθρός του Βενιζέλου προσωπικά έχοντας εμπάθεια εναντίον του. Και αυτό γιατί ο Γούναρης θεωρούσε ότι ο Βενιζέλος τον εξοβέλισε από ανανεωτικό πρωταγωνιστή της κεντρικής πολιτικής σκηνής όχι λόγω της αξίας του αλλά λόγω του στρατιωτικού παράγοντα και της εύνοιας του Βασιλιά.[84] Επίσης τον Μάρτιο του 1914, ο Γούναρης πρότεινε στον Βενιζέλο να αναλάβει την χηρεύουσα διοίκηση της Εθνικής Τράπεζας ουσιαστικά αποχωρώντας από την πολιτική, καθώς διέκρινε ότι δεν είχε ελπίδες να εξοβελίσει πολιτικά τον αντίπαλό του. Ο Βενιζέλος αποδέχθηκε με ευχαρίστηση την πρόταση, αλλά λίγες ημέρες μετά αναγκάστηκε να υπαναχωρήσει μετά από ασφυκτικές πιέσεις που δέχτηκε από πολιτευτές των Φιλελευθέρων και τον Αλέξανδρο Ζαΐμη.[85] Το επεισόδιο αυτό οδήγησε σε περαιτέρω επιδείνωση της σχέσης των δύο ανδρών που παρέμειναν έκτοτε κακές με διάφορα μικροεπεισόδια εντός και εκτός βουλής να το επιβεβαιώνουν.

Ήδη από το 1914, ο Γούναρης είχε διατυπώσει την αντίρρηση του για την είσοδο της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο προκρίνοντας την ουδετερότητα έναντι των δύο αντίπαλων συνασπισμών ως την πολιτική που εξυπηρετούσε καλύτερα τα ελληνικά συμφέροντα.[86] Η επιλογή Γούναρη για ηγέτη της αντιπολίτευσης επικυρώθηκε άτυπα από

[76] Μάλλωσης, *Η πολιτική*, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 261-263.
[77] Όταν η γερμανική προπαγάνδα πλησίασε τον Βλάσση Γαβριηλίδη της *Ακρόπολης* για να τον χρηματίσει, ο ίδιος αρνήθηκε αγέρωχα, παρά το γεγονός ότι αντιμετώπιζε σοβαρές οικονομικές δυσκολίες, βλ. Στράτος Δορδανάς, *Η γερμανική προπαγάνδα στην Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2021, σ. 117.
[78] Χρονόπουλος, ό.π.,σ. 67-68.
[79] Αλικανιώτης, *Γούναρης*, ό.π., σ. 25.
[80] Μάλλωσης, *Η πολιτική*, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 296-297.
[81] Βενιζέλος, Μεταξάς, ό.π., σ. 210, όπου 23ο άρθρο Βενιζέλου, 8ης Νοεμβρίου 1934.
[82] Leon, ό.π., σ. 141.
[83] Θεοδούλου, ό.π., σ. 192.
[84] Ζαβιτσιάνος, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 55. Διονύσιος Αλικανιώτης, *Οι κοινωνικοί και πολιτικοί προσανατολισμοί του Δημήτριου Γούναρη (1902-1922)*, Κάκτος, Αθήνα 2021, σ. 200.
[85] Θεόδωρος Πετρακόπουλος, ό.π., σ. 94-96.
[86] Γεώργιος Νιάρχος, *Δημήτριος Γούναρης*, Πελοπόννησος, Πάτρα 2016, σ. 112.

τον Βασιλιά Κωνσταντίνο, όταν του έδωσε εντολή σχηματισμού Κυβέρνησης στις 24 Φεβρουαρίου 1915, μετά την παραίτηση Βενιζέλου και την κάθετη άρνηση του τελευταίου να στηρίξει κοινοβουλευτικά την συμβιβαστική κυβέρνηση Ζαΐμη.[87] Είναι σαφές ότι η πολιτική ανάδυση του αντίπαλου δέους προς τον Βενιζέλο, στηρίχθηκε ευθέως από τον Βασιλιά Κωνσταντίνο και ευνοήθηκε από την αναμφίβολη δημοτικότητά του και αυτό αποτέλεσε μια σοβαρή ανακολουθία για τον ίδιο τον Γούναρη και όσα είχε υποστηρίξει μέχρι τότε.[88] Η ανάδειξη του Γούναρη φαίνεται ότι είχε δρομολογηθεί πριν την παραίτηση Βενιζέλου, και είχε ευνοηθεί λόγω της ουδετεροφιλίας του και από τον γερμανικό παράγοντα που σταδιακά αύξανε την επιρροή του στον Βασιλιά και στον Θρόνο.

Τα μέλη της πρώτης κυβέρνησης Γούναρη[89] είχαν διαφορετικές πολιτικές διαδρομές, αλλά είχαν κοινή συνισταμένη την αντίθεση στην πολιτική Βενιζέλου και αποτέλεσαν την ραχοκοκαλιά του αντιβενιζελισμού για τις επόμενες δεκαετίες. Η πρωθυπουργία Γούναρη έκανε καλή εντύπωση στην κοινή γνώμη, ενώ έγινε αρχικά ευμενώς δεκτή ακόμα και από τον βενιζελικό Τύπο.[90] Η πρώτη σύσκεψη των υπουργών έγινε στην οικία του Τσαλδάρη, ενώ σύμφωνα με την Αυστριακή πρεσβεία όλοι οι υπουργοί ήταν γερμανόφιλοι.[91]

- ***Η ίδρυση των Εθνικοφρόνων (Μάρτιος 1915)***

Ο Γ. Παπανδρέου χαρακτήριζε την ίδια εποχή τους αντιβενιζελικούς ως *παράταξη των προκρίτων, της διαφθοράς και των πελατειακών σχέσεων* που είχαν παραγκωνιστεί οριστικά από την *Επανάσταση του 1909* και τώρα επέστρεφαν από το παράθυρο, χωρίς λαϊκή εντολή, εκμεταλλευόμενοι την διάσταση Βασιλιά – Βενιζέλου.[92] Αλλά η κατηγορία αυτή που επανέλαβε και ο Βεντήρης δεν φαίνεται να ήταν απολύτως ακριβής. Όταν ο Γούναρης ίδρυσε το κόμμα των *Εθνικοφρόνων*, απέφυγε τις σχετικές πρωτοβουλίες των Σπυρίδωνα Μερκούρη και Γεώργιου Πωπ για σύμπτυξη ενιαίου αντιβενιζελικού κόμματος καθώς θεωρούσε ότι αυτοί ανήκαν στον παλαιοκομματισμό, ενώ οι αρχηγοί των παλαιών κομμάτων Κυριακούλης Μαυρομιχάλης αποσύρθηκε από την πολιτική και οι Στέφανος Δραγούμης, Δημήτριος Ράλλης και Γεώργιος Θεοτόκης στήριξαν τον Θρόνο χωρίς να ενταχθούν στους Εθνικόφρονες.[93] Σύμφωνα με τον Βενιζέλο, το Κόμμα των Εθνικοφρόνων ιδρύθηκε με μοναδικό σκοπό να εκφράσει κοινοβουλευτικά την αντίθεση του Κωνσταντίνου

[87] Ζαβιτσιάνος, *Τόμος Α΄*, ό.π.

[88] Ο Γούναρης μόλις το 1912 είχε δηλώσει επισήμως ότι τα κόμματα δεν πρέπει να είναι αρχηγικά αλλά να προέρχονται από τον λαό και να εκφράζουν τις ανάγκες του, βλ. Νιάρχος, ό.π., σ. 93· Αλικανιώτης, *Γούναρης*, ό.π., σ. 61.

[89] Παναγής Τσαλδάρης υπουργός Δικαιοσύνης, Νικόλαος Τριανταφυλλάκος υπουργός Εσωτερικών, Χαράλαμπος Βοζίκης υπουργός Παιδείας, Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης υπουργός Οικονομικών, Αθανάσιος Ευταξίας υπουργός Εθνικής Οικονομίας, Γεώργιος Μπαλτατζής υπουργός Συγκοινωνιών, Νικόλαος Στράτος υπουργός Ναυτικών, βλ. ιστοσελίδα Γενικής Γραμματείας Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων Προεδρίας της Κυβέρνησης, https://gslegal.gov.gr/?p=871, ημερομηνία ανάκτησης: 19 Νοεμβρίου 2021.

[90] Δημοσιεύματα *Εστίας* και *Πατρίδος* σε: Μάλλωσης, *Η πολιτική*, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 310-311.

[91] Ενεπεκίδης, ό.π., σ. 366-367. Ήταν πολύ γνωστό ότι τόσο ο Ζωγράφος όσο και ο Καλογερόπουλος ήταν παραδοσιακοί υποστηρικτές της προσέγγισης με την Αγγλία και ειδικά ο Ζωγράφος ανάλωσε την θητεία του για να συμμαχήσει η Ελλάδα με την Entente. Νομίζω ότι το συγκεκριμένο τηλεγράφημα δείχνει και τα όρια αξιοπιστίας των διπλωματικών αρχείων και των τηλεγραφημάτων που έστελναν οι πρέσβεις στις Χώρες τους, καθώς είτε εσκεμμένα είτε από κακή πληροφόρηση, συχνά επιδίδονταν σε υπερβολές παρουσιάζοντας πρόσωπα και πράγματα διαστρεβλωμένα.

[92] Γεώργιος Παπανδρέου, *Πολιτικά Κείμενα (Μελέτες – λόγοι – άρθρα)*, Μπάϋρον, χ.χ., σ. 67-79.

[93] Χρήστος Τζιομάκης, *Πολιτικοί μετασχηματισμοί στη δεκαετία του 1910: Το Κόμμα των Εθνικοφρόνων του Δημήτριου Γούναρη*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2018, σ. 61.

στην πολιτική του,[94] κάτι που επιβεβαιώθηκε και από τον Γεώργιο Μπαλτατζή στο ημερολόγιό του.[95] Ο Γούναρης είχε εναρμονίσει πλήρως την πολιτική του κατά τη θέληση του Κωνσταντίνου που εκμυστηρεύτηκε στον Στρέιτ πόσο τον ευχαριστούσε η συνεργασία του με τον νέο του Πρωθυπουργό.[96]

Το κόμμα έδωσε το πολιτικό του πρόγραμμα στην δημοσιότητα στις 29 Μαρτίου 1915, στο οποίο κυρίαρχο ρόλο είχε ο κοινωνικός ρόλος του Κράτους, αλλά και η προστασία των μειονοτήτων που είχαν ενσωματωθεί στις Νέες Χώρες. Ως πρόσθετη καινοτομία, δινόταν σε κάθε περιφερειακή επιτροπή του Κόμματος να προβάλλει κατά προτεραιότητα ένα ζήτημα που απασχολούσε τους κατοίκους της περιοχής τους.[97] Πολύ γρήγορα το νέο Κόμμα στελεχώθηκε σε όλη την ελληνική επικράτεια από πολιτικούς αντιπάλους των Φιλελευθέρων και απέκτησε τοπικές οργανώσεις σε κάθε επαρχία.[98] Αναμφίβολα βασική συνιστώσα της ιδεολογίας του Κόμματος, ίσως η βασικότερη, αποτελούσε η στήριξη και η προάσπιση της νομιμότητας του Στέμματος έναντι της επιβουλής του Βενιζέλου.[99]

Το νέο κόμμα στελεχώθηκε από τους Πέτρο Πρωτοπαπαδάκη, Γεώργιο Μπαλτατζή, Παναγή Τσαλδάρη, Χαράλαμπο Βοζίκη[100] και Σπυρίδωνα Στάη, όλοι επιστήθιοι φίλοι του Γούναρη και στενοί φίλοι από το Κόμμα του Θεοτόκη. Πάντως, το Κόμμα των Εθνικοφρόνων προσπάθησε εκτός από την αντίθεση στον Βενιζέλο να εκφράσει σε μια σαφώς μετριοπαθέστερη και συντηρητικότερη εκδοχή, τις ριζοσπαστικές ιδέες και τις μεταρρυθμιστικές προτάσεις του Γούναρη πριν το 1909. Ο ίδιος ο Γούναρης σε προεκλογική του ομιλία τόνισε ότι οι νεωτερισμοί και οι μεταρρυθμίσεις στο Κράτος και στη δημόσια διοίκηση δεν εισήχθησαν για πρώτη φορά από τον Βενιζέλο, αλλά ο ίδιος είχε πρώτος παλέψει υπέρ αυτών.[101] Οι Εθνικόφρονες πρότειναν την αποκέντρωση της εξουσίας με ενδυνάμωση της τοπικής αυτοδιοίκησης, την καταπολέμηση της κρατικής γραφειοκρατίας για να εξοικονομηθούν πόροι, την επίλυση του σταφιδικού και του αγροτικού ζητήματος μέσω της διανομής των μεγάλων αγροτικών περιουσιών σε μικρούς κλήρους, μείωση της φορολογίας έμμεσης και άμεσης και περιστολή της διασπάθισης του δημόσιου χρήματος.[102] Ουσιαστικά το κάλεσμα των Εθνικοφρόνων αφορούσε κυρίως τους μικροαστούς, τους μικρούς αγρότες τους εργάτες και τους δημόσιους υπαλλήλους,[103] ενώ τηρούσε σαφείς αποστάσεις από τους κεφαλαιούχους και τους εφοπλιστές.

- ***Η διαχείριση της κρίσης από την κυβέρνηση Γούναρη***

[94] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 302/6, «Προσωπικό σημείωμα Βενιζέλου για την εσωτερική πολιτική μέχρι το 1922».
[95] Χριστοπούλου, *Γούναρης*, ό.π., σ. 167.
[96] Στρέιτ, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 47-48.
[97] Νικολόπουλος, ό.π., σ. 229.
[98] Τζιομάκης, ό.π., σ. 69.
[99] Πλουμίδης, *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης*, ό.π., σ. 195.
[100] Ο Χαράλαμπος Βοζίκης γνωριζόταν με τον Γούναρη ήδη από την κοινή τους πορεία στην εκσυγχρονιστική άτυπη κοινοβουλευτική ομάδα των *Ιαπώνων,* ενώ είχε διατελέσει εξωκοινοβουλευτικός υπουργός Εκκλησιαστικών και Εκπαιδεύσεως στην κυβέρνηση Γούναρη το 1915, βλ. Συλλογικό έργο, *Πρόεδροι Βουλής, Γερουσίας και Εθνοσυνελεύσεων 1821-2008*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2009, σ. 374-375.
[101] Οικονόμου, Αλ., ό.π., σ. 213.
[102] Τζιομάκης, ό.π., σ. 70-71· Οικονόμου, Άλ., ό.π., σ. 212-213.
[103] Χριστοπούλου, *Γούναρης*, ό.π., σ. 171.

Αν και οι Εθνικόφρονες παρουσίασαν ένα πλήρες κυβερνητικό πρόγραμμα, η τρέχουσα βασική πολιτική διένεξη παρέμενε ο προσανατολισμός της Χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι Εθνικόφρονες, αλλά και γενικότερα όλα τα αντιβενιζελικά κόμματα, είχαν πλέον προσανατολιστεί προς τις απόψεις του Βασιλιά και του Γενικού Επιτελείου υποστηρίζοντας την ουδετερότητα έναντι των εμπολέμων, η οποία εξασφάλιζε κέρδη για την Ελλάδα ασχέτως αποτελέσματος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η κυβέρνηση Γούναρη, αν και σαφώς δηλωμένη ουδετερόφιλη, προσπάθησε, μάλλον προσχηματικά, να εξασφαλίσει την ευμένεια της Entente προτείνοντας την συμπαράταξη της Ελλάδας με μεταπολεμική εκτεταμένη αντιπαροχή εδαφών στην Μικρά Ασία και βασικό προαπαιτούμενο η Ελλάδα να μην προβεί σε εδαφικές υποχωρήσεις έναντι της Βουλγαρίας.[104] Οι Σύμμαχοι απέρριψαν τις λεπτομερείς αλλά ιδιαίτερα απαιτητικές ελληνικές προτάσεις, καθώς ο προσεταιρισμός της Βουλγαρίας αποτελούσε την βασικότερη προτεραιότητα της πολιτικής τους στην περιοχή,[105] ενώ είχε σχηματιστεί η εντύπωση ότι έτσι και αλλιώς αυτές δεν ήταν ειλικρινείς (και ίσως όντως δεν ήταν).[106] ταυτόχρονα η Γερμανία πρόσφερε στην Ελλάδα όλη την Ήπειρο μέχρι το Δυρράχιο έναντι της ουδετερότητάς της, μετά την προσχώρηση της Ιταλίας στην Entente.[107] Σύμφωνα με τις αρχικές συνεννοήσεις μεταξύ Γούναρη και Στρέιτ τον Μάρτιο, οι προτάσεις εξόδου θα ήταν προσχηματικές για να υπάρχει συνοχή με την προηγούμενη πολιτική Βενιζέλου, να μην δοθεί αφορμή στους Συμμάχους να αμφιβάλλουν για τον Βασιλιά, αλλά και τελικά η Ελλάδα να παραμείνει ουδέτερη.[108]

Στις 31 Μαρτίου 1915 ο Στρέιτ καταγράφει στο ημερολόγιο του ότι οι προτάσεις στην Entente ήταν ειλικρινείς, ήταν σύμφωνος οι Βασιλιάς και Δούσμανης, ενώ το υπουργείο Εξωτερικών με ειδικό απεσταλμένο τον Στρέιτ, θα αναλάμβανε να πείσει την Γερμανία ότι δεν στρεφόταν και εναντίον της ο σχεδιαζόμενος πόλεμος εναντίον της Τουρκίας.[109] Σε δεύτερο χρόνο, ο Γούναρης πρότεινε στις δυνάμεις της Entente να συμμαχήσει η Ελλάδα αν αναλάμβαναν στρατιωτικό αγώνα για την καταστροφή της Τουρκίας υπό την προϋπόθεση ότι η Ελλάδα δεν θα προέβαινε σε εδαφικές παραχωρήσεις προς την Βουλγαρία, θα δινόταν συμμαχική εγγύηση για την εδαφική ακεραιότητα της Ελλάδας ακόμη και για 10 έτη μετά το τέλος του πολέμου. Στην πρόταση αυτή ήταν σύμφωνοι Βασιλιάς και Στρέιτ, οι όροι κοινοποιήθηκαν στη Γαλλία μέσω ειδικής αποστολής του πρίγκιπα Γεώργιου αδερφού του Βασιλιά, ενώ υπήρχε μια μυστική συνεννόηση να ειπωθεί προς την Γερμανία ότι μια τέτοια ελληνική συμμετοχή δεν στρεφόταν εναντίον της, αλλά είχε τοπικό χαρακτήρα.[110]

Ο Μεταξάς με υπόμνημα του στον Βασιλιά υπέδειξε ότι οι ελληνικές προτάσεις ήταν άστοχες όσο η Βουλγαρία παρέμενε ουδέτερη και έπρεπε να καταστεί ακίνδυνη πριν η

[104] Λίγες ημέρες μετά την ανάληψη των καθηκόντων του, ο Γούναρης έλαβε επιστολή του Βασιλιά με την οποία απέκλειε την παράδοση της Ανατολικής Μακεδονίας στη Βουλγαρία ακόμη και έναντι εδαφικών ανταλλαγμάτων στη Μικρά Ασία, βλ. επιστολή Κωνσταντίνου προς Γούναρη, 27ης Φεβρουαρίου 1915 στο: Πασσάς, ό.π., σ. 296-298.

[105] Με διακοίνωση προς την Ελλάδα και τη Σερβία στις 4 Αυγούστου 1915, οι Σύμμαχοι ζητούσαν από τις δύο χώρες να εκχωρήσουν εδάφη στη Βουλγαρία που είχαν υποσχεθεί ερήμην τους, κίνηση που εξόργισε ένα μεγάλο τμήμα της ελληνικής κοινής γνώμης προσχώρησε στους ουδετερόφιλους. Θεοδούλου, ό.π., σ. 224-225· Βεντήρης, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 334-335.

[106] Η ευμενής στάση της κυβέρνησης Γούναρη έναντι της Entente οφειλόταν στον υπουργό Εξωτερικών Γεώργιο Χρηστάκη – Ζωγράφο, αλλά ήταν αντίθετη με τις απόψεις του Γενικού Επιτελείου και του Βασιλιά, βλ. Χριστοπούλου, *Γούναρης*, ό.π., σ. 154-161· Βεντήρης, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 328-329· Leon, ό.π., σ. 148-149.

[107] Ενεπεκίδης, ό.π.,σ. 394-397.

[108] Στρέιτ, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 54-55.

[109] Στο ίδιο, σ. 84-85.

[110] Στο ίδιο σ. 82-83.

Ελλάδα εκστρατεύσει κατά της Τουρκίας.[111] Για τον λόγο αυτό, το Γενικό Επιτελείο με τους Δούσμανη και Μεταξά είχε ως κρυφή πρόθεση να προκαλέσει ένα πόλεμο με την Βουλγαρία έχοντας εξασφαλίσει την Συμμαχική στρατιωτική συνδρομή και να λύσει τους λογαριασμούς της στη Δυτική Θράκη πριν την εκστρατεία εναντίον της Τουρκίας. Στις 1 Μαΐου ο Ζωγράφος έκανε μια νέα *προσωπική* πρόταση στους Συμμάχους για άμεση προσχώρηση της Ελλάδας στην Entente μόνο με τις εγκαταστάσεις της και το Ναυτικό, χωρίς χερσαίες δυνάμεις λόγω του φόβου της Βουλγαρίας, και χωρίς άλλους όρους. Με την πρόταση Ζωγράφου και την άμεση προσχώρηση στην Entente συντάχθηκαν οι Μπαλτατζής, Τριανταφυλλάκος, Στράτος και ο Πρίγκιπας Νικόλαος. Οι δυνάμεις της Entente δέχθηκαν την πρόταση, αλλά ο Βασιλιάς επηρεαζόμενος από τον Γούναρη, τον Στρέιτ και το Γενικό Επιτελείο υπαναχώρησε, ζητώντας πρόσθετες αποσαφηνίσεις και εγγυήσεις για την εδαφική ακεραιότητα της Ελλάδας ώστε να αποκλειστεί να ζητηθεί εκ νέου η παραχώρηση της Καβάλας στους Βούλγαρους.[112] Το επεισόδιο αυτό έπεισε τις πρωτεύουσες των χωρών της Entente ότι η Ελλάδα δεν ήταν ειλικρινής στις προτάσεις της, ενώ και ο βασιλιάς αγωνιούσε μήπως οι δυνάμεις της Entente απαντούσαν θετικά.[113] Στις 26 Μαΐου ο Delcasse προειδοποίησε ότι γίνονταν ταυτόχρονα διαπραγματεύσεις με την Βουλγαρία και αν η Ελλάδα δεν συντασσόταν άμεσα με την Entente, θα προσφέρονταν ελληνικές επαρχίες στην γείτονα χώρα ως αντιπαροχή για την συμμετοχή της.[114]

Η θέση των ουδετερόφιλων στην Ελλάδα ενισχύθηκε απρόσμενα μετά τις διαδοχικές μεγάλες ήττες των Ρώσσων στο Ανατολικό μέτωπο κατά την εν λόγω περίοδο (μόνο στις μάχες των Καρπαθίων τον Απρίλιο του 1915 είχαν αιχμαλωτιστεί 700.000 άνδρες), αλλά και την προσχώρηση της Ιταλίας στην Entente που αποτελούσε έναν σοβαρό ανταγωνιστή για την Ελλάδα στην Ανατολική Μεσόγειο. Ακόμη χειρότερα, οι χώρες της Entente έκαναν επίσημη πρόταση στην Βουλγαρία για συμμαχία στις 3 Αυγούστου 1915, προσφέροντας ελληνικά, τουρκικά και σερβικά εδάφη ως μεταπολεμική αντιπαροχή.[115] Η κυβέρνηση Γούναρη που εν τω μεταξύ είχε ηττηθεί στις εκλογές, απάντησε στις χώρες της Entente με επιθετικό τόνο στις 12 Αυγούστου, ενώ έγιναν μεγάλες διαδηλώσεις σε όλη τη Χώρα κατά της Entente και της πολιτικής της στα Βαλκάνια, ενισχύοντας ακόμη περισσότερο τους ουδετερόφιλους.

Παράλληλα είχε ξεκινήσει μια πολύ σοβαρή σύγκρουση μεταξύ Γούναρη - Βενιζέλου όταν ο Ζωγράφος αμυνόμενος κατά της σκληρής κριτικής του βενιζελικού Τύπου για την πολιτική του, με επίσημη ανακοίνωση του στις 14 Μαρτίου 1925 άφησε υπονοούμενα εναντίον του Βενιζέλου για την πρόθεση του να παραχωρήσει την Ανατολική Μακεδονία στη Βουλγαρία. Το ανακοινωθέν αποτέλεσε βαρύ κυβερνητικό σφάλμα, καθώς χρησιμοποιούσε, έστω με υπονοούμενα, κρατικά απόρρητα για κορυφαία εθνικά ζητήματα για να αποκομίσουν οι Εθνικόφρονες πρόσκαιρα κομματικά οφέλη. Ο Βενιζέλος με επιστολή του ζήτησε

[111] Leon, ό.π., σ. 162-165.
[112] Στρέιτ, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 110-124.
[113] Στο ίδιο, σ. 127, όπου: *«...ανήσυχος (ο Βασιλεύς) όμως μήπως μετά την παρέμβασίν του δεχθή η Entente και δηλώση ότι εξασφαλίζει ημίν την ακεραιότητα, ευρεθώμεν δ΄ούτω προ μεγάλης δυσχερείας, δυσκόλως τότε δυνάμενοι ν΄αποφύγωμεν να εξέλθωμεν…».*
[114] Leon, ό.π., σ. 182-183.
[115] Στο ίδιο, σ. 195.

ικανοποίηση, αλλά ο Γούναρης του απάντησε στις 19 Μαρτίου ότι όχι μόνο δεν σκόπευε να επανορθώσει, αλλά ότι η κυβερνητική ανακοίνωση ήταν μάλλον επιεικής.[116]

Τότε ο Βενιζέλος προέβη στη δημοσίευση στον Τύπο του πρώτου υπομνήματος στις 21 Μαρτίου 1915 υπογραμμίζοντας ότι για τις σχετικές διαπραγματεύσεις, ήταν όχι μόνο ενήμερος αλλά και σύμφωνος ο Βασιλιάς, γεγονός που μάλλον ίσχυε.[117] Προφανώς η δημοσίευση είχε ως σκοπό να τον αποκαταστήσει, αλλά αποτέλεσε επίσης βαρύ πολιτικό ατόπημα, καθώς φανέρωσε συζητήσεις και διαπραγματεύσεις που ήταν απόρρητες και όφειλαν να μείνουν έτσι για πολλούς λόγους. Ουσιαστικά η δημοσίευσή τους ενημέρωσε τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες, ότι ο Βασιλιάς ήταν υποχωρητικός για την παραχώρηση της Καβάλας στην Βουλγαρία έναντι ανταλλαγμάτων, αλλά και η Οθωμανική Αυτοκρατορία ενημερωνόταν για τις ελληνικές προθέσεις για επέκταση στη Μικρά Ασία με ό,τι αυτό συνεπαγόταν για τους ελληνικούς πληθυσμούς των περιοχών αυτών.[118] Ακόμη χειρότερα, η κυβέρνηση ανακοίνωσε στις 24 Μαρτίου ότι ο Βασιλιάς ουδέποτε είχε εξουσιοδοτήσει τον Βενιζέλο να προβεί σε οποιαδήποτε διαπραγμάτευση για παραχώρηση ελληνικών εδαφών, βαθαίνοντας το ρήγμα μεταξύ βενιζελικών και του Στέμματος.[119]

Ο Βενιζέλος χολωμένος από τη μεταχείριση που υπέστη και από την σιωπή του Βασιλιά για τα υπομνήματα που σύμφωνα με τον ίδιο ισοδυναμούσε με ψεύδος, δήλωσε ότι αποσύρεται από την πολιτική και υποτίθεται ως ιδιώτης έκανε περιοδεία στην Αίγυπτο όπου του έγινε θριαμβευτική υποδοχή από τους εκεί υποστηρικτές του. Η υποτιθέμενη αποχώρηση Βενιζέλου από την πολιτική αποδείχθηκε προσχηματική, καθώς ο ίδιος συνέχισε να ηγείται των Φιλελευθέρων, αν και παρέμενε εκτός Αθηνών, ενώ περιόδευσε στην ελληνική παροικία της Αιγύπτου όπου ο Μπενάκης και οι υποστηρικτές του του επιφύλαξαν αποθεωτική υποδοχή. Ο Γούναρης καθώς δεν διέθετε την δεδηλωμένη στη Βουλή προκήρυξε εκλογές στις 31 Μαΐου 1915, όπου οι Φιλελεύθεροι θριάμβευσαν αποσπώντας 186 έδρες ενώ το κόμμα των Εθνικοφρόνων 97, σε σύνολο 316 εδρών με κυριότερη εκλογική του επιτυχία την απρόσμενη πολιτική κυριαρχία στις Νέες Χώρες με τον πετυχημένο προσεταιρισμό των μουσουλμάνων και των Εβραίων χάρις τις ενέργειες του αντιβενιζελικού νομάρχη Θεσσαλονίκης Μιχαήλ Γούδα.[120]

Σύμφωνα με τον Μπαλτατζή, η ήττα των Εθνικοφρόνων προκλήθηκε από τα λάθη του Γούναρη που απέκλεισε πολλούς παλαιοκομματικούς αντιβενιζελικούς με ισχυρά τοπικά ερείσματα από τους συνδυασμούς του κόμματος, ενώ ο ίδιος και τα κορυφαία του στελέχη δεν περιόδευσαν στην επαρχία λόγω της σοβαρής ασθένειας του Βασιλιά που τον είχε φέρει ένα βήμα πριν τον θάνατο.[121] Επίσης φαίνεται ότι πολλοί συνδυασμοί των Φιλελευθέρων αναφέρονταν εξυμνητικά και στον βασιλιά Κωνσταντίνο αποσιωπώντας το ρήγμα που είχε

[116] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 266/06, Γούναρης προς Βενιζέλο, Αθήνα, 19 Μαρτίου 1915.

[117] Μαρτυρία Δεμερτζή στο: Επ. Μάλαινος, *Τόμος Γ΄*, ό.π., σ. 122-123. Η εντύπωση που αποκομίζει κανείς ήταν ότι πρόκειται για μια εσκεμμένη παρεξήγηση μεταξύ των δύο παραγόντων. Ο Βασιλιάς ισχυρίστηκε στο περιβάλλον του ότι έδωσε έγκριση μόνο για την βολιδοσκόπηση της Ρουμανίας, ο Βενιζέλος μάλλον υποψιάστηκε τις βασιλικές επιφυλάξεις, αλλά προχώρησε χωρίς να αποσαφηνίσει την κατάσταση, βλ. Στρέιτ, *Τόμος Β΄*, σ. 70-71.

[118] Στο ίδιο, σ. 69· Leon, ό.π., σ. 151-152.

[119] Η λιτή σχετική κυβερνητική ανακοίνωση στον Τύπο εντοπίζεται και στο Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 266/10.

[120] Χριστοπούλου, *Γούναρης*, ό.π., σ. 169.

[121] Στο ίδιο, σ. 172-173.

δημιουργηθεί μεταξύ των δύο πλευρών.[122] Άλλωστε και ο ίδιος ο Βενιζέλος είχε φαινομενικά συμφιλιωθεί με τον Βασιλιά, καθώς όταν ο τελευταίος αρρώστησε σοβαρά στα τέλη Απριλίου, ο Βενιζέλος έσπευσε να στείλει θερμή επιστολή με ευχές για ταχεία ανάρρωση.[123]

4. Δεύτερη παραίτηση Βενιζέλου – απόβαση Συμμαχικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη και οι διαδοχικές παραβιάσεις της ελληνικής ουδετερότητας (10 Αυγούστου 1915 -26 Σεπτεμβρίου 1916)

Ο Βενιζέλος σχημάτισε την δεύτερη κυβέρνησή του με καθυστέρηση στις 10 Αυγούστου 1915[124] λόγω της σοβαρής ασθένειας του Βασιλιά, ήταν όμως πλέον φανερό ότι υπήρχε αμοιβαία καχυποψία στις σχέσεις του με τον Βασιλιά Κωνσταντίνο. Ο Βασιλιάς όλο τον Αύγουστο βρισκόταν σε μυστικές συνεννοήσεις με την Γερμανία στην προσπάθειά του να εξασφαλίσει εγγυήσεις ότι η Βουλγαρία δεν θα στρεφόταν κατά της Ελλάδας μετά από την επίθεσή της στη Σερβία. Τον Αύγουστο του 1915 η Ρωσία ηττήθηκε κατά κράτος σε όλο το Ανατολικό μέτωπο, απώλεσε όλες τις δυτικές τις περιοχές και την Πολωνία, ενώ είχε 325.000 αιχμαλώτους.[125] Αυτές ο εξελίξεις οδήγησαν τον Βασιλιά να προσαρμόσει την πολιτική του στη βεβαιότητα ότι οι Κεντρικές Αυτοκρατορίες θα κέρδιζαν, ή δεν θα έχαναν τον πόλεμο και αγωνιζόταν να κρατήσει την Ελλάδα ανέπαφη με μικρά εδαφικά κέρδη στην Β. Ήπειρο και τα Δωδεκάνησα. Πάντως οι σχετικές γερμανικές εγγυήσεις που δόθηκαν στις 14 Σεπτεμβρίου ήταν εκ νέου γενικόλογες και αόριστες.[126]

Η οριστική είσοδος της Βουλγαρίας στον πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών Αυτοκρατοριών την 1η Οκτωβρίου 1915 μετά την οριστικοποίηση της αποτυχίας των Συμμάχων στην Καλλίπολη, επέτεινε τις εξελίξεις στην ελληνική πλευρά. Ο Βενιζέλος με την σύμφωνη γνώμη του Βασιλιά κήρυξε επιστράτευση στις 10 Σεπτεμβρίου 1915 απαντώντας στη βουλγαρική που είχε γίνει δύο μέρες πριν, ενώ ζήτησε την αποστολή Συμμαχικών στρατευμάτων ώστε να δημιουργηθεί ένα νέο μέτωπο στα Βαλκάνια προς βοήθεια της Σερβίας. Έτσι θα μπορούσε να τηρηθεί ο όρος της συνθήκης μεταξύ των 2 χωρών για 150.000 σερβικά στρατεύματα στα σύνορα με την Βουλγαρία. Επίσης ο απώτερος σκοπός του Βενιζέλου ήταν να επιβάλλει την πολιτική του και να παρασύρει σε πόλεμο την Ελλάδα στο πλευρό της Entente.[127] Στις 6 Σεπτεμβρίου η Γερμανία έδωσε την μυστική συγκατάθεσή της ότι σε περίπτωση που η Ελλάδα βοηθούσε στρατιωτικά την Σερβία, η Βουλγαρία μπορούσε να επιτεθεί στην Ελλάδα και να αποσπάσει όλα τα μακεδονικά εδάφη που έχασε με την συνθήκη του Βουκουρεστίου.[128]

---

[122] *Αρχείο Στρατηγού Π. Γ. Δαγκλή*, ό.π., σ. 135-136.

[123] Επ Μάλαινος., *Τόμος Γ΄*, ό.π., σ. 157-158.

[124] Κωνσταντίνος Ρακτιβάν υπουργός Δικαιοσύνης, Γεώργιος Καφαντάρης υπουργός Εσωτερικών, Ιωάννης Τσιριμώκος υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Εμμανουήλ Ρέπουλης υπουργός Οικονομικών, Ανδρέας Μιχαλακόπουλος υπουργός Εθνικής Οικονομίας, Δημήτριος Διαμαντίδης υπουργός Συγκοινωνίας, Παναγιώτης Δαγκλής υπουργός Στρατιωτικών, Αθανάσιος Μιαούλης υπουργός Ναυτικών, βλ. ιστοσελίδα Γενικής Γραμματείας Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων Προεδρίας της Κυβέρνησης, https://gslegal.gov.gr/?p=874, ημερομηνία ανάκτησης: 19 Νοεμβρίου 2021.

[125] Winston Churchill, *The world crisis 1911-1918*, Penguin, London 2007, σ. 509-510

[126] Leon, ό.π., σ. 205-217.

[127] Μαυρογορδάτος, *1915*, ό.π., σ. 63· Επ Μάλαινος., *Τόμος Γ΄*, ό.π., σ. 177.

[128] Leon, ό.π., σ. 214-215.

Ο Βασιλιάς αρχικά έδωσε την διστακτική και υπό προϋποθέσεις συγκατάθεση του (τα συμμαχικά στρατεύματα όφειλαν να είναι μητροπολιτικά) για την μεταφορά Συμμαχικών στρατευμάτων σε ελληνικό έδαφος. Λίγες ώρες μετά ο Βασιλιάς μετέβαλλε άποψη επηρεαζόμενος από τους Μεταξά και Στρέιτ που του επέστησαν την προσοχή στις προεκτάσεις μιας θετικής συμμαχικής απάντησης, απέστειλε τον αυλάρχη Μερκάτη για να ματαιώσει την ενέργεια, αλλά ήταν ήδη αργά τόσο για τον ίδιο όσο και για την πολιτική του. Ήδη ο Βενιζέλος είχε προβεί σε σχετικές ενέργειες, χωρίς την συγκατάθεση της Βουλής όπως προέβλεπε το 99ο άρθρο του Συντάγματος του 1911 και οι Σύμμαχοι προετοιμάζονταν για να μεταφέρουν τα απομεινάρια του εκστρατευτικού Σώματος της Καλλίπολης στη Θεσσαλονίκη,[129] αν και είχαν δισταγμούς καθώς είχαν αντιληφθεί ότι οι κατ΄ ιδίαν διαβεβαιώσεις του Βενιζέλου για συμφωνία του Βασιλιά δεν ίσχυαν.[130]

Οι Σύμμαχοι απέκρυψαν εσκεμμένα από τον Βενιζέλο ότι ουσιαστικά αδυνατούσαν να στείλουν 150.000 οπλίτες στη Θεσσαλονίκη στους επόμενους 6 μήνες, αλλά αντίθετα έστειλαν ένα μικρό ανίσχυρο εκστρατευτικό σώμα μόνο για λόγους εντυπωσιασμού στις βαλκανικές Χώρες.[131] Η παρουσία των συμμαχικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη επισώρευσε μεγάλους κινδύνους στην Ελλάδα, την έθεσε μεταξύ των αντίπαλων στρατοπέδων του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, παραβίασε όλα τα κυριαρχικά της δικαιώματα και ακρωτηρίασε την εδαφική της κυριαρχία.[132] Από τα διπλωματικά έγγραφα της περιόδου βγαίνει το ασφαλές συμπέρασμα ότι ο Βενιζέλος προετοίμαζε την συμμαχική απόβαση στη Θεσσαλονίκη ερήμην του Βασιλιά, τον οποίο ήθελε να φέρει προ τετελεσμένων.[133] Από την άλλη ο Βασιλιάς αφού πίεσε ενόψει της Συμμαχικής απόβασης και έλαβε από την Γερμανία ισχυρότερες εγγυήσεις για την εδαφική ακεραιότητα της Ελλάδας καθώς και την διαβεβαίωση για την προσάρτηση της περιοχής της Γευγελής – Δοϊράνης μεταπολεμικά, ετοιμαζόταν να ξεφορτωθεί τον Βενιζέλο στην πρώτη ευκαιρία.[134]

Το κακό για την Ελλάδα ήταν ότι οι Σύμμαχοι δεν τήρησαν ούτε καν τη συμφωνία που έκαναν με τον Βενιζέλο για 24ωρη έγκαιρη ενημέρωση πριν την μεταφορά των στρατευμάτων τους στη Θεσσαλονίκη. Το ακόμη χειρότερο ήταν η δήλωση του υπουργού Εξωτερικών Gray στις 14 Σεπτεμβρίου 1915 ότι η βουλγαρική επιστράτευση ίσως δεν στρεφόταν κατά της Σερβίας. Η δήλωση αυτή δημιούργησε τον φόβο στους αντιβενιζελικούς, αλλά ακόμη και στον ίδιο τον Βενιζέλο, ότι η απόβαση των Συμμάχων ίσως είχε ως στόχο την παράδοση της Ανατολικής Μακεδονίας στους Βούλγαρους.[135] Και όντως οι Σύμμαχοι στις παραμονές της απόβασής τους στη Θεσσαλονίκη ενημέρωσαν μυστικά την Βουλγαρία μέσω του Άγγλου πρέσβη στη Σόφια Ο' Beirne ότι οι δυνάμεις τους θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν εδαφικά κέρδη στην περιοχή για λογαριασμό της

[129] Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Η Ελλάς και ο πόλεμος στα Βαλκάνια (1914-1918)*, Δ.Ι.Σ., Αθήνα 1958, σ. 63· Γυαλίστρας, ό.π., σ. 164-166.

[130] Leon, ό.π., σ. 230-231.

[131] Στο ίδιο, σ. 224-226.

[132] Heinz Richter, *Ελλάδα 1915-1917 μέσα από τα ρωσικά αρχεία*, Γκοβόστη, Αθήνα 2016, σ. 25-26.

[133] Ο Βενιζέλος ζήτησε από του Συμμάχους να στείλουν στρατεύματα με πολιτική περιβολή, επισήμως ζητούσε να μην γίνει η αποστολή στρατευμάτων και ιδιωτικώς ζητούσε από τους Συμμάχους να μην λάβουν υπόψιν την επίσημη έκκλησή του!, βλ. Leon, ό.π., σ. 230-233.

[134] Στο ίδιο, σ. 232-233.

[135] Βεντήρης, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 37· Driault, *Ελλάδα*, ό.π., σ. 182-184.

Βουλγαρίας υπό τον όρο ότι αυτή θα διατηρούσε την ουδετερότητά της![136] Ο Βενιζέλος εξοργίστηκε και ζήτησε επίσημες διαβεβαιώσεις από την Αγγλία και την Γαλλία ότι τα στρατεύματα που θα έφταναν στην Θεσσαλονίκη έπρεπε να είναι 150.000 οπλίτες κατ΄ ελάχιστο, δεν θα χρησιμοποιούνταν εις βάρος της εδαφικής ακεραιότητας της Ελλάδας, ούτε θα παρέμεναν στην Θεσσαλονίκη για να την μεταβάλλουν σε στρατόπεδο, αλλά θα μεταφέρονταν στα σύνορα με την Σερβία ώστε να τηρηθούν οι όροι της Συνθήκης με την Ελλάδα.[137]

Οι συμμαχικές διαβεβαιώσεις δόθηκαν, αλλά οι γαλλικές δεν ήταν όσο κατηγορηματικές ήταν οι Αγγλικές σε πρώτο χρόνο. Ο Βενιζέλος επέμεινε στους Συμμάχους ότι όφειλε να διαμαρτυρηθεί δημοσίως για την απόβαση, καθώς ο Βασιλιάς δεν είχε καμία ενημέρωση για τις κρυφές τους διαπραγματεύσεις.[138] Ο Βασιλιάς και το περιβάλλον του είχε αποφασίσει να διώξει τον Βενιζέλο και ζήτησε από τους αντιβενιζελικούς πολιτικούς να προκαλέσουν συζήτηση στη Βουλή για το ζήτημα της ελληνικής εξόδου στον πόλεμο.[139] Ο Γούναρης από το βήμα της Βουλής στην νυχτερινή θυελλώδη και ιστορική συνεδρίαση της 21ης Σεπτεμβρίου 1915[140] εν μέσω διαξιφισμών με τον Βενιζέλο, δήλωσε ότι ο συνδυασμός των δυνάμεων Ελλάδας - Σερβίας και όσων συμμαχικών στρατευμάτων μεταφέρονταν στη Θεσσαλονίκη θα ήταν ασθενέστερα εναντίον των αντίστοιχων γερμανοβουλγαρικών στρατευμάτων και μοιραία εξέθετε την Ελλάδα σε μεγάλο κίνδυνο.[141]

Στη συνέχεια ο Βασιλιάς διαφώνησε με την εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου, όπως αυτή διατυπώθηκε στη Βουλή, που ίσως οδηγούσε την Ελλάδα σε ένοπλη ρήξη και με την Γερμανία και τον οδήγησε σε δεύτερη παραίτηση στις 22 Σεπτεμβρίου 1915. Η απόβαση των Συμμαχικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη είχε ήδη δρομολογηθεί και έγινε στις 3 Οκτωβρίου 1915 παραβιάζοντας κατάφορα την Ελληνική ουδετερότητα και πιέζοντας πλέον αφόρητα τον Βασιλιά να αλλάξει πολιτική.[142] Η διάδοχη κυβέρνηση Ζαΐμη (που στη σύνθεσή της είχε μόνο πρώην Πρωθυπουργούς)[143] επέμεινε στην ουδετερότητα, απορρίπτοντας ακόμη και την Αγγλική πρόταση στις 3 Οκτωβρίου 1915 για άμεση ένωση της Κύπρου στην Ελλάδα και προσάρτηση της Δυτικής Θράκης μετά το τέλος του πολέμου.[144] Οι ουδετερόφιλοι υποστήριζαν ότι αν η Ελλάδα στρεφόταν υπέρ των Συμμάχων

---

[136] Leon, ό.π., σ. 234-235.

[137] Στο ίδιο, σ. 238-239.

[138] Στο ίδιο, σ. 240-241.

[139] Στο ίδιο, σ. 240-243

[140] Στη συνεδρίαση αυτή βρίσκονταν για τελευταία φορά μαζί στην ίδια αίθουσα όλοι οι κορυφαίοι πολιτευτές των δύο παρατάξεων που έμελλαν να συγκρουστούν και να φτάσουν στα όρια του εμφυλίου. Η συζήτηση αναδεικνύει όλη την εμπάθεια μεταξύ των δύο παρατάξεων και κατεξοχήν των δύο αρχηγών τους. Αναμφίβολα αξίζει να διαβάσει κανείς τα πρακτικά της συνεδρίασης αυτής και για το υψηλό επίπεδο της διαλεκτικής των αγορητών.

[141] Δημήτριος Γούναρης, *Αγορεύσεις στη Βουλή επί του εξωτερικού ζητήματος, (αγορεύσεις 21ης Σεπτεμβρίου και 21ης Οκτωβρίου 1915)*, Τυπογραφείο Καλλέργη, Αθήνα 1915· Επ. Μάλαινος, *Τόμος Γ΄*, ό.π., σ. 205.

[142] Για το Συμμαχικό στρατόπεδο στην Θεσσαλονίκη δες Mann A. J., *Το μέτωπο της Θεσσαλονίκης*, Εκάτη, Αθήνα 2008· Alan Palmer, *Το Μακεδονικό Μέτωπο και ο ελληνικός διχασμός*, Μπεργάδη, Αθήνα χ.χ.· Alan Wakefield & Simon Moody, *Under the devil's eye (the British military experience in Macedonia 1915-1918)*, Pen and Sword, Yorkshire 2017.

[143] Δημήτριος Γούναρης υπουργός Εσωτερικών, Στέφανος Δραγούμης υπουργός Οικονομικών, Γεώργιος Θεοτόκης υπουργός Εθνικής Οικονομίας, Δημήτριος Ράλλης υπουργός Συγκοινωνίας και προσωρινώς Δικαιοσύνης, Ιωάννης Γιαννακίτσας υπουργός Στρατιωτικών, Παύλος Κουντουριώτης υπουργός Ναυτικών, βλ. ιστοσελίδα Γενικής Γραμματείας Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων Προεδρίας της Κυβέρνησης, https://gslegal.gov.gr/?p=880, ημερομηνία ανάκτησης: 19 Νοεμβρίου 2021.

[144] Πλουμίδης, *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης*, ό.π., σ. 164· Βεντήρης, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 54.

και βοηθούσε τη Σερβία σε εκείνη τη συγκυρία, θα αντιμετώπιζε την εισβολή των Γερμανικών στρατευμάτων που σε συνδυασμό με τα Βουλγαρικά, θα είχαν συντριπτική αριθμητική και ποιοτική υπεροχή και θα σάρωναν εύκολα και τα ελληνικά στρατεύματα και το Συμμαχικό προγεφύρωμα στη Θεσσαλονίκη.[145] Στελέχη του κόμματος των Φιλελευθέρων που δεν κατονομάζονταν στο τηλεγράφημα ζήτησαν από τον Άγγλο πρέσβη Elliot ναυτικό αποκλεισμό του Πειραιά και εκθρόνιση του Βασιλιά Κωνσταντίνου, αλλά ο ίδιος θεωρούσε ότι κάτι τέτοιο θα μείωνε την δημοτικότητα των Συμμάχων στον ελληνικό λαό χωρίς απτά αποτελέσματα.[146]

Ακολούθησε η συντριβή της Σερβίας από την συντονισμένη επίθεση Γερμανίας και Βουλγαρίας στις 11 Οκτωβρίου 1915, ενώ η Ελλάδα διατηρούσε την ουδετερότητά της αρνούμενη να τηρήσει τις δεσμεύσεις που απέρρεαν από την συνθήκη μεταξύ των 2 χωρών το 1913, καθώς η Σερβία δεν μπορούσε να παρατάξει 150.000 στρατιώτες στα σύνορα με την Βουλγαρία. Ήδη η βαλκανική ελληνική πολιτική είχε υποστεί μεγάλο πλήγμα, καθώς ο ίδιος ο Στρέιτ το 1914 ως υπουργός εξωτερικών διαβεβαίωνε τους συνομιλητές του, ότι η Ελλάδα δεν θα ανεχόταν μείωση της Σερβίας και μεγέθυνση της Βουλγαρίας την οποία θα απέτρεπε ακόμη και ενόπλως σε συνεργασία με την Ρουμανία.[147] Ακόμη χειρότερα, ο ίδιος ο Βασιλιάς μέσω του Βούλγαρου πρέσβη στην Ελλάδα Passaroff είχε ενημερώσει μυστικά από τις 22 Σεπτεμβρίου 1915 ότι η Ελλάδα δεν θα αντιδρούσε αν η Βουλγαρία χτυπούσε πισώπλατα τη Σερβία,[148] ενώ είχε εξασφαλίσει την γερμανική εγγύηση ότι η Βουλγαρία δεν θα στρεφόταν κατά της Ελλάδας.[149] Η ουδετερότητα της Ρουμανίας σφράγισε την τύχη των Σέρβων. Τα λίγα συμμαχικά στρατεύματα που είχαν αποβιβαστεί στη Θεσσαλονίκη ηττήθηκαν εύκολα στο Krivolak στις 16 Νοεμβρίου 1915 και υποχώρησαν άτακτα προς το περιχαρακωμένο στρατόπεδο της Θεσσαλονίκης περιμένοντας ενισχύσεις, προστατευμένα από τα ελληνικά σύνορα που δεν παραβίασαν οι Γερμανοβούλγαροι σε εκείνη τη συγκυρία.[150]

Σε όλο αυτό το διάστημα ο Βενιζέλος ήταν σε άμεση επικοινωνία με τους πρέσβεις των χωρών της Entente τους οποίους συμβούλευε πως όφειλαν να ενεργήσουν έναντι της ελληνικής κυβέρνησης.[151] Στις 15 Οκτωβρίου ο Βενιζέλος στη συνάντηση του με τον Άγγλο πρέσβη Elliot σύστησε οι Σύμμαχοι να χρησιμοποιήσουν απειλές και καταναγκαστικά μέτρα προκειμένου ο Βασιλιάς να υποκύψει στις απαιτήσεις τους.[152] Η ελληνική επιστράτευση στράφηκε και εναντίον των βενιζελικών, καθώς οι στρατιώτες δέχθηκαν συστηματική προπαγάνδα από τους αξιωματικούς τους που ήταν στην συντριπτικοί πλειοψηφία τους αντιβενιζελικοί. Η επιστράτευση αυτή αποτέλεσε τον προθάλαμο της δημιουργίας των περίφημων επιστρατικών συλλόγων.

---

[145] Βίκτωρ Δούσμανης, *Ιστορικαί σελίδαι τας οποίας έζησα,* Δημητράκου, χ.χ, σ. 155-156. Την ίδια άποψη είχε και ο Churchill που υποστήριξε ότι οι Σύμμαχοι δεν παρουσίασαν ένα πειστικό και ρεαλιστικό στρατιωτικό σχέδιο στον Βασιλιά, βλ. Churchill, *The world crisis 1911-1918*, ό.π., σ. 519.

[146] Θεοδούλου, ό.π., σ. 260· Leon, ό.π., σ. 249.

[147] Στρέιτ, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 9.

[148] Όλο το περίφημο τηλεγράφημα Passaroff σε: Θεοδούλου, ό.π., σ. 234-235.

[149] Βεντήρης, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 21.

[150] Επ. Μάλαινος, *Τόμος Γ΄*, ό.π., σ. 273-274.

[151] Leon, ό.π., σ. 248-253.

[152] Πλουμίδης, *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης* ό.π., σ. 209.

Η κυβέρνηση Ζαΐμη υποχρεώθηκε σε παραίτηση μετά από το περίφημο *επεισόδιο Γιαννακίτσα*[153] και ο Κωνσταντίνος όρισε πρωθυπουργό τον Στέφανο Σκουλούδη στις 25 Οκτωβρίου 1915 μετά από και σχετική υπόδειξη του Γούναρη, ενώ το υπουργικό συμβούλιο διατήρησε την ίδια σύνθεσή.[154] Μετά από την δεύτερη διαδοχική διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη εκλογών στις 6 Δεκεμβρίου 1915, οι βενιζελικοί απείχαν καθώς θεωρούσαν αντισυνταγματική την διάλυση της, ενέργεια που συνιστούσε το πρώτο βήμα προς το κίνημα της Θεσσαλονίκης. Η αποχή του Βενιζέλου από τις εκλογές προήλθε και από τον φόβο του για μια πιθανή εκλογική ήττα, ενώ ο ίδιος ζήτησε από τους πρέσβεις των χωρών της Entente να συνδέσουν άμεσα το ζήτημα του πολέμου με την εσωτερική πολιτική και το καταπάτηση του Συντάγματος από τον Βασιλιά.[155]

Ο Βενιζέλος θεώρησε την δεύτερη διαδοχική διάλυση Βουλής ως ένα θεσμικό βασιλικό ατόπημα, μια κατάλυση του κοινοβουλευτισμού και επιβολής *Ελέω Θεού μοναρχίας,* που άλλωστε ευαγγελιζόταν ο Βασιλιάς στις δημόσιες επαφές του, πολύ πριν την εποχή της κρίσης.[156] Από ενδείξεις φαίνεται ότι ο Βασιλιάς δεν είχε πρόθεση για θεσμικό εκτροχιασμό, αλλά πίστευε ειλικρινά ότι η κρισιμότητα του ζητήματος επέβαλλε την ανάληψη πολιτικών πρωτοβουλιών υπό οποιοδήποτε κόστος.[157]Επίσης όλα τα αντιβενιζελικά κόμματα, ο Στρέιτ,[158] καθώς και οι Γούναρης και Στράτος με αγορεύσεις τους από το βήμα της Βουλής, υποστήριξαν την συνταγματικότητα της εξάσκησης των προνομίων του Βασιλιά, υποστηρίζοντας ότι δεν υπήρχε καμία παραβίαση του Συντάγματος.[159] Επίσης επικαλέστηκαν και παλαιότερη δήλωση του ίδιου του Βενιζέλου από το βήμα της Βουλής για το απεριόριστο της προνομίας του Στέμματος, όταν έκανε ο ίδιος χρήση του διαλύοντας τη διπλή Βουλή του 1910.[160] Ακόμη και ο μετριοπαθής βασιλόφρων Ίων Δραγούμης υποστήριξε στο προεκλογικό πολιτικό του πρόγραμμα των εκλογών του 1916 ότι το βασιλικό προνόμιο διάλυσης της Βουλής δεν εξαντλείται εφάπαξ, ενώ ο βασιλιάς δικαιούται να εκφέρει γνώμη για τα ζητήματα του Κράτους.[161] Ο Βασιλιάς όμως δεν περιορίστηκε σε αυτό αλλά για να ρίξει λάδι στη φωτιά της αντιπαράθεσης με τους βενιζελικούς κάλεσε τον Γιαννακίτσα στα ανάκτορα και το όρισε υπασπιστή του, επιδίδοντας ιδιοχείρως τα διάσημα του ανώτατου αυτού αξιώματος.[162]

Η Βουλή που προέκυψε από τις εκλογές ήταν μονομερώς αντιβενιζελική, ενώ το Κόμμα των Εθνικοφρόνων είχε εξασφαλίσει άνετη κοινοβουλευτική πλειοψηφία 230 εδρών σε σύνολο 332. Παρά τον εκλογικό θρίαμβο των Εθνικοφρόνων, ο Βασιλιάς διατήρησε στην

---

[153] Βεντήρης, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 61-64.

[154] Δημήτριος Γούναρης υπουργός Εσωτερικών, Στέφανος Δραγούμης Υπουργός Οικονομικών, Γεώργιος Θεοτόκης υπουργός Εθνικής Οικονομίας, Δημήτριος Ράλλης Υπουργός Συγκοινωνίας και προσωρινώς Δικαιοσύνης, Ιωάννης Γιαννακίτσας, υπουργός Στρατιωτικών, Παύλος Κουντουριώτης. υπουργός Ναυτικών, βλ. ιστοσελίδα Γενικής Γραμματείας Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων Προεδρίας της Κυβέρνησης, https://gslegal.gov.gr/?p=883, ημερομηνία ανάκτησης: 19 Νοεμβρίου 2021.

[155] Πλουμίδης, *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης* ό.π., σ. 209, 212, 217.

[156] Βενιζέλος, Μεταξάς, ό.π., σ. 210-211, όπου 23ο άρθρο Βενιζέλου, 8ης Νοεμβρίου 1934.

[157] Χατζηβασιλείου, ό.π., σ. 36.

[158] Βεντήρης, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 66.

[159] Χριστοπούλου, *Γούναρης*, ό.π., σ. 184-188· Επ. Μάλαινος, *Τόμος Γ΄*, ό.π., σ. 244-245.

[160] *«Εγώ είμαι εκείνος που από του βήματος τούτου υποστηρίζω ότι είναι αμείωτον το προνόμιον του Στέμματος όπως ενασκήση την προνομίαν της διαλύσεως κατά πάσης βουλής και επομένως και διπλής βουλής»*, βλ. Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 9ης Οκτωβρίου 1910, όπου αγόρευση Βενιζέλου.

[161] Ίων Δραγούμης, *Προγραμματικοί πολιτικοί στοχασμοί*, Τυπογραφείο Πετράκος, Αθήνα 1916, σ. 15-16.

[162] Βεντήρης, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 67.

πρωθυπουργία τον σκληροτράχηλο αλλά οξύθυμο Σκουλούδη και δεν έδωσε την πρωθυπουργία στον Γούναρη, απόφαση που αποδείχθηκε ένα μεγάλο σφάλμα που βάρυνε αρνητικά στις εξελίξεις. Ο Σκουλούδης ήταν ένας έμπειρος πολιτικός, με γλωσσομάθεια, μεγάλη μόρφωση και διεθνείς διασυνδέσεις, αλλά αποδείχθηκε εντελώς ακατάλληλος για τον συμβιβαστικό εξισορροπητικό ρόλο που όφειλε να εξυπηρετήσει ως πρωθυπουργός απέναντι στους πρέσβεις της Entente στην Αθήνα. Ο οξύθυμος χαρακτήρας του τον οδήγησε σε σειρά σοβαρών διπλωματικών λαθών έναντι των πρεσβευτών των χωρών της Entente που στοίχισαν στην Ελλάδα σε διεθνές επίπεδο.[163] Οι σχέσεις της Ελλάδας με την Entente επιδεινώνονταν σταθερά λόγω λανθασμένων χειρισμών του οξύθυμου και ακατάλληλου για τόσο υψηλό αξίωμα Σκουλούδη,[164] που παρείχαν την εντύπωση ότι η Ελλάδα σκόπευε να εναντιωθεί στη Συμμαχική στρατιωτική παρουσία στη Θεσσαλονίκη και να αφοπλίσει τα οπισθοχωρούντα σερβικά στρατεύματα αν αυτά εισέρχονταν σε ελληνικό έδαφος.[165] Ακολούθησε μια σειρά επεισοδίων, λεκτικών παρεξηγήσεων και εντάσεων μεταξύ Ελλάδας και Συμμάχων που ακολουθούνταν από απειλητικά συμμαχικά τελεσίγραφα, όπως αυτό της 23ης Νοεμβρίου 1915 στα οποία οι κυβέρνηση Σκουλούδη έσπευσε να τα αποδεχθεί και να τα ικανοποιήσει στο σύνολό τους.[166]

Οι Σύμμαχοι απέστειλαν ως έκτακτο απεσταλμένο τον ελληνοβρεττανό John Stavridis στην Ελλάδα για να βολιδοσκοπήσει την κατάσταση, αλλά ο Στρέιτ στην κοινή τους συνάντηση απέκλεισε κάθε πιθανότητα ο Βασιλιάς να συνταχθεί με την Entente έναντι οποιονδήποτε εδαφικών ανταλλαγμάτων, ή στρατιωτικής παρουσίας στη Θεσσαλονίκη.[167] Οι Σύμμαχοι πλέον είχαν πειστεί ότι ο Βασιλιάς βρισκόταν σε άμεση συνεργασία με το Βερολίνο και ότι απλά έπαιζε με τον χρόνο περιμένοντας τις εξελίξεις. Έτσι, η Entente κατέλαβε στρατιωτικά, τον Μούδρο, τη Μυτιλήνη (17.12.1915),[168] τη Μήλο,[169] το Καστελόριζο (15.12.1915), το Αργοστόλι, αλλά και την Κέρκυρα στις 28 Δεκεμβρίου 1916, όπου μεταφέρθηκε ο Βασιλιάς της Σερβίας με τα υπολείμματα του στρατού του. Ο Sarrail κατέλαβε αιφνιδιαστικά το φρούριο Καραμπουρνού στη Θεσσαλονίκη (15.1.1916), χωρίς προηγούμενη ενημέρωση και καταπατώντας βάναυσα την ελληνική κυριαρχία. Στα μέρη που καταλαμβάνονταν, οι γαλλικές Αρχές δεν περιορίζονταν να καταλύσουν τις ελληνικές, αλλά εξαπέλυαν διώξεις εναντίον των βασιλοφρόνων καθοδηγούμενοι από τους κατά τόπους βενιζελικούς.[170]

Παράλληλα οι Σύμμαχοι ανατίναξαν για στρατιωτικούς λόγους τη γέφυρα του Σιδηροκάστρου στις 28 Δεκεμβρίου 1916 και προέβησαν στην επίταξη σιδηροδρόμων και του λιμανιού της Θεσσαλονίκης. Ήδη στη Βουλή κατά τη συζήτηση των προγραμματικών δηλώσεων της κυβέρνησης Σκουλούδη διατυπώνονταν μομφές κατά της κυβερνητικής ουδετερόφιλης εξωτερικής πολιτικής από πολλούς ανεξάρτητους αντιβενιζελικούς πολιτευτές όπως οι Ι. Δραγούμης, Ν. Στράτος, Γ. Πωπ και Ν. Δημητρακόπουλος που

[163] Επ. Μάλαινος, *Τόμος Γ΄*, ό.π., σ. 258-261.
[164] Ένας αναλυτικός κατάλογος των ελαττωμάτων του Σκουλούδη διανθισμένος με κάποιες υπερβολές σε: Βεντήρης, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 68-71.
[165] Επ. Μάλαινος, *Τόμος Γ΄*, ό.π., σ. 254-260.
[166] Βεντήρης, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 101-105.
[167] Leon, ό.π., σ. 280-283.
[168] Αρετή Τούντα–Φεργάδη, *Θέματα ελληνικής διπλωματικής ιστορίας (1912-1934)*, Παρατηρητής, Αθήνα 1986, σ. 79-81.
[169] Στο ίδιο, σ. 82-83.
[170] Νικόλαος Γερακάρης, *Σελίδες της συγχρόνου ιστορίας - πρόσωπα και πράγματα*, *Τόμος Α΄*, έκδοσις Ελεύθερου Ανθρώπου, Αθήνα 1936, σ. 190-205.

υποστήριξαν ανοικτά την προσέγγιση με την Entente. Επίσης η κυβέρνηση Σκουλούδη για να καλύψει τα σοβαρά προβλήματα χρηματοδότησης του κράτους και της επιστράτευσης σύναψε δάνειο ύψους 40 εκατομμυρίων γερμανικών μάρκων στις 3 Δεκεμβρίου 1915, κίνηση που μαρτυρούσε εμμέσως και τον πολιτικό προσανατολισμό της.[171]

Λόγω του αυξανόμενου ανταγωνισμού μεταξύ των δύο πόλων που έτειναν να δημιουργηθούν στην ηγεσία της Ελλάδας, η Χώρα κατέστη σταδιακά πεδίο ανταγωνισμού των μηχανισμών των μυστικών υπηρεσιών των δύο αντίπαλων συνασπισμών.[172] Από γερμανικής πλευράς επικεφαλής ήταν ο διαβόητος Βαρόνος Schenck, εμπορικός αντιπρόσωπος της KRUPP στην Ελλάδα.[173] Από συμμαχικής πλευράς επικεφαλής ήταν ο περιβόητος Γάλλος πλωτάρχης Roquefeuil,[174] ο Άγγλος Compton Mackenzie και ο διαβόητος διεθνής έμπορος όπλων Sir Basil Zaharoff.[175] Οι αντίπαλοι αυτοί μηχανισμοί προπαγάνδας κατέφυγαν σε χρηματοδοτήσεις πολιτικών κομμάτων, χρηματισμούς πολιτικών προσώπων και εφημερίδων εκατέρωθεν, για να προωθήσουν τους σκοπούς τους, οξύνοντας τα πολιτικά πάθη ενώ η παρασκηνιακή παράνομη δράση κατασκόπων και συνεργών τους, πολλές φορές επηρέασαν αποφασιστικά τις εξελίξεις στο πολιτικό προσκήνιο. Στον άτυπο ανταγωνισμό των ξένων μυστικών υπηρεσιών στην Ελλάδα, οι Σύμμαχοι είχαν το πλεονέκτημα, καθώς είχαν άμεση πληροφόρηση για όλες τις ενέργειες του Schenk από την γραμματέα του που ήταν διπλή κατάσκοπος.[176] Οι επικεφαλής των υπηρεσιών αυτών κατέληγαν να συνεργάζονται και να μισθοδοτούν σκοτεινά και κακόφημα πρόσωπα με ύποπτο παρελθόν,[177] ενώ η δράση τους μετά το 1916 ήταν απροκάλυπτη και προκλητικά φανερή.

Αλλά και η εσωτερική κατάσταση στην Ελλάδα επιδεινωνόταν σταθερά λόγω της σιτοδείας στα μεγάλα αστικά κέντρα που είχε προκαλέσει ο συμμαχικός ναυτικός αποκλεισμός που επιβλήθηκε από τις 14 Δεκεμβρίου 1915,[178] ενώ οι Σύμμαχοι υπονόμευσαν έμπρακτα την ελληνική κυριαρχία συλλαμβάνοντας δύο βουλευτές των Εθνικοφρόνων (Λίγδας, Κοτζαμάνης) στη Θεσσαλονίκη. Ο Γούναρης ως υπουργός Εσωτερικών, δημιούργησε ένα πολιτικό πανελλαδικό αντιβενιζελικό δίκτυο τοπικής αυτοδιοίκησης ορίζοντας ως νομάρχες τους αντιβενιζελικούς Αλέξανδρο Βαμβέτσο στην Φλώρινα, Αθανάσιο Σουλιώτη – Νικολαΐδη στα Γιάννενα και τον Αντώνιο Σπηλιωτόπουλο στη Δράμα. Το δίκτυο αυτό χρησιμοποιήθηκε για την υποστήριξη της αντιβενιζελικής πολιτικής, την διάδοση των

[171] Το δάνειο δεν παρουσιάστηκε στον ετήσιο προϋπολογισμό της 1ης Ιουνίου 1916 προφανώς εσκεμμένα για να κρατηθεί μυστικό, ενώ ο Σκουλούδης στην απολογία του υποστήριξε ότι ο υπουργός Οικονομικών Δ. Ράλλης θα το παρουσίαζε με πρόσθετη δήλωση όπως είχε δικαίωμα, βλ. Στέφανος Σκουλούδης, *Απολογία επί των απαγγελθεισών κατηγοριών*, Αθήνα 1919, σ. 8.

[172] Ιάκωβος Μιχαηλίδης, «Γεωστρατηγικές επιλογές και προπαγάνδα: Η Ελλάδα την περίοδο του Εθνικού Διχασμού», στο: *Η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης – Η κορύφωση της σύγκρουσης δύο κόσμων*, Πρακτικά Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 39-48.

[173] Δορδανάς, ό.π.,

[174] Περικλής Ι. Αργυρόπουλος, *Αναμνήσεις*, Αρσενίδη, χ.χ., σ. 97-106.

[175] Ευάγγελος Μεταξωτός, *Μια μελέτη της διαπλοκής, πολιτικής και επιχειρηματικότητας μέσα από την περίπτωση του Βασίλη Ζαχάρωφ*, μεταπτυχιακή εργασία Παντείου πανεπιστημίου, Αθήνα 2016· Joseph Maiolo, Tony Insall, "Sir Basil Zaharoff and Sir Vincent Caillard as instruments of British Policy towards Greece and the Ottoman Empire during Asquith and Lloyd George Administrations 1915-1918", *The International History Review*, Vol. 34, No 4, December 2012, pages 819-839· Sir Richard Levinson, *Σερ Μπάζιλ Ζαχάρωφ - ο μυστηριώδης Έλληνας που κατέκτησε την Ευρώπη*, Συλλέκτης, Αθήνα 1997.

[176] Δορδανάς, ό.π., σ. 73-74.

[177] Βεντήρης, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 156.

[178] *«Ήταν η εποχή που ένας χωρικός έδινε ένα πρόβατο για να προμηθευθεί ένα καρβέλι ψωμί μαύρο και στη Μακεδονία, την εύφορη αλλά και πολύπαθη αυτή χώρα, είχαν αρχίσει να πεθαίνουν οι άνθρωποι από την πείνα..»*, βλ. Τσιτσελίκης, ό.π., σ. 90.

αντιβενιζελικών θέσεων, αλλά και στην υποστήριξη της ουδετερόφιλης πολιτικής του Βασιλιά και της προώθηση της των δικτύων και της πολιτικής των Κεντρικών Αυτοκρατοριών στην ευρύτερη περιοχή.[179] Αλλά και μετριοπαθείς αντιβενιζελικοί στρέφονταν σταδιακά εναντίον του Βενιζέλου, όπως ο Ίων Δραγούμης που έγραφε *«Ο προοδευτικός Βενιζέλος έγινε οπισθοδρομικός αφού ξανάφερε στην Ελλάδα τα παλιά κόμματα «αγγλικόν», «γαλλικόν» και «ρωσικόν» και ανάγκασε και τον ερχομό του «γερμανικού».*[180]

5. Παράδοση του Ρούπελ – Κίνημα της Άμυνας στη Θεσσαλονίκη (Αύγουστος - Σεπτέμβριος 1916)

Η πιθανότητα να αντέξει το βασιλικό καθεστώς των Αθηνών τις εξωτερικές πιέσεις που της ασκούσαν οι χώρες της Entente υπονομεύτηκε αποφασιστικά από την δραματική παράδοση του Ρούπελ (13.5.1916) και των υπολοίπων φρουρίων της ελληνοβουλγαρικής μεθορίου τον Μάιο του 1916 σε μικτά βουλγαρογερμανικά αποσπάσματα. Και όμως μόλις στις 4 Δεκεμβρίου 1915 μετά από Γερμανικές ακριτομυθίες ότι ίσως δεν μπορούσαν να εμποδίσουν τους Βούλγαρους να μπουν σε ελληνικό έδαφος ενώ καταδίωκαν τα υποχωρούντα Συμμαχικά στρατεύματα, ο Κωνσταντίνος προειδοποιούσε αυστηρά τον πρέσβη της Αυστρίας ότι και αν μόνο ένας Βούλγαρος στρατιώτης περνούσε τα ελληνικά σύνορα, ο ίδιος θα έμπαινε επικεφαλής του στρατού του και τα *ντουφέκια θα έπαιρναν μόνα τους φωτιά.*[181] Ο ίδιος ο Βασιλιάς μετά τον Β΄ Βαλκανικό πόλεμο δεν έπαυε να διατυμπανίζει τα αντιβουλγαρικά του αισθήματα σε κάθε πιθανή ευκαιρία που του δινόταν.[182] Γούναρης προέβλεπε ότι μια εισβολή των Βούλγαρων στην Ανατολική Μακεδονία θα είχε σοβαρές επιπτώσεις στην πολιτική ουδετερότητας καθώς πιθανότατα να μην πειθαρχούσαν σε αυτή ούτε οι φανατικότεροι οπαδοί του αντιβενιζελισμού.[183]

Η κυβέρνηση Σκουλούδη και το Γενικό επιτελείο διεξήγαγαν λεπτομερείς και αγωνιώδεις διαπραγματεύσεις με τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες ήδη από τον Νοέμβριο του 1916, ζητώντας σαφείς γραπτές εγγυήσεις για τον σεβασμό της ελληνικής κυριαρχίας. Σε όλο αυτό το διάστημα μέχρι τον Μάϊο του 1916, ο Σκουλούδης εκλιπαρούσε τους Γερμανούς να αναβάλλουν την εισβολή γιατί αυτό θα υπονόμευε την κυβέρνησή του έναντι των βενιζελικών.[184] Ακόμη χειρότερα, φαίνεται ότι το τελευταίο σκέλος των σχετικών διαπραγματεύσεων, ο Σκουλούδης το είχε αποκρύψει τόσο από το Γενικό Επιτελείο,[185] όσο και από τον ίδιο τον Βασιλιά. Όπως εύλογα παρατήρησε ο (βενιζελικός) ανακριτής για τη δίκη Σκουλούδη, και μόνο που η κυβέρνηση είχε μπει στην διαδικασία να συζητά τους όρους της, αυτό είχε φέρει πιο κοντά την ίδια την εισβολή.[186]

Από την φορά των πραγμάτων και την αφόρητη πίεση των Γερμανών, η κυβέρνηση Σκουλούδη αναγκάστηκε να θεωρήσει επαρκείς τις λεπτομερείς γραπτές

[179] Χριστοπούλου, *Γούναρης*, ό.π., σ. 201-211.
[180] *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν Βοβολίνη, Τόμος Δ΄*, έκδοσις Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως, Αθήνα χ.χ., Λήμμα: Ιωάννης (Ίων) Δραγούμης, σ. 494.
[181] Ενεπεκίδης, ό.π., σ. 447.
[182] Μελάς, Γ., ό.π., σ. 30-31.
[183] Στο ίδιο, σ. 463.
[184] Το λεπτομερές χρονικό των διαπραγματεύσεων με τη Γερμανία σε: Σκουλούδης, *Απολογία*, ό.π., σ. 10-32.
[185] Δούσμανης, *Απολογία κατά την δίκη του Γενικού Επιτελείου*, σ. 70-73.
[186] Στο ίδιο, σ. 39.

γερμανοβουλγαρικές εγγυήσεις που δόθηκαν για τον σεβασμό της ελληνικής κυριαρχίας,[187] καθώς σε αντίθετη περίπτωση θα έπρεπε να εξέλθει εκ της ουδετερότητας, κάτι που ήταν προαποφασισμένο ότι δεν θα γινόταν με οποιοδήποτε κόστος. Η κυβέρνηση Σκουλούδη παρέδωσε τα κλειδιά της Ανατολικής Μακεδονίας σε αυτούς που ακριβώς εποφθαλμιούσαν τα εδάφη αυτά,[188] κίνηση που αντικειμενικά εξεταζόμενη κινήθηκε μεταξύ ανοησίας και προδοσίας. Οι διπλωμάτες των Κεντρικών Αυτοκρατοριών στην Βουλγαρία είχαν ενημερώσει εγκαίρως τις κυβερνήσεις τους ότι η Χώρα σχεδίαζε να κρατήσει μεταπολεμικά όλα τα εδάφη της Ανατολικής Μακεδονίας που θα καταλάμβανε. Άρα οι γραπτές εγγυήσεις που δόθηκαν στον Βασιλιά και στους επιτελείς του ήταν ένα κενό γράμμα, *κουρελόχαρτα* όπως τα χαρακτήρισε εύστοχα ο Βενιζέλος μεταγενέστερα,[189] μια εσκεμμένη συμπαιγνία από τους συνομιλητές τους.[190]

Η παράδοση του Ρούπελ, τραυμάτισε τον πατριωτισμό των αντιβενιζελικών και εκτός από βουλευτές που διαμαρτυρήθηκαν έντονα όπως ο Στράτος και ο Ίων Δραγούμης που ζήτησε την άμεση έξοδο της Ελλάδας υπέρ της Entente,[191] κινητοποίησε ακόμη και τον Δούσμανη που ζήτησε με υπόμνημα του στην κυβέρνηση στρατιωτική απάντηση κατά των Βουλγάρων εισβολέων.[192] Οι Σύμμαχοι ενημερώθηκαν για την συμπαιγνία της παράδοσης του Ρούπελ[193] και ο Γάλλος επικεφαλής της *Στρατιάς της Ανατολής* Maurice Sarrail[194] κήρυξε τον στρατιωτικό νόμο στη Θεσσαλονίκη ως μορφή αντιποίνων, ενώ έσφιξε περισσότερο ο συμμαχικός ναυτικός κλοιός γύρω από την Ελλάδα, αυξάνοντας τις ελλείψεις σε τρόφιμα και σε άλλα είδη πρώτης ανάγκης. Ακολούθησε το συμμαχικό τελεσίγραφο της 6ης Ιουνίου 1916 που επέβαλλε την παραίτηση της κυβέρνησης Σκουλούδη, την ελληνική αποστράτευση, την απέλαση των επικεφαλής της γερμανικής προπαγάνδας στην Αθήνα, αλλά περιέργως ακόμη και την αντικατάσταση συγκεκριμένων αστυνομικών στην Αθήνα[195] κουρελιάζοντας εκ νέου την ελληνική εθνική κυριαρχία, όπως παραδέχθηκε και ο ίδιος ο Βενιζέλος σε ύστερο χρόνο.[196] Εάν ο Βασιλιάς δεν δεχόταν να ικανοποιήσει όλους τους όρους του τελεσιγράφου, οι οδηγίες της γαλλικής κυβέρνησης ήταν να αποβιβαστούν αγήματα και να καταλάβουν το Φάληρο και τον Πειραιά, ενώ ο συμμαχικός στόλος θα κατέστρεφε τις γέφυρες του Ισθμού και της Χαλκίδας για να εμποδιστεί η μεταφορά ελληνικών στρατευμάτων.[197]

Ο αθηναϊκός Τύπος αντιμετώπισε διχαστικά το τελεσίγραφο: οι αντιβενιζελικές εφημερίδες διαμαρτύρονταν για την επέμβαση στα εσωτερικά της Ελλάδας, ενώ οι βενιζελικές όχι μόνο δικαιολογούσαν, αλλά επαινούσαν το τελεσίγραφο που *«θα λύτρωνε τον ελληνικό λαό από*

---

[187] Αναλυτικά οι εγγυήσεις σε: Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Η Ελλάς και ο πόλεμος στα Βαλκάνια (1914-1918)*, ό.π., σ. 92-93· Επ. Μάλαινος, *Τόμος Γ΄*, ό.π., σ. 280-283· Βεντήρης, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 128-129.

[188] Ζαβιτσιάνος, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 129-131.

[189] Βενιζέλος, Μεταξάς, ό.π., σ. 201, όπου 22ο άρθρο Βενιζέλου, 8ης Νοεμβρίου 1934.

[190] Ενεπεκίδης, ό.π., σ. 466-469.

[191] *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν Βοβολίνη, Τόμος Δ΄*, ό.π., Λήμμα: Ιωάννης (Ίων) Δραγούμης, σ. 501-505.

[192] Βεντήρης, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 140.

[193] Στο ίδιο, σ. 142-143.

[194] Ο Sarrail ήταν περισσότερο πολιτικός παρά στρατιωτικός, ήταν δημοκράτης αντικληρικαλιστής, μέλος του σοσιαλιστικού κόμματος της Γαλλίας και βαθμοφόρος μασονικών στοών, έχοντας αναλάβει την αρχηγεία ευνοημένος από τις πολιτικές ισορροπίες που έπρεπε να τηρηθούν στη Γαλλία για να μην πέσει η κυβέρνηση, βλ. Leon, ό.π., σ. 264-265.

[195] Αναλυτικά το τελεσίγραφο σε: Επ. Μάλαινος, *Τόμος Γ΄*, ό.π., σ. 315.

[196] Βενιζέλος, Μεταξάς, ό.π., σ. 201, όπου 22ο άρθρο Βενιζέλου 7ης Νοεμβρίου 1924.

[197] Richter, *Ελλάδα 1915-1917*, ό.π., σ. 53· Driault, *Ελλάδα*, ό.π., σ. 193.

την Κυβέρνηση Σκουλούδη».[198] Η επιλογή του Βενιζέλου στις 11 Νοεμβρίου 1916 να στηρίξει ακόμη και δημοσίως το τελεσίγραφο της Entente, την εμπλοκή της στα εσωτερικά της Ελλάδας και τον λιμό που επέβαλλε στη Χώρα παρουσίασε τους Φιλελεύθερους ως ξενοκίνητους,[199] βάθυνε το διχαστικό χάσμα και στέρησε τους Φιλελευθέρους την πλειοψηφική πολιτική στήριξη που απολάμβαναν ως τότε, τουλάχιστον στην Παλαιά Ελλάδα.[200] Οι αντιβενιζελικοί εκμεταλλεύτηκαν τις συγκεκριμένες δηλώσεις, ενώ χρησιμοποίησαν και τη σχετική περίφημη δήλωση του Γάλλου βουλευτή Avramis στη γαλλική Βουλή στις 27 Σεπτεμβρίου 1916 για να εξάψουν περισσότερο τα πάθη των υποστηρικτών τους.[201] Μετριοπαθείς φωνές όπως αυτές των Δαγκλή και Ζαβιτσιάνου που ζητούσαν εκεχειρία και συνδιαλλαγή μεταξύ των δύο παρατάξεων καταπνίγηκαν[202] και επικράτησαν οι αδιάλλακτοι ένθεν και ένθεν.

Στις 30 Ιουνίου 1916 μια μεγάλη πυρκαγιά στο Τατόι αποτέφρωσε μεγάλες εκτάσεις γύρω από τα ανάκτορα καθώς και ένα τμήμα τους, στοίχισε τη ζωή σε 3 χωροφύλακες (ανάμεσά τους ο Ηλίας Χρυσοσπάθης), ενώ κινδύνεψε ακόμη και η βασιλική οικογένεια, καθώς ο ίδιος ο Κωνσταντίνος φυγαδεύτηκε υπό δραματικές συνθήκες από δύο στρατιώτες που τον μετέφεραν στα χέρια τους.[203] Οι αντιβενιζελικοί και ο ίδιος ο Κωνσταντίνος πίστεψαν ότι η φωτιά ήταν εμπρησμός που έγινε από τις συμμαχικές μυστικές υπηρεσίες σε συνεργασία με βενιζελικούς πράκτορες, χωρίς πάντως να αποδειχθεί η να βρεθούν απτές ενδείξεις για κάτι τέτοιο.[204] Ακολούθησε η συνολική κατάληψη της Ανατολικής Μακεδονίας από κυρίως βουλγαρικά στρατεύματα καθώς η επαρχία είχε απογυμνωθεί από ελληνικά στρατεύματα λόγω της αποστράτευσης που είχε επιβληθεί από τους Συμμάχους, η λεηλασία όλης της επαρχίας και η δραματική πρωτοφανής παράδοση του Δ΄ Σώματος Στρατού υπό τον συνταγματάρχη Χατζόπουλο στους Γερμανούς στις 29 Αυγούστου 1916 που μεταφέρθηκε ως *φιλοξενούμενο* στο Görlitz της Γερμανίας.[205] Η Ανατολική Μακεδονία εκκενώθηκε από μεγάλα τμήματα του ελληνικού πληθυσμού της, ενώ οι βουλγαρικές Αρχές υπονόμευσαν

---

[198] Αρετή Τούντα–Φεργάδη, «Η άποψη του ελληνικού Τύπου για την εγκαθίδρυση της προσωρινής κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, τόμος 18, Αθήνα 2017, σ. 36-37.

[199] Στο ίδιο, σ. 38-40· Ζαβιτσιάνος, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 147· Επ. Μάλαινος, *Τόμος Γ΄*, ό.π., σ. 321.

[200] Πλουμίδης, *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης*, ό.π., σ. 210-212· Ζαβιτσιάνος, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 139-140. Είναι πράγματι άξιο λόγου ότι ακόμη και 15 έτη μετά, ο Βεντήρης, μέσα στον αγώνα του να τον δικαιώσει σε οποιοδήποτε ζήτημα, δικαιολογεί την στάση Βενιζέλου χρησιμοποιώντας ως πρόσθετο επιχείρημα τις απόψεις του Πολίτη ότι οι εγγυήσεις των Μεγάλων Δυνάμεων από το 1864 όντως παρέμεναν εν ισχύι, βλ. Βεντήρης, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 148-150.

[201] Ο Αβραμί μιλώντας ενώπιον της γαλλικής επιτροπής επί των στρατιωτικών δήλωσε για τον Βενιζέλο: *«Ο μέγας ούτος πολιτικός ανήρ, του οποίου η καρδιά αξίζει εκατό φορές περισσότερον από εκείνας των συμπατριωτών του, ποτέ δεν έπαυσεν ομιλών την εξής γλώσσαν: Μη δίδετε τίποτε εις την Ελλάδα, ούτε σιτάρι, ούτε καλαμπόκι, ούτε χρήματα, μόνο ένας στενός αποκλεισμός, μια διαρκής πίεσις θα τους αποδείξουν ότι είστε μεγάλες δυνάμεις αποφασιστικαί. Εάν κρατήσετε όσον το δυνατόν περισσότερον την πίεσιν αυτήν παρ όλας τας επισήμους διαμαρτυρίας των, ο λαός αυτός των εμπόρων, των εφοπλιστών και των αφαιριτζήδων θα καταλάβη ποιος πταίει για όλας στενοχωρίας και θα ενεργήση»*, βλ. Επ. Μάλαινος, *Τόμος Γ΄*, ό.π., σ. 264· Κωνσταντίνος Μ. Σακελλαρόπουλος, *Η σκιά της Δύσεως (Ιστορία μιας καταστροφής)*, Εκάτη, Αθήνα 2009, σ. 301· Βενιζέλος, Μεταξάς, ό.π., σ. 216, όπου 23ο άρθρο Μεταξά, 13ης Νοεμβρίου 1934.

[202] *Αρχείο Στρατηγού Π. Γ. Δαγκλή*, ό.π., σ. 175-182.

[203] Κώστας Σταματόπουλος, *Τατόι – περιήγηση στον χώρο και στον χρόνο*, Καπόν, Αθήνα 2011, σ. 106-113· Ιωάννης Β. Δασκαρόλης, «Φωτιά στο Τατόι: Τα καμένα θερινά ανάκτορα, οι νεκροί και η φυγάδευση του Βασιλιά (30 Ιουνίου - 1 Ιουλίου 1916)», ηλεκτρονικό περιοδικό *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας*, https://www.istorikathemata.com/2021/08/30-1-1916.html, ημερομηνία ανάκτησης: 4 Αυγούστου 2021.

[204] Μάλαινος, *Ιστορία των ξενικών επεμβάσεων*, *Τόμος Δ΄*, Αθήναι 1961, σ. 10.

[205] Για μια πλήρη εξιστόρηση της πορείας και της τύχης του Δ΄ Σώματος Στρατού σε: Γεράσιμος Αλεξάτος, *Οι Έλληνες του Γκαίρλιτς 1916-1919*, εκδόσεις Δέσποινα Κυριακίδη, Αθήνα 2015.

από την αρχή την ελληνική κυριαρχία, με σαφή πρόθεση την εξόντωση του ελληνικού πληθυσμού της περιοχής.[206]

Η ουδετερόφιλη πολιτική του Βασιλιά Κωνσταντίνου είχε πλέον καταστεί ασύμφορη, είχε ξεπεραστεί από τις καταιγιστικές εξελίξεις και είχε ματαιωθεί στην πράξη, καθώς είχε οδηγήσει στην συρρίκνωση της εθνικής κυριαρχίας και την de facto απώλεια εθνικού εδάφους στην Ανατολική Μακεδονία. Ο Ίων Δραγούμης από το βήμα της Βουλής προειδοποιούσε την Κυβέρνηση να συμφωνήσει με τους Συμμάχους πριν ξεφτήσει εντελώς η εξουσία που ασκούσε. Οι γερμανοβούλγαροι αιχμαλώτισαν την φρουρά της Φλώρινας, ένα κύμα προσφύγων κατέφευγαν στην Ελλάδα εκκενώνοντας εσπευσμένα την Ανατολική Μακεδονία, ενώ οι Γερμανοί αρνήθηκαν σταθερά να επιτρέψουν την επιστροφή των φιλοξενούμενων του Görlitz, παρά τις προσωπικές προσπάθειες του Βασιλιά και του Μεταξά.[207] Οι ηγέτες του αντιβενιζελισμού όπως ο Γούναρης, ο Κανακάρης - Ρούφος και ο Στράτος είχαν χάσει την αυτοπεποίθησή τους και εμφανίζονταν πλέον σκεπτικοί για την πολιτική της ουδετερότητας.[208]

Αλλά ούτε ο Βασιλιάς που παρέμεινε βέβαιος για την τελική γερμανική νίκη μέχρι τέλους,[209] ούτε οι αντιβενιζελικοί υποστηρικτές του τροποποίησαν την πολιτική ουδετερότητας έστω στοιχειωδώς, εντείνοντας τους εθνικούς κινδύνους και επισωρεύοντας μεγάλα δεινά και στερήσεις στον ελληνικό πληθυσμό. Ο Στρέιτ σε συνομιλία του με τον υπουργό Εσωτερικών Χαραλάμπη τον διαβεβαίωσε ότι μετά το τέλος του πολέμου η Βουλγαρία θα αποχωρούσε από την Ανατολική Μακεδονία και η Ελλάδα θα ελάμβανε εδαφικές αποζημιώσεις στη Β. Ήπειρο και στα Δωδεκάνησα.[210] Η βασική προσπάθεια του Βασιλιά από το καλοκαίρι του 1916 και μετά, ήταν να αποφύγει την πτώση του από ένα ένοπλο επαναστατικό βενιζελικό κίνημα που βρισκόταν υπό κυοφορία σε όλη την Ελλάδα με την στήριξη κυρίως της Γαλλίας.[211] Αλλά και οι αντιβενιζελικοί πολιτικοί πίστευαν ότι η Ελλάδα δεν είχε τίποτε να κερδίσει από την είσοδο της στον Παγκόσμιο Πόλεμο. Ενδεικτικά ο Γούναρης υποστήριζε ότι αν η Ελλάδα συντασσόταν με την Entente, οι Γερμανοί θα πρόσφεραν τα εδάφη που κατείχε ήδη η Βουλγαρία ως άμεση αποζημίωση και η Χώρα θα ακρωτηριαζόταν οριστικά.[212]

Επίσης, βενιζελικοί αξιωματούχοι που διατηρούσαν στενές σχέσεις με τους πρέσβεις των χωρών της Entente υπέθαλπαν την εχθρότητα εναντίον των ελληνικών κυβερνήσεων της περιόδου, επενδύοντας σε μια τελική ρήξη της Entente με τους αντιβενιζελικούς.[213] Από την άλλη, οι βασιλικές κυβερνήσεις είχαν λεπτομερή εικόνα όσων βενιζελικών πρακτόρων συνεργάζονταν με τις Συμμαχικές μυστικές υπηρεσίες, ενώ είχε συνταχθεί και σχετικός

[206] Αναλυτικά για την συμπεριφορά του βουλγαρικού στρατού στην Ανατολική Μακεδονία σε: Σπυρίδων Σφέτας, *Όψεις της βουλγαρικής κατοχής στην Ανατολική Μακεδονία (1916-1918)*, Επίκεντρο, Αθήνα 2020.
[207] Αλεξάτος, ό.π., σ. 87-88.
[208] Δορδανάς, ό.π., σ. 204.
[209] Ζαβιτσιάνος, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 83-84
[210] Αναστάσιος Χαραλάμπης, *Αναμνήσεις*, Αθήνα 1947, http://cdn.sansimera.gr/media/files/Anastasios_Xaralampis-Anamniseis.pdf , ημερομηνία ανάκτησης: 11 Οκτωβρίου 2019, σ. 24.
[211] Richter, *Ελλάδα 1915-1917*, ό.π., σ. 61.
[212] Χριστοπούλου, *Γούναρης*, ό.π., σ. 222.
[213] Επ. Μάλαινος, *Τόμος Γ΄*, ό.π., σ. 253· Ζαβιτσιάνος, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 110.

κατάλογος προσώπων που είχε δοθεί στον Πρωθυπουργό.[214] Το βενιζελικό κίνημα της Άμυνας που εκδηλώθηκε στις 16 Αυγούστου 1916 υπό την ενθάρρυνση και απαραίτητη προστασία του Sarrail χωρίς την οποία θα είχε αποτύχει με βεβαιότητα,[215] ουσιαστικά διχοτόμησε την Ελλάδα και εδαφικά. Ο ίδιος ο Βενιζέλος φυγαδεύτηκε από την Αθήνα στην Κρήτη μια ημέρα πριν, με μια σκηνοθεσία που επέβαλλαν οι Γαλλικές μυστικές υπηρεσίες ενδεικτική της αλλόκοτης κατάστασης εκείνης της εποχής.[216] Ο Εθνικός Διχασμός του 1916 εξέφραζε με ένταση όλες τα αντιθετικά δίπολα της Ελληνικής κοινωνίας εκείνη την εποχή: Παλαιά Ελλάδα – Νέες Χώρες, αστοί – μικροαστοι και αγρότες, εκσυγχρονισμός – συντηρητισμός. Για τον λόγο αυτό, από μια διαφωνία σε ένα κρίσιμο ζήτημα εξωτερικής πολιτικής πήρε διαστάσεις οριζόντιας διαίρεσης της Χώρας, υπονομεύοντας την ίδια της την ύπαρξη μακροπρόθεσμα.

Το κίνημα της Άμυνας βάθυνε το χάσμα μεταξύ των δύο παρατάξεων, ενώ ο Βενιζέλος από την Θεσσαλονίκη απειλούσε ακόμη και με εμφύλιο πόλεμο,[217] έχοντας την, διστακτική πάντως, υποστήριξη των Συμμάχων που αρνήθηκαν να αναγνωρίσουν επισήμως την επαναστατική του κυβέρνηση. Στις 19 Αυγούστου 1916 συμμαχικά αγήματα υπό τον Γάλλο ναύαρχο Dartige du Fournet αποβιβάστηκαν στον Πειραιά και κατέλαβαν το τηλεγραφείο, το ταχυδρομείο και τον ασύρματο επιβάλλοντας απόλυτο έλεγχο στην αλληλογραφία της Χώρας, ενώ συνέλαβαν και απέλασαν 50 Γερμανούς πράκτορες.[218] Η νέα κυβέρνηση Ζαΐμη[219] επεδίωξε την προσχώρηση στην Entente καθώς η ελληνική θέση διεθνώς είχε επιδεινωθεί λόγω της ιταλικής προώθησης στην Βόρεια Ήπειρο και της ρουμανικής εισόδου υπέρ της Entente, απομάκρυνε τους Δούσμανη και Μεταξά από το Γενικό Επιτελείο, ενώ ο ίδιος ο Κωνσταντίνος ξεκίνησε διαπραγματεύσεις απευθείας με τον Briand. Αλλά και πολιτευτές των αντιβενιζελικών πρότειναν δημοσίως την σύμπραξη με την Entente όπως ο Περικλής Ι. Αργυρόπουλος με άρθρα του στην εφημερίδα *Αθήναι* (4-8 Ιουλίου 1916) και ο Νικόλαος Στράτος που με υπόμνημά του προς τον Βασιλιά, αλλά και από το βήμα της Βουλής υπέδειξε την λύση αυτή ως μονόδρομο.[220]

Οι πρέσβεις της Entente στην Αθήνα είχαν πλέον άμεση ανάμειξη στον διορισμό των νομαρχών, των διοικητικών υπαλλήλων των υπουργείων και των αξιωματικών της Χωροφυλακής και οι Έλληνες υπουργοί όφειλαν να εξασφαλίσουν την έγκρισή τους πριν προβούν σε οριστικούς διορισμούς.[221] Οι μυστικές υπηρεσίες των Συμμάχων στην Αθήνα,

---

[214] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Στέφανου Σκουλούδη, φάκ. 4.2., *Κατάλογος προσώπων που συνεργάζονται με τις Συμμαχικές Μυστικές υπηρεσίες*.

[215] Ο Sarrail λόγω της βαναυσότητας που επέδειξε εναντίον των αντιβενιζελικών κατέστη ένα ιδιαιτέρως μισητό πρόσωπο για αυτούς, βλ. Γεώργιος Βλάχος, «Ο Σαράϊ», *Καθημερινή, 25.3.1929*. Το άρθρο ξεκινάει με τη λέξη *«Επιτέλους!»* για τον θάνατο του Γάλλου στρατιωτικού και συνεχίζει με ένα ποταμό ύβρεων για τον νεκρό!

[216] Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Αναφορές στον Ελευθέριο Βενιζέλο*, Καστανιώτη, Αθήνα 2014, σ. 69-73· Επ. Μάλαινος, *Τόμος Δ΄*, ό.π., σ. 105-106.

[217] Τούντα–Φεργάδη, «Η άποψη του ελληνικού Τύπου», ό.π., σ. 43-44.

[218] Μαυρογορδάτος, *1915*, ό.π., σ. 90.

[219] Αντώνιος Μομφεράτος υπουργός Δικαιοσύνης, Κωνσταντίνος Λιδωρίκης υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Γεώργιος Π. Ράλλης υπουργός Οικονομικών, Πέτρος Καλλιγάς υπουργός Εθνικής Οικονομίας, Φωκίων Νέγρης υπουργός Συγκοινωνίας και προσωρινώς Εσωτερικών, Κωνσταντίνος Καλλάρης υπουργός Στρατιωτικών, Αναστάσιος Χαραλάμπης υπουργός Εσωτερικών, βλ. ιστοσελίδα Γενικής Γραμματείας Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων Προεδρίας της Κυβέρνησης, https://gslegal.gov.gr/?p=886, ημερομηνία ανάκτησης: 19 Νοεμβρίου 2021.

[219] Βενιζέλος, Μεταξάς, ό.π., σ. 210-211, όπου 23ο άρθρο Βενιζέλου, 8ης Νοεμβρίου 1934.

[220] Επ. Μάλαινος, *Τόμος Δ΄*, ό.π., σ. 49.

[221] Χαραλάμπης, ό.π., σ. 8-9.

κυρίως των Γάλλων υπό τον διαβόητο πλωτάρχη Roquefeuil, είχαν καταστεί κράτος εν κράτει με ένοπλες ομάδες που κυκλοφορούσαν εντός των Αθηνών με αυτοκίνητα τρομοκρατώντας ακόμη και απλούς πολίτες.[222] Προέβαιναν σε συλλήψεις πολιτών, απήγαγαν ακόμη και αθώους πολίτες που έδιναν κάποια αφορμή, έκαναν άσκοπες έρευνες σε οικίες, παρακολουθούσαν επιδεικτικά αντιβενιζελικούς υπουργούς και βουλευτές, παρεμπόδιζαν την κυκλοφορία οχημάτων και πολιτών, συγκρούονταν με την χωροφυλακή και τους επίστρατους.[223] Όλες οι τηλεγραφικές επικοινωνίες βρίσκονταν υπό την παρακολούθηση Γάλλων στρατιωτών, ενώ ακόμη και η τηλεγραφική επικοινωνία υπουργών με κρατικούς υπαλλήλους γινόταν μετά από παροχή άδειας από τον επικεφαλής της υπηρεσίας Γάλλο αξιωματικό. Η κορυφαία ενέργεια των Συμμαχικών Μυστικών Υπηρεσιών στην Αθήνα που παρήγαγε και πολιτικό αποτέλεσμα ήταν η στημένη επίθεση στη Γαλλική πρεσβεία στις 29 Αυγούστου 1916 στην οποία συμμετείχαν και βενιζελικοί πράκτορες εξαναγκάζοντας την κυβέρνηση Ζαΐμη σε παραίτηση.[224] Ουσιαστικά το Ελληνικό Κράτος είχε συρρικνωθεί σε μια σκιώδης κατ΄ όνομα κυριαρχία, αλλά βασιλικοί αξιωματούχοι όπως ο Μεταξάς έτρεφαν ψευδαισθήσεις, θεωρώντας ότι οι συμμαχικές πιέσεις δεν θα διατηρούνταν ακόμη για πολύ καιρό.[225]

Σε όλη την Παλαιά Ελλάδα οι αντιβενιζελικοί στελέχωσαν αυθόρμητα τους μαχητικούς συλλόγους των *Επιστράτων* που υπάγονταν σε μια κεντρική επιτροπή υπό την προεδρία του ανάπηρου πολέμου Ιωάννη Σαγιά.[226] Σύμφωνα με τον Βεντήρη, οι επίστρατοι, εκτός από *κοινωνικό απόστημα, τρομοκράτες και όργανα τρομεράς κοινωνικής και εθνικής αποσυνθέσεως*, αποτέλεσαν και την ετεροχρονισμένη λαϊκή απάντηση κατά της αστικής επανάστασης του 1909. Οι επίστρατοι αποτέλεσαν το πρώτο μαζικό οργανωμένο λαϊκό κίνημα με βασική ιδεολογία την πίστη στον Βασιλιά, την ουδετερότητα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την εχθρότητα κατά των βενιζελικών.[227] Οι επιστρατικοί σύλλογοι επέκτειναν την ισχύ τους διεξάγοντας δημόσιες συγκεντρώσεις, ενώ έκαναν και δημόσια προσκλητήρια με τρομπέτες στις γειτονιές των Αθηνών. Το βασικό γνώρισμα των επιστρατικών συλλόγων ήταν ότι οι εθελοντές τους ήταν νέοι, αφού είχαν στρατεύσιμη ηλικία και η επιρροή τους ήταν πανίσχυρη στην Παλαιά Ελλάδα. Η δύναμή τους προερχόταν από την πρόθεση του απλού λαού να αποφύγει την πολεμική περιπέτεια, ενώ οι συμμαχικές πιέσεις ενίσχυαν ένα ενστικτώδες συναίσθημα αντίδρασης και αντίστασης, ενώ ένα μέρος τους είχε άμεση σχέση με τον Γούναρη και το Κόμμα των Εθνικοφρόνων. Έτσι, ισχυρά αποσπάσματα επιστράτων στην Αθήνα επιτίθονταν εναντίον βενιζελικών πολιτών σε συγκεντρώσεις τους, σε καφενεία ή ακόμη και στη μέση του δρόμου και τους ξυλοκοπούσαν ανηλεώς.[228]

---

[222] Επίσημη διακοίνωση της κυβέρνησης Ζαΐμη στις Συμμαχικές κυβερνήσεις, βλ. στο ίδιο, σ. 62-63.

[223] Βεντήρης, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 206. Χαραλάμπης, ό.π., σ. 14-15.

[224] Πλουμίδης, *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης*, ό.π., σ. 224· Ζαβιτσιάνος, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 154-155, Θεοδούλου, ό.π., σ. 377· Επ. Μάλαινος, *Τόμος Δ΄*, ό.π., σ. 65-73.

[225] Χαραλάμπης, ό.π., σ. 24.

[226] Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Εθνικός διχασμός και μαζική οργάνωση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996. Για μια θετική αποτίμηση των επιστράτων βλ. Δημήτρης Μιχαλόπουλος, *Η ξεχασμένη επανάσταση: Οι Έλληνες επίστρατοι και ο αγώνας του (1916-1920)*, Πελασγός, Αθήνα 2012. Η χρηματοδότηση του εγχειρήματος είχε γίνει εν μέρει από τα ταμεία της γερμανικής προπαγάνδας στην Ελλάδα, βλ. Δορδανάς, ό.π., σ. 132.

[227] Βεντήρης, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 152-153.

[228] Χαραλάμπης, ό.π., σ. 16-17.

Οι ελληνικές προτάσεις προς τους Συμμάχους που έγιναν επί Ζαΐμη έμειναν χωρίς συνέχεια, καθώς ο βασιλιάς υπαναχώρησε για μια ακόμη φορά, αλλά και οι Σύμμαχοι πλέον ήταν ιδιαίτερα καχύποπτοι απέναντί του. Εν μέρει η αλλοπρόσαλλη συμπεριφορά του Κωνσταντίνου μπορεί να εξηγηθεί από την αρχική αρνητική στάση που τήρησε η Entente στις ελληνικές προτάσεις για συμμαχία, αλλά και από την σοβαρή ασθένεια που του απείλησε την ζωή και η οποία μείωσε τις διανοητικές και σωματικές αντοχές του, αφήνοντας φανερά σημάδια στην γενικότερη υγεία του.[229] Επίσης, η εφεκτική στάση του Βασιλιά έναντι των Συμμαχικών τελεσιγράφων ήταν μάλλον προϊόν αδυναμίας έναντι της αντίπαλης ισχύος και δεν προερχόταν από την πρόθεση του Βασιλιά για συμπόρευση με την Entente σε εύθετο χρόνο όπως υποστηρίζουν οι απολογητές του. Πάντως και εντός του αντιβενιζελισμού σημειώνονταν αντιδράσεις για την παθητική ελληνική πολιτική στην Ανατολική Μακεδονία έναντι της βουλγαρικής απειλής, κυρίως από τους Ίωνα Δραγούμη, Ν. Στράτο και Ν. Δημητρακόπουλο.[230]

Ο αντιβενιζελικός Τύπος των Αθηνών ανακύκλωνε υβριστικά και εμπρηστικά δημοσιεύματα κατά του Βενιζέλου τον οποίο χαρακτήριζαν *«Εξωμότη, αντάρτη, ιερόσυλο, γενιτσάραγα, αδελφοκτόνο, αργυρώνητο σωματέμπορο της Θεσσαλονίκης, πράκτορα ξένων συμφερόντων, Μεφιστοφελή».*[231] Ο Στέφανος Δραγούμης τον χαρακτήρισε *«υστερικό ερμαφρόδιτο»*,[232] ενώ ο Βενιζέλος με δηλώσεις του στην εφημερίδα *Πατρις* χαρακτήριζε το Κράτος των Αθηνών ως *νεκροταφείο*.[233] Σταδιακά οι δύο αντίπαλες παρατάξεις διολισθαίναν από την λεκτική προς την έμπρακτη βία έναντι του αντιπάλου τους σε πανελλήνια βάση, έτσι η Άμυνα προέβη σε ακρότητες στις περιοχές που ήλεγχε (Κρήτη, Σάμος, Σύρος, Νάξο) εναντίον βασιλοφρόνων που δεν ήθελαν να καταταγούν στο Στρατό που προετοίμαζε,[234] ενώ φυλακίστηκαν στη Θεσσαλονίκη υπό άθλιες συνθήκες κράτησης αρκετοί βασιλόφρονες αξιωματικοί που αρνούνταν να προσχωρήσουν.[235] Σύμφωνα με τον Νικόλαο Τζερμιά, ανώτερο αξιωματούχο της Άμυνας, εκτός από τις βενιζελικές ακρότητες στην Χαλκιδική τις οποίες διέπραξαν ο Γεώργιος Κονδύλης και ο Παύλος Γύπαρης εις βάρος αντιβενιζελικών αντιφρονούντων που αρνούνταν την στράτευση,[236] συνελήφθησαν και εκτοπίστηκαν ως αντιβενιζελικοί ακόμη και καλόγεροι του Άγιου Όρους.[237]

6. Κυβερνήσεις Καλογερόπουλου – Λάμπρου και τα *Νοεμβριανά* (3 Σεπτεμβρίου 1916-25 Νοεμβρίου 1916)

Η νέα κυβέρνηση Καλογερόπουλου που ορκίστηκε στις 3 Σεπτεμβρίου 1916 με υπουργό εξωτερικών τον Αλέξανδρο Καραπάνο αντί του Ίωνος Δραγούμη όπως αρχικά

[229] Ενεπεκίδης, ό.π., σ. 460· Μελάς, Γ., ό.π., σ. 128-129.
[230] Νικολόπουλος, ό.π., σ. 294-297.
[231] Μαριάννα Χριστοπούλου, «"Φερόμεθα πρὸς τὴν πτέρναν τοῦ ἐθνικοῦ Ἐξωμότου…". Η ρητορική του αντιβενιζελικού κόσμου για το κίνημα της Εθνικής Άμυνας και την Προσωρινή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης», στο *Η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης – Η κορύφωση της σύγκρουσης δύο κόσμων*, Πρακτικά Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 95.
[232] Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, *Το κίνημα της Εθνικής Αμύνης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 31.
[233] Τούντα–Φεργάδη, «Η άποψη του ελληνικού Τύπου», ό.π., σ. 49.
[234] Ένα ατελεύτητο αντιβενιζελικό μαρτυρολόγιο σε όλες αυτές τις περιοχές που είναι αδύνατον να διασταυρωθεί πλήρως σε: Γερακάρης, ό.π., σ. 221-234· Επ. Μάλαινος, *Τόμος Δ΄*, ό.π., σ. 251-261.
[235] Ανάμεσά τους και ο γνωστός λογοτέχνης Ανδρέας Καρκαβίτσας, βλ. Γερακάρης, ό.π., σ. 208-209.
[236] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Οικογένειας Μερκάτη, φάκ. 8.3, *Δικογραφία για τα γεγονότα της Χαλκιδικής (1917-18), 10ης Ιουλίου 1921*.
[237] Παύλος Τζερμιάς, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολυτάραχη εποχή του*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2014, σ. 363-365.

σχεδιαζόταν,[238] από την πρώτη ημέρα έθεσε ως στόχο την συμπαράταξη με την Entente, απευθύνοντας σχετικές προτάσεις εν γνώσει του βασιλιά. Οι κυβερνήσεις της Entente αντιμετώπισαν εκ νέου με καχυποψία τις ελληνικές προτάσεις, ενώ ο Βενιζέλος ήδη είχε μεταβεί στη Θεσσαλονίκη και με τηλεγράφημά του στους TIMES υπογράμμιζε ότι οι ελληνικές προτάσεις περί εξόδου δεν ήταν ειλικρινείς.[239] Σύμφωνα με τον Καραπάνο το 1934 που είχε όμως εν τω μεταξύ μεταπηδήσει στους Φιλελευθέρους, ο ίδιος ο Βασιλιάς τορπίλισε τις πρωτοβουλίες της κυβέρνησης Καλογερόπουλου όταν είδε ότι αυτές είχαν πιθανότητες επιτυχίας.[240]

Δεν μπορεί να ανιχνευτεί αν όντως οι προτάσεις της κυβέρνησης Καλογερόπουλου προς την Entente για άμεση προσχώρηση της Ελλάδας ήταν ειλικρινείς, πάντως βάσει του περιεχομένου τους και άλλων ενδείξεων φαίνεται πως μάλλον δεν ήταν.[241] Τόσο οι Γάλλοι όσο και οι Άγγλοι τις αντιμετώπισαν ως ανειλικρινείς και τις απέρριψαν χωρίς συζήτηση. Σύμφωνα με την επίσημη συνομιλία μεταξύ Briand και πρίγκιπα Γεώργιου (αδελφού του Βασιλιά), οι Γάλλοι πίστευαν ότι υπήρχε ένα είδος παρακυβέρνησης στην Ελλάδα που συνεργαζόταν απευθείας με τον ίδιο τον Βασιλιά με μοναδικό σκοπό την συνεννόηση με τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες και την εξαπάτηση των δυνάμεων της Entente για να κερδίσουν χρόνο. Εκεί που είχαν φτάσει τα πράγματα ο μόνος τρόπος να γεφυρωθεί το χάσμα ήταν ο Βασιλιάς να κηρύξει τον πόλεμο στην Βουλγαρία χωρίς περαιτέρω συζητήσεις, όπως υπέδειξε ο Πολίτης στον Στρέιτ.[242]

Αλλά είναι γεγονός ότι πολλοί στο συμμαχικό στρατόπεδο, όπως ο Sarrail, δεν επιθυμούσαν πλέον για σύμμαχο τον Κωνσταντίνο ακόμη και αν αυτός άλλαζε πολιτική.[243] Με νέο Συμμαχικό τελεσίγραφο στις 23 Σεπτεμβρίου 1916 απαιτήθηκε η οριστική διάλυση των επιστράτων, η ανεύρεση των ενόχων της επίθεσης στη Γαλλική πρεσβεία (που όπως είδαμε ήταν μια σκηνοθετημένη προβοκάτσια βενιζελικών και Γάλλων πρακτόρων), και η αναβολή διενέργειας των εκλογών καθώς γινόταν αντιληπτό ότι η εκλογική δύναμη των Φιλελευθέρων είχε μειωθεί. Ο Βασιλιάς έσπευσε να συμμορφωθεί καθώς δεν είχε άλλες επιλογές, ενώ στις 27 Σεπτεμβρίου 1916 ορκίστηκε η κυβέρνηση του γνωστού βυζαντινολόγου Σπυρίδωνος Λάμπρου αποτελούμενη μόνο από τεχνοκράτες,[244] επηρεαζόμενη απευθείας από τον Βασιλιά. Δύο ημέρες μετά, ο Dartige du Fournet προχώρησε σε νέα ταπείνωση[245] προς την Ελλάδα κατάσχοντας όλο τον πολεμικό στόλο της

[238] Το υπόλοιπο Υπουργικό Συμβούλιο απαρτιζόταν από τους Λουκά Κανακάρη – Ρούφο υπουργό Εσωτερικών και προσωρινώς Δικαιοσύνης, Αλέξανδρο Κανάρη υπουργό Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Αθανάσιο Μπασιά υπουργό Εθνικής Οικονομίας, Ιωάννη Καυτατζόγλου υπουργό Συγκοινωνίας, Ιωάννη Δαμιανό υπουργό Ναυτικών, Δημήτριο Βοκοτόπουλο υπουργό Δικαιοσύνης, βλ. ιστοσελίδα Γενικής Γραμματείας Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων Προεδρίας της Κυβέρνησης, https://gslegal.gov.gr/?p=889, ημερομηνία ανάκτησης: 19 Νοεμβρίου 2021.

[239] Επ. Μάλαινος, *Τόμος Δ΄*, ό.π., σ. 106

[240] Στο ίδιο, σ. 91-92.

[241] Leon, ό.π., σ. 402-404.

[242] Βεντήρης, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 210-211.

[243] Στο ίδιο, σ. 223.

[244] Το υπόλοιπο Υπουργικό Συμβούλιο απαρτιζόταν από τους: Ευγένιο Ζαλοκώστα υπουργό Εξωτερικών, Αναστάσιο Τσέλλο υπουργό Εσωτερικών και προσωρινώς Δικαιοσύνης, Σωκράτη Τζανετουλέα υπουργό Οικονομικών, Νικόλαο Αποστολίδη υπουργό Εθνικής Οικονομίας, Ιωάννη Αργυρόπουλο υπουργό Συγκοινωνίας, Ιωάννη Δαμιανό υπουργό Ναυτικών και προσωρινώς Στρατιωτικών, βλ. ιστοσελίδα Γενικής Γραμματείας Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων Προεδρίας της Κυβέρνησης, https://gslegal.gov.gr/?p=892, ημερομηνία ανάκτησης: 19 Νοεμβρίου 2021.

[245] Βεντήρης, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 231.

Χώρας και ζητώντας και επιβάλλοντας τον αφοπλισμό όλων των επάκτιων φρουρίων του Πειραιά και της Σαλαμίνας.

Από την άλλη ο αντιβενιζελισμός βίωνε το κίνημα της Θεσσαλονίκης, όχι ως μια εθνική προσπάθεια προάσπισης της Μακεδονίας έναντι των Βουλγάρων, αλλά ως μια προσπάθεια δωροδοκημένων βενιζελικών πολιτικών να εκθρονίσουν τον Βασιλιά με ξένες λόγχες προς εξυπηρέτηση ξένων συμφερόντων.[246] Οι απανωτές πιέσεις και οι ταπεινώσεις της ελληνικής κυριαρχίας είχαν εξοργίσει μέχρι παραφοράς τους αντιβενιζελικούς σε όλη την Παλαιά Ελλάδα και τους είχαν στρέψει εναντίον της Entente,[247] ενώ οι αντιβενιζελικές εφημερίδες υποδαύλιζαν με εμπρηστικά δημοσιεύματα τις διαθέσεις αυτές.[248] Οι ακρότητες των βενιζελικών εναντίον των πολιτικών τους αντιπάλων στα μέρη της επικράτειας που ήλεγχαν, διατυμπανίζονταν με πηχυαίους τίτλους στον αντιβενιζελικό Τύπο των Αθηνών και αποτελούσαν μια ιδιαίτερα απειλητική προειδοποίηση για την τύχη όσων είχαν εκτεθεί υπέρ του Βασιλιά αν επικρατούσαν οι βενιζελικοί σε όλη την Ελλάδα.

Επίσης ένα μεγάλο τμήμα του λαού έβλεπε θετικά την αποφυγή εμπλοκής στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο που επεδίωκε ο Βενιζέλος, λόγω των ειδήσεων για την καθημερινή ανθρωποσφαγή χιλιάδων στρατιωτών στο Δυτικό Μέτωπο. Οι συνεχείς βάναυσες ταπεινώσεις και οι παραβιάσεις της ελληνικής κυριαρχίας από τους Συμμάχους είχαν αυξήσει κατακόρυφα την δημοτικότητα του Βασιλιά Κωνσταντίνου, η οποία ούτως η άλλως ήταν υψηλή μετά τους νικηφόρους Βαλκανικού Πολέμους.[249] Ένα τμήμα των αντιβενιζελικών που δεν γνώριζε όλο το παρασκήνιο πίσω από τα περίπλοκα ζητήματα της εξωτερικής πολιτικής απέδιδε την διχαστική στάση Βενιζέλου στην φιλαρχία του και στο μίσος κατά του Βασιλιά.[250] Επίσης η παρουσία Γάλλων στρατιωτών από τη Σενεγάλη σε αστυνομικά καθήκοντα πλήγωσε το εθνικό φιλότιμο των Ελλήνων, κυκλοφόρησαν φήμες για βάναυση συμπεριφορά και βιασμούς γυναικών από αυτούς στην Δυτική Μακεδονία, αλλά τουλάχιστον στη Μήλο υπάρχουν μαρτυρίες ότι είχαν άψογη συμπεριφορά απέναντι στον τοπικό πληθυσμό.[251]

Στις 25 Νοεμβρίου 1916 εντάθηκε ο Συμμαχικός αποκλεισμός στην Παλαιά Ελλάδα και όλα τα ελληνικά εμπορικά πλοία κατάσχονταν και μεταφέρονταν στη Μήλο όπου το λιμάνι της είχε μεταβληθεί σε ένα δάσος από ιστία. Οι Σύμμαχοι στη Μήλο έκαναν κατάσχεση των φορτίων των πλοίων τα οποία χρησιμοποιούσαν για την διατροφή τους, ενώ απέκλειαν την πρόσβαση σε αυτά στον τοπικό πληθυσμό, ο οποίος βασανιζόταν από τον υποσιτισμό. Τους ναύτες των πληρωμάτων, οι Γάλλοι τους εξανάγκαζαν να παραμένουν στη Μήλο ενώ τους καταδίκαζαν σε υποσιτισμό διατρέφοντάς τους με άθλιο φαγητό. Επίσης δεν επέτρεπαν στους νησιώτες και στους κατοίκους του Πειραιά να ψαρεύουν, παρά μόνο με ειδική άδεια, ενώ απαγόρευσαν και τις εξαγωγές. Κατά τόπους οι Σύμμαχοι προσπάθησαν να εφοδιάζουν

[246] Ζαβιτσιάνος, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 201-202.

[247] Χριστοπούλου, "Φερόμεθα πρὸς τὴν πτέρναν τοῦ ἐθνικοῦ Ἐξωμότου…", ό.π., σ. 102.

[248] Ο Dartige du Fournet ζήτησε από την κυβέρνηση Λάμπρου να επιβάλλει λογοκρισία στις αντιβενιζελικές εφημερίδες με την απειλή ότι σε αντίθετη περίπτωση θα τις έπαυε, αλλά η κυβέρνηση αρνήθηκε, βλ. Επ. Μάλαινος, *Τόμος Δ΄*, ό.π., σ. 118.

[249] Μελάς, Γ., ό.π., σ. 51.

[250] Χρήστος Χριστουλάκης, *Ψυχολογική και πολιτική κριτική - Ποιος πραγματικώς είνε ο Βενιζέλος*, Τυπογραφείο Π. Α. Πετράκου, Αθήνα 1916.

[251] Γρηγόρης Μπελιβανάκης, *Οι Αγγλογάλλοι στη Μήλο κατά την Διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου*, Μήλος 2003, σ. 172-177.

ξεχωριστά τους βενιζελικούς με φαγητό, αλλά είναι βέβαιο πως και αυτοί εντάχθηκαν στο φάσμα της πείνας που βασάνιζε συνολικά τον ελληνικό λαό.[252]

Καθώς η κατάσταση στην Ελλάδα συνεχώς επιδεινωνόταν, η γαλλική κυβέρνηση Briand επεδίωξε έναν συμβιβασμό της τελευταίας στιγμής στέλνοντας απευθείας ως εκπρόσωπό της τον Γάλλο βουλευτή Paul Benaze. Ο Benaze πέτυχε κατά τις διαπραγματεύσεις του με τον Κωνσταντίνο στις 8 Οκτωβρίου 1916 την αποδοχή των όρων του τελεσιγράφου, παρέχοντας την υπόσχεση ότι οι Σύμμαχοι δεν θα επέτρεπαν στις δυνάμεις του Βενιζέλου να εισβάλλουν στο κράτος των Αθηνών, καθώς πλέον αυτό θα ήταν πρακτικά άοπλο.[253] Η συμφωνία απογοήτευσε τον Βενιζέλο στη Θεσσαλονίκη καθώς έδινε περισσότερο χρόνο στον Βασιλιά και άφηνε αλώβητο το καθεστώς του, έτσι αποφάσισε να υπονομεύσει την συμφωνία στρατιωτικά.[254] Απόσπασμα 200 Κρητών υπό τον λοχαγό Νικόλαο Πλαστήρα επιτέθηκε στα βασιλικά στρατεύματα στην Κατερίνη στις 4 Νοεμβρίου 1916 και ηττήθηκε κατά την μοναδική εμφύλια μάχη του Εθνικού Διχασμού. Για να αποφευχθεί ο εμφύλιος πόλεμος, οι Σύμμαχοι δημιούργησαν στις 2 Νοεμβρίου μια ουδέτερη ζώνη μεταξύ των δύο περιοχών που ήλεγχαν οι δύο αντίπαλοι. Τη διοίκηση της ζώνης αυτής ανέλαβαν οι Γάλλοι με δικά τους στρατεύματα, επέβαλλαν το Γαλλικό Δίκαιο έναντι του Ελληνικού, οι ελληνικές Αρχές εγκατέλειψαν αμέσως την περιοχή,[255] ενώ οι γαλλικές Αρχές που εγκαταστάθηκαν συνεργάζονταν με βενιζελικούς.[256]

Μετά την επίθεση στην Κατερίνη, ο βασιλιάς θεώρησε την συμφωνία με τον Benaze ως μη ισχύουσα, καθώς έτσι και αλλιώς είχε μετανιώσει για τις μεγάλες παραχωρήσεις που είχε κάνει σε αυτή. Επίσης, πολλοί υποστηρικτές των αντιβενιζελικών στην Κυβέρνηση και στον στρατό απέρριπταν κάθε πιθανότητα παράδοσης στρατιωτικού υλικού, ζητώντας ακόμη και ένοπλη αντίσταση. Ο Fournet με νέα τελεσίγραφο στις 3 Νοεμβρίου 1916 απαιτούσε την μεταφορά του ελληνικού στρατού στην Πελοπόννησο για να περιφρουρηθεί η ασφάλεια της στρατιάς της Ανατολής και την παράδοση μεγάλων ποσοτήτων στρατιωτικού υλικού ως αντιστάθμισμα του αντίστοιχου που αιχμαλωτίστηκε από τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες στην Ανατολική Μακεδονία. Η νέα αυτή απαίτηση εξόργισε πολλούς βασιλόφρονες αξιωματικούς ενώ πολλές μονάδες όπως η Ι μεραρχία στη Λάρισα, προέβη μυστικά σε απόκρυψη του οπλισμού της στην ύπαιθρο.[257] Αλλά και εσωτερικά ο αντιβενιζελισμός είχε πολλούς δημοσιογράφους και αλλά κορυφαία στελέχη του όπως ο Κωνσταντίνος Έσλιν και ο Αθανάσιος Σουλιώτης – Νικολαΐδης που κατηγορούσαν τις βασιλικές κυβερνήσεις για υποχωρητικότητα έναντι της Entente, ζητώντας δυναμική αντιπαράθεση στις συμμαχικές αξιώσεις.[258]

Στον απόηχο αυτής της εσωτερικής αντιβενιζελικής τάσης, στις 7 Νοεμβρίου το Συμβούλιο του Στέμματος απέρριψε ομόφωνα το συμμαχικό τελεσίγραφο για την παράδοση του στρατιωτικού υλικού και η κατάσταση οξύνθηκε περαιτέρω. Όταν μαθεύτηκε το

[252] Στο ίδιο, σ. 178- 181.
[253] Επ. Μάλαινος, *Τόμος Δ΄*, ό.π., σ. 124-125.
[254] Νικόλαος Πετσάλης - Διομήδης, *Η Ελλάδα των δύο κυβερνήσεων 1916-17*, Φιλιππότη, Αθήνα 1988, σ. 40· Richter, *Ελλάδα 1915-1917*, ό.π., σ. 82-83.
[255] Ε.Ι.Ε.Β., Αρχείο Γ. Μπούσιου, φάκ. 1/20, επιστολή Σπυρίδωνος Ευθυμιάδη προς Γ. Μπούσιο, 23 Σεπτεμβρίου 1916.
[256] Ε.Ι.Ε.Β., Αρχείο Γ. Μπούσιου, φάκ. 1/28, επιστολή Δημήτριου Μπούσιου προς Γ. Μπούσιο, 24 Νοεμβρίου 1916.
[257] Χαραλάμπης, ό.π., σ. 25-26.
[258] Χριστοπούλου, ”Φερόμεθα πρὸς τὴν πτέρναν τοῦ ἐθνικοῦ Ἐξωμότου…”, ό.π., σ. 103.

περιεχόμενο του τελεσιγράφου η πλειοψηφία του λαού των Αθηνών που δεν γνώριζε όλο το χρονικό των συνεννοήσεων, εξεγέρθηκε κατά της ηθικής μείωσης που ζητούσαν οι Σύμμαχοι να υποστεί. Στις 17 Νοεμβρίου 1916 το υπουργείο Στρατιωτικών εξέδωσε διαταγή που επέτρεπε την εθελοντική κατάταξη, και μέσα σε 24 ώρες είχαν παρουσιαστεί πάνω από 20.000 επίστρατοι που οργανώθηκαν σε άτακτους ένοπλους σχηματισμούς σε όλη την Αθήνα οι οποίοι κυκλοφορούσαν στους δρόμους έχοντας στο στήθος μετάλλια του Βασιλιά Κωνσταντίνου, ώστε να ξεχωρίζονται από τους βενιζελικούς. Τη νύχτα της ίδια ημέρας, αντιβενιζελικοί επίστρατοι επεσήμαναν με κόκκινα σημάδια μπογιάς οικίες και καταστήματα βενιζελικών στην οδό Ερμού, σαφής οιωνός για το τι θα επακολουθούσε.[259] Την ίδια στιγμή, διάσπαρτα στην Αθήνα υπήρχαν αποθήκες με μικρές ποσότητες πολεμικού υλικού σε σπίτια βενιζελικών που θα χρησιμοποιούνταν για ένα κυοφορούμενο κίνημα κατά του Βασιλιά.[260]

Το πρωί της 18ης Νοεμβρίου 1916, ο Fournet αποβίβασε ναυτικά αγήματα για την απόσπαση του στρατιωτικού υλικού πιστεύοντας ότι οι Έλληνες δεν θα χτυπούσαν, παραπλανημένος από τις απόψεις του Roquefeuil που διαδραμάτισε ένα ολέθριο ρόλο στα γεγονότα.[261] Στις 11.00 έπεσαν οι πρώτοι πυροβολισμοί στην περιοχή του Ρουφ και πολύ σύντομα το πυρ γενικεύτηκε σε όλη την πόλη, ενώ στις 16.45 ο Συμμαχικός στόλος κανονιοβόλησε την Αθήνα, με οβίδες να πέφτουν κοντά στα βασιλικά ανάκτορα. Οι Σύμμαχοι είχαν 60 νεκρούς και 134 τραυματίες, ενώ από ελληνικής πλευράς υπήρχαν 30 νεκροί και 52 τραυματίες. Σύμφωνα με πολλές (κυρίως αντιβενιζελικές) μαρτυρίες κατά την διάρκεια της μάχης οι επίστρατοι δέχθηκαν πυρά από 50 κατοικίες βενιζελικών, κτήρια και ξενοδοχεία,[262] ενώ υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι είχε κυοφορηθεί μια ταυτόχρονη βενιζελική ένοπλη εξέγερση.[263]

Την επομένη οι επίστρατοι επιτέθηκαν και κατέστρεψαν όλες τις οικίες από τις οποίες (υποτίθεται ότι) είχαν δεχθεί πυρά,[264] αλλά προέβησαν και σε πολλές άλλες ακρότητες εις βάρος βενιζελικών πολιτών και προσφύγων στα περίφημα *Νοεμβριανά* (18-19 Νοεμβρίου 1916).[265] Οι αντιβενιζελικοί επίστρατοι λεηλάτησαν πολλές περιουσίες βενιζελικών, συνέλαβαν πολλούς άλλους με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας (ανάμεσά τους και τον Εμμανουήλ Μπενάκη), κατέστρεψαν ολοσχερώς τα γραφεία και τα πιεστήρια των βενιζελικών εφημερίδων, ενώ διαπόμπευσαν στους δρόμους των Αθηνών πολλούς συλληφθέντες.[266] Σύμφωνα με την Μικτή Επιτροπή Αποζημιώσεων που συστάθηκε επί Βενιζέλου το 1917 σημειώθηκαν 35 δολοφονίες, 922 αυθαίρετες συλλήψεις και

[259] Χριστόδουλος Χουρμούζιος, *Τα κατά την 18η και 19η Νοεμβρίου 1916 και επέκεινα*, Τυπογραφείον Εσπερίας, Λονδίνο 1919, σ. 66.

[260] Σύμφωνα με τον Χουρμούζιο, δεν υπήρχε κανένα οργανωμένο βενιζελικό σχέδιο, καθώς οι ηγέτες του βρίσκονταν ήδη στη Θεσσαλονίκη. Επίσης τα όπλα που κατάσχεσαν οι επίστρατοι από τις οικίες των βενιζελικών (700 με 800), ήταν πολύ λίγα για να συντελέσουν αποφασιστικά σε ένα μελετώμενο κίνημα, βλ. στο ίδιο, σ. 161-166.

[261] Γιάννης Μουρέλος, *Τα Νοεμβριανά του 1916 (από το αρχείο της μεικτής επιτροπής αποζημίωσης των θυμάτων)*, Πατάκη, Αθήνα 2007, σ. 94-95.

[262] *Πολιτική επιθεώρηση, 26.11.1916.*

[263] Μουρέλος, ό.π., σ. 108-112.

[264] Σύμφωνα με τον βενιζελικό Χουρμούζιο, οι πυροβολισμοί ήταν σκηνοθετημένοι από τους επίστρατους, ώστε να βρουν αφορμή να συλλάβουν τους πολιτικούς τους αντιπάλους, βλ. Χουρμούζιος, ό.π., σ. 98-99.

[265] Αναλυτικά για το στρατιωτικό σκέλος της μάχης των Αθηνών σε: Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Η Ελλάς και ο πόλεμος στα Βαλκάνια (1914-1918)*, ό.π., σ. 206-214.

[266] Μουρέλος, ό.π., σ. 169-235· Χουρμούζιος, ό.π., σ. 101-119.

διαπομπεύσεις βενιζελικών, 503 λεηλασίες, 66 καταστροφές οικιών και 980 απελάσεις.[267] Από τις 25 Νοεμβρίου 1916 οι Σύμμαχοι επέβαλλαν ασφυκτικό ναυτικό αποκλεισμό κατάσχοντας όλο τον ελληνικό εμπορικό στόλο και οδηγώντας τον ελληνικό λαό στη λιμοκτονία,[268] ενώ ο Βενιζέλος πρότεινε στου Συμμάχους να θέσει στη διάθεσή τους 2 μεραρχίες για μια εκστρατεία του Sarrail προς τον νότο, ακόμη και τον αεροπορικό βομβαρδισμό στρατιωτικών μονάδων στην Αθήνα.[269]

Στην Αθήνα οι ηγέτες του αντιβενιζελισμού έτρεφαν επικίνδυνες ψευδαισθήσεις, καθώς τόσο ο Γούναρης όσο και ο Μεταξάς πρότειναν στρατιωτική αντίδραση, στενότερη συνεργασία με τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες, ακόμη και πόλεμο κατά της Entente.[270] Στην ουδέτερη ζώνη, οι ακρότητες των Γάλλων στρατιωτών εναντίον των αντιβενιζελικών δικαιολόγησαν την δημιουργία άτακτων σωμάτων υπό τον οπλαρχηγό Τσόντο - Βάρδα για την αυτοάμυνα τους, αλλά με σαφή εχθρικό προσανατολισμό κατά των Συμμαχικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη.[271] Το κράτος των Αθηνών ανεπίσημα οργάνωσε αυτές τις παραστρατιωτικές ομάδες ανταρτών με γερμανική χρηματοδότηση και με βασικό σκοπό τον έλεγχο των περιοχών και την παρενόχληση της Γαλλικής Κατοχής και των βενιζελικών συνεργατών της.[272] Ο Sarrail υπέρβαλλε, μάλλον εσκεμμένα, για το μέγεθος των ομάδων αυτών και το αξιόμαχό τους και προφανώς δεν αποτελούσαν σοβαρό κίνδυνο για τις δυνάμεις του στη Θεσσαλονίκη όπως ο ίδιος διατεινόταν στην επίσημη αλληλογραφία του με την Ελληνική Κυβέρνηση.

Η κυβέρνηση Λάμπρου αρνήθηκε (ψευδώς) ότι γνώριζε οτιδήποτε για τα άτακτα αυτά τμήματα και υποσχέθηκε έρευνες και ανακρίσεις.[273] Από την άλλη οι βρετανικές στρατιωτικές αρχές πίστευαν ότι το Κράτος των Αθηνών είχε ανταποκριθεί πλήρως στα συμμαχικά τελεσίγραφα, ενώ οι επίστρατοι και οι συμμορίες στην Ουδέτερη Ζώνη δεν αποτελούσαν κίνδυνο για την Στρατιά της Ανατολής. Το βρετανικό υπουργείο εξωτερικών φοβόταν ότι η στάση του Sarrail υπέκρυπτε την γαλλική πρόθεση να εκθρονιστεί ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος και να μεταβάλλει την Ελλάδα σε Γαλλικό προτεκτοράτο διεισδύοντας οικονομικά στη Χώρα.[274] Μετά την σφαγή ενός τμήματος Σενεγαλέζων από τους Έλληνες αντάρτες στην Ουδέτερη Ζώνη, ένα γαλλικό τάγμα επιτέθηκε και τους διασκόρπισε εύκολα, αιχμαλωτίζοντας κάποιους από τους αρχηγούς τους, ενώ ακολούθησαν εκτεταμένα γαλλικά αντίποινα εις βάρος του τοπικού πληθυσμού.[275]

---

[267] Leon, ό.π., σ. 437.

[268] *«Την ύπαιθρο χώρα τη θέριζε απ΄ άκρη σ΄ άκρη η πείνα. Έπρεπεν όμως εις κάθε περίσταση να ευγνωμονούμε τους συμμάχους, που έφεραν τον πόλεμο στη χώρα μας»*, σε: Τσιτσελίκης, ό.π., σ. 91.

[269] Μαυρογορδάτος, *1915*, ό.π., σ. 103.

[270] Χριστοπούλου, *Γούναρης*, ό.π., σ. 227.

[271] Βεντήρης, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 315-317.

[272] Δορδανάς, ό.π., σ. 216-229.

[273] Υπουργείον επί των Εξωτερικών, *Τα κατά τας ανταρτικάς ομάδας εν τη ουδετέρα ζώνη: επίσημος αλληλογραφία ανταλλαγείσα μεταξύ του Πρωθυπουργού κ. Σ. Π. Λάμπρου και του Αντιστρατήγου κ. Κομπού του Συμμαχικού Στρατιωτικού Ελέγχου*, Αθήνα 1917, https://www.mfa.gr/images/stories/ydia/palaies_ekdoseis/05.pdf, ημερομηνία ανάκτησης: 22 Νοεμβρίου 2021.

[274] Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, ό.π., σ. 29-33.

[275] Η δραστηριότητα των αντιβενιζελικών ανταρτών ξέφευγε εύκολα από την βασική τους αποστολή κι εκφυλιζόταν ακόμη και σε κλοπές. Μετά την σφαγή 14 Σενεγαλέζων από τους Έλληνες αντάρτες ακολούθησαν τα γαλλικά αντίποινα: ο ηγούμενος Ζιδανίου Καλλίνικος και πέντε λαϊκοί εκτελέστηκαν το Μάρτη του ΄17 ως τροφοδότες των ανταρτών. Οι γαλλικές αρχές θέσπισαν την απαγόρευση της ημερήσιας κυκλοφορίας άνω των 10 χλμ. χωρίς έγγραφη γαλλική άδεια, το λεγόμενο από τους ντόπιους «λεσέ πασέ», ενώ κάθε απόκρυψη στρατιωτικού υλικού τιμωρούνταν με θάνατο. Ο μόνιμος υποσιτισμός των

Ο Sarrail στις 5 Ιανουαρίου 1917 στη διάσκεψη της Ρώμης, ζητούσε από τις κυβερνήσεις των Συμμάχων να του δώσουν απόλυτη ελευθερία δράσης σε όλη την ελληνική επικράτεια για 15 μέρες ώστε να λύσει τους λογαριασμούς του με τους Έλληνες αντιβενιζελικούς. Όσοι αντιστέκονταν και στρέφονταν προς τον ανταρτοπόλεμο, θα τους αιχμαλώτιζε και θα τους εκτελούσε με συνοπτικές διαδικασίες.[276] Ο Βενιζέλος αδημονούσε στη Θεσσαλονίκη καθώς τα χρονικά περιθώρια στένευαν για το κίνημά του και σχεδίαζε να ξεκινήσει έναν εμφύλιο πόλεμο στη νότια Ελλάδα, υπολογίζοντας ότι κάποιες επαρχίες της Δυτικής Στερεάς Ελλάδας θα στήριζαν τις ενέργειές του.[277]

Οι επίστρατοι, αν και υποτίθεται επισήμως διαλυμένοι, είχαν υποκαταστήσει τις επίσημες αρχές σε όλη την Παλαιά Ελλάδα, ή συναποφάσιζαν με αυτές, παρενοχλούσαν βενιζελικούς πολίτες, ενώ προσπάθησαν να εμποδίσουν την μεταφορά του οπλισμού του Ελληνικού στρατού στην Πελοπόννησο.[278] Παρά την είσοδο της Αμερικής στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τον Απρίλιο του 1917 και την φανερή αδυναμία του Κράτους των Αθηνών να αντισταθεί στις ταπεινωτικές απαιτήσεις των Συμμάχων, ο Βασιλιάς και οι αντιβενιζελικοί υποστηρικτές του παρέμεναν προσηλωμένος στις Κεντρικές Αυτοκρατορίες. Ένας από τους λόγους ίσως ήταν ότι οι αντιβενιζελικοί μετά από τόσες ταπεινώσεις που είχαν υποστεί από τους Συμμάχους και τόσες συγκρούσεις που είχαν με τους βενιζελικούς ήταν πλέον αδύνατο να συμφιλιωθούν με τους εχθρούς τους.[279] Ενώ ο συμμαχικός κλοιός γύρω από τον Βασιλιά έκλεινε προς το τέλος της άνοιξης του 1917, ο Μεταξάς του πρότεινε να φύγει μυστικά από την Αθήνα οδικώς και να μεταβεί στην Πελοπόννησο για να συνεχίσει την αντίσταση κατά της Entente.[280]

Υπό το καθεστώς όλων αυτών των παραγόντων, η αντιβενιζελική απάντηση στο κίνημα της Άμυνας υπήρξε ομόφωνη και φανατισμένη. Παρά την πείνα και τον Συμμαχικό αποκλεισμό, μερικά νησιά των Κυκλάδων όπως η Νάξος και η Μήλος αρνήθηκαν με πείσμα να προσχωρήσουν στο βενιζελικό κίνημα. Στις 17 Δεκεμβρίου 1916 το εμπορικό πλοίο *Αστραπή* μπήκε στο λιμάνι της Μήλου κομίζοντας τρόφιμα και μια επιτροπή βενιζελικών υπό τον Χρύσανθο Νοστράκη, ενώ στα ξάρτια του είχε κουλούρες ψωμί για να τα δουν οι κάτοικοι. Οι αντιβενιζελικοί κάτοικοι της Μήλου αρνήθηκαν να προσχωρήσουν, δεν δέχτηκαν τα τρόφιμα στο νησί τους, ενώ απείλησαν να αντισταθούν ενόπλως σε αντίθετη περίπτωση.[281] Ακολούθως οι βενιζελικοί με την υποστήριξη του Αγγλικού Στόλου κατέλαβαν όλα τα νησιά των Κυκλάδων συναντώντας αντίσταση από τους αντιβενιζελικούς κατοίκους τους. Τραγική στιγμή υπήρξε η σφαγή των αντιβενιζελικών κατοίκων της Απειράνθου της Νάξου που αρνήθηκαν να προσχωρήσουν στην άμυνα και αντιστάθηκαν

κατοίκων έφτασε στο ακρότατο του όριο, ενώ η ελονοσία παραχώρησε τη θέση της στην εισαγόμενη γρίπη του ΄17. Θανάσης Καλλιανιώτης, «Ο Εθνικός Διχασμός στο νομό Κοζάνης: 1916-1918», *περιοδικό Παρέμβαση, τεύχος 96*, Κοζάνη 1996.

[276] Richter, *Ελλάδα 1915-1917*, ό.π., σ. 107.

[277] Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, ό.π., σ. 45.

[278] Χαραλάμπης, ό.π., σ. 31-33.

[279] Στο ίδιο, σ. 46-47.

[280] Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, ό.π., σ. 60.

[281] Μπελιβανάκης, ό.π., σ. 187-193.

ενόπλως στα βενιζελικά στρατεύματα, έχοντας 28 νεκρούς και 47 τραυματίες ενώ συνελήφθησαν πάνω από 80 κάτοικοι που φυλακίστηκαν.[282]

7. Εκθρόνιση του Βασιλιά Κωνσταντίνου - άνοδος του Βενιζέλου στην εξουσία και ο διωγμός των πολιτικών του αντιπάλων (1917-1920)

Οι διεθνείς εξελίξεις με την παραίτηση του Τσάρου Νικολάου Β΄ στη Ρωσία στις 2 Μαρτίου 1917 και την πρωθυπουργοποίηση του Alexandre Ribot στη Γαλλία στις 7 Μαρτίου 1917 σφράγισαν την τύχη του Βασιλιά Κωνσταντίνου.[283] Παρά τους αγγλικούς δισταγμούς μέχρι την τελευταία στιγμή λόγω του δυναστικού ζητήματος, την αντίθεση Ιταλίας και Ρωσίας, οι Γάλλοι υπερίσχυσαν και έλαβαν την πρωτοβουλία για να ξεκαθαρίσουν την κατάσταση. Την εκθρόνιση του Βασιλιά ανέλαβε ο Γάλλος γερουσιαστής Charl Zonnar που επέδωσε το τελικό Συμμαχικό τελεσίγραφο την σημαδιακή για του Έλληνες ημέρα της 29ης Μαΐου 1917.[284] Την προηγουμένη τα Συμμαχικά στρατεύματα του Sarrail είχαν διαβεί την ουδέτερη ζώνη καταλαμβάνοντας τη Θεσσαλία χωρίς να συναντήσουν αντίσταση, με εξαίρεση την περίφημη *μάχη της Σημαίας.* Στο δραματικό αυτό γεγονός, φαινομενικά ασήμαντο αλλά ενδεικτικό των αντιβενιζελικών διαθέσεων, στρατιώτες του 1/38 Συντάγματος Ευζώνων αρνήθηκαν να παραδώσουν τον οπλισμό τους και την σημαία τους στους Γάλλους όπως τους ζητήθηκε ταπεινωτικά και με επικεφαλής τον αντισυνταγματάρχη Αθανάσιο Φράγκου προσπάθησαν να διαφύγουν προς τα όρη φέροντας την σημαία τους, αλλά κατακόπηκαν από επέλαση του ισχυρού Μαροκινού ιππικού έχοντας 59 νεκρούς.[285]

Τουλάχιστον δύο υπουργοί της τελευταίας κυβέρνησης Ζαΐμη (Περικλής Ι. Αργυρόπουλος, Δημήτριος Γούναρης), πρότειναν την απόρριψη του τελεσιγράφου Zonnar και την ένοπλη αντίσταση, αλλά ο Βασιλιάς αρνήθηκε.[286] Ο Βασιλιάς στο διάγγελμά του δεν χρησιμοποίησε ρητά τη λέξη *«παραίτηση»*, αλλά προτίμησε μάλλον εσκεμμένα μια διατύπωση που επέτρεπε στους αντιβενιζελικούς εκ των υστέρων να ισχυριστούν ότι παραμένει ο νόμιμος ανώτατος άρχοντας.[287] Μετά την δραματική έξωση του Βασιλιά Κωνσταντίνου[288] που προκάλεσε μεγάλη λύπη και δυσφορία στην πλειονότητα των κατοίκων της Παλαιάς Ελλάδας,[289] και τον εξαναγκασμό της κυβέρνησης Ζαΐμη σε παραίτηση στις 11/24 Ιουνίου 1917, ακολούθησε η ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Βενιζέλο τρεις ημέρες μετά. Στον ελληνικό Θρόνο δεν ανέβηκε ο Γεώργιος που ήταν ο άμεσος διάδοχος καθώς θεωρήθηκε

[282] Η δραματική περιγραφή της σφαγής σε: Βασίλειος Ν. Κολλάρος, «Η Έκθεση Νικόστρατου Καλομενόπουλου για την κατάληψη των Κυκλάδων από τον στρατό της Εθνικής Άμυνας (1916-1917)», *περιοδικό "Φλέα"*, τεύχος 72, Δεκεμβρίου 2021, σ. 5-50.

[283] Αντώνης Κλάψης, Μανόλης Κούμας, *Εθνικός Διχασμός*, Καθημερινές εκδόσεις ΑΕ, Αθήνα 2019, σ. 47.

[284] Όλο το χρονικό των κινήσεων Zonnar και το τελεσίγραφο σε Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 12/21, *Έκθεση του Ν. Αποστολόπουλου προς Διευθυντή σχετικά με τη δράση του Ζοννάρ κατά την αποστολή του στην Ελλάδα το 1917*, 22 Απριλίου 1920.

[285] Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Η Ελλάς και ο πόλεμος στα Βαλκάνια (1914-1918)*, ό.π., σ. 262-263· Χαράλαμπος Χαρίτος, *Η γαλλική κατοχή της Θεσσαλίας με τη ματιά των ξένων (1917)*, Ήβη Βόλος 2018, σ. 49-59.

[286] Χαραλάμπης, ό.π., σ. 50.

[287] *«…αναχωρώ εκ της αγαπητής μου Πατρίδος μετά του Διαδόχου, αφίνων εις τον Θρόνον τον Υιό μου Αλέξανδρο…»*. Το πρωτότυπο διάγγελμα σε: Ε.Λ.Ι.Α, Αρχείο Ιπποκράτη Παπαβασιλείου, φάκ. 2.1, *Στρατιωτικά-πολιτικά (1913-1946)*.

[288] Η φυγή του Βασιλιά έγινε στις 29 Μαΐου 1917, ημέρα που παρέπεμπε στην άλωση της Κωνσταντινούπολης σκόρπισε τη θλίψη στην πλειοψηφία του λαού των Αθηνών, βλ. Πηνελόπη Δέλτα, *Ελευθέριος Βενιζέλος*, επιμέλεια Π. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 2002, σ. 36, όπου: *«Δεν πιστεύω να ΄κλαψαν ποτέ τόσοι άντρες και να πόνεσε λαός τόσο πολύ. Μόνο όταν πήραν την Πόλη οι Τούρκοι θα πονέσαμε πάλι έτσι.»*· Φίλιππος Σ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο (Διχασμός 1916-1919)*, επιμέλεια Μάρκος Δραγούμης, Δωδώνη, Αθήνα 1995, σ. 27.

[289] Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, ό.π., σ. 64.

γερμανόφιλος από τους Συμμάχους, αλλά ο αδερφός του Αλέξανδρος που αμέσως περιορίστηκε από τον Βενιζέλο να ασκεί τυπικά τα καθήκοντά του υπογράφοντας τους νόμους και τα ΦΕΚ χωρίς συζήτηση.[290]

- ***Η Βουλή των Λαζάρων***

Η ανάληψη της εξουσίας από τον Βενιζέλο σε συμβολικό επίπεδο υπήρξε εξ αρχής ατυχής τόσο στην σύλληψη όσο και εκτέλεση. Η είσοδος του ίδιου του Βενιζέλου στην Αθήνα εξασφαλίστηκε με την συνδρομή Γαλλικών στρατευμάτων και πυροβολικού,[291] επιλογή που δεν παρέπεμπε στην επιστροφή ενός λαοφιλούς ηγέτη, και ασφαλώς δεν εκτιμήθηκε ιδιαίτερα από τους πολιτικούς του αντιπάλους που μίλησαν για επιβολή του από τις γαλλικές λόγχες.[292] Για να αποφευχθούν οι εκλογές των οποίων το αποτέλεσμα θα ήταν πιθανά εις βάρος του,[293] προτιμήθηκε από τον Βενιζέλο η πρωτοφανής στα ελληνικά κοινοβουλευτικά χρονικά, ίσως και στα παγκόσμια, *νεκρανάσταση* της Βουλής του 1915, που επονομάστηκε ευφυώς από τους αντιβενιζελικούς των *Λαζάρων,* και η οποία επιτεύχθηκε χάρις τον εκβιασμό του Βασιλιά Αλέξανδρου από τον Zonnar.[294] Η νεκρανάσταση αυτή ήταν αντισυνταγματική για σωρεία λόγων, αφού η Βουλή αυτή όχι μόνο είχε διαλυθεί νομότυπα στις 6 Δεκεμβρίου 1915 με βασιλικό διάταγμα, αλλά είχαν ακολουθήσει και εκλογές στις οποίες ο λαός εξέλεξε νέους αντιπροσώπους και η νέα Βουλή είχε νομοθετήσει ψηφίζοντας νόμους που βρίσκονταν σε ισχύ.[295] Η αποχή των βενιζελικών στις εκλογές είχε σαφώς μεγάλο ηθικό αντίκτυπο, αλλά ανύπαρκτο νομικό βάρος στο συνταγματικό κύρος της Βουλής που προέκυψε. Ουσιαστικά ο Βενιζέλος επέλεξε μια παράνομη και αντισυνταγματική κοινοβουλευτική λύση από την προσφυγή σε μια απροκάλυπτη δικτατορία που ίσως είχε απρόβλεπτες προεκτάσεις και είναι βέβαιο ότι θα ενίσχυε το αντιβενιζελικό κίνημα αντίδρασης.[296]

Αλλά ακόμη και στην αυθαίρετη νεκρανάσταση του αιρετού σώματος σημειώθηκαν μοιραία διάφορες παρατυπίες όπως ότι στη θέση του αποθανόντος αντιβενιζελικού Γεώργιου Θεοτόκη της βουλής του 1916, ορίστηκε ο βενιζελικός Θεόδωρος Βελλιανίτης, που όχι μόνο δεν ήταν μέλος της βουλής του 1915, αλλά ούτε ήταν ο επόμενος επιλαχών του. Απαντώντας στην σχετική ένσταση του Ράλλη στην βουλή, ο Βενιζέλος παρατήρησε με περιφρόνηση πως

---

[290] Σωτήρης Ριζάς, *Η θέση και ο ρόλος του Προέδρου της Δημοκρατίας στην ελληνική πολιτική, (1924-1935, 1974-1985)*, διδακτορική διατριβή Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 1992, σ. 9.

[291] Σύμφωνα με τον στρατηγό Regnault επικεφαλής των γαλλικών στρατευμάτων στην Αθήνα, υπήρχαν τουλάχιστον 10.000 αντιβενιζελικοί πολίτες, κυρίως επίστρατοι, που ήταν πρόθυμοι να αντισταθούν ενόπλως, βλ. Μιχαλόπουλος, ό.π., σ. 121. Για τον λόγο αυτό τοποθέτησε ένα τάγμα στον Λυκαβηττό, άλλο το ύψωμα του Σταδίου, ένα τρίτο στην Ακρόπολη και ένα τέταρτο στην Πνύκα και το Θησείο, ενώ τρεις πυροβολαρχίες των 75mm τοποθετήθηκαν στου Φιλοπάππου, στην οδό Πειραιώς και στην Λεωφόρο Συγγρού. Επίσης αναφορά και σε *Αρχείο Στρατηγού Π. Γ. Δαγκλή*, ό.π., σ. 251 και σε Χρήστος Ζαλοκώστας, *Αλέξανδρος*, Σκαζίκη, Αθήνα 1952, σ. 45-46.

[292] Η Αικατερίνη Οικονόμου οπαδός των αντιβενιζελικών έγραφε στον απουσιάζοντα γιό της: *«…όπου γυρίσεις στρατιώται Γάλλοι, Σενεγαλέζοι, κρητικοί, βρωμεροί σιχαμένοι, εστρατοπεδευμένοι εις όλας τας πλατείας και τους δρόμους. Αν είχα απαιτήσεις να κυβερνήσω αυτόν τον τόπον δεν θα έφερνα όλους αυτούς τους ξένους δια να με προφυλάξουν…»*, βλ. Οικονόμου, Αλ., ό.π., σ. 297.

[293] Επιστολή Βενιζέλου προς Βεντήρη 20ης Απριλίου 1931 σε: Δημήτρης Κιτσίκης, *Η Ελλάς και οι διεκδικήσεις της στην συνδιάσκεψη της Ειρήνης (1919-1920)*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2018, σ. 119-120· Πετσάλης – Διομήδης, ό.π., σ. 63.

[294] Ζαλοκώστας, ό.π., σ. 46.

[295] Νικόλαος Τσίρος, *Κράτος, εξουσία, κοινοβουλευτικό σύστημα σε θεσμική και πολιτική κρίση (Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η λειτουργία του πολιτεύματος 1914-1920)*, Σάκκουλα, Αθήνα 2000, σ. 224-228.

[296] Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, ό.π., σ. 104.

μια τέτοια ένσταση άρμοζε μονάχα σε ειρηνοδίκη,[297] χωρίς πάντως να απαντά επί της ουσίας. Οι συνεδριάσεις της *Βουλής των Λαζάρων* χαρακτηρίζονταν από εικονικότητα καθώς τα έδρανα της αντιπολίτευσης ήταν αποψιλωμένα λόγω της εξορίας πολλών αντιπολιτευόμενων βουλευτών, αλλά και επειδή κάποιοι άλλοι δεν συμμετείχαν στις συνεδριάσεις σε ένδειξη διαμαρτυρίας για την αντισυνταγματικότητα της σύγκλισης του Σώματος[298]. Σύμφωνα με τον Ζαβιτσιάνο που ήταν μέλος της βουλής εκείνης, τα πρακτικά των συνεδριάσεων λογοκρίνονταν από τις Αρχές πριν την δημοσίευση τους.[299]

Το μεγαλύτερο λάθος των βενιζελικών όταν ανέλαβαν την εξουσία ήταν ότι δεν ακολούθησαν μια πολιτική συμφιλίωσης ή κατευνασμού των πολιτικών παθών, τουλάχιστον ως προς το μετριοπαθές κομμάτι του αντιβενιζελισμού που επιθυμούσε κάποιου είδους συνδιαλλαγή. Από την πρώτη συνεδρίαση της αναστηθείσας Βουλής στις 25 Ιουλίου 1917 φάνηκε ότι οι εργασίες της θα είχαν μάλλον τυπικό χαρακτήρα, καθώς η βενιζελική ηγεσία δεν είχε την παραμικρή διάθεση να ακούσει όσους αντιπολιτευόμενους βουλευτές δεν είχαν εξοριστεί και τόλμησαν να προσέλθουν. Στην πρώτη συνεδρίαση της *Βουλής των Λαζάρων* ο υπουργός εσωτερικών Εμμανουήλ Ρέπουλης[300] χαρακτήρισε τους υπουργούς των βασιλικών κυβερνήσεων που είχαν προηγηθεί ως *προδότες*, το προηγούμενο κοινοβούλιο ως *αστυνομικό μπουντρούμι*, ενώ οι λόγοι των βουλευτών της αντιπολίτευσης Στράτου και Ράλλη διακόπτονταν συνεχώς από απειλές που εκτόξευαν οι βουλευτές των Φιλελευθέρων από τα έδρανά τους για παραπομπή τους σε ειδικό δικαστήριο.[301] Ο Καφαντάρης χαρακτήρισε ευθέως τον Βασιλιά και τους συνεργάτες του *προδότες* ζητώντας για πρώτη φορά επισήμως από το βήμα της Βουλής την έκπτωση της Βασιλείας από την Ελλάδα.[302] Οι αντιβενιζελικοί βουλευτές Κ. Σοκόλης και Γ. Μπούσιος που τόλμησαν να ανέβουν στο βήμα και να αντιπολιτευτούν, ξυλοκοπήθηκαν ενώ αγόρευαν από τον γνωστό βενιζελικό αξιωματικό και επιστήθιο φίλο του Βενιζέλου, Παύλο Γύπαρη.

Ο Βενιζέλος από το βήμα της Βουλής ζήτησε προσχηματικά την σύλληψη και τιμωρία του Γύπαρη, αλλά μόλις ένα χρόνο μετά τον όρισε ο ίδιος επικεφαλής του τάγματος ασφαλείας στην Αθήνα. Από το ίδιο βήμα, ο Βενιζέλος αποκάλεσε τους προκατόχους του πρωθυπουργούς Σκουλούδη και Λάμπρο «*πολιτικά καθάρματα*», ενώ θεώρησε την πολιτεία τους ότι νομιμοποιούσε τον ίδιο να κηρύξει *δικτατορία,*[303] αδιαφορώντας για την συγκρατημένες υποδείξεις των αντιπολιτευόμενων Γεώργιου Πωπ, Κωνσταντίνου Ζαβιτσιάνου, Ν. Στράτου και Δημήτριου Ράλλη ότι ένας πόλεμος δεν διεξάγεται με επιτυχία έχοντας τον λαό διχασμένο.[304]

Η *Βουλή των Λαζάρων* παρέπεμψε με αποφάσεις της στις 7 και 8 Οκτωβρίου 1917 σε δίκη με βαρύτατα κατηγορητήρια που επέσειαν την θανατική ποινή, όλους τους υπουργούς των Κυβερνήσεων Σκουλούδη και Λάμπρου εκτός των Χριστάκη-Ζωγράφου και Παύλου

[297] Πρακτικά βουλής, συνεδρίαση 12ης Αυγούστου 1917.
[298] ΕΣΒ Κ΄, Γ΄ συνεδρίαση 13ης Μαρτίου 1918
[299] Αναμνήσεις.. τόμος ΙΙ σελ. 24
[300] Ο Ρέπουλης είχε εκφράσει την αντίθεση του στον Γούναρη από την εποχή της διάσπασης των *«Ιαπώνων»*, βλ. Μάλλωσης, *Η πολιτική*, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 140-141.
[301] Παύλος Πετρίδης, *Βασιλική προδοσία (1915-1917)*, Προσκήνιο, Αθήνα 1999, σ. 255.
[302] Στο ίδιο, σ. 42-46.
[303] Στο ίδιο, σ. 187· Αλικανιώτης, *Γούναρης*, ό.π., σ. 143.
[304] Πετρίδης, *Βασιλική προδοσία*, ό.π., σ. 221, 266.

Κουντουριώτη. Σύμφωνα με τηλεγράφημα του Ρώσου πρέσβη Demidow προς την κυβέρνησή του, η σύνθεση της έδρας στις δίκες αυτές αποτελούταν από γνωστούς βενιζελικούς και το αποτέλεσμά τους έμοιαζε προαποφασισμένο.[305] Άλλωστε έτσι και αλλιώς το δικαστικό Σώμα είχε εκκαθαριστεί από τους αντιβενιζελικούς έτσι μοιραία η σύνθεση της έδρας θα είχε βενιζελικό πολιτικό προσανατολισμό, χωρίς να χρειάζεται πολιτική υποκίνηση. Στη συνέχεια, η Βουλή συνεδρίαζε αραιά σε όλη την επόμενη τριετία, ενώ οι συνεδριάσεις της ήταν χαρακτηριστικά σύντομες και τυπικές, επικύρωναν τυπικά με την ψήφο τους όσα είχαν αποφασιστεί από την κυβέρνηση, με σχεδόν πλήρη απουσία αντιπολιτευτικού λόγου. Σε πολλές περιπτώσεις, η κυβέρνηση εξέδιδε αντισυνταγματικά νομοθετικά διατάγματα ερήμην της Βουλής που είχαν ισχύ νόμου, τα οποία η Βουλή επικύρωνε με μια τυπική ψηφοφορία εκ των υστέρων.[306] Όσοι αντιβενιζελικοί βουλευτές τόλμησαν να λάβουν τον λόγο κατά την αλλόκοτη αυτή διαδικασία, προπηλακίστηκαν λεκτικά από τους βενιζελικούς συναδέλφους τους χωρίς να προστατευθούν από το προεδρείο.[307] Στην συνεδρίαση της 7ης Δεκεμβρίου 1918 οι πληρεξούσιοι Σκουλάς και Γκίνης ζήτησαν από την έδρα να αφαιρεθεί ο λόγος από όλους τους αντιπολιτευόμενους.

- ***Νόμος 755 – Εκκαθαρίσεις στον στρατό***

Η βασική βενιζελική πολιτική επιλογή για την αντιμετώπιση της εσωτερικής αντιπολιτευτικής αντίδρασης, ήταν η οριζόντια καταστολή και σκληρή τιμωρία όλων των κρυφών η φανερών αντιφρονούντων σε κάθε επίπεδο της κρατικής διοίκησης,[308] αλλά ακόμη και σε ιδιωτικό επίπεδο στην ύπαιθρο[309] και στα αστικά κέντρα. Όλα συλλήβδην τα κορυφαία στελέχη των βενιζελικών (Καφαντάρης, Παπαναστασίου, Ρέπουλης, Μιχαλακόπουλος αλλά προπάντων ο ίδιος ο Βενιζέλος) στήριξαν τις εκκαθαρίσεις αυτές ως απαραίτητες ώστε η κυβέρνηση να εφαρμόσει αποτελεσματικά την πολιτική της και να διεξάγει μια επιτυχημένη επιστράτευση.[310] Πολλοί υποστηρικτές των βενιζελικών υπογράμμισαν ότι πολύ αυστηρότερες διώξεις αντιφρονούντων γίνονταν σε σχεδόν όλα τα κράτη που βρίσκονταν σε εμπόλεμη κατάσταση.[311] Άλλος βασικός λόγος των εκκαθαρίσεων ήταν και η ικανοποίηση των αιτημάτων όσων βενιζελικών είχαν στηρίξει τον Βενιζέλο το προηγούμενο διάστημα και εύλογα ανέμεναν την ανταμοιβή τους για τη στήριξη αυτή.[312]

Η πρώτη ενέργεια της νέα κυβέρνησης με αντίκτυπο στην εσωτερική κατάσταση, ήταν η κήρυξη του στρατιωτικού Νόμου, ο οποίος δεν ήρθη ούτε μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου

[305] Richter, *Ελλάδα 1915-1917*, ό.π., σ. 148.

[306] Επ. Μάλαινος, *Ιστορία των ξενικών επεμβάσεων*, *Τόμος Ε΄*, Αθήνα 1962, σ. 42.

[307] Π.χ. συνεδρίαση 11ης Δεκεμβρίου 1918 όταν ο αντιπολιτευόμενος Α. Αργυρός επέκρινε έναν φόρο που επιβλήθηκε στους αγρότες της Βόρειας Ελλάδας, ο Βενιζελικός βουλευτής Θ. Φίλιος τον διέκοψε κατηγορώντας τον ότι είναι «συγκαλυμμένος Βούλγαρος». Ο πρόεδρος της έδρας Σοφούλης δεν έκρινε σωστό ότι όφειλε να παρέμβει και να προστατέψει τον ομιλητή, αντιθέτως ανακάλεσε στην τάξη τον Αργυρό.

[308] Στο Υπουργείο Εξωτερικών απολύθηκαν απευθείας όλοι οι αντιβενιζελικοί υπάλληλοι πριν προσέλθει ο νέο υπουργός Ν. Πολίτης (ανάμεσα τους και ο Φίλιππος Δραγούμης) καθώς δεν ήθελε καν να τους δει μπροστά στα μάτια του όταν θα ερχόταν, βλ. Φ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο (Διχασμός 1916-1919)*, ό.π., σ. 34.

[309] Ο φύλακας του αρχαιολογικού χώρου των Μυκηνών κατηγορήθηκε ως οπαδός του Κωνσταντίνου και φυλακίστηκε στο Ναύπλιο ώστε τη θέση του να πάρει τη θέση του κάποιος που απολάμβανε την εύνοια των κυβερνόντων, βλ. Bernhard Guttman, *Στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Κάτοπτρο, Αθήνα 1997, σ. 111.

[310] William Edgar, «Οι εκκαθαρίσεις του 1917: Η σημασία τους για το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Βενιζέλου» στο: *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιππότη, Αθήνα 1980, σ. 536-537.

[311] Δημήτριος Βακάς, *Η Μεγάλη Ελλάς – Ελευθέριος Βενιζέλος πολεμικός ηγέτης*, χ.χ., σ. 514.

[312] Στο ίδιο, σ. 532.

Πολέμου.[313] Μέχρι τις 8 Δεκεμβρίου 1918 είχαν εκτοπιστεί 1634 άτομα για λόγους πολιτικών φρονημάτων και αντίθεσης στο καθεστώς,[314] ενώ πολλοί άλλοι καταζητούνταν.[315] Οι κατηγορίες για την εκτόπιση προέρχονταν από την διασταλτική ερμηνεία του Νόμου 755 περί *«δυσμένειας κατά του καθεστώτος»* ή *« παράβαση του νόμου περί ασφάλειας του κράτους»,*[316] που δημοσιεύθηκε σε ΦΕΚ στις 23 Αυγούστου 1917 ενώ οι σημαίνοντες αντιβενιζελικοί αντιφρονούντες βρίσκονταν υπό στενή παρακολούθηση από πράκτορες του Κράτους.[317] Κατά την αγόρευσή του στη Βουλή στις 9 Αυγούστου 1917 όταν ψηφιζόταν ο εν λόγω νόμος, ο Βενιζέλος δήλωσε ότι *«Εάν δεν υπήρχον αι εξαιρετικαί περιστάσεις, θα εντρεπόμην να εισηγηθώ τοιούτον νόμοσχέδιον εις την Βουλήν, θα εντρεπόμην να παρίσταμαι απλώς ως βουλευτής και να εψηφίζετο τοιούτο νομοσχέδιον».*[318]

Σύμφωνα με αγόρευση του αντιπροέδρου της κυβέρνησης Εμμανουήλ Ρέπουλη στη Βουλή, με τον συγκεκριμένο νόμο είχαν εκτοπιστεί 2076 πολίτες μέχρι το τέλος του 1918, ενώ από αυτούς, 570 έλαβαν χάρη αμέσως μετά το τέλος του πολέμου σύμφωνα με τον υπουργό Δικαιοσύνης Ιωάννη Τσιριμώκο.[319] Σύμφωνα με την αγόρευση του Βενιζέλου στη *Βουλή των Λαζάρων* στις 23 Απριλίου 1920 το σύνολο όσων είχαν διωχθεί για πολιτικά αδικήματα ήταν 3.987 πολίτες.[320] Οι ποινές που πρόβλεπε ο νόμος ήταν φυλάκιση τουλάχιστον έξι μηνών, χρηματικό πρόστιμο μέχρι 10.000 δρχ. αλλά έδινε το προκαταβολικό δικαίωμα στις Αρχές να εκτοπίσουν οποιονδήποτε θεωρούσαν ύποπτο για να τελέσει τα αδικήματα αυτά.[321] Οι περισσότεροι εκτοπισμένοι αντιμετώπιζαν πρόβλημα επιβίωσης καθώς δεν διέθεταν τα οικονομικά μέσα να συντηρηθούν αφού δεν εργάζονταν, ενώ το κρατικό επίδομα που λάμβαναν ήταν μηδαμινό. Ακόμη χειρότερα, οι οικογένειές τους βασανίζονταν από οικονομική δυσπραγία αλλά και πρόσθετες ταλαιπωρίες που τους δημιουργούσαν οι βενιζελικές Αρχές.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Ηπειρώτη κορυφαίου διηγηματογράφου και φανατικού αντιβενιζελικού Χρήστου Χρηστοβασίλη που φυλακίστηκε και ακολούθως εξορίστηκε στη Νάξο. Η πενταμελής του οικογένεια που έμεινε πίσω (όλα τα παιδιά ήταν ανήλικα) εκτός από σοβαρό πρόβλημα επιβίωσης, αντιμετώπιζε και σοβαρούς κοινωνικούς αποκλεισμούς που επέβαλλε ο γενικός διοικητής της περιοχής Αριστείδης Στεργιάδης.[322] Τις νομικές λεπτομέρειες της διαδικασίας των εκτοπίσεων οργάνωσε ο νομομαθής Κωνσταντίνος Ρακτιβάν, ενώ εκτοπίστηκαν ακόμη και πολίτες από λάθη των Αρχών λόγω συνωνυμίας.[323]

---

[313] Τσίρος, ό.π., σ. 250.

[314] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 8ης Δεκεμβρίου 1919.

[315] Ο βασιλόφρων αξιωματικός Τσόντος - Βάρδας καταζητούμενος, περιπλανήθηκε τρεις μήνες στα βουνά της ορεινής Φθιώτιδας ώσπου τον στέγασε ο βενιζελικός Κώστας Σιάννος. Παρέμεινε έγκλειστος εκεί για τριάντα μήνες, μέχρι την εκλογική ήττα των βενιζελικών το 1920, βλ. Γεώργιος Τσόντος – Βάρδας, *Η βενιζελική τυραννία (ημερολόγιο 1917-1920)*, Πετσίβα, Αθήνα 2006.

[316] Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα*, *Τόμος Β΄*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2006, σ. 915· Ζαβιτσιάνος, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 39-40· Επ. Μάλαινος, *Τόμος Ε΄*, ό.π., σ. 16.

[317] Τσίρος, ό.π., σ. 257-8· Φ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο (Διχασμός 1916-1919)*, ό.π., σ. 123.

[318] Τσίρος, ό.π., σ. 261.

[319] Επ. Μάλαινος, Τόμος Ε΄, ό.π., σ. 17-18.

[320] Στο ίδιο, σ. 18.

[321] Τσίρος, ό.π., σ. 258.

[322] Δροσιά Κατσίλα, *Ο βίος και το έργο του Χρήστου Χρηστοβασίλη*, διδακτορική διατριβή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2004, σ. 176-177.

[323] Ζαβιτσιάνος, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ.33.

Οι αξιωματικοί του στρατού που είχαν παραμείνει νομιμόφρονες στις βασιλικές κυβερνήσεις των Αθηνών χωρίστηκαν σε δύο ομάδες και οι αξιωματικοί που είχαν εκτεθεί υπέρ του Βασιλιά αποστρατεύτηκαν μαζικά χωρίς να τους αναγνωριστούν συνταξιοδοτικά δικαιώματα και αντικαταστάθηκαν από τους αξιωματικούς που είχαν λάβει μέρος στο κίνημα της Άμυνας. Πρωταγωνιστικό ρόλο στην καταδίωξη των βασιλοφρόνων αξιωματικών διαδραμάτισε ο Θεόδωρος Πάγκαλος που ορίστηκε προσωπάρχης στο υπουργείο Στρατιωτικών και κατέφυγε σε σωρεία αδικιών, μεροληψιών και παρανομιών προκειμένου να παραγκωνίσει τους παραμείναντες.[324] Συνολικά απομακρύνθηκαν με αναγκαστική αποστρατεία 2.300 αξιωματικοί, ενώ 600 περίπου έφεδροι αξιωματικοί εξέπεσαν από τον βαθμό του αξιωματικού σε αυτόν του απλού στρατιώτη.[325]

Οι πλέον φανατικοί βασιλόφρονες αξιωματικοί εξορίστηκαν σε νησιά ή περιορίστηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης στη Λέσβο, ενώ οι οικογένειές τους καταδικάστηκαν να ζουν στην έσχατη ένδεια.[326] Ο Δαγκλής, αν και μέλος της επαναστατικής τριανδρίας του βενιζελικούς κινήματος στη Θεσσαλονίκη παραμερίστηκε προσωρινά από τον Βενιζέλο επειδή ήταν γνωστός για την μετριοπάθειά του, ώστε να γίνουν χωρίς προσκόμματα οι επιθυμητές εκκαθαρίσεις.[327] Σύμφωνα με τον Δαγκλή πολλοί παραμείναντες καταδιώχθηκαν ακόμη και εκτοπίστηκαν σε νησιά με ψευδείς κατηγορίες στο πλαίσιο ενός ξεκαθαρίσματος πολιτικών λογαριασμών.[328] Στη Χωροφυλακή μια επιτροπή που ορίστηκε για να εκκαθαρίσει το Σώμα απέλυσε συνολικά 2053 αξιωματικούς και χωροφύλακες, σχεδόν τη μισή δύναμή της στην Παλαιά Ελλάδα τους οποίους αντικατέστησε με Κρήτες χωροφύλακες της Άμυνας.[329]

- ***Gorlitz***

Η αψυχολόγητη και άδικη οριζόντια τιμωρία όλων των αντιφρονούντων από τις βενιζελικές Αρχές γίνεται φανερή στο επεισόδιο της δίκης των αξιωματικών του Gorlitz. Συγκεκριμένα, όταν επαναπατρίστηκαν οι Έλληνες του Gorlitz στις αρχές του 1919, οι στρατιώτες απελευθερώθηκαν μετά από λίγους μήνες ανακρίσεων, αλλά περίπου 320 ανώτεροι και κατώτεροι αξιωματικοί του Δ΄ Σώματος Στρατού εκτοπίστηκαν στην ακατοίκητη νησίδα Άγιος Γεώργιος στο Κερατσίνι περιμένοντας να περατωθεί η ανάκρισή τους και να εισαχθούν σε δίκη. Οι κρατούμενοι διαβιούσαν υπό άθλιες συνθήκες στα όρια της ανθρώπινης επιβίωσης και αυτό ξεσήκωσε σάλο στον φιλοκυβερνητικό Τύπο, χωρίς όμως να συγκινηθούν οι βενιζελικές Αρχές. Το καλοκαίρι του 1919 αποστρατεύτηκαν και οι 320 αξιωματικοί, παρά τις αντιρρήσεις που εξέφρασε η πλειοψηφία του κυβερνητικού Τύπου, ενώ προφυλακίστηκαν 39 εξ αυτών. Στις 9 Μαΐου 1920 εισήχθησαν σε δίκη 5 που

[324]Δημήτρης Μάλεσης, *Ήττα – Θρίαμβος – Καταστροφή (Ο στρατός στο Ελληνικό κράτος από το 1898 έως το 1922)*, Επίκεντρο, Αθήνα 2017, σ. 145.

[325] Ζαβιτσιάνος, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ.33.

[326] Παναγιώτης Παναγάκος, *Συμβολήν εις την ιστορίαν της δεκαετίας 1912-1922*, Αθήνα 1961, σ. 362.

[327] *Αρχείο Στρατηγού Π. Γ. Δαγκλή*, ό.π., σ. 251-253.

[328] Στο ίδιο, σ. 253-257. Μερικοί από τους γνωστούς αντιβενιζελικούς αξιωματικούς που εξορίστηκαν ήταν ο Επίλαρχος Αλέξανδρος Παπάγος, ο Αντιστράτηγος Στέφανος Γεννάδης, ο Αντισυνταγματάρχης Αθανάσιος Σουλιώτης (Νικολαΐδης) αλλά και ο Μίκης Μελάς γιός του Μακεδονομάχου ήρωα Παύλου Μελά, βλ. Χρήστος Βήττος, *Ο Εθνικός Διχασμός και η γαλλική κατοχή (1915-1920)*, Όλυμπος, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 367.

[329] Edgar, ό.π., σ. 537-539.

φυγοδικούσαν και 5 από τους προφυλακιστέους τρεις από τους οποίους καταδικάστηκαν σε θάνατο χωρίς να εκτελεστούν οι ποινές τους.[330] Ο φιλοβενιζελικός Τύπος απαιτούσε την συνολική αμνηστία των Ελλήνων του Gorlitz αναρωτώμενος πως η Δικαιοσύνη διώκει κατώτερους αξιωματικούς που εκτελούσαν εντολές, αφήνοντας ατιμώρητους τους προϊσταμένους τους που τους διέταξαν αλλά και υπουργούς κυβερνήσεων της περιόδου με πολύ μεγαλύτερες ευθύνες.[331] Η εμπάθεια στους κυβερνητικούς χειρισμούς στο ζήτημα των Ελλήνων του Gorlitz επισημάνθηκε από τον Αλέξανδρο Μαζαράκη - Αινιάν σε επιστολή του προς τον Βενιζέλο που δεν έτυχε ποτέ απάντηση.[332]

- ***Δημόσιο (Δικαιοσύνη – Παιδεία – Τοπική Αυτοδιοίκηση)***

Όμοιες εκκαθαρίσεις για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας έγιναν από τους βενιζελικούς υπουργούς σε κάθε βαθμίδα της δημόσιας διοίκησης όπως στο Δικαστικό Σώμα όπου ήρθη αντισυνταγματικά η μονιμότητα των δικαστών με το Βασιλικό Διάταγμα της 14ης Ιουνίου 1917. Η αιτιολογική έκθεση του υπουργικού συμβουλίου ανέφερε ευθέως ότι ο λόγος έκδοσης του διατάγματος ήταν η απομάκρυνση όσων δικαστών είχαν εκτεθεί υπέρ του Κωνσταντίνου.[333] Στις 15 Ιουνίου 1917 απολύθηκαν οκτώ μέλη του Αρείου Πάγου και στις επόμενες λίγες εβδομάδες απολύθηκαν άλλοι 48 δικαστές και εισαγγελείς.[334] Σύμφωνα με τον Βενιζέλο και την ομιλία του στη Βουλή στις 20 Απριλίου 1920, συνολικά απολύθηκαν 195 δικαστικοί κατά το διάστημα της τριετίας αν και ο Ζαβιτσιάνος τους αναβιβάζει σε 570.[335]

Μετά την αναστολή των συνταγματικών εγγυήσεων για την μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων με Νομοθετικό Διάταγμα στις 20 Ιουνίου 1917,[336] οι υπουργοί απέκτησαν το δικαίωμα να απολύουν απευθείας και οι εφημερίδες συνεχώς δημοσίευαν καταλόγους αντιβενιζελικών δημοσίων υπαλλήλων που απολύονταν.[337] Διορίστηκαν σε όλα τα υπουργεία ειδικές επιτροπές εντεταλμένες να ελέγξουν τους φακέλους των δημοσίων υπαλλήλων και να αποφανθούν για την διατήρηση η απόλυσή τους. Οι δημόσιοι υπάλληλοι στο σύνολό τους χωρίστηκαν σε τέσσερις κατηγορίες: όσοι αναμίχθηκαν σε εγκληματικές πράξεις την περίοδο 1915-1917 θα απολύονταν και θα δικάζονταν, θα απολύονταν όσοι δεν καταπάτησαν του νόμους αλλά συμπαραστάθηκαν στις βασιλικές κυβερνήσεις της εν λόγω περιόδου, θα απολύονταν όσοι υπάλληλοι στις περιοχές που επικράτησε η Άμυνα αρνήθηκαν να παραμείνουν στις θέσεις τους και κατέφυγαν στην Αθήνα, τέλος θα παρέμεναν στις θέσεις τους όσοι δημόσιοι υπάλληλοι δεν είχαν εμπλοκή σε πολιτικές δραστηριότητες.[338] Σύμφωνα με εκτιμήσεις του Γεώργιου Λεονταρίτη λόγω των εκκαθαρίσεων αυτών, απολύθηκαν με πολιτικά κριτήρια 6257 υπάλληλοι την περίοδο 1917-

[330] Αλεξάτος, ό.π., σ. 202-208.
[331] Στο ίδιο.
[332] Στο ίδιο.
[333] Τσίρος, ό.π., σ. 267.
[334] Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, ό.π., σ. 90.
[335] Τσίρος, ό.π., σ. 271.
[336] Επ. Μάλαινος, *Τόμος Ε΄*, ό.π., σ. 7.
[337] Edgar, ό.π., σ. 533. Έγραφε η Πηνελόπη Δέλτα: *«Έβγαζαν τότε με το φαράσι τους υπαλλήλους του Κράτους ως «βενιζελικούς», και τους βγάζουν τώρα με τη ντουζίνα ως αντιφρονούντες. Έγιναν τότε αγριότητες και βανδαλισμοί, γίνονται τώρα αυθαιρεσίες και αδικίες.»*, βλ. Δέλτα, *Ελευθέριος Βενιζέλος*, ό.π., σ. 38· Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, ό.π., σ. 90.
[338] Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, ό.π., σ. 90-91.

1918.[339] Είναι προφανές ότι τόσο εκτεταμένες εκκαθαρίσεις υπέκρυπταν αδικίες και πελατειακές σχέσεις, καθώς η αμφιλεγόμενη διαδικασία που ακολουθήθηκε ήταν αδύνατον να περιφρουρηθεί εντός των ασαφών ορίων που είχαν τεθεί, αλλά εκτράπηκε σε μια οριζόντια δίωξη εναντίον δίκαιων και αδίκων. Στη Μήλο όσοι δημόσιοι υπάλληλοι απολύθηκαν ως αντιβενιζελικοί εκτοπίστηκαν στον Βόλο, ενώ τις εκκαθαρίσεις δεν γλίτωσαν ούτε οι τρεις φαροφύλακες του νησιού.[340] Με τον ερμηνευτικό νόμο 1246 στις 4 Ιουνίου 1918, στην αναστολή της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων εντάχθηκε και το προσωπικό των πανεπιστημίων και νοσοκομείων. Όλοι οι γνωστοί αντιβενιζελικοί καθηγητές πανεπιστημίου απολύθηκαν με συνοπτικές διαδικασίες, ενώ την τύχη τους ακολούθησαν γιατροί και διευθυντές κλινικών.

Οι θέσεις όσων (αντιβενιζελικών) δημοσίων υπαλλήλων εκδιώχθηκαν καλύφθηκαν με αθρόες προαγωγές βενιζελικών κρατικών αξιωματούχων, κυρίως όσων είχαν προσχωρήσει στο κίνημα της Άμυνας, εγκαθιδρύοντας ένα βενιζελικό κομματικό Κράτος τουλάχιστον στις ανώτερες βαθμίδες του.[341] Και στην Εθνική Τράπεζα έγινε αλλαγή διοίκησης αφού ο υποδιοικητής της Δημήτριος Μάξιμος που ήταν γνωστός αντιβενιζελικός παραιτήθηκε και έφυγε στο εξωτερικό, ενώ λίγες ημέρες πριν είχε παραιτηθεί ο διοικητής της Χρηστάκης – Ζωγράφος. Σε απόρρητη αναφορά του για την εσωτερική κατάσταση στην Ελλάδα, ο Γάλλος ναυτικός ακόλουθος Clerzau επεσήμαινε ότι οι Ελληνικές Αρχές σε πολλές περιπτώσεις παρενοχλούσαν ακατάπαυστα ακίνδυνους αντιβενιζελικούς πολίτες, αφήνοντας γνωστούς ταραξίες βασιλόφρονες εντελώς ανενόχλητους.[342] Στην εκπαίδευση αναβαθμίστηκαν σε ανώτερους επόπτες οι Δημήτριος Γλυνός, Μανόλης Τριανταφυλίδης και Αλέξανδρος Δελμούζος που σε συνεργασία με τους Ζαχαρία Παπαντωνίου και Παύλο Νιρβάνα προώθησαν την δημοτική γλώσσα στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, χωρίς να συναντήσουν αντιδράσεις λόγω της λογοκρισίας και των διώξεων που είχε παραλύσει εντελώς τον αντιβενιζελισμό και κάθε διάθεση αντιπολίτευσης.[343]

Οι πολιτικές διώξεις επεκτάθηκαν και στην τοπική αυτοδιοίκηση όπου με τον νόμο 814 στις 31 Αυγούστου 1917, όλοι οι δήμαρχοι και πρόεδροι των δημοτικών συμβουλίων μπορούσαν να αντικατασταθούν στα καθήκοντά τους *«δια λόγους δημοσίας τάξεως η συμφέροντος»*.[344] Όμοιες διώξεις υπέστη και η ηγεσία της Εκκλησίας που είχε υποστηρίξει τον Κωνσταντίνο αφορίζοντας τον Βενιζέλο και οργανώνοντας το περίφημο μεσαιωνικό ανάθεμα σε πολλές πόλεις της Ελλάδας.[345] Έτσι, καθαιρέθηκαν μετά από έκτακτο Συνοδικό Δικαστήριο, εξορίστηκαν και αντικαταστάθηκαν από βενιζελικούς πάνω από 40 ανώτατοι κληρικοί που είχαν στηρίξει το *Ανάθεμα* πανελλαδικά, ανάμεσα τους 24 επίσκοποι όλοι από μητροπόλεις της Παλαιάς Ελλάδας,[346] ενώ αποπέμφθηκε ο (αντιβενιζελικός) αρχιεπίσκοπος Θεόκλητος ο οποίος περιορίστηκε σε Μονή του Αγίου Όρους και την θέση του κατέλαβε ο γνωστός οπαδός του Βενιζέλου Μελέτιος Μεταξάκης. Προφανώς οι αλλαγές αυτές ήταν αντίθετες

[339] Στο ίδιο, σ. 93.
[340] Μπελιβανάκης, ό.π., σ. 230.
[341] Ζαβιτσιάνος, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 31-34.
[342] Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, ό.π., σ. 154.
[343] Χάρης Αθανασιάδης, *Τα αποσυρθέντα βιβλία (Έθνος και σχολική Ιστορία στην Ελλάδα 1858-2008)*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015, σ. 189-195.
[344] Επ. Μάλαινος, *Τόμος Ε΄*, ό.π., σ. 7.
[345] Πετρίδης, *Βασιλική προδοσία*, ό.π., σ. 263-265.
[346] Επ. Μάλαινος, *Τόμος Ε΄*, ό.π., σ. 9.

στους υφιστάμενους εκκλησιαστικούς κανόνες, ενώ η καθολική υποταγή της Ιεράς Συνόδου στην κυβέρνηση επισημοποιήθηκε με την συμμετοχή ενός κυβερνητικού επιτρόπου στις συνεδριάσεις της. Οποιαδήποτε απόφαση της Ιεράς Συνόδου χωρίς την επικύρωση του επιτρόπου ήταν αυτόχρημα άκυρη.[347]

Σημειώθηκαν πολλά σοβαρά επεισόδια κακοποιήσεων και ξυλοδαρμών αντιβενιζελικών πολιτών από Χωροφύλακες,[348] κυρίως Κρητικούς, τους οποίους οι αντιβενιζελικοί μισούσαν ως *πραιτωριανούς* των βενιζελικών. Η καταπίεση που άσκησαν οι Κρήτες Χωροφύλακες στους αντιβενιζελικούς κυρίως στην Αθήνα εκτός από υπερβολική, ίσως άγγιζε τα όρια του γελοίου,[349] ενώ όσοι αντιβενιζελικοί τραγουδούσαν δημοσίως το βασιλικό Θούριο *«του αητού ο γιός»* καταδικάζονταν σε 9 με 13 μήνες φυλάκιση, όπου και ξυλοκοπούνταν ανηλεώς.[350] Αλλά και στη Μήλο το απόσπασμα των Κρητών χωροφυλάκων συλλάμβανε και ξυλοκοπούσε κάθε αντιφρονούντα, ενώ ο διοικητής τους Δασκαλογιάννης χαστούκιζε δημοσίως όσους μιλούσαν κατά του Βενιζέλου και μετά τους πήγαινε στο κρατητήριο. Στη Μήλο πάλι, επιβλήθηκε από τον βενιζελικό δικαστή Εμμανουήλ Τσιριντάνη πρόστιμο 50 δρχ. στην Ελένη Μωραΐτη γιατί διέδιδε ότι είδε στο όνειρό της πως για να σταματήσουν οι σεισμοί που είχαν ταράξει τις Κυκλάδες εκείνη την εποχή έπρεπε να επιστρέψει ο εξόριστος Βασιλιάς.[351]

Ο Μητροπολίτης Κοζάνης που εγκαταστάθηκε από τους βενιζελικούς ως οπαδός τους, εισήχθη σε δίκη και καταδικάστηκε σε 5ετή φυλάκιση επειδή στα κηρύγματά του από τον άμβωνα άφησε υπονοούμενα υπέρ του εξόριστου Κωνσταντίνου, ενώ ο Ιωσήφ Κούνδουρος τον ράπισε στα σκαλιά της εκκλησίας αν και ήταν ένας υπερήλικας 78 ετών.[352] Σε άλλο χαρακτηριστικό επεισόδιο το καλοκαίρι του 1920, ο πρόεδρος του συλλόγου Φιλελευθέρων Έδεσσας ξυλοκοπήθηκε από λάθος σε καφενείο της Θεσσαλονίκης από βενιζελικούς μπράβους, επειδή τον θεώρησαν αντιβενιζελικό καθώς διάβαζε δημοσίως αντιβενιζελική εφημερίδα.[353] Εκτός αυτών, αυξήθηκε κατακόρυφα η διαφθορά στις δημόσιες υπηρεσίες, που στην ύπαιθρο χώρα είχε λάβει μορφή λεηλασίας και διαρπαγής, ενώ μειώθηκε σοβαρά η ικανότητα διοίκησης της Χώρας.[354]

- ***Λογοκρισία – Φυλακίσεις***

Ψηφίστηκε ο νόμος 913 της 19ης Σεπτεμβρίου 1917, με τον οποίο δημιουργήθηκε επισήμως υπηρεσία λογοκρισίας του Τύπου, ενώ εκδόθηκε και ένας λεπτομερής κανονισμός λειτουργίας της. Επίσης η λογοκρισία στον αντιβενιζελικό Τύπο ήταν ιδιαίτερα αυστηρή και αποτελεσματική, σύμφωνα με τον Ρώσο πρέσβη Demidow λογοκρίνονταν στον Τύπο ακόμη

[347] Τσίρος, ό.π., σ. 278.

[348] Ο ίδιος ο Φίλιππος Δραγούμης περιγράφει τον ξυλοδαρμό του από Κρήτες χωροφύλακες και την κράτησή του υπό άθλιες συνθήκες χωρίς να του έχει απαγγελθεί κατηγορία, βλ. Φ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο (Διχασμός 1916-1919)*, ό.π., σ. 83-90.

[349] Στις 15 Ιουλίου 1917 Κρήτες Χωροφύλακες συνέλαβαν την ανήλικη κόρη του Παύλου Μελά γιατί φορούσε ένα μετάλλιο με την μορφή του εξόριστου Κωνσταντίνου, βλ. στο ίδιο, σ. 45-49.

[350] Στο ίδιο, σ. 64-74.

[351] Μπελιβανάκης, ό.π., σ. 228-229..

[352] Στον λόγο του της Μεγάλης Παρασκευής του 1918 υπαινίχθηκε έναν πάσχοντα *«όπως ο Χριστός»*, βλ. Στυλιανή Λιάπη, *Οι Γάλλοι κ η διοίκηση του Ιωάννη Ηλιάκη στην Κοζάνη την περίοδο του Εθνικού διχασμού 1916-1920*, μεταπτυχιακή εργασία Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας, Φλώρινα 2017, σ. 73.

[353] Φοίβος Γρηγοριάδης, *Διχασμός – Μικρά Ασία*, Κεδρηνός, Αθήνα 1971, σ. 390-391.

[354] Edgar, ό.π., σ. 542.

και οι ομιλίες των βουλευτών στην Βουλή,[355] ενώ σε μια τουλάχιστον περίπτωση τιμωρήθηκε και ο λογοκριτής γιατί δεν ήταν αρκετά αυστηρός.[356] Τα τηλεγραφεία της Χώρας, αλλά ακόμη και η ιδιωτική αλληλογραφία παρακολουθούνταν στενά, οι δημόσιες πολιτικές συζητήσεις ακόμη και μεταξύ προσώπων στη μέση του δρόμου απαγορεύονταν, ενώ κάθε δημόσια εκδήλωση (πολιτική ομιλία, θεατρικό έργο κ.τ.λ.) βρίσκονταν υπό τον αυστηρό προληπτικό έλεγχο του Κράτους. Η λογοκρισία δεν ήρθη ούτε μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, καθώς σύμφωνα με τον ίδιο τον Βενιζέλο, η Χώρα βρισκόταν ακόμη σε εμπόλεμη κατάσταση με την Τουρκία, ενώ δεν ήθελε τα ξένα ειδησεογραφικά πρακτορεία να αναπαραγάγουν την αντιβενιζελική προπαγάνδα που εξέπεμπαν οι αντιβενιζελικές εφημερίδες.[357] Με επιστολές του προς τον Ρέπουλη ζητούσε αυστηρότερη λογοκρισία στις αντιβενιζελικές εφημερίδες, αλλά κυρίως σε δημοσιεύματα του *Ριζοσπάστη* που χαρακτήριζαν μάταιες όλες τις θυσίες του ελληνικού λαού στην Μικρά Ασία.[358]

Οι φυλακές σε όλη την Χώρα είχαν πληρωθεί από προφυλακισμένους αντιβενιζελικούς αντιφρονούντες οι οποίοι κρατούνταν για μεγάλα χρονικά διαστήματα, καθώς οι δικαστικοί κρατικοί μηχανισμοί δεν μπορούσαν εγκαίρως να φέρουν εις πέρας τον όγκο των ανακρίσεων και της απαγγελίας κατηγοριών.[359] Για να αντιμετωπιστεί η πληθώρα των δικογραφιών, η κυβέρνηση δημιούργησε δύο ακόμη στρατοδικεία, ενώ συνέστησε και έκτακτα σε πολλές επαρχίες.[360] Η ψυχολογική κατάσταση όσων αντιβενιζελικών παρέμεναν προφυλακιστέοι για πολιτικούς λόγους είχε καταρρακωθεί, καθώς οι περισσότεροι είχαν λευκά ποινικά μητρώα και είχαν ξαφνικά βρεθεί σε μια πρωτοφανή κατάσταση στέρησης των ατομικών τους ελευθεριών, κρατούμενοι υπό άθλιες συνθήκες μαζί με εγκληματίες του κοινού ποινικού Δικαίου, έχοντας αβέβαιο μέλλον τόσο οι ίδιοι όσο και οι οικογένειές τους.[361] Ο γιατρός Φραγκίσκος Αρμένης στη Μήλο, μια εξέχουσα προσωπικότητα του νησιού, καθώς του επιβλήθηκαν πρόστιμα και διαδοχικές φυλακίσεις πέθανε από καρδιακή προσβολή καθώς είχε κλονιστεί η υγεία του και η ψυχολογία του από τις διώξεις.[362]

Σε ιδιωτική του επιστολή προς τον Φωκίωνα Νέγρη έγραφε χαρακτηριστικά ο αντιβενιζελικός πλέον Λουκάς Κανακάρης – Ρούφος που συνελήφθη και φυλακίστηκε χωρίς να απαγγελθούν κατηγορίες εναντίον του: *«Μέλος της Εθνικής Αντιπροσωπείας εκλεγόμενος επί επτά συναπτάς περιόδους, πρώην γενικός διοικητής Κρήτης, πρώην υπουργός των Εσωτερικών, έλαβον χθες ένα παλιόχαρτο δίκην εσχάτου λωποδύτου, κοινοποιούμενον εις εμέ δια της αστυνομίας. Διά του χαρτιού αυτού μοι καθίσταται γνωστόν ότι τίθεμαι υπό επιτήρησιν*

[355] Richter, *Ελλάδα 1915-1917*, ό.π., σ. 147. Η λογοκρισία των Πρακτικών της Βουλής αναγγέλθηκε από τον ίδιο τον Βενιζέλο από το βήμα του Σώματος, βλ. Τσίρος, ό.π., σ. 262.

[356] Στις 2 Μαρτίου 1919 καταδικάστηκε ο Όμηρος Ευελπίδης σε φυλάκιση 4,5 ετών και πρόστιμο 25.000 δρχ. για είδηση που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα του, ενώ τιμωρήθηκε και ο λογοκριτής Δ. Ταγκόπουλος με τρεις μήνες φυλακή γιατί επέτρεψε να δημοσιευτεί η είδηση!, βλ. Τσίρος, ό.π., σ. 336-337.

[357] Στο ίδιο, σ. 263.

[358] Επιστολή Βενιζέλου προς Ρέπουλη 28ης Ιουλίου 1919 σε: Μαλούχος Π. Γεώργιος, *1922 – Πως χάσαμε την Σμύρνη*, Τα Νέα, Αθήνα 2022, σ. 82.

[359] Παναγάκος, ό.π., σ. 369-370.

[360] Επ. Μάλαινος, *Τόμος Ε΄*, ό.π., σ. 15.

[361] Ο εισαγγελέας Εφετών Σωτήριος Σωτηριάδης και ο Πρόεδρος των Εφετών Ι. Χατζάκος, και οι δύο πασίγνωστοι φανατικοί αντιβενιζελικοί, απολύθηκαν από τις θέσεις τους και κατηγορήθηκαν ότι έκλεψαν 75.000 δρχ. από τον ιδιώτη Λεοντίου. Παρέμειναν προφυλακισμένοι ο Χατζάκος 15 μέρες και ο Σωτηριάδης 40 μέχρι να αποσυρθούν οι κατηγορίες και να αποφυλακιστούν. Στο διάστημα αυτό παρέμειναν προφυλακισμένοι υπό άθλιες συνθήκες, στο ίδιο κελί με κατηγορούμενους του κοινού ποινικού δικαίου, βλ. Παναγάκος, ό.π., σ. 372.

[362] Μπελιβανάκης, ό.π., σ. 236.

καθ΄ ο επιβλαβώς εργασθείς δια τα συμφέροντα της Ανταντ. Και δια τούτο μεν αδιαφορώ […] αλλά δια τον ανάρμοστον τρόπον δι΄ου μοι εγένετο η ανακοίνωσις εκ μέρους του υπουργείου Εσωτερικών, τρόπον στερούμενον και αυτών των στοιχείων απλουστάτης κοινωνικής ανατροφής, επιφυλάσσομαι να ζητήσω τον λόγον όταν απιστή η πολυπόθητος στιγμή καθ΄ην θα μείνωμεν πάλιν ελεύθεροι εν των οίκω μας».[363]

Αλλά και η ψυχολογική κατάσταση πολλών βενιζελικών αξιωματούχων που ήταν αναγκασμένοι να προβούν στις αυθαίρετες αυτές διώξεις δεν ήταν καλύτερη, όπως φαίνεται από την απολογία ανάμεικτη με τύψεις του Ιωάννη Ηλιάκη, διοικητή της Δυτικής Μακεδονίας την περίοδο 1917-1920. Σύμφωνα με τον Ηλιάκη, οι διώξεις των αντιβενιζελικών υπήρξαν οριζόντιες στρεφόμενες και εναντίον αθώων πολιτών γιατί ήταν αδύνατον να γίνει έγκυρα και έγκαιρα ο διαχωρισμός όσων ήταν πραγματικά επικίνδυνοι για το καθεστώς από όσους δεν ήταν.[364] Ο Ηλιάκης αποδίδει τις υπερβάσεις και την διασπάθιση του δημοσίου χρήματος που έγιναν, σε κατά τόπους κατάχρηση εξουσίας από παράγοντες και όργανα των βενιζελικών που καταστρατήγησαν την ιδεολογία του κόμματος. Σύμφωνα με τον Ηλιάκη, όσες υπερβάσεις έγιναν δεν είχαν ποταπά κίνητρα, αλλά υπαγορεύτηκαν από την ένταση της υπέρτατης εθνικής προσπάθειας, τον μεγάλο στόχο της Μεγάλης Ιδέας και της απελευθέρωσης εκατοντάδων χιλιάδων αλυτρώτων. Υπογραμμίζει πάντως ότι η *τυραννία* που επέβαλλαν στους πολιτικούς τους αντιπάλους, τυράννησε ψυχικά και τους ίδιους τους βενιζελικούς με πρώτο τον ίδιο τον Ελευθέριο Βενιζέλο.[365] Ο ίδιος ο Βενιζέλος παρουσίαζε εμφανή σημάδια κόπωσης πάνω του από το βάρος των ευθυνών που είχε αναλάβει, ενώ τον Σεπτέμβριο του 1918 είχε αποτραβηχτεί για λίγες ημέρες στην Υπάτη και την Πεντέλη λόγω υπερκόπωσης.[366] Πάντως ο ίδιος ο Βενιζέλος πίστευε ότι χωρίς πιέσεις και αυστηρότητα η κυβέρνηση του δεν θα τα έβγαζε πέρα με την επιστράτευση και τον πόλεμο καθώς οι αντιβενιζελικοί αντιστέκονταν στην πολιτική του.[367]

Όλες οι διώξεις εις βάρος των αντιβενιζελικών αντιφρονούντων καθώς και οι νόμοι που δημιουργήθηκαν για να τις δώσουν νόμιμο επίχρισμα ήταν αντισυνταγματικές, καθώς οι σχετικές εγγυήσεις βασικών ατομικών δικαιωμάτων που προέβλεπε το Σύνταγμα δεν αναστέλλονταν ούτε με την επιβολή του Στρατιωτικού Νόμου.[368] Η αυταρχική πολιτική αυτή και η προσπάθεια δημιουργίας ενός βενιζελικού κράτους υπό το άλλοθι της πολεμικής προσπάθειας[369] διατήρησε ακμαία, αν και λανθάνουσα, την επιρροή του κωνσταντινισμού στην Ελλάδα, καθιστώντας τον εξόριστο άνακτα, σύμβολο των διωκόμενων.[370] Επίσης σήμανε την έναρξη ενός φαύλου κύκλου παραβίασης των ατομικών πολιτικών ελευθεριών και των συνταγματικών εγγυήσεων τους, που με κίνητρο την πολιτική επικράτηση της μιας παράταξης έναντι της άλλης[371] θα συντηρούσε τον Εθνικό Διχασμό για την επόμενη

[363] *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν Βοβολίνη, Τόμος Α΄*, Εκδόσις Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως, Αθήνα χ.χ., Λήμμα: Λουκάς Κανακάρης – Ρούφος, σ. 377

[364] Ιωάννης Ηλιάκης, *Η απολογία ενός τυρράνου*, Τυπογραφείο Ζαχαριουδάκη, Αθήνα 1921, σ. 78-79. Όμοιες επιφυλάξεις για τις διώξεις εξέφραζε και ο Νικόλαος Τζερμιάς, βλ. Τζερμιάς, ό.π., σ. 374.

[365] Ηλιάκης, *Η απολογία*, ό.π., σ. 81.

[366] Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, ό.π., σ. 161.

[367] Δέλτα, *Ελευθέριος Βενιζέλος*, ό.π., σ. 177.

[368] Νίκος Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία (1800-2010)*, Πόλις, Αθήνα 2011, σ. 234-235.

[369] Διαμαντόπουλος, *Η Ελληνική πολιτική ζωή*, ό.π., σ. 84.

[370] Κλάψης, Κούμας, ό.π., , σ. 52.

[371] Σωτήρης Ριζάς, *Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού (1915-1992)*, Ψυχογιός, Αθήνα 2019, σ. 73.

τριακονταετία. Η βενιζελική τριετία 1917-1920 είναι αυτή που προσέδωσε λαϊκό και κοινωνικό χαρακτήρα στον αντιβενιζελικό πολιτικό προσανατολισμό που ως τότε είχε παλαιοκομματικά και αναχρονιστικά χαρακτηριστικά. Επίσης οι διώξεις αυτές ανέπτυξαν ένα ιδιότυπο συναίσθημα αλληλεγγύης δημιουργώντας έναν σύνδεσμο μεταξύ τους που δεν άργησε να μεταβληθεί σε πολιτικό προσανατολισμό λόγω των συνθηκών.[372] Οι οριζόντιες βενιζελικές διώξεις της τριετίας 1917-1920 είναι αυτές που τελικά διαμόρφωσαν τον αντιβενιζελισμό ως ένα ανομοιογενές[373] σύνολο πολιτικά εκδιωχθέντων πολιτικών και πολιτών όλων των κοινωνικών βαθμίδων που επεδίωκαν την πτώση του Βενιζέλου υπό οποιοδήποτε κόστος και την συνεπακόλουθη δικαίωσή τους.

8. Ή αναιμική αντιβενιζελική αντίδραση στις διώξεις (1917-1918)

Αλλά και οι αντιβενιζελικοί δεν παρέμειναν αδρανείς στηρίζοντας την εθνική προσπάθεια, αλλά προσπάθησαν να αντιδράσουν με ένα φιλειρηνικό κήρυγμα κατά της επιστράτευσης και της συμμετοχής στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο Κωνσταντίνος από την Ελβετία προσπάθησε (αποτυχημένα) να οργανώσει ένα στρατιωτικό κίνημα στην Πελοπόννησο,[374] να έρθει σε επαφή με τον γιό του Αλέξανδρο για να τον κατευθύνει να συγκρουστεί με τον Βενιζέλο.[375] Από τους βασιλικούς κύκλους της Ελβετίας εκπορεύτηκε μια ασυνάρτητη και τυφλή αντιβενιζελική προπαγάνδα σε διεθνές επίπεδο που αναμφίβολα έβλαπτε και την εθνική προσπάθεια στην Μακεδονία, αλλά με ασήμαντη επιρροή και απτά αποτελέσματα. Ο Στρέιτ προσπάθησε να προετοιμάσει μια ελληνοτουρκική προσέγγιση με την έκδοση μιας ελληνόφωνης εφημερίδας στη Μικρά Ασία που θα προωθούσε την ιδέα της πίστης στον Σουλτάνο στους εκεί χριστιανικούς πληθυσμούς, ενώ θα προπαγάνδιζε εναντίον του Βενιζέλου και των Συμμάχων. Στο ίδιο πλαίσιο, ο Κωνσταντίνος σε συνέντευξή του, δήλωσε ότι θα ήταν πρόθυμος σε έναν μελλοντικό διακανονισμό να επιστρέψει στην Τουρκία όσα ελληνικά νησιά γειτνίαζαν με τα Στενά.[376]

Ακόμη πιο ανεδαφικά, ο Κωνσταντίνος ζητούσε από το Βερολίνο στις αρχές του 1918 να μεταφερθεί στην Β. Ήπειρο επικεφαλής του Δ΄ Σώματος Στρατού για να πολεμήσει την Entente.[377] Το σχέδιο των βασιλικών στην Ελβετία περιλάμβανε την οργάνωση στασιαστικών κινημάτων βασιλοφρόνων σε όλη την Ελλάδα, με ταυτόχρονη επίθεση γερμανοβουλγαρικών στρατευμάτων στη Μακεδονία και του Δ΄ Σώματος Στρατού υπό τον εξόριστο Βασιλιά. Το Βερολίνο και ο Γερμανός υπουργός Εξωτερικών αρνήθηκαν διακριτικά να ενεργοποιήσουν το σχέδιο *«καθώς η παλινόρθωση του παλαιού καθεστώτος*

[372] Ο νεαρός Σημαιοφόρος του Ναυτικού Παναγιώτης Ιωαννίδης, απόγονος του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, επειδή ήταν μετριοπαθής αντιβενιζελικός δεν αποτάχθηκε όπως οι συνάδελφοί του. Ο ίδιος ένιωσε άβολα από αυτή την εξαίρεση και απέστειλε ένα τηλεγράφημα στο οποίο ανέφερε ότι οι Γάλλοι ηττούνταν στο Δυτικό Μέτωπο ώστε να προκαλέσει την φυλάκισή του. Όντως φυλακίστηκε αμέσως στις Φυλακές Αβέρωφ και αποτάχτηκε προσχωρώντας οριστικά στον αντιβενιζελισμό σε όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου με αξιοσημείωτη δράση κατά την καταστολή του βενιζελικού κινήματος το 1935, βλ. ανέκδοτα *Απομνημονεύματα Δημοσθένη Ιωαννίδη (αντιπλοίαρχος ε.α.),* Νέα Μάκρη 2002, σ. 43.

[373] *«Απρίλης 1917: Πρώτα να χτυπήσω τη βενιζελική φάρα ακουμπώντας πάνω στον εαυτό μου και βοηθούμενος από τους άλλους αντιβενιζελικούς η βοηθώντας τους, και έπειτα να χτυπήσω και τους αντιβενιζελικούς όσοι είναι υπεύθυνοι για την πολιτική αχρειότητα που βασιλεύει στην Ελλάδα. Δεν μπορεί κανείς να τα κάνει όλα μαζί. Πρώτα το ένα ύστερα το άλλο»*, βλ. Ίων Δραγούμης, *Φύλλα ημερολογίου Ε΄ (1913-1917)*, Ερμής, Αθήνα 1986, σ. 168.

[374] Δορδανάς, ό.π., σ. 239.

[375] Δημήτριος Φέσσας, *Η υπόθεση του δεύτερου υποβρυχίου, ένα επεισόδιο της εποχής του διχασμού*, Καπόν, Αθήνα 2016.

[376] Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, ό.π., σ. 129-130.

[377] Δορδανάς, ό.π., σ. 279.

και η αποκατάσταση του Κωνσταντίνου στον Θρόνο ύστερα από δική μας στρατιωτική επέμβαση δεν συνάδει με τα συμφέροντα και τις επιδιώξεις μας. Οποιαδήποτε δική μας εμπλοκή θα προσέκρουε, αν μη τι άλλο, στις συμβατικές υποχρεώσεις μας έναντι της Βουλγαρίας. Κι αυτό γιατί η εκ μέρους μας αναγνώριση των βουλγαρικών απαιτήσεων επί της Ανατολικής Μακεδονίας, δεν συμβιβάζεται με τις εγγυήσεις εδαφική ακεραιότητας που επιθυμεί η Ελληνική πλευρά».[378]

Ο Κωνσταντίνος και η Σοφία δεν είχαν καμία επιρροή στις εξελίξεις στην Ελλάδα και αποτελούσαν πλέον μια δυσάρεστη εκκρεμότητα για το Βερολίνο, που δεν είχε σκοπό να χρηματοδοτήσει τα ανεδαφικά τους σχέδια ούτε να υπονομεύσει τις σχέσεις με την Βουλγαρία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία για χάρη τους.[379] Λόγω της επικείμενης κατάρρευσης της Ρωσίας στο Ανατολικό Μέτωπο, υπήρχε μεγάλη αισιοδοξία στους Γερμανούς ιθύνοντες για μια τελική νίκη, αλλά δεν τους ενθουσίαζε η πιθανή επιστροφή του Κωνσταντίνου στον ελληνικό Θρόνο, καθώς είχαν αναλάβει υποχρεώσεις έναντι αυτού που δεν θα τους ήταν πλέον εύκολο να τηρήσουν. Ακόμη χειρότερα το Βερολίνο παζάρευε την Θεσσαλονίκη στη Βουλγαρία ως αντιστάθμισμα στην γερμανική θέληση για κυριαρχία στην Δοβρουτσά ως στρατηγικό σημείο κυριαρχίας στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων.[380]

Η αντιβενιζελική προπαγάνδα στην Ελλάδα είχε ομοίως περιορισμένα αποτελέσματα, καθώς δεν ήταν συστηματική, ήταν ανύπαρκτη στις Νέες Χώρες, δεν είχε οργάνωση και οικονομικούς πόρους, ισχυρούς υποστηρικτές, αλλά ούτε και στηρίγματα στον αντιβενιζελικό Τύπο που ήταν πλήρως φιμωμένος. Επίσης είχε απέναντί του το βενιζελικό Κράτος που καταδίωκε απηνώς κάθε αντιβενιζελική δραστηριότητα νόμιμη και μη. Από την άλλη, οι περισσότερες επαρχίες της Παλαιάς Ελλάδας παρέμεναν αφοσιωμένες στον Κωνσταντίνο, βρίσκονταν σε συνεχή αναβρασμό λόγω της ανέχειας και της έλλειψης τροφίμων και πρόβαλλαν μια παθητική αντίσταση εναντίον της εφαρμοζόμενης πολιτικής των βενιζελικών αρχών. Στα τέλη Νοεμβρίου του 1917, οι αντιβενιζελικοί των Αθηνών ανέκτησαν την αυτοπεποίθησή τους λόγω της κατάρρευσης του Ανατολικού Μετώπου και της απελευθέρωσης πολλών γερμανικών μεραρχιών που υπήρχε η προοπτική να μεταφερθούν στο Βαλκανικό μέτωπο. Οι αντιβενιζελικοί ανέμεναν επίθεση στον Βορρά και προετοίμαζαν μια ένοπλη εξέγερση στην Αθήνα. Η κυβέρνηση απάντησε εξορίζοντας 240 βασιλόφρονες στον Μούδρο της Λήμνου στις 23 Νοεμβρίου 1917, ενώ απομάκρυνε βασιλόφρονες αξιωματικούς του Α΄ Σώματος Στρατού σε μονάδες της επαρχίας.[381]

Η περιορισμένη δραστηριότητα της αντιβενιζελικής προπαγάνδας πάντως κατάφερε να προκαλέσει στις 23 Ιανουαρίου 1918, τα σοβαρά στασιαστικά κινήματα σε στρατιωτικές μονάδες στην Λαμία και στην Θήβα από βασιλόφρονες στρατιώτες που προέρχονταν από την Παλαιά Ελλάδα.[382] Σε απάντηση, η κυβέρνηση τουφέκισε 140 πρωταίτιους τον εξεγέρσεων,[383] και στις 22 Ιανουαρίου 1918 εξόρισε 150 εξέχουσες προσωπικότητες των αντιβενιζελικών (Ανάμεσα τους ήταν ο πρώην πρωθυπουργός και διαπρεπής βυζαντινολόγος

[378] Αλεξάτος, ό.π., σ. 163-165.
[379] Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, ό.π., σ. 122-123.
[380] Στο ίδιο, σ. 126-127.
[381] Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, ό.π., σ. 180.
[382] Αθανάσιος Καραπέτσας, *Ο Διχασμός του ΄18 (Τα Λαμιακά και Θηβαϊκά)*, Μπατσιούλας, Αθήνα 2015.
[383] Παναγάκος, ό.π., σ. 363.

Σπυρίδων Λάμπρος, ο Νικόλαος Τριανταφυλλάκος και οι Γεώργιος Μπαλτατζής, Ιωάννης Ράλλης, Σπυρίδων Στάης), καθώς και 13 καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών (ανάμεσα τους οι Παύλος Καρολίδης, Νεοκλής Καζάζης και Μαρίνος Γερουλάνος).[384] Είναι σαφές ότι τα δύο αυτά κινήματα οδήγησαν τους βενιζελικούς στην απόφαση να εντείνουν τον αυταρχισμό τους έναντι των αντιβενιζελικών, καθώς η αποτυχία της επιστράτευσης θα σήμαινε την οριστική πολιτική ήττα του Βενιζέλου, αλλά και την πιθανή οριστική απώλεια της Ανατολικής Μακεδονίας.

Το πλέον απίθανο είναι ότι εκτός από τους αντιβενιζελικούς πολιτικούς τέθηκαν σε περιορισμό στις οικίες τους και οι γυναίκες τους (Αικατερίνη Λάμπρου, Τζιτζίκα Ράλλη, Μαρία Στράτου, Ναδίνα Σλήμαν και Μ. Τριανταφυλλάκου), γιατί *«καθ΄ ότι οχυρούμεναι όπισθεν του φύλου των, προβαίνουν εις ανθελληνικάς εκδηλώσεις εις δημόσια κέντρα».* Επειδή, σύμφωνα με τις Αρχές οι κυρίες δεν συμμορφώθηκαν με τους περιορισμούς που τους επιβλήθηκαν, τελικά τις περιόρισαν σε μοναστήρι.*[385]*Ανάμεσα στους αντιβενιζελικούς πολιτικούς ήταν και ο Παναγής Τσαλδάρης, ο οποίος, παρά το γεγονός ότι ήταν μέλος της *Βουλής των Λαζάρων* του 1915 και άρα εν ενεργεία βουλευτής μετά την *ανάστασή* της, συνελήφθη στις 12 Ιανουαρίου 1918, εξορίστηκε αρχικά στην Ύδρα και μετά στη Σκόπελο. Εκεί γνωρίστηκε με τη κόρη του εξόριστου πρώην πρωθυπουργού Σπυρίδωνα Λάμπρου[386] Λίνα την οποία και νυμφεύτηκε στις 10 Ιουνίου 1919 στην Κηφισιά. Όταν του δόθηκε η άδεια και επέστρεψε στην Αθήνα, ο Τσαλδάρης βρισκόταν υπό την συνεχή παρακολούθηση της μυστικής αστυνομίας.[387] Τις διώξεις αυτές ο βενιζελικός Τύπος όχι μόνο τις ενέκρινε, αλλά ζητούσε να γίνουν πιο αυστηρές οι τιμωρίες και οι ποινές που επιβάλλονταν στους *ανθέλληνες αντιβενιζελικούς*.[388]

9. Ο αρχικός σχηματισμός του αντιβενιζελισμού ως γενικού πολιτικού προσανατολισμού και η εξορία της πολιτικής του ηγεσίας (1917-1920)

Ο βενιζελισμός είχε την πρόθεση να εξοντώσει πολιτικά και ηθικά όχι μόνο τους πολιτικούς του αντιπάλους που το προηγούμενο διάστημα είχαν πρωταγωνιστήσει στις διώξεις εις βάρος των στελεχών του,[389] αλλά γενικά όσους είχαν διαφοροποιηθεί από τις επιλογές του.[390] Η εκκίνηση των βενιζελικών διώξεων έγινε στις 6 Ιουνίου 1917 επί της μεταβατικής κυβέρνησης Ζαΐμη, με την σύλληψη και εξορία στο Αιάκειο της Κορσικής όλων των κορυφαίων πολιτικών αντιπάλων της βενιζελικής πολιτικής, μετά από διαταγή του Γάλλου ύπατου αρμοστή Charl Zonnar. Πιο συγκεκριμένα στο Αιάκειο εξορίστηκαν, ανάμεσα σε άλλους, ο Δημήτριος Γούναρης, ο Βίκτωρ Δούσμανης, ο Γεώργιος Πεσμαζόγλου, ο

[384] Ζαλοκώστας, ό.π., σ. 75· Καραπέτσας ό.π., σ. 41-43.

[385] Καραπέτσας, ό.π., σ. 42.

[386] Για ένα λεπτομερές χρονικό του βίου, της απροσδόκητης πολιτικής πορείας και της εξορίας του Σπυρίδωνος Λάμπρου σε: Ανδρέας Σκιάς, «Σπυρίδων Π. Λάμπρος», *περιοδικό Νέος Ελληνομνήμων (Τόμος ΙΔ΄-Τεύχος Β΄-Δ΄)*, Αθήνα 1920 και στο Στεφάνου Ε., *Σπυρίδων Λάμπρος (1851-1919)*, Πυρσός, Αθήνα 1930.

[387] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 6, έγγραφο 4/4, *«αναφορά του αστυνομικού διευθυντή Αθηνών προς την Διοίκηση Μυστικής Αστυνομίας»*, 1 Φεβρουαρίου 1919.

[388] Καραπέτσας, ό.π., σ. 43.

[389] Βεντήρης, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 368, 371.

[390] *«Βρίσκομαι σα σε φυλακή που είναι και καμίνι μαζί και ψήνομαι και βασανίζομαι και δεν έχω καμιά χαρά και ευχαρίστηση. Και γιατί είμαι εδώ; Απλούστατα επειδή δεν προσκυνώ το Βενιζέλο, άλλος λόγος δεν υπάρχει, ούτε μπορούν να βρουν κανένα στοιχείο κατηγορίας».* Ίων Δραγούμης, *Φύλλα ημερολογίου ΣΤ΄, (1918-1920)*, Ερμής, Αθήνα 1987, σ. 24-25.

Κωνσταντίνος Έσλιν, ο Σπυρίδων Μερκούρης και ο γιός του Γεώργιος, ο Ιωάννης Μεταξάς, ο Ιωάννης Σαγιάς, ο εκδότης Πέτρος Γιάνναρος, ο Ιωάννης Μάλλωσης και ο Ίων Δραγούμης. Κάποιοι από τους εξόριστους, όπως ο Μεταξάς και ο Πεσμαζόγλου, ακολουθήθηκαν στην εξορία από τις οικογένειές τους. Ενώ στους εξόριστους είχε δοθεί η υπόσχεση ότι θα ήταν ελεύθεροι να μεταβούν οπουδήποτε στη Γαλλία εκτός του Παρισιού, τελικά περιορίστηκαν στην Κορσική και τέθηκαν υπό αυστηρή παρακολούθηση από τις τοπικές γαλλικές αρχές.[391]

Ο Ιωάννης Μεταξάς προφανώς δεν είχε συμπεριληφθεί τυχαία ανάμεσα στους εξόριστους της Κορσικής. Ήταν από τους λίγους αξιωματικούς του ελληνικού στρατού που είχε κάνει λαμπρές σπουδές στη γερμανική Ακαδημία Πολέμου του Βερολίνου,[392] με άψογη γνώση των γερμανικών, με βαθιά ριζωμένη πίστη στο αήττητο της γερμανικής στρατιωτικής μηχανής. Ο Βενιζέλος είχε από νωρίς αναγνωρίσει τις εξαιρετικές ικανότητές του και την στρατιωτική του ιδιοφυία, τον είχε κάνει υπασπιστή του στο υπουργείο Στρατιωτικών, συνεργαζόταν τακτικά μαζί του και του εμπιστευόταν κρίσιμες κρατικές αποστολές στο εξωτερικό. Ο ίδιος ο Μεταξάς όμως δεν ένιωσε ποτέ ευγνωμοσύνη απέναντι στον Βενιζέλο για την εύνοια αυτή και την κρίσιμη στιγμή τορπίλισε την πολιτική του. Γνωστός για τις στενές του σχέσεις με τον Βασιλιά Κωνσταντίνο Α΄, τη σύζυγό του Σοφία και όλα τα μέλη της ελληνικής βασιλικής οικογένειας από την εποχή του πολέμου του 1897, είχε αποτρέψει με τη αποφασιστική στάση του ως Αρχηγεύον του Γενικού Επιτελείου την ελληνική συμμετοχή στην εκστρατεία των Δαρδανελίων το 1915. Λίγο νωρίτερα, με λεπτομερές υπόμνημά του, είχε προβλέψει ότι η Ελλάδα μόνη της δεν είχε την δυνατότητα να φέρει εις πέρας επιτυχώς μια εκστρατεία στη Μικρά Ασία και αν ακόμη τα κατάφερνε δεν θα μπορούσε να διατηρήσει τα κεκτημένα.[393] Ακολούθως, είχε πρωταγωνιστήσει στην παράδοση του οχυρού Ρούπελ σε μικτό απόσπασμα Βούλγαρων και Γερμανών στις 10 Μαΐου 1916, ενώ είχε ομοίως πρωταγωνιστικό ρόλο στην οργάνωση των Επιστράτων, αλλά και στα αιματηρά *Νοεμβριανά* της 30ης Νοεμβρίου 1916. Μαζί με τους Δούσμανη και Στρατηγό βρισκόταν σε συνεχή επαφή με την γερμανική πρεσβεία και τους απεσταλμένους της, παρέχοντας πρόσβαση ακόμη και σε απόρρητα έγγραφα του Επιτελείου.[394]

Η αναγκαστική παραμονή των εξόριστων σε πολυτελή ξενοδοχεία στην Κορσική ήταν μάλλον δυσάρεστη καθώς τους είχε επιβληθεί από τις γαλλικές αρχές σειρά ταπεινωτικών περιορισμών[395] στην αλληλογραφία και στην ελευθερία κινήσεων τους εκτός του πολυτελούς ξενοδοχείου που διέμεναν.[396] Τα έξοδα διαμονής των εξόριστων κατέβαλλε η ελληνική κυβέρνηση, πιθανά λόγω της σχεδιαζόμενης μελλοντικής έκδοσης τους στην Ελλάδα, όπως άλλωστε και έγινε. Οι αντιβενιζελικοί εξόριστοι είχαν στηρίξει όλες τις ελπίδες τους στη νίκη της Γερμανίας, ενώ ο Μεταξάς σε πολλές εγγραφές του *Ημερολογίου*

[391] Γεώργιος Πεσμαζόγλου, *Το χρονικόν της ζωής μου (1889-1979)*, Αθήνα 1999, σ. 76.

[392] Ιωακείμ Ιωακείμ, *Ιωάννης Μεταξάς (η ανοδική πορεία του από τη στρατιωτική στην πολιτική δράση 1871-1922)*, Παπαδήμα, Αθήνα 2005, σ. 43-51.

[393] Για να έχει πιθανότητες επιτυχίας η εκστρατεία, ο Μεταξάς έθετε ως βασική προϋπόθεση την οικονομική και στρατιωτική αρωγή των Συμμάχων, βλ. Smith, ό.π., σ. 110-112.

[394] Δορδανάς, ό.π., σ. 194-195.

[395] Ίων Δραγούμης, *Φύλλα ημερολογίου ΣΤ΄, (1918-1920)*, ό.π., σ. 24-25.

[396] Βίκτωρ Δούσμανης, *Ιστορικαί σελίδαι*, ό.π., σ. 241-242.

του διατράνωνε την βεβαιότητά του για αυτό.[397] Αναμφίβολα η κατάσταση τους επιδεινώθηκε δραματικά όταν ήρθαν τα απρόσμενα νέα της γερμανικής στρατιωτικής κατάρρευσης και της ανακωχής που υπογράφτηκε στις 11 Νοεμβρίου 1918. Η βενιζελική πολιτική του Εθνικού Διχασμού είχε δικαιωθεί και θριαμβεύσει και οι αντιβενιζελικοί εξόριστοι παρέμεναν απομονωμένοι, είχαν προσπαθήσει να σύρουν την Χώρα σε λάθος κατεύθυνση, ήταν φορτωμένοι με βαρύτατες κατηγορίες στην Ελλάδα από τους πολιτικούς τους αντιπάλους που επέσειαν ακόμη και την θανατική ποινή, ενώ είναι βέβαιο ότι οι βενιζελικοί δεν σκόπευαν να φανούν μεγαλόψυχοι. Λίγες ημέρες μετά δημοσιεύτηκαν πληροφορίες στον γαλλικό Τύπο ότι οι ελληνικές Αρχές διαπραγματεύονταν με τους Γάλλους την έκδοση των εξόριστων στο Αιάκειο ώστε αυτοί να δικαστούν για την πολιτεία τους κατά τον Εθνικό Διχασμό.[398] Κάτι τέτοιο πιθανά να ισοδυναμούσε με καταδίκη σε θάνατο, ενώ ο Μεταξάς δήλωσε στην ομήγυρη των συνεξόριστων ότι προτιμούσε να αυτοκτονήσει παρά να πέσει στα χέρια του Βενιζέλου.[399]

Για να γλιτώσουν την παράδοση στις ελληνικές Αρχές, ο Γούναρης, ο Μεταξάς και ο Πεσμαζόγλου απέδρασαν με περιπετειώδη τρόπο από την Κορσική στις 24 Νοεμβρίου 1918 και κατέφυγαν στην Ιταλία, αρχικά στο Κάλιαρι της Σαρδηνίας. Εκεί δέχθηκαν τη βοήθεια από τους ηγέτες της τεκτονικής στοάς του Κάλιαρι,[400] καθώς ο Μεταξάς ήταν ο ίδιος υψηλόβαθμος τέκτων (30ος βαθμός), αλλά και ο Πεσμαζόγλου (18ος βαθμός). Οι τρεις εξόριστοι πέρασαν το επόμενο εξάμηνο μέσα στην μελαγχολία και την απελπισία για την τύχη τους. Ο Μεταξάς βρισκόμενος συνεχώς υπό στενή παρακολούθηση από τις Αρχές, είχε απελπιστεί[401] για την τύχη της οικογένειάς του, βρισκόταν σε κατάθλιψη με σοβαρά ψυχοσωματικά συμπτώματα[402] και αναγκαζόταν να λαμβάνει ισχυρά ηρεμιστικά χάπια για να ηρεμήσει και να κοιμηθεί.[403] Ο Γούναρης προσπάθησε επίμονα να του συμπαρασταθεί και να του δώσει θάρρος, ενώ προσπάθησε να βοηθήσει τους δύο συντρόφους του όπως περισσότερο μπορούσε. Στη ζωή των εξόριστων εισήλθε η Ασπασία Νάζου στις 22 Φεβρουαρίου 1919, μια καλλονή της εποχής με την οποία συνδεόταν ο Γούναρης[404] η οποία κατάφερε χάρις στις διασυνδέσεις της με την Ιταλική κυβέρνηση να βοηθήσει αποφασιστικά τους εξόριστους να επανασυνδεθούν με τις οικογένειές τους. Η πτώση της κυβέρνηση Orlando και η άνοδος της κυβέρνηση Nitti στις 10 Ιουνίου 1919 που αντιστρατευόταν την τολμηρή πολιτική του Βενιζέλου στην Ανατολή, οριστικοποίησαν την επανασύνδεση των εξόριστων με τις οικογένειές τους στη Σιένα στις 2 Ιουλίου 1919 και την απόδοση των προσωπικών τους ελευθεριών.

Στις 24 Οκτωβρίου 1919 ξεκίνησε η πολύκροτη δίκη του Γενικού Επιτελείου με κατηγορούμενους τους Δούσμανη και Μεταξά ως βασικούς αυτουργούς και τους

---

[397] Ιωάννης Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιο, τόμος Β2*, Γκοβόστη, χ.χ., εγγραφές 23ης Σεπτεμβρίου, 4ης Νοεμβρίου 1917, 4ης Οκτωβρίου, 23ης Οκτωβρίου, 1918, σ. 454-463.

[398] Αρίστος Καμπάνης, *Ο Δημήτριος Γούναρης και η ελληνική κρίσις των ετών 1918-1922*, Πυρσός, Αθήνα 1946, σ. 268.

[399] Στο ίδιο.

[400] *«Ασθένεια, απελπισία – Νάθαν – Ομίχλη – Σχέδια, συζητήσεις…»*. Ο Νάθαν ήταν ο *Μέγας Διδάσκαλος* του ιταλικού τεκτονισμού του οποίου ζήτησαν την βοήθεια οι εξόριστοι, βλ. Μεταξάς, *τόμος Β2*, ό.π., εγγραφή 30ης Νοεμβρίου 1918, σ. 467.

[401] *«Κλαίω. Κλαίω. Επικαλούμαι Θεόν. Που Είσαι; Είσαι; Ολόκληρος η απελπισία εξέρχεται της ψυχής μου. Λυγμοί γοεροί. Τεσσάρων μηνών πόνος ξεσπά σήμερον…»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Β2*, ό.π., εγγραφή 14ης Μαρτίου 1919, σ. 490.

[402] Παναγιώτης Βατικιώτης, *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά*, Ευρασία, Αθήνα 2005, σ. 200-202.

[403] *«Αγοράζω νέον φάρμακον: Antinevrotico de Giovanni»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Β2*, ό.π., εγγραφή 28ης Φεβρουαρίου 1919, σ. 486.

[404] Χριστοπούλου, *Γούναρης*, ό.π., σ. 240.

Ξενοφώντα Στρατηγό και Αθανάσιο Εξαδάκτυλο ως συνεργούς. Το κατηγορητήριο κατηγορούσε τους Δούσμανη και Μεταξά επί εσχάτη προδοσία, ανάμεσα στα άλλα, και για την παράδοση του Ρούπελ. Ως βασικός μάρτυρας υπεράσπισης παρουσιάστηκε ο Σκουλούδης που ανέλαβε τη συνολική ευθύνη για την παράδοση του Ρούπελ υποβαθμίζοντας το Γενικό Επιτελείο σε εκτελεστικό όργανο των τότε κυβερνητικών αποφάσεων.[405] Η διαδικασία ολοκληρώθηκε στις 31 Ιανουαρίου 1920 και η απόφαση ήταν ερήμην καταδίκη σε θάνατο για τον Μεταξά και ισόβια δεσμά για τον Δούσμανη, ενώ οι άλλοι δύο κατηγορούμενοι αθωώθηκαν.

Ο Μεταξάς πλέον δεν μπορούσε να επιστρέψει στην Ελλάδα, ενώ το επαγγελματικό και προσωπικό του μέλλον έμοιαζε εντελώς αβέβαιο.[406] Σε όλο αυτό το διάστημα διατηρούσε επαφή με τον ελληνικό βασιλικό οίκο στην Ελβετία, είχε αλληλογραφία με τη βασίλισσα Σοφία και τον πρίγκιπα Ανδρέα, ενώ συνάντησε τον ίδιο τον εξόριστο Βασιλιά Κωνσταντίνο στο Μιλάνο στις 30 Μαΐου 1920 μαζί με τους Γούναρη και Πεσμαζόγλου.[407] Επίσης είχε πολύ συχνή αλληλογραφία, ανάμεσα σε άλλους, με τους αδελφούς Θεοτόκη, τον Γεώργιο Στρέιτ και τον πρίγκιπα Χριστόφορο στην Ελβετία, με τους Δημήτριο Μάξιμο και Αντώνιο Μομφεράτο στην Ελλάδα. Επίσης είχε αναπτύξει μια εγκάρδια σχέση με τους Γούναρη και Πεσμαζόγλου λόγω της κοινής τους μοίρας αλλά και των κινδύνων που είχαν μοιραστεί,[408] ενώ συνδέθηκε και με τον Πρωτοπαπαδάκη που εγκαταστάθηκε με την οικογένειά του στη Σιένα την 1η Νοεμβρίου 1919.[409] Οι τρεις οικογένειες μαζί με τον Γούναρη έκαναν στενή παρέα σε διάφορες δραστηριότητες, αν και κατά καιρούς δημιουργούνταν και παρεξηγήσεις μεταξύ τους.[410] Επίσης φαίνεται ότι διεξάγονταν λεπτομερείς συζητήσεις για την εκστρατεία στη Μικρά Ασία μεταξύ των εξόριστων στη Σιένα, στις οποίες ο Μεταξάς προσπαθούσε να πείσει τους συνομιλητές του για το αδύνατο της εκστρατείας, αν και φαίνεται ότι ο Γούναρης αμφιταλαντευόταν και δεν προσχωρούσε στις απόψεις του.[411]

Ήδη όμως από τον Νοέμβριο του 1919 φαίνεται ότι οι σχέσεις του Μεταξά με τον Γούναρη επιδεινώνονταν σταθερά, λόγω της ψυχρότητας της Νάζου προς τον Μεταξά.[412] Ακολούθως, ο Γούναρης αλληλογραφούσε με στελέχη του κόμματός του κηρύσσοντας ανένδοτο αγώνα κατά της *βενιζελικής τυραννίας*[413] και προετοιμάζοντας την επιστροφή του στην Ελλάδα, που τελικά έγινε μόλις στις 10 Οκτωβρίου 1920. Από την άλλη, η προοπτική επιστροφής στην Ελλάδα για τον Μεταξά ήταν αδύνατη, καθώς είχε καταδικαστεί ερήμην σε θάνατο. Ακόμη περισσότερο, ο Μεταξάς έφερε βαρέως ότι ο Γούναρης δεν του είχε γράψει ούτε έναν αποχαιρετισμό, ενώ σταδιακά αντιλαμβανόταν ότι όλοι οι βασιλόφρονες διαχώριζαν διακριτικά τη θέση τους από εκείνον.[414] Είναι πάντως αναμφίβολο ότι ο Μεταξάς είχε ήδη αυξημένο γόητρο στις τάξεις των υποστηρικτών του αντιβενιζελισμού, καθώς ο γνωστός

[405] Βήττος, ό.π., σ. 575.
[406] Βατικιώτης, ό.π., σ. 204.
[407] Μεταξάς, *τόμος Β2*, ό.π., εγγραφή 30ης Μαΐου 1920, σ. 599-600.
[408] Πεσμαζόγλου, ό.π., σ. 94.
[409] Οικονόμου, Αλ., ό.π., σ. 318.
[410] Μεταξάς, *τόμος Β2*, ό.π., εγγραφή 11ης Νοεμβρίου 1919, σ. 562.
[411] Χριστοπούλου, *Γούναρης*, ό.π., σ. 255.
[412] *«Κα Ν. το βράδυ περί προθέσεων του Προέδρου αποχωρισμού από ημάς ταξειδίων ανά την Ιταλία. Προσπαθεί να γεννήση δυσπιστίαν μεταξύ ημών (εμού και Γεωργίου) και Γούναρη. Τι επιδιώκει;»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Β2*, ό.π., εγγραφή 30ης Νοεμβρίου 1919, σ. 569.
[413] Επιστολές Γούναρη προς Πρωτοπαπαδάκη, 7ης Ιουλίου και 2ας Σεπτεμβρίου 1920 σε: Οικονόμου, Αλ., ό.π., σ. 349.
[414] Ιωακείμ, ό.π., σ. 421-422.

χειρούργος Μαρίνος Γερουλάνος δέχθηκε να εκτεθεί στην Κεφαλληνία υπό τον όρο ότι όταν ο Μεταξάς δικαιωνόταν δικαστικά μετά τη νίκη στις εκλογές, θα καταλάμβανε τη θέση του.[415]
Αλλά και ο ίδιος ο εξόριστος Κωνσταντίνος με το περιβάλλον του, εξαιρουμένων του μετριοπαθή Στρέιτ και του αυλάρχη Τζών Θεοτόκη που πρότειναν έναν έντιμο συμβιβασμό,[416] παρέμενε αδιάλλακτα εχθρικός εναντίον του Βενιζέλου, χωρίς την παραμικρή διάθεση υποχώρησης μέχρι τα τέλη του 1918.[417]

Η (κάπως απρόσμενη) συνθηκολόγηση των Κεντρικών Αυτοκρατοριών στην Κομπιένη στις 11 Νοεμβρίου 1918, άφησε την εξόριστη ελληνική αυλή και τους υποστηρικτές της στο απόλυτο πολιτικό κενό, καθώς ο Κωνσταντίνος είχε ταυτίσει τις τύχες του με τον Κάιζερ Γουλιέλμο. Υπό το καθεστώς πανικού, οι Στρέιτ και Θεοτόκης οργάνωσαν μια πρόταση συμβιβασμού τον Οκτώβριο του 1918 προς τον Βενιζέλο, σύμφωνα με την οποία ο Κωνσταντίνος θα αναγνωριζόταν επισήμως από το Κράτος ως ο νόμιμος Βασιλιάς και αυτός θα παραιτούταν υπέρ του γιού του Γεώργιου. Η πρόταση απορρίφθηκε από τον Βενιζέλο λόγω των πιέσεων που δέχτηκε από τους υποστηρικτές του, ενώ ο Παρασκευόπουλος του δήλωσε ότι ο στρατός στην Μικρά Ασία δεν θα δεχόταν ποτέ μια τέτοια συνδιαλλαγή.[418] Ο Βενιζέλος μια δεκαετία μετά εκμυστηρεύτηκε στην Δέλτα ότι η μη αποδοχή της πρότασης αυτής αποτέλεσε το μεγαλύτερο πολιτικό λάθος του.

Η πρόταση επαναλήφθηκε τον Σεπτέμβριο του 1919 από τον Κωνσταντίνο προς τον Βενιζέλο μέσω του Θεοτόκη ο οποίος συνάντησε τον Βασίλειο Δενδραμή, πρόξενο της Ελλάδας στην Βέρνη. Ο Θεοτόκης πρότεινε συμφιλίωση των 2 πολιτικών κόσμων για να πάψει ο εσωτερικός διχασμός που υπονόμευε την ελληνική εκστρατεία στην Μικρά Ασία, με τις πρόσθετες υποχωρήσεις από τον Κωνσταντίνο να αποδεχθεί όλες τις υποχρεώσεις που είχε αναλάβει ο Βενιζέλος έναντι των Μ. Δυνάμεων, αλλά και να απομακρύνει από το περιβάλλον του όσα πρόσωπα δεν ήταν αρεστά στους Συμμάχους (αναφέροντας ονομαστικά τους Στρέιτ και Δούσμανης).[419] Όταν ο Στρέιτ ρώτησε το καλοκαίρι του 1920 τους Μεταξά και Γούναρη που βρίσκονταν στη Σιένα την γνώμη τους για να στείλει ο Κωνσταντίνος ένα συμφιλιωτικό διάγγελμα ενόψει της υπογραφής της Συνθήκης Ειρήνης, ο Μεταξάς συμβούλεψε μηδενική διάθεση συμφιλίωσης προς τον Βενιζέλο με το σκεπτικό ότι ο μεγάλος τους αντίπαλος δεν θα αποδεχόταν ποτέ τον συμβιβασμό.[420] Επίσης πρόβλεψε ότι ο πόλεμος με τον Κεμάλ βρισκόταν στην εκκίνησή του και όχι στο τέλος του, άρα ο Κωνσταντίνος έπρεπε να περιμένει την αποφασιστική στιγμή για να επέμβει.[421] Και ο Γούναρης ζήτησε να μην υπάρξει καμία συμφιλίωση με τον Βενιζέλο, παρά μόνο μια δήλωση του Βασιλιά ότι οι αντιβενιζελικοί δεν ήταν αντίθετοι στην επέκταση στην Μικρά Ασία.[422] Ήταν φανερό στους εξόριστους στην Ιταλία ότι αν ο Κωνσταντίνος συμφιλιωνόταν

[415] Μαρίνος Γερουλάνος, *Αναμνήσεις (1867-1957)*, Αθήνα 1981, Ε.Λ.Ι.Α., σ. 310-311.
[416] Ο Ιωάννης (Τζων) Θεοτόκης πρότεινε στους Βασιλείς συμβιβασμό με τον Βενιζέλο για χάρη των εθνικών συμφερόντων, αλλά δεν εισακούστηκε, βλ. Σπυρίδων Θεοτόκης, *Πολιτικαί Αναμνήσεις*, Αθήνα 1986, σ. 36-38.
[417] Παύλος Καρολίδης, *Συμπλήρωσις της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους» του Κ. Παπαρρηγόπουλου, τόμος 6ος μέρος Β΄*, Ελευθερουδάκη, χ.χ., σ. 294-5.
[418] Παναγιώτης Ν. Πιπινέλης, *Περισσότερον Φώς - Η εθνική μας πολιτική κατά ων πρώτον Παγκόσμιον Πόλεμον*, Αθήνα 1961, σ. 71-72.
[419] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 314/42, επιστολή Δενδραμή προς Βενιζέλο, 3 Σεπτεμβρίου 1919.
[420] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Μεταξά προς Στρέιτ, 3 Ιουλίου 1920.
[421] Στο ίδιο.
[422] Οικονόμου, Αλ., ό.π., σ. 350.

με τον Βενιζέλο, αυτό θα σήμαινε την οριστική ήττα του αντιβενιζελισμού καθώς και την δική τους προσωπική οριστική εξόντωση ως πολιτικά πρόσωπα.

Πρώτο Κεφάλαιο – Η πολιτική οργάνωση του αντιβενιζελισμού, η ίδρυση του ΛΚ, η ανάδυση των Ελευθεροφρόνων και η πρώτη τους σύγκρουση (1920-1922)

6. Η προεκλογική περίοδος του 1920, η ίδρυση του ΛΚ, η ιδεολογία και η σύνθεσή του (Ιούλιος – Νοέμβριος 1920)

Από τον Ιούνιο του 1917 ως τον Ιανουάριο του 1919, οι δραστηριότητες της αντιπολίτευσης είχαν πάψει λόγω των διώξεων που είχαν υποστεί οι ηγέτες της. Πολιτικά ο αντιβενιζελισμός είχε μείνει ακέφαλος καθώς ο Γούναρης είχε εξοριστεί, έτσι ο Παναγής Τσαλδάρης τον αντικατέστησε στην ηγεσία του κόμματος των Εθνικοφρόνων και σε σύσκεψη των βουλευτών του κόμματος αποφασίστηκε να απέχουν από τις συνεδριάσεις της *Βουλής των Λαζάρων*.[423] Από την απόφαση αυτή διαφοροποιήθηκαν όλοι οι βουλευτές των Εθνικοφρόνων από την Μακεδονία, που συμμετείχαν κανονικά στις συνεδριάσεις.[424] Ήδη όμως, από τον Φεβρουάριο του 1919, επιχειρήθηκε με επιτυχία μια πρώτη συσπείρωση των αντιβενιζελικών κομμάτων και πολιτευτών, με επικεφαλής της προσπάθειας τον Παναγή Τσαλδάρη, τον Φ. Δραγούμη ως εκπρόσωπο του εξόριστου Ίωνα, τον Γ. Μπούσιο και τον Ν. Στράτο.[425] Ο τελευταίος προσπάθησε να περιθωριοποιήσει τον εξόριστο Γούναρη ως χαρακτηρισμένο γερμανόφιλο[426] και να λάβει την ηγεσία του αντιβενιζελισμού,[427] αλλά χωρίς αποτέλεσμα καθώς το κόμμα των Εθνικοφρόνων υπό τον Π. Τσαλδάρη παρέμενε προσανατολισμένο στον Γούναρη. Επίσης ο ίδιος ο Στράτος δεν ήταν συμπαθής σε μεγάλο τμήμα του αντιβενιζελισμού λόγω του βενιζελικού παρελθόντος του, της ύποπτης μεταπήδησής του,[428] αλλά και των ακόρεστων προσωπικών του φιλοδοξιών.[429] Επίσης ο Στράτος είχε χαιρετίσει την νίκη των Συμμάχων στην πανηγυρική συνεδρίαση της 23ης Οκτωβρίου 1918, κίνηση που αντιμετωπίστηκε με καχυποψία από τους φανατικούς αντιβενιζελικούς ως επιδοκιμασία του Βενιζέλου και της πολιτικής του.[430]

Ο βενιζελικός αυταρχισμός ξεκίνησε να χαλαρώνει μετά τις αρχές του 1920, με παροχή χάριτος σε πολλούς διωκόμενους αλλά και με νομοθετικά διατάγματα που παρείχαν παραγραφές για τα αδικήματα που διώκονταν ως τότε. Τα μέτρα αυτά που συνιστούσαν μια μερική άρση του Στρατιωτικού Νόμου, τα εξήγγειλε ο ίδιος ο Βενιζέλος από το βήμα της Βουλής τον Απρίλιο του 1920 ως πιθανά ένα διστακτικό βήμα συμφιλίωσης ενώπιον του Μικρασιατικού Αγώνα που είχε αναλάβει και που προβλεπόταν ήδη τραχύς. Τα μέτρα αυτά

[423] Βούρος, ό.π., σ. 58.
[424] Τζιομάκης, ό.π., σ. 101.
[425] Χριστοπούλου, *Γούναρης*, ό.π., σ. 244.
[426] Φ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο (Διχασμός 1916-1919)*, ό.π., σ. 319.
[427] Ως αυτόκλητος αρχηγός της αντιπολίτευσης συναντήθηκε μυστικά με τον Βασιλιά Αλέξανδρο εκείνη την εποχή, βλ. Ζαλοκώστας, ό.π., σ. 87.
[428] Υπήρχε έντονη φήμη ότι είχε χρηματιστεί από την γερμανική προπαγάνδα κατά τα χρόνια του Εθνικού Διχασμού, βλ. Δορδανάς, ό.π., σ. 136.
[429] Φ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο (Διχασμός 1916-1919)*, ό.π., σ. 320.
[430] Επ. Μάλαινος, *Τόμος Ε΄*, ό.π., σ. 38.

όμως ήταν σχετικά διστακτικά, αφορούσαν μια μειοψηφία των διωκόμενων και είχαν προφανώς αργήσει αρκετά.[431] Επίσης δεν εκτιμήθηκαν καθόλου από την *Ηνωμένη Αντιπολίτευση* που χαρακτήρισε με ανακοίνωσή της στις 28 Απριλίου 1920 τα χαλαρωτικά μέτρα ως *χλευασμό* και τον Βενιζέλο ως *υπόδικο για τις πράξεις του.*[432] Για να γίνει αντιληπτό το παράλογο μίσος μεταξύ των δύο παρατάξεων, στις 14 Μαΐου 1920 έλαβε χώρα συνάντηση μεταξύ του Βενιζέλου και των αντιβενιζελικών αντιπολιτευόμενων Βοζίκη και Καλογερόπουλου στην οικία του Διομήδη με προοπτική κάποιας συνεννόησης. Η συνάντηση διακόπηκε πριν αρχίσει γιατί οι τρεις άνδρες διαφώνησαν ποιος είχε καλέσει ποιόν, πρώτος![433]

Η επαναδραστηριοποίηση των αντιβενιζελικών ξεκίνησε σταδιακά καθώς μετριαζόταν ο βενιζελικός ζήλος των πολιτικών διώξεων και εμφανίζονταν τα πρώτα μέτρα επιείκειας. Η πρώτη δημόσια εκδήλωση της σύγκλησης των αντιπολιτευτικών δυνάμεων εκδηλώθηκε στις 24 Δεκεμβρίου 1919, όταν εκδόθηκε επίσημο ανακοινωθέν που φανέρωνε την πολιτική σύμπραξη των Εθνικοφρόνων, του Ν. Στράτου, του Ν. Δημητρακόπουλου και άλλων ανεξάρτητων αντιβενιζελικών για τις ερχόμενες εκλογές με πολιτικό πρόγραμμα που θα ανακοινωνόταν *εν ευθέτω χρόνω*.[434] Πάντως η γενικότερη αίσθηση στον αντιβενιζελισμό ήταν ότι οι εκλογές θα αργούσαν και ίσως δεν γίνονταν ούτε μετά την οριστική υπογραφή ειρήνης με την Τουρκία, καθώς οι βενιζελικοί θα φοβούνταν μια πιθανή ήττα τους.[435]

Σύμφωνα με τους αντιπάλους του, ο βενιζελισμός κατά την τριετή διακυβέρνησή του, είχε καταστεί μισητός στα φτωχότερα τμήματα του πληθυσμού, καθώς κυβερνώντας ασύδοτος είχε αλώσει το δημόσιο τομέα διορίζοντας μόνο υποστηρικτές του,[436] ενώ είχε καταστεί συνώνυμος της διαφθοράς[437] και διασπάθισης του δημοσίου χρήματος. Μια νέα τάξη θεσιθήρων, καιροσκόπων, μεσαζόντων, παρασίτων, κερδοσκόπων και προμηθευτών του δημοσίου αναδυόταν εντός της ελληνικής κοινωνίας ευνοημένο από την ανώμαλη κατάσταση που είχε δημιουργηθεί.[438] Σύμφωνα με ελεγκτική επιτροπή που συστήθηκε από τις αντιβενιζελικές κυβερνήσεις που ακολούθησαν, φαίνεται ότι βενιζελικοί αξιωματούχοι λάμβαναν ποσά από το ταμείο του Κράτους με ασαφείς αιτιολογίες ή για οικονομικά βοηθήματα υποστηρικτών του Καθεστώτος.[439] Υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι όντως υπήρξαν υπερβολικές δαπάνες την βενιζελική τριετία 1917-1920 που αφορούσαν δραστηριότητες κρατικών αξιωματούχων[440] αλλά και την οργάνωση της κυβερνητικής προπαγάνδας στους πολίτες, κυρίως στην επαρχία.[441]

---

[431] Στο ίδιο, σ. 22-23.

[432] Στο ίδιο, σ. 209-210.

[433] Στο ίδιο, σ. 211-212.

[434] Τζιομάκης, ό.π., σ. 104.

[435] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 39, επιστολή Γούναρη προς Στρέιτ, 26 Σεπτεμβρίου 1919.

[436] *«Ο βενιζελισμός, για να στερεωθεί υποστηρίζει με τα όλα του την υπαλληλία, την αυξάνει στον αριθμό και στους μισθούς, τη φουσκόνει (sic), την πληθαίνει, την πολύνει, την παχαίνει. Έτσι σπαταλά τα χρήματα του δημόσιου ταμείου...»*, βλ. Ίων Δραγούμης, *Φύλλα ημερολογίου ΣΤ΄, (1918-1920)*, ό.π., σ. 35.

[437] *Αρχείο Θεόδωρου Πάγκαλου*, *Τόμος Α΄*, σ. 140.

[438] Richter, *Ελλάδα 1915-1917*, ό.π., σ. 146.

[439] *ΣΚΡΙΠ, 29.9.1927.*

[440] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Οικογένειας Μερκάτη, φάκ, 8.3, *«Αναφορές βενιζελικών αξιωματούχων προς τον Νικόλαο Πολίτη για διασπάθιση μυστικών κονδυλίων του υπουργείου Εξωτερικών», 28 Οκτωβρίου 1920*. Στις αναλυτικές αυτές λίστες, που είναι απορίας άξιο πως βρέθηκαν στην κατοχή του βασιλόφρονα Μερκάτη, υπάρχουν δεκάδες δαπάνες που δεν συνοδεύονταν από παραστατικό αλλά έγιναν παράνομα.

[441] Ηλιάκης, *Η απολογία*, ό.π., σ. 85-92

Ο αυταρχισμός των κατώτερων αστυνομικών οργάνων παρέμενε ακατάσχετος και ανεξέλεγκτος δημιουργώντας κοινωνική ασφυξία στους αντιβενιζελικούς.[442] Παράλληλα η επαναδραστηριοποίηση της αντιβενιζελικής αντιπολίτευσης είχε εξοργίσει ομάδες αμυνιτών αξιωματικών που οργανώθηκαν σε έναν υποτυπώδη Στρατιωτικό Σύνδεσμο με σαφείς πολιτικούς προσανατολισμούς. Με επιστολή του στις 7 Απριλίου 1919 ο Βενιζέλος διαμαρτυρόταν έντονα στον Ρέπουλη για δημοσίευμα του *Ελεύθερου Τύπου* που απηχούσε φανερά απόψεις βενιζελικών αξιωματικών, οργανωμένων σε ένα *είδος στρατιωτικού συνδέσμου*, ζητώντας την παραπομπή του εκδότη της εφημερίδας Ανδρέα Καβαφάκη σε στρατοδικείο.[443] Οι αξιωματικοί αυτοί, το καλοκαίρι του 1919 δημοσίευσαν ανώνυμο άρθρο στην εφημερίδα *Βαλκανικός Ταχυδρόμος* υπό τον τίτλο *«Άγρυπνοι φύλακες».* Στο άρθρο αυτό οι βενιζελικοί αξιωματικοί απειλούσαν δημοσίως την αντιπολίτευση με χρήση βίας αν συνέχιζε την αντιπολίτευσή της στην πολιτική Βενιζέλου ξεσηκώνοντας αντιδράσεις από τους αντιβενιζελικούς, ενώ ο Δημήτριος Ράλλης δήλωσε ότι το άρθρο αποδείκνυε την ύπαρξη παρακυβέρνησης στην Ελλάδα. Μετά τον σάλο που προκλήθηκε, ο Βενιζέλος παρέπεμψε τον βενιζελικό εκδότη της εφημερίδας Πότη Τσιμπίδαρο στο στρατοδικείο, όπου όμως αυτός αθωώθηκε, καθώς κάποια μέλη της έδρας ήταν έτσι και αλλιώς μυημένα στην κίνηση των αμυνιτών.[444]

Ένα σημαντικό τμήμα του ελληνικού λαού ειδικά στην Παλαιά Ελλάδα, και παρά την οφθαλμοφανή δικαίωση της εξωτερικής πολιτικής του Βενιζέλου, παρέμενε αφοσιωμένο προς τον Κωνσταντίνο και θεωρούσε τον Βασιλιά Αλέξανδρο ως απλό τοποτηρητή του. Πολλοί αντιβενιζελικοί τον αποκαλούσαν ως *γιό του Βασιλιά,*[445] ενώ ο Γούναρης σε συνέντευξή του στην Ιταλία τον χαρακτήρισε *νεαρό άπειρο πρίγκιπα.*[446] Οι πλέον φανατικοί λυπούνταν ακόμη και για τις διεθνείς επιτυχίες του Βενιζέλου και την αποβίβαση του Ελληνικού στρατού στη Σμύρνη στις 19 Απριλίου 1919,[447] ενώ ο Βενιζέλος ως πρόσωπο συγκέντρωνε την λατρεία του μισού ελληνικού λαού[448] και το μίσος του άλλου μισού. Ο ιδιοκτήτης – διευθυντής της *Καθημερινής* Γεώργιος Βλάχος σε πρωτοσέλιδο άρθρο του μετά την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών δεν έβρισκε ούτε μια λέξη πανηγυρισμού για το

[442] Ο Φ. Δραγούμης κλήθηκε στη χωροφυλακή να δώσει εξηγήσεις γιατί πήγε εκδρομή με άλλους αντιπολιτευόμενους στην Ελευσίνα τραγουδώντας φιλοβασιλικά και αντικυβερνητικά άσματα. Η καταγγελία είχε γίνει από τον οδηγό του αυτοκινήτου που δεν έλαβε το αντίτιμο που είχε συμφωνήσει για τις υπηρεσίες του, βλ. Φ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο (Διχασμός 1916-1919)*, ό.π., σ. 411.

[443] Επιστολή Βενιζέλου προς Ρέπουλη 7ης Απριλίου 1919 σε: Μαλούχος, *1922*, ό.π., σ. 71.

[444] Η μαρτυρία προέρχεται από τον αμυνίτη βενιζελικό αξιωματικό Δημήτριο Βακά που φέρεται να ήταν από τους πρωτεργάτες της κίνησης, βλ. Βακάς, ό.π., σ. 518.

[445] *«Όλοι λεν "ό,τι και αν μας δώσουν, βενιζελικοί δε γινόμαστε"»*, Φ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο (Διχασμός 1916-1919)*, ό.π.., σ. 246· Καρολίδης, *Συμπλήρωσις*, ό.π., σ. 287-288.

[446] Μάλλωσης, *Η πολιτική*, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 465-466.

[447] Φ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο (Διχασμός 1916-1919)*, ό.π., σ. 380.

[448] Τυπικό δείγμα της λατρείας αυτής, τα άρθρα του Παύλου Νιρβάνα στην *Εστία* προσωπικά για τον Βενιζέλο, βλ. Παύλος Νιρβάνας, *Βενιζέλος*, Εστία, Αθήνα 1920, αλλά και τα ενθουσιώδη ποιήματα του μετριοπαθή βενιζελικού Κωστή Παλαμά για την επεκτατική εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου το 1919: *Δωδεκάνησα, Θράκη, Ιωνία πιαστήτε/ στο χορό, Δωδεκάνησα, Ιωνία,/ Θράκη, όλες οι νιφάδες ταιριαστήτε,/ και τα Εφτάνησα και η Μακεδονία./ Και ω πουλιά της ειρήνης μη σκιαχτήτε,/ κι αν κόψει του χορού την αρμονία,/ είτε ερινύα πολέμου φόνισσα, είτε/ μπόρας μπόδισμα. Η Ελλάδα είναι αιώνια*, βλ. Παλαμάς Κωστής, *Άπαντα*, *τόμος έκτος*, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, Αθήνα 2020, σ. 419.

χαρμόσυνο γεγονός, αλλά επικεντρωνόταν στα επαχθή κοινωνικά αποτελέσματα της τριετούς βενιζελικής διακυβέρνησης.[449]

Ο αντιβενιζελισμός κατηγορούσε με πάθος τον Βενιζέλο ως ξενοκίνητο, υποκινητή εμφυλίου σπαραγμού,[450] διαφθορέα των Ελλήνων και υπεύθυνο για την ηθική κατάπτωση τους,[451] ενώ επίσης τον κατηγορούσαν για την οικονομική υποδούλωση της Χώρας λόγω των μεγάλων δανεισμών που υπερέβαιναν τις δυνάμεις του Κράτους.[452] Ομοίως το μίσος των εξόριστων ηγετών του αντιβενιζελισμού εναντίον των βενιζελικών είχε φτάσει στο κατακόρυφο, ενώ ο Γούναρης σε επιστολή του προς τον Στρέιτ χαρακτήριζε τους υποστηρικτές του Βενιζέλου *αχρείους* και *καθάρματα*.[453] Σε άλλη επιστολή του προς τον Βοζίκη τον Ιούνιο, ο Γούναρης διέψευδε φήμες που τον ήθελαν να θέλει να συμβιβαστεί με τον Βενιζέλο, τον οποίο έγραφε ότι δεν ήθελε να τον συναντήσει καν, ενώ χαρακτήριζε στημένες τις δίκες που είχαν γίνει εναντίον των αντιβενιζελικών.[454] Το δυναμικότερο τμήμα των αντιβενιζελικών θα συμμετείχε ευχαρίστως σε ένοπλη εξέγερση εναντίον του Βενιζέλου, αλλά εξέλιπαν εντελώς οι πλέον στοιχειώδεις προϋποθέσεις, ενώ πολλοί μετριοπαθείς σύστηναν υπομονή μέχρι να ξεκαθαρίσει η κατάσταση στο Συνέδριο Ειρήνης.[455]

Ο Βενιζέλος είχε αποφασίσει να προβεί σε εκλογές μετά την οριστική υπογραφή της συνθήκης Ειρήνης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, παρά τις αντίθετες απόψεις πολλών κορυφαίων συνεργατών του, όπως ο Καφαντάρης.[456] Καθώς οι εκλογές πλησίαζαν, οι αντιβενιζελικοί εμφανίζονταν περισσότερο δραστήριοι και τολμηροί, αφού εύρισκαν πρόσφορο έδαφος, ερείσματα και υποστήριξη στην κοινωνία. Η πολιτική πόλωση της εποχής οδήγησε όλους τους αντιπολιτευόμενους αντιβενιζελικούς να δημιουργήσουν μια πολιτική παράταξη την *Ηνωμένη Αντιπολίτευση*, με βασικό σκοπό την ενιαία παρουσία τους σε ένα αντιβενιζελικό ψηφοδέλτιο στις επικείμενες εκλογές. Μέλη της δεκαεξαμελούς διοικούσας επιτροπής της *Ηνωμένης Αντιπολίτευσης* ήταν, ανάμεσα σε άλλους οι Νικόλαος Καλογερόπουλος, Νικόλαος Λεβίδης, Γεώργιος Μπούσιος, Λουκάς Κανακάρης – Ρούφος, Νικόλαος Τριανταφυλλάκος, Ξενοφών Στρατηγός, Νικόλαος Στράτος, Ίων Δραγούμης και Γρηγόρης Ευστρατιάδης. Εκπρόσωποι του Γούναρη και του κόμματος των Εθνικοφρόνων στην επιτροπή, ήταν οι Παναγής Τσαλδάρης, Χαράλαμπος Βοζίκης και Γεώργιος Μπαλτατζής.[457] Ήταν σαφές πάντως από τις διαπραγματεύσεις που είχαν προηγηθεί, ότι υπήρχαν μεγάλες πολιτικές διαφορές μεταξύ των ηγετών της αντιπολίτευσης που τους ένωνε

[449] *Γεώργιος Βλάχος, Άρθρα στην Καθημερινή (1919-1951)*, επιλογή - επιμέλεια: Μιχαήλ Σταματελάτος, Ζήδρος, Αθήνα 1990, σ. 57-59, όπου άρθρο 30ής Ιουλίου 1920: «Μετά τρία έτη…».

[450] Μάλλωσης, *Η πολιτική*, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 466.

[451] *«Βενιζέλος: 1) Προσκαλεστής των ξένων στον τόπο μας, ενισχυτής και επισφραγιστής της ηθικής και υλικής φραγκοκρατίας στην Ελλάδα. 2) Διώχτης των βασιλιάδων από πάθος προσωπικό και αρχομανία. 3) Διαφθορέας και δωροδοκητής των Ελλήνων με χρήματα, τιμές, θέση»*, βλ. Ίων Δραγούμης, *Φύλλα ημερολογίου ΣΤ΄, (1918-1920)*, ό.π., σ. 87.

[452] Φ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο (Διχασμός 1916-1919)*, ό.π., σ. 307.

[453] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 39, επιστολή Γούναρη προς Στρέιτ, 26 Σεπτεμβρίου 1919.

[454] Μάλλωσης, *Η πολιτική*, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 460-464.

[455] Φ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο (Διχασμός 1916-1919)*, ό.π., σ. 359.

[456] Ιωάννης Μπαλάσκας, *Για την άμυνα και την αναγέννηση του ελληνισμού*, Αετός, Αθήνα 1950, σ. 255, όπου εκμυστηρεύσεις του Καφαντάρη στον συγγραφέα.

[457] Καμπάνης, ό.π., σ. 269.

μόνο η αντίθεσή τους στον Βενιζέλο.[458] Επίσης και οι διαπροσωπικές σχέσεις μεταξύ τους δεν ήταν στο καλύτερο σημείο, ενώ είχαν χαμηλή εκτίμηση ο ένας για τις ικανότητες του άλλου.[459]

Από τις αρχές του 1920 οι διεργασίες στους κόλπους της αντιπολίτευσης εντάθηκαν, με βασικό στόχο να συμβιβαστεί ο Δημητρακόπουλος με τον Στράτο, ενώ προτάθηκε η γενική αρχηγία μέσω του αντιβενιζελικού δημοσιογράφου και πολιτευτή Γρηγόριου Ευστρατιάδη στον γηραιό Στέφανο Δραγούμη.[460] Είναι γεγονός ότι η μεγάλη έλλειψη της *Ηνωμένης Αντιπολίτευσης* σε εκείνη τη συγκυρία ήταν ο ηγέτης, ο αρχηγός που τον παραδέχονταν όλοι. Έστω και έτσι, η *Ηνωμένη Αντιπολίτευση* έκανε την πρώτη εμφάνισή της στις 9 Απριλίου 1919 με δημόσια επιστολή διαμαρτυρίας προς τον λαό για την νέα παράταση του βίου της *Βουλής των Λαζάρων*. Συνολικά ο κοινοβουλευτικός βίος της επεισοδιακής αυτής Βουλής παρατάθηκε 5 φορές με ισάριθμα, προφανώς αντισυνταγματικά, διατάγματα.[461] Ακολούθησε επιστολή της προς τους πρεσβευτές των Μ. Δυνάμεων στην Αθήνα στις 22 Μαΐου 1920 που υπογράμμιζε την εθνική ενότητα των Ελλήνων για την ικανοποίηση των εθνικών τους διεκδικήσεων στο Συνέδριο Ειρήνης.[462]

Η προεκλογική στόχευση των αντιβενιζελικών ήταν η Παλαιά Ελλάδα και η Μακεδονία, περιοχές στις οποίες είχαν καταγράψει υψηλές επιδόσεις στις εκλογές του Μαΐου του 1915.[463] Ο φανατικός πυρήνας των υποστηρικτών της *Ηνωμένης Αντιπολίτευσης* αποτελούταν από όσους είχαν διωχθεί την προηγούμενη τριετία λόγω των πολιτικών τους πεποιθήσεων, όσοι είχαν απολυθεί από τις θέσεις τους στο δημόσιο, όσοι είχαν εκτοπιστεί, οι επίστρατοι οι οικογένειές τους κ.τ.λ. Για όλους αυτούς, η εκλογική επιτυχία της *Ηνωμένης Αντιπολίτευσης* ήταν ζήτημα ζωής και θανάτου, ενώ το πρόσωπο - σύμβολο του αγώνα τους ήταν ο *εξόριστος Βασιλιάς* καθώς οι παλαιοκομματικοί πολιτικοί του αντιβενιζελισμού δεν ενέπνεαν εμπιστοσύνη.[464] Η σταδιακή επαναδραστηριοποίηση του αντιβενιζελισμού προκάλεσε ένα αληθινό σοκ στους βενιζελικούς που θεωρούσαν ότι μετά την ήττα των Κεντρικών Αυτοκρατοριών οι αντίπαλοί τους δεν θα είχαν το θράσος να επανεμφανιστούν, και ο ίδιος ο Βενιζέλος από το βήμα της Βουλής στις 18 Μαΐου 1920 επανάφερε τον Στρατιωτικό Νόμο με όλες του τις διατάξεις.[465]

Ακολούθησε η υπογραφή της περίφημης συνθήκης των Σεβρών στις 28 Ιουλίου 1920 που αποτελούσε ουσιαστικά την διπλωματική πραγμάτωση της *Ελλάδας των 2 Ηπείρων και των 5 Θαλασσών πλην Κωνσταντινούπολης*. Είναι όμως αναμφίβολο ότι η Συνθήκη είχε μεγάλες αδυναμίες, *εύθραυστη* όπως οι περίφημες πορσελάνες που κατασκευάζονταν στο Γαλλικό προάστειο όπως δήλωσε δεικτικά ο επιφανής Γάλλος πολιτικός Raymond Poincare. Και

[458] Φίλιππος Σ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο 1919-1920 (Φαίνεται πως χτύπησαν των Ίωνα…)*, επιμέλεια Μάρκος Δραγούμης, Δωδώνη, Αθήνα 2020, σ. 53.

[459] Ο Ίων Δραγούμης συμμετείχε στην *Ηνωμένη Αντιπολίτευση* για να ηττηθεί ο βενιζελισμός, έχοντας ως επόμενο στόχο να εξαφανίσει πολιτικά τους υπόλοιπους αρχηγούς του αντιβενιζελισμού για τους οποίους έτρεφε ελάχιστη εκτίμηση. Γιάννης Α. Μάζης, *Ίων Δραγούμης ο ασυμβίβαστος*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2016, σ. 229.

[460] Φ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο 1919-1920,* ό.π., σ. 72-73.

[461] Οι αντιβενιζελικοί πλέον την ονόμαζαν περιπαικτικά ως *«αθάνατη Βουλή»*, βλ. στο ίδιο, σ. 131.

[462] Ξενοφών Στρατηγός, *Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία*, Δαμιανός, Αθήνα 1999, σ. 115.

[463] Νικόλαος Βασιλείου, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εκλογές του 1920 (τα παθήματα έγιναν μαθήματα;)*, Πελασγός, Αθήνα 2016, σ. 108-109.

[464] Φ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο 1919-1920,* ό.π., σ. 76.

[465] Τσίρος, ό.π., σ. 255.

αυτό γιατί η Ελληνική εδαφική παρουσία στη Μικρά Ασία ήταν περιορισμένη και υπό το βάρος μιας εχθρικής ενδοχώρας. Η Ελλάδα αναλάμβανε την εφαρμογή των όρων της Συνθήκης πρακτικά μόνη της χωρίς την αρωγή των υπολοίπων μεγάλων δυνάμεων, έργο που αποδείχθηκε μεγαλύτερο των περιορισμένων δυνατοτήτων της.[466] Την επομένη της υπογραφής, στις 30 Ιουλίου 1920, καθώς ο Βενιζέλος επέστρεφε στην Ελλάδα και βρισκόταν στον σιδηροδρομικό σταθμό Λυών του Παρισιού δέχθηκε απόπειρα δολοφονίας από τους φανατικούς αντιβενιζελικούς απότακτους αξιωματικούς Τσερέπη και Κυριάκη, γλιτώνοντας οριακά τον θάνατο. Η απόπειρα δολοφονίας είχε οργανωθεί από μια μυστική οργάνωση αντιβενιζελικών αποτάκτων στην οποία συμμετείχαν και πολιτικά πρόσωπα, με απώτερο σκοπό την ταυτόχρονη εξέγερση στην Αθήνα και την ανατροπή της κυβέρνησης.

Όταν έφτασε η είδηση της απόπειρας στην Αθήνα δημιούργησε ένα κύμα αντεκδικήσεων από βενιζελικούς που έμειναν γνωστά ως *Ιουλιανά* και περιλάμβαναν την καταστροφή των περιουσιών γνωστών αντιβενιζελικών πολιτικών και πολιτών καθώς και των γραφείων και των τυπογραφείων όλων των αντιβενιζελικών εφημερίδων. Καταστράφηκαν ζυθοπωλεία, και καφενεία στα οποία σύχναζαν οι αντιβενιζελικοί, οι οικίες των αντιπολιτευόμενων πολιτικών αρχηγών, καθώς και το θέατρο της Μαρίκας Κοτοπούλη, γνωστής οπαδού των αντιβενιζελικών. Η εξόρμηση των βενιζελικών στους δρόμους των Αθηνών εναντίον των πολιτικών τους αντιπάλων όχι μόνο δεν εμποδίστηκε από τις Αρχές, αλλά στις δηώσεις συμμετείχαν χωροφύλακες και στρατιώτες. Η κορύφωση των *Ιουλιανών* υπήρξε η άνανδρη δολοφονία του Ίωνος Δραγούμη από στρατιωτικό απόσπασμα του τάγματος Γύπαρη μέρα – μεσημέρι στους Αμπελόκηπους ενώπιον περαστικών, γεγονός που κηλίδωσε την πολιτική ζωή της Χώρας. Ο Ίων Δραγούμης υπήρξε πανεθνική μορφή, από τους βασικούς πρωταγωνιστές του Μακεδονικού Αγώνα, δημοτικιστής και πρωτοπόρος για την εποχή του εθνικός και κοινωνικός στοχαστής και η δολοφονία του συγκλόνισε ακόμη και μετριοπαθείς βενιζελικούς που πανηγύριζαν ως τότε για τα αποτελέσματα της εξωτερικής πολιτικής του Βενιζέλου όπως ο Κωστής Παλαμάς.[467]

Η *Ηνωμένη Αντιπολίτευση* εκμεταλλεύτηκε την δολοφονία Δραγούμη διοργανώνοντας δεκάδες μνημόσυνα σε όλες τις πόλεις της Ελλάδας, που εξελίχθηκαν σε αντικυβερνητικά συλλαλητήρια, ενώ κατάφερε να συσπειρώσει το πολιτικό της ακροατήριο που ως τότε δεν είχε συγκινηθεί ιδιαίτερα από την πλαδαρή παλαιοκομματική ομοσπονδία της *Ηνωμένης Αντιπολίτευσης* που ούτε τα μέλη της δεν συμφωνούσαν μεταξύ τους.[468] Ομοίως η αντιπολίτευση προσπάθησε να εκμεταλλευτεί πολιτικά τους θανάτους των υπέργηρων Κωνσταντίνου Έσλιν και Σπυρίδωνα Λάμπρου που προκλήθηκαν από τις ταλαιπωρίες που υπέστησαν ο πρώτος στη φυλακή και ο δεύτερος στην εξορία κατά τις διώξεις που υπέστησαν μετά το 1917. Οι τρεις νεκροί παρουσιάστηκαν από τον αντιβενιζελισμό ως οι κορυφαίοι ενός ατελείωτου μαρτυρολόγιου όλων των αντιβενιζελικών που είχαν υποφέρει κατά την προηγούμενη τριετία και που ζητούσαν ακόμη και από τον τάφο, ηθική δικαίωση.[469]

---

[466] Κλάψης, *Πολιτική και διπλωματία*, ό.π., σ. 328-329.

[467] *Το μήνυμα, α! το δολοφόνο κρίμα,/ κατάκαρδα που χτύπαε την πατρίδα,/ και της γιορτής ξεσχίζοντας το ντύμα/ και της χαράς, την έκανε βακχίδα*, βλ. Παλαμάς Κωστής, *Άπαντα*, *τόμος έκτος*, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, Αθήνα 2020.

[468] *«Η γελοία Ηνωμένη Αντιπολίτευση, πολυκέφαλη και ολιγόμυαλη, που αντιπροσωπεύει κυρίως τον κοτζαμπασισμό…»*, βλ. Φ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο 1919-1920,* ό.π., σ. 173. Ο Βενιζέλος την αποκαλούσε σκωπτικά ως *«δεκαεξακέφαλη».*

[469] Ιωάννης Μάλλωσης, *Μάρτυρες (Κ. Έσλιν – Ίων Δραγούμης)*, πρόλογος Γρηγόριος Ευστρατιάδης, Αθήνα 1920.

Το κεντρικό σύνθημα της αντιπολιτευτικής γραμμής της *Ηνωμένης Αντιπολίτευσης* ήταν η απελευθέρωση από την *τυραννία*, ενώ ίσως εσκεμμένα, παραμελήθηκε η παρουσίαση ενός λεπτομερούς προγράμματος για την εξωτερική πολιτική.[470] Ίσως η δολοφονία του Δραγούμη να έπαιξε κάποιο ρόλο στο ζήτημα αυτό, καθώς προοριζόταν για υπουργός Εξωτερικών ενώ ο ίδιος είχε συντάξει πολυσέλιδο υπόμνημα για το Συνέδριο της Ειρήνης τον Ιανουάριο του 1919 όντας εξόριστος,[471] ενώ αρθρογραφούσε με ένταση για ζητήματα εξωτερικής πολιτικής λίγο πριν τη δολοφονία του.[472] Αν άλλωστε στηριζόταν δημοσίως η εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου που ήταν η πλέον λογική πολιτική τοποθέτηση, έμοιαζε εθνικά επιζήμιο να ζητηθεί η πολιτική ήττα και απομάκρυνση του εμπνευστή της.[473] Επίσης εσωτερικά μεταξύ των ιθυνόντων του αντιβενιζελισμού επικράτησε η σκέψη ότι οι Σύμμαχοι δεν θα εγκατέλειπαν την Ελλάδα αν έχανε την εξουσία ο Βενιζέλος αν αυτό υπαγόρευαν τα συμφέροντά τους στην Ανατολή.[474] Στην αποσιώπηση του ζητήματος οι αντιβενιζελικοί βοηθήθηκαν από την προεκλογική τακτική του Βενιζέλου που θέλησε να παρουσιάσει στην κοινή γνώμη το Μικρασιατικό ζήτημα ως οριστικά λήξαν με την απόλυση τριών κλάσεων οπλιτών και με τους επίσημους πανηγυρισμούς στο Παναθηναϊκό Στάδιο. Και όμως ακόμη και κατά την διάρκεια των πανηγυρισμών αυτών, οι αντιβενιζελικοί με επικεφαλής τον τέως εισαγγελέα και φανατικό αντιβενιζελικό Νικόλαο Γερακάρη, οργάνωσαν ισχυρή αντιδιαδήλωση που κινήθηκε απειλητικά προς τον χώρο της εκδήλωσης και διαλύθηκε μόνο με την επέμβαση της χωροφυλακής.[475]

Πάντως είναι επίσης γεγονός ότι ο αντιβενιζελισμός δεν υποσχέθηκε επισήμως τον τερματισμό του πολέμου στην Μικρά Ασία και κάτι τέτοιο δεν ανιχνεύεται ούτε στους προεκλογικούς λόγους των αντιβενιζελικών ηγετών, ούτε σε δημοσιεύματα του Τύπου. Αντίθετα η επίσημη θέση του αντιβενιζελισμού ήταν ότι η Ιωνία και η Ανατολική Θράκη θα αποτελούσαν αναπόσπαστα τμήματα της ελληνικής επικράτειας που η πολιτική του θα εξασφάλιζε οριστικά.[476] Είναι δε χαρακτηριστικό ότι η *Καθημερινή* στις 5 Ιουλίου 1920 κατηγόρησε τον Βενιζέλο για ενδοτισμό, πως παραιτείται από σημαντικές ελληνικές διεκδικήσεις ενώ τον καλούσε να προσαρτήσει μονομερώς όσα εδάφη κατείχε η Ελλάδα στη Μικρά Ασία.[477] Τρεις μέρες μετά την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών, ο Βλάχος προανήγγειλε ότι σε περίπτωση νίκης της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης όχι μόνο θα διατηρούταν το ελληνικό προγεφύρωμα στην Μικρά Ασία, αλλά ο ελληνικός στρατός θα προήλαυνε προς το εσωτερικό για να εξαναγκάσει τον Κεμάλ σε συνθηκολόγηση.[478]

---

[470] Σωτήρης Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας – Ο Βενιζέλος, ο αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, Καστανιώτη, Αθήνα 2015, σ. 159.

[471] Όλο το υπόμνημα που είχε σαφώς αντιβενιζελικό περιεχόμενο σε Ε.Λ.Ι.Α., Α.Ε.Β., φάκ. 9/19, «υπόμνημα Ίωνος Δραγούμη προς την Διάσκεψη Ειρήνης στο Παρίσι», 11 Ιανουαρίου 1919.

[472] Μάζης, ό.π., σ. 247.

[473] Φ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο (Διχασμός 1916-1919)*, ό.π., σ. 391.

[474] Επ. Μάλαινος, *Τόμος Ε΄*, ό.π., σ. 217-218.

[475] Ιωάννης Β. Δασκαρόλης, «Οι πανηγυρισμοί στο Παναθηναϊκό στάδιο για την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών (ο θρίαμβος του Βενιζέλου 15-9-1920)», Ηλεκτρονικό περιοδικό *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας*, https://www.istorikathemata.com/2014/12/the-triumph-of-Venizelos-15-9-1920.html, ημερομηνία ανάκτησης: 15 Ιουνίου 2021.

[476] Συρίγος, Χατζηβασιλείου, ό.π., σ. 125-128.

[477] Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγηΐδος (Το μικρασιατικό ζήτημα στην ελληνική πολιτική (1891-1922*), Εστία, Αθήνα 2015, σελ. 242.

[478] Στο ίδιο, σελ. 242-243.

Προφανώς ίσως υπήρξαν μεμονωμένες περιπτώσεις πολιτευτών που να υποσχέθηκαν στους εκλογείς τους *την επιστροφή των στρατευμένων παιδιών τους,* πάντως αυτό δεν μπορεί να ανιχνευτεί στην επίσημη ρητορική του αντιβενιζελισμού.[479] Και δεν θα μπορούσε γιατί ο αντιβενιζελισμός ήταν οπαδός της Μεγάλης Ιδέας και σε καμία περίπτωση δεν θα μειοδοτούσε στους εθνικούς στόχους που είχαν τεθεί, κάτι που αποδείχθηκε άλλωστε μετά τις εκλογές του 1920.

Η μομφή που αποδόθηκε από τους πολιτικούς τους αντιπάλους ότι ήταν υπέρ μιας *«μικράς και εντίμου Ελλάδος»* ενόχλησαν τους αντιβενιζελικούς ηγέτες. Ο Νικόλαος Στράτος σε προεκλογική του ομιλία στην Λαμία απέκρουσε την κατηγορία ότι ήθελαν μικρή Ελλάδα, υπεραμυνόμενος της ουδετερόφιλης πολιτικής του Βασιλιά ως συνετής διαχείρισης των εθνικών ζητημάτων. Στο ίδιο μήκος κύματος μίλησαν στις προεκλογικές τους ομιλίες τόσο ο Γουνάρης, όσο και ο Ξενοφών Στρατηγός.[480] Η *Ηνωμένη Αντιπολίτευση* κατηγόρησε τον βενιζελισμό ότι είχε ενισχύσει μια οικονομική και πολιτική ολιγαρχία εις βάρος της συντριπτικής πλειοψηφίας του ελληνικού λαού, οι Φιλελεύθεροι ήταν η παράταξη της συναλλαγής, των συμβάσεων και της κατάληψης του Κράτους από τους οπαδούς του. Ένα τυραννικό καθεστώς που χρησιμοποίησε την ακατάσχετη βία για να επιβάλλει την πολιτική του στους πολίτες, με χαρακτηριστικό σύμβολο τον Κρητικό Χωροφύλακα, ένα τυφλό όργανο του βενιζελισμού που *«ίππευσεν εις την ράχην του ελληνικού λαού και τον κυβερνά ως υποζύγιον».*[481]

Από τον Ιούλιο του 1920 και μετά δημιουργούνται σε όλη την Ελλάδα *Λαϊκοί πολιτικοί Σύλλογοι* που συσπείρωσαν τους κατά τόπους αντιβενιζελικούς σε μαχητικούς πολιτικούς πυρήνες, *«μοχλό κινητοποίησης των Ελλήνων πολιτών».*[482] *Οι Λαϊκοί πολιτικοί Σύλλογοι* συσπείρωναν πολιτικά το πλέον μαχητικό τμήμα των αντιβενιζελικών και στην ουσία αποτελούσαν τη συνέχεια των επιστράτων, ενώ στην οργάνωσή τους βοήθησαν όλοι οι απόστρατοι αξιωματικοί.[483] Την ίδρυσή τους υποστήριξε ο Παναγής Τσαλδάρης[484] ο οποίος πιθανά να συνέταξε και το καταστατικό τους[485] και ενέκρινε ο Γούναρης με επιστολή του προς την διοικούσα επιτροπή της *Ηνωμένης Αντιπολίτευσης*.[486] Από την ονομασία τους μετονόμασε το Κόμμα των Εθνικοφρόνων σε Λαϊκό Κόμμα (ΛΚ) στις 17 Οκτωβρίου 1920, μόλις λίγες εβδομάδες πριν τις εκλογές που έμελλε να σημαδέψουν τη σύγχρονη ιστορία της Χώρας. Η απόφαση για την μετονομασία πάρθηκε μετά από ευρεία σύσκεψη στελεχών στο σπίτι του Παναγή Τσαλδάρη, ώστε να τονιστεί η προτεραιότητα των φιλολαϊκών μεταρρυθμίσεων του προγράμματος Γούναρη.[487] Η μετονομασία προφανώς δεν ήταν καθόλου τυχαία, αλλά υπογράμμιζε την μετατόπιση του κόμματος από το *«εθνικό»* στο *«λαϊκό»,* ή με άλλα λόγια, από το ευρύτερο εθνικό συμφέρον που περιλάμβανε τους αλύτρωτους, στο στενό τοπικό λαϊκό που περιλάμβανε κυρίως τον απελευθερωμένο ως τότε

[479] Αντώνης Κλάψης, «Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1920» στο «*κ΄ η Ανατολή του αιμάτου σιντριβάνι» (Μικρασιατική εκστρατεία 1919-1922 – αιτίες και συνέπειες μιας καταστροφής)*, εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα 2022, σελ. 86.
[480] Στο ίδιο, σελ. 250.
[481] *Καθημερινή, 31.10.1920.*
[482] Φ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο (Διχασμός 1916-1919)*, ό.π., σ. 252.
[483] Νιάρχος, ό.π., σ. 159.
[484] Τζιομάκης, ό.π., σ. 105
[485] Μαυρογορδάτος, *Εθνικός διχασμός και μαζική οργάνωση*, ό.π., σ. 124.
[486] Μάλλωσης, *Η πολιτική*, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 469-470.
[487] Δικαίωμα εκλέγειν και εκλέγεσθαι στις γυναίκες, καθιέρωση του θεσμού των δημοψηφισμάτων, διεύρυνση κοινωνικού κράτους κ.τ.λ., βλ. Νικολόπουλος, ό.π., σ. 399.

εθνικό κορμό.[488] Αλλά και στον περίφημο προεκλογικό λόγο του στην Πάτρα την 12η Οκτωβρίου 1920, ο Γούναρης υπογράμμισε την πρόθεσή του να στηρίξει το Κράτος στα σταθερά θεμέλια της *λαϊκής βάσης* επιβεβαιώνοντας την επιτελούμενη στροφή.[489] Λόγω των ακατάσχετων προεκλογικών υποσχέσεων του προς τον λαό, η *ΕΣΤΙΑ* εκτός από οπαδό των Σοβιέτ κατηγόρησε τον Γούναρη και για *λαϊκισμό*.[490]

Η στελεχιακή βάση του ΛΚ ήταν η ίδια με αυτή του κόμματος των Εθνικοφρόνων και περιλάμβανε στον στενό πυρήνα της τους Πέτρο Πρωτοπαπαδάκη, Γ. Μπαλτατζή, Σπυρίδωνα και Γεώργιο Μερκούρη, Αθανάσιο Αργυρό και Παναγή Τσαλδάρη. Είχε όμως και προσθήκες όπως αυτή του Λουκά Κανακάρη – Ρούφου στην Πάτρα που προσχώρησε στο ΛΚ στις παραμονές των εκλογών. Το ΛΚ υπήρξε η ραχοκοκαλιά της *Ηνωμένης Αντιπολίτευσης* στις εκλογές του 1920 με την πολιτική του δύναμη να εδράζεται στην Παλαιά Ελλάδα αλλά με κατεξοχήν προπύργια την Πάτρα και την Αττική. Είχε την πλειοψηφία των πολιτευτών στους κοινούς συνδυασμούς που δημιουργήθηκαν, ενώ ήταν εμφανώς το ισχυρότερο κόμμα σε σχέση με τα υπόλοιπα αντιβενιζελικά κόμματα.[491] Η βασική διαχρονική εκπρόσωπος των θέσεων του κόμματος στον Τύπο για δύο δεκαετίες, υπήρξε η *Καθημερινή* και ο Γεώργιος Βλάχος προσωπικά, ο οποίος είχε απευθείας πρόσβαση στους ηγέτες του κόμματος και κατά κανόνα εξέφραζε δημοσιογραφικά τις θέσεις τους. Η δεύτερη εφημερίδα πολιτικής εκπροσώπησης μέχρι το 1922 ήταν η *Πρωτεύουσα* του Καμπάνη, ο οποίος υπήρξε στενός φίλος και βιογράφος του Γούναρη και μετά το 1932 η *Πρωία* των αδερφών Πεσμαζόγλου. Είναι πάντως σαφές ότι η αντιβενιζελική αντιπολίτευση αντιμετώπιζε ανυπέρβλητα εμπόδια χρηματοδότησης του προεκλογικού της αγώνα.[492]

Η προκήρυξη εκλογών εν μέσω εμπόλεμης κατάστασης με τον πολιτικό φανατισμό στα ύψη, αποτέλεσε ένα βαρύ πολιτικό σφάλμα του Βενιζέλου κάτι που επισημάνθηκε από εχθρούς και φίλους του, που είχε μοιραίες επιπτώσεις στην ίδια την έκβαση της Μικρασιατικής εμπλοκής. Η εκ των υστέρων μεσοπολεμική κατηγορία των αντιβενιζελικών ότι ο Βενιζέλος έκανε εσκεμμένα τις εκλογές ώστε να αποφύγει τις ευθύνες της Μικρασιατικής Εκστρατείας δεν αντέχει σε σοβαρή κριτική. Δεν υπάρχει η παραμικρή σχετική ένδειξη, αλλά αντιθέτως ο Βενιζέλος και η κυβέρνηση κατέφυγαν σε εκλογικές μεθοδεύσεις της τελευταίας στιγμής, όπως ήταν η ψηφοφορία στην Ανατολική Θράκη και στον Στρατό που βρισκόταν στο μέτωπο με ψηφοδέλτιο,[493] ώστε να εξασφαλίσουν την επιτυχία τους. Τα σχετικά νομοσχέδια με τις μεθοδεύσεις αυτές υπέβαλλε ο Ρακτιβάν στη Βουλή των Λαζάρων στις 27 Αυγούστου 1920 για να κλειδώσει η βενιζελική εκλογική νίκη. Οι αντιβενιζελικοί δεν κατάφεραν καν να κατεβάσουν συνδυασμούς στην Ανατολική Θράκη, ενώ η ψήφος στο μέτωπο νοθεύτηκε σε τέτοιο βαθμό ώστε να ακυρωθεί μετεκλογικά και να εξαιρεθεί από τα αποτελέσματα.[494]

Όταν προκηρύχθηκαν οι εκλογές, η πρώτη ενστικτώδης σκέψη του Γούναρη ήταν η αποχή, που εκφράστηκε με διακοίνωση διαμαρτυρίας της *Ηνωμένης Αντιπολίτευσης* προς τους πρέσβεις των Μ. Δυνάμεων και τον Βασιλιά Αλέξανδρο με καταγγελίες για τη επικείμενη

[488] Χριστοπούλου, *Γούναρης*, ό.π., σ. 260.
[489] Αλικανιώτης, *Οι κοινωνικοί και πολιτικοί προσανατολισμοί*, ό.π., σ. 232.
[490] Στο ίδιο, σ. 329-331.
[491] Απολογία Ν. Στράτου, Μικρά Ασία – Η δίκη των Έξι, εκδόσεις Μέρμηγκας, χ.χ., σ. 122.
[492] Φ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο 1919-1920,* ό.π., σ. 101.
[493] Κλάψης, «Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1920», σελ. 84.
[494] Επ. Μάλαινος, *Τόμος Ε΄*, ό.π., σ. 230.

νόθευση του λαϊκού φρονήματος.[495] Ο Γούναρης επέστρεψε στην Ελλάδα στις 11 Οκτωβρίου 1920 με πρώτο σταθμό την Κέρκυρα και δεύτερο στην γενέτειρά του Πάτρα, ακρόπολη του αντιβενιζελισμού, όπου του έγινε αποθεωτική υποδοχή. Στον περίφημο λόγο του στην Πάτρα ο Γούναρης έκανε λόγο για *ένα θίασο της 31ης Μαΐου* χωρίς νόμιμη υπόσταση αφού βάσει Συντάγματος είχε λήξει ήδη δύο χρόνια η εντολή του, που θα λογοδοτούσε ενώπιον της νέας Εθνοσυνέλευσης που θα πρόκυπτε από τις εκλογές.[496] Η παρουσία του Γούναρη, αν και ήδη υπήρχε επιτροπή της αντιπολίτευσης, διαμόρφωσε το προεκλογικό σκηνικό καθώς ο ίδιος ανέλαβε σχεδόν αυτόματα τα ηνία της ηγεσίας όλης της αντιβενιζελικής αντιπολίτευσης και ως αρχηγό της του επιτέθηκε ο βενιζελικός Τύπος.[497] Είναι ίσως η πρώτη φορά στην σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδας που ο αρχηγός της αντιπολίτευσης καθορίστηκε από τον κυβερνητικό Τύπο. Όλοι οι αντιβενιζελικοί πολιτευτές παραδέχτηκαν σιωπηρά τον Γούναρη ως αρχηγό υποβιβάζοντας όλους τους υπόλοιπους, όπως τον Ν. Στράτο, σε δεύτερο ρόλο.[498] Πάντως υπήρχαν πολλά στελέχη του αντιβενιζελισμού όπως ο Ίων Δραγούμης και ο Ιωάννης Μεταξάς, που δεν πίστευαν ότι ο Γούναρης είχε τη στόφα του ηγέτη.

Το προεκλογικό κάλεσμα του Γούναρη απηχούσε τις ριζοσπαστικότερες πτυχές του πολιτικού του προγράμματος όπως αυτό είχε αποκρυσταλλωθεί πριν το 1909. Το κάλεσμα αυτό αποτέλεσε ένα προσκλητήριο προς τα φτωχά λαϊκά στρώματα που είχαν εξαντληθεί από τον βασανιστικό υποσιτισμό των συμμαχικών αποκλεισμών και τη νέα πολεμική εξόρμηση, και τις γυναίκες στις οποίες έταξε ισότιμη νομική αντιμετώπιση και την κατοχύρωση των εκλογικών τους δικαιωμάτων.[499] Προέβλεπε ανάμεσα στα άλλα, άμεση συμμετοχή του λαού σε ζητήματα κρατικής πολιτικής με τοπικά δημοψηφίσματα, με ξεχωριστό αντιπροσωπευτικό Σώμα αγροτών και εργατών για την εναρμόνιση των αντιθέσεων μεταξύ των οικονομικών τάξεων, καθώς και έλεγχο (!) της εκλεγμένης κυβέρνησης από υπηρεσιακή αν συμμορφώνεται ή όχι με την λαϊκή εντολή που είχε λάβει.[500] Από την άλλη, οι βενιζελικοί δεν παρουσίασαν ένα συνεκτικό κοινωνικό πρόγραμμα με παροχές προς τον απλό λαό, καθώς επικεντρώθηκαν στις επιτυχίες της εξωτερικής πολιτικής τους και της δημιουργίας της *Ελλάδας των 2 Ηπείρων και των 5 Θαλασσών*. Έτσι όμως, ένα σημαντικό τμήμα των φτωχών στρωμάτων δεν άκουσε ούτε μια προεκλογική βενιζελική υπόσχεση για την βελτίωση της (κακής) οικονομικής και κοινωνικής του κατάστασης. Το ζήτημα μονοπωλήθηκε από τους αντιβενιζελικούς και προσανατολίστηκε σταθερά προς αυτούς.

Όλα τα τοπικά ζητήματα και οι προσωπικοί υπολογισμοί των ψηφοφόρων έτειναν να ευνοούν τους αντιβενιζελικούς καθώς στην περίοδο αναταραχής που είχε προηγηθεί όλοι είχαν λόγους να είναι δυσαρεστημένοι με το Κράτος εκτός όσων ήταν ενταγμένοι στον στενό του πυρήνα. Επίσης η ταύτιση του Βενιζέλου με πολεμικές περιπέτειες την τελευταία οκταετία, αποτελούσε απωθητικό στοιχείο για πολλές οικογένειες που είτε είχαν νεκρούς είτε τραυματίες στην περίοδο αυτή.[501] Βασική προεκλογική υπόσχεση των αντιβενιζελικών

[495] Αλ. Οικονόμου., ό.π., σ. 354.
[496] Αλικανιώτης, *Γούναρης*, ό.π., σ. 1389.
[497] Χρονόπουλος, ό.π., σ. 339-340.
[498] Απολογία Ν. Στράτου, Μικρά Ασία – Η δίκη των Έξι, σ. 122.
[499] Χρονόπουλος, ό.π., σ. 262.
[500] Αλικανιώτης, *Γούναρης*, ό.π., σ. 127-136· Μάλλωσης, *Η πολιτική ιστορία του Δημήτριου Γούναρη Τόμος Β΄*, σ. 495-496.
[501] Κιτσίκης, ό.π., σ. 116.

ήταν η αποκατάσταση όσων είχαν διωχθεί από τους βενιζελικούς την προηγούμενη τριετία, αλλά και την επαναφορά της εθνικής ανεξαρτησίας.[502] Παράλληλα ο αντιβενιζελισμός κέρδιζε έδαφος και στους αξιωματικούς της στρατιάς στη Μικρά Ασία, αλλά και στους κληρωτούς στρατιώτες λόγω της φαινομενικά φιλειρηνικής εξωτερικής πολιτικής του.[503] Όλη η κοινή γνώμη των Μικρασιατών ήταν εχθρική προς τους αντιβενιζελικούς και όταν μια προεκλογική επιτροπή τους μετέβη στη Σμύρνη με επικεφαλής τον Μανουσόπουλο για να μεταβεί το μέτωπο γιουχαΐστηκε από συγκεντρωμένο πλήθος στο λιμάνι και εξαναγκάστηκε να επιστρέψει στην Αθήνα άπρακτη.[504] Άλλοι εκπρόσωποι της *Ηνωμένης Αντιπολίτευσης* που μετέβησαν στη Μικρά Ασία, είτε εξυβρίστηκαν είτε προπηλακίστηκαν, ενώ σε πολλούς αρνήθηκαν να παρέχουν στέγη και τροφή έναντι οποιουδήποτε τιμήματος.[505] Πάντως για την εξωτερική πολιτική και τη Μικρασιατική εκστρατεία ο Γούναρης υποστήριζε δημοσίως τη συνέχιση και την τελική επιτυχία της εκστρατείας αντιλαμβανόμενος ότι θα ήταν αδύνατον να υποστηρίξει την αποχώρηση στο σημείο που είχε φτάσει η κατάσταση.[506]

- ***η επισιτιστική κρίση μέχρι τις παραμονές των εκλογών του 1920[507]***

Ήδη όμως δύο έτη μετά τη λήξη του μεγάλου πολέμου και η πραγματικότητα του λαϊκού επισιτισμού παρέμεινε ζοφερή. Η κυβέρνηση ήρε την πώληση άρτου μέσω δελτίων στα τέλη του 1918 και αυτό οδήγησε στην κατακόρυφη αύξηση της τιμής του λευκού άρτου με τιμή 2,40 δρχ. την οκά, τίμημα που πολύ λίγοι μπορούσαν να πληρώσουν, αλλά και στην περαιτέρω πτώση της ποιότητας του μαύρου ψωμιού.[508] Στη Σμύρνη το λευκό ψωμί είχε τιμή 2 δρχ. η οκά, προκαλώντας δυσφορία στον πληθυσμό και ανησυχία στην ελληνική Αρμοστεία.[509] Η Κυβέρνηση αντέδρασε άμεσα διεξάγοντας ελέγχους στα αρτοποιεία με επόπτες, καθώς είχε παρατηρηθεί το φαινόμενο οι αρτοποιοί να μην ψήνουν καλά το ψωμί ώστε να διατηρεί μεγαλύτερο βάρος στο ζύγι. Μετά από παράπονα των καταναλωτών για την ποιότητα του ψωμιού, η κυβέρνηση προσπάθησε να ελέγξει την κατάσταση διεξάγοντας δοκιμαστικές ζυμώσεις από ειδική επιτροπή.[510] Οι αρτοποιοί της Αθήνας είχαν προκαλέσει την αγανάκτηση της κοινής γνώμης καθώς αρνήθηκαν να συμμορφωθούν με τις κρατικές υποδείξεις[511] και κήρυξαν γενική απεργία στις 16 Οκτωβρίου 1919. Η κυβέρνηση αντέδρασε βίαια και επίταξε 67 αρτοποιεία αναγκάζοντάς τα να λειτουργήσουν κανονικά, ενώ δόθηκε εντολή στο αρμόδιο τμήμα επισιτισμού του Στρατού να ετοιμάσει μεγάλες ποσότητες άρτου τις οποίες να διακινήσει με στρατιωτικά φορτηγά προς πώληση εντός των Αθηνών.[512]

---

[502] Τζιομάκης, ό.π., σ. 108.

[503] Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας*, ό.π., σ. 111.

[504] Μιχαήλ Ροδάς, *Η Ελλάδα στη Μικράν Ασία (1918-1922)*, Τυπογραφεία Κλεισιούνη, Αθήνα 1950, σ. 187.

[505] Παναγάκος, ό.π., σ. 415-417.

[506] Παρά τα εναντίον θρυλούμενα, η αντιβενιζελική αντιπολίτευση επίσημα δεν υποστήριξε τον τερματισμό της εκστρατείας, βλ. Χριστοπούλου, *Γούναρης*, ό.π., σ. 258· Πλουμίδης, *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης*, ό.π., σ. 300-301.

[507] Ιωάννης Β. Δασκαρόλης, «Το βρώμικο ψωμί» Η σιτοδεία στην Ελλάδα από τον Εθνικό Διχασμό στη Μικρασιατική Καταστροφή (1916-1922)» στο στο «*κ΄ η Ανατολή του αιμάτου σιντριβάνι» (Μικρασιατική εκστρατεία 1919-1922 – αιτίες και συνέπειες μιας καταστροφής)*, εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα 2022, σελ. 97.

[508] *«Είνε εν ψωμοειδές κατασκεύασμα με ίχνη τινά σίτου και με οργιάζοντα τον αραβόσιτον και τούτον όχι καλής ποιότητος, αθλιώτατα δε κατασκευαζόμενον κατά τα κέφια των αρτοποιών». Εμπρός, 10.1.1919.*

[509] *Εμπρός, 15.5.1919.*

[510] *Εμπρός, 8.10.1919*, άρθρο: «Η τραγωδία του άρτου: Νέαι δοκιμαί».

[511] *Εμπρός, 15.10.1919*, άρθρο: «Το σκάνδαλο των αντιδραστικών αρτοποιών».

[512] *Εμπρός,17.10.1919*, άρθρο: «Το χθεσινόν πραξικόπημα των συντεχνιών των αρτοποιών».

Για να ελέγξει την κατάσταση με την άνοδο της τιμής του ψωμιού που έμοιαζε ανεξέλεγκτη, η κυβέρνηση επέβαλε εκ νέου διατίμηση για το μαύρο ψωμί στις 1,30 δρχ. την οκά. Η απόφαση αυτή εξόργισε τους αρτοποιούς που κατέβηκαν σε απεργίες σε όλη την Ελλάδα. Στον Βόλο όλοι οι αρτοποιοί της πόλης αρνήθηκαν να ζυμώσουν και συνελήφθησαν, ενώ τα αρτοποιεία επιτάχθηκαν από την Αστυνομία και λειτούργησαν κανονικά με εργάτες.[513] Λίγους μήνες μετά, η κυβέρνηση αναγκάστηκε να δεχτεί 20 λεπτά αύξηση στην τιμή του μαύρου και 40 λεπτά αύξηση στην τιμή του λευκού ψωμιού, δημιουργώντας μια νέα επισιτιστική κρίση στην αγορά.[514] Αλλά ούτε αυτές οι αυξήσεις ήταν αρκετές για τους αρτοποιούς που κατέφυγαν στην χρήση μαγιάς μπύρας στην παρασκευή ψωμιού, εξισορροπώντας προσωρινά την κατάσταση.[515]

Οι λαϊκές μάζες δυσανασχετούσαν με την επισιτιστική τους κατάσταση αλλά και με την κακή ποιότητα του ψωμιού που καλούνταν να καταναλώσουν, ενώ σημειώνονταν συνεχώς κρούσματα γαστρεντερίτιδας. Ακόμη και η φιλοκυβερνητική εφημερίδα *Μακεδονία* περιέγραφε το μαύρο ψωμί ως *«μαύρη λασπώδη μάζα, την αηδεστάτην, την ανεπίδεκτον ψησίματος, και μασήματος και προωρισμένην ως ψωμί του λαού. Μα τι κατάσταση είναι αυτή επιτέλους; Δεν θα αξιωθή ο κόσμος να ιδή σε τίποτε καμμίαν σταθεράν διόρθωσιν;»*.[516] Εκτός όλων αυτών, φαίνεται ότι υπήρχε και σοβαρό πρόβλημα καθαριότητας στα αρτοποιεία που αντανακλούσε στην ποιότητα του ψωμιού. Σε αιφνιδιαστικό έλεγχο από τις Αρχές στα αρτοποιεία του Πειραιά, σε σύνολο 181, τα 180 βρέθηκαν ακάθαρτα, το νερό που χρησιμοποιούσαν είχε σκουλήκια, οι εργάτες κοιμούνταν εντός των αρτοποιείων χρησιμοποιώντας για κλινοσκεπάσματα τα σακιά από τα άλευρα, ενώ οι αυλές τους ήταν πλήρεις από ακαθαρσίες που προέρχονταν από οικόσιτα ζώα που διατηρούσαν εκεί. Το μοναδικό αρτοποιείο που βρέθηκε εν τάξει, είχε ως προσωπικό μια γυναίκα και τις δύο κόρες της που φρόντιζαν για την καθαριότητα του χώρου.[517]

Οι ομιλίες των ηγετών της *Ηνωμένης Αντιπολίτευσης* ήταν όλες εμπρηστικές, χαρακτηρίζονταν από αδιαλλαξία έναντι των βενιζελικών και του Βενιζέλου προσωπικά, αλλά τηρούσαν χαρακτηριστική σιωπή για την κρίσιμη θέση της Ελλάδας στη Μικρά Ασία.[518] Η εκλογική στρατηγική του Γούναρη απέδωσε, καθώς η συντριπτική πλειοψηφία των φτωχών λαϊκών στρωμάτων στρατεύτηκε με ενθουσιασμό στις τάξεις των αντιβενιζελικών για να αποτιναχθεί *ο βενιζελικός ζυγός και η ξενοκρατία*.[519] Τα ανοίγματα του Γούναρη στα φτωχότερα λαϊκά στρώματα στιγματίστηκε από την *Εστία* ως κήρυξη των Σοβιέτ,[520] ενώ παραμονές των εκλογών 52 συνδικαλιστικές οργανώσεις υποστήριξαν με δημόσιες ανακοινώσεις τους τους συνδυασμούς της *Ηνωμένης Αντιπολίτευσης.*

Επίσης την κοινή γνώμη εξόργιζε η φανερή αδυναμία της κυβέρνησης να πατάξει την αισχροκέρδεια και την διαφθορά στις δημόσιες υπηρεσίες. Από την κατάσταση όπως είχε

[513] *Ριζοσπάστης, 25.2.1920.*
[514] *Εμπρός, 3.6.1920*, άρθρο: «Η ύψωσις του ψωμιού».
[515] *Εμπρός, 24.10.1920.*
[516] *Μακεδονία, 3.7.1920.*
[517] *Εμπρός, 12.9.1920*, άρθρο: «Τι ψωμί τρώγει ο Πειραιεύς. Από τα 181 τα 180 ακάθαρτα!».
[518] Ν. Βασιλείου, ό.π., σ. 131.
[519] Σεραφείμ Μάξιμος, *Κοινοβούλιο η Δικτατορία;*, Στοχαστής, Αθήνα 1975, σ. 12-13.
[520] Νικολόπουλος, ό.π., σ. 401.

διαμορφωθεί, φαινόταν ότι ευνοούνταν κυρίως οι πλοιοκτήτες, οι δημόσιοι υπάλληλοι, οι μεγάλοι γαιοκτήμονες, οι βιομήχανοι και οι μεγαλέμποροι, ενώ η μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού στα αστικά κέντρα δεν είχε ψωμί να φάει – κυριολεκτικά. Όπως έγραφε η Καθημερινή *«μετά τετραετία πιέσεων και τυραννίας [..] οι πολλοί πεινούν και οι ολίγοι φίλοι του κ. Βενιζέλου πλουτίζονται, χορταίνονται, αγοράζουν μέγαρα, κτίζουν επαύλεις, κυκλοφορούν επ΄ αυτοκινήτων.»*[521] Έτσι στις παραμονές των εκλογών του 1920 ο περίφημος προεκλογικός χάρτης της Μεγάλης Ελλάδας των *2 ηπείρων και των 5 θαλασσών* με τον Βενιζέλο και η διαφαινόμενη υλοποίηση του προαιώνιου εθνικού πόθου της *Μεγάλης Ιδέας*, δεν είχε την αναμενόμενη απήχηση στο εκλογικό Σώμα. Το φιλολαϊκό κάλεσμα του Γούναρη και της *Ηνωμένης Αντιπολίτευσης* προς τα φτωχά λαϊκά στρώματα και τις γυναίκες που είχαν δοκιμαστεί την παρελθούσα τριετία και που αναζητούσαν μια αλλαγή στην εσωτερική πολιτική, βρήκε μεγάλη ανταπόκριση και οδήγησε στην απρόσμενη εκλογική ήττα των Φιλελευθέρων το 1920.[522]

- ***Ο αιφνίδιος θάνατος του Βασιλιά Αλέξανδρου (12 Οκτωβρίου 1920)***

Ο καταλύτης των εκλογών υπήρξε ο απροσδόκητος θάνατος του Βασιλιά Αλέξανδρου στις 12 Οκτωβρίου 1920 από σηψαιμία, καθώς έδωσε πολιτειακό χαρακτήρα στις εκλογές και συσπείρωσε περαιτέρω τον αντιβενιζελισμό που πρόβαλλε ως βασική του προεκλογική θέση την επιστροφή του λαοφιλούς[523] *εξόριστου* Κωνσταντίνου. Ο αντιβενιζελισμός επένδυσε σε ρητορική υπέρ της επιστροφής του Βασιλιά Κωνσταντίνου, ενώ ο Βενιζέλος βρέθηκε σε εμφανώς δύσκολη θέση καθώς ο Θρόνος έμενε κενός, αφού ο Διάδοχος Γεώργιος δεν ήταν αρεστός στους Συμμάχους ενώ ο ανήλικος Παύλος αρνήθηκε εγγράφως την πρόσκληση που δέχθηκε. Ο Βενιζέλος δίσταζε να προτείνει την Αβασίλευτη Δημοκρατία, λόγω των πιθανών διεθνών επιπλοκών με την Αγγλία, ενώ υπολόγιζε ότι αυτό θα προξενούσε πρόσθετη εκλογική ζημιά στους Φιλελεύθερους, καθώς η Βασιλεία παρέμενε το πολίτευμα που ακόμη προτιμούσε η πλειοψηφία των Ελλήνων.[524]

Το Στέμμα πολιτειακός θεσμός και σύμβολο παρέμενε ριζωμένο στη συνείδηση της συντριπτικής πλειοψηφίας των Ελλήνων στην Παλαιά Ελλάδα, συνδεδεμένο με το βυζαντινό όραμα ανασύστασης μιας ελληνικής αυτοκρατορίας και ταυτισμένο με αρχέτυπες θρησκευτικές προσλαμβάνουσες παραστάσεις των Ελλήνων ιδιαίτερα της επαρχίας. Επίσης παρέμενε το νόμιμο πολίτευμα της Ελλάδας προστατευόμενο από συνταγματικά κείμενα και συμβάσεις του ελληνικού πολιτεύματος, αμετάβλητα για 5 δεκαετίες τουλάχιστον.[525] Όπως παραδέχθηκε και ο ίδιος ο Βενιζέλος, αλλά επιβεβαιώνει και ο Παρασκευόπουλος, ήταν λάθος του που δεν πρότεινε τον Θρόνο στον διάδοχο Γεώργιο, καθώς μια τέτοια λύση θα γινόταν αποδεκτή τόσο από τον εξόριστο Κωνσταντίνο όσο και από την συντριπτική πλειοψηφία των αντιβενιζελικών.[526]

---

[521] Πλουμίδης, *Τα μυστήρια*, ό.π., σελ. 247.

[522] Μάξιμος, ό.π., σ. 11-13.

[523] Σύμφωνα με τον Άγγλο δημοσιογράφο και φιλόσοφο Toynbee, ο Κωνσταντίνος απολάμβανε ευρείας δημοτικότητας και αποδοχής, βλ. Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας*, ό.π., σ. 178.

[524] Βίκτωρ Παπακοσμάς, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το ζήτημα του αβασίλευτου δημοκρατικού πολιτεύματος (1916-1020)», στο Συλλογικό έργο, *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλος και την εποχή του*, Φιλιππότη, Αθήνα 1980, σ. 485-499.

[525] Πλουμίδης, *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης*, ό.π., σ. 274.

[526] Υπήρξε σχετική επιβεβαίωση από τον Μανουσόπουλο στον Παρασκευόπουλο στις παραμονές των εκλογών στη Σμύρνη, βλ. Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, *Απομνημονεύματα*, *Τόμος Β΄*, Πυρσός, Αθήνα 1935, σ. 368-369.

7. Ο αντιβενιζελισμός στην εξουσία - Η πρώτη μετωπική σύγκρουση του Μεταξά με το ΛΚ (1921-1922)

Μετά τον απροσδόκητο εκλογικό θρίαμβο[527] στις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920, ο αντιβενιζελισμός επανήλθε με ανώμαλο τρόπο στην εξουσία,[528] με πρώτο πρωθυπουργό τον Δημήτριο Ράλλη και υπουργό στρατιωτικών τον Δημήτριο Γούναρη, ώστε να εξασφαλιστεί η ευμενής στάση του Διεθνούς παράγοντα. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε κάποιες περιφέρειες της Παλαιάς Ελλάδας όπως στην Κεφαλλονιά[529] και στην Ερμιονίδα,[530] όταν μαθεύτηκε η εκλογική ήττα του Βενιζέλου, φανατικοί αντιβενιζελικοί κατέλαβαν και κατέλυσαν αυθαίρετα τις (βενιζελικές) Αρχές. Σε άλλα μέρη σημειώθηκαν ταραχές και καταστροφές σε σπίτια και σε καταστήματα βενιζελικών πολιτών, πολλοί εκ των οποίων διαπομπεύτηκαν δημοσίως, ενώ οι εκδηλώσεις υπέρ του Κωνσταντίνου έλαβαν μορφή μαζικής υστερίας.[531] Μια μεγάλη φάλαγγα αντιβενιζελικών διαδηλωτών με επικεφαλής τον Ν. Στράτο όρμησε στις φυλακές Αβέρωφ και απελευθέρωσε όσους αντιβενιζελικούς κρατούνταν για πολιτικά αδικήματα, όπως τον Αναστάσιο Παπούλα, τους οποίους μετέφεραν στους ώμους τους στο κέντρο των Αθηνών πανηγυρίζοντας.[532] Η δημόσια τάξη είχε διασαλευθεί καθώς οι κορυφαίοι βενιζελικοί αξιωματούχοι των Αρχών είτε είχαν εγκαταλείψει τις θέσεις τους, είτε κανείς δεν άκουγε τις διαταγές τους και η Χώρα βρέθηκε για λίγες ώρες παντελώς αναρχούμενη, ένα βήμα πριν την ολοκληρωτική εξέγερση, ίσως και τον εμφύλιο.[533] Μια από τις χειρότερες ακρότητες των ημερών εκείνων υπήρξε η πολιτική δολοφονία του Στέφανου Φατσέα, προέδρου του Α΄ Διαρκούς Στρατοδικείου, που είχε επιβάλλει την θανατική ποινή σε πολλούς αντιβενιζελικούς λιποτάκτες την προηγούμενη τριετία.[534]

Οι αντιβενιζελικές κυβερνήσεις από την πρώτη στιγμή της ανόδου τους στην εξουσία βρέθηκαν αντιμέτωπες με ένα κύμα απαιτήσεων για αποζημιώσεις, αποκαταστάσεις και ρουσφέτια από τους υποστηρικτές τους που θεωρούσαν ότι είχε επέλθει η στιγμή να δικαιωθούν για τους αγώνες τους την προηγούμενη περίοδο.[535] Έτσι, οι πρώτες νομοθετικές πρωτοβουλίες της νέας κυβέρνησης αφορούσαν μια συνολική αμνηστία που περιλάμβανε όσους αντιμετώπισαν πολιτικές διώξεις την προηγούμενη τριετία, την επαναφορά όλων των

[527] Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας*, ό.π., σ. 175. Ο αντιβενιζελικός εκλογικός θρίαμβος στηρίχθηκε στο γεγονός ότι πήραν το σύνολο των εδρών στην Παλαιά Ελλάδα (177 έδρες), χάνοντας μόνο 7 (3 στην Ύδρα, 2 στις Σπέτσες και 2 στην Άρτα), βλ. Βασιλείου Ν., ό.π., σ. 157-158. Χαρακτηριστικό είναι ότι ούτε ο ίδιος ο Βενιζέλος δεν εκλέχθηκε βουλευτής!

[528] Όλοι οι υπουργοί ανέλαβαν καθήκοντα χωρίς να συναντηθούν με τους προκατόχους τους ώστε να ενημερωθούν για την κατάσταση στους τομείς του κράτους που αναλάμβαναν. Πλουμίδης, *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης*, ό.π., σ. 366.

[529] Γερουλάνος, ό.π, σ. 310.

[530] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Κωνσταντίνου Κοτζιά, φάκ. 3.2, *(εκλογικά πολιτικά -1933)*, *Ανοικτή επιστολή Σταμάτη Μερκούρη προς Παναγή Τσαλδάρη Ιανουαρίου 1934.*

[531] Δέλτα, *Ελευθέριος Βενιζέλος*, ό.π., σ. 72-75.

[532] Γρηγοριάδης, *Διχασμός – Μικρά Ασία*, ό.π., σ. 410. Απολογία Ν. Στράτου, Μικρά Ασία – Η δίκη των Έξι, σ. 125.

[533] Στο ίδιο.

[534] Γεώργιος Βλάχος, «Έστω το τελευταίον!», *Καθημερινή, 24.12.1920.*

[535] Ενδεικτικά και μόνο, Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Δημήτριου Γούναρη, φάκ. 1.1, επιστολή Αθ. Μίχα προς Γούναρη, 16 Ιουνίου 1921. Ο Αθανάσιος Μίχας ήταν γνωστός λογοτέχνης, υποστηρικτής της Βασιλείας, ενώ είχε διατελέσει συντάκτης της αντιβενιζελικής εφημερίδας *Αθηναϊκή*. Σε δύο επιστολές του προς τον Γούναρη θυμίζει τις υπηρεσίες του προς την αντιβενιζελική παράταξη και τους κινδύνους που τον εξέθεσαν αυτές την προηγούμενη τριετία, ζητώντας την μετάθεση του άρρωστου αδερφού του από το μέτωπο στη Σμύρνη ή την Ανδριανούπολη και τον διορισμό του ίδιου σε μια δημόσια υπηρεσία.

όσοι είχαν απολυθεί για πολιτικούς λόγους σε όλους τους τομείς της δημόσιας διοίκησης,[536] αλλά και την αθώωση όσων είχαν λιποτακτήσει κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο επηρεασμένοι από την φιλοβασιλική προπαγάνδα.[537] Επίσης επανάφερε όλους τους απότακτους αντιβενιζελικούς αξιωματικούς αποδίδοντας και τις προαγωγές που τυχόν είχαν χάσει στο ενδιάμεσο διάστημα.[538] Όλοι οι απότακτοι που επανήλθαν, μετατέθηκαν στην Μικρά Ασία τοποθετούμενοι κατά κανόνα σε μάχιμες θέσεις, δημιουργώντας σοβαρά προβλήματα προστριβών με τους συναδέλφους τους, ενώ οι ίδιοι είχαν παραμείνει ξένοι στις εξελίξεις της στρατιωτικής Τέχνης, ενώ κάποιοι εξ αυτών ήταν ανίκανοι να προσφέρουν.[539]

Σχεδόν αμέσως αποκαταστάθηκαν σε όλα τα δημόσια κτήρια τα πορτραίτα του εξόριστου Βασιλιά Κωνσταντίνου και της Σοφίας, ενώ τα δικαστήρια διατάχθηκαν να εκδίδουν τις αποφάσεις τους στο όνομα του Βασιλιά Κωνσταντίνου.[540] Στην Αθήνα αλλά και σε άλλες πόλεις διοργανώνονταν συνεχώς παλλαϊκές διαδηλώσεις αντιβενιζελικών που κρατούσαν κλαδιά ελιάς και μεγάλα πορτραίτα του εξόριστου βασιλικού ζεύγους τραγουδώντας τον βασιλικό Θούριο, ενώ πολλοί διαδηλωτές προσέρχονταν ένοπλοι και πυροβολούσαν στον αέρα ακόμη και τα τηλεφωνικά καλώδια.[541] Στη Σμύρνη στρατιώτες προερχόμενοι κυρίως από την Π. Ελλάδα διαδήλωναν επί μέρες στην προκυμαία της πόλης κρατώντας κλαδιά ελιάς, φωτογραφίες του βασιλιά Κωνσταντίνου και πυροβολώντας στον αέρα, χωρίς να πειθαρχούν στους αξιωματικούς τους.[542] Όμως, παρά τις προσδοκίες των στρατιωτών για αποστράτευση, ο αντιβενιζελισμός συνέχισε την Μικρασιατική Εκστρατεία για μια σειρά από σημαντικούς λόγους που καθιστούσαν αδύνατη κάθε άλλη επιλογή.[543]

Η εκλογική νίκη των αντιβενιζελικών το 1920 προκάλεσε την ολική επαναφορά των υποστηρικτών τους σε όλους τους τομείς της δημόσιας διοίκησης και την αντίστοιχη διακριτική η μη περιθωριοποίηση όσων βενιζελικών κατείχαν υψηλόβαθμες θέσεις στην κρατική μηχανή στην Δικαιοσύνη και στον Στρατό. Στις 9 Νοεμβρίου 1920 αντικαταστάθηκαν 29 βενιζελικοί νομάρχες με αντιβενιζελικούς (στην Άρτα ορίστηκε προσωρινός Νομάρχης ο δημόσιος υπάλληλος και μετέπειτα γνωστός αντιβενιζελικός ποιητής Κωνσταντίνος Καρυωτάκης) ενώ πολλοί βενιζελικοί δήμαρχοι σε μεγάλα αστικά κέντρα εξαναγκάστηκαν σε παραίτηση. Αντικαταστάθηκαν ακαριαία όλοι οι βενιζελικοί γενικοί γραμματείς των υπουργείων όπως ο Νίκος Καζαντζάκης στο υπουργείο Περιθάλψεως, ανώτερα στελέχη των υπουργείων αλλά και βενιζελικοί διπλωμάτες όπως ο Δημήτριος Κακλαμάνος και ο Απόστολος Αλεξανδρής.[544] Αποκαταστάθηκαν με Βασιλικό Διάταγμα της 16ης Νοεμβρίου 1920 οι 22 αντιβενιζελικοί μητροπολίτες που είχαν παυτεί, ανάμεσά τους και ο Αρχιεπίσκοπος Θεόκλητος, ενώ ο βενιζελικός Μελέτιος Μεταξάκης μηνύθηκε από τον αντιβενιζελικό πανεπιστημιακό Παύλο Καρολίδη για την παλαιά

[536] ΦΕΚ 272, 26ης Νοεμβρίου 1920, *«Περί επαναφοράς δικαστικών και εισαγγελικών υπαλλήλων»*· ΦΕΚ 279, 4ης Δεκεμβρίου 1920, *«Περί επαναφοράς των απολυθέντων μονίμων υπαλλήλων».*

[537] ΦΕΚ 290, 21ης Δεκεμβρίου 1920, *«Περί απαλλαγής από των ποινών της λιποταξίας και ανυποταξίας των οπλιτών του Στρατού»*· Μαλέσης, ό.π., σ. 177.

[538] ΦΕΚ 287, 15ης Δεκεμβρίου 1920, *«Περί αποκαταστάσεως αξιωματικών εις σειράν αρχαιότητός των».*

[539] Παναγάκος, ό.π., σ. 443-444.

[540] Smith, ό.π., σ. 294.

[541] Στο ίδιο.

[542] Κλεάνθης Μπουλαλάς, *Η Μικρασιατική εκστρατεία 1919-1922*, Αθήνα 1959, σ. 94· Ροδάς, ό.π., σ. 188.

[543] Στρατηγός, ό.π., σ. 143-147.

[544] Smith, ό.π., σ. 311-312.

αμφιλεγόμενη πολιτεία του στην Αίγυπτο[545] και καθαιρέθηκε.[546] Στην Εθνική Τράπεζα, την διοίκησή της ανέλαβε ο αντιβενιζελικός οικονομολόγος Δημήτριος Μάξιμος που επανήλθε από το εξωτερικό μετά την εκλογική ήττα Βενιζέλου.[547] Αλλά και στο υπουργείο Παιδείας παραιτήθηκαν αμέσως οι εμπειρογνώμονες δημοτικιστές Μανόλης Τριανταφυλλίδης, Δημήτριος Γλυνός και Αλέξανδρος Δελμούζος, τα αναγνωστικά του δημοτικισμού που είχαν εισάγει στη δημόσια εκπαίδευση αποσύρθηκαν,[548] ενώ ο μόνος ανώτατος βενιζελικός αξιωματούχος που διατήρησε τη θέση του ήταν ο Ύπατος Αρμοστής στη Σμύρνη Αριστείδης Στεργιάδης.

Η ολική επαναφορά των αντιβενιζελικών στην κρατική μηχανή δεν οδήγησε σε μαζικές απολύσεις βενιζελικών που κατά κανόνα απλά παραμερίστηκαν από τις ανώτερες θέσεις που κατείχαν στην ιεραρχία.[549] Παρά την θέλησή τους να ικανοποιήσουν τους υποστηρικτές τους, οι αντιβενιζελικές κυβερνήσεις της περιόδου κινήθηκαν μετριοπαθέστερα από ό,τι οι αντίπαλοί τους την προηγούμενη τριετία. Ο λόγος ήταν ότι προφανώς θα έπεφταν σε μια μεγάλη πολιτική αντίφαση αν εκλέγονταν με το σύνθημα της πτώσης της βενιζελικής δικτατορίας ώστε αυτή να αντικατασταθεί από μια αντιβενιζελική. Επίσης, ο υπέρ πάντων αγώνας στη Μικρά Ασία είχε απορροφήσει όλους τους διαθέσιμους οικονομικούς πόρους του Κράτους, έτσι οι δυνατότητες για μετεκλογικά ρουσφέτια και αποζημιώσεις ήταν εξαιρετικά περιορισμένες. Οι καθυστερήσεις και η συγκρατημένη στάση των αντιβενιζελικών κυβερνήσεων εξόργισαν τους υποστηρικτές τους που απαιτούσαν ακόμη και δημοσίως την αποζημίωσή τους για την τριετία 1917-1920.[550]

Πάντως το αντιβενιζελικό κυβερνητικό μέτωπο μόνο ως αρραγές δεν μπορεί να χαρακτηριστεί, καθώς η κοινοβουλευτική πλειοψηφία του βασιζόταν σε ένα πολύπλοκο ψηφιδωτό κομμάτων και ανεξάρτητων αντιβενιζελικών προσωπικοτήτων (ΛΚ - Γούναρης 75 έδρες, Μεταρρυθμιστικό Κόμμα - Ν. Στράτος 60 έδρες, Στέφανος Δραγούμης 25 έδρες, Νεοελληνικό Κόμμα - Δημήτριος Ράλλης 25 έδρες), που είχαν συγκρουστεί στο παρελθόν μεταξύ τους ενώ κάποιοι εξ αυτών έτρεφαν και ισχυρές προσωπικές φιλοδοξίες. Αναμφίβολα οι δύο ισχυρότεροι πολιτικοί αρχηγοί ήταν ο Γούναρης και ο Στράτος που όμως για λόγους σκοπιμότητας σε σχέση με τον ξένο παράγοντα, προτίμησαν να μην προσέλθουν αμέσως στο πολιτικό προσκήνιο. Επίσης ήταν πολύ σημαντικό ότι τα αντιβενιζελικά κόμματα δεν είχαν ένα κοινό πρόγραμμα διακυβέρνησης, αλλά είχαν ενωθεί προεκλογικά ως αντίπαλες συνιστώσες του Βενιζέλου. Όταν όμως ήρθαν στην εξουσία δεν

---

[545] Το κείμενο της μήνυσης στο: Παύλος Καρολίδης, *Μήνυσις εναντίον Μελετίου Μεταξάκη επί κακοδοξίαιας δογματικαίς πράξεσιν αντικανονικαίς και πολιτεία αντικειμένη εις την εν τη Εκκλησία ηθικήν τάξιν*, Αθήνα 1921.

[546] Ο Μεταξάκης διαμαρτυρήθηκε με θάρρος για την έμμεση καθαίρεσή του με επιστολές του προς την κυβέρνηση με τις οποίες υποστήριζε την κανονικότητα του Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου του 1917. Όλη η ανταλλαγή επιστολών σε: *Έγγραφα επί του ζητήματος παύσεως του μητροπολίτη Αθηνών Μελετίου και του διορισμού των καθηρημένων και εκπτώτων επισκόπων (Νοέμβριος – Δεκέμβριος 2020)*, Νέα Υόρκη 1921.

[547] *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν Βοβολίνη, Τόμος Ε΄*, Εκδόσις Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως, Αθήνα χ.χ., Λήμμα: Δημήτριος Μάξιμος, σ.30.

[548] Η απόσυρση είχε και πολιτικό περιεχόμενο, ενώ στο επίκεντρό της ήταν τα *«Ψηλά βουνά»* του Ζαχαρία Παπαντωνίου, αναγνωστικό που κατηγορήθηκε από τους συντηρητικούς και όχι μόνο, ότι δεν προήγαγε την ιδέα του Έθνους. Αθανασιάδης, *ό.π.*, σ. 185-187. Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου ήταν βενιζελικός και είχε αναλάβει υποδιευθυντής τους τμήματος λογοκρισίας το 1918, βλ Επ. Μάλαινος, *Τόμος Ε΄*, ό.π., σ. 15.

[549] Smith, ό.π., σ. 312-313.

[550] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Δημήτριου Γούναρη, αταξινόμητο, «υπόμνημα της γενικής συνελεύσεως των παθόντων για πολιτικούς λόγους προς την Γ΄ Εθνοσυνέλευση», 2 Ιουνίου 1922.

υπήρχε μεταξύ τους κοινός τόπος στη νοοτροπία διακυβέρνησης, ενώ ο Γούναρης που θεωρητικά αναγνωρίστηκε από όλους ως αρχηγός, την ίδια στιγμή άλλοι αντιβενιζελικοί πολιτικοί αρχηγοί τον αντιπολιτεύονταν κρυφά και ήθελαν την πτώση του, καθώς το τολμηρό μεταρρυθμιστικό φιλολαϊκό του πρόγραμμα δεν ήταν συνολικά αποδεκτό.

Ουσιαστικά ο αντιβενιζελισμός που κλήθηκε να κυβερνήσει μετά τη νίκη στις εκλογές του 1920, δεν είχε την απαιτούμενη συνοχή, αλλά κατατρυχόταν από έντονους εσωτερικούς ανταγωνισμούς και έριδες μεταξύ των κομμάτων που τον αποτελούσαν.[551] Για τον λόγο αυτό στην περίοδο 1920-1922 συγκροτήθηκαν διαδοχικά 7 κυβερνήσεις, δείγμα των ανταγωνισμών αυτών. Ακόμη χειρότερα όλες οι αντιβενιζελικές κυβερνήσεις της περιόδου ήταν δέσμιες των φανατικότερων υποστηρικτών τους που υπαγόρευαν τις αποφάσεις τους και επέβαλλαν την αδιαλλαξία στο εσωτερικό μέτωπο, αδιαφορώντας για τις δυσμενείς διεθνείς εξελίξεις. Όπως αποδείχθηκε, η μόνη δύναμη που κρατούσε τελικά ενωμένο τον αντιβενιζελισμό ήταν η φανατική αντίθεση προς τον μεγάλο του αντίπαλο, με τον οποίο απέφυγε εμφατικά όχι μόνο οποιοδήποτε συμβιβασμό αλλά και κάθε επαφή. Ο ίδιος ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος μετά την επιστροφή του δήλωσε σε Άγγλο δημοσιογράφο ότι δεν μετάνιωνε για την αποβολή των βενιζελικών από την κρατική μηχανή, ούτε σκόπευε να προωθήσει την συμφιλίωση με την αντίπαλη πολιτική μερίδα.[552] Ακόμη και ο μετριοπαθής Δαγκλής που έδειξε πρόθυμος ως επικεφαλής των Φιλελευθέρων που παρέμειναν στην Ελλάδα να προσφέρει συνεργασία και συναίνεση ενώπιον των μεγάλων εθνικών δυσχερειών, υποτιμήθηκε και περιφρονήθηκε από τους αντιβενιζελικούς ιθύνοντες.

Ήδη το πρώτο ρήγμα μεταξύ των αντιβενιζελικών εκδηλώθηκε μόλις τέσσερις ημέρες μετά την ανάδειξη του προέδρου της Βουλής, όταν ο πρωθυπουργός Δημήτριος Ράλλης αποδέχθηκε το αίτημα του Ελευθέριου Βενιζέλου που απέστειλε από την Ελβετία, θέτοντας εαυτόν στη διάθεση της νέας κυβέρνησης. Ο Γούναρης απείλησε με παραίτηση από Υπουργός Στρατιωτικών, ακολούθησε πολιτική κρίση λόγω της εξέγερσης των αντιβενιζελικών αδιαλλάκτων και παραίτηση του Ράλλη, ο οποίος έπασχε από καρκίνο. Παρασκηνιακά οι Άγγλοι απέρριψαν την πιθανότητα να γίνει Πρωθυπουργός ο Γούναρης και υπέδειξαν ως βέλτιστη λύση τον Νικόλαο Στράτο.[553] Τελικά Πρωθυπουργός ορίστηκε ο Νικόλαος Καλογερόπουλος, γνωστός υποστηρικτής της Αγγλικής πολιτικής στην Ελλάδα, σε μια προσπάθεια να εξασφαλιστεί η απαραίτητη αγγλική ευμένεια, ενώ το υπουργικό συμβούλιο το αποτελούσαν στελέχη του ΛΚ.[554] Όπως φάνηκε από τις εξελίξεις, οι δύο κυβερνήσεις ήταν καθαρά μεταβατικές και σχηματίστηκαν για λόγους σκοπιμότητας σε σχέση με τον εξωτερικό παράγοντα.

---

[551] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Δημήτριου Γούναρη, φάκ. 1.1, επιστολή Χειμαρριώτη προς Γούναρη, 16 Νοεμβρίου 1920. Ο Χειμαριώτης προειδοποιεί τον Γούναρη για τον Εμμανουήλ Υψηλάντη που προορίζεται για νομάρχης Ιωαννίνων ότι είναι οπαδός του Στράτου.

[552] Granville προς Curzon, Αθήνα, 21 Ιανουαρίου 1921, αρ. 27, *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVII*, σ. 24.

[553] Στο ίδιο.

[554] Νικόλαος Θεοτόκης υπουργός Δικαιοσύνης, Παναγής Τσαλδάρης υπουργός Εσωτερικών, Θεόδωρος Ζαΐμης υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης υπουργός Επισιτισμού και προσωρινώς Οικονομικών, Πέτρος Μαυρομιχάλης, υπουργός Εθνικής Οικονομίας, Γεώργιος Μπαλτατζής υπουργός Γεωργίας, Δημήτριος Γούναρης υπουργός Στρατιωτικών, Ιωάννης Ράλλης υπουργός Ναυτικών, Σπυρίδων Στάης υπουργός Άνευ Χαρτοφυλακίου, Χαράλαμπος Βοζίκης υπουργός Άνευ Χαρτοφυλακίου, βλ. ιστοσελίδα Γενικής Γραμματείας Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων Προεδρίας της Κυβέρνησης, https://gslegal.gov.gr/?p=905, ημερομηνία ανάκτησης: 4 Ιανουαρίου 2022.

Μια τόσο βαθιά πολιτική τομή δεν θα μπορούσε να επέλθει ανώδυνα για την κοινωνία και το Κράτος και στις μονάδες που βρίσκονταν στο Μικρασιατικό μέτωπο σημειώθηκαν μαζικά κρούσματα απειθαρχίας, ενώ κάποιοι ανώτατοι βενιζελικοί αξιωματικοί ξιφούλκησαν εναντίον της νέας κυβέρνησης. Η κατάσταση στον Στρατό έδειχνε να φεύγει εκτός ελέγχου, καθώς υπήρχαν πληροφορίες ότι ένα τμήμα ανώτατων βενιζελικών αξιωματικών με επικεφαλής τον αντιστράτηγο Ιωάννου σκόπευε να κινηθεί κατά των αντιβενιζελικών να επαναστατήσει και η Στρατιά της Μικράς Ασίας να μην αναγνωρίσει τη νέα κυβέρνηση.[555] Επίσης και ο αρχιστράτηγος Λεωνίδας Παρασκευόπουλος διέταξε την άμεση μεταφορά του 8ου συντάγματος Κρητών υπό τον Θεόφιλο Βουτσινά στη Σμύρνη με πρόθεση να μεταφερθούν στην Αθήνα και να αποτρέψουν την ανάληψη της εξουσίας από τους αντιβενιζελικούς.[556] Βρισκόμενος ενώπιον μιας τόσο κρίσιμης κατάστασης, ο Γούναρης κάλεσε εσπευσμένα τον Μεταξά, που είχε εν τω μεταξύ μετακομίσει στη Φλωρεντία, να μεταβεί στην Ελλάδα στις 7 Νοεμβρίου 1920 για να προσφέρει τις υπηρεσίες του στη νέα κυβέρνηση.[557] Στον Πειραιά υποδέχτηκαν τον Μεταξά, ανάμεσα σε πολλούς άλλους, οι επιχειρηματίες και στενοί του φίλοι Νικόλαος και Άγγελος Κανελλόπουλος, καθώς και ο Μαρίνος Γερουλάνος.

Όταν όμως ο Μεταξάς έφτασε στο υπουργείο Στρατιωτικών και παρά την βεβαιότητά του περί του αντιθέτου,[558] η κατάσταση στον Στρατό είχε διευθετηθεί και οι υπηρεσίες του κρίθηκαν πλέον ως μη αναγκαίες από τον Γούναρη. Η στασιαστική ενέργεια Παρασκευόπουλου δεν εκδηλώθηκε καθώς ένας μαχητικός θύλακας αντιβενιζελικών αξιωματικών που βρισκόταν στην ταξιαρχία ιππικού (μονάδα παραδοσιακά υπέρ του Θρόνου και των αντιβενιζελικών) με ηγέτη τον επίλαρχο ιππικού Ιωάννη Τσαγγαρίδη, πληροφορήθηκε μέσω υποκλοπής την μεταφορά του συντάγματος Κρητών αλλά και τον πολιτικό λόγο αυτής και έδωσε διαταγή να εκτροχιαστεί ο συρμός που θα μετέφερε τους *"επαναστάτες"*. Κάτι τέτοιο δεν συνέβη γιατί ο Παρασκευόπουλος ανακάλεσε αυθημερόν την διαταγή μετά από τηλεγράφημα του Βενιζέλου που έλαβε στις 3 Νοεμβρίου, το οποίο τον καλούσε να πειθαρχήσει στην νέα κυβέρνηση.[559] Επίσης και ο Ιωάννου δεν ακολουθήθηκε από τους μεράρχους Χ. Τσερούλη, Α. Μαζαράκη, Γ. Λεοναρδόπουλο και Κ. Μανέττα[560] και αυτομόλησε στην Κωνσταντινούπολη ακολουθούμενος από μια ομάδα φανατικών βενιζελικών αξιωματικών που ομοίως εγκατέλειψαν τις θέσεις τους στο μέτωπο (Γ. Κονδύλης, Ν. Ζέρβας, Ε. Τσικνής, Π. Κατσώτας, Β. Ντερτιλής) και σχεδόν όλοι μεσοπολεμικά διέπρεψαν με την συμμετοχή τους σε στρατιωτικά κινήματα.

Έτσι, όταν έφτασε ο Μεταξάς στο υπουργείο Στρατιωτικών η κατάσταση είχε ήδη διευθετηθεί και ο Γούναρης είχε ανακτήσει τον έλεγχο. Η νέα κυβέρνηση είχε αποφασίσει να συνεχίσει την πολιτική του προκατόχου της στη Μ. Ασία, ενώ ο Κωνσταντίνος είχε δώσει

---

[555] Λεωνίδας Σπαής, *50 χρόνια στρατιώτης στην υπηρεσία του έθνους και της Δημοκρατίας, Τόμος Α΄*, Μέλισσα, Αθήνα 1970, σ. 123-124.

[556] Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επιχειρήσεις Φιλαδελφείας - Προύσης - Ουσάκ (Ιούλιος - Νοέμβριος 1920)*, Δ.Ι.Σ., Αθήνα 1956.

[557] Μεταξάς, *τόμος Β2*, ό.π., εγγραφή 7ης Νοεμβρίου 1920, σ. 641.

[558] *«Όσον σκέπτομαι, τόσον πείθομαι ότι θα μου προσφερθεί δευτερεύουσα θέσις, πχ υφυπουργού με μύρια κομπλιμέντα και επαίνους και υποσχέσεις περί ταχείας προαγωγής…»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Β2*, ό.π., επιστολή Μεταξά προς την σύζυγό του Λουκία, σ. 642.

[559] Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επιχειρήσεις Φιλαδελφείας*, ό.π. Ο Παρασκευόπουλος στα απομνημονεύματά του αρνείται ότι είχε τέτοιες προθέσεις, όμως τα σχετικά αρχεία και έγγραφα της Στρατιάς των διαψεύδουν, όπως επίσης ο ίδιος στη Σμύρνη είχε διεξάγει προπαγάνδα υπέρ του Βενιζέλου προεκλογικά, βλ. Παρασκευόπουλος, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 371.

[560] Σπάης, ό.π., σ. 124.

σχετικές διαβεβαιώσεις στους Συμμάχους από την Ελβετία. Στο πλαίσιο αυτό η πρώτη αντιβενιζελική κυβέρνηση προσπαθούσε να εξοβελίσει όλους τους παλαιούς συνεργάτες του Στέμματος που είχαν υποστηρίξει ανοιχτά την σύμπλευση με τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες.[561] Επίσης ήταν ευρέως γνωστό ότι ο Μεταξάς με δύο υπομνήματά του το 1915 ως Αρχηγεύον του Γενικού Επιτελείου είχε εκφραστεί αρνητικά για την προοπτική της εκστρατείας στη Μικρά Ασία, προβλέποντας τη βέβαιη αποτυχία ενός τέτοιου εγχειρήματος. Επίσης φαίνεται ότι ο Μεταξάς σε συζήτησή του με τον Γούναρη λίγο πριν την επιστροφή του τελευταίου στην Ελλάδα, του είχε προτείνει να μην αναλάβει καμία δέσμευση έναντι των Συμμάχων για την Μικρά Ασία, καθώς ακόμη και αν νικούσε στο πεδίο της μάχης, η Ελλάδα θα ήταν αδύνατον να διατηρήσει μεταπολεμικά την κυριαρχία της.[562]

Έτσι, η επιλογή του Γούναρη ήταν να οριστεί αρχιστράτηγος της στρατιάς Μικράς Ασίας ο πάλαι ποτέ επικεφαλής των επιστράτων Αναστάσιος Παπούλας. Η τόσο σημαντική αυτή απόφαση που έμελλε να βαρύνει ακόμη και στο τελικό αποτέλεσμα της ίδια της εκστρατείας πάρθηκε από τον Γούναρη βιαστικά και με βάσει πολιτικά κριτήρια και όχι στρατιωτικά.[563] Ο Παπούλας αν και εξαιρετικός ως στρατιώτης,[564] δεν είχε τα απαιτούμενα επιτελικά και διοικητικά προσόντα για την υψηλή αυτή θέση, έτσι μετά από πρόταση του Δούσμανη ορίστηκαν ως επιτελικοί οι συνταγματάρχες Αλέξανδρος Πάλλης και Πτολεμαίος Σαρηγιάννης ώστε να καλύπτουν τις ελλείψεις του.[565] Στον Μεταξά δεν προτάθηκε κανένα απολύτως κρατικό αξίωμα, αλλά μετά από επίμονη αίτησή του, ανακλήθηκε από την αποστρατεία, προβιβάστηκε σε υποστράτηγο και αποστρατεύτηκε με Βασιλικό Διάταγμα που δημοσιεύτηκε στις 7 Ιανουαρίου 1921. Ο Μεταξάς δεν είχε καμία εμπιστοσύνη στις ικανότητες του Γούναρη να φέρει εις πέρας το τόσο δύσκολο εγχείρημα της Μικρασιατικής Εκστρατείας,[566] ενώ περιφρονούσε το σύνολο της πολιτικής ηγεσίας των αντιβενιζελικών νικητών των εκλογών του 1920.[567] Άρα η απόρριψη ίσως να του ήταν αναπάντεχη και να έθιξε τον εγωισμό του, όμως από την άλλη την δέχθηκε με ανακούφιση καθώς δεν επιθυμούσε να αναλάβει ευθύνες σε μια εκστρατεία στην οποία δεν πίστευε, υπό μια ηγεσία που επίσης δεν της είχε εμπιστοσύνη.

Η βασική θέση των απολογητών του αντιβενιζελισμού είναι ότι η απόβαση του Ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία δεν έγινε για να εξυπηρετηθούν ελληνικά συμφέροντα, αλλά ξένα ώστε να ανασχεθεί η ιταλική προέκταση προς την Σμύρνη,[568] ενώ η ίδια η απόφαση πάρθηκε από τον Βενιζέλο χωρίς να σταθμίσει τις στρατιωτικές και οικονομικές προεκτάσεις μιας τέτοιας εκστρατείας.[569] Ακόμη και ο ίδιος ο Βενιζέλος σε εκμυστηρεύσεις του προς την

[561] Μεταξάς, *τόμος Β2*, ό.π., εγγραφή 6ης Δεκεμβρίου 1920, σ. 666.
[562] Πεσμαζόγλου, ό.π., σ. 98.
[563] Βίκτωρ Δούσμανης, *Η εσωτερική όψις της Μικρασιατικής εμπλοκής*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2006, σ. 27.
[564] Ροδάς, ό.π., σ. 192, 194.
[565] Στο ίδιο.
[566] *«Αλλά δεν νομίζω ότι ο Γούναρης ειμπορεί να εξακολουθήσει την εξωτερικήν πολιτικήν της σήμερον. Ούτε να σώση εσωτερικώς το Κράτος. Είναι άνευ σθένους, άνευ αυτοβουλίας, άνευ αποφασιστικότητος»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Β2*, ό.π., εγγραφή 3ης Νοεμβρίου 1920, σ. 640.
[567] *«Ο λαός είναι μέγας πράγματι, αλλά η άρχουσα τάξις είναι διά μούντζωμα»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Β2*, ό.π., εγγραφή 10ης Νοεμβρίου 1920, σ. 644.
[568] Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Ο ελληνικός στρατός εις την Σμύρνην (Μάϊος 1919-Μάϊος 1920*, Δ.Ι.Σ., Αθήνα 1957, σ. 34-35.
[569] Ο ίδιος ο Βενιζέλος εκμυστηρεύτηκε στην Πηνελόπη Δέλτα ότι *«εγώ δεν υπολόγισα ποτέ στις δυνάμεις του στρατού»*, βλ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η απόφαση για την επέκταση της ελληνικής κυριαρχίας στη Μικρά Ασία*, Ίκαρος, Αθήνα 2009, σ. 51.

Πηνελόπη Δέλτα μετά την γνωστοποίηση των αποτελεσμάτων των εκλογών, παραδέχθηκε ότι: *«…έχω ταραγμένη συνείδηση. Φέρω βαρειά ευθύνη απέναντι της ιστορίας, γιατί το μεγάλο αυτό έργο το επιδίωξα χρειάζονταν μεγάλες θυσίες, περισσότερες, βαρύτερες από όσες μπορούσε να σηκώσει ο ελληνικός λαός. Δεν υπολόγισα σωστά, του παραφόρτωσα τους ώμους. Δεν φταίγει ο λαός, φταίγω εγώ που δεν υπολόγισα σωστά ως που παν οι δυνάμεις του και η αντοχή του…».*[570]

Επίσης υποστηρίχθηκε από τους αντιβενιζελικούς ότι η συμμαχική μεταστροφή εναντίον της ελληνικής παρουσίας στη Μικρά Ασία είχε συντελεστεί πριν την πτώση του Βενιζέλου και υπάρχουν όντως πολλές ενδείξεις για αυτό.[571] Πχ ήδη ο Γεώργιος Κατεχάκης από την Κωνσταντινούπολη προειδοποιούσε τον Βενιζέλο τον Ιούνιο του 1920 ότι οι Γάλλοι εκπρόσωποι στην Κωνσταντινούπολη είχαν στρέψει την προπαγάνδα τους υπέρ της αναδυόμενης Τουρκίας καθώς είχαν μεγάλα οικονομικά συμφέροντα στην περιοχή, ενώ επεδίωκαν επαφές με τον Κεμάλ.[572] Οι αντιβενιζελικές κυβερνήσεις κληρονόμησαν και είχαν να διαχειριστούν μια κρίσιμη κατάσταση στη Μικρά Ασία και σύμφωνα με τον Churchill, καλούνταν να επιβάλλουν δια των όπλων τους όρους της συνθήκης των Σεβρών για λογαριασμό των Συμμάχων.[573] Είναι πάντως αναμφίβολο ότι η απρόσμενη εκλογική ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές του Νοεμβρίου υπονόμευσε αποφασιστικά τις πιθανότητες των Ελλήνων να κρατηθούν στη Μικρά Ασία.[574]

Το πρώτο βαρύ σφάλμα των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων υπήρξε η επιστροφή του Κωνσταντίνου στον Θρόνο στην οποία αναγκάστηκαν να υποταχθούν για εσωτερικούς πολιτικούς λόγους γνωρίζοντας ότι θα έβλαπτε την μικρασιατική υπόθεση.[575] Η διεθνής θέση της Χώρας επιδεινώθηκε απότομα, καθώς οι αντιβενιζελικοί προκήρυξαν δημοψήφισμα για την επιστροφή του Κωνσταντίνου για τις 22 Νοεμβρίου 1920.[576] Με διακοίνωσή τους μία ημέρα πριν ανοίξουν οι κάλπες, οι Σύμμαχοι προειδοποιούσαν ότι η επιστροφή του Κωνσταντίνου θα είχε αρνητικές συνέπειες στις διμερείς σχέσεις τους με την Ελλάδα.[577] Σύμφωνα με Άγγλους ιθύνοντες, η αγγλική κοινή γνώμη είχε στραφεί κατά της Ελλάδας μετά την επιστροφή του Κωνσταντίνου στον Θρόνο και η παραίτησή του θα διευκόλυνε την ελληνική υπόθεση.[578] Φαίνεται όμως ότι η παραίτηση του Βασιλιά δεν ήταν εύκολη υπόθεση λόγω της αυξημένης δημοφιλίας του εκείνη την εποχή, και ακόμη ο ίδιο ο Άγγλος πρέσβης προέβλεπε ότι μια παραίτησή του ίσως βύθιζε την Ελλάδα στο χάος και στην αναρχία.[579]

---

[570] Δέλτα, *Ελευθέριος Βενιζέλος*, ό.π., σ. 61-62.

[571] Σακελλαρόπουλος, ό.π., σ. 120, 129, 132, 138· Βασίλειος Μόστρας, *Η Μικρασιατική Επιχείρησις*, Ίκαρος, Αθήνα 1969, σ. 44-59· Στρατηγός, ό.π., σ. 110-113.

[572] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 19, Γ. Κατεχάκης προς Υπουργείο Εξωτερικών, Κωνσταντινούπολη, Ιούνιος 1920.

[573] Heinz Richter, *Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος 1919-1922 (από το όνειρο της Μεγάλης Ιδέας στη Μικρασιατική Καταστροφή)*, Γκοβόστη, Αθήνα 2020, σ. 148.

[574] Διονύσιος Τσιριγώτης, *Η ελληνική στρατηγική στη Μικρά Ασία (1919-1922)*, Ποιότητα, Αθήνα 2010, σ. 391-440.

[575] Μόστρας, ό.π., σ. 40-42.

[576] Το διάγγελμα για το Δημοψήφισμα υπέγραφαν ο Δ. Γούναρης, Δ. Ράλλης, Ν. Καλογερόπουλος, Π. Τσαλδάρης, Θ. Μαυρομιχάλης, Ι. Ράλλης και Π. Μαυρομιχάλης, βλ. Ροδάς, ό.π., σ. 194.

[577] Στο ίδιο, σ. 194-195· Κλάψης, *Πολιτική και διπλωματία*, ό.π., σ. 339.

[578] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Οικογένειας Μερκάτη, φάκ, 8.1, Π. Μεταξάς προς Υπουργείο Εξωτερικών, 18 Ιανουαρίου 1921.

[579] Granville προς Curzon, Αθήνα, 19 Μαρτίου 1921, αρ. 58, *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVII*, σ. 67.

Οι Συμμαχικές δυνάμεις είχαν ενοχληθεί και από τα γραφειοκρατικά τελωνειακά εμπόδια των Ελληνικών Αρχών στο εμπόριο από την Σμύρνη, που δημιουργούσε οικονομική ασφυξία στις εμπορικές τους εταιρίες στην πόλη, αλλά και στην Κωνσταντινούπολη καθώς οδηγούσε σε ανατιμήσεις σε πολλά βασικά αγαθά.[580] Ακόμη χειρότερα, τον Απρίλιο του 1921 διακήρυξαν την ουδετερότητά τους έναντι των δύο εμπολέμων διακόπτοντας την παροχή στρατιωτικού υλικού,[581] εξέλιξη που ευνόησε τον Κεμάλ, καθώς είχε συνεχή ροή πολεμικού υλικού από την κομμουνιστική Ρωσία, ενώ οι Γάλλοι και οι Ιταλοί συνέχισαν να εφοδιάζουν τους Τούρκους εθνικιστές.[582] Οι απολογητές του αντιβενιζελισμού υποστήριξαν ότι οι Συμμαχικές απειλές πριν το Δημοψήφισμα δεν είχαν καμία πρακτική ισχύ καθώς ήδη και επί Βενιζέλου οι Σύμμαχοι δεν βοήθησαν την Ελλάδα ούτε οικονομικά ούτε στρατιωτικά.[583] Και αν ακόμη ίσχυε αυτό ως γεγονός,[584] η επιστροφή του Κωνσταντίνου είναι σαφές ότι επιδείνωσε την διεθνή θέση της Χώρας και συνεπακόλουθα τις πιθανότητες των Ελλήνων να κρατηθούν στη Μικρά Ασία.[585]

Το δεύτερο θανάσιμο λάθος συλλήβδην όλων των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων που κλήθηκαν να διαχειριστούν την μικρασιατική κρίση είναι ότι όλες τις αποφάσεις τους τις λάμβαναν με βασικό πολιτικό κριτήριο να μην κερδίσει εκ νέου πολιτικό έδαφος ο βενιζελισμός,[586] τον οποίον θεωρούσαν ότι καραδοκούσε να εκμεταλλευτεί κάθε αποτυχία τους.[587] Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αναβάλλουν συνεχώς δυσάρεστες αποφάσεις που έπρεπε να παρθούν, με την κατάσταση συνεχώς να επιδεινώνεται και τελικά να τους προλάβει αυτή η ίδια η Καταστροφή. Ο ίδιος ο Βενιζέλος προθυμοποιήθηκε να βοηθήσει την κυβέρνηση τον Ιανουάριο του 1921 μεσολαβώντας υπέρ των ελληνικών δικαίων στην Αγγλική πολιτική ηγεσία,[588] ο Πρωθυπουργός Ράλλης θέλησε να επισημοποιήσει την εντολή προς τον Βενιζέλο, αλλά ο Γούναρης αντέδρασε έντονα εξαναγκάζοντας τον Ράλλη σε παραίτηση. Όταν στη Διάσκεψη του Λονδίνου τον Φεβρουάριο του 1921 ξεκίνησε το ξήλωμα της Συνθήκης των Σεβρών μόλις έξι μήνες μετά την υπογραφή της, η ελληνική αντιπροσωπεία αντιμετώπισε ένα διπλωματικό αδιέξοδο καθώς η Γαλλία και η Ιταλία αντιστρατεύονταν την ελληνική παρουσία στη Μικρά Ασία[589] και η Αγγλία του Lloyd George περιορίστηκε μόνο σε πλατωνικές δηλώσεις υποστήριξης, αν και ο Curzon στην επίσημη αλληλογραφία του αρνήθηκε ότι προσφέρθηκε η παραμικρή ενθάρρυνση.[590] Οι τελικές συμμαχικές προτάσεις προέβλεπαν ένα καθεστώς περιορισμένης αυτονομίας της Σμύρνης υπό την ψιλή κυριαρχία του Σουλτάνου, με ελληνική φρουρά στη Σμύρνη, Χριστιανό διοικητή οριζόμενο από την Κ.Τ.Ε., και ένα ετήσιο ποσό ως αντιπαροχή προς τους Τούρκους. Τις προτάσεις αυτές στην ουσία τους, τις αποδέχθηκε η Ελληνική αντιπροσωπεία θέτοντας μια σειρά από όρους και προϋποθέσεις σε επιμέρους ζητήματα που

[580] Υπόμνημα Curzon προς Καλογερόπουλο, Λονδίνο, 28 Ιανουαρίου 1921, αρ. 27, *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVII*, σ. 79.
[581] Curzon προς Granville, Λονδίνο, 16 Απριλίου 1921, αρ. 71, *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVII*, σ. 130.
[582] Κλάψης, *Πολιτική και διπλωματία*, ό.π., σ. 346· Φωτιάδης, ό.π., σ. 571-587.
[583] Γιώργος Α. Λεονταρίτης. *Από την Δόξα στη Συμφορά – Η άδικη εκτέλεση των Έξι (1915-1922)*, Μέτρον, Αθήνα 2005, σ. 46.
[584] Κλάψης, «Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1920», σελ. 94.
[585] Smith, ό.π., σ. 304-5· Ζαβιτσιάνος, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 94.
[586] Αλέξανδρος Σακελλαρίου, *Ένας Ναύαρχος θυμάται…*, *Τόμος Α΄*, Γ. Σ. ΕΠΕ, χ.χ., σ. 154-155.
[587] Συλλογικό έργο, *Ο Βενιζελικός κίνδυνος*, έκδοση εφημερίδας ΣΚΡΙΠ, Αθήνα 1921· Βλάχος, ό.π., σ. 68-70, όπου άρθρο 24ης Σεπτεμβρίου 1921: «Ειδοποίησις».
[588] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Οικογένειας Μερκάτη, φάκ, 8.1, Π. Μεταξάς προς Υπουργείο Εξωτερικών, 18 Ιανουαρίου 1921.
[589] Victoria Solomonidis*, Greece in Asia Minor: The Greek administration of the Vilayet of Aidin 1919-1922*, διδακτορική διατριβή Kings College, London 1984, σ. 95.
[590] Curzon προς Granville, Λονδίνο, 23 Μαρτίου 1921, αρ. 50, *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVII*, σ. 85.

θα έπρεπε να συμφωνηθούν. Οι εκπρόσωποι του Κεμάλ απέρριψαν τους όρους της συμβιβαστικής πρότασης, ζητώντας την άμεση αποχώρηση του ελληνικού Στρατού από την Σμύρνη, προσφέροντας ως αντιστάθμισμα την διατήρηση της Ανατολικής Θράκης στην Ελλάδα.[591]

Παρά τις αγωνιώδεις προσπάθειες της ελληνικής αντιπροσωπείας, το διπλωματικό αδιέξοδο ήταν εμφανές, αλλά μόνο οι Δημήτριος Μάξιμος και ο Γεώργιος Βλάχος που συνόδευε ως δημοσιογράφος την ελληνική αντιπροσωπεία, υποστήριξαν την απαγκίστρωση από την Μικρά Ασία. Ο Γούναρης και τα υπόλοιπα μέλη της ελληνικής αντιπροσωπείας όπως ο Μπαλτατζής, δίσταζαν να αποδεχθούν μια λύση που αναιρούσε πλήρως την Συνθήκη των Σεβρών, ενώ είχαν αναλάβει την εξουσία από τον Βενιζέλο μόλις τέσσερις μήνες πριν. Ουσιαστικά η εγκατάλειψη της Σμύρνης θα σήμαινε ότι η επαναφορά του Κωνσταντίνου στοίχισε στην Ελλάδα την Σμύρνη και την ενδοχώρα της, κάτι που επεσήμανε και ο Βενιζέλος σε επιστολή του που δημοσιεύτηκε στον Τύπο.[592] Την ίδια στιγμή, στην Ελλάδα η κοινή γνώμη είχε εξεγερθεί κατά των Συμμαχικών προτάσεων που οδηγούσαν αναπότρεπτα στην απώλεια της Σμύρνης και ο ημερήσιος Τύπος ομόφωνα πίεσε αφόρητα την κυβέρνηση να απορρίψει κάθε συμβιβασμό κατηγορώντας τις Μεγάλες Δυνάμεις για τις αποφάσεις τους.[593] Η Κυβέρνηση αποφάσισε την κλιμάκωση των στρατιωτικών επιχειρήσεων και εισήγαγε στην Γ΄ Εθνοσυνέλευση προς συζήτηση τις συμμαχικές προτάσεις του Λονδίνου οι οποίες απορρίφθηκαν όχι μόνο από την αντιβενιζελική πλειοψηφία αλλά κάπως απρόσμενα και από τους Φιλελεύθερους του Δαγκλή. Αδιαφορώντας για τα οξυμένα διχαστικά πολιτικά πάθη ο Δαγκλής επέδειξε μεγαλείο ψυχής επιλέγοντας να αποδεχθεί εφεκτικά την επιστροφή του Κωνσταντίνου ώστε να στηρίξει την συνέχιση της εθνικής πολιτικής στην Μικρά Ασία,[594] κάτι για το οποίο κατηγορήθηκε από τον Ελευθέριο Βενιζέλο, που θεωρούσε καταστροφική την συνέχιση της εκστρατείας χωρίς την συμμαχία των Μεγάλων Δυνάμεων.[595]

Ο ίδιος ο Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης παραδέχθηκε στη συζήτηση με τον Μεταξά ότι η κυβέρνηση φοβόταν ότι μια πιθανή απόσυρση από την Μικρά Ασία εκτός από την κυβέρνηση θα συμπαρέσυρε και το Στέμμα.[596] Επίσης, μπορεί η Ελλάδα να κρατούσε τουλάχιστον οριστικά την Ανατολική Θράκη, αλλά η τύχη των χριστιανικών πληθυσμών της Μ. Ασίας έμοιαζε ιδιαίτερα σκοτεινή μετά την αποβίβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη που αναζωπύρωσε τον Τουρκικό εθνικισμό φανατίζοντας τους Τούρκους μέχρι παραφοράς κατά των χριστιανών συμπολιτών τους.[597] Οι (περιορισμένες) ακρότητες Ελλήνων στρατιωτών κατά μουσουλμάνων στην ελληνική ζώνη κατοχής, είχε επιτείνει ακόμη περισσότερο την οργή των Τούρκων εθνικιστών που απέρριπταν κάθε

[591] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., *Περίληψις των συζητήσεων την συνδιάσκεψης του Λονδίνου Φεβρουαρίου – Μαρτίου 1921 προς διευθέτηση του ανατολικού Ζητήματος.* σ. 741-750.

[592] *Ελεύθερος Τύπος, 19.9.1921*. Η επιστολή στάλθηκε από τον Βενιζέλο στις 3 Ιουλίου 1921.

[593] Granville προς Curzon, Αθήνα, 18 Μαρτίου 1921, αρ. 127, *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVII*, σ. 74.

[594] Πιέρρος Ι. Τζανετάκος, Ο δρόμος προς την Μικρασιατική Καταστροφή μέσα από το αρχείο του Στρατηγού Δαγκλή, στο «*κ΄ η Ανατολή του αιμάτου σιντριβάνι» (Μικρασιατική εκστρατεία 1919-1922 – αιτίες και συνέπειες μιας καταστροφής)*, εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα 2022, σελ. 139.

[595] Επιστολή Βενιζέλου προς Δαγκλή 3ης Ιουλίου 1921, σε: Μαλούχος, *1922*, ό.π., σ. 110-112.

[596] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 29ης Μαρτίου 1921, σ. 87.

[597] Benny Morris, Dror Ze΄evi, *Η τριακονταετής Γενοκτονία – Ο αφανισμός των χριστιανικών μειονοτήτων της Τουρκίας 1894-1924*, Πατάκη, Αθήνα 2021, σ. 400-406.

συμβιβασμό.[598] Έτσι η κυβέρνηση επέλεξε να λύσει τον γόρδιο δεσμό του Ανατολικού Ζητήματος με στρατιωτικά μέσα στηριζόμενη σε έμμεσες αγγλικές παρασκηνιακές παραινέσεις και ακριτομυθίες,[599] παραβλέποντας τις πεπερασμένες οικονομικές δυνατότητες του ελληνικού Κράτους και την ισχυροποίηση του Κεμάλ. Για να μεταβιβάσει τις ευθύνες της, η ελληνική Κυβέρνηση προκάλεσε την απόρριψη του προτεινόμενου Συμμαχικού διακανονισμού από την Γ΄ Εθνοσυνέλευση.[600]

Η πρώτη ισχυρή κυβέρνηση των αντιβενιζελικών σχηματίστηκε στις 26 Μαρτίου 1921 υπό τον αδιαφιλονίκητο ηγέτη τους Δημήτριο Γούναρη, όπως αυτός είχε αναδειχθεί τόσο προεκλογικά όσο και μετεκλογικά, με υπουργούς τους κυριότερους συνεργάτες του και στελέχη του ΛΚ.[601] Η κυβέρνηση Γούναρη αποτέλεσε την ισχυρότερη και μακροβιότερη από όλες της αντιβενιζελικής περιόδου (η θητεία της έληξε στις 2.3.1922) και ουσιαστικά χειρίστηκε την κορύφωση της Μικρασιατικής κρίσης με τις μεγάλης κλίμακας στρατιωτικές επιχειρήσεις του καλοκαιριού του 1921, αλλά και την δυσχερή διαχείριση της κατάστασης μετά την αποτυχία τους. Εντός της αντιβενιζελικής παράταξης εκδηλώνονταν αντιθέσεις κατά της πολιτικής Γούναρη κυρίως από τον Στράτο του *Μεταρρυθμιστικού κόμματος*, αλλά και ανεξάρτητους αντιβενιζελικούς όπως ο Γ. Μπούσιος, ο Ν. Καλογερόπουλος και ο Ιωάννης Ράλλης που έτρεφε μεγάλες προσωπικές πολιτικές φιλοδοξίες.

Η αποτυχημένη επίθεση του ελληνικού στρατού στο Εσκί Σεχίρ τον Μάρτιο του 1921 που είχε πολύ σοβαρές διπλωματικές προεκτάσεις επιδεινώνοντας την ελληνική παρουσία στη Μικρά Ασία. Η κοινή γνώμη εξεγέρθηκε κατά της κυβέρνησης καθώς η Ελλάδα ηττήθηκε για πρώτη φορά στη Μικρά Ασία ενώ η εμπιστοσύνη της κυβέρνησης κλονίστηκε απέναντι στον Παπούλα.[602] Η Κυβέρνηση αποφάσισε να ακολουθήσει τη στρατιωτική οδό επιβολής των όρων της Συνθήκης των Σεβρών στον Κεμάλ επηρεασμένη από μια υπεραισιόδοξη εκτίμηση της στρατιωτικής κατάστασης. Για τον λόγο αυτό προέβη σε επιστράτευση κλάσεων και σε συντονισμένη ενίσχυση της Μικρασιατικής στρατιάς με οπλισμό, πυροβολικό, αεροπλάνα αναγνώρισης και μεταγωγικά μέσα,[603] αν και ο Δούσμανης με υπόμνημά του υποστήριξε ότι ο ελληνικός Στρατός αναλάμβανε μια αποστολή που ξεπερνούσε τις δυνατότητές του.[604] Επειδή οι Μ. Δυνάμεις δεν παρείχαν δανειοδότηση παρά τις σχετικές αγγλικές υποσχέσεις, η Κυβέρνηση κατέφυγε στον εσωτερικό δανεισμό αλλά και στο τύπωμα ακάλυπτου χρήματος για να χρηματοδοτήσει τις επιχειρήσεις.[605] Έγινε τότε η σκέψη να ανασυστηθεί το παλαιό Γενικό Επιτελείο των Βαλκανικών Πολέμων υπό τον

[598] Στο ίδιο, σ. 474-480.

[599] Smith, ό.π., σ. 348.

[600] Πιπινέλης, ό.π., σ. 67.

[601] Γεώργιος Μπαλτατζής υπουργός Εξωτερικών, Σπυρίδων Στάης υπουργός Εσωτερικών, Θεόδωρος Ζαΐμης υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης υπουργός Οικονομικών και προσωρινός Επισιτισμού, Ιωάννης Ράλλης υπουργός Εθνικής Οικονομίας, Παναγής Τσαλδάρης υπουργός Συγκοινωνίας, Κωνσταντίνος Τερτίπης υπουργός Γεωργίας, Αντώνιος Καρτάλης υπουργός Περιθάλψεως, Νικόλαος Θεοτόκης υπουργός Στρατιωτικών, Πέτρος Μαυρομιχάλης Υπουργός Ναυτικών, βλ. ιστοσελίδα Γενικής Γραμματείας Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων Προεδρίας της Κυβέρνησης, https://gslegal.gov.gr/?p=908, ημερομηνία ανάκτησης: 4 Ιανουαρίου 2022.

[602] Ο Γούναρης είχε χάσει κάθε εκτίμηση προς τον Παπούλα και ακόμη και στις συνεδριάσεις του Υπουργικού Συμβουλίου τον χαρακτήριζε ως *«αστυνόμο»*, λόγω της θητείας του στην Χωροφυλακή και *«αγράμματο»*, βλ. Δούσμανης, *Η εσωτερική όψις*, ό.π, σ. 51.

[603] Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επίτομος Ιστορία της εις Μικράν Ασίαν εκστρατείας (1919-1922)*, Δ.Ι.Σ., Αθήνα 1967, σ. 138-140.

[604] Δούσμανης, *Η Εσωτερική όψις*, ό.π., σ. 219-221.

[605] Granville προς Curzon, Αθήνα, 2 Απριλίου 1921, αρ. 157, *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVII*, σ. 105-106.

Βασιλιά Κωνσταντίνο για να αναλάβει την γενική ηγεσία του Στρατού στο Μικρασιατικό μέτωπο και να δώσει ώθηση στον ελληνικό Στρατό. Ήδη με δημόσια επιστολή του στις 8 Μαρτίου 1921, ο Μεταξάς είχε αποδοκιμάσει αυτή την κυβερνητική τακτική με το επιχείρημα ότι κάτι τέτοιο θα αποδυνάμωνε τον Παπούλα στο κρισιμότερο σημείο της εκστρατείας.[606]

8. Η σύμπτυξη των πρώτων πυρήνων του κόμματος των Ελευθεροφρόνων και η δραστηριότητα τους κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής εκστρατείας (Νοέμβριος 1920- Ιούνιος 1922)

Ο Μεταξάς είχε πικραθεί από την συμπεριφορά της ηγεσίας των πάλαι ποτέ συντρόφων του απέναντί του, ενώ απέφυγε ακόμη και τις επαφές με το βασιλικό περιβάλλον, καθώς είχε σχηματίσει την εντύπωση ότι δεν ήταν πλέον αρεστός.[607] Επίσης ζήτησε από τον Γερουλάνο να μην παραιτηθεί από βουλευτής, καθώς δεν ήθελε πάρει την έδρα του.[608] Νιώθοντας αποπνικτικά στην Αθήνα λόγω του παραγκωνισμού του, αποφάσισε να ταξιδέψει στην ιδιαίτερη πατρίδα του την Κεφαλλονιά. Έφτασε στις 19 Νοεμβρίου 1920 όπου έτυχε απροσδόκητης και αποθεωτικής υποδοχής από τους επίστρατους του νησιού αλλά και από εκατοντάδες συμπατριώτες του.[609] Κατά την παραμονή του στην ιδιαίτερη του πατρίδα ο Μεταξάς ήρθε σε επαφή με τον απλό λαό ο οποίος τον συγκίνησε με την ενθουσιώδη και απλοϊκή υποδοχή του. Αντελήφθη τον λαό ως ένα αθώο θύμα τον αποφάσεων της διεφθαρμένης κεντρικής εξουσίας των Αθηνών και αν και δημοσίως αρνήθηκε ότι είχε πολιτικές βλέψεις, σταδιακά μέσα του ξεκίνησε να σκέφτεται σοβαρά την κάθοδό του στην πολιτική και τη δημιουργία ενός νέου άφθαρτου πολιτικού κόμματος.[610]

Για τον λόγο αυτό δημιούργησε στο νησί έναν *Πολιτικό Λαϊκό Σύλλογο* με αποστολή να επιβλέπουν τους βουλευτές της περιοχής,[611] ενώ απέφυγε συστηματικά οποιαδήποτε επαφή με μέλη της βασιλικής οικογένειας ή με τον ίδιο τον Βασιλιά Κωνσταντίνο που είχε επιστρέψει στον θρόνο του μετά το δημοψήφισμα. Ήδη από τα τέλη Νοεμβρίου είχε ξεκαθαρίσει στους υποστηρικτές του ότι δεν θα συμμετείχε στην κυβέρνηση αποκρούοντας την συμμετοχή στην ευθύνη της Μικρασιατικής εκστρατείας,[612] ενώ θεωρούσε ότι κλιμάκωση της εκστρατείας που οδηγούσε στην καταστροφή.[613] Το τρίμηνο Μαρτίου – Μαΐου ο Μεταξάς βρισκόταν στην Κεφαλλονιά προσπαθώντας να οργανώσει καλύτερα την πολιτική του κίνηση, ενώ τον Ιούνιο πλέον είχε ωριμάσει η ιδέα μέσα του για αυτόνομη πολιτική κάθοδο στις εκλογές.[614] Αλλά ήδη τον Μάϊο προέκυψαν οι πρώτες συγκρούσεις

[606] *Νέα Ημέρα, 8.3.1921.*
[607] Ιωακείμ, ό.π., σ. 430.
[608] Μεταξάς, *τόμος Β2*, ό.π., εγγραφή 11ης Νοεμβρίου 1919, σ. 645.
[609] *«Με επερίμεναν εις την γέφυραν, με σημαίες, άνθη, πυροβολισμούς άνδρες, γυναίκες και παιδιά»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Β2*, ό.π., εγγραφή 19ης Νοεμβρίου 1920, σ. 654.
[610] Ιωακείμ, ό.π., σ. 432-433.
[611] Μεταξάς, *τόμος Β2*, ό.π., εγγραφή 6ης Δεκεμβρίου 1920, σ. 666.
[612] Μεταξάς, *τόμος Β2*, ό.π., εγγραφή 29ης Νοεμβρίου 1920, σ. 663.
[613] *«Ο σωβινισμός των σήμερον κυβερνώντων, όστις είναι πράγματι ατολμία, μας ωθεί εις την καταστροφήν»*, βλ. Μεταξάς, ό.π., *τόμος Γ1*, εγγραφή 15ης Φεβρουαρίου 1921, σ. 66.
[614] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 2ας Ιουνίου 1921, σ. 111.

μεταξύ των τοπικών υποστηρικτών του με ανταλλαγή υβριστικών επιστολών, και ο Μεταξάς είχε βρεθεί σε αδιέξοδο πριν καν πολιτευτεί επισήμως.[615]

Επιστρέφοντας στην Αθήνα, ο Μεταξάς συνδέθηκε με στενή φιλία με τους ισχυρούς επιχειρηματίες Νικόλαο και Άγγελο Κανελλόπουλο και προετοίμαζε την πολιτική του κίνηση αν και είχε αμφιβολίες λόγω της έλλειψης χρηματοδότησης. Από την πρώτη στιγμή η πολιτική κίνηση Μεταξά εξελίχθηκε σε πόλο έλξης όσων αντιβενιζελικών πολιτευτών ήταν εναντίον της συνέχισης της εκστρατείας. Σταθερός επικριτής της συνέχισης της εκστρατείας ήταν η εφημερίδα *Χρονικά* υπό τους Κωνσταντίνο Κοτζιά και Στάθη Καραβία, ενώ ζητούσαν δημοσίως να δημιουργηθεί πολιτική αντιβενιζελική κίνηση που θα εκφράσει την αντιμικρασιατική πολιτική.[616] Ανάμεσα στους συνομιλητές του Μεταξά ήταν απρόσμενα και ο Γεώργιος Βλάχος ο οποίος συμφωνούσε με τις απόψεις του για το αδιέξοδο στη Μικρά Ασία. Ενώ όμως ζήτησε από τον Μεταξά να αρθρογραφήσει στην *Καθημερινή* ώστε να αποκτήσει κύρος και εγκυρότητα η όλη προσπάθεια, ο τελευταίος αρνήθηκε, οπότε *«Η Καθημερινή εθεώρησε τας στήλας της επιταγμένας από το Δημόσιον, όπως τα χέρια και τα πόδια και τα κορμιά και τα ζώα και τα υπάρχοντα των ανθρώπων, και εβάδισε μαζί με τους πολεμιστάς»*.[617]

- ***Οι δύο συναντήσεις της ηγεσίας του μετανοεμβριανού αντιβενιζελισμού με τον Μεταξά και η οριστικοποίηση της σύγκρουσής τους (25-29 Μαρτίου 1921).***

Ακολούθησαν δύο δραματικές συναντήσεις στις 25 και 29 Μαρτίου 1921 μεταξύ του Μεταξά του Γούναρη και των κορυφαίων υπουργών της κυβέρνησης (Πρωτοπαπαδάκης, Θεοτόκης), με αρχικό σκοπό να πειστεί να αναλάβει επικεφαλής του Γ. Επιτελείου που έμελλε να ανασυσταθεί και όταν αρνήθηκε κατηγορηματικά, αρχιστράτηγος στη θέση του Παπούλα που δεν ενέπνεε πλέον εμπιστοσύνη στην Κυβέρνηση. Στο λεπτομερές αφήγημα των δύο συναντήσεων που υπάρχει στο Αρχείο Ι. Μεταξά και που μοιάζει αρκετά ακριβές, σχηματίζεται ανάγλυφα όλο το δραματικό διπλωματικό, στρατιωτικό και οικονομικό αδιέξοδο που αντιμετώπιζε η κυβέρνηση στη Μικρά Ασία και που κατά δήλωση του Γούναρη είχε κληρονομήσει από τον Βενιζέλο.

Ο Μεταξάς αρνήθηκε σθεναρά να αναλάβει την αρχηγία του Επιτελείου αναλύοντας εξαντλητικά το αδύνατο της εκστρατείας. Επίσης ενώ αρνήθηκε για λόγους αρχής καθώς αναλαμβάνοντας αγώνα στου οποίου δεν πίστευε την επιτυχή κατάληξη θα καθησύχαζε την κοινή γνώμη εξαπατώντας την. Για τις επικείμενες επιθέσεις προς Ανατολή ήταν απαισιόδοξος καθώς οι ελληνικές δυνάμεις δεν επαρκούσαν, το μέτωπο θα είχε πλέον μήκος 300 χλμ, οι επικοινωνίες θα γίνονταν δυσκολότερες λόγω της μεγαλύτερης απόστασης, το έδαφος ανατολικότερα ήταν πιο δύσβατο κάτι που δυσκόλευε τον επιτιθέμενο, ενώ και ο πληθυσμός των περιοχών θα ήταν εχθρικός στην πλειοψηφία του. Επίσης τόνισε στους συνομιλητές του ότι ακόμη και αν καταλαμβανόταν η Άγκυρα και το Ικόνιο, ο Κεμάλ θα κατέφευγε ανατολικότερα για να συνεχίσει την προσπάθειά του και έτσι οι ελληνικές

[615] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφές 1ης, 2ης, 4ης Μαΐου 1921, σ. 106.

[616] Σύμφωνα με τον αρθρογράφο της εφημερίδας Σπύρο Μελά, οι ιδιοκτήτες της εφημερίδας απέβλεπαν στον Μεταξά ως πολιτικό αρχηγό της νέας κίνησης, βλ. Μελάς Σπύρος, *Ιωάννης Μεταξάς*, Historia, Αθήνα 2016, σ. 311.

[617] *«Γ. Βλάχος "Καθημερινής" μου εκθέτει την γνώμην του: να αποσυρθώμεν. Συμφωνεί μαζί μου. Θέλει να φύγη από Γούναρη(;). Αηδιάζω»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 9ης Απριλίου 1921, σ. 102.

προσπάθειες θα παρέμεναν ατελέσφορες. Επεσήμανε τον κίνδυνο από την ελληνική παράταξη που ήταν διαιρεμένη σε δύο μεγάλες ομάδες με απόσταση μεταξύ τους και πρότεινε έναν εντελώς άλλο τρόπο παρατάξεώς του.

Ακολούθησε δεύτερη συνάντηση σαφώς δραματικότερη της πρώτης, καθώς οι παλαιοί σύντροφοι του Μεταξά βρίσκονταν σε κατάσταση απελπισίας. Ζήτησαν μετά επιτάσεως να αναλάβει ο Μεταξάς αρχηγός του νέου Γενικού Επιτελείου με υπαρχηγό τον Δούσμανη υπό την τυπική αρχηγεία του Βασιλιά Κωνσταντίνου. Ο Μεταξάς απέρριψε την πρόταση υποστηρίζοντας ότι θα πρόκυπτε σύγκρουση αρμοδιοτήτων μεταξύ των δύο επιτελείων (Μικρασιατικής στρατιάς και Γενικού Επιτελείου), ενώ τους υπογράμμισε ότι ο Βασιλιάς δεν ήταν σε θέση να φέρει εις πέρας μια τέτοια αποστολή για λόγους υγείας. Τους υπογράμμισε ότι η πολιτική στρατιωτικής κλιμάκωσης στην Μικρά Ασία ήταν αδύνατον να φέρει τελική λύση στο ζήτημα γιατί ουσιαστικά ήταν αδύνατη η κατάλυση του τουρκικού κράτους μόνο με ελληνικές δυνάμεις, καθώς οι Τούρκοι δεν στερούνταν εθνικού φρονήματος και θα αντιστέκονταν ακόμη και μετά από μια αποφασιστική στρατιωτική ήττα, ακόμη και αν ο Κεμάλ ο ίδιος υπέγραφε την Συνθήκη των Σεβρών!

Ο Μεταξάς τους πρότεινε συμβιβασμό και συμφιλίωση με τους Τούρκους και αποχώρηση από την Μικρά Ασία με διατήρηση της Ανατολικής Θράκης ως την μόνη εφικτή πολιτική. Οι συνομιλητές του τον διαβεβαίωσαν ότι βάσει ενδείξεων μετά την αποχώρηση από την Μικρά Ασία θα ακολουθούσε και η απώλεια της Ανατολικής Θράκης, καθώς η Αγγλία δεν θα υποστήριζε την ελληνική παρουσία εκεί μετά από μια τέτοια αποχώρηση. Ο Μεταξάς προειδοποίησε αυστηρά τους συνομιλητές του ότι μια ήττα στην Μικρά Ασία ίσως επέφερε την συνολική καταστροφή του ελληνικού εκστρατευτικού σώματος, ενώ οι υλικές απώλειες θα ήταν ανυπολόγιστες, απείρως περισσότερες από αυτές μετά την ήττα του 1897. Στις απειλές ανάμεικτες με ικεσίες των τριών παλαιών του συνοδοιπόρων, ο Μεταξάς στάθηκε ανένδοτος υπογραμμίζοντας τις αδικίες που είχαν συμβεί εις βάρος του στο παρελθόν, όταν ο ίδιος αναλάμβανε να φέρει εις πέρας τις πιο δύσκολες και πολύπλοκες αποστολές, αλλά άλλοι τελικά καρπώνονταν τα οφέλη και τη δόξα. Μετά από πιέσεις του Γούναρη, αποδέχτηκε μόνο να επανέλθει ως απλός συνταγματάρχης για να πολεμήσει στο πεδίο της τιμής. Το αναλυτικό μνημόνιο των δύο συναντήσεων περιέχει όλες τις αντιλήψεις του Μεταξά για το αδύνατο της νίκης στη Μικρά Ασία, αλλά και την αδυναμία διατήρησής της αν τελικά νικούσαν οι Έλληνες. Επίσης περιέχει αρκετές προβλέψεις του Μεταξά για το Μικρασιατικό μέτωπο που επαληθεύτηκαν από την ροή των γεγονότων. [618]

Το μνημόνιο των συζητήσεων που έχει διασωθεί στο αρχείο Μεταξά, (που πρέπει να έχουμε κατά νου ότι είναι και η μοναδική πηγή πληροφόρησης για τις συναντήσεις αυτές), είχε μια σειρά από πολύ σημαντικές πληροφορίες τόσο για την μικρασιατική εμπλοκή όσο και για τις σχέσεις του Μεταξά με τους μετανοεμβριανούς κυβερνήτες. Η πρώτη είναι ότι ο Μεταξάς κατέγραψε για πρώτη φορά τις πολιτικές του φιλοδοξίες που έρχονταν ευθέως σε σύγκρουση με τον Γούναρη και το ΛΚ. Η δεύτερη ότι διαβάζοντας μέσα από τις γραμμές γίνεται αντιληπτό ότι ο Μεταξάς ίσως δελεαζόταν να αναλάβει, αν του δινόταν το υπουργείο Στρατιωτικών. Τέλος, είναι σαφές ότι τον Μάρτιο του 1921 το μετανοεμβριανό πολιτικό

[618] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., *Περίληψις των συζητήσεων την συνδιάσκεψης του Λονδίνου Φεβρουαρίου – Μαρτίου 1921 προς διευθέτηση του ανατολικού Ζητήματος. σ.* 71-100.

συγκρότημα βρισκόταν σε πλήρες αδιέξοδο, αλλά το χειρότερο είναι ότι το απέκρυπτε από τον ελληνικό λαό, από φόβο όχι μόνο για την τύχη του μετώπου αλλά κυρίως για την τύχη του ίδιου του αντιβενιζελισμού και του Στέμματος. Ο βασικός φόβος του Γούναρη και των συνεργατών του που κατεύθυνε τις σκέψεις και τις δράσεις τους, ήταν μια πιθανή επιστροφή του Βενιζέλου, ενώ εύγλωττα ο ίδιος ο Μεταξάς αναρωτήθηκε σε κοινή τους συνάντηση: «*Εις το κάτω – κάτω εάν μόνο δια του Βενιζέλου θα ήταν δυνατόν να σωθεί η Ελλάς, ας έλθει ο Βενιζέλος. Πρέπει να υπάγει ο τόπος μας εις τον διάβολον δια να μην έλθη ο Βενιζέλος;*»[619]

Οι δύο αυτές συναντήσεις είχαν εκτός από σοβαρές στρατιωτικές επιπτώσεις στην τύχη ακόμη και του ίδιου του πολέμου, σοβαρές πολιτικές επιπτώσεις εντός του αντιβενιζελισμού. Και αυτό γιατί οριστικοποιήσαν την σύγκρουση του Μεταξά με τους παλαιούς του συντρόφους στην εξορία και την αυτόνομη πολιτική του κάθοδο. Όπως αναφέρει ο ίδιος χαρακτηριστικά: «*Ησθανόμην επιπλέον την στενοχωρίαν να ευρίσκομαι με ανθρώπους με τους οποίους εχωρίσθην ψυχικώς ή μάλλον προς τους οποίους απεκάλυψα, ότι τίποτε κοινόν δεν έχομεν μαζί. Με τους οποίους όμως συνεδεόμην πριν. Ήτο ένα κομμάτι της ζωής μου που έγινε παρελθόν*».[620] Οι συναντήσεις αυτές και η άρνηση του Μεταξά να αναλάβει, σήμαναν την δημιουργία μιας νέας αντιπολίτευσης εντός του αντιβενιζελισμού με αιχμή τον χειρισμό της Μικρασιατικής Εκστρατείας, αντίθετη και στην αντιπολιτευτική ομάδα Στράτου που υποστήριζε την ανάγκη κλιμάκωσης, αλλά είχε αντιρρήσεις μόνο για το κυβερνητικό σχέδιο.

Αναμφίβολα ο Μεταξάς είχε αμφιβολίες ανάμεικτες με τύψεις για την άρνησή του να αναλάβει την στρατιωτική ευθύνη της εκστρατείας, ειδικά όταν έμαθε ότι ανασυστήθηκε το παλαιό Γενικό Επιτελείο με επικεφαλής τους μεγάλους αντίζηλούς του Δούσμανη και Στρατηγό, ενώ ο Βασιλιάς τυπικά επικεφαλής του, μετέβη στο μέτωπο.[621] Η αντιβενιζελική Ελλάδα επιστράτευε και την τελευταία ικμάδα των δυνάμεών της για ένα αγώνα όλα για όλα, αλλά από το γενικό προσκλητήριο έλλειπε ο νους του Γενικού Επιτελείου των Βαλκανικών πολέμων. Από την άλλη φαίνεται ότι ο Μεταξάς δεν πίστευε στις ικανότητες των ηγετών των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων να διαχειριστούν επιτυχώς μια τόσο κρίσιμη κατάσταση που απαιτούσε λεπτούς στρατιωτικούς και διπλωματικούς χειρισμούς. Η άρνηση του Μεταξά να αναλάβει την αρχιστρατηγία δεν είχε μόνο σοβαρές αρνητικές συνέπειες στο μέτωπο, αλλά διέρρηξε οριστικά τις σχέσεις του με τους ηγέτες του μετανοεμβριανού καθεστώτος και τους συνεργάτες τους.[622]

Οι εφημερίδες που στήριζαν τον Γούναρη όπως η Πρωτεύουσα του Καμπάνη επιτέθηκαν εναντίον του με σκληρά δημοσιεύματα, ενώ και ο Γούναρης σε συγκέντρωση των επιτελών του στην οικία του Παναγή Τσαλδάρη, πρόβλεψε ότι αν χάσει, ο κόσμος θα λιντσάρει και την αντιβενιζελική αντιπολίτευση (τον Μεταξά δηλαδή), αλλά αν νικήσει οι αντιβενιζελικοί αντιπολιτευόμενοι θα τον ακολουθήσουν σαν τραγιά. Στην ίδια συνάντηση, ο

[619] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 29ης Μαρτίου 1921, σ. 95.

[620] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., *Περίληψις των συζητήσεων την συνδιάσκεψης του Λονδίνου Φεβρουαρίου – Μαρτίου 1921 προς διευθέτηση του ανατολικού Ζητήματος. σ.* 100.

[621] *«Έκαμα καλά; Έκαμα κακά; Δεν πρέπει κανείς να ενεργή διαρκώς; Τι είναι ότι έκαμα; Άνοιγμα νέου ορίζοντος; Είναι αυτό; Θεέ μου ίνα τι με εγκατέλειψες»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 27ης Απριλίου 1921, σ. 105.

[622] *«Αισθάνομαι την μομφήν των άλλοτε ομοφρόνων ολόγυρά μου. Αδιαφορώ. Όλοι τους επήραν το κόκκαλό τους από την διανομήν και θυμώνουν που δεν τους υποστηρίζω το καθεστώς που δι΄αυτόν τον σκοπόν δημιούργησαν»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 2ας Ιουνίου 1921, σ. 111.

Πρωτοπαπαδάκης και ο Στάης ζητούσαν την συντριβή της αντιβενιζελικής αντιπολίτευσης.[623] Ο Μεταξάς όμως εξελισσόταν σε επικίνδυνο πολιτικό αντίπαλο με αξιόλογες προοπτικές, για τον λόγο αυτό ο Γούναρης προσπάθησε εκ νέου να ρίξει γέφυρες μέσω της κοινής τους γνωστής από την εξορία στην Ιταλία Ασπασίας Νάζου, αλλά ο Μεταξάς παρέμεινε αμετάπειστος.[624]

- ***Οι «μεταρρυθμιστές» και ο πρώτος σχηματισμός ενδοαντιβενιζελικής αντιπολίτευσης (Μάρτιος – Δεκέμβριος 1921)***

Στην Αθήνα οι πρώτοι πυρήνες των υποστηρικτών του Μεταξά υπό το όνομα *Μεταρρυθμιστές* έκαναν την εμφάνισή τους ήδη από τον Μάρτιο του 1921.[625] Μέλη των *Μεταρρυθμιστών* που θα αποτελέσουν στο μέλλον τον βασικό κορμό στελεχών των Ελευθεροφρόνων ήταν οι Γεώργιος Πεσμαζόγλου, Αλέξανδρος Βαμβέτσος, Γεώργιος Χαριτάκης, Κωνσταντίνος Κοτζιάς, Ιωάννης Σπετσιώτης, Δευκαλίων Ρεδιάδης και Ιωάννης Σαγιάς.[626] Ο Βαμβέτσος κατά τον Εθνικό Διχασμό είχε συνταχθεί με την γερμανόφιλη ουδετερόφιλη πολιτική του Κωνσταντίνου στηρίζοντας ενεργά ως νομάρχης Φλώρινας εξυπηρετώντας γερμανικούς σχεδιασμούς[627] και στην πρώτη περίοδο των Ελευθεροφρόνων μέχρι το 1923 φερόταν ως υπαρχηγός του κόμματος. Φαίνεται ότι ο Βαμβέτσος επωμίστηκε ευθύνες για την εκπόνηση του κομματικού προγράμματος σε Γεωργία και Παιδεία, ο Ρεδιάδης τον τομέα της Οικονομίας και ο Σπετσιώτης της Ναυτιλίας.

Το αδιέξοδο στην Μικρά Ασία εκτός από τους βενιζελικούς, ενίσχυσε σημαντικά και την πολιτική παρουσία του Μεταξά εντός του αντιβενιζελισμού ως εναλλακτική πρόταση, καθώς οι εξελίξεις επιβεβαίωσαν τις απαισιόδοξες προβλέψεις του. Ο Μεταξάς βρισκόταν σε σχεδόν καθημερινή επαφή με τους Μαρίνο Γερουλάνο, Ξενοφώντα Στρατηγό, Ι. Καυταντζόγλου, Γ. Μπούσιο, Τζων Θεοτόκη, Δημήτριο Μάξιμο και Γ. Στρέιτ αλλά και με δεκάδες άλλους σημαντικούς αντιβενιζελικούς πολιτικούς παράγοντες όπως οι Ν. Στράτος, Π. Πρωτοπαπαδάκης και Γ. Θεοτόκης. Ανάμεσά τους και ο Γεώργιος Πεσμαζόγλου που είχε αρνηθεί να αναλάβει αξίωμα στις αντιβενιζελικές κυβερνήσεις της περιόδου αν και συνδεόταν με στενή φιλία με τους Γούναρη και Πρωτοπαπαδάκη.[628] Επίσης ο Μεταξάς λάμβανε μέρος ανελλιπώς με τον βαθμό του *Σεβάσμιου* και στις συγκεντρώσεις της τεκτονικής Στοάς Αθηνών *«Ησίοδος»*,[629] η οποία είχε αντιβενιζελικό χαρακτήρα και είχε ενεργοποιηθεί εκ νέου μετά την ήττα του Βενιζέλου το 1920.[630]

[623] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 17ης Ιουνίου 1921, σ. 66.
[624] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 9ης Ιουλίου 1921, σ. 117.
[625] Νικολόπουλος, ό.π., σ. 467.
[626] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., σ. 66.
[627] Δορδανάς, ό.π., σ. 172-173.
[628] Πεσμαζόγλου, ό.π., σ. 110.
[629] Βατικιώτης, ό.π., σ. 198. Στην ίδια τεκτονική στοά ήταν μέλος και ο Κώστας Κοτζιάς.
[630] Την περίοδο 1915-17 όταν η ηγεσία της μασονικής Στοάς *Ησίοδος* πήρε θέση υπέρ του Βασιλιά, μυήθηκαν στις τάξεις της ο Ιωάννης Μεταξάς (15.3.1917), ο Ιωάννης (Τζων) Θεοτόκης, ο Λουκάς Κανακάρης – Ρούφος και ο Γεώργιος Πεσμαζόγλου. Την ίδια εποχή αποσπάστηκαν από τον *Ησίοδο* τα βενιζελικά μέλη του ιδρύοντας την Στοά «Φοίνιξ» που πάντως δεν αναμίχθηκε ενεργά στην πολιτική. Ιωάννης Λουκάς, *Ιστορία της ελληνικής μασονίας και ελληνική ιστορία*, Παπαζήση, Αθήνα 1991, σ. 229-230.

Επίσης ξεκίνησε επαφές με εκδότες αντιβενιζελικών εφημερίδων (Χαλκοκονδύλη,[631] Ευστρατιάδη,[632] Κοτζιά, Καραβία, Ευελπίδη) αλλά και με τον βενιζελικό Καβαφάκη, αναζητώντας στήριξη για το υπό δημιουργία κόμμα του, γνωρίστηκε και με τον Θεολόγο Νικολούδη ο οποίος έμελλε να εξελιχθεί σε κορυφαίο συνεργάτη του και στυλοβάτη του κόμματος των Ελευθεροφρόνων.[633] Ήδη ο Κοτζιάς των *Χρονικών* δήλωσε ανοιχτά την υποστήριξή της εφημερίδας του στη νέα κίνηση,[634] ενώ και ο Χαλκοκονδύλης αμφιταλαντευόταν να στηρίξει. Τον Νοέμβριο του 1921 σε συνάντηση με τον Βλάχο, του υπέδειξε ότι αν αποτύγχανε ο Γούναρης θα ήταν ο επόμενος ηγέτης του αντιβενιζελισμού, αλλά είχε ως μοναδικό βαρίδι την γερμανοφιλία του παρελθόντος.[635] Σημαντική εξέλιξη για τη νέα πολιτική κίνηση υπήρξε η ανεξαρτητοποίηση του βουλευτή Ιωάννη Σαγιά τον Δεκέμβριο του 1921, παλαιού στενού φίλου του Μεταξά από την εποχή των επιστράτων και της κοινής τους εξορίας, ο οποίος εντάχθηκε ανεπίσημα στη νέα κίνηση και αποτέλεσε τρόπον τινά τον κοινοβουλευτικό εκπρόσωπό της.[636]

Εντός του ΛΚ στα τέλη του 1921 είχε εκδηλωθεί σχίσμα υπό τον Νικόλαο Θεοτόκη που επιθυμούσε να παραμερίσει τον Γούναρη επειδή τον θεωρούσε ανίκανο και να αναλάβει ο ίδιος Πρωθυπουργός. Υποστηρικτές της κίνησης ήταν ο Σουλιώτης Νικολαΐδης, ο Περικλής Ι. Αργυρόπουλος, ενώ ο Θεοτόκης προσπάθησε να εξασφαλίσει την συνεργασία του Μεταξά για το εγχείρημα – αλλά μάταια, καθώς ο Μεταξάς εννοούσε ότι η κρίση της Μικρασιατικής εκστρατείας είχε φθείρει το πολιτικό προσωπικό του ΛΚ στην κοινή γνώμη και ο ίδιος δεν είχε να κερδίσει τίποτε από την συνεργασία αυτή.[637] Αλλά και ο Βλάχος ήταν αντίθετος στη συνέχιση της εκστρατείας στην Μικρά Ασία. Κατά την διάρκεια των επιχειρήσεων, ο Βλάχος επισκεπτόταν τον Μεταξά και ζητούσε την γνώμη του για τις στρατιωτικές εξελίξεις.[638] Όταν όμως επιχειρήθηκε η παρακινδυνευμένη επιχείρηση προς Άγκυρα *«επεσκέφθη και πάλιν τον κ. Γούναρην εις τον οίκον του και γενόμενος παρ' αυτώ διερμηνεύς της δημοσίας γνώμης, του είπεν ότι ο κόσμος δεν αντέχει πλέον, ότι οδηγούμεθα εις λαβύρινθον με την άνευ απωλειών υποχώρησιν του Κεμάλ, ότι κατά την γνώμην πολλών φερόμεθα εις το βάραθρον».*[639]

9. Η Ελληνική κρίση κορυφώνεται λόγω της αποτυχίας της εκστρατείας στην Άγκυρα – νέα αναζωπύρωση του Διχασμού (Σεπτέμβριος 1921-Μάρτιος 1922)

Η ανασύσταση του Γενικού Επιτελείου πλην Μεταξά και η μετάβαση του Κωνσταντίνου στο μέτωπο πριν τις επιχειρήσεις του Ιουλίου – Αυγούστου 1921 είχε συμβολικό χαρακτήρα

[631] Ο Ιωάννης Χαλκοκονδύλης ως εκδότης της *Νέας Ημέρας*, είχε χρηματιστεί από την γερμανική προπαγάνδα και είχε αλλάξει στρατόπεδο μετά την πρώτη παραίτηση Βενιζέλου το 1915, βλ. Δορδανάς, ό.π., σ. 111-113.

[632] Γνωστός φανατικός αντιβενιζελικός δημοσιογράφος, διευθυντής του *ΣΚΡΙΠ* και μετέπειτα ιδιοκτήτης του. Το 1918 είχε εκτοπιστεί από τους βενιζελικούς στην Κρήτη, βλ. Φ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο (Διχασμός 1916-1919)*, ό.π., σ. 180.

[633] Γιάννης Μαργιούλας, *Η εφημερίδα Πολιτεία (1917-1933)*, διπλωματική εργασία, Ρέθυμνο 2014, σ. 67.

[634] *«Βράδυ σπίτι Κοτζιάς. Μου δηλώνει ότι τα «Χρονικά» απολύτως εις τας διαταγάς μου»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 15ας Οκτωβρίου 1921, σ. 133.

[635] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 16ης Νοεμβρίου 1921, σ. 140.

[636] Νικολόπουλος, ό.π., σ. 467· *«Βλέπω Σαγιάν. Συμφωνούμεν. Αυτός ανεξάρτητος ήδη. Του δίδω πλήρη εμπιστοσύνην»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 6ης Δεκεμβρίου 1921, σ. 143..

[637] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 26ης Δεκεμβρίου 1921, σ. 147.

[638] *«Έρχεται Βλάχος διά στρατιωτικάς πληροφορίας»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 3ης Ιουλίου 1921, σ. 117.

[639] Στο ίδιο.

και όχι ουσιαστικό. Ακόμη χειρότερα, υπέφωσκε μια έριδα μεταξύ των στρατιωτικών που περιστοίχιζαν την Κυβέρνηση Γούναρη (Παπούλας, Στρατηγός) και αυτούς γύρω από τον Βασιλιά (Δούσμανης) που πιθανά επηρέασε αρνητικά τις ίδιες τις επιχειρήσεις.[640] Στα υπομνήματά του προς τον Βασιλιά, ο Δούσμανης πρόβαλλε συνεχώς αντιρρήσεις, δεύτερες σκέψεις για τον τρόπο που διεξάγονταν οι επιχειρήσεις, για τις κατευθύνσεις των μονάδων και τους αντικειμενικούς τους σκοπούς.[641] Το σχέδιο επιχειρήσεων προς την Άγκυρα ο Δούσμανης σε υπόμνημα που υπέβαλλε προς τον Βασιλιά στην Κιουταχεία το χαρακτήρισε *ατελές* και *ασαφές*.[642] Σύμφωνα με τον Άγγλο πρόξενο Sir Henry Lamb ο Παπούλας ήταν αρχιστράτηγος του ελληνικού εκστρατευτικού Σώματος μόνο κατ΄ όνομα, αλλά υποστήριζε τις πρωτοβουλίες τόσο του αρχηγού του Γενικού Επιτελείου Πάλλη όσο και του υπαρχηγού Πτολεμαίου Σαρηγιάννη που ήταν και οι πραγματικοί διοικητές.[643]

Η ελληνική αποτυχία της δραματικής εκστρατείας προς την Άγκυρα[644] και η τελμάτωση του μικρασιατικού μετώπου μείωσε την δημοτικότητα του Γούναρη, καθώς η εκκρεμότητα παρέμενε απομυζώντας οικονομικά το Κράτος, η νεολαία της Ελλάδας παρέμενε στρατευμένη όλο τον δύσκολο χειμώνα του 1921-1922, ενώ τα είδη πρώτης ανάγκης συνεχώς ακρίβαιναν λόγω της μείωσης της αξίας της δραχμής από το συνεχές τύπωμα πληθωριστικού νομίσματος. Το γόητρο του βασιλιά είχε πληγεί ανεπανόρθωτα στην κοινή γνώμη καθώς ο Στρατός υπό την ηγεσία του δεν είχε νικήσει,[645] ενώ ο αντιπολιτευόμενος Στράτος με δηλώσεις του κατηγορούσε την κυβέρνηση ότι είχε εκθέσει τον άνακτα χωρίς να υπάρχει ουσιαστικό σχέδιο αξιοποίησής του.[646] Επίσης ο Στράτος με αναλυτική του ανακοίνωση στον Τύπο, υπογράμμιζε ότι ο Γούναρης και η κυβέρνηση είχαν αποτύχει διπλωματικά στο Λονδίνο, είχαν εξαρτήσει τα ελληνικά συμφέροντα αποκλειστικά από την καταφυγή στα όπλα χωρίς άλλους ελιγμούς ή πρωτοβουλίες. Ο Στράτος τελείωνε με την εκτίμηση ότι η κυβέρνηση είχε αποτύχει να προστατέψει τα ελληνικά συμφέροντα και έπρεπε να αντικατασταθεί το συντομότερο.[647]

Προϊόν της εσωτερικής αντιβενιζελικής σύγκρουσης ήταν η δημόσια δήλωση του Δούσμανη ότι το επιτελείο του Βασιλιά δεν επηρέασε καθόλου την πορεία των επιχειρήσεων, δήλωση αναμφίβολα αληθής που όμως υπέσκαπτε το ηθικό των Ελλήνων. Ουσιαστικά ο Δούσμανης και το περιβάλλον του Βασιλιά προσπαθούσαν να αποσείσουν τις ευθύνες τους για τις επιχειρήσεις έναντι της κοινής γνώμης, ενώ η κυβέρνηση έθεσε τον Δούσμανη αμέσως σε διαθεσιμότητα.[648] Η στρατιωτική κατάσταση ήταν ανησυχητική, καθώς σύμφωνα με αναφορά του Παπούλα προς την κυβέρνηση, οι στρατιώτες αντιμετώπιζαν με δυσαρέσκεια

[640] Δούσμανης, *Ιστορικαί σελίδες*, σ. 189.

[641] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Οικογένειας Μερκάτη, φάκ. 8.1, «Υπόμνημα Δούσμανη στο Κορδελιό "επί του σχεδίου Επιχειρήσεων 31ης Ιουνίου 1921"».

[642] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Οικογένειας Μερκάτη, φάκ. 8.1, "Υπόμνημα Δούσμανη στην Κιουτάχεια "επί του σχεδίου Επιχειρήσεων 27ης Ιουλίου 1921"».

[643] Sir H. Lamb προς Curzon, Σμύρνη, 16 Ιουνίου, 1921, αρ. 50, *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVII*, σ. 254.

[644] Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επιχειρήσεις προς την Άγκυραν (τόμοι Α΄, Β΄)*, Δ.Ι.Σ., Αθήνα 1965.

[645] Η λαϊκή δυσαρέσκεια για τον βασιλιά καταγράφηκε στην πενιχρή υποδοχή κατά την επιστροφή του από το Μέτωπο μετά την αποτυχία της προέλασης προς την Άγκυρα. Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 316/14, επιστολή Δαγκλή προς Βενιζέλο, 20 Σεπτεμβρίου 1922.

[646] *Πολιτεία, 21.9.1921.*

[647] *Πολιτεία, 25 και 26.9.1921·* Κωνσταντίνος Ρέντης, *Η εξωτερική πολιτική της Ελλάδος μετά την 1η Νοεμβρίου 1920*, Τυπογραφείο Ιωάννου Βάρτσου, Αθήνα 1922, σ. 46-47.

[648] Ροδάς, ό. π., σ. 247-248.

την παραμονή τους στο μέτωπο υπό κακές καιρικές συνθήκες, ενώ απαιτούσε επειγόντως οικονομικούς πόρους, ενισχύσεις σε στρατιώτες, ανταλλακτικά για τα αυτοκίνητα και αύξηση των εναέριων μέσων για να μπορέσει να αποκρούσει τυχόν εχθρική επίθεση το καλοκαίρι.[649] Αλλά και ο Δαγκλής σε επιστολή του στον Βενιζέλο διατράνωνε την απαισιοδοξία του για την τύχη της Μικρασιατικής εκστρατείας και την δυνατότητα του Γούναρη να χειριστεί με επιτυχία τα εκκρεμή εθνικά ζητήματα.[650] Από τον Ιανουάριο του 1922, τόσο ο Γούναρης, όσο και οι Μπαλτατζής και Πρωτοπαπαδάκης είχαν συμφιλιωθεί με την ιδέα της εκκένωσης της Μικράς Ασίας και το αναπόφευκτο αυτής, αλλά την ανέβαλλαν συνεχώς καθώς έτρεμαν στην ιδέα της τύχης που περίμενε τους χριστιανικούς πληθυσμούς των περιοχών.[651]

- ***αντιβενιζελική συγκεκαλυμένη τρομοκρατία***

Ήδη πριν τις επιχειρήσεις του καλοκαιριού, Λαϊκοί Σύλλογοι και αντιβενιζελικοί συνεχιστές των επιστράτων, απειλούσαν από τον αντιβενιζελικό Τύπο τους βενιζελικούς που εξύβριζαν τον Βασιλιά με αυτοδικία, σε σημείο να θορυβηθεί ο Άγγλος πρέσβης και να διαμαρτυρηθεί στην κυβέρνηση.[652] Ο Γούναρης προσωπικά έδωσε την εγγύηση της Κυβέρνησης ότι οι βενιζελικοί δεν κινδύνευαν από ακρότητες, αλλά αντίθετα γίνονταν σεβαστοί ως πολιτική παράταξη, ενώ διαβεβαίωσε τον Άγγλο πρέσβη ότι υποσχέθηκε μέσω ειδικού απεσταλμένου αμνηστία στους φυγάδες βενιζελικούς αξιωματικούς στην Κωνσταντινούπολη αν επέστρεφαν στην Ελλάδα.[653] Πολύ αναμενόμενα η κυβέρνηση αδυνατούσε να ασχοληθεί με ζητήματα εσωτερικής πολιτικής και να υλοποιήσει το φιλολαϊκό της πρόγραμμα για το οποίο υποτίθεται ότι είχε εκλεγεί.[654] Καθώς το αδιέξοδο στη Μικρά Ασία μεγάλωνε μετά το καλοκαίρι του 1921 λόγω της ισχυροποίησης του Κεμάλ από το γαλλοκεμαλικό σύμφωνο Franklin Bouillon (20 Οκτωβρίου 1921), έφερνε μοιραία πιο κοντά την επιστροφή του βενιζελισμού στην εξουσία και έκανε εκ νέου πιθανή μια δεύτερη έξωση του Βασιλιά Κωνσταντίνου από τον Θρόνο. Όσο η μικρασιατική κρίση βάθαινε, αύξανε η ανησυχία και ο φόβος στο στρατόπεδο των αντιβενιζελικών για την τύχη τους, αν επέστρεφε ο βενιζελισμός και οι αντιβενιζελικοί Λαϊκοί Σύλλογοι σχεδίαζαν επιθέσεις εναντίον των βενιζελικών.[655] Ήδη, μετά την αποτυχία της ελληνικής προέλασης προς την Άγκυρα, σημειώνονταν κρούσματα επιθέσεων και ξυλοδαρμών κατά γνωστών βενιζελικών δημοσιογράφων στην Αθήνα όπως ο Ανδρέας Καβαφάκης και ο Σπύρος Μελάς, ενώ έγινε έφοδος αγνώστων και στην οικία του Παπαναστασίου.[656] Επίσης σε πρωτοσέλιδο άρθρο του στην *Καθημερινή* ο Βλάχος διεκτραγωδούσε ότι είχε αποτύχει η απόπειρα δολοφονίας κατά του Βενιζέλου το καλοκαίρι του 1920![657]

---

[649] Όλη η αναφορά Παπούλα σε: Δημήτριος Σβολόπουλος, *Ο ιστορικός δισταγμός του 1922 (μια άγνωστη σελίς της Μικρασιατικής Εκστρατείας)*, Αθήνα 1929, σ. 11-12.

[650] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ.3/36, επιστολή Δαγκλή προς Βενιζέλο, 8 Νοεμβρίου 1921.

[651] Lindley προς Curzon, Αθήνα, 7 Ιανουαρίου 1922, αρ. 11, *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVII*, σ. 569.

[652] Granville προς Curzon, Αθήνα, 6 Μαΐου 1921, αρ. 157, *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVII*, σ. 168-169.

[653] Granville προς Curzon, Αθήνα, 8 Ιουνίου 1921, αρ. 317, *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVII*, σ. 224-225.

[654] Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου Αιώνα – Μεσοπόλεμος 1922-1940*, *τόμος Β2΄*, σ. 43.

[655] Granville προς Curzon, Αθήνα, 22 Οκτωβρίου 1921, αρ. 548, *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVII*, σ. 443.

[656] Δέλτα, *Ελευθέριος Βενιζέλος*, ό.π., σ. 112.

[657] Πλουμίδης, *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης*, ό.π., σ. 309.

Έτσι, σταδιακά ο αντιβενιζελισμός διολίσθαινε από την λεκτική προς την έμπρακτη βία και την τρομοκράτηση των πολιτικών του αντιπάλων, με συγκεκαλυμμένες συνεχείς απειλές στον Τύπο.[658] Ο επιτετραμμένος της Αγγλίας στην Ελλάδα Bentinck ενημέρωνε τον Curzon ότι σε περίπτωση που οι Σύμμαχοι αναγνώριζαν τον Βασιλιά Κωνσταντίνο θα έπρεπε να ζητηθούν ως αντάλλαγμα, εγγυήσεις υπέρ της ασφάλειας των βενιζελικών.[659] Τον Ιανουάριο του 1922, αντιβενιζελικοί επιτέθηκαν και κατέστρεψαν τα γραφεία της εφημερίδας *Μεταρρύθμισις* του βενιζελικού δημοσιογράφου Γεώργιου Φραγκούδη. Οι κορυφαίες τρομοκρατικές ενέργειες εις βάρος των βενιζελικών ήταν η αποτυχημένη απόπειρα δολοφονίας κατά του Κουντουριώτη στις 8 Δεκεμβρίου 1921 και η δολοφονία του βενιζελικού Ανδρέα Καβαφάκη στις 21 Φεβρουαρίου 1922, εκδότη της βενιζελικής εφημερίδας *Ελεύθερος Τύπος* που ασκούσε σκληρή κριτική κατά της κυβέρνησης. Την ίδια εποχή κυκλοφορούσαν φήμες για προγραφές όλων των βενιζελικών στελεχών και πολιτευτών και για επικείμενο πογκρόμ κατά των γραφείων και των πιεστηρίων του βενιζελικού Τύπου. Ο Δαγκλής σε επιστολή του προς τον Ν. Αποστολόπουλο ξεκαθάρισε ότι σκόπευε να μην αντιταχθεί στο ελάχιστο στους αντιβενιζελικούς και στον Θρόνο ώστε να αποφύγει ένα αντιβενιζελικό βίαιο ξέσπασμα, περιμένοντας την σταδιακή διάσπαση των αντιβενιζελικών που ήταν επικείμενη λόγω του μικρασιατικού αδιεξόδου.[660]

Μετά τον Φεβρουάριο και το σαφές οικονομικό διπλωματικό αδιέξοδο, η *Πρωτεύουσα* του Καμπάνη εκτόξευε πυκνές απειλές για λιντσάρισμα όλων των βενιζελικών και τους εσωτερικού εχθρού, ενώ σημειώθηκαν σποραδικά επεισόδια εις βάρος των βενιζελικών.[661] Είναι γεγονός ότι το επίσημο Κράτος απείχε από τέτοιου είδους ενέργειες αλλά απέτυχε, ή μάλλον δεν προσπάθησε ιδιαίτερα, να περιφρουρήσει την δημόσια τάξη και να εμποδίσει την δραστηριότητα των αντιβενιζελικών πολιτικών Λεσχών. Όσο η κρίση του καλοκαιριού του 1922 κορυφωνόταν, η κυβερνητική *Πρωτεύουσα* του Καμπάνη εκτόξευε αδιάκοπες απειλές κατά των βενιζελικών για άσκηση βίας,[662] χωρίς όμως αυτές οι απειλές να γίνουν ποτέ πράξη. Οι Φιλελεύθεροι είχαν πληροφορίες ότι πίσω από τις δολοφονίες βενιζελικών δεν βρίσκονταν οι επιστρατικοί λαϊκοί σύλλογοι αλλά μια άλλη νέα φανατική αντιβενιζελική οργάνωση υπό τον υποστράτηγο Κωνσταντινόπουλο. Η οργάνωση αυτή φαίνεται ότι είχε προγράψει όλους του διευθυντές των βενιζελικών εφημερίδων, αλλά απρόσμενα και δύο αντιβενιζελικούς τους Όμηρο Ευελπίδη και Θεολόγο Νικολούδη επειδή τηρούσαν κριτική στάση απέναντι στην Κυβέρνηση. Ο Νικολούδης έλαβε απειλητικό σημείωμα για την ζωή του το οποίο απέστειλε στον Γούναρη, αλλά αυτός δήλωσε αδυναμία να ελέγξει την κατάσταση.[663]

Ήδη από τις αρχές του 1921 είχε αναπτυχθεί ένα δίκτυο αντιβενιζελικών πολιτικών συλλόγων σε πανελλαδική κλίμακα που ουσιαστικά αποτελούσε την συνέχεια των επιστρατικών συλλόγων, υπό την ηγεσία του φανατικού αντιβενιζελικού υποστράτηγου

[658] Γεώργιος Φερεντίνος, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, *τόμος 2ος: 1920-1922*, Νέα Θέσις, Αθήνα 2012, σ. 112.
[659] Bentinck προς Curzon, Αθήνα, 9 Δεκεμβρίου 1921, αρ. 602, *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVII*, σ. 443.
[660] Σπύρος Μαρκέτος, *Πως φίλησα τον Μουσολίνι: Τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού,* Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σ. 130.
[661] Στο ίδιο, σ. 132.
[662] *Πρωτεύουσα, 6.7.1922*, άρθρο: «Να υποταχθούν στη θέληση του συνόλου ή να ετοιμάσουν απαξάπαντες τας αποσκευάς των».
[663] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 316/58, «Σημείωμα Κόμματος Φιλελευθέρων για τις δολοφονίες που σχεδιάζονταν από τους αντιβενιζελικούς», 5 Απριλίου 1922.

Κωνσταντινόπουλου. Οι οργανώσεις αυτές περιβλήθηκαν με φασιστικά εξωτερικά γνωρίσματα το καλοκαίρι του 1922 (ονομάστηκαν *«Ιεροί Λόχοι»*)[664] και υποστηρίχθηκαν από τους αντιβενιζελικούς ως μια λαϊκή αυτοάμυνα απέναντι στον βενιζελισμό που καραδοκούσε.[665] Οι οργανώσεις αυτές ήταν μεν απειλητικές προς τους βενιζελικούς, αλλά δεν ανέπτυξαν αξιόλογη δραστηριότητα, ενώ μετά την άνοιξη του 1922 έπασχαν ολοφάνερα από έλλειψη ενθουσιασμού και στελέχωση, καθώς η κοινή γνώμη είχε απογοητευθεί από τους αντιβενιζελικούς και τις εξελίξεις στη Μικρά Ασία.[666] Επίσης, μειωνόταν η στήριξη προς τον Γούναρη και υπήρχε μια φανερή διάσπαση στην ενότητα των αντιβενιζελικών, καθώς πολλά στελέχη και πολιτευτές τους στρέφονταν σταδιακά προς τον Μεταξά, ως τον επερχόμενο νέο ισχυρό ηγέτη του αντιβενιζελισμού που θα έσωζε την κατάσταση της 12η ώρα.

- ***Βενιζελικές συνομωσίες στη Σμύρνη και στην Κωνσταντινούπολη για την ανατροπή της κυβέρνησης (1921-1922)***

Αντίστοιχα και ο βενιζελισμός δεν υπέμεινε παθητικά την αντιβενιζελική τρομοκρατία, αλλά αντέδρασε δυναμικά με κύριες εστίες την Κρήτη, την Κωνσταντινούπολη όπου είχαν αυτομολήσει από το μέτωπο φανατικοί βενιζελικοί αξιωματικοί υπό τον Γεώργιο Κονδύλη, και την Σμύρνη. Οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης στήριξαν οικονομικά και ηθικά τους φυγάδες αξιωματικούς που συνέπτυξαν μια οργάνωση υπό την επωνυμία *Άμυνα Κωνσταντινούπολης.* Η συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων της Πόλης στήριξε τον Βενιζέλο και την Άμυνα, ενώ οι αντιβενιζελικές κυβερνήσεις της περιόδου επέδειξαν αδράνεια και αδυναμία αντίδρασης, πιθανά λόγω των πολλών πιεστικών προβλημάτων που αντιμετώπιζαν σε σχεδόν όλους τους τομείς της κρατικής διοίκησης. Το σύνολο του Τύπου της Πόλης στήριζε τους αμυνίτες και τον Βενιζέλο, η κυβερνητική επιρροή και προπαγάνδα ήταν ασθενική ως ανύπαρκτη.[667]

Βάσει απόρρητων πληροφοριών της Ελληνικής κυβέρνησης, η ηγεσία της *Άμυνας Κωνσταντινούπολης* βρισκόταν σε επαφές με τον Νικόλαο Πολίτη για την στήριξη της εκλογής του βενιζελικού Μελέτιου Μεταξάκη στον Θρόνο του Πατριάρχη,[668] την οποία δεν αναγνώρισε η ελληνική κυβέρνηση. Ομοίως στη Σμύρνη αναπτύχθηκε η οργάνωση *Μικρασιατική Άμυνα* με σαφή βενιζελικό προσανατολισμό παρά τις περί του αντιθέτου υπερκομματικές δημόσιες διακηρύξεις της.[669] Η κυβέρνηση είχε απόρρητες πληροφορίες ότι οι ντόπιοι σχεδίαζαν βενιζελικό κίνημα στη Σμύρνη ήδη από τον Ιανουάριο του 1922.[670] Ο βενιζελικός χαρακτήρας του μελετώμενου κινήματος με προοπτική ανατροπής του αντιβενιζελικής Εθνοσυνέλευσης είχε επισημανθεί και από τον Ύπατο Αρμοστή της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη Ν. Τριανταφυλλάκο που προειδοποίησε την κυβέρνηση

[664] *Πρωτεύουσα, 2.7.1922.* Αναμφίβολα η *Πρωτεύουσα* του Καμπάνη στήριξε την δημιουργία τους και χρησιμοποίησε μια φασιστική ορολογία για τις οργανώσεις αυτές. Φαίνεται όμως πως οι *Ιεροί Λόχοι* δεν ήταν τίποτε άλλο από ένοπλες συμμορίες αντιβενιζελικών που θα δρούσαν στα όρια της αυτοδικίας εναντίον των βενιζελικών.

[665] *Καθημερινή, 2.7.1922.*

[666] Μαρκέτος, *Πως φίλησα τον Μουσολίνι*, ό.π., σ. 138-139.

[667] Λεπτομερείς πληροφορίες για τον βενιζελισμό των Ελλήνων της Πόλης και τις δραστηριότητες που ανέπτυξαν σε: Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 19.6, *Κωνσταντινούπολη 1921-22*.

[668] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Οικογένειας Μερκάτη, φάκ. 8.2, *πληροφορίαι 7ης Δεκεμβρίου 1921*.

[669] Φερεντίνος, *τόμος 2ος*, ό.π., σ.117.

[670] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Οικογένειας Μερκάτη, φάκ. 8.2, *πληροφορίαι 27ης Ιανουαρίου 1922*.

ότι το κίνημα θα οδηγούσε σε εμφύλιο.[671] Άλλωστε η ίδια η ονομασία των δύο οργανώσεων παρέπεμπε στην *Άμυνα Θεσσαλονίκης* του 1916[672] και φανέρωνε τις διαθέσεις των μελών τους, ενώ φαίνεται ότι ο Γούναρης είχε λεπτομερή ενημέρωση για τις δραστηριότητες των δύο αυτών βενιζελικών οργανώσεων.[673] Αλλά και οι Άγγλοι που γνώριζαν λεπτομερώς τις ζυμώσεις αυτές, επιβεβαίωναν ότι ο χαρακτήρας της *Μικρασιατικής Άμυνας* δεν ήταν υπερκομματικός, αλλά καθαρά βενιζελικός με πρόθεση ανατροπής του Κωνσταντίνου και των αντιβενιζελικών.[674]

Οι δύο οργανώσεις βρίσκονταν από τις αρχές του 1922 σε επαφές με βενιζελικούς αξιωματικούς του μετώπου όπως ο Πλαστήρας, αλλά και με τον Παπούλα προετοιμάζοντας ένα στρατιωτικό κίνημα κατά των αντιβενιζελικών.[675] Ήδη στις 14 Ιανουαρίου 1922 οι εκπρόσωποι των βενιζελικών στην Κωνσταντινούπολη (Σπανούδης, Σταυρίδης, Ιασωνίδης) χάρις την υποστήριξη του Βενιζέλου, είχαν συναντηθεί με ανώτατους Άγγλους αξιωματούχους εκθέτοντας τα σχέδια τους για ένα βενιζελικό κίνημα στην Σμύρνη με υποστήριξη από τους βενιζελικούς της Κωνσταντινούπολης,[676] Έγινε προσπάθεια να εξασφαλίσουν διπλωματική και οικονομική υποστήριξη στο κυοφορούμενο κίνημα, χωρίς πάντως επιτυχία.[677] Η οργάνωση πλησίασε τον Παπούλα στην Σμύρνη τον Φεβρουάριο του 1922 και του πρότειναν την αρχηγεία του κινήματος που θα έσωζε τον μικρασιατικό ελληνισμό από την καταστροφή. Ο Παπούλας κολακεύτηκε από την πρόταση και δέχθηκε, θέτοντας ως όρο την συνεννόηση αλλά και την ενίσχυση από την ελληνική κυβέρνηση. Ακολούθως, οι εκπρόσωποι του Παπούλα συνταγματάρχης Σαρηγιάννης και ταγματάρχης Σκυλακάκης μετέβησαν στην Κωνσταντινούπολη και μετείχαν σε συνεχείς συσκέψεις με τον πατριάρχη Μελέτιο Μεταξάκη και με βενιζελικούς ιθύνοντες για να οργανωθεί καλύτερα το μελετώμενο κίνημα.

Ο Δαγκλής στην Αθήνα είχε λεπτομερή ενημέρωση για τις κινήσεις μεταξύ Σμύρνης και Κωνσταντινούπολης και προσπάθησε να κινητοποιήσει τον Βενιζέλο ισχυριζόμενος ότι αν ο Μικρασιατικός στρατός άντεχε για λίγους μήνες εναντίον του Κεμάλ θα κινούσε την συμπάθεια της Διεθνούς Κοινής Γνώμης.[678] Αλλά και οι αντιβενιζελικοί αντιμετώπισαν με εχθρότητα την Μικρασιατική Άμυνα την οποία αντιλαμβάνονταν ως εξωθεσμικό όχημα επιστροφής των βενιζελικών στην εξουσία στο πρότυπο της Άμυνας Θεσσαλονίκης. Έγραφε ο Βλάχος στην *Καθημερινή*: «*Ἐνθυμούμεθα την βενιζελικὴν Ἄμυναν και τα βενιζελικὰ κινήματα, τα οποία ήρχιζαν πάντοτε με ἑν κήρυγμα εθνικόν, όπως το κίνημα του Θερίσσου και*

[671] Στρατηγός, ό.π., σ. 353.

[672] Οι πληροφορίες της κυβέρνησης για την δραστηριότητα της Άμυνας Κωνσταντινούπολης προερχόταν από αξιωματικό που είχε παρεισφρήσει στις τάξεις της και βρισκόταν υπό τις άμεσες διαταγές του Κονδύλη, βλ. Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Οικογένειας Μερκάτη, φάκ. 8.2*, πληροφορίαι 18ης Φεβρουαρίου 1922*.

[673] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Δημήτριου Γούναρη, αταξινόμητο, *έγγραφο 23ης Απριλίου 1922*.

[674] Lindley προς Curzon, Αθήνα, 1 Απριλίου 1922, αρ. 116, *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVII*, σ. 770.

[675] Ένα χρονικό των συνεννοήσεων αυτών υπάρχει σε επιστολή του Ν. Αποστολόπουλου στον Βενιζέλο. Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Ν. Αποστολόπουλου, φάκ. 4.1, επιστολή Αποστολόπουλου προς Βενιζέλο, 27 Απριλίου 1922. Ο Αλέξανδρος Ζάννας αποκάλυψε με άρθρο του στο *Βήμα* το 1959 ότι είχε επισκεφθεί τον Μάρτιο του 1921 την Σμύρνη και είχε συναντηθεί μυστικά με τον Πλαστήρα προετοιμάζοντας το κίνημα του Σεπτεμβρίου του 1922, βλ. Smith, ό.π., σ. 324.

[676] Στο ίδιο, σ. 332-335.

[677] Στο ίδιο, σ. 338-340.

[678] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 316/37, επιστολή Δαγκλή προς Βενιζέλο, 12 Απριλίου 1922.

το κίνημα της Θεσσαλονίκης, καὶ κατέληγον πάντοτε εις μίαν ανατροπὴν του Ιθύνοντος, και μίαν εγκατάστασιν βενιζελικής δικτατορίας».[679]

Ο Παπούλας αμφιταλαντευόταν καθώς έβλεπε ότι οι κινηματίες δεν είχαν τις απαιτούμενες δυνατότητες, ενώ η κυβέρνηση τον διαβεβαίωσε επίσημα σε σύσκεψη στην Αθήνα στις 16 Μαρτίου 1922 ότι δεν σκόπευε να εγκαταλείψει την Μικρά Ασία. Οι εκπρόσωποι της *Μικρασιατικής Άμυνας* συνέχισαν την δραστηριότητά τους προσπαθώντας να ενεργοποιήσουν τον Βενιζέλο προς την κατεύθυνση των Συμμάχων και να πείσουν τους Παπούλα και Στεργιάδη να στηρίξουν τα σχέδιά τους, Η τελική κρούση προς τους Συμμάχους υπέρ μιας βενιζελικής Μικρασιατικής Άμυνας έγινε από τον ίδιο τον Βενιζέλο σε συνέντευξή του με τον Sir E. Crowe στις 25 Μαΐου 1922. Ο Βενιζέλος παραδέχθηκε ότι ήταν μοιραίο να εκκενωθεί η Μικρά Ασία από τα ελληνικά στρατεύματα, αλλά θα μπορούσε να δημιουργηθεί μια πολιτοφυλακή από ντόπιους Μικρασιάτες υπό την καθοδήγηση Ελλήνων αξιωματικών που θα απέτρεπαν τις σφαγές των χριστιανών. Αυτό που ζητούσε ο Βενιζέλος από τους Συμμάχους ήταν να αναλάβουν την χρηματοδότηση του εγχειρήματος, η οποία αν μοιραζόταν στις τρεις Μ. Δυνάμεις θα ήταν ένα πενιχρό ποσό.[680]

Ο βασικός λόγος αποτυχίας των συνομωσιών, ήταν οι πενιχρές έως ανύπαρκτες δυνατότητες που υπήρχαν, καθώς ήταν λίαν αμφίβολο αν η *Μικρασιατική Άμυνα* μπορούσε να παρατάξει πάνω από 22.000 ενόπλους ενώ μια επιστράτευση στην Κωνσταντινούπολη δεν θα πρόσφερε πάνω από 7.000 ενόπλους. Οι κινηματίες δεν διέθεταν καθόλου χρήματα, ενώ από τους 26.000 Μικρασιάτες που βρίσκονταν ήδη στον Ελληνικό Στρατό και υποτίθεται ότι θα ενίσχυαν το εγχείρημα, ήδη 6.000 είχαν λιποτακτήσει και περιφέρονταν στην ύπαιθρο.[681] Ο ίδιος ο Δαγκλής στην επιστολή του στον Βενιζέλο παραδεχόταν τις δυσκολίες που παρουσίαζε το εγχείρημα και στήριζε τις ελπίδες του στην βοήθεια της ελληνικής κυβέρνησης και στην εθελοντική παραμονή στρατιωτών του Ελληνικού εκστρατευτικού Σώματος.[682] Ο Παπούλας, στις διαπραγματεύσεις του με τους εκπροσώπους των κινηματιών ζήτησε 40-50.000 ενόπλους οι οποίοι το μόνο που θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν ήταν η τάξη στο βιλαέτι της Σμύρνης, χωρίς να μπορούν να αντιτάξουν την παραμικρή αντίσταση σε μια πιθανή επίθεση του Κεμάλ, κάτι που όφειλαν οι Μ. Δυνάμεις να εξασφαλίσουν (πως άραγε;) ότι δεν θα γινόταν.[683] Ο Νικόλαος Θεοτόκης τηλεγράφησε στον Παπούλα ότι η συζήτηση να αναλάβει τον αγώνα μια ανεπίσημη ιδιωτική οργάνωση όταν θα έχει αποτύχει ο Ελληνικός στρατός και το επίσημο ελληνικό κράτος, στερείται σοβαρότητας,[684] αλλά και Άγγλοι ιθύνοντες ξεκαθάρισαν ότι δεν σκόπευαν να στηρίξουν ένα τέτοιο κίνημα.[685] Άλλος βασικός λόγος αποτυχίας των συνομωσιών αποτέλεσε η αρνητική στάση του Στεργιάδη που θεώρησε ότι ένα τέτοιο κίνημα δεν είχε καμία πιθανότητα επιτυχίας,[686] στάση που δημιούργησε έχθρα με τον Βενιζέλο.[687]

---

[679] Χριστοπούλου, "Φερόμεθα πρὸς τὴν πτέρναν τοῦ ἐθνικοῦ Ἐξωμότου…", ό.π., σ. 105.

[680] Καταγραφή συζήτησης του Sir E. Crowe με τον Ελευθέριο Βενιζέλο, Λονδίνο, 25 Μαΐου 1922), *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVII*, σ. 836.

[681] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Ν. Αποστολόπουλου, φάκ. 4.1, επιστολή Αποστολόπουλου προς Βενιζέλο, 27 Απριλίου 1922.

[682] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 316/37, επιστολή Δαγκλή προς Βενιζέλο, 12 Απριλίου 1922.

[683] Στο ίδιο.

[684] Φερεντίνος, *τόμος 2ος*, ό.π., σ.124.

[685] Lindley προς Curzon, Αθήνα, 18 Απριλίου 1922, αρ. 146, *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVII*, σ. 786.

[686] Στο ίδιο.

[687] Ζαβιτσιάνος, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 144-147· Ροδάς, ό.π., σ. 277.

- ***Αναβρασμός στην Κρήτη, Δημοκρατικό Μανιφέστο και συνομωσίες στην Αθήνα για βενιζελικό κίνημα (Ιανουάριος - Αύγουστος 1922)***

Σε πολλές επαρχίες ειδικά των Νέων Χωρών αυξήθηκε η λιποταξία και ενισχύθηκαν επικίνδυνα διαλυτικά κοινωνικά φαινόμενα που είχαν σχεδόν εξαφανιστεί όπως η Ληστεία, ιδιαίτερα στην Ήπειρο.[688] Στην Κρήτη όπου οι πολίτες αρνήθηκαν μαζικά να στρατευτούν για εύλογους πολιτικούς λόγους, φυγοδικούσαν στα όρη τελώντας αξιόποινες πράξεις. Στις αρχές του 1922 η κρατική εξουσία στην Κρήτη περιοριζόταν στα μεγάλα αστικά κέντρα, ενώ το νησί βρισκόταν σύμφωνα με τον Γάλλο πρέσβη ένα βήμα πριν την εξέγερση.[689] Η κυβέρνηση είχε πληροφορίες από μυστικούς πληροφοριοδότες ότι υπήρχε συνεννόηση μεταξύ βενιζελικών της Κρήτης και της Κωνσταντινούπολης αλλά και ανάμειξη της Γαλλικής πρεσβείας, για εξέγερση στην Κρήτη. Σύμφωνα με τις πληροφορίες αυτές, το σχέδιο προέβλεπε την κάθοδο αμυνιτών βενιζελικών αξιωματικών από την Κωνσταντινούπολη στη Κρήτη, έκρηξη ενόπλου κινήματος με γαλλική χρηματοδότηση και μετά την υποτιθέμενη επιτυχία του, οι επαναστάτες θα ζητούσαν από τις Μ. Δυνάμεις να κηρυχθεί αυτόνομο το νησί.[690] Στη συνομωσία φαίνεται ότι πρωτοστατούσε ο επιλοχίας Σαρτζέτης που φυγοδικούσε στην Κρήτη καθώς ήταν ο επικεφαλής του στρατιωτικού τμήματος που εκτέλεσε τον Δραγούμη.[691] Σύμφωνα με το δελτίο απόρρητων πληροφοριών, στο νησί είχαν μεταφερθεί 15.000 όπλα μέχρι την 28η Δεκεμβρίου 1921 για να χρησιμοποιηθούν στην εξέγερση.[692] Ο νομάρχης Ηρακλείου ζητούσε επειγόντως αποστολή στρατιωτικών αποσπασμάτων στο νησί και άμεση μετάθεση όλων των κρατικών λειτουργών που δεν ήταν πιστοί στην κυβέρνηση.[693] Ο Αποστολόπουλος ενημέρωνε τον Βενιζέλο ότι οι Κρήτες δεν θα μπορούσαν να ενισχύσουν το κυοφορούμενο βενιζελικό κίνημα στην Μικρά Ασία, καθώς ήταν αναγκασμένοι λόγω της κρατικής βίας, να έχουν ως προτεραιότητα την αντίσταση κατά των αντιβενιζελικών στο ίδιο τους το νησί.[694]

Στις 12 Φεβρουαρίου 1922 δημοσιεύτηκε ταυτόχρονα στις εφημερίδες *Ελεύθερος Τύπος* και *Πατρίς το Δημοκρατικό Μανιφέστο* του Αλέξανδρου Παπαναστασίου,[695]ενώ και ο Γεώργιος Παπανδρέου παρά το γεγονός ότι είχε παραγκωνιστεί από τον Βενιζέλο στις εκλογές του 1920, στήριξε την κίνηση με άρθρο του στην εφημερίδα *Πατρίς* υπό τον τίτλο *Δημοκρατία.*[696] Στις 8 Απριλίου 1922 ο Παπανδρέου δημοσίευσε στην εφημερίδα *Πατρίς* το άρθρο του με τίτλο *«Ο Βασιλεύς και το Έθνος»,* ζητώντας ευθέως την παραίτηση του Βασιλιά.[697] Για το άρθρο παραπέμφθηκε ο Παπανδρέου σε στρατοδικείο όπου και καταδικάστηκε σε φυλάκιση και χρηματικό πρόστιμο. Το κόμμα των Φιλελευθέρων και ο Δαγκλής κράτησαν αποστάσεις από την πρωτοβουλία Παπανδρέου, ο οποίος άλλωστε δεν

[688] Νικόλαος Α. Αναστασόπουλος, *Παραβατικές συμπεριφορές και καταστολή στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο: το παράδειγμα του νομού Ιωαννίνων*, Εταιρία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 2012, σ. 98-100.

[689] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Οικογένειας Μερκάτη, φάκ. 8.2, «πληροφορίαι 6ης Δεκεμβρίου 1921».

[690] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Οικογένειας Μερκάτη, φάκ. 8.2, «πληροφορίαι 3ης Δεκεμβρίου 1921».

[691] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Οικογένειας Μερκάτη, φάκ. 8.2, «πληροφορίαι 29ης Νοεμβρίου 1921».

[692] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Οικογένειας Μερκάτη, φάκ. 8.2, «πληροφορίαι 28ης Δεκεμβρίου 1921».

[693] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Δημήτριου Γούναρη, «αταξινόμητο, αναφορά Νομάρχη Ηρακλείου Μιχαήλ Σγουρού προς Γούναρη», χ.χ.

[694] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Ν. Αποστολόπουλου, φάκ. 4.1, επιστολή Αποστολόπουλου προς Βενιζέλο, 27 Απριλίου 1922.

[695] Όλο το κείμενο του Δημοκρατικού Μανιφέστου στο: Παύλος Πετρίδης, *Στη συγκυρία της Αβασίλευτης*, Τυπωθήτω, Αθήνα 1999, σ. 157-163.

[696] Παύλος Πετρίδης, *Οι αντιμοναρχικοί αγώνες του Γεώργιου Παπανδρέου στον Μεσοπόλεμο*, Γκοβόστη, Αθήνα 1993, σ. 95.

[697] Παπανδρέου, ό,π., σ. 118-127.

είχε εκτεθεί ως υποψήφιός του στις εκλογές του 1920, καθώς ο Βενιζέλος είχε αποσύρει την υποστήριξή του σε αυτόν την τελευταία στιγμή.[698] Είχε όμως πλέον καταστεί φανερό ότι το μεγάλο γόητρο του βασιλιά Κωνσταντίνου σημείωνε ραγδαία πτώση στην κοινή γνώμη και σταδιακά γινόταν αντιληπτό ότι η επιστροφή του είχε προκαλέσει ζημιά στις ελληνικές επιδιώξεις στη Μικρά Ασία.[699]

Το καλοκαίρι του 1922 εκδηλώθηκε και στην Αθήνα μια ανοιχτά αντιβασιλική κίνηση με την ίδρυση της Δημοκρατικής Ένωσης, ενός κόμματος με βασικό πολιτικό πρόγραμμα την ανακήρυξη της Αβασίλευτης Δημοκρατίας στην Ελλάδα. Ακολούθησε η εκ νέου δημοσίευση του *Δημοκρατικού Μανιφέστου* από τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου που κατηγορούσε τον Θρόνο για την διπλωματική απομόνωση της Χώρας που προδίκαζε την επερχόμενη Καταστροφή. Το κείμενο λογοκρίθηκε αλλά τόσο ο ίδιος όσο και οι συνεργάτες του που υπέγραφαν το άρθρο συνελήφθησαν και παραπέμφθηκαν να δικαστούν από το Κακουργιοδικείο της Λαμίας με συνήγορο υπεράσπισης τον Γεώργιο Παπανδρέου. Εισαγγελέας στη δίκη ορίστηκε ο Νικόλαος Γερακάρης που διασταύρωσε το ξίφος του με τον Γεώργιο Παπανδρέου επί της πολιτικής κατάστασης, προφανώς εκτός διαδικασίας.[700]

Στην Αθήνα την ίδια εποχή είχε δημιουργηθεί ένας συνωμοτικός πυρήνας αδιάλλακτων βενιζελικών οι οποίοι σε συνεργασία με στελέχη της *Δημοκρατικής Ένωσης*, σχεδίαζαν μυστικά[701] τη βίαιη ανατροπή της κυβέρνησης και την έξωση του Βασιλιά Κωνσταντίνου. Επικεφαλής αυτού του πυρήνα ήταν ο υποστράτηγος Θεόδωρος Πάγκαλος, πρώην επιτελάρχης της μικρασιατικής στρατιάς, ο οποίος είχε αποταχθεί από τις μετανοεμβριανές κυβερνήσεις ως φανατικός αντιβασιλικός. Τις πρώτες ημέρες του Σεπτεμβρίου ο Πάγκαλος, προσπάθησε να οργανώσει την απαγωγή του φρουράρχου της Αθήνας Γεωργίου Τσόντου-Βάρδα, χωρίς αποτέλεσμα, καθώς ο λοχαγός Στέφανος Σαράφης που ορίστηκε επικεφαλής της ενέργειας αρνήθηκε να υλοποιήσει το σχέδιο.[702] Παράλληλα οι κινηματίες διακινούσαν όπλα μέσω χαμηλόβαθμων αξιωματικών και προσπαθούσαν να οργανώσουν μια ομάδα κρούσης με τελικό σκοπό την ένοπλη επιβολή τους στην Αθήνα.

Ωστόσο, ήδη από τις 9 Σεπτεμβρίου οι Αρχές και η Αστυνομία είχαν επισημάνει ύποπτες κινήσεις πολλών αποστράτων και εν ενεργεία βενιζελικών αξιωματικών καθώς και πολιτικών στην Αθήνα. Έτσι στις 2 Σεπτεμβρίου συνελήφθησαν ο ιατρός Πολύβιος Κορύλλος[703] και ο Γ. Γιαννιός στην προσπάθειά τους να κλέψουν οπλισμό από το αεροδρόμιο του Παλαιού Φαλήρου,[704] ενώ τη νύκτα της 9ης Σεπτεμβρίου συνελήφθησαν όσοι ανήκαν στην επιτροπή της *Δημοκρατικής Ένωσης* (Γεώργιος Δουζίνας, Παναγιώτης Αραβαντινός, Θαλής Κουτούπης). Παράλληλα καταζητούνταν οι υπόλοιποι με εντάλματα (ανάμεσά τους και ο Γεώργιος Παπανδρέου). Στις 12 Σεπτεμβρίου οι Αρχές ανακάλυψαν σε ένα οινομαγειρείο κάποιον υποστηρικτή των κινηματιών με όπλα και πυρομαχικά που

[698] Ιωάννης Σ. Παπαφλωράτος, *Γεώργιος Παπανδρέου (πολιτική βιογραφία 1915-1964)*, Λειμών, Αθήνα 2018, σ. 54.
[699] Ε.Λ.Ι.Α. Αρχείο Ν. Αποστολόπουλου, φάκ. 4.1, επιστολή Αποστολόπουλου προς Βενιζέλο, 17 Μαΐου 1922.
[700] Παπανδρέου, ό.π., σ. 134-155.
[701] Σπύρος Μαρκέτος, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του*, διδακτορική διατριβή Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 1998, σ. 674.
[702] Στέφανος Σαράφης, *Ιστορικές αναμνήσεις*, *Τόμος Α΄*, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1980, σ. 216.
[703] Ο Πολύβιος Κορύλλος υπήρξε περίφημος καρδιοχειρουργός και σημαντική επιστημονική προσωπικότητα της εποχής του. Υποστήριξε τον Βενιζέλο και μετά την απομάκρυνση του προσωπικού του αντιπάλου και βασιλόφρονα Μαρίνου Γερουλάνου κατά τις εκκαθαρίσεις του 1917, ορίστηκε Αρχίατρος του ελληνικού Στρατού και καθηγητής πανεπιστημίου.
[704] Μαρκέτος, *Ο Αλέξανδρος. Παπαναστασίου και η εποχή του*, ό.π., σ. 675.

προοριζόταν για τον εξοπλισμό τους.[705] Οι ανακρίσεις που διεξάγονταν είχαν δείξει ότι η συνωμοσία είχε συνεργούς και σε μεγάλες πόλεις της επαρχίας.[706] Ο αστυνομικός διευθυντής Αθηνών Νικόλαος Γάσπαρης, αύξησε τις περιπολίες των χωροφυλάκων, οι οποίες σε πολλές περιπτώσεις συνοδεύονταν και από ένοπλους πολίτες. Στο στόχαστρο των Αρχών βρισκόταν και ο Πάγκαλος, τον οποίον αναζητούσαν ως κύριο υποκινητή όλων των ανατρεπτικών ενεργειών.

- ***οι εξελίξεις εντός του αντιβενιζελισμού μέχρι την συντριβή (Ιανουάριος – Αύγουστος 1922)***

Τον Ιανουάριο του 1922 ο Μεταξάς συναντήθηκε με τον Παπούλα στην Αθήνα, παλαιό του γνώριμο από την εποχή των Επιστράτων, που του υποσχέθηκε πολιτική στήριξη χωρίς ανταλλάγματα.[707] Την ίδια περίοδο, ο Μεταξάς ξεκίνησε αυστηρότερη αντιπολίτευση εναντίον του Γούναρη και του ΛΚ, καθώς με άρθρο του στα *Χρονικά* υποστήριζε ότι η κυβερνητική απόφαση να απορριφθεί ο συμβιβασμός που προτάθηκε τον Μάρτιο του 1921 από τους Συμμάχους ήταν ένα βαρύ σφάλμα που πλήρωσε με αίμα ο Ελληνικός λαός, αλλά που θα κληθεί να πληρώσει εκ νέου και στο εγγύς μέλλον.[708] Με τρία διαδοχικά του άρθρα λίγες ημέρες μετά, ο Μεταξάς ξεκαθάριζε ότι η κυβέρνηση έπρεπε να στραφεί προς τη Θράκη και να μεταφέρει στρατιωτικές δυνάμεις ώστε να την εξασφαλίσει, ασχέτως από τις εξελίξεις στην Μικρά Ασία.[709] Η κυβερνητική απάντηση που έλαβε από τις στήλες του αντιβενιζελικού Τύπου ήταν ότι δεν υπήρχε θέμα Θράκης, τοποθέτηση που πάντως δεν επιβεβαιώθηκε από τις εξελίξεις.

Τον Φεβρουάριο του 1922, όταν πλέον είχε οριστικοποιηθεί το διεθνές διπλωματικό αδιέξοδο καθώς η Αγγλία αρνήθηκε να παρέχει οικονομική βοήθεια[710] και είχε διαφανεί η αποτυχία της πολιτικής των μετανοεμβριανών αντιβενιζελικών κυβερνήσεων, ο Μεταξάς παρουσίασε σε αδρές γραμμές το πρόγραμμα ενός νέου κόμματος, στην εφημερίδα *Εσπερινή* χωρίς να αναφέρεται το όνομα του. Προέβη στην κίνηση αυτή λόγω των ασφυκτικών πιέσεων που δεχόταν από τα στελέχη της κίνησής του να εμφανιστεί το κόμμα δημοσίως, αν και ο ίδιος διαισθανόταν ότι δεν έπρεπε να βιαστεί καθώς ο χρόνος λειτουργούσε υπέρ τους.[711] Η *Εσπερινή* το χαρακτήρισε ως *«Κόμμα των Ελευθεροφρόνων»,* καθώς η ονομασία αυτή εξέφραζε τόσο την απόσταση από τα αντιβενιζελικά κόμματα της Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως, όσο και από τους Φιλελευθέρους και τις βενιζελογενείς δικτατορίες.[712]

Ήδη από τον Ιανουάριο του 1922 η Κυβέρνηση είχε πληροφορίες για την ενίσχυση του Κεμάλ με στρατιωτικό υλικό από τους Γάλλους, αλλά και για την υπεροχή του στρατού του

[705] *Εμπρός, 13.9.1922.*
[706] Στο ίδιο.
[707] *«Το απόγευμα Παπούλας. Συμφωνία: θα με υποστηρίξει (ως οπαδός). Υποψήφιος μόνο ως αρχηγός συνδυασμού»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 5ης Ιανουαρίου 1922, σ. 150.
[708] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., σ. 752-754, όπου Μεταξάς Ιωάννης, «Προς Νέας Περιπλοκάς», *Χρονικά, 2.1.1922*.
[709] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., σ. 760-763, όπου Μεταξάς Ιωάννης, «Να φανούμεν ανένδοτοι», *Χρονικά, 26.1.1922*· Μεταξάς Ιωάννης, «Τα σφάλματά μας εχώρισαν τα ζητήματα», *Χρονικά*, *24.1.1922*· Μεταξάς Ιωάννης, «Διά τους έχοντας ώτα ακούειν», *Χρονικά, 26.1.1922*.
[710] Bentinck προς Curzon, Αθήνα, 22 Δεκεμβρίου 1921, αρ. 619, *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVII*, σ. 533. Το χρονικό των ελληνοαγγλικών διαπραγματεύσεων σε: Smith, ό.π., σ. 438-444.
[711] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 16ης Φεβρουαρίου 1922, σ. 157.
[712] *Εσπερινή, 19.9.1922· Χρονικά, 20.9.1922.*

σε πυροβολικό έναντι του Ελληνικού.[713] Ο Γούναρης έστελνε αγωνιώδεις εκκλήσεις στον Curzon για οικονομική βοήθεια,[714] ενώ ο Lindley επιβεβαίωνε στον προϊστάμενό του ότι αν η Ελλάδα δεν ενισχυόταν οικονομικά τις επόμενες εβδομάδες θα κατέρρεε.[715] Στις 25 Φεβρουαρίου 1922, η κυβέρνηση Γούναρη καταψηφίστηκε στη Βουλή υπό το βάρος του Μικρασιατικού αδιεξόδου και σχηματίστηκε άλλη υπό τον Ν. Στράτο Ο Δαγκλής ως πολιτικός αρχηγός του δεύτερου μεγαλύτερου κοινοβουλευτικού κόμματος ταπεινώθηκε, καθώς όχι μόνο δεν του δόθηκε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης αλλά δεν κλήθηκε ούτε καν για διαβουλεύσεις. Την ευθύνη για την απαράδεκτη ταπείνωση του Δαγκλή που είχε προσφέρει την κοινοβουλευτική του στήριξή πριν τις θερινές στρατιωτικές επιχειρήσεις για να αποκατασταθεί η εθνική ενότητα, ανέλαβε προσωπικά με δημόσια δήλωσή του ο Γούναρης [716] Ο Στράτος στράφηκε προς τον Μεταξά και του πρότεινε ένα υπουργικό χαρτοφυλάκιο με αντάλλαγμα την πολιτική του στήριξη. Ο Μεταξάς αρνήθηκε γιατί η νέα κυβέρνηση δεν θα διέθετε την δεδηλωμένη στη Βουλή,[717] αλλά η άρνηση αυτή εξόργισε τον Στράτο που προσπάθησε να τον μεταπείσει μέχρι τελευταία στιγμή.[718] Και όντως η κυβέρνηση Στράτου καταψηφίστηκε στις 2 Μαρτίου 1922, αν και ο ίδιος είχε εξασφαλίσει την υποστήριξη των Φιλελευθέρων χάρις τις συνεννοήσεις που είχε με τον Δαγκλή,[719] αλλά η φήμη ότι θα επέτρεπε την επάνοδο των βενιζελικών στις δημόσιες υπηρεσίες μηδένισε τις πιθανότητές του για υπερψήφιση από ανεξάρτητους αντιβενιζελικούς βουλευτές.[720]

Η νέα κυβέρνηση Γούναρη που ορκίστηκε λίγες μέρες μετά στις 5 Μαρτίου 1922[721] βρέθηκε σε κατάσταση απελπισίας καθώς ήθελε να εκκενώσει επειγόντως την Μικρά Ασία και να προβεί σε αποστράτευση που ζητούσαν επίμονα οι επιστρατευμένοι[722] καθώς και όλη η ελληνική κοινωνία, αλλά υπήρχαν φόβοι για την τύχη των ελληνικών πληθυσμών που είχαν εκτεθεί απέναντι στους Τούρκους.[723] Η οικονομική κατάσταση της Χώρας επιδεινωνόταν σταθερά καθώς κατά το 1922 μειώθηκαν τα εμβάσματα από το εξωτερικό, ενώ τα έσοδα από την εμπορική ναυτιλία ήταν μηδενικά.[724] Τον Φεβρουάριο η κυβέρνηση είχε απόρρητες πληροφορίες ότι ο Κεμάλ ετοίμαζε επίθεση εναντίον της ελληνικής

---

[713] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Οικογένειας Μερκάτη, φάκ. 8.2, «πληροφορίαι 22ης Ιανουαρίου 1922».

[714] Γούναρης προς Lloyd George, Λονδίνο, 28 Φεβρουαρίου 1922), αρ. 544, *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVII*, σ. 640-641.

[715] Lindley προς Curzon, Αθήνα, 1 Μαρτίου 1922), αρ. 61, *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVII*, σ. 642.

[716] Ζαβιτσιάνος, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 131-132.

[717] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 28ης Φεβρουαρίου 1922, σ. 159. Η άρνηση ίσως υπέκρυπτε την πρόθεση του Μεταξά να μην επωμιστεί τις κυβερνητικές ευθύνες συνολικά των κυβερνήσεων μετά το 1920.

[718] *«…δεν ηδυνάμην να πιστεύσω τον στρατηγόν Μεταξάν τόσο δειλόν και άνανδρον. Η κατά του Γούναρη εμπάθειά του εκφρασθείσα προς εμέ με τόση κυνικότητα μοι επροξένησεν βδελυγμίαν και αποτροπιασμόν. Εάν είχον την δύναμιν θα του εξέσχιζα με τα χέρια μου τα γαλόνια που του έδωσε η πατρίς..»*, δήλωση Ν. Στράτου προς κύκλο πολιτευτών του κόμματός του, βλ. Αναστασίου Παπούλα, *Η αγωνία ενός έθνους*, επιμέλεια Ιωάννου Δ. Πασσά, Αθήνα 1925, σ. 218.

[719] Ο Γούναρης φαίνεται ότι είχε λεπτομερή πληροφόρηση για τις συνεννοήσεις μεταξύ Στράτου και Δαγκλη, βλ. Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Δημήτριου Γούναρη, αταξινόμητο, «έγγραφο 23ης Απριλίου 1922».

[720] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 316/67-72, *«Σημείωμα του Ν. Αποστολόπουλου Μαρτίου 1922 σχετικά με τις κυβερνητικές κρίσεις».*

[721] Γεώργιος Μπαλτατζής υπουργός Εξωτερικών, Μιχαήλ Γούδας υπουργός Εσωτερικών, Κωνσταντίνος Πολυγένης υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης υπουργός Οικονομικών, Ξενοφών Στρατηγός υπουργός Συγκοινωνίας, Αθανάσιος Αργυρός υπουργός Γεωργίας, Λουκάς Κανακάρης – Ρούφος υπουργός Εθνικής Οικονομίας, Μάρκος Θεοδωρίδης υπουργός Περιθάλψεως, Νικόλαος Θεοτόκης υπουργός Στρατιωτικών, Σπυρίδων Στάης υπουργός Επισιτισμού, Χαράλαμπος Βοζίκης υπουργός άνευ Χαρτοφυλακίου, βλ. ιστοσελίδα Γενικής Γραμματείας Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων Προεδρίας της Κυβέρνησης, https://gslegal.gov.gr/?p=908, ημερομηνία ανάκτησης: 4 Ιανουαρίου 2022.

[722] Αλέξανδρος Μακρής, *«Οι κήρυκες της ιδέας του έθνους»: Παλαιοί πολεμιστές, Ανάπηροι και Θύματα Πολέμου στην Ελλάδα (1912-1940)*, διδακτορική διατριβή Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2021, σ. 359-365.

[723] Συνομιλία Γούναρη με Στρατηγό στην Αγγλία τον Ιανουάριο του 1922, βλ. Στρατηγός, ό.π., σ. 298-299· Μόστρας, ό.π., σ. 33-34.

[724] Ψαλιδόπουλος, *Η κρίση του 1929*, ό.π., σ. 32-33.

παράταξης που θα εκδηλωνόταν μετά τον Ιούνιο.[725] Στο μέτωπο της Μικράς Ασίας το ηθικό του ελληνικού στρατού συνεχώς έφθινε λόγω των κακουχιών και της παρατεταμένης ακινησίας, πολλοί στρατιώτες που έπαιρναν άδειες για την Ελλάδα δεν επέστρεφαν. Αλλά και το κομμουνιστικό αντιπολεμικό κήρυγμα που διαχεόταν από μικρούς κομμουνιστικούς πυρήνες στο μέτωπο υπέσκαπτε το φρόνιμα των απλών στρατιωτών.[726] Οι αντιβενιζελικοί ηγέτες δεν στερούνταν ικανοτήτων όπως έχει κατά κόρον υποστηριχθεί από τους πολιτικούς τους αντιπάλους, αλλά ήταν υπερβολικά συναισθηματικοί και ιδεαλιστές για την κατάσταση που κλήθηκαν να διαχειριστούν. Σε εκείνη την κρίσιμη στιγμή απαιτούνταν σκληρές και δυσάρεστες αποφάσεις για να περισωθεί ό,τι μπορούσε ακόμη να σωθεί, αλλά οι αντιβενιζελικοί αδυνατούσαν να τις λάβουν, όπως θα έκανε ο σκληρός ρεαλιστής πολιτικός τους αντίπαλος Ελευθέριος Βενιζέλος.[727] Προτίμησαν ιδεατά να επιδιώξουν το μείζον και στο τέλος να τα καταστρέψουν όλα.

Η σύγκλιση νέας Διασυμμαχικής Συνδιάσκεψης στο Παρίσι τον Μάρτιο του 1922 επιβεβαίωσε τις αντιθέσεις των Μ. Δυνάμεων μεταξύ τους, αλλά και το πλήρες διπλωματικό αδιέξοδο για την Ελλάδα για την οποία δεν υπήρχε πλέον άλλη ρεαλιστική προοπτική από την αποχώρηση από την Μ. Ασία. Το εκκρεμές ζήτημα ήταν οι όροι αποχώρησης και οι εγγυήσεις που θα δίνονταν για την προστασία των Ελληνικών πληθυσμών. Η Γαλλία και ο Poincare στις διαπραγματεύσεις που προηγήθηκαν, απέρριψε κάθε πιθανότητα να δοθεί καθεστώς αυτονομίας στην Σμύρνη, ενώ υπογράμμισε ότι η γαλλική κοινή γνώμη δεν επιθυμούσε να δοθεί καμία παροχή προς την Ελλάδα.[728] Οι τελικές γενικόλογες προτάσεις της Συνδιάσκεψης ήταν η άμεση αποχώρηση του ελληνικού Στρατού από την Μ. Ασία, η μεταφορά της μεθορίου στην Ανατολική Θράκη δυτικότερα καθώς και η αποστρατικοποίησή της, ευνοϊκότερο καθεστώς στα Στενά για την Τουρκία και προστασία των χριστιανικών μειονοτήτων από ειδική επιτροπή της Κ.Τ.Ε..[729] Οι προτάσεις ξεσήκωσαν θύελλα αντιδράσεων από την κοινή γνώμη στην Ελλάδα τόσο από την αντιβενιζελική αλλά και από την βενιζελική, ενώ και ο Γούναρης υπογράμμιζε στον Άγγλο πρέσβη Lindley στις 16 Μαρτίου 1922 ότι υπό αυτές τις προϋποθέσεις μιας θεωρητικής προστασίας από την Κ.Τ.Ε., κανείς χριστιανός δεν θα έμενε στην εστία του αλλά θα κατέφευγαν όλοι στην Ελλάδα.[730] Ο Κεμάλ δέχτηκε την ανακωχή μόνο υπό την προϋπόθεση της άμεσης αποχώρησης του ελληνικού Στρατού, ενώ η ελληνική θέση στη Μικρά Ασία γινόταν συνεχώς πιο δύσκολη λόγω της οικονομικής στενότητας.[731]

Η ελληνική Κυβέρνηση προσπάθησε να βρει λύση για την προστασία των ελληνικών πληθυσμών στην Μ. Ασία μέσω της Κ.Τ.Ε. όπου συνάντησε θετική ανταπόκριση. Το αρμόδιο όργανο για τους μειονοτικούς πληθυσμούς υπό την προεδρία του Eric Drummond εκπόνησε λεπτομερές σχέδιο προστασίας των μειονοτικών πληθυσμών της Οθωμανική

[725] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Οικογένειας Μερκάτη, φάκ. 8.2, «πληροφορίαι 12ης Φεβρουαρίου 1922».

[726] Αλέξανδρος Μακρής, «Κρίση ηθικού, αντιπολεμικό αίσθημα και κομμουνιστική προπαγάνδα» στο «*κ΄ η Ανατολή του αιμάτου σιντριβάνι» (Μικρασιατική εκστρατεία 1919-1922 – αιτίες και συνέπειες μιας καταστροφής)*, εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα 2022, σελ. 325-355.Τάσος Τρίκκας, *Εργατικό κίνημα και Μεσοπόλεμος*, Εύμαρος, Αθήνα 2021, σ. 135-138.

[727] Συρίγος, Χατζηβασιλείου, ό.π., σ. 157.

[728] Πρακτικά πρώτης συνάντησης υπουργών Εξωτερικών στο Quai d΄ Orsay, Παρίσι, 22 Μαρτίου 1922, αρ. 56, *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVII*, σ. 668-678.

[729] Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική*, σ. 166.

[730] Smith, ό.π., σ. 449.

[731] Αλέξανδρος Διομήδης, *Τα οικονομικά της Ελλάδος προ και μετά την 1η Νοεμβρίου 1920*, Τυπογραφείο Ραφτάνη, Αθήνα 1922.

Αυτοκρατορίας που θα βρίσκονταν υπό την συνεχή προστασία μια ύπατης αρμοστείας. Η αρμόδια επιτροπή περίμενε σχετική πρόσκληση από τους υπουργούς των Μ. Δυνάμεων για να θέσει σε εφαρμογή το σχέδιο, ενώ ο Drummond πρότεινε στην ελληνική Κυβέρνηση οι διαπραγματεύσεις για την Ειρήνη στην Ανατολή να γίνουν στην Γενεύη όπου επικρατούσε θετικό κλίμα υπέρ των Ελλήνων.[732] Η ελληνική κοινή γνώμη στο σύνολο της υποδέχθηκε αρνητικά τις συμμαχικές προτάσεις ενώ τόσο ο βενιζελικός όσο και ο αντιβενιζελικός Τύπος υπέδειξαν με ένταση την απόρριψή τους.[733] Η κυβέρνηση όμως δεν είχε άλλη λύση παρά να αποδεχθεί τις συμμαχικές προτάσεις μέσω της διπλωματικής οδού,[734] διατηρώντας κάποιες επουσιώδεις επιφυλάξεις σε τεχνικά ζητήματα, αλλά η μόνη αντιβενιζελική εφημερίδα που στήριξε διακριτικά την ανάγκη άμεσης στρατιωτικής απαγκίστρωσης ήταν η *Καθημερινή*.[735]

Η κατάσταση επιδεινώθηκε περαιτέρω όταν η κυβέρνηση απέτυχε να εξασφαλίσει εξωτερικό δάνειο από την βρετανική χρηματαγορά, οπότε η λύση απελπισίας που βρέθηκε από τον Πρωτοπαπαδάκη ήταν ένα αναγκαστικό εσωτερικό δάνειο στις 21 Μαρτίου 1922 μέσω της περίφημης διχοτόμησης των χαρτονομισμάτων που πρόσφερε μια προσωρινή δημοσιονομική ανακούφιση, αυξάνοντας όμως την λαϊκή δυσαρέσκεια καθώς έπληξε δυσανάλογα τα φτωχά λαϊκά στρώματα. Η διχοτόμηση των χαρτονομισμάτων έπληξε μοιραία τους κατόχους τους που ήταν κυρίως αγρότες, μεσαία και χαμηλά στρώματα και όχι τους εύπορους που είχαν επενδύσει σε ακίνητα, πολύτιμα μέταλλα κ.τ.λ. Το σύστημα Πρωτοπαπαδάκη προέβλεπε μια σειρά από προστατευτικές διατάξεις για όσους πλήττονταν, αλλά είναι αναμφίβολο ότι το μέτρο της διχοτόμησης προκάλεσε δυσαρέσκεια και προσωρινή αναστάτωση στην οικονομική ζωή λόγω της καινοφανούς πρακτικής του.[736] Ο Στράτος συνέχισε να πιέζει την κυβέρνηση Γούναρη πλειοδοτώντας από το βήμα της Βουλής σε αδιαλλαξία. Ο Μεταξάς ομοίως συνέχισε την σκληρή αντιπολίτευση από τον Τύπο, υπογραμμίζοντας ότι η αποδοχή της ανακωχής από την ελληνική κυβέρνηση και την Εθνοσυνέλευση που προτάθηκε από τους Συμμάχους, οδηγούσε στην εκκένωση της Σμύρνης από τον Ελληνικό Στρατό, αφού ήταν προαπαιτούμενο των όρων της και η Ελληνική κυβέρνηση δεν εξέφρασε καμία σχετική επιφύλαξη.[737]

Καθώς πλησίαζε το κρίσιμο καλοκαίρι του 1922, η δημοτικότητα της κυβέρνησης στο εσωτερικό συνεχώς μειωνόταν, ενώ ο μέσος πολίτης ασχέτως πολιτικής τοποθέτησης αντιμετώπιζε με σκεπτικισμό το κόστος της παραμονής στην Μικρά Ασία.[738] Η κυβέρνηση Γούναρη εξαναγκάστηκε σε παραίτηση στις 3 Μαΐου 1922, όταν τα οικονομικά της νομοσχέδια υπερψηφίστηκαν με πλειοψηφία μόλις μιας ψήφου. Μια νέα κυβέρνηση υπό τον Στράτο καταψηφίστηκε στη Βουλή παρά την υπερψήφισή της από τους Φιλελευθέρους, με αντάλλαγμα μια υπόσχεση του Στράτου για ανάσχεση της αντιβενιζελικής τρομοκρατίας. Η περαιτέρω επιδείνωση της εσωτερικής και εξωτερικής κατάστασης οδήγησε τους δύο ηγέτες των αντιβενιζελικών σε έναν συμβιβασμό καθώς ήταν αδύνατο να γίνουν νέες εκλογές, που εκφράστηκε με τον σχηματισμό κυβέρνησης υπό τον Πέτρο Πρωτοπαπαδάκη στις 9 Μαΐου

[732] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 19.4, «Υπόμνημα του Διευθυντή της Ελληνικής Γραμματείας στην Κ.Τ.Ε. προς Έλληνα υπουργό Εξωτερικών 30ης Μαρτίου 1922 με τις συζητήσεις στην Κ.Τ.Ε. για τους μειονοτικούς πληθυσμούς της Οθ. Αυτοκρατορίας».
[733] Πλουμίδης, *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης*, ό.π., σ. 319-323.
[734] Lindley προς Curzon, Αθήνα, 18 Απριλίου 1922), αρ. 146, *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVII*, σ. 786.
[735] *Καθημερινή, 11.3.1922.*
[736] Βασίλειος Τσίχλης, *Μικρασιατική εκστρατεία και αναγκαστικό δάνειο*, Νόβολι, Αθήνα 2010, σ. 265-272.
[737] *Νέα Ημέρα, 16.3.1922.*
[738] Smith, ό.π., σ. 427.

1922 και που ήταν και η τελευταία πριν την Καταστροφή. Από την οφθαλμοφανή αύξηση των υπουργικών χαρτοφυλακίων στη σύνθεση της κυβέρνησης σε σχέση με τις προκατόχους της, γίνεται αντιληπτό ότι αυτή αποτελούσε έναν συμβιβασμό προσωπικών φιλοδοξιών, παρά μια ισχυρή κυβέρνηση ανάγκης.[739]

Οι πολιτικές μετοχές του Μεταξά συνεχώς ανέβαιναν τόσο στον αντιβενιζελισμό όσο και στο περιβάλλον του Βασιλιά, ενώ βρισκόταν και σε επαφή με τον Παπούλα που του ζητούσε επίμονα να κινηθεί εναντίον του Γούναρη πριν να είναι αργά. Σύμφωνα με τον Παπούλα, σε συνάντησή τους στα μέσα Ιουνίου 1922, ο Μεταξάς του υπέδειξε να περιμένουν να πέσει μόνη της η κυβέρνηση από τη φορά των πραγμάτων. Η μαρτυρία του όμως είναι αμφίβολή καθώς έγινε σε εποχή που ο Παπούλας είχε μεταπηδήσει στον βενιζελισμό,[740] επίσης ο Μεταξάς σε ύστερο χρόνο διέψευσε κατηγορηματικά την μαρτυρία του.[741] Μέσα στον Ιούνιο του 1922 ο Μεταξάς έκανε δεκάδες επαφές με πολιτευτές των αντιβενιζελικών με τους οποίους έκλεινε συνεργασίες, ενώ μέσω της *Νέας Ημέρας* και των *Χρονικών* απαντούσε στις επιθέσεις που δεχόταν από τις εφημερίδες που στήριζαν τον Γούναρη. Η εξέλιξη αυτή ήταν ιδιαίτερα δυσάρεστη για το ΛΚ, έτσι ο Γεώργιος Βλάχος σε βαρυσήμαντο ενυπόγραφο άρθρο του, τον κατηγόρησε για πρώτη φορά δημοσίως γιατί δεν στρατεύτηκε στον αγώνα ούτε πρόσφερε τις υπηρεσίες του στο έθνος, αλλά προτίμησε να καιροσκοπήσει περιμένοντας, βάζοντας υποθήκη για τα ανώτερα αξιώματα υπολογίζοντας ότι η πιθανότερη εξέλιξη θα είναι η ήττα και η καταστροφή.[742] Ο Μεταξάς σήκωσε το γάντι της πρόκλησης και απάντησε εκθέτοντας λεπτομερώς τις συζητήσεις που είχε με τους ηγέτες του ΛΚ τον Μάρτιο του 1921 στις δύο δραματικές συναντήσεις τους.[743]

Καθώς η λύση του δράματος πλησίαζε, ο Μεταξάς έπαιζε με τον χρόνο και πολλοί τον κατηγόρησαν ότι καιροσκοπούσε για να αναλάβει εκ του ασφαλούς την εξουσία μετά την καταστροφή.[744] Τα *Χρονικά* του Κοτζιά που στήριζαν του Ελευθερόφρονες, είχαν ξεκινήσει σκληρή αντιπολίτευση κατά της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης την οποία χαρακτήρισε *οικτρή* και *πανάθλια*.[745] Από την αντίπερα όχθη, η *Καθημερινή* κατηγόρησε τον Μεταξά, χωρίς πάντως να τον κατονομάζει, ότι χαρακτηρίζοντας ως άσκοπη μπλόφα την απόπειρα για αιφνιδιαστική κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, εξυπηρετούσε τα σχέδια του εχθρού.[746] Σε άλλο άρθρο της η *Καθημερινή* κατηγόρησε τον Μεταξά, χωρίς πάντως να τον

---

[739] Γεώργιος Μπαλτατζής υπουργός Εξωτερικών, Δημήτριος Γούναρης υπουργός Δικαιοσύνης, Νικόλαος Στράτος υπουργός Εσωτερικών, Κωνσταντίνος Πολυγένης υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Εμμανουήλ Λαδόπουλος υπουργός Οικονομικών, Μιχαήλ Γούδας υπουργός Εθνικής Οικονομίας, Ξενοφών Στρατηγός υπουργός Συγκοινωνίας, Αθανάσιος Αργυρός υπουργός Γεωργίας, Μάρκος Θεοδωρίδης υπουργός Περιθάλψεως, Νικόλαος Θεοτόκης υπουργός Στρατιωτικών, Ιωάννης Λεωνίδας υπουργός Ναυτικών, Γεώργιος Μερκούρης υπουργός Επισιτισμού, Κωνσταντίνος Λυκουρέζος υπουργός Δημοσίου Θησαυρού, Σπυρίδων Στάης υπουργός Γενικής Διοίκησης Θεσσαλονίκης, Γεώργιος Καρπετόπουλος υπουργός Γενικής Διοίκησης Κρήτης, Δημήτριος Χατζίσκος υπουργός Γενικής Διοίκησης Ηπείρου, βλ. ιστοσελίδα Γενικής Γραμματείας Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων Προεδρίας της Κυβέρνησης, https://gslegal.gov.gr/?p=918, ημερομηνία ανάκτησης: 4 Ιανουαρίου 2022.

[740] Παπούλας, ό.π., σ. 268.

[741] *Φως, 21.8.1926.*

[742] *Καθημερινή, 23.6.1922*, άρθρο: «Νέος ανήρ».

[743] *Νέα Ημέρα, 24.6.1922.*

[744] Παπούλας, ό,π., σ. 267.

[745] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Κωνσταντίνου Κοτζιά, φάκ. 3.2, *(εκλογικά πολιτικά-1933)*, «έκτο ανακοινωθέν Ευαγγελάτου κατά Κοτζιά».

[746] *Καθημερινή, 20.6.1922,* άρθρο: «Οι Λιλιπούτιοι». Πάντως ο ίδιος ο Μεταξάς είχε συμβουλέψει ανεπίσημα τον Εξαδάκτυλο να αποσύρουν 2 μεραρχίες από τη Μικρά Ασία στη Θράκη και να απειλήσουν την κατάληψή της, ενώ το εκστρατευτικό σώμα να συμπτυχθεί προς την Σμύρνη, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 29ας Ιανουαρίου 1922, σ. 153.

κατονομάζει, ότι ενώ επικρίνει τους κυβερνητικούς χειρισμούς δεν προτείνει καμία εναλλακτική.[747]

Το ελληνικό αδιέξοδο στη Μικρά Ασία έμοιαζε πλήρες λόγω της έλλειψης χρημάτων και της στασιμότητας στο διπλωματικό πεδίο, ενώ το ηθικό του επιστρατευμένου Στρατού βρισκόταν στο χαμηλότερο του σημείο,[748] λόγω της εθνικής διχόνοιας, της απραξίας, της εσωτερικής υπονόμευσης, του παρατεταμένου διεθνούς διπλωματικού αδιεξόδου και της διαφαινόμενης αποχώρησης από την Μικρά Ασία.[749] Μια δημοφιλής λύση που είχε προταθεί από πολλούς ήταν η σύμπτυξη του μετώπου στα όρια της Συνθήκης των Σεβρών η ακόμη πιο δυτικά αναλόγως των στρατιωτικών αναγκών, αλλά η λύση αυτή αν και ευλογοφανής είχε πολλά και σημαντικά μειονεκτήματα και για αυτό εγκαταλείφθηκε.[750]

Από τα μέσα Μαΐου δημιουργήθηκε το άτυπο κυβερνητικό όργανο που ονομάστηκε το *Συμβούλιο των Πέντε*, το οποίο αποτελούσαν ο πρωθυπουργός Πρωτοπαπαδάκης και οι υπουργοί Δικαιοσύνης Γούναρης, Εσωτερικών Στράτος, Στρατιωτικών Θεοτόκης και Εξωτερικών Μπαλτατζής. Αυτοί ήταν και οι πέντε πολιτικοί που θεωρήθηκαν ως οι κύριοι υπαίτιοι και εκτελέστηκαν τον Νοέμβριο του 1922. Το όργανο αυτό άρχισε ένα κύκλο συσκέψεων όπου οι αποφάσεις μεταφέροντο προς έγκριση στο Υπουργικό Συμβούλιο. Η κυβέρνηση *«ήχθη ήδη εις την απόφασιν όπως προβή εις όσας κρίνει ενδεικνυομένας ενεργείας διά να τερματίση την χρονίζουσαν εκκρεμότητα του Εθνικού ζητήματος.* [. . .] *Γενικώς δύναται να λεχθή ότι θα επιδιωχθή όσον ενέστι ταχύτερος ο εκβιασμός της λύσεως».*[751] Μια από τις πρώτες μοιραίες αποφάσεις της νέας κυβέρνησης ήταν ο διορισμός του Χατζηανέστη ως αρχιστράτηγου της Στρατιάς Μικράς Ασίας και όχι του Δούσμανη όπως αρχικά είχε αποφασιστεί, μετά την αντίδραση του Ξενοφώντα Στρατηγού στο υπουργικό συμβούλιο που απείλησε με παραίτηση,[752] αλλά και την τυφλή εμπιστοσύνη του Στράτου στις ικανότητες του νέου αρχιστράτηγου.[753]

Οι λύσεις που τελικά υιοθέτησε το *συμβούλιο των Πέντε* και η κυβέρνηση ως ένα συνεκτικό σχέδιο άρσης του μικρασιατικού αδιεξόδου, ήταν η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης και η αυτονόμηση της Ιωνίας με την δημιουργία τοπικού στρατού και την ταυτόχρονη

---

[747] *Καθημερινή, 2.8.1922*, άρθρο: «Οι θορυβούντες».

[748] Γεώργιος Φεσσόπουλος, *Οι διχόνοιες των αξιωματικών μας και η διάλυση του Στρατού μας στη Μικρά Ασία*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2007, σ. 39-68· Γεώργιος Σπυρίδωνος, *Η Μικρασιατική Εκστρατεία όπως την είδα,* Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2011, σ. 223.

[749] Σακελλαρόπουλος, ό.π., σ. 162.

[750] Το σχέδιο σύμπτυξης είχε τα ακόλουθα μειονεκτήματα: 1. Η υποχώρηση θα υπέσκαπτε το ήδη χαμηλό ηθικό του Ελληνικού Στρατού, 2. Θα στερέωνε τον Κεμάλ στη ηγεσία των Τούρκων και θα αναπτέρωνε το ηθικό τους, 3. Θα έδινε στους Τούρκους νέες εκτεταμένες περιοχές για επιστράτευση και άντληση πόρων, 4. Χρειαζόταν μεγάλο χρονικό διάστημα για να οργανωθεί το νέο μέτωπο καθώς και μεγάλες οικονομικές δαπάνες της οποίες δεν μπορούσε να αντέξει το ελληνικό δημόσιο, 5. Η υποχώρηση του Ελληνικού Στρατού μπορεί να εξελισσόταν σε φυγή. 6. Το νέο μέτωπο θα όφειλε να οργανωθεί αμυντικά σε όλο του το μήκος, σε αντίθεση με την τρέχουσα γραμμή έτσι τελικά δεν θα εξοικονομούνταν δυνάμεις, βλ. Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Οικογένειας Μερκάτη, φάκ. 8.3, «υπόμνημα 9ης Ιουνίου 1922 του Συνταγματάρχη Πτολεμαίου Σαρηγιάννη περί της συμπτύξεως του Μικρασιατικού Μετώπου». Σύμφωνα με τον Στεργιάδη, η σύμπτυξη στην γραμμή της Συνθήκης των Σεβρών θα δημιουργούσε τουλάχιστον 150.000 πρόσφυγες που θα κατέφευγαν στην ελληνική ζώνη των οποίων η συντήρηση θα ξεπερνούσε όσα θα εξοικονομούνταν, βλ. Lindley προς Balfour, Αθήνα, 30 Ιουνίου 1922, αρ. 334, *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVII*, σ. 872-875.

[751] *Καθημερινή, 17.5.1922.*

[752] Όλο το παρασκήνιο του διορισμού σε: Δούσμανης, *Η Εσωτερική όψις*, ό.π., σ. 149-152.

[753] Ζαβιτσιάνος, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 133-136.

αποχώρηση του ελληνικού εκστρατευτικού σώματος. Οι δύο αυτές λύσεις προκρίνονταν και σε υπόμνημα του Έλληνα αντιβενιζελικού διπλωμάτη στη Γαλλία A. F. Frangoulis προς τον υπουργό Εξωτερικών στο οποίο διαβεβαίωνε ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις θα αντιμετώπιζαν με συμπάθεια ένα αυτονομιστικό κίνημα στην Ιωνία.[754] Και τις δύο αυτές λύσεις προέκρινε και ο ίδιος ο Μεταξάς ως τις πλέον συμφέρουσες για την Ελλάδα στο σημείο που είχε φτάσει το Μικρασιατικό ζήτημα,[755] ενώ τις υποστήριξαν με θέρμη από τις στήλες των εφημερίδων τους τόσο ο Βλάχος όσο και ο Καμπάνης.

Η ελληνική κινητικότητα έγινε αισθητή στους διπλωματικούς κύκλους στην Αθήνα και στις 10 Ιουνίου ο Lindley ενημέρωνε το Λονδίνο, ότι αν και πρόσφατα είχε εκφράσει την γνώμη πως δεν υπήρχε περίπτωση συνεννόησης της ελληνικής πλευράς με τους κεμαλιστές, θα έπρεπε να γίνει αντιληπτό πως αυτή δεν θα ανέμενε αιωνίως να κάνουν κάτι οι Δυνάμεις. Μία εβδομάδα αργότερα σε νέα τους συνάντηση, ο Μπαλτατζής ενημέρωσε ότι οι υπάρχοντες οικονομικοί πόροι θα εξαντλούνταν τον Σεπτέμβριο ή τον Οκτώβριο και η ελληνική κυβέρνηση εξέταζε τρόπους αύξησης αυτών που μπορούσαν να εξευρεθούν από την Μικρά Ασία. Παρατήρησε, επίσης, ότι δεν είχε σημειωθεί η παραμικρή πρόοδος από τότε που η ελληνική κυβέρνηση έθεσε τις υποθέσεις της στα χέρια των Δυνάμεων τον περασμένο Οκτώβριο, προσθέτοντας ότι ίσως ζητούσε να ξεκαθαρίσουν την θέση τους. Εν τέλει, εξέφρασε την προσωπική του επιθυμία η αγγλική κυβέρνηση να πάρει την υπόθεση στα χέρια της και να πει με ειλικρίνεια στην Ελλάδα τι ανέμενε από αυτήν να πράξει και τι βοήθεια θα μπορούσε να λάβει.[756]

Στις 9 Ιουλίου 1922 το *Συμβούλιο των Πέντε* αποφάσισε λόγω της κρίσιμης φάσης που εγκαινιαζόταν για τα εθνικά θέματα, να διακόψει τις εργασίες της Εθνοσυνέλευσης[757] όπως και έγινε στις 12 Ιουλίου.[758] Στις 14 Ιουλίου η ελληνική κυβέρνηση απηύθυνε διακοίνωση προς Αγγλία, Γαλλία, Ιταλία με την οποία δήλωνε ότι *«κηρύσσει εαυτήν ελευθέραν, όπως πάσαν σύρη συνέπειαν εκ της σημερινής προς ολόκληρον την Τουρκίαν εμπολέμου καταστάσεως, ματαιωθείσης της υπό των Δυνάμεων δοκιμασθείσης μεσολαβήσεως, ην είχε αποδεχθή η Ελλάς»*,[759] ενώ δύο ημέρες αργότερα με νέα διακοίνωση έθετε το ζήτημα της εισόδου ελληνικών στρατευμάτων στην Κωνσταντινούπολη. Τέλος, στις 17 Ιουλίου, ο Ύπατος Αρμοστής Σμύρνης ανακοίνωσε με προκήρυξή του την εξουσιοδότηση που έλαβε από την κυβέρνηση για την απόδοση ελευθερίας στους μικρασιατικούς πληθυσμούς και κατάστρωση προγράμματος μελλοντικής οργάνωσης και διοίκησης της δυτικής Μικράς Ασίας.[760]

Ήδη από τα μέσα Ιουνίου η Κυβέρνηση είχε διαβλέψει πως ήταν αδύνατο να κρατηθεί στην Μικρά Ασία και προετοίμαζε μια στρατιωτική απαγκίστρωση, ενώ υπέρ μιας τέτοιας

[754] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 19.4, «Υπόμνημα A. F. Frangoulis προς Έλληνα υπουργό Εξωτερικών 18ης Μαρτίου 1922 με τις συζητήσεις μεταξύ των εκπροσώπων των Μ. Δυνάμεων».
[755] *«Δύο λύσεις. Η κήρυξις αυτόνομου Κράτους. Δευτέρα λύσις: καταλήψις Κωνσταντινουπόλεως»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 19ης Απριλίου 1922, σ. 167.
[756] Lindley προς Balfour, Αθήνα, 7 Ιουλίου 1922, αρ. 241, *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVII*, σ. 879.
[757] *Καθημερινή, 9.7.1922.*
[758] *Καθημερινή, 12.7.1922.*
[759] Ροδάς, ό.π., σ. 323.
[760] *Καθημερινή, 17.7.1922.*

προοπτικής ήταν και ο Στεργιάδης.[761] Ο Στεργιάδης ακολούθως ενημέρωσε την αγγλική πλευρά για την λύση της αυτονομίας που θα δινόταν εντός του καλοκαιριού πριν καταστραφεί εντελώς οικονομικά η Ελλάδα.[762] Οι κινήσεις της Ελλάδας προκάλεσαν ανησυχία στις Μεγάλες Δυνάμεις που κινητοποιήθηκαν με διαβουλεύσεις για την σύγκληση μιας διεθνούς συνδιάσκεψης. Στις 18 Ιουλίου, ο Άγγλος επιτετραμμένος Bentinck που αντικαθιστούσε τον απουσιάζοντα Lindley, τηλεγράφησε στο Λονδίνο σημειώνοντας ότι η εσωτερική κατάσταση στην Ελλάδα δεν επέτρεπε στους Έλληνες να αναμένουν στο διηνεκές για μια συνεννόηση την οποία η Γαλλία έδειχνε πως ήταν αποφασισμένη να εμποδίσει.[763] Τέσσερις ημέρες αργότερα, όμως, φάνηκε ότι κάτι άλλαζε στην στάση του Λονδίνου και η Αγγλία λάμβανε περισσότερο αποφασιστική στάση. Η βασικότερη εκδήλωση της σταδιακής αυτής αλλαγής ήταν όταν ο Lloyd George εκφώνησε βαρυσήμαντο λόγο στην Βουλή των Κοινοτήτων, παρέχοντας πολιτική υποστήριξη στην Ελλάδα, αφήνοντας να εννοηθεί ότι η υπομονή της Βρετανίας στο ζήτημα είχε φτάσει στα όριά της.[764]

Η ματαίωση του σχεδίου για αιφνιδιαστική κατάληψη της Κωνσταντινούπολης ώστε να εκβιαστεί ο Κεμάλ να αποδεχθεί την κατάπαυση των εχθροπραξιών, επήλθε την 15η Ιουλίου 1922 μετά από το τελεσίγραφο των Συμμάχων ότι τα λιγοστά στρατεύματα που είχαν στην περιοχή θα αντιστέκονταν ενόπλως στην ελληνική προέλαση.[765] Εκ των υστέρων κρίνοντας, η αναστολή της προέλασης ήταν άλλο ένα μεγάλο σφάλμα. Και μόνο μια εικονική εισβολή ελληνικών τμημάτων στην περιοχή ίσως άλλαζε τις ισορροπίες όπως αυτές είχαν διαμορφωθεί, ενώ άδηλο είναι αν όντως τελικά οι Σύμμαχοι θα πραγματοποιούσαν τις απειλές τους και θα αμύνονταν ή θα αποσύρονταν.[766] Φαίνεται όμως εκ των πραγμάτων ότι η κυβέρνηση δεν διέθετε την απαιτούμενη τόλμη για την διαχείριση των τόσο κρίσιμων περιστάσεων. Χρησιμοποίησε το ζήτημα της κατάληψης της Κωνσταντινούπολης για αντιπερισπασμό και δίσταζε έτσι και αλλιώς να προχωρήσει στην πραγματοποίησή του, προσφέροντας την ευκαιρία στου Συμμάχους να πετύχουν εύκολα την αναστολή της προέλασης, εκθέτοντας την ελληνική πλευρά για μια ακόμη φορά.[767]

Η κυβέρνηση Πρωτοπαπαδάκη κήρυξε αυτόνομη την υπό τον ελληνικό έλεγχο έκταση με τοπικό στρατό στις 18 Ιουλίου 1922 και επιφόρτισε τον Στεργιάδη να διαμορφώσει την κατάσταση σε τοπικό επίπεδο προετοιμάζοντας την αποχώρηση του εκστρατευτικού Σώματος.[768] Τελικά και οι δύο λύσεις που προέκρινε το συμβούλιο των Πέντε εξελίχθηκαν στην πράξη ως δύο κακοπαιγμένες μπλόφες[769] που ουσιαστικά δεν μπόρεσαν να αλλάξουν την ροή των εξελίξεων για τους Έλληνες στην Ανατολία. Εκ των υστέρων ο Βενιζέλος

[761] Lindley σε Balfour, Αθήνα, 23 Ιουνίου 1922, αρ. 321, *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVII*, σ. 869.
[762] Lindley σε Balfour, Αθήνα, 9 Ιουλίου 1922, αρ. 241, *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVII*, σ. 882.
[763] Lindley σε Balfour, Αθήνα, 31 Ιουλίου 1922, αρ. 278, *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVII*, σ. 908.
[764] Smith, ό.π., σ. 453.
[765] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Γεώργιου Στρέϊτ, φάκ. 19.4, *επιστολή Άγγλου πρέσβη Bentick προς Γ. Μπαλτατζή 2ας Αυγούστου 1922 για την επικείμενη προέλαση του Ελληνικού στρατού προς την Κωνσταντινούπολη*· Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Γεωργίου Στρέιτ, φάκ. 19.4, «Τηλεγράφημα Balfour προς ελληνικό υπουργείο εξωτερικών 29ης Ιουλίου 1922».
[766] Σβολόπουλος Δ., *Ο ιστορικός δισταγμός του 1922*, ό.π., σ. 29-37.
[767] Στο ίδιο, σ. 85-89· Bentick προς Balfour, Αθήνα, 31 Ιουλίου 1922, αρ. 278, *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVII*, σ. 907.
[768] *Καθημερινή, 18.7.1922*, άρθρο: «Η αυτονομία»· Κωνσταντίνος Δ. Βλάσσης, *Οι τελευταίες ημέρες του αρμοστή (ο Αριστείδης Στεργιάδης και ο Αύγουστος του 1922)*, Archive, Αθήνα 2022, σ. 27.
[769] Η ελληνική πολιτική και στρατιωτική ηγεσία ήταν σχεδόν βέβαιη ότι οι Σύμμαχοι δεν θα της επέτρεπαν να καταλάβει την Κωνσταντινούπολη, βλ. Δούσμανης, *Η Εσωτερική όψις*, ό.π., σ. 149-152.

εξαπέλυσε δριμύ κατηγορώ τόσο εντός Βουλής όσο και με δημόσια επιστολή του για την αδράνεια των κυβερνόντων να εκκενώσουν την Μικρά Ασία από Στρατό και πληθυσμούς, όταν γνώριζαν ότι πλησίαζε ο όλεθρος.[770] Την κυβερνητική πρόθεση στρατιωτικής απαγκίστρωσης από την Σμύρνη εξέφρασε η *Καθημερινή* και ο Γεώργιος Βλάχος με τα περίφημα άρθρα του *«Η γέφυρα των Στεναγμών»*,[771] *«Οίκαδε» και «Πομερανοί»*.[772] Όμως ήταν ήδη πολύ αργά….

10. Η Μικρασιατική καταστροφή, η κατάρρευση του μετανοεμβριανού κυβερνητικού συγκροτήματος και η προβολή του Μεταξά ως πιθανού του διαδόχου (27 Αυγούστου – 12 Σεπτεμβρίου 1922)

Τα ξημερώματα της 13ης Αυγούστου 1922 ο Μουσταφά Κεμάλ εκδήλωσε την επίθεση του στην ευάλωτη δεξιά εξέχουσα πτέρυγα της ελληνικής άμυνας στο Αφιόν Καραχισάρ.[773] Η αρχική υποχώρηση του ελληνικού στρατού μεταβλήθηκε σε άτακτη φυγή προς τις ακτές και μέσα σε λίγα δραματικά εικοσιτετράωρα ολοκληρώθηκε η ολοκληρωτική συντριβή του ελληνικού στρατού. Η καταστροφή του Μικρασιατικού Ελληνισμού σφραγίστηκε με την πυρπόληση της Σμύρνης από τους Τούρκους στις 27 Αυγούστου 1922,[774] την συστηματική σφαγή Μικρασιατών Ελλήνων, την λεηλασία των οικιών και των περιουσιών τους, και τον ανεμπόδιστο ομαδικό βιασμό γυναικών και κοριτσιών.[775]

Οι τρομακτικές ειδήσεις από την Μικρά Ασία είχαν αιφνιδιάσει τον Βασιλιά και την κυβέρνηση στην Αθήνα, τραντάζοντας συθέμελα το μετανοεμβριανό καθεστώς και παραλύοντας κάθε θέληση που είχε για αντίδραση. Μέσα στην κατάρρευση ο Γούναρης κατηγορούσε τον Μεταξά ότι υπέσκαψε το ηθικό του Στρατού και τον απειλούσε ότι θα δημοσίευε στον Τύπο τη σύνταξη και το ύψος των αποζημιώσεων που έλαβε.[776] Το καταθλιπτικό βάρος της καταστροφής απογύμνωσε τους Γούναρη και Στράτο από οποιαδήποτε πολιτική επιρροή στη Β. Ελλάδα,[777] ενώ οι Έλληνες αδιακρίτως πολιτικής τοποθέτησης τυλίχθηκαν στην απελπισία τόσο για την καταστροφή που είχε επέλθει όσο και για αυτές που όλοι φοβούνταν ότι θα ακολουθούσαν.[778] Αλλά και εντός του αντιβενιζελισμού σημειώνονταν αντιδράσεις εναντίον της Κυβέρνησης και η ταυτόχρονη εντεινόμενη πίεση του συμπολιτευόμενου τύπου για πολιτική αλλαγή, εξανάγκασε την Κυβέρνηση Πρωτοπαπαδάκη να παραιτηθεί στις 25 Αυγούστου, δημιουργώντας ένα σοβαρό

[770] Βενιζέλος, Μεταξάς, ό.π., σ. 512-513, όπου επιστολή Βενιζέλου, 9ης Δεκεμβρίου 1934.
[771] *Καθημερινή, 13.8.1922.*
[772] *Καθημερινή, 17.8.1922.*
[773] Για μια λεπτομερή παρουσίαση της μειονεκτικής θέσης στην εξέχουσα του Αφιόν Καραχισάρ σε Βασίλειος Λουμιώτης, «Οι κύριες αιτίες της ήττας της στρατιάς Μικράς Ασίας στο Αφιόν Καραχισάρ τον Αύγουστο του 1922» στο «*κ΄ η Ανατολή του αιμάτου σιντριβάνι» (Μικρασιατική εκστρατεία 1919-1922 – αιτίες και συνέπειες μιας καταστροφής)*, εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα 2022, σελ.253.
[774] George Horton, *Η μάστιγα της Ασίας*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα [5]2002, σ. 133-142.
[775] Henry Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Ελλάδα (1922 – το έπος της εγκατάστασης)*, Τροχαλία, Αθήνα 1994, σ. 85.
[776] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 19ης Αυγούστου 1922, σ. 185.
[777] Επιστολή του Δ. Αγγελίδη προς τον υπουργό Εσωτερικών Γ. Μπούσιο, σχετικά με την αντίθεση της κοινής γνώμης στη Β. Ελλάδα για τους Γούναρη και Στράτο τους οποίους θεωρεί υπεύθυνους για την καταστροφή. Ε.Ι.Ε.Β., Αρχείο Γεωργίου Μπούσιου, φάκ. 1/010, επιστολή Δ. Αγγελίδη προς Μπούσιο, 31 Αυγούστου 1922.
[778] Γράφει ο Παλαμάς στο ποίημά του «Ο Ποιητής»: *Μάννα μου, ο κόσμος χάνεται./ Μάννα η πατρίδα χάνεται,/ μέτρα και ρίμες και σκοποί,/ κι ανώφελα κι αδιάντροπα./ Η λύρα σαν ξετσιπωσιά,/και σάμπως να χοροπηδά,/ στων πάντων των ξολοθρεμό./ Κι αυτά τα λόγια τα χρυσά,/ κι αυτά ένας κάλπικος παράς,/ κορόϊδεμα της συμφοράς*, βλ. Παλαμάς *Άπαντα*, *τόμος έβδομος*, ό.π., σ. 143.

πολιτικό κενό και μια κατάσταση ακυβερνησίας που είχε φέρει την Χώρα στο χείλος του εμφυλίου και της αναρχίας.

Το μέγεθος της καταστροφής ήταν ανυπολόγιστο και είχε παραλύσει πλήρως τη θέληση και τη ζωτικότητα των δυνάμεων του μετανοεμβριανού αντιβενιζελισμού για αντίδραση.[779] Πολλοί μετριοπαθείς παράγοντες, όπως οι βουλευτές της Θράκης (*Θρακική Ομάς*)[780] οι Φίλιππος Δραγούμης, Λουκάς Κανακάρης – Ρούφος και Γ. Πωπ, υποδείκνυαν ως μοναδική σωτήριος διευθέτηση της κρίσης την συμφιλίωση με τους βενιζελικούς.[781] Μεγάλη μερίδα του βενιζελικού τύπου με συνεχή δημοσιεύματα πρόβαλλε ως σωτήρια τη λύση σχηματισμού μιας *«κυβέρνησης εθνικής ενώσεως»* υπό τον Ελευθέριο Βενιζέλο με τη συμμετοχή Μεταξά. Πάντως ένα μεγάλο τμήμα των αντιβενιζελικών αλλά και της εργατικής τάξης στήριζε ακόμη τον Βασιλιά και το μετανοεμβριανό καθεστώς παρά την καταστροφή, ως ανάχωμα σε μια πιθανή ολική επαναφορά των βενιζελικών στην εξουσία.[782] Σε μακροσκελή επιστολή τους στον υπουργό Εσωτερικών Μπούσιο, οι αντιβενιζελικοί Λαϊκοί πολιτικοί σύλλογοι των Αθηνών ζητούσαν να κηρυχθεί ο Στρατιωτικός Νόμος και εξοπλιστούν αντιβενιζελικοί πολίτες και να αναλάβουν την φρούρηση της πόλης καθώς η δημόσια ασφάλεια είχε υπονομευθεί από την κατάρρευση του μετώπου.[783]

Η πρωθυπουργοποίηση του Μεταξά έμοιαζε το πιθανότερο σενάριο, στο οποίο μάλλον στρεφόταν σταδιακά ο Βασιλιάς και προωθούσε παρασκηνιακά ο πρίγκιπας Ανδρέας.[784] Προσπαθούσαν να το εμποδίσουν ο Στράτος, ο Θεοτόκης, ο Γούναρης, ο Δούσμανης και ο Τριανταφυλλάκος καθώς και τα έντυπα που αυτοί επηρέαζαν,[785] ρίπτοντας την ιδέα για να πρωθυπουργοποιηθεί ο Στεργιάδης.[786] Ο Βασιλιάς, για λόγους κοινοβουλευτικής τάξης αλλά και για να εξασφαλίσει την ευμένεια της Αγγλίας, αρχικά επέλεξε στις 25 Αυγούστου για Πρωθυπουργό τον Νικόλαο Καλογερόπουλο, αλλά αυτός δεν κατάφερε να σχηματίσει Κυβέρνηση και κατέθεσε την εντολή. Η πολιτική κρίση κορυφώθηκε, η Χώρα, έμενε ακυβέρνητη σε μια ιδιαίτερα κρίσιμη συγκυρία και τελικά ο Βασιλιάς κατέληξε στον Νικόλαο Τριανταφυλλάκο για να του δώσει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στις 28 Αυγούστου 1922 τερματίζοντας την πολιτική κρίση.[787] Η κυβέρνηση απαρτιζόταν από ανεξάρτητους αντιβενιζελικούς,[788] δεν είχε κανένα μέλος της που να προέρχεται είτε από την μερίδα του Γούναρη είτε από αυτή του Στράτου και είχε σαφή φιλοαγγλικό προσανατολισμό. Στις λίγες μέρες που διαχειρίστηκε την εξουσία, η νέα κυβέρνηση Τριανταφυλλάκου προσπάθησε να αντιμετωπίσει το προσφυγικό πρόβλημα που συνεχώς

[779] Μιλτιάδης Μάλαινος, *Τα τραγικά ημερονύκτια από τον Γολγοθά της Ελλάδος*, Αθήνα 1963, σ. 81.

[780] Ε.Ι.Ε.Β., Αρχείο Γεωργίου Μπούσιου, φάκ. 1/007, *επιστολή της Θρακικής Ομάδος προς Γ. Μπούσιο 8ης Σεπτεμβρίου 1922*, όπου ζητούν την άμεση αξιοποίηση όλων των δυνάμεων της Ελλάδας ασχέτως κομματικής προέλευσης.

[781] Μάλαινος, *Τα τραγικά ημερονύκτια,* σ. 71.

[782] Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», ό.π., σ. 44.

[783] Ε.Ι.Ε.Β., Αρχείο Γ. Μπούσιου, φάκ. 1/37, επιστολή Κεντρικού Λαϊκού Συλλόγου προς Γ. Μπούσιο, 5 Σεπτεμβρίου 1922.

[784] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 20ης Αυγούστου 1922, σ. 185.

[785] *«Περιφέρει την προφητείαν του, την επιδεικνύει, και παρέχει το εκτάκτως αντιπαθές θέαμα ανθρώπου στηρίζοντος τα ελπίδας του εις την απελπισίαν των άλλων. Και ερωτώμεν: Διά τούτο πρέπει να γίνει πρωθυπουργός;»*, βλ. *Καθημερινή, 23.8.1922*, άρθρο: «Ο Κατάλογος».

[786] *Καθημερινή, 22.8.1922*, άρθρο: «Ο Κυβερνήτης».

[787] *Καθημερινή, 29.8.1922.*

[788] Γεώργιος Μπούσιος υπουργός Εσωτερικών και επισιτισμού, Αθανάσιος Ευταξίας υπουργός Οικονομικών, Οικονομίας ο Κλέαρχος Μανέας υπουργός Εθνικής Οικονομίας, Σπυρίδων Γιαννόπουλος υπουργός Περιθάλψεως, Θεόδωρος Σκούφος υπουργός Παιδείας και Εκκλησιαστικών, βλ. ιστοσελίδα Γενικής Γραμματείας Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων Προεδρίας της Κυβέρνησης, https://gslegal.gov.gr/?p=922, ημερομηνία ανάκτησης: 4 Ιανουαρίου 2022.

γινόταν οξύτερο, ενώ ζήτησε από την Αγγλία την σύναψη ανακωχής με τον Κεμάλ στην βάση της εκκένωσης της Μικράς Ασίας που ζητούσε επίμονα ο Κεμάλ ως προαπαιτούμενο. Ακολούθως η κυβέρνηση προσπάθησε να ενισχύσει το μέτωπο της Θράκης, διορίζοντας μετά από υπόδειξη του Μεταξά τον αντιστράτηγο Παπούλα ως γενικό στρατιωτικό διοικητή,[789] ενώ ανακλήθηκαν στην υπηρεσία 150 ανώτατοι αξιωματικοί.

Η εσωτερική κατάσταση όμως παρέμενε κρίσιμη τόσο στα νησιά του Αιγαίου που είχαν καταφύγει τα υπολείμματα της μικρασιατικού εκστρατευτικού Σώματος, όσο και στην βενιζελική Κρήτη που ήταν στο χείλος της εξέγερσης.[790] Η κυβέρνηση λάμβανε ανησυχητικά μηνύματα αποδιοργάνωσης του στρατού και του κράτους στη Θράκη,[791] μεμονωμένων στασιαστικών ενεργειών μουσουλμανικών και βουλγαρικών πληθυσμών στην Μακεδονία,[792] ενώ εκδηλωνόταν ένα σοβαρό επισιτιστικό πρόβλημα σε πολλές επαρχίες της Χώρας που είχαν παντελή έλλειψη άρτου.[793] Η επιδείνωση της κατάστασης πίεζε φορτικά τον Βασιλιά που αμφιταλαντευόταν να αλλάξει πολιτική και να δώσει εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Μεταξά ως τον ικανότερο να διαχειριστεί την κρίσιμη κατάσταση, όμως το περιβάλλον του αλλά και όλοι οι αντιβενιζελικοί πολιτικοί τον προειδοποιούσαν ότι δεν είναι αρεστό πρόσωπο στους Αγγλογάλλους λόγω της προϊστορίας του κατά τον Εθνικό Διχασμό. Ο Τριανταφυλλάκος πρότεινε στον Μεταξά να του δώσει χαρτοφυλάκιο αλλά αυτός αρνήθηκε, καθώς σκόπευε να αναλάβει ο ίδιος την διακυβέρνηση αφού αντιλαμβανόταν ότι η συγκυρία τον ευνοούσε, ενώ δεν επιθυμούσε να επωμιστεί ευθύνες της προηγούμενης κατάστασης.[794]

Στις 28 Αυγούστου ο Μεταξάς υπονόμευσε ευθέως την κυβέρνηση[795] αναλύοντας την πολιτική που θα ακολουθούσε ως μελλοντικός πρωθυπουργός σε συγκέντρωση των υποστηρικτών του στα γραφεία της εφημερίδας *Χρονικά* που τον υποστήριζε. Το πρόγραμμά του προέβλεπε την αποτροπή της αναρχίας, την εξασφάλιση της Ανατολικής Θράκης, οικονομική ανόρθωση αλλά και παραπομπή των υπευθύνων για την Μικρασιατική Καταστροφή.[796] Ταυτόχρονα φαίνεται ότι είχε εξασφαλίσει χρηματοδότηση για το Κόμμα του από την Ιταλία, η κοινή γνώμη πίστευε ότι η κρισιμότητα της κατάστασης επέβαλλε να αναλάβει ένας στρατιωτικός με σιδερένια πυγμή, ενώ η πτώση της κυβέρνησης Τριανταφυλλάκου ήταν πλέον θέμα χρόνου.[797] Τα μεταξικά *Χρονικά* με δημοσίευμά τους στις 30 Αυγούστου πίεζαν την κυβέρνηση Τριανταφυλλάκου να αναζητήσει τους ενόχους

[789] Μαρτυρία Αντώνιου Λιβιεράτου, βλ. *ΣΚΡΙΠ, 10.4.1924*· Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 12ης Σεπτεμβρίου 1922, σ. 196.

[790] Ε.Ι.Ε.Β., Αρχείο Γεωργίου Μπούσιου, φάκ. 1/3, επιστολή Παπαδοπέτρου προς Μπούσιο, 3 Σεπτεμβρίου 1922, σχετικά με την πολιτική κατάσταση της Κρήτης που βρισκόταν σε αναβρασμό.

[791] Ε.Ι.Ε.Β., Αρχείο Γεωργίου Μπούσιου, φάκ. 1/39, επιστολή του Π.Γ.Κ. προς τον υπουργό Εσωτερικών Γ. Μπούσιο, σχετικά με την πολιτική κατάσταση της Ελλάδας μετά την Μικρασιατική Καταστροφή όπου και εκφράζει τους φόβους του για παρόμοια τύχη στη Μακεδονία και τη Θράκη.

[792] Ε.Ι.Ε.Β., Αρχείο Γ. Μπούσιου, φάκ. 1/32, *επιστολή Δ. Καραβαγγέλη προς τον υπουργό Εσωτερικών Γ. Μπούσιο "Περί των ληπτέων λίαν επειγόντως Διοικητικών και Στρατιωτικών μέτρων εν τω νομώ Δράμας και γενικώς καθ' άπασαν την Αν. Μακεδονίαν".*

[793] Ε.Ι.Ε.Β., Αρχείο Γ. Μπούσιου, φάκ. 1/31, *επιστολή της Πολιτικής Ένωσης "Μακεδονικής Νεολαίας" Κοζάνης προς τον Υπουργό Εσωτερικών Γ. Μπούσιο*, 4 Σεπτεμβρίου 1922, σχετικά με την ανάγκη έκδοσης Βασιλικού Διατάγματος για την επίταξη των σιτηρών, προκειμένου να επαρκέσουν για τη σίτιση όλων (και των προσφύγων).

[794] *Καθημερινή, 16.3.1923,* συνέντευξη Κλέαρχου Μανέα.

[795] Μάλαινος, *Τα τραγικά ημερονύκτια,* σ. 37.

[796] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 28ης Αυγούστου 1922, σ. 191.

[797] F.O. 371/7586, Lindley προς Corzon, Αθήνα, 13 Σεπτεμβρίου 1922.

της Μικρασιατικής Καταστροφής.[798] Ο ίδιος ο Μεταξάς με άρθρο του στις 4 Σεπτεμβρίου στα *Χρονικά* υπογράμμιζε ότι η Θράκη μπορούσε ακόμη να σωθεί ζητώντας την άμεση ενίσχυση του Ελληνικού Στρατού στην Τσατάλτζα.[799] Επίσης απέστειλε επιστολή διαμαρτυρίας στον Τριανταφυλλάκο για την επιβολή αυστηρής λογοκρισίας στα έντυπα που στήριζαν τους Ελευθερόφρονες.[800] Ο Μεταξάς απέκρουε τις επίμονες και συνεχείς προτροπές πολιτικών του φίλων να καταλάβει την Αρχή δια της βίας, προετοιμάζοντας τη σύνθεση της νέας του κυβέρνησης έχοντας συνεννοήσεις με τον Γ. Μπούσιο, τον Κανακάρη - Ρούφο και τον Αναστάσιο Παπούλα που θα αναλάμβανε το υπουργείο Στρατιωτικών. Επίσης τόσο ο Άγγλος πρέσβης όσο και ο Γάλλος διευκρίνισαν ότι δεν υπήρχε από τις Χώρες τους καμία αντίρρηση για την πρωθυπουργοποίηση του Μεταξά λόγω του γερμανόφιλου παρελθόντος του.[801]

Καθημερινά ο Μεταξάς έκανε δεκάδες επαφές με αντιβενιζελικούς βουλευτές και πολιτευτές (λ.χ. Χαριτάκης, Πετρακάκος, Πεσματζόγλου, Πανουργιάς, Δρίβας, Μάνεσης), εν ενεργεία και αποστρατεία στρατιωτικούς (Παπούλας, Κουρμούλης, Ρούσσης), καθώς και με διευθυντές εφημερίδων (Γιάνναρος, Κοτζιάς, Χαλκοκονδύλης, Ευστρατιάδης), προετοιμάζοντας την βέβαιη άνοδο του στην εξουσία. Την υποψηφιότητα Μεταξά για την πρωθυπουργία ενίσχυαν και ισχυροί παράγοντες τον βενιζελικών όπως ο Δημήτριος Λαμπράκης, ο Γ. Μαρής και ο Δ. Φιλάρετος,[802] καθώς υπολόγιζαν σωστά, ότι η άνοδος του Μεταξά στην εξουσία θα οδηγούσε τον Βασιλιά Κωνσταντίνο στην παραίτηση.[803] Στις 9 Σεπτεμβρίου 1922 το *Ελεύθερον Βήμα*[804] δημοσίευσε μακροσκελή πρωτοσέλιδη συνέντευξη του Μεταξά που χάρις την διακριτική βενιζελική υποστήριξη,[805] αποκτούσε πλέον ευρύτερα λαϊκά ερείσματα σε πανελλήνια κλίμακα. Φαίνεται από εκμυστηρεύσεις του στο *Ημερολόγιο* ότι ο Μεταξάς σε εκείνη την συγκυρία ήταν πολιτικός αντίπαλος του Κωνσταντίνου, τον οποίο θεωρούσε ότι δεν είναι εν τάξει με το πολίτευμα και για αυτό ήταν υπεύθυνο το περιβάλλον του.[806] Πάντως είναι μάλλον βέβαιο ότι τις ενδόμυχες σκέψεις του δεν τις εμπιστεύτηκε στους βενιζελικούς συνομιλητές του, τους οποίους εύλογα δεν εμπιστευόταν.[807]

Στην άνοδο του Μεταξά στην εξουσία αντιτάχθηκαν σφοδρά όλοι οι πολιτικοί και οι στρατιωτικοί που είχαν ηγηθεί του μετανοεμβριανού καθεστώτος, όπως ο Γούναρης, ο Στράτος, ο Πρωτοπαπαδάκης, ο Δούσμανης και ο Κωνσταντινόπουλος που

---

[798] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Κωνσταντίνου Κοτζιά, φάκ. 3.2, *(εκλογικά πολιτικά - 1933)*, «έκτο ανακοινωθέν Ευαγγελάτου κατά Κοτζιά».

[799] Δημήτριος Καλλονάς, *Ιωάννης Μεταξάς*, Αθήνα 1938, σ. 72.

[800] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 3ης Σεπτεμβρίου 1922, σ. 193.

[801] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 30ης Αυγούστου 1922, σ. 193.

[802] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 6ης Σεπτεμβρίου 1922, σ. 194.

[803] Γεώργιος Φερεντίνος, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, *τόμος 3ος: 1922-1930*, Νέα Θέσις, Αθήνα 2012, σ. 43· *Καθημερινή, 16.3.1923*, συνέντευξη Κλέαρχου Μανέα.

[804] Η εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* είχε ιδρυθεί από τους βενιζελικούς Καραπάνο, Ξηντάρη, Ρέντη, Διομήδη, Τσουδερό και Λαμπράκη με κεφάλαια που προέρχονταν από τους Φιλελεύθερους και συνέχισε να συντηρείται με δάνεια που δίνονταν από την Εθνική Τράπεζα μέχρι τουλάχιστον το 1926. Νίκος Σ. Παντελάκης, *Αλέξανδρος Διομήδης [1874-1950] – Ένας αυθεντικός εκπρόσωπος της αστικής τάξης*, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, Αθήνα 2018, σ. 162-163.

[805] Μάλαινος, *Τα τραγικά ημερονύκτια,* σ. 37.

[806] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 28ης Αυγούστου 1922, σ. 191.

[807] Το 1933 οι βενιζελικοί κατηγόρησαν τον Μεταξά ότι ήθελε να εκθρονίσει τον Κωνσταντίνο το 1922 και εκμυστηρεύτηκε τις προθέσεις του στις συναντήσεις αυτές. Ο βενιζελικός Ανδρέας Πανουργιάς που συμμετείχε σε αυτές προσφέρθηκε να τις διαψεύσει. Γ.Α.Κ., Α.Ι.Μ., φάκ. 27, Κ65, επιστολή Πανουργιά προς Μεταξά, 13 Μαΐου 1933.

αντιλαμβάνονταν ότι ο Μεταξάς θα συνεργαζόταν με του βενιζελικούς,[808] ενώ δεν εμπιστεύονταν τον διάδοχο Γεώργιο ως αντικαταστάτη του Κωνσταντίνου στον θρόνο.[809] Έτσι, η *Καθημερινή* κυκλοφόρησε με ένα καυστικό άρθρο εναντίον του Μεταξά επειδή είχε αρνηθεί να αναλάβει την αρχιστρατηγία όταν του προτάθηκε και προτίμησε να περιμένει την καταστροφή για να ανελιχθεί.[810] Ταυτόχρονα προβλήθηκε το επιχείρημα ότι ο Μεταξάς δεν θα μπορούσε να εξασφαλίσει την υποστήριξη των Αγγλογάλλων λόγω της προϊστορίας του στον Ά Παγκόσμιο Πόλεμο. Επίσης τονιζόταν ότι οποιαδήποτε συνδιαλλαγή με τους βενιζελικούς θα οδηγούσε μακροπρόθεσμα στην άνευ όρων παράδοση του αντιβενιζελισμού.[811]

Η κατάσταση όμως παρέμενε χαώδης για τη Χώρα καθώς το επισιτιστικό πρόβλημα γινόταν οξύτερο και είχε επεκταθεί και στη Θεσσαλονίκη[812] και η δημόσια ασφάλεια είχε υπονομευθεί σοβαρά. Σημειώνονταν συνεχώς διαφωνίες μεταξύ των μελών της κυβέρνησης (άλλοι υποστήριζαν την συνδιαλλαγή με τους βενιζελικούς, άλλοι την αδιαλλαξία).[813] Για την αποφυγή του αδιεξόδου εκδηλώθηκε μια πρωτοβουλία από τον πρίγκιπα Νικόλαο και τους εκδότες των αντιβενιζελικών εφημερίδων Χαλκοκονδύλη (*Νέα Ημέρα*), Γιάνναρο (*Εσπερινή*) και Νικολούδη (*Πολιτεία*) προς τον Βασιλιά Κωνσταντίνο να καλέσει τον Μεταξά για διαβουλεύσεις ώστε να διαλυθεί κάθε παρεξήγηση από το παρελθόν. Το βράδυ πριν την κρίσιμη συνάντηση, ο Μεταξάς συναντήθηκε εκ νέου με τους βενιζελικούς Σκεύο Ζερβό, Δ. Λαμπράκη και Δ. Φιλάρετο που του ζήτησαν να ζητήσει την παραίτηση του Βασιλιά και να συμπεριλάβει τον Βενιζέλο[814] στην κυβέρνηση που θα σχημάτιζε. Είναι άδηλο αν ο Μεταξάς δέχθηκε τον διακανονισμό, είναι βέβαιο πάντως ότι αμφιταλαντευόταν, καθώς από ενδείξεις φαίνεται ότι τον θεωρούσε ως την καλύτερη λύση. Πάντως ο Μεταξάς ένα έτος μετά, σε συνέντευξή του υποστήριξε ότι στην συγκεκριμένη συνάντηση της 8ης Σεπτεμβρίου αρνήθηκε να συντελέσει στην πτώση του Κωνσταντίνου.[815]

Στις 12 Σεπτεμβρίου 1922 έγινε η κρίσιμη συνάντηση στο Τατόι όπου δόθηκαν αμοιβαίες εξηγήσεις μεταξύ των δύο ανδρών. Ακολούθως ο Μεταξάς υπέδειξε τις επόμενες ενέργειες του Βασιλιά: όφειλε να μεταβεί αμέσως στη Θράκη για να ανασυντάξει τον ελληνικό στρατό, να αφήσει αντιβασιλέα τον Γεώργιο, να μην πάρει μαζί του τον Δούσμανη, αλλά δύο βενιζελικούς αξιωματικούς για να δώσει μήνυμα ενότητας. Ακολούθως επιστρέφοντας από τη Θράκη να τον χρίσει Πρωθυπουργό και να παραιτηθεί υπέρ του Γεώργιου. Ο Βασιλιάς συμφώνησε σε όλα και ετοιμάστηκε το σχετικό ανακοινωθέν αργά το βράδυ για την επομένη το οποίο θα παραλάμβανε ο Πεσμαζόγλου για λογαριασμό του Μεταξά.[816] Το βράδυ 12ης προς 13 Σεπτεμβρίου 1922 ο Μεταξάς διεξήγαγε διαπραγματεύσεις με τα πρόσωπα που θα απάρτιζαν την κυβέρνησή του, ενώ δεκάδες ισχυροί πολιτευτές

[808] *Καθημερινή, 11.9.1922.*
[809] Φερεντίνος,, *τόμος 3ος*, ό.π., σ. 45.
[810] *Καθημερινή, 25.8.1922*· Ρωμαίος Γιώργος, *Η περιπέτεια του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα, τόμος Β΄ 1915-1940*, Πατάκη, Αθήνα 2011, σ. 161-163.
[811] *Καθημερινή, 7.9.1922*, άρθρο: «Οι Συνομώται».
[812] Ε.Ι.Ε.Β., Αρχείο Γ. Μπούσιου, φάκ. 1/42, επιστολή του Κ. Κατσίμπουρα προς Γ. Μπούσιο, 4 Σεπτεμβρίου 1922, σχετικά με την επισιτιστική κατάσταση στη Θεσσαλονίκη, όπου Εβραίοι και Τούρκοι προμηθεύονταν αλεύρι, το οποίο έκρυβαν.
[813] *Καθημερινή, 9.9.1922*, άρθρο: «Η κυβέρνησις συναντά δυσχέρειας - ριζικαί διαφωνίαι μεταξύ των μελών του υπουργικού συμβουλίου».
[814] Βατικιώτης, ό.π., σ. 227.
[815] *Νέα Ημέρα, 16.4.1923.*
[816] Πεσμαζόγλου, ό.π., σ. 119.

προσέρχονταν υπό την σημαία των Ελευθεροφρόνων, όπως οι Δημήτριος Πετρακάκος, Περικλής Μπούμπουλης και Μαυρομιχάλης. Στις 13 Σεπτεμβρίου η *Καθημερινή* κατηγόρησε ανοιχτά τον Μεταξά ότι σχεδίαζε να συνεργαστεί με τους βενιζελικούς και να οδηγήσει τον Βασιλιά σε παραίτηση.[817] Το πρωινό της 13ης Σεπτεμβρίου 1922 ο Πεσμαζόγλου πήγε στα ανάκτορα για να παραλάβει το ανακοινωθέν αλλά βρήκε τον Βασιλιά σε μεγάλο εκνευρισμό να κρατάει μια προκήρυξη που ρίχτηκε με αεροπλάνα στην Αθήνα υπογεγραμμένη από τον Συνταγματάρχη Γονατά που ανήγγειλε την *Επανάσταση* του Στρατού και του Στόλου…[818]

Δεύτερο Κεφάλαιο – Ο αποκεφαλισμός του αντιβενιζελισμού στο Γουδή, η άνοδος των Ελευθεροφρόνων και η φυγή του Βασιλιά (1922-1923)

10. Η *Επανάσταση του 1922* και η επανασύσταση του βενιζελικού Κράτους (15 Σεπτεμβρίου – 15 Νοεμβρίου 1922)

Στη Χίο και τη Λέσβο εξυφάνθηκε μια συνωμοσία για την ανατροπή της κυβέρνησης υπό τους συνταγματάρχες Νικόλαο Πλαστήρα και Στυλιανό Γονατά, αντίστοιχα. Οι στρατιωτικές συνομωσίες και οι εξελίξεις στα δύο νησιά έτρεχαν πολύ πιο γρήγορα από τις αργές και μακρόσυρτες πολιτικές διαπραγματεύσεις των αντιβενιζελικών παραγόντων στην Αθήνα που έδειχναν ότι είχαν χάσει ακόμη και την αίσθηση του πολιτικού χρόνου. Φαίνεται πως η κυβέρνηση είχε σαφείς ενδείξεις σε πρώτο χρόνο για την συνομωσία που εξυφαινόταν στην Χίο και στην Μυτιλήνη χάρις τα συνεχή κρυπτογραφικά τηλεγραφήματα[819] του διοικητή Λέσβου Αντώνιου Σπηλιωτόπουλου[820] στα οποία όμως δεν έδωσε βάση, ίσως γιατί δεν διέθετε την ζωτικότητα να αντιδράσει μέσα στο χάος που είχε προκαλέσει η καταστροφή.

Τη νύχτα της 10ης προς την 11η Σεπτεμβρίου εκδηλώθηκε το κίνημα στα δύο νησιά με επικεφαλής τους αξιωματικούς Νικόλαο Πλαστήρα και Στυλιανό Γονατά και επικράτησε αμέσως, καθώς οι τοπικές Αρχές παραδόθηκαν στους εξεγερμένους δίχως να προβάλουν αντίσταση. Η συμμετοχή του Γονατά[821] στην ηγεσία του κινήματος εξασφάλισε στο

[817] *Καθημερινή, 13.9.1922*, άρθρο: «Μερικά ερωτήματα».

[818] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Οικογένειας Μερκάτη, φάκ. 8.3, *Προκήρυξις προς τον Ελληνικό Λαό, πρόεδρον Εθνοσυνελεύσεως, Βασιλέα, Διάδοχον, Πρόεδρον της Κυβερνήσεως 11ης Σεπτεμβρίου 1922*.

[819] Επιστολή του Νομάρχη Λέσβου Αντώνιου Σπηλιωτόπουλου προς τον Υπουργό Γ. Μπούσιο σχετικά με την έλευση στο νησί φυγάδων από το Μικρασιατικό μέτωπο, οι οποίοι υπονομεύουν τη δημόσια τάξη, καθώς και για την επικράτηση των βενιζελικών μετά και την έλευση των προσφύγων. Ικανότερη λύση προκρίνεται η κήρυξη στρατιωτικού νόμου, βλ. Ε.Ι.Ε.Β., Αρχείο Γ. Μπούσιου, φάκ. 1/36, επιστολή Σπηλιωτόπουλου προς Μπούσιο, 5 Σεπτεμβρίου 1922. Ο Αντώνης Σπηλιωτόπουλος υπήρξε στέλεχος του ΛΚ και φανατικός πολιτικός υποστηρικτής του Γούναρη και του αντιβενιζελισμού. Συγκρούστηκε με την μεγάλη βενιζελική πλειοψηφία των πολιτών της Μυτιλήνης, και ως διοικητής του νησιού μετά τον Νοέμβριο του 1920, διοργάνωσε λαμπαδηφορίες στο νησί προς τιμήν της ονομαστικής γιορτής του Βασιλιά Κωνσταντίνου, αλλά και μνημόσυνο στην μνήμη του Ίωνος Δραγούμη.

[820] Μάλαινος, *Τα τραγικά ημερονύκτια,* σ. 37.

[821] Ο Γονατάς στον Εθνικό Διχασμό δεν είχε προσχωρήσει στο βενιζελικό κίνημα της *Εθνικής Αμύνης,* αλλά είχε υπηρετήσει το *κράτος των Αθηνών.* Μετά την ενοποίηση του κράτους υπό τον Βενιζέλο, είχε κριθεί στάσιμος στους προβιβασμούς. Από πολλά αποσπάσματα των απομνημονευμάτων του φαίνεται πως κατά τον Εθνικό Διχασμό είχε αντιβενιζελικές αντιλήψεις τις οποίες πάσχιζε να μην εκφράζει δημοσίως, που πάντως οι περισσότεροι συνάδελφοί του είτε τις γνώριζαν είτε τις υποπτεύονταν, βλ. Στυλιανός Γονατάς, *Απομνημονεύματα 1897-1957*, Αθήνα, 1958, σ. 72.

εγχείρημα μια ουδέτερη πολιτική χροιά, πείθοντας πολλούς αντιβενιζελικούς αξιωματικούς είτε να ενταχθούν και να υποστηρίξουν την ενέργεια είτε να μην αντιδράσουν. Ο αρχικός πυρήνας των αξιωματικών που προσχώρησαν στο κίνημα ήταν κυρίως βενιζελικής προέλευσης, καθώς από τους πρώτους που μυήθηκαν ήταν ο συνταγματάρχης Παναγιώτης Γαρδίκας, ο αντισυνταγματάρχης Μιλτιάδης Κοιμήσης, οι ταγματάρχες Ευριπίδης Μπακιρτζής, Κωνσταντίνος Βεντήρης, Ηλίας Διάμεσης και Νικόλαος Βαμβακόπουλος, οι αντιπλοίαρχοι Ιωάννης Πετροπουλάκης και Δημήτριος Φωκάς, ο λιμενάρχης Χίου Σκουφόπουλος και οι υποπλοίαρχοι Βιτάλης και Ζήσιμος. Ομοίως στη Λέσβο προσχώρησαν αμέσως οι γνωστοί βενιζελικοί ταγματάρχες Βύρων Καραπαναγιώτης, Λεωνίδας Σπαής και Εμμανουήλ Μάντακας.

Η συνωμοσία που εξυφάνθηκε σχεδόν ακαριαία δεν ήταν αυθόρμητη όπως δήθεν παρουσιάστηκε εκ των υστέρων, καθώς μετά την αποτυχία της εκστρατείας του Σαγγαρίου, ο Πλαστήρας και πολλοί άλλοι βενιζελικοί αξιωματικοί είχαν κάνει σχετικές συνεννοήσεις τόσο με βενιζελικούς παράγοντες στην Αθήνα όσο και με εκπροσώπους της βενιζελικής Μικρασιατικής Άμυνας,[822] ενώ συνεννοήσεις γίνονταν και με στελέχη της Εθνικής Άμυνας στην Κωνσταντινούπολη μέσω συνδέσμων.[823] Οι συνεννοήσεις που ήταν σε εξέλιξη επί πολλούς μήνες πριν από την πτώση του μετώπου[824] διεξάγονταν σχεδόν φανερά,[825] αλλά δεν απέδιδαν αποτελέσματα, καθώς η ανώτατη στρατιωτική ηγεσία στήριζε τη νόμιμη κυβέρνηση.[826] Σύμφωνα άλλωστε και με τον Άγγλο πρεσβευτή Lindley ήταν ξεκάθαρο ότι η συνωμοσία είχε εξυφανθεί από αξιωματικούς του Στρατού της Μικράς Ασίας αρκετούς μήνες πριν από την κατάρρευση του μετώπου.[827] Την οικονομική ενίσχυση του κινήματος ανέλαβαν οι βενιζελικοί της Αθήνας στέλνοντας μέσω του δημοσιογράφου Καραμούζη 80.000 γαλλικά φράγκα στη Μυτιλήνη, πιθανώς προερχόμενα από τον χρηματοδότη των βενιζελικών Εμμανουήλ Μπενάκη.[828]

Στις 13 Σεπτεμβρίου ο στόλος των επαναστατών έφτασε στο Λαύριο και η κατάσταση στρατιωτικά είχε πλέον κριθεί, καθώς η συντριπτική πλειονότητα των αξιωματικών του Στρατού, ανεξαρτήτως πολιτικής τοποθέτησης, είτε προσχώρησε είτε δεν αντέδρασε στο κίνημα. Το Σώμα των αξιωματικών στο σύνολό του θεωρούσε ότι οι πολιτικές κυβερνήσεις δεν είχαν σταθεί στο ύψος των περιστάσεων, ενώ και η συμμετοχή γνωστών βασιλοφρόνων αξιωματικών στο κίνημα[829] εξασφάλισε μια υπερκομματική χροιά στην κίνηση.[830] Αρχικά οι κινηματίες έστειλαν τελεσίγραφο από το Λαύριο μέσω του Παπούλα ζητώντας την

[822] De Marcilly (γαλλική πρεσβεία Αθηνών) προς Quai d' Orsay, 11 Απριλίου 1922, AMAE, Grece 1918-1940, 56, στο: Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας*, ό.π., σ. 314.

[823] Γεώργιος Ρούσσος, *Νεότερη Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, *Τόμος ΣΤ΄*, Ελληνική Μορφωτική Εστία, Αθήνα 1975, σ. 298.

[824] Ο σύνδεσμος ο οποίος μετέφερε μηνύματα και υποβοηθούσε αυτές τις συνεννοήσεις ήταν ο πολεμικός ανταποκριτής του *Ελευθέρου Βήματος* Κώστας Καραμούζης, ο οποίος επίσης επιβεβαιώνει ότι η προεργασία για την εξέγερση των αξιωματικών είχε γίνει πολλούς μήνες πριν την καταστροφή, βλ. Αθάνατος Κώστας, *Το εθνικόν κίνημα Χίου – Μυτιλήνης*, Αθήναι 1923, σ. 102.

[825] Ανδρέου Βασιλόπαιδος, *Δορύλαιον – Σαγγάριος 1921*, Αετός, Αθήνα 2009, σ. 236.

[826] Αριστοτέλης Ν. Σπυριδόπουλος, *Ευριπίδης Μπακιρτζής, ο αινιγματικός στρατηγός,* Ε.Μ.Ε.Ι.Σ., Σέρρες 2019, σ. 36-37.

[827] Lindley προς Curzon, Αθήνα, 1 Οκτωβρίου 1922, αρ. 556, *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVIII*, σ. 127.

[828] *ΣΚΡΙΠ*, *20.1.1925*. Φαίνεται πως ο Καραμούζης δεν τηρούσε τους στοιχειωδέστερους συνωμοτικούς κανόνες, καθώς οι δραστηριότητές του είχαν επισημανθεί από τις Αρχές του νησιού.

[829] Όπως ο φανατικός βασιλόφρων Λοχαγός Θωμάς Πεντζόπουλος που πίστεψε ότι το κίνημα ήταν υπερκομματικό, βλ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, *Θωμάς Πεντζόπουλος – Έγγραφα από το προσωπικό του αρχείο 1917-1952*, επιμ. Αριστοτέλης Σπυριδόπουλος, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 23.

[830] Μπουλαλάς, ό.π., σ. 365-366.

παραίτηση του Βασιλιά Κωνσταντίνου υπέρ του Γεώργιου, παρέχοντας τη διαβεβαίωση ότι μετά την παραίτησή του θα μπορούσε να παραμείνει στο Τατόι.[831] Ο Κωνσταντίνος μετά από συνεννόηση με τον Τριανταφυλλάκο και άλλους συμβούλους του, αποφάσισε να παραιτηθεί[832] ενώ και ο Μεταξάς συμβούλεψε παραίτηση φοβούμενος ότι ίσως το κίνημα εξελισσόταν σε επαναστατική Δημοκρατία.[833] Ο Βασιλιάς ανέθεσε στον Μεταξά να συντάξει το αποχαιρετιστήριο διάγγελμά του προς τον ελληνικό λαό, ο Μεταξάς παρέμεινε μαζί του μέχρι τελευταία στιγμή, αλλά είχε τύψεις γιατί ένιωθε ότι είχε συντελέσει στην πτώση του.[834] Η κατάσταση όμως μεταβλήθηκε εις βάρος τους Θρόνου και μετά την ορκωμοσία του Γεώργιου Β΄, ο Κωνσταντίνος εξαναγκάστηκε από την *Επανάσταση* να αυτοεξοριστεί στο Παλέρμο της Ιταλίας.[835] Εκεί, στις 9 Ιανουαρίου 1923 πέθανε σε ένα φτωχικό πανδοχείο αφού είχε μάθει πρώτα το νέο της εκτέλεσης των *Έξι* στενότερων συνεργατών του.

Η είσοδος του κύριου όγκου των δυνάμεων των επαναστατών στην Αθήνα πραγματοποιήθηκε στις 15 Σεπτεμβρίου 1922. Από το Παλαιό Φάληρο όπου αποβιβάστηκαν, 12.000 άνδρες παρέλασαν στο κέντρο των Αθηνών με επικεφαλής έφιππους τους Πλαστήρα, Γονατά και τον αντισυνταγματάρχη Αχιλλέα Πρωτοσύγκελο, χωρίς να συναντήσουν αντίσταση. Πάντως, η υποδοχή των Αθηναίων ήταν μάλλον χλιαρή,[836] καθώς η καταστροφή που είχε συντελεστεί στη Μικρά Ασία ήταν ανυπολόγιστη, οι στρατιώτες και οι αξιωματικοί τους που παρήλαυναν είχαν ηττηθεί, οι κολοσσιαίες θυσίες που είχαν γίνει έμοιαζαν να έχουν πάει χαμένες, οι ηγέτες του κινήματος ήταν εν πολλοίς άγνωστοι, ενώ οι πληροφορίες για τις προθέσεις τους ήταν πολύ συγκεχυμένες. Επίσης πολλοί από τους απλούς στρατιώτες των μονάδων των κινηματιών δεν είχαν καμία γνώση ότι συμμετείχαν σε επαναστατική κίνηση, αδιαφορούσαν πλήρως για τον Κωνσταντίνο και το μόνο που επιζητούσαν ήταν η άμεση απόλυσή τους.[837] Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, ο οποίος ήταν έγκλειστος στις φυλακές της Αίγινας, απελευθερώθηκε, όπως επίσης και η Κεντρική Επιτροπή του ΣΕΚΕ (ΚΚΕ) που βρισκόταν στις φυλακές Συγγρού.[838]

Τα διαγγέλματα προς τον ελληνικό λαό και οι πρώτες συνεντεύξεις των αρχηγών του κινήματος που είδαν το φως της δημοσιότητας ήταν μετριοπαθή και ενωτικά, ενώ ο Πλαστήρας δήλωνε ότι το κίνημα είχε εθνικό και όχι κομματικό χαρακτήρα και για τον λόγο αυτό θα τηρούσε ίσες αποστάσεις έναντι όλων των κομμάτων, ακόμη και των Φιλελευθέρων.[839] Βασική προτεραιότητά του ήταν η ενίσχυση του θρακικού μετώπου, ενώ

---

[831] Πεσμαζόγλου, ό.π., σ. 120.

[832] Μάλαινος, *Τα τραγικά ημερονύκτια,* σ. 65.

[833] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 13ης Σεπτεμβρίου 1922, σ. 193.

[834] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 14ης Σεπτεμβρίου 1922, σ. 198.

[835] Μάλαινος, *Τα τραγικά ημερονύκτια,* σ. 110-112.

[836] Ο Γονατάς στα απομνημονεύματά του κάνει λόγω για παραλήρημα ενθουσιασμού, αλλά μάλλον υπερβάλλει, όπως αποδεικνύει το φωτογραφικό υλικό και οι περιγραφές στις εφημερίδες της εποχής. Επίσης, ο Άγγλος πρεσβευτής Lindley αναφέρει σε τηλεγράφημά του ότι η έλευση των επαναστατών δημιούργησε πολύ μικρό ενθουσιασμό στον πληθυσμό, βλ. Lindley προς Curzon, Αθήνα, 1 Οκτωβρίου 1922, αρ. 556, *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVIII*, σ. 127.

[837] Ο εφέτης Ν. Αποστολόπουλος, οπαδός των βενιζελικών, πήγε ο ίδιος στο Λαύριο και σφυγμομέτρησε την κατάσταση μιλώντας με αξιωματικούς και στρατιώτες, βλ. Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 317/78, επιστολή Αποστολόπουλου προς Βενιζέλο, 20 Σεπτεμβρίου 1922.

[838] Σύμφωνα με τον Σταυρίδη, η αποφυλάκιση έγινε με αντάλλαγμα το Κ.Κ.Ε. να υποστηρίξει την αυστηρή τιμωρία των αντιβενιζελικών, βλ. Ελευθέριος Σταυρίδης, *Τα παρασκήνια του Κ.Κ.Ε.,* Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2008, σ. 103.

[839] Μάλαινος, *Τα τραγικά ημερονύκτια,* σ. 102.

δεν είχε προθέσεις αντεκδίκησης και σκόπευε να συνεργαστεί με πολιτικούς άνδρες από όλες τις παρατάξεις. Στο πλαίσιο αυτών των διακηρύξεων, η επαναστατική τριανδρία κάλεσε μεταξύ άλλων αντιβενιζελικών όπως οι Αθανάσιος Ευταξίας, ο Αθανάσιος Σουλιώτης - Νικολαΐδης αλλά και τον Ιωάννη Μεταξά για διαβουλεύσεις,[840] ενώ απελευθέρωσε όλα τα αντιβενιζελικά πολιτικά πρόσωπα που είχε συλλάβει αυθαίρετα ο Πάγκαλος χωρίς ένταλμα,[841] εκτός από τέσσερα: τους Δημήτριο Γούναρη, Πέτρο Πρωτοπαπαδάκη, Νικόλαο Θεοτόκη και Νικόλαο Στράτο. Για όσους παρέμειναν υπό κράτηση που θεωρήθηκαν υπεύθυνοι για την καταστροφή, η *Επανάσταση* ανακοίνωσε επίσημα ότι η επόμενη Εθνοσυνέλευση θα αποφάσιζε πως θα δικάζονταν.[842]

Η πρώτη ενέργεια του στρατιωτικού καθεστώτος ήταν να καταργήσει επαναστατικώ δικαίω την Γ΄ Εθνοσυνέλευση αντιβενιζελικής πλειοψηφίας και να κηρύξει στρατιωτικό νόμο στις 15/28 Σεπτεμβρίου 1922.[843] Έπειτα από πολλές ζυμώσεις και συνεννοήσεις της *Επαναστατικής Επιτροπής* με τον Βενιζέλο, την ηγεσία των *Φιλελευθέρων* και της *Δημοκρατικής Ένωσης*, τον Μεταξά, αλλά και των πρεσβευτών της Αγγλίας[844] και της Γαλλίας, στις 16/29 Σεπτεμβρίου ορκίστηκε μια νέα κυβέρνηση αμιγώς βενιζελικής σύνθεσης, με πρωθυπουργό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη.[845] Η πρώτη επιλογή των πολιτικών προσώπων που ενδεχομένως θα υπουργοποιούντο, είχε γίνει εν πλω από τους Γονατά, Πρωτοσύγκελο και Μαμούρη.[846] Ο Μεταξάς στις επαφές του με τους *επαναστάτες,* τους είχε συμβουλέψει να σχηματίσουν οι ίδιοι απευθείας κυβέρνηση, αποφεύγοντας να χρησιμοποιήσουν πολιτικά πρόσωπα, ώστε να επιβάλλουν την πολιτική τους χωρίς ενδιάμεσους.[847] Τα μέλη της *Επαναστατικής Επιτροπής* κατέγραψαν την ανασφάλειά τους να αναλάβουν υπουργικά καθήκοντα χωρίς να έχουν προηγούμενη εμπειρία και έτσι προτίμησαν τη λύση μιας πολιτικής κυβέρνησης υπό την καθοδήγησή τους.[848] Η πολιτική αυτή κυβέρνηση ήταν ουσιαστικά ένα φερέφωνο της *Επαναστατικής Επιτροπής*, αφού στις συνεδριάσεις της συμμετείχαν στρατιωτικοί ώστε να διασφαλίζουν ότι κάθε υπουργική απόφαση θα ήταν σύμφωνη με το πνεύμα της *Επανάστασης*.[849]

Μια από τις πρώτες ενέργειες της *Επαναστατικής Επιτροπής* ήταν να ορίσουν τον Βενιζέλο εκπρόσωπο της Ελλάδας στο εξωτερικό και κυρίως στις διαπραγματεύσεις με Αγγλία και Γαλλία. Σε επίσημη διακήρυξη της στις 4 Οκτωβρίου 1922 η *Επανάσταση* διατράνωσε τον υπερκομματικό της χαρακτήρα και την πρόθεση της για τη συμφιλίωση του ελληνικού λαού, αφήνοντας όμως σαφείς αιχμές και απειλητικά υπονοούμενα εναντίον των

[840] Τον οποίο πάντως δεν είχαν σε καμία εκτίμηση, αντιθέτως τον θεωρούσαν ύποπτο, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., σ. 199.
[841] Μάλαινος, *Τα τραγικά ημερονύκτια,* σ. 83.
[842] Ρωμαίος, ό.π., σ. 172· Μάλαινος, *Τα τραγικά ημερονύκτια,* σ. 125.
[843] *ΣΚΡΙΠ*, *30.9.1922*.
[844] Σύμφωνα με τον Άγγλο πρέσβη Lindley, η *Επαναστατική Επιτροπή* του επέδωσε κατάλογο ονομάτων από τον οποίο ζήτησε οι Σύμμαχοι να διαλέξουν τα πλέον αρεστά σε αυτούς πρόσωπα για τη στελέχωση της κυβέρνησης, βλ. Lindley προς Curzon, Αθήνα, 1 Οκτωβρίου 1922, αρ. 556, *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVIII*, σ. 127.
[845] Τελικά ο μετριοπαθής Ζαΐμης αρνήθηκε να αναλάβει αντιλαμβανόμενος ότι θα ήταν αιχμάλωτος των στρατιωτικών και έτσι πρωθυπουργός ανέλαβε ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης, Σωτήριος Κροκιδάς, μετριοπαθής βενιζελικός.
[846] Αθάνατος, ό.π., σ. 92.
[847] Hering, *τόμος Β΄*, ό.π., σ. 1106· Μάλαινος, *Τα τραγικά ημερονύκτια,* σ. 120-122.
[848] Μάλαινος, *Τα τραγικά ημερονύκτια,* σ. 120-122.
[849] Γονατάς, ό.π., σ. 251.

αντιβενιζελικών.[850] Το διάγγελμα έγινε ευμενώς δεκτό όχι μόνο από τον Μεταξά που θεώρησε ότι δεν τον αφορά η απειλή[851] αλλά και από τον εκπεσόντα αντιβενιζελισμό[852] λόγω της κρισιμότητας της κατάστασης. Επίσης τις πρώτες ημέρες που είχε επιβληθεί η *Επανάσταση*, πολλά στελέχη των Ελευθεροφρόνων την αντιμετώπιζαν με θετική διάθεση, λόγω της αντίθεσής τους με τις προηγούμενες αντιβενιζελικές κυβερνήσεις.[853] Πολύ σύντομα όμως η *Επανάσταση του 1922* αποκαλύφθηκε ως ένας στρατιωτικός βραχίονας εκ νέου αντικοινοβουλευτικής επιβολής του βενιζελισμού.[854]

Με νόμους της επανάφερε τον κεντρικό πυρήνα του Κράτους στην κατάσταση που βρισκόταν το 1920 όσον αφορά το στελεχιακό του δυναμικό σε όλες τις ανώτερες και ανώτατες βαθμίδες της διοίκησης (Στρατός,[855] Δικαιοσύνη, Παιδεία, Εκκλησία[856]). Επίσης ακολούθησε μια πολιτική περιορισμένων διώξεων προς πολλούς αντιβενιζελικούς κρατικούς υπαλλήλους όλων των βαθμίδων και υπουργείων, ενώ επιβλήθηκε λογοκρισία στον Τύπο και δόθηκαν αυστηρές οδηγίες για την αρθρογραφία τους στους διευθυντές των αντιβενιζελικών εφημερίδων.[857] Στην Εθνική Τράπεζα επήλθε άλλη μια αλλαγή στην διοίκησή της λόγω της πολιτικής αλλαγής και ο αντιβενιζελικός Δημήτριος Μάξιμος παραιτήθηκε και αντικαταστάθηκε από τον βενιζελικό Αλέξανδρο Διομήδη.[858] Ήδη μόλις λίγες ημέρες μετά την άνοδο της *Επαναστατικής Επιτροπής* στην εξουσία, ο Μεταξάς ζητούσε δημοσίως να αποκατασταθούν οι πολιτικές ελευθερίες των πολιτών ως βασικό προαπαιτούμενο επανόδου στην πολιτική ομαλότητα.[859]

Από τις πρώτες ημέρες της ανάληψης της εξουσία, η *Επαναστατική Επιτροπή* εκτός από την εσωτερική χαώδη κατάσταση,[860] αντιμετώπισε δυσμενείς εξελίξεις καθώς με την ανακωχή των Μουδανιών (27 Σεπτεμβρίου/10 Οκτωβρίου 1922) που οι όροι της είχαν ήδη συμφωνηθεί από τις Μεγάλες Δυνάμεις και την Τουρκία και μάλλον τυπικά υπέγραψαν οι εκπρόσωποί της με την ώθηση του Βενιζέλου, χάθηκε οριστικά η Ανατολική Θράκη. Ακόμη χειρότερα οι όροι της ανακωχής δεν περιείχαν καμία διάταξη για την προστασία των μειονοτικών πληθυσμών ή για την χορήγηση αμνηστίας ενώ δεν υπήρχε πρόβλεψη για την απελευθέρωση των αμάχων που είχαν αιχμαλωτίσει οι Τούρκοι στη Μικρά Ασία.[861] Αυτή η αποτυχία της ελληνικής διπλωματίας οδήγησε στην εκκένωση της Ανατολικής Θράκης από τους Έλληνες κατοίκους της, αυξάνοντας την προσφυγική δυστυχία στην Ελλάδα, ενώ δεν

---

[850] *«..θεωρεί εχθρούς της πατρίδος όλους ανεξαιρέτως τους πρωτοστατήσαντας παράγοντας του Κωνσταντινισμού…».* Διάγγελμα της Επαναστάσεως 4ης Οκτωβρίου 1922.

[851] *Νέα Ημέρα*, *6.10.1922*. Στη δήλωσή του ο Μεταξάς αναφέρει ότι ο ίδιος υπήρξε συνεπής επικριτής της εκστρατείας από την πρώτη στιγμή που τέθηκε το ζήτημα.

[852] *Καθημερινή, 16.9.1922*, άρθρο: «Το Κήρυγμα».

[853] Στο ίδιο.

[854] Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922 – η παράταση του διχασμού*, Πατάκη, Αθήνα 2017, σ.31.

[855] Δημήτρης Μαλέσης, *Οι υπουργοί των στρατιωτικών στο νεοελληνικό κράτος (1833-1950)*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2020, σ. 153-154.

[856] Θεοδόσιος Τσιρώνης, *Ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1912-1940)*, διδακτορική διατριβή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2007, σ. 108-111.

[857] Μάλαινος, *Τα τραγικά ημερονύκτια,* σ. 210-213.

[858] *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν Βοβολίνη, Τόμος Ε΄*, ό.π., Λήμμα: Δημήτριος Μάξιμος, σ. 57.

[859] *ΣΚΡΙΠ, 30.9.1922*. «Ο κ. Ιωάννης Μεταξάς διακηρύττει την ανάγκην απολύτου ελευθερίας του λαού (συνέντευξη στον Α. Μίχα)».

[860] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 317/86, επιστολή Σκουλά προς Βενιζέλο, 29 Σεπτεμβρίου 1922.

[861] Άγγελος Συρίγος, *Ελληνοτουρκικές σχέσεις*, Πατάκη, Αθήνα 2018, σ. 38.

δόθηκε ούτε καν προθεσμία 15 ημερών για την αποχώρηση όπως ζητήθηκε από την ελληνική πλευρά για ανθρωπιστικούς λόγους.

11. Η δίκη και η εκτέλεση των *Έξι* (31 Οκτωβρίου – 15 Νοεμβρίου 1922)

Οι αρνητικές εξελίξεις στην Ανατολική Θράκη αύξησαν την πίεση στην *Επαναστατική Επιτροπή* τόσο από τον Στρατό όσο και από τους πρόσφυγες. Έτσι, παρά τις αρχικές περί του αντιθέτου δημόσιες διαβεβαιώσεις της τόσο στο εσωτερικό όσο και προς τον Άγγλο πρέσβη, η *Επαναστατική Επιτροπή* παρέπεμψε στις 31 Οκτωβρίου 1922/13 Νοεμβρίου 1922 σε δίκη επί εσχάτη προδοσία όλη την πολιτική ηγεσία που είχε κυβερνήσει μετά την εκλογική νίκη των αντιβενιζελικών τον Νοέμβριο του 1920.[862] Στη δίκη των *Έξι* κατηγορούμενοι ήταν ο Δημήτριος Γούναρης, ο Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, ο Νικόλαος Θεοτόκης, ο Γεώργιος Μπαλτατζής, ο Νικόλαος Στράτος, ο αρχιστράτηγος της Στρατιάς Μικράς Ασίας Γεώργιος Χαντζανέστης, ο Μιχαήλ Γούδας και ο Ξενοφών Στρατηγός. Καταδικάστηκαν σε θάνατο και εκτελέστηκαν οι έξι πρώτοι. Η τιμωρία των ηγετών των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων είχε θεωρηθεί επιβεβλημένη εξαιτίας τόσο της πίεσης πολλών ακραίων αξιωματικών με επικεφαλής τον Πάγκαλο, όσο και της οργής τμήματος της κοινής γνώμης αλλά κυρίως των προσφύγων, οι οποίοι θεωρούσαν τους αντιβενιζελικούς αποκλειστικούς υπεύθυνους για την καταστροφή τους. Επίσης η καταδίκη των αντιβενιζελικών κυβερνήσεων στην λαϊκή συνείδηση ως αποκλειστικά υπευθύνων για την καταστροφή, μεταβίβαζε και τις στρατιωτικές ευθύνες που είχαν πολλοί αξιωματικοί του Στρατού από αυτούς που οργάνωσαν τη δίκη.[863] Αλλά η δίκη είχε και πολιτική στόχευση να τρομοκρατήσει και να απενεργοποιήσει τον αντιβενιζελισμό μέσω του αποκεφαλισμού της πολιτικής του ηγεσίας.[864]

Η δίκη των *Έξι* υπήρξε ένας ενδικοφανής φόνος,[865] καθώς η όλη διαδικασία της εξελίχθηκε σε παρωδία δίκης. Η καταπάτηση των δικαιωμάτων των κατηγορουμένων ήταν προφανής καθώς δεν δικάστηκαν από τους φυσικούς τους δικαστές αλλά από έκτακτο στρατοδικείο,[866] δεν είχαν πρόσβαση σε κρατικά έγγραφα ή ακόμη και στα προσωπικά τους αρχεία. Το κατηγορητήριο το οποίο αποτελούσαν 15 σημεία συντάχθηκε από τον πολιτικό αντίπαλο των κατηγορουμένων Γεώργιο Παπανδρέου, σε συνεργασία με τον Πάγκαλο που το υπογράφει ως επικεφαλής της ανακριτικής επιτροπής και δεν θύμιζε σε τίποτε δικανικό έγγραφο αλλά υβρεολόγιο εναντίον πολιτικών αντιπάλων που γράφτηκε εν θερμώ και με βιασύνη.[867] Σύμφωνα με τον Ζαβιτσιάνο, το *κατηγορητήριο* αυτό δεν είχε συνταχθεί με νομική ορολογία, αλλά ήταν ένα επιπόλαιο έγγραφο που έβριθε αντιφάσεων (λχ χαρακτήριζε τον Χατζηανέστη ανισόρροπο, αλλά του ζητούσε ευθύνες ως

[862] ΦΕΚ 199, 13ης Οκτωβρίου 1922.

[863] Θάνος Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του Στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2018, σ. 119.

[864] Smith, ό.π., σ. 558.

[865] Νίκος Βασιλάτος, «Η δίκη που συντάραξε την Ελλάδα», στο *Η δίκη των οκτώ και η εκτέλεση των Έξι*, Ίδρυμα Ιστορίας του Ελευθέριου Βενιζέλου, Αθήνα 2010, σ. 61.

[866] Σύμφωνα με το άρθρο 91 του τότε Συντάγματος που οι διατάξεις του δεν είχαν ανασταλεί από την *Επανάσταση*, απαγορευόταν η σύσταση και η λειτουργία έκτακτων στρατοδικείων, βλ. στο ίδιο.

[867] *«Τα έκφυλα μορμολύκεια, άτινα περιστοιχούσι συνήθως τους Θρόνους», «μη δυνάμενοι να αντιμετωπίσουν τον γίγαντα αντίπαλο αυτών», «του αντιστρατήγου Γ. Χατζηανέστη ως Αρχιστρατήγου, γνωστού εις πάντας και εις υμάς ως ανισορρόπου διαλυτικού στοιχείου»*, βλ. Πετρίδης, *Οι αντιμοναρχικοί αγώνες*, ό.π., σ. 107-117.

κατηγορούμενου), αλλά και φανερών ανακριβειών όπως στην κατηγορία για την μη κατάληψη της Β. Ηπείρου.[868]

Πρωτοφανές ήταν το γεγονός ότι το *κατηγορητήριο* δεν εξατομικεύτηκε ανά κατηγορούμενο για λόγους συντομίας (!) σύμφωνα με τον βασιλικό επίτροπο, με αποτέλεσμα οι ίδιοι οι κατηγορούμενοι να μην γνωρίζουν επακριβώς τις κατηγορίες που τους αφορούσαν ατομικά και μοιραία να μην ξέρουν σε ποια ζητήματα να αναφερθούν στις απολογίες τους, κάτι που είναι εμφανές στα πρακτικά της δίκης. Στο πόρισμα της ανακριτικής επιτροπής που είδε το φως της δημοσιότητας στις 24 Οκτωβρίου 1922, υπήρχαν εξειδικευμένες κατηγορίες μόνο για τους Στράτο, Θεοτόκη, Στρατηγό και Χατζηανέστη. Ειδικά για τον Στρατηγό προκαλεί εντύπωση ότι υπήρχαν εις βάρος του οι ακόλουθες εντελώς παράλογες και έωλες δύο εξειδικευμένες κατηγορίες: η πρώτη ότι ήταν ο επίσημος στρατιωτικός σύμβουλος της κυβέρνησης άρα ευθύνεται για τις λανθασμένες αποφάσεις της και β) ότι αποπροσανατόλιζε την κοινή γνώμη αναγγέλλοντας νίκες του ελληνικού στρατού που δεν είχαν γίνει![869] Η υπεράσπιση είχε δικαίωμα να καλέσει μόνο 13 μάρτυρες υπεράσπισης (μάρτυρες κατηγορίας είχε ορίσει η πολιτική αγωγή),[870] ενώ οι έξι καταδικασθέντες εις θάνατον δεν είχαν δικαίωμα έφεσης. Ενώ όμως το κατηγορητήριο ήταν συνολικό και αφορούσε την περίοδο διακυβέρνησης μετά τις εκλογές του 1920, στο εδώλιο των κατηγορουμένων βρέθηκαν μόνο οι τρεις πρωθυπουργοί της εν λόγω περιόδου από τους συνολικά *Έξι*, ο ένας Αρχιστράτηγος από τους δύο και τέσσερις υπουργοί από δεκάδες άλλους που είχαν θέσεις στα υπουργικά συμβούλια της περιόδου.[871] Έτσι, η επιλογή των *Οκτώ* ήταν σαφώς αυθαίρετη και υπαγορεύτηκε όχι από διάθεση απόδοσης δικαιοσύνης, αλλά από άλλους υπολογισμούς, άδηλο ποιους.

Το κατηγορητήριο προφανώς δεν ίσχυε ούτε τυπικά, καθώς η Μικρά Ασία δεν αποτέλεσε τμήμα της ελληνικής επικράτειας, σε αντίθεση με την απώλεια της Ανατολικής Θράκης που ήταν περιοχή που είχε προσαρτηθεί επίσημα στο ελληνικό κράτος.[872] Το κατηγορητήριο δεν ίσχυε ούτε ουσιαστικά γιατί οι κατηγορούμενοι δεν είχαν διαπράξει εσκεμμένη προδοσία ούτε κανείς άλλωστε από τους φανατικότερους κατήγορούς τους υποστήριξε κάτι τέτοιο.[873] Το αποτέλεσμα της δίκης ήταν φανερά προαποφασισμένο, κάτι που τεκμαίρεται εύκολα από την καταστρατήγηση του νόμου στην κατάρτιση της σύνθεσης του στρατοδικείου, αλλά και από μαρτυρίες πρωταγωνιστών όπως ο Αναστάσιος

---

[868] Ζαβιτσιάνος, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 168-171.

[869] Όλο το πόρισμα σε: Βασίλης Τζανακάρης, *Εις Θάνατον! – Η δίκη και η εκτέλεση των Έξι μέσα από τα πρακτικά, τα παραλειπόμενα και τα ψιλά των εφημερίδων*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2010, σ. 165-193. Οι κατηγορίες Στρατηγού στο ίδιο, σ. 188-189.

[870] Γεράσιμος Βασιλάτος, *Η δίκη και η εκτέλεση των Εξ*, Αθήνα 1980, σ. 149. Ο Γεράσιμος Βασιλάτος συμμετείχε στη δίκη ως ασκούμενος δικηγόρος και πρακτικογράφος στην υπεράσπιση του Ν. Στράτου.

[871] Ενδεικτικά υπουργοί Οικονομικών είχαν διατελέσει διαδοχικά οι Νικόλαος Καλογερόπουλος (Νοέμβριος 1920 – Ιανουάριος 1921), Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης (Ιανουάριος 1921 – Μάρτιος 1921, Μάρτιος 1921 – Μάρτιος 1922), Εμμανουήλ Λαδόπουλος, (Μάιος – Αύγουστος 1922), Αθανάσιος Ευταξίας (Αύγουστος - Σεπτέμβριος 1922). Από τους τέσσερις παραπέμφθηκε ο ένας μόνο…βλ. Χαρίκλεια Δημακοπούλου, «Το έκτακτον στρατοδικείον προς εκδίκασιν των "κατά των υπαιτίων της εθνικής καταστροφής κατηγοριών"» (1922), στο: *Η δίκη των οκτώ και η εκτέλεση των Έξι,* σ. 99.

[872] Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Η ιδεολογία του προσφυγισμού» στο: *1922 – Η μικρασιατική καταστροφή*, Τα Νέα, Αθήνα 2022, σ. 178.

[873] *«Δύναμαι να βεβαιώσω υμάς με τον πλέον κατηγορηματικόν τρόπον ότι ουδείς των πολιτικών αρχηγών της Δημοκρατικής Παρατάξεως θεωρεί ότι οι ηγέται της πολιτικής ήτις ηκολουθήθη μετά το 1920, διέπραξαν προδοσίαν κατά της πατρίδος ή 'ότι εν γνώσει ωδήγησαν τον τόπον εις την Μικρασιατικήν Καταστροφήν»*, βλ. Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1[Α], (έγγραφο 7/3), επιστολή Βενιζέλου προς Τσαλδάρη, 3 Φεβρουαρίου 1929.

Χαραλάμπης.[874] Ενώ αρχικώς η επιλογή της σύνθεσης του στρατοδικείου είχε ανατεθεί στον υπουργό Στρατιωτικών Χαραλάμπη, όταν οι επιλογές του θεωρήθηκαν μετριοπαθείς και δεν τις τροποποίησε παρά τις υποδείξεις, η *Επαναστατική Επιτροπή* με νέα απόφαση της ανέλαβε η ίδια την κατάρτιση του στρατοδικείου, ορίζοντας αξιωματικούς που υποστήριζαν τη θανάτωση των κατηγορουμένων.[875]

Όλες οι βάσιμες νομικές ενστάσεις της υπεράσπισης απορρίφθηκαν παμψηφεί από την έδρα χωρίς δικονομικό αιτιολογικό σκεπτικό,[876] ενώ και ο πρόεδρος της έδρας Αλέξανδρος Οθωναίος, δηλωμένος οπαδός της εκτέλεσης των κατηγορουμένων, διεξήγαγε την δίκη με φανερή μεροληψία, ενώ ήταν σαφές ότι δεν είχε το νομικό υπόβαθρο για να φέρει εις πέρας μια τόσο σοβαρή και πολύπλοκη νομικά δίκη.[877] Σύμφωνα με τις ισχύουσες τότε στρατιωτικές διατάξεις το στρατοδικείο όφειλε να είναι επταμελές, αλλά η Επανάσταση όρισε 11μελές, προβλέφθηκε συμμετοχή Επαναστατικού Επιτρόπου αλλά και δύο αναπληρωτών του, ενώ τρία αναπληρωματικά μέλη θα συμμετείχαν κανονικά στην ακροαματική διαδικασία, αλλά και στη διάσκεψη λήψης αποφάσεως, ώστε να αναπληρωθεί άμεσα η απουσία τακτικού μέλους που θα δήλωνε κώλυμα λόγω ανωτέρας βίας.

Όλες αυτές οι διατάξεις που επιβλήθηκαν, ανέτρεπαν τις ως τότε καθιερωμένες δικονομικές Αρχές καθιστώντας το έκτακτο στρατοδικείο παράνομο.[878] Ο ίδιος ο Γονατάς από το βήμα της Δ΄ Εθνοσυνέλευσης το 1925 περιέγραψε με λεπτομέρεια το σκεπτικό πίσω από την συγκρότηση του έκτακτου Στρατοδικείου, που δεν είχε καμία νομική εγκυρότητα, αλλά στηρίχθηκε αποκλειστικά στις εκδικητικές προθέσεις της *Επανάστασης*.[879] Άλλωστε και ο ίδιος ο Πάγκαλος που πρωταγωνίστησε στις εκτελέσεις, με επιστολή του στον Βενιζέλο στις 17/30 Οκτωβρίου 1922 περιέγραφε το στημένο της όλης διαδικασίας προαναγγέλλοντας τη βέβαιη καταδίκη των κατηγορουμένων σε θάνατο.[880]

Κατά την πρόοδο της δίκης το κατηγορητήριο της εσκεμμένης προδοσίας δεν αποδείχθηκε[881] από την αλλόκοτη και παράνομη διαδικασία που ακολουθήθηκε και η οποία ολοκληρώθηκε σε μόλις 15 συνεδριάσεις. Ο Άγγλος πρέσβης Lindley έγραψε στον Curzon ότι ελάχιστες από τις ερωτήσεις που δέχονταν οι μάρτυρες ήταν σχετικές με το κατηγορητήριο και ακόμη λιγότερες απαντήσεις μπορούσαν να γίνουν αποδεκτές ως αποδείξεις ενοχής των κατηγορουμένων.[882] Σύμφωνα με τις προσωπικές μαρτυρίες του Ρέπουλη[883] του Ν. Πολίτη,[884] αλλά και του Βρετανού διπλωμάτη Harold Nicolson, ο Βενιζέλος από το εξωτερικό που βρισκόταν δεν έκανε καμία σοβαρή προσπάθεια για να ματαιώσει τις εκτελέσεις (εσκεμμένα, όπως αποδείχθηκε εκ των υστέρων, καθώς ήθελε να

[874] Χαραλάμπης, ό.π., σ. 111.
[875] Στο ίδιο, σ. 106-110· Γρηγόρης Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄ μεταξύ δύο πολέμων*, Κάκτος, Αθήνα 1997, σ. 18-19.
[876] Βασιλάτος, ό.π., σ. 77-91.
[877] Στο ίδιο, σ. 309
[878] Δημακοπούλου, ό.π., σ. 82· Lindley προς Curzon, Αθήνα, 3 Νοεμβρίου 1922), αρ. 635, *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVIII*, σ. 223-225.
[879] Δημακοπούλου, ό.π., σ. 112.
[880] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 318/39, επιστολή Παγκάλου προς Βενιζέλο, 17 Οκτωβρίου 1922.
[881] Smith, ό.π., σ. 561.
[882] Lindley προς Curzon, Αθήνα, 18 Νοεμβρίου 1922), αρ. 658, *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVIII*, σ. 229.
[883] Ηλίας Μπρεδήμας, *Η πρώτη Ελληνική Δημοκρατία (Ιστορική έρευνα της ταραχώδους περιόδου 1922-1925),* ΑΚΜΩΝ, Αθήνα 1960, σ. 212-213.
[884] Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄*, σ. 24.

πραγματοποιηθούν τουλάχιστον κάποιες από αυτές).[885] Υπέρ των εκτελέσεων, εκτός των περισσότερων βενιζελικών αξιωματούχων, τάχθηκε και η δημοκρατική πτέρυγα των *Φιλελευθέρων,* με τον Παπαναστασίου να δηλώνει δημοσίως ότι υπήρχε ανάγκη εξαγνισμού. Εναντίον των εκτελέσεων τάχθηκαν οι Ζαΐμης, Δαγκλής και Καφαντάρης, χωρίς όμως να πετύχουν την ματαίωσή τους.[886]

Από την αντιβενιζελική πτέρυγα ο Μεταξάς αρχικά δεν αντέδρασε στις συλλήψεις των ηγετών του αντιβενιζελισμού, καθώς εμμέσως τους είχε υποδείξει μέσω του Τύπου ως υπεύθυνους της καταστροφής, ενώ και ο ίδιος προσωπικά πίστευε ότι έπρεπε να τιμωρηθούν.[887] Ο Γεώργιος βρισκόταν απολύτως απομονωμένος στο Τατόι περιστοιχισμένος από εχθρούς που είχαν ήδη προτείνει την άμεση εκθρόνισή του στις πρώτες επαφές τους με τον Άγγλο πρέσβη.[888] Ο Γεώργιος ουσιαστικά δεν μπορούσε να έρθει σε επαφή με κανέναν αντιβενιζελικό πολιτευτή, καθώς οι επαφές του ελέγχονταν και ως ένα σημείο καθορίζονταν από την *Επαναστατική Επιτροπή*. Ο Γούναρης προσπάθησε να του στείλει ένα μήνυμα μέσω του Θεόδωρου Τουρκοβασίλη στο οποίο του ζητούσε αν οι κατηγορούμενοι καταδικάζονταν να τους απονείμει χάρη και να επιμείνει μέχρι παραίτησης. Ο Τουρκοβασίλης προσπάθησε να συναντήσει τον Γεώργιο είτε φανερά είτε μυστικά για να του επιδώσει το μήνυμα, αλλά αυτό κατέστη αδύνατο.[889] Ο Μεταξάς είχε παραμείνει ο μοναδικός σύμβουλος του Γεώργιου Β΄ με τακτικό σύνδεσμο για την μυστική επικοινωνία τους τον απόστρατο συνταγματάρχη πυροβολικού Δημήτριο Βούλτσο.[890] Άλλωστε ο Μεταξάς συνδεόταν με παλαιά προσωπική φιλία με τον Βασιλιά Γεώργιο Β΄ ήδη από το 1907 όταν είχε αναλάβει την στρατιωτική του εκπαίδευση.[891] Μέσω του Βούλτσου, ο Μεταξάς υπέδειξε στον Γεώργιο να μην παραιτηθεί λόγω των εκτελέσεων, καθώς και δεν θα τις αποσοβούσε αλλά και θα άφηνε τη χώρα χωρίς Ανώτατο Άρχοντα σε μια κρίσιμη συγκυρία.[892]

Καθώς όμως οι εκτελέσεις έμοιαζαν επικείμενες, μετά από πολλούς προσωπικούς δισταγμούς λόγω των πολιτικών αντιπαραθέσεων που είχαν προηγηθεί, ο Μεταξάς αποφάσισε να επέμβει πιθανά και με την κρυφή παραίνεση του Γεώργιου. Έτσι, στις 3 Νοεμβρίου 1922 απέστειλε επιστολή στον Κροκιδά στην οποία αναφερόταν στον έκνομο και άδικο χαρακτήρα της δίκης, ζητώντας ως αυτονόητη εξέλιξη, οι κατηγορούμενοι να έχουν τουλάχιστον δικαίωμα έφεσης και να μην εκτελεστεί άμεσα η ποινή τους, αλλά να κριθούν από την Εθνοσυνέλευση που θα πρόκυπτε μετά τις εκλογές.[893] Είναι όμως χαρακτηριστικό ότι στην επιστολή του ο Μεταξάς αναφερόταν λεπτομερώς στην αντίθεσή του στην ασκηθείσα πολιτική από της μετανοεμβριανές κυβερνήσεις στην Μικρά Ασία, ανέφερε ότι δεν ήταν ομόφρων των κατηγορουμένων και ότι επιβαλλόταν να αναζητηθούν

[885] Σε δεύτερο χρόνο, το 1928, ο Βενιζέλος σε ιδιωτική του συνομιλία υποστήριξε ότι όφειλαν να γίνουν μόνο δύο εκτελέσεις (του Γούναρη και του Χατζηανέστη) για παραδειγματισμό, ενώ οι υπόλοιπες τέσσερις ήταν περιττές και εξέθεσαν την Ελλάδα στο εξωτερικό, βλ. Δέλτα, *Ελευθέριος Βενιζέλος*, ό.π., σ. 164.

[886] Μάλαινος, *Τα τραγικά ημερονύκτια,* σ. 302-303.

[887] Hering, *τόμος Β΄*, ό.π., σ. 1106· *ΣΚΡΙΠ, 7.3.1925.*

[888] F.O., 371/9896, *ετήσια έκθεση της πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα,* Bentinck προς McDonald, Αθήνα, 29 Νοεμβρίου 1923.

[889] Ρεβέκκα Γαλανού - Τουρκοβασίλη, *Θεόδωρος Τουρκοβασίλης (Ιστορική αναφορά)*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2000, σ. 31.

[890] Γεώργιος Μερκούρης, *Μια αναδρομή στο παρελθόν. Ευθύνεται ο Βασιλεύς Γεώργιος για τους τουφεκισμούς;*, Εθνική σημαία, Αθήνα χ.χ., σ. 6-7.

[891] Ιωακείμ, ό.π., σ. 44.

[892] Μερκούρης Γ., ό.π., σ. 18.

[893] Την ίδια άποψη επανέλαβε και σε μεταγενέστερη συνάντησή του με τον Γονατά, βλ. Πεσμαζόγλου, ό.π., σ. 126.

ευθύνες για την Μικρασιατική συμφορά.[894] Επίσης είναι γεγονός ότι τόσο ο Γούναρης όσο και ο Πρωτοπαπαδάκης θεωρούσαν υπεύθυνο τον Μεταξά για τη σύλληψή τους, ενώ ο Γούναρης στο κελί της φυλακής τον χαρακτήρισε *παλιάνθρωπο*.[895]

Καθώς οι εξελίξεις έδειχναν ότι θα γίνονταν οι εκτελέσεις η κυβέρνηση Κροκιδά παραιτήθηκε για να μην αναλάβει την ευθύνη τους.[896] Τελικά η πίεση τμήματος της κοινής γνώμης, των προσφύγων, πολλών κατώτερων βενιζελικών αξιωματικών και του Πάγκαλου οδήγησαν στις 15/28 Νοεμβρίου 1922 τους *Έξι* μπροστά σε εκτελεστικό απόσπασμα στο Γουδή. Ένα δραματικό παρασκήνιο εξελίχθηκε πριν την έκδοση της τελικής απόφασης, καθώς οι στρατοδίκες Ι. Γιαννικώστας, Γ. Σκανδάλης, Χ. Γραβάνης, Κ. Μαμούρης και Μ. Κανάρης ήταν αντίθετοι στην εκτέλεση όλων των κατηγορουμένων και ζητούσαν θανατική καταδίκη μόνο για τους τέσσερις (Γούναρης, Χατζηανέστης, Θεοτόκης, Στράτος), ενώ οι Α. Οθωναίος, Θ. Χαβίνης και Β. Καραπαναγιώτης ζητούσαν την εκτέλεση όλων των κατηγορούμενων.[897] Στις 2 τα ξημερώματα προσήλθε στην αίθουσα του στρατοδικείου ο Πάγκαλος[898] ζητώντας να εκδοθεί ομόφωνη απόφαση τις επόμενες ώρες καθώς ο Διεθνής παράγοντας είχε ενεργοποιηθεί για να ματαιώσει τις εκτελέσεις, ενώ ενδιαφέρον για την τύχη των κατηγορουμένων είχε δείξει και ο Πάπας Πιος ΙΑ΄.[899]

Στις 5 τα ξημερώματα επήλθε ο συμβιβασμός με την πρόσθετη καταδίκη σε θάνατο του Πρωτοπαπαδάκη, την οποία απήγγειλε με τρεμάμενη φωνή ο Οθωναίος ξεχνώντας ακόμη και να λύσει τη συνεδρίαση.[900] Η απόφαση του Στρατοδικείου υπήρξε ουσιαστικά μια περίληψη του γνωμοδοτικού πορίσματος της Ανακριτικής Επιτροπής και ουσιαστικά δεν έλαβε υπόψιν καθόλου την ακροαματική διαδικασία και τις καταθέσεις των μαρτύρων υπεράσπισης. Η ίδια η επιβολή της θανατικής ποινής ήταν παράνομη και επιβλήθηκε αναδρομικά, καθώς στις διατάξεις του Συντάγματος του 1911 που βρισκόταν σε ισχύ, είχε καταργηθεί η θανατική ποινή για πολιτικά εγκλήματα και προβλεπόταν μόνο για σύνθετα.[901]

Οι ωμές[902] και υπό ένα πρίσμα θεώρησης, ατιμωτικές λόγω του τρόπου, εκτελέσεις των αντιβενιζελικών ηγετών προκάλεσαν κλονισμό και φρίκη στην παγκόσμια κοινή γνώμη αλλά και στην ελληνική, ακόμη και σε αυτούς που υποστήριζαν φανατικά τις εκτελέσεις. Ως την τελευταία στιγμή κανείς δεν πίστευε ότι θα γίνονταν, ενώ ομοίως οι πρέσβεις των Μεγάλων Δυνάμεων ήταν βέβαιοι ότι θα ματαιώνονταν.[903] Σύμφωνα με τον φανατικό

---

[894] Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄*, σ. 23.

[895] Πεσμαζόγλου, ό.π., σ. 125· Οικονόμου, ό.π., σ. 545.

[896] Μάλαινος, *Τα τραγικά ημερονύκτια,* σ. 224-225. Ο Κροκιδάς συνδεόταν με παλαιά φιλία τόσο με τον Δημήτριο Γούναρη με τον οποίο τον συνέδεε και η κοινή τους θητεία στην τεκτονική Στοά της Μεγάλης Ανατολής (Λουκάς, ό.π., σ. 233), αλλά κυρίως με τον Παναγή Τσαλδάρη λόγω κοινής καταγωγής. Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α, έγγραφο 1/1, επιστολή Κροκιδά προς Τσαλδάρη, 18 Απριλίου 1911.

[897] Μπρεδήμας, ό.π., σ. 243-244.

[898] Ο Πάγκαλος μόλις 3 χρόνια μετά από το βήμα της Εθνοσυνέλευσης δήλωσε ότι η παραδειγματική τιμωρία των *Έξι* άξιζε και για τους τότε βενιζελικούς κυβερνώντες και μάλλον αδίκως επιβλήθηκε, βλ. *Πολιτεία, 4.2.1925*. 27 χρόνια μετά δήλωσε πως κανείς δεν πίστεψε ότι οι κατηγορούμενοι διέπραξαν ενσυνείδητη προδοσία, αλλά θυσιάστηκαν για το καλό της πατρίδας και την ανασυγκρότηση του Στρατού, βλ. *Αρχείο Θεόδωρου Πάγκαλου*, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 164-166.

[899] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 19.7, Βενιζέλος προς Υπουργείο Εξωτερικών, 21, Νοεμβρίου 1922.

[900] Πεσμαζόγλου, ό.π., σ. 134.

[901] Δηλαδή για πολιτικά εγκλήματα που αφορούσαν και ιδιώτες, αλλά το κατηγορητήριο δεν είχε τέτοιες κατηγορίες, ούτε και η τελική απόφαση, βλ. Δημακοπούλου, ό.π., σ. 108.

[902] *Ελεύθερο Βήμα, 17.11.1922*· Πεσμαζόγλου, ό.π., σ. 140-141.

[903] Μερκούρης., ό.π., σ. 22-23.

βενιζελικό Αλέξανδρο Διομήδη *«Ο αριθμός των εκτελέσεων υπήρξεν υπερβολικός και άδικος άνευ σταθμίσεως ακριβούς των ευθυνών, και της σημασίας των αιτίων. Εξ ου συναίσθημα αδικίας εις πολλήν κοινήν γνώμην και η αντίληψις ότι δεσπόζει εν πολλοίς αίσθημα τυφλής εκδικήσεως»*.[904] Αναμφίβολα η εκτέλεση των *Έξι* βοήθησε την *επαναστατική κυβέρνηση* να επιβληθεί, καθώς σε πολύ κρίσιμες στιγμές τόσο οι γηγενείς όσο και οι πρόσφυγες πειθάρχησαν στις κυβερνητικές αποφάσεις, ενώ εξασφαλίστηκε και η ενότητα των αξιωματικών.[905] Η εκτέλεση των *Έξι* χωρίς καμία αμφιβολία αποτέλεσε μια δολοφονία με δικαστικό περιτύλιγμα και το τελευταίο πειστήριο για αυτό, αποτελεί το γεγονός ότι όλοι οι βασικοί συντελεστές της εκτέλεσης (Γονατάς, Πλαστήρας, Πάγκαλος, Βενιζέλος) σε ανύποπτο χρόνο παραδέχθηκαν με δημόσιες τοποθετήσεις τους ότι οι *Έξι* δεν ήταν ένοχοι εσκεμμένης προδοσίας, αλλά θυσιάστηκαν για το *καλό της πατρίδας.* Ο Βενιζέλος ως πρωθυπουργός το 1932 πρότεινε στο ΛΚ μέσω του Δ. Μάξιμου να τελεστεί μνημόσυνο για τους *Έξι* στο οποίο θα προσερχόταν η ηγεσία των Φιλελευθέρων σε ένδειξη τιμής της μνήμης τους. Η πρόταση δεν απαντήθηκε ποτέ από την ηγεσία του ΛΚ.[906]

Ο Πάγκαλος που πρωτοστάτησε για να γίνουν οι εκτελέσεις δήλωσε στις 24 Δεκεμβρίου 1926: *«Αν καλώς ή κακώς εγένοντο αι εκτελέσεις εκείναι δεν είνε δυνατόν βεβαίως να υπάρχει σήμερον ουδείς και μεταξύ ακόμη και των στρατοδικών, όστις να μη θλίβεται δια τον άδικον θάνατον των εξ εντίμων εκείνων πολιτικών ανδρών. Εγένοντο αναμφισβητήτως σφάλματα πολλά τόσον στρατιωτικά όσον και πολιτικά κατά την θλιβεράν εκείνην περίοδον, αλλά οι πταίσται αναμφισβητήτως είνε πολλοί πλείονες εκείνων, οίτινες εκάθησαν εις το εδώλιον του κατηγορουμένου και έφτασαν μέχρι του πεδίου του μαρτυρίου. Με σχετικήν διαβάθμισιν προς τα κάτω, πρέπει να αναγνωρίσωμεν ότι υπαίτιοι δια την εθνικήν καταστροφήν είνε πολλαί χιλιάδες μεταξύ ημών και ασφαλώς δεν είναι απηλλαγμένον πάσης ευθύνης και το έθνος ολόκληρον»*.[907]

Η εκτέλεση των *Έξι* επιδείνωσε απότομα την Διεθνή θέση της Χώρας, ενώ αμαυρώθηκε και η εικόνα της καθώς ο Διεθνής Τύπος φιλοξένησε πολλά αρνητικά δημοσιεύματα όχι μόνο για τη δίκη αλλά κυρίως για το σκηνικό της ατιμωτικής εκτέλεσης με χτυπητές λεπτομέρειες. Η κυβέρνηση Γονατά είχε λάβει πολλές έγγραφες προειδοποιήσεις από τους Έλληνες πρεσβευτές στην Αγγλία και στην Γαλλία για τις επιπτώσεις που θα είχαν οι εκτελέσεις στις διμερείς σχέσεις της Ελλάδας με τις δύο Μεγάλες Δυνάμεις, αλλά δεν κάμφθηκε στην απόφασή της να προχωρήσει σε αυτές.[908] Η Αγγλία διέκοψε τις διπλωματικές της σχέσεις με την Ελλάδα και ο Άγγλος πρέσβης έφυγε από την Αθήνα την επομένη της εκτέλεσης, ενώ ο Άγγλος πλωτάρχης Talbot που στάλθηκε από την Αγγλία με αποστολή να εμποδίσει τις εκτελέσεις, φυγάδευσε τον πρίγκιπα Ανδρέα που είχε καταδικαστεί σε ισόβια δεσμά μετά από αυθημερόν δίκη. Η Αγγλική κυβέρνηση αρνιόταν επίμονα να αναγνωρίσει την ελληνική κυβέρνηση σε όλη την περίοδο μέχρι το 1924,

---

[904] Αλέξανδρος Διομήδης προς Λ. Παρασκευόπουλο 30ης Νοεμβρίου 1922, σε: Παντελάκης, *Αλέξανδρος Διομήδης*, ό.π., σ. 175-6.

[905] Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄*, σ. 20.

[906] Ελευθέριος Βενιζέλος, *Ποιοι οι υπεύθυνοι για την Μικρασιαστικήν καταστροφήν (τρεις ιστορικαί αγορεύσεις του Πρωθυπουργού κ. Ελευθερίου Βενιζέλου)*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1932, σ. 45.

[907] *Ελληνική, 24.12.1926.*

[908] Όλα τα σχετικά διπλωματικά έγγραφα βρίσκονται σε Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 19.7, *«Εκτέλεσις Υπουργών. Διπλωματικαί εκθέσεις. Τηλεγραφήματα Βενιζέλου και Πολίτου» (1922-1926).*

αρνιόταν να παρέχει οποιαδήποτε οικονομική βοήθεια, ενώ επίσης δεν αναγνώριζε επισήμως τον νέο Βασιλιά Γεώργιο Β΄.[909]

Η εκτέλεση των *Έξι* εν πολλοίς μετέτρεψε τους θύτες σε θύματα και αποτέλεσε μια συμβολική κληρονομιά για τον αντιβενιζελισμό που έριχνε βαριά την σκιά της κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου στην πολιτική ζωή της Χώρας.[910] Όταν ήρθη η λογοκρισία στον Τύπο τον Οκτώβριο του 1923 σχεδόν όλες οι αντιβενιζελικές εφημερίδες δημοσίευσαν λεπτομερή δραματικά χρονικά των εκτελέσεων, ενώ επέμειναν ακόμη και σε φρικιαστικές λεπτομέρειες για *τα πνιγμένα εις το αίμα άψυχα κορμιά* των Έξι.[911] Η δικαίωση της μνήμης των *Έξι* αποτέλεσε ένα σύνθημα υψηλού συμβολισμού που στοίχειωνε το μεγαλύτερο τμήμα της αντιβενιζελικής παράταξης,[912] ενώ αποτελούσε βαριά παρακαταθήκη ακόμη και για όσους αντιβενιζελικούς προωθούσαν τον συμβιβασμό και την συνεννόηση. Ο Γεώργιος Βλάχος οκτώ χρόνια μετά την εκτέλεση έγραφε: *«Η ανάμνησίς των θα κυβερνά κατ΄ ανάγκην τη σκέψη μας, και ο τρόμος της θα κυβερνά τον νουν τον κρατούντων. Οι τάφοι, εξ πλάκες, εξ άνθρωποι, εξ μέτρα μαρμάρου, έχουν εξαπλωθή πάνω εις την χώραν ολόκληρον, και δεν επιτρέπουν να σπαρούν και να βλαστήσουν εις το χώμα τ ης τα καλά αγαθά της ειρήνης».*[913] Ουσιαστικά οι εκτελέσεις λειτούργησαν και ως καθαρμός της συνείδησης των αντιβενιζελικών από τις τύψεις για τη Μικρασιατική Καταστροφή και οδήγησε σε μια βολική αυτοθυματοποίησή τους.

Αναμφίβολα η εκτέλεση των *Έξι* αναζωπύρωσε τα πάθη του Εθνικού Διχασμού και πρόσθεσε άλλον ένα κρίκο στην αλυσίδα του μίσους και των παθών μεταξύ των δύο παρατάξεων. Η ηγετική ομάδα που ανέλαβε το ΛΚ δεν κατάφερε ποτέ να συνέλθει από τον αποτροπιασμό της για τις εκτελέσεις και για τον λόγο αυτό αδυνατούσε να λειτουργήσει ενωτικά και να συμφιλιωθεί με τον αντίπαλο πολιτικό κόσμο για τις επόμενες δύο δεκαετίες.[914] Συγγενείς των *Έξι* που πολιτεύτηκαν, όπως ο Ιωάννης (Τζων) Θεοτόκης, θα πλειοδοτήσουν στα επόμενα έτη σε αδιαλλαξία, αποκλείοντας κάθε συνεννόηση με τους *δολοφόνους*. Έγραφε ο Γ. Βλάχος στην Καθημερινή: *« Τάφοι πελώριοι, παμμέγιστοι, νομίζει κανείς ότι ήνοιγαν την κατηραμένην εκείνην αυγήν δια να περιλάβουν όχι τα ανθρώπινα σφάγια τα οποία έστελλε μια στάσις αμαρτωλή, αλλά δια να περιλάβουν την Ελλάδα ολόκληρον, την γαλήνην της και το μέλλον της».*[915] Αλλά ακόμη και αυτός ο μετριοπαθής αντιβενιζελικός Θεολόγος Νικολούδης έγραψε στην Πολιτεία: *«Με τον θάνατον των Εξ εθανατώθη η πολιτική ζωή της Ελλάδος».*[916] Οι τάφοι των *Έξι* μεταβλήθηκαν σε τόπους καθημερινού προσκυνήματος προκαλώντας την απορία των βενιζελικών πως οι υπαίτιοι

[909] F.O. 371/7590, *Η κατάσταση στην Ελλάδα*, Bentinck προς Curzon, Αθήνα, 14 Δεκεμβρίου 1922, C17644.

[910] *«Το Λαϊκόν Κόμμα ζη δυστυχώς με τας αναμνήσεις του παρελθόντος και παραμελεί το παρόν…»*, βλ. Ελευθέριος Βενιζέλος, *Ποιοι οι υπεύθυνοι*, ό.π., σ. 49.

[911] Μιλτιάδης Μάλαινος, «Οι νεκροί βγαίνουν από τους τάφους των», *Χρόνος, 19.10.1923*.

[912] Κώστας Κωστής, *«Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας» Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους (18ος-21ος αιώνας),* Πόλις, Αθήνα 2013, σ. 597.

[913] Γεώργιος Βλάχος, «Οκτώ έτη . . .», *Καθημερινή, 28.11.1930*.

[914] Σε επιστολές του προς τον Παναγή Τσαλδάρη 3 χρόνια μετά, ο μετριοπαθής αντιβενιζελικός Δημήτριος Μάξιμος χαρακτήριζε τους βενιζελικούς ως *«βδελυρούς δολοφόνους»*, βλ. Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α, έγγραφο 4/3, επιστολή Δ. Μάξιμου προς Τσαλδάρη, 6 Απριλίου 1925.

[915] Γεώργιος Βλάχος, «Οκτώ έτη . . .», *Καθημερινή, 28.11.1930*.

[916] *Πολιτεία, 27.11.1924*, άρθρο: «Μίαν σκοτεινήν ημέραν».

μεταβλήθηκαν σε ήρωες.[917] Τα μνημόσυνα των εκτελεσθέντων τα επόμενα έτη θα αποτελέσουν πρώτης τάξεως αφορμές για αντικυβερνητικές διαδηλώσεις και ευκαιρίες κομματικής εκμετάλλευσης από το ΛΚ και τους αδιάλλακτους. Στο πρώτο μνημόσυνο που έγινε στις 4 Ιανουαρίου 1923 πλήθος κόσμου μετέβη στο σημείο των εκτελέσεων ως απλός προσκυνητής αδιαφορώντας για τις απαγορεύσεις και τα δρακόντεια μέτρα ασφαλείας.[918] Η ηρωοποίηση των *Έξι* βοήθησε στην εκ νέου συσπείρωση των δυνάμεων του αντιβενιζελισμού και αποτέλεσε ισχυρό μοχλό κινητοποίησης των οπαδών του σε όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου.

12. Η άνοδος των *Ελευθεροφρόνων* μετά την εκτέλεση των *Έξι* στο Γουδή (Νοέμβριος 1922-Αύγουστος 1923)

- *Η αιφνιδιαστική εμφάνιση των Ελευθεροφρόνων στο πολιτικό σκηνικό και η πρώτη θετική απήχηση*

Μετά τη σύλληψη όλων των ηγετών του και τη βίαιη διάλυση της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης, τα αντιβενιζελικά κόμματα που νίκησαν στις εκλογές τους Νοεμβρίου του 1920 βρίσκονταν σε αποσύνθεση, με τους περισσότερους πολιτευτές να παραμένουν ακόμη υπό κράτηση όπως ο Τσαλδάρης,[919] ο Μπούσιος και ο Βοζίκης. Κάποιοι άλλοι παρέμεναν μακριά από το πολιτικό προσκήνιο για λόγους προσωπικής ασφάλειας, ενώ υπήρχαν αντιβενιζελικοί πολιτευτές που αποφάσισαν να αποσυρθούν από την πολιτική λόγω των μεγάλων ευθυνών του αντιβενιζελισμού για την Μικρασιατική καταστροφή.[920] Εντός του ΛΚ σημειώνονταν αντιδράσεις και συγκρούσεις και ουσιαστικά τελούσε υπό διάλυση.[921] Από την άλλη όμως, η εκτέλεση των *Έξι* αναζωπύρωσε το πολιτικό φρόνημα των αντιβενιζελικών τόσο στην Παλαιά Ελλάδα αλλά και στη Θεσσαλονίκη, δημιουργώντας προϋποθέσεις για μια νέα τους κομματική συσπείρωση.[922] Ήδη από την επομένη της ανόδου της στην εξουσία η *Επαναστατική Επιτροπή* πίεσε τους υποστηρικτές του Μεταξά διαλύοντας μια συγκέντρωση τους στα γραφεία των *Χρονικών*, ενώ στις 2 Οκτωβρίου ο Μεταξάς έλαβε από τρεις διαφορετικές κατευθύνσεις ειδήσεις και κυβερνητικές απειλές για επικείμενη σύλληψη και εκτέλεσή του.[923]

---

[917] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 356/13, επιστολή Αποστολόπουλου προς Βενιζέλο, 2 Φεβρουαρίου 1923. Ο Αποστολόπουλος βρέθηκε τυχαία στο Γουδή στην τοποθεσία που έγιναν οι εκτελέσεις και περιγράφει την έκπληξή του στον Βενιζέλο όταν είδε πολίτες να ψάχνουν τους τάφους για να αποτίσουν φόρο τιμής.

[918] Φερεντίνος, *τόμος 3ος*, ό.π., σ. 317.

[919] Ο Παναγής Τσαλδάρης είχε συλληφθεί μαζί με άλλους σημαίνοντες πολιτευτές των αντιβενιζελικών και παρέμεινε υπό κράτηση στις φυλακές Αβέρωφ μέχρι την εκτέλεση των *Έξι*, βλ. Βούρος, ό.π., σ. 59.

[920] Όπως ο γνωστός λογοτέχνης και αντιβενιζελικός βουλευτής της *Μακεδονικής Ομάδας* Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης που σε επιστολή του στον Γ. Μπούσιο τον ενημέρωνε ότι δεν μπορούσε να κατέλθει εκ νέου στον εκλογικό αγώνα υπέρ του αντιβενιζελισμού λόγω της καταστροφής που επήλθε επί των ημερών του. Ε.Ι.Ε.Β., Αρχείο Γεωργίου Μπούσιου, φάκ. 1/046, επιστολή Τσιτσελίκη προς Μπούσιο, 15 Σεπτεμβρίου 1922.

[921] Μερκούρης., ό.π., σ. 4-5.

[922] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 319/53, επιστολή του Ν. Αποστολόπουλου προς Βενιζέλο, 1 Δεκεμβρίου 1922. Στην επιστολή ο Αποστολόπουλος περιγράφει τον αντίκτυπο της εκτέλεσης των *Έξι* στη Μακεδονία, τη Θεσσαλία, τη Μεσσηνία τη Βοιωτία και την Κέρκυρα.

[923] *«Ρούσσος μεταδίδει απειλάς Κροκιδά δια σύλληψιν και φόνον μου. Η. και Π. επίσης. Ώστε σκέπτονται να με φονεύσουν. Τι να γίνη! Λυπηρόν αλλά αναπόφευκτον.»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 12ης Οκτωβρίου 1922, σ. 202.

Σε εκείνη τη συγκυρία βρήκε ευκαιρία να αναπτύξει πολιτική δραστηριότητα στον αντιβενιζελικό χώρο, ουσιαστικά χωρίς αντίπαλο, το κόμμα των Ελευθεροφρόνων και ο Ιωάννης Μεταξάς προσφέροντας έναν αέρα πολιτικής ανανέωσης στον αντιβενιζελισμό.[924] Ενώ είχαν ξεκινήσει οι ανακρίσεις για την δίκη των *Έξι*, στις 12 Οκτωβρίου 1922 ο Μεταξάς με επιστολή του στη *Νέα Ημέρα* (*«Η Εθνική κρίση και το αυριανό εκλογικό πρόβλημα»*) καθόρισε την αντιβενιζελική ιδεολογία των Ελευθεροφρόνων που αντιστρατευόταν τόσο τον βενιζελισμό όσο και τον παλαιοκομματισμό υπονοώντας σαφώς τα αντιβενιζελικά κόμματα της διαλυθείσας Εθνοσυνέλευσης.[925] Την επομένη, οι Ελευθερόφρονες με ανακοινωθέν τους στη *Νέα Ημέρα*, δημοσίευσαν το επίσημο πολιτικό τους πρόγραμμα για όλους τους τομείς της κυβερνητικής δραστηριότητας.[926] Η πολιτική κίνηση του Μεταξά επειδή είχε ξεκάθαρη αντιβενιζελική χροιά αιφνιδίασε για την τόλμη της, προκαλώντας την ακατάσχετη οργή της *Επανάστασης* και ένα κύμα συγκεκαλυμμένων απειλών εναντίον του, είτε ότι θα συλληφθεί είτε ότι θα δολοφονηθεί.[927] Η βενιζελική *Μακεδονία* τον κατηγόρησε ως πολιτικό συνεχιστή του Γούναρη υπενθυμίζοντας τον ρόλο του κατά το Εθνικό Διχασμό,[928] ενώ ο *Ελεύθερος Τύπος* έχοντας άμεση πρόσβαση σε κρατικά έγγραφα κατηγόρησε τον Μεταξά για την επιδίκαση αποζημίωσης από το κράτος για την περίοδο 1917-1920, αλλά αυτός απάντησε από τις στήλες της *Νέας Ημέρας* ότι είχε παραιτηθεί των δικαιωμάτων του.[929]

Η εκτέλεση των *Έξι* άφησε άναυδο και ανέστιο το σύνολο των αντιβενιζελικών, ακόμη και τον ίδιο τον Μεταξά που είχε συγκρουστεί σφοδρά με το συγκρότημα των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων.[930] Η παραίτηση της κυβέρνηση Κροκιδά και ο σχηματισμός στρατιωτικής κυβέρνησης υπό τον Γονατά αύξησε την πίεση στους αντιβενιζελικούς, ενώ πολλοί σημαντικοί πολιτευτές τους όπως ο Ν. Τριανταφυλλάκος, ο Παναγής Τσαλδάρης και ο Ιωάννης Ράλλης παρέμεναν υπό κράτηση ακόμη και μετά τις εκτελέσεις, αντιμετωπίζοντας βαριές κατηγορίες. Χαρακτηριστικό είναι ότι στις παραμονές των εκτελέσεων συνελήφθησαν οι Περικλής Μπούμπουλης και Ιωάννης Σπετσιώτης,[931] ηγετικά στελέχη των Ελευθεροφρόνων, ενώ ο ίδιος ο Μεταξάς συνέχιζε να δέχεται καθημερινά απειλές για τη ζωή του.[932] Οι Ελευθερόφρονες συνέχισαν την κομματική τους δραστηριότητα παρά τις αντίξοες συνθήκες, στηριζόμενοι κυρίως στην αρθρογραφία τριών ημερησίων εφημερίδων (*Εσπερινή, Νέα Ημέρα, Χρονικά*) την οποία καθόριζε ο ίδιος ο Μεταξάς σε σχεδόν καθημερινές συναντήσεις με τους διευθυντές τους. Επίσης το Κόμμα απέκτησε την πολύτιμη υποστήριξη του *Ταχυδρόμου Βόρειας Ελλάδος* μιας ισχυρής τοπικής αντιβενιζελικής εφημερίδας της Θεσσαλονίκης υπό την διεύθυνση του αντιβενιζελικού Νικόλαου Δαρβέρη που υποστήριζε όμως πάγια την αδιαλλαξία έναντι των βενιζελικών.[933]

---

[924] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 317/78, επιστολή Αποστολόπουλου προς Βενιζέλο, 20 Σεπτεμβρίου 1922.

[925] *Νέα Ημέρα, 12.10.1922*, βλ και *«Δημοσίευσις επιστολής μου εις Νέαν Ημέραν και προγράμματος εις απογευματινάς. Καταπληκτική επιτυχία.»*, Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 3ης Οκτωβρίου 1922, σ. 201.

[926] *Νέα Ημέρα, 13.10.1922.*

[927] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφές από 21 Σεπτεμβρίου μέχρι 22 Οκτωβρίου 1922, σ. 200-205.

[928] *Μακεδονία, 11.10.1922*, άρθρο: «Κάτω το προσωπείον!».

[929] *Νέα Ημέρα, 15.10.1922.*

[930] *«Τουλάχιστον εφάνησαν ανδρείοι. Γενική λύπη και κατήφεια.»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 15ης Νοεμβρίου 1922, σ. 209.

[931] Ο Ιωάννης Σπετσιώτης είχε διατελέσει διευθυντής Εμπορικής Ναυτιλίας και είχε επηρεάσει το πρόγραμμα των Ελευθεροφρόνων υπέρ της ιδιωτικής ναυτιλίας και του ελεύθερου εμπορίου, βλ. Hering, *τόμος Β΄*, ό.π., σ. 1109.

[932] *«Απειλαί κατ΄ εμού έμμεσοι. Δεν φεύγω»*., βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 19ης Νοεμβρίου 1922, σ. 209.

[933] Μανώλης Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης*, *τόμος Γ΄:1923-1941*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 135-138.

Είναι σαφές ότι όπως είχε διαμορφωθεί το πολιτικό σκηνικό λόγω της αποσύνθεσης των παλαιών αντιβενιζελικών κομμάτων, οι Ελευθερόφρονες είχαν όλες τις προϋποθέσεις να επικρατήσουν πλήρως στον χώρο του αντιβενιζελισμού. Το κόμμα τους είχε ιδρυθεί πριν λίγους μήνες με κατά κανόνα άφθαρτα πρόσωπα, ενώ η ηγεσία τους υπήρξε διαχρονικός επικριτής της εκστρατείας στη Μικρά Ασία. Υπήρχε ένα καθολικό αίτημα των πολιτών για αλλαγή όλου του πολιτικού προσωπικού της προηγούμενης δεκαετίας λόγω της Καταστροφής που επήλθε (και του βενιζελικού μη εξαιρουμένου), ενώ φαίνεται ότι ο Μεταξάς είχε καταφέρει να εξασφαλίσει χρηματοδότηση για το Κόμμα του τόσο από την Ιταλία[934] όσο και από τους αντιβενιζελικούς της Ομογένειας της Αμερικής,[935] από τους οποίους λάμβανε πολύ συχνά εμβάσματα. Το βασικό του μειονέκτημα παρέμενε ότι η αγγλική εξωτερική πολιτική δεν τον εμπιστευόταν λόγω του γερμανόφιλου ρόλου του κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τον Εθνικό Διχασμό.[936]

Στις 12 και 13 Νοεμβρίου 1922 δημοσιεύθηκαν ταυτόχρονα στις εφημερίδες *Χρονικά* και *Νέα Ημέρα* οι προγραμματικές θέσεις του νέου κόμματος και αναγγέλθηκε επισήμως η συγκρότησή του. Η αναγγελία της ίδρυσης του νέου κόμματος προκάλεσε αίσθηση, ενώ ο Άγγλος επιτετραμμένος τηλεγράφησε στην Αγγλία μια πλήρη μετάφραση του προγράμματος όπως αυτό δημοσιεύτηκε.[937] Ως κίνητρο ίδρυσης του κόμματος προβαλλόταν η αντίθεση στον ανελεύθερο και αυταρχικό τρόπο διακυβέρνησης που ακολουθήθηκε από όλες τις κυβερνήσεις μετά το 1917, υπονοώντας όμως ότι και η πολιτική των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων υπήρξε ομοίως αυταρχική.[938] Προβαλλόταν ως άμεση προτεραιότητα η προστασία των λαϊκών στρωμάτων που είχαν δοκιμαστεί από τον πόλεμο, τη φτώχια και τον υποσιτισμό κατά την πολεμική δεκαετία που είχε προηγηθεί. Αν και οι Ελευθερόφρονες θεωρούσαν τη Βασιλεία αναγκαία για τα συμφέροντα του Έθνους, παράλληλα επεδίωκαν και την *"αύξησιν της επιρροής του λαϊκού παράγοντος, ούτως ώστε να τονωθή όσο το δυνατόν περισσότερον ο λαϊκός χαρακτήρ του πολιτεύματος"*. Η Βασιλεία παρέμενε βασική ιδεολογική συνιστώσα του αντιβενιζελισμού, έτσι, όταν αναγγέλθηκε ο θάνατος του Κωνσταντίνου στο Παλέρμο, ο Μεταξάς διαμαρτυρήθηκε με επιστολή του για την απόφαση της *Επανάστασης* να μην επιτρέψει όχι μόνο την ταφή του στην Ελλάδα, αλλά και την δημόσια έκφραση συλλυπητηρίων.[939]

Αρχικά έγινε η σκέψη από τους ιθύνοντες του κόμματος οι Ελευθερόφρονες να μην εμφανιστούν ως αντιβενιζελικό κόμμα με την κλασσική έννοια του όρου, αλλά ως τρίτη κατάσταση,[940] για να προβληθεί καλύτερα το θετικό περιεχόμενο του προγράμματός τους. Η πρόθεση αυτή όμως εγκαταλείφθηκε, καθώς η μεγάλη μάζα των εν δυνάμει υποστηρικτών του κόμματος παρέμενε προσανατολισμένη στο αντιθετικό σχήμα της προηγούμενης επταετίας. Εκτός αυτού, η εκτέλεση των *Έξι* αναζωπύρωσε τις αντιθέσεις μεταξύ των δύο

[934] F.O. 371/8826, *Υπόμνημα για την εσωτερική ελληνική κατάσταση Δεκεμβρίου 1922*.
[935] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 39, επιστολή Πετρακάκου προς Στρέιτ, 25 Δεκεμβρίου 1924.
[936] F.O. 371/8827, Bentinck προς Curzon, Αθήνα, 2 Ιουνίου 1923.
[937] Στο ίδιο.
[938] Το κόμμα απέρριπτε τις *«μεθόδους κυβερνήσεως και διοικήσεως του παρελθόντος, τας από πολλού καταδικασθείσας εν τη λαϊκή συνειδήσει»* αλλά παράλληλα απέρριπτε και *«πάσαν μείωσιν των λαϊκών ελευθεριών»*, βλ. *Νέα Ημέρα, 13.11.1922.*
[939] Μπρεδήμας, ό.π., σ. 297-298. Η επιστολή βρίσκεται σε: Ε.Λ.Ι.Α, Α.Γ.Σ., φάκ. 19.7, επιστολή Ιωάννη Μεταξά προς πρωθυπουργό Γονατά, 30 Δεκεμβρίου 1922.
[940] *Εσπερινή, 13.7.1923.*

κόσμων, τονίζοντας εκ νέου τις διαφορές τους, ενώ ακόμη και μετά την Μικρασιατική Καταστροφή για την οποία θεωρήθηκε υπεύθυνος από τον βενιζελισμό, ένα μεγάλο τμήμα του Ελληνισμού συνέχιζε να λατρεύει τον Κωνσταντίνο.[941] Έτσι, οι Ελευθερόφρονες εμφανίστηκαν ως ένα ανανεωτικό εκσυγχρονιστικό αλλά καθαρά αντιβενιζελικό κόμμα, συσπειρώνοντας πολλά αδιάλλακτα στοιχεία του αντιβενιζελισμού (προσχώρησαν αμέσως οι Κωνσταντίνος Ι. Αγγελόπουλος, Α. Αποστολίδης, Θ. Τουρκοβασίλης και οι απόστρατοι Δ. Κάκκαβος και Ιωάννης Ραζικότσικας),[942] χωρίς να είναι απολύτως σαφές αν αυτό υπήρξε εξ αρχής στόχος του Μεταξά.[943] Οι Ελευθερόφρονες όμως ταλανίζονταν από βασανιστική έλλειψη χρημάτων, ενώ οι εφημερίδες που στήριζαν το κόμμα όπως τα *Χρονικά*, βρίσκονταν ένα βήμα πριν την χρεοκοπία.

Ειδικά η προσχώρηση του Κωνσταντίνου Ι. Αγγελόπουλου αποτέλεσε σημαντικό γεγονός για τους Ελευθερόφρονες με προεκτάσεις στην πολιτική τους φυσιογνωμία, καθώς ουσιαστικά τοποθετήθηκε από τον Μεταξά ως υπαρχηγός του στο κόμμα. Ο Αγγελόπουλος ήταν σημαντική πολιτική προσωπικότητα του πολιτικού σκηνικού πριν το 1909, καθώς είχε εκλεγεί βουλευτής Αττικής με το κόμμα του Δημήτριου Ράλλη 4 φορές πριν το 1909 (1895, 1902, 1905, 1908) ενώ είχε εκλεγεί και στην αναθεωρητική Βουλή του 1910, αλλά με τα πολιτικά δεδομένα της εποχής ήταν παλαιοκομματικός. Ήταν εν ενεργεία πρόεδρος του Ελεγκτικού Συμβουλίου και είχε μεγάλη πολιτική επιρροή στους αντιβενιζελικούς των Αθηνών, αλλά και σε πολιτευτές της επαρχίας. Ανήκε όμως στον αδιάλλακτο αντιβενιζελισμό, ενώ είχε συνδεθεί με τους Μεταξά και Τουρκοβασίλη σε προσωπικό επίπεδο καθώς οι δύο πρώτοι ήταν ανάδοχοι στην βάφτιση του παιδιού του τρίτου.[944]

Σταδιακά οι Ελευθερόφρονες στρέφονταν προς τον αδιάλλακτο αντιβενιζελισμό, τόσο λόγω των στελεχών που προσχωρούσαν σε αυτούς, όσο και λόγω των γενικότερων δύσκολων κοινωνικών συνθηκών που διαμορφώνονταν και ευνοούσαν την αναζωπύρωση των πολιτικών παθών και την αδιαλλαξία. Τουλάχιστον η *Εσπερινή* που αυτοπροσδιοριζόταν ως εφημερίδα *ελευθεροφρόνων αρχών* και γνωρίζουμε ότι διαμόρφωνε τις θέσεις της σε άμεση συνεννόηση με τον ίδιο τον Μεταξά, με δημοσιεύματά της καταδίκαζε οποιαδήποτε συνδιαλλαγή ή συμβιβασμό με τους βενιζελικούς, κατηγορώντας τα μετριοπαθή κόμματα ότι υπονόμευαν τον αντιβενιζελικό αγώνα.[945] Επίσης, πυρήνες υποστηρικτών των Ελευθεροφρόνων στην επαρχία σε συνεννόηση με απόστρατους αξιωματικούς, εξοπλίζονταν ώστε να αντιτάξουν ακόμη και αυτοάμυνα έναντι της επιθετικότητας της *Επαναστατικής Επιτροπής*.[946] Από δεκάδες σχετικές περικοπές του *Ημερολογίου*, τεκμαίρεται ότι ο Μεταξάς κυκλοφορούσε και εμφανιζόταν περιστοιχισμένος από μια ομάδα ακολούθων,

[941] Μετά τον θάνατό του στο Παλέρμο της Ιταλίας υπήρξαν πολλά υμνητικά δημοσιεύματα για τον ίδιο τόσο στην Ελλάδα αλλά και στην Κύπρο, βλ. Γιώργος Γεωργής, «Η Ελλάς θα σωθεί – Η υποδοχή της συνθήκης της Λοζάνης από τον Κυπριακό Τύπο», στο: *Λωζάννη 1923 (διαχρονικές προσεγγίσεις και εκτιμήσεις)*, επιμ. Γιώργος Γεωργής, Χρήστος Κυριακίδης, Χαράλαμπος Χαραλάμπους, Καστανιώτη, Αθήνα 2017, σ. 168-172.

[942] Μπρεδήμας, ό.π., σ. 312.

[943] *Πολιτεία, 15.4.1923*, όπου επιστολή - κάλεσμα Δεμερτζή προς Μεταξά.

[944] Τουρκοβασίλης, ό.π., σ.33.

[945] *Εσπερινή, 19.9.1923.*

[946] Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, «Δελτίο Πληροφοριών 2ου Γραφείου 30ης Νοεμβρίου 1922», η πληροφορία αυτή διοχετεύτηκε στον βενιζελικό Τύπο και δημοσιεύτηκε στο *Ελεύθερον Βήμα* για να διαψευστεί από τους Ελευθερόφρονες με επίσημο ανακοινωθέν, βλ. *Εσπερινή, 2.8.1923.*

πολιτικών του οπαδών με καταγωγή από την Κεφαλληνία, για λόγους προσωπικής ασφάλειας,[947] ενώ κάποιοι εξ αυτών ήταν οπλισμένοι με πιστόλια.[948]

Ο υπουργός Οικονομικών Κοφινάς είχε διπλασιάσει την φορολογία με έκτακτα μέτρα σε όλους τους τομείς της οικονομικής δραστηριότητας,[949] αλλά χωρίς προοδευτική φορολογική κλίμακα, μειώνοντας έτσι αισθητά την δημοτικότητα του στρατιωτικού καθεστώτος σε μεγάλα τμήματα του πληθυσμού.[950] Αν και πρόσκαιρα οι φόροι αύξησαν τα ταμειακά διαθέσιμα του Κράτους, οδήγησαν μακροπρόθεσμα την οικονομία σε βαθιά ύφεση, εμποδίζοντας την εργασιακή απορρόφηση τμήματος των προσφύγων.[951] Επίσης η ελληνική οικονομία αντιμετώπιζε σοβαρά διαρθρωτικά προβλήματα λόγω της απώλειας της Σμύρνης ως κρίσιμου ενδιάμεσου εμπορικού κόμβου προς την Ανατολή αλλά και της μικρασιατικής ενδοχώρας, ενώ και οι παραμεθόριες περιοχές αντιμετώπιζαν όμοια προβλήματα, καθώς η Φλώρινα είχε αποκοπεί εμπορικά από το Μοναστήρι και τα αστικά κέντρα της Δυτικής Θράκης από την Αδριανούπολη.[952] Αλλά η πλέον κρίσιμη εξέλιξη για την δημοτικότητα της *Επανάστασης* υπήρξε η κάθετη πτώση της αξίας δραχμής έναντι της λίρας που είχε σοβαρό αρνητικό αντίκτυπο στην πραγματική οικονομία και στην καθημερινότητα των πολιτών.[953] Ο τιμάριθμος των προϊόντων στην Αθήνα με έτος βάσης το 100 το 1914, ήταν 613,40 τον Ιούλιο του 1922, εκτοξεύτηκε σε 1034,20 τον Δεκέμβριο του 1922, και στο 1330,50 τον Απρίλιο του 1923![954]

Η μεγάλη λαϊκή μάζα στα αστικά κέντρα προσπαθούσε με την εργασία της να εξασφαλίσει λίγο ψωμί και λίγο νερό στην κυριολεξία,[955] ενώ και οι συνθήκες υγιεινής στην πρωτεύουσα ήταν άθλιες.[956] Την κατάσταση στην Αθήνα επιδείνωνε η παρουσία χιλιάδων άστεγων προσφύγων που τριγυρνούσαν στους δρόμους της πόλης σε άθλια κατάσταση.[957] Σημειώθηκε ραγδαία άνοδος της εγκληματικότητας και στα δύο μεγάλα αστικά κέντρα, ενώ αυξήθηκε η ανησυχία των πολιτών για τις μελλοντικές εξελίξεις που προοιωνίζονταν δυσάρεστες σε όλα τα επίπεδα. Λόγω της οικονομικής κρίσης που έπληττε την πραγματική οικονομία εκδηλώθηκαν τον Αύγουστο του 1923 ένα κύμα απεργιών που συμπεριλάμβανε

---

[947] Λ.χ. *«Φύλακες Κεφαλλήνες»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 29ης Οκτωβρίου 1922, σ. 205.

[948] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 19ης Μαρτίου 1923, σ. 238.

[949] Συγκεκριμένα ο Κοφινάς: 1. Διπλασίασε τους τελωνιακούς δασμούς, 2. Αύξησε τον φόρο στα καπνά σε 360.000.000 δρχ., 3. Επέβαλλε φόρο στα αιγοπρόβατα 55.000.000 δρχ., 4. Αύξησε τις τιμές των προϊόντων των κρατικών μονοπωλίων, 5. Αύξησε τον φόρο χαρτοσήμου, 6. Αύξησε τον φόρο στο οινόπνευμα σε 34.000.000 δρχ., 7. Αύξησε τον φόρο εισοδήματος κατά 18.000.000 δρχ., βλ. Ανδρέας Ανδρεάδης, *Ελληνική πολεμική και μεταπολεμική δημόσια οικονομία (1912-1925)*, Τζάκα, Αθήνα 1927, σ. 51.

[950] Επιστολή Διομήδη προς Βενιζέλο, 14ης Μαρτίου 1923 σε: Παντελάκης, *Αλέξανδρος Διομήδης*, ό.π., σ. 161· F.O. 371/9896, *ετήσια έκθεση της πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα,* Bentinck προς McDonald, Αθήνα, 29 Νοεμβρίου 1923.

[951] Κώστας Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας (Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς πολέμους μέχρι σήμερα)*, Πατάκη, Αθήνα 2019, σ. 163.

[952] Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου Αιώνα – Μεσοπόλεμος 1922-1940, τόμος Β1΄*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 41-42.

[953] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 356/13, *επιστολή Ν. Αποστολόπουλου προς Βενιζέλο σχετικά με τις αντιδράσεις του λαού από την εκτέλεση των "Εξ" και τις απόψεις του αντιβενιζελικού Ε. Λαδόπουλου· Πρωτεύουσα, 2.8.1923*, άρθρο: «Η λίρα ανατιμάται διαρκώς».

[954] Μακρής, ό.π., σ. 324.

[955] Έγραφε ο Γιώργος Θεοτοκάς: *«Ο λαός τα είχε χάσει δεν ήξερε τι του γινότανε, και πάλευε ορμέφυτα, μονάχα για ψωμί και νερό. Νερό να πιεί. Για πλύσιμο ούτε λόγος δεν γινότανε»*, βλ. Γιώργος Θεοτοκάς, *Αργώ*, *Τόμος Α΄*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2015, σ. 182.

[956] *«Η Αθήνα βρωμούσε ολούθε την αρρώστια, την πείνα, τη φανταρίλα το μπαρούτι…»*, βλ. στο ίδιο.

[957] *«Γυναίκες γεννούσανε, άρρωστοι βογγούσανε και ξεψυχούσανε, απάνω στα πεζοδρόμια των πιο κεντρικών δρόμων, μες σε μια ακαθαρσία απερίγραπτη»*, βλ. στο ίδιο.

αρχικά τους μυλεργάτες, αλλά επεκτάθηκε πολύ γρήγορα στους λιμενεργάτες και σε πολλές κατηγορίες εργατών στους κλάδους παραγωγής τροφίμων, ενώ την 20η Αυγούστου προσχώρησαν στην απεργία και οι καπνεργάτες. Η κυβέρνηση Γονατά με κύριος μοχλούς τον υπουργό Εσωτερικών Γεώργιο Παπανδρέου[958] και τον υπουργό Εθνικής Οικονομίας Ανδρέα Χατζηκυριάκο αντέδρασε, θέτοντας εκτός νόμου την ΓΣΕΕ, ενώ κατέστειλε ενόπλως το μεγάλο συλλαλητήριο των απεργών στο Πασαλιμάνι που είχαν 11 νεκρούς, 50 τραυματίες και εκατοντάδες συλληφθέντες.

Ο Μεταξάς σταδιακά αποκτούσε έρεισμα στο ευρύτερο εκλογικό σώμα καθώς ήταν γνωστός επικριτής της Μικρασιατικής Εκστρατείας,[959] ενώ το πολιτικό του πρόγραμμα υπέρ των αγροτών,[960] των μικροαστών και της *συνετής* εργατικής τάξης, αγκάλιαζε μεγάλα τμήματα του εκλογικού σώματος που είχαν πληγεί από την πτώση της αξίας της δραχμής και των ημερομισθίων και την άνοδο των τιμών στα είδη πρώτης ανάγκης, όπως ο άρτος. Οι Ελευθερόφρονες παρουσιάζονταν ως αντικεφαλαιοκρατικό κόμμα[961] που επιζητούσε να προστατέψει τις λαϊκές τάξεις από πρόσθετες φορολογίες, να αυξήσει το εισόδημά τους με την αύξηση της εγχώριας παραγωγής, να καθιερώσει την κοινωνική τους ασφάλιση και την συμμετοχή των εργατών στα κέρδη των επιχειρήσεων που εργάζονταν,[962] ενώ ως βασική προτεραιότητα προβαλλόταν η οικονομία, η αγροτική και η βιομηχανική αυτάρκεια, και ο εξορθολογισμός στις κρατικές δαπάνες.[963]

Επίσης, η ρητορική του Μεταξά κατά της συνθήκης της Λοζάνης και της ανταλλαγής των πληθυσμών συγκινούσε τόσο τους πρόσφυγες, που επιθυμούσαν διακαώς να επανέλθουν στις εστίες τους[964] όσο και τους γηγενείς, που δεν επιθυμούσαν να ζήσουν με το πρόσθετο βάρος της αποκατάστασης των τελευταίων. Ο Μεταξάς υποστήριζε την ιδέα του δικαιώματος όσων προσφύγων ήθελαν, να επιστρέψουν στις εστίες τους,[965] προσπαθούσε να αποκτήσει πολιτικό ακροατήριο στους προσφυγικούς καταυλισμούς μέσω των ιδρυμάτων *«Ερυθρός Σταυρός»* και *«Κυανός Σταυρός»,* των οποίων τα μέλη ήταν οπαδοί των αντιβενιζελικών και προπαγάνδιζαν ανοιχτά στους πρόσφυγες ότι υπαίτιος της καταστροφής τους ήταν ο Βενιζέλος και όχι ο Βασιλιάς.[966]Ακόμη και τον Οκτώβριο του 1923 μετά την οριστική υπογραφή της συνθήκης της Λοζάνης ο Μεταξάς υποστήριζε επίσημα την ιδέα να δοθεί το δικαίωμα σε όσους πρόσφυγες θελήσουν, να επιστρέψουν στις εστίες τους.[967]

- ***Η αποσύνθεση του ΛΚ***

[958] Παπαφλωράτος, *Γεώργιος Παπανδρέου,* ό.π., σ. 62-63.
[959] Bentinck προς Curzon, Αθήνα, 8 Φεβρουαρίου 1923, αρ. 93, *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVIII*, σ. 519.
[960] Δήλωση του Μεταξά υπέρ της προάσπισης των αγροτικών πληθυσμών και υπέρ της γενικότερης ανάπτυξης της γεωργίας, βλ. *Νέα Ημέρα, 4.1.1923.*
[961] *«Κατά των κεφαλαιοκρατών και του παλαιοκομματισμού, κατά του βενιζελισμού, κατά της τυραννίας»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 16ης Δεκεμβρίου 1922, σ. 213.
[962] Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», ό.π., σ. 18.
[963] Συνέντευξη Μεταξά στην τοπική τρικαλινή εφημερίδα *Αναγέννησις*, βλ. *Νέα Ημέρα*, *1.1.1923*.
[964] Συλλαλητήριο προσφύγων κατά της ανταλλαγής των πληθυσμών, βλ. *Νέα Ημέρα, 9.1.1923.*
[965] *Νέα Ημέρα, 1.1.1923.*
[966] Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, «Αναφορά Ειδικού αποσπάσματος Ασφαλείας προς την *Επανάσταση*», 6 Δεκεμβρίου 1922.
[967] *Εσπερινή, 14.10.1923*, άρθρο: «Ο κ. Μεταξάς για τους πρόσφυγες»· F.O. 371/9896, *ετήσια έκθεση της πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα,* Bentinck προς McDonald, Αθήνα, 29 Νοεμβρίου 1923.

Από την άλλη το ΛΚ ταλανιζόταν από εσωστρέφεια και εσωτερικές έριδες, καθώς τα στελέχη του εύλογα δυσκολεύονταν να διαχειριστούν την πολιτική κληρονομιά της Μικρασιατικής ήττας. Σε όλο το πρώτο τρίμηνο του1923 το κόμμα βρισκόταν ουσιαστικά σε αποσύνθεση καθώς ο Παναγής Τσαλδάρης απελευθερώθηκε μόλις στις 8 Ιανουαρίου 1923,[968] ενώ άλλοι εκπρόσωποί του κόμματος είχαν σιγήσει, απέχοντας εντελώς από τις ζυμώσεις του χώρου, είτε επειδή ήθελαν να αποστασιοποιηθούν είτε γιατί είχαν φόβους για την τύχη τους λόγω του βενιζελικού στρατιωτικού καθεστώτος.[969] Ο Τσαλδάρης από την πρώτη στιγμή της απελευθέρωσής του, πρότεινε ως βασική πολιτική προτεραιότητα του ΛΚ την δικαίωση των *Έξι*.[970] Ο ίδιος υπήρξε επιστήθιος φίλος του Γούναρη με τον οποίο είχαν φοιτήσει μαζί στην Γερμανία και μοιράζονταν εκεί το ίδιο δωμάτιο. Αργότερα είχαν συνεργαστεί και ως δικηγόροι, ενώ η πολιτική σταδιοδρομία του Τσαλδάρη είχε συνδεθεί ευθέως με τον Γούναρη, καθώς εκλέχθηκε βουλευτής ως υποστηρικτής του και έγινε για πρώτη φορά υπουργός στην κυβέρνησή του το 1915. Αλλά εκτός από το συναισθηματικό κομμάτι, η τοποθέτηση του Τσαλδάρη ήταν και πραγματιστική, καθώς διέκρινε ότι όφειλε να ακολουθηθεί μια πολιτική που θα λύτρωνε τους υποστηρικτές τους ΛΚ από το βάρος των ευθυνών της Μικρασιατικής Καταστροφής που βάραινε τη συνείδησή τους.[971]

Η πρώτη κίνηση συσπείρωσης του κόμματος έγινε την 1η Μαρτίου 1923, όταν 60 πρώην πληρεξούσιοι του ΛΚ στη Γ΄ Εθνοσυνέλευση, συγκεντρώθηκαν στην οικία του πρώτου αντιπροέδρου της Συνέλευσης Σωτήριου Σωτηριάδη με πρωτοβουλία των τέως υπουργών του κόμματος. Στις συζητήσεις που ακολούθησαν σημειώθηκαν εντάσεις καθώς οι τέως πληρεξούσιοι κατηγορούσαν τους υπουργούς για τα πολιτικά και κυβερνητικά λάθη που έγιναν κατά τη διακυβέρνηση της Χώρας που συντέλεσαν στη Μικρασιατική Καταστροφή, ζητώντας να υπάρξει προσέγγιση με τους Ελευθερόφρονες. Από τη σύσκεψη αποχώρησαν οι Βοζίκης και Τσαλδάρης με λίγους ακόμη πολιτευτές που διαχώρισαν τη θέση τους και από τους παραμείναντες εκλέχθηκε μια πενταμελής επιτροπή (Κ. Κουμουνδούρος, Σ. Σωτηριάδης, Αθ. Αργυρός, Γ. Μερκούρης, Β. Σαγιάς) που θα αναλάμβανε την ανασυγκρότηση του κόμματος στο αμέσως επόμενο διάστημα μέχρι τις εκλογές.

- ***Η αντίδραση των άλλων αντιβενιζελικών κομμάτων και η προσπάθεια ανάσχεσης της ανόδου των Ελευθεροφρόνων***

Ήδη στις αρχές του 1923 οι Ελευθερόφρονες είχαν καταστεί μια υπολογίσιμη πολιτική δύναμη στον χώρο του αντιβενιζελισμού όπως διαβεβαίωνε ο Μεταξάς στον Στρέιτ.[972] Καθώς το κόμμα των Ελευθεροφρόνων αναδυόταν ως ο ισχυρότερος πόλος των αντιβενιζελικών, αντίστροφα μειωνόταν η επιρροή των υπολοίπων αντιβενιζελικών κομμάτων. Όλοι οι υπόλοιποι αντιβενιζελικοί σχηματισμοί που είχαν παρουσιαστεί από την αρχή του 1923 φιλοδοξώντας να καλύψουν το κενό[973] που άφηνε η πτώση των κομμάτων

[968] Στις 8 Ιανουαρίου 1923 η *Επανάσταση* εξέδωσε μια συνολική αμνηστία για όλα τα πολιτικά αδικήματα έτσι απελευθερώθηκαν, ανάμεσα σε άλλους, ο Νικόλαος Καλογερόπουλος, ο Ιωάννης Ράλλης. Εξαιρέθηκε μόνο ο Μιχαήλ Γούδας και ο Ξενοφώντας Στρατηγός λόγω της καταδίκης τους στη δίκη των *Έξι*, βλ. *Πολιτεία, 9.1.1923.*

[969] *Πρωτεύουσα, 18.3.1923.*

[970] Δημήτριος Σβολόπουλος, *Παναγής Τσαλδάρης (ο κήρυξ της νομιμότητος και ειρηνευτής του λαού)*, Πυρσός, Αθήνα 1946, σ. 46, Κουμάντος, ό.π., σελ. 110.

[971] Βούρος, ό.π., σ. 63.

[972] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Μεταξά προς Στρέιτ, 9 Ιανουαρίου 1923.

[973] *Πολιτεία, 4.4.1923*, άρθρο: «Ο νέος πολιτικός κόσμος».

της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης, όπως ο *Πολιτικός Συνασπισμός*[974] (Κωνσταντίνος Δεμερτζής,[975] Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος με εφημερίδα εκπροσώπησης την *Αθηναϊκή* του Όμηρου Ευελπίδη), ο *Συνασπισμός των Εργαζόμενων Τάξεων* (Επ. Χαρίλαος,[976] Δημήτριος Φιλάρετος με εφημερίδες εκπροσώπησης την *Πολιτεία,*[977] την *Πρωτεύουσα του* Αρίστου Καμπάνη, την *Αθηναϊκή και το Φως* στη Θεσσαλονίκη)[978] και το Συντηρητικό κόμμα (Γ. Ράλλης με εφημερίδα εκπροσώπησης τον *Χρόνο*) είχαν χάσει σε επιρροή και οι υποστηρικτές τους συσπειρώνονταν στους Ελευθερόφρονες.[979] Τα κόμματα αυτά κατηγορούνταν συλλήβδην από τους Ελευθερόφρονες ότι φέρονταν με μετριοπάθεια έναντι της *Επανάστασης,*[980] έχοντας ως βασική πολιτική προτεραιότητα τον συμβιβασμό με τους βενιζελικούς[981] και τη γεφύρωση του διχασμού,[982] κάτι που ασφαλώς ίσχυε για το κόμμα του Χαρίλαου.[983] Ένα ακόμη σημαντικό πλεονέκτημα των Ελευθεροφρόνων ήταν η προβολή της υπεροχής του Μεταξά ως αρχηγού, έναντι των υπολοίπων κομματικών αντιβενιζελικών αρχηγών που δεν είχαν ούτε το γόητρο ούτε την πολιτική του προϊστορία για να κερδίσουν την προσοχή του αντιβενιζελικού ακροατηρίου.[984]

Όμως η δυναμική που ανέπτυσσαν οι Ελευθερόφρονες στην αντιβενιζελική κοινή γνώμη ήταν μεγάλη, έτσι σημαντικά στελέχη του ΛΚ συνεχώς μεταπηδούσαν σε αυτούς, ενισχύοντας τα ερείσματα τους ακόμη περισσότερο.[985] Το εφιαλτικό ενδεχόμενο ο Μεταξάς να ηγεμονεύσει τον χώρο του αντιβενιζελισμού, ενεργοποίησε τα αντανακλαστικά των κορυφαίων στελεχών του ΛΚ. Η αντιπαλότητά τους πήγαζε από το γεγονός ότι ο Μεταξάς δεν είχε ιδιαίτερη διάθεση να συνεργαστεί μαζί τους και να τους αντιμετωπίσει ως ισότιμους συνομιλητές του, καθώς τους θεωρούσε παλαιοκομματικούς, φθαρμένους και μερικώς τουλάχιστον, υπεύθυνους για την Μικρασιατική Καταστροφή.

Επίσης είχαν προηγούμενα από την περίοδο λίγο μετά την Καταστροφή που ο Μεταξάς προσπάθησε να αναλάβει πρωθυπουργός. Έτσι ο Βοζίκης με επιστολή του στην *Καθημερινή*,

---

[974] Αναλυτικά οι θέσεις του κόμματος σε: *Το πρόγραμμα και αι Αρχαί του Πολιτικού Συνασπισμού*, Αθήνα 1923.

[975] Ο Κωνσταντίνος Δεμερτζής ήταν στέλεχος των Φιλελευθέρων και εκλέχθηκε βουλευτής τους στις εκλογές του 1910 και 1912. Διετέλεσε υπουργός Ναυτικών κατά την κρίσιμη περίοδο 1914-1915, διαφώνησε και απομακρύνθηκε από τον Βενιζέλο και στράφηκε οριστικά προς τον μετριοπαθή αντιβενιζελισμό. Διετέλεσε υπουργός Ναυτικών στην κυβέρνηση Ζαΐμη του 1917, βλ. Δημοσθένης Κούκουνας, *Οι Έλληνες πολιτικοί – ιστορικό βιογραφικό λεξικό (1926-1949)*, Historia, Αθήνα 2015, σ. 61-62.

[976] Ο Επαμεινώνδας Χαρίλαος ήταν εκείνη την εποχή ένας από τους ισχυρότερους επιχειρηματίες τις Χώρας με κύρια δραστηριότητα την οινοποιία, τις οικοδομές, μια βιομηχανία παραγωγής ψυγείων, καθώς και με συμμετοχές σε άλλες εταιρίες και κοινοπραξίες, βλ Δημήτριος Τσούγκος, *Οι οικονομικοί μας ηγέται*, Τυπογραφείο Αλευρόπουλου, Αθήνα 1932, σ. 82.

[977] Η σύμπλευση της *Πολιτείας* του Νικολούδη έγινε πιθανά λόγω της χρηματοδότησης που έλαβε η εφημερίδα από τον Χαρίλαο, χωρίς πάντως οι αρθρογράφοι της να ενθουσιαστούν ιδιαίτερα από τον νέο πολιτικό προσανατολισμό της εφημερίδας τους, όπως φαίνεται από την χλιαρή και κάπως αδέξια στήριξη που παρείχαν με την αρθρογραφία τους, βλ. Μαργιούλας, ό.π., σ. 60-61.

[978] Η ιδεολογία του κόμματος ήταν ότι εκπροσωπώντας τον κόσμο της εργασίας υπερέβαινε τον διχασμό βενιζελικών – αντιβενιζελικών, ξεπερνώντας τις κομματικές φατρίες και τα προσωπικά κόμματα, επαναφέροντας τον πολιτικό ανταγωνισμό στο πεδίο των ιδεών, βλ. επιστολή Ε. Χαρίλαου σε: *Αθηναϊκή, 1.4.1923*.

[979] F.O. 371/9896, *ετήσια έκθεση της πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα,* Bentinck προς McDonald, Αθήνα, 29 Νοεμβρίου 1923.

[980] *Αθηναϊκή, 6.4.1923.*

[981] *Πολιτεία, 14.2.1923*, άρθρο Δημήτριου Φιλάρετου κατά των αδιαλλάκτων των δύο παρατάξεων.

[982] *Πρωτεύουσα, 3.7.1923· Πρωτεύουσα, 4.7.1923*, όπου άρθρο του Δημήτριου Βοκοτόπουλου υπέρ της ένωσης του αντιβενιζελισμού.

[983] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 322/32, επιστολή Αποστολόπουλου προς Βενιζέλο, 20 Σεπτεμβρίου 1923. Στην επιστολή ο Αποστολόπουλος αναφέρει ότι το Κόμμα των Εργαζόμενων Τάξεων ήταν φιλικό προς την *Επανάσταση.*

[984] *Εσπερινή, 17.7.1923.*

[985] Σβολόπουλος, *Παναγής Τσαλδάρης*, σ. 62. Πάντως υπήρχαν και πολλοί ανεξάρτητοι ισχυροί πολιτευτές που δεν δέχονταν να προσχωρήσουν, όπως ο Γ. Μπούσιος που πρότεινε την αποχή, βλ. *Καθημερινή*, 10.10.1923.

υπενθύμισε ότι ο Μεταξάς δεν πρότεινε ποτέ την αποχώρηση από τη Μικρά Ασία,[986] ενώ ο Γ. Μερκούρης σε συνέντευξή του υποστήριξε ότι ο Μεταξάς δεν έχει τα απαιτούμενα προσόντα για αρχηγός του αντιβενιζελισμού καθώς του λείπει η σταθερότητα και το θάρρος. Τέλος πρότεινε επικεφαλής του αντιβενιζελικού αγώνα να τεθεί ο Ζαΐμης, και αν αυτός δεν δεχόταν ο Σκουλούδης.[987] Σε δεύτερη παρέμβασή του, απέκλεισε κάθε πιθανότητα εκλογικής του σύμπραξης με του Ελευθερόφρονες καθώς δεν ήθελε να αποποιηθεί το πολιτικό του παρελθόν συνεργαζόμενος με κόμμα που αποκήρυσσε τις μετανοεμβριανές κυβερνήσεις.[988] Ο Αθανάσιος Αργυρός με επιστολή του στην *Καθημερινή* προσπάθησε να αποσείσει την κατηγορία του παλαιοκομματισμού για το ΛΚ, ζητώντας από τους αντιβενιζελικούς να μην εγκαταλείψουν τις τάξεις του.[989] Η αντιβενιζελική εφημερίδα *Πρωτεύουσα* υπογράμμιζε την ανάγκη ο αντιβενιζελισμός να εμφανιστεί στις ερχόμενες εκλογές ενιαίος, αλλά όλα τα κόμματα που τον απαρτίζουν να είναι ισότιμα στην κάθοδο αυτή.[990]

Τη σκυτάλη στις επιθέσεις εναντίον των *Ελευθεροφρόνων* έλαβαν τις επόμενες ημέρες πολλοί ανεξάρτητοι αντιβενιζελικοί πολιτευτές που ήταν αντίθετοι στην διαφαινόμενη άνοδο του Μεταξά στην ηγεσία του αντιβενιζελισμού. Ο Χαρίλαος χαρακτήρισε του Ελευθερόφρονες ως μια *προσωπολατρική φατρία που σκοπό έχει να ικανοποιήσει τις φιλοδοξίες του αρχηγού της και όχι την ανασυγκρότηση της Χώρας*,[991] ενώ η *Αθηναϊκή* που απηχούσε τις απόψεις του Δεμερτζή υποστήριξε ότι δεν ήταν δυνατόν ο πολιτικός ηγέτης του αντιβενιζελισμού να προέρχεται από τις τάξεις του στρατού.[992] Η *Πολιτεία* υποστήριξε ότι οι αρχές και η κομματική ιδεολογία προηγούνται της ανάδυσης ενός αρχηγού,[993] ενώ ο Δεμερτζής υποστήριξε ότι τυχόν άνοδος των Ελευθεροφρόνων στην εξουσία δεν θα γεφύρωνε το χάσμα του Εθνικού Διχασμού αλλά ασφαλώς θα το διεύρυνε.[994] Ο Γεώργιος Πωπ χαρακτήρισε τον Μεταξά εντελώς ανίκανο να ηγηθεί του αντιβενιζελισμού, επειδή οι στρατιωτικοί σπανίως παρουσιάζουν πολιτικές αρετές, αλλά και επειδή η παρουσία του στην πρωθυπουργία θα δυσκόλευε τις συνεννοήσεις με τις Μεγάλες Δυνάμεις λόγω της αδιάλλακτης γερμανοφιλίας που επέδειξε κατά τον Εθνικό Διχασμό.[995] Οι πύρινες καταγγελίες των αντιβενιζελικών εντύπων εναντίον του Μεταξά για την γερμανοφιλία του προκάλεσε την αντίδραση ακόμη και του Γερμανού πρέσβη που ζήτησε την επέμβαση της κυβέρνησης για να σταματήσει η εν λόγω αρθρογραφία.[996] Και ο γηραιός Σκουλούδης[997]

---

[986] *Καθημερινή, 6.6.1923.*
[987] *Καθημερινή, 27.3.1923.*
[988] *Καθημερινή, 16.5.1923.*
[989] *Καθημερινή, 11.5.1923.*
[990] *Πρωτεύουσα, 19.3.1923.*
[991] *Καθημερινή, 12.4.1923.*
[992] *Αθηναϊκή, 22.3.1923*, άρθρο: «Η αρχηγία του αντιβενιζελικού Αγώνος».
[993] *Πολιτεία, 22.3.1923*.
[994] *Το πρόγραμμα και αι Αρχαί του Πολιτικού Συνασπισμού*, Αθήνα 1923, σ. 4-9.
[995] *Καθημερινή, 31.3.1923.* Ο Πωπ συνδεόταν φιλικά με τον Μεταξά από την εποχή του Εθνικού Διχασμού όταν ο τελευταίος ήταν υπαρχηγός του Γενικού Επιτελείου. Σε ένα περιστατικό που αποτελούσε προανάκρουσμα του Εθνικού Διχασμού ο Πωπ είχε δημοσιεύσει ανώνυμα άρθρα του Μεταξά το καλοκαίρι του 1914 για τις εξελίξεις στο Δυτικό Μέτωπο που είχαν κάνει βαθιά εντύπωση στην κοινή γνώμη καθώς επιχειρηματολογούσαν εμπεριστατωμένα υπέρ της γερμανικής στρατιωτικής υπεροχής. Τα άρθρα δεν διέλαθαν της προσοχής του Βενιζέλου που μάντεψε ότι προέρχονταν από αξιωματικό του Γενικού Επιτελείου – με σαφώς αντίθετες απόψεις και προσεγγίσεις από τις δικές του, βλ. Πασσάς, ό.π., σ. 162-163.
[996] Δορδανάς, ό.π., σ. 296.
[997] Παρά το περασμένο της ηλικίας του, ο Σκουλούδης διατηρούσε ακμαίες τις πνευματικές του δυνάμεις, παρέμενε ζωηρός, διαυγής και κυρίως ορμητικός, βλ. Φ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο (Διχασμός 1916-1919)*, ό.π., σ. 309.

παρατήρησε ότι ο Μεταξάς είχε διακριθεί ως ανώτερος αξιωματικός, αλλά όχι ως πολιτικός και ως τέτοιος θα μπορούσε να αναδειχθεί μόνο εντός του κοινοβουλίου.[998] Τέλος, τόσο αυτός όσο και ο μετριοπαθής Φίλιππος Δραγούμης πρότειναν ο προεκλογικός αγώνας να διεξαχθεί από διακομματική επιτροπή, ώστε να αποκλειστούν οι προσωπικές φιλοδοξίες και να επιτευχθεί ευκολότερα η πολιτική ενότητα του χώρου.[999] Ο Δημήτριος Φιλάρετος με άρθρο του στην *Καθημερινή* υπαινίχθηκε ότι οι Ελευθερόφρονες δεν διέθεταν το απαραίτητο στελεχιακό δυναμικό για να κυβερνήσουν την Χώρα.[1000]
Αρχικά ο Μεταξάς μέσω των εφημερίδων του δεν απάντησε στην ενορχηστρωμένη επίθεση που δεχόταν, καθώς νόμιζε (μάλλον ορθά) ότι η σχετική συζήτηση θα τον ζημίωνε. Όμως στις 29 Μαρτίου σε σύσκεψη με τους διευθυντές των εφημερίδων που τον στήριζαν έδωσε το σύνθημα της αντεπίθεσης, εξοργισμένος με τους πολιτικούς του αντιπάλους σε προσωπικό επίπεδο.[1001] Σε πύρινα δημοσιεύματα των μεταξικών εφημερίδων καταγγέλθηκαν όλοι όσοι αντιδρούν εναντίον του Μεταξά ως κεφαλαιοκράτες (Χαρίλαος)[1002] και χρηματιστές (Φιλάρετος) που θέλουν να εξαγοράσουν τη συνείδηση του κόσμου,[1003] ενώ η *Νέα Ημέρα* ρώτησε δημοσίως τον Πωπ αν είχε συμμετάσχει στο ομαδικό χειροφίλημα του χεριού του Βενιζέλου από τους βουλευτές στην συνεδρίαση της *Βουλής των Λαζάρων* στις 24 Νοεμβρίου 1918. Το περίφημο αυτό χειροφίλημα των βουλευτών στον Βενιζέλο στην συνεδρίαση αυτή καταγράφηκε στον Τύπο της εποχής,[1004] αποτέλεσε ένα πρωτοφανές επεισόδιο που δεν είχε ούτε προηγούμενο ούτε επόμενο στα χρονικά του ελληνικού κοινοβουλευτισμού, και το οποίο έγινε αντικείμενο ακατάσχετης πολιτικής εκμετάλλευσης από τον αντιβενιζελισμό. Το επεισόδιο έγινε όταν οι βουλευτές κυρίως των Φιλελευθέρων πηγαίνοντας να συγχαρούν τον Βενιζέλο μετά το πέρας της διαδικασίας, δεν τον χαιρετούσαν μόνο δια χειραψίας αλλά φιλούσαν και το χέρι του, χωρίς ο Βενιζέλος να εμποδίζει την τουλάχιστον ασυνήθιστη αυτή κοινοβουλευτική χειρονομία. Από ενδείξεις φαίνεται ότι ο Πωπ δεν συμμετείχε στο χειροφίλημα, όπως δεν συμμετείχαν και άλλοι αντιβενιζελικοί όπως ο Ευταξίας, αλλά το υπονοούμενο είχε να κάνει με το γεγονός ότι ο ίδιος αν και υποτίθεται αντιβενιζελικός τήρησε θετική στάση έναντι των βενιζελικών εντός του κοινοβουλίου την εν λόγω κρίσιμη περίοδο. Ο ίδιος ο Πωπ με αγόρευσή του στη *Βουλή των Λαζάρων* είχε ζητήσει να ασκηθεί δίωξη κατά των υπουργών της κυβέρνησης Γούναρη.[1005]

Αλλά ο Τύπος των Ελευθεροφρόνων δεν άφησε ούτε το διαλυμένο ΛΚ στο απυρόβλητο. Ο Ιωάννης Διάκος με πρωτοσέλιδο άρθρο του κατηγόρησε την *Καθημερινή* για διαλυτική προσπάθεια των δυνάμεων του αντιβενιζελισμού, με υπονοούμενα για τα δημοσιεύματα της *«Οίκαδε»* και *«Πομερανοί»* την παραμονή της κατάρρευσης του μετώπου.[1006] Μετά τα μέσα

[998] *Αθηναϊκή, 24.3.1923*. Ο ίδιος βέβαια είχε οριστεί απευθείας πρωθυπουργός από τον Κωνσταντίνο κατά τον Εθνικό Διχασμό χωρίς να εκλεγεί.
[999] *Καθημερινή, 31.3.1923.*
[1000] *Καθημερινή, 13.4.1923*, όπου επιστολή Δημήτριου Φιλάρετου.
[1001] *«Μήνυμα Σκουλούδη, απαντώ: Verba volant scripta manent. Δόλιος γέρων»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 27ης Μαρτίου 1923, σ. 239· *«Εκστρατεία Πωπ! Τι ανήθικος άνθρωπος! Αλλά και τι λάθος να έχω σχέσεις με τέτοιον άνθρωπον»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 1ης Απριλίου 1923, σ. 240.
[1002] *Νέα Ημέρα, 7.4.1923, 10.4.1923, 12.4.1923.*
[1003] *Νέα Ημέρα, 4.4.1923*, άρθρο: «Ο διαπρεπής σκηνοθέτης».
[1004] Κακούρη, *Τα δύο Βήτα*, ό.π., σ. 13-15.
[1005] *Νέα Ημέρα, 1.4.1923*· Επ. Μάλαινος, *Τόμος Ε΄*, ό.π., σ. 35.
[1006] *Νέα Ημέρα, 31.3.1923.*

Απριλίου ο ζήλος των επιτιθέμενων κόπασε, καθώς γινόταν αντιληπτό ότι οι εριστικές[1007] και υβριστικές[1008] επιθέσεις τους μάλλον βοηθούσαν τους Ελευθερόφρονες παρά τους έβλαπταν. Ο Δεμερτζής προσπάθησε - αποτυχημένα - να ταυτίσει του Ελευθερόφρονες με την επανίδρυση του αντιβενιζελικού παλαιοκομματισμού,[1009] και να τους εξομοιώσει με το παλαιοκομματικό προσωπικό των βενιζελικών.[1010] Επίσης από το καλοκαίρι του 1923 καταγράφεται από αξιόπιστη πηγή ότι ο Νικολούδης και η δημοσιογραφική ομάδα της *Πολιτείας* είχε πρόθεση να προσχωρήσει στους Ελευθερόφρονες.[1011]

Όλες οι προσπάθειες ανάσχεσης της ανόδου του Μεταξά από το ΛΚ και τα υπόλοιπα μικρότερα κόμματα του αντιβενιζελισμού δεν είχαν κανένα αποτέλεσμα,[1012] καθώς τον στήριζε σχεδόν το σύνολο των αντιβενιζελικών πολιτών και αυτό το αναγνώριζαν πλέον και οι πλέον άσπονδοι εχθροί του.[1013] Αυτό είχε συμβεί λόγω της ανεπανόρθωτης φθοράς συλλήβδην όλων των παλαιών κομμάτων και βουλευτών που απάρτιζαν τη Γ΄ Εθνοσυνέλευση[1014] στη συνείδηση του μέσου αντιβενιζελικού ψηφοφόρου, λόγω της Μικρασιατικής Καταστροφής.[1015] Επίσης φαίνεται ότι είχε κάνει θετική εντύπωση στους αντιβενιζελικούς ψηφοφόρους ότι το κόμμα των Ελευθεροφρόνων δεν είχε περιοριστεί στις συνήθεις αντιβενιζελικές παλαιοκομματικές καταγγελίες κατά της *επαναστατικής κυβέρνησης*, αλλά είχε διατυπώσει σαφές κυβερνητικό πρόγραμμα[1016] για πολλά ζητήματα πολιτικής διαχείρισης με σαφές φιλολαϊκό αποτύπωμα.[1017] Η άνοδος του Μεταξά είχε ευνοηθεί από την τάση του αντιβενιζελικού κόσμου να συσπειρωθεί γύρω από έναν ηγέτη και όχι γύρω από κόμματα αρχών,[1018] από την απουσία μιας ισχυρής προσωπικότητας στο ΛΚ και στον ευρύτερο αντιβενιζελικό χώρο[1019] και έγινε αντιληπτή και από τον Διεθνή παράγοντα.[1020] Ο ίδιος γνώριζε ότι οι Άγγλοι τον αντιμετώπιζαν με επιφυλακτικότητα και σε συνάντηση που είχε με τον βρετανό διπλωματικό αξιωματούχο Bentinck προσπάθησε να ενισχύσει το μετριοπαθές προφίλ του δηλώνοντας ότι ήταν πρόθυμος να συνεργαστεί με τους μετριοπαθείς βενιζελικούς στο μέλλον. Επίσης έδωσε εγγύηση για την ασφάλεια των μελών της *Επαναστατικής Επιτροπής* σε περίπτωση που κέρδιζε τις εκλογές,

---

[1007] Το κεντρικό άρθρο της εφημερίδας χαρακτηρίζει τον Μεταξά ως *«κεφαλάκι που δεν καταλαβαίνει»* αφήνοντας ένα βρώμικο υπονοούμενο για την φρενοβλάβεια του αδερφού του, βλ. *Πρωτεύουσα, 15.4.1923· Πολιτεία, 20.4.1923*, άρθρο: «Θα ήτο τραγικόν». Ο Θεολόγος Νικολούδης, μετέπειτα στενός συνεργάτης του, κατηγορεί τον Μεταξά στο κεντρικό άρθρο της ημέρας, ανάμεσα στα άλλα, και για *«δεληγιαννισμό»*.

[1008] *Αθηναϊκή, 3.4.1923*, πρωτοσέλιδο άρθρο: «Ο Ιούδας, ο άθλιος, ο ελεεινός».

[1009] *Πολιτεία, 13.5.1923.*

[1010] *Πολιτεία, 14.4.1923*, άρθρο: «Υπό διπλό πυρ».

[1011] F.O. 371/9896, *ετήσια έκθεση της πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα,* Bentinck προς McDonald, Αθήνα, 29 Νοεμβρίου 1923.

[1012] *«Ο αγών κοπάζει. Είμεθα νικηταί!»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 5ης Απριλίου 1923, σ. 241.

[1013] *Καθημερινή, 11.5.1923, 23.7.1923, 3.8.1923* και *Πολιτεία, 15.4.1923*, όπου επιστολή - κάλεσμα Δεμερτζή προς Μεταξά.

[1014] *Νέα Ημέρα, 26.3.1923*, άρθρο: «Κύριοι αντιβενιζελικοί πολιτευόμενοι».

[1015] *Πρωτεύουσα, 16.5.1923*, άρθρο: «Μεταξύ των διαμαχομένων». Η εφημερίδα, εν μέσω προβληματισμών, παραδέχεται ότι, αν και λίαν δυσάρεστο, οι Ελευθερόφρονες είχαν πάρει κεφάλι από τα άλλα κόμματα, λόγω των καταγγελιών εναντίον των κομμάτων της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης για τη διαχείριση της Μικρασιατικής εμπλοκής.

[1016] *Νέα Ημέρα, 26.1.1923*, άρθρο: «Πως εννοούμεν τον Αγώνα μας».

[1017] *Καθημερινή, 3.10.1924*, άρθρο: «Το πρόγραμμα».

[1018] Τουρκοβασίλη, ό.π., σ. 32.

[1019] Ευάγγελος Κούμπουλης, *Η διαμόρφωση της αντιβενιζελικής παράταξης από την εκτέλεση των Έξ μέχρι το 1935*, διπλωματική εργασία Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2021, σ. 48.

[1020] Σε ιδιωτική συζήτησή του με τον Δούσμανη, ο απεσταλμένος της αμερικανικής κυβέρνησης στην Ελλάδα χαρακτήρισε τον Μεταξά *«άνδρα του μέλλοντος»*, βλ. Δούσμανης, *Ιστορικαί σελίδαι*, ό.π., 267-268.

διαβεβαιώνοντας τον Bentinck ότι θα εργαζόταν για την αποκατάσταση της ενότητας της Χώρας.[1021]

Παρά το γεγονός ότι η πρωτοκαθεδρία των Ελευθεροφρόνων στον αντιβενιζελισμό έμοιαζε μη αναστρέψιμη, τα ηγετικά στελέχη του ΛΚ αποστρέφονταν την προοπτική να λάβουν συγχωροχάρτι από τον Μεταξά για την περίοδο 1920-1922,[1022] ενώ υποστήριζαν δεικτικά ότι οι Ελευθερόφρονες δεν διέθεταν το απαιτούμενο στελεχιακό δυναμικό για να κυβερνήσουν την Χώρα.[1023] Σε τρεις συναντήσεις που είχαν τα ηγετικά τους στελέχη (Σαγιάς, Σωτηριάδης, Αργυρός) με τον Μεταξά τον Μάιο του 1923 για τους όρους μιας πιθανής εκλογικής σύμπραξης, αρνήθηκαν πεισματικά τη συγχώνευση με τους Ελευθερόφρονες αντιπροτείνοντας να διατηρήσουν την κομματική τους αυτοτέλεια και η ηγεσία του προεκλογικού αγώνα να ανατεθεί σε κοινή επιτροπή. Ο Μεταξάς όμως γνώριζε ότι βρισκόταν σε αρκετά ισχυρότερη θέση από τους συνομιλητές του και τους αντέτεινε κυνικά ότι οι περισσότεροι πολιτευτές του ΛΚ ήδη βρίσκονταν σε διαπραγματεύσεις να ενταχθούν στους Ελευθερόφρονες και δεν αναγνώριζαν πλέον τη δικαιοδοσία της άτυπης ηγεσίας τους.[1024]

Ο Μεταξάς αντιλαμβανόταν ότι τα παλαιά αντιβενιζελικά κόμματα είχαν χάσει τη συνοχή τους λόγω της έλλειψης ηγεσίας και πάσχιζε να τα προσεταιριστεί πριν στερεωθούν εκλέγοντας μια νέα.[1025] Το αντιβενιζελικό ρεύμα υπέρ του Μεταξά ήταν τόσο ορμητικό, ώστε ακόμη και στην εμβληματική για το ΛΚ περιφέρεια της Αχαΐας, τόσο ο Λουκάς Κανακάρης - Ρούφος όσο και ο Βασίλειος Σαγιάς[1026] είχαν έρθει σε μυστική συμφωνία με τον Μεταξά να στελεχώσουν τα ψηφοδέλτια των *Ελευθεροφρόνων*,[1027] γεγονός που αν και αρχικώς διαψεύστηκε, δημοσιοποιήθηκε επισήμως λίγες εβδομάδες μετά.[1028] Επίσης στην Αρκαδία στοιχήθηκε με τους Ελευθερόφρονες ο παλαιό βουλευτής του ΛΚ Θεόδωρος Τουρκοβασίλης που ήταν πλέον κουμπάροι με τον Μεταξά και είχε ενταχθεί στο στενό κύκλο των προσώπων που τον περιστοίχιζαν.[1029] Πάντως, παράλληλα με τις διαπραγματεύσεις των πολιτευτών του ΛΚ με τον Μεταξά, ξεκίνησε μια εσωτερική προσπάθεια στους κόλπους του κόμματος με ηγέτη τον Παναγή Τσαλδάρη για μια αρχική υποτυπώδη οργάνωση ενόψει των εκλογών.[1030]

- ***Η πρωτοβουλία Ζαΐμη για γεφύρωση του χάσματος και το ναυάγιο της (Αύγουστος 1923)***

[1021] F.O. 371/9896, *ετήσια έκθεση της πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα,* Bentinck προς McDonald, Αθήνα, 29 Νοεμβρίου 1923.
[1022] *Πρωτεύουσα*, *14.4.1923*, άρθρο: «Διά τους ζητούντας πιστοποιητικά».
[1023] *Καθημερινή, 13.4.1923*, άρθρο: «Ολίγα οικογενειακά».
[1024] Για το περιεχόμενο των τριών συναντήσεων, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., σ. 246-247.
[1025] Hering, *τόμος Β΄*, ό.π., σ. 1109.
[1026] Ο Βασίλειος Σαγιάς ήταν μια εμβληματική πολιτική προσωπικότητα για το ΛΚ, καθώς ήταν στενός συγγενής του Γούναρη και είχε εξοριστεί την τριετία 1917-1920. Εξελέγη βουλευτής με το ΛΚ στις εκλογές 1932, 1933, 1935, 1936, βλ. Κούκουνας, *Οι Έλληνες πολιτικοί*, ό.π., σ. 224-225.
[1027] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 19ης Ιουλίου 1923, σ. 259. Είχε προηγηθεί επίσημη διάψευση δύο μήνες πριν στην Καθημερινή, βλ. *Καθημερινή, 18.5.1923*.
[1028] *Πρωτεύουσα, 14.9.1923.*
[1029] Τουρκοβασίλης, ό.π., σ. 33.
[1030] *Εσπερινή. 30.7.19223.*

Μετά την οριστική υπογραφή της Συνθήκης της Λοζάνης,[1031] ακολούθησε το δραματικό επεισόδιο Tellini με τον βομβαρδισμό και κατάληψη της Κέρκυρας από τους Ιταλούς του Mussolini στις 31 Αυγούστου 1922.[1032] Ο τελικός διακανονισμός της Κ.Τ.Ε. επέβαλλε την αποχώρηση των Ιταλών, αλλά ταπείνωσε την Ελλάδα, καθώς ικανοποίησε τα περισσότερα από τα αρχικά ιταμά αιτήματα του ιταλικού τελεσιγράφου, επιδικάζοντας αποζημιώσεις υπέρ της αναδεικνύοντας έτσι την ελληνική διεθνή διπλωματική απομόνωση. Σε όλη την διάρκεια των διαπραγματεύσεων ο αντιβενιζελισμός και οι πολιτικοί εκφραστές του στήριξαν την κυβέρνηση, χωρίς να ασκήσουν αντιπολίτευση ούτε καν στον Πολίτη που τον θεωρούσαν υπεύθυνο για την εκτέλεση των *Έξι*.[1033]

Μέσα σε αυτό τον διπλωματικό κυκεώνα σοβαρών προβλημάτων, η *Επαναστατική Κυβέρνηση* ήταν αναγκασμένη να ασχοληθεί και με την εσωτερική πολιτική κατάσταση. Το ζητούμενο σύμφωνα με τον Βενιζέλο ήταν ο τερματισμός του εσωτερικού εμφυλίου με την διενέργεια ελεύθερων εκλογών ώστε να επαναλειτουργήσει ο κοινοβουλευτισμός.[1034] Ο αντιβενιζελισμός όμως δεν έδειχνε σημάδια συμβιβασμού, ενώ ο πλέον ισχυρός πόλος του, οι Ελευθερόφρονες, αύξαναν απειλητικά την επιρροή τους λόγω της αδιαλλαξίας τους. Ως τελευταία προσπάθεια ανάσχεσης της ανόδου Μεταξά, προβλήθηκε ο Ζαΐμης ο οποίος είχε εξασφαλίσει την επιδοκιμασία του Βενιζέλου και της *Επαναστατικής Κυβέρνησης*, ως συμφιλιωτική πρόταση προς τους αντιβενιζελικούς.[1035] Ήδη η συμβιβαστική περίπτωση Ζαΐμη είχε συζητηθεί ακόμη και από τα τέλη του 1922, ενώ είχε την υποστήριξη ισχυρών στελεχών του ΛΚ, όπως ο Γεώργιος Μερκούρης.

Ο Ζαΐμης επανεμφανίστηκε στο πολιτικό προσκήνιο στα τέλη Ιουλίου μετά την οριστική υπογραφή της συνθήκης της Λοζάνης, με την ανάληψη εντολής σχηματισμού πολιτικής κυβέρνησης από την *Επανάσταση* για να διεξάγει τις εκλογές και παράλληλα την δημιουργία ενός νέου κόμματος που θα υπερέβαινε τον διχασμό. Η κίνησή του αμέσως υποστηρίχτηκε όχι μόνο από τους αντιβενιζελικούς Χαρίλαο, Ζαβιτσιάνο, Δεμερτζή, Γ. Ράλλη και τα κόμματά τους, αλλά και από πολλές ανεξάρτητες αντιβενιζελικές προσωπικότητες όπως ο Πωπ, ο Μερκούρης, ο Ευταξίας, ο Σλήμαν και ο Τριανταφυλλάκος.[1036] Επίσης, σύμφωνα με τον Πιπινέλη, την κίνηση Ζαΐμη στήριξε παρασκηνιακά και ο Βασιλιάς Γεώργιος, καθώς αντιλαμβανόταν ότι ένας συμβιβασμός μεταξύ των δύο παρατάξεων θα στερέωνε το στέμμα του.[1037] Το σενάριο αυτό όμως δυσαρέστησε τους περισσότερους αδιάλλακτους αντιβενιζελικούς ασχέτως κομματικής τοποθέτησης[1038] που δεν ήθελαν καμία συνδιαλλαγή με την *επαναστατική κυβέρνηση*, ενώ και ο ίδιος ο Ζαΐμης δεν συγκέντρωνε πολλές συμπάθειες στις τάξεις του αντιβενιζελισμού[1039] λόγω της αμφιλεγόμενης και επαμφοτερίζουσας πολιτικής του προϊστορίας.[1040] Έτσι ο Μεταξάς τορπίλισε μάλλον εύκολα κάθε πιθανότητα αντιβενιζελικής υποστήριξης του Ζαΐμη, χαρακτηρίζοντας την παρουσία

[1031] Για το πλήρες κείμενο της συνθήκης σε Συλλογικό έργο, *Λωζάννη 1923*, ό.π., σ. 235-306.
[1032] Αναλυτικά για το επεισόδιο σε: Ιωάννης Παπαφλωράτος, *Το επεισόδιο Tellini/Κέρκυρας – αιτία και εξέλιξη μιας διεθνούς κρίσεως*, διδακτορική διατριβή Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2004.
[1033] Στο ίδιο, σ. 224-225.
[1034] *Ελεύθερον Βήμα, 26.7.1923.*
[1035] *Καθημερινή, 8.8.1923.*
[1036] *Πρωτεύουσα*, *4.8.1923*.
[1037] Πιπινέλης, Γεώργιος Β΄, σ. 60.
[1038] *Πρωτεύουσα, 4.8.1923*, άρθρο: «Προς τον κ. Αλέξανδρον Ζαΐμην».
[1039] *Πρωτεύουσα, 31.8.1923*, άρθρο: «Ο κ. Ζαΐμης και η αριθμητική».
[1040] *Καθημερινή, 10.8.1923.*

του ως ένα τέχνασμα των βενιζελικών για να διασπάσουν τον αντίπαλο τους,[1041] ενώ υπενθύμισε ότι ο Ζαΐμης είχε μεγάλες ευθύνες ως πρωθυπουργός, για την αναγκαστική φυγή του Βασιλιά Κωνσταντίνου το 1917.[1042]

Στα τέλη Αυγούστου σχεδόν όλοι οι αντιβενιζελικοί πολιτευτές που είχαν στηρίξει δημοσίως τον Ζαΐμη και την προσέγγιση με την *Επαναστατική Επιτροπή*, αντιλαμβανόμενοι τη δυσαρέσκεια της αντιβενιζελικής κοινής γνώμης, πήραν αποστάσεις από την πρωτοβουλία. Ο Μεταξάς πανηγύριζε για την εξέλιξη καθώς θεωρούσε ορθά ότι με την αποτυχία Ζαΐμη είχε απαλλαγεί μεμιάς τόσο από τους παλαιοκομματικούς, αλλά και από τα νέα κόμματα που έτειναν να δημιουργηθούν.[1043] Ο Δεμερτζής ενημέρωσε τον Άγγλο επιτετραμμένο Bentinck, ότι δεν μπορούσε πλέον να στηρίξει την συμβιβαστική λύση Ζαΐμη αν δεν προσφέρονταν πολιτικά ανταλλάγματα από την *Επαναστατική Επιτροπή*, όπως η απελευθέρωση των Γούδα και Στρατηγού.[1044] Αλλά και ο ίδιος ο Ζαΐμης οδήγησε τις διαπραγματεύσεις του με την κυβέρνηση Γονατά σε αδιέξοδο, αντιλαμβανόμενος ότι η κίνηση του δεν έβρισκε την απαιτούμενη απήχηση στην αντιβενιζελική κοινή γνώμη και στο σύνολο του πολιτικού κόσμου.[1045] Το ναυάγιο με τον Ζαΐμη προβλημάτισε έντονα την *Επανάσταση* και τόσο ο βενιζελικός δήμαρχος Αθηναίων Φωκίων Νέγρης[1046] όσο και ο Δ. Λαμπράκης ζήτησαν από τον Βενιζέλο να επέμβει προσωπικά στον Ζαΐμη με τον οποίο διατηρούσε επαφή, ώστε να μην ματαιωθεί οριστικά η μελετώμενη πολιτική λύση.[1047]

13. Η προεκλογική περίοδος και η αναβίωση του Διχασμού (Σεπτέμβριος – Οκτώβριος 1923)

Από τις εργώδεις προσπάθειες της *Επανάστασης* να προχωρήσει η πρωτοβουλία Ζαΐμη, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι επεδίωκε έναν συμβιβασμό, καθώς την ανησυχούσε η εκ νέου συσπείρωση των αντιβενιζελικών και η άνοδος του Μεταξά. Και αυτό γιατί υπέφωσκε ο φόβος για αντίποινα των αντιβενιζελικών εναντίον των στρατιωτικών ηγετών της *Επανάστασης* για την εκτέλεση των *Έξι* αν καταλάμβαναν την εξουσία.[1048] Φαίνεται πάντως ότι η πολιτική ηγεσία των Φιλελευθέρων δεν μοιράζονταν τις ίδιες ανησυχίες που ίσως άλλωστε να μην την αφορούσαν, ενώ ο Βενιζέλος τορπίλισε διακριτικά την πρωτοβουλία Ζαΐμη αρνούμενος να την στηρίξει ή να προτρέψει τους πολιτευτές των Φιλελευθέρων να την στηρίξουν, ίσως γιατί κάτι τέτοιο θα εμπόδιζε την επιστροφή του στην Ελλάδα.[1049] Μετά την αποτυχία της πρωτοβουλίας Ζαΐμη, ο Γονατάς τον Σεπτέμβριο έκανε και την τελευταία συμβιβαστική πρόταση για σχηματισμό Οικουμενικής Κυβέρνησης με τη συμμετοχή του

[1041] *Καθημερινή, 20.8.1923.*

[1042] *Πρωτεύουσα, 18.8.1923· Εσπερινή, 18.8.1923.*

[1043] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 7ης Αυγούστου 1923, σ. 263.

[1044] F.O. 371/9896, *ετήσια έκθεση της πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα,* Bentinck προς McDonald, Αθήνα, 29 Νοεμβρίου 1923. Οι Γούδας και Στρατηγός παρέμειναν στη φυλακή λόγω της ποινής των ισοβίων που τους επιβλήθηκε στη δίκη των *Έξι* και η απελευθέρωσή τους έγινε μετά την οριστική υπογραφή της Συνθήκης της Λοζάνης όταν και δόθηκε μια συνολική αμνηστία.

[1045] Στο ίδιο.

[1046] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 322/14, επιστολή Φ. Νέγρη προς Βενιζέλο, 19 Αυγούστου 1923. Ο Νέγρης ζητά από τον Βενιζέλο να προβεί σε δημόσια δήλωση ότι εγκρίνει τη συμφιλίωση των κομμάτων υπό τον Α. Ζαΐμη.

[1047] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 322/15, επιστολή Δ. Λαμπράκη προς Βενιζέλο, 19 Αυγούστου 1923. Ο Λαμπράκης ζητεί τη μεσολάβησή του Βενιζέλου προκειμένου να επιτύχει η προσπάθεια συμφιλίωσης του Α. Ζαΐμη.

[1048] F.O. 371/9896, *ετήσια έκθεση της πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα,* Bentinck προς McDonald, Αθήνα, 29 Νοεμβρίου 1923.

[1049] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 269/61, επιστολή Βενιζέλου προς Νέγρη, 5 Σεπτεμβρίου 1923.

Μεταξά και των Ελευθεροφρόνων, την οποία ο Κεφαλλονίτης απέρριψε ασυζητητί παίζοντας το χαρτί της αδιαλλαξίας μέχρι τέλους.[1050] Την στροφή προς τα άκρα επιβεβαίωσε ο ίδιος ο Μεταξάς με συνέντευξή του στην *Εσπερινή*, όπου δήλωνε επίσημα ότι πλέον οι Ελευθερόφρονες διεξήγαγαν έναν αδιάλλακτο αγώνα κατά του βενιζελισμού.[1051]

Καθώς όλες οι συμβιβαστικές προσπάθειες απορρίπτονταν από τον Μεταξά, γινόταν φανερό πως ο βενιζελισμός και η *Επαναστατική Επιτροπή* δεν μπορούσαν να αφήσουν στην τύχη το αποτέλεσμα των εκλογών. Καθώς ο αντιβενιζελισμός ανεύρισκε τη ζωτικότητά του μέσω των Ελευθεροφρόνων, οι βενιζελικοί ξόρκιζαν την πιθανότητα μιας νέας εκλογικής ήττας,[1052] καθώς δεν υπήρχε ακόμη σαφής εικόνα για την προσφυγική ψήφο, ενώ πολλοί βενιζελικοί εκτιμούσαν ότι το πολιτικό κλίμα δεν είχε μεταστραφεί εντελώς υπέρ των Φιλελευθέρων.[1053] Ήδη ο Πλαστήρας με συνέντευξή του στα μέσα Μαρτίου είχε διαβεβαιώσει ότι η *Επανάσταση* δεν θα επέτρεπε μια νέα 1η Νοεμβρίου, ούτε θα ανεχόταν μια αποδοκιμασία του έργου της στις εκλογές όποτε αυτές γίνονταν.[1054] Με νέες δημόσιες δηλώσεις του τον Μάιο ο Πλαστήρας διαβεβαίωσε ότι η *Επανάσταση* δεν θα επιτρέψει να επαναληφθούν τα λάθη του παρελθόντος και ότι φροντίζει να υποδείξει το καλό προς τον λαό και εν ανάγκη να του το επιβάλει![1055]

Με προσωπικό του μήνυμα προς τον Μεταξά στις 25 Αυγούστου μέσω τρίτου προσώπου, ο Παπανδρέου τον διαβεβαίωνε ότι η *Επανάσταση* θα μεταχειριζόταν κάθε είδους νοθεία για να κερδίσουν τις εκλογές οι βενιζελικοί, ενώ στην απίθανη περίπτωση που θα έχανε τις εκλογές, η *Επανάσταση* δεν θα παρέδιδε την εξουσία.[1056] Από τις συναντήσεις του Πλαστήρα με ηγέτες της αντιβενιζελικής αντιπολίτευσης είχε εξαιρεθεί ο Μεταξάς,[1057] ενώ αύξανε η προληπτική λογοκρισία στις αντιβενιζελικές εφημερίδες.[1058] Σε όλη την περίοδο έως τον Οκτώβριο ήταν έκδηλη η αγωνία όλων των πολιτικών και στρατιωτικών προσωπικοτήτων του βενιζελισμού για την υπαρκτή πιθανότητα εκλογικής νίκης του Μεταξά,[1059] οι βενιζελικές εφημερίδες ανέφεραν ότι ο Μεταξάς οδηγεί την Ελλάδα σε αιματοκύλισμα,[1060] ενώ εκφράζονταν φόβοι ότι η άρση της λογοκρισίας του Τύπου θα επέτρεπε στα αντιβενιζελικά έντυπα να δημοσιεύσουν λεπτομερείς περιγραφές για τη μακάβρια εκτέλεση των *Έξι* που μοιραία θα συγκινούσε ένα τμήμα της κοινής γνώμης,[1061] όπως και ακριβώς έγινε.

[1050] *Πρωτεύουσα, 25.9.1923.* Αναμφίβολα η πρόταση αυτή υπαγορεύτηκε από τους ενδόμυχους φόβους της *Επαναστατικής Επιτροπής* για πιθανή εκλογική νίκη των Ελευθεροφρόνων στις ερχόμενες εκλογές.

[1051] Συνέντευξη Μεταξά Ιωάννη, «Διατί είμεθα αδιάλλακτοι», *Εσπερινή, 8.10.1923*.

[1052] Δέλτα, *Ελευθέριος Βενιζέλος*, ό.π., σ. 138-139.

[1053] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 317/78, επιστολή Αποστολόπουλου προς Βενιζέλο, 20 Σεπτεμβρίου 1922.

[1054] *Αθηναϊκή, 13.3.1923.*

[1055] Αναλυτικά για τις δηλώσεις Πλαστήρα βλ, *Νέα Ημέρα, 16.5.1923.*

[1056] «*Παπανδρέου διά Λάσκαρι. Ότι διά παντός μέσου, νοθειών, εκβιάσεων, κ.λπ θα εμποδίσουν να νικήσωμεν τας εκλογάς. Ότι εάν νικήσωμεν θα αρνηθώσι να παραδώσωσι την αρχήν. Χρήσις βίας καθ΄ημών*», βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., σ. 265-266.

[1057] *Εσπερινή, 30.7.1923.*

[1058] Είναι οφθαλμοφανής η αύξηση των λευκών πλαισίων λογοκρισίας στις στήλες του αντιβενιζελικού Τύπου μετά την 1η Σεπτεμβρίου 1923, βλ. ενδεικτικά *Εσπερινή, 19.9.1923.*

[1059] *Ελεύθερο Βήμα, 9.10.1923.*

[1060] *Καθημερινή, 18.10.1923.*

[1061] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 321/43, επιστολή Καφαντάρη προς Βενιζέλο, 20 Ιουνίου 1923.

Ο διευθυντής του Κόμματος των Φιλελευθέρων Ν. Αποστολόπουλος ενημέρωνε τον Βενιζέλο ότι μάλλον θα κέρδιζαν τις επερχόμενες εκλογές λόγω της προσφυγικής ψήφου, αλλά εξέφραζε τον φόβο ότι ο Μεταξάς μπορούσε να ενισχυθεί αποφασιστικά αν αιρόταν η λογοκρισία και υπήρχαν δημοσιεύματα για την εκτέλεση των *Έξι*.[1062] Σε άλλη του επιστολή την ίδια περίοδο προς τον Βενιζέλο, ο Αποστολόπουλος τόνιζε ότι η συσπείρωση των αντιβενιζελικών γύρω από τον Μεταξά και η ισχυρή πιθανότητα δημιουργίας μιας νέας *Ηνωμένης Αντιπολίτευσης*, περιέπλεκε την κατάσταση για τους βενιζελικούς σε πολλές εκλογικές περιφέρειες στην Παλαιά Ελλάδα (Πάτρα, Ολυμπία, Τριφυλία, Μεσσηνία κ.τ.λ.) τις οποίες έπρεπε να θεωρούν ήδη χαμένες. Παράλληλα εξέφραζε τον φόβο ότι βάσει ενδείξεων, ο Παπαναστασίου δεν θα κατάφερνε να εκλεγεί βουλευτής στην Μαντίνεια.[1063]

Για τον λόγο αυτό ο υπουργός Εσωτερικών Γεώργιος Παπανδρέου αποφάσισε να δημιουργήσει έναν νέο εκλογικό νόμο στενο-ευρείας περιφέρειας κατά περίπτωση: στην αντιβενιζελική Παλαιά Ελλάδα καθοριζόταν ως εκλογική περιφέρεια η επαρχία ενώ στις *Νέες Χώρες* ο νομός. Στον νομό Αττικής που ήταν η κρισιμότερη περιφέρεια της χώρας, η Αθήνα και ο Πειραιάς, όπου λόγω της έλευσης προσφύγων πλειοψηφούσαν οι βενιζελικοί, αποσπάστηκαν από τον υπόλοιπο νομό, που παρέμενε αντιβενιζελικός, με αποτέλεσμα οι δύο πόλεις να εκλέγουν τριάντα ένα βουλευτές και το υπόλοιπο του νομού μόλις τρεις. Εκτός αυτού, αποσπάστηκαν σε ξεχωριστούς εκλογικούς καταλόγους οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης και οι μουσουλμάνοι της Θράκης, εξέλιξη που εκμηδένιζε τις πιθανότητες των αντιβενιζελικών για εκλογική επιτυχία στις περιοχές αυτές.[1064] Η αυθαίρετη αλλαγή του υφιστάμενου εκλογικού νόμου χωρίς έγκριση από την Βουλή ήταν αντισυνταγματική, αλλά το άλλοθι των κυβερνόντων ήταν ότι η Χώρα βρισκόταν σε *επαναστατική κατάσταση*.[1065] Επίσης η *Επαναστατική Επιτροπή* είχε σχέδιο να οργανώσει τους πρόσφυγες σε λόχους και να τους οδηγήσει μαζικά στις κάλπες υπό την συνοδεία προσφύγων αξιωματικών της εμπιστοσύνης της.[1066] Η καθιέρωση του νέου εκλογικού νόμου απογοήτευσε τα στελέχη των Ελευθεροφρόνων, αλλά ο Μεταξάς παρέμεινε αταλάντευτος, πίστεψε ότι θα νικούσε και με την στενή περιφέρεια και προσπάθησε να κινητοποιήσει όλο τον αντιβενιζελικό πολιτικό μηχανισμό των επαρχιών, με συνεχείς επαφές και συνεννοήσεις για τον σχηματισμό των συνδυασμών του κόμματος.[1067]

Ο Καφαντάρης σε επιστολή του προς τον Βενιζέλο χαρακτήριζε τις επερχόμενες εκλογές ως *«εντελώς εικονικές»*,[1068] λόγω της υφιστάμενης λογοκρισίας και των πιέσεων που ασκούσε η *στρατιωτική κυβέρνηση*. Όταν η *Επαναστατική Κυβέρνηση* ήρε την λογοκρισία που κυρίως αφορούσε τις αντιβενιζελικές εφημερίδες, λίγες ημέρες μετά την απενέφερε μερικώς απαγορεύοντας κάθε δημοσίευμα που θα αναφερόταν στον Βασιλιά Κωνσταντίνο και στην εκτέλεση των *Έξι*.[1069] Αλλά η *Επαναστατική Επιτροπή* δεν έκρυβε τις προθέσεις της έναντι

[1062] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Ν. Αποστολόπουλου, φάκ. 4.1, επιστολή Αποστολόπουλου προς Βενιζέλο, 12 Αυγούστου 1923.

[1063] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Ν. Αποστολόπουλου, φάκ. 4.1, επιστολή Αποστολόπουλου προς Βενιζέλο, 20 Σεπτεμβρίου 1923.

[1064] Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 33.

[1065] F.O. 371/9896, *ετήσια έκθεση της πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα,* Bentinck προς McDonald, Αθήνα, 29 Νοεμβρίου 1923.

[1066] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Ν. Αποστολόπουλου, φάκ. 4.1, επιστολή Αποστολόπουλου προς Βενιζέλο, 20 Σεπτεμβρίου 1922.

[1067] *«Δίδω σε όλους θάρρος. Ο αγών με μεθύσκει. Θα παλαίσω και θα νικήσω. Αρχίζω καταρτισμόν συνδυασμών, καλώ φίλους εξ επαρχιών. Εργάζομαι μέχρι βαθείας νυκτός»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 7ης Σεπτεμβρίου 1923, σ. 268.

[1068] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 321/43, επιστολή Καφαντάρη προς Βενιζέλο, 20 Ιουνίου 1923.

[1069] *Καθημερινή*, *14.10.1923.*

των αντιβενιζελικών ούτε καν στις δημόσιες τοποθετήσεις της. Σε συνέντευξή του ο Πλαστήρας τόνιζε πως ακόμη και μετά τις εκλογές δεν θα επέτρεπε στη *«σήψη»* και την «*προδοσία*» να «*σηκώσουν κεφάλι*».[1070] Σε άλλη συνέντευξή του εν μέσω προεκλογικής περιόδου χαρακτήριζε τον Μεταξά *«ανίσχυρο μορμολύκειο ανάξιο για κάθε σοβαρό υπολογισμό».*[1071] Επίσης σε συνάντησή του με τον Άγγλο Atsley στο σπίτι του Σκεύου Ζερβού, ο Πλαστήρας του αποκάλυψε ότι η *Επανάσταση* σκόπευε να διατηρήσει υπό τον έλεγχο της τα υπουργεία Στρατιωτικών και Ναυτικών ασχέτως αποτελέσματος των εκλογών.[1072]

Στις 17 Σεπτεμβρίου 1923 ο Ζαΐμης οριστικά δήλωσε αποχή από τις εκλογές και αποχώρηση από την πολιτική και ομοίως αποσύρθηκε και ο Χαρίλαος με τον *συνασπισμό των εργαζόμενων τάξεων*,[1073] καθώς είχε διαβληθεί από τους Ελευθερόφρονες ως υπερασπιστής του κεφαλαιοκρατισμού.[1074] Οι αποχωρήσεις αυτές ευνόησαν τον Μεταξά και τους αδιάλλακτους μεγιστοποιώντας τη συσπείρωση του αντιβενιζελισμού γύρω από τους Ελευθερόφρονες. Σημαίνουσες προσωπικότητες του χώρου στελέχωσαν τα ψηφοδέλτιά τους, όπως οι πολιτευτές Γάτος, Πανουργιάς, Μανούσος Δερλερές, Αθανάσιος Περρωτής, Νικόλαος Βελέντζας, Κολυβάς και Ντίνος Τσαλδάρης που θα αποτελέσουν τη ραχοκοκαλιά του κόμματος των Ελευθεροφρόνων τα επόμενα χρόνια.[1075] Επίσης αναγγέλθηκαν πολλά ονόματα πολιτευτών που προέρχονταν από το ΛΚ,[1076] ενώ η *Πρωτεύουσα* αναγνωρίζει πλέον την απόλυτη επικράτηση των Ελευθεροφρόνων στο χώρο του αντιβενιζελισμού.[1077] Σημαντική ήταν και η προσχώρηση του ισχυρού πολιτευτή Λακωνίας Δ. Πετρακάκου[1078] που είχε συνεργαστεί με το ΛΚ στο παρελθόν και εκπροσωπούσε το παλαιό αντιβενιζελικό κόμμα του κορυφαίου νομομαθή Νικόλαου Δημητρακόπουλου.[1079] Ακόμη και το προπύργιο του ΛΚ, η *Καθημερινή* με πρωτοσέλιδο άρθρο της έδινε την υποστήριξή της στον Μεταξά παραμερίζοντας τις κομματικές και προσωπικές διαφορές.[1080] Και όχι μόνο τη στήριξη, αλλά απαιτούσε από όλα τα αντιβενιζελικά στελέχη να δείξουν πειθαρχία στα κελεύσματα του Μεταξά ώστε να μην δημιουργηθούν περισσότεροι του ενός αντιβενιζελικοί συνδυασμοί σε κάθε περιφέρεια.[1081] Άλλωστε οι Ελευθερόφρονες είχαν το ακαταμάχητο πλέον επιχείρημα ότι ως ισχυρότερο κόμμα όφειλαν να συγκεντρώσουν την υποστήριξη όλων των δυνάμεων του αντιβενιζελισμού ώστε να μην διασπαστεί ο αγώνας.

[1070] Hering, *τόμος Β΄*, ό.π., σ. 1024.

[1071] *Μακεδονία*, *10.10.1923.*

[1072] F.O. 371/9896, *ετήσια έκθεση της πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα,* Bentinck προς McDonald, Αθήνα, 29 Νοεμβρίου 1923· Μαρκέτος, *Ο Αλέξανδρος. Παπαναστασίου και η εποχή του*, ό.π., σ. 729.

[1073] *Πρωτεύουσα, 18.9.1923.*

[1074] Οι μεταξικές εφημερίδες χαρακτήριζαν το κόμμα του Χαρίλαου ως *«Συνασπισμό των κεφαλαιοκρατών»* συντηρώντας το αντιπλουτοκρατικό πνεύμα που χαρακτήριζε τον φιλοβασιλικό τύπο την προηγούμενη περίοδο, βλ. Μαργιούλας, ό.π., σ. 58.

[1075] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., σ. 261-273. Εκτός αυτών φέρονταν ως συνεργαζόμενοι και οι Ιωάννης Μάλλωσης, Εμμανουήλ Λαδόπουλος, Βασίλειος Μαρκεζίνης και ο Στρατηγός Ιωαννίδης, βλ. *Καθημερινή, 11.10.1923.*

[1076] Στους συνδυασμούς των Ελευθεροφρόνων αναγγέλθηκαν Καρπετόπουλος (Άργος), Μουτζουρίδης (Ναυπλία), Σαγιάς (Πατρών), όλοι παλαιοί πολιτευτές του ΛΚ, αλλά και ο απόστρατος Στρατηγός Φράγκου στη Λάρισα, βλ. *Εσπερινή, 17.9.1923.*

[1077] *Πρωτεύουσα, 12.10.1923.*

[1078] *Εσπερινή, 18.10.1923.*

[1079] Ο Δημήτριος Πετρακάκος είχε διατελέσει Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Δικαιοσύνης κατά την αναθεώρηση του Συντάγματος το 1911 με υπουργό τον νομομαθή και μετέπειτα αντιβενιζελικό Νικόλαο Δημητρακόπουλο, βλ. Δημήτριος Πετρακάκος, *Κοινοβουλευτική ιστορία της Ελλάδος τόμος έβδομος:1910-1912*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα χ.χ.

[1080] *Καθημερινή, 4.10.1923*, άρθρο: «Η Άρνησις».

[1081] *Καθημερινή, 9.10.1923*, άρθρο: «Το έγκλημα.».

Πάντως οι ισχυροί πολιτευτές του ΛΚ δεν δέχονταν να συνεργαστούν με τους Ελευθερόφρονες[1082] παρά το γεγονός της φανερής αδυναμίας του κόμματός τους να σχηματίσει ψηφοδέλτια σε πανελλαδική κλίμακα,[1083] ενώ σε επίσημο ανακοινωθέν τους αφήνουν τα πρώτα υπονοούμενα ότι ίσως απέχουν από τις εκλογές λόγω της υφιστάμενης λογοκρισίας.[1084] Εν μέσω της πολιτικής κατάρρευσης του ΛΚ, ο Παναγής Τσαλδάρης με δημόσιο μήνυμά του δήλωσε πίστη στις πολιτικές αρχές του Γούναρη και σε συνάντησή του με τον Μεταξά στα μέσα Οκτωβρίου, του μετέφερε τη θέλησή του να αναδημιουργήσει το ΛΚ παρά τις αντίθετες συμβουλές και υποδείξεις του τελευταίου![1085] Η δραστηριότητα που ανέπτυξε ο Τσαλδάρης τις επόμενες ημέρες υπέσκαπτε την ενότητα του αντιβενιζελισμού γύρω από τους Ελευθερόφρονες, κάτι που εξόργιζε τον Μεταξά.[1086] Οι ρίζες της μετέπειτα σφοδρής σύγκρουσης των δύο ηγετών του αντιβενιζελισμού βρίσκονται ακριβώς σε αυτή την περίοδο.

Ακολούθως οι κρατικές πιέσεις κατά του Μεταξά αυξάνονταν, η *επαναστατική κυβέρνηση* λογόκρινε[1087] ή έπαυε την κυκλοφορία τοπικών αντιβενιζελικών εφημερίδων,[1088] τα γραφεία του κόμματός του και των εφημερίδων που τον υποστήριζαν παρακολουθούνταν, υποκλέπτονταν οι επιστολές του[1089] και τα τηλεγραφήματά του, ενώ ο ίδιος δεχόταν απειλές για τη ζωή του.[1090] Ο Μεταξάς είχε αποφασίσει να μην συμβιβαστεί με την *Επαναστατική Κυβέρνηση*[1091] και τόσο οι Ελευθερόφρονες όσο και γενικότερα ο αντιβενιζελικός Τύπος απαίτησαν την παραίτηση της κυβέρνησης Γονατά και τον σχηματισμό υπηρεσιακής για τις εκλογές,[1092] ενώ κατήγγειλαν με σφοδρότητα τον εκλογικό νόμο που εξασφάλιζε μια σίγουρη νίκη στους βενιζελικούς. Επίσης οι Ελευθερόφρονες κατήγγειλαν την κυβέρνηση ότι με όχημα την παράδοση των εκλογικών βιβλιαρίων στους πρόσφυγες σχεδίαζαν τη νοθεία του εκλογικού αποτελέσματος.[1093] Στις 10 Οκτωβρίου βενιζελικοί αξιωματικοί (Μαμούρης, Χαλόφτης) επισκέφτηκαν τα γραφεία των *Χρονικών* που στήριζαν τους Ελευθερόφρονες και απείλησαν με ξυλοδαρμό τον διευθυντή της εφημερίδας για τα αντιπολιτευτικά του άρθρα εναντίον του πρωθυπουργού Γονατά.[1094] Ο Μεταξάς κατήγγειλε

[1082] *Εσπερινή, 30.7.1923*.

[1083] *Πρωτεύουσα, 12.9.1923.* Η εφημερίδα και ο εκδότης της Αρίστος Καμπάνης υπήρξαν στυλοβάτες του ΛΚ και του Γούναρη προσωπικά σε όλη την προηγούμενη περίοδο. Στην πολιτική ανάλυση της εφημερίδας σε ενεστώτα χρόνο για τα κόμματα του αντιβενιζελισμού, το *ΛΚ* δεν αναφέρεται καν.

[1084] *Πρωτεύουσα, 15.10.1923.*

[1085] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 14ης Οκτωβρίου 1923, σ. 274.

[1086] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 8ης Οκτωβρίου 1923, σ. 265-266.

[1087] *Πρωτεύουσα, 14.10.1923.*

[1088] *Καθημερινή, 11.10.1923.*

[1089] Οι Αρχές έκλεψαν με περιπετειώδη τρόπο επιστολή του Μεταξά που είχε στείλει μέσω ενός ιδιώτη ονόματι Κατσανέβα, στον Ιωάννη Σπετσιώτη στο Παρίσι στις 4 Μαρτίου 1923, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., σ. 236-237. Τελικά η επιστολή δημοσιεύτηκε στο *Ελεύθερο Βήμα* για να βλάψει τον αποστολέα της, φαίνεται όμως ότι μάλλον τον ευνόησε εντός του αντιβενιζελισμού και για τον λόγο αυτό αναδημοσιεύτηκε και από τον αντιβενιζελικό Τύπο, βλ. *Εσπερινή, 29.7.1923*. Η πρωτότυπη επιστολή υπάρχει σε: Γ.Α.Κ., Α.Ι.Μ., φάκ. 27, Κ 65.

[1090] *«Διαρκώς μου μεταφέρουν απειλάς και σχέδια δολοφονίας μου. Εβαρύνθην να τα ακούω…»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 14ης Οκτωβρίου 1923, σ. 273· «*Κ. Να ειδοποιεί ότι απεφασίσθη δολοφονία μου εντός 10 η 15 ημερών. Απόγευμα Αβατάγγελος μου λέγει ότι προ 10 ημερών του είπε Ράλλης «Τι θέλεις και πηγαίνεις με τον Μεταξά, αυτός σε 10 ημέρας θα εξαφανισθή»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 15ης Ιουνίου 1923, σ. 254.

[1091] *Καθημερινή, 27.9.1923.*

[1092] *Καθημερινή, 13.10.1923.*

[1093] Μαρία Γιώτα, *Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 12.

[1094] Γ.Α.Κ., Α.Ι.Μ., φάκ. 27, Κ 65.

την επίθεση με ανοιχτή επιστολή του στον Γονατά[1095] ενώ επακολούθησε δημόσια ανταλλαγή απειλητικών επιστολών μεταξύ τους.[1096] Παρά τις ασφυκτικές πιέσεις, η απόφαση του ήταν να συμμετάσχει στις εκλογές, υπό οποιεσδήποτε συνθήκες και αν αυτές διεξάγονταν,[1097] ετοιμάζοντας εκλογικούς συνδυασμούς σε κάθε περιφέρεια.

Η πολιτική ένταση όμως ανέβαινε κατακόρυφα και από την πλευρά των αντιβενιζελικών, οι οποίοι μετά την μερική άρση της λογοκρισίας και με την πάροδο των ημερών καταφέρονταν με οξύτατους χαρακτηρισμούς[1098] εναντίον των πολιτικών τους αντιπάλων.[1099] Όλες οι εφημερίδες των αντιβενιζελικών ασχέτως κομματικής τοποθέτησης με πύρινα πρωτοσέλιδα ζητούσαν με ένταση την παραίτηση της κυβέρνησης Γονατά ως αποτυχούσα τόσο στην εξωτερική πολιτική όσο και στην εσωτερική, καταγγέλλοντας ως *δολοφονία* την εκτέλεση των *Έξι*.[1100] Η *Νέα Ημέρα* άφηνε υπονοούμενα ότι οι ένοχοι των βενιζελικών εγκλημάτων της προηγούμενης περιόδου θα λογοδοτούσαν όταν οι Ελευθερόφρονες ανέβουν στην εξουσία.[1101] Η *Εσπερινή* κυκλοφορούσε με πρωτοσέλιδες ύβρεις εναντίον της *Επανάστασης*, του Βενιζέλου προσωπικά και με συγκεκαλλυμένες απειλές εναντίον των βενιζελικών αξιωματικών του Στρατού.[1102] Στο φύλλο της 21ης Οκτωβρίου η *Εσπερινή* με πρωτοσέλιδο άρθρο της, κατηγόρησε τους βενιζελικούς ως κοινούς εγκληματίες για την δολοφονία των *Έξι*.[1103] Ακόμη και το μετριοπαθές συντηρητικό κόμμα του Ράλλη με ανακοίνωσή του κατήγγειλε τη λογοκρισία, την στρατοκρατία και την πολιτική εκμετάλλευση των προσφύγων ζητώντας σύγκληση του συμβουλίου του στέμματος και σχηματισμό Οικουμενικής Κυβέρνησης ως της μόνης λύσης στο πολιτικό αδιέξοδο.[1104]

Είναι πάντως γεγονός ότι η λογοκρισία του Τύπου είχε φτάσει στο απροχώρητο στη συγκεκριμένη περίοδο, καθώς ακόμη και ο ίδιος ο Καφαντάρης διαμαρτυρήθηκε έντονα με επιστολή του στον Πλαστήρα για την λογοκρισία ακόμη και των δικών του δηλώσεων, απειλώντας με αποχή από τις εκλογές.[1105] Καθώς η κατάσταση σταδιακά εκτραχυνόταν η Χώρα βάδιζε ολοταχώς προς μια εσωτερική εμφύλια σύγκρουση με απρόβλεπτα αποτελέσματα κάτι που φόβιζε τους κυβερνητικούς,[1106] ο Γονατάς έκανε δημόσια έκκληση στις αντιπολιτευόμενες εφημερίδες να πάψουν τα εμπρηστικά δημοσιεύματα και να μην

[1095] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., σ. 786-787.

[1096] Η εχθρική ανταλλαγή επιστολών μεταξύ Γονατά – Μεταξά σε Γ.Α.Κ., Α.Ι.Μ., φάκ. 27, Κ 65. Αναλυτικά όλο το χρονικό και σε *Εσπερινή, 15.10.1923.*

[1097] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 13ης Σεπτεμβρίου 1923, σ. 269· *Καθημερινή, 13.10.1923.*

[1098] *Πρωτεύουσα, 12.8.1923.* Η εφημερίδα στο βασικό της άρθρο χαρακτηρίζει τον Κουντουριώτη φθαρμένο έπιπλο καθώς σε δηλώσεις του χαρακτήρισε τους αντιβενιζελικούς *«στυγνούς και ωχρούς κακούργους».*

[1099] Χαρακτηριστικό παράδειγμα το πρωτοσέλιδο άρθρο της *Πρωτεύουσας* για τον Γ. Παπανδρέου. *«Ο τυχάρπαστος ανθρωπίσκος, ο άνευ ηθικής και άνευ έρματος, ο ανοηταίνων οικτρώς εις πάσαν περίστασιν, ο κυνικός αυτός τύπος του άνευ αξίας αρριβιστού, ο αδέξιος δικηγορίσκος, ο ζημίας μόνον και εμπόδια εν παντί και πάντοτε προβάλλων, ο παληανθρωπίσκος, κνόδαλον οικτρόν τυχαίως αναρριχηθέν..».* Στο ίδιο φύλλο είχε αντίστοιχο άρθρο για τον Πάγκαλο, βλ. *Πρωτεύουσα, 18.10.1923*.

[1100] *Πρωτεύουσα 19.10.1923*, άρθρο: «Αναπολόγητος».

[1101] *Νέα Ημέρα, 4.6.1923.*

[1102] *Εσπερινή, 17.10.1923.*

[1103] *Εσπερινή, 21.10.1923.*

[1104] Ανακοίνωση Συντηρητικού κόμματος προς τον ελληνικό λαό, βλ. *Πρωτεύουσα, 17.10.1923.*

[1105] Στην επιστολή ο Καφαντάρης κατηγορούσε την *Επανάσταση του 1922* ότι είχε εκφυλιστεί σε ένα σύστημα καθαρώς προσωπικής βίας. Επιστολή Καφαντάρη προς Πλαστήρα 14ης Οκτωβρίου 1923 σε: Δημήτριος Ν. Αγραφιώτης, *Γεώργιος Καφαντάρης*, Τυπογραφείο «Προμηθεύς», Αθήνα 1983, σ. 89-90.

[1106] F.O. 371/9896, *ετήσια έκθεση της πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα,* Bentinck προς McDonald, Αθήνα, 29 Νοεμβρίου 1923.

εκλαμβάνουν την ανοχή της *Επανάστασης* ως αδυναμία. Στις 19 Οκτωβρίου η *Επανάσταση* έκανε μια επίδειξη δύναμης με μια αιφνιδιαστική παρέλαση στρατού και των τεθωρακισμένων αυτοκινήτων στο κέντρο των Αθηνών, στέλνοντας μήνυμα ισχύος στους αντιβενιζελικούς.[1107]

14. Η κυοφορία του κινήματος Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου και η εμπλοκή Μεταξά (Ιανουάριος – Οκτώβριος 1923)

Αλλά και στους κόλπους του Στρατού η κατάσταση δεν ήταν ομαλότερη, καθώς υπέφωσκε ένα ισχυρό ρεύμα αμφισβήτησης της *Επανάστασης* και των σκοπών της. Αρκετοί μεσαίοι αξιωματικοί αντιβενιζελικής προέλευσης (πολλοί εξ αυτών είχαν επανέλθει μετά την αντιβενιζελική εκλογική νίκη το 1920) είχαν σε πρώτο χρόνο στηρίξει πρόθυμα την *Επανάσταση του 1922* ως υπερκομματική λύση που επέβαλλε η κρισιμότητα της κατάστασης και το μέγεθος της Μικρασιατικής Καταστροφής.[1108] Η ολική επαναφορά του βενιζελικού κράτους και η εκτέλεση των *Έξι* είχαν αποδείξει έμπρακτα ότι η *Επανάσταση* δεν ήταν ένα ανεξάρτητο αυτοφυές στρατιωτικό κίνημα, αλλά η στρατιωτική εμπροσθοφυλακή των βενιζελικών και ένας κινητήριος μοχλός για την έκπτωση της βασιλικής δυναστείας.[1109] Επίσης ήδη η *Επανάσταση* είχε προβεί σε μαζικές αποστρατείες αντιβενιζελικών τόσο στον Στρατό όσο και στο Ναυτικό και αυτό είχε διασαλεύσει τις ισορροπίες, ενώ τους γέμιζε με καχυποψία για το μέλλον τους στην ιεραρχία.[1110]

Έτσι συμπτύχθηκε μια δυναμική συνωμοτική ομάδα βασιλοφρόνων αξιωματικών γνωστή ως *ομάδα Ταγματαρχών* με κυριότερα μέλη τους ταγματάρχες Σκυλακάκη, Πολύζο, Τσολάκογλου, Παπαδήμα και τον λοχαγό πυροβολικού Κωνσταντίνο Μανιαδάκη, γνωστοί και ως *«μαύροι»*, λόγω των μαύρων κοκαλένιων δαχτυλιδιών που φορούσαν σε ένδειξη πένθους για την εκτέλεση των *Έξι*. Σύμφωνα με εσωτερική μεταγενέστερη έκθεση, η συνομωσία είχε αρχίσει να εξυφαίνεται ήδη από την εποχή της συγκρότησής της Στρατιάς του Έβρου και κορυφώθηκε τον Αύγουστο μετά την επιστροφή των μονάδων στις έδρες τους.[1111] Η κυριότερη επιδίωξή τους ήταν η διατήρηση της Βασιλείας και η απομάκρυνση από την εξουσία της *Επαναστατικής Επιτροπής.* Μετά τη σάρωση του *Στρατιωτικού Συνδέσμου* και όλων των υπολοίπων βενιζελικών φατριών και την έμμεση απόδοση της εξουσίας στον αντιβενιζελισμό. Για τον λόγο αυτό η ομάδα βρισκόταν μέσω εκπροσώπων της σε στενή επαφή με τον Ιωάννη Μεταξά από τις 30 Ιουλίου 1923 με τακτικές νυχτερινές συναντήσεις στις οποίες τον ενημέρωναν για την πρόοδο της συνομωσίας τους.

Παράλληλα, δυσαρέσκεια υπήρχε και σε πολλούς ανώτατους βενιζελικούς αξιωματικούς από τον παραμερισμό τους και την αφαίρεση της διοίκησης των μονάδων τους με την προώθηση σε αυτές νεότερων στην ιεραρχία αξιωματικών που είχαν ως μοναδικό προσόν την συμμετοχή τους στην φατρία της *Επαναστατικής Επιτροπής*, ή την συμμετοχή

[1107] *Εσπερινή, 20.10.1923.*

[1108] Ιωάννης Β. Δασκαρόλης, *Στρατιωτικά κινήματα στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου,* Γνώμων εκδοτική, Αθήνα 2012, σ. 19-20.

[1109] Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, *Θωμάς Πεντζόπουλος*, ό.π., σ. 23.

[1110] Φερεντίνος, τόμος 3ος, ό.π., σ. 371.

[1111] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 356/45, «έκθεση σχετικά με τους κινηματίες της Αντεπανάστασης του Οκτωβρίου του 1923 και την εξύφανση της συνομωσίας τους».

τους στον *Στρατιωτικό Σύνδεσμο.*[1112] Έτσι σταδιακά διαμορφώθηκε μια ετερόκλητη συμμαχία ανώτερων και ανώτατων βενιζελικών και βασιλοφρόνων αξιωματικών που σκοπό είχε να ανατρέψει την κυβέρνηση Γονατά, επιβάλλοντας την αποκατάσταση της επετηρίδας στον στρατό καθώς και ανόθευτες εθνικές εκλογές με τον προηγούμενο εκλογικό νόμο. Επικεφαλής της κίνησης τέθηκαν οι βενιζελικοί υποστράτηγοι Παναγιώτης Γαργαλίδης και Γεώργιος Λεοναρδόπουλος που είχαν προσωπικούς λόγους δυσαρέσκειας καθώς είχαν παραγκωνιστεί από την *Επανάσταση*. Την τριανδρία της ηγεσίας του κινήματος συμπλήρωνε ο συνταγματάρχης Γεώργιος Ζήρας αμφίρροπης πολιτικής τοποθέτησης, ένας παλαιάς κοπής αξιωματικός. Τους τρεις βενιζελικούς αξιωματικούς έπεισε η *ομάδα Ταγματαρχών* μέσω του Σκυλακάκη να ηγηθούν στο κυοφορούμενο κίνημα υποσχόμενοι ότι αυτό θα ήταν ακομμάτιστο, ανανεωτικό για το στράτευμα και αδέσμευτο από πολιτικές επιρροές. Το πιθανότερο όμως είναι ότι μετά από μια πιθανή επικράτηση του κινήματος, οι δύο βενιζελικοί υποστράτηγοι θα παραμερίζονταν από την *ομάδα Ταγματαρχών* που ήλεγχε τη μεγάλη πλειοψηφία των μεσαίων αξιωματικών που θα κινούνταν.

Το σχέδιο των κινηματιών προέβλεπε την συμφωνημένη μέρα να στασιάσει το Δ΄ Σώμα Στρατού στην Καβάλα, το Β΄ Σώμα Στρατού στην Πελοπόννησο που θα κινούνταν για να επιβάλλουν την *αντεπανάσταση* σε Θεσσαλονίκη και Αθήνα αντίστοιχα. Ουσιαστικά όμως εμπεριείχε τα σπέρματα της τελικής αποτυχίας του, καθώς δεν προέβλεπε στρατιωτική εξέγερση στις πόλεις της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης που ήταν και τα κέντρα των πολιτικών εξελίξεων. Επίσης δεν προέβλεπε καμία κίνηση στο Ναυτικό, καθώς οι μυημένοι βασιλόφρονες αντιπλοίαρχοι ε.α. Αλέξανδρος Σακελλαρίου και Επαμεινώνδας Καββαδίας που κλήθηκαν από την *ομάδα Ταγματαρχών* να καταλάβουν το θωρηκτό *Αβέρωφ*, αρνήθηκαν να κινηθούν επειδή δεν είχαν την έγκριση των αρχηγών της *αντεπανάστασης.* Οι δύο αρχηγοί των *αντεπαναστατών* ήταν ικανοί αξιωματικοί, αλλά δεν είχαν ούτε την πείρα ούτε την αποφασιστικότητα που απαιτούσαν τέτοιου είδους στασιαστικές ενέργειες. Ουσιαστικά οι κινηματίες είχαν σχεδιάσει μια ένοπλη διαμαρτυρία του στρατού κατά το προηγούμενο της *Επανάστασης στο Γουδή* το 1909. Είναι χαρακτηριστικό ότι το σύνθημα των στασιαστών ήταν *«Ελευθερία – Συμφιλίωσις»*. Ακόμα και το σχέδιο που είχε εκπονήσει ο Λεοναρδόπουλος και το είχε στείλει σε όλους τους μυημένους προέβλεπε αιματοχυσία μόνο αν αυτό *«εκρίνετο απολύτως αναγκαίον»*.

Μάταια ο Ιωάννης Μεταξάς στις μυστικές συναντήσεις του με τους κινηματίες ταγματάρχες, τους τόνιζε ότι η *Επαναστατική Επιτροπή* θα αμυνόταν μέχρις εσχάτων και ότι το κλειδί της επιτυχίας βρισκόταν στον αιφνιδιασμό και στην επικράτηση στην Αθήνα. Παράλληλα απορρίφθηκε από τους κινηματίες και η λογική πρόταση του Μεταξά, οι Γαργαλίδης και Λεοναρδόπουλος να κινηθούν στην Μακεδονία ως πιο πιθανοί να εμπνεύσουν εμπιστοσύνη στους εκεί βενιζελικούς κατά πλειοψηφία οπλίτες. Ο Μεταξάς στο τέλος πρότεινε στην *οργάνωση Ταγματαρχών* την ματαίωση του κινήματος καθώς δεν είχε, κατά την γνώμη του, καμία ελπίδα επιτυχίας. Η ανύπαρκτη επιρροή του Μεταξά στις αποφάσεις της *ομάδας Ταγματαρχών*[1113] αποδεικνύει ότι όχι μόνο δεν ήταν ο ιθύνων νους του κινήματος, αλλά ούτε καν εμπνευστής του.[1114] Από σχετικές νύξεις στο *Ημερολόγιό* του, φαίνεται ότι ο Μεταξάς δεν θεωρούσε τους *αντεπαναστάτες* ικανούς να πετύχουν τους

[1112] Στο ίδιο.
[1113] Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄*, σ. 159.
[1114] Hering, *τόμος Β΄*, ό.π., σ. 1110.

σκοπούς τους, ούτε εμπιστευόταν τις προθέσεις τους έναντι του ιδίου.[1115] Επίσης δεν είχε καν πειστεί ότι τελικά οι κινηματίες θα κινούνταν, καθώς συνέχιζε να ετοιμάζει τους εκλογικούς συνδυασμούς των *Ελευθεροφρόνων* σε κάθε περιφέρεια, αν και είχαν ενταθεί οι φήμες ότι θα αναβάλλονταν οι εκλογές. Πάντως από άλλες περικοπές του *ημερολογίου* του, φαίνεται ότι ο Μεταξάς ήθελε να γίνει το κίνημα ως μοναδική ελπίδα του αντιβενιζελισμού να επιβληθεί, καθώς ήταν βέβαιος ότι θα έχανε τις εκλογές, είτε λόγω του νέου εκλογικού νόμου, είτε λόγω κυβερνητικής νοθείας.

Από την πρώτη ημέρα που ανέβηκε στον θρόνο, ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ βρισκόταν σε πολύ δύσκολη θέση εντελώς απομονωμένος και περιστοιχισμένος από μια ομάδα φανατικών βενιζελικών αξιωματικών που μισούσαν απροκάλυπτα τόσο τον ίδιο, όσο και τον θεσμό που εκπροσωπούσε. Είχε παρακολουθήσει με αγωνία την δίκη των *Έξι*, αλλά εντελώς ανήμπορος να αντιδράσει καθώς η *Επανάσταση* του είχε αποστερήσει το δικαίωμα απονομής βασιλικής χάριτος για τους κατηγορούμενους και οι προσπάθειές του να τους σώσει περιορίστηκαν στις επαφές του με τις ξένες πρεσβείες.[1116] Ο Θρόνος διοργάνωσε μια σειρά από περιοδείες του Βασιλιά στα προπύργια των αντιβενιζελικών στην Παλαιά Ελλάδα (Πάτρα, Ολυμπία, Κόρινθος και Σπάρτη), όπου του έγινε πρωτοφανής αποθεωτική υποδοχή, αναγκάζοντας την *Επαναστατική Επιτροπή* να τις απαγορεύσει. Οι επιλογές του Γεώργιου παρέμεναν πολύ περιορισμένες λόγω του ασφυκτικού κλοιού των δημοκρατικών αξιωματικών, ενώ και ο ίδιος δεν είχε ακόμη προλάβει να αποκτήσει την στίλβη και το γόητρο που απολάμβανε ο πατέρας του στις τάξεις των αντιβενιζελικών.[1117]

Ο Γεώργιος έκανε υπομονή ελπίζοντας στη σταδιακή ομαλοποίηση της πολιτικής ζωής και τη στερέωση του θρόνου του,[1118] τηρώντας σιγή ιχθύος για τις αποτυχίες της *Επανάστασης* στην εσωτερική πολιτική και σταδιακά η κατάσταση βελτιωνόταν για τον Θρόνο, καθώς στους βενιζελικούς υπήρχε σύγκρουση μεταξύ συντηρητικών βενιζελικών και οπαδών της Αβασίλευτης. Ο Γεώργιος προσπάθησε να μην ταυτιστεί με το κόμμα των υποστηρικτών του όπως είχε κάνει ο πατέρας του,[1119] αλλά είχε προβληματιστεί από τις μεθοδεύσεις των βενιζελικών για την εκλογή της Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης. Γνώριζε πολλές λεπτομέρειες για το σχεδιαζόμενο κίνημα και όχι μόνο δεν έκανε τίποτε για να το ματαιώσει, αλλά ήλπιζε κρυφά στην επιτυχία του.[1120] Σε μυστική συνάντηση που είχε με τον Μεταξά τον Απρίλιο του 1923 αυτός του πρότεινε να μην εκδηλωθεί υπέρ των κινηματιών ούτε να συμμετάσχει στη συνομωσία, αλλά να περιμένει αυτή να πάρει την τελική μορφή της.[1121] Όταν το κίνημα εξερράγη ο Γεώργιος τήρησε αυστηρή ουδετερότητα, χωρίς να το καταδικάσει δημοσίως όταν του ζητήθηκε από την *Επαναστατική Κυβέρνηση*. Αντίθετα στη συνάντησή του με τον Γονατά ζήτησε να γίνει μια συμβιβαστική προσπάθεια ώστε να μη χυθεί αίμα, χωρίς όμως να εισακουστεί.

[1115] *«Νύκτα Κίμωνος. Συναντώ παλαιόν Φ. Διστακτικοί, αναποφάσιστοι, υστερόβουλοι»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 23ης Σεπτεμβρίου 1923, σ. 270.

[1116] Παναγιώτης Πιπινέλης, *Γεώργιος Β΄ (1890-1947)*, Ariston Books, Αθήνα 2017, σ. 75.

[1117] F.O. 371/9896, *ετήσια έκθεση της πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα,* Bentinck προς McDonald, Αθήνα, 29 Νοεμβρίου 1923.

[1118] Διάγγελμα Βασιλιά Γεώργιου Β΄ πριν το Δημοψήφισμα του 1924, βλ. *ΣΚΡΙΠ, 1.6.1927.*

[1119] F.O. 371/9896, *ετήσια έκθεση της πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα,* Bentinck προς McDonald, Αθήνα, 29 Νοεμβρίου 1923.

[1120] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 356/45, «έκθεση σχετικά με τους κινηματίες της Αντεπανάστασης του Οκτωβρίου του 1923 και την εξύφανση της συνομωσίας τους».

[1121] Πεσμαζόγλου, ό.π., σ. 145.

15. Η έκρηξη του κινήματος, η εξέλιξή του και η συμμετοχή Μεταξά (22-26 Οκτωβρίου 1923)[1122]

Τα ξημερώματα της 22ας Οκτωβρίου 1923 οι μυημένες μονάδες εξεγέρθηκαν σε όλη την Ελλάδα βάσει σχεδίου και οι *αντεπαναστάτες* έδωσαν αμέσως το κείμενο της προκήρυξής τους στον αντιβενιζελικό Τύπο γραμμένο σε χλιαρό και μετριοπαθές ύφος, ενδεικτικό των προθέσεών τους. Η προκήρυξη *προσκαλούσε* την *Επαναστατική Επιτροπή* να αυτοδιαλυθεί, την κυβέρνηση να παραιτηθεί και τον Βασιλιά να προκηρύξει ανόθευτες εκλογές με τον προηγούμενο εκλογικό νόμο. Αλλά και τα *αιτήματα* αυτά δεν είχαν απήχηση στον λαό, καθώς η διάλυση της *Επαναστατικής Επιτροπής* είχε ήδη γίνει (τουλάχιστον επισήμως) και η σχετική αναφορά έμοιαζε περισσότερο με συντεχνιακής φύσης διεκδίκηση.

Οι μονάδες του Δ΄ Σώματος Στρατού στις Σέρρες και στην Καβάλα στασίασαν σύμφωνα με το σχέδιο και ο Ζήρας προώθησε με μικρή καθυστέρηση μια δύναμη κρούσης 6.000 ανδρών (5 τάγματα και 3 πυροβολαρχίες) μέχρι το Νάρες (σημερινή Νέα Φιλαδέλφεια) Κιλκίς μέσω σιδηροδρόμου. Εκεί βρέθηκε αντιμέτωπος με την V Μεραρχία Κρήτης, ενώ στα γύρω υψώματα είχαν τοποθετηθεί ίλες Ιππικού τμήματα του Πυροβολικού και του Μηχανικού του Γ΄ Σώματος Στρατού και το 3/40 Σύνταγμα Πεζικού. Το γενικό πρόσταγμα των κυβερνητικών είχε ο Γεώργιος Κονδύλης με επιτελάρχη τον Ευριπίδη Μπακιρτζή, καθώς ο Οθωναίος απουσίαζε στην Αθήνα. Ήταν βέβαιο ότι οι στρατιώτες των δύο παρατάξεων ήταν απρόθυμοι να πολεμήσουν και να αλληλοσκοτωθούν και σε αυτές τις περιπτώσεις θα επικρατούσε αυτός που θα έκανε την πρώτη κίνηση.

Με διαταγή του Κονδύλη το κυβερνητικό πυροβολικό υπό τον λοχαγό Δημήτριο Ψαρρό έριξε μερικές εύστοχες βολές που έσπειραν τον πανικό στις τάξεις των *αντεπαναστατών* οπλιτών που έριξαν τα όπλα τους στο χώμα για να παραδοθούν, ενώ ο Ζήρας με τους αξιωματικούς που τον περιστοίχιζαν υποχώρησαν έφιπποι. Μέχρι το απόγευμα της 23ης Οκτωβρίου είχαν παραδοθεί το 20ο και το 25ο Σύνταγμα, αλλά και σε κάποιες άλλες μονάδες οι οπλίτες μετά από ρίψη φυλλαδίων με σχετική διαταγή του Οθωναίου αφόπλιζαν τους αξιωματικούς τους και τους παρέδιδαν στους κυβερνητικούς.[1123] Έτσι το πρωί της 25ης Οκτωβρίου η εξέγερση του Ζήρα στη Β. Ελλάδα είχε απομείνει χωρίς στρατό και είχε εκφυλιστεί πλήρως, ενώ ο ίδιος με τους εναπομείναντες αντιβενιζελικούς αξιωματικούς αναγκάστηκε να καταφύγει στην Σερβία ζητώντας πολιτικό άσυλο. Όλοι οι *αντεπαναστάτες* αξιωματικοί συγκεντρώνονταν μπροστά στον Λευκό Πύργο και εν μέσω γιουχαϊσμών από βενιζελικούς πολίτες, φορτώνονταν σε ατμόπλοιο για να μεταφερθούν στην Ελευσίνα και να δικαστούν.[1124]

Οι συνθήκες ήταν πολύ ευνοϊκότερες για τους κινηματίες στην Πελοπόννησο γιατί τόσο η συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων της, όσο και οι οπλίτες των μονάδων του Β΄ Σώματος Στρατού που έδρευε στην Πάτρα, ανήκαν πολιτικά στον αντιβενιζελισμό. Ξημερώματα της Δευτέρας 22 Οκτωβρίου 1923 το κίνημα επιβλήθηκε εύκολα και χωρίς να

[1122] Ιωάννης Β. Δασκαρόλης, «Το στρατιωτικό κίνημα Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου (22-28 Οκτωβρίου 1923) και η εμπλοκή του Ιωάννης Μεταξά», *περιοδικό Ιστορία Εικονογραφημένη*, τεύχος 632, Αθήνα 2021.
[1123] Δασκαρόλης, *Στρατιωτικά κινήματα,* ό.π., σ. 21-22.
[1124] *Μακεδονία, 26.10.1923.*

συναντήσει αντίσταση στην Καλαμάτα με τον ίδιο τον Γαργαλίδη και τον αντισυνταγματάρχη Καβδά, στο Ναύπλιο, στην Κόρινθο με τον Μανιαδάκη, στην Τρίπολη, ενώ στην Πάτρα ο (βενιζελικός) διοικητής του Β΄ Σώματος Στρατού Κωνσταντίνος Μανέτας συνελήφθη αμέσως και ετέθη σε περιορισμό. Στις τάξεις των *αντεπαναστατών* προσχώρησαν αντιβενιζελικοί πολίτες,[1125] παλαιοί επίστρατοι από την Πάτρα και την υπόλοιπη Πελοπόννησο και έτσι το κίνημα απέκτησε σαφέστερο πολιτικό χαρακτήρα. Σε πολλά σημεία της Πελοποννήσου κατέβαζαν τις φωτογραφίες των πρωταγωνιστών της *Επανάστασης* και ανέβαζαν αυτές του Μεταξά, ενώ οι στρατιώτες των αντεπαναστατών τραγουδούσαν το βασιλικό θούριο *«του αητού ο γιός».* Οι Γαργαλίδης και Λεοναρδόπουλος απογοητεύτηκαν καθώς αντιλήφθηκαν από την όλη ατμόσφαιρα ότι το κίνημά τους είχε καθαρά αντιβενιζελικό χαρακτήρα και έδωσαν αμέσως διαταγές για να σταματήσει κάθε πολιτική εκδήλωση.

Στην Κόρινθο βρισκόταν το στρατηγείο των *αντεπαναστατών* και σημείο συγκέντρωσης των στρατευμάτων από όλη την Πελοπόννησο, ώστε να βαδίσουν προς την Αθήνα και να πάρουν την εξουσία. Η συγκέντρωση αυτή όμως γινόταν με χαρακτηριστική βραδύτητα και καθυστέρησε δύο ολόκληρες μέρες, χρόνος πολύτιμος για τέτοιου είδους πραξικοπηματικές ενέργειες. Επίσης η ηγεσία των αντεπαναστατών δεν είχε καμία επαφή με τις υπόλοιπες φρουρές που στασίασαν ούτε κατάφερε να τις καθοδηγήσει σε μια ενιαία ενέργεια.[1126] Στο στρατηγείο των *αντεπαναστατών* σταδιακά επικρατούσε διστακτικότητα και αμηχανία καθώς έφταναν οι ειδήσεις από την βόρεια Ελλάδα για την συντριβή του Ζήρα, ενώ σημειωνόταν διάσταση απόψεων στις τάξεις τους, απόρροια της ανομοιογένειάς τους. Στις 24 Οκτωβρίου άρχισε η επίσης βραδεία προέλαση των στρατευμάτων των αντεπαναστατών προς την Αθήνα, με την διάβαση της διώρυγας της Κορίνθου.

16. Η ακαριαία αντίδραση της *Επαναστατικής Επιτροπής,* η καταστολή του κινήματος και η διαφυγή του Μεταξά στην Ιταλία (26-27 Οκτωβρίου 1923)

Όταν το κίνημα εξερράγη αιφνιδίασε την κυβέρνηση παρά το γεγονός ότι είχε ενημερωθεί για τις ύποπτες κινήσεις των *αντεπαναστατών* λίγες εβδομάδες πριν. Η πρώτη σκέψη του Γονατά ήταν να συμβιβαστεί με τους *αντεπαναστάτες* ώστε να μην χυθεί ελληνικό αίμα, αλλά μεταπείστηκε από τον Πάγκαλο. Η αδράνεια των *αντεπαναστατών* έδωσε τον χρόνο στους κυβερνητικούς να ανασυνταχθούν και να κινηθούν τολμηρότερα. Η δεύτερη μοίρα του στόλου αποβίβασε κυβερνητικές μονάδες υπό τον συνταγματάρχη Δ. Διαλέτη στον όρμο των Κεχριών, οι οποίες ανέτρεψαν χωρίς απώλειες ένα μικρό τμήμα στασιαστών που βρέθηκε στον δρόμο τους και έφτασαν γρήγορα έξω από την Κόρινθο. Στις 26 Οκτωβρίου η Κόρινθος καταλήφθηκε από κυβερνητικά στρατεύματα, ενώ η φρουρά των

[1125] Ανάμεσά τους και ο μυημένος Παναγιώτης Κανελλόπουλος που μαζί με μια ομάδα τριάντα ενόπλων αντιβενιζελικών πολιτών βοήθησαν να επιβληθεί το κίνημα στην Πάτρα. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Η ζωή μου…. (η αλήθεια για τις κρίσιμες στιγμές της Ιστορίας του Έθνους από το 1915 – 1980)*, Γιαλλέλης, Αθήνα 1985, σ. 27.

[1126] *Χρόνος, 28.2.1924*, όπου επιστολή Μανιαδάκη, Φρούραρχου της Κορίνθου, για το περιεχόμενο της συνέντευξής του με τον Μεταξά.

αντεπαναστατών υπό τον Μανιαδάκη υποχώρησε στον Ακροκόρινθο όπου συνέχισε να αμύνεται έχοντας απώλειες.[1127]

Εν τω μεταξύ ο κύριος όγκος των στασιαστών αποτελούμενος από 5.000 στρατιώτες υπό τον στρατηγό Λεοναρδόπουλο βάδιζε κυκλωτικά μέσω του όρους Πατέρα προς την Αθήνα όταν έξω από το Παλαιοχώρι συνάντησε τα στρατεύματα των κυβερνητικών υπό τον συνταγματάρχη Κωτούλα. Η άφιξη στην τοποθεσία των ενισχύσεων από την Θεσσαλονίκη υπό τον Κονδύλη το πρωί της 27ης Οκτωβρίου, έδωσε την πολυπόθητη αριθμητική υπεροχή στην *Επαναστατική Επιτροπή*, καθώς οι *αντεπαναστάτες* είχαν κυκλωθεί από υπέρτερες δυνάμεις και είχε καταστεί παράλογη κάθε συνέχιση της προσπάθειάς τους. Το απόγευμα της ίδιας ημέρας ο Πλαστήρας δέχθηκε να αμνηστεύσει όλους τους απλούς οπλίτες που έλαβαν μέρος και να υποσχεθεί επιείκεια για τα κατώτερα στελέχη. Ο Πλαστήρας με ένα λιτό του μήνυμα αποδέχτηκε τους όρους της παράδοσης δίνοντας τέλος στο ολιγοήμερη και πρόχειρα οργανωμένη *αντεπανάσταση*, που κόστισε συνολικά 41 νεκρούς. Στις επόμενες ημέρες μικρά αποσπάσματα αντιβενιζελικών υπό τους Παναγάκο και Κωνσταντίνου περιφέρονταν στην Πελοπόννησο ως αντάρτες, αλλά πολύ σύντομα παραδόθηκαν.

Ο Ιωάννης Μεταξάς είχε φύγει οδικώς από την Αθήνα τη νύχτα της 21ης προς 22α Οκτωβρίου με προορισμό την Κόρινθο, συνοδευόμενος από τους στενούς του συνεργάτες Ιωάννη Διάκο, Ντίνο Τσαλδάρη και Θεόδωρο Τουρκοβασίλη, με σκοπό να αποφύγουν τη σίγουρη σύλληψή τους. Παρέμεινε μια ημέρα κρυμμένος στο Καλαμάκι Λουτρακίου και όταν η *αντεπανάσταση* επικράτησε στην Πελοπόννησο, εμφανίστηκε αιφνιδιαστικά στο επιτελείο του Λεοναρδόπουλου στην Κόρινθο. Η προσφορά της στήριξής του, ήταν κάτι που δυσαρέστησε εμφανώς τους δύο βενιζελικούς στρατηγούς που δεν γνώριζαν τις επαφές του με την *ομάδα Ταγματαρχών* και ήθελαν να κρατήσουν την *αντεπανάσταση* ως υπερκομματική.[1128] Για να τον αποφύγουν, του ζήτησαν να μιλήσει σε συγκεντρώσεις πολιτών στην Τρίπολη και στην Πάτρα. Ο Μεταξάς συμμορφώθηκε κάνοντας ομιλίες με αντιβενιζελικό περιεχόμενο που είχαν μεγάλη προσέλευση κόσμου, αλλά παράλληλα τόνισε στους αξιωματικούς που επηρέαζε, ότι οι κινηματίες έχαναν πολύτιμο χρόνο.

Μετά την επιτυχημένη ομιλία του στην Τρίπολη επέστρεψε στην Κόρινθο στις 25 Οκτωβρίου το βράδυ, αλλά οι *αντεπαναστάτες* δεν του επέτρεψαν να εισέλθει στην πόλη μέσω του ταγματάρχη Παπαδήμα,[1129] ενώ οι δύο βενιζελικοί αντιστράτηγοι δεν επέτρεψαν κομματικές εκδηλώσεις ή ομιλίες υπέρ της Βασιλείας. Ο Μεταξάς παρέμεινε απομονωμένος σε μια έπαυλη εκτός της Κορίνθου, βλέποντας με αγωνία την ακινησία των αντεπαναστατών.[1130] Παρά την απαγόρευση ο Μεταξάς συναντήθηκε με τον Σκυλακάκη κοντά στον Ισθμό και τον προέτρεψε να αντικαταστήσουν την άβουλη ηγεσία των βενιζελικών στρατηγών και να οδηγήσουν τάχιστα τα στρατεύματα στην Αθήνα. Όταν ο Σκυλακάκης απέρριψε τις προτροπές του Μεταξά, και ο τελευταίος έμαθε για την καταστροφή των επαναστατών στη Μακεδονία, έχασε το ηθικό του και φυγαδεύτηκε στις 27 Οκτωβρίου στην Πάτρα με ειδική αμαξοστοιχία που του παρείχε ο φρούραρχος Κορίνθου

[1127] *Ελεύθερο Βήμα, 11.12.1925*, όπου επιστολή του απόστρατου Κ. Μανιαδάκη με το χρονικό των ενεργειών του κατά το επίμαχο διάστημα.
[1128] *Χρόνος, 2.3.1924.*
[1129] Στο ίδιο.
[1130] *Χρόνος, 28.2.1924.*

Κωνσταντίνος Μανιαδάκης και η στενή φιλία των δύο ανδρών ξεκίνησε με αφορμή αυτό το επεισόδιο. Η κυβέρνηση προσπάθησε να τον συλλάβει και για τον λόγο αυτό απέστειλε ειδικό απόσπασμα βενιζελικών εθελοντών στην Πελοπόννησο υπό την ηγεσία του Παντελή Καρασεβδά,[1131] αλλά ο διωκόμενος είχε μεγάλο χρονικό προβάδισμα από τους διώκτες του. Μετά από ένα κοπιώδες ταξίδι ως το Ρίο, ο Μεταξάς έφτασε πεζός στην Πάτρα και χάρις τη βοήθεια του υπολιμενάρχη Δασκαλάκη επιβιβάστηκε μεταμφιεσμένος σε εμπορικό νορβηγικό πλοίο και κατέφυγε στην Ιταλία όπου ζήτησε και έλαβε πολιτικό άσυλο.

Ο Μεταξάς στην Ιταλία κυμαινόταν μεταξύ απελπισίας, φόβου, ελπίδων και τύψεων για την αδιάλλακτη πολιτική που ακολούθησε που ίσως οδήγησε τον αντιβενιζελισμό στην ήττα και στον πολιτικό αφανισμό.[1132] Επίσης φοβόταν ότι η φυγή του θα διερμηνευόταν από τους υποστηρικτές του ως δειλία, φυγομαχία και προδοσία του αντιβενιζελικού αγώνα. Στις 1 Δεκεμβρίου 1923 ο Μεταξάς έλαβε μια πρόταση από τον Πλαστήρα μέσω απεσταλμένων στο Brindisi, σύμφωνα με την οποία παρεχόταν γενική αμνηστία, επανέκδοση εφημερίδων, ελεύθερες εκλογές τέλη Ιανουαρίου με συμμετοχή προσφύγων και αναγνώριση της νέας κατάστασης και του αποτελέσματος των εκλογών από Μεταξά. Ο Πλαστήρας ζητούσε από τον Μεταξά να αναλάβει κεντρικό ρόλο στον αντιβενιζελισμό, ενώ υποσχόταν να απενεργοποιήσει τους Οθωναίο και Πάγκαλο. Ο τελευταίος δέχθηκε χωρίς δισταγμό καθώς ο Πλαστήρας πρόσφερε πολύ περισσότερα από ό,τι περίμενε ο Μεταξάς στην κατάσταση απόλυτης αδυναμίας που βρισκόταν. Τις ακόλουθες ημέρες ο Μεταξάς δεν έλαβε καμία ενημέρωση για την συνέχεια των συνεννοήσεων, ενώ ο γραμματέας του Κουράτος ζήτησε από την Αθήνα να γράψει ο Μεταξάς μια εξυμνητική επιστολή για τον Πλαστήρα και την *Επανάσταση* με συγκεκριμένο περιεχόμενο. Ο Μεταξάς υποψιάστηκε την παγίδα και αρνήθηκε,[1133] αλλά η τελική ματαίωση των προσδοκιών του, τον απογοήτευσε βαθύτατα.[1134] Λίγες εβδομάδες μετά ο Μεταξάς κατάλαβε ότι η υποτιθέμενη πρόταση ήταν μάλλον μια παγίδα των Πλαστήρα – Γονατά για να εκμαιεύσουν την έγγραφη επιδοκιμασία του για την *Επανάσταση*. [1135]

17. Οι σοβαρές επιπτώσεις του κινήματος στον αντιβενιζελισμό και στην πολιτική ζωή της χώρας

Αναμφίβολα η αποτυχία των αντεπαναστατών υπονόμευσε αποφασιστικά τις πιθανότητες να επιβιώσει ο θεσμός της Βασιλείας στην Ελλάδα. Το κλίμα στις τάξεις των βενιζελικών αξιωματικών βάρυνε για τον Γεώργιο, καθώς μια σχετική έκθεση των γεγονότων της αντεπανάστασης που συντάχθηκε, τον υποδείκνυε ως βασικό υποκινητή της.[1136] Οι πρωταγωνιστές της κατάπνιξης της εξέγερσης Πάγκαλος, Κονδύλης και Χατζηκυριάκος είχαν ανανεώσει την επιρροή τους στις τάξεις των βενιζελικών αξιωματικών και συνωμοτούσαν για να αναλάβουν την εξουσία, κάτι που λίγο έλλειψε να γίνει τη νύχτα

[1131] Γ.Α.Κ., Α.Ι.Μ., φάκ. 27, «απόκομμα άγνωστης εφημερίδας».

[1132] *«Εγώ κατέστρεψα την υπόθεσιν; Την μερίδα;»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 1ης Νοεμβρίου 1923. σ. 280.

[1133] *«Βράδυ γράμμα Κουράτου! Ζητεί γράμμα διά Μαυρούλιαν επαινετικόν για Πλαστήρα και Γονατά αλλά αι φράσεις που ζητεί αποτελούν και επιδοκιμασίαν του παρελθόντος! Τούτον αδύνατον. Συντάσσω επιστολήν επιδοκιμαστικήν της τελευταίας στάσεώς του αν πραγματοποιηθή»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 6ης Δεκεμβρίου 1923. σ. 290.

[1134] *«Σαν δαρμένο σκυλί. Δαρμένο από όλους, όλους»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 27ης Δεκεμβρίου 1923. σ. 294.

[1135] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 9ης Ιανουαρίου 1924. σ. 307.

[1136] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 356/45, «έκθεση σχετικά με τους κινηματίες της Αντεπανάστασης του Οκτωβρίου του 1923 και την εξύφανση της συνομωσίας τους».

της 29ης Οκτωβρίου 1923.[1137] Ο Πλαστήρας έλαβε δεκάδες επιστολές από τους στρατιωτικούς στυλοβάτες της κυβέρνησης (Κ. Μανέτας, Οθωναίος, Χατζηκυριάκος, Κονδύλης) που του υποδείκνυαν την άμεση εκθρόνιση του Γεώργιου, θέλοντας να αποκλείσουν κάθε πιθανότητα πολιτικής επιστροφής των αντιβενιζελικών στην εξουσία και αλλαγής της επετηρίδας τους η εκδίκησης για τους *Έξι*.[1138] Αλλά και πολλοί μεσαίοι αξιωματικοί που διακρίθηκαν στη συντριβή του κινήματος (Διαλέτης, Ψαρρός, Ντερτιλής, Σκανδάλης, Βουτσινάς) μεταβλήθηκαν σε φανατικούς αντιβασιλικούς καθώς είχαν εκτεθεί αποφασιστικά κατά των αντιβενιζελικών, ενώ πρωταγωνίστησαν στα κινήματα των επομένων ετών, συντελώντας στην υπονόμευση του κοινοβουλευτισμού.

- ***Συλλήψεις αντιβενιζελικών και η δίκη των στρατιωτικών πρωταιτίων του κινήματος***

Τόσο η κυβέρνηση όσο και ο βενιζελικός Τύπος προσπάθησαν να προβάλλουν τον Μεταξά ως κύριο αρχηγό του κινήματος ώστε να τονίσουν τον αντιβενιζελικό του χαρακτήρα, αλλά τα σχετικά πειστήρια ήταν εμφανώς ανεπαρκή.[1139] Ο ίδιος ο Μεταξάς σε συνέντευξή του αρνήθηκε ότι συμμετείχε στις συνομωσίες, αλλά αναγκάστηκε να διαφύγει από την Αθήνα όταν εξερράγη το κίνημα για να αποφύγει τη σύλληψή του.[1140] Στην Αθήνα έγιναν εκατοντάδες συλλήψεις στελεχών των *Ελευθεροφρόνων* που όχι μόνο γνώριζαν για το κίνημα, αλλά συμμετείχαν σε σχεδιασμούς για δολιοφθορές σε στρατιωτικές μονάδες των Αθηνών. Οι συνολικές συλλήψεις στελεχών των Ελευθεροφρόνων έφτασαν τις 7.000 σε πανελλαδικό επίπεδο.[1141] Όσοι δεν συνελήφθησαν είτε καταζητούνταν είτε κάποιοι εξ αυτών δραπέτευσαν στο εξωτερικό,[1142] ενώ παύτηκε η κυκλοφορία όλων των αντιβενιζελικών εφημερίδων. Τα γραφεία του κόμματος έκλεισαν, οι Αρχές διεξήγαγαν έρευνες στην οικία του Μεταξά όπου κατάσχεσαν το αρχείο του. Οι διώξεις δεν περιορίστηκαν στους Ελευθερόφρονες αλλά επεκτάθηκαν στα πολιτικά στελέχη του συνόλου του αντιβενιζελισμού που ουσιαστικά τέθηκε σε συνολικό διωγμό, καθώς συνελήφθησαν οι Γεώργιος Μπούσιος, Σπυρίδων Μεταξάς, Νικόλαος Κρανιωτάκης και Παναγής Τσαλδάρης.

Οι πρωταίτιοι του κινήματος, Γαργαλίδης και Λεοναρδόπουλος, παραπέμφθηκαν σε στρατοδικείο στην Ελευσίνα με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας. Πάντως, ακόμη και οι βενιζελικοί παραδέχθηκαν ότι πολλοί συμμετέχοντες είχαν αγαθά κίνητρα.[1143] Οι κατηγορούμενοι επέλεξαν γνωστούς βενιζελικούς πολιτευτές για συνήγορους υπεράσπισης (Αβραάμ, Μερλόπουλος, Κουλουμβάκης) για να κινήσουν τη συμπάθεια της έδρας και κατά τη δεύτερη μέρα της δίκης ο Γαργαλίδης ζήτησε να του αποδοθούν όλες οι ευθύνες για την

[1137] F.O. 371/9896, *ετήσια έκθεση της πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα,* Bentinck προς McDonald, Αθήνα, 29 Νοεμβρίου 1923.

[1138] Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 32.

[1139] Τα πειστήρια κατά τους βενιζελικούς για την αρχηγεία του Μεταξά ήταν: 1. Πριν το κίνημα οι εφημερίδες του μεταξισμού είχαν αναπτύξει επιθετική φρασεολογία κατά της Επανάστασης. 2. Η προκήρυξη των κινηματιών δημοσιεύτηκε μόνο σε μεταξικές εφημερίδες. 3. Ο ίδιος ο Μεταξάς έφυγε από την Αθήνα παραμονές του κινήματος. 4. Μεταξικό στέλεχος αποπειράθηκε να δωροδοκήσει βενιζελικό αξιωματικό, βλ. Πύρρος Γιαννόπουλος, *Η Στάσις του Ιωάννη Μεταξά και ο θρίαμβος της Επανάστασης του 1922*, Αθήνα 1923, σ. 26-27.

[1140] *Πολιτεία, 5.12.1923.*

[1141] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 1ης Δεκεμβρίου 1923. σ. 289.

[1142] Πεσμαζόγλου, ό.π., σ. 146.

[1143] Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄,* σ. 156.

αντεπανάσταση και να αφεθούν ελεύθεροι όλοι οι συγκατηγορούμενοί του.[1144] Στις απολογίες τους και οι δύο κατηγορούμενοι υποστήριξαν ότι η *αντεπανάσταση* ήταν περισσότερο ένοπλη διαμαρτυρία και σε καμία περίπτωση κανονικό κίνημα το οποίο όχι μόνο δεν είχε καμία σχέση με τον Μεταξά αλλά ήταν και εχθρικό προς αυτόν.[1145]

Όπως ήταν αναμενόμενο, οι δύο υποστράτηγοι καταδικάστηκαν σε θάνατο μαζί με τους αντισυνταγματάρχες Αβράμπο και Νικολαρέα που κρίθηκαν βασικοί συνεργοί. Οι ποινές τους όμως δεν εκτελέστηκαν καθώς για την τύχη τους εκτός από τις ξένες πρεσβείες και μετριοπαθείς βενιζελικούς όπως ο Δαγκλής, έδειξε ενδιαφέρον και ο Πάπας Πίος ΙΑ΄. Επίσης οι σύζυγοί των Γαργαλίδη και Λεοναρδόπουλου απέστειλαν επείγον τηλεγράφημα στον Βενιζέλο ζητώντας την μεσολάβησή του για τη μη εκτέλεση των θανατικών ποινών.[1146] Άλλωστε και από την αλληλογραφία των κυβερνητικών φαίνεται ότι ήταν προαποφασισμένο να μην γίνουν εκτελέσεις καθώς το κίνημα δεν υπήρξε πολύνεκρο. Όσοι μεσαίοι αξιωματικοί συμμετείχαν στο κίνημα επίσης παραπέμφθηκαν σε δίκες στη Θεσσαλονίκη και στην Ελευσίνα και καταδικάστηκαν σε μεγάλες ποινές φυλάκισης, οι οποίες ομοίως δεν εκτελέστηκαν.

- ***Ανανέωση των βενιζελικών διώξεων κατά των πολιτικών τους αντιπάλων***

Η αποτυχία του κινήματος Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου έδωσε την ευκαιρία στους βενιζελικούς να εκκαθαρίσουν πλήρως τον στρατό όχι μόνο από τους αξιωματικούς οι οποίοι είχαν λάβει μέρος ενεργά στο κίνημα ή ήταν γνωστοί αντιβενιζελικοί, αλλά και από πολλούς εν γένει ουδέτερους αξιωματικούς που δεν είχαν ταχθεί υπέρ της *Επαναστατικής Επιτροπής*, ανανεώνοντας το χάσμα που είχε δημιουργηθεί την τριετία 1917-1920. Αποτάχθηκαν με συνοπτικές διαδικασίες 1.284 αξιωματικοί και από τα δύο Όπλα (ανάμεσα τους οι Παπάγος, Μανιαδάκης, Πιτσίκας, Μπάκος, Κοσμάς, Δημάρατος, Δεμέστιχας, Βραχνός και Τσολάκογλου)[1147] και τα κενά που προέκυψαν καλύφθηκαν με αθρόους έκτακτους προβιβασμούς βενιζελικών αξιωματικών.[1148] Με άλλη απόφαση της, η *Επαναστατική Επιτροπή* αναίρεσε προαγωγές αξιωματικών που ήδη είχαν δοθεί, με το αιτιολογικό της συμμετοχής τους στο κίνημα.[1149] Κάποιοι λίγοι απότακτοι έστειλαν επιστολές στο υπουργείο Στρατιωτικών δηλώνοντας την αφοσίωσή τους στον βενιζελισμό ώστε να πετύχουν την επαναφορά τους στο στράτευμα.[1150] Οι περισσότεροι απότακτοι όμως δεν συμβιβάστηκαν, αλλά αποτέλεσαν μόνιμη πηγή αστάθειας για το κράτος βυσσοδομώντας κατά του αβασίλευτου πολιτεύματος και των *δημοκρατικών* συναδέλφων τους, ενώ βρίσκονταν συνεχώς υπό παρακολούθηση από τις κρατικές μυστικές υπηρεσίες.[1151] Η αποκατάστασή τους στις τάξεις του στρατού αποτέλεσε πάγιο αίτημα των

[1144] *ΕΜΠΡΟΣ*, *3.11.1923.*

[1145] *ΕΜΠΡΟΣ, 9.11.1923.*

[1146] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 323/15, *τηλεγράφημα των κυριών Λεοναρδοπούλου και Γαργαλίδη προς την Πρεσβεία της Ελλάδας στο Παρίσι για τον Ε. Βενιζέλο, με το οποίο ζητούν τη μεσολάβησή του σε περίπτωση επιβολής θανατικής ποινής στους συζύγους τους*.

[1147] Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄,* σ. 154.

[1148] Ενδεικτικά, *Εμπρός, 20.12.1923* και *Εμπρός, 26.12.1923.*

[1149] Μ.Μ., Αρχείο Κωνσταντίνου Γόντικα, φάκ. 3, έγγραφο 632/1/29, «Απόφαση Υπουργείου Στρατιωτικών 16ης Ιανουαρίου 1924».

[1150] Μ.Μ., Αρχείο Κωνσταντίνου Γόντικα, φάκ. 3, έγγραφο 632/1/34, επιστολή απόστρατου Υπολοχαγού Γεώργιου Γαλάνη στο Υπουργείο Στρατιωτικών, 25 Ιανουαρίου 1924.

[1151] Βερέμης, *Οι επεμβάσεις*, ό.π., σ. 139.

κομμάτων του αντιβενιζελισμού στο επόμενο διάστημα και καθόρισε την πολιτική τους σε πολλά ζητήματα. Το σώμα των εν ενεργεία αξιωματικών τιμαριοποιήθηκε και διανεμήθηκε ανάμεσα στις στρατοκρατικές βενιζελικές φατρίες που έριζαν για την εξουσία, λόγω της κοινοβουλευτικής αστάθειας που ακολούθησε.[1152]

Οι πολιτικές εκκαθαρίσεις όμως δεν εξαντλήθηκαν στον Στρατό. Οι ανώτατες βαθμίδες του κρατικού μηχανισμού εκκαθαρίστηκαν πλήρως[1153] από τους εναπομείναντες υψηλόβαθμους αντιβενιζελικούς αξιωματούχους σε τέτοιον βαθμό, ώστε το κράτος και οι δημόσιες υπηρεσίες να αποτελούν πλέον βενιζελικό πολιτικό παράρτημα. Αναζωπυρώθηκαν φαινόμενα πελατειακών σχέσεων σε όλες τις βαθμίδες της δημόσιας διοίκησης, υπονομεύοντας την αποτελεσματικότητα και την αξιοκρατία της δημόσιας διοίκησης σε βάθος χρόνου.[1154] Ταυτόχρονα, ο βενιζελισμός τιμώρησε σκληρά και ισοπεδωτικά αθώους και ενόχους βάσει και μόνο της πολιτικής τους τοποθέτησης, δημιουργώντας νέα πολιτικά πάθη και κοινωνικά μίση και μοιραία αναζωπυρώνοντας τα αντανακλαστικά του Εθνικού Διχασμού.

Τρίτο Κεφάλαιο – Η Δ΄ Εθνοσυνέλευση, το δημοψήφισμα και η πτώση της Βασιλείας (16 Δεκεμβρίου 1923 – 13 Απριλίου 1924)

1. Η σύσκεψη για το Πολιτειακό, οι εκλογές της 16ης Δεκεμβρίου 1923 και εξαναγκασμός του Βασιλιά σε αναχώρηση (31 Οκτωβρίου-17 Δεκεμβρίου 1923)

Μετά την συντριβή του κινήματος Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου, ο αντιβενιζελικός πολιτικός κόσμος είχε εκ νέου αποσυντεθεί. Το Κόμμα των *Ελευθεροφρόνων* βρισκόταν σε διάλυση λόγω της φυγής του Μεταξά στην Ιταλία, αλλά και των διώξεων που αντιμετώπιζαν πολλά μεσαία και κατώτερα στελέχη του που είχαν συμμετάσχει στις συνομωσίες του κινήματος. Καθώς η επιτροπή που ανέλαβε την ανασυγκρότηση του κόμματος δεν απέδωσε τα αναμενόμενα λόγω της πολυαρχίας της, το ΛΚ είχε μείνει ακυβέρνητο και μετά από συνεννοήσεις, ως προσωρινός διευθυντής του προκρίθηκε ο Παναγής Τσαλδάρης. Η μετριοπάθεια και η συμβιβαστική τάση του Τσαλδάρη αναγνωρίζονταν ακόμη και από τους αντιπάλους του. Βασική πολιτική του αρχή ήταν η συνέχιση και τελική δικαίωση της πολιτικής του επιστήθιου φίλου του Δημητρίου Γούναρη, η διατήρηση του Θρόνου και η μέχρι κεραίας τήρηση της νομιμότητας στη δημόσια διοίκηση και στη διαχείριση του δημόσιου χρήματος. Η μετριοπάθειά του τον καθιστούσε ιδανικό προσωρινό αρχηγό ως λύση συμβιβασμού φιλοδοξιών των υπολοίπων και τήρησης ισορροπιών, αλλά η αλήθεια

[1152] Αλέξανδρος Μαζαράκης - Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, Ίκαρος, Αθήναι 1948, σ. 335.

[1153] Με Βασιλικό Διάταγμα ανεστάλησαν η ισοβιότητα των δικαστικών λειτουργών και η μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων, ενώ προβλεπόταν ότι μπορούσαν να απολυθούν με μια απλή απόφαση του υπουργού Δικαιοσύνης. ΦΕΚ 318, 3ης Νοεμβρίου 1923

[1154] «*Γνώρισα αρκετούς απολυμένους δασκάλους, άντρες, που σύμφωνα με τις διαβεβαιώσεις τους, λίγο είχαν ενδιαφερθεί για τα κόμματα, παρόλα αυτά απολύθηκαν, διότι θέλει να είναι κανείς επιεικής μόνο στους οπαδούς του*.», βλ. Guttman, ό.π., σ. 161.

είναι ότι το ΛΚ παρέμενε μια σκιώδης πολιτική δύναμη, καθώς η μεγάλη πλειοψηφία των δυνάμεων του αντιβενιζελισμού ήταν ακόμη προσηλωμένη στον εξόριστο Μεταξά.[1155]

Η σύσκεψη που συγκλήθηκε στις 31 Οκτωβρίου 1923 μετά από πρωτοβουλία της *Επαναστατικής Επιτροπής* με θέμα το Πολιτειακό, αποτέλεσε ένα πρώτο σοβαρό δημόσιο χτύπημα κατά του θεσμού της Βασιλείας και αιφνιδίασε τους ιθύνοντες των αντιβενιζελικών. Στη σύσκεψη κλήθηκαν πάνω από 40 πολιτικά πρόσωπα και φανατικοί βενιζελικοί αξιωματικοί, ανάμεσα τους κλήθηκαν μόλις 4 αντιβενιζελικές μετριοπαθείς προσωπικότητες (Ε. Χαρίλαος που τελικά δεν προσήλθε, Ν. Τριανταφυλλάκος, Γ. Δ. Ράλλης και Κ. Ζαβιτσιάνος), ενώ δεν κλήθηκε κανείς εκπρόσωπος των Ελευθεροφρόνων και του ΛΚ που εκπροσωπούσαν και την συντριπτική πλειοψηφία του αντιβενιζελισμού. Η ποσόστωση αυτή ήταν ενδεικτική των προθέσεων της *Επαναστατικής Επιτροπής* έναντι των αντιβενιζελικών, αν και κάπως απρόσμενα η μεγάλη πλειοψηφία των μετριοπαθών βενιζελικών όπως οι Σοφούλης, Καφαντάρης, Δαγκλής και Κροκιδάς τάχθηκαν εναντίον της πολιτειακής μεταβολής.[1156] Ουσιαστικά όμως η σύσκεψη έθεσε για πρώτη φορά επίσημα το Πολιτειακό ζήτημα και σήμανε την αρχή της μεταβολής που έγινε έξι μήνες μετά.

Οι διαθέσεις συνεργασίας της *Επαναστατικής Επιτροπής* με τους δημοκρατικούς βενιζελικούς κινητοποίησαν τον αντιβενιζελισμό, έτσι στις 10 Νοεμβρίου 1923 σχηματίστηκε μια διοικούσα επιτροπή των περισσότερων αντιβενιζελικών πολιτικών δυνάμεων (την αποτελούσαν οι Νικόλαος Τριανταφυλλάκος, Σπυρίδων Μερκούρης, Εμμανουήλ Λαδόπουλος, Δημήτριος Πετρακάκος και Λυκούργος Τσουκαλάς). Στην συνάντηση αυτή, ο Παναγής Τσαλδάρης πρότεινε ως κοινό πολιτικό πρόγραμμα όλων των αντιβενιζελικών δυνάμεων την υπεράσπιση του Θρόνου, του Συντάγματος και της νομιμότητας.[1157] Επίσης πρότεινε την αποχή από τις εκλογές επειδή η *Επαναστατική Επιτροπή* δεν τηρούσε την νομιμότητα, κάτι που έγινε ευμενώς δεκτό από τους περισσότερους παρισταμένους. Οι θέσεις που παρουσίασε ο Τσαλδάρης επηρέασαν αποφασιστικά τους εκπροσώπους του αντιβενιζελισμού και διαμόρφωσαν την στάση του στους επόμενους μήνες.

Στις 24 Νοεμβρίου 1923 η αντιβενιζελική επιτροπή εξέδωσε ανακοίνωση διαμαρτυρίας ζητώντας εξασφάλιση της ελεύθερης διεξαγωγής των εκλογών απειλώντας με αποχή σε αντίθετη περίπτωση.[1158] Ο Μεταξάς από το Παρίσι δήλωσε ότι θα στήριζε την διατήρηση της Βασιλείας στην Ελλάδα, ως το πολίτευμα που ταίριαζε καλύτερα στην ψυχοσύνθεση του Έλληνα πολίτη.[1159] Η εκλογική συνεργασία των *Φιλελεύθερων* με τη *Δημοκρατική Ένωση* υπό τις ευλογίες της *Επανάστασης* και οι δυσμενείς εκλογικοί όροι που τους είχαν επιβληθεί (εκλογικό σύστημα στενο-ευρείας περιφέρειας, χρήση ψηφοδελτίου, άμεση παροχή δικαιώματος ψήφου στους πρόσφυγες, ξεχωριστοί εκλογικοί κατάλογοι για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης που στήριζαν τον αντιβενιζελισμό, σαφής παροχή υποστήριξης της *Επαναστατικής Επιτροπής* στους *Φιλελεύθερους*), έπεισαν τους επικεφαλής των

[1155] Γεώργιος Βλάχος, «Προς συνεννόησιν αντιπολιτευόμενοι», *Καθημερινή, 7.2.1924*. Στο άρθρο, ο Βλάχος παραδέχεται ότι ο Μεταξάς παρά τα λάθη του, εξέφραζε ακόμη την πλειοψηφία των αντιβενιζελικών, βλ. Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄*, σ. 189-190.
[1156] Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄*, σ. 163-170.
[1157] Βούρος, ό.π., σ. 65.
[1158] Την ανακοίνωση υπέγραφαν οι Παναγής Τσαλδάρης, Εμμανουήλ Λαδόπουλος, Σπυρίδων Μερκούρης, Λυκούργος Τσουκαλάς και Δημήτριος Πετρακάκος, βλ. Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄*, σ. 189.
[1159] *Πολιτεία, 5.12.1923*, όπου συνέντευξη Ιωάννη Μεταξά.

αντιβενιζελικών[1160] ότι η πολιτειακή μεταβολή είχε ουσιαστικά προαποφασιστεί και δρομολογηθεί, οπότε η συμμετοχή στις εκλογές έμοιαζε άσκοπη. Επίσης στην απόφασή τους βάρυνε αναμφίβολα και το γεγονός ότι η *Επαναστατική Επιτροπή* είχε απαγορεύσει συνολικά την κυκλοφορία των αντιβενιζελικών εφημερίδων, φιμώνοντας την αντιβενιζελική αντιπολίτευση και καθιστώντας πολύ δύσκολη την προεκλογική εκστρατεία της.[1161]

Η απόφαση για αποχή στις επερχόμενες εκλογές επισφραγίστηκε με μια κοινή ανακοίνωση όλων των αντιβενιζελικών κομμάτων στις 2 Δεκεμβρίου, με την οποία καλούσαν τους πολίτες σε εκλογική αποχή ώστε να μη νομιμοποιήσουν την επερχόμενη πολιτειακή μεταβολή. Το βασικό πρόβλημα του αντιβενιζελισμού σε όλη την περίοδο μέχρι το 1932 ήταν ο αποκλεισμός του από το κράτος. Μετά το αποτυχημένο κίνημα ο αντιβενιζελισμός δεν διέθετε αξιωματικούς στον Στρατό ούτε εκπροσώπους στις ανώτερες βαθμίδες του κράτους, αντιμετωπιζόταν με φανερή εχθρότητα από τους Πλαστήρα – Γονατά, ενώ με την απόφαση της αποχής από τις εκλογές αποξενώνονταν οριστικά και από τη νομοθετική εξουσία. Αναμφίβολα η αποχή ευνόησε κομματικά το ΛΚ, καθώς έτσι οι Ελευθερόφρονες δεν απέκτησαν κοινοβουλευτική εκπροσώπηση και το κόμμα τους δεν στερεώθηκε στην κοινή αντίληψη ως κοινοβουλευτικό.[1162]

Οι αντιβενιζελικοί και κυρίως ο Μεταξάς που από το εξωτερικό παρακολουθούσε στενά το ζήτημα, στήριζαν πολλές ελπίδες για την διατήρηση της Βασιλείας στον Διεθνή παράγοντα και κυρίως στις Χώρες που είχαν κληρονομικό πολίτευμα.[1163] Η ισχυρότερη και σημαντικότερη εξ αυτών ήταν η Αγγλία που πίεζε την Ελλάδα να μην προχωρήσει στην κατάργηση της Βασιλείας, αλλά δεν σκόπευε να επέμβει ενεργότερα. Οι δύο Χώρες που έμοιαζαν πιο πρόθυμες να στηρίξουν τον Γεώργιο Β΄ ήταν η Γιουγκοσλαβία και η Ρουμανία για διαφορετικούς λόγους η καθεμία. Ο Βασιλιάς Πέτρος φοβόταν ότι η έξωση του Έλληνα Βασιλιά ίσως είχε επιπτώσεις και στον δικό του Θρόνο, ενώ η Ρουμανία είχε ενδιαφέρον στο ζήτημα αφού η σύζυγος του Γεώργιου προερχόταν από τον βασιλικό της Οίκο. Μια απειλητική κοινή διακοίνωση των δύο Χωρών προς την Ελλάδα ήταν επικείμενη και ο Μεταξάς την περίμενε με αγωνία.[1164] Αλλά μάταια…

2. Το αιματηρό αντιβενιζελικό συλλαλητήριο της 9ης Δεκεμβρίου 1923.

Μετά το δημοκρατικό συλλαλητήριο στις 2 Δεκεμβρίου στους στύλους του Ολυμπίου Διός υπέρ της πρόσκλησης του Βενιζέλου να επιστρέψει στην κεντρική πολιτική, οι βασιλόφρονες ζήτησαν άδεια διεξαγωγής όμοιου συλλαλητηρίου με σκοπό να υποστηριχθεί η διατήρηση της Βασιλείας στην Ελλάδα. Η άδεια δόθηκε από την *Επανάσταση* παρά το γεγονός ότι υπήρχαν πληροφορίες για τις επιθετικές διαθέσεις πολλών ομάδων ακραίων βασιλοφρόνων, ενώ οι τρεις αντιβενιζελικές εφημερίδες που κυκλοφορούσαν ακόμη με καθημερινά εμπρηστικά δημοσιεύματα δυναμίτιζαν το κλίμα. Οι Αρχές έλαβαν δρακόντεια

[1160] Ανακοίνωση του *Συντηρητικού* Κόμματος την ίδια ημέρα, βλ. Σάββας Τεγόπουλος, *Η πολιτική θεματολογία των πολιτικών αναμετρήσεων 1923-1936*, διδακτορική διατριβή Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2013, σ. 37.

[1161] Συνολικά παύτηκε η κυκλοφορία 11 αθηναϊκών αντιβενιζελικών εφημερίδων, και 3 πειραϊκών. Η απόφαση της *Επανάστασης* δημοσιεύτηκε στις 7.11.1923, βλ. Μαρία Γκούτη, *Η κυβέρνηση Βενιζέλου 1928-1932. Συναίνεση και αντιδράσεις. Η ανατροπή και ο Τύπος*, διδακτορική διατριβή Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2018, σ. 40.

[1162] Hering, *τόμος Β΄*, ό.π., σ. 1111.

[1163] *Πολιτεία, 5.12.1923*, όπου συνέντευξη Ιωάννη Μεταξά.

[1164] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Μεταξά προς Στρέιτ, 25 Νοεμβρίου 1923.

μέτρα ασφαλείας θέτοντας σε επιφυλακή τη Χωροφυλακή και όλες τις διαθέσιμες στρατιωτικές δυνάμεις στο λεκανοπέδιο, ενώ την παραμονή του συλλαλητηρίου συνέλαβε πολλούς απότακτους αξιωματικούς και πολίτες που τοιχοκολλούσαν προκηρύξεις υπέρ του συλλαλητηρίου.[1165] Παρά την εχθρότητα του επίσημου κράτους, την έλλειψη οργάνωσης και οικονομικών πόρων, οι βασιλόφρονες κατάφεραν να κινητοποιήσουν τους υποστηρικτές τους κυρίως μέσω του Τύπου, αλλά και μέσω μαχητικών πολιτικών συλλόγων στην ευρύτερη περιοχή της Αττικής και της Βοιωτίας.

Η τύχη ευνόησε τους διοργανωτές, καθώς οι καιρικές συνθήκες βελτιώθηκαν αισθητά από τις πρώτες πρωινές ώρες της ημέρας του συλλαλητηρίου, δημιουργώντας τις κατάλληλες προϋποθέσεις για μαζική προσέλευση σε αντίθεση με το βενιζελικό συλλαλητήριο της 2ας Δεκεμβρίου που ο καιρός δεν βοήθησε. Από το πρωί της 9ης Δεκεμβρίου αρκετός κόσμος συγκεντρωνόταν στους Στύλους του Ολυμπίου Διός,[1166] που είχαν οριστεί ως χώρος τέλεσης του συλλαλητηρίου. Σύμφωνα με τον Αποστολόπουλο που παρακολούθησε το συλλαλητήριο, έβλεπε κόσμο, κυρίως οικογένειες με τα παιδιά τους, να συρρέουν αργόσυρτα από όλες τις γειτονιές της Αθήνας.[1167] Πυκνές ομάδες διαδηλωτών πλησίαζαν τον χώρο τέλεσης του συλλαλητηρίου από όλες τις κατευθύνσεις, κρατώντας εικόνες του Βασιλιά Κωνσταντίνου και του Βασιλιά Γεώργιου Β΄ φωνάζοντας συνθήματα υπέρ της Βασιλευομένης Δημοκρατίας.

Είναι αδιαμφισβήτητο ότι ο όγκος του συλλαλητηρίου ήταν μεγάλος,[1168] καθώς οι περισσότεροι διαδηλωτές είχαν φέρει και τις οικογένειές τους, ενώ πρέπει να συνυπολογιστεί το γεγονός ότι η Αθήνα παρέμενε ένα ισχυρό αντιβενιζελικό πολιτικό προπύργιο παρά την έλευση των προσφύγων στην πόλη. Άλλωστε, ένα από τα κρίσιμα ζητούμενα για τους διοργανωτές του συλλαλητηρίου ήταν η δημιουργία της εντύπωσης ότι ένα μεγάλο (πλειοψηφικό) τμήμα του ελληνικού λαού δεν δεχόταν την πολιτειακή αλλαγή. Οι εφημερίδες των βασιλοφρόνων και η ανακοίνωση του *Συντηρητικού Κόμματος* έκαναν λόγο για 250.000 διαδηλωτών, το *ΣΚΡΙΠ* έκανε λόγο για 350.000 πολίτες, ο Ευάγγελος Καλαντζής στις αναμνήσεις του ανέφερε 200.000 πολίτες, αλλά προφανώς οι εκτιμήσεις τους ήταν υπερβολικές και εκτός πραγματικότητας. Σύμφωνα με έναν αξιόπιστο βενιζελικό παρατηρητή που παρακολούθησε την συγκέντρωση, το συλλαλητήριο των βασιλοφρόνων ήταν ταυτόσημο σε όγκο από το αντίστοιχο που είχε προηγηθεί λίγες ημέρες πριν για την κλήση του Βενιζέλου.[1169] Σύμφωνα με τον ανταποκριτή των *Times* στην Αθήνα οι συγκεντρωμένοι δεν ξεπερνούσαν τις 100.000 άτομα.[1170]

Σύμφωνα με τηλεγράφημα του Άγγλου πρόξενο Bentick προς τον προϊστάμενό του Curzon, το συλλαλητήριο της 9ης Σεπτεμβρίου ξεπέρασε σε προσέλευση τα δύο άλλα που προηγήθηκαν.[1171] Τέλος, και ο κινηματογραφικός φακός της εποχής αποτύπωσε σε πολλά

[1165] Οι απότακτοι συλλαμβάνονταν μέσω σημειωμάτων του Α΄ Σώματος Στρατού, βλ. *Βραδυνή, 9.12.1923.*

[1166] Παραδοσιακά οι Αθηναίοι ονόμαζαν την τοποθεσία *«Στήλες του Ολυμπίου Διός»*. Υπάρχει μια διαμάχη για το ζήτημα μεταξύ γλωσσολόγων, ενώ κάποιοι υποστηρίζουν ότι το σωστό είναι *«Στύλοι του Ολυμπίου Διός»*. Εμείς θα ακολουθήσουμε την δεύτερη εκδοχή, μορφή καθώς ταιριάζει με την ονομασία που βρίσκει κανείς στον Τύπο εκείνης της εποχής.

[1167] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 323/41, επιστολή Αποστολόπουλου προς Βενιζέλο, 13 Δεκεμβρίου 1922.

[1168] Κανελλόπουλος, *Η ζωή μου*, ό.π., σ. 28.

[1169] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 323/41, επιστολή Αποστολόπουλου προς Βενιζέλο, 13 Δεκεμβρίου 1922.

[1170] *Times*, *11.12.1923*, άρθρο: *"Athens political Riot. Many casualties".*

[1171] Μαρκέτος, *Ο Αλέξανδρος. Παπαναστασίου και η εποχή του*, ό.π., σ. 789.

πλάνα του την μεγάλη προσέλευση των αντιβενιζελικών που κατέκλυσαν τον χώρο μπροστά στους Στύλους του Ολυμπίου Διός.[1172] Αναμφίβολα πάντως, το πλήθος που συγκεντρώθηκε ήταν πολύ μεγαλύτερο από αυτό που περίμεναν οι Αρχές και οι βενιζελικοί ιθύνοντες, προκαλώντας αμηχανία στον βενιζελικό Τύπο που κατέφυγε σε ένα ποταμό ύβρεων για το ποιόν των διαδηλωτών. Η *Εστία* τόνισε ότι στο κέντρο των Αθηνών είχαν προσέλθει κυρίως οι *πολιτικά «υποανάπτυκτοι αλβανόφωνοι της Αττικής»*,[1173] *«μαγκουροφόροι κωνσταντινικοί μπράβοι»*, *«γυναίκες κάθε τάξεως και ποιότητας»*,[1174] ενώ ο *Ελεύθερος Λόγος* αναφέρθηκε σε «*πλανόδιους, λούστρους, χαμίνια, ανθρώπους με ύποπτο παρουσιαστικό, χωρικούς και οπαδούς της εκπεσούσης φαυλοκρατίας».*[1175] Το *Έθνος* υποστήριξε ότι το πλήθος ήταν εσκεμμένα αραιωμένο από τους διοργανωτές ώστε να φαίνεται μεγαλύτερο από όσο ήταν,[1176] ενώ ο *Ριζοσπάστης* έκανε λόγο για *«φαυλόβιους»* και *«μπουλούκια του Κωνσταντινισμού».*

Ταυτόχρονα όμως με το συλλαλητήριο, οι δημοκρατικοί διοργάνωσαν αντιδιαδήλωση που ξεκίνησε από τα γραφεία της Δημοκρατικής Ένωσης με κατεύθυνση προς τον χώρο του συλλαλητηρίου. Εκεί, μετά τις προγραμματισμένες ομιλίες, τμήματα *συνταγματικών* διαδηλωτών προχώρησαν προς το Σύνταγμα, πέρασαν από το ξενοδοχείο «Μεγάλη Βρετάνια» και κατέληξαν μπροστά στα γραφεία της Επανάστασης επί της Πλατείας Κλαυθμώνος για να διαμαρτυρηθούν. Στους διαδηλωτές (ανάμεσά τους γυναίκες και παιδιά) υπήρχαν ένοπλοι είτε απότακτοι αξιωματικοί του κινήματος Γαργαλίδη - Λεοναρδόπουλου είτε φανατικοί αντιβενιζελικοί, που φορούσαν γαλάζια περιβραχιόνια. Το κακό δεν άργησε να συμβεί: μόλις έπεσαν οι πρώτοι πυροβολισμοί, άδηλο μέχρι σήμερα από ποιον, τα κυβερνητικά στρατεύματα άνοιξαν πυρ στο πλήθος με αποτέλεσμα να σκοτωθούν 15 (άλλοι 2 διαδηλωτές εξέπνευσαν την επομένη) και να τραυματιστούν 60 πολίτες (πιθανόν οι ελαφρά τραυματίες να ήταν πολύ περισσότεροι).

Ακολούθησε πανικός, με τους διαδηλωτές να φεύγουν έντρομοι προς κάθε κατεύθυνση, ενώ σημειώθηκαν εκτεταμένα επεισόδια σε πολλά σημεία της πόλης, καθώς μια ίλη Ιππικού επέλασε διά της σπάθης διασκορπίζοντας τους διαδηλωτές. Η κυβερνητική εκδοχή, όπως αυτή αποτυπώθηκε στην ανακοίνωση του Α΄ Σώματος Στρατού, ήταν ότι υπήρχε οργανωμένο σχέδιο λαϊκού πραξικοπήματος από ένοπλες ομάδες αντιβενιζελικών, διάσπαρτες μέσα στο πλήθος. Οι κυβερνητικοί στρατιώτες υπέμειναν στωικά τις ύβρεις του πλήθους[1177] και πυροβόλησαν μόνο στον αέρα για να διαλύσουν τους διαδηλωτές, αφού ακούστηκαν πυροβολισμοί από την πλευρά τους. Όλοι οι νεκροί έφεραν τραύματα από περίστροφα και όχι από όπλα του Στρατού, ενώ σκοτώθηκε ένας γραφέας που εργαζόταν στα γραφεία της *Επανάστασης* και τραυματίστηκε σοβαρά ο αγγελιαφόρος του Πλαστήρα. Η ανακοίνωση υποστήριζε ότι οι πρώτοι πυροβολισμοί προήλθαν από την πλευρά του πλήθους με πρώτο αυτουργό τον ιδιοκτήτη καφενείου[1178] Ηλία Σοφό, γνωστό στέλεχος των

[1172] Αρχείο ΕΡΤ, *Πανόραμα του Αιώνα*, επεισόδιο 18, Κωδικός Τεκμηρίου 634, Αθήνα 1983. https://archive.ert.gr/634/.
[1173] *Εστία*, *10.12.1923*.
[1174] *Δημοκρατία*, *10.12.1923.*
[1175] *Ελεύθερος Τύπος*, *10.12.1923*.
[1176] *Έθνος*, *11.12.1923.*
[1177] Ο υποστράτηγος Τσιρογιάννης έδωσε την επομένη δημόσια συγχαρητήρια στους στρατιώτες που αντιμετώπισαν το πλήθος για την ανεκτικότητά τους έναντι των προκλήσεων που δέχθηκαν. Την ίδια ημέρα όμως, συνελήφθησαν από το Φρουραρχείο στρατιώτες που χειρονομούσαν υβριστικά εναντίον των διαδηλωτών (*Ελεύθερος Τύπος*, 10.12.1923).
[1178] Ή κρεοπώλη, όπως αναφέρει η ανακοίνωση του Α΄ Σώματος Στρατού, βλ. Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄*, σ. 193.

Ελευθεροφρόνων, ο οποίος συνελήφθη. Ακολούθως ξέσπασαν ταραχές και ακούστηκαν πυροβολισμοί σε διάφορα σημεία της πόλης, απόδειξη της ύπαρξης ενός κεντρικού σχεδίου για την κατάλυση της δημόσιας τάξης.

Αυτή η εξιστόρηση έχει γίνει αποδεκτή από τη βιβλιογραφία, χωρίς όμως να πείθει για την ορθότητά της. Η κυβερνητική εκδοχή πάσχει γιατί αυτοί που διεξήγαγαν τις έρευνες την επομένη του αιματηρού συλλαλητηρίου (Γερακάρης, Αθανάσιος Δασκαρόλης[1179] Κανάρης)[1180] ήταν υποστηρικτές της.[1181] Επιπλέον, ο ισχυρισμός ότι πυροβόλησε πρώτος ο Σοφός όχι μόνο κατέστη αδύνατον να διασταυρωθεί, αλλά ο κατηγορούμενος που είχε εν τω μεταξύ συλληφθεί απελευθερώθηκε δύο μέρες μετά, καθώς η ανάκριση δεν βρήκε το παραμικρό στοιχείο εις βάρος του.[1182] Ο κυβερνητικός ισχυρισμός ότι ανταλλάχθηκαν πυροβολισμοί μεταξύ των διαδηλωτών ή ότι οι στρατιώτες πυροβολούσαν μόνο στον αέρα δεν είναι ακριβής. Είναι γεγονός ότι υπήρξαν τραυματίες από πυρά περιστρόφων, αλλά σύμφωνα με τους ιατροδικαστές που ερεύνησαν την υπόθεση[1183] υπήρξαν νεκροί και τραυματίες από πυρά τυφεκίων Μάνλιχερ[1184] και ξιφολόγχες.[1185]

Από την άλλη πλευρά, εκτός από τις πύρινες καταγγελίες όλων των αντιβενιζελικών κομμάτων και εφημερίδων για τη θανάσιμη παγίδα και δολοφονία απλών πολιτών από την *Επανάσταση*, υπήρξαν πολλές μαρτυρίες αξιόπιστων (αντιβενιζελικών) αυτοπτών μαρτύρων οι οποίοι δημοσίως και εγγράφως υποστήριξαν[1186] ότι οι στρατιώτες πυροβολούσαν το πλήθος και ότι πυροβολισμοί ρίπτονταν και από τον κήπο του Ζαππείου όπου βρίσκονταν κρυμμένοι κυβερνητικοί στρατιώτες. Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος (που βρέθηκε στο συλλαλητήριο μαζί με τον Παναγιώτη Πιπινέλη, αμφότεροι ως οπαδοί του Θρόνου) στις αναμνήσεις του έξι δεκαετίες μετά το συμβάν, περιέγραψε ότι πρώτοι άνοιξαν πυρ οι στρατιώτες, μετά μάλιστα από σχετικό παράγγελμα αξιωματικού.[1187] Ομοίως, ο μετέπειτα βουλευτής και υπουργός της ΕΡΕ Ευάγγελος Καλαντζής στις αναμνήσεις του περιγράφει ως αυτόπτης μάρτυς ότι πρώτα άνοιξε πυρ ο Στρατός.[1188] Αλλά ακόμη και σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη* ευθύνες για την αιματοχυσία είχαν κυρίως οι κυβερνητικοί.[1189]

[1179] Γεννήθηκε στη Μεσσήνη το 1899 και πέθανε το 1988. Πήρε μέρος στη Μικρασιατική Εκστρατεία, στον ελληνοϊταλικό πόλεμο και στη μάχη του Ελ Αλαμέιν. Μετά την απελευθέρωση, ως διοικητής τάγματος εθνοφυλακής πήρε μέρος στα Δεκεμβριανά (1944) και χρημάτισε μέλος της Ελληνικής Επιτροπής διασυμμαχικού ελέγχου της Γερμανίας. Από τον Ιούνιο έως τον Σεπτέμβριο του 1951 ήταν διοικητής του ελληνικού εκστρατευτικού σώματος στην Κορέα και σύνδεσμος της κυβέρνησης με το Στρατηγείο Άπω Ανατολής. Δώρισε στο υπουργείο Πολιτισμού τριώροφο σπίτι στη Μεσσήνη, το οποίο περιήλθε τελικά στο δήμο και λειτουργεί ως χώρος πολιτιστικών εκδηλώσεων (Δασκαρόλειο Πολιτιστικό Κέντρο).

[1180] *Εστία,* 10 .12.1923.

[1181] Οι δύο πρώτοι επρόκειτο να φυγαδεύσουν τον Πλαστήρα από την Αθήνα στην Πάτμο, μετά το αποτυχημένο κίνημα του 1933.

[1182] *Εμπρός*, *Βραδυνή*, *Ελεύθερος Τύπος*, 14.12.1923. Τη δικαστική έρευνα διεξήγαγαν ο εισαγγελέας Σουμαρίπας και ο ανακριτής Κόκκινος, των οποίων το πόρισμα δεν δικαίωσε την κυβερνητική εξιστόρηση σε όλα τα σημεία της.

[1183] *Εμπρός*, *13.12.1923*. Οι ιατροδικαστές δήλωναν ότι σε πολλές περιπτώσεις δεν μπορούσαν να εξάγουν ένα ασφαλές συμπέρασμα αν οι σφαίρες προέρχονταν από περίστροφα ή στρατιωτικά όπλα. Είναι σαφές ότι βρίσκονταν υπό μεγάλη πίεση τόσο από τις Αρχές όσο και από τους αντιβενιζελικούς, ενώ η κοινωνική ένταση είχε φτάσει στο κατακόρυφο λόγω των νεκρών του συλλαλητηρίου.

[1184] *ΣΚΡΙΠ*, *16.12.1923· Βραδυνή*, *15.12.1923*.

[1185] *Εμπρός, 10.12.1923.*

[1186] *ΣΚΡΙΠ*, *14.12.1923*.

[1187] Κανελλόπουλος, ό.π., σ. 29.

[1188] Ευάγγελος Καλαντζής, *Σαράντα χρόνια αναμνήσεις (1920-1961: μια ζωή αφιερωμένη στην πατρίδα)*, Αθήνα 1969, σ. 13.

[1189] *Ριζοσπάστης*, *10.12.1923*.

Είναι αδύνατον να διηγηθούμε με έναν αξιόπιστο τρόπο τι πράγματι συνέβη εκείνη την αιματοβαμμένη ημέρα. Οι περιγραφές των εφημερίδων ποικίλλουν αναλόγως της κομματικής τους τοποθέτησης, και επειδή εμπνέονται από τον πολιτικό φανατισμό της εποχής είναι πρακτικά αδύνατο να βρεθεί ο οποιοσδήποτε κοινός τόπος μεταξύ τους. Πάντως είναι αδιαμφισβήτητο ότι η κυβερνητική εκδοχή περιέχει εσκεμμένες ανακρίβειες και κακώς υιοθετήθηκε άκριτα στο σύνολό της από την βιβλιογραφία. Οι στρατιωτικοί είχαν τοποθετήσει απέναντι στους θερμόαιμους βασιλόφρονες τα πλέον πιστά στρατιωτικά στοιχεία στην *Επανάσταση* και ήταν απολύτως έτοιμοι για ένα οριστικό ξεκαθάρισμα σύμφωνα με τις δηλώσεις τους την επομένη,[1190] ενώ πιθανά γνώριζαν ότι οι πιο θερμόαιμοι σχεδίαζαν ακόμη και ένοπλη αντιπαράθεση. Συνεπώς, το αίμα που χύθηκε στους αθηναϊκούς δρόμους εκείνο το μεσημέρι της 9ης Δεκεμβρίου, αποτέλεσε μια εξέλιξη την οποία η *Επανάσταση* δεν προσπάθησε να εμποδίσει, αλλά ενδεχομένως να επιδίωξε. Σύμφωνα με τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, η *Επανάσταση* ήταν αναγκασμένη να διατάξει *πυρ* για να διαλυθεί το πλήθος γιατί σε αντίθετη περίπτωση θα καταλυόταν το καθεστώς της.[1191]

3. Οι επιπτώσεις του συλλαλητηρίου της 9ης Δεκεμβρίου 1923.

Το αιματηρό συλλαλητήριο της 9ης Δεκεμβρίου 1923, όχι μόνο επιβεβαίωσε το αβυσσαλέο διχαστικό χάσμα μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών που είχε δημιουργηθεί το 1916, αλλά προσέδωσε και μια ακόμη διάσταση σε αυτό, την πολιτειακή. Το πολιτειακό πλέον θα ήταν ένα ακόμη στοιχείο διχασμού της ελληνικής κοινωνίας που θα ταλανίσει την Ελλάδα σε όλη την διάρκεια του Μεσοπολέμου. Η αδυναμία των αντιβενιζελικών κομμάτων να λειτουργήσουν και να συσπειρώσουν τους οπαδούς τους λόγω της λογοκρισίας, των πολιτικών διώξεων και της παύσης της κυκλοφορίας των αντιβενιζελικών εφημερίδων, αναπληρώθηκε με την αντανακλαστική σχεδόν, συσπείρωση των αντιβενιζελικών γύρω από τον Θρόνο που κινδύνευε. Η αδιαμφισβήτητη επιτυχία του συλλαλητηρίου σε επίπεδο λαϊκής προσέλευσης επιβεβαίωσε το γεγονός ότι ο αντιβενιζελισμός έστω υπό αντίξοες συνθήκες διατηρούσε μια υποτυπώδη συνοχή και απολάμβανε ευρύτερης λαϊκής υποστήριξης από όσο υπέθεταν οι αντίπαλοί του. Επίσης ενίσχυσε την αδιαλλαξία στις τάξεις των αντιβενιζελικών, καθώς η αυξημένη λαϊκή συμμετοχή στο συλλαλητήριο έδειξε ότι η αντιβενιζελική συνθηματολογία μπορούσε να κινητοποιήσει ακόμη μια σημαντική μερίδα του ελληνικού λαού.

Σε κάθε περίπτωση, το λυπηρό ήταν ότι η ύπαρξη νεκρών, ασχέτως από ποια παράταξη προέρχονταν προμήνυε τις διαθέσεις των μειοψηφούντων να μην υποταχθούν στη διαφαινόμενη πολιτειακή αλλαγή. Ο Αποστολόπουλος τόνιζε στον Βενιζέλο ότι ασχέτως του αποτελέσματος των εκλογών της 16ης Δεκεμβρίου, το νέο πολιτικό σκηνικό θα ήταν θνησιγενές αφού ο αντιβενιζελισμός στο σύνολό του δεν θα το αποδεχόταν.[1192] Το συλλαλητήριο της 9ης Δεκεμβρίου σφράγισε και την πρόθεση των αντιβενιζελικών να απέχουν, καθώς ήδη από την επομένη ακολούθησε ένας ποταμός ανακοινώσεων αντιβενιζελικών πολιτευτών από όλη την Ελλάδα που ανακοίνωναν τις προθέσεις τους, καλώντας τους εκλογείς τους να κάνουν το ίδιο. Ο εκπρόσωπος των Ελευθεροφρόνων κ.

[1190] *Εμπρός*, *10.12.1923*.
[1191] Κανελλόπουλος, ό.π., σ. 29.
[1192] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 323/41, επιστολή Αποστολόπουλου προς Βενιζέλο, 13 Δεκεμβρίου 1922.

Αγγελόπουλος δήλωσε ότι οι αντιβενιζελικοί είχαν ήδη ψηφίσει στους Στύλους του Ολυμπίου Διός και δεν χρειαζόταν άλλη ψήφος.

Από την άλλη, το συλλαλητήριο της 9ης Δεκεμβρίου έφερε το ακριβώς αντίθετο αποτέλεσμα από αυτό που θεωρητικά επεδίωκε: έστρεψε πολλούς μετριοπαθείς βενιζελικούς υπέρ της Αβασίλευτης Δημοκρατίας,[1193] συσπείρωσε τις τάξεις των ακραιφνών Δημοκρατικών, φανάτισε τους εχθρούς του Θρόνου, αλλά κυρίως έπεισε τους αδιάλλακτους ανώτατους δημοκρατικούς του Στρατού ότι όφειλαν να επιβάλλουν την έξωση του Γεώργιου Β΄ πάση θυσία. Πολλές βενιζελικές εφημερίδες με πρωτοσέλιδα άρθρα τους ζήτησαν εσωτερική κάθαρση, επιβολή των νόμων , παραδειγματική τιμωρία των αντιδραστικών, ενώ η *Μακεδονία* σε πρωτοσέλιδο άρθρο της ζητούσε την αμείλικτη εκκαθάριση κακίζοντας την λήθη των εγκλημάτων των αντιβενιζελικών που είχε προσφερθεί από την *Επανάσταση 1922*.[1194] Ο Πάγκαλος που βρισκόταν σε προεκλογική περιοδεία στην Θεσσαλονίκη κατηγόρησε την επαναστατική κυβέρνηση ως υπεύθυνη για το αιματοκύλισμα της 9ης Δεκεμβρίου, επειδή δεν τιμώρησε παραδειγματικά τους ηγέτες του κινήματος Γαργαλίδη–Λεοναρδόπουλου αναστέλλοντας την εκτέλεση των θανατικών ποινών τους. Η επιείκεια που επέδειξε η *Επανάσταση 1922* έναντι των στασιαστών αποθράσυνε τους αντιβενιζελικούς οδηγώντας τους σε μια δεύτερη προσπάθεια αμφισβήτησης της εξουσίας.[1195]

Την επομένη του συλλαλητηρίου, πολλοί δημοκρατικοί σύλλογοι, πολιτευτές, αξιωματικοί και ιδιώτες ζητούσαν από τον Πλαστήρα να εκθρονίσει τον Γεώργιο Β΄ ακόμη και πριν τις εκλογές της 16ης Δεκεμβρίου. Επίσης εκπρόσωποι της *Δημοκρατικής Ένωσης* και των Δημοκρατικών Φιλελεύθερων ομοίως ζήτησαν από τον Πλαστήρα την άμεση έξωση του Γεώργιου Β΄. Η Δημοκρατία, το επίσημο όργανο των Δημοκρατικών, βγήκε επί δύο συνεχόμενες ημέρες με το ίδιο πρωτοσέλιδο: *Να φύγεις αμέσως Γεώργιε Γλύκσμπουργκ*![1196] Ο Πλαστήρας, όμως, δεν προχώρησε σε μια τέτοια κίνηση κυρίως λόγω των οδηγιών που είχε λάβει από τον Βενιζέλο για αποφυγή πραξικοπηματικής κατάργησης της Βασιλείας, λόγω των διεθνών επιπλοκών που ελλόχευαν.

Σε κάθε περίπτωση το αίμα των θυμάτων της 9ης Δεκεμβρίου έβαψε την δύουσα Βασιλεία, αλλά και την ανατέλουσα Αβασίλευτη Δημοκρατία, όπως γλαφυρά και εύστοχα περιέγραψε ο Δαφνής.[1197] Το συλλαλητήριο της 9ης Δεκεμβρίου αποτέλεσε την τελευταία αναλαμπή της λειτουργίας των Λαϊκών Πολιτικών Συλλόγων, που έκτοτε αποσύρθηκαν στο παρασκήνιο της ιστορίας του αντιβενιζελισμού. Τα πορίσματα των ιατροδικαστών και των δικαστικών Αρχών που διερεύνησαν την υπόθεση δεν ανακοινώθηκαν ποτέ, ενώ η υπόθεση μπήκε στο αρχείο χωρίς να ασκηθεί καμία δίωξη, είτε εναντίον πολιτών είτε εναντίον στρατιωτικών. Ουσιαστικά, το ζήτημα επισκιάστηκε από τις καταιγιστικές πολιτικές εξελίξεις στο πολιτειακό που ακολούθησαν μετά τις εκλογές της 16ης Δεκεμβρίου και ουσιαστικά σκεπάστηκε από τις Αρχές. Το γεγονός αυτό είναι μια πρόσθετη ένδειξη ότι οι έρευνες που έγιναν θα πρέπει να ανακάλυψαν ενοχοποιητικά στοιχεία και για την κυβερνητική πλευρά που αναμφίβολα θα ήθελε να αποσιωπηθούν.

[1193] *Έθνος, 10.12.1923.*
[1194] *Μακεδονία, 12.12.1923.*
[1195] *Αρχείο Θεόδωρου Πάγκαλου*, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 337-338.
[1196] *Δημοκρατία, 10 και 11.12.1923.*
[1197] Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄,* σ. 194.

4. Οι εκλογές της 16ης Δεκεμβρίου 1923, προνουντσιαμέντο του Στρατού και του Στόλου εξαναγκάζει τον Βασιλιά προς αναχώρηση (16-19 Δεκεμβρίου 1923)

Η Κυβέρνηση αποφάσισε να μην αναβληθούν οι εκλογές ούτε για μια εβδομάδα για να ησυχάσουν τα οξυμμένα πνεύματα.[1198] Στις παραμονές των εκλογών της 16ης Δεκεμβρίου, υπήρχαν έντονες φήμες ότι οργανωμένοι πυρήνες αντιβενιζελικών θα δημιουργούσαν ταραχές την ημέρα των εκλογών με αιφνιδιαστικές διαδηλώσεις τους έξω από εκλογικά κέντρα.[1199] Για τον λόγο αυτό οι Αρχές έλαβαν πρωτοφανή μέτρα ασφαλείας σε όλη την Χώρα, θέτοντας σε επιφυλακή όλες τις διαθέσιμες μονάδες Στρατού για την περιφρούρηση της εκλογικής διαδικασίας. Επίσης, στρατιωτικοί και αξιωματούχοι του Κράτους έκαναν απειλητικές δηλώσεις για οποιονδήποτε αντιβενιζελικό θα τολμούσε να διαταράξει την εκλογική διαδικασία. Με διαταγή της κυβέρνησης απαγορεύτηκαν την ημέρα των εκλογών όχι μόνο τα συλλαλητήρια, αλλά και οι απλές συναθροίσεις πολιτών, τις οποίες η αστυνομία είχε εντολές να διαλύει αμέσως.[1200] Ο Επαμεινώνδας Χαρίλαος κλήθηκε από τον Πλαστήρα και παρέσχε διαβεβαιώσεις ότι ο *συνταγματικός κόσμος* δεν θα προέβαινε σε έκτροπα ούτε θα διατάρασσε την δημόσια τάξη την ημέρα των εκλογών.[1201] Η προεκλογική κίνηση εξελίχθηκε υποτονικά, καθώς οι αντιβενιζελικοί απείχαν και δεν υπήρχε πολιτικό αντίπαλο δέος στους βενιζελικούς. Επίσης σε Αθήνα, Πειραιά και Θεσσαλονίκη συγκροτήθηκε κοινό ψηφοδέλτιο Φιλελευθέρων και Δημοκρατικών, γεγονός που προοιώνιζε ότι θα εκλέγονταν όλοι οι υποψήφιοί βουλευτές του. Πάντως και οι πολίτες στο σύνολό τους αντιμετώπισαν με αδιαφορία και απάθεια τις εκλογές, ενώ σύμφωνα με τον Άγγλο πρόξενο Hole στη Θεσσαλονίκη, μόλις το 1/10 του πληθυσμού της πόλης έλαβε γνώση των προγραμμάτων των κομμάτων.[1202]

Έτσι, παρά το τεταμένο πολιτικό κλίμα λόγω της αποχής του αντιβενιζελικού πολιτικού κόσμου και του αιματηρού φιλοβασιλικού συλλαλητηρίου της 9ης Δεκεμβρίου, οι εκλογές έγιναν με σχετική ησυχία και τάξη σε όλη την Ελλάδα.[1203] Το αποτέλεσμα ήταν θριαμβευτικό για το μετριοπαθές πολιτικό και πολιτειακό πρόγραμμα των *Φιλελευθέρων* που εξέλεξαν 250 πληρεξουσίους (επί συνόλου 398),[1204] αλλά κυρίως για τον Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος εξελέγη πρώτος βουλευτής και στις είκοσι εκλογικές περιφέρειες που είχε υποβληθεί η υποψηφιότητά του από τους πολιτικούς του φίλους, παρά το γεγονός ότι ο ίδιος με επιστολές του ζήτησε να μην εκτεθεί το όνομά του. Το αποτέλεσμα ήταν αρνητικό για τη *Δημοκρατική Ένωση*, τους *Δημοκρατικούς Φιλελεύθερους* και τους οπαδούς της απότομης αλλαγής στο πολιτειακό, καθώς σε μια ουσιαστικά μονοκομματική Εθνοσυνέλευση, με υποψηφίους σε κοινό ψηφοδέλτιο των *Φιλελευθέρων* και παρά την έντονη προεκλογική εκστρατεία που διεξήγαγαν, εξέλεξαν μόνο 120 πληρεξουσίους. Η

[1198] *Δημοκρατία, 12.12.1923.*
[1199] *Μακεδονία, 12.12.1923.*
[1200] *Δημοκρατία, 14.12.1923.*
[1201] Στο ίδιο.
[1202] F.O. 371/9878/92, Hole προς Bentinck, Θεσσαλονίκη, 14 Δεκεμβρίου 1923, σε: Μαρκέτος, *Ο Αλέξανδρος. Παπαναστασίου και η εποχή του*, ό.π., σ. 795.
[1203] *Εμπρός, 17.12.1923*.
[1204] Ρωμαίος, ό.π., σ. 214.

ψήφος των Ελλήνων πολιτών το 1923 παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με την ψήφο των εκλογών του 1935 για την ανάδειξη της Ε΄ Εθνοσυνέλευσης, οπότε αντίστοιχα απείχαν τα βενιζελικά κόμματα. Και το 1935 οι πολίτες επέλεξαν το μετριοπαθές πολιτειακό πρόγραμμα του ΛΚ, αποδοκιμάζοντας τη ακραία ρητορική άμεσης αποκατάστασης της Βασιλείας που πρέσβευε σε εκείνη τη συγκυρία ο Ιωάννης Μεταξάς.[1205]

Η αποχή κυμάνθηκε στο 30% του εκλογικού σώματος, ένα σχετικά υψηλό ποσοστό για τους αντιβενιζελικούς αν αναλογιστεί κανείς τις πολιτικές συνθήκες αποδεικνύοντας πόσο εσφαλμένη για τους ίδιους ήταν η τακτική της αποχής που ακολούθησαν. Όπως φάνηκε, η συμμετοχή των αντιβενιζελικών κομμάτων στις εκλογές θα περιόριζε ακόμη περισσότερο την κοινοβουλευτική δύναμη των δημοκρατικών και ίσως απέτρεπε την πολιτειακή μεταβολή τουλάχιστον κοινοβουλευτικά.[1206] Ένα μέρος των μετριοπαθών αντιβενιζελικών φέρεται να στήριξε τους Συντηρητικούς Φιλελεύθερους και τον Μιχαλακόπουλο με το σκεπτικό ότι ήταν υποστηρικτής της παραμονής της Βασιλείας.

Η ηγεσία του πανίσχυρου *Στρατιωτικού Συνδέσμου* είχε αποφασίσει να εναντιωθεί στην ίδια την λαϊκή ετυμηγορία, καθώς οι βενιζελικοί αξιωματικοί στο σύνολό τους επιθυμούσαν να διασφαλίσουν οριστικά την θέση τους στο στράτευμα.[1207] Η απόφαση των αξιωματικών για την έκπτωση του Γεώργιου είχε παρθεί αμέσως μετά το συλλαλητήριο της 9ης Δεκεμβρίου και ο Αποστολόπουλος ζητούσε επειγόντως οδηγίες από τον Βενιζέλο για την στάση των Φιλελευθέρων ενώπιον των εξελίξεων που έρχονταν.[1208] Ήδη πριν την ημέρα των εκλογών είχε συνταχθεί ένα πρωτόκολλο από τον *Στρατιωτικό Σύνδεσμό* το οποίο ανέφερε όλους τους λόγους για τους οποίους απαιτούσε την έκπτωση της Δυναστείας των Γλυξμπουργκ, θέμα που αποτελούσε πλέον ζήτημα τιμής για τους αξιωματικούς. Οι λόγοι που επικαλούταν το πρωτόκολλο επικεντρώνονταν στα ζητήματα εξωτερικής και εσωτερικής πολιτικής μέχρι το 1922 (*«προδοσία Σερβίας», «παράδοση Ρούπελ», «επιστροφή Κωνσταντίνου το 1920»,* κ.τ.λ.) και είχε στο τέλος τις υπογραφές πολλών αξιωματικών. Το εντυπωσιακό ήταν ότι κανένα εδάφιο του πρωτοκόλλου δεν αναφερόταν στον Γεώργιο Β΄ αν και αυτόν επιζητούσε να εκθρονίσει.[1209] Το πρωτόκολλο αυτό στάλθηκε σε όλες τις στρατιωτικές φρουρές της Χώρας μέσω του παραστρατιωτικού μηχανισμού του *Στρατιωτικού Συνδέσμου* και υπογράφτηκε σχεδόν από το σύνολο των εν ενεργεία αξιωματικών.[1210]

Από το απόγευμα της 17ης Δεκεμβρίου όταν μαθεύτηκαν τα πρώτα εκλογικά αποτελέσματα, κυκλοφόρησαν οι έντονες φήμες στην Αθήνα ότι ο Πάγκαλος ερχόταν για να εκθρονίσει άμεσα τον Γεώργιο Β΄ και να δολοφονήσει τους Γεώργιο Δ. Ράλλη και Γεώργιο Μπούσιο.[1211] Ο Ράλλης έφυγε αυθημερόν για το Παρίσι, ενώ ο Μπούσιος μαζί με άλλους πολιτικούς ηγέτες του αντιβενιζελισμού κρύφτηκαν. Την ίδια ημέρα στις 17.15΄ το απόγευμα, και πριν ακόμη συγκροτηθεί η Δ΄ Εθνοσυνέλευση σε Σώμα, εμφανίστηκε

[1205] Σπύρος Βλαχόπουλος, *Η κρίση του κοινοβουλευτισμού στον μεσοπόλεμο και το τέλος της Β΄ Ελληνικής Δημοκρατίας το 1935 (οι θεσμικές όψεις μιας οικονομικής κρίσης;)*, Ευρασία, Αθήνα 2012, σ. 287.
[1206] Διονύσης Χουρχουλής, *Θεμιστοκλής Π. Σοφούλης*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2014, σ. 124.
[1207] Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄*, σ. 197.
[1208] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 323/42, επιστολή Αποστολόπουλου προς Βενιζέλο, 15 Δεκεμβρίου 1923.
[1209] Όλο το πρωτόκολλο σε: *Αρχείο Θεόδωρου Πάγκαλου*, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 337-338.
[1210] Σαράφης, ό.π., σ. 287.
[1211] F.O. 371/9878/96, Bentinck σε Curzon, Αθήνα, 21 Δεκεμβρίου 1923, σε: Μαρκέτος, *Ο Αλέξανδρος. Παπαναστασίου και η εποχή του*, ό.π., σ. 797.

ενώπιον των Πλαστήρα, Γονατά μια εικοσαμελής αντιπροσωπεία του Στρατού και του Ναυτικού με επικεφαλής τους υποστρατήγους Παπαθανασίου και Τσιρογιάννη και επέδωσαν το πρωτόκολλο που είχε υπογραφεί, απαιτώντας την άμεση εκθρόνιση του Γεωργίου Β΄. Η επίδοση του πρωτοκόλλου συνοδεύτηκε από την απειλή ότι αν ο Γεώργιος δεν εκθρονιζόταν δεν θα μπορούσαν να ελέγξουν τους υφισταμένους τους.[1212] Το στρατιωτικό τελεσίγραφο συνοδεύτηκε με δυναμικό συλλαλητήριο μεγάλης λαϊκής προσέλευσης στα γραφεία της *Δημοκρατικής Ένωσης*, όπου οι συγκεντρωμένοι με επικεφαλής τον Χατζηκυριάκο απαιτούσαν την άμεση εκθρόνιση του Βασιλιά.[1213] Η κυβέρνηση συνεδρίασε αυθημερόν και αποδέχθηκε το τελεσίγραφο ως μη δυνάμενη να αντιδράσει, ενώ ομοίως και οι Μιχαλακόπουλος και Καφαντάρης που δέχθηκαν επισκέψεις από αξιωματικούς, δήλωσαν ότι δεν υπήρχε άλλη προοπτική από την αποδοχή των τετελεσμένων.[1214]

Ακολούθησε ανταλλαγή επιστολών μεταξύ Γεώργιου Β΄ και Γονατά, όπου ο Γονατάς *σύστηνε* στον Βασιλιά στην επιστολή της 17ης Δεκεμβρίου να ταξιδέψει στο εξωτερικό υπό μορφή άδειας αντικαθιστάμενος από αντιβασιλέα, αφήνοντας απειλητικά υπονοούμενα στην κατακλείδα της επιστολής του για το τι μπορούσε να γίνει αν ο Βασιλιάς δεν συμμορφωνόταν αμέσως.[1215] Ο Γεώργιος αποδέχθηκε την υποχρεωτική του αναχώρηση στο εξωτερικό την επομένη χωρίς να προβάλλει την παραμικρή αντίσταση, καθώς είχαν κυκλοφορήσει έντονες φήμες σε όλη την πρωτεύουσα ότι ήταν πιθανό ο Στρατός να τον ταπείνωνε και να τον εκθρόνιζε διά της βίας.[1216] Είχε απογοητευτεί σφοδρά από την απόφαση των αντιβενιζελικών κομμάτων να απέχουν από τις εκλογές, αφήνοντας το Στέμμα χωρίς πληρεξούσιους που θα το υποστήριζαν στη νέα Εθνοσυνέλευση.[1217]

Την επομένη των εκλογών και λίγο πριν από την αναχώρησή του, ο Γεώργιος έπαιξε το τελευταίο του χαρτί καλώντας τον Ελευθέριο Βενιζέλο μέσω της ρουμανικής πρεσβείας[1218] στην Ελλάδα να αναλάβει τη διακυβέρνηση της χώρας. Ο Βασιλιάς προέβη σε αυτή την κίνηση γνωρίζοντας ότι ο Βενιζέλος υποστήριζε συγκεκαλυμμένα τη διατήρηση της Βασιλείας ή την αναβολή της απότομης κατάργησής της και ότι ήταν ο μοναδικός που είχε το κύρος να επιβληθεί στον Στρατιωτικό Σύνδεσμο. Τυπικά αυτή η κλήση ήταν συνταγματικά ορθή, καθώς οι Φιλελεύθεροι είχαν σαρώσει στις εκλογές με τον Βενιζέλο να εκλέγεται σε όλες τις εκλογικές περιφέρειες όπου είχε συμπεριληφθεί η υποψηφιότητά του, αλλά ουσιαστικά υπέκρυπτε την ελπίδα του Βασιλιά ότι η επιστροφή Βενιζέλου ίσως έσωζε τον Θρόνο του. Η απελπισμένη ενέργεια του Βασιλιά παρέμεινε μυστική από την κοινή γνώμη, αλλά θορύβησε τον εξόριστο Μεταξά που ενημέρωσε τον Στρέιτ ότι αν η είδηση διέρρεε θα προκαλούσε σάλο στις τάξεις του αντιβενιζελισμού.[1219] Ο Βενιζέλος όμως είχε πρόθεση να εκδιωχθεί η Δυναστεία και είτε να αντικατασταθεί με άλλη από το Βέλγιο, είτε

[1212] *Εμπρός*, *18.12.1923*.
[1213] *Έθνος, 18.12.1923.*
[1214] *Εμπρός, 18.12.1923.*
[1215] Αντίγραφα των επιστολών που ανταλλάχθηκαν βρίσκονται στα Γ.Α.Κ., Α.Ι.Μ., φάκ. 28.
[1216] F.O. 371/9896, *ετήσια έκθεση της πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα,* Bentinck προς McDonald, Αθήνα, 29 Νοεμβρίου 1923. Ο Πάγκαλος είχε απειλήσει δημοσίως ότι *«αν δεν έφευγε με τη θέλησή του, θα έφευγε με το φέρετρό του»*, βλ. Γιάννης Ανδρικόπουλος, *Η Δημοκρατία του Μεσοπολέμου (1922-1936)*, Φυτράκης, Αθήνα 1987.
[1217] Πιπινέλης, Γεώργιος Β΄, σ. 84.
[1218] Το πρώτο τηλεγράφημα απευθείας στον Βενιζέλο είχε κατασχεθεί από τη λογοκρισία της *Επανάστασης*, βλ. Ανδρικόπουλος Γιάννης, ό.π., σ. 17.
[1219] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Μεταξά προς Στρέιτ, 20 Δεκεμβρίου 1923.

να κηρυχθεί η Αβασίλευτη Δημοκρατία.[1220] Σε απαντητική επιστολή του από το Παρίσι προς τον Γεώργιο, αρνήθηκε την πρόσκληση υπογραμμίζοντας ότι έχει αποχωρήσει οριστικώς από την πολιτική σκηνή.

Η άρνηση αυτή διέλυσε και τις τελευταίες ελπίδες του Βασιλιά που αποχώρησε από την Ελλάδα για τη Ρουμανία στις 19 Δεκεμβρίου χρησιμοποιώντας το ατμόπλοιο της γραμμής *«Δάφνη»,* καθώς δεν του προσφέρθηκε πολεμικό πλοίο από την *Επανάσταση 1922.* Στον Βασιλιά δόθηκαν ως οδοιπορικά ένα εκατομμύριο δρχ. και θα συνέχιζε να λαμβάνει την βασιλική χορηγία στο εξωτερικό.[1221] Η αναχώρηση του βασιλικού ζεύγους που έδειχνε ότι θα είναι οριστική, συγκίνησε ιδιαίτερα τους αντιβενιζελικούς που συγκεντρώθηκαν έξω από τα ανάκτορα κατά χιλιάδες, αλλά και πολλοί κατευθύνθηκαν προς το Φάληρο για να αποχαιρετήσουν τον Βασιλιά τους. Καθώς όμως είχαν παρθεί πρωτοφανή αστυνομικά μέτρα για να μην επιτραπεί σε βασιλόφρονες να προσεγγίσουν την αποβάθρα, λίγοι κατάφεραν να πλησιάσουν. Αλλά ακόμη και σε αυτό το σκηνικό οι φανατικοί βασιλόφρονες κατάφεραν να δώσουν το παρών. Κάποιες εκατοντάδες φανατικών υποστηρικτών της Βασιλείας βρήκαν βάρκες και με αυτές ανοίχτηκαν προς το πλοίο που απομάκρυνε τον Βασιλιά για να του αποδώσουν τον ύστατο χαιρετισμό.[1222]

Κατά την αναχώρηση του βασιλικού ζεύγους στην προβλήτα εκ μέρους της Κυβέρνησης ήταν μόνο ο Γονατάς που τους αποχαιρέτησε, ενώ το στρατιωτικό άγημα που παρατάχθηκε ενώπιον του πλοίου για να αποδώσει τις οφειλόμενες τιμές στον αρχηγό του κράτους, αρνήθηκε επιδεικτικά να το πράξει μετά από διαταγή του *Στρατιωτικού Συνδέσμου*.[1223] Ο Γεώργιος έφευγε ταπεινωμένος από την Ελλάδα σε ένα σκηνικό που σκηνοθέτησαν οι εχθροί του για να τον μειώσουν, αλλά η εφεκτική του στάση έναντι της *Επανάστασης 1922*, ερμηνεύτηκε ως δειλία από τους αντιβενιζελικούς και είχε απογοητεύσει τους αδιάλλακτους βασιλόφρονες υποστηρικτές του.

Αντιβασιλέας ορίστηκε ο ναύαρχος Παύλος Κουντουριώτης, σύμβολο της βενιζελικής παράταξης, αρεστός στον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, αλλά και προσωπικότητα που απολάμβανε ευρύτερης αποδοχής λόγω της ένδοξης δράσης του κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Η τοποθέτηση του Κουντουριώτη αποτέλεσε μεγάλη επιτυχία για τους αδιάλλακτους δημοκρατικούς καθώς ο ίδιος είχε στραφεί κατά του Βασιλιά και του Θρόνου μετά τη δολοφονική απόπειρα εις βάρος του στα τέλη του 1921. Ο Κουντουριώτης, αν και δεν είχε παραστεί σε συλλαλητήριο των δημοκρατικών στην Αθήνα παρότι είχε προσκληθεί, είχε κάνει δηλώσεις υπέρ της πολιτειακής μεταβολής, δηλώνοντας υποστηρικτής της δημοκρατικής ιδέας.[1224]

5. Η Δ΄ Εθνοσυνέλευση, ο σχηματισμός των κυβερνήσεων Βενιζέλου-Καφαντάρη και η πτώση τους (2 Ιανουαρίου – 10 Μαρτίου 1924)

[1220] Στο ίδιο.
[1221] *Έθνος, 18.12.1923.*
[1222] Ανάμεσά τους και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, βλ. Κανελλόπουλος, ό.π., σ. 30.
[1223] Γονατάς, ό.π., σ. 290.
[1224] *Εμπρός*, *5.11.1924*.

Αμέσως μετά τις εκλογές της 16ης Δεκεμβρίου και τη διαφαινόμενη κοινοβουλευτική εξομάλυνση και λόγω της επίσημης υποτιθέμενης διάλυσης του *Στρατιωτικού Συνδέσμου*, η κυβέρνηση Γονατά όφειλε κανονικά να παραδώσει την εξουσία σε κυβέρνηση που θα υποστηριζόταν από τους *Φιλελεύθερους* που διέθεταν την πλειοψηφία στην Δ΄ Εθνοσυνέλευση. Ο Παπαναστασίου όμως και οι δημοκρατικοί υποστήριξαν ότι αυτοί ήλεγχαν την πλειοψηφία, εμποδίζοντας προσωρινά τον σχηματισμό κυβέρνησης, καθώς ο Κουντουριώτης αρνήθηκε να δώσει εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Δαγκλή, επικαλούμενος έλλειψη στοιχείων για την πολιτική σύνθεση της νέας Εθνοσυνέλευσης, αν και ήταν πασιφανές ότι οι *Φιλελεύθεροι* διέθεταν την απόλυτη πλειοψηφία.[1225] Η νέα Εθνοσυνέλευση ήταν ουσιαστικά μονοκομματική, αλλά ακόμη χειρότερα, έμοιαζε δέσμια του Στρατού τόσο σε επίπεδο συμβολισμών όσο και σε επίπεδο ουσίας.

Τυπικά οι *Φιλελεύθεροι* είχαν ως προσωρινό αρχηγό τον Δαγκλή, αλλά ουσιαστικά ήταν ακέφαλοι καθώς ο γηραιός στρατηγός δεν διέθετε την πυγμή, την καλή υγεία αλλά και το σφρίγος για να τιθασεύσει τις προσωπικές φιλοδοξίες των ισχυρών βενιζελικών πολιτευτών. Ήδη είχαν διεξαχθεί εργώδεις προσπάθειες από εξέχοντες παράγοντες των βενιζελικών για να επιστρέψει ο Βενιζέλος και να αναλάβει τη διακυβέρνηση της χώρας ως νικητής των εκλογών, ενώ στέλνονταν συνεχώς από την Ελλάδα στο Παρίσι ικετευτικές επιστολές ιδιωτών και συλλόγων που τον παρακαλούσαν να επανέλθει για να τους σώσει.[1226] Μετά από αμφιταλαντεύσεις ο Βενιζέλος έλαβε την απόφαση να επιστρέψει στην κεντρική πολιτική και το σχέδιο του προέβλεπε τον σχηματισμό κυβέρνησης *Φιλελευθέρων*, την απενεργοποίηση των στρατιωτικών πιέσεων, την ομαλοποίηση της πολιτικής ζωής, τον κατευνασμό των βασιλοφρόνων και τη διενέργεια αδιάβλητου δημοψηφίσματος το αποτέλεσμα του οποίου θα γινόταν αποδεκτό από όλους.[1227]

Η συμφιλιωτική πολιτική του Βενιζέλου ερμηνευόταν είτε από την πραγματιστική προσέγγιση της κατάστασης στην Ελλάδα που επέβαλλε μια ελάχιστη συνεννόηση με τους αντιβενιζελικούς, είτε από την προσωπική φιλοδοξία του να γεφυρώσει το χάσμα που δίχαζε την Ελλάδα ήδη επί σχεδόν μια ολόκληρη δεκαετία. Σε πολλές περιστάσεις ο Βενιζέλος είχε διακηρύξει τη θέλησή του να υπάρξει συμφιλίωση μεταξύ των δύο πολιτικών μερίδων, ενώ είχε επίσης διατυπώσει τη θλίψη του για τον διχασμό και τις τραγικές συνέπειές του δεδομένου ότι και ο ίδιος είχε συντελέσει στη δημιουργία του.[1228] Πάντως πίστευε σταθερά, όπως αποκαλύπτεται από όλη την αλληλογραφία του, ότι η απόλυτη ευθύνη για τη Μικρασιατική Καταστροφή βάραινε τον κωνσταντινισμό και τους *Έξι* [1229] Ο ίδιος ο Βενιζέλος θεωρούσε ως το καλύτερο πολίτευμα για την Ελλάδα το αγγλικό αντίστοιχο με τον δραστικό περιορισμό των πολιτειακών δικαιωμάτων του εκάστοτε Βασιλιά και όχι το γαλλικό, αν και τα δύο τα θεωρούσε ισοδύναμα.[1230] Οι προθέσεις του Βενιζέλου ήταν

[1225] Οι περισσότεροι νέοι πληρεξούσιοι από την επαρχία διευκρίνιζαν με δημόσιες δηλώσεις τους στον Τύπο την υποστήριξή τους προς τους *Φιλελεύθερους*, βλ. Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄*, σ. 203.

[1226] Σε αυτές τις εκδηλώσεις πρωτοστατούσαν και γνωστοί μετριοπαθείς αντιβενιζελικοί όπως ο ιστορικός Παύλος Καρολίδης, βλ. Καρολίδης, *Συμπλήρωσις*, ό.π., σ. 366-68.

[1227] Συζήτηση Βενιζέλου με τον Βρετανό Πλοίαρχο Talbot στις 23.12.1923, βλ. Μαρκέτος, *Ο Αλέξανδρος. Παπαναστασίου και η εποχή του*, ό.π., σ. 802.

[1228] Στέφανος Στεφάνου, *Ελευθερίου Βενιζέλου πολιτικαί υποθήκαι*, Αθήνα 1965, σ. 72-73

[1229] Ενδεικτικά, Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 268/38, επιστολή Βενιζέλου προς Πλαστήρα, 21 Νοεμβρίου 1922.

[1230] Μ.Μ., Α.Ε.Β., Κατάλοιπα Μαρίκας Βενιζέλου, φάκ. 6/78, επιστολή Βενιζέλου με ανασκόπηση του καθεστωτικού, 15 Μαΐου 1935.

γνωστές στον Μεταξά και στους φιλοβασιλικούς κύκλους του εξωτερικού για τον λόγο αυτό η τελική του απόφαση για κάθοδο μετά από πολλούς ενδοιασμούς και δισταγμούς της τελευταίας στιγμής, ενθουσίασε τον Μεταξά που πίστεψε ότι η εξέλιξη εξυπηρετούσε τον αντιβενιζελισμό και ίσως έσωζε τον Θρόνο.[1231] Πάντως και ο ίδιος ο Βενιζέλος είχε μεγάλες αμφιβολίες αν θα κατάφερνε να επιβληθεί και να εφαρμόσει το πρόγραμμά του, κάτι που εκμυστηρεύτηκε σε πολλούς συνομιλητές του εκείνη την περίοδο.[1232]

Η έλευση του Βενιζέλου στην Αθήνα στις 4 Ιανουαρίου 1924 δημιούργησε μεγάλες προσδοκίες στην ευρύτερη κοινή γνώμη για πολιτική σταθερότητα, ενώ σύσσωμος ο αθηναϊκός λαός συμμετείχε σε ογκώδες συλλαλητήριο για την υποδοχή του παρά τις κακές καιρικές συνθήκες εκείνων των ημερών. Εν μια νυκτί παρατηρήθηκε άνοδος της συναλλακτικής αξίας της δραχμής, ενώ φάνηκε ότι οι ακραίοι δημοκρατικοί έχαναν έδαφος στις επιδιώξεις τους και στην επιρροή τους. Στις 5 Ιανουαρίου, ο Ελευθέριος Βενιζέλος παρουσιάστηκε στην Δ΄ Εθνοσυνέλευση ως εκλεγμένος πληρεξούσιος, και παρά τις λεκτικές αψιμαχίες που σημειώθηκαν με τους ανένδοτους δημοκρατικούς στρατοκράτες Πάγκαλο και Χατζηκυριάκο που του ζητούσαν να δεσμευτεί υπέρ της άμεσης εγκαθίδρυσης της Αβασίλευτης Δημοκρατίας πριν τον ψηφίσουν, εξελέγη σχεδόν παμψηφεί πρόεδρος της Εθνοσυνέλευσης λύνοντας τον *γρίφο* του πλειοψηφούντος κόμματος στην αίθουσα.

Στη συνέχεια ο Βενιζέλος σχημάτισε κυβέρνηση από το άνθος των σημαντικότερων βενιζελικών πολιτευτών που είχαν αναδειχθεί με το κόμμα των Φιλελευθέρων την προηγούμενη δεκαετία.[1233] Η κυβέρνηση εμφανίστηκε στην Εθνοσυνέλευση στις 21 Ιανουαρίου για να παρουσιάσει τις προγραμματικές της δηλώσεις. Ως προς το πολιτειακό, ο Βενιζέλος ανήγγειλε τη διενέργεια μελλοντικού δημοψηφίσματος χωρίς όμως να καθορίσει την ημερομηνία, ενώ μετά από πιέσεις του Παπαναστασίου αναγκάστηκε να δηλώσει πως θα ψήφιζε υπέρ της Αβασίλευτης Δημοκρατίας αλλά, ότι θα τηρούσε ουδέτερη στάση[1234] κατά την προεκλογική περίοδο. Αυτή η στάση θεωρήθηκε φιλοβασιλική[1235] αφού ανέβαλλε την άμεση λύση του ζητήματος, δυσαρεστώντας τους δημοκρατικούς και ανησυχώντας τον *Στρατιωτικό Σύνδεσμο,* ο οποίος επισήμως είχε διαλυθεί αλλά μυστικά παρέμενε ενεργός, επηρεάζοντας αποφασιστικά τις εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις. Πάντως και ο ίδιος ο Βενιζέλος δεν ήταν βέβαιος για το αποτέλεσμα του Δημοψηφίσματος και προωθούσε την

[1231] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Μεταξά προς Στρέιτ, 30 Δεκεμβρίου 1923.

[1232] Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄,* σ. 205-206.

[1233] Γεώργιος Ρούσσος υπουργός Εξωτερικών, Γεώργιος Καφαντάρης υπουργός Δικαιοσύνης, Θεμιστοκλής Σοφούλης υπουργός Εσωτερικών, Ιωάννης Βαλαλάς υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Ανδρέας Μιχαλακόπουλος υπουργός Οικονομικών, Κωνσταντίνος Σπυρίδης υπουργός Εθνικής Οικονομίας, Εμμανουήλ Τσουδερός υπουργός Συγκοινωνίας, Αλέξανδρος Μυλωνάς υπουργός Γεωργίας, Απόστολος Δοξιάδης υπουργός Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως, Κωνσταντίνος Γόντικας υπουργός Στρατιωτικών, Ιωάννης Καναβός υπουργός Ναυτικών, βλ. ιστοσελίδα Γενικής Γραμματείας Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων Προεδρίας της Κυβέρνησης, https://gslegal.gov.gr/?p=937, ημερομηνία ανάκτησης: 24 Ιανουαρίου 2022.

[1234] *«…δεν θα λάβω την οδοιπορική ράβδο να περιέλθω την Ελλάδα, όπως σε συνήθεις εκλογές δια να παρασύρω τον λαόν υπέρ της γνώμης μου…»* ήταν η ακριβής έκφραση που χρησιμοποίησε στην ομιλία του, θορυβώντας τους Δημοκρατικούς. Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄,* σελ. 208.

[1235] Σύμφωνα με τον Καρολίδη που εκείνη την εποχή είχε μεταβεί στο Παρίσι επικεφαλής επιτροπής για να συναντήσει τον Βενιζέλο και να τον πείσει να επιστρέψει, ο Βενιζέλος είχε μεταβληθεί σε υποστηρικτή του Θρόνου, βλ. Καρολίδης, *Συμπλήρωσις*, ό.π., σ. 369-70.

εξαγορά αντιβενιζελικών εφημερίδων μέσω του Αλέξανδρου Διομήδη, ώστε να ευνοηθεί η Αβασίλευτη Δημοκρατία.[1236]

Τελικά η αντίθεση των ακραίων δημοκρατικών στοιχείων της Εθνοσυνέλευσης προς τη μετριοπαθή συμφιλιωτική πολιτική του Βενιζέλου κορυφώθηκε κατά τη συζήτηση για την ψήφιση ενός ασήμαντου νομοσχεδίου για τη συνολική άρση της λογοκρισίας στις αντιβενιζελικές εφημερίδες που ίσχυε ακόμη, από την εποχή της καταστολής του κινήματος Γαργαλίδη - Λεοναρδόπουλου. Το νομοσχέδιο προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων από δημοκρατικούς πληρεξουσίους και κατέληξε στην περίφημη λογομαχία Βενιζέλου – Παπαναστασίου κατά την οποία ο Βενιζέλος κατηγόρησε τον αρχηγό της *Δημοκρατικής Ένωσης* για εναγκαλισμό με τους στρατοκράτες στην προσπάθεια επιβολής του νέου αβασίλευτου πολιτεύματος. Στην εξέλιξη της συζήτησης σημειώθηκε το λιποθυμικό επεισόδιο του Βενιζέλου[1237] ενώ βρισκόταν στο βήμα της Εθνοσυνέλευσης και η τελική παραίτησή του από την πρωθυπουργία για λόγους υγείας, παρά το γεγονός ότι το επίμαχο νομοσχέδιο τελικά υπερψηφίστηκε από 208 πληρεξουσίους σε σύνολο 275 ψηφισάντων, αποτέλεσμα που έδειχνε ότι οι *Φιλελεύθεροι* ήλεγχαν πλήρως την Εθνοσυνέλευση.

Η παραίτηση του Βενιζέλου που προφασίστηκε λόγους υγείας ανακοινώθηκε επίσημα στην Εθνοσυνέλευση από τον Καφαντάρη μόλις στις 4 Φεβρουαρίου και ακολούθως ο Κουντουριώτης έδωσε στις 6 Φεβρουαρίου εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Καφαντάρη μετά από την παρασκηνιακή εύνοια υπέρ αυτού από τον Βενιζέλο. Εκτός του θέματος υγείας που ήταν υπαρκτό αλλά πάντως όχι επικίνδυνο, αναμφίβολα σημαντικός παράγοντας που συνέβαλε στην απόφαση αυτή, ήταν οι φόβοι του Βενιζέλου από τις ισχυρές παρασκηνιακές πιέσεις πολλών ανώτατων αξιωματικών του Στρατού και του *Στρατιωτικού Συνδέσμου* που επιδίωκαν πάση θυσία την κατάργηση του Θρόνου και την ανακήρυξη Αβασίλευτης Δημοκρατίας. Έτσι αποφάσισε να μη συνεχίσει ο ίδιος την προσπάθεια κατευνασμού και συμφιλίωσης με τους *συνταγματικούς*, οι οποίοι επίσης έθεταν εμπόδια στις προσπάθειές του. Ο Καφαντάρης, που ίσως επιλέχθηκε λόγω του ορμητικού του χαρακτήρα ώστε να αντιμετωπίσει αποφασιστικότερα τις ακραίες φωνές των δημοκρατικών στην Εθνοσυνέλευση,[1238] θα ήταν η τελευταία προσπάθεια του Βενιζέλου να αντιταχθεί στην ακραία γραμμή των δημοκρατικών και στις παρασκηνιακές πιέσεις του Στρατού, υλοποιώντας ένα μετριοπαθές πολιτικό πρόγραμμα που θα οδηγούσε στην εσωτερική ομαλότητα με μια τελική συμφιλίωση μεταξύ των δύο πολιτειακών παρατάξεων.

Η νέα κυβέρνηση Καφαντάρη χαρακτηριζόταν από πολύ μικρές αλλαγές προσώπων σε σχέση με την προηγούμενη ενώ οι προγραμματικές της δηλώσεις αποτελούσαν επανάληψη εκείνων του Βενιζέλου. Ο Καφαντάρης άρχισε την ομιλία του στην Εθνοσυνέλευση με επίθεση κατά των δημοκρατικών, υπενθυμίζοντας ότι οι περισσότεροι είχαν εκλεγεί υπό τη σημαία των *Φιλελευθέρων* τους οποίους τώρα υπονόμευαν και ότι από τη στιγμή που πρωθυπουργός δεν ήταν πλέον ο Βενιζέλος, ουσιαστικά η λαϊκή θέληση όπως είχε εκφραστεί στις εκλογές είχε νοθευτεί, άρα η Εθνοσυνέλευση όφειλε να διαλυθεί και να

[1236] Επιστολή Αντώνη Μπενάκη προς Αλέξανδρο Διομήδη 27ης Φεβρουαρίου 1924 σε: Παντελάκης, *Αλέξανδρος Διομήδης*, ό.π., σ. 161.

[1237] Η ενδοβενιζελική διένεξη ικανοποίησε τον αντιβενιζελισμό. *«Αλλ΄ ο Βενιζέλος λιποθυμεί ευθύς ως αντικρύση πηλήκιον»*, βλ. *Καθημερινή, 11.2.1924.*

[1238] Αγραφιώτης, ό.π., σ. 19.

προκηρυχθούν νέες εκλογές. Στο πολιτειακό ο Καφαντάρης ακολούθησε την ίδια παρελκυστική στάση του προκατόχου του αποφεύγοντας να καθορίσει ακριβή ημερομηνία δημοψηφίσματος, αλλά με σαφέστερη στήριξη στην πολιτειακή αλλαγή. Ο ίδιος άλλωστε ήταν ο πρώτος βουλευτής που είχε υποστηρίξει την κατάργηση της Βασιλείας από το βήμα της Βουλής ήδη από το 1917.[1239] Νέος ελιγμός των *Φιλελευθέρων* ήταν η εξαγγελία ότι το δημοψήφισμα θα είχε δύο ερωτήματα, ένα για τη δυναστεία και ένα για το πολίτευμα, γεγονός που περιέπλεκε ακόμη περισσότερο το ζήτημα, καθώς θα δημιουργούσε σύγχυση στους ψηφοφόρους, ιδιαίτερα αυτούς της επαρχίας. Ο Βενιζέλος μάλιστα υποστήριξε να διεξαχθούν δύο δημοψηφίσματα, ένα για τη δυναστεία που θα ήταν άμεσο και ένα για τη μορφή του πολιτεύματος που θα γινόταν σε ύστερο χρόνο.[1240]

Όλες οι απειλές του Παπαναστασίου δεν κατάφεραν να λυγίσουν την πλειοψηφία των *Φιλελευθέρων* που είχε συνασπιστεί γύρω από τον φυσικό αρχηγό της, Ελευθέριο Βενιζέλο. Στις 26 Φεβρουαρίου η κυβέρνηση Καφαντάρη έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης (233 ΝΑΙ, 106 ΟΧΙ), με τον Βενιζέλο παρόντα στη συνεδρίαση να ψηφίζει υπέρ της κυβέρνησης. Οι εξελίξεις αυτές, παρά την σαφή υποστήριξη Καφαντάρη υπέρ της πολιτειακής μεταβολής, ευνοούσαν φαινομενικά τη Βασιλεία εξοργίζοντας τους δημοκρατικούς, ενώ οι αντιβενιζελικοί θεώρησαν την εξέλιξη θετική επιζητώντας συνεννόηση στη βάση παροχής εγγυήσεων για το αδιάβλητο του δημοψηφίσματος.[1241]

6. **Ο αντιβενιζελισμός και η στάση του απέναντι στη συμφιλιωτική πολιτική Βενιζέλου – Καφαντάρη -εσωτερικές έριδες (Ιανουάριος – Μάρτιος 1924)**

Ο Βενιζέλος από την αρχή φαινόταν ότι επεδίωκε την συμφιλίωση με τους αντιβενιζελικούς και τη λύση του Πολιτειακού με συναινετικό τρόπο που θα στερέωνε το νέο αβασίλευτο πολίτευμα σε σταθερές βάσεις.[1242] Σύμφωνα με επιστολή του, θεωρούσε σπουδαιότερο το γεφύρωμα του διχασμού από την ανακήρυξη αυτού του αβασίλευτου πολιτεύματος.[1243] Επίσης, σύμφωνα με τον Γιουγκοσλάβο πρέσβη στην Ελλάδα Γιοβάν Ντούσιτς που είχε δύο συναντήσεις με τον Βενιζέλο κατά τη διάρκεια της πρωθυπουργίας του, ο κρητικός πολιτικός έβλεπε με ευνοϊκότερο μάτι την παραμονή της Βασιλείας για να εξασφαλιστεί η ευμένεια του Διεθνούς παράγοντα.[1244] Ο Μιχαλακόπουλος με υπόμνημα του στον Βενιζέλο πρότεινε τρίμηνη αναβολή του πολιτειακού ζητήματος, συνεννόηση με τους αντιβενιζελικούς και παροχή γενικής αμνηστίας για όσους αντιβενιζελικούς αξιωματικούς είχαν καταδικαστεί για την συμμετοχή τους στο κίνημα Γαργαλίδη - Λεοναρδόπουλου.[1245] Την ίδια εποχή, ακόμη και ο Πλαστήρας από το Davos της Ελβετίας υποστήριζε την

[1239] Μανόλης Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2012, σ. 32.
[1240] *Μακεδονία, 21.2.1924.*
[1241] *Καθημερινή, 27.2.1924.*
[1242] Δέλτα, *Ελευθέριος Βενιζέλος*, ό.π., σ. 152.
[1243] *Ελεύθερον Βήμα, 6.10.1926.*
[1244] Constantin Jordan-Sima, «Ο Βενιζέλος και το πρόβλημα της εγκαθίδρυσης Αβασίλευτης Δημοκρατίας στην Ελλάδα (1923-1924) (μερικά δεδομένα από τα ρουμανικά και γιουγκοσλαβικά αρχεία)», στο: *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιππότη, Αθήνα 1980, σ. 514.
[1245] Μ.Μ., Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου, φάκ. 036/44, *Υπόμνημα Ανδρέα Μιχαλακόπουλου», σχετικά με τα βήματα που πρέπει να ακολουθηθούν και αφορούν το πολιτειακό ζήτημα, τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος, και την χορήγηση αμνηστίας στους καταδικασθέντες για το κίνημα Λεοναρδόπουλου – Γαργαλίδη*.

συνδιαλλαγή με τους αντιβενιζελικούς και την ικανοποίηση των αιτημάτων τους ώστε να στερεωθεί το νέο πολίτευμα που σχεδιαζόταν να εγκαθιδρυθεί.[1246]

Η διάθεση των μετριοπαθών βενιζελικών για συμφιλίωση εκδηλώθηκε με την ψήφιση νομοσχεδίου που προέβλεπε την επαναφορά αξιωματικών που είχαν αποταχθεί για τη συμμετοχή τους στο κίνημα Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου, αλλά είχαν αδικηθεί καθώς δεν συμμετείχαν ενεργά.[1247] Επίσης υπογράφτηκαν διατάγματα χάριτος για τους στασιαστές του κινήματος που είχαν καταδικαστεί από το στρατοδικείο της Καβάλας, και αναιρέθηκε η ποινή της εξορίας για 12 απόστρατους αντιβενιζελικούς αξιωματικούς.[1248] Επίσης ο Βενιζέλος χορήγησε μερική αμνηστία σε όσους αντιβενιζελικούς φυγοδικούσαν στο εξωτερικό και πολλοί εξ αυτών επανήλθαν χωρίς να αντιμετωπίζουν κατηγορίες.[1249] Από την αμνηστία αυτή εξαιρέθηκε ο Μεταξάς, καθώς οι συμφιλιωτικές κινήσεις του Βενιζέλου αντιμετώπιζαν αντιδράσεις από τους δημοκρατικούς.[1250] Χάρις τον περίφημο νόμο για την επανακυκλοφορία των αντιβενιζελικών εφημερίδων, επανέλαβαν την έκδοση τους κάποιες αντιβενιζελικές εφημερίδες που είχαν παυτεί μετά το κίνημα Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου, με κυριότερη την *Καθημερινή*.[1251]

Όταν ο Βενιζέλος ανήλθε στην εξουσία με το μετριοπαθές πρόγραμμα του για το Πολιτειακό ήρθε σε επαφή με πολλές προσωπικότητες του αντιβενιζελισμού (Νικόλαος Καλογερόπουλος Λουκάς Κανακάρης – Ρούφος, Σπυρίδων Μερκούρης, Περικλής Αργυρόπουλος ανάμεσα τους) από τους οποίους ζήτησε την βοήθεια τους για να επιβάλλει το πρόγραμμά του. Σύμφωνα με την μαρτυρία Morgenthau που σε εκείνη την περίοδο είχε συνδεθεί στενά με τον Βενιζέλο, ο κρητικός πολιτικός του εκμυστηρεύτηκε ότι σκόπευε να καθυστερήσει το δημοψήφισμα για τρεις μήνες και να διαλύσει τον επαναστατικό στρατό που εκβίαζε ανοιχτά την κυβέρνηση. Είχε ως βασικό σκοπό να διεξάγει ένα πραγματικά αδιάβλητο δημοψήφισμα με ησυχία και τάξη που μοιραία θα γινόταν αποδεκτό από όλους. Για τον λόγο αυτό, σκόπευε να προσφέρει στους βασιλόφρονες να εκλέξουν τα δύο από τα πέντε μέλη κάθε εφορευτικής επιτροπής, τα δύο άλλα οι δημοκρατικοί και το πέμπτο να προέλθει από το δικαστικό σώμα.[1252] Η πρόθεση του Βενιζέλου για συμφιλίωση εκδηλωνόταν και με την πρόταση του στους αντιβενιζελικούς αν τυχόν πλειοψηφούσε η Αβασίλευτη στο δημοψήφισμα να παραμέριζε τον Κουντουριώτη και να όριζε πρώτο πρόεδρο της Δημοκρατίας τον Αλέξανδρο Ζαΐμη ως πρόσωπο κοινής εμπιστοσύνης.[1253] Επίσης ο Βενιζέλος σύμφωνα με δημοσιεύματα στον αντιβενιζελικό Τύπο φαίνεται ότι σε συζήτησή του με δημοκρατικό πληρεξούσιο είπε ότι θα δεχόταν μια συνεννόηση με τον Μεταξά αν ο τελευταίος δεχόταν την απομάκρυνση της παρούσας δυναστείας και την αντικατάστασή της με μία άλλη.[1254]

[1246] Επιστολή Πλαστήρα προς Δέλτα, 3ης Μαρτίου 1924, σε: Πηνελόπη Δέλτα, *Νικόλαος Πλαστήρας*, επιμ. Π. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 1979, σ. 79-80.

[1247] Πρακτικά Δ΄ Εθνοσυνέλευσης, συνεδρίαση 3ης Μαρτίου 1924.

[1248] *Καθημερινή, 3.2.1924*

[1249] Πεσμαζόγλου, ό.π., σ. 152.

[1250] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 29ης Ιανουαρίου 1924. σ. 309-310.

[1251] *Καθημερινή, 3.2.1924.*

[1252] Morgenthau, *Η αποστολή μου*, ό.π., σ. 206-208.

[1253] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 271, επιστολή Βενιζέλου προς Θ. Νικολούδη, 20 Φεβρουαρίου 1924.

[1254] *Πολιτεία, 14.2.1924*.

Η συμβιβαστική προσπάθεια του Βενιζέλου αντιμετώπισε από την πρώτη στιγμή αντιδράσεις τόσο από τους δημοκρατικούς όσο και από τον αντιβενιζελισμό που τήρησε αδιάλλακτη στάση. Το ίδιο το πρόσωπο του Βενιζέλου ήταν η βασική αιτία αδιαλλαξίας,[1255] καθώς για τον αντιβενιζελισμό η αντίθεση του σε αυτό ήταν ο λόγος συσπείρωσης και πολιτικής ύπαρξής, όπως άλλωστε υποδήλωνε το ίδιο του το όνομα. Κατά την συνάντηση που ζήτησε ο Βενιζέλος με 27 προσωπικότητες του αντιβενιζελισμού στις 19 Ιανουαρίου, μόνο 11 προσήλθαν και αυτοί ζήτησαν κοφτά να μην πραγματοποιηθεί δημοψήφισμα, χωρίς όμως να προωθούν τη συμφιλίωση των δυο παρατάξεων ώστε να διευκολύνουν το συμβιβαστικό έργο του Βενιζέλου.[1256] Ο Χαράλαμπος Βοζίκης δήλωσε ότι δεν θα πήγαινε αν τον καλούσαν, καθώς θεωρούσε ότι τα χέρια του Βενιζέλου δεν είχαν ξεπλυθεί από το αίμα των *Έξι*.[1257] Ο Τσαλδάρης που επίσης προσκλήθηκε[1258] αρνήθηκε να προσέλθει, θεωρώντας ότι η συμμετοχή του αντιβενιζελισμού στη συνάντηση θα αποτελούσε μια περιττή υπαναχώρηση. Και αυτό γιατί ενώ το ΛΚ θα αποδεχόταν επισήμως ότι υπάρχει Πολιτειακό ζήτημα, ενώ δεν θα σημειωνόταν καμία άλλη πρόοδος αφού ήταν αμφίβολο αν ο Βενιζέλος είχε την ισχύ να επιβληθεί στον *Στρατιωτικό Σύνδεσμο*.[1259] Ούτε οι διαλλακτικοί αντιβενιζελικοί βοήθησαν τον Βενιζέλο στο συμφιλιωτικό έργο του, καθώς η μεγάλη πλειοψηφία της αντιβενιζελικής κοινής γνώμης δεν είχε αντιληφθεί πόσο κοντά βρισκόταν η κατάργηση του Θεσμού της Βασιλείας.[1260] Επίσης και ο Γεώργιος Στρέιτ σε δηλώσεις του από την Ελβετία προειδοποιούσε ότι η έκπτωση του Βασιλιά Γεώργιου Β΄ θα οδηγούσε στην διακοπή της καταβολής των δόσεων του προσφυγικού δανείου αλλά και σε ένταση με όλα τα βαλκανικά κράτη στα βόρεια σύνορα της Χώρας.[1261]

Η αδιάλλακτη στάση του αντιβενιζελισμού απέναντι στον Βενιζέλο, εκμηδένιζε τις πιθανότητες παραμονής της Βασιλείας στην Ελλάδα, καθώς και ο ίδιος αντιλαμβανόταν ότι οι αντιβενιζελικοί στήριζαν τον θεσμό αποβλέποντας σε πολιτικά κέρδη.[1262] Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Βενιζέλου, η αντιβενιζελική αντιπολίτευση διέθετε ασθενή οργάνωση και πολιτική επιρροή και μια πιθανή αποχή της στο επερχόμενο Δημοψήφισμα θα επισφράγιζε την έκπτωση του Θεσμού. *«Καθώς συνέβη πολλές φορές στην Ιστορία»* παρατηρούσε ο Βενιζέλος στον Γιουγκοσλάβο πρέσβη Ντούσιτς, *«οι ίδιοι οι βασιλόφρονες θα καταστρέψουν την μοναρχία και θα σιγουρέψουν τη νίκη των δημοκρατικών».*[1263] Ομοίως και ο Μεταξάς από την Γαλλία έβλεπε με μεγάλη αγωνία την αποτυχία των διαπραγματεύσεων των αντιβενιζελικών με τον Βενιζέλο, καθώς έτσι εμποδιζόταν η επιστροφή του στην Ελλάδα που επεδίωκε διακαώς για πολιτικούς και προσωπικούς οικονομικούς λόγους. Είχε εκτιμήσει ορθά ότι οι μικρές πιθανότητες που είχε ο θεσμός της Βασιλείας να διατηρηθεί στην Ελλάδα εδράζονταν στην παρουσία Βενιζέλου και θεώρησε μεγάλη ατυχία για τον αντιβενιζελισμό

[1255] Ο Ελευθέριος Βενιζέλος: μια έμψυχη διαιρετική τομή. Διαμαντόπουλος Θανάσης, «Βενιζελισμός και Αντιβενιζελισμός. Μια ανθεκτική διαιρετική τομή του ελληνικού πολιτικού συστήματος», στο: *Πολιτικοί προσανατολισμοί του Νέου Ελληνισμού*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2012, σ. 88-95.

[1256] Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄,* σ. 216.

[1257] *Βραδυνή*, *11.1.1924*.

[1258] Η πρωτότυπη πρόσκληση σε: Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α, έγγραφο 2/1, «πρόσκληση για συνάντηση με τους αντιβενιζελικούς εκπροσώπους από Βενιζέλο».

[1259] Βούρος, ό.π., σ. 68.

[1260] Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄,* σ. 216-218.

[1261] Φοίβος Γρηγοριάδης, *Ελληνική Δημοκρατία*, *Τόμος Γ΄*, Κέδρηνος, Αθήνα 1972, σ. 74-75.

[1262] Μ.Μ., Α.Ε.Β., Κατάλοιπα Μαρίκας Βενιζέλου, φάκ. 6/78, *επιστολή Βενιζέλου με ανασκόπηση του καθεστωτικού 15ης Μαΐου 1935.*

[1263] Jordan-Sima, ό.π., σ. 515.

την παραίτησή του. Ο Μεταξάς θεωρούσε την τακτική που ακολούθησαν οι αντιβενιζελικοί πολιτευτές ως μη αξιοπρεπή και ως βλαπτική των πολιτικών επιδιώξεων του αντιβενιζελισμού.[1264]

Ο αντιβενιζελισμός λόγω του άσβεστου μίσους προς το πρόσωπό του που εκφραζόταν με υβριστικά δημοσιεύματα στον Τύπο αλλά και από μια ποικιλία λιβελλογραφημάτων που κυκλοφορούσαν σε μορφή φυλλαδίου,[1265] αδυνατούσε να αντιληφθεί ότι ο Βενιζέλος αποτελούσε αν όχι μια λανθάνουσα ελπίδα επιστροφής του Γεώργιου, τουλάχιστον εγγύηση για την ισότιμη αντιμετώπισή τους από το κράτος.[1266] Έτσι ο αντιβενιζελισμός ευχόταν την πτώση του Βενιζέλου, ελπίζοντας σε μια εμφύλια διαμάχη στους κόλπους της ευρύτερης βενιζελικής παράταξης,[1267] χωρίς να αντιλαμβάνεται ότι η πτώση του ευνοούσε την Αβασίλευτη. Λίγο πριν την παραίτηση Βενιζέλου οι Ελευθερόφρονες με ανακοίνωσή τους ουσιαστικά δεν αναγνώριζαν ως νόμιμη την κυβέρνηση του και παραλλήλιζαν την προσπάθεια του λαού να αποτινάξει από την ράχη του την στρατοκρατία με τον ιερό Αγώνα του 1821.[1268] Ο ίδιος ο Μεταξάς από το Παρίσι πανηγύριζε για την πτώση Βενιζέλου χωρίς να αντιλαμβάνεται ότι το γεγονός αυτό δεν βοηθούσε τις επιδιώξεις του.[1269] Η άνοδος των αδιαλλάκτων στις τάξεις του αντιβενιζελισμού την περίοδο αυτή αντικατοπτριζόταν στις κυκλοφορίες των εφημερίδων, καθώς το *ΣΚΡΙΠ* είχε κυκλοφορία 9.000 φύλλα σε Αθήνα – Πειραιά, όταν το *ΕΜΠΡΟΣ* είχε 3.500 φύλλα και η *Πολιτεία* 5.000 φύλλα.[1270]

Αλλά και ο Καφαντάρης προσπάθησε να συνεχίσει την συμφιλιωτική πολιτική του προκατόχου του επιζητώντας συνδιαλλαγή μέσω των μετριοπαθών αντιβενιζελικών Α. Χρηστομάνου και Γ. Δ. Ράλλη.[1271] Λίγο πριν την πτώση της κυβέρνησής του, ο Καφαντάρης συναντήθηκε με επιτροπή βασιλοφρόνων και υποσχέθηκε αμνηστία για τα στελέχη τους εις βάρος των οποίων εξακολουθούσαν να εκκρεμούν διώξεις.[1272] Στις δηλώσεις Καφαντάρη που απηύθυνε προς τους αντιβενιζελικούς με τις οποίες ζητούσε συμφιλίωση, ο Βλάχος από τη *Καθημερινή* απάντησε ότι η συμφιλίωση θα μπορούσε να πραγματωθεί μόνο αν παραπέμπονταν σε δίκη όσοι συντέλεσαν στην εκτέλεση των *Έξι*.[1273]Ακόμη πιο ανεδαφικά, ένα τμήμα του ΛΚ προωθούσε την ιδέα ότι αν οι Βασιλόφρονες κέρδιζαν το δημοψήφισμα έπρεπε να καταλάβουν απευθείας και την εξουσία.[1274] Ο Καφαντάρης συγκέντρωνε την μήνι των αντιβενιζελικών καθώς την τριετία 1917-20 διετέλεσε μέλος της ανακριτικής επιτροπής και επίτροπος του Ειδικού Δικαστηρίου όπου είχαν παραπεμφθεί όλοι οι υπουργοί των βασιλικών κυβερνήσεων της προηγούμενης περιόδου.[1275] Επίσης αντιμετωπιζόταν με εύλογη καχυποψία από τον αντιβενιζελισμό καθώς υπήρξε ο πρώτος βουλευτής του ελληνικού κοινοβουλίου που μίλησε για έκπτωση της Βασιλείας ήδη από το 1917 στη

[1264] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Μεταξά προς Στρέιτ, 9 Φεβρουαρίου 1923.
[1265] Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, «Αντιβενιζελικά φυλλάδια και η πολεμική τους (1910-1935)» στο *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιππότη, Αθήνα 1980, σ. 616-618.
[1266] Στο ίδιο.
[1267] *Καθημερινή, 4.2.1924.*
[1268] *ΣΚΡΙΠ, 30.1.1924.*
[1269] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 31ης Ιανουαρίου 1924, σ. 312.
[1270] F.O. 371/9892, *Circulation of Athens press Organs*, 18 Φεβρουαρίου 1924, C 3576.
[1271] Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄,* σ. 234.
[1272] *ΣΚΡΙΠ*, *6.3.1924*.
[1273] *Καθημερινή, 3.2.1924*, άρθρο: «Η συμφιλίωσις (Τω κ. Καφαντάρη)».
[1274] *Καθημερινή, 28.2.1924*, άρθρο: «Προ του δημοψηφίσματος».
[1275] Κούμας, ό.π., σ. 34-5.

Βουλή των Λαζάρων.[1276] Ο Μεταξάς δήλωνε στους φίλους του στην Ελλάδα ότι του ήταν παντελώς αδιάφορο αν έπεφτε η κυβέρνηση Καφαντάρη, ενώ υπογράμμιζε με νόημα ότι δεν υπήρχε κανένας διαχωρισμός μεταξύ μετριοπαθών και ακραίων βενιζελικών, αλλά όλοι είχαν την ίδια πρόθεση έναντι των αντιπάλων τους.[1277]

Η αδιαλλαξία του αντιβενιζελισμού σε συνδυασμό με το κίνημα Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου και το αιματηρό συλλαλητήριο της 9ης Δεκεμβρίου 1923, έδινε την εντύπωση ότι οι αντιβενιζελικοί είχαν σκοπό να αντισταθούν στην πολιτειακή αλλαγή ακόμη και ενόπλως. Υπό την πίεση αυτή, η κυβέρνηση Καφαντάρη και ο υπουργός Στρατιωτικών Κωνσταντίνος Γόντικας προέβησαν τον Φεβρουάριο του 1924 στην αριθμητική και υλική ενίσχυση των εθελοντικών σωμάτων με έδρα την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη που λίγους μήνες μετά θα μετονομαστούν στα περίφημα Δημοκρατικά Τάγματα. Οι σχηματισμοί αυτοί θα αποτελέσουν ένα διαχρονικό φόβητρο για τους αντιβενιζελικούς στα επόμενα δύο χρόνια, οι οποίοι θα καταγγέλλουν τις εκάστοτε κυβερνήσεις για στρατοκρατία και θα απαιτούν την διάλυσή τους.

Καθώς ο αντιβενιζελισμός εξερχόταν από τη νάρκη των εκκαθαρίσεων για το κίνημα Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου, το ΛΚ, κάπως συγκρατημένα πάντως, απέδιδε πολιτικές ευθύνες στον εξόριστο Μεταξά για τη συμμετοχή του στο κίνημα και τις συνεπακόλουθες αρνητικές επιπτώσεις στο σύνολο του αντιβενιζελισμού.[1278] Επίσης το ΛΚ χρέωνε στον Μεταξά την διάσπαση του αντιβενιζελικού κομματικού αγώνα πριν τις εκλογές του 1923 λόγω της απειρίας του αλλά και την αδιαλλαξία έναντι των μετριοπαθών προτάσεων του Καφαντάρη.[1279] Ενώπιον του επικείμενου πολιτειακού αγώνα όλα τα κόμματα συνασπίστηκαν σε ένα κοινό μέτωπο καθώς είχε δημιουργηθεί αυθόρμητα ο *Πανελλήνιος Συνταγματικός Σύνδεσμός* στον οποίο υπήρξαν μαζικές προσχωρήσεις συλλόγων και μεμονωμένων πολιτών τόσο στις πόλεις όσο και στην επαρχία. Ακολούθως, στις 10 Φεβρουαρίου 1924, μετά από πρόσκληση του προέδρου του Συνδέσμου Π. Μανουσόπουλου έγινε ευρύτατη σύσκεψη όλων των εκπροσώπων των αντιβενιζελικών κομμάτων που στήριζαν τη Βασιλεία. Στη σύσκεψη αποφασίστηκε να συστηθεί η *«Ενιαία Συνταγματική Παράταξις»* για να διευθύνει των πολιτικό αγώνα των βασιλοφρόνων της οποίας μέλη ορίστηκαν ο Κωνσταντίνος Αγγελόπουλος, ως εκπρόσωπος των Ελευθεροφρόνων, ο Παναγής Τσαλδάρης ως προσωρινός επικεφαλής του ΛΚ, ο Εμμανουήλ Λαδόπουλος ως αρχηγός του Μεταρρυθμιστικού κόμματος του Ν. Στράτου, ο Γεώργιος Μπούσιος, ο Γ. Ράλλης ως αρχηγός του Συντηρητικού Κόμματος και ο Λυκούργος Τσουκαλάς ως εκπρόσωπος των ανεξάρτητων αντιβενιζελικών πολιτευτών.[1280]

Μεγάλη αδυναμία των αντιβενιζελικών στον αγώνα τους για την διατήρηση της Βασιλείας ήταν ότι η απόμακρη προσωπικότητα του Γεώργιου Β΄ δεν συγκινούσε μεγάλο τμήμα των υποστηρικτών του Θεσμού, αλλά και ισχυρούς παράγοντες του ΛΚ.[1281] Ο ίδιος είχε τηρήσει

[1276] Προκάλεσε τόσες εντυπώσεις η ομιλία Καφαντάρη που εξανάγκασε τον Βενιζέλο να πάρει τον λόγο και να δηλώσει ότι εξέφραζε προσωπικές γνώμες και όχι την επίσημη θέση του Κόμματος των Φιλελευθέρων, βλ. Αγραφιώτης, ό.π., σ. 51-52.
[1277] *Χρόνος, 12.8.1924.*
[1278] *Καθημερινή, 7.2.1924.*
[1279] *Καθημερινή, 21.2.1924*, άρθρο: «Εξηγήσεις εις απορίας».
[1280] Βούρος, ό.π., σ. 70· *Καθημερινή, 11.2.1924.*
[1281] Μ.Μ., Α.Ε.Β., Κατάλοιπα Μαρίκας Βενιζέλου, φάκ. 6/78, *επιστολή Βενιζέλου με ανασκόπηση του καθεστωτικού 15ης Μαΐου 1935.*

μια ουδέτερη στάση απέναντι στην *Επανάσταση του 1922*, δεν είχε αντιδράσει καθόλου στην εκτέλεση των *Έξι*, ούτε όταν έγινε η αντεπανάσταση του 1923. Εγκατέλειψε την Ελλάδα όταν του υποδείχθηκε από την *Επαναστατική Επιτροπή* χωρίς να φέρει την παραμικρή αντίρρηση, διευκολύνοντας το έργο των εχθρών του Θεσμού που εκπροσωπούσε. Τέλος, Από την Ρουμανία που βρισκόταν, δεν έκανε καμία ενέργεια για να σώσει το στέμμα του, δεν στήριξε ηθικά ή οικονομικά τους οπαδούς του στην Ελλάδα, ούτε δραστηριοποιήθηκε σε Διεθνές επίπεδο για να πιέσει τους δημοκρατικούς. Γενικά η προσωπικότητα του Γεώργιου δεν ήταν γοητευτική όπως του πατέρα του, ούτε ο ίδιος φαίνεται να διέθετε το χάρισμα της γοητείας κατά τις επαφές του με τρίτους.[1282] Για τον λόγο αυτό οι αναφορές στον Γεώργιο Β΄ στις δηλώσεις των υπερασπιστών του στέμματος ήταν οφθαλμοφανώς λίγες, το ίδιο και οι αναφορές στον αντιβενιζελικό Τύπο, και γενικά ο ενθουσιασμός που προκαλούσε η προσωπικότητά του στους αντιβενιζελικούς ήταν από αναιμικός ως ανύπαρκτος.[1283]

Είναι γεγονός πάντως ότι ένα τμήμα των αντιβενιζελικών πρόκρινε την αποχή από το Δημοψήφισμα, καθώς οι αντίπαλοι διαθέτοντας το Κράτος και τις ένοπλες δυνάμεις στη διάθεσή τους, ήταν βέβαιο ότι θα επικρατούσαν.[1284] Τα αντιβενιζελικά κόμματα δεν είχαν ακόμη συνέλθει από τις διώξεις εις βάρος στελεχών τους μετά το κίνημα Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου και δεν είχαν δυνάμεις να διεξάγουν πολιτικό αγώνα. Στις 17 Φεβρουαρίου πραγματοποιήθηκε η γενική συνέλευση του κόμματος των Ελευθεροφρόνων σε μια προσπάθεια να ενεργοποιηθούν εκ νέου οι μηχανισμοί του κόμματος που είχαν παραλύσει από τις διώξεις των στελεχών του μετά το αποτυχημένο κίνημα του Οκτωβρίου. Τα στελέχη του κόμματος ανανέωσαν την πίστη τους στην ιδεολογία των Ελευθεροφρόνων και απαίτησαν με ανακοίνωσή τους την παύση των κρατικών διώξεων εις βάρος των στελεχών τους και του εξόριστου Μεταξά.[1285]
Μετά από νέα επέμβαση του Στρατού στο πολιτικό προσκήνιο, ο Καφαντάρης εξαναγκάστηκε σε παραίτηση στις 10 Μαρτίου 1924 καθώς δεν τον στήριξε ο Βενιζέλος.[1286]
Η πτώση της Κυβέρνησης Καφαντάρη μετά από νέο στρατιωτικό προνουντσιαμέντο προσγείωσε πολλούς αντιβενιζελικούς απότομα στην πραγματικότητα, καθώς η πτώση αυτή έφερε πιο κοντά την έξωση της Βασιλείας από την Ελλάδα. Ξαφνικά όλη η αδιαλλαξία που επέδειξαν οι αντιβενιζελικοί τους τελευταίους δύο μήνες έγινε κατανοητό ότι επέφερε τα ακριβώς αντίθετα αποτελέσματα από αυτά που επεδίωκε. Ακόμη και ο ίδιος ο Βλάχος από τη *Καθημερινή* χαρακτήρισε όλους τους πολιτευτές των αντιβενιζελικών ως *«μικρούς ανθρώπους», «βάτραχους»* και *«βλάκες»*, που με τις ανοησίες τους οδήγησαν σε πτώση την κυβέρνηση Καφαντάρη φέρνοντας τους στρατοκράτες στην εξουσία.[1287]

7. Ο αντιβενιζελισμός και οι διαπραγματεύσεις με τον Παπαναστασίου για την αναγνώριση της Πολιτειακής μεταβολής (Μάρτιος – Απρίλιος 1924)

[1282] Morgenthau, *Η αποστολή μου*, ό.π., σ. 195-196, 200-201.
[1283] Jordan-Sima, ό.π., σ. 515.
[1284] *Καθημερινή, 12.2.1924*, άρθρο: «Το δημοψήφισμα και εμείς».
[1285] Κατά τη διαδικασία τηρήθηκε ενός λεπτού σιγή για τους *Έξι* εκτελεσθέντες, βλ. *Καθημερινή, 18.2.1924.*
[1286] Με επιστολή του στις 4 Μαρτίου 1924, ο Βενιζέλος ανήγγειλε στον Καφαντάρη την απόφασή του να αποχωρήσει από την Ελλάδα 6 μέρες μετά, βλ. Αγραφιώτης, ό.π., σ. 106-107.
[1287] Βλάχος Γεώργιος, «Ας κλείσουν οι κύκλοι», *Καθημερινή, 17.3.1924*.

Μετά από συνεννοήσεις ο Κουντουριώτης πιεζόμενος από τον Στρατιωτικό Σύνδεσμό[1288] έδωσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Παπαναστασίου. Το πολιτικό πρόγραμμα του Παπαναστασίου όσον αφορά το Πολιτειακό ήταν εξαρχής ξεκάθαρο, έτσι, αφού εξασφάλισε την ψήφο εμπιστοσύνης στη Βουλή προετοίμασε ψήφισμα για την έκπτωση της βασιλικής δυναστείας στην Ελλάδα το οποίο θα ψηφιζόταν από την Εθνοσυνέλευση. Η εξέλιξη απογοήτευσε τον αντιβενιζελισμό και τη *Συνταγματική Επιτροπή* που πλέον φοβόταν ακόμη και για πραξικοπηματική κατάργηση του Θρόνου.[1289] Στις δύο εβδομάδες που προηγήθηκαν του Δημοψηφίσματος, ο Παπαναστασίου προσπάθησε να συνεννοηθεί με τους συνασπισμένους αντιβενιζελικούς στην Ελλάδα αλλά και τον Μεταξά (που παρέμενε εξόριστος στην Ιταλία) προκειμένου το νέο πολίτευμα να γίνει αποδεκτό από όσο το δυνατόν περισσότερους αντιπολιτευόμενους.

Συγκεκριμένα, στις προτάσεις του προς την *Συνταγματική Επιτροπή*, πρότεινε την οικειοθελή παραίτηση του Γεώργιου αλλά την ισόβια διατήρηση του τίτλου του και των προνομίων του. Θα δινόταν γενική αμνηστία και θα επανέρχονταν στις θέσεις τους όλοι οι αποταχθέντες αξιωματικοί αλλά και όσοι δημόσιοι υπάλληλοι απολύθηκαν για πολιτικούς λόγους. Θα διεξαγόταν δημοψήφισμα για την επικύρωση της Πολιτειακής μεταβολής με εγγυήσεις για την ελευθερία του και την αμεροληψία του, θα εκλεγόταν Γερουσία της οποίας τα 2/5 των μελών της θα καταλαμβάνονταν από αντιβενιζελικούς, πρώτος πρόεδρος της Δημοκρατίας θα οριζόταν ο Ζαΐμης και όχι ο Κουντουριώτης, ενώ δεσμευόταν για διεξαγωγή Εθνικών εκλογών εντός του Σεπτεμβρίου του 1924.[1290] Η επιτροπή συζήτησε τις προτάσεις σε συνεδρίαση της στις 16 Μαρτίου 1924, επειδή όμως προέκυψαν διαφωνίες στους κόλπους της αυτοδιαλύθηκε,[1291] καθώς φαίνεται ότι οι Ελευθερόφρονες με τον Αγγελόπουλο, ακολουθούσαν ηπιότερη γραμμή έναντι των προτάσεων Παπαναστασίου. Το ΛΚ κατηγόρησε τους Ελευθερόφρονες ότι παζάρευαν την αμνηστία στον Μεταξά με υποχωρήσεις στο πολιτειακό κάτι που πιθανά ίσχυε.[1292] Πολλοί αντιβενιζελικοί πολιτευτές όπως ο Περικλής Ι. Αργυρόπουλος κατηγόρησαν τον Αγγελόπουλο για ενδοτισμό, ενώ ο Τσαλδάρης παραιτήθηκε από μέλος της επιτροπής την οποία με δηλώσεις του, θεώρησε ως διαλυθείσα.

Οι προτάσεις Παπαναστασίου ήταν αναμφίβολα δελεαστικές καθώς έδιναν εκ νέου στους αντιβενιζελικούς (περιορισμένη) πρόσβαση στο κράτος και τους δίχασε για το αν όφειλαν να τις δεχθούν η όχι. Τουλάχιστον τα μισά στελέχη των Ελευθεροφρόνων προέκριναν την αποδοχή των προτάσεων κρίνοντας ως παλαιοκομματική και εκτός πραγματικότητας τη συνέχιση της αδιαλλαξίας[1293] και επικρίνοντας τον Αγγελόπουλο για την επαμφοτερίζουσα πολιτική του.[1294] Με σειρά βαρυσήμαντων άρθρων του που δεν μπορεί να ανιχνευτεί αν εξέφραζαν επισήμως το ΛΚ, αλλά σίγουρα εξέφραζαν μια τάση εντός του, ο Βλάχος

[1288] Σύμφωνα με επιστολή του Ι. Δεμέστιχα προς τον Πλαστήρα, *ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος* έταξε στον Κουντουριώτη ότι θα είναι ο πρώτος Πρόεδρος της Αβασίλευτης Δημοκρατίας, αλλά ταυτόχρονα τον τρομοκράτησε αν δεν συμμορφωνόταν, βλ. Ριζάς, *Η θέση και ο ρόλος του Προέδρου της Δημοκρατίας*, ό.π., σ. 40.

[1289] *Καθημερινή, 9.3.1924.*

[1290] *Καθημερινή, 16.3.1924·* Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄,* σ. 238.

[1291] Βούρος, ό.π., σ. 71.

[1292] *Καθημερινή, 16.3.1924.*

[1293] *Καθημερινή, 17.3.1924.*

[1294] *Καθημερινή, 18.3.1924.*

υποστήριξε την αποδοχή των προτάσεων Παπαναστασίου ξεσηκώνοντας θύελλα αντιδράσεων από τις πτέρυγες των αδιαλλάκτων.[1295] Επίσης υποστηρίχθηκε από τον Βλάχο ότι τα κόμματα δεν έπρεπε να εμπλακούν επισήμως στο Δημοψήφισμα καθώς αυτό είχε χαρακτήρα Πολιτειακό και όχι πολιτική εκλογή.[1296]

Η πίεση όμως από την αντιβενιζελική κοινή γνώμη και τα κατώτερα στελέχη του χώρου εναντίον κάθε συμβιβασμού ήταν ασφυκτική εκφράστηκε με έναν ποταμό επιστολών στις εφημερίδες, εξαναγκάζοντας πολλούς να μεταβάλλουν στάση. Στις τάξεις συλλήβδην των αντιβενιζελικών επικράτησε η αδιαλλαξία και η ενδόμυχη σκέψη ότι αν δεν αναγνώριζε η παράταξή τους την πολιτειακή μεταβολή, έμπαινε η υποθήκη της ανατροπής της στο μέλλον. Αντίθετα αν αναγνώριζαν την μεταβολή, αυτή η απόφαση ήταν οριστική και δεν επιδεχόταν ανάκλησης. Ήταν πάντως φανερό ότι η προσέγγιση των περισσοτέρων στο ζήτημα ήταν συναισθηματική προκαλούμενη από τον εκβιασμό των δημοκρατικών και δεν στάθμιζε αντικειμενικά την κατάσταση όπως αυτή είχε διαμορφωθεί. Επίσης γενική ήταν η αίσθηση ότι ο αντιβενιζελισμός έπασχε από την έλλειψη αρχηγού καθώς ο Μεταξάς βρισκόταν στο εξωτερικό και ήταν άδηλη η επιστροφή του, ενώ ο Τσαλδάρης δεν είχε ακόμη αναδειχθεί αρχηγός ούτε στο ΛΚ. Έτσι ο Πετρακάκος εκ μέρους αντιβενιζελικών πολιτευτών με επιστολή του στον Στρέιτ στις 4 Μαρτίου του ζητούσε να κατέλθει στην Ελλάδα και να αναλάβει την αρχηγία του αντιβενιζελικού αγώνα.[1297]

Το σύνολο των πολιτευτών της Συνταγματικής Παράταξης εξέλεξαν νέα επιτροπή στις 23 Μαρτίου με μέλη τον Κ. Αγγελόπουλο, Παναγή Τσαλδάρη, Γ. Μπούσιο Γρηγόρη Ευστρατιάδη, και Π. Μανουσόπουλο, όλοι αδιάλλακτοι και αντίθετοι σε κάθε συμβιβασμό στο Πολιτειακό.[1298] Η νέα επιτροπή εξέδωσε ανακοίνωση την ημέρα της έκπτωσης της δυναστείας από την Εθνοσυνέλευση, διαμαρτυρόμενη για την παράνομη πολιτειακή μεθόδευση και απορρίπτοντας κάθε συνεννόηση με τον Παπαναστασίου που θα μείωνε τα λαϊκά πολιτικά δικαιώματα.[1299] Η φρασεολογία και τα επιχειρήματα που χρησιμοποίησε η νέα επιτροπή στην ανακοίνωσή της ήταν πιστή απόδοση των θέσεων του Τσαλδάρη, τις οποίες και θα υποστηρίζει με σταθερότητα για όλη την επόμενη δεκαετία. Την απόφαση για ενεργό συμμετοχή του ΛΚ στο Δημοψήφισμα επικύρωσε με ανακοίνωσή της στις 29 Μαρτίου, ομάδα 50 πολιτευτών του κόμματος που συγκεντρώθηκε στην οικία του Τσαλδάρη.

- ***Από το Brindisi στον Πειραιά***

Παράλληλα όμως με αυτές τις διαπραγματεύσεις, ο Παπαναστασίου είχε έλθει σε μυστική επαφή με το εξόριστο Μεταξά διαμέσου του Αλέξανδρου Βαμβέτσου, τέως στελέχους των Ελευθεροφρόνων που είχε εν τω μεταξύ προσχωρήσει στους δημοκρατικούς, προτείνοντας, εκτός από αμνηστία, και έδαφος για πολιτική ανάδειξη του κόμματος των Ελευθεροφρόνων.[1300] Ο Μεταξάς, όπως φαίνεται από τις σχετικές εγγραφές στο *Ημερολόγιό*

[1295] Καθημερινή, *20.3.1924*, άρθρο: «Προ του ικριώματος»· *Καθημερινή, 23.3.1924*, άρθρο: «Και άλλος προδότης».
[1296] *Καθημερινή, 26.3.1924,* άρθρο: «Προς το Δημοψήφισμα».
[1297] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Πετρακάκου προς Στρέιτ, 4 Μαρτίου 1924.
[1298] *Καθημερινή, 24.3.1924.*
[1299] *Καθημερινή, 26.3.1924.*
[1300] Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄,* σ. 235

του, είχε απογοητευθεί από τα κινήματα και τα πάθη του Εθνικού Διχασμού, ενώ είχε απομείνει χωρίς χρήματα. Πέρασε δύο μήνες αγωνίας στο Παρίσι έχοντας συχνή επαφή με τους αντιβενιζελικούς διανοούμενους Driault και Φραγκούλη περιμένοντας να κηρυχθεί αμνηστία από τον Βενιζέλο, αλλά μάταια. Το κόμμα του φυλλορροούσε, ο ίδιος θεωρούσε ότι είχε εγκαταλειφθεί από τους υποστηρικτές του, ενώ του στοίχιζε και η εξορία μακριά από τα παιδιά που είχαν μείνει στην Αθήνα, έτσι επιζητούσε κάποιου είδους συνεννόηση που θα του εξασφάλιζε την απρόσκοπτη επιστροφή του.

Υπό αυτό το ψυχολογικό καθεστώς ο Μεταξάς δέχθηκε μια καταρχήν συζήτηση με τους απεσταλμένους του Παπαναστασίου (Ι. Χαλκοκονδύλης ιδιοκτήτης της *Νέας Ημέρας*, Κ. Τριανταφυλλόπουλος), τους οποίους συνάντησε στο Brindisi στις 16 Μαρτίου 1924. Η πρόταση του Παπαναστασίου ήταν ο Μεταξάς να πείσει τον Γεώργιο να παραιτηθεί και ως αντιστάθμισμα να λάβει την πολυπόθητη αμνηστία. Ο Μεταξάς είναι φανερό ότι επιθυμούσε έναν συμβιβασμό και παρά την άρνησή του στην πρόταση που εκτός από αδύνατη στην υλοποίησή της ήταν και καθαρός εκβιασμός, έδωσε εντολή στον Χαλκοκονδύλη να φανεί διαλλακτικός. Πολλά στελέχη των Ελευθεροφρόνων τηλεγραφούσαν στον εξόριστο πολιτικό να μην ενδώσει, αποδοκιμάζοντας δημόσια τον Βαμβέτσο για τη συμμετοχή του στις επαφές,[1301] ο Κ. Αγγελόπουλος αποδοκίμασε τον Χαλκοκονδύλη για την ευθύνη που ανέλαβε,[1302] ενώ ο αδιάλλακτος Ιωάννης Διάκος με συνεχή δημοσιεύματά του στον *Χρόνο* διαβεβαίωνε την κοινή γνώμη ότι ο Μεταξάς δεν θα *πουλούσε* τον αγώνα.[1303] Στο Brindisi ο Μεταξάς είχε σταθεί μπροστά σε ένα σταυροδρόμι αναποφάσιστος διστάζοντας ποιο δρόμο όφειλε να διαλέξει, καθώς ναι μεν ήθελε να συμβιβαστεί αλλά δεν είχε σαφή εικόνα της θέλησης του κόμματός του.[1304] Τελικά αποφάσισε να μην αποφασίσει καν, αλλά να αφήσει το ζήτημα ανοικτό.[1305] Είναι χαρακτηριστικό της αναποφασιστικότητάς του ότι το βράδυ μετά την συνάντησή του με τους εκπροσώπους του Παπαναστασίου έγραφε επιστολές με την συνεργασία του Χαλκοκονδύλη προς τις εφημερίδες και τους Ελευθερόφρονες, τις οποίες αφού ολοκλήρωνε τις έσκιζε και τις άρχιζε από την αρχή.

Παρά τις αντιρρήσεις που διατύπωσε αρχικά, ο Μεταξάς φαίνεται πως είχε αποφασίσει να ενδώσει καθώς πίστευε ότι πρακτικά δεν γινόταν να συνεχιστεί ο καθεστωτικός αγώνας,[1306] αλλά ζήτησε από τον Παπαναστασίου η δοθείσα αμνηστία να επεκταθεί και στους υποστηρικτές των Ελευθεροφρόνων που διώκονταν.[1307] Στις 18 Μαρτίου συναντήθηκε με τον Στρέιτ στη Νεάπολη και του εκμυστηρεύτηκε πως ήταν αδύνατον να συνεχιστεί ο καθεστωτικός αγώνας και αμέσως μετά επέστρεψε στη Γαλλία περιμένοντας τις εξελίξεις. Στις 22 Μαρτίου ο Μεταξάς έλαβε μήνυμα από την Ελλάδα ότι ο Παπαναστασίου επέτρεπε την επιστροφή του στην Ελλάδα με την παροχή αμνηστίας, αλλά στις 25 Μαρτίου θα ανακηρυσσόταν η Αβασίλευτη Δημοκρατία από την Εθνοσυνέλευση.[1308] Πρακτικά ο

[1301] *Βραδυνή, 18.3.1924*

[1302] *Νέα Ημέρα, 22.3.1924.*

[1303] *Χρόνος, 17.3.1924· Χρόνος, 18.3.1924.*

[1304] *Νέα Ημέρα, 22.3.1924.*

[1305] *Νέα Ημέρα, 19.3.1924.*

[1306] «*Αλλά είναι δυνατόν να παλαίσωμεν υπέρ της Βασιλείας; Δεν έχωμεν τα μέσα. Είμεθα εγκαταλελειμμένοι. Μερικός κόσμος αδιάλλακτος φωνάζει. Οι άλλοι αδιαφορούν. Όλοι θέλουν μάρτυρας. Κανείς όμως δεν βοηθεί.*», βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 16ης Μαρτίου 1924, σ. 318.

[1307] *Χρόνος, 20.3.1924*, άρθρο: «Αι αντιπροτάσεις του κ. Ι. Μεταξά».

[1308] *Καθημερινή, 8.6.1924*, άρθρο*:* «Η πολιτική του Ιωάννη Μεταξά προ και μετά το δημοψήφισμα. Απάντησις εις τις κατηγορίες».

Μεταξάς δεν φαίνεται να είχε δεσμευτεί σε τίποτε ως εκείνη την στιγμή, αλλά ο Παπαναστασίου μάντεψε ότι ο αρχηγός των Ελευθεροφρόνων σκόπευε να συμβιβαστεί, ή του είχαν μεταβιβαστεί προφορικές σχετικές διαβεβαιώσεις, πιθανότητα που δεν πρέπει να αποκλειστεί βάσει των εξελίξεων που ακολούθησαν.[1309] Έτσι, την ίδια ημέρα της ανακήρυξης της Αβασίλευτης Δημοκρατίας η κυβέρνηση χορήγησε γενική αμνηστία σε όλα τα πολιτικά πρόσωπα που διώκονταν.[1310] Αυθημερόν η επιτροπή του κόμματος των Ελευθεροφρόνων κάλεσε τον Μεταξά να επανέλθει στην Αθήνα το συντομότερο.

Η επιστροφή του Μεταξά από την εξορία στις 6 Απριλίου αναπτέρωσε το ηθικό των βασιλοφρόνων καθώς παρέμενε ένα ισχυρό σύμβολο του αντιβενιζελισμού, ένας κυνηγημένος *Ηγέτης* για τους οπαδούς του, κάτι που παραδέχθηκε και η *Καθημερινή* στο δημοσίευμά της για την επιστροφή του. Σύμφωνα με πολλούς ανεξάρτητους πολιτευτές των αντιβενιζελικών όπως οι Λαδόπουλος, Μπούσιος και Τσουκαλάς, οι Ελευθερόφρονες παρέμεναν το ισχυρότερο κόμμα στον αντιβενιζελισμό.[1311] Σύσσωμοι οι αντιβενιζελικοί του επεφύλαξαν μεγαλειώδη υποδοχή στον Πειραιά την οποία οργάνωσε το κόμμα των Ελευθεροφρόνων[1312] και απαθανατίστηκε και από τον κινηματογραφικό φακό της εποχής.[1313] Όμως ο ίδιος σε δηλώσεις για το Πολιτειακό υπήρξε συγκρατημένος και διφορούμενος,[1314] καθώς πρότασσε ως ζητούμενο και στόχο όχι τόσο την νίκη στο δημοψήφισμα αλλά την αποκατάσταση της ενότητας των Ελλήνων.[1315]

Ήδη κάποιοι αδιάλλακτοι την επομένη της επιστροφής Μεταξά έριχναν προειδοποιητικές βολές εναντίον του λόγω της εφεκτικής του στάσης, υπονοώντας ότι στο Brindisi ξεπουλήθηκε στην Αβασίλευτη.[1316] Στις 8 Απριλίου ο Μεταξάς είχε μυστική συνάντηση με τον Παπαναστασίου στον οποίο υποσχέθηκε ότι αν χανόταν το επερχόμενο Δημοψήφισμα για τη Βασιλεία, θα αναγνώριζε την νέα κατάσταση. Αν όμως το δημοψήφισμα χανόταν για του δημοκρατικούς όφειλε να παραιτηθεί η Κυβέρνηση και να επιστρέψει ο Γεώργιος, κάτι που ο Παπαναστασίου απέρριψε ασυζητητί ως ενδεχόμενο. Ο Μεταξάς όμως τον καθησύχασε υπογραμμίζοντας ότι εκτός απροόπτου η Αβασίλευτη θα είχε την πλειοψηφία στο επερχόμενο δημοψήφισμα.[1317]

Εκτός από τον Μεταξά που μετά από αμφιταλαντεύσεις και δισταγμούς δέχθηκε μυστικά να συμβιβαστεί με τη νέα κατάσταση εξασφαλίζοντας την παύση των διώξεων εις βάρος του ιδίου και των υποστηρικτών του αλλά και την απρόσκοπτη επιστροφή του στην Ελλάδα, καμία άλλη σημαίνουσα αντιβενιζελική προσωπικότητα δεν δέχθηκε να αναγνωρίσει την πολιτειακή μεταβολή. Αλλά και ο Γεώργιος Β΄ απέκλεισε κάθε συμβιβαστική πρόταση αρνούμενος να παραιτηθεί οικειοθελώς από τον Θρόνο,[1318] γεγονός που ώθησε τον Παπαναστασίου να σκληρύνει τη στάση του. Στο ψήφισμα για την έκπτωση της δυναστείας

[1309] Φαίνεται ότι ο έτερος απεσταλμένος Κ. Τριανταφυλλόπουλος τηλεγράφησε στην κυβέρνηση ότι ο Μεταξάς ήταν έτοιμος για συμβιβασμό και ότι είχαν μπει οι βάσεις για μια τελική συμφωνία, βλ. *Νέα Ημέρα, 18.3.1924.*
[1310] *Νέα Ημέρα, 26.3.1924.*
[1311] *Νέα Ημέρα, 25.3.1924.*
[1312] *Νέα Ημέρα, 28.3.1924.*
[1313] Αρχείο ΕΡΤ, *Πανόραμα του Αιώνα*, επεισόδιο 19, Κωδικός Τεκμηρίου 7648, Αθήνα 1983. https://archive.ert.gr/7648/
[1314] *«..όμοιον με χρησμόν του μαντείου των Δελφών»*, βλ. *ΣΚΡΙΠ, 11.9.1924.*
[1315] *Καθημερινή, 7.4.1924.*
[1316] *Νέα Ημέρα, 9.4.1924*, άρθρο: «Αφήσατε ήσυχον τον Αρχηγόν».
[1317] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 8ης Απριλίου 1924, σ. 318.
[1318] *Νέα Ημέρα, 19.3.1924.*

προστέθηκε και η αφαίρεση της ελληνικής ιθαγένειας από τα μέλη της βασιλικής οικογένειας, ενώ το κτήμα στο Τατόι τέθηκε σε καθεστώς απαλλοτρίωσης χωρίς όμως να αφαιρεθεί η κυριότητά του, παρά την αντίθετη εισήγηση ορισμένων μελών της Εθνοσυνέλευσης, όπως ο Πασαλίδης.

8. Ο αντιβενιζελισμός και το δημοψήφισμα της 13ης Απριλίου 1924

Το επικυρωτικό δημοψήφισμα για το πολιτειακό ορίστηκε για τις 13 Απριλίου 1924 και παρά τις υπερβάσεις και τις πολλές κυβερνητικές αυθαιρεσίες μπορεί να χαρακτηριστεί ως το γνησιότερο από τα τρία που έγιναν την περίοδο του Μεσοπολέμου. Η *Συνταγματική Επιτροπή* πρότεινε μια σειρά από τροποποιήσεις στον τρόπο διενέργειας του δημοψηφίσματος, όπως να αντικατασταθεί το ψηφοδέλτιο με το σφαιρίδιο, οι πρόσφυγες να ψηφίσουν σε δικά τους εκλογικά τμήματα για να αποφευχθούν οι διπλοψηφίες, οι γραμματείς των εφορευτικών επιτροπών να ορίζονται από τον Νομάρχη και όχι από την κυβέρνηση[1319] και μια σειρά από άλλες τροποποιήσεις που απορρίφθηκαν όλες από τον Παπαναστασίου σε συνάντηση που είχε με εκπροσώπους της.[1320]

Επίσης έγιναν προσπάθειες από την *Συνταγματική Επιτροπή* αλλά και τον Στρέιτ να κινητοποιηθεί η εύπορη και πολυάριθμη κοινότητα βασιλοφρόνων της Αλεξάνδρειας για να συνδράμει στον αγώνα, αλλά τα αποτελέσματα των προσπαθειών υπήρξαν πενιχρά.[1321] Το ΛΚ σε σύσκεψη όλων των στελεχών του στην οικία του Παναγή Τσαλδάρη, αποφάσισε την συμμετοχή στο Δημοψήφισμα.[1322] Κατά την προεκλογική περίοδο, υπέρ του νέου πολιτεύματος εκδηλώθηκαν όλα τα κόμματα της Εθνοσυνέλευσης όπως και το Κ.Κ.Ε. που ενίσχυσε με όλες του τις δυνάμεις τον αντιβασιλικό αγώνα. Υπάρχουν ενδείξεις ότι κατά τη διάρκεια του προεκλογικού αγώνα, ο Παπαναστασίου μοίρασε χρήματα από το κρατικό ταμείο στους πληρεξουσίους άλλων κομμάτων που υποστήριζαν την πολιτειακή μεταβολή για να προπαγανδίσουν υπέρ της Αβασίλευτης, με έμμεσο στόχο να εμπεδωθεί και η τεχνητή κυβερνητική πλειοψηφία στην Εθνοσυνέλευση.[1323]

Η καταδίκη του Θεσμού για τον οποίο αγωνιζόταν ο αντιβενιζελισμός ήταν ότι εκτός ελάχιστον εξαιρέσεων,[1324] δεν διέθετε υποστηρικτές στις τάξεις του βενιζελισμού που χάρις την έλευση των προσφύγων είχε καταστεί πλειοψηφικός. Καθώς ο αντιβενιζελισμός δεν είχε παρουσία στην Εθνοσυνέλευση,[1325] όλη η προεκλογική του δραστηριότητα έγινε μέσω ομιλιών και δημοσιευμάτων σε αντιβενιζελικές εφημερίδες.[1326] Κάπως απρόσμενα για τον χαρακτήρα και την μετριοπάθεια του, ο Γεώργιος από την Ρουμανία προσπάθησε να αντιδράσει με διάγγελμα προς τον ελληνικό λαό στις 7 Απριλίου 1924, διαμαρτυρόμενος για την επερχόμενη πολιτειακή αλλαγή, την οποία χρέωνε αποκλειστικά σε ομάδα

[1319] *Καθημερινή, 1.4.1924.*
[1320] *Καθημερινή, 3.4.1924.*
[1321] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, «επιστολές Μεσολωρά προς Στρέιτ», 24 Ιανουαρίου και 12 Μαρτίου 1924.
[1322] *Νέα Ημέρα, 30.3.1924*.
[1323] Μ.Μ., Α.Ε.Β. φάκ. 325/12, επιστολή Αποστολόπουλου προς Βενιζέλο, 24 Μαΐου 1924.
[1324] Όπως ο Αντιστράτηγος Ιωάννου που με δηλώσεις του ζήτησε την παραμονή του Θρόνου και τον περιορισμό της σπατάλης από τις βενιζελικές κυβερνήσεις, βλ. *Καθημερινή, 10.4.1924.*
[1325] Ι.Κ.Κ., Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φάκ. 1.11, «άρθρο επί των πολιτικών εξελίξεων», 5 Απριλίου 1924.
[1326] Hering, *τόμος Β΄*, ό.π., σ. 1099.

αξιωματικών.[1327] Επειδή η επικείμενη αλλαγή του πολιτεύματος συνδυάστηκε και με την αλλαγή του εκκλησιαστικού Ημερολογίου από την ηγεσία της εκκλησίας, αντιβενιζελικοί πολιτευτές υποστήριξαν ότι ο βενιζελισμός απειλούσε τις θρησκευτικές ελευθερίες των ορθοδόξων.[1328]

Στο μικρό χρονικό διάστημα μέχρι το δημοψήφισμα οι αντιβενιζελικοί δέχονταν συνεχώς πιέσεις και απειλές από τις δομές του κράτους, ενώ πολλοί εξ αυτών αντιλαμβάνονταν ότι η ήττα ήταν αναπόφευκτη.[1329] Λίγες ημέρες πριν το Δημοψήφισμα ο Μιχαλακόπουλος απευθύνθηκε στο σώμα των ψηφοφόρων εκπέμποντας το τελεσίγραφο Αβασίλευτος Δημοκρατία ή επιστροφή στη στρατοκρατία.[1330] Κινούμενος στο ίδιο μήκος κύματος ο Αραβαντινός απείλησε οποιονδήποτε θα προσπαθούσε να παλινορθώσει τη δυναστεία, με την αντιφατική δήλωση ότι η πολιτική της συμφιλίωσης θα επιβαλλόταν ακόμη και δια της βίας.[1331] Ταυτόχρονα οι διαθέσεις του Στρατού εκδηλώνονταν ανοιχτά και δημόσια, καθώς στις 27 Μαρτίου οι στρατιώτες των μονάδων που στρατωνίζονταν στην περιοχή των Πατρών διεξήγαγαν λαμπαδηφορία ζητωκραυγάζοντας με ενθουσιασμό υπέρ της Αβασίλευτης Δημοκρατίας.[1332] Από την άλλη ο Συνταγματικός κόσμος ζητούσε σε περίπτωση νίκης στο δημοψήφισμα, η κυβέρνηση να παραδώσει την εξουσία και να διαλυθεί η Εθνοσυνέλευση.[1333]

Στις 31 Μαρτίου ο Παπαναστασίου, διόρισε υπουργό Εννόμου Τάξεως τον Θεόδωρο Πάγκαλο, γνωστό για τις δικτατορικές του τάσεις αλλά και την επιρροή του σε σημαντική μερίδα αξιωματικών του Στρατού. Ο Πάγκαλος ως νέος υπουργός Εννόμου Τάξεως εκδήλωσε στις αρχές Απριλίου την πρόθεσή του να επιβάλει τον στρατιωτικό νόμο στη Μακεδονία, τη Θράκη και την Κρήτη για την καταπολέμηση της ληστείας με το σκεπτικό ότι δεν θα μπορούσε να κατηγορηθεί για επηρεασμό της ψήφου σε αυτές τις περιοχές καθώς οι κάτοικοί τους είχαν εκδηλωθεί υπέρ της δημοκρατίας.[1334] Λίγες ημέρες αργότερα επέβαλε τον στρατιωτικό νόμο σε όλη την Ελλάδα με αφορμή την πρωτοφανή ληστεία της αμαξοστοιχίας Αθηνών – Θεσσαλονίκης καθώς υποστηρίχθηκε από τους Δημοκρατικούς ότι είχε ως στόχο τον ίδιο τον Παπαναστασίου που ταξίδευε για την προεκλογική του ομιλία στη Θεσσαλονίκη.[1335] Εκτός της κινηματογραφικής διάστασης της ληστείας[1336] αλλά και του καινοφανούς μιας τέτοιου είδους ενέδρας σε αμαξοστοιχία, το γεγονός απέκτησε έντονη πολιτική χροιά, καθώς από τον σταθμό προοριζόταν να περάσει ειδική αμαξοστοιχία που μετέφερε τον Παπαναστασίου στη Θεσσαλονίκη. Όλες οι εφημερίδες των βενιζελικών

[1327] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Κωνσταντίνου Κοτζιά, φάκ. 3.2, *(εκλογικά πολιτικά - 1933)*, «Διάγγελμα Βασιλιά Γεώργιου Β΄», 7 Απριλίου 1924.
[1328] Τσιρώνης, ό.π., σ. 129.
[1329] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 12ης Απριλίου 1924, σ. 324.
[1330] Παύλος Πετρίδης, *Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη νεότερη Ελλάδα (1844-1936*), Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1984.
[1331] *Βραδυνή*, *11.4.1924.*
[1332] *Εμπρός*, *28.3.1924.*
[1333] *Καθημερινή, 3.4.1924*, άρθρο: «Απαντά ο Συνταγματικός κόσμος».
[1334] *Αρχείο Θεόδωρου Πάγκαλου*, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 359.
[1335] Οι βενιζελικές εφημερίδες ανέφεραν πως οι ληστές είχαν σταλεί από βασιλόφρονες και αναζητούσαν στα βαγόνια του τραίνου τον Παπαναστασίου για να τον απαγάγουν, βλ. *Δημοκρατία*, *11.4.1924*.
[1336] Ιωάννης Β. Δασκαρόλης, «Η κινηματογραφική ληστεία της αμαξοστοιχίας Αθηνών - Θεσσαλονίκης και οι πολιτικές της επιπτώσεις (13 Απριλίου 1924)», ηλεκτρονικό περιοδικό *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας*, http://www.istorikathemata.com/2013/12/13-1924.html, ημερομηνία ανάκτησης: 10 Μαΐου 2021.

διατύπωσαν την επομένη την άποψη ότι οι ληστές είχαν καθοδηγηθεί από βασιλόφρονες με στόχο την απαγωγή ή τη δολοφονία του Παπαναστασίου προκειμένου να αναβληθεί η πολιτειακή μεταβολή. Μάλιστα η *Μακεδονία* κατέγραψε την ανώνυμη, αλλά πάντως *«έγκυρη»* πληροφορία, ότι τα όπλα που χρησιμοποιήθηκαν στη ληστεία τα είχαν στείλει αντιβενιζελικοί κύκλοι από τη Θεσσαλονίκη.

Σε κάθε περίπτωση, η ληστεία στον Δοξαρά αποτέλεσε μια πρώτης τάξεως αφορμή για τον Πάγκαλο προκειμένου να δικαιολογήσει στην κοινή γνώμη ενέργειες που υπονόμευαν τις πολιτικές ελευθερίες και συνεπακόλουθα έβλαπταν τη γνησιότητα του δημοψηφίσματος. Και μόνο το γεγονός ότι κηρύχθηκε στρατιωτικός νόμος ακόμα και στα αστικά κέντρα αποκάλυπτε τις διαθέσεις της κυβέρνησης να μην αφήσει το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος στην τύχη. Σύμφωνα με τον αντιβενιζελικό *Ταχυδρόμο Βόρειας Ελλάδος*: *«Η πρόφασις είναι ότι υπάρχουν δύο ή τρεις ληστοσσυμορίαι των οποίων η εξόντωσις μόνον με τον στρατιωτικόν νόμον είναι δυνατόν να επιτευχθή. Τούτο σημαίνει ότι απελπισθέντες από την Παλαιάν Ελλάδα οι Δημοκρατικοί ζητούν τουλάχιστον να εξασφαλίσουν την επιτυχίαν εις τας Νέας Χώρας. Ο στρατιωτικός νόμος πάντως κηρύσεται για το δημοψήφισμα. Αι μερικαί συμμορίαι είναι δυνατόν να εξοντωθούν ευχερέστατα και χωρίς την σκηνοθεσίαν της τρομοκρατίας…»*.[1337]

Εκτός αυτών, η κυβέρνηση απαγόρευσε να δημοσιευθεί στις εφημερίδες ή να κυκλοφορήσει σε έντυπη μορφή το διάγγελμα του Βασιλιά Γεώργιου από την Αγγλία με το σκεπτικό ότι η δυναστεία είχε ήδη εκπέσει. Το διάγγελμα προέτρεπε τους εκλογείς να υποστηρίξουν τον Θρόνο και να ψηφίσουν *«ΟΧΙ»* και δημοσιεύτηκε αρχικά σε κάποιες εφημερίδες βασιλοφρόνων που κατασχέθηκαν αμέσως με διαταγή του υπουργού Εννόμου Τάξεως.[1338] Τέλος, η κυβέρνηση απαγόρευσε τη δημοσίευση φωτογραφιών μελών της βασιλικής οικογένειας στον Τύπο αλλά και την ανάρτηση αυτών σε δημόσιους χώρους. Ο Στρατός διεξήγαγε λαμπαδηφορίες υπέρ της δημοκρατίας σε επαρχιακές πόλεις,[1339] ενώ το υπουργείο Εσωτερικών σχημάτισε επιτροπή για τη διαφώτιση του λαού επί των δημοκρατικών ιδεών, αποτελούμενη από πληρεξουσίους και δημοκρατικούς πολιτευτές.

Αναμφίβολα στο δημοψήφισμα συνέβησαν πολλές παρατυπίες και αυθαιρεσίες υπέρ της Αβασίλευτης Δημοκρατίας,[1340] καθώς έχει καταγραφεί η ανασφάλεια του κράτους και του Στρατού σχετικά με το τελικό αποτέλεσμα. Η Συνταγματική Επιτροπή έλαβε αναφορές από την επαρχία ότι ο Στρατός υπό την ανοχή ή και την σύμπραξη των Θεσμών του Κράτους, άσκησε πιέσεις εναντίον των βασιλοφρόνων.[1341] Σε αρκετές περιπτώσεις πολίτες που ψήφιζαν υπέρ της Αβασίλευτης δεν αποσύρονταν στο παραβάν αλλά έριχναν το ψηφοδέλτιο ενώπιον της εφορευτικής επιτροπής, χωρίς επιπτώσεις. Οι πρόσφυγες που ψήφισαν υπέρ της Αβασίλευτης Δημοκρατίας δεν είχαν ακόμη εγγραφεί όλοι στους εκλογικούς καταλόγους

[1337] Βασίλης Τζανακάρης, *Φώτης Γιαγκούλας ο απέθαντος και άλλες ληστρικές ιστορίες*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2013, σ. 143.
[1338] *Βραδυνή*, *11.4.1924*.
[1339] *Εμπρός*, *28.3.1924*.
[1340] Ο Ν. Αποστολόπουλος σε επιστολή του στον Βενιζέλο αναφέρει με λεπτομέρειες όλες τις υπερβάσεις που έγιναν, βλ. Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Ν. Αποστολόπουλου, φάκ. 4.1, επιστολή Αποστολόπουλου προς Βενιζέλο, 21 Απριλίου 1924. Παπαδάκης Νικόλαος (Παπαδής), *Ελευθέριος Βενιζέλος (ο άνθρωπος, ο ηγέτης), Τόμος Β΄*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2017, σ. 889.
[1341] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 2, έγγραφο 1/25, «Υποβολή εκθέσεως Δημήτριου Αναστασάκου, γενικού αντιπροσώπου Νομού Δράμας για τις εκλογές της 13ης Απριλίου 1924».

και το γεγονός αυτό βοήθησε την δυνατότητα διπλοψηφίας τους.[1342] Ο φοιτητής τότε και μετέπειτα επιφανής διπλωμάτης Χρήστος Ξανθόπουλος – Παλαμάς παραδέχθηκε αρκετά μεταγενέστερα ότι είχε ψηφίσει στο δημοψήφισμα του 1924 σε τέσσερα διαφορετικά εκλογικά κέντρα![1343]

Πάντως οι πιέσεις που ασκήθηκαν από τους μηχανισμούς του κράτους δεν έφτασαν στα άκρα και μπορεί να πει κανείς ότι το δημοψήφισμα διεξήχθη υπό συνθήκες υποφερτής και σίγουρα όχι απροκάλυπτης βίας.[1344] Λίγο πριν ανοίξουν οι κάλπες για το δημοψήφισμα ο Πάγκαλος συνέλαβε δεκαπέντε απόστρατους αξιωματικούς[1345] αλλά και κάποιους ιδιώτες με την κατηγορία ότι είχαν σχεδιάσει τη ληστεία του Δοξαρά, εξόπλιζαν ομάδες στην επαρχία και προετοιμάζονταν για εξέγερση. Όλες οι συλλήψεις πραγματοποιήθηκαν χωρίς εντάλματα, ενώ ανάμεσα στους συλληφθέντες ήταν και ο τέως υποναύαρχος και υπουργός Μιχαήλ Γούδας,[1346] ο οποίος κατήγγειλε ότι κακοποιήθηκε κατά τη μεταφορά του στις φυλακές. Κατά τη διάρκεια της ψηφοφορίας οι δικαστικοί αντιπρόσωποι δεν έδιναν και τα δύο ψηφοδέλτια,[1347] ενώ συνελήφθησαν όλοι οι δικαστικοί αντιπρόσωποι που έδιναν και τα δύο ψηφοδέλτια σε όσους ψηφοφόρους ζητούσαν μόνο αυτό της Αβασίλευτης Δημοκρατίας. Επίσης, συνελήφθησαν εκλογικοί αντιπρόσωποι των συνταγματικών καθώς και δικαστικοί αντιπρόσωποι που κατέθεταν συνεχώς ενστάσεις εγκυρότητας με το σκεπτικό ότι παρακώλυαν την εκλογική διαδικασία.[1348]

Οι θετικές ψήφοι υπέρ της Αβασίλευτης Δημοκρατίας αυξήθηκαν λόγω της απροκάλυπτης επέμβασης του Στρατού καθώς το σύνολο των ψήφων υπέρ της που καταγράφηκαν στις στρατιωτικές μονάδες υπερέβαινε τον συνολικό αριθμό των εν ενεργεία αξιωματικών και οπλιτών.[1349] Σε όλες τις στρατιωτικές μονάδες ανά την Ελλάδα οι αξιωματικοί πίεζαν απροκάλυπτα τους στρατιώτες τους να ψηφίσουν υπέρ της Αβασίλευτης Δημοκρατίας ενώ καταγγέλθηκε από εφέδρους ότι τους ζητήθηκε να κρατούν προς επίδειξη το κίτρινο ψηφοδέλτιο όταν θα αποχωρούσαν από την κάλπη.[1350] Σε επίσημη αναφορά του Α΄ Σώματος Στρατού στις 3 Μαΐου 1924 προτεινόταν η οριστική επαναφορά τεσσάρων αξιωματικών μετά το δημοψήφισμα *«καθ΄ ό ειργάσθησαν μετά πίστεως προς επικράτησιν αυτού»*.[1351]

Σύμφωνα με μαρτυρίες ανώτατων αξιωματικών σε όλες τις στρατιωτικές μονάδες εκφωνήθηκαν λόγοι από πολιτευτές υπέρ της κατάργησης της Βασιλείας,[1352] ενώ υπάρχουν μαρτυρίες όπως αυτή του ίλαρχου Σιώτη φίλου του Οθωναίου, για ολόκληρους λόχους στρατιωτών που ψήφισαν δύο ή τρεις φορές. Σε επιστολή του προς τον Πλαστήρα ο ταγματάρχης Παπαθανασόπουλος αποκάλυπτε ότι, ενώ οι πληρεξούσιοι υπολόγιζαν ότι στην Άμφισσα όπου βρισκόταν η μονάδα του η Αβασίλευτη θα ελάμβανε 30-35% των ψήφων,

[1342] Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 40.
[1343] Κλάψης, Κούμας, ό.π., σ. 104.
[1344] Γρηγοριάδης, *Διχασμός – Μικρά Ασία*, ό.π., σ. 462.
[1345] Ανάμεσά τους οι απόστρατοι Υποστράτηγοι Κωνσταντινόπουλος και Λεοναρδόπουλος και οι Μαραβέας, Βραχνός καθώς και ο απότακτος Αντιπλοίαρχος Ευθ. Καββαδίας, βλ. *Βραδυνή*, *12.4.1924.*
[1346] *Καθημερινή, 13.4.1924.*
[1347] Κλάψης, Κούμας, ό.π., σ. 103.
[1348] *Βραδυνή, 13.4.1924.*
[1349] Βερέμης Θάνος, *Ο Στρατός στην ελληνική πολιτική*, Κούριερ εκδοτική, Αθήνα 2000, σ. 133.
[1350] *Νέα Ημέρα*, *10.4.1924*.
[1351] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 229/16-23, *«Αναφορά Α΄ Σώματος Στρατού 3ης Μαΐου 1924»*.
[1352] Κανελλόπουλος, ό.π., σ. 31.

τελικά έλαβε 47% χάρη στην επέμβαση του ίδιου.[1353] Στις τάξεις του Ναυτικού σημειώθηκαν επίσης υπερβάσεις υπέρ της Αβασίλευτης. Σύμφωνα με μεταγενέστερη (φιλοβασιλική) πηγή, ο ίδιος ο Χατζηκυριάκος σε συγκέντρωση στελεχών του Ναυτικού απείλησε οποιονδήποτε αξιωματικό δεν θα ψήφιζε υπέρ της Αβασίλευτης.[1354] Στο πλήρωμα του *Αβέρωφ* δόθηκαν άδειες εξόδου για να ψηφίσουν μόνο στους ναύτες που ήταν γνωστοί για τα δημοκρατικά τους αισθήματα.[1355] Σε ομιλία του στην Εθνοσυνέλευση μόλις τρεις μήνες μετά την πολιτειακή αλλαγή, ο Κονδύλης παραδέχθηκε ότι τόσο ο ίδιος ως υπουργός Στρατιωτικών όσο και οι ανώτατοι αξιωματικοί του Στρατού επενέβησαν ενεργά στο δημοψήφισμα υπέρ της Αβασίλευτης Δημοκρατίας, επέμβαση απολύτως θεμιτή κατά τον ίδιο, καθώς σε διαφορετική περίπτωση το τελικό αποτέλεσμα θα ήταν άδηλο.[1356]

Την ημέρα του δημοψηφίσματος οι κεντρικοί δρόμοι των Αθηνών είχαν κατακλυστεί από στρατιωτικές μονάδες που *υποβοηθούσαν* τη δημόσια τάξη αλλά επί της ουσίας προπαγάνδιζαν υπέρ της ψήφου για την Αβασίλευτη Δημοκρατία.[1357] Η πρωτεύουσα έδινε την εντύπωση στρατοκρατούμενης πολιτείας ενώ τεθωρακισμένα οχήματα[1358] και φορτηγά με στρατιώτες του Ανεξάρτητου Τάγματος Λέσβου και του 44ου Συντάγματος διέσχιζαν συνεχώς τις κεντρικές οδούς.[1359] Στην Πάτρα, αεροπλάνα του Στρατού έριψαν στην πόλη φυλλάδια υπέρ της Αβασίλευτης.[1360] Οι στρατιώτες προσέρχονταν στην κάλπη ενώπιον των αξιωματικών τους και λάμβαναν μόνο το λευκό ψηφοδέλτιο[1361] υπό τον φόβο αυστηρής τιμωρίας.[1362] Σε άλλες περιπτώσεις οι στρατιώτες προσέρχονταν κατά τετράδες κραδαίνοντας γαλάζιες σημαίες και φωνάζοντας συνθήματα υπέρ της Δημοκρατίας[1363] ενώ σύμφωνα με δημοσίευμα του *Έθνους*, στρατιωτικά αποσπάσματα παρήλαυναν στους δρόμους των Αθηνών με συνθήματα υπέρ της Αβασίλευτης Δημοκρατίας και στα όπλα τους είχαν μικρές επιγραφές με τη λέξη *«ΝΑΙ»*.[1364]

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Παναγιώτη Κανελλόπουλου: «*Εγώ υπηρετούσα στρατιώτης στο 12ο Σύνταγμα της Πάτρας όταν έγινε το δημοψήφισμα του Απριλίου του 1924. Το 12ο Σύνταγμα το διοικούσε ένας παλαιός ταγματάρχης ο οποίος συμπεθέρευε κάπως με την οικογένεια μας. Όταν έγινε το δημοψήφισμα κι έλαβαν μέρος και οι στρατιώτες, παρατάχθηκε όλο το σύνταγμα σε τριάδες. Εμένα με έβαλαν τελευταίο. Ο ταγματάρχης και τρεις - τέσσερις άλλοι αξιωματικοί στέκονταν μπροστά και ενώ οι στρατιώτες περνούσαν τρεις - τρεις τους έδιναν ψηφοδέλτιο μόνο της Δημοκρατίας. Όταν έφτασε η δική μου σειρά - επίτηδες με είχαν*

[1353] Βερέμης, *Οι επεμβάσεις*, ό.π., σ. 145.
[1354] Υπόμνημα παραιτηθέντων αξιωματικών στη Δ΄ Εθνοσυνέλευση, 8 Ιουλίου 1924.
[1355] Sir Basil Thomson, *The Allied Secret Services in Greece*, Hutchinson editions, London 1931, p. 279.
[1356] Πρακτικά Δ΄ Εθνοσυνέλευσης, συνεδρίαση 18ης Ιουλίου 1924.
[1357] *«Δημοψήφισμα. Από πρωί με αυτοκίνητον. Διέρχομαι 42 τμήματα. Αισθάνομαι μούδιασμα κόσμου. Φυλακίσεις δικαστικών αντιπροσώπων, αντιπροσώπων συνταγματικής παρατάξεως. Πιέσεις. Εγκύκλιοι καταδιωκτικαί. Δρόμοι γεμάτοι με στρατιώτας διαδηλωτάς. Ψηφίζουν πολλάκις. Ανανδρία. Ανανδρία. μ.μ. εις Παπαναστασίου διαμαρτυρίαι…»*, βλ Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 13ης Απριλίου 1924, σ. 324.
[1358] *Καθημερινή, 13.4.1924*
[1359] *Βραδυνή*, *13.4.1924*.
[1360] *Έθνος*, *13.4.1924*.
[1361] Κανελλόπουλος, ό.π., σ. 31.
[1362] *Βραδυνή*, *13.4.1924*.
[1363] *Εμπρός*, *14.4.1924*.
[1364] *Έθνος*, *14.4.1924*.

βάλει τελευταίο - χαμογελώντας ο ταγματάρχης μου δίνει και τα δύο ψηφοδέλτια και μου λέει "ρίξε όποιο θέλεις"...».

9. Τα τελικά αποτελέσματα του Δημοψηφίσματος του 1924 και τα οι μετέπειτα εξελίξεις

- Τα αποτελέσματα και οι λόγοι της ήττας των αντιβενιζελικών

Τα τελικά αποτελέσματα του Δημοψηφίσματος ήταν:

Δημοψήφισμα 1924		**Ψήφοι**	**ποσοστό**
1	**Αβασίλευτη Δημοκρατία**	**758.742**	**69,99 %**
2	**Βασιλευομένη Δημοκρατία - ΟΧΙ**	**325.322**	**30,01 %**
	Σύνολα	**1.084.064**	**100 %**

Το αποτέλεσμα υπήρξε σαρωτικό υπέρ της Αβασίλευτης Δημοκρατίας και εξέπληξε ακόμη και τον πιο αισιόδοξο υποστηρικτή της, καθώς δεν είχε γίνει αντιληπτό το μέγεθος της πτώσης της πολιτικής επιρροής των βασιλοφρόνων μετά το 1922. Όπως ορθά παρατήρησε ο Ιωάννης Μεταξάς μετά τη δημοσιοποίηση του αποτελέσματος, ακόμη και αν είχε γίνει νοθεία στις ψήφους υπέρ της Αβασίλευτης Δημοκρατίας, οι ψήφοι υπέρ της Βασιλείας ήταν λίγες. Τα λαϊκά ερείσματα του Θρόνου είχαν συρρικνωθεί στους συντηρητικούς, που πάντως υποστήριζαν τον θεσμό με φανατισμό, καθώς σε αυτόν είχαν εναποθέσει τα συμφέροντά τους και την πρόσβασή τους στο κράτος. Ακόμη και η ημερήσια κυκλοφορία του Τύπου στην Αθήνα και Πειραιά επιβεβαίωνε την υπεροχή του βενιζελισμού: η κυκλοφορία των βενιζελικών εφημερίδων ήταν 59.400 φύλλα ενώ των αντιβενιζελικών 40.100 φύλλα.[1365]
Βέβαια, χωρίς τη νοθεία η διαφορά των ψήφων θα ήταν σαφώς μικρότερη, το αποτέλεσμα θα έμοιαζε περισσότερο ισόπαλο και αυτό θα αποτελούσε μια μόνιμη απειλή για τη στερέωση του νέου πολιτεύματος στη συνείδηση των πολιτών. Τα εκλογικά αποτελέσματα του δημοψηφίσματος ανακοινώθηκαν συνολικά αλλά δεν δημοσιεύτηκαν ποτέ επίσημα ανά εκλογικό τμήμα από το Υπουργείο Εσωτερικών. Είναι χαρακτηριστικό πως, όταν ο Παναγής Τσαλδάρης ανέλαβε αυτό το υπουργείο στην Οικουμενική Κυβέρνηση του 1926, ανακάλυψε πως τα επίσημα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος ανά εκλογικό τμήμα είχαν καταστραφεί[1366] και δεν ήταν πλέον διαθέσιμα προς έλεγχο. Σύμφωνα με επιστολή του Σκουλά στον Βενιζέλο, τα εκλογικά αποτελέσματα της Κρήτης είχαν λίγο αλλοιωθεί, αλλά στην υπόλοιπη Ελλάδα τα εκλογικά αποτελέσματα υπολείπονταν κατά πολύ των πραγματικών.[1367]

Είναι βέβαιο πως το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος θα ήταν –οριακά έστω– υπέρ της Αβασίλευτης Δημοκρατίας, ακόμη και χωρίς τις κρατικές αυθαιρεσίες και την επέμβαση του Στρατού. Και αυτό επειδή ένα μεγάλο τμήμα των βενιζελικών θεωρούσε τον Θρόνο βασικό υπαίτιο για τη Μικρασιατική Καταστροφή, λόγω της σαφούς αντιβασιλικής τοποθέτησης των προσφύγων από τη Μικρά Ασία, της ανταλλαγής των μουσουλμανικών πληθυσμών στη

[1365] F.O. 371/9892, *Circulation of Athens press Organs*, 18 Φεβρουαρίου 1924, C 3576.
[1366] Hering, *τόμος Β΄,* ό.π., σ. 1103.
[1367] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 325/14, επιστολή Σκουλά προς Βενιζέλο, 29 Μαΐου 1924.

Μακεδονία, και της έξυπνης επιλογής του Παπαναστασίου να ψηφίσει εκ προοιμίου στην Εθνοσυνέλευση την έκπτωση της δυναστείας δημιουργώντας ένα ισχυρό τετελεσμένο που μοιραία μετατράπηκε σε πλειοψηφικό ρεύμα από τον μέσο πολίτη που επιθυμούσε μια μόνιμη επίλυση της εκκρεμότητας. Ουσιαστικά, όπως είχε διαμορφωθεί η κατάσταση κατά τις παραμονές του δημοψηφίσματος, η Αβασίλευτη Δημοκρατία εκπροσωπούσε τη νομιμότητα και την ελπίδα για κοινωνική ειρήνη και αποκατάσταση της τάξης[1368] με την επιστροφή του Στρατού στα καθήκοντά του, μακριά από τις πολιτικές διαμάχες. Επίσης μέχρι το Δημοψήφισμα, δεν είχε αποτυπωθεί επακριβώς η μεγάλη επιρροή της προσφυγικής ψήφου στα εκλογικά αποτελέσματα και στην πολιτική ζωή της Χώρας. Οι αντιβενιζελικοί συνειδητοποίησαν ότι πλέον χάρις την προσφυγική ψήφο που στήριζε στο σύνολό της τους αντιπάλους τους, οι βενιζελικοί κυριαρχούσαν πολιτικά στη Χώρα και δεν φαινόταν ότι υπήρχαν ιδιαίτερα περιθώρια ελιγμών για να αλλάξει αυτή η κατάσταση.

Σύμφωνα με την έκθεση που έστειλε ο Μεταξάς στον Στρέιτ για τους λόγους που χάθηκε το Δημοψήφισμα, ο πρώτος λόγος ήταν η απογοήτευση των αντιβενιζελικών από την διακυβέρνηση της περιόδου 1921-1922 που οδήγησε στην Μικρασιατική Καταστροφή. Ο δεύτερος η αποτυχία του κινήματος Γαργαλίδη - Λεοναρδόπουλου. Τρίτος λόγος η πολυκέφαλη επιτροπή του Συνταγματικού Αγώνα και οι συγκρούσεις μεταξύ των μελών της. Τέλος η έλλειψη οικονομικών πόρων και η μικρή γοητεία που εξάσκησε η απόμακρη φιγούρα του Βασιλιά Γεώργιου Β΄ στους υποστηρικτές του Θεσμού.[1369] Επίσης είναι γεγονός ότι ένα μεγάλο τμήμα της κοινής γνώμης γονατισμένο από οικονομικά προβλήματα και τη δυστυχία από τα δεινά που είχε επισωρεύσει η Μικρασιατική Καταστροφή, αντιμετώπισε με χαρακτηριστική αδιαφορία τον τετράμηνο πολιτειακό οργασμό των κομμάτων εντός και εκτός Εθνοσυνέλευσης.

Έτσι, ένα βασιλικό κίνημα που κυοφορήθηκε στην Πελοπόννησο από τους απόστρατους βασιλόφρονες αξιωματικούς δεν εκδηλώθηκε λόγω έλλειψης συμμετοχής του κόσμου, αλλά και τα προεκλογικά δημοκρατικά συλλαλητήρια που διοργανώνονταν από την κυβέρνηση στην επαρχία για τη *διαφώτιση* του απλού κόσμου χαρακτηρίζονταν από την ιδιαίτερα χαμηλή προσέλευση των πολιτών.[1370] Ακόμη και στο προπύργιο της δημοκρατικής ιδέας, τη Μυτιλήνη, οι πολίτες δέχθηκαν χωρίς ενθουσιασμό τους δημοκρατικούς πολιτευτές καθώς σύμφωνα με τον ντόπιο νεαρό βενιζελικό δημοσιογράφο και μελλοντικό κορυφαίο λογοτέχνη Στρατή Μυριβήλη, είχαν απογοητευθεί από τα μεγάλα προβλήματα του καθημερινού βίου που δεν έβρισκαν λύση παρά τις υποσχέσεις των πολιτικών.[1371] Ο αυτόπτης μάρτυρας Άγγλος δημοσιογράφος William Miller περιέγραψε στις εντυπώσεις του ότι ο λαός έδειξε αδιαφορία για την ανακήρυξη της Αβασίλευτης, όση έδειξε και κατά την εκδίωξη του Βασιλιά, καθώς είχε κουραστεί από τις αλλαγές και δεχόταν παθητικά τα τετελεσμένα.[1372]

- ***Η αβασίλευτη Δημοκρατία, η Διεθνής της αναγνώριση και ο Κατοχυρωτικός Νόμος εναντίον των αντιβενιζελικών***

[1368] Κώστας Σταματόπουλος, *Περί της Βασιλείας στην σύγχρονη Ελλάδα*, Καπόν, Αθήνα 2015, σ. 129.
[1369] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Μεταξά προς Στρέιτ, 1 Μαΐου 1924.
[1370] Μαρκέτος, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του*, ό.π., σ. 850.
[1371] Στρατής Μυριβήλης, «Οι Μυτιληνιοί και η Δημοκρατία»*, Καμπάνα Μυτιλήνης*, *1.4.1924*.
[1372] William Miller, *Greece*, Ernest Benn, London 1928, σ. 84.

Η πολιτειακή μεταβολή στην Ελλάδα αναγνωρίστηκε αμέσως ως γνήσια από τον Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος συνεχάρη μεγαλόψυχα τον Παπαναστασίου, σταδιακά αναγνωρίστηκε από την Αγγλία και τη Γαλλία ενώ ο Mussolini από την Ιταλία με δηλώσεις του στον Τύπο ήδη από την 25η Μαρτίου είχε εκδηλώσει την στήριξη του στο νέο πολίτευμα της Ελλάδας, καθώς ανέμενε (αφελώς) ότι ίσως η νέα κατάσταση αποδέσμευε την Ελλάδα από την Αγγλική επιρροή. Η, χωρίς εξαιρέσεις, διεθνής αναγνώριση του νέου πολιτεύματος χωρίς ουσιαστική επίπτωση στη διεθνή θέση της Ελλάδας, απέδειξε ότι τα σχετικά επιχειρήματα όσων επέσειαν τον διεθνή παράγοντα ως αποφασιστικό εμπόδιο της πολιτειακής μεταβολής –συμπεριλαμβανομένου του ίδιου του Βενιζέλου – στερούνταν βάσης. Πάντως ο διπλωμάτης Άθως Ρωμανός αρνήθηκε να αναλάβει καθήκοντα πρέσβη στο Παρίσι, υπογραμμίζοντας ότι η απομάκρυνση του Βασιλιά είχε στερήσει την Ελλάδα από πολύτιμα διεθνή ερείσματα στους βασιλικούς οίκους των Βαλκανίων και της Ευρώπης.[1373]

Ο αντιβενιζελισμός έχασε τα περισσότερα στηρίγματα του στο Κράτος και στη δημόσια διοίκηση και έπαψε να μπορεί να επηρεάσει τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις για σχεδόν μια δεκαετία. Δεν έχασε όμως την υπόστασή του και σε αυτό συντέλεσε ο βενιζελισμός που αντιμετώπισε τον ηττημένο αντίπαλό του ως πολιτικό αιχμάλωτο που δεν έπρεπε να του επιτραπεί *να σηκώσει κεφάλι*. Έτσι, στις 23 Απριλίου 1924 ο Παπαναστασίου δημοσίευσε το Νομοθετικό Διάταγμα *«περί κατοχυρώσεως του δημοκρατικού πολιτεύματος»*, έναν σαφώς αντιδημοκρατικό νόμο στον οποίο χαρακτηριζόταν ως αδίκημα οποιαδήποτε αναφορά σε νεκρά ή ζωντανά μέλη της έκπτωτης βασιλικής οικογένειας με πρόθεση να προκαλέσει τη δημόσια συμπάθεια υπέρ αυτού, ή να το παραστήσει ως ανεύθυνο για τη Μικρασιατική Καταστροφή.

Επίσης ο νόμος απαγόρευε με αυστηρές ποινές τη δημόσια αναφορά ή συζήτηση για την εκτέλεση των *Έξι*, και των λιποτακτών του 1917. Το νομοσχέδιο προέβλεπε ότι η εκδίκαση κάθε τέτοιου αδικήματος, θα γινόταν από ειδικό τμήμα του αναθεωρητικού δικαστηρίου στη σύνθεση του οποίου θα συμμετείχαν αξιωματικοί του Στρατού που θα ορίζονταν απευθείας από τον εκάστοτε υπουργό Στρατιωτικών.[1374] Αναμφίβολα η διαδικασία αυτή ευνοούσε τη διατήρηση της στρατοκρατίας εμποδίζοντας την πολυπόθητη από όλους οριστική επάνοδο του Στρατού στα έργα του.[1375] Ο Παπαναστασίου από το βήμα της Εθνοσυνέλευσης υποστήριξε ότι ο «Κατοχυρωτικός Νόμος» θα βοηθούσε να κατασιγάσουν τα πολιτικά πάθη του παρελθόντος, υποσχόμενος ότι ο νόμος θα ίσχυε για λίγα χρόνια.[1376] Τελικώς ο νόμος υπερψηφίστηκε από την Εθνοσυνέλευση στις 30 Μαΐου, αν και υπήρξαν μεμονωμένες φωνές (Κ. Ζαβιτσιάνος, Γ. Κακουλίδης, Θ. Σοφούλης) που εξέφρασαν σκεπτικισμό για τη χρησιμότητά του και την αυστηρότητα των διατάξεών του. Ο Ιωάννης Μεταξάς δήλωσε ότι

[1373] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, φάκ. 2.2, επιστολή Κακλαμάνου προς Μιχαλακόπουλο, 22 Νοεμβρίου 1924.

[1374] Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄*, σ. 250. Ο Πάγκαλος όρισε ως μέλη του δικαστηρίου αυτού τον αντι/σχη Ναπολέοντα Ζέρβα και τον ταγματάρχη Στεφανάκο, βλ. *Τηλέγραφος*, *16.7.1924*.

[1375] *Βραδυνή*, *24.4.1924.*

[1376] Μόλις τέσσερα χρόνια μετά ο Παπαναστασίου φαίνεται ότι είχε αλλάξει άποψη για την ανάγκη ύπαρξης παρόμοιων νόμων (ή μάλλον είχε αλλάξει το έδρανο του πρωθυπουργού με αυτό του αντιπολιτευόμενου). Έτσι στην συζήτηση της Βουλής για το «*ιδιώνυμο*» υποστήριξε ότι η ελευθερία της συνειδήσεως είναι καύχημα της Δημοκρατίας!, βλ. Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 3ης Απριλίου 1929.

ο καλύτερος τρόπος για την κατοχύρωση του νέου πολιτεύματος ήταν η νομιμοφροσύνη των πολιτών και η ειλικρίνεια των πολιτευτών.[1377]

Ο «Κατοχυρωτικός Νόμος» θα εφαρμοστεί την επόμενη διετία με ένα πρωτότυπο τρόπο: τον επέσειε η εκάστοτε (βενιζελική) κυβέρνηση ως απειλή όταν ένιωθε ότι πιεζόταν από τον Τύπο (κυρίως τον αντιβενιζελικό) και τον εφάρμοζε κατ΄ επιλογή και κατ΄ αποκοπή εξευτελίζοντας την ανεξαρτησία της στρατιωτικής δικαιοσύνης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα στις 30 Ιουνίου όταν ο Πάγκαλος ανακοίνωσε ότι αποφάσισε(!) να διωχθούν εφημερίδες της αντιπολίτευσης μέσω του «Κατοχυρωτικού Νόμου» και κάλεσε τον αρμόδιο επίτροπο του στρατοδικείου Νικόλαο Ζουρίδη (στρατοδίκη στη δίκη των *Έξι*), να επιληφθεί των διώξεων αυτών. Το πρωτότυπο σκεπτικό του ήταν ότι οι εφημερίδες διαστρέφουν εσκεμμένα τις ειδήσεις για να μειώνουν το κύρος του καθεστώτος.[1378] Στον αντίποδα της παγκαλικής αυθαιρεσίας βρίσκονταν πολλά μέλη της κυβέρνησης όπως ο Ρέντης που σε παρελθόντα χρόνο είχε δηλώσει ότι η εφαρμογή του νόμου δεν είναι δυνατόν να έγκειται στη διακριτική ευχέρεια του εκάστοτε υπουργού αλλά στον αρμόδιο δικαστικό επίτροπο.

Αλλά και στην επαρχία, η κυβέρνηση Παπαναστασίου με το Νομοθετικό Διάταγμα της 19ης/21ης Απριλίου 1924 *(«Περί συστάσεως εν εκάστω Νομώ Επιτροπών επί της Δημοσίας Ασφαλείας»*) δημιουργούσε επιτροπές ανά νομό αποτελούμενες από τον Νομάρχη, τον διοικητή της Χωροφυλακής και τον εισαγγελέα Πρωτοδικών. Οι επιτροπές αυτές είχαν ως αποστολή την καταπολέμηση της Ληστείας στις περιοχές τους, είχαν ως βασικό όπλο την διοικητική εκτόπιση που τελικά όμως σε πολλές περιπτώσεις τα επόμενα χρόνια την χρησιμοποίησαν και εναντίον των πολιτικών τους αντιπάλων.[1379]

Το Πολιτειακό αποτέλεσε άλλον έναν διαχωρισμό μεταξύ των δύο παρατάξεων που υποδαύλιζε τον Εθνικό Διχασμό σε όλη την διάρκεια του Μεσοπολέμου. Η βεβιασμένη διαδικασία[1380] που ακολούθησε ο Παπαναστασίου για την ανακήρυξη της Β΄ Ελληνικής Δημοκρατίας υπήρξε σαφώς εσφαλμένη, καθώς δεν εξασφάλισε τουλάχιστον την ανοχή του αντιβενιζελισμού. Το νέο πολίτευμα που είχε ως βασικά στηρίγματα τον βενιζελισμό σε όλες τις πολιτικές του εκφάνσεις και τον στρατό με τους φατριάζοντες επίδοξους δικτάτορες,[1381] έμοιαζε περισσότερο ως μια μορφή εκδίκησης εις βάρος των πολιτικών αντιπάλων που μειοψηφούσαν και όχι με ένα νέο συμφιλιωτικό και σταθερό πλαίσιο αναφοράς του κράτους και του Έθνους. Ο θεσμός της προεδρίας της Δημοκρατίας έμοιαζε με έναν βενιζελικό θεσμό που αντικατέστησε έναν αντιβενιζελικό, με αποτέλεσμα η αμφισβήτησή του να παραμείνει σταθερή από την αντιπολίτευση. Η Αβασίλευτη Δημοκρατία, όπως υλοποιήθηκε, δεν βασιζόταν στο Σύνταγμά της, αλλά στην απολύτως ελεγχόμενη επετηρίδα των βενιζελικών αξιωματικών, στην πολιτική πρωτοκαθεδρία των βενιζελικών στην κυβέρνηση και τη Γερουσία, και στον ευνοϊκό για αυτούς εκλογικό νόμο.[1382] Επίσης η απότομη επιβολή του δεν στηρίχθηκε σε ασφαλή ερείσματα στη λαϊκή συνείδηση των φτωχότερων και με χαμηλότερη μόρφωση στρωμάτων του πληθυσμού της

[1377] *Δημοκρατία*, *23.4.1924*.
[1378] *Απογευματινή*, *30.6.1924*.
[1379] Αναστασόπουλος, ό.π., σ. 69.
[1380] Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2002, σ. 42.
[1381] Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 39.
[1382] Στο ίδιο, σ. 425.

Παλαιάς Ελλάδας, που παρέμειναν οπαδοί της ρομαντικής ιδέας της Βασιλείας που είχε ριζώσει στην συνείδησή τους επί έναν αιώνα.[1383]

Οι δύο πρόεδροι της Β΄ Ελληνικής Δημοκρατίας Κουντουριώτης και Ζαΐμης, άσκησαν τα καθήκοντά τους με τρόπο σκιώδη, κυρίως υπογράφοντας τους Νόμους, αποτυγχάνοντας σε πολλές περιπτώσεις στην κύρια αποστολή τους να προφυλάξουν το Σύνταγμα από σοβαρές παραβιάσεις. Λόγω ηλικίας και εύθραυστης υγείας απέτυχαν να έρθουν σε επαφή με τα λαϊκά στρώματα, αλλά αποτέλεσαν πειθήνια όργανα της εκάστοτε κυβέρνησης χωρίς να λάβουν πρωτοβουλίες ούτε στα όρια των αρμοδιοτήτων τους. Ειδικά ο Κουντουριώτης δεν τήρησε αμεροληψία απέναντι στους αντιβενιζελικούς, αλλά αποτέλεσε συνεχιστή της διχαστικής νοοτροπίας των δύο πόλων και σαφώς πειθήνιο όργανο του Βενιζέλου κατά την κρίσιμη συγκυρία του 1928 όπως θα δούμε.[1384] Αλλά και ο Ζαΐμης δεν όρθωσε το ανάστημα του κατά την παλινόρθωση του 1935 για να προστατέψει στοιχειωδώς τον Θεσμό που εκπροσωπούσε.

Ακόμη και ο ίδιος ο Παπαναστασίου, σε άρθρο του στη *Δημοκρατία* μόλις λίγους μήνες μετά την πολιτειακή μεταβολή, παραδέχθηκε ότι αυτή είχε περιοριστεί στην αντικατάσταση ενός κληρονομικού άρχοντα με έναν αιρετό, χωρίς καμία συμβολή στη διεύρυνση των πολιτικών ατομικών ελευθεριών, στην εξύψωση του πολιτικού ανταγωνισμού και την εγκατάλειψη παλαιοκομματικών αντιλήψεων και επιδιώξεων ικανοποίησης προσωπικών συμφερόντων.[1385] Προς μεγάλη απογοήτευση πολλών δημοκρατών ιδεολόγων η πολιτειακή αλλαγή δεν κατάφερε να βελτιώσει άμεσα το επίπεδο ζωής και διαβίωσης των πολιτών, καθώς το ελληνικό κράτος αντιμετώπιζε σωρεία σοβαρών δυσεπίλυτων προβλημάτων όπως το προσφυγικό, το δημοσιονομικό και το συναλλαγματικό. Όπως ορθά παρατηρούσε ο αντιβενιζελικός κοινωνιολόγος Ευάγγελος Λεμπέσης: *«..η δημοκρατία αυτή δεν ανταποκρίνεται στις λαϊκές ανάγκες αλλά μόνο προς τα συμφέροντα της κρατούσης τάξεως, γίνεται ολοέν πασιφανέστερον ότι ελάχιστα διαφέρει από πάσα άλλην βασιλικήν ή δικτατορικήν μορφήν του ιδίου περιεχομένου…».*[1386]

- ***Ο Γεώργιος στην Αγγλία (1924-1932)***

Μετά την έξωσή του από την Ελλάδα, ο Γεώργιος αντιμετώπισε μια σοβαρή κρίση στον γάμο του με την Ελισσάβετ της Ρουμανίας που οδήγησε σε οριστικό διαζύγιο, ενώ ο Γεώργιος δεν ξαναπαντρεύτηκε ούτε απέκτησε απογόνους, δημιουργώντας άλλο ένα μειονέκτημα για τον Θρόνο. Στο αμέσως επόμενο διάστημα πέθανε η γιαγιά του Βασίλισσα Όλγα το 1926 και η μητέρα του Σοφία λίγα χρόνια μετά, των οποίων οι σωροί τους εναποτέθηκαν δίπλα σε αυτή του Κωνσταντίνου στην Φλωρεντία. Έτσι, ο Γεώργιος έζησε σε ένα καταθλιπτικό σκηνικό προσωπικής δυστυχίας, θανάτων, προσωπικών αποτυχιών και οικονομικής δυσπραγίας. Καθώς η ελληνική κυβέρνηση τον είχε αποστερήσει από οποιαδήποτε οικονομική αποζημίωση λόγω της αδιαλλαξίας του στις μετριοπαθείς προτάσεις του Παπαναστασίου, ενώ και η βασιλική περιουσία είχε κατασχεθεί, ο Γεώργιος βασιζόταν κυρίως στην οικονομική υποστήριξη της αγγλικής βασιλικής οικογένειας.

[1383] Διονύσιος Αλικανιώτης, *Η νομικοπολιτική θέση του προέδρου της Β΄ Δημοκρατίας*, Σάκουλα, Αθήνα 1991, σ. 21.
[1384] Στο ίδιο, σ. 149-150.
[1385] Αλέξανδρος Παπαναστασίου, «Η αληθής έννοια της Δημοκρατίας», βλ. *Δημοκρατία*, *26.8.1924*.
[1386] Ευάγγελος Λεμπέσης, «Η Δημοκρατία ως ποδόσφαιρον», περιοδικό *Πειθαρχία*, *3.5.1931*, σ. 60-61.

Τα επόμενα ένδεκα έτη ο Γεώργιος παρέμεινε στο εξωτερικό και κυρίως στην Αγγλία, αποφεύγοντας κάθε φανερή ανάμειξη ή δημόσια δήλωση για τα εσωτερικά της Ελλάδας, με εξαιρέσεις την παρέμβασή του στον αγγλικό παράγοντα υπέρ της Κύπρου και υπέρ της διατήρησης των προνομίων του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων.[1387] Αυτή η φαινομενικά ουδέτερη στάση του τον αποξένωσε από πολλούς υποστηρικτές του στην Ελλάδα που είχαν εκτεθεί σε ποικίλες διώξεις επειδή υποστήριξαν τον θεσμό στα χρόνια του Εθνικού Διχασμού, αλλά και λόγω της στάσης τους πριν από το δημοψήφισμα. Στο ενδιάμεσο διάστημα μέχρι την οριστική επιστροφή του το 1935, ο Γεώργιος ζούσε μια απλή ζωή, συχνάζοντας σε δεξιώσεις Άγγλων ευγενών, λαμβάνοντας μέρος σε κυνηγετικές εξορμήσεις στη βρετανική ύπαιθρο και απολαμβάνοντας τη φλεγματική διάθεση των Άγγλων φίλων του, που ταίριαζε απόλυτα στη συγκρατημένη και φιλοσοφημένη ιδιοσυγκρασία του.[1388] Παράλληλα όμως βρισκόταν πολύ συχνά στο Buckingham ως καλεσμένος της συγγενικής βρετανικής βασιλικής οικογένειας. Επίσης, είναι αναμφίβολο ότι καλλιεργούσε στενές επαφές με ηγετικές μορφές της Αγγλικής πολιτικής και κοινωνικής ζωής, όπως ο πρωθυπουργός Macdonald, προβάλλοντας διακριτικά την υπεροχή του ίδιου έναντι του Βενιζέλου για την καλύτερη εξυπηρέτηση της αγγλικής πολιτικής στην Ελλάδα.[1389]

Ο Γεώργιος δεν θεώρησε χρήσιμο να κρατήσει επαφές με τους υποστηρικτές του στην Ελλάδα, ενώ πολλοί εξ αυτών παραπονούνταν στον Στρέιτ ότι δεν γνώριζαν ούτε την διεύθυνση του στην Αγγλία για να του στείλουν επιστολή![1390] Αναμφίβολα το βασικό πρόσωπο εμπιστοσύνης του Γεώργιου παρέμενε ο Στρέιτ, ο οποίος ήταν ο άτυπος εκπρόσωπός του έναντι των αντιβενιζελικών στην Ελλάδα, που αναλάμβανε να φέρει εις πέρας αποστολές για λογαριασμό του. Ο Στρέιτ συνδεόταν φιλικά με τον Γεώργιο πολύ πριν το 1914, ο οποίος του είχε απόλυτη εμπιστοσύνη και του είχε δώσει σχεδόν εν λευκώ εξουσιοδότηση.[1391] Φαίνεται όμως ότι μετά την επιστροφή Βενιζέλου στην εξουσία το 1928 και ενώ θεωρητικά ο πολιτειακός αγώνας είχε παύσει, ο Γεώργιος ξεκίνησε μια παρασκηνιακή προσπάθεια αναμόχλευσης του ζητήματος της Παλινόρθωσης στην Ελλάδα. Βασικός μοχλός της επαναφοράς δεν ήταν ο αντιβενιζελισμός που ως πολιτικό κίνημα είχε συντριβεί στις εκλογές του 1928, αλλά ο ίδιος ο Αγγλικός παράγοντας που από ενδείξεις μπορούμε να υποθέσουμε ότι είχε μάλλον δυσαρεστηθεί από την ολική επαναφορά του Βενιζέλου.

Τις ενέργειες του Γεώργιου προς τον Αγγλικό παράγοντα ανέλαβε να μετουσιώσει σε δύο βαρυσήμαντα υπομνήματα ο Γεώργιος Στρέιτ το 1929. Το πρώτο υπόμνημα γράφτηκε με συνεργασία του Sir Basil Thomson και είχε ως αποδέκτη τον Winston Churchill, γνωστό συντηρητικό πολιτικό και οπαδό της αγγλικής μοναρχίας. Στο υπόμνημα αυτό οι δύο συγγραφείς προσπαθούσαν μάλλον άτεχνα να υπερασπιστούν την ουδετερόφιλη πολιτική του Κωνσταντίνου στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, υποστηρίζοντας ότι αυτοί που προκάλεσαν την ρήξη ήταν οι Γάλλοι και η ασύδοτη λειτουργία των μυστικών τους υπηρεσιών στην

[1387] Πιπινέλης, Γεώργιος Β΄, σ. 91.
[1388] Στο ίδιο, σ. 90.
[1389] *«...and promote the restoration of Constitutional Monarchy along the lines of the conversations which took place with his Majesty King George II during his last stay in London"*, βλ. Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 20.7, «υπόμνημα Γ. Στρέιτ για Macdonald (Ιανουάριος 1929)».
[1390] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Πετρακάκου προς Στρέιτ, 14 Ιουνίου 1925.
[1391] Στρέιτ, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 20-21.

Ελλάδα. Επίσης στο υπόμνημα υποστηρίχθηκε ότι πρακτικά δεν υπήρχαν οπαδοί της Αβασίλευτης Δημοκρατίας στην Ελλάδα πλην των προσφύγων(!), και αυτή τελικά επιβλήθηκε στον λαό από μια ομάδα στρατοκρατών αξιωματικών δια της βίας.[1392]

Το δεύτερο δακτυλογραφημένο υπόμνημα είχε γραφτεί μόνο από τον Στρέιτ και είχε ως αποδέκτη μάλλον τον Άγγλο Πρωθυπουργό Macdonald. Το πολυσέλιδο αυτό υπόμνημα παρουσίαζε τον πρωθυπουργό Βενιζέλο ως αιχμάλωτο των στρατοκρατών αξιωματικών και υποστήριζε την Παλινόρθωση ως εχέγγυο σταθερότητας στην Ελλάδα, εμπόδιο στα διαδοχικά στρατιωτικά κινήματα, στην άνοδο του σοσιαλισμού και του κομμουνισμού στη Χώρα. Επίσης ο ελληνικός Θρόνος με τους στενούς του δεσμούς με τις μοναρχίες της Ρουμανίας και της Γιουγκοσλαβίας θα αποτελούσε έναν πυλώνα σταθερότητας στα Βαλκάνια, σταθερά προσανατολισμένο προς την Αγγλία. Σύμφωνα με το υπόμνημα, το κλειδί της Παλινόρθωσης βρίσκεται στο να πειστεί ο Βενιζέλος από τον αγγλικό παράγοντα για την αναγκαιότητά της. Σύμφωνα με τον Στρέιτ, μια Παλινόρθωση στην Ελλάδα ήταν πρακτικά αδύνατη αν στηριζόταν μόνο στους αντιβενιζελικούς, ακόμη και αν αυτοί καταστούν πλειοψηφία. Ο Στρέιτ περιέγραφε την προσπάθεια για Παλινόρθωση ως μια αργή διαδικασία που ως κύριο στόχο θα είχε να πειστεί ο Βενιζέλος που δεν ήταν δημοκρατικός εκ πεποιθήσεως. Προς αυτή την κατεύθυνση ο Στρέιτ είχε συνάντηση με τον Πολίτη στο Παρίσι τον Φεβρουάριο του 1929 σε μια προσπάθεια να αναθερμάνει τις σχέσεις του με τον Βενιζέλο.[1393] Η αγγλική πλευρά όφειλε να πιέσει μέσω δημοσιευμάτων του εγχώριου βενιζελικού και αντιβενιζελικού Τύπου υπέρ της παλινόρθωσης, να καταστήσει σαφές στον ίδιο τον Βενιζέλο ότι υποστήριζε ενεργά την Παλινόρθωση και θα στήριζε την Ελλάδα μόνο με αυτή ως προαπαιτούμενο, ενώ όλα τα αντιβενιζελικά κόμματα χωρίς εξαίρεση θα υποστήριζαν με ένταση τον σκοπό.[1394]

Είναι άδηλο αν τα δύο αυτά υπομνήματα έπαιξαν ρόλο στην αλλαγή της αγγλικής πολιτικής στην Ελλάδα, που πάντως άρχισε να ανιχνεύεται προς τα τέλη του ίδιου έτους, καθώς τότε ξεκίνησε η εκστρατεία του Τύπου (φιλικού και μη) με δεκάδες δημοσιεύματα εναντίον της κυβέρνησης Βενιζέλου. Το βέβαιο είναι ότι τα δύο αυτά υπομνήματα αποδεικνύουν ότι ο Γεώργιος δεν είχε εγκαταλείψει την ελπίδα να επανέλθει στον ελληνικό θρόνο, αλλά είχε στηρίξει όλες του τις ελπίδες στον αγγλικό παράγοντα, αδιαφορώντας πλήρως για τις δυνάμεις του αντιβενιζελισμού τις οποίες θεωρούσε δεδομένες και ως απαραίτητη βάση εκκίνησης, αλλά ταυτόχρονα και πολιτικό εμπόδιο για μια συμφιλίωση με τον Βενιζέλο. Φαίνεται ότι ο Βενιζέλος δεν είχε αντιληφθεί τις κινήσεις του Γεώργιου ούτε είχε σχετική ενημέρωση, έτσι από το βήμα της Βουλής τον επαίνεσε για την ουδετερότητα που τηρούσε.[1395] Από ενδείξεις φαίνεται ότι και η αγγλική εξωτερική πολιτική είχε πειστεί για τις προθέσεις του Γεώργιου και σταδιακά προσανατολιζόταν σε μια Παλινόρθωση με συντηρητικό πολιτικό προσανατολισμό που θα κρατούσε την Ελλάδα μακριά από σοσιαλιστικές η κομμουνιστικές επιρροές.[1396]

[1392] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ 20.7, «υπόμνημα Γ. Στρέιτ – Sir Basil Thomson προς Winston Churchill (1929)».

[1393] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 334/37, επιστολή Πολίτη προς Βενιζέλο, 18 Φεβρουαρίου 1929.

[1394] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 20.7, «υπόμνημα Γ. Στρέιτ για Macdonald (Ιανουάριος 1929)».

[1395] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 17ης Δεκεμβρίου 1929.

[1396] Παναγιώτης Δημητράκης, *Η Ελλάδα και οι Άγγλοι (Η βρετανική διπλωματία και οι Βασιλείς της Ελλάδος)*, εκδόσεις Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2011, σ. 39.

Από όλα αυτά τα στοιχεία προκύπτει ότι πρέπει να αμφιβάλλουμε και για την θέση του Παναγιώτη Πιπινέλη, βιογράφου του Γεώργιου, ότι ο έκπτωτος μονάρχης ήλπιζε ότι δεν θα χρειαζόταν να επανέλθει στην Ελλάδα ως Βασιλιάς. Ο Γεώργιος επεδίωκε την επιστροφή του στην Ελλάδα και το αντίθετο θα αποτελούσε παράδοξο ακόμη και για έναν άνθρωπο της ιδιοσυγκρασίας του. Αντιλαμβανόταν πλήρως ότι η Παλινόρθωσή του ήταν πλήρως εξαρτημένη από τον Βενιζέλο και προσπάθησε να χρησιμοποιήσει τον αγγλικό παράγοντα ώστε να εξασφαλίσει τουλάχιστον την ανοχή του κρητικού πολιτικού.[1397] Πάντως, όπως όλοι οι βασιλείς της Ελλάδας, ο Γεώργιος είχε αποκτήσει πλέον μια βαθιά αποστροφή για τους Έλληνες πολιτικούς όλων των αποχρώσεων (πλην του Μεταξά) και μια μεγάλη αγάπη για τους απλούς και *άδολους* Έλληνες της υπαίθρου της Παλαιάς Ελλάδας. Και τις δύο του προτιμήσεις θα έχει την ευκαιρία να τις εκδηλώσει μόλις μία δεκαετία μετά. Από όσα αναφέρθηκαν γίνεται σαφές ότι η Παλινόρθωση του 1935 εξαρτήθηκε πλήρως από τον αγγλικό παράγοντα και έτσι μπορεί να εξηγηθεί μερικώς ή και εντελώς, η αταλάντευτη αφοσίωση του Γεώργιου Β΄ στην Αγγλία κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο που έθεσε την Ελλάδα στο πλευρό της, σε μια εποχή που ο Άξονας είχε καταλάβει στρατιωτικά όλη την Ευρώπη.[1398]

Τέταρτο Κεφάλαιο – Ο κομματικός ανταγωνισμός εντός του αντιβενιζελισμού κορυφώνεται (Απρίλιος – Δεκέμβριος 1924).

1. Η εσωστρέφεια του αντιβενιζελισμού και το αίτημα για την κομματική του ενοποίηση (Απρίλιος - Δεκέμβριος 1924)

Το τελικό αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος απογοήτευσε μέχρις απελπισίας[1399] τους υποστηρικτές των αντιβενιζελικών οι οποίοι, άσχετα με την φανερή κυβερνητική επέμβαση υπέρ του «*ΝΑΙ*», δεν περίμεναν μια τόσο μικρή υποστήριξη στον Θρόνο. Η σαρωτική πολιτική ήττα στο δημοψήφισμα του 1924 άφησε ένα βαθύ τραύμα στον ψυχισμό του μέσου αντιβενιζελικού πολίτη, ο οποίος αντανακλαστικά αντιμετώπισε με καχυποψία ή ακόμη και με απροκάλυπτη εχθρότητα το νέο αβασίλευτο πολίτευμα, το οποίο θεώρησε ένα καθαρά βενιζελικό δημιούργημα που δεν εξέφραζε τις πολιτικές ευαισθησίες του. Ένα μεγάλο τμήμα των γηγενών μικροαστών, των αγροτών και των επαγγελματιών αντιμετώπισε αρνητικά το νέο πολίτευμα, καθώς το θεώρησε υπεύθυνο για την μεγέθυνση του Κράτους, την αύξηση της φορολογίας και την ευνοϊκή μεταχείριση των βενιζελικών ανταγωνιστών τους, δηλαδή των μεγάλων εταιριών και των προσφύγων.[1400] Επειδή η κατάργηση της Βασιλείας συνέπεσε και με την υιοθέτηση του *Γρηγοριανού Ημερολογίου,* η αντίθεση κατά του νέου πολιτεύματος απέκτησε και θρησκευτική χροιά, μέσω των οπαδών του παλαιού Ημερολογίου.

Το μέγεθος της ήττας προκάλεσε παρατεταμένη εσωστρέφεια στις τάξεις των αντιβενιζελικών επί αρκετούς μήνες, ενώ φαίνεται ότι όλοι οι πολιτικοί αρχηγοί τους συγκέντρωναν την δυσπιστία του αντιβενιζελικού κόσμου για τις άστοχες πολιτικές επιλογές

[1397] Πιπινέλης, *Γεώργιος Β΄*, σ. 92.
[1398] Δημητράκης, ό.π., σ. 44-45.
[1399] *Καθημερινή*, *8.5.1924*.
[1400] Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», ό.π., σ. 70-71.

τους μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή.[1401] Η Συνταγματική Επιτροπή αποδείχθηκε ανίκανη να διαχειριστεί επιτυχώς τον προεκλογικό αγώνα που ανέλαβε και δεν κατάφερε να προστατέψει τους βασιλόφρονες ούτε να περιφρουρήσει ικανοποιητικά τον αγώνα τους.[1402]Δεν ήταν λίγοι όσοι πρότειναν την αλλαγή όλου του αντιβενιζελικού παλαιοκομματικού πολιτικού προσωπικού με νέους και άφθαρτους πολιτευτές.[1403] Το αίτημα αυτό ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές στις τάξεις των αντιβενιζελικών και το πρόβαλλε πολύ συχνά ο ίδιος ο Μεταξάς που εμφανιζόταν ως εκσυγχρονιστής, ανανεωτής του πολιτικού προσωπικού και αντίπαλος των παλαιοκομματικών. Ταυτόχρονα παρατηρήθηκε μια κάθετη πτώση της ημερήσιας κυκλοφορίας του αντιβενιζελικού Τύπου, που δημιούργησε οικονομικές δυσκολίες στην απρόσκοπτη λειτουργία των εντύπων τους.[1404]

Κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής ένα τμήμα των αντιβενιζελικών κατηγόρησε την ηγεσία τους για την άστοχη επιλογή της αποχής κατά τις εκλογές της 17ης Δεκεμβρίου,[1405] και για την αδιαλλαξία έναντι των προτάσεων Καφαντάρη.[1406] Το σκηνικό της σύγχυσης στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο την επομένη του δημοψηφίσματος επέτειναν σποραδικές δηλώσεις ανεξάρτητων αντιβενιζελικών πολιτευτών (όπως οι Γεώργιος Μπούσιος και Χαράλαμπος Βοζίκης αλλά κατεξοχήν ο Γρηγόρης Ευστρατιάδης)[1407] υπέρ της αδιαλλαξίας και του διαρκή αγώνα για την ανατροπή του αβασίλευτου πολιτεύματος. Ακούστηκαν και μετριοπαθείς φωνές όπως του Φίλιππου Δραγούμη, που καλούσαν τους αντιβενιζελικούς να αποδεχθούν τα τετελεσμένα και να συνεργαστούν με ειλικρίνεια στα πλαίσια του νέου πολιτεύματος.[1408] Ήδη την επομένη του δημοψηφίσματος ακούστηκαν οι πρώτες κατηγορίες εναντίον του Μεταξά για την ηττοπαθή στάση του,[1409] αλλά και για την φημολογούμενη μυστική συμφωνία του με τον Παπαναστασίου,[1410] ενώ το κλίμα εσωστρέφειας επιδεινωνόταν και από διαρροές για οικονομικά σκάνδαλα κατά τη διαχείριση των χρημάτων του συνταγματικού αγώνα για το δημοψήφισμα.

Συγκεκριμένα οι Λυκούργος Τσουκαλάς και Γεώργιος Μπούσιος ζητούσαν από τον Παναγή Τσαλδάρη να αποδώσει λογαριασμό για τη διαχείριση ενός εμβάσματος χιλίων λιρών που είχε αποστείλει η ελληνική κοινότητα της Αλεξάνδρειας της Αιγύπτου υπέρ του συνταγματικού αγώνα.[1411] Η επίθεση διατράνωσε την πίστη του Μεταξά ότι το ποσό δόθηκε μυστικά από τον Τσαλδάρη στον *Χρόνο* και το *ΣΚΡΙΠ* για να του επιτεθούν προσωπικά.[1412] Ο Τσαλδάρης ένιωσε μειωμένος από τα υπονοούμενα εις βάρος του για οικονομικές ατασθαλίες και διαμαρτυρήθηκε στον Μεταξά για την επίθεση που δεχόταν η οποία

[1401] *Βραδυνή, 6.5.1924.*
[1402] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 2, έγγραφο 1/25), «υποβολή εκθέσεως Δημήτριου Αναστασάκου, γενικού αντιπροσώπου Νομού Δράμας για τις εκλογές της 13ης Απριλίου 1924».
[1403] *Καθημερινή, 18.4.1924*, άρθρο: «Μετά την καταιγίδα».
[1404] F.O. 371/9892, *Circulation of Athens press Organs*, 5 Νοεμβρίου 1924, C 17721.
[1405] *Βραδυνή, 22.5.1924.*
[1406] *Καθημερινή, 14.4.1924.*
[1407] *ΣΚΡΙΠ, 8.5.1924.*
[1408] *Βραδυνή*, *25.4.1925*.
[1409] *Καθημερινή, 18.4.1924.*
[1410] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 2, έγγραφο 1/25, «υποβολή εκθέσεως Δημήτριου Αναστασάκου, γενικού αντιπροσώπου Νομού Δράμας για τις εκλογές της 13ης Απριλίου 1924».
[1411] *Εμπρός*, *8.6.1924.*
[1412] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 9ης Ιουνίου 1924, σ. 332.

προερχόταν κατά τον ίδιο από εφημερίδες των Ελευθεροφρόνων,[1413] αλλά ο Μεταξάς με επιστολή του τον διαβεβαίωσε ότι δεν είχε καμία σχέση με τις επιθέσεις.[1414]

Άλλο ζήτημα που δημιούργησε εσωστρέφεια στις τάξεις των αντιβενιζελικών, υπήρξε οι πληροφορίες για χρηματοδότηση του Τύπου στις παραμονές του Δημοψηφίσματος από την κυβέρνηση Παπαναστασίου με χρηματοδότη τον Μποδοσάκη.[1415] Σύμφωνα με τις φήμες αυτές, ανάμεσα στις εφημερίδες που έλαβαν οικονομική ενίσχυση ήταν και αντιβενιζελικές, ενώ οι ίδιες φήμες ήθελαν τον Μεταξά να ζητάει την αποζημίωση τους για τους μήνες που δεν κυκλοφορούσαν λόγω της παύσης τους.[1416] Η είδηση αυτή δημιουργούσε σοβαρό ζήτημα ηθικής τάξης εντός του αντιβενιζελισμού, καθώς εμφάνιζε αντιβενιζελικές εφημερίδες να χρηματίζονται από τον πολιτικό τους αντίπαλο τις παραμονές του πολιτειακού Δημοψηφίσματος. Ακόμη χειρότερα, στον χρηματισμό φερόντουσαν ότι συμμετείχαν μόνο οι αντιβενιζελικές εφημερίδες που στήριζαν τους Ελευθερόφρονες και όχι οι υπόλοιπες.

1ᵅ. Οι Ελευθερόφρονες και η πολιτική "εντός πλαισίου"

Την πλέον σταθερή και ξεκάθαρη θέση έναντι της πολιτειακής μεταβολής έλαβε ο Ιωάννης Μεταξάς. Το βράδυ του δημοψηφίσματος ο Μεταξάς συναντήθηκε εκ νέου μυστικά με τον Παπαναστασίου με τον οποίο είχε *«…συνεννοήσεις περί του μέλλοντος. Όχι πλέον καθεστωτικός Αγών. Αμοιβαία εμπιστοσύνη».*[1417] Σε ιδιαίτερη σύσκεψη που είχε το ίδιο βράδυ με τους στενούς του συνεργάτες Κ. Αγγελόπουλο, Ι. Πεσμαζόγλου και Ιωάννη Διάκο άφησε να εννοηθεί ότι έπρεπε να πάψει ο πολιτειακός αγώνας αφού δεν οδηγούσε πουθενά.[1418] Την επομένη συναντήθηκε με τον Παναγή Τσαλδάρη και προσπάθησε να τον πείσει να αναγνωρίσουν από κοινού την μεταβολή. Το βασικό του επιχείρημα ήταν ότι ο βασιλικός θεσμός είχε υποστεί καίριο πλήγμα και οι υποστηρικτές του ήταν πλέον μειοψηφία, έτσι πρότεινε στον Τσαλδάρη *«ο λύκος να καλυφθεί με δέρμα αρνιού»*, για να πάρει την απάντηση από τον συμμετέχοντα στη συνάντηση Σταμάτη Μερκούρη ότι *«πρέπει να φαίνονται τα αυτιά του λύκου»* για να μην αποκαρδιωθεί εντελώς ο αντιβενιζελικός κόσμος.[1419]

Παρά την άρνηση Τσαλδάρη, ο Μεταξάς υποστήριξε δημοσίως τη γραμμή της αποδοχής του τετελεσμένου στο πολιτειακό, αποκλείοντας ως καταστροφική για την Ελλάδα τη διαιώνιση του θέματος ή τη δυναμική αντίδραση.[1420] Ξεκαθάρισε με δηλώσεις στον Τύπο ότι οι Ελευθερόφρονες θα πολιτεύονταν *«εντός πλαισίου»* του νέου πολιτεύματος, καθώς η ανατροπή του, ειδικά η βίαιη, ήταν αδύνατη λόγω του στρατιωτικού παράγοντα και κάθε σχετική απόπειρα θα έφερνε τον όλεθρο στη Χώρα.[1421] Σύμφωνα με τις ίδιες δηλώσεις του,

---

[1413] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α.2, έγγραφο 2/6, επιστολή Τσαλδάρη προς Μεταξά, 10ης Ιουνίου 1924.
[1414] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α.2, έγγραφο 2/5, επιστολή Μεταξά προς Τσαλδάρη, 12 Ιουνίου 1924.
[1415] Το δημοσίευμα δεν τον κατονομάζει αλλά τον υπονοεί με τόση σαφήνεια που δεν επιτρέπει καμία αμφιβολία, βλ. *Ελεύθερον Βήμα, 1.7.1924.*
[1416] *Χρόνος, 3.7.1924.*
[1417] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 13ης Απριλίου 1924, σ. 325
[1418] Το λεπτομερές αφήγημα της συνάντησης από τον Διάκο σε: *Χρόνος, 7.8.1924.*
[1419] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 6, έγγραφο 23/4, «περιεχόμενο της συνάντησης Τσαλδάρη – Μεταξά 19ης Απριλίου 1924».
[1420] *Καθημερινή, 16.4.1924.*
[1421] Δηλώσεις του Μεταξά κατά την περιοδεία του στην Πάτρα, βλ. *Καθημερινή, 7.5.1924.*

η απόφαση του αυτή ήταν προσωπική και την έλαβε χωρίς να διαβουλευτεί με κανένα στέλεχος του κόμματός του.[1422] Η απόφαση του Μεταξά εκπορεύτηκε από τη λογική ότι αν δεν αναγνώριζε την Αβασίλευτη Δημοκρατία, το βαθύ βενιζελικό κράτος (στρατός και πολιτικό προσωπικό) δεν θα του άφηνε περιθώρια πολιτικής δράσης, όπως άλλωστε είχε συμβεί στο πρόσφατο παρελθόν. Επίσης ο Μεταξάς υπολόγιζε στο γεγονός ότι μεγάλη μερίδα αντιβενιζελικών είχαν απαυδήσει από τις συγκρούσεις με τους βενιζελικούς και επιζητούσαν τη συνεννόηση,.[1423] Αρωγός στη νέα πολιτική τάχθηκε από την πρώτη στιγμή η μετριοπαθής αλλά ισχυρή αντιβενιζελική εφημερίδα ευρείας κυκλοφορίας *Πολιτεία.* Ο ιδιοκτήτης της Θεολόγος Νικολούδης εκτιμώντας τη στροφή ρεαλισμού του Μεταξά, στρατεύτηκε αποφασιστικά στους Ελευθερόφρονες και η εφημερίδα αποτέλεσε για τα επόμενα πέντε χρόνια το επίσημο δημοσιογραφικό τους όργανο.[1424]

Σύμφωνα με δημόσια τοποθέτηση του Μεταξά το 1934, επέλεξε την πολιτική *του πλαισίου* ώστε να γεφυρωθεί επιτέλους το χάσμα μεταξύ των δύο παρατάξεων και η Χώρα να προχωρήσει μπροστά, αλλά ομολογουμένως η εξήγηση αυτή δεν πείθει.[1425] Δεν πείθει γιατί ο ίδιος ο Μεταξάς στις δεκάδες εγγραφές πολιτικού περιεχόμενου που έκανε στο Ημερολόγιο του εκείνη την περίοδο και οι οποίες περιείχαν τις μύχιες σκέψεις του, πουθενά δεν αναφέρει μια τέτοια πρόθεση. Επίσης, ο ίδιος μόλις το 1932 θα μεταβληθεί σε σημαιοφόρο του αδιάλλακτου αντιβενιζελισμού πιέζοντας για ένα τελικό διακανονισμό με τους βενιζελικούς. Το πιθανότερο είναι ότι ο Μεταξάς κατέληξε στην απόφασή του επηρεαζόμενος από τη μυστική συμφωνία του με τον Παπαναστασίου η οποία χρονολογείται από το Brindizi πριν το Δημοψήφισμα και η οποία επεφύλασσε για τον ίδιο την αρχηγεία του αντιβενιζελισμού και υπό την επήρεια του υπολογισμού ότι ο Παπαναστασίου θα παρέμενε στην εξουσία για μεγάλο χρονικό διάστημα, λόγω της παρασκηνιακής στήριξης του Στρατού. Είναι άλλωστε βέβαιο ότι η αναγνώριση της Αβασίλευτης Δημοκρατίας από τον Μεταξά αποτέλεσε μια μεγάλη νίκη του Παπαναστασίου και των Δημοκρατικών καθώς διέσπασε το στρατόπεδο των *Συνταγματικών* και προσέφερε πρόσθετη σημαντική νομιμοποίηση στο νέο πολίτευμα.[1426] Ο Μεταξάς θεώρησε ότι μια Παλινόρθωση ήταν αδύνατη λόγω των βενιζελικών αξιωματικών, η έμπρακτη αντίσταση των βασιλοφρόνων ήταν πρακτικά αδύνατη, ενώ μάλλον υποτίμησε τον Τσαλδάρη, όπως και πολλοί άλλοι άλλωστε εντός και εκτός του αντιβενιζελισμού, ως αντίπαλο για την ηγεσία του.

Η αναγνώριση της Αβασίλευτης Δημοκρατίας από τον Μεταξά, όπως είναι φανερό τον εξέθεσε απέναντι στον Γεώργιο αλλά και έναντι ακραιφνών υποστηρικτών του τελευταίου, όπως ο Στρέιτ. Ο Μεταξάς προσπάθησε να *χρυσώσει το χάπι* στους παλαιούς του συμμάχους υπονοώντας ότι αν επικρατούσε πολιτικά εντός της Αβασίλευτης θα εργαζόταν για την επαναφορά του Θεσμού.[1427] Προφανώς ο ίδιος ένιωθε μεγάλες ενοχές για την απόφασή του, καθώς ενώ όλο το 1923 αντάλλασσε πολυσέλιδες επιστολές με τον Στρέιτ με λεπτομερείς αναλύσεις και θερμές φιλοφρονήσεις, το 1924 καθυστέρησε να απαντήσει πάνω από ένα μήνα στην επιστολή του πάλαι ποτέ συναγωνιστή του που τον ρωτούσε για τις εξελίξεις, ενώ

[1422] Στο ίδιο· *Καθημερινή, 8.6.1924.*
[1423] Hering, *τόμος Β΄*, ό.π., σ. 1111.
[1424] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Θεολόγου Νικολούδη, φάκ. Β1, επιστολή Μεταξά προς Νικολούδη, 5 Αυγούστου 1924.
[1425] Βενιζέλος, Μεταξάς, ό.π., σ. 54-55, όπου 5ο άρθρο Ιωάννη Μεταξά.
[1426] Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», ό.π., σ. 67.
[1427] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Μεταξά προς Στρέιτ, 1 Μαΐου 1924.

η απάντησή του περιείχε ακριβώς 130 λέξεις και μια έκθεση για το χαμένο Δημοψήφισμα που ανέθεσε σε φίλο του(!) να γράψει.[1428] Η έκθεση έβριθε ανακριβειών, (όπως ότι οι *Συνταγματικοί* θα κέρδιζαν με βεβαιότητα το δημοψήφισμα χωρίς την βία και τη νοθεία των κυβερνώντων), ενώ παρουσίαζε την απόφαση του Μεταξά ως την μόνη ρεαλιστική επιλογή του αντιβενιζελισμού που θα του επέτρεπε να έχει προοπτικές. Η έκθεση παρουσίαζε τον Πάγκαλο και τους Δημοκρατικούς έτοιμους να εξαπολύσουν *πογκρόμ διώξεων* αν οι αντιβενιζελικοί συνέχιζαν τον πολιτειακό αγώνα, ενώ παρουσίαζε την απόφαση Μεταξά ως έχουσα μεγάλο πολιτικό κόστος.[1429]

Προφανώς, όπως αποδείχθηκε άλλωστε από όσα ακολούθησαν, η καθαρή αναγνώριση της Αβασίλευτης Δημοκρατίας από τον Μεταξά αποτέλεσε ένα βαρύ πολιτικό σφάλμα που υπονόμευσε μακροπρόθεσμα κάθε προοπτική των Ελευθεροφρόνων να ηγεμονεύσουν στον πολιτικό χώρο του αντιβενιζελισμού. Η απόφασή του υπήρξε βιαστική και βεβιασμένη, σε μια εποχή γενικής απογοήτευσης των αντιβενιζελικών λόγω του χαμένου δημοψηφίσματος, ενώ αιφνιδίασε και κατατάραξε τα στελέχη και τους υποστηρικτές των Ελευθεροφρόνων. Πολλοί αντιβενιζελικοί επέκριναν τον Μεταξά για την σπουδή του να προβεί σε μια τόσο ανεπιφύλακτη αναγνώριση της Αβασίλευτης, ειδικά σε μια συγκυρία που τίποτε δεν του επέβαλλε να κάνει μια τέτοια κίνηση,[1430] ενώ ερμηνεύτηκε ορθώς από μεγάλη μερίδα αντιβενιζελικών ως προϊόν συναλλαγής και συνεννόησης με τον Παπαναστασίου. Οι αδιάλλακτοι που είχαν συνταχθεί με τους Ελευθερόφρονες ένιωσαν προδομένοι και όχι μόνο εγκατέλειψαν μαζικά το κόμμα, αλλά στράφηκαν με μίσος εναντίον του. Αλλά και στο μέτωπο του Τύπου, η επιρροή των Ελευθεροφρόνων συρρικνώθηκε, καθώς η *Νέα Ημέρα* στράφηκε προς τον Δεμερτζή και το *Προοδευτικό Ενωτικό Κόμμα* που ιδρύθηκε εκείνη την εποχή, και η *Βραδυνή* πήρε αποστάσεις από τον νέο πολιτικό προσανατολισμό των Ελευθεροφρόνων.

Οι μετέπειτα απολογητές του κατέφυγαν στο σόφισμα ότι ο Μεταξάς δεν αναγνώρισε την Αβασίλευτη, δήλωσε μόνο ότι θα πολιτευόταν εντός του πλαισίου της, δήλωση που αποτελούσε ένα καθαρό τακτικισμό. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίχθηκε ότι ο Μεταξάς είχε κρυφό σχέδιο να εισχωρήσει στις δομές του Κράτους, να ενισχυθεί ο αντιβενιζελισμός και να υπονομεύσει την Αβασίλευτη από μέσα.[1431] Σε ένα στενό πυρήνα βασιλοφρόνων υποστηρικτών του όπως ο Περικλής Μπούμπουλης,[1432] αλλά και ο Νικόλαος Δαρβέρης,[1433] ο Μεταξάς υποστήριξε περίπου τις ίδιες θέσεις για να μην τους απογοητεύσει εντελώς και διαλυθούν οι Ελευθερόφρονες. Νομίζω πάντως ότι η γνήσια πρόθεση του Μεταξά μετά το Δημοψήφισμα ήταν μια καθαρή προσχώρηση στην Αβασίλευτη Δημοκρατία και μια προσπάθεια στερέωσής της και σεβασμού των κανόνων της. Αυτό φαίνεται από όλες τις σχετικές εγγραφές του *Ημερολογίου* του, από την πολιτική που ακολούθησε, από την στενή συνεργασία που επεδίωξε με τον βενιζελισμό κατά την επόμενη τετραετία. Πιθανά η προσχώρηση του στην Αβασίλευτη Δημοκρατία να μην ήταν ιδεολογική, αλλά βάσει όλων

[1428] Στο ίδιο.
[1429] Στο ίδιο.
[1430] *Απογευματινή, 28.5.1924.*
[1431] Νικόλαος Αντωνακέας, *«Φαυλοκρατία» Πολιτική ιστορία της Ελλάδος 1821-1940*, τόμος Β΄ (1914-1935), Αθήνα 1952, σ. 289· Καλλονάς, ό.π., σ. 77.
[1432] *Φως, 8.5.1927*, όπου δηλώσεις Περικλή Μπούμπουλη στην Θεσσαλονίκη για τους Ελευθερόφρονες και την πολιτική *«εντός πλαισίου»*.
[1433] *Φως, 9.5.1927.*

των διαθέσιμων ενδείξεων, ήταν ειλικρινής. Επίσης πουθενά δεν καταγράφτηκε η πρόθεση του Μεταξά να υπονομεύσει την Αβασίλευτη εκ των έσω, ούτε ο ίδιος υποστήριξε ποτέ κάτι τέτοιο είτε δημοσίως, είτε στο *Ημερολόγιό* του.

Αλλά ίσως η σημαντικότερη και πιο μακρόπνοη επίπτωση της πολιτικής *του πλαισίου*, ήταν ότι ο Μεταξάς έχασε οριστικά την δημοφιλία του στην μεγάλη πλειοψηφία των αντιβενιζελικών και αυτό ήταν κάτι που διατηρήθηκε αναλλοίωτο μέχρι και το 1940. Ο Μεταξάς ράπισε τον ψυχισμό και τα συναισθήματα των αντιβενιζελικών τόσο ισχυρά την επομένη του Δημοψηφίσματος που όσο δίκαιο και αν είχε, όλοι πλέον τον αποστρέφονταν, όπως ακριβώς οι Εβραίοι της Παλαιάς Διαθήκης αποστρέφονταν τους προφήτες τους όταν τους ανήγγειλαν δυσάρεστα νέα, ακόμη και αν αυτά ήταν θεόσταλτα. Ακόμη και όσοι παρέμειναν υποστηρικτές του, το έκαναν εγκεφαλικά, με την λογική τους αλλά και με βαριά καρδιά και σίγουρα όχι με την ελπίδα και την αγάπη που είχαν για τον αρχηγό τους την προηγούμενη διετία.

Ο Μεταξάς από το 1924 ως το τέλος της ζωής του είχε τον σεβασμό εχθρών και φίλων για την αδιαμφισβήτητη προσωπική αξία του και τις ικανότητές του, όχι όμως την φιλία και την αγάπη τους, κάτι που και ο ίδιος αντιλαμβανόταν και του ήταν ιδιαίτερα οδυνηρό.[1434] Ήταν τόσο βαρύ το πολιτικό σφάλμα μετά την αναγγελία του πολιτειακού προσανατολισμού του κόμματος και τόσες πολλές οι διαλυτικές παρενέργειές του στους Ελευθερόφρονες, ώστε ο ίδιος ο Μεταξάς λίγους μήνες μετά να προσπαθήσει να αναιρέσει τις δηλώσεις αυτές, χωρίς όμως αποτέλεσμα.[1435] Και ο ίδιος ο Μεταξάς σε μελλοντικό χρόνο (1934) παραδέχθηκε δημοσίως ότι η πολιτική *«εντός πλαισίου»* αποτέλεσε ταφόπλακα για το πολιτικό μέλλον των Ελευθεροφρόνων εντός του αντιβενιζελισμού.[1436]

1β. Το ΛΚ και το ζήτημα της ηγεσίας του

Από την άλλη, η κατάσταση στο κόμμα των *Λαϊκών* ήταν πολύ συγκεχυμένη μετά την αποτυχία στο δημοψήφισμα και αυτό συνέβαινε λόγω της έλλειψης αναγνωρισμένης ηγεσίας. Οι τρεις βασικοί υποψήφιοι, ο Παναγής Τσαλδάρης, ο Αθανάσιος Αργυρός[1437] και ο Γεώργιος Μερκούρης, δεν είχαν καταφέρει να επιβληθούν στους υπόλοιπους πολιτευτές, ο καθένας για διαφορετικούς λόγους. Ο Σερραίος Αθανάσιος Αργυρός είχε μεγάλες εθνικές περγαμηνές καθώς είχε ενισχύσει ηθικά και οικονομικά τον Μακεδονικό Αγώνα από την Αμερική, ενώ είχε συντελέσει να δημιουργηθεί το ρεύμα εθελοντών από την Αμερική για τους Βαλκανικούς Πολέμους. Αρθρογράφησε επί δεκαετίες σε τοπικές εφημερίδες, συμμετείχε σε επιστημονικούς τόμους, μετέφρασε επιστημονικά έργα και ήταν κορυφαία πνευματική προσωπικότητα των Σερρών, χαίροντας και γενικότερης αναγνώρισης. Είχε την ηλικία, την μόρφωση, το πολιτικό παρελθόν και το ευγενικό παρουσιαστικό για να γίνει αρχηγός του ΛΚ έχασε όμως το προβάδισμα για την αρχηγία επειδή δεν είχε οικονομική επιφάνεια, ενώ οι ισχυρότεροι πολιτευτές του κόμματος προέρχονταν από την Παλαιά Ελλάδα και προέκριναν τον Κορίνθιο Παναγή Τσαλδάρη για τοπικιστικούς λόγους. Ο Γ.

[1434] Καπογιαννόπουλος, ό.π., σ. 106-124.
[1435] *Καθημερινή, 29.10.1924.*
[1436] Βενιζέλος, Μεταξάς, ό.π., σ. 54-55, όπου 5ο άρθρο Ιωάννη Μεταξά.
[1437] Πέτρος Ιακώβου, «Το χρονικόν του Αθανάσιου Αργυρού», στο: *Αθανάσιος Αργυρός - εις μνήμην,* επιμέλεια Τριαντάφυλλος Θεοδωρίδης, Αθήνα 1955, σ. 43-45.

Μερκούρης ήταν ο κινητικότερος και ο πιο φιλόδοξος εκ των τριών για την αρχηγία, είχε ικανότητες, αποφασιστικότητα, παρουσιαστικό και ευφυία, βασιζόταν στις πολιτικές διασυνδέσεις του πατέρα του Σπυρίδωνα Μερκούρη και είχε ως φιλοδοξία να αναδειχθεί ως νέος *αττικάρχης*. Του έλειπαν όμως οι εθνικές και κομματικές περγαμηνές των δύο ανθυποψηφίων του, προηγούνταν άλλοι στην επετηρίδα του ΛΚ, ενώ δεν είχε την εμπειρία και την ώριμη ηλικία που ήταν προαπαιτούμενο για την αρχηγία ενός συντηρητικού κόμματος εκείνη την εποχή.[1438] Για τους λόγους αυτούς προτίμησε τελικά να μην κάνει το αποφασιστικό βήμα αμφισβήτησης του Τσαλδάρη, αλλά επεδίωξε να ρυθμίσει τις τύχες του Κόμματος από το παρασκήνιο έχοντας πρωταγωνιστικό ρόλο στον σχηματισμό των κομματικών συνδυασμών του ΛΚ,[1439] περιμένοντας να έρθει η σειρά του στην κομματική επετηρίδα, υπολογίζοντας σε μια πιθανή αποτυχία του Τσαλδάρη.

Από την άλλη, ο Παναγής Τσαλδάρης δεν διέθετε την στόφα του πολιτικού αρχηγού, ούτε την απαιτούμενη χαρισματική ηγετική προσωπικότητα, καθώς είχε φτωχό παρουσιαστικό, ήταν διστακτικός και κατά κανόνα αναποφάσιστος, ενώ κατά πολλούς δεν διέθετε ούτε τα απαιτούμενα διοικητικά προσόντα για να οργανώσει ένα κόμμα εξουσίας. Ήταν όμως υπομονετικός, αγαθός και τίμιος μέχρι παρεξήγησης, ειλικρινής στις συνεννοήσεις του, επιστήθιος φίλος του Γούναρη, αγαπητός και αποδεκτός από όλους τους πολιτευτές των Λαϊκών. Ήταν εχθρός των συγκρούσεων και οπαδός των συμβιβασμών και των συνθέσεων, βασικό ζητούμενο για τον κατακερματισμένο πολιτικό χώρο του αντιβενιζελισμού εκείνη την εποχή. Επίσης διέθετε την απαιτούμενη οικονομική επιφάνεια για την έστω μερική χρηματοδότηση του κόμματος, κεντρικό ζητούμενο για όλους τους πολιτικούς αρχηγούς του Μεσοπολέμου. Έτσι τελικά ο Τσαλδάρης όδευε προς την αρχηγία του κόμματος περισσότερο λόγω έλλειψης ανταγωνισμού καθώς κανείς δεν αντιστρατευόταν την υποψηφιότητά του, αλλά ούτε και την υποστήριζε με θέρμη. Ο ίδιος πάντως δεν βιαζόταν να αναλάβει οριστικά την αρχηγία του κόμματος είτε για λόγους χαρακτήρα, είτε για να μην κινήσει τον φθόνο και τις αντιδράσεις άλλων ισχυρών πολιτευτών, δυσκολεύοντας την ανάρρησή του στην αρχηγία.

Ο Τσαλδάρης ακολούθησε την προσφιλή τακτική του *ώριμου φρούτου* με υπομονή, αγαθότητα και μειλιχιότητα μέσα σε ένα τοξικό περιβάλλον πολιτικών ανταγωνισμών και διχαστικών συγκρούσεων εντός του αντιβενιζελισμού και η τακτική του απρόσμενα τον αντάμειψε, φέρνοντάς τον στην ηγεσία του ΛΚ και στην πρωθυπουργία το 1932. Στην απόλυτη προσωπική του σφαίρα ο Τσαλδάρης δεν υπήρξε οπαδός των οπαδών του, καθώς ο ίδιος μετριοπαθής εκ φύσεως βρέθηκε να ηγείται των πλέον ακραίων στοιχείων του αντιβενιζελισμού.[1440] Αλλά ούτε οι ακραίοι αντιβενιζελικοί γοητεύονταν από την προσωπικότητα και τα ηγετικά προσόντα του Τσαλδάρη και βρίσκονταν σε μια συνεχή άκαρπη αναζήτηση ενός χαρισματικού ηγέτη – μέχρι το 1931 τουλάχιστον. Η αναζήτηση αυτή γινόταν ακόμη και δημόσια από τις στήλες των εφημερίδων των αδιαλλάκτων, με τους

[1438] Όπως περιγράφει γλαφυρά ο Γιώργος Θεοτοκάς: «*Πρέπει να εξαντληθούνε πρώτα οι ομάδες των πρεσβυτέρων, να λείψουνε από τη μέση ή να χάσουνε ολότελα τη ζωντάνια τους, και την επιβολή τους, για να αποφασίσει η συντεχνία να αλλάξει τις μακρόχρονες συνήθειές της και να δοκιμάσει με πολλή περίσκεψη και δυσπιστία, καινούργιους αρχηγούς*», βλ. Θεοτοκάς Γιώργος, *Αργώ*, *Τόμος Β΄*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2015, σ. 22.

[1439] Ο Μάλλωσης αναφέρει σε επιστολή του στον Στρέιτ μετά τις εκλογές του 1928, για τον πρωταγωνιστικό ρόλο του Μερκούρη στη σύνταξη των εκλογικών συνδυασμών του κόμματος, αλλά και στην υπονόμευση της υποψηφιότητας Στρέιτ στην Αθήνα λόγω προσωπικών φιλοδοξιών, βλ. Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 39, επιστολή Μάλλωση προς Στρέιτ, 19 Σεπτεμβρίου 1928.

[1440] Δημήτριος Τσάκωνας, *Ιδεαλισμός και μαρξισμός στην Ελλάδα*, Κάκτος, Αθήνα 1988, σ. 50-51.

επικεφαλής τους να ψάχνουν πολιτικό αρχηγό στην Ελλάδα και στο εξωτερικό *βαστώντας το φανάρι του Διογένη* – μόνο αγγελία δεν έβαλαν.

Στις 4 Μαΐου 1924 έλαβε χώρα μια σημαντική σύσκεψη όλων των ηγετικών στελεχών του κόμματος στην οικία του Τσαλδάρη. Στη συνάντηση αυτή συζητήθηκαν όλα τα ανοιχτά θέματα που αφορούσαν την πολιτική του κόμματος έναντι της κυβέρνησης και ανανεώθηκε η εμπιστοσύνη του συνόλου των στελεχών στον Τσαλδάρη ως διευθύνοντα της εργασίες του κόμματος μέχρι να εκλεγεί αρχηγός.[1441] Φαίνεται όμως πως ο ίδιος ήταν μάλλον αιχμάλωτος τους, καθώς τόσο σε ανακοινώσεις όσο και με ερμηνευτικές τους δηλώσεις, πολιτευτές των Λαϊκών δήλωναν καθαρά πως παρά την εκδηλωθείσα εμπιστοσύνη τους προς αυτόν, η εξουσιοδότηση τους προς τον Τσαλδάρη δεν ήταν εν λευκώ. Επίσης υπογράμμιζαν ότι δεν εκλέχθηκε οριστικός αρχηγός του κόμματος, αλλά διευθυντής των εργασιών του. Ο επίσημος βιογράφος του Τσαλδάρη περιγράφει διαφορετικά τη συνάντηση και τα αποτελέσματά της, αλλά σφάλει όπως αποδεικνύουν οι ανακοινώσεις που ακολούθησαν, η εξέλιξη των γεγονότων και η χαρακτηριστική αδυναμία του Τσαλδάρη όχι μόνο να επιβληθεί στα στελέχη του, αλλά και να προσπαθήσει να επιβάλλει τη θέληση του.[1442] Το πιθανότερο είναι ότι ο Τσαλδάρης ανέλαβε έστω προσωρινά την ηγεσία του ΛΚ γιατί ήταν ο μοναδικός για τον οποίο κανείς δεν είχε αντιρρήσεις, ενώ ήταν αποδεκτός και για τον πρόσθετο λόγο ότι όσοι είχαν αρχηγικές φιλοδοξίες θεωρούσαν ότι θα μπορούσαν εύκολα να τον υπερκεράσουν.[1443]

Την ηγεσία του ΛΚ προβλημάτιζε έντονα ο πολιτικός κατακερματισμός του αντιβενιζελισμού σε πολλά μικρά κόμματα το καθένα με μικρή στελεχιακή βάση και επιρροή στην κοινωνία,[1444] ενώ αντιμετώπιζε με εύλογη καχυποψία την ρητορική των αδιαλλάκτων η οποία έμοιαζε αδιέξοδη[1445] και ξεπερασμένη από τις εξελίξεις,[1446] αλλά και τις φανερές υπερβολικές πολιτικές τους φιλοδοξίες. Καθώς το ΛΚ αποτελούσε ένα ψηφιδωτό τάσεων και απόψεων, ο Τσαλδάρης προσπαθούσε με μετριοπάθεια να συμβιβάσει το σύνολο των τάσεων σε μια κοινά αποδεκτή συνισταμένη. Έτσι, ενώ αρχικά φάνηκε να επιδοκιμάζει την μετριοπαθή πολιτειακή θέση του Μεταξά, αμέσως άλλαξε στάση όταν εκδηλώθηκαν οι πρώτες διαλυτικές τάσεις στις τάξεις των Ελευθεροφρόνων,[1447] αλλά και όταν εκδηλώθηκε μια ισχυρή αντίδραση εντός του αντιβενιζελισμού κατά της οριστικής αποδοχής της πολιτειακής αλλαγής.

Μέσα στο ασφυκτικό κομματικό πλαίσιο όπως αυτό είχε διαμορφωθεί, η γραμμή του ΛΚ επί του πολιτειακού υπήρξε, μάλλον εσκεμμένα, θολή και διφορούμενη. Ενώ αναγνώριζε πλέον την Αβασίλευτη Δημοκρατία ως το νόμιμο πολίτευμα της Χώρας, έθετε το ζήτημα της καταπίεσης των λαϊκών ελευθεριών τόσο στις εκλογές του 1923 όσο και στο διεξαχθέν δημοψήφισμα, που η αποκατάστασή τους ίσως μακροπρόθεσμα οδηγούσε σε επανεξέταση του Πολιτειακού μέσω ενός γνήσιου δημοψηφίσματος. Το ΛΚ υποστήριζε ότι η Βασιλεία

[1441] *ΣΚΡΙΠ, 5.5.1924.*
[1442] Βούρος, ό.π., σ. 75
[1443] Γρηγοριάδης, *Ελληνική Δημοκρατία*, ό.π., σ.84.
[1444] *Καθημερινή, 16.7.1924.*
[1445] *Καθημερινή, 17.11.1924*. Παρά το γεγονός ότι η *Καθημερινή* φιλοξενούσε στο πρωτοσέλιδό της ένα αδιάλλακτο άρθρο του Σλήμαν, στην προμετωπίδα του ο Γεώργιος Βλάχος ξεκαθάριζε ότι δεν συμφωνούσε σε πολλά σημεία του.
[1446] *Ελεύθερος Λόγος, 28.5.1924.*
[1447] *Καθημερινή, 20.4.1924*, άρθρο: «Τα περί διασπάσεως του μεταξικού κόμματος».

άρμοζε περισσότερο στην ιδιοσυγκρασία των Ελλήνων, ενώ ο Βασιλιάς καθώς δεν εκλεγόταν ήταν υπεράνω των κομμάτων, ισόβιος αρχηγός του κράτους και εγγυητής της σταθερότητας.[1448] Επί της ουσίας η Βασιλεία ήταν ένα συντηρητικό ανάχωμα στην άλωση του κράτους από τους βενιζελικούς και για τον λόγο αυτό τόσο το ΛΚ όσο και η συντριπτική πλειοψηφία του αντιβενιζελισμού επεδίωξαν την επιστροφή του.[1449]

Το κεντρικό σύνθημα του Τσαλδάρη ήταν η αποκατάσταση της νομιμότητας που διασαλεύτηκε από τις εκλογές της 13ης Δεκεμβρίου 1923 και το πολιτειακό δημοψήφισμα, αφήνοντας με περίτεχνες δικολαβικές ασαφείς διατυπώσεις ένα σαφές υπονοούμενο ότι η αποκατάσταση αυτή θα οδηγούσε, έστω δια της τεθλασμένης μετά από κάποια χρόνια σε ένα δεύτερο γνήσιο δημοψήφισμα, και πιθανά στην ποθούμενη Παλινόρθωση. Ο ίδιος ο Π. Τσαλδάρης δεν ήταν φανατικός υποστηρικτής του θεσμού, καθώς το 1932 αναγνώρισε χωρίς επιφυλάξεις το Αβασίλευτο πολίτευμα για να λάβει την πρωθυπουργία, ενώ μετά το 1933 όταν ο αντιβενιζελισμός ανέλαβε την εξουσία, επέδειξε μια επιφυλακτική στάση έναντι της κυοφορούμενης Παλινόρθωσης που τελικά τον οδήγησε και στην πτώση του.[1450] Με τις θέσεις αυτές που ήταν πάντως στην ουσία τους αντικρουόμενες, ο Τσαλδάρης επεδίωκε αφενός να φανεί πραγματιστής αναγνωρίζοντας την αλλαγή που είχε συντελεστεί και έμοιαζε απαραβίαστη όπως είχαν διαμορφωθεί οι ισορροπίες στο κράτος, και αφετέρου να στεγάσει τους πολυάριθμους αντιβενιζελικούς βασιλόφρονες που είχαν αποκαρδιωθεί από τις εξελίξεις και αποζητούσαν ελπίδα για εκδίκηση εις βάρος των αντιπάλων τους. Η συνεχής παρελθοντολογία του Τσαλδάρη, η επίκληση των ιδανικών του αντιβενιζελισμού που πήγαζαν από το πρόσφατο παρελθόν, συγκινούσαν το μεγαλύτερο κομμάτι του αντιβενιζελισμού και οδήγησαν στην αναβάπτιση του ΛΚ σε πυρήνα του.[1451] Έτσι, ο Τσαλδάρης, αν και μετριοπαθής εκ φύσεως, ήταν αποφασισμένος να στηρίξει τις δυνάμεις του ΛΚ στα αντανακλαστικά του Εθνικού Διχασμού, καθώς προέβλεπε ότι αυτά δεν θα αμβλυνόταν στο μέλλον αλλά θα συνέχιζαν να επηρεάζουν αποφασιστικά τον πολιτικό προσανατολισμό της πλειοψηφίας των αντιβενιζελικών.[1452]

1γ. Οι θνησιγενείς προσπάθειες πολιτικής σύμπραξης Λαϊκών και Ελευθεροφρόνων (Μάιος – Σεπτέμβριος 1924)

Η πλέον δημοφιλής ιδέα στις τάξεις της μετριοπαθούς πτέρυγας του ΛΚ ήταν η συνεννόηση με τους Ελευθερόφρονες,[1453] καθώς θεωρούσαν ότι τα περισσότερα στελέχη των αδιαλλάκτων στερούνταν ικανοτήτων και επιρροής.[1454] Σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο, όλοι οι μικρότεροι οργανισμοί και ανεξάρτητοι πολιτευτές θα συσπειρώνονταν μοιραία γύρω από τον νέο ενιαίο αντιβενιζελικό κομματικό φορέα ή θα καταποντίζονταν πολιτικά. Ένας από τους υποστηρικτές της ιδέας αυτής ήταν και ο Γεώργιος Στρέιτ που θεωρούσε ότι ήταν η μοναδική λύση για να ισχυροποιηθούν πολιτικά οι αντιβενιζελικοί.[1455] Φαίνεται ότι πολλοί

[1448] Hering, *τόμος Β΄*, ό.π., σ. 1097.
[1449] Στο ίδιο.
[1450] Μαρκεζίνης, *τόμος 3ος*, ό.π., σ. 20.
[1451] *Αθηναϊκή, 20.3.1927*.
[1452] Βούρος, ό.π., σ. 74.
[1453] *Βραδυνή, 25.5.1924· Καθημερινή, 28.7.1924*, όπου επιστολές Μάξιμου προς Τσαλδάρη· Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Μεταξά προς Στρέιτ, 1 Μαΐου 1924.
[1454] *Καθημερινή, 30.11.1924.*
[1455] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 39, επιστολή Πετρακάκου προς Στρέιτ, 25 Δεκεμβρίου 1924.

ιθύνοντες του ΛΚ[1456] είχαν σε μεγάλη εκτίμηση αρκετά στελέχη των Ελευθεροφρόνων στην επαρχία[1457] και σίγουρα δεν είναι τυχαία η μετριοπάθεια της *Καθημερινής* έναντι του Μεταξά στο δεύτερο εξάμηνο του 1924, του οποίου φιλοξενούσε εκτενώς την πολιτική δραστηριότητα, τις δηλώσεις, τις ανακοινώσεις του κόμματός του, αλλά και του έδινε βήμα με μακροσκελείς συνεντεύξεις.[1458] Επίσης φαίνεται πως ακόμη και μετά το Δημοψήφισμα, και παρά τις εξαγγελίες του Μεταξά για την αναγνώριση της Αβασίλευτης, οι Ελευθερόφρονες διατηρούσαν μια σημαντική δυναμική εντός του αντιβενιζελισμού, κάτι που αναγνωριζόταν ακόμη και από τους αδιάλλακτους.[1459]

Οι προθέσεις αυτές εκφράστηκαν τον Μάιο του 1924 όταν προβλήθηκε από μερίδα του αντιβενιζελικού Τύπου και πολιτευτές, η ιδιαίτερα δημοφιλής ιδέα της πολιτικής ενοποίησης του χώρου με κοινό ιδεολογικό παρονομαστή το Στέμμα και την ιδεολογία του αντιβενιζελισμού όπως αυτή είχε αποκρυσταλλωθεί την προηγούμενη επταετία. Ο βασικός υποστηρικτής της ιδέας αυτής εντός Ελευθεροφρόνων ήταν ο Κωνσταντίνος Αγγελόπουλος, ενώ στους Λαϊκούς δεν ήταν αντίθετος ο ίδιος ο Τσαλδάρης, ο οποίος όμως δίσταζε να προχωρήσει. Προς αυτή τη κατεύθυνση έγινε συνάντηση των δύο στις 6 Μαΐου 1924, όπου αντάλλαξαν σκέψεις πάνω σε αυτό το ενδεχόμενο. Ακολούθως, ο Αγγελόπουλος προσπάθησε να προετοιμάσει μια τελική συνάντηση των δύο πολιτικών αρχηγών για να μπουν οι βάσεις για μια συμφωνία, ενώ ακολούθησε και δεύτερη συνάντηση μεταξύ των δύο παρουσία του Ευστρατιάδη λίγες ημέρες μετά.[1460]Από τις δηλώσεις όσων συμμετείχαν στις ζυμώσεις αυτές ή γνώριζαν το περιεχόμενο τους, προκύπτει ότι δεν υπήρχε η παραμικρή ταύτιση απόψεων όχι μόνο για το περιεχόμενο της ενοποίησης αλλά ούτε καν για τα μέσα που θα χρησιμοποιούνταν για να επιτευχθεί αυτή.[1461]

Υπήρχαν όμως ισχυρές δυνάμεις εντός των δύο κομμάτων που ήταν αντίθετες στο ενδεχόμενο αυτό με πρώτο τον ίδιο τον Μεταξά που αρνήθηκε να συναντηθεί με τον Τσαλδάρη, φεύγοντας για περιοδεία στη Κεφαλληνία. Ο Μεταξάς θεωρούσε τους περισσότερους πολιτευτές των *Λαϊκών* συλλήβδην παλαιοκομματικούς, δημαγωγούς και φθαρμένους στη συνείδηση της πλειοψηφίας του κόσμου. Επίσης, θεωρούσε αναχρονιστική την επιμονή των κυριότερων στελεχών του ΛΚ να εγκολπωθούν την πολιτική κληρονομιά του Γούναρη, εργαζόμενοι για τη τελική δικαίωσή του. Επίσης ο Μεταξάς αντλούσε μεγάλο πολιτικό κύρος από τις προβλέψεις του για την αποτυχία της Μικρασιατικής Εκστρατείας τόσο με το υπόμνημα του 1915 προς τον Βενιζέλο, όσο και κατά τις συζητήσεις του με τους ηγέτες των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων το 1921. Σε καμία περίπτωση δεν ήθελε να απωλέσει το πολιτικό του κεφάλαιο σχετιζόμενος με το κόμμα που έφερε τη βασική κυβερνητική ευθύνη για τη Μικρασιατική Καταστροφή.

Πολλοί αξιωματούχοι του κόμματός του, όπως ο Αγγελόπουλος και ο Σπετσιώτης, τον πίεζαν να συμβιβαστεί, αλλά εκείνος παρέμεινε αταλάντευτος. Δημοσίως για λόγους προφανώς πολιτικής σκοπιμότητας δεν απέκλειε την πιθανότητα να συνεργαστεί με τα

[1456] Όπως ο Αθανάσιος Αργυρός που θεωρούσε τους Ελευθερόφρονες ως ισχυρό πόλο του αντιβενιζελισμού, βλ. *ΣΚΡΙΠ, 31.8.1924.*

[1457] *Καθημερινή, 28.7.1924.*

[1458] Ενδεικτικά βλ. *Καθημερινή, 8.6.1924.*

[1459] *ΣΚΡΙΠ, 19.8.1924.*

[1460] *Βραδυνή, 18.5.1924.*

[1461] Ενδεικτικά δηλώσεις Μπούσιου, βλ. *Απογευματινή, 17.8.1924.*

υπόλοιπα αντιβενιζελικά κόμματα, αλλά έθετε ως όρο την κοινή τοποθέτηση των κομμάτων έναντι της κατάστασης που είχε δημιουργηθεί. Ο Μεταξάς υπονοούσε ότι ήθελε να συνεργαστεί μόνο με κόμματα που αναγνώριζαν την Αβασίλευτη Δημοκρατία, έτσι πρακτικά απέκλειε κάθε συνεργασία με όλα τα υπόλοιπα αντιβενιζελικά κόμματα.[1462] Μετά από ένα απρόσμενο δημοσίευμα στην *Πολιτεία* στις 1 Ιουνίου, στο οποίο ένας ανώνυμος πολιτευτής των Ελευθεροφρόνων (πιθανότατα ο Αγγελόπουλος), ζητούσε την ένωση όλων των αντιβενιζελικών κομμάτων καθώς τα πολιτικά τους προγράμματα είχαν πολλά κοινά σημεία, ο Μεταξάς αναγκάστηκε με επίσημες δηλώσεις του την επομένη να αποκλείσει κάθε πιθανή σύμπραξη με άλλα αντιβενιζελικά κόμματα ή ανεξάρτητες προσωπικότητες όπως ο Γεώργιος Μπούσιος.[1463]

Σε δηλώσεις του λίγες ημέρες μετά ο Μεταξάς παρατήρησε ότι ο αντιβενιζελισμός στέγαζε πολίτες και πολιτευτές που είχαν πολλή μικρή ομοιότητα στις πολιτικές τους ιδέες, αλλά συντάσσονταν λόγω της κοινής αντίθεσης τους στον βενιζελισμό. Ο αντιβενιζελισμός δεν είχε δική του θετική κοινή ιδεολογία για τα μέλη του πλην της αντίθεσής του στον βενιζελισμό. Για τον λόγο αυτό η κοινή πολιτική συνεργασία των αντιβενιζελικών κομμάτων εκτός από ανέφικτη ήταν και χωρίς πραγματικό αντικειμενικό σκοπό εκτός της κατάκτησης της εξουσίας. Η δήλωση αυτή έκανε μεγάλη εντύπωση καθώς ο Μεταξάς ουσιαστικά αρνήθηκε την ύπαρξη του αντιβενιζελισμού ως πολιτική πραγματικότητα, διαχωρίζοντας περαιτέρω τη θέση του. Εκτός από την οργή των αδιαλλάκτων που συγκέντρωσε,[1464] η δήλωση αποτελούσε ένα ακόμη βαρύ πολιτικό σφάλμα του Μεταξά, καθώς η συντριπτική πλειοψηφία των συντηρητικών ασχέτως των μεταξύ τους διαφορών σε επιμέρους ζητήματα πολιτικής διαχείρισης, αυτοπροσδιορίζονταν ως αντιβενιζελικοί καθώς η ονομασία αυτή είχε ένα ειδικό ιστορικό και πολιτικό βάρος στη συνείδηση τους, ενώ αντανακλούσε ως ένα βαθμό και την πολιτική νοοτροπία τους. Η αναντίρρητη αυτή πραγματικότητα εξανάγκασε τον Μεταξά να αναιρέσει το νόημα της δήλωσης του με την τακτική που εξαναγκάστηκε να ακολουθήσει τους επόμενους μήνες, ώστε να μην αποξενωθεί εντελώς από την πολιτική βάση του κόμματός του.

Αλλά αντίθετοι σε κάθε ενδεχόμενο πολιτικής συνεργασίας με τους Ελευθερόφρονες ήταν και πολλά υψηλόβαθμα στελέχη των *Λαϊκών,* όπως ο Γεώργιος Μερκούρης[1465] και ο Μιχαήλ Γούδας.[1466] Στην ευρεία κομματική σύσκεψη του ΛΚ στις 4 Μαΐου, όταν η συζήτηση έφτασε στο ζήτημα της πιθανής συνεργασίας με τους Ελευθερόφρονες, όσα στελέχη έλαβαν το λόγο όχι μόνο απέκλεισαν κάθε πιθανότητα συνεργασίας καθώς αυτή θα σήμαινε υπονόμευση της ιδεολογίας του κόμματος, αλλά πολλοί απαίτησαν η γενική εξουσιοδότηση προς τον Τσαλδάρη να εξαιρεί το ζήτημα αυτό ως αδιαπραγμάτευτο.[1467] Λίγους μήνες μετά, ακούστηκαν απόψεις για συνεργασία όλων των αντιβενιζελικών κομμάτων συμπεριλαμβανομένων των Ελευθεροφρόνων ακόμη και από την πτέρυγα των

[1462] *Βραδυνή, 6.5.1924.*
[1463] *Βραδυνή, 3.6.1924.*
[1464] *Βραδυνή, 9.6.1924.* Η τολμηρή αυτή τοποθέτηση προκάλεσε ένα ποταμό ύβρεων από τους αδιάλλακτους («*κακής πίστεως άνθρωπος», «διανοητικώς ανάπηρος», «εγκληματίας», «νεκροθάφτης»)*, βλ. *Απογευματινή, 10.6.1924.*
[1465] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α, έγγραφο 2/3, επιστολή Γ. Μερκούρη προς Τσαλδάρη, 24 Απριλίου 1924.
[1466] *Νέα Ημέρα, 3.10.1925.*
[1467] *ΣΚΡΙΠ, 5.5.1924.*

αδιαλλάκτων.[1468] Καθώς υποτίθεται ότι πλησίαζε η ημερομηνία των δημοτικών εκλογών, ο Γεώργιος Μπούσιος πρόβαλλε την ιδέα ο αντιβενιζελισμός στο σύνολο του να κατεβάσει ένα κοινό υποψήφιο για τον δήμο Αθηναίων. Η ιδέα αυτή είχε θετικό αντίκτυπο ακόμη και στον Μεταξά που πρότεινε ως κοινό υποψήφιο τον Κωνσταντίνο Αγγελόπουλο,[1469] πρόσωπο αποδεκτό από πολλούς υποστηρικτές και στελέχη του ΛΚ. Στις συνεννοήσεις εκτός του Μπούσιου συμμετείχε και ο Λυκούργος Τσουκαλάς, ενώ θετικός σε μια κοινή κάθοδο των αντιβενιζελικών κομμάτων στις δημοτικές εκλογές εμφανίστηκε με δηλώσεις του και ο Τσαλδάρης.[1470] Οι δύο αρχηγοί Τσαλδάρης και Μεταξάς δέχονταν τη συνεργασία με κάθοδο κοινών υποψηφίων αλλά όχι τη συνολικότερη σύγκλιση των κομμάτων τους.[1471] Το σχέδιο όμως ναυάγησε ακαριαία καθώς ο Γεώργιος Μερκούρης απείλησε τον Τσαλδάρη με απόσχιση αν το ΛΚ δεν κατέβαζε τον πατέρα του για υποψήφιο, έτσι η συνάντηση Τσαλδάρη – Μεταξά για να οριστούν οι λεπτομέρειες της σύμπραξης δεν έγινε ποτέ,[1472] ενώ και από επιστολές που είχαν ανταλλάξει την περίοδο εκείνη φαίνεται ότι οι σχέσεις τους ήταν μάλλον τυπικές.[1473]

Οι επαφές μεταξύ Τσαλδάρη και Μεταξά για κοινή πολιτική σύμπραξη επαναλήφθηκαν δύο μήνες μετά[1474] και συμπεριέλαβαν και το Ενωτικό Προοδευτικό Κόμμα του Δεμερτζή[1475] το οποίο, λόγω της στήριξης της *Νέας Ημέρας* αποκτούσε ερείσματα στο αντιβενιζελικό ακροατήριο. Το Ενωτικό Κόμμα ήταν μια χαλαρή ομοσπονδία αντιβενιζελικών πολιτευτών με κορυφαίους τους Λουκά Κανακάρη – Ρούφο, Φίλιππο Δραγούμη, Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, Αγαμέμνονα Σλήμαν και ιδρύθηκε στις παραμονές του δημοψηφίσματος.[1476] Η βάση των συνεννοήσεων τέθηκε με την από κοινού απομάκρυνση του Πολιτειακού από κεντρικό πολιτικό ζήτημα της συνεργασίας. Επίσης συμφωνήθηκε να επιδιωχθεί μόνο ηθική δικαίωση για τους Έξι. Εκ νέου όμως από τις συνεννοήσεις υπαναχώρησε ο Τσαλδάρης καθώς υπήρχαν αρκετά στελέχη των Λαϊκών που δεν επιθυμούσαν συμβιβασμό της ιδεολογίας του Κόμματος χάριν του γενικότερου αγώνα.[1477] Αλλά βασικό ρόλο στο ναυάγιο της συνεννόησης των δύο κομμάτων διαδραμάτισε ο αναδυόμενος πολιτικός πόλος των αδιαλλάκτων.[1478]

2. Η ανάδυση των αδιαλλάκτων ως τρίτου πόλου εντός του αντιβενιζελισμού και η απειλή διάσπασης των Ελευθεροφρόνων (Μάϊος – Σεπτέμβριος 1924)

[1468] Την άποψη αυτή υποστήριξε με δηλώσεις του ο Γ. Μπούσιος και αποδέχθηκε ο Τσιφλάκος της *Απογευματινής*, υπό τον όρο ότι οι Ελευθερόφρονες θα εγκατέλειπαν τις διαλλακτικές Πολιτειακές τους απόψεις, βλ. *Απογευματινή, 26.8.1924.*

[1469] *Απογευματινή, 26.8.1924*. Η κίνηση του Μεταξά φαίνεται ότι έγινε για εσωκομματικούς λόγους, ώστε να συμφιλιωθεί με τον Αγγελόπουλο, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., σ. 346-347.

[1470] *Καθημερινή, 26.8.1924· Φως, 26.8.1924.*

[1471] Πάντως αν και δέχονταν και οι δύο μια ενδεχόμενη συνεργασία, απέφευγαν να συναντηθούν, καθώς κάτι τέτοιο θα δημιουργούσε προσδοκίες, βλ. *Καθημερινή, 27.8.1924· Φως, 27.8.1924.*

[1472] *Απογευματινή, 28.8.1924· Φως, 28.8.1924.*

[1473] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 6, έγγραφο 23/3, επιστολή Μεταξά προς Τσαλδάρη, 12ης Ιουνίου 1924.

[1474] *Βραδυνή, 21.10.1924.*

[1475] *ΣΚΡΙΠ, 27.10.1924.* Είναι σαφές ότι ο Μεταξάς γνωριζόταν αρκετά καλά με τον Δεμερτζή καθώς ως υπαρχηγός του Γενικού Επιτελείου είχε συνεργαστεί στενά μαζί του το 1914, όταν ο Δεμερτζής ήταν υπουργός Ναυτικών στην κυβέρνηση Βενιζέλου για ένα σύντομο χρονικό διάστημα.

[1476] *Νέα Ημέρα, 30.3.1924.*

[1477] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 5ης Νοεμβρίου 1924, σ. 360· *Βραδυνή, 28.10.1924.*

[1478] *Φως, 8.9.1924*, άρθρο: «Εναυάγισαν οριστικώς οι συνεννοήσεις μεταξύ αντιβενιζελικών».

2α. Η επίθεση των αδιαλλάκτων κατά του Μεταξά και η προσπάθεια διεμβολισμού των Ελευθεροφρόνων

Σε αυτή την περίεργη κατάσταση που είχε περιπέσει ο αντιβενιζελισμός χωρίς κοινοβουλευτική παρουσία, κυρίαρχη φωνή στις τάξεις του έτεινε να αποτυπωθεί η φωνή της αδιαλλαξίας και μη αποδοχής τετελεσμένων στο Πολιτειακό. Ένα σημαντικό κομμάτι του αντιβενιζελισμού που εκφραζόταν από έντυπα όπως η *Ελληνική*, η *Απογευματινή,* η *Εσπερινή,* ο *Χρόνος* και το *ΣΚΡΙΠ* παρέμενε αδιάλλακτο και προσανατολισμένο σε πολιτικό αγώνα διαρκείας κατά των βενιζελικών με διχαστικά και Πολιτειακά χαρακτηριστικά. Τη συντήρηση του Πολιτειακού ευνόησε ακόμη και ο ίδιος ο έκπτωτος Γεώργιος που με συνέντευξή του στην Αγγλία υποστήριξε ότι ήταν βέβαιος ότι πολύ σύντομα ο ελληνικός λαός θα τον καλούσε να επιστρέψει στον Θρόνο του.[1479] Ακόμη και ο μετριοπαθής Ζαΐμης με δημόσιες δηλώσεις του παραδέχθηκε ότι στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο υπήρχε ως λανθάνον ο πολιτειακός αγώνας.[1480]

Το κομμάτι των αδιάλλακτων αντιβενιζελικών που είχε στηρίξει στην προηγούμενη περίοδο τον Μεταξά, μετά την απρόσμενη εκπεφρασμένη συνθηκολόγησή του με τον βενιζελισμό χάριν της εσωτερικής συμφιλίωσης στράφηκε με πύρινη αρθρογραφία κατά του τέως -πλέον- αρχηγού του. Οι επικεφαλής των αδιαλλάκτων ήταν οι πολιτευτές Γεώργιος Μπούσιος, Περικλής Ι. Αργυρόπουλος, ο διευθυντής του *Χρόνου* Ιωάννης Διάκος, τέως στενός συνεργάτης του Μεταξά, και ο διευθυντής του *ΣΚΡΙΠ* Γρηγόριος Ευστρατιάδης που εκτός από ιδιοκτήτης και βασικός αρθρογράφος του εντύπου εμφανιζόταν πλέον και ως πολιτευτής με φανερές πολιτικές φιλοδοξίες.

Ο Ευστρατιάδης που υπήρξε ο βασικός εμψυχωτής και ηγέτης της κίνησης των αδιαλλάκτων δεν ήταν μια τυχαία προσωπικότητα του αντιβενιζελισμού. Δικηγόρος, καταγόμενος από το Μανταμάδο Λέσβου, ανέλαβε την ιδιοκτησία της δημοφιλούς σατιρικής εφημερίδας *ΣΚΡΙΠ* ήδη από το 1903. Εκλέχθηκε βουλευτής με τους Εθνικόφρονες το 1915 και ήταν ένας από τους ηγέτες της *Ηνωμένης Αντιπολίτευσης,* με την οποία εκλέχθηκε ως ανεξάρτητος βουλευτής το 1920. Παραμερίστηκε από τον Γούναρη και δεν έλαβε κανένα κυβερνητικό αξίωμα, αλλά συνέχισε να στηρίζει το συγκρότημα των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων προσπαθώντας να εμποδίσει την επιστροφή των βενιζελικών στην εξουσία. Είχε τόσο ισχυρή επιρροή στον αντιβενιζελικό χώρο, ώστε εκλέχθηκε ένα από τα τρία μέλη της Συνταγματικής Επιτροπής πριν το Δημοψήφισμα του 1924. Υπάρχουν ενδείξεις ότι ο Ευστρατιάδης εποφθαλμιούσε ακόμη και τη γενική αρχηγεία του αντιβενιζελισμού, όμως δεν διέθετε το απαραίτητο γόητρο στους υπολοίπους πολιτευτές ώστε να στηριχθούν οι αρχηγικές τους τάσεις, ούτε είχε οικονομικές δυνατότητες.[1481]

Ο λεγόμενος αδιάλλακτος αντιβενιζελισμός[1482] δεν έκανε διάκριση μεταξύ των Δημοκρατικών του Παπαναστασίου και των υπολοίπων κομμάτων του βενιζελισμού (Καφαντάρης, Μιχαλακόπουλος, Σοφούλης), αλλά κήρυττε τον αδιάλλακτο αγώνα εναντίον

[1479] Όλη η συνέντευξη του Γεώργιου σε *Χρόνος, 9.8.1924.*

[1480] *ΣΚΡΙΠ, 27.10.1924.*

[1481] *Ελεύθερος Λόγος, 7.7.1924*.

[1482] Για ένα ακριβή ορισμό των αδιαλλάκτων αντιβενιζελικών, βλ. *Απογευματινή, 8.5.1924.*

όλων.[1483] Επίσης θεωρούσε συλλήβδην τον βενιζελισμό ως προάγγελο και έμμεσο εμψυχωτή του επελαύνοντα κομμουνισμού,[1484] διαφθορέα της συνείδησης των πολιτών που στράφηκαν προς τον εύκολο πλουτισμό και την απόλαυση.[1485] Οι αδιάλλακτοι με τη φορτισμένη ρητορική τους και τις σκληρές επιθέσεις τους από τις στήλες των εφημερίδων που τους στήριζαν, στόχευαν καθαρά στην άλωση των Ελευθεροφρόνων. Στους πρώτους μήνες μετά το δημοψήφισμα υπήρχε διάχυτη η αντίληψη ότι το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων και ο Μεταξάς προσωπικά έχανε έδαφος στις προτιμήσεις των υποστηρικτών του αντιβενιζελισμού, ενώ προβαλλόταν ο Κωνσταντίνος Αγγελόπουλος ως το πρόσωπο που συγκέντρωνε την προτίμηση των αδιαλλάκτων εντός του κόμματος.[1486]

Ο αδιάλλακτος αντιβενιζελικός Τύπος ανακύκλωνε φήμες[1487] για δημιουργία πυρήνα αδιαλλάκτων εντός του κόμματος των Ελευθεροφρόνων, ενώ καλούσε ανοιχτά τον Αγγελόπουλο να αποσκιρτήσει.[1488] Υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι οι φήμες αυτές ήταν βάσιμες. Καθώς ο Μεταξάς βρισκόταν σε περιοδεία διαφώτισης στην Δυτική Πελοπόννησο για την πολιτική του *«εντός πλαισίου»*, στην Αθήνα είχε εξυφανθεί μια συνομωσία μεταξύ των σημαντικότερων υποστηρικτών του (Αγγελόπουλος, Σπετσιώτης, Μπούμπουλης)[1489] που ήταν αντίθετοι με την αναγνώριση της Αβασίλευτης. Ασφαλώς δεν ήταν τυχαίο ότι ο Αγγελόπουλος αρθρογράφησε στον αδιάλλακτο *Χρόνο* του Ιωάννη Διάκου,[1490] σε εποχή που ο τελευταίος καθύβριζε τον Μεταξά σχεδόν καθημερινά. Την ίδια εποχή ο Διάκος ενημέρωσε τους αναγνώστες του ότι στήριζε πολιτικά τον Αγγελόπουλο, προφανώς με μια προοπτική να διαδεχθεί τον Μεταξά στους Ελευθερόφρονες.[1491] Τελικά όμως οι συνωμότες δεν εκδηλώθηκαν, είτε γιατί δίσταζαν να αντιπαρατεθούν με τον αρχηγό τους του οποίου γνώριζαν τις ικανότητες και την αποφασιστικότητα, είτε γιατί είχαν σοβαρή έλλειψη χρημάτων για ένα τέτοιο εγχείρημα.[1492]

Αλλά τα εσωκομματικά προβλήματα του Μεταξά δεν περιορίζονταν στην Αθήνα καθώς του έρχονταν συνεχώς νέα από πολλές επαρχίες (Θεσσαλονίκη, Καλαμάτα, Αργοστόλι) για πολιτευτές του κόμματός του που τον κατηγορούσαν για την πολιτική του πλαισίου, ή για άλλους που είχαν ήδη αποσχιστεί (Λέφας στη Θεσσαλονίκη). Ο ισχυρός αντιβενιζελικός πολιτευτής της Λακωνίας Δημήτριος Πετρακάκος, πολιτικός επίγονος του Νικόλαου Δημητρακόπουλου, αποχώρησε από τους Ελευθερόφρονες θεωρώντας ότι προδόθηκε από την ενδοτική στάση του Μεταξά.[1493] Αλλά και ο ίδιος ο Μεταξάς στις συχνές περιοδείες του αμέσως μετά την αναγνώριση της Αβασίλευτου, καταλάβαινε ότι είχε επέλθει μια σοβαρή κάμψη στη δημοτικότητά του. Στις δηλώσεις του στην Πάτρα αναγνώριζε πως οι θέσεις του δυσαρεστούσαν το πολιτικό του ακροατήριο, αλλά ήταν οι μόνες ορθές για το καλό του τόπου, ενώ υπενθύμιζε ότι και στην περίπτωση της Μικρασιατικής Εκστρατείας ήταν ο

[1483] *Απογευματινή, 23.7.1924.*
[1484] *ΣΚΡΙΠ, 19.2.1925.*
[1485] *Χρόνος, 27.7.1924*, άρθρο: «Διά τον αντιβενιζελικόν Αγώνα», το ιδεολογικό μανιφέστο των αδιαλλάκτων.
[1486] *Καθημερινή, 16.5.1924.* Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Βοκοτόπουλου προς Στρέιτ, 19 Νοεμβρίου 1924.
[1487] Ενδεικτικά *Βραδυνή, 17.5.1924.*
[1488] *Απογευματινή, 5.6.1924.*
[1489] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 3ης Ιουνίου 1924, σ. 330.
[1490] Κωνσταντίνος Αγγελόπουλος, «Η οικονομική κατάσταση του Κράτους», *Χρόνος, 6.7.1924*.
[1491] *Χρόνος, 9.7.1924.*
[1492] *«Πιστοποίησις απιστίας φίλων. Αλλά ραδιουργίαι των απέτυχον. Δεν ηδυνήθησαν να με ρίψωσιν. Δεν τολμώσι. Αγγελόπουλος; Σπετσιώτης; Και Μπούμπουλης;»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 27ης Μαΐου 1924. σ. 329.
[1493] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 39, επιστολή Πετρακάκου προς Στρέιτ, 25 Δεκεμβρίου 1924.

μόνος που την αποδοκίμασε και τελικά δικαιώθηκε από τα γεγονότα.[1494] Οι αντιδράσεις όμως δεν μειώνονταν καθώς αρκετοί παλαιοί υποστηρικτές του διαμαρτύρονταν ακόμη και δημοσίως εναντίον του,[1495] κάποιες φορές και εκτός των ορίων ευπρέπειας.[1496] Ταυτόχρονα οι Ελευθερόφρονες αντιμετώπιζαν πολύ σοβαρό πρόβλημα χρηματοδότησης[1497] και η όλη κατάσταση έμοιαζε μη αναστρέψιμη σε σημείο ο Μεταξάς στο *Ημερολόγιό* του να καταγράφει σκέψεις για παραίτηση από την πολιτική.[1498]

Η παρατεταμένη πολιτική εσωστρέφεια των Ελευθεροφρόνων και η φανερή αδράνεια του ΛΚ απέναντι στις εξελίξεις,[1499] διαμόρφωσε σταδιακά εντός του αντιβενιζελικού χώρου ένα τρίτο διακριτό πολιτικό πόλο των λεγόμενων *«αδιαλλάκτων»* με βασικούς συντελεστές τη *Μακεδονική Ομάδα* του Γεώργιου Μπούσιου, ανεξάρτητους αντιβενιζελικούς πολιτευτές όπως οι Περικλής Ι. Αργυρόπουλος, Δημήτριος Βοκοτόπουλος,[1500] Φώτιος Μοσχούλας και τον Γρηγόρη Ευστρατιάδη, εκδότη και διευθυντή του *ΣΚΡΙΠ*.[1501] Αν και η πολιτική επιρροή τους ήταν μικρή και όχι πανελλαδικής εμβέλειας, ο πόλος των αδιαλλάκτων επηρέασε αποφασιστικά τον αντιβενιζελισμό σε όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου, ενώ βρισκόταν σε συνεχή συνεννόηση και κάποιες φορές σε συνεργασία με μια μεγάλη ομάδα στελεχών και ισχυρών πολιτευτών του ΛΚ.

Ήδη από την επομένη του δημοψηφίσματος οι πλέον αδιάλλακτες αντιβενιζελικές εφημερίδες *Απογευματινή* και *ΣΚΡΙΠ* δημοσίευαν λιβέλους κατά του Μεταξά για τον καιροσκοπισμό που επέδειξε κατά τη Μικρασιατική Εκστρατεία,[1502] για την άρνησή του να αναλάβει την αρχιστρατηγία του εκστρατευτικού Σώματος όταν του έγινε η σχετική πρόταση από τον Γούναρη[1503] και την συνέργειά του στην εκτέλεση των *Έξι*.[1504] Επίσης κατηγορούσαν τον Μεταξά για την φυγή του στο εξωτερικό μετά το αποτυχημένο κίνημα Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου, από όπου έβλεπε με ασφάλεια τις διώξεις των στελεχών των Ελευθεροφρόνων, χωρίς να μείνει και να συμμεριστεί την τύχη τους. Τη στάση αυτή την αντιπαράβαλαν με την στάση των *Έξι* που δεν δραπέτευσαν στο εξωτερικό αλλά έμειναν στην Ελλάδα για να λογοδοτήσουν παρά το γεγονός ότι γνώριζαν ότι διέτρεχαν τον έσχατο

[1494] *Καθημερινή, 7.5.1924*.

[1495] *ΣΚΡΙΠ, 26.5.1924*, όπου διαμαρτυρίες υποστηρικτών των Ελευθεροφρόνων από την Πάτρα που είχε επισκεφθεί ο Μεταξάς.

[1496] Ο δικηγόρος Ευστάθιος Ζουλούμης από την Πάτρα οικτίρει τον εαυτό του για τους πολιτικούς του αγώνες με μόνο τελικό σκοπό την ανάρρηση της *«πλαδαρής γαστέρας και της άδειας κεφαλής του τέως αρχηγού του Ιωάννη Μεταξά»*!, βλ. *Ελεύθερος Λόγος, 4.5.1924*.

[1497] Ενδεικτικά δείγματα των σημειώσεων του *Ημερολογίου*: *«Βράδυ Άγγελος Κανελλόπουλος»* (21-9-1924) – *«Κάποια τακτοποίησις εις κόμμα. Αλλά φοβερά αχρηματία» (30-9-1924) – «Νευρικός και απογοητευμένος. Από Άγγελον 4 χιλ. δάνειον. Να ευρίσκετο μία καλή διέξοδος δι' εμέ από αυτήν την κόλασιν!»* (1-10-1924).

[1498] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 8ης Σεπτεμβρίου 1924, σ. 348.

[1499] Σε πολλά ζητήματα τρέχουσας πολιτικής που ανέκυπταν, ο Τσαλδάρης κατά την προσφιλή του τακτική απέφευγε να τοποθετηθεί, ενώ τηρούσε σιγή ιχθύος και για τις πολιτικές εξελίξεις στον ευρύτερο αντιβενιζελικό χώρο, βλ. *Απογευματινή, 30.7.1924.*

[1500] Ο Δημήτριος Βοτόπουλος επιφανής νομικός από την Σύρο, είχε εκτεθεί με εκτεταμένη αρθρογραφία του στον Τύπο υπέρ των Κεντρικών Αυτοκρατοριών κατά τον εθνικό Διχασμό και είχε συμμετάσχει στην κυβέρνηση Νικόλαου Καλογερόπουλου το 1916 ως υπουργός Δικαιοσύνης, βλ. Ζαβιτσιάνος, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 176.

[1501] Η ακριβής στελεχιακή δομή των Αδιαλλάκτων στην επιστολή Βοκοτόπουλου προς Στρέιτ για την αρχηγία του αντιβενιζελισμού, σε: Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Βοκοτόπουλου προς Στρέιτ, 19 Νοεμβρίου 1924.

[1502] *Απογευματινή, 10.5.1924*.

[1503] *Απογευματινή, 16.5.1924.*

[1504] *Απογευματινή, 14.5.1924*, άρθρο: «Οι θέσαντες τα φυσίγγια στα όπλα του εκτελεστικού αποσπάσματος»· Απογευματινή, *8.6.1924*, άρθρο: «Ωδήγησεν στον τάφον τους αντιπάλους του».

κίνδυνο.[1505] Κυρίως όμως τον κατηγορούσαν ως προδότη του αντιβενιζελισμού λόγω των μυστικών του συνεννοήσεων με τον Παπαναστασίου[1506] που είχαν γίνει τόσο πριν όσο και μετά το Δημοψήφισμα και την πρόθεσή του οι Ελευθερόφρονες να πολιτευτούν εντός του νέου πολιτειακού πλαισίου σε αγαστή συνεργασία με τον Βενιζελισμό.[1507] Ο Διάκος με πύρινα πρωτοσέλιδα άρθρα του επεσήμανε την σοβαρή αντίφαση του Μεταξά να μεταβληθεί από επικεφαλής των αδιαλλάκτων σε υβριστή τους.[1508]

Βασικοί αρθρογράφοι των επιθέσεων αυτών υπήρξαν ο Ιωάννης Διάκος της εφημερίδας *Χρόνος,* ο Περικλής Ι. Αργυρόπουλος και ο Γρηγόρης Ευστρατιάδης στο *ΣΚΡΙΠ*. Σε ένα άρθρο του κατά του Μεταξά, ο Αργυρόπουλος κατηγόρησε τον Λυκούργο Τσουκαλά για υποχωρητικότητα έναντι του Παπαναστασίου όταν διεξάγονταν οι διαπραγματεύσεις για το δημοψήφισμα. Ο Τσουκαλάς απάντησε με ένα οξύ άρθρο, υποδεικνύοντας που οδήγησε η αδιαλλαξία τον *Συνταγματικό* κόσμο.[1509] Το επεισόδιο αυτό καταδεικνύει την ασταμάτητη περιδίνηση στην οποία είχε υπεισέλθει ο αντιβενιζελισμός καθώς οι δύο πολιτευτές είχαν υπηρετήσει στο ίδιο Όπλο, ήταν επιστήθιοι φίλοι και είχαν συνεργαστεί στενά την περίοδο 1902-1909 σε πολλά ζητήματα που αφορούσαν το Ναυτικό.[1510] Ο Μεταξάς αρχικά δεν απάντησε αντιλαμβανόμενος ότι μόνο θα ζημιωνόταν από έναν τέτοιο διάλογο, αλλά σύντομα έχασε την ψυχραιμία του και άρχισε να απαντά μέσω ιδιαίτερα επιθετικών άρθρων του στην *Πολιτεία*. Επίσης, δήλωσε ότι η αδιαλλαξία των Διάκου και Ευστρατιάδη και η δημόσια ρητορική τους ματαίωσε την επαναφορά των αποτάκτων που είχε συμφωνήσει με τον Παπαναστασίου.[1511] Σε κάποια από τις απαντήσεις του που δημοσιεύτηκε στην *Καθημερινή* χαρακτήρισε ως *σαπρία* συλλήβδην όλους τους *«δήθεν αδιαλλάκτους»* από την οποία ο αντιβενιζελισμός πρέπει να καθαρθεί.[1512] Επίσης ο Μεταξάς για να επιτεθεί στον *Χρόνο*, έδωσε στη δημοσιότητα επιστολή του Διάκου που ζητούσε ικανοποίηση και συμφιλίωση, αλλιώς θα ξεκινούσε την πολεμική εναντίον του.[1513] Ο αδιάλλακτος αντιβενιζελικός Τύπος συνέχισε τις προσωπικές επιθέσεις εναντίον του Μεταξά με ένταση σε όλο το δεύτερο εξάμηνο του 1924, με δεκάδες υβριστικά δημοσιεύματα στα οποία τον χαρακτήριζε *«άτιμο»*, *«ανέντιμο»*, *«πρώην πολιτικό αρχηγό»*,[1514] *«ηττοπαθή»*,[1515] *«αφελή»*, *«ραμπαγά»*[1516] και *«Ιούδα που πήρε τριάντα αργύρια»*.[1517]

Εκτός όμως των επιθέσεων κατά του Μεταξά οι αδιάλλακτοι τηρούσαν αποστάσεις και από την ηγεσία του ΛΚ την οποία δεν θεωρούσαν κατάλληλη[1518] και την οποία κατηγορούσαν ευθέως για ανικανότητα,[1519] λιποψυχία και αδυναμία να εμπνεύσει τον αντιβενιζελικό

[1505] *ΣΚΡΙΠ, 10.9.1924*, άρθρο Αντώνη Λιβιεράτου.
[1506] *Απογευματινή, 18.5.1924*, άρθρο Περικλή Αργυρόπουλου.
[1507] *Απογευματινή, 20.5.1924*, άρθρο Περικλή Αργυρόπουλου. *Χρόνος, 4.7.1924.*
[1508] Ενδεικτικά, Διάκος Ι. «Η Αδιαλλαξία», *Χρόνος*, *10.7.1924*.
[1509] *Απογευματινή, 15.5.1924.*
[1510] Παναγιώτης Φουράκης, *Περικλής Αργυρόπουλος ο θεμελιωτής της ναυτικής ισχύος*, Ταλώς, Αθήνα 2008.
[1511] *Νέα Ημέρα, 7.5.1924.*
[1512] *Καθημερινή. 8.6.1924.*
[1513] Όλη η επιστολή σε: *Χρόνος, 6.8.1924.*
[1514] *Απογευματινή, 8.5.1924· Χρόνος, 2.7.1924.*
[1515] *ΣΚΡΙΠ, 27.5.1924.*
[1516] *Χρόνος, 5.7.1924*, άρθρο: «Ο Ραμπαγάς».
[1517] *Απογευματινή, 5.6.1924.*
[1518] *ΣΚΡΙΠ, 28.5.1924.*
[1519] *ΣΚΡΙΠ, 2.5.1924.*

κόσμο.[1520] Το μεγάλο μειονέκτημα του ΛΚ ήταν οι πολιτικές ευθύνες στην αποτυχημένη διαχείριση της Μικρασιατικής Εκστρατείας, οι οποίες στην συνείδηση πολλών αντιβενιζελικών[1521] καταγράφονταν στο παθητικό της ιστορίας της παράταξης.[1522] Η ηγεσία του ΛΚ προσπάθησε να προσεταιριστεί τον χώρο των αδιαλλάκτων στο δεύτερο εξάμηνο του 1924, με τον Αθανάσιο Αργυρό να καλεί δημοσίως μέσω του *ΣΚΡΙΠ* τους αρχηγούς του να ενταχθούν στο ΛΚ ώστε να ενοποιηθεί πολιτικά ο αντιβενιζελισμός.[1523] Η λογική του Αργυρού ήταν απλή: αν όλοι οι υπόλοιποι ενοποιούνταν σε έναν ενιαίο αντιβενιζελικό φορέα, οι Ελευθερόφρονες θα εξαναγκάζονταν επίσης να προσχωρήσουν, ή θα αντιμετώπιζαν την πιθανότητα να αφανιστούν πολιτικά.[1524] Από τις δημόσιες απαντήσεις που έλαβε ο Αργυρός, φαίνεται ότι οι αδιάλλακτοι δεν ήταν αντίθετοι σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο, αλλά είχαν αντιρρήσεις για το πρόσωπο του Τσαλδάρη τον οποίο θεωρούσαν ακατάλληλο για την αρχηγία του αντιβενιζελισμού λόγω της μετριοπάθειάς του.[1525] Προφανώς όμως απέβλεπαν σε μια πιθανή σύγκλιση με το ΛΚ ως ένωση ισότιμων εταίρων και σε καμία περίπτωση δεν ήθελαν να αφομοιωθούν από τον μεγαλύτερο σχηματισμό, αλλά να εξυπηρετήσουν τις πολιτικές φιλοδοξίες τους.

2β. Η ιδεολογία των αδιαλλάκτων

Οι αδιάλλακτοι προσπάθησαν να προσδώσουν στον αντιβενιζελισμό ένα θετικό πολιτικό περιεχόμενο και να αποσείσουν την κατηγορία τόσο των βενιζελικών όσο και του Μεταξά ότι ο αντιβενιζελισμός σε τελική ανάλυση ήταν μόνο μια στείρα άρνηση του μεγάλου του αντιπάλου. *«Αποτελούμεν Θέσιν»* ήταν μια βασική τους διακήρυξη,[1526] ενώ ο Μπούσιος υποστήριζε ότι ο αντιβενιζελικός αγώνας ήταν θετικός αγώνας μιας ιδεολογίας εναντίον ενός συστήματος με σκοπό την πολιτική ελευθερία και αυτοδιάθεση του λαού.[1527] Ο αντιβενιζελικός αγώνας ήταν ενάντια της φαυλότητας του βενιζελικού δημοσίου, των αβάσταχτων φόρων που επιβάλλονταν για να το συντηρήσουν, κατά της κοινωνικής αποσύνθεσης και της εξαχρείωσης που οδηγεί τα άτομα και τις ομάδες της κοινωνίας.[1528]

Η ιδεολογία των αδιαλλάκτων όπως αυτή κωδικοποιήθηκε από τους ίδιους, ήταν η εθνικοφροσύνη, ο συντηρητισμός και η επιδίωξη των εθνικών στόχων χωρίς τη βενιζελική *χαρτοπαικτική* τακτική.[1529] Οι αδιάλλακτοι θεωρούσαν ως βασική προϋπόθεση για να θεωρηθεί κάποιος αντιβενιζελικός η μη αναγνώριση από τον ίδιο του αβασίλευτου πολιτεύματος.[1530] Η δημιουργία ενός οργανωμένου Κράτους, αυτοτελούς και ισχυρού, ώστε να οδηγηθεί η Ελλάδα στην πρόοδο και την θεραπεία των κακώς κειμένων. Η εσωτερική πρόοδος πρέπει να επιτευχθεί με χρηστό και ηθικό τρόπο και όχι απότομα με την εισδοχή ξένων μεθόδων, ηθών και εθίμων, ή από πρόσωπα τυχάρπαστα και τυχοδιωκτικά. Η

[1520] *ΣΚΡΙΠ, 7.5.1924*, άρθρο: «Αρχηγοί χωρίς οπαδούς».
[1521] Το παραδέχεται ακόμη και ο Αθανάσιος Αργυρός με ανοιχτή επιστολή του που δημοσιεύτηκε, βλ. *ΣΚΡΙΠ, 31.8.1924.*
[1522] *Απογευματινή, 30.7.1924.*
[1523] *ΣΚΡΙΠ, 1.9.1924*
[1524] *ΣΚΡΙΠ, 31.8.1924.*
[1525] *ΣΚΡΙΠ, 3 & 4.9.1924.*
[1526] *Χρόνος, 27.7.1924*, άρθρο: «Διά τον αντιβενιζελικόν Αγώνα», όπου το ιδεολογικό μανιφέστο των αδιαλλάκτων.
[1527] Γεώργιος Μπούσιος, «Το πλαίσιον του Βενιζελισμού», *Χρόνος, 29.8.1924.*
[1528] Στο ίδιο.
[1529] *Χρόνος, 27.7.1924*, άρθρο: «Διά τον αντιβενιζελικόν Αγώνα», όπου το ιδεολογικό μανιφέστο των αδιαλλάκτων.
[1530] *Χρόνος, 4.8.1924.*

ιδεολογία του αδιάλλακτου αντιβενιζελισμού πρότεινε την αλληλεγγύη των τάξεων ως αντίπαλο δέος στην μαρξιστική πάλη και τόνιζε ότι για την δημιουργία ενός πετυχημένου και λειτουργικού κράτους όλοι οι δημόσιοι υπάλληλοι έπρεπε να περιοριστούν αυστηρά στα καθήκοντα τους, απέχοντας από κάθε πολιτική ανάμειξη. Τέλος η ιδεολογία των αδιαλλάκτων πρέσβευε την αυστηρή υπακοή όλων των πολιτών στους νόμους και την εθνική ανεξαρτησία έναντι κάθε εξωτερικής επέμβασης.[1531]

Η δύναμη των αδιαλλάκτων εδραζόταν στην πληθωρική εκπροσώπηση των απόψεων τους στον ημερήσιο Τύπο, καθώς εκτός του *ΣΚΡΙΠ*, τις απόψεις τους εκπροσωπούσαν η *Αθηναϊκή*, η *Απογευματινή, ο Χρόνος* και το *Φως* στη Β. Ελλάδα. Είναι πάντως επίσης γεγονός ότι η κυκλοφορία των εφημερίδων των αδιαλλάκτων ήταν χαμηλή, ενδεικτική της πολιτικής επιρροής τους, αν και το *ΣΚΡΙΠ* για όλο το 1924 είχε ημερήσια κυκλοφορία 10.000 φύλλα σε Αθήνα και Πειραιά ίση περίπου με την *Πολιτεία* (12.000 φύλλα) και την *Καθημερινή* (11.000 φύλλα).[1532] Επίσης οι ηγέτες των αδιαλλάκτων ήταν υπέρμαχοι συντηρητικών απόψεων σε όλα τους τομείς της δημόσιας ζωής (π.χ. Παιδεία, Δικαιοσύνη), στο γλωσσικό ζήτημα αλλά και στα κοινωνικά ζητήματα. Ήταν επίσης αναφανδόν υπέρ των οπαδών του Παλαιού Ημερολογίου, ενώ ο Ευστρατιάδης είχε γράψει την μελέτη *«Η Πραγματική Αλήθεια περί του Εκκλησιαστικού Ημερολογίου»*, που δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στο *ΣΚΡΙΠ* τον Μάρτιο του 1928. Αναμφίβολα η κίνηση των αδιαλλάκτων ενισχύθηκε συγκυριακά από την θολή κατάσταση στον αντιβενιζελικό χώρο, καθώς τα μεγάλα κόμματα του χώρου δεν διέθεταν κοινοβουλευτική εκπροσώπηση, ενώ ταλανίζονταν από εσωστρέφεια και αχρηματία.

Το πολιτικό σχέδιο των αδιαλλάκτων ήταν η πολιτική ενοποίηση όλων των κομμάτων και οργανισμών του αντιβενιζελισμού σε μια ενιαία πολιτική κίνηση με κοινή ιδεολογία το Στέμμα, την δικαίωση των *Έξι* και την αδιάλλακτη κάθετη αντίθεση στον βενιζελισμό και τη στρατοκρατία.[1533] Ο πυρήνας της νέας προσπάθειας θα ήταν νέοι αντιβενιζελικοί άφθαρτοι πολιτικοί, καθώς και παλαιοί τίμιοι αντιβενιζελικοί που ήταν πλέον ασύντακτοι. Στην κίνηση αυτή θα μπορούσε να συμμετάσχει το ΛΚ λόγω των ιστορικών του αντιβενιζελικών περγαμηνών, όλα τα μαχητικά στελέχη των Ελευθεροφρόνων, αλλά όχι ο ίδιος ο Μεταξάς. Οι αδιάλλακτοι έθεταν με έμφαση το ζήτημα της έλλειψης ηγετών στον αντιβενιζελισμό υπονοώντας ασφαλώς τους Μεταξά και Τσαλδάρη τους οποίους δεν αναγνώριζε ως αρχηγούς περιοπής.[1534]

Επίσης οι αδιάλλακτοι υποστήριζαν ότι τα προσωποπαγή κόμματα είχαν αποτύχει και πρότειναν ο αγώνας να διεξαχθεί πλέον από μια συλλογική ηγεσία κατά το επιτυχές προηγούμενο των εκλογών του 1920.[1535] Η φιλοδοξία των αδιαλλάκτων ήταν με αυτόν τον έμμεσο τρόπο να αποσπάσουν την αρχηγεία του αντιβενιζελικού χώρου περιορίζοντας τα δύο μεγάλα του κόμματα σε απλές συνιστώσες του.[1536] Το αντιστάθμισμα προς την ηγεσία του ΛΚ για να συμμετάσχει στον νέο σχήμα ήταν η άφεση αμαρτιών για τα πολιτικά λάθη

[1531] *ΣΚΡΙΠ, 27.7.1924.*
[1532] F.O. 371/9892, *Circulation of Athens press Organs*, 5 Νοεμβρίου 1924, C 17721.
[1533] *ΣΚΡΙΠ, 10.5.1924.*
[1534] *Χρόνος, 27.7.1924*, άρθρο: «Διά τον αντιβενιζελικόν Αγώνα», όπου το ιδεολογικό μανιφέστο των αδιαλλάκτων.
[1535] Στο ίδιο.
[1536] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Βοκοτόπουλου προς Στρέιτ, 19 Νοεμβρίου 1924.

του παρελθόντος, αφού τα νέα στελέχη που θα προβάλλονταν, θα αποτελούσαν ένα είδος *«κουζίνας εκκαθαρίσεων»* για όσα παλαιότερα στελέχη είχαν φθαρεί στη συνείδηση του κόσμου.[1537] Και αυτό γιατί οι αδιάλλακτοι θεωρούσαν όλους τους πολιτευτές της διετίας 1920-1922 ως παθητικό και ως υπεύθυνους εν ολίγοις για την καταστροφή που συντελέστηκε.[1538] Τέλος για τον αρχηγό του συνόλου του αντιβενιζελισμού που έπρεπε να αναδειχθεί σε ύστερο χρόνο, πρότειναν να διεξαχθούν εσωκομματικές εκλογές στη βάση ώστε να αναδειχθεί ένας λαοπρόβλητος αρχηγός και όχι αρχηγοί μέσω συμμαχιών πολιτευτών.[1539]

2γ. Η δημιουργία της *Επιτροπής διεξαγωγής αντιβενιζελικού Αγώνος* από τους αδιάλλακτους και η κλήση Στρέιτ για την γενική αρχηγία (27 Ιουλίου – 2 Νοεμβρίου 1924)

Προς επίτευξη της ενοποίησης του αντιβενιζελισμού, από τις πρώτες ημέρες του Ιουλίου ξεκίνησαν μια προσπάθεια προσέλκυσης υποστηρικτών από όλο το φάσμα του αντιβενιζελισμού μέσω αποστολής ενός φυλλαδίου που κωδικοποιούσε την ιδεολογία του αντιβενιζελισμού ως θέση και όχι ως αντίδραση όπως την περιέγραψε ο Μεταξάς, ζητώντας από τους πολίτες να στηρίξουν την προσπάθεια.[1540] Αυθημερόν ιδρύθηκαν και γραφεία για τη νέα κίνηση στην οδό Πατησίων. Στις 27 Ιουλίου 1924 ο πόλος των αδιαλλάκτων αποπειράθηκε να οργανωθεί σε πολιτική κίνηση εκλέγοντας μια *«επιτροπή διεξαγωγής του αντιβενιζελικού αγώνος»* με μέλη τους Νικόλαο Γερακάρη, Στέφανο Σακελλαριάδη, Ξενοφώντα Μαυρομάτη, Γεώργιο Μπούσιο, Περικλή Ι. Αργυρόπουλο και Γρηγόριο Ευστρατιάδη.[1541] Η επιτροπή αυτή προέβη στη δημοσίευση ενός ιδεολογικού μανιφέστου που συμπύκνωνε όλη την αντιβενιζελική ιδεολογία την οποία θα προάσπιζε και θα προήγαγε ο υπό ίδρυση φορέας.[1542] Αν και υποτίθεται ότι ο κυρίαρχος σκοπός της νέας κίνησης ήταν η συνένωση όλων των κομμάτων του αντιβενιζελισμού, αντιμετωπίστηκε με μεγάλη επιφυλακτικότητα από τους Τσαλδάρη και Μεταξά που καταλάβαιναν ότι η κίνηση εμμέσως υπονόμευε τόσο τα κόμματά τους όσο και τους ίδιους ως πολιτικούς αρχηγούς.[1543] Ο Τσαλδάρης φέρεται να είπε στον Ευστρατιάδη ότι δεν μπορούσε να συμμετάσχει στην Επιτροπή καθώς κάτι τέτοιο θα μείωνε το κύρος του ως πολιτικού αρχηγού.[1544] Ο Πεσματζόγλου από τους Ελευθερόφρονες φαίνεται ότι συζήτησε μυστικά από τον αρχηγό του την πιθανότητα σύμπλευσης του κόμματός του με την επιτροπή των αδιαλλάκτων, αλλά όταν ο Μεταξάς έμαθε τις επαφές, προειδοποίησε ότι θα τον διαγράψει από το κόμμα αν συνέχιζε.[1545]

Βασική προτεραιότητα των αδιαλλάκτων ήταν η επιλογή μιας ισχυρής αντιβενιζελικής προσωπικότητας για να αναλάβει την αρχηγεία της νέας κίνησης. Και αυτό γιατί η εμφάνισή του στο προσκήνιο θα τοποθετούσε ένα αντίπαλο δέος απέναντι στους Τσαλδάρη και

[1537] *Απογευματινή, 30.7.1924*, όπου συνέντευξη Γ. Μπούσιου.
[1538] *Χρόνος, 28.7.1924*, άρθρο: «Ώρα αληθειών».
[1539] *Χρόνος, 27.7.1924*, άρθρο: «Διά τον αντιβενιζελικόν Αγώνα», όπου το ιδεολογικό μανιφέστο των αδιαλλάκτων.
[1540] *ΣΚΡΙΠ, 27.7.1924.*
[1541] *Βραδυνή, 3.11.1924.*
[1542] Όλο το αντιβενιζελικό μανιφέστο της νέας κίνησης σε *Χρόνος*, *27.7.1924*, άρθρο: «Διά τον αντιβενιζελικόν Αγώνα».
[1543] *Βραδυνή, 3.11.1924*· Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Βοκοτόπουλου προς Στρέιτ, 19 Νοεμβρίου 1924.
[1544] Η μαρτυρία προέρχεται από τον ίδιο τον Ευστρατιάδη σε ύστερο χρόνο, βλ. *ΣΚΡΙΠ, 5.11.1926.*
[1545] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 30ης Ιουλίου 1924, σ. 340.

Μεταξά για λογαριασμό της νέας κίνησης. Για το ρόλο αυτό προβλήθηκε από βασιλόφρονες του εξωτερικού ο Γεώργιος Στρέιτ,[1546] που ως παλαιός έμπιστος συνεργάτης του Βασιλιά Κωνσταντίνου είχε στη συνείδηση των αντιβενιζελικών ένα ειδικό βάρος, υπήρξε ένα πολιτικό πρόσωπο με πρωταγωνιστικό ρόλο κατά τον Εθνικό Διχασμό, ενώ ήταν αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι ως προσωπικότητα απολάμβανε διεθνούς κύρους. Ήταν επίσης γνωστό ότι ο Στρέιτ εκείνη την περίοδο αποτελούσε τον βασικό σύμβουλο και συνεργάτη του εξόριστου Γεώργιου και η ανάληψη της αρχηγίας από τον ίδιο θα είχε συμβολικό αλλά και ουσιαστικό χαρακτήρα για όλους τους βασιλόφρονες. Ο Στρέιτ την εποχή εκείνη βρισκόταν αυτοεξόριστος στην Ελβετία οπότε οι σχετικές συνεννοήσεις γίνονταν μετ΄ εμποδίων, ενώ το όνομά του προβλήθηκε έντονα από τον αδιάλλακτο αντιβενιζελικό Τύπο με καθημερινά σχεδόν, πρωτοσέλιδα δημοσιεύματα.[1547] Από ενδείξεις φαίνεται ότι ο Στρέιτ είχε μάλλον προσχωρήσει στον μετριοπαθή αντιβενιζελισμό[1548] και άρα ήταν εντελώς ακατάλληλος λόγω ιδιοσυγκρασίας για τον ρόλο για τον οποίο τον προόριζαν.[1549] Η προβολή του ονόματός του από τους αδιαλλάκτους προκάλεσε την έντονη αντίδραση των βενιζελικών εφημερίδων με συνεχή αρνητικά δημοσιεύματα για τον παρασκηνιακό ρόλο του Στρέιτ την εποχή του Εθνικού Διχασμού.[1550]

Λίγες εβδομάδες μετά την ανακίνηση του ζητήματος, ο Στρέιτ απάντησε σε σχετικό *προβοκατόρικο*[1551] τηλεγράφημα της *Πολιτείας* ότι δεν σκόπευε να αναμιχθεί στα πολιτικά πράγματα της Χώρας καθώς οι περιστάσεις δεν το επέτρεπαν,[1552] αλλά θα συμμετείχε ως απλός στρατιώτης στον αντιβενιζελικό αγώνα όταν θα επέστρεφε στην Ελλάδα.[1553] Ουσιαστικά ο Στρέιτ δεν ήθελε να ηγηθεί των αδιαλλάκτων καθώς κάτι τέτοιο θα τον έστρεφε εναντίον των Τσαλδάρη και Μεταξά με τους οποίους βρισκόταν σε συνεχή επικοινωνία και δεν ήθελε σε καμία περίπτωση να τους ανταγωνιστεί. Ο Μεταξάς πανηγύρισε το άδειασμα Στρέιτ στους αδιαλλάκτους που τους εξέθεσε ανεπανόρθωτα στην κοινή γνώμη.[1554]

Η απάντηση του Στρέιτ απογοήτευσε τους αδιαλλάκτους αλλά κυρίως τους εξέθεσε ανεπανόρθωτα στην αντιβενιζελική κοινή γνώμη, καθώς φάνηκε ότι ανακοίνωσαν το όνομα του χωρίς να έχουν κάνει την παραμικρή επαφή με τον ίδιο.[1555] Η ανακίνηση του ονόματος του Στρέιτ υπήρξε άτυχη στη σύλληψη και εξόφθαλμα πρώιμη και χωρίς να έχουν υπολογιστεί όλα τα δεδομένα, καταδικάζοντας την πρωτοβουλία σε βέβαιη αποτυχία.[1556] Εκτός αυτού μάλλον εξέθεσε και τον ίδιο τον Στρέιτ που βάσει ενδείξεων, αλλά και των μετέπειτα ενεργειών του, είχε πρόθεση να αναμιχθεί στην πολιτική αλλά όχι υπό αυτές τις

[1546] *Ελεύθερος Λόγος, 7.7.1924.*
[1547] Ενδεικτικά, πρωτοσέλιδο στην *Απογευματινή, 7.6.1924.*
[1548] *Φως, 9.7.1924*
[1549] *Απογευματινή, 9.8.1924.*
[1550] *Χρόνος, 9.7.1924*, άρθρο: «Από ποιους και προς ποίον σκοπόν γίνεται πρόωρος ο θόρυβος περί του κ. Στρέιτ».
[1551] *Απογευματινή, 4.8.1924.*
[1552] *Πολιτεία, 2.8.1924.*
[1553] *Απογευματινή, 4.8.1924.*
[1554] *«Γενική θυμηδία διά ζήτημα Στρέιτ. «Σκριπ» και «Χρόνος» αμήχανοι. Ήτο καλά όπως έγινε.*», βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 8ης Σεπτεμβρίου 1924, σ. 348.
[1555] *Χρόνος, 7.7.1924.*
[1556] *Καθημερινή, 8.7.1924.*

συνθήκες και σίγουρα όχι ως επικεφαλής των αδιαλλάκτων.[1557] Ο ίδιος ο Στρέιτ σε επιστολή του στον Βοκοτόπουλο για το ζήτημα, υπογράμμισε ότι αν αναλάμβανε αρχηγός του αντιβενιζελικού αγώνα θα εξέθετε τον Γεώργιο έναντι των Μεγάλων Δυνάμεων.[1558] Επίσης φάνηκε ότι οι κινήσεις των αδιαλλάκτων ήταν πρόχειρες χωρίς να έχει προηγηθεί η παραμικρή προεργασία ή περίσκεψη, ενώ απορία προκαλεί το γεγονός ότι σκόπευαν να ορίσουν αρχηγό κάποιον με τον οποίο δεν είχαν έρθει σε καμία επαφή ώστε να γνωρίζουν τις απόψεις του για τον αγώνα.

Στις 2 Νοεμβρίου 1924 συγκλήθηκε από την προσωρινή επιτροπή αντιβενιζελικού αγώνα μια γενική συνέλευση όλων των υποστηρικτών του αντιβενιζελισμού, όπου εγκρίθηκε η προσπάθεια πολιτικής του ανασύνταξης. Για τον σκοπό αυτό εκλέχθηκε νέα επιτροπή αποτελούμενη από τους Παναγή Τσαλδάρη, Κωνσταντίνο Αγγελόπουλο, Γεώργιο Στρέιτ, Γεώργιο Μπούσιο, Περικλή Ι. Αργυρόπουλο και Γρηγόριο Ευστρατιάδη. Οι πρώτοι τρεις που εκλέχθηκαν ερήμην τους αρνήθηκαν να συμμετάσχουν, έτσι η επιτροπή παρέμεινε τριμελής εκφράζοντας πλέον μόνο τους αδιάλλακτους.[1559] Προφανώς το ΛΚ και οι Ελευθερόφρονες δεν σκόπευαν να δεχθούν ως ισότιμους εταίρους στην εκπροσώπηση του αντιβενιζελισμού, μεμονωμένους πολιτευτές που δεν είχαν αντίστοιχη πολιτική επιρροή στην αντιβενιζελική κοινή γνώμη.

2δ. Λόγοι για την αποτυχία των αδιαλλάκτων να αναλάβουν την ηγεσία του αντιβενιζελικού αγώνα

Ακολούθως η *«επιτροπή του αντιβενιζελικού αγώνος»* προσπάθησε με δημόσιες εκκλήσεις – προσκλήσεις να δημιουργήσει λαϊκούς πολιτικούς συλλόγους στα αστικά κέντρα και στην επαρχία κατά το επιτυχημένο πρότυπο των αντιστοίχων του 1920, ώστε σταδιακά να μετεξελιχθεί σε αυτόνομο πολιτικό κόμμα. Το προσκλητήριο αυτό αφορούσε όλους τους αντιβενιζελικούς και ήταν φανερό ότι εμμέσως στόχευε στον προσεταιρισμό των υποστηρικτών και των πολιτευτών των δύο μεγάλων κομμάτων που προφανώς αποτελούσαν την συντριπτική πλειοψηφία των υποστηρικτών του αντιβενιζελισμού.[1560] Στο πλαίσιο αυτό εντάσσονταν εμπρηστικά δημοσιεύματα που απειλούσαν ακόμη και με αντίποινα *«τους δωσίλογους αξιωματικούς που εκτέλεσαν τους Έξι»*.[1561] Ισχυροί αντιβενιζελικοί πολιτευτές που αποχώρησαν από τους Ελευθερόφρονες, όπως ο Δημήτριος Πετρακάκος, δεν συγκινήθηκαν από τις πρωτοβουλίες των αδιαλλάκτων τις οποίες θεωρούσαν στα όρια της γραφικότητας.[1562] Ομοίως ο Μεταξάς θεωρούσε εντελώς ανυπόληπτη και φαιδρή την προσπάθεια των αδιαλλάκτων που δεν είχε καμία πιθανότητα επιτυχίας.[1563] Αλλά και η ανταπόκριση των αντιβενιζελικών πολιτών στο κάλεσμα αυτό δεν υπήρξε η αναμενόμενη, και αυτό αποδόθηκε από την επιτροπή στην κόπωση του λαού από τις συνεχόμενες πολιτικές αποτυχίες του παρελθόντος για τις οποίες ευθύνονταν αυτονόητα οι Λαϊκοί και οι

[1557] Πχ. Συγχαρητήρια επιστολή στον Μιχαλακόπουλο για τον σχηματισμό της Οικουμενικής Κυβέρνησης, βλ. Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Μιχαλακόπουλου προς Στρέιτ, 18 Δεκεμβρίου 1926.
[1558] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Βοκοτόπουλου προς Στρέιτ, 19 Νοεμβρίου 1924.
[1559] *ΣΚΡΙΠ, 1.1.1924.*
[1560] *ΣΚΡΙΠ, 15.1.1925.*
[1561] *Απογευματινή, 27.1.1925.*
[1562] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 39, επιστολή Πετρακάκου προς Στρέιτ, 25 Δεκεμβρίου 1924.
[1563] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 4ης Νοεμβρίου 1924, σ. 360.

Ελευθερόφρονες.[1564] Τελευταίο χτύπημα στους αδιαλλάκτους υπήρξε η διακοπή της κυκλοφορίας των Χρονικών στις 2 Αυγούστου 1924, λόγω χαμηλής κυκλοφορίας, ενώ ο εκδότης της Διάκος είχε περιέλθει σε άθλια οικονομική κατάσταση.[1565]

Άλλο βασικό μειονέκτημα των αδιαλλάκτων ήταν η απόμακρη και αδιάφορη στάση του Γεώργιου που βρισκόμενος στην Αγγλία τήρησε αυστηρή ουδετερότητα χωρίς να αναμειγνύεται στην ελληνική πολιτική σκηνή. Οι εκπρόσωποί του Στρέιτ και Μάξιμος δεν είχαν επαφές όχι μόνο με τους αδιαλλάκτους, αλλά ούτε καν με τους ηγέτες των μεγάλων αντιβενιζελικών κομμάτων, ενώ ο Γεώργιος δεν έδινε συνεντεύξεις, ούτε εξέδιδε ανακοινώσεις για να αναθερμάνει το ενδιαφέρον των υποστηρικτών του. Αυτό επεσήμανε σε μια αγωνιώδη επιστολή του προς τον Στρέιτ ο Ευστρατιάδης, υπογραμμίζοντας ότι η στάση του Γεώργιου έδειχνε στην ελληνική κοινή γνώμη ότι δεν πίστευε ούτε ο ίδιος στην Παλινόρθωση, αλλά είχε παραιτηθεί και η επιρροή του Στέμματος συνεχώς ξεθώριαζε όλο και περισσότερο.[1566] Το πιο χαρακτηριστικό όλων ήταν ότι οι αδιάλλακτοι αγνοούσαν ακόμη και την διεύθυνση του Γεώργιου στην Αγγλία και προσπαθούσαν να επικοινωνήσουν μαζί του μέσω του Στρέιτ![1567]

Αναμφίβολα οι αδιάλλακτοι αποτελούσαν το ορμητικότερο και πιο εκδηλωτικό κομμάτι του αντιβενιζελισμού με επιρροή κυρίως στην πρωτεύουσα, δεν διέθεταν όμως κομματική οργάνωση σε όλη την Ελλάδα, ούτε τους στήριζαν αξιόλογοι πολιτευτές της επαρχίας, προσόν πολύ βασικό την εποχή εκείνη για ένα κόμμα πανελλαδικής εμβέλειας. Επίσης φαίνεται ότι το πολιτικό κήρυγμα των αδιαλλάκτων δεν έβρισκε καμία απήχηση στη Θεσσαλονίκη και τις Νέες Χώρες.[1568] Καθώς η απήχησή τους δεν ήταν ευρεία, τα δύο μεγάλα κόμματα τους αντιμετώπισαν είτε με αδιαφορία είτε με περιφρόνηση. Ο Δ. Μάξιμος από την Βενετία υπογράμμιζε στον Τσαλδάρη ότι η ρητορική των αδιαλλάκτων ήταν αδιέξοδη και ότι το ΛΚ όφειλε να τηρήσει μια πιο εποικοδομητική αντιπολίτευση για το καλό του τόπου.[1569] Αλλά και ο Γεώργιος από την Αγγλία επέδειξε χαρακτηριστική αδιαφορία για τους αδιάλλακτους, ομοίως και οι βασικοί του εκπρόσωποι όπως ο Στρέιτ δεν έδωσαν συνέχεια στις αγωνιώδεις εκκλήσεις τους για συνεργασία. Ο Στρέιτ στο αρχείο της αλληλογραφίας του έχει μόνο μια επιστολή του Ευστρατιάδη στην οποία φαίνεται ότι δεν απάντησε καν.[1570] Οι Ελευθερόφρονες ήταν αναμενόμενα περισσότερο επικριτικοί και υποτιμητικοί απέναντί τους, αντιδρώντας στην εξύβριση του Μεταξά από τα δημοσιογραφικά τους όργανα, ενώ κατήγγειλαν την πρόθεση των αδιαλλάκτων να οδηγήσουν τον αντιβενιζελισμό σε μια ακόμη αποχή.[1571]

Στις 4 Ιουνίου ξεκίνησε μια δυναμική αντιπαράθεση μεταξύ Μεταξά – Παπαναστασίου με εκατέρωθεν επιθετικές δηλώσεις[1572] μέσω του ημερήσιου Τύπου που φαίνεται ότι

[1564] *ΣΚΡΙΠ, 16.1.1925.*

[1565] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 20ης Σεπτεμβρίου 1924, σ. 351.

[1566] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 39.6, επιστολή Ευστρατιάδη προς Στρέιτ, 20 Μαΐου 1926.

[1567] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Βοκοτόπουλου προς Στρέιτ, 3 Ιανουαρίου 1925.

[1568] *Καθημερινή, 7.8.1924.*

[1569] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α, έγγραφο 2/2, επιστολή Μάξιμου προς Τσαλδάρη, 12 Δεκεμβρίου 1924.

[1570] Σε όλες τις επιστολές που υπάρχουν στο αρχείο του, ο Στρέιτ τηρούσε και αντίγραφα των απαντήσεών του. Από τον Ευστρατιάδη φαίνεται ότι είχε κρατήσει μόνο μια επιστολή χωρίς αντίγραφο απάντησης, βλ. Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 39.6, επιστολή Ευστρατιάδη προς Στρέιτ, 20 Μαΐου 1926.

[1571] *Πολιτεία, 9.7.1925.*

[1572] *Καθημερινή, 5.6.1924· Καθημερινή, 6.6.1924.*

αναστύλωσε το πολιτικό γόητρο του αρχηγού των Ελευθεροφρόνων[1573] και απομάκρυνε το ενδεχόμενο διάσπασης του Κόμματός του. Επίσης στις 25 Ιουνίου, όταν διέρρευσαν οι καταθέσεις στρατιωτικών στην επιτροπή Μαζαράκη για την στρατιωτική συντριβή στη Μικρά Ασία,[1574] προκλήθηκε σάλος στον αντιβενιζελικό Τύπο καθώς πολλοί από τους στρατιωτικούς απέδιδαν σοβαρές ευθύνες στον Πλαστήρα για την κατάρρευση του μετώπου.[1575] Όλες οι αντιβενιζελικές εφημερίδες συντηρούσαν με πρωτοσέλιδα δημοσιεύματα το ζήτημα επί μήνες,[1576] χαρακτηρίζοντας τον Πλαστήρα *«φυγά», «δοσίλογο»* και *«ρίψασπι»* αναγκάζοντας τον ίδιο να προβεί σε απειλητικές δηλώσεις εναντίον τους,[1577] ενώ τον υπερασπίστηκε δημοσίως και ο Κονδύλης,[1578] ο οποίος πάντως δεν είχε γνώση του θέματος αφού ο ίδιος είχε αυτομολήσει στην Κωνσταντινούπολη. Σε εκείνη την κρίσιμη πολιτική συγκυρία για τον ίδιο, ο Μεταξάς κατηγόρησε τον Πλαστήρα ως βασικό υπεύθυνο για την κατάρρευση του Μικρασιατικού μετώπου, σε μια κίνηση ισχυρού συμβολισμού με σκοπό να αναθερμάνει το αντιβενιζελικό του ακροατήριο. Η βαρύτατη αυτή κατηγορία εκτοξεύτηκε σε πρωτοσέλιδη συνέντευξή του που δόθηκε στην *Καθημερινή*, που χαρακτήρισε τον Μεταξά ως *«την σημαντικότερη στρατιωτική αυθεντία των αντιβενιζελικών».*[1579]

Επίσης, οι Ελευθερόφρονες, παρά τις διαλυτικές τάσεις που αρχικά είχαν σημειωθεί στις τάξεις τους και τις προσδοκίες των αντιπάλων τους, διατήρησαν μια υποτυπώδη συνοχή, καθώς η καθαρή θέση του Μεταξά για αναγνώριση της Αβασίλευτης έμοιαζε για αρκετούς η μόνη ρεαλιστική προοπτική. Τόσο οι Λαϊκοί όσο και οι αδιάλλακτοι χρεώνονταν από πολλούς αντιβενιζελικούς την αποτυχημένη αποχή στις εκλογές του 1923 που υπήρξε θανάσιμο πολιτικό λάθος και που μακροπρόθεσμα οδήγησε στην έξωση της Βασιλείας,[1580] αλλά και την αδιάλλακτη στάση του αντιβενιζελισμού έναντι των μετριοπαθών κυβερνήσεων Βενιζέλου και Καφαντάρη που βοήθησε την άνοδο του Παπαναστασίου στην εξουσία. Επίσης, παρά τις αυθαιρεσίες που σημειώθηκαν στο δημοψήφισμα, αυτό έδειξε μια καθαρή ποσοτική υπεροχή της Αβασίλευτης λόγω των προσφύγων, η βασιλική οικογένεια βρισκόταν πλέον στο εξωτερικό και ο ίδιος ο Γεώργιος δεν ανέπτυσσε καμία δραστηριότητα για να αναθερμάνει το κλίμα υπέρ του εκπεσόντος στέμματος, αλλά τηρούσε αυστηρή ουδετερότητα κατά την πάγια προσφιλή του τακτική. Εκτός αυτού, όλοι γνώριζαν ότι δεν υπήρχε η παραμικρή πιθανότητα ο Στρατός που ελεγχόταν από τους βενιζελικούς να

[1573] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 6ης Ιουνίου 1924, σ. 331.

[1574] Κωνσταντίνος Μαζαράκης - Αινιάν, *Έκθεσις ανακριτικής επιτροπής επιχειρήσεων Μικράς Ασίας (Αύγουστος 1922)*, Ερμής, Αθήνα 1976.

[1575] Σύμφωνα με τον Σπυρίδωνος η στρατιωτική διαγωγή του Πλαστήρα και η μη συμμόρφωσή του με τις διαταγές που είχε στις 15 Αυγούστου αποτελεί βαριά παράβαση του στρατιωτικού ποινικού νόμου, βλ. Σπυρίδωνος, ό.π., σ. 253. Την ίδια εικόνα δίνει και ο αυτόπτης μάρτυς της κατάρρευσης της Στρατιάς Μικράς Ασίας Ταγματάρχης Παναγάκος που είχε σταλεί ως σύνδεσμος του Χατζηανέστη στο μέτωπο, βλ. Παναγάκος, ό.π., σ. 636-670. Η σύγχρονη έρευνα του Ταξίαρχου ε.α. Βασίλειου Λουμιώτη έχει αναδείξει με λεπτομέρεια όλες τις προβληματικές πτυχές της δράσης του αποσπάσματος Πλαστήρα κατά την επίθεση του Κεμάλ τον Αύγουστο του 1922, αλλά αποτελεί αντικείμενο πρόσθετης διασταύρωσης η αξιολόγησή τους, βλ. Βασίλειος Λουμιώτης, «Ο Συνταγματάρχης Νικόλαος Πλαστήρας και η Προβληματική Δράση του κατά τη Μικρασιατική Εκστρατεία», ιστολόγιο *Βελισάριος*, https://belisarius21.wordpress.com/2019/04/20/%CE%B7-%CF%80%CF%81%CE%BF/, ημερομηνία ανάκτησης: 6 Δεκεμβρίου 2020.

[1576] *ΣΚΡΙΠ, 23.6.924*, άρθρο: «Πανηγυρικά τα αποκαλυπτήρια των φυγάδων της Μικρασιατικής Εκστρατείας»· *ΣΚΡΙΠ*, *24.6.1924*, άρθρο: «Ο περίφημος "Μαύρος Καβάλλαρης" έσπευδε να φτάση εις Αθήνας».

[1577] *Χρόνος, 2.7.1924.*

[1578] *Χρόνος, 4.7.1924.*

[1579] *Καθημερινή, 25.5.1924.*

[1580] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 39, επιστολή Πετρακάκου προς Στρέιτ, 25 Δεκεμβρίου 1924.

επιτρέψει την Παλινόρθωση, ακόμη και αν η πλειοψηφία το ζητούσε. Τέλος, ο εκσυγχρονιστικός λόγος του Μεταξά στις περιοδείες του ανά την Ελλάδα για τη γεωργική παραγωγή, το εμπόριο, τις συγκοινωνίες και τις υποδομές του κράτους έβρισκε απήχηση όχι μόνο σε μετριοπαθείς αντιβενιζελικούς αλλά και σε ένα περιορισμένο ακροατήριο βενιζελικών που χρέωνε στην ηγεσία του τα αποτελέσματα της πλημμελούς διακυβέρνησης του πρώτου οκταμήνου του 1924.

Άρα η φορτισμένη αντιβενιζελική ρητορική των αδιαλλάκτων έμοιαζε για πολλούς μετριοπαθείς αντιβενιζελικούς αδιέξοδη, ανεπίκαιρη και εν πολλοίς υπεύθυνη για τις πολιτικές ήττες του αντιβενιζελισμού την τελευταία διετία. Παρά τις σκληρές προσωπικές επιθέσεις που δεχόταν, ο Μεταξάς παρέμενε ένας σημαντικός πολιτικός πυλώνας του αντιβενιζελισμού, καθώς διέθετε χρηματοδότηση για το κόμμα του, τον στήριζαν σταθερά δύο καθημερινές εφημερίδες (*Πολιτεία, Χρονικά*) ενώ τουλάχιστον άλλη μία ευρείας κυκλοφορίας και απήχησης (*Βραδυνή*) πρόβαλλε πολλές θέσεις και απόψεις του με σχετική ευμένεια. Φαίνεται ότι λόγω των συνθηκών ο Μεταξάς για να εξισορροπήσει τις απώλειες του στον αντιβενιζελικό χώρο των αδιαλλάκτων, στόχευε να προσελκύσει ένα μικρό κομμάτι δυσαρεστημένων Φιλελευθέρων και προσφύγων, εκμεταλλευόμενος τη δύσκολη κυβερνητική συγκυρία και τις αστοχίες των βενιζελικών κυβερνήσεων της περιόδου.[1581]

Ο ίδιος πάντως, αμέσως μετά το δημοψήφισμα περιόδευσε στην Παλαιά Ελλάδα για τρεις εβδομάδες προσπαθώντας να επεξηγήσει τις θέσεις του και να συγκρατήσει τον πυρήνα των υποστηρικτών του, ενώ ανανέωσε τις επαφές του με τους τοπικούς ισχυρούς πολιτευτές του κόμματος του. Η επιχειρηματολογία που ανέπτυσσε, αν και ιδιαίτερα δυσάρεστη για το αντιβενιζελικό του ακροατήριο, ήταν προσγειωμένη, ρεαλιστική και κοντά στην πραγματικότητα όπως αυτή είχε διαμορφωθεί την επομένη του Δημοψηφίσματος. Οι εσωκομματικοί του αντίπαλοι δίσταζαν να αποσχιστούν, καθώς ο Μεταξάς διέθετε πολλούς ισχυρούς τοπικούς πολιτευτές που δεν θα τον εγκατέλειπαν υπό οποιεσδήποτε συνθήκες (λ.χ. Τουρκοβασίλης) και διατηρούσε τον απόλυτο έλεγχο του υποτυπώδους κομματικού μηχανισμού. Επίσης, κανείς από τους εσωκομματικούς του αντιπάλους δεν είχε το γόητρο, το πολιτικό εκτόπισμα και τις αντιβενιζελικές περγαμηνές που διέθετε ο Μεταξάς από τη θητεία του στο Γενικό Επιτελείο, που αναγνωριζόταν ως στρατιωτική αυθεντία ακόμη και από πολλούς πολιτικούς του αντιπάλους. Τέλος, οι περισσότεροι πολιτευτές των Ελευθεροφρόνων δεν είχαν εναλλακτική κομματική στέγη,[1582] καθώς το ΛΚ μέχρι το τέλος του 1924 βρισκόταν ακόμη σε κατάσταση αποσύνθεσης.

Πέμπτο Κεφάλαιο – Ο αντιβενιζελισμός απέναντι στη Δ΄ Εθνοσυνέλευση (Μάϊος 1924 – Ιούνιος 1925).

1. Η αδιάλλακτη στάση των κομμάτων του αντιβενιζελισμού απέναντι στα βενιζελικά κόμματα της Δ΄ Εθνοσυνέλευσης μετά το Δημοψήφισμα (Μάιος – Οκτώβριος 1924)

[1581] *Καθημερινή, 7.8.1924.*

[1582] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 39, επιστολή Πετρακάκου προς Στρέιτ, 25 Δεκεμβρίου 1924.

Οι αντιβενιζελικοί αδιάλλακτοι προσπάθησαν ήδη από την επομένη των εκλογών να καταστήσουν σαφές ότι όχι μόνο δεν είχαν υποστείλει τις σημαίες του αγώνα τους αλλά τις είχαν *αναπεπταμένες, έτοιμες για μάχη* σύμφωνα με την φρασεολογία που χρησιμοποιούσαν. Στις 19 Απριλίου, ενώ σύσσωμη η κυβέρνηση βρισκόταν στο Μεσολόγγι για τους τριήμερους εορτασμούς της εκατονταετηρίδας του Βύρωνα,[1583] συνελήφθη στην Αθήνα ο Γρηγόρης Ευστρατιάδης ιδιοκτήτης του *ΣΚΡΙΠ*, για παραβίαση των διατάξεων του *«Κατοχυρωτικού Νόμου»* και παραπέμφθηκε σε δίκη ενώπιον στρατοδικείου. Την επόμενη ημέρα κατασχέθηκαν τα φύλλα της *Πολιτείας* επειδή περιείχαν ένα άρθρο του Γ. Πεσμαζόγλου όπου διατύπωνε την άποψη ότι στο δημοψήφισμα δεν είχε εκφραστεί το γνήσιο φρόνημα του λαού. Ο Πεσμαζόγλου και ο εκδότης της εφημερίδας Νικολούδης κλήθηκαν από τον διευθυντή της Αστυνομίας Κοκκαλά και τους έγιναν αυστηρές συστάσεις, χωρίς όμως να συλληφθούν. Οι διώξεις αυτές έγιναν κατόπιν οδηγιών του Πάγκαλου, αναιρέθηκαν αμέσως από τον Παπαναστασίου, όταν επέστρεψε στην Αθήνα, αλλά είχαν ήδη ζημιώσει την κυβέρνηση. Πολύ αρνητική ήταν η εντύπωση στην κοινή γνώμη για αυτές τις διώξεις καθώς ο σχετικός νόμος δεν είχε ψηφιστεί ακόμη στην Εθνοσυνέλευση, αλλά είχε την μορφή Νομοθετικού Διατάγματος. [1584]

Οι ηγεσίες των κομμάτων της Εθνοσυνέλευσης αντιλαμβάνονταν ότι οι εξωκοινοβουλευτικοί βρίσκονταν στο απυρόβλητο και μοιραία θα καρπώνονταν πολιτικά την φθορά τους από την διαφαινόμενη αποτυχημένη διαχείριση της εξουσίας. Οι βενιζελικές κυβερνήσεις της περιόδου είχαν βρεθεί αντιμέτωπες με ανυπέρβλητα οικονομικά προβλήματα που προέρχονταν από την άνοδο της τιμής του συναλλάγματος που οδηγούσε σε άνοδο των τιμών των εισαγόμενων πρώτων υλών και συνεπακόλουθα σε ανατιμήσεις των ειδών πρώτης ανάγκης. Αλλά και η κατάσταση των προσφύγων παρέμενε δραματική και σε πολλές περιπτώσεις έστρεφε ακόμη και τους πρόσφυγες πληρεξουσίους κατά της κυβέρνησης.[1585] Έτσι, προσπαθούσαν να έρθουν σε συνεννόηση μαζί τους προσπαθώντας να εξασφαλίσουν κάποιου είδους πολιτική συναίνεση και έμμεση αναγνώριση της διαμορφωθείσας κατάστασης. Προφανώς όμως τα αντιβενιζελικά κόμματα δεν είχαν την διάθεση να προσφέρουν την παραμικρή βοήθεια στους βενιζελικούς, υπονομεύοντας εκ προοιμίου κάθε επαφή μεταξύ των δύο πολιτικών ρευμάτων.[1586] Αναμφίβολα την αδιαλλαξία των δύο μεγάλων κομμάτων του αντιβενιζελισμού ενίσχυε και η ισχυρή ανάδυση του πόλου των αδιαλλάκτων που επιζητούσαν να εκμεταλλευτούν πολιτικά και να καταγγείλουν με πύρινα δημοσιεύματα οποιαδήποτε πραγματική η φανταστική συνεννόηση με τους βενιζελικούς.

Το πρώτο ζήτημα στο οποίο ο βενιζελισμός προσπάθησε να εξασφαλίσει την συναίνεση των εξωκοινοβουλευτικών ήταν η ίδρυση της Γερουσίας που είχε συντηρητικό χαρακτήρα και ως αποστολή να περιορίσει τον άκρατο λαϊκό χαρακτήρα της Αβασίλευτης. Υπό αυτή την

[1583] Ένα αναλυτικό χρονικό των εορτασμών σε: Εθνικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, *Ο εορτασμός της εκατονταετηρίδος του θανάτου του Βύρωνος*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1924. Περισσότερα για το θέμα και στο: Ιωάννης Β. Δασκαρόλης, «Οι λαμπροί εορτασμοί της εκατονταετηρίδας από τον θάνατο του Λόρδου Βύρωνα στην Αθήνα και στο Μεσολόγγι (16-20 Απριλίου 1924)», ιστολόγιο *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας*, http://www.istorikathemata.com/2014/03/The-Greek-celebrations-of-100-years-since-the-death-of-Lord-Byron.html, ημερομηνία ανάκτησης: 6 Απριλίου 2022.

[1584] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Ν. Αποστολόπουλου, φάκ. 4.1, επιστολή Αποστολόπουλου προς Βενιζέλο, 21 Απριλίου 1924.

[1585] *Βραδυνή, 25.11.1924*.

[1586] *Βραδυνή, 19.10.1924.*

έννοια ο θεσμός προτάθηκε από τους βενιζελικούς ως βάση πολιτικής συνεννόησης προς τους αντιβενιζελικούς[1587] με πρόσθετη παροχή την άμεση συμμετοχή μελών τους αριστίνδην στο νέο Σώμα. Και μόνο το γεγονός ότι οι προτάσεις αυτές προέρχονταν από τον Παπαναστασίου, πρόσωπο μισητό στον αντιβενιζελισμό λόγω της σφοδρά αντιβασιλικής προϊστορίας του, ήταν αρκετό για να υπονομευτεί οποιαδήποτε συνεννόηση.

Μέρος του αντιβενιζελικού Τύπου κατηγόρησε ως αυτομόλους[1588] και θεσιθήρες όσους αντιβενιζελικούς πολιτευόμενους εξέταζαν σοβαρά ένα τέτοιο ενδεχόμενο τη στιγμή που ο αντιβενιζελισμός στο σύνολό του βρισκόταν εκτός της νομοθετικής εξουσίας.[1589] Ήταν τόσο σφοδρή η επίθεση των αδιαλλάκτων εναντίον όσων αντιβενιζελικών πολιτευτών σκέφτονταν τη συμμετοχή τους στη Γερουσία, ώστε αντέδρασε ένα μέρος του βενιζελικού Τύπου αποδοκιμάζοντας την εν λόγω τακτική.[1590] Τόσο οι Ελευθερόφρονες όσο και οι Λαϊκοί αντιτέθηκαν στην ίδρυση Γερουσίας χαρακτηρίζοντας τον υπό ίδρυση θεσμό αντίθετο στη λαϊκή κυριαρχία, περιττό και πολυδάπανο.[1591] Αντί της ιδρύσεως Γερουσίας, οι Ελευθερόφρονες πρότειναν να δοθούν ευρύτερες αρμοδιότητες στην τοπική αυτοδιοίκηση και στο Συμβούλιο της Επικρατείας ώστε να καλυφθεί τυχόν θεσμικό κενό, ενώ ο Τσαλδάρης ζήτησε αντί της Γερουσίας να δημιουργηθεί ένα όργανο εκπροσώπων των επαγγελματικών τάξεων που θα υποβοηθούσε το νομοθετικό έργο της Βουλής.[1592] Ο Μεταξάς απέκλεισε κάθε πιθανότητα συμμετοχής των Ελευθεροφρόνων στον υπό δημιουργία θεσμό, ενώ ο Τσαλδάρης προχώρησε ένα βήμα παραπάνω αρνούμενος συνεννόηση προκαταβολικά όχι μόνο για το ζήτημα της Γερουσίας μα και για οποιοδήποτε άλλο ζήτημα τυχόν θα ζητούσε συνεννόηση ο Παπαναστασίου.[1593]

Ήδη την επομένη των εκλογών ο Βλάχος από τις στήλες της *Καθημερινής* κατήγγειλε την αυθαίρετη εκλογή Κουντουριώτη στη θέση πρώτου Προέδρου της Δημοκρατίας ως απαράδεκτη για τον αντιβενιζελισμό, καθώς ο ναύαρχος λόγω της συμμετοχής του στην Τριανδρία του κινήματος της Θεσσαλονίκης δεν αποτελούσε κοινά αποδεκτό πρόσωπο.[1594] Αλλά η αδιαλλαξία των δύο αντιβενιζελικών κομμάτων δεν περιορίστηκε στα εσωτερικά ζητήματα. Έτσι, όταν ο υπουργός Εξωτερικών Ρέντης που απρόσμενα είχε προσχωρήσει σε έναν όψιμο αντιβενιζελισμό,[1595] κάλεσε τον Ιούνιο τους Τσαλδάρη,[1596] Τριανταφυλλάκο και Μεταξά στο υπουργείο ώστε να τους ενημερώσει για τρέχοντα ζητήματα εξωτερικής πολιτικής, οι πρώτοι δύο αρνήθηκαν *«καθώς δεν ήθελαν να σφίξουν το χέρι σε κάποιον που είχε πρωτοστατήσει στις εκτελέσεις των Έξι»*. Ομοίως και ο Μεταξάς εξαναγκάστηκε, πιθανά λόγω της στάσης των δύο του ΛΚ, να αρνηθεί την πρόσκληση καλώντας ειρωνικά τον Ρέντη να τον επισκεφθεί αυτός.[1597]

[1587] Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», ό.π., σ. 66.
[1588] *Απογευματινή, 4.5.1924.*
[1589] *Απογευματινή, 4.5.1924· ΣΚΡΙΠ, 4.5.1924.*
[1590] *Απογευματινή, 4.5.1924.*
[1591] *Ελεύθερος λόγος, 7.7.1924.*
[1592] Στο ίδιο.
[1593] *Καθημερινή, 16.5.1924.*
[1594] *Καθημερινή, 28.4.1924*, άρθρο: «Ο Αντιβενιζελισμός».
[1595] Ι.Κ.Κ., Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φάκ. 1.12, «πολεμική Ελεύθερου Βήματος κατά Ρέντη».
[1596] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α.3, έγγραφο 2/8, «πρόσκληση Ρέντη».
[1597] *Απογευματινή, 26.6.1924.*

Παρά την αναγνώριση του αβασίλευτου πολιτεύματος, ο Μεταξάς αντιλαμβανόταν ότι μόνο με σκληρή αντιπολίτευση κατά του Παπαναστασίου μπορούσε να συσπειρώσει το ακροατήριό του. Έτσι, όταν έγινε η πρωτοφανής επίθεση στρατιωτών των Δημοκρατικών Ταγμάτων στα γραφεία δύο αντιβενιζελικών εφημερίδων στη Θεσσαλονίκη,[1598] ο Μεταξάς που συμπτωματικά βρισκόταν στην πόλη σε πολιτική περιοδεία, αντέδρασε έντονα. Με σκληρή δήλωσή του κατήγγειλε την κυβέρνηση Παπαναστασίου για την επίθεση ζητώντας την άμεση διάλυση των Δημοκρατικών Ταγμάτων ασφαλείας, τους οπλίτες των οποίων χαρακτήρισε *«αναρχικά στοιχεία περιβεβλημένα στρατιωτικήν στολήν»*,[1599] ενώ απειλούσε έμμεσα ότι, αν τέτοιου είδους επιθέσεις συνεχίζονταν, οι αντιβενιζελικοί θα εξοπλίζονταν για να προτάξουν αυτοάμυνα. Τέλος, σε μια κίνηση πολιτικού συμβολισμού, ο Μεταξάς επισκέφθηκε την επομένη τους τραυματίες στο νοσοκομείο,[1600] όπως και τα γραφεία των αντιβενιζελικών εφημερίδων που καταστράφηκαν.

Λίγες ημέρες μετά το συμβάν αυτό, και μετά την δραματική κοινοβουλευτική καταψήφιση της κυβέρνησης Παπαναστασίου, τα εντός Εθνοσυνέλευσης κόμματα πρότειναν στους εξωκοινοβουλευτικούς να συμμετέχουν με εκπροσώπους στην επιτροπή που θα επεξεργαζόταν το νέο Σύνταγμα. Στην πρόσκληση αυτή απάντησε αρνητικά όχι μόνο το ΛΚ αλλά απρόσμενα και οι Ελευθερόφρονες, καθώς ο Μεταξάς δεν ήθελε να επωμιστεί μόνος του το πολιτικό κόστος που θα συνεπαγόταν μια τέτοια σύμπραξη.[1601] Όταν ο Σοφούλης δήλωσε ότι οι επόμενες δημοτικές εκλογές θα γίνονταν με τους παλαιούς εκλογικούς καταλόγους, όλα τα κόμματα της αντιβενιζελικής αντιπολίτευσης αντέδρασαν με ιδιαίτερα έντονες ανακοινώσεις και απειλές ακόμη και με αποχή,[1602] ενώ ο Μεταξάς έφτασε στο σημείο να απειλεί με ειδικό δικαστήριο τους υπουργούς οποιασδήποτε κυβέρνησης θα διοργάνωνε εκλογές με τους παλαιούς εκλογικούς καταλόγους.[1603]

Όταν η κυβέρνηση Σοφούλη, αποκαλούμενη των *«θερινών διακοπών»,* ανέβηκε στην εξουσία στις 25 Ιουλίου 1924 προσπάθησε να ανοίξει ένα διάλογο με τους αντιβενιζελικούς με αντικείμενο την αναθεώρηση των εκλογικών καταλόγων, ανταποκρίθηκαν στο σχετικό κάλεσμα οι τρεις αντιβενιζελικοί πολιτευτές Κανακάρης - Ρούφος, Ευταξίας και Κωνσταντίνος Λυκουρέζος ως εκπρόσωποι των εξωκοινοβουλευτικών, χωρίς πάντως να έχουν εξουσιοδοτηθεί επίσημα από κανένα από τα δύο μεγάλα αντιβενιζελικά κόμματα. Προφανώς δεν ήταν τυχαίο ότι οι τρεις πολιτευτές δεν ανήκαν σε κανένα από τα δύο μεγάλα αντιβενιζελικά κόμματα ενώ ήταν γνωστοί για την μετριοπάθειά τους.[1604] Η συνάντηση όμως δεν είχε αποτέλεσμα, ενώ σε ανακοίνωση του ο Σοφούλης τους παρουσίασε ως ζητούντες να ψηφίσουν οι πρόσφυγες σε χωριστούς εκλογικούς καταλόγους. Η τριμελής αντιπροσωπεία που τόλμησε να επικοινωνήσει με τους βενιζελικούς συγκέντρωσε τη μήνι των αδιαλλάκτων,[1605] ενώ και τα δύο μεγάλα αντιβενιζελικά κόμματα κράτησαν αποστάσεις

[1598] Ιωάννης Β. Δασκαρόλης, *Τα Δημοκρατικά Τάγματα, Οι πραιτωριανοί της Β΄ Ελληνικής Δημοκρατίας,* Παπαζήση, Αθήνα 2019, σ 255-263.

[1599] *Εμπρός*, *19.7.1924*.

[1600] *«Επισκέπτομαι Δημοτικόν νοσοκομείον τραυματίας εργάτας. Ο εις κεφαλήν βαρέως, ο έτερος ποδός κάταγμα, ο τρίτος κεφαλήν, ετοιμοθάνατος. Εκοίταξα επί μακρόν τη μορφήν του, την οποίαν είχε σφραγίσει ο θάνατος»,* βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 18ης Ιουλίου 1924, σ. 338.

[1601] *Βραδυνή, 15.5.1924.*

[1602] *Απογευματινή, 3.8.1924.*

[1603] *Καθημερινή, 3.8.1924.*

[1604] F.O. 371/10769, Cheetam προς Chamberlain, 9 Νοεμβρίου 1925, C 14289.

[1605] *Απογευματινή, 10.8.1924*, άρθρο: «Οι τρεις μάγοι».

από την πρωτοβουλία τους, αποδοκιμάζοντας κάθε επιβουλή στα πολιτικά δικαιώματα των προσφύγων.[1606] Ο Τσαλδάρης με δηλώσεις του αρνήθηκε να έρθει σε οποιαδήποτε επαφή με τον Σοφούλη για το ζήτημα των εκλογικών καταλόγων, αφού το ΛΚ έχει δημοσίως εκφράσει τις απόψεις του για το ζήτημα.[1607] Ο Μπούσιος των αδιαλλάκτων ομοίως καυτηρίασε κάθε συνδιαλλαγή με τους βενιζελικούς ζητώντας την ανόθευτη αποκατάσταση της λαϊκής κυριαρχίας.[1608]

Αλλά και ο Μεταξάς δεν τήρησε μετριοπαθή στάση έναντι της κυβέρνησης Σοφούλη, αλλά με ανοιχτή επιστολή του προς τον Πρωθυπουργό διαμαρτυρήθηκε για την παράνομη εξουσία των σπαθοφόρων του στρατού των οποίων η θέληση είχε υποκαταστήσει την ισχύ των νόμων.[1609] Επίσης απέρριψε τις συμβιβαστικές προτάσεις για συνεννόηση που του έγιναν από τον Σοφούλη μέσω του Δ. Φιλάρετου, ζητώντας την αναθεώρηση των εκλογικών καταλόγων ως προαπαιτούμενο.[1610] Όταν ο Καφαντάρης επεδίωξε να συναντήσει τους ηγέτες των αντιβενιζελικών για να γίνει μια στοιχειώδης πολιτική συνεννόηση για τις εκλογές, οι εξωκοινοβουλευτικοί όχι μόνο αρνήθηκαν την συνεννόηση, αλλά αρνήθηκαν ακόμη και να γίνουν οι συναντήσεις.[1611] Ο Τσαλδάρης αρνήθηκε να συναντηθεί με τον Καφαντάρη θέτοντας ως απαράβατη προϋπόθεση την άμεση διάλυση της Δ΄ Εθνοσυνέλευσης πριν συζητήσει οτιδήποτε άλλο,[1612] ενώ τα ίδια υποστήριξε και ο Μεταξάς.[1613]

2. Η συνέχιση του αδιάλλακτου αντιπολιτευτικού αγώνα των εξωκοινοβουλευτικών κομμάτων επί της κυβέρνησης Μιχαλακόπουλου (Οκτώβριος 1924-Ιούνιος 1925)

Ακολούθησε ο σχηματισμός της κυβέρνησης Μιχαλακόπουλου στις 7 Οκτωβρίου 1924 που υπήρξε η πλέον φιλική απέναντι στον αντιβενιζελισμό από όσες ανέδειξε η Δ΄ Εθνοσυνέλευση.[1614] Αλλά παρά το γεγονός ότι ο Μιχαλακόπουλος στις προγραμματικές του δηλώσεις ανήγγειλε την αναθεώρηση των εκλογικών καταλόγων την διάλυση της Εθνοσυνέλευσης και την άμεση προσφυγή στις κάλπες και οι δύο αντιβενιζελικοί πολιτικοί αρχηγοί δεν πείστηκαν από τις εξαγγελίες του,[1615] αλλά αντίθετα ο Τσαλδάρης κατήγγειλε την παρουσία του υπουργού Εσωτερικών Κονδύλη ως μια σαφή εγγύηση για νέα νοθεία στις επικείμενες εκλογικές αναμετρήσεις.[1616] Επίσης και οι δύο αντιβενιζελικοί πολιτικοί αρχηγοί με διάφορες τυπολατρικές προφάσεις αρνήθηκαν να συναντηθούν με τον Μιχαλακόπουλο.[1617]

[1606] *Απογευματινή, 11.8.1924,* όπου δηλώσεις Παναγή Τσαλδάρη.
[1607] *Αθηναϊκή, 10.8.1924.*
[1608] Οι σχετικές ανακοινώσεις Μπούσιου σε: *Χρόνος, 28.8.1924.*
[1609] *Φως, 8.9.1924.*
[1610] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 1ης Σεπτεμβρίου 1924, σ. 348.
[1611] *Φως, 25.9.1924*, άρθρο: «Οι αντιβενιζελικοί πολιτικοί κύκλοι δεν είνε διατεθειμένοι να έλθουν εις επαφήν μετά του Καφαντάρη».
[1612] *Καθημερινή, 30.9.1924.*
[1613] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 24ης Σεπτεμβρίου 1924, σ. 352.
[1614] Μαρκεζίνης, *τόμος 3ος*, ό.π., σ. 36.
[1615] *Φως, 8.10.1924.*
[1616] *Καθημερινή, 8.10.1924.*
[1617] *Φως, 15.10.1924.*

Όταν στις 17 Οκτωβρίου του 1924 ο υπουργός Δικαιοσύνης Τσιτσεκλής ο οποίος προερχόταν από τον αντιβενιζελισμό και ήταν παλαιός γνωστός βασιλόφρων, έστειλε προσκλήσεις στους αρχηγούς των αντιβενιζελικών κομμάτων[1618] για να συμμετέχουν με εκπροσώπους στη διαδικασία αναθεώρησης των εκλογικών καταλόγων που είχαν άλλωστε ζητήσει οι ίδιοι, όλοι αρνήθηκαν κατηγορηματικά κάθε συνεννόηση χωρίς να αφήνουν περιθώρια συζήτησης, ενώ ο Μεταξάς απέστειλε απαντητική επιστολή με ιδιαίτερα επιθετικό περιεχόμενο.[1619] Σε δηλώσεις τους τόσο ο Τσαλδάρης όσο και ο Μεταξάς δικαιολογούσαν την άρνησή τους στην παρασκηνιακή επιρροή του Στρατού που δεν θα επέτρεπε μια ουσιαστική συμφιλίωση μεταξύ των δύο πολιτικών μερίδων.[1620] Έτσι τελικά η στάση των αντιβενιζελικών κομμάτων μπορεί να χαρακτηριστεί ως αδιάλλακτη ή και υποκριτική καθώς αρνούνταν να συμμετάσχουν ακόμα και σε διαδικασίες που ζητούσαν τα ίδια να υλοποιηθούν.

Τόσο ο Μεταξάς[1621] όσο και ο Τσαλδάρης απέφευγαν κάθε συζήτηση ή διαπραγμάτευση με τα βενιζελικά κόμματα και έθεταν ως βασική προϋπόθεση την αναθεώρηση των εκλογικών καταλόγων, την άμεση διάλυση της *«νόθας»* Εθνοσυνέλευσης και την άμεση διενέργεια εκλογών πριν συζητήσουν οτιδήποτε άλλο. Επίσης και οι δύο υποστήριζαν ότι οι διαλλακτικές διαθέσεις της κυβέρνησης ήταν ψευδείς και ότι δεν είχε καμία πραγματική πρόθεση για αναθεώρηση των εκλογικών καταλόγων και διενέργεια εκλογών.[1622] Επίσης ο Τσαλδάρης με δηλώσεις του εντελώς ανεδαφικά απαιτούσε την κατάργηση του Κατοχυρωτικού Νόμου και την αποβολή όλων των στρατιωτικών παραγόντων από υπουργικούς θώκους.[1623]

Πάντως οι απαιτήσεις των αντιβενιζελικών κομμάτων έμοιαζαν αντιφατικές καθώς ενώ ζητούσαν αναθεώρηση των εκλογικών καταλόγων τορπίλιζαν τις σχετικές συζητήσεις που ζητούσε η κυβέρνηση. Επίσης ενώ η αναθεώρηση θα ήταν μια χρονοβόρα και απαιτητική διαδικασία, από την άλλη ζητούσαν άμεσα εκλογές με νέους καταλόγους.[1624] Και αυτό γιατί ήταν φανερό ότι οι χαμηλές κυβερνητικές επιδόσεις των διαδοχικών βενιζελικών κυβερνήσεων της περιόδου τις είχαν φθείρει όχι μόνο στους αντιβενιζελικούς αλλά και στην ευρύτερη κοινή γνώμη.[1625] Σε όλη τη διάρκεια του 1925 υπέφωσκε μια σοβαρή λαϊκή αγανάκτηση για την ακρίβεια και την άνοδο των τιμών σε είδη πρώτης ανάγκης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η άνοδος της τιμής των εφημερίδων. Μέχρι τον Ιανουάριο του 1917 πωλούνταν 5 λεπτά το φύλλο, τον Ιανουάριο του 1921 ανατιμήθηκαν στα 15 λεπτά, τον Νοέμβριο του 1922 στα 30 λεπτά, τον Ιανουάριο του 1923 στα 50 λεπτά και τον Ιανουάριο του 1925 σε 1 δρχ! Επομένως, ήταν απολύτως λογικό για τα αντιβενιζελικά κόμματα να μη θέλουν όχι μόνο να συνεργαστούν αλλά ακόμη και να συσχετιστούν με τον βενιζελισμό που έμοιαζε να καταρρέει πολιτικά. Η Δ΄ Εθνοσυνέλευση δεν είχε καταφέρει να ανταποκριθεί στις λαϊκές προσδοκίες, ενώ ήδη από τα τέλη του 1924 ανακυκλώνονταν φήμες για επικείμενη επέμβαση του Στρατού λόγω του λανθάνοντος πολιτειακού αγώνα των

[1618] Η πρόσκληση στον Π. Τσαλδάρη σε: Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α.3, έγγραφο 2/9.
[1619] *Καθημερινή, 18.10.1924· Βραδυνή, 18.10.1924.*
[1620] *Βραδυνή, 11.10.1924· Βραδυνή, 12.10.1924.*
[1621] *Πολιτεία, 24.1.1925.*
[1622] *Φως, 20.10.1924.*
[1623] *Φως, 21.10.1924.*
[1624] *ΣΚΡΙΠ, 14.1.1925*.
[1625] *Καθημερινή, 7.7.1924.*

αντιβενιζελικών.[1626] Τις φήμες ενίσχυσε απρόσμενα ο ίδιος ο πρωθυπουργός Μιχαλακόπουλος που επιβεβαίωσε ότι ανώτατοι αξιωματικοί του εξέφρασαν τη δυσαρέσκειά τους για την ανακίνηση του πολιτειακού από τους εξωκοινοβουλευτικούς.[1627]

Βασική και εν ολίγοις αυτονόητη σταθερά μιας αποτελεσματικής κομματικής παρουσίας στο χώρο του αντιβενιζελισμού ήταν η σκληρή κριτική στον βενιζελισμό. Οποιαδήποτε ένδειξη υποχωρητικότητας η συνεννόησης, επισημαινόταν με ένταση από τους αδιαλλάκτους[1628] και τα έντυπα που τους υποστήριζαν και συνεπαγόταν μεγάλο πολιτικό κόστος. Αυτό έγινε απολύτως κατανοητό από τον Μεταξά που στην περίπτωση της εκδίωξη του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Κωνσταντίνου ΣΤ΄ από τις τουρκικές αρχές απείλησε όλα τα μέλη της κυβέρνησης Μιχαλακόπουλου με απόδοση ευθυνών.[1629] Για να συσπειρώσει το αντιβενιζελικό ακροατήριό του υπερασπίστηκε την μνήμη των *Έξι*,[1630] ενώ έφτασε στο σημείο να αμφισβητήσει ακόμη και τις περίφημες δηλώσεις του για τις λίγες αντιβενιζελικές ψήφους την επομένη του δημοψηφίσματος.[1631] Επίσης σε συνέντευξή του στην *Πολιτεία*, ο Μεταξάς απέκλεισε κάθε πιθανότητα συνεννόησης με τους βενιζελικούς, καθώς τους κατηγόρησε ότι επεδίωκαν άφεση αμαρτιών.[1632] Αλλά και ο Τσαλδάρης στην πρώτη δημόσια συγκέντρωση του ΛΚ στην Πάτρα στις 17 Μαΐου 1925 χαρακτήρισε τη Δ΄ Εθνοσυνέλευση μια ανωμαλία που έπρεπε να εκλείψει το συντομότερο.[1633] Η συγκέντρωση αυτή σηματοδότησε την επιστροφή του ΛΚ στο αντιβενιζελικό προσκήνιο και η πρωτοφανής της επιτυχία σε λαϊκή προσέλευση θορύβησε τον Μεταξά, ενώ επισημάνθηκε ακόμη και από την *Πολιτεία*.[1634] Ο αντιβενιζελισμός θεωρούσε όλες τις προτάσεις συνδιαλλαγής των κομμάτων εντός Εθνοσυνέλευσης ως υποκριτικές και ως μια προσπάθειά τους να φανούν διαλλακτικοί, ενώ αντιθέτως ο μόνος τους στόχος ήταν να μοιραστούν τις ευθύνες των αποτυχιών τους και να παρατείνουν όσο το δυνατόν περισσότερο την παραμονή τους στην εξουσία.[1635] Το πιθανότερο είναι ότι οι αντιβενιζελικοί είχαν δίκαιο στις εκτιμήσεις τους, αφού οι διαδοχικές βενιζελικές κυβερνήσεις από τον Μάϊο του 1924 έταζαν αναθεώρηση των εκλογικών καταλόγων και εκλογές ζητώντας δήθεν συνεννόηση,[1636] αλλά μέχρι τον Ιούνιο του 1925 όταν κατελήφθη η εξουσία από τον Πάγκαλο δεν είχαν πράξει απολύτως τίποτε προς αυτή την κατεύθυνση.

Οι συνεχείς αποτυχίες της κυβέρνησης Μιχαλακόπουλου σε πολλούς τομείς της κυβερνητικής δραστηριότητας και η ραγδαία επιδείνωση των δημόσιων οικονομικών,[1637]

[1626] *Καθημερινή, 29.10.1924.*
[1627] Στο ίδιο.
[1628] Ενδεικτικά, *Απογευματινή, 9.8.1924.*
[1629] *Πολιτεία, 4.2.1925.*
[1630] *Πολιτεία, 1.3.1925.*
[1631] Στο ίδιο.
[1632] *Πολιτεία, 4.2.1925.*
[1633] Βούρος, ό.π., σ. 81-84.
[1634] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 19ης Μαΐου 1925, σ. 393.
[1635] *Απογευματινή, 13.1.1925.*
[1636] *Απογευματινή, 14.4.1925.*
[1637] Το συνολικό εσωτερικό και εξωτερικό χρέος της Ελλάδας στις 31 Μαρτίου 1924 ήταν 9.733.169.471 δρχ. Το ποσό αυτό αυξήθηκε σε 10.320.000.000 μόλις ένα χρόνο μετά, ενώ η εξυπηρέτηση του απαιτούσε το 30% των δημόσιων εσόδων λόγω της πτώσης της αξίας της δραχμής στη διεθνή χρηματαγορά, βλ. Ανδρεάδης, ό.π., σ. 75-76. Η επιδείνωση αυτή σε συνδυασμό με την πολιτική αστάθεια, δημιούργησε σοβαρές αμφιβολίες στην διεθνή χρηματαγορά αλλά και στον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο για την συνολική πορεία της ελληνικής Οικονομίας, βλ. επιστολή Norman Montagu προς Ch. Howland, 11ης Απριλίου 1925 σε: Παντελάκης, *Αλέξανδρος Διομήδης*, ό.π., σ. 233-235.

δημιούργησε μια κοινωνική δυναμική που επιζητούσε εσπευσμένα μια πολιτική αλλαγή. Όμως τα κόμματα και οι δυνάμεις του αντιβενιζελισμού αδυνατούσαν να εκμεταλλευτούν τη συγκυρία, καθώς δεν είχαν εκπροσώπους εντός της Δ΄ Εθνοσυνέλευσης, δεν είχαν καμία επαφή με τα βενιζελικά κόμματα που καθόριζαν τις εξελίξεις, ενώ δεν διέθεταν ερείσματα στον Στρατό που αποτελούσε βασικό παρασκηνιακό πυλώνα για κάθε κυβέρνηση που σχηματιζόταν εκείνη την περίοδο. Η κοινωνική αντίδραση που βυσσοδομούσε λόγω της ανέχειας, την κατακόρυφη άνοδο της τιμής του άρτου και της γενικότερης ακρίβειας του βίου αρχικά εκδηλώθηκε με τη μεγάλη απεργία των σιδηροδρομικών, όταν η κυβέρνηση Μιχαλακόπουλου υιοθέτησε προτάσεις της επιτροπής Ευταξία για μείωση των αποδοχών τους. Η απεργία ξεκίνησε στις 8 Μαρτίου και πολύ σύντομα προσχώρησαν οι ναυτεργάτες του Πειραιά και οι εργάτες του ηλεκτροφωτισμού που λίγο έλειψε να ρίξουν την Αθήνα στο σκοτάδι. Η απεργία αυτή, που σημείωσε μεγάλη επιτυχία λόγω της εκτεταμένης συμμετοχής και παρέλυσε τις συγκοινωνίες της χώρας (την εποχή του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα ο βασικός τρόπος μετακίνησης ήταν ο σιδηρόδρομος και το τραμ) έβαινε να επεκταθεί σε όλο τον δημόσιο τομέα και υποθαλπόταν από το Κ.Κ.Ε. και τους μηχανισμούς του που είχαν καταφέρει να εισχωρήσουν στα συνδικαλιστικά σωματεία των εργατών και στη Γ.Σ.Ε.Ε.[1638] Στις 14 Μαρτίου οι απεργίες κλιμακώθηκαν με τη συμμετοχή εργατών της παραγωγής φωταερίου, των συρμών του ηλεκτρικού και του τραμ αλλά και των ναυτεργατών.

Το απεργιακό κύμα δίχασε τον αντιβενιζελισμό, καθώς ένα τμήμα των αδιαλλάκτων με τον Ευστρατιάδη[1639] αλλά και ο Δεμερτζής[1640] υποστήριξαν ότι οι απεργίες είχαν κομμουνιστική υποκίνηση και υπονόμευαν ευθέως το αστικό κράτος. Για τον λόγο αυτό στήριζαν την σκληρή γραμμή της κυβέρνησης και ζητούσαν την καταστολή των απεργιών. Αντιθέτως τόσο οι Ελευθερόφρονες[1641] που συνέχιζαν την έντονη αντιβενιζελική ρητορική τους όσο και η αδιάλλακτη *Απογευματινή* με πρωτοσέλιδο άρθρο της υποστήριζαν ότι οι απεργίες προέρχονταν από την κυβερνητική αποτυχία να διαχειριστεί με επιτυχία τα προβλήματα της οικονομίας και να εμποδίσει την ανατίμηση πολλών ειδών πρώτης ανάγκης και στέκονταν αλληλέγγυοι των απεργών.

Εξετάζοντας τις αντιπολιτευτικές θέσεις των δύο μεγάλων κομμάτων του αντιβενιζελισμού έναντι της εκάστοτε κυβέρνησης την περίοδο αυτή, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι Ελευθερόφρονες διεξήγαγαν μια συστηματικότερη αντιπολίτευση με προγραμματικές θέσεις για πολλά ζητήματα της οικονομίας[1642] και της κοινωνίας. Αντίθετα το ΛΚ είχε περιορίσει την κριτική του μόνο στο ζήτημα της νομιμότητας και της αποκατάστασης των λαϊκών ελευθεριών,[1643] προβάλλοντας τη λύση αυτή ως πανάκεια για όλα τα ζητήματα της τρέχουσας πολιτικής επικαιρότητας που δεν έβρισκαν ικανοποιητική λύση. Επίσης από τον Απρίλιο ως την πτώση της κυβέρνησης Μιχαλακόπουλου η δραστηριότητα του ΛΚ περιορίστηκε στην υποστήριξη του πλειοψηφικού συστήματος ως το πλέον κατάλληλο για τις επόμενες εθνικές εκλογές.[1644]

[1638] Η επιρροή του Κ.Κ.Ε. είναι πασιφανής στη φρασεολογία προκήρυξης της Γ.Σ.Ε.Ε. για την απεργία των σιδηροδρομικών, βλ. Δημήτρης Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1923-1927*), Κομμούνα, Σεπτέμβριος 1985, σ. 127.

[1639] *ΣΚΡΙΠ, 17.3.1925.*

[1640] *ΣΚΡΙΠ, 18.3.1925.*

[1641] *Πολιτεία, 10.3.1925.*

[1642] *Πολιτεία, 21.2.1925.*

[1643] Δηλώσεις Τσαλδάρη στις 12 Μαΐου 1924, βλ. Βούρος, ό.π., σ. 76.

[1644] *Απογευματινή, 7.3.1925.*

Από την άλλη, μπορεί να υποστηριχθεί ότι όλα τα κόμματα του αντιβενιζελισμού αντιμετώπιζαν προβλήματα συσπείρωσης των οπαδών τους,[1645] καθώς ο μέσος αντιβενιζελικός πολίτης αδιαφορούσε ή αδυνατούσε να παρακολουθήσει τις μεταξύ τους κομματικές αντιπαραθέσεις μέσω των εφημερίδων που έμοιαζαν άγονες, αδιάφορες για τον ίδιο και την καθημερινότητά του και εν πολλοίς χωρίς περιεχόμενο. Ο αντιβενιζελισμός της περιόδου που ακολούθησε το δημοψήφισμα του 1924 έμοιαζε με μια πολιτικολογούσα Βαβέλ που αποπροσανατόλιζε όχι μόνο τους υποστηρικτές του αλλά και γενικότερα τους πολίτες, χωρίς να δίνει μια σαφή κατεύθυνση πορείας και επιδιώξεων ούτε καν για το Πολιτειακό.[1646]

Σε μεγάλη μερίδα της αντιβενιζελικής κοινής γνώμης ήταν ανεξήγητο γιατί υπήρχαν τόσα πολλά κόμματα και φορείς σε έναν πολιτικό χώρο που συνεχώς έδινε σημάδια συρρίκνωσης, γιατί εκφράζονταν τόσες πολλές διχογνωμίες και διαφορετικές απόψεις από τους πολιτευτές του χώρου σε ζητήματα ήσσονος σημασίας και δεν ήταν λίγοι αυτοί που τις απέδιδαν (μάλλον ορθά) στην φιλαρχία τους. Επίσης, ειδικά το ΛΚ μετά το δημοψήφισμα ανέπτυξε πολύ μικρή πολιτική δραστηριότητα τόσο στα αστικά κέντρα, αλλά κατεξοχήν στην επαρχία, σε σημείο η επίσημη εφημερίδα που το εκπροσωπούσε να ζητήσει δημοσίως την εντονότερη ενεργοποίησή του.[1647] Σε κάθε περίπτωση τα εξωκοινοβουλευτικά αντιβενιζελικά κόμματα καθώς ήταν αποκομμένα από κάθε κέντρο εξουσίας, δεν επηρέαζαν τις εξελίξεις και ουσιαστικά δεν παρήγαγαν πολιτική, ούτε είχαν στέρεο πολιτικό πρόγραμμα με σαφείς θέσεις για τα προβλήματα του καθημερινού βίου που ταλάνιζαν τον μέσο πολίτη.

Έκτο Κεφάλαιο – Η κομματική διαπάλη των αντιβενιζελικών κομμάτων κατά την περίοδο της δικτατορίας του Παγκάλου. (25 Ιουνίου 1925 – 22 Αυγούστου 1926).

1. Η άνοδος στην εξουσία του Πάγκαλου και η αρχική απρόσμενη συμπόρευση του με τον αντιβενιζελισμό (Ιούνιος – Οκτώβριος 1925)

Η άνοδος του Πάγκαλου στην εξουσία μετά το απροσδόκητα επιτυχημένο στρατιωτικό κίνημα της 25ης Ιουνίου 1925 αρχικά απογοήτευσε τους αντιβενιζελικούς. Και αυτό γιατί ο Πάγκαλος ήταν γνωστός εχθρός των αντιβενιζελικών, είχε πρωτοστατήσει στην εκτέλεση των *Έξι* και στην επιβολή της Αβασίλευτης, ενώ τουλάχιστον αρχικά στηρίχθηκε πολιτικά και κοινοβουλευτικά από τον Παπαναστασίου άρα έμοιαζε δέσμιός του. Σε πρώτο χρόνο το ΛΚ θεώρησε την άνοδο του Παγκάλου ως ένα ακόμη βενιζελικό κυβερνητικό παρατράγουδο που επί της ουσίας δεν αφορούσε τον αντιβενιζελισμό.[1648] Η πρώτη αντίδραση του Τσαλδάρη ήταν να επιρρίψει την ευθύνη του κινήματος στους βενιζελικούς πολιτικούς αρχηγούς και ουσιαστικά να εξισώσει την αυθαίρετη άνοδο του Πάγκαλου στην

[1645] *Νέα Ημέρα, 6.8.1925.*
[1646] *Απογευματινή, 15.4.1925.*
[1647] *Καθημερινή, 20.11.1925.*
[1648] *Καθημερινή, 18.6.1925.*

εξουσία με την αυθαίρετη εξουσία της Δ΄ Εθνοσυνέλευσης.[1649] Όμοιες σκέψεις εξέφρασε και ο Γεώργιος Βλάχος σε πρωτοσέλιδο άρθρο του.[1650] Ο Μεταξάς στο *Ημερολόγιό* του καταγράφει όλη την απελπισία του για την άνοδο του Παγκάλου στην εξουσία, ενώ οι Ελευθερόφρονες μέσω πρωτοσέλιδων άρθρων του Νικολούδη τηρούσαν μια στάση αναμονής, διατυπώνοντας την ελπίδα ότι ο Πάγκαλος θα σεβαστεί τις προτεραιότητες των αντιβενιζελικών και θα συμβάλλει στην συναδέλφωση των δύο πολιτικών μερίδων.[1651] Και το ΛΚ μετά το αρχικό σοκ τήρησε στάση αναμονής ζητώντας από τον Πάγκαλο διάλυση της Εθνοσυνέλευσης, αναθεώρηση των εκλογικών καταλόγων και διενέργεια εκλογών με το πλειοψηφικό σύστημα.[1652]

Σταδιακά όμως οι διαθέσεις των αντιβενιζελικών απέναντι στον Πάγκαλο άρχισαν να αλλάζουν, καθώς η δυναμική του παρουσία στο πολιτικό προσκήνιο είχε διχάσει τους αξιωματικούς που στήριζαν τον βενιζελισμό από το παρασκήνιο, ενώ είχε αποσπάσει την σχεδόν καθολική υποστήριξη των προσφύγων στους οποίους είχε τάξει την απόλυτη ικανοποίηση των αιτημάτων τους απογυμνώνοντας τα βενιζελικά κόμματα από τη βασική τους εκλογική πελατεία. Επίσης είχε αποδυναμώσει πλήρως τον Παπαναστασίου και την ευρύτερη αριστερή πτέρυγα των βενιζελικών καθώς πολλά στελέχη τους όπως ο Αραβαντινός και ο Ρέντης στήριζαν ανοιχτά τη νέα κατάσταση απειλώντας ακόμη και με διάσπαση,[1653] έχοντας απομονώσει στο στράτευμα ισχυρούς βενιζελικούς παράγοντες όπως ο Οθωναίος και ο Πλαστήρας, ενώ είχε αποστρατεύσει πολλούς άλλους.[1654] Επίσης είχαν εξοστρακιστεί από την εξουσία οι Καφαντάρης και Μιχαλακόπουλος των οποίων οι συνεχείς διαμαρτυρίες μέσω του Τύπου ευχαριστούσαν τους άσπονδους εχθρούς τους.[1655]

Από την πρώτη στιγμή ανόδου του στην εξουσία ο Πάγκαλος στράφηκε προς τον αντιβενιζελισμό με προσεκτικές κινήσεις. Αν και λόγω του πρόσφατου πολιτικού παρελθόντος του η επιλογή αυτή έμοιαζε τουλάχιστον αλλόκοτη, ήταν όμως απολύτως επιβεβλημένη από την πολιτική κατάσταση όπως είχε αυτή διαμορφωθεί, καθώς ο τρόπος ανόδου του στην εξουσία είχε στρέψει τον βενιζελισμό – εκτός πρόσκαιρα της Δημοκρατικής Ένωσης – αμετάκλητα εναντίον του. Ήδη από τις πρώτες ημέρες στο Υπουργείο Εσωτερικών, ο Παναγιωτόπουλος υποσχέθηκε άμεση αναθεώρηση των εκλογικών καταλόγων και διενέργεια δημοτικών και εθνικών εκλογών με ξεκάθαρο στόχο να ικανοποιηθούν οι εξωκοινοβουλευτικοί των οποίων ζήτησε με δηλώσεις του τη συνεργασία.[1656] Ο ίδιος ο Πάγκαλος σε δηλώσεις του στο *Ελεύθερο Βήμα* παραδέχθηκε ότι η Επανάσταση Πλαστήρα-Γονατά ήταν μεροληπτική εις βάρος των αντιβενιζελικών κατά την διεξαγωγή των εκλογών της 13ης Δεκεμβρίου,[1657] ενώ τόλμησε ακόμη και να υποσχεθεί επαναφορά αποτάκτων αντιβενιζελικών στο στράτευμα συστήνοντας επιτροπή για να ασχοληθεί με το ζήτημα.[1658] Οι αντιβενιζελικές δηλώσεις του Πάγκαλου ικανοποίησαν μέχρι

[1649] *Νέα Ημέρα, 9.7.1925.*
[1650] *Καθημερινή, 30.6.1925*, άρθρο: «Ο τρίτος».
[1651] *Πολιτεία, 7.7.1925· Πολιτεία,8.7.1925.*
[1652] *Καθημερινή, 9.7.1925.*
[1653] *Νέα Ημέρα, 19.7.1925.*
[1654] *Νέα Ημέρα, 6.7.1925.*
[1655] *Νέα Ημέρα, 2.7.1925.*
[1656] *Νέα Ημέρα, 7.7.1925.*
[1657] *Νέα Ημέρα, 18.7.1925*
[1658] *Νέα Ημέρα, 26.7.1925*. Στο ζήτημα δεν υπήρξε κανένα θετικό αποτέλεσμα για τους απόστρατους, καθώς οποιαδήποτε διασάλευση των ισορροπιών στο στράτευμα θα οδηγούσε ασφαλώς σε κίνημα και πτώση του Πάγκαλου.

και τους καχύποπτους Λαϊκούς, καθώς ο Βλάχος σε πρωτοσέλιδο άρθρο του την επομένη υιοθέτησε όλα τα επιχειρήματα του Πάγκαλου για να επιτεθεί εκ νέου στα βενιζελικά κόμματα.[1659] Επίσης ο αντιβενιζελικός Χρήστος Χρηστοβασίλης από τα Ιωάννινα επιδοκίμασε τον Πάγκαλο για τις δηλώσεις του, καταλήγοντας ότι από την Στρατοκρατία με προσωπείο, προτιμούσε την φανερή Στρατοκρατία.[1660]

Το χάσμα που χώριζε τον Πάγκαλο από τον βενιζελισμό συνεχώς βάθαινε λόγω της δίωξης του βενιζελικού *Ελεύθερου Λόγου* με τον Κατοχυρωτικό Νόμο,[1661] αλλά και της παραίτησης πολλών βενιζελικών υπουργών όπως ο Φ. Μανουηλίδης, ο Ι. Τσιριμώκος και ο Κ. Ρέντης επειδή καθυστερούσε η διενέργεια εκλογών.[1662] Επίσης η κυβέρνηση επιτέθηκε κατά της προκατόχου της δημοσιεύοντας στον αντιβενιζελικό Τύπο συμβάσεις που είχε συνάψει και υποτίθεται ότι ήταν ζημιογόνες για το ελληνικό δημόσιο.[1663] Αλλά και πολλοί ανώτατοι βενιζελικοί κρατικοί αξιωματούχοι όπως ο διοικητής της Εθνικής Τράπεζας Αλέξανδρος Διομήδης, αποστρέφονταν τον Πάγκαλο τόσο ως άτομο, όσο και ως κυβερνήτη.[1664] Έτσι ο Πάγκαλος επιθυμούσε διακαώς τη στενότερη συνεργασία με τον αντιβενιζελισμό και για τον λόγο αυτό διεξήγαγε έμμεσες διαπραγματεύσεις με τα αντιβενιζελικά κόμματα, ζητώντας τη στήριξη τους μέσω της συμμετοχής τους στην κυβέρνηση, με αντάλλαγμα την εκκαθάριση των εκλογικών καταλόγων και τη διεξαγωγή εκλογών.[1665] Στο κάλεσμα του Πάγκαλου απάντησαν αρνητικά το ΛΚ[1666] και οι Ελευθερόφρονες που τηρούσαν στάση αναμονής, αλλά δέχτηκε να συνεργαστεί ο Δεμερτζής κάτι που οδήγησε στην υπουργοποίηση του Λουκά Κανακάρη - Ρούφου, υπαρχηγού των Ενωτικών Προοδευτικών, λίγους μήνες μετά.[1667] Η κίνηση αυτή εμφάνισε τον Δεμερτζή στο προσκήνιο ως πολιτικό αρχηγό του αντιβενιζελισμού, κάτι που δυσαρέστησε φανερά τους ιθύνοντες του ΛΚ.[1668]

Σε επίσημη επίσκεψή του στην Ελευσίνα, ο Πάγκαλος πρόβαλλε ως βασική προτεραιότητα της κυβέρνησής του την προσπάθεια ειρήνευσης και συμβιβασμού μεταξύ των δύο μεγάλων πολιτικών μερίδων του τόπου, την επαναφορά του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος (!), ενώ έφτασε στο σημείο να δηλώσει ότι αν ο λαός επέμενε για την επαναφορά της Βασιλείας, ο ίδιος θα το ξανασκεφτόταν.[1669] Στις 22 Αυγούστου ο Πάγκαλος δήλωσε επίσημα ότι θα δεχόταν την ταφή του νεκρού Κωνσταντίνου στο Τατόι αν του το ζητούσε η τέως βασιλική οικογένεια,[1670] ενώ το επιστέγασμα των φιλοβασιλικών του πρωτοβουλιών υπήρξαν οι

[1659] *Καθημερινή, 18.7.1925.*

[1660] Κατσίλα, ό.π., σ. 213.

[1661] *Νέα Ημέρα, 17.7.1925.*

[1662] Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄,* σ. 300.

[1663] *Πολιτεία, 21.7.1925.*

[1664] *«Ούτε με τον Πάγκαλον τα πηγαίνω καλά (προχθές εγευμάτισεν εδώ συν τη παχυσάρκω συζύγω πολλά άρητα αθέμιτα λαλούσαν) και σήμεραν αναδέχομαι το ήκιστα ελαφρον φορτίον να μεταβώ εις Ελευσίνα να του ανταποδώσω την επίσκεψιν…»*, βλ. επιστολή Διομήδη προς Λ. Παρασκευόπουλο, 3ης Σεπτεμβρίου 1925 σε: Παντελάκης, *Αλέξανδρος Διομήδης*, ό.π., σ. 202.

[1665] *Νέα Ημέρα, 27.7.1925.*

[1666] *Νέα Ημέρα, 28.7.1925.* Φαίνεται ότι στο ΛΚ προβληματίζονταν για τη στήριξη του Πάγκαλου στη σύνταξη του νέου Συντάγματος ουσιαστικά απευθείας από τον Παπαναστασίου, στου οποίου τις διατάξεις ήταν κάθετα αντίθετοι, βλ. *Καθημερινή, 26.7.1925*.

[1667] *Εμπρός, 21.10.1925.*

[1668] *Καθημερινή, 6.8.1925,* άρθρο: «Αγοραπωλησίαι». Επίσης δες *Καθημερινή, 12.8.1925,* άρθρο: «Τι να γίνει»; Για το *«τικ»* της συμφιλιώσεως» του Ρούφου.

[1669] *Νέα Ημέρα, 2.8.1925.*

[1670] *Νέα Ημέρα, 22.8.1925.*

δηλώσεις του σε επίσημη επίσκεψη στη Ζάκυνθο με τις οποίες θεωρούσε ως ισότιμα τα πολιτεύματα της Βασιλευομένης και της Αβασίλευτης Δημοκρατίας![1671]

Τα ανοίγματα του Πάγκαλου προς τον αντιβενιζελισμό εξόργισαν τους παλαιούς συνοδοιπόρους του, ενώ τους φόβισε η πιθανότητα της επιστροφής του αντιβενιζελισμού στην εξουσία μέσω αυτής της *ανίερης* συμμαχίας.[1672] Ο αντιβενιζελισμός αντιμετώπισε ευμενώς όλες τις φιλικές δηλώσεις του Πάγκαλου και τις εξαγγελίες του, ενώ ένα τμήμα των αδιαλλάκτων και η *Απογευματινή* υποστήριξαν ανοιχτά το νέο καθεστώς καταδικάζοντας ανοιχτά τον κοινοβουλευτισμό.[1673] Ο Χρηστοβασίλης επαίνεσε τον Πάγκαλο για τις αντιβενιζελικές του εκδηλώσεις και εξέφρασε την ελπίδα να καταβαραθρώσει *«το σαπρό καθεστώς του Βενιζελισμού»*.[1674] Την επομένη των φιλοβασιλικών δηλώσεων του Πάγκαλου στα Μέγαρα, ο Νικολούδης με πρωτοσέλιδο άρθρο του στην *Πολιτεία* αναγνώριζε ότι η κυβέρνηση βρισκόταν στον σωστό δρόμο επαινώντας την πρόθεση της να επαναφέρει αποτάκτους στο στράτευμα.[1675] Με άλλο δημοσίευμα λίγες ημέρες μετά, επιδοκίμαζε την πρόθεση του Πάγκαλου να επιτρέψει την ταφή του νεκρού Βασιλιά Κωνσταντίνου.[1676] Αλλά και ο Μεταξάς σε επίσημη επίσκεψή του στη Νάξο δήλωσε ότι αν ο Πάγκαλος επέτρεπε την επιστροφή των αποτάκτων και διεξήγαγε εκλογές θα είχε προσφέρει μεγάλη εθνική υπηρεσία στη Χώρα, τονίζοντας ότι οι Ελευθερόφρονες τηρούσαν στάση αναμονής.[1677]

Αλλά η κίνηση του Παγκάλου που ενθουσίασε συλλήβδην όλο τον αντιβενιζελικό πολιτικό κόσμο ήταν η διάλυση της Δ΄ Εθνοσυνέλευσης, καθώς ήταν ένα πάγιο και βασικό αίτημά του λόγω του μονόπλευρου πολιτικού χαρακτήρα της. Επίσης η διάλυση της Εθνοσυνέλευσης υποδήλωνε ότι οι εθνικές εκλογές δεν θα αργούσαν και αποτελούσε μια σοβαρή ένδειξη ότι ο Πάγκαλος θα τηρούσε όσα είχε υποσχεθεί στους εξωκοινοβουλευτικούς. Όλοι οι αντιβενιζελικοί πολιτικοί αρχηγοί και σημαίνοντες πολιτευτές έκαναν δηλώσεις ανεπιφύλακτης επιδοκιμασίας για τη διάλυση,[1678] ενώ ακόμη και οι εφημερίδες των αδιαλλάκτων χαιρέτησαν το γεγονός ως αρχή αποκατάστασης της λαϊκής κυριαρχίας,[1679] ενώ αντιμετώπισαν με φανερή ευμένεια τη δίωξη του Παπαναστασίου.[1680] Ο Μεταξάς στις δηλώσεις του υποστήριξε ότι η κυβέρνηση Πάγκαλου με την απόφαση της διάλυσης απέδειξε ότι έχει εκτιμήσει σωστά την πολιτική κατάσταση. Ο Τσαλδάρης σε νέες δηλώσεις του έφτασε στο σημείο να μην αποδοκιμάσει τις διώξεις του καθεστώτος εναντίον του Παπαναστασίου και της *Δημοκρατίας* μέσω του Κατοχυρωτικού Νόμου, υπενθυμίζοντας ότι ο Αρκάς πολιτικός δεν αγωνιζόταν για την μετάβαση στην ομαλότητα, αλλά αντιθέτως όλο το προηγούμενο είχε προάγει την πολιτική ανωμαλία.[1681]

[1671] *Νέα Ημέρα, 24.8.1925.*

[1672] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, φάκ. 1.1, επιστολή Μιχαλακόπουλου προς Πολίτη, 5 Νοεμβρίου 1927.

[1673] Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο Έθνος των εθνικοφρόνων (η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967)*, Σαβάλλα, Αθήνα, 2006, σ. 77-78,

[1674] Κατσίλα, ό.π., σ. 213.

[1675] *Πολιτεία, 4.8.1925.*

[1676] *Πολιτεία, 23.8.1925.*

[1677] *Πολιτεία, 7.9.1925.*

[1678] *Νέα Ημέρα, 1.10.1925· Καθημερινή, 1.10.1925.*

[1679] *ΣΚΡΙΠ, 1.10.1925.*

[1680] *ΣΚΡΙΠ, 4.10.1925.*

[1681] *Πολιτεία, 4.10.1926.*

Ο Βλάχος με πρωτοσέλιδο άρθρο του στην *Καθημερινή*, πανηγύρισε για το *«λάκτισμα που διέλυσε την οικτρή Εθνοσυνέλευση»*, περιγράφοντας το γεγονός ως προανάκρουσμα γαλήνευσης και έλευσης καλλίτερων ημερών για τον τόπο.[1682] Ο Νικολούδης με πρωτοσέλιδο άρθρο του υπογράμμισε ότι και μόνο η διάλυση της νόθου Εθνοσυνέλευσης έφτανε για να δικαιολογήσει την βίαιη άνοδο των παγκαλικών στην εξουσία.[1683] Ο Χρηστοβασίλης χαρακτήρισε το γεγονός ως την *«άλωση της ελληνικής Βαστίλης»* και σαφές προανάκρουσμα της αναστήλωσης των λαϊκών ελευθεριών.[1684] Επίσης, ο αντιβενιζελικός Τύπος πρόβαλλε έντονα και το πολυδάπανο του Σώματος: επειδή είχε 394 πληρεξούσιους μόνο σε μισθούς το 1924 είχαν δοθεί 25 εκατομμύρια δραχμές[1685] περίπου, ενώ 30 εκατομμύρια δραχμές είχαν αναγραφεί ως έκτακτα έξοδα της Βουλής,[1686] ποσά μεγάλα για τα δεδομένα της εποχής και τη γλισχρότητα των οικονομικών του κράτους.

Η διάλυση της Δ΄ Εθνοσυνέλευσης και η δημοσίευση του νέου Συντάγματος χωρίς τα άρθρα που επεδίωκε να εντάξει ο Παπαναστασίου, έστρεψε αμετάκλητα το σύνολο του βενιζελισμού εναντίον του Πάγκαλου, κάτι που φάνηκε από τις δηλώσεις των βενιζελικών πολιτικών αρχηγών την επομένη. Αντιθέτως φαινομενικά οδήγησε σε μια περαιτέρω προσέγγιση με τα αντιβενιζελικά κόμματα μετά τις διθυραμβικές δηλώσεις επιδοκιμασίας των πολιτικών αρχηγών τους,[1687] την οποία ο Πάγκαλος προσπάθησε να εκμεταλλευτεί προτείνοντας ακόμη και εκλογική σύμπραξη στις επερχόμενες εκλογές.[1688] Σύμφωνα με ενδείξεις, το ΛΚ δέχθηκε καταρχήν μια πιθανή συνεργασία με τον Πάγκαλο, υπό την προϋπόθεση ότι οι εκλογές θα διεξάγονταν σύμφωνα με τις επιδιώξεις του.[1689] Πάντως τουλάχιστον οι αδιάλλακτοι πίεζαν ώστε να μην πραγματοποιηθεί μια τέτοια συνεργασία, κατηγορώντας τον Δεμερτζή για τη στήριξή του στην κυβέρνηση,[1690] ενώ και οι Ελευθερόφρονες διαμαρτύρονταν για την πιθανότητα να κατέβει στις εκλογές κόμμα υποστηριζόμενο από τον Πάγκαλο.[1691] Αλλά και ο Μεταξάς κυμάνθηκε καθώς συνειδητοποίησε ότι ο Πάγκαλος δεν θέλει συνεργασία με τα αντιβενιζελικά κόμματα, αλλά εποφθαλμιά την ηγεσία του αντιβενιζελισμού του ίδιου.[1692]

2. Η διάσπαση του αντιβενιζελισμού στις δημοτικές εκλογές του 1925

Μετά την διάλυση της Δ΄ Εθνοσυνέλευσης προκηρύχθηκε η διενέργεια των δημοτικών εκλογών για τις 25 Οκτωβρίου 1925, εξέλιξη που υποτίθεται αποτελούσε ένα ακόμη βήμα της κυβέρνησης Πάγκαλου προς την οριστική πολιτική εξομάλυνση που θα πρόκυπτε από τις εθνικές εκλογές που θα ακολουθούσαν. Αναμφίβολα οι δημοτικές εκλογές στην Αθήνα, στην Θεσσαλονίκη και την Πάτρα είχαν ένα ειδικό πολιτικό βάρος για τον αντιβενιζελισμό, καθώς τα κόμματα του θα είχαν την ευκαιρία να μετρήσουν τις δυνάμεις

[1682] *Καθημερινή, 1.10.1925.*
[1683] *Πολιτεία, 1.10.1925.*
[1684] Κατσίλα, ό.π., σ. 213.
[1685] Πόρισμα Επιτροπής Οικονομιών σε: *Νέα Ημέρα*, *10.9.1924*.
[1686] Εκτυπώσεις νομοσχεδίων, υπηρεσίες δελτίων Τύπου, έξοδα έκτακτου προσωπικού κ.λπ., βλ. *Ελληνική*, *11.10.1925*.
[1687] *Νέα Ημέρα, 2.10.1925.*
[1688] *Καθημερινή, 2.10.1925· Νέα Ημέρα, 4.10.1925.*
[1689] Hering, *τόμος Β΄*, ό.π., σ. 1098.
[1690] *ΣΚΡΙΠ, 21.10.1925.*
[1691] *Πολιτεία, 17.10.1925.*
[1692] *«Πάγκαλος εκδηλούται καθ΄ημέραν περισσότερον ότι ζητεί προσωπικήν επικράτησιν. Και να μας καταπιή!»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 16ης Αυγούστου 1925, σ. 409.

τους πέντε χρόνια μετά τις εκλογές του 1920. Μια εμφατική νίκη στους τρεις μεγάλους δήμους της Χώρας και κατεξοχήν στην Αθήνα, θα αναπτέρωνε το ηθικό των αντιβενιζελικών που είχε καταρρακωθεί από την ήττα του δημοψηφίσματος του 1924 και αναμφίβολα θα δημιουργούσε μια δυναμική και για τις επερχόμενες Εθνικές εκλογές.

Ειδικά για το ΛΚ η εκλογή του δημάρχου Αθηναίων είχε βαρύνουσα πολιτική σημασία για την αποκατάσταση του γοήτρου του κόμματος εντός του αντιβενιζελισμού. Επίσης η Αθήνα υπήρξε ανέκαθεν πολιτικό προπύργιο των συντηρητικών, του Στέμματος αλλά και των αντιβενιζελικών ευρύτερα, οπότε η εκλογή ενός αντιβενιζελικού δημάρχου θα αναπτέρωνε τις ελπίδες του χώρου για τις επερχόμενες (υποτίθεται) εθνικές εκλογές. Ήδη από την πρώτη προκήρυξη των δημοτικών εκλογών το 1924 – που τελικά δεν έγιναν ποτέ – ήταν γνωστό ότι το ΛΚ είχε αναδείξει ως επίσημο υποψήφιο του στην Αθήνα τον Σπυρίδωνα Μερκούρη, ο οποίος είχε διατελέσει δήμαρχος Αθηναίων στο παρελθόν. Η ηγεσία του ΛΚ ανέδειξε υποψήφιο της τον Μερκούρη αδιαφορώντας για την υποψηφιότητα του Γ. Πεσμαζόγλου που είχε υποδειχθεί ως ενωτική από όλα τα υπόλοιπα αντιβενιζελικά κόμματα αδιάλλακτα και μη.[1693] Η Αθήνα αποτελούσε παραδοσιακά ένα ισχυρό πολιτικό προπύργιο για το ΛΚ που με την εκλογή του Μερκούρη επιθυμούσε να κεφαλαιοποιήσει την δυσαρέσκεια της κοινής γνώμης έναντι της κυβερνητικής ανεπάρκειας των βενιζελικών. Επίσης έντονη ήταν η προσδοκία πολλών ιθυνόντων του ΛΚ ότι ένα τμήμα της προσφυγικής ψήφου θα στήριζε τον Μερκούρη, λόγω της μη πραγματοποίησης των βενιζελικών υποσχέσεων προς αυτούς. Επίσης, υπήρχε η ελπίδα ότι ο βενιζελικός υποψήφιος Σπύρος Πάτσης θα είχε απώλειες από την ισχυρή υποψηφιότητα του καφανταρικού υποψηφίου Βραχηνού που ήταν τέως πληρεξούσιος της Δ΄ Εθνοσυνέλευσης.

Το ΛΚ έριξε όλο το πολιτικό του βάρος στην Αθήνα, ενώ ο Μερκούρης περιόδευσε σε κάθε γειτονιά της Αθήνας διοργανώνοντας μεγάλες πετυχημένες εκλογικές συγκεντρώσεις με μεγάλη προσέλευση πολιτών.[1694]Η ενδοαντιβενιζελική τακτική του ΛΚ ήταν να επιδιώξει την πολιτική συνεργασία όλων των αντιβενιζελικών κομμάτων,[1695] αλλά αυτή η διάθεση εκδηλώθηκε[1696] αφού είχε αναδείξει τους υποψηφίους της στα τέσσερα μεγάλα αστικά κέντρα με προφανή σκοπό να εξασφαλιστεί η ενιαία αντιβενιζελική υποστήριξη σε αυτούς. Ήταν φανερό από την πρώτη στιγμή ότι ο Μεταξάς είχε παγιδευτεί από την δήθεν ενωτική τακτική του ΛΚ[1697] και ήδη είχε αναγκαστεί να ματαιώσει την υποψηφιότητα του Γ. Τσόχα στην Αθήνα καθώς εκτός από τη βέβαιη ήττα του, οι Ελευθερόφρονες θα χρεώνονταν τη διάσπαση του αντιβενιζελισμού.[1698] Η μεγάλη πλειονότητα των αντιβενιζελικών επιζητούσε με επιμονή τη συνεργασία των δύο μεγάλων κομμάτων του χώρου[1699] και αυτό επηρέαζε μοιραία τη στρατηγική των ηγεσιών τους.

Προφανώς όμως η στήριξη των υποψηφίων του ΛΚ ανά την επικράτεια, ειδικά αν αυτοί εκλέγονταν, θα καθιστούσε τους Ελευθερόφρονες ουραγούς και απλή συνιστώσα των Λαϊκών και πιθανά να δημιουργούσε τετελεσμένα και για τις επερχόμενες εθνικές

[1693] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α, έγγραφο 3/19, επιστολή Γ. Ράλλη προς Τσαλδάρη, 9 Σεπτεμβρίου 1925.
[1694] *Καθημερινή, 17.10.1925.*
[1695] *Καθημερινή, 5.10.1925.*
[1696] *Καθημερινή, 11.10.1925.*
[1697] Το ομολόγησε ο ίδιος με δημόσια δήλωσή του, βλ. *Πολιτεία, 4.11.1925.*
[1698] *Καθημερινή, 19.9.1925.*
[1699] *Πολιτεία, 11.11.1926.*

εκλογές.[1700] Για τον λόγο αυτό ο Μεταξάς με επίσημη κομματική ανακοίνωση ξεκαθάρισε ότι οι Ελευθερόφρονες θα κατέβαιναν οπωσδήποτε στις ερχόμενες Εθνικές εκλογές με δικούς τους συνδυασμούς,[1701] ενώ μόλις τρεις εβδομάδες πριν ανοίξουν οι κάλπες άλλαξε τακτική και αποφάσισε να στηρίξει δικούς του κομματικούς συνδυασμούς σε όσους περισσότερους δήμους κατάφερνε να οργανώσει υποψηφιότητες.[1702] Έτσι, μετά από εσωτερικές συγκρούσεις των στελεχών του κόμματος στη Θεσσαλονίκη, αναγκάστηκε να μεταβεί ο ίδιος για να ρυθμίσει την κατάσταση παρουσιάζοντας ως επίσημο υποψήφιο τον Παναγιώτη Οικονόμου τον οποίο φαίνεται ότι υπέδειξε ο Δαρβέρης.[1703]Ακολούθως όμως, ο Μεταξάς δεν κατάφερε να κατεβάσει υποψηφίους σε Πειραιά και Πάτρα, στηρίζοντας τελικά τους υποψηφίους των Λαϊκών. Στη Θεσσαλονίκη το ΛΚ σε συνεργασία με την *Μακεδονική Νεολαία* στήριξε τον Κωνσταντίνο Ζήση εναντίον του Οικονόμου διασπώντας την αντιβενιζελική ενότητα.[1704] Αναμφίβολα η σοβαρότερη συνέπεια της αλλαγής πλεύσης του Μεταξά ήταν η (ανεπίσημη) υποστήριξη της υποψηφιότητας του Άγγελου Κανελλόπουλου στην Αθήνα που είχε αποσχιστεί από το ΛΚ.

Όπως είχαμε δει, ο Άγγελος Κανελλόπουλος είχε στενές σχέσεις με τον Μεταξά ήδη από το 1921, όταν επιχείρησαν από κοινού ανεπιτυχώς να ανοίξουν γραφείο εμπορικών αντιπροσωπειών στη Γερμανία.[1705] Ο Κανελλόπουλος είχε σπουδάσει εμπορικές επιστήμες στη Γαλλία και ακολούθησε επιχειρηματική καριέρα σε τομείς όπως ήταν τα τσιμέντα, η κλωστοϋφαντουργία. Διετέλεσε μέλος του ΔΣ της Τράπεζας της Ελλάδας, πρόεδρος της Τράπεζας της Λακωνίας, πρόεδρος του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων, ενώ το 1910 και το 1915 εξελέγη βουλευτής Αττικοβοιωτίας με τους Εθνικόφρονες του Γούναρη. Ο Κανελλόπουλος ήταν αναμφίβολα ισχυρός επιχειρηματίας, παλαιός αντιβενιζελικός βουλευτής με πολιτική εμπειρία και χρηματοδότης των Ελευθεροφρόνων. Αν ο Κανελλόπουλος επετύγχανε ή κατέγραφε αξιόλογη δυναμική, ο Μεταξάς θα πρόβαλλε τη στήριξή του σε αυτόν για να καρπωθεί τα πολιτικά κέρδη.[1706] Αν αποτύγχανε, οι Ελευθερόφρονες θα δήλωναν επισήμως ότι δεν τον είχαν υποστηρίξει ώστε να μην φανούν διασπαστές του αντιβενιζελικού αγώνα. Η υποψηφιότητα Κανελλόπουλου κατατάραξε τους Λαϊκούς που τον κατηγόρησαν για διάσπαση του αντιβενιζελικού αγώνα αλλά και για ύποπτη προέλευση της αφειδούς χρηματοδότησής του, υπονοώντας σαφώς τον Μεταξά.[1707]Αλλά και οι αδιάλλακτοι κατηγόρησαν τους *μανδυοφόρους αντιβενιζελικούς* για τη διάσπαση του αντιβενιζελικού αγώνα και για παλαιοκομματικές μεθοδεύσεις,[1708] στηρίζοντας τους υποψηφίους του ΛΚ ως τους εκλεκτούς του αντιβενιζελικού αγώνα.[1709]

Οι δημοτικές εκλογές διεξήχθησαν με ησυχία και τάξη σε όλη την Ελλάδα και τα αποτελέσματα στην πλειονότητά τους δεν αμφισβητήθηκαν επισήμως από κανέναν

[1700] Ήδη το επίσημο κομματικό όργανο του κόμματος είχε διαψεύσει τη φήμη για κοινά ψηφοδέλτια όλων των αντιβενιζελικών κομμάτων στις εθνικές εκλογές, βλ. *Πολιτεία, 2.10.1925.*

[1701] *Νέα Ημέρα, 5.10.1925.*

[1702] *Καθημερινή, 4.10.1925· Φως,5.10.1925.*

[1703] *Πολιτεία, 6.10.1926.*

[1704] *Φως, 25.10.1925.*

[1705] Μεταξάς, *τόμος Β2*, ό.π., εγγραφές Ιανουαρίου 1921 και 4ης Οκτωβρίου 1921.

[1706] *«Δημοτική εκτίθεται Κανελλόπουλος ως ανεξάρτητος. Ούτω εν επιτυχία δικός μας εν αποτυχία μακράν μου»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 9ης Οκτωβρίου 1925, σ. 420· *Καθημερινή, 30.10.1925.*

[1707] Γεώργιος Βλάχος, «Η ψήφος», *Καθημερινή, 25.10.1925*.

[1708] *ΣΚΡΙΠ, 9.10.1925· ΣΚΡΙΠ,24.10.1925.*

[1709] *ΣΚΡΙΠ, 19.10.1925.*

υποψήφιο. Πάντως χαρακτηρίστηκαν από μεγάλη πανελλαδική αποχή των ψηφοφόρων μέχρι του σημείου στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη η συμμετοχή οριακά να υπερβαίνει το 50%.[1710] Επίσης έλαβαν χώρα την ίδια χρονική περίοδο με την εισβολή της Ελλάδας στη Βουλγαρία και αναμφίβολα επισκιάστηκαν από αυτή. Στην εμβληματική εκλογή της Αθήνας ο Μερκούρης όχι μόνο ηττήθηκε από τον Πάτση, αλλά ακόμη χειρότερα για τους αντιβενιζελικούς, το σύνολο των ψήφων Μερκούρη και Κανελλόπουλου ήταν χαμηλότερο από αυτό του Πάτση. Όλες οι (βάσιμες πάντως) ελπίδες των Λαϊκών διαψεύστηκαν οικτρά, καθώς οι πρόσφυγες στήριξαν παμψηφεί τον Πάτση,[1711] ενώ ο βενιζελικός Βραχηνός τελικώς περιορίστηκε σε λίγες εκατοντάδες ψήφους.

Συνολικά ο αντιβενιζελισμός δεν πήγε τόσο άσχημα, καθώς εξέλεξε σχεδόν το σύνολο των νέων δημάρχων στις μεγάλες πόλεις της Παλαιάς Ελλάδας[1712] (Καλαμάτα, Λάρισα, Σπάρτη, Μεσολόγγι, Αργοστόλι, Κέρκυρα, Βόλος, Άργος, Τρίπολη, Μέγαρα, Ναύπλιο, Αμαλιάδα και η εμβληματική Πάτρα), ενώ είχε κάποιες αξιοσημείωτες επιτυχίες στις Νέες Χώρες (Δήμοι Φλώρινας, Κοζάνης, Ιωαννίνων, Βέροιας).[1713] Ο Μεταξάς έδωσε όλο το βάρος με την προσωπική του παρουσία στις δημοτικές εκλογές στην ιδιαίτερη πατρίδα του τις οποίες κέρδισε ο υποψήφιός των Ελευθεροφρόνων με μεγάλη διαφορά. Απουσίαζε εντελώς αδικαιολόγητα από την Αθήνα όπου διεξήχθη η κύρια εκλογική μάχη και όταν ενημερώθηκε για την ήττα του Κανελλόπουλου την ερμήνευσε ως προσωπική καταπληκτική του ήττα που θα είχε μεγάλες συνέπειες για τους Ελευθερόφρονες.[1714]

Η ήττα του Μερκούρη επισκίασε κάθε άλλη τοπική επιτυχία προκαλώντας αλυσιδωτές αντιδράσεις στον αντιβενιζελισμό υπονομεύοντας σοβαρά κάθε ενδεχόμενο μελλοντικής εκλογικής συνεργασίας Λαϊκών – Ελευθεροφρόνων. Η ήττα του Μερκούρη αποδόθηκε από τους Λαϊκούς ευθέως στην διασπαστική τακτική του Μεταξά[1715] και κάθε φωνή εντός του κόμματος για συνεργασία με τους Ελευθερόφρονες στις επερχόμενες εκλογές σίγησε. Οι αδιάλλακτοι μίλησαν για προδοσία του Μεταξά εις βάρος του αντιβενιζελικού κόσμου και θεώρησαν ότι η πολεμική τους εναντίον του τους τελευταίους 16 μήνες δικαιώθηκε πλήρως.[1716] Η *Καθημερινή* κυκλοφόρησε την επομένη των εκλογών με γελοιογραφία τους Κανελλόπουλο και Μεταξά να αλληλοσυγχαίρονται με σαφές υπονοούμενο ότι ο πρώτος είχε χρηματοδοτήσει τον δεύτερο.[1717] Οι Ελευθερόφρονες προσπάθησαν να δικαιολογηθούν για την κατηγορία περί διάσπασης υποστηρίζοντας ότι ο Κανελλόπουλος δεν υπήρξε επίσημος υποψήφιος τους,[1718] ενώ είχαν στηρίξει τους υποψήφιους των *Λαϊκών* στην Πάτρα και τον Πειραιά.[1719] Από την έκταση και το πλήθος των δημοσιευμάτων υπέρ του από την *Πολιτεία* κατά την προεκλογική περίοδο, αλλά και από αναφορές στο *Ημερολόγιο* του Μεταξά, δεν υπάρχει η παραμικρή αμφιβολία ότι ο

[1710] *Εστία*, 26.10.1925.

[1711] *Καθημερινή, 29.10.1925*. Οι Ελευθερόφρονες μέσω του Νικολούδη μετά τις εκλογές ζήτησαν οι πρόσφυγες να εκλέγουν δημάρχους στους συνοικισμούς τους ώστε να μην επηρεάζεται η εκλογή του δημάρχου Αθηναίων, βλ. *Πολιτεία, 28.10.1926*.

[1712] *Καθημερινή, 27.10.1925· Νέα Ημέρα, 26.10.1925*.

[1713] *Καθημερινή, 27.10.1925*

[1714] *«Αποτυχία Αθηνών είναι ήττα δική μου καταπληκτική. Ούτε 4 χιλ. ο Κανελλόπουλος. Είναι κτύπημα κατ΄ εμού που θα έχη μεγάλας συνεπείας»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 27ης Οκτωβρίου 1925, σ. 423.

[1715] *ΣΚΡΙΠ, 27.10.1925.*

[1716] *ΣΚΡΙΠ, 28.10.1925.*

[1717] Υπονοούσε σαφώς ότι ο Κανελλόπουλος χρηματοδοτούσε τους Ελευθερόφρονες, βλ. *Καθημερινή, 30.10.1925.*

[1718] Και ο ίδιος στις ομιλίες του δεν έκανε την παραμικρή αναφορά σε αυτούς, βλ. *Πολιτεία, 16.10.1926*.

[1719] *Πολιτεία, 27.10.1925.*

Κανελλόπουλος ήταν υποψηφιότητα που στήριξαν ενεργά οι Ελευθερόφρονες αν και όχι επίσημα.

Απρόσμενη εξέλιξη αποτέλεσε η εκλογή του δικηγόρου και πρόσφυγα από την Ανατολική Θράκη Μηνά Πατρικίου στη Θεσσαλονίκη χάρη στη στήριξη αριστερών εργατικών οργανώσεων και του τμήματος της εβραϊκής κοινότητας που στήριζε την αριστερά. Το αποτέλεσμα δυσαρέστησε σφοδρά τα κόμματα του αντιβενιζελισμού που επεσήμαναν τον κίνδυνο της κομμουνιστικής διείσδυσης στη Βόρεια Ελλάδα, ενώ οι υποψήφιοι τους κατέγραψαν χαμηλή δυναμική.[1720] Αλλά εκτός του αντιβενιζελισμού δυσαρεστήθηκε και ο ευρύτερος αστικός κόσμος, έτσι ο Πάγκαλος ακύρωσε τις εκλογές στη Θεσσαλονίκη με το πρόσχημα ότι ο Πατρίκιος συγκέντρωσε λιγότερο από το 15% των εγγεγραμμένων ψηφοφόρων. Στις επαναληπτικές εκλογές ο Πάγκαλος υποστήριξε προσωπικά τον βενιζελικό Κωνσταντίνο Αγγελάκη, αλλά ο Πατρίκιος θριάμβευσε εκ νέου πρωτεύοντας με 7.335 ψήφους και ποσοστό 50,6% των ψηφοφόρων.

3. Οι έντονες αντιπαραθέσεις Λαϊκών και Ελευθεροφρόνων αμέσως μετά την ήττα του Μερκούρη στην Αθήνα και η διεύρυνση του χάσματος μεταξύ τους (Οκτώβριος - Νοέμβριος 1925)

Τα αποτελέσματα των δημοτικών εκλογών του 1925 υπήρξαν πολύ σημαντικά για την αντιπαράθεση Λαϊκών και Ελευθεροφρόνων καθώς κατέγραψαν για πρώτη φορά στην κάλπη και στη συνείδηση των αντιβενιζελικών ότι το ΛΚ ήταν πλέον το μεγαλύτερο κόμμα του αντιβενιζελισμού. Η (ορθή) αυτή εντύπωση οδήγησε σε μερική διαρροή στελεχών των Ελευθεροφρόνων προς το ΛΚ, ενώ ο Μεταξάς συνειδητοποιούσε ότι ο αντιβενιζελισμός των Αθηνών είχε μεταστραφεί εναντίον του. Κατά την επιστροφή του από την Κεφαλλονιά και περνώντας από την Πάτρα αντιλήφθηκε την μεταστροφή των αντιβενιζελικών «*προς τα κρόταλα της δημοκοπίας και την σκιά του Γούναρη*».[1721]

Για τον λόγο αυτό επιταχύνθηκαν οι διεργασίες στις τάξεις του αντιβενιζελισμού που κυοφορούνταν όλο το προηγούμενο διάστημα εγκαινιάζοντας μια απευθείας εκ νέου σύγκρουση Λαϊκών – Ελευθεροφρόνων. Αυτή ξεκίνησε με μια άνευ προηγουμένου για την *Καθημερινή*, επίθεση του Γεώργιου Μερκούρη κατά του Κωνσταντίνου Αγγελόπουλου υπαρχηγού των Ελευθεροφρόνων. Η επίθεση αυτή γραμμένη εν θερμώ[1722] αφορούσε την υποψηφιότητα του Αγγελόπουλου για τη δημαρχία της Αθήνας όπως αυτή είχε προβληθεί το καλοκαίρι του 1924, αλλά ήταν διάσπαρτη από σκληρές προσωπικές αιχμές για τον Αγγελόπουλο και συνεχίστηκε και με δεύτερο σημείωμα[1723] όταν ο Αγγελόπουλος απάντησε από την *Πολιτεία* ότι ο Σπύρος Μερκούρης μεταπήδησε στον αντιβενιζελισμό όταν ο Βενιζέλος στήριξε τον Μπενάκη για δήμαρχο Αθηναίων.[1724] Ο Νικολούδης υποστήριξε μέσω αρθρογραφίας του στην *Πολιτεία* ότι το ΛΚ είχε ευθύνες για τη Μικρασιατική

[1720] Ο υποψήφιος των Ελευθεροφρόνων Π. Οικονόμου ήρθε τρίτος, ενώ των Λαϊκών Τ. Ζήσης μόλις πέμπτος. *Πολιτεία, 27.10.1925.*

[1721] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 2ης Νοεμβρίου 1925, σ. 424.

[1722] *Καθημερινή, 31.10.1925.*

[1723] *Καθημερινή, 1.11.1925.*

[1724] *Πολιτεία, 1.11.1925.* Είναι γεγονός ότι ο Σπυρίδων Μερκούρης υπήρξε υποστηρικτής και στενός συνεργάτης του Βενιζέλου στην πρώτη περίοδο της πολιτικής του ακμής, βλ. Ηλιάκης, *Ο Βενιζέλος*, ό.π., σ. 62.

Καταστροφή, στηλίτευε την συμπόρευση του με τους αδιαλλάκτους,[1725] ενώ υπογράμμισε ότι οι Ελευθερόφρονες είχαν πλέον αποσπάσει τα αξιότερα στελέχη του αντίπαλου κόμματος.[1726]

Ακολούθησε η επίθεση του Γεώργιου Βλάχου με πρωτοσέλιδο άρθρο του στην *Καθημερινή*, στα οποία κατηγόρησε τον Μεταξά για την ήττα του αντιβενιζελισμού στις δημοτικές εκλογές αλλά και για αδυναμία συνεργασίας και συνεννόησης με όλους τους αντιβενιζελικούς.[1727] Στις 6 Νοεμβρίου ο Βλάχος εκτόξευσε την πλέον σκληρή επίθεση κατά του Μεταξά κατηγορώντας τον για την άρνηση αποδοχής της αρχιστρατηγίας κατά τη Μικρασιατική Εκστρατεία, για την ύπουλη τακτική του να περιμένει να επωφεληθεί πολιτικά από την επικείμενη καταστροφή, για την ανόητη συμμετοχή του στο κίνημα Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου, τη επαμφοτερίζουσα στάση του στο Δημοψήφισμα και τις μυστικές του συμφωνίες με τους βενιζελικούς. Ουσιαστικά ο Βλάχος μετά από μια ετήσια περίοδο ανακωχής με τους Ελευθερόφρονες, υιοθέτησε όλα τα επιχειρήματα των επιθέσεων των αδιαλλάκτων που είχαν γίνει στο δεύτερο εξάμηνο του 1924, αλλά όχι μόνο αυτά. Απρόσμενα (;) και το ύφος τους.[1728]

Προφανώς ήταν το προανάκρουσμα μιας έντονης αντιπαράθεσης σε επίπεδο πολιτικών αρχηγών, καθώς στις 4.11.1925 ο Μεταξάς με πρωτοσέλιδη μακροσκελή του δήλωση απέκλεισε κατηγορηματικά κάθε ενδεχόμενο εκλογικής συνεργασίας με τα μικρά αντιβενιζελικά κόμματα και τους αδιαλλάκτους, αλλά και με όλα τα κόμματα που είχαν ευθύνες για τη Μικρασιατική Καταστροφή, υπονοώντας ευθέως το ΛΚ. Προχώρησε όμως ακόμη περισσότερο χαρακτηρίζοντας τα στελέχη των υπολοίπων αντιβενιζελικών κομμάτων ως φθαρμένα στην αντίληψη του κόσμου, ενώ κατηγόρησε τον Τσαλδάρη ότι εξωθούσε τον Ευστρατιάδη να του επιτεθεί την ίδια στιγμή που διαπραγματεύονταν μεταξύ τους για πολιτική σύμπραξη.[1729] Στην πρώτη του απάντηση ο Τσαλδάρης κατηγόρησε ανοιχτά την αντικυβερνητική πολιτεία του Μεταξά κατά τη Μικρασιατική Εκστρατεία, ενώ υπενθύμισε ότι όχι μόνο ο Μεταξάς αλλά και ο Γούναρης ήδη από το 1916 ήταν αντίθετος με την εκστρατεία αν προηγουμένως δεν αναλάμβαναν οι Μεγάλες Δυνάμεις από κοινού τον διαμελισμό της Τουρκίας, ενώ είχε επισημάνει και τους πιθανούς κινδύνους για τους Έλληνες της Μικράς Ασίας.[1730] Την επομένη συνέχισε με πρωτοσέλιδο άρθρο του ο Βλάχος της επίθεση στρεφόμενος κατά και του Θεολόγου Νικολούδη, με μια ιστορική αναδρομή – υπεράσπιση της πολιτικής των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων.[1731]

Σε νέα του απάντηση ο Τσαλδάρης συνέκρινε την καιροσκοπική στάση του Μεταξά λίγους μήνες πριν την καταστροφή αντιπαραβάλλοντας αυτή με του Στράτου που, αν και πολιτικός αντίπαλος του Γούναρη, πήρε μέρος στην κυβέρνηση Πρωτοπαπαδάκη αναλαμβάνοντας βαριές ευθύνες, πρωτοβουλία που τον οδήγησε στο εκτελεστικό απόσπασμα. Τον κατηγόρησε ότι δεν υπέβαλλε υπόμνημα στη νέα κυβέρνηση με τις απόψεις του για το Μικρασιατικό Ζήτημα παρά το γεγονός ότι του ζητήθηκε. Τέλος τον

[1725] *Πολιτεία, 29.10.1925.*
[1726] *Πολιτεία, 31.10.1925*, άρθρο: «Ποιο Λαικό Κόμμα;»
[1727] *Καθημερινή, 1.11.1925*, άρθρο: «Αι εκλογαί».
[1728] *Καθημερινή, 6.11.1925*, άρθρο: «Συμπάθεια».
[1729] *Πολιτεία, 4.11.1925.*
[1730] *Καθημερινή, 7.11.1925.*
[1731] *Καθημερινή, 9.11.1925.*

κατηγόρησε ευθέως ως ηθικό αυτουργό της εκτέλεσης των *Έξι* λόγω ενός άρθρου του στη *Ν. Ημέρα* στις 26 Αυγούστου 1922 με το οποίο ζητούσε την κεφαλή επί πίνακι όλων των υπευθύνων της καταστροφής.[1732] Στην τελευταία απάντηση του ο Μεταξάς υπογράμμισε ότι αρνήθηκε μόνο την ηγεσία του ελληνικού Επιτελείου και όχι διοίκηση μάχιμης μονάδας την οποία αποδέχθηκε στις συζητήσεις του με την κυβέρνηση, ενώ ξεδιάλυνε σημεία που αφορούσαν τις προτάσεις του στην κυβέρνηση για την ακολουθητέα πολιτική.[1733]

Στην αντιπαράθεση συμμετείχε και ο Δεμερτζής με μακροσκελείς του δηλώσεις στη *Νέα Ημέρα* τις οποίες όμως ο Μεταξάς εσκεμμένα υποβίβαζε, καθώς είτε τις αγνοούσε, είτε απαντούσε τηλεγραφικά.[1734] Ομοίως προσπάθησε να συμμετέχει και ο Ευστρατιάδης των αδιαλλάκτων με δηλώσεις του, καθώς ο Μεταξάς τον ανέφερε στην πρώτη ανακοίνωση του,[1735] ανεπιτυχώς όμως, καθώς ο Μεταξάς εσκεμμένα δεν συνέχισε την αντιπαράθεση. Ο Αργυρός με άρθρο του στο *Φως* υποστήριξε ότι ο Μεταξάς δεν ήταν αντιβενιζελικός, ενώ σε δεύτερο άρθρο του εξήγησε ότι η πρόθεση του Μεταξά ήταν να δημιουργήσει ένα τρίτο κόμμα σε σχέση με τους σχηματισμούς βενιζελισμού – αντιβενιζελισμού.[1736] Η αντιπαράθεση Τσαλδάρη – Μεταξά από τις στήλες των εφημερίδων που τους στήριζαν οριστικοποίησαν το πολιτικό χάσμα μεταξύ Λαϊκών και Ελευθεροφρόνων το οποίο φάνηκε ότι πολύ δύσκολα θα μπορούσε να καλυφθεί στο μέλλον. Ακόμη χειρότερα από τις τελευταίες τους απαντήσεις, φαίνεται ότι το χάσμα μεταξύ Τσαλδάρη και Μεταξά δεν ήταν πλέον μόνο πολιτικό αλλά είχε καταστεί και προσωπικό.

Είναι πολύ χαρακτηριστικό ότι το περιεχόμενο της αντιπαράθεσης δεν είχε ως θέμα ποια ήταν η τακτική που όφειλε να ακολουθήσει ο αντιβενιζελισμός στο μέλλον ή το κυβερνητικό πρόγραμμα που όφειλε να εκπονήσει ως διεκδικητής της εξουσίας, αλλά περιορίστηκε μόνο στις ευθύνες του παρελθόντος που πάντως φάνηκε ότι στοίχειωναν όλους. Ακόμη και σε αυτό το επίπεδο της παρελθοντολογίας η αντιπαράθεση έμοιαζε άγονη και ανούσια, αφού ο κάθε πολιτικός αρχηγός έθιγε μόνο τα σημεία της προϊστορίας που τον συνέφεραν, αποσιωπώντας τα υπόλοιπα. Οι σφοδρές κομματικές και προσωπικές αντιπαραθέσεις εντός του αντιβενιζελισμού είχαν πάρει τέτοιες διαστάσεις, ώστε να επέμβουν ακόμη και βενιζελικές εφημερίδες υποδεικνύοντας στους αναγνώστες τους την *ηθική σήψη του αντίπαλου στρατοπέδου*.[1737]

Πάντως από την αντιπαράθεση ζημιωμένος έβγαινε περισσότερο ο Μεταξάς καθώς εμμέσως αναγκάστηκε να κάνει αρνητικές αναφορές στους πολιτικούς χειρισμούς των έξι εκτελεσθέντων, κάτι που είχε επιμελώς αποφύγει ως τότε.[1738] Οι *Έξι* όμως είχαν εξελιχθεί σε μάρτυρες για τον αντιβενιζελισμό, έτσι η, έστω έμμεση, αποκήρυξή τους από τον Μεταξά αναμφίβολα τον έβλαπτε πολιτικά.[1739] Έτσι, ο συνονόματος συγγενής του εκτελεσθέντα Π.

[1732] *Καθημερινή, 10.11.1925.*
[1733] *Πολιτεία, 11.10.1925.*
[1734] *«Τρίτη απάντησίς μου μακρότατη. Περιφρόνησις προς Δεμερτζήν – agent provocateur»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 8ης Νοεμβρίου 1925, σ. 425.
[1735] *ΣΚΡΙΠ, 5.11.1925.*
[1736] Αθανάσιος Αργυρός, «Ο αρχηγός των Ελευθεροφρόνων κ. Μεταξάς διακηρύττει ότι δεν είναι αντιβενιζελικός»· Αργυρός Αθανάσιος, «Ο κ. Μεταξάς οπαδός τρίτου κόμματος», *Φως, 17.11.1925*.
[1737] *Εστία, 9.11.1925.*
[1738] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α.3, έγγραφο 3/18, επιστολή Ιωάννη Μεταξά προς Π. Πρωτοπαπαδάκη, 15 Νοεμβρίου 1925.
[1739] «*Αδιαφορία μου διά θανόντας πολιτικούς. Αφού τους κατεβάζουν στην κονίστραν. Τι να κάμω;*», βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 8ης Νοεμβρίου 1925, σ. 425.

Πρωτοπαπαδάκης αντιβενιζελικός πολιτευτής της Νάξου απέστειλε επιστολή προσχώρησης στο ΛΚ[1740] και ο ισχυρός αδιάλλακτος αντιβενιζελικός πολιτευτής της Νάξου Μανούσος Δερλερές,[1741] αποκήρυξε δημοσίως τους Ελευθερόφρονες και προσχώρησε στο ΛΚ.[1742] Το χάσμα μεταξύ Λαϊκών και Ελευθεροφρόνων έγινε πλέον μεγαλύτερο από ποτέ και η αντιπάθεια που υπήρχε εξελίχθηκε σε μίσος μεταξύ τους.[1743]

4. Οι άκαρπες προσπάθειες για ένωση του Αντιβενιζελισμού χωρίς τους Ελευθερόφρονες (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1925)

Καθώς ήδη στις 20 Οκτωβρίου 1925 δημοσιεύτηκε από την κυβέρνηση Πάγκαλου διάταγμα που όριζε τις εθνικές εκλογές στις 21 Μαρτίου 1926,[1744] το ΛΚ βρισκόταν σε αναζήτηση νέας στρατηγικής για να ξεπεραστεί η πολιτική ήττα στην δημοτική εκλογή της Αθήνας. Η στρατηγική αυτή επεδίωκε την συνένωση όλων των δυνάμεων του αντιβενιζελισμού (αδιαλλάκτων, ανεξάρτητων πολιτευτών, Ενωτικού Προοδευτικού Κόμματος του Δεμερτζή) υπό την διακριτική[1745] ηγεσία του ΛΚ. Η ελπίδα ήταν ότι η συνένωση αυτή θα δημιουργούσε μια νέα πολιτική δυναμική ανατρέποντας το πολιτικό σκηνικό όπως αυτό είχε διαμορφωθεί μετά την ήττα των δημοτικών εκλογών. Όλοι οι εν δυνάμει σύμμαχοι του ΛΚ στις δημοτικές εκλογές είχαν στηρίξει όχι μόνο τον Μερκούρη στην Αθήνα, αλλά και όλους τους επίσημους υποψηφίους του ΛΚ στα μεγάλα αστικά κέντρα.

Στη συνένωση αυτή θα υπήρχε μια πρόσκληση και για τους Ελευθερόφρονες[1746] που κατέγραφαν μια αξιοσημείωτη δυναμική στο χώρο του αντιβενιζελισμού,[1747] η οποία πάντως θα ήταν μάλλον προσχηματική και όχι επί της ουσίας. Αν το κόμμα του Μεταξά αρνιόταν να συνταχθεί – που ήταν και η πλέον πιθανή και επιθυμητή[1748] εκδοχή[1749] ειδικά μετά από όσα προηγήθηκαν – η υπόλοιπη ενωμένη αντιβενιζελική παράταξη θα στρεφόταν[1750] στην αντιβενιζελική κοινή γνώμη και θα υποστήριζε ότι οι Ελευθερόφρονες βρίσκονται εκτός αντιβενιζελισμού, άρα δεν αποτελούν πλέον εν δυνάμει διασπαστές.[1751] Ακολούθησε μια

[1740] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α.3, έγγραφο 3/17, επιστολή Π. Πρωτοπαπαδάκη προς Τσαλδάρη, 12 Δεκεμβρίου 1925.

[1741] Ο Μανούσος Δερλερές είχε διακριθεί κατά τον Μακεδονικό Αγώνα και τους Βαλκανικούς Πολέμους ως έφεδρος αξιωματικός του Στρατού. Πρωτοστάτησε στα δραματικά γεγονότα της Νάξου κατά τον Εθνικό Διχασμό καθοδηγώντας τους κατοίκους της στη σύγκρουση με τις βενιζελικές Αρχές. Συνελήφθη στην Απείρανθο και φυλακίστηκε μέχρι το 1920 και την συνολική αμνηστία που δόθηκε, βλ. Νικόλαος Λεβογιάννης, «Τα δραματικά γεγονότα της πρωτοχρονιάς του 1917 στην Απείρανθο», ηλεκτρονικό περιοδικό *Κορωνίδα Νάξου*, https://koronida.blogspot.com/2017/01/100-1917.html, ημερομηνία ανάκτησης: 22 Αυγούστου 2021.

[1742] *Καθημερινή, 6.12.1925.* Ο Δερλερές προκαλούσε αποστροφή στον Μεταξά που τον δέχθηκε στους Ελευθερόφρονες μόνο λόγω της ισχυρής του πολιτικής επιρροής στη Νάξο. Όντως ο Δερλερές εκλέχθηκε βουλευτής με το ΛΚ στις εκλογές του 1926.

[1743] *Φως, 6.11.1925*, όπου: *«Κατά τας υπαρχούσας ενδείξεις η διάστασις μεταξύ λαϊκών και μεταξικών λαμβάνει οσημέραι μεγαλυτέραν έκτασιν εξελίσσεται δε εις μίσος».*

[1744] *Καθημερινή, 21.10.1925.*

[1745] Ο πολιτευτής του ΛΚ Αγαμέμνων Σλήμαν περιέγραφε την ηγεσία αυτή ως *«ρυθμιστική και διαιτητική των αντιμαχόμενων αντιβενιζελικών παρατάξεων»*, βλ. *Καθημερινή, 29.10.1925.*

[1746] Υπήρχαν ισχυρά στελέχη του ΛΚ που ακόμη προέκριναν μια προσέγγιση με τους Ελευθερόφρονες και ο Τσαλδάρης όφειλε να τους λάβει υπόψιν, βλ. Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α, έγγραφο 3/8, επιστολή Τσαλδάρη προς Θεοτόκη, 7 Δεκεμβρίου 1925.

[1747] Το γεγονός αυτό παραδέχονταν ακόμη και οι αδιάλλακτοι, βλ. *ΣΚΡΙΠ, 19.10.925.*

[1748] *Νέα Ημέρα, 5.11.1925*. Μετά το ναυάγιο του αντιβενιζελισμού στην δημοτική εκλογή της Αθήνας, ο Μεταξάς δεν ήταν πλέον ανεκτός ούτε από τον Δεμερτζή.

[1749] *ΣΚΡΙΠ, 5.11.1925*, άρθρο: «Δεν έχει θέσιν».

[1750] *Καθημερινή, 9.11.1925.*

[1751] *Καθημερινή, 28.10.1925.*

σύσκεψη όλων των αδιαλλάκτων στα γραφεία του *ΣΚΡΙΠ* στην οποία συμμετείχε και ο Δούσμανης, όπου εκδηλώθηκαν αντιθέσεις ακόμη και μεταξύ τους για το πως έπρεπε να προχωρήσουν.[1752] Ήδη από τις πρώτες ημέρες του Νοεμβρίου ο Μεταξάς είχε αποκλείσει κάθε ενδεχόμενο συνεργασίας των Ελευθεροφρόνων με τον νέο πολιτικό οργανισμό που θα πρόκυπτε,[1753] όχι μόνο λόγω των παλαιών προσωπικών αντιδικιών και ύβρεων που είχε δεχθεί από τους μελλοντικούς του πολιτικούς συνεταίρους,[1754] αλλά και για τον πρόσθετο λόγο ότι αυτή η κίνηση θα ενοποιούσε αντίστοιχα τον βενιζελισμό και ο αγώνας θα μεταβαλλόταν από πολιτικός σε πολιτειακός.[1755]

Η νέα στρατηγική του *ΛΚ* εγκαινιάστηκε με μια δήθεν *έρευνα* της *Καθημερινής* με συνεντεύξεις από όλους τους εμπλεκόμενους με θέμα την ένωση του αντιβενιζελισμού. Στην έρευνα αυτή συμμετείχαν με δηλώσεις τους ο Τσαλδάρης, ο Κ. Λυκουρέζος, ο Δεμερτζής και ο Ευστρατιάδης, στις οποίες, με μικρές διαφοροποιήσεις, όλοι συμφωνούσαν ότι επιβαλλόταν η συνένωση όλων των κομμάτων του αντιβενιζελισμού. Η έρευνα ξεκινούσε με την αυθαίρετη διαπίστωση ότι είχε επέλθει οριστική αποπομπή του Μεταξά και των Ελευθεροφρόνων από τις τάξεις του αντιβενιζελισμού, γεγονός που διευκόλυνε πλέον την συγκέντρωση όλων των δυνάμεων του σε ένα ενιαίο πολιτικό μέτωπο.[1756] Στην ίδια έρευνα την επομένη, συμμετείχαν με δηλώσεις τους ο Λυκούργος Τσουκαλάς και ο Περικλής Ι. Αργυρόπουλος ολοκληρώνοντας τον κύκλο των προσώπων που προφανώς συμμετείχαν στις διαβουλεύσεις με το ΛΚ για κοινή κάθοδο στις εκλογές.[1757] Ένθερμοι υποστηρικτές της προσπάθειας ήταν εύλογα οι αδιάλλακτοι που έβλεπαν με ικανοποίηση τον Τσαλδάρη να εγκαταλείπει τους σχετικούς δισταγμούς του και να υλοποιεί την ιδέα τους.[1758] Ο Ιωάννης Θεοτόκης από την Κέρκυρα υποστήριξε από την πρώτη στιγμή την μελετώμενη σύμπραξη, ενημερώνοντας τον Παναγή Τσαλδάρη πως ο ίδιος και το θεοτοκικό Κόμμα θα συμπράξει ευχαρίστως με το ΛΚ.[1759]

Ο Ευστρατιάδης δήλωνε ότι μετά την οριστική διαγραφή του Μεταξά από τη συνείδηση του αντιβενιζελικού κόσμου, κάθε εμπόδιο για την ενοποίηση της παράταξης είχε πλέον εκλείψει.[1760] Ακολούθως απέστειλε δύο επιστολές στον Θεοτόκη στην Κέρκυρα ζητώντας του να έρθει στην Αθήνα ώστε να συντελέσει στην μελετώμενη ένωση του αντιβενιζελισμού. Ο Ευστρατιάδης υπολόγιζε τον Θεοτόκη για αδιάλλακτο –όπως άλλωστε ήταν– αλλά ίσως δεν γνώριζε ότι συνδεόταν με στενή φιλία και επικοινωνία με τον Μεταξά τουλάχιστον από το 1919.[1761] Έτσι ο Θεοτόκης αν και αδιάλλακτος συνέχιζε να υποστηρίζει την σύμπραξη και με τους Ελευθερόφρονες σε επιστολή του προς τον Τσαλδάρη, αλλά ο τελευταίος έριχνε τις ευθύνες για την ασυμφωνία στην άλλη πλευρά.

[1752] *Ελεύθερος Τύπος, 2.11.1925.*

[1753] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α.3, έγγραφο 3/8, επιστολή Τσαλδάρη προς Θεοτόκη, 7 Δεκεμβρίου 1925.

[1754] *Πολιτεία, 5.11.1925*, άρθρο: «Μεθ΄ ο, τον δρόμον μας!»

[1755] *Πολιτεία, 8.11.1925.*

[1756] *Καθημερινή, 13.11.1925.*

[1757] *Καθημερινή, 14.11.1925.*

[1758] *ΣΚΡΙΠ, 30.10.1925.*

[1759] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α, έγγραφο 3/9, επιστολή Θεοτόκη προς Τσαλδάρη, 19 Δεκεμβρίου 1925.

[1760] *ΣΚΡΙΠ, 7.11.1925.*

[1761] Μεταξάς, *τόμος Β2*, ό.π., εγγραφή 8ης Σεπτεμβρίου 1919, σ. 549. Η φιλία των δύο ανδρών ίσως ξεκίνησε το 1917 καθώς είχαν συνδεθεί με την κοινή συμμετοχή τους στην τεκτονική Στοά *Ησίοδος*, βλ. Λουκάς, ό.π., σ. 229-230.

Φαίνεται όμως ότι από την πρώτη στιγμή,[1762] παρά την προθυμία όλων των συμμετεχόντων στις διαπραγματεύσεις, η πολυπόθητη συνένωση ήταν μάλλον ακατόρθωτη όπως ορθά είχαν προβλέψει οι Ελευθερόφρονες. Οι βασικοί λόγοι ήταν τέσσερις: α) ο αντιβενιζελικός χώρος είχε κατακερματιστεί σε υπερβολικά πολλά μικρά τοπικά κόμματα των οποίων οι αρχηγοί αξίωναν παράλογα πολιτικά ανταλλάγματα για να συμμετέχουν, εντελώς αναντίστοιχα με την πολιτική τους δύναμη, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις αυτός ο κατακερματισμός δυσχέραινε ακόμα και να διεξαχθούν οι σχετικές διαπραγματεύσεις λόγω του πλήθους των πολιτευτών[1763] β) Ήταν φανερό σε όσους εμπλέκονταν στις διαπραγματεύσεις ότι είχαν εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις για την πολιτική που θα ακολουθούσαν σε περίπτωση που κατακτούσαν την εξουσία[1764] γ) Οι αδιάλλακτοι επιζητούσαν ισοτιμία έναντι του ΛΚ πιέζοντας μέσω του Τύπου,[1765] ενώ δεν ενέπνεαν εμπιστοσύνη σε μεγάλο τμήμα των Λαϊκών[1766] αλλά και στον Δεμερτζή[1767] δ) Ομοίως ο Δεμερτζής που υποτίθεται ότι θα αποτελούσε τον δεύτερο βασικό πυλώνα της ένωσης ουσιαστικά διαπραγματευόταν ως ίσο προς ίσο με τον Τσαλδάρη αξίωνε ουσιαστικές αλλαγές στις πολιτικές θέσεις του ΛΚ, ενώ ταυτοχρόνως τηρούσε μια μάλλον θετική στάση απέναντι στον Πάγκαλο.

Οι διαπραγματεύσεις προχώρησαν και έφτασαν σε ένα σημείο που ουσιαστικά είχε επιτευχθεί συμφωνία και ο Δεμερτζής δήλωσε στον Τύπο ότι η σύμπραξη πρέπει να θεωρείται βέβαιη.[1768] Όταν οι συζητήσεις μεταξύ όλων των εμπλεκομένων άγγιξαν το ευαίσθητο σημείο του καταρτισμού των συνδυασμών σε πανελλαδική βάση αμέσως προέκυψαν οι πρώτες προστριβές.[1769]Το οριστικό ναυάγιο ήρθε δύο ημέρες μετά όταν σε σχετική σύσκεψη ο Ευστρατιάδης αξίωσε μια ενιαία επιτροπή να διαχειριστεί τον πολιτικό αγώνα[1770] αλλά και τις ενέργειες όλων των κομμάτων, ο Δεμερτζής αξίωσε ουσιαστικά τη συναρχηγία[1771] του νέου πολιτικού οργανισμού, ενώ φαίνεται ότι ο Τσαλδάρης είχε γίνει αποδέκτης παράλογων αξιώσεων από μεμονωμένους αντιβενιζελικούς πολιτευτές της επαρχίας που βρίσκονταν εκτός ΛΚ.[1772] Ουσιαστικά ο Τσαλδάρης αρνήθηκε να προχωρήσει στην ένωση καθώς αντιλαμβανόταν ότι ακόμη και αν συμβιβαζόταν με τον Δεμερτζή και τους αδιαλλάκτους και ικανοποιούσε εν μέρει τις απαιτήσεις τους, το ΛΚ είχε μάλλον να χάσει παρά να κερδίσει σε εκλογική απήχηση.

Στην τελική απόφαση του Τσαλδάρη αναμφίβολα βάρυνε η αντίληψη που ήταν διάχυτη εντός του ΛΚ ότι ο Δεμερτζής δεν είχε σοβαρά ερείσματα στον αντιβενιζελικό

[1762] *ΣΚΡΙΠ, 16.11.1925*. Ήδη στην αρθρογραφία του Ευστρατιάδη φαίνεται ότι έχει γίνει αντιληπτό στους αδιαλλάκτους ότι οι Λαϊκοί σκόπευαν να τους απορροφήσουν πολιτικά.

[1763] *Καθημερινή, 17.11,1925, άρθρο*: «Η Ένωσις».

[1764] *Πολιτεία, 14.11.1925*

[1765] Στο ίδιο· *ΣΚΡΙΠ, 8.11.1925.*

[1766] *Ελεύθερος Τύπος, 2.11.1925.*

[1767] *«..αλλά συγχρόνως & απέναντι εκείνων εκ των αντιβενιζελικών, οι οποίοι προχωρούσιν είτε εκ πεποιθήσεως, είτε εκ κακώς εννοούμενου κομματικού συμφέροντος και πέραν των αντιλήψεων ημών…»*, βλ. Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α.3, έγγραφο 3/1, επιστολή Δεμερτζή προς Τσαλδάρη, 20 Δεκεμβρίου 1925.

[1768] *Καθημερινή, 17.12.1925.*

[1769] *Καθημερινή, 19.12.1925.*

[1770] *ΣΚΡΙΠ, 22.12.1925.* Στην ενιαία επιτροπή προφανώς θα συμμετείχε ως ισότιμος ένας εκπρόσωπος των αδιαλλάκτων (πιθανά ο ίδιος ο Ευστρατιάδης).

[1771] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α, έγγραφο 3/1, επιστολή Δεμερτζή προς Τσαλδάρη, 20 Δεκεμβρίου 1925.

[1772] *Καθημερινή, 21.12.1925.*

κόσμο για να αξιώνει τη συναρχηγία,[1773] ενώ ήταν αντίθετος στην απροκάλυπτη στήριξη που παρείχε ο Δεμερτζής στον Πάγκαλο.[1774] Ομοίως πολλά στελέχη του ΛΚ θεωρούσαν ότι οι αδιάλλακτοι επιζητούσαν μόνο την πολιτική τους ανάδυση μέσω της ένωσης ενώ στην πραγματικότητα είχαν πολύ περιορισμένη πολιτική επιρροή,[1775] αποτελώντας απλή παραφυάδα τους.[1776] Είναι αναμφίβολο πως στο ναυάγιο των διαπραγματεύσεων συντέλεσαν κυρίως τα ανώτερα στελέχη των Λαϊκών των οποίων ο Τσαλδάρης όχι μόνο ήταν δέσμιος, αλλά σε εκείνη τη συγκυρία μάλλον εξαρτώμενος.[1777]Επίσης η ένωση του αντιβενιζελισμού έστω χωρίς τους Ελευθερόφρονες ήταν ένα ενδεχόμενο ιδιαίτερα δυσάρεστο για τον Πάγκαλο και την κυβέρνησή του, που επεδίωξαν με όλη τους την επιρροή να μην συμβεί.[1778] Ως εναλλακτικό σχέδιο στην ένωση του αντιβενιζελισμού, η κυβέρνηση σκόπευε να ενισχύσει τον Μεταξά ως αντίπαλο δέος στην διχαστική ρητορική του νέου αντιβενιζελικού πόλου,[1779] σχέδιο που τελικά δεν χρειάστηκε να ενεργοποιηθεί.

Αλλά και στους Ελευθερόφρονες η κατάσταση δεν ήταν καλύτερη. Ο Μεταξάς προσπαθούσε να καταρτίσει τους εκλογικούς καταλόγους για τις επικείμενες γερουσιαστικές εκλογές που είχαν προκηρυχθεί (που τελικώς δεν έγιναν ποτέ), αντιμετώπιζε όμως ανυπέρβλητα προβλήματα. Οι τοπικοί ανταγωνισμοί των πολιτευτών του κόμματος (Μεσσηνία, Αιτωλοακαρνανία, Αττική) είχαν ενταθεί, ενώ και η δική του προσωπική επιρροή έβαινε μειούμενη έναντι όλων, καθώς σημαντικοί πολιτευτές όπως ο Πεσματζόγλου και ο Πέτρος Ράλλης αμφιταλαντεύονταν.[1780]

5. Η συμπόρευση των αντιβενιζελικών κομμάτων στις προεδρικές εκλογές του 1926

Όλο τον Νοέμβριο και τον Δεκέμβριο ο Πάγκαλος διεξήγαγε άγονες συνομιλίες με τους αρχηγούς των παλαιών κομμάτων για την επιστροφή στην ομαλότητα μέσω της διεξαγωγής γερουσιαστικών και εθνικών εκλογών. Όλα τα κόμματα ζήτησαν άμεσα εκλογές, αλλά οι αντιβενιζελικοί πολιτικοί αρχηγοί ζήτησαν πρόσθετα την εκκαθάριση των εκλογικών καταλόγων[1781] και τη θέσπιση του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος.[1782] Είναι γεγονός ότι οι ηγεσίες των κομμάτων αδυνατούσαν να συμβιβαστούν και στο πιο ασήμαντο ζήτημα για να βρουν ένα κοινό τόπο συνεννόησης, τη στιγμή που η χώρα παρέμενε υπό καθεστώς πολιτικής ανωμαλίας χωρίς Σώμα εκπροσώπησης, ενώ οι αντιπαλότητες μεταξύ τους ευνοούσαν καθαρά τον Πάγκαλο. Ο Πάγκαλος απέβλεπε σε μιας μορφής συνεργασίας με τους Ελευθερόφρονες ώστε να διασπάσει τους αντιβενιζελικούς,

---

[1773] *«Ο κ. Κ. Δεμερτζής είνε ιδρυτής κόμματος ιδίου, το οποίον ηρίθμησε δύο οπαδούς εν συνόλω εκ των οποίων ο εις υπουργεύων απήργησεν* (σ.σ. Εννοεί τον Κανακάρη - Ρούφο)», βλ. *Καθημερινή, 28.11.1925*.

[1774] *Πολιτεία, 18.11.1925.*

[1775] *Πολιτεία, 15.11.1925· Καθημερινή, 5.7.1926,* άρθρο: «Οι τυμβωρύχοι». Στο κεντρικό άρθρο του φύλλου κατηγορούνται οι αδιάλλακτοι ως κοινοί εκβιαστές που πασχίζουν να εκμεταλλευτούν την εκτέλεση των *Έξι* για να αναρριχηθούν στην αρχηγία του αντιβενιζελισμού.

[1776] *Πολιτεία, 17.11.1925.*

[1777] Η τελική απόφαση του Τσαλδάρη προήλθε μετά από συνάντηση με τον στενό πυρήνα του κόμματος και η απόφασή του μάλλον δεν ήταν προϊόν προσωπικής επιλογής, βλ. *Καθημερινή, 19.12.1925.*

[1778] *Ελεύθερος Τύπος, 9.11.1925.*

[1779] *Ελεύθερον Βήμα, 17.11.1925.*

[1780] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 21ης Δεκεμβρίου 1925, σ. 433.

[1781] *Αρχείο Θεόδωρου Πάγκαλου*, *Τόμος Β΄*, επιμέλεια: Θησέας Πάγκαλος, Κέδρος, Αθήνα 1973, σ. 305-309.

[1782] Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄,* σ. 306-307.

αλλά σε συνάντησή τους που έγινε σε εκείνη την περίοδο ο Μεταξάς δίσταζε.[1783] Το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων βρισκόταν σε κάθετη πτώση όλο το πρώτο τετράμηνο του 1926, καθώς συνεχώς διακεκριμένοι πολιτευτές του όπως ο Μεϊμαράκης στην Κρήτη αποχωρούσαν από τους Ελευθερόφρονες. Επίσης τα στελέχη του είχαν απογοητευτεί καθώς απομακρυνόταν το ενδεχόμενο των εκλογών. Ο Μεταξάς ήταν ένα βήμα πριν την αποχώρηση από την πολιτική, ενώ είπε στους συνεργάτες του ότι το *«κόμμα τους δεν έχει ψυχή»*.[1784]

Ως προαπαιτούμενο δήθεν για την ομαλή διεξαγωγή των εκλογών, ο Πάγκαλος ζήτησε από τους Τσαλδάρη και Δεμερτζή να υπογράψουν ένα έγγραφο επίσημης αναγνώρισης του αβασίλευτου πολιτεύματος και όταν αυτοί αρνήθηκαν, ζήτησε να προβούν σε δήλωση. Ήδη στην πρόσκληση που είχε απευθύνει στον Τσαλδάρη, ο Πάγκαλος του ζητούσε να προσέλθει στις συζητήσεις υπό τον όρο ότι το ΛΚ είχε εγκαταλείψει τον καθεστωτικό αγώνα.[1785] Ο Πάγκαλος προφανώς αδιαφορούσε για το ζήτημα αφού σκόπευε να εγκαθιδρύσει δικτατορία, αλλά επεδίωκε να στριμώξει το ΛΚ καθώς στόχευε στο εκλογικό του ακροατήριο. Το θέμα που έθεσε ο Πάγκαλος προκάλεσε εντονότατες συζητήσεις και διεργασίες εντός του ΛΚ, καθώς αν ο Τσαλδάρης αρνιόταν την αναγνώριση ίσως το ΛΚ κηρυσσόταν εκτός νόμου και του απαγορευόταν να λάβει μέρος στις εκλογές, αν όμως την αποδεχόταν ουσιαστικά απαρνιόταν τη Βασιλεία και ταυτιζόταν οριστικά με τον Μεταξά και τους Ελευθερόφρονες.[1786]

Ο Τσαλδάρης στην πολύ προσεκτικά συνταγμένη απάντησή του δεσμεύτηκε ότι δεν θα έθετε πολιτειακό ζήτημα στις επερχόμενες εκλογές[1787] αφήνοντας υπονοούμενο μέσα από περίτεχνες δικολαβικές διατυπώσεις ότι αυτό θα μπορούσε να γίνει στο απώτερο μέλλον. Ουσιαστικά ο Τσαλδάρης προσπάθησε να αποδείξει ότι το κόμμα του ήταν νομιμόφρων και ταυτόχρονα να μην πληγεί η κομματική του βάση, αλλά οι Ελευθερόφρονες ερμήνευσαν τη δήλωση ως υιοθέτηση της *«πολιτικής εντός πλαισίου»*.[1788] Ο Δεμερτζής αναγνώρισε το πολίτευμα υπονοώντας όμως ότι αυτό δεν θα τον δέσμευε μετά την πάροδο μιας τριετίας.[1789] Ο Πάγκαλος δεν θεώρησε ικανοποιητικές τις διαβεβαιώσεις των 2 αντιβενιζελικών πολιτικών αρχηγών –μάλλον σκόπιμα– ώστε να μπορέσει να επικαλεστεί τη μη συμφωνία των πολιτικών αρχηγών για την εκτροπή που σχεδίαζε.[1790]

Η οριστική κήρυξη της δικτατορίας από τον Πάγκαλο μετά από τον αιφνιδιαστικό *περίπατο της Αγίας Παρασκευής* στις 3 Ιανουαρίου 1926,[1791] εξανάγκασε απρόσμενα τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα του εθνικού διχασμού να συνασπιστούν. Ο Πάγκαλος είχε

[1783] *ΣΚΡΙΠ, 27.3.1928*, όπου κατάθεση Μεταξά στην ανακριτική επιτροπή της Βουλής για την παραπομπή του Πάγκαλου.
[1784] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 20ης Μαρτίου 1925, σ. 451.
[1785] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α.3, έγγραφο 3/10, επιστολή Πάγκαλου προς Τσαλδάρη, 20 Νοεμβρίου 1925.
[1786] *Καθημερινή, 28.11.1925.*
[1787] *Καθημερινή, 2.12.1925.*
[1788] *Πολιτεία, 2.12.1925.*
[1789] *Καθημερινή, 28.11.1925.*
[1790] *Αρχείο Θεόδωρου Πάγκαλου*, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 309.
[1791] Αναλυτικά για τον πρώτο *περίπατο της Αγίας Παρασκευής* σε: Δασκαρόλης, *Δημοκρατικά Τάγματα*, ό.π., σ. 442-450. Ο περίπατος αναμφίβολα είχε ένα κωμικό στοιχείο καθώς επενδύθηκε με δημοτικούς χορούς με πρωτοχορευτή τον Πάγκαλο και ακολουθούντες τους στρατιώτες των Δημοκρατικών Ταγμάτων. *«Σχόλια, ομιλίαι, σκέψεις και κρίσεις και γέλια, γέλια, γέλια. Όλοι γελούμεν με το κωμικόν φαινόμενον της δικτατορίας και με την κατάντια μας.»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 4ης Ιανουαρίου 1925, σ. 441.

εγκαταλείψει και τα τελευταία κοινοβουλευτικά προσχήματα τα οποία άλλωστε με την πάροδο του χρόνου είχαν ξεφτίσει, ενώ το καθεστώς του είχε σταδιακά διολισθήσει σε μιας μορφής στρατιωτικής δικτατορίας, αυξάνοντας τον αυταρχισμό του στην άσκηση της δημόσιας διοίκησης και στον έλεγχο της ενημέρωσης. Ειδικά για τα μεγάλα κόμματα του αντιβενιζελισμού, ο Πάγκαλος είχε σταδιακά μεταβληθεί σε έναν επικίνδυνο αντίπαλο, καθώς ανέπτυσσε μια συντηρητική συνθηματολογία που πολλές φορές μεταφραζόταν και σε κυβερνητικούς χειρισμούς που ενθουσίαζαν την αντιβενιζελικη κοινή γνώμη. Επίσης ο Παγκαλος αύξανε την επιρροή του στον αντιβενιζελικό χώρο χάρις την συνοδοιπορία πολλών γνωστών ανεξάρτητων αντιβενιζελικών πολιτευτών όπως ο Κανακάρης -Ρούφος, ο Περικλής Ι. Αργυρόπουλος και ο Γεώργιος Πωπ. Λόγω αυτών των εξελίξεων, η συνεργασία με τα βενιζελικά κόμματα που διέθεταν ακόμη ερείσματα στον στρατό και στη δημόσια διοίκηση για να επιτευχθεί η πτώση του Παγκάλου, είτε νόμιμα είτε όχι, έμοιαζε για τον αντιβενιζελισμό μονόδρομος.

Σε κάθε περίπτωση όμως, η δημόσια πολιτική συμφιλίωση με τα βενιζελικά κόμματα μετά από όσα είχαν προηγηθεί τα προηγούμενα χρόνια ήταν ιδιαίτερα δύσκολη, ειδικά για το ΛΚ[1792] που είχε ως παρακαταθήκη του τη δικαίωση των *Έξι*, ενώ οδηγούσε αυτόματα και στην αποξένωση από τους αδιάλλακτους και το ακροατήριό τους. Ήδη από τον Δεκέμβριο του 1925 είχαν γίνει οι πρώτες επαφές με πρωτοβουλία των βενιζελικών πολιτικών αρχηγών (Καφαντάρης, Παπαναστασίου, Μιχαλακόπουλος) για εκλογική συνεργασία με τα αντιβενιζελικά κόμματα πριν τις εκλογές της Γερουσίας που είχε προκηρύξει η κυβέρνηση Πάγκαλου για τις 25 Ιανουαρίου 1926. Οι διαπραγματεύσεις είχαν βρει υποστήριξη από τον Δεμερτζή,[1793] ο Μεταξάς είχε δεχθεί υπό όρους,[1794] αλλά είχαν τορπιλιστεί κυρίως από τον Τσαλδάρη και το ΛΚ.[1795] Συγκεκριμένα ο Τσαλδάρης δέχθηκε να συμπράξει το ΛΚ με τους τέως θανάσιμους πολιτικούς του εχθρούς θέτοντας ως όρους άμεσα διεξαγωγή εκλογών με πλειοψηφικό και ψήφο των προσφύγων σε χωριστούς εκλογικούς καταλόγους, ώστε να μην μπορούν να ψηφίσουν τους βενιζελικούς υποψηφίους.[1796] Ουσιαστικά η ταυτόχρονη ικανοποίηση των δύο αυτών όρων θα παρέδιδαν την εξουσία απευθείας στους αντιβενιζελικούς και προφανώς ήταν αδιανόητο για τους βενιζελικούς πολιτικούς αρχηγούς να τους δεχθούν.[1797]

Τους πρώτους δύο μήνες του 1926 δεν υπήρχαν πολιτικές εξελίξεις αλλά τα κόμματα περίμεναν τον Πάγκαλο να αναλάβει την πρωτοβουλία των κινήσεων. Η παραίτηση του Κουντουριώτη[1798] από την Προεδρία της Δημοκρατίας στις 20 Μαρτίου προκάλεσε σημαντικές εξελίξεις, καθώς με μια διαδικασία – φάρσα, ο Πάγκαλος επέβαλε με (αντισυνταγματικό) Νομοθετικό Διάταγμα την ενίσχυση των αρμοδιοτήτων του Προέδρου της Δημοκρατίας ενώ με άλλο διάταγμα έθεσε ηλικιακά όρια στους έχοντες το δικαίωμα να υποβάλουν υποψηφιότητα για την Προεδρία της Δημοκρατίας, έτσι ώστε να αποκλείονται από τη διαδικασία οι υποψηφιότητες του Βενιζέλου του Κουντουριώτη και του Ζαΐμη, αλλά

[1792] *Καθημερινή, 2.12.1925,* άρθρο: «Η Σύμπραξις».
[1793] *Καθημερινή, 3.12.1925.*
[1794] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 29ης Δεκεμβρίου 1925, σ. 435.
[1795] *Καθημερινή, 13.12.1925.*
[1796] *Καθημερινή 17.12.1925.*
[1797] *Καθημερινή, 16.12.1925.*
[1798] Σύμφωνα με τον Ριζά, ο Κουντουριώτης είχε αντιληφθεί τη λαϊκή δυσαρέσκεια εναντίον του Πάγκαλου και με την παραίτησή του επεδίωκε να ανατρέψει την κυβέρνηση (βλ. και σε Τεγόπουλο, ό.π., σ. 99). Πάντως δεν την εκδήλωσε δημοσίως.

όχι η δική του. Ταυτόχρονα με τα ηλικιακά όρια αποκλείονταν και πολλές άλλες ισχυρές πολιτικές προσωπικότητες του παρελθόντος όπως ο Σκουλούδης και ο Καλογερόπουλος.[1799] Η υποψηφιότητα του Πάγκαλου *«προτάθηκε»* δημοσίως από στελέχη της δικτατορίας του και του Στρατού και εκείνος *«αναγκάστηκε»* να την αποδεχθεί υποκύπτοντας στις σχετικές παρακλήσεις.[1800]

Η υποψηφιότητα Πάγκαλου λειτούργησε καταλυτικά για την συνεννόηση των υπολοίπων κομμάτων ώστε να συνασπιστούν εναντίον του, καθώς μια πιθανή ήττα του θα σήμαινε και την πτώση της δικτατορίας του με πολιτικά μέσα. Η συμφωνία μεταξύ των βενιζελικών κομμάτων και των Ελευθεροφρόνων επετεύχθη ακαριαία,[1801] αλλά η συμμετοχή και του ΛΚ είχε κριθεί απαραίτητη από όλους. Εντός του ΛΚ υπέρ της συνεργασίας είχαν ταχθεί όσα στελέχη ανήκαν στην μετριοπαθή του πτέρυγα.[1802] Για να δελεάσουν το ΛΚ οι βενιζελικοί δέχθηκαν ο κοινός υποψήφιος να έχει αντιβενιζελική προέλευση και πρότειναν ομόφωνα τον ίδιο τον Τσαλδάρη.[1803] Ο Τσαλδάρης αρνήθηκε καθώς τυχόν αποδοχή του και εκλογική του νίκη θα άφηνε ακέφαλο το ΛΚ, ενώ θα σήμαινε και την αυτόματη αναγνώριση του αβασίλευτου πολιτεύματος από το ΛΚ.[1804]

Από την άλλη ο Τσαλδάρης είχε συρθεί από τις εξελίξεις να στοιχηθεί με τα υπόλοιπα κόμματα[1805] λόγω της συμμετοχή των Ελευθεροφρόνων, καθώς η αποχή του θα απομόνωνε το ΛΚ από τις πολιτικές εξελίξεις. Εκείνη την εποχή φαίνεται ότι οι διαπροσωπικές και προσωπικές σχέσεις του με τον Μεταξά ήταν στο χειρότερό τους σημείο, λόγω όσων είχαν προηγηθεί μετά τις δημοτικές εκλογές.[1806] Αλλά και η προσχώρηση του στην *«ένωση»* έγινε μετά από πολλούς δισταγμούς[1807] ενώ ξεσήκωσε και έντονες εσωκομματικές αντιδράσεις.[1808] Για να βγει από το αδιέξοδο, ο Τσαλδάρης πρότεινε για υποψήφιο τον Δεμερτζή, καθώς τυχόν εκλογή του θα ενίσχυε το ΛΚ, ενώ στον ανώτατο πολιτειακό θώκο θα ανερχόταν ένας αντιβενιζελικός και γνωστός βασιλόφρων. Η υποψηφιότητα του Δεμερτζή δεν ικανοποίησε τους δημοκρατικούς και μερίδα των βενιζελικών καθώς ήταν αντιβενιζελικός, γνωστός βασιλόφρων και αντιπαθής στους πρόσφυγες,[1809] αλλά μάλλον ούτε και τον Μεταξά που δεν συμμετείχε στην επιλογή του, αλλά αντιμετώπισε τον Δεμερτζή ως αναγκαίο κακό.[1810] Τελικά όμως και για να δημιουργηθεί ένα κοινό αντιπαγκαλικό μέτωπο, τα βενιζελικά

[1799] *Καθημερινή, 20.3.1926.*

[1800] *Πρωΐα*, *21.3.1926*.

[1801] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α, έγγραφο 4/8, επιστολή Μιχαλακόπουλου προς Τσαλδάρη, 24 Μαρτίου 1926.

[1802] Ανάμεσά τους ο Δημήτριος Μάξιμος που υποστήριζε τη συνεννόηση και την ομαλοποίηση της πολιτικής ζωής καθώς το Κράτος βρισκόταν σε κακή κατάσταση, βλ. Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α.3, έγγραφο 4/3, επιστολή Δ. Μάξιμου προς Τσαλδάρη, 6 Απριλίου 1925.

[1803] *Καθημερινή, 25.3.1926.*

[1804] Ριζάς, *Η θέση και ο ρόλος του Προέδρου της Δημοκρατίας*, ό.π., σ. 44.

[1805] Τα κόμματα που συνασπίστηκαν ήταν: ΛΚ, Μεταρρυθμιστικό Κόμμα, Προοδευτικοί Φιλελεύθεροι, Δημοκρατική Ένωση, Συντηρητικοί Δημοκρατικοί, Εθνικοί Δημοκρατικοί, Ελευθερόφρονες και το Πολιτικό Μικρασιατικό Κέντρο.

[1806] *«Τσαλδάρης ανθίσταται συνεννόησιν. Προσπαθεί να με ραδιουργήσει με «Καθημερινήν»….Πεσματζόγλου ότι Τσαλδάρης πλήρης χολής εναντίον μου.»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 8ης Νοεμβρίου 1925, σ. 425.

[1807] *Καθημερινή, 19.4.1926.*

[1808] *Καθημερινή, 29.3.1926*, άρθρο: «Ο Δραπέτης».

[1809] Ριζάς, *Η θέση και ο ρόλος του Προέδρου της Δημοκρατίας*, ό.π., σ. 44. Ο Δεμερτζής με δηλώσεις του προσπάθησε να μετριάσει τις εντυπώσεις αυτές τονίζοντας ότι δεν είχε ζητήσει ποτέ να μειωθούν τα πολιτικά δικαιώματα των προσφύγων· *Καθημερινή, 28.3.1926.*

[1810] *Καθημερινή, 25.3.1926.*

κόμματα δέχτηκαν τον Δεμερτζή.[1811] Μάλλον απροσδόκητα και το Κ.Κ.Ε. στήριξε την υποψηφιότητα Δεμερτζή, αλλά η στήριξη αυτή αποσιωπήθηκε ως μάλλον ανεπιθύμητη από τα αστικά κόμματα, καθώς υπήρχε ο φόβος ότι θα την εκμεταλλευόταν ο Πάγκαλος.[1812]

Ο Πάγκαλος αιφνιδιάστηκε από την ξαφνική συνεννόηση των πάλαι ποτέ θανάσιμων πολιτικών εχθρών και πρότεινε εκ νέου την επιστροφή του Κουντουριώτη, στέλνοντας με τον Τσιριμώκο μια θερμή παρακλητική επιστολή στην Ύδρα. Όταν ο Κουντουριώτης αρνήθηκε καθώς ο βενιζελισμός είχε εγκαταλείψει τον Πάγκαλο οριστικά, οι αρχηγοί των κομμάτων πρότειναν στον Πάγκαλο να αναλάβει Πρόεδρος της Δημοκρατίας ο Ζαΐμης και να σχηματιστεί υπηρεσιακή κυβέρνηση με αντάλλαγμα την απόσυρση της υποψηφιότητας Δεμερτζή.[1813] Ο Πάγκαλος αρνήθηκε και προσπάθησε να διασπάσει το εναντίον του μέτωπο προτείνοντας να αναλάβει ο Μεταξάς το Υπουργείο Εσωτερικών δήθεν για να διεξάγει ανόθευτες εκλογές, πρόταση που απέρριψαν όλοι οι πολιτικοί αρχηγοί από φόβο μήπως ισχυροποιηθεί ο Μεταξάς.[1814]

Δύο ημέρες πριν το άνοιγμα της κάλπης οι πολιτικοί αρχηγοί αποφάσισαν να απόσχουν λόγω του τρόπου διεξαγωγής των εκλογών,[1815] επηρεασμένοι και από πληροφορίες που είχαν ότι το εκλογικό σώμα θα ψήφιζε μαζικά τον Πάγκαλο.[1816] Η διακομματική προεκλογική συγκέντρωση του Δεμερτζή στην Αθήνα ήταν σαφώς μικρότερη εκείνης του Πάγκαλου ενώ έρχονταν από παντού πληροφορίες στα επιτελεία των κομμάτων ότι η επαρχία θα στήριζε τον Πάγκαλο. Χαρακτηριστικό του τεχνητού της συνεργασίας αυτής ήταν ότι στην κεντρική προεκλογική συγκέντρωση του Δεμερτζή την 1η Απριλίου στην Αθήνα, οι οπαδοί των τεσσάρων κομμάτων φώναζαν διαφορετικά συνθήματα,[1817] αλλά και οι λόγοι των πολιτικών αρχηγών ήταν χαρακτηριστικά σύντομοι με μονή επωδό την πτώση της δικτατορίας. Αλλά ακόμη και στην κοιτίδα του βενιζελισμού την Κρήτη, ο Πάγκαλος κατέγραφε μια αξιόλογη δυναμική, καθώς οι βενιζελικοί πολιτικοί αρχηγοί Καφαντάρης, Μιχαλακόπουλος και Παπαναστασίου είχαν μειωμένη δημοτικότητα, ενώ προκαλούσε δυσαρέσκεια στους ακραιφνείς βενιζελικούς η απρόσμενη προεκλογική συνεργασία με το ΛΚ.[1818]

[1811] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α, έγγραφο 4/9, επιστολή Μιχαλακόπουλου προς Τσαλδάρη, 24 Μαρτίου 1926.

[1812] Ο Μεταξάς, ως εκπρόσωπος του κομματικού συνασπισμού, αντιμετώπισε με καχυποψία την προσφορά του Κ.Κ.Ε. μέσω του Σταυρίδη και αρνήθηκε να την αποδεχθεί δημοσίως, βλ. Σταυρίδης, ό.π., σ. 336-338.

[1813] Ριζάς, *Η θέση και ο ρόλος του Προέδρου της Δημοκρατίας*, ό.π., σ. 44.

[1814] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., σ. 455. Ο Μεταξάς επιθυμούσε διακαώς να αναλάβει (δεν γίνεται αντιληπτό για ποιο λόγο), αλλά δεν μπορούσε να το δηλώσει διασπώντας το μέτωπο των κοινοβουλευτικών. Ήλπιζε –μάταια– ότι ίσως οι υπόλοιποι αρχηγοί θα δέχονταν.

[1815] Οι εκλογές δεν θα γίνονταν την ίδια ημέρα σε όλη τη χώρα, δεν θα υπήρχαν εκπρόσωποι των υποψηφίων μπροστά στις κάλπες, ενώ οι εφορευτικές επιτροπές δεν θα είχαν δικαστικούς αντιπροσώπους αλλά θα καταρτίζονταν από την κυβέρνηση, βλ. *Καθημερινή, 2.4.1926.*

[1816] Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄,* σ. 316, αλλά και ο Μεταξάς στο *Ημερολόγιό* του περιγράφει την απαισιοδοξία όλων για την εκλογή.

[1817] Οι οπαδοί του Μιχαλακόπουλου φώναζαν «*Ζήτω η ελληνική λαϊκή Δημοκρατία»,* του Μεταξά *«Ζήτω ο ελληνικός λαός*» του Τσαλδάρη «*Ζήτω ο ελεύθερος ελληνικός λαός*» και του Δεμερτζή «*Ζήτω το ελληνικό Έθνος!»*, βλ. Κώστας Μπαρούτας, *Η κραυγή των Ελλήνων (πολιτικά συνθήματα, επευφημίες, συλλαλητήρια, εκλογικές συγκεντρώσεις 1821-1989*), Σαββάλα, Αθήνα 1992, σ. 199.

[1818] Άννα Αλεξάκη, *Οι εκλογές του Μεσοπολέμου μέσα από τα δημοσιεύματα του τοπικού τύπου του Ρεθύμνου*, μεταπτυχιακή εργασία στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου, σ. 4-13.

Στις εκλογές όπως αυτές διεξήχθησαν οι πολίτες δεν έδειξαν να συγκινούνται ιδιαίτερα από τον πολιτικό συνασπισμό των πάλαι ποτέ θανάσιμων κοινοβουλευτικών εχθρών και στη ψηφοφορία (που πάντως ελέγχεται για το αδιάβλητό της), εξέλεξε τον Πάγκαλο με σημαντική πλειοψηφία, ενώ καταγράφηκε απρόσμενα υψηλό ποσοστό συμμετοχής. Είναι αδύνατον να υπολογιστεί η πραγματική ψήφος επιδοκιμασίας στον Πάγκαλο, υπάρχουν όμως ενδείξεις ότι μάλλον ήταν πλειοψηφική[1819] ασχέτως κρατικών επεμβάσεων, προς μεγάλη απογοήτευση των πολιτικών του αντιπάλων.[1820] Παραδόξως φαίνεται ότι ο Πάγκαλος υποστηρίχθηκε και από μεγάλη μερίδα αντιβενιζελικών που τον θεωρούσαν εχθρό των δημοκρατικών και είχαν παρασυρθεί από την ενωτική του συνθηματολογία, την νοοτροπία του στη δημόσια διοίκηση και τη συνεργασία του με γνωστούς αντιβενιζελικούς πολιτευτές. Σε επιστολή του στον Βενιζέλο για να δικαιολογήσει την έναρξη της συνεργασίας του με το παγκαλικό καθεστώς, ο Οθωναίος επικαλέστηκε ακριβώς την εκλογική νίκη του Πάγκαλου που, σύμφωνα με τον ίδιο, ο ελληνικός λαός εξέλεξε σχεδόν παμψηφεί.[1821] Αλλά και σύμφωνα με τον Άγγλο πρεσβευτή που περιόδευσε στην Ελλάδα κατά την προεκλογική περίοδο, τα φτωχά λαϊκά στρώματα ψήφισαν εντελώς αυθόρμητα τον Πάγκαλο.[1822]

Η παταγώδης αποτυχία της συνεργασίας των κομμάτων στις προεδρικές εκλογές του 1926 και η μικρή απήχηση της στο λαό κατέστησε περιττή τη συνέχισή της. Η συμμαχία των κομμάτων ήταν ούτως η άλλως αποτέλεσμα συμβιβασμών και υπαγορεύτηκε από την προσπάθειά τους να επιβιώσουν πολιτικά, δεν είχε όμως πραγματικό περιεχόμενο ούτε κοινό πολιτικό έδαφος. Τόσο οι Ελευθερόφρονες υπονόμευσαν τη συνέχιση των συνεννοήσεων,[1823] αλλά κατεξοχήν το ΛΚ καθώς η συνεργασία με τα βενιζελικά κόμματα του δημιούργησε σοβαρούς εσωκομματικούς τριγμούς[1824] που βραχυπρόθεσμα οδήγησε στην αποχώρηση Βοζίκη[1825] και μιας μικρής ομάδας πολιτευτών που επηρέαζε. Ο Δεμερτζής με δηλώσεις του προσπάθησε να συντηρήσει μια κατάσταση διακομματικής επικοινωνίας καθώς έτσι ο ίδιος θα αποκτούσε πρωταγωνιστικό ρόλο,[1826] αλλά ο Τσαλδάρης ξεκαθάρισε ότι δεν υπήρξε ποτέ σύμπραξη αλλά μια συγκυριακή συνεργασία που δεν είχε πολιτικό περιεχόμενο παρά μόνο θεσμικό.[1827]Επίσης οι αδιάλλακτοι πίεζαν το ΛΚ να κόψει κάθε συνεργασία με τους υπόλοιπους και να δημιουργήσει μια αδιάλλακτη αντιβενιζελική ένωση.[1828]

6. Η φθορά του καθεστώτος του Παγκάλου και ο αντιβενιζελισμός (Απρίλιος – Αύγουστος 1926)

[1819] Ο Γονατάς στα απομνημονεύματά του υποστηρίζει ότι η εκλογή Παγκάλου ήταν γνήσια, βλ. Γονατάς, ό.π., σ. 337.

[1820] *«Ειδήσεις από Κεφαλονιάν. Εψήφισαν όλοι σχεδόν τον Πάγκαλον. Τα αυτά από άλλας επαρχίας. Εγκαταλείφθημεν. Ραγιαδισμός Ελλήνων. Βαρύνομαι και να γράφω πλέον…»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 16ης Απριλίου 1926, σ. 457.

[1821] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 327/15, επιστολή Οθωναίου προς Βενιζέλο, 6 Μαΐου 1926.

[1822] Ριζάς, *Η θέση και ο ρόλος του Προέδρου της Δημοκρατίας*, ό.π., σ. 47.

[1823] Σχετική είναι η καταχώρηση Μεταξά για τις σχέσεις μεταξύ των πολιτικών αρχηγών: *«Αποχαιρετόμεθα. Να βλεπώμεθα. Να μείνωμεν ενωμένοι. Κρύα πράγματα. Η ένωσις έληξε…»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 5ης Απριλίου 1926. Λίγες μέρες μετά που θα γινόταν μια συνάντηση πολιτικών αρχηγών έφυγε για την Κεφαλληνία, βλ. *Καθημερινή, 27.4.1926.*

[1824] *Καθημερινή, 27.4.1926.*

[1825] Ο Βοζίκης ζήτησε από τον Τσαλδάρη ως ελάχιστο πολιτικό αντάλλαγμα οι βενιζελικοί να αποκαταστήσουν τη μνήμη των *Έξι*, βλ. *Καθημερινή, 18.4.1926*.

[1826] *Καθημερινή, 27.4.1926.*

[1827] *Καθημερινή, 23.4.1926.*

[1828] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., σ. 466.

Το βασικό πολιτικό πρόβλημα που αντιμετώπιζε ο Πάγκαλος (εκτός των ελλειμματικών οικονομικών και της κατάρρευσης των διαπραγματεύσεων με τους Άγγλους) ήταν ότι η αμφιλεγόμενη μετακίνησή του στην Προεδρία της Δημοκρατίας είχε αφήσει τη θέση του πρωθυπουργού κενή. Ο Πάγκαλος, αντιλαμβανόμενος ότι βαθμιαία έχανε το παιχνίδι της εσωτερικής διακυβέρνησης, προσπάθησε από τον Ιούνιο του 1926 να σχηματίσει νέα κυβέρνηση η οποία θα είχε ευρύτερο πολιτικό κύρος, προτείνοντας την πρωθυπουργία στον Λεωνίδα Παρασκευόπουλο (πάλαι ποτέ προϊστάμενό του στη Στρατιά Μικράς Ασίας) τον οποίο, κατά την προσφιλή του συνήθεια παρασημοφόρησε με τον *Μεγαλόσταυρο του Σωτήρος* στις 7 Μαΐου 1926. Η υποψηφιότητα αυτή όμως εξ αρχής αντιμετωπίστηκε εχθρικά από τον αντιβενιζελισμό λόγω της βενιζελικής προϊστορίας του Παρασκευόπουλου.[1829] Ο Μεταξάς[1830] και ο Δεμερτζής[1831] υποσχέθηκαν την υποστήριξή τους στον Παρασκευόπουλο αντιθέτως με τον Τσαλδάρη που εμφανίστηκε επιφυλακτικός.[1832]

Μετά την άρνηση του Παρασκευόπουλου να αναλάβει καθώς οι όροι που είχε θέσει στον δικτάτορα για ελευθερία κινήσεων δεν έγιναν δεκτοί, ακολούθησε η εντολή προς τον Κωνσταντίνο Ζαβιτσιάνο, μετριοπαθή αντιβενιζελικό πολιτευτή με αποδοχή και από τους βενιζελικούς. Στην περίπτωση Ζαβιτσιάνου υπήρξε συνεννόηση να αναλάβει χαρτοφυλάκιο ο γιος του Βενιζέλου Κυριάκος[1833] με την υπόσχεση του Παγκάλου στον ίδιο τον Βενιζέλο για ελευθεροτυπία και εκλογές.[1834] Η εμπλοκή του Βενιζέλου στις πολιτικές εξελίξεις αναζωπύρωσε τα πολιτικά πάθη των αντιβενιζελικών,[1835] ενώ το ΛΚ θεωρούσε ότι ο Ζαβιτσιάνος είχε καλές προθέσεις αλλά δεν θα είχε τη δύναμη να τις επιβάλλει καθώς θα ήταν υποχείριο του Πάγκαλου.[1836] Τις διαπραγματεύσεις Παγκάλου με τους Ζαβιτσιάνο και Κυριάκο Βενιζέλο τορπίλισε ο Μεταξάς[1837] που, σε συνάντησή του και με τους δύο, τους έπεισε ότι η συνεργασία τους με τον Πάγκαλο θα έδινε άφεση αμαρτιών στον τελευταίο για τη δικτατορία του και τις χαμηλές κυβερνητικές του επιδόσεις. Ομοίως και ο Καφαντάρης απέστειλε επιστολή στον Βενιζέλο προτείνοντας να μην γίνει κανένας συμβιβασμός με τον Πάγκαλο του οποίου η πτώση ήταν θέμα χρόνου.[1838]

Μετά την κατάθεση της εντολής από τον Ζαβιτσιάνο στις 11 Ιουλίου, ο Πάγκαλος προκήρυξε εκλογές με υπηρεσιακή κυβέρνηση για τον ερχόμενο Αύγουστο, σε μια ακόμη οβιδιακή μεταμόρφωση του καθεστώτος του. Τελικά όμως η λύση της υπηρεσιακής κυβέρνησης επίσης εγκαταλείφθηκε και ο Πάγκαλος πλέον εναγωνίως αναζητούσε πρωθυπουργό με πιθανότερους υποψηφίους τους Κανακάρη - Ρούφο, Ιωσήφ Κούνδουρο και Αθανάσιο Ευταξία. Μόλις πέντε ημέρες μετά από την ανακοίνωση αυτή, συνέλαβε όλους

[1829] *Καθημερινή, 27.5.1926,* άρθρο: «Ο παρακλητός».
[1830] *Καθημερινή, 27.5.1926.*
[1831] *Καθημερινή, 28.5.1926.*
[1832] *Καθημερινή, 29.5.1926.*
[1833] *Απογευματινή, 3.7.1926*.
[1834] Η συμφωνία θα αποτυπωνόταν σε ΦΕΚ και σε περίπτωση αθέτησής της, ο Ζαβιτσιάνος είχε υποσχεθεί στον Βενιζέλο ότι θα υπέβαλλε την παραίτησή του, βλ. Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 272/46, επιστολή Βενιζέλου προς τον υιό του Κυριάκο Βενιζέλο, 2 Ιουλίου 1926.
[1835] *Καθημερινή, 31.5.1926*, άρθρο: «Οι φύλαρχοι».
[1836] *Καθημερινή, 11.7.1926.*
[1837] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 9ης Ιουλίου 1926, σ. 468.
[1838] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 327/20, επιστολή Καφαντάρη προς Βενιζέλο, 21 Ιουνίου 1926.

τους βενιζελικούς πολιτικούς αρχηγούς (Καφαντάρη, Μιχαλακόπουλο, Παπανδρέου κ.τ.λ.) και τους εξόρισε στη Νάξο, με τη δικαιολογία ότι σχεδίαζαν τη δολοφονία του. Με νέες δηλώσεις του, ο δικτάτορας υποσχέθηκε ότι δεν θα συλλάβει τον Τσαλδάρη και τον Δεμερτζή οι οποίοι, κατά τον ίδιο, είχαν κάθε περιθώριο να ασκούν δημόσια αντιπολίτευση έναντι της κυβέρνησης.

Έτσι εκ νέου ο Πάγκαλος αθέτησε όσα είχε υποσχεθεί για άμεσες ελεύθερες εκλογές διορίζοντας πρωθυπουργό τον αντιβενιζελικό Αθανάσιο Ευταξία σε μια κυβέρνηση που εκτός δύο υπουργών (Τσερούλη στο Στρατιωτικών και Αραβαντινού στο Εσωτερικών) όλοι οι υπόλοιποι ήταν αντιβενιζελικοί[1839] ή τεχνοκράτες. Αναμφίβολα η αντιβενιζελική πολιτική καταγωγή του πρωθυπουργού και των περισσότερων υπουργών αποτέλεσε πολιτικό πλήγμα για τον αντιβενιζελισμό καθώς αυτός εμφανίστηκε στην κοινή γνώμη ως υποστηρικτής τους Παγκάλου. Για το λόγο αυτό η συμμετοχή των αντιβενιζελικών υπουργών στη κυβέρνηση αποδόθηκε σε προσωπικά κίνητρα και όχι σε ιδεολογική συμμαχία.[1840] Αναμφίβολα η τοποθέτηση του (αντιβενιζελικού) Ευταξία δεν ήταν τυχαία, καθώς ο νέος πρωθυπουργός αναγνωριζόταν από όλες τις πολιτικές πτέρυγες ως αυθεντία στα (ελλειμματικά) ελληνικά δημοσιονομικά που σε εκείνη τη συγκυρία αποτελούσαν το κορυφαίο ζήτημα διακυβέρνησης.[1841] Η πρώτη πρωτοβουλία της κυβέρνησης ήταν η άμεση απελευθέρωση όλων των πολιτικών αρχηγών που βρίσκονταν εξόριστοι στην Νάξο κάτι που ο Ευταξίας είχε θέσει ως βασικό όρο για να σχηματίσει κυβέρνηση. Από τις δηλώσεις Ευταξία φαίνεται πως είχε εξασφαλίσει μια σχετική ελευθερία κινήσεων από τον Πάγκαλο, που ίσως επιθυμούσε μια μεταβατική κατάσταση από την απόλυτη δικτατορία των προηγούμενων μηνών.

Η νέα κυβέρνηση όμως δεν έγινε δεκτή ευνοϊκά από τον οικονομικό παράγοντα, καθώς η δραχμή ξεκίνησε μια βίαιη διολίσθηση σε σχέση με την αγγλική λίρα που επιδείνωσε περαιτέρω τα οικονομικά μεγέθη της Χώρας. Η *Πολιτεία* δημοσίευσε σειρά άρθρων επιτιμητικών για την οικονομική πολιτική του Παγκάλου και για αυτό παύτηκε η κυκλοφορία της στις 16 Ιουλίου για τέσσερις μέρες.[1842] Η υπογραφή της συμφωνία με την Γιουγκοσλαβία στις 17 Αυγούστου 1926 που ήταν φανερά ετεροβαρής εις βάρος της Ελλάδας ολοκλήρωσε την φθορά του καθεστώτος έναντι όλων ανεξαιρέτως των κρατικών αξιωματούχων.[1843]

Τόσο ο Τσαλδάρης όσο και ο Μεταξάς επιτέθηκαν σφοδρά από την πρώτη στιγμή κατά της νέας κυβέρνησης,[1844] καθώς η αντιβενιζελική σύνθεσή τους προκαλούσε πολιτική

[1839]Λουκάς Κανακάρης - Ρούφος υπουργός Εξωτερικών, Εμμανουήλ Λαδόπουλος υπουργός Οικονομικών, Ι. Λεωνίδας υπουργός Ναυτικών, Γεώργιος Πωπ Παιδείας, Περικλής Ι. Αργυρόπουλος υπουργός Συγκοινωνιών, Αντ. Δαμιανός υπουργός Δικαιοσύνης, Γ. Χαριτάκης υπουργός Γεωργίας, Γεώργιος Σπυρίδωνος υπουργός Εσωτερικών, βλ. ιστοσελίδα Γενικής Γραμματείας Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων Προεδρίας της Κυβέρνησης, https://gslegal.gov.gr/?p=958, ημερομηνία ανάκτησης: 19 Νοεμβρίου 2021.

[1840] *Καθημερινή, 25.7.1926*, άρθρο: «Η κυβέρνησις».

[1841] *Καθημερινή, 23.7.1926.* Αναφορά στον Αθανάσιο Ευταξία στο F.O., 371/7586, Lindley προς Curzon, Αθήνα, 13 Σεπτεμβρίου 1922.

[1842] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 16ης Ιουλίου 1924, σ. 469.

[1843] Η συμφωνία έδινε εκτεταμένα δικαιώματα στο σερβικό τμήμα του λιμανιού της Θεσσαλονίκης που θα μπορούσε να ανταγωνιστεί το αντίστοιχο ελληνικό, βλ. Αντώνιος Κουλάς, *Οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις από το 1923 ως το 1928*, διδακτορική διατριβή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2007, σ. 170-171· Τούντα–Φεργάδη, *Θέματα*, ό.π., σ. 225-233.

[1844] *Καθημερινή, 6.8.1926.*

ζημιά, ενώ τυχόν επιτυχία του προγράμματος Ευταξία θα έδινε παράταση ζωής στο ετοιμόρροπο παγκαλικό σύστημα. Ο Μεταξάς στις δηλώσεις του χαρακτήρισε ανύπαρκτο το έργο του Ευταξία και αβέβαιες όλες τις εξαγγελίες του, αλλά και ο Τσαλδάρης επέκρινε τις απόψεις Ευταξία για τα πολιτικά κόμματα.[1845] Ο κίνδυνος που εκπροσωπούσε η αντιβενιζελική κυβέρνηση Ευταξία για τα κόμματά τους, εξανάγκασε τους δύο πολιτικούς αρχηγούς να κηρύξουν προσωρινή εκεχειρία και να συνεργαστούν.[1846]

Είχε προηγηθεί στις 4 Αυγούστου παραπομπή σε δίκη του εκδότη της εφημερίδας *Πολιτεία* (Θ. Νικολούδη) και του αρθρογράφου Κωνσταντίνου Αγγελόπουλου (υπαρχηγού των Ελευθεροφρόνων), για το άρθρο του «*Πού βαδίζωμεν*» όπου παρέθετε στοιχεία για την κακή δημοσιονομική κατάσταση της χώρας. Λίγες ημέρες μετά, στις 6 Αυγούστου, ακολούθησε η δίκη τους στο στρατοδικείο στην οποία εμφανίστηκαν ως μάρτυρες υπεράσπισης σχεδόν όλοι οι πολιτικοί αρχηγοί της εποχής (Γεώργιος Καφαντάρης, Αλέξανδρος Παπαναστασίου, Ιωάννης Μεταξάς, Παναγής Τσαλδάρης, Κ. Ρέντης, Κ Δεμερτζής, πολλοί πολιτευτές αλλά και οι εκδότες Χρ. Καβαφάκης και Δημήτριος Λαμπράκης), ενώ την υπεράσπιση ανέλαβαν διακομματικά οι Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, Δημήτριος Μπαμπάκος, Σωτήριος Σωτηριάδης και Θεόδωρος Τουρκοβασίλης, όλοι κορυφαίοι δικηγόροι και σημαίνοντα πολιτικά πρόσωπα της εποχής. Την πρώτη ημέρα της δίκης σημειώθηκαν σοβαρά επεισόδια έξω από τα δικαστήρια μεταξύ υποστηρικτών των κατηγορουμένων και στρατιωτικού τμήματος.[1847]

Ο Ευταξίας με δηλώσεις του στον Τύπο δικαιολόγησε τις διώξεις καθώς τα δημοσιεύματα της *Πολιτείας* στρέφονταν εναντίον της δημόσιας τάξης.[1848] Τις επόμενες ημέρες της δίκης τα πρακτικά της λογοκρίνονταν σε όλες τις εφημερίδες από το αρμόδιο τμήμα του κράτους. Ο πρόεδρος της έδρας Δάρας τήρησε εχθρική στάση[1849] έναντι των κατηγορουμένων αρνούμενος να αποδεχθεί τον διορισμό του δικηγόρου που είχε διαλέξει ο Αγγελόπουλος, με επακόλουθο οι δικηγόροι της υπεράσπισης να αποχωρήσουν από τη διαδικασία ενώ οι κατηγορούμενοι αρνήθηκαν να απολογηθούν, θεωρώντας προαποφασισμένη την καταδίκη τους.[1850] Η ετυμηγορία του στρατοδικείου ήταν καταδικαστική επιβάλλοντας στον Αγγελόπουλο φυλάκιση έξι μηνών και πρόστιμο 2.000 δρχ.[1851] Οι διώξεις αυτές επανάφεραν του Ελευθερόφρονες στο πολιτικό προσκήνιο ως αιχμή κατά του δικτατορίας που εμφανώς είχε απωλέσει την δημοτικότητά της.[1852]

Εκπρόσωποι των Ελευθεροφρόνων (Τουρκοβασίλης, Καντιάνης) είχαν συναντηθεί με τον Ευταξία για να διαμαρτυρηθούν για τις συλλήψεις των στελεχών του κόμματός τους, ενώ αυτό κηρύχθηκε εν διωγμώ.[1853] Η λογοκρισία και οι πιέσεις εναντίον του Τύπου είχαν καταστεί τόσο αφόρητες προς το τέλος της δικτατορίας, ώστε οι διευθυντές όλων των

[1845] *Φως, 6.8.1926.*
[1846] Ε.Λ.Ι.Α, Α.Γ.Σ., φάκ. 38*,* επιστολή Δ. Μάξιμου προς Στρέιτ, 28 Ιουλίου 1926. Σύμφωνα με τον Μάξιμο, τόσο ο Τσαλδάρης όσο και ο Μεταξάς τον διαβεβαίωσαν ότι είχαν όλη την καλή διάθεση για να συνεργαστούν για το καλό του αντιβενιζελισμού.
[1847] *Απογευματινή*, *7.8.1926*.
[1848] *Φως, 11.8.1926.*
[1849] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., σ. 473.
[1850] *Ελεύθερος Τύπος, 12.8.1926.*
[1851] *Φως, 12.8.1928.*
[1852] *«Θέλουν να μας πλήξουν. Αλλά θα μας κάμουν δημοτικούς»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 10ης Αυγούστου 1926, σ. 473.
[1853] *Καθημερινή, 7.8.1926.*

αθηναϊκών εφημερίδων (ασχέτως πολιτικής τοποθέτησης), να συντάξουν δριμύτατη δημόσια διαμαρτυρία εναντίον της αυθαιρεσίας του καθεστώτος την οποία χαρακτήριζαν ως «*στίγμα ανεξίτηλο στην ιστορία της πολιτικής ζωής της χώρας».* Τη διαμαρτυρία υπέγραφαν, μεταξύ άλλων, ο Δημήτρης Λαμπράκης του *Ελευθέρου Βήματος*, ο Αχιλλέας Κύρου της *Εστίας,* ο Χρ. Καβαφάκης του *Ελεύθερου Τύπου*, ο Ν. Λάσκαρης για το *Εμπρός*, ο Γεώργιος Βλάχος για την *Καθημερινή*, ο Γρηγόρης Ευστρατιάδης για το *ΣΚΡΙΠ* και ο Κ. Τσιφλάκος για την *Απογευματινή.* Το εντυπωσιακό ήταν ότι οι υπογράφοντες χωρίζονταν μεταξύ τους από μίση και αντιπαραθέσεις ακόμη και επί προσωπικού, φαίνεται όμως πως η επέμβαση του καθεστώτος στη θεματολογία των εφημερίδων τους, είχε φτάσει στο απροχώρητο. Και όμως, ακόμη και αυτή η καθολική δημοσιογραφική διαμαρτυρία κατά της λογοκρισίας λογοκρίθηκε![1854] Σύμφωνα με τον ίδιο τον Ευταξία, σε μια στιγμιαία έκρηξη ειλικρίνειας, η λογοκρισία των εφημερίδων ήταν τόσο παράλογη, ώστε σε κάποιες περιπτώσεις να περικόπτει ακόμη και δηλώσεις του.[1855] Για να αποκλιμακώσει τις αντιδράσεις του Τύπου, ο Ευταξίας συναντήθηκε με αντιπροσωπεία των εκδοτών των εφημερίδων και τους ανήγγειλε ότι καταργείται οριστικά η προληπτική λογοκρισία, αλλά απαγορευόταν αυστηρά στις εφημερίδες να αναφέρονται μειωτικά στον Πάγκαλο όπως και σε δύο ακόμη ζητήματα: στις διαπραγματεύσεις της Ελλάδας με τη Σερβία και την Τουρκία και στις διακυμάνσεις της τιμής του συναλλάγματος.[1856]

Λίγο πριν την πτώση της δικτατορίας του, ο Πάγκαλος έκανε μια κρούση για συνεργασία στον Μεταξά, η οποία όμως απορρίφθηκε ασυζητητί.[1857] Μετά την άρνηση αυτή ακολούθησε η σύλληψη του Μεταξά μετά από διαταγή του Τσερούλη, που τον κατηγόρησε ότι συμμετείχε σε συνομωσίες για την ανατροπή της κυβέρνησης.[1858] Σύμφωνα με τον Μεταξά, πρωταγωνιστής στη δίωξή του ήταν ο Ευταξίας, ενώ η δίωξη τον ηρωοποίησε και συσπείρωσε αποφασιστικά εκ νέου το κόμμα του.[1859] Φαίνεται πάντως ότι η σύλληψη έγινε μάλλον για εκφοβισμό, καθώς ο Ευταξίας την επομένη ανακοίνωσε ότι ο Μεταξάς θα απελευθερωνόταν καθώς δεν υπήρχαν αποδείξεις εναντίον του παρά μόνο ενδείξεις. Μια μέρα μετά συνελήφθη και ο Παπούλας για μια επιστολή του που περιείχε πληροφορίες για συνομωσία εναντίον του Παγκάλου και έγινε προσπάθεια να συνδεθεί η συνομωσία αυτή με τον Μεταξά.[1860]

Έβδομο Κεφάλαιο – Ο αντιβενιζελισμός, οι εκλογές του 1926 και ο σχηματισμός της Οικουμενικής Κυβέρνησης (22 Αυγούστου – 30 Δεκεμβρίου 1927).

1. Η πτώση του Πάγκαλου και η κυβέρνηση Κονδύλη (22 Αυγούστου - 8 Σεπτεμβρίου 1926)

[1854] *Ελεύθερος Τύπος, 8.8.1926.*
[1855] *Απογευματινή, 10.8.1926.*
[1856] Στο ίδιο.
[1857] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 18ης Αυγούστου 1926, σ. 474.
[1858] *Καθημερινή, 21.8.1926.*
[1859] *«Στάσις κόμματος ανδρικωτάτη. Εύγε»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 21ης Αυγούστου 1926, σ. 474.
[1860] *Φως, 21.8.1926.*

Τα ξημερώματα της 22ης Αυγούστου 1926 επήλθε τελικά η πτώση της δικτατορίας του Πάγκαλου μετά από στρατιωτικό κίνημα του Κονδύλη με κύριο στήριγμα τα Δημοκρατικά Τάγματα.[1861] Η πραξικοπηματική άνοδος του Κονδύλη στην εξουσία δεν ικανοποιούσε τον αντιβενιζελισμό που τον θεωρούσε ως άλλον ένα βενιζελικό στρατοκράτη που απλά θα διαιώνιζε τη βενιζελική συνέχεια στο κράτος και στην πολιτική εξουσία. Όπως εύστοχα δήλωσε και ο Πάγκαλος μετά τη σύλληψή του, η νέα κατάσταση που προέκυψε ήταν ακριβώς ίδια με τη δικτατορία του, απλά είχε αλλάξει ο επικεφαλής. Τόσο ο Τσαλδάρης όσο και ο Μεταξάς ήταν φειδωλοί στις δηλώσεις τους και πολύ επιφυλακτικοί μετά την επικράτηση του Κονδύλη παρά τις συνεχείς διαβεβαιώσεις του τελευταίου ότι θα προκηρύσσονταν αμέσως εκλογές, οι οποίες θα διεξάγονταν χωρίς την παρέμβαση του Στρατού. Στις 24 Αυγούστου ο Κονδύλης κάλεσε σε σύσκεψη όλους τους πολιτικούς αρχηγούς και τον Κουντουριώτη στο Κυβερνείο για να συνεννοηθούν για τον σχηματισμό Οικουμενικής Κυβέρνησης που αποτελούσε ένα ζητούμενο από την συντριπτική πλειοψηφία της κοινής γνώμης.[1862] Στη συνάντηση ο Κουντουριώτης δέχτηκε να αναλάβει εκ νέου Πρόεδρος της Δημοκρατίας μετά τη σύμφωνη γνώμη όλων, αλλά ακολούθως οι διαπραγματεύσεις αποτελματώθηκαν καθώς ο Κονδύλης επέμεινε να χριστεί πρωθυπουργός στην Οικουμενική διατηρώντας τα στρατιωτικά υπουργεία.

Για άλλη μια φορά οι πολιτικοί αρχηγοί δεν κατάφεραν να συνεννοηθούν καθώς δεν υπήρχε μεταξύ τους εμπιστοσύνη για να χαράξουν κοινή γραμμή, παρά το γεγονός ότι φαίνεται να είχαν έρθει σε συμφωνία λίγο πριν την πτώση του Παγκάλου. Η συμφωνία προέβλεπε διακυβέρνηση της Χώρας από Οικουμενική Κυβέρνηση για μια πενταετία, παροχή ηθικής ικανοποίησης στο ΛΚ για την εκτέλεση των *Έξι*, δέσμευση του ΛΚ ότι δεν θα εγείρει πολιτειακό ζήτημα κατά την περίοδο αυτή.[1863] Η διάσπαση των πολιτικών αρχηγών επήλθε, καθώς οι βενιζελικοί (Καφαντάρης, Μιχαλακόπουλος, Παπαναστασίου) δέχονταν και τον Κονδύλη ως πρωθυπουργό, ενώ οι αντιβενιζελικοί (Μεταξάς, Τσαλδάρης) αρνούνταν επίμονα ένα τέτοιο ενδεχόμενο καθώς η Οικουμενική θα έδινε την εντύπωση ότι είναι αιχμάλωτη του Στρατού.[1864] Είναι φανερό ότι η διατήρηση της εξουσίας από τον Κονδύλη εξυπηρετούσε τον Βενιζελισμό, καθώς απέκλειε τους αντιβενιζελικούς και θα διαμόρφωνε ένα ευνοϊκό πολιτικό πλαίσιο ενόψει των εθνικών εκλογών, όσον αφορά το εκλογικό σύστημα διεξαγωγής τους, όπως άλλωστε ακριβώς έγινε.

Ο Κονδύλης αρνήθηκε το ενδεχόμενο να κρατήσει στη νέα κυβέρνηση μόνο τα στρατιωτικά υπουργεία[1865] όπως πρότεινε ο Τσαλδάρης και έτσι ο Κουντουριώτης άδραξε την ευκαιρία να δώσει εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Κονδύλη, τον οποίο ούτως η άλλως ευνοούσε και εμπιστευόταν περισσότερο. Άλλωστε γενικά ο Κουντουριώτης δεν είχε σε μεγάλη υπόληψη τους πολιτικούς ασχέτως κομματικής προέλευσης (πλην του Βενιζέλου). Αντιθέτως συνεργαζόταν πολύ καλύτερα με τους πρώην στρατιωτικούς καθώς άλλωστε προερχόταν από τις τάξεις τους. Σύμφωνα με τον Μεταξά ο βασικός υπαίτιος του ναυαγίου ήταν ο Τσαλδάρης και οι αλλοπρόσαλλές απαιτήσεις του, όπως να γίνει ο Δεμερτζής είτε

[1861] Δασκαρόλης, *Δημοκρατικά Τάγματα*, ό.π., σ. 505-515.
[1862] *Καθημερινή, 24.8.1926*.
[1863] *Καθημερινή, 13.8.1926*.
[1864] *Καθημερινή, 26.8.1926.*
[1865] *«Άνευ της δικής μου παρουσίας εν τη προεδρεία της Κυβερνήσεως δεν θα δυνηθήτε ούτε εις τα υπουργεία σας να εισέλθετε»*, βλ. *Καθημερινή, 27.8.1926.*

πρωθυπουργός είτε υπουργός Στρατιωτικών.[1866] Ο ίδιος ζήτησε βενιζελικοί και αντιβενιζελικοί να λάβουν ίδιο αριθμό υπουργείων υπό την πρωθυπουργία του Κονδύλη και θεώρησε μεγάλη ήττα του αντιβενιζελισμού το ναυάγιο συνεννόησης με τους βενιζελικούς.[1867] Η αντιπαλότητα με τον Τσαλδάρη είχε αναζωπυρωθεί, αλλά εντός των Ελευθεροφρόνων είχε δημιουργηθεί ένα ισχυρό εσωκομματικό ρεύμα υπέρ της συγχώνευσης με το ΛΚ που το εξέφραζαν οι Αγγελόπουλος, Τουρκοβασίλης, Νικολίτσας, Ραζηκότσικας και το οποίο είχε φτάσει τον Μεταξά στο χείλος της παραίτησης.[1868]

Στην κυβέρνηση Κονδύλη που ορκίστηκε στις 26 Αυγούστου, στην οποία δεν συμμετείχαν γνωστοί πολιτευτές των βενιζελικών, ο ίδιος διατήρησε τα στρατιωτικά χαρτοφυλάκια.[1869] Η πρόθεση του Κονδύλη ήταν να παραμείνει στην εξουσία τουλάχιστον ένα εξάμηνο και αμέσως μετά να διεξάγει εκλογές ώστε να καρπωθεί πολιτικά την πτώση του Πάγκαλου και τις (πιθανές) παροχές που θα έκανε στο ενδιάμεσο διάστημα. Οι προθέσεις αυτές φάνηκαν τόσο από το πρώτο του διάγγελμα προς τον ελληνικό λαό στο οποίο αναφερόταν σε οκτάμηνο μέχρι τις εκλογές, όσο και από μια προκήρυξη που εκδόθηκε ανώνυμα (υποτίθεται από τον *«Στρατό και τον Στόλο»)* και η οποία περιείχε παροχές κυβερνητικού προγράμματος όπως μείωση φορολογίας, εξυγίανση εθνικού νομίσματος, αποκατάσταση των αγροτών προσφύγων κ.τ.λ.[1870] Ως εναλλακτική επιλογή υπήρχε πάντοτε η κήρυξη νέας δικτατορίας από τον Κονδύλη, με επίκληση εσωτερικών ή εξωτερικών κινδύνων υπαρκτών ή μη.

Από την άλλη πλευρά του λόφου, καθολικό αίτημα όλων των αντιβενιζελικών κομμάτων ήταν η άμεση παραίτηση Κονδύλη και η διενέργεια εκλογών από υπηρεσιακή κυβέρνηση με πλειοψηφικό και όχι με την αναλογική. Πολλοί αντιβενιζελικοί πολιτευτές πίστευαν ότι ο συνδυασμός του εκλογικού νόμου του 1920 με την πολιτικά θετική συγκυρία για τους αντιβενιζελικούς μετά την κατά γενική ομολογία αποτυχημένη θητεία της Δ΄ Εθνοσυνέλευσης, την ακυβερνησία και τη συνεχή επέμβαση του Στρατού που είχαν χρεωθεί στον βενιζελισμό, τα αντιβενιζελικά κόμματα θα εξασφάλιζαν την πλειοψηφία στην νέα Βουλή, ενώ θα καταποντίζονταν πολλά μικρά βενιζελικά κόμματα, όπως αυτό του Παπαναστασίου. Ακολούθως, θα επανέφεραν εύκολα τους απότακτους αξιωματικούς στον Στρατό ενώ κάποιοι πιο ακραίοι ήλπιζαν ότι ίσως επανερχόταν ως θέμα ακόμη και το πολιτειακό.

Τα βενιζελικά κόμματα δεν ήθελαν το πλειοψηφικό[1871] που υπό προϋποθέσεις ίσως να τα απέκλειε από την εξουσία, αλλά από την άλλη επεδίωκαν πάση θυσία τη συμμετοχή των αντιβενιζελικών γιατί σε αντίθετη περίπτωση η νέα Βουλή που θα πρόκυπτε θα είχε εκ νέου μειωμένο κύρος και θα συνέχιζε να υφίσταται η πολιτειακή εκκρεμότητα. Τους φόβους του βενιζελισμού εξέφρασε με δηλώσεις του ο ίδιος ο Κονδύλης κατηγορώντας τους

[1866] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 25ης Αυγούστου 1926, σ. 476.
[1867] Στο ίδιο.
[1868] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 28ης Αυγούστου 1926, σ. 478.
[1869] Περικλής Δ. Αργυρόπουλος, υπουργός Εξωτερικών, Κωνσταντίνος Τριανταφυλλόπουλος υπουργός Δικαιοσύνης, Λουκάς Νάκος υπουργός Γεωργίας, Θρασύβουλος Πετιμεζάς υπουργός Εσωτερικών, Αλέξανδρος Παππάς υπουργός Παιδείας και Θρησκευμάτων και Ιωάννης Δροσόπουλος υπουργός Οικονομικών, βλ. ιστοσελίδα Γενικής Γραμματείας Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων Προεδρίας της Κυβέρνησης, https://gslegal.gov.gr/?p=961, ημερομηνία ανάκτησης: 19 Νοεμβρίου 2021.
[1870] *ΣΚΡΙΠ*, *23.8.1926*.
[1871] *Καθημερινή, 9.9.1926*, όπου δηλώσεις Καφαντάρη.

αντιβενιζελικούς ότι αν υπερίσχυαν με το πλειοψηφικό θα διοργάνωναν νέο καταστροφικό πολιτειακό δημοψήφισμα όπως αυτό του Νοεμβρίου του 1920.[1872]Από δηλώσεις του Καφαντάρη φαινόταν ότι ο βενιζελισμός στο σύνολό του είχε αποφασίσει οι ερχόμενες εκλογές να διεξαχθούν με το αναλογικό σύστημα και χρησιμοποιούσαν τον Κονδύλη για να επιβάλλουν ακριβώς τη θέληση τους αυτή.[1873] Ο αντιβενιζελισμός συνασπίστηκε και προσπάθησε να εμποδίσει το ενδεχόμενο αυτό διοργανώνοντας ένα μεγάλο συλλαλητήριο για τις 5 Σεπτεμβρίου στη Πλατεία Συντάγματος με ομιλητές τους Τσαλδάρη, Μεταξά και Δεμερτζή, το οποίο απαγόρευσε ο Κονδύλης.[1874] Ο Μεταξάς ήταν εναντίον του συλλαλητηρίου αλλά δέχθηκε να συμμετάσχει για να μη διασπάσει το αντιβενιζελικό μέτωπο. Σύμφωνα πάντα με τον ίδιο, οι διοργανωτές γνώριζαν εκ προοιμίου ότι ο Κονδύλης δεν θα επέτρεπε την διεξαγωγή του, αλλά όλα τα έκαναν για λόγους εντυπώσεων.[1875] Η κίνηση αυτή εξόργισε περαιτέρω τους αντιβενιζελικούς, ο Τσαλδάρης χαρακτήρισε την κυβέρνηση Κονδύλη συνέχεια αυτής του Παγκάλου,[1876] οι Ελευθερόφρονες διαμαρτυρήθηκαν έντονα, ενώ ξεκίνησαν να ακούγονται οι πρώτες απόψεις στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο για αποχή στις επερχόμενες εκλογές,[1877] την οποία δεν απέκλειε ούτε ο Μεταξάς.[1878]

2. Η διάλυση των Δημοκρατικών Ταγμάτων και η σύλληψη των αντιβενιζελικών πολιτευτών (9.9.1926)

Στις 9 Σεπτεμβρίου έγινε πολύνεκρη μάχη στο κέντρο των Αθηνών μεταξύ των κυβερνητικών στρατευμάτων και των Δημοκρατικών Ταγμάτων, με ταυτόχρονη λαϊκή εξέγερση που λίγο έλλειψε να οδηγήσει σε λαϊκή επανάσταση.[1879] Οι δρόμοι των Αθηνών βάφτηκαν με αίμα καθώς οι νεκροί των συγκρούσεων ξεπέρασαν τους εκατό και οι τραυματίες τους τριακόσιους, τα Δημοκρατικά Τάγματα διαλύθηκαν και τόσο οι επικεφαλής τους όσο και όλοι οι οπλίτες τους συνελήφθησαν,[1880] ενώ έγιναν επίσης πολλές συλλήψεις γνωστών απότακτων βασιλοφρόνων αξιωματικών που συμμετείχαν στις συγκρούσεις, πολιτών που έλαβαν μέρος στην εξέγερση, αλλά και κάποιων που οπλοφορούσαν ανάμεσα στο πλήθος. Ειδικό πολιτικό βάρος είχε η εκ των υστέρων σύλληψη σημαινόντων στελεχών και πολιτευτών των αντιβενιζελικών (Χ. Βοζίκης, Σπ. Μερκούρης, Λ. Τσουκαλάς, ο Τσιφλάκος εκδότης της *Απογευματινής* και ο Όμηρος Ευελπίδης, διευθυντής της *Αθηναϊκής*) με την κατηγορία ότι υποκινούσαν σε εξέγερση τον κόσμο, χωρίς να υπάρχουν στοιχεία εις βάρος τους, όπως παραδέχθηκαν τόσο ο Κονδύλης όσο και ο Τσαγγαρίδης.[1881] Οι συλλήψεις των πολιτικών έγιναν αργά το βράδυ της 9ης προς 10η Σεπτεμβρίου στις οικίες τους, ύστερα από μήνυση του τέως πληρεξούσιου της Δημοκρατικής Ένωσης Σπύρου Θεοδωρόπουλου.[1882]

[1872] *Βραδυνή, 12.9.1926.*
[1873] *Καθημερινή, 28.8.1926.*
[1874] *Καθημερινή, 5.9.1926*.
[1875] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 3ης Σεπτεμβρίου 1926, σ. 479.
[1876] *Καθημερινή, 5.9.1926.*
[1877] *Καθημερινή, 8.9.1926.*
[1878] *Καθημερινή, 9.9.1926.*
[1879] Το λεπτομερές χρονικό της ταραχώδους αυτής ημέρας σε: Δασκαρόλης, *Δημοκρατικά Τάγματα*, ό.π., σ. 556-595.
[1880] Στο ίδιο, σ. 597-600.
[1881] *Μακεδονία*, *11.9.1926*.
[1882] *Πρωϊα*, *10.9.1926*.

Η αντιβενιζελική αντιπολίτευση αιφνιδιάστηκε από τις αιματηρές εξελίξεις και παρά το γεγονός ότι την ευνοούσε η συντριβή των Δημοκρατικών Ταγμάτων –των οποίων τη διάλυση είχε ζητήσει και αξιώσει πολλές φορές– κράτησε χαμηλούς τόνους χωρίς να συγχαρεί την κυβέρνηση και τον Κονδύλη. Ο Τσαλδάρης αρχικά απέφυγε τις δηλώσεις ενώ την επομένη ζήτησε την άμεση απελευθέρωση των αντιβενιζελικών πολιτευτών που κρατούνταν χωρίς να τους έχουν απαγγελθεί κατηγορίες, κατηγορώντας εμμέσως τον βενιζελισμό ότι εξέθρεψε τα Δημοκρατικά Τάγματα για να επιβάλει τους πολιτικούς του όρους.[1883] Ο Μεταξάς επίσης ζήτησε την απελευθέρωση των πολιτικών που είχαν συλληφθεί, ενώ παρατήρησε ότι η λαϊκή εξέγερση της 9ης Σεπτεμβρίου δεν είχε ως σκοπό την ανατροπή του πολιτεύματος. Την αποφυλάκιση των πολιτευτών ζήτησε εκτός του Δεμερτζή και ο Μιχαλακόπουλος, ο οποίος παρατήρησε ότι δεν είναι δυνατόν να κρατούνται πολιτευτές χωρίς ξεκάθαρα στοιχεία εις βάρος τους. Την ίδια στάση τήρησε και ο Καφαντάρης δηλώνοντας πως ατομικές εκδηλώσεις δεν δύνανται να εκλαμβάνονται ως ενδείξεις ενός ευρύτερου σχεδίου χωρίς να υπάρχουν επαρκείς αποδείξεις.

Ο αντιβενιζελικός Τύπος αντιμετώπισε την 9η Σεπτεμβρίου ως μια ακόμη εκδήλωση της βενιζελικής στρατοκρατίας, ενώ η *Πολιτεία* κατηγόρησε συλλήβδην τις βενιζελικές κυβερνήσεις μετά το 1922 ότι με την πολιτική τους είχαν καταστήσει όλους τους Έλληνες λίγο ως πολύ κινηματίες! Άλλη εφημερίδα χαρακτήριζε θεία Νέμεση το ότι νεκροί οπλίτες των Δημοκρατικών Ταγμάτων κείτονταν γύρω από την αναθηματική στήλη στο σημείο όπου δολοφονήθηκε ο Ίων Δραγούμης.[1884] Η αδιάλλακτη *Αθηναϊκή* κατηγορούσε τον Κονδύλη για την αιματοχυσία, καθώς παγίδευσε με προδοσία τα Δημοκρατικά Τάγματα,[1885] ενώ άλλοι παρουσίαζαν την 9η Σεπτεμβρίου ως ενδοβενιζελική εκκαθάριση λογαριασμών στις τάξεις του Στρατού. Η εφημερίδα *Αθηναϊκή* καλούσε τους πρόσφυγες να αποσκιρτήσουν από το βενιζελικό στρατόπεδο μετά την παγίδευση και σφαγή τόσων προσφύγων-εθελοντών στα Δημοκρατικά Τάγματα.[1886]

Ο πολιτευτής των Ελευθεροφρόνων Αθανασιάδης-Νόβας[1887] με άρθρο του στις 12 Σεπτεμβρίου χαρακτήριζε τους πραιτωριανούς των Δημοκρατικών Ταγμάτων ως δημιούργημα της βενιζελικής διχαστικής παραφροσύνης και της στρατοκρατίας που είχε εμπεδωθεί στη χώρα από το κίνημα της Αμύνης έως τότε.[1888] Τη λαϊκή εξέγερση της 9ης Σεπτεμβρίου ο αντιβενιζελικός Τύπος την αντιμετώπισε ως ένα ξέσπασμα κατά της κυβέρνησης με γνήσια λαϊκά - αστικά χαρακτηριστικά, που προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν οι κομμουνιστές. Τέλος, όλες οι εφημερίδες του αντιβενιζελισμού έκαναν ολομέτωπη φραστική επίθεση κατά του Παπαναστασίου λόγω των δηλώσεών του για την ενοχή των αντιβενιζελικών στην εξέγερση,[1889] ενώ τον κατηγορούσαν ως δημιουργό και εκμεταλλευτή των Δημοκρατικών Ταγμάτων.[1890] Η επίθεση κατά του Παπαναστασίου ήταν

[1883] *Εμπρός*, *11.9.1926*.
[1884] *Ελληνική*, *11.9.1926*.
[1885] *Αθηναϊκή*, *20.9.1926*.
[1886] *Αθηναϊκή*, *19.9.1926*.
[1887] Ο Αθανασιάδης – Νόβας είχε διατελέσει ιδιαίτερος γραμματέας του Νικόλαου Στράτου, βλ. Μάλαινος, *Τα τραγικά ημερονύκτια,* σ. 84.
[1888] *Τηλέγραφος*, *15.9.1926*.
[1889] Ενδεικτικά, *Αθηναϊκή*, *11.9.1926· Πρόοδος*, *11.9.1926*.
[1890] Στο ίδιο.

πρωτοφανής σε ένταση για τα πολιτικά ήθη της εποχής, μέχρι του σημείου η *Νέα Ημέρα* να τον αποκαλεί εκτός από πατέρα και *χαφιέ της Δημοκρατίας*,[1891] η *Καθημερινή* τον χαρακτήρισε *τυχάρπαστο κακοποιό*,[1892] ενώ η *Αθηναϊκή* καλούσε τους αναγνώστες της όπου τον συναντήσουν να τον φτύσουν δημοσίως![1893]

3. Ο αντιβενιζελισμός και οι διαπραγματεύσεις για τις εκλογές του 1926

Καθώς ο σάλος από τη σφαγή των Δημοκρατικών Ταγμάτων δεν έλεγε να κοπάσει, το κλίμα για τον Κονδύλη συνεχώς επιδεινωνόταν καθώς φαίνεται ότι έφερε ευθύνες για τη σφαγή της 9ης Σεπτεμβρίου. Ο αντιβενιζελισμός στο σύνολο του απαιτούσε την παραίτησή του, την δημιουργία υπηρεσιακής κυβέρνησης και τη διεξαγωγή εκλογών με το πλειοψηφικό σύστημα.[1894] Στις 22 Σεπτεμβρίου 1926 με μια αιφνιδιαστική κίνηση, ο Κονδύλης δημοσίευσε ως νόμους του κράτους το Σύνταγμα όπως το είχε επεξεργαστεί η επιτροπή των *παπαναστασιακών* χωρίς τις αλλαγές του Πάγκαλου,[1895] προεδρικό διάταγμα με την ημερομηνία των εκλογών (24 Οκτωβρίου), και το εκλογικό σύστημα που θα ήταν η απλή αναλογική. Το εκλογικό αυτό σύστημα είχε ψηφιστεί από την Δ΄ Εθνοσυνέλευση λίγο πριν την κατάλυσή της και προέβλεπε τον καταμερισμό της επικράτειας σε 37 εκλογικές περιφέρειες με εκλογικό μέτρο τους 22.000 ψηφοφόρους ανά έδρα. Η ανάδειξη των βουλευτών θα γινόταν σε τρεις κατανομές, (τοπική, εφετειακή και εθνική). Το σύστημα αυτό λεγόταν «αναλογική των κατανομών» και ήταν απομίμηση του αντίστοιχου που ίσχυε στην Τσεχοσλοβακία κατά τον Μεσοπόλεμο.[1896] Η επιλογή του εκλογικού νόμου έγινε από τον βενιζελισμό που είχε φθαρεί στη συνείδηση του κόσμου από την ακυβερνησία της προηγούμενης τριετίας, ώστε να εξασφαλιστεί ότι οι αντιβενιζελικοί δεν θα κατακτούσαν την πλειοψηφία στη Βουλή. Ένα τέτοιο ενδεχόμενο έμοιαζε εφιαλτικό για τους βενιζελικούς καθώς υπήρχαν φόβοι για δικαστικές διώξεις και αντεκδικήσεις από αδιάλλακτους αντιβενιζελικούς, αθρόα επιστροφή των απότακτων αντιβενιζελικών αξιωματικών στο Στρατό, αλλά και ανακίνηση εκ νέου του Πολιτειακού.

Μετά από εργώδεις συνεννοήσεις μεταξύ τους, την 25η Σεπτεμβρίου οι τρεις αντιβενιζελικοί πολιτικοί αρχηγοί σε κοινό μέτωπο ζήτησαν από τον Κουντουριώτη την αναβολή των εκλογών, την επιβολή του πλειοψηφικού εκλογικού νόμου, την παραίτηση του Κονδύλη και την διενέργεια των εκλογών από υπηρεσιακή κυβέρνηση, απειλώντας ότι σε διαφορετική περίπτωση θα απείχαν.[1897] Ήδη σχεδόν όλα τα στελέχη του ΛΚ εκδηλώνονταν υπέρ της αποχής, αλλά και η πλειοψηφία του Κόμματος των Ελευθεροφρόνων, σε αντίθεση με τον αρχηγό τους,[1898] επίσης υποστήριξαν την αποχή αν δεν ικανοποιούνταν τα αιτήματα

[1891] *Νέα Ημέρα*, *11.9.1926.*

[1892] *Καθημερινή, 12.9.1926*, άρθρο: «Ο κακοποιός».

[1893] *Αθηναϊκή*, *11.9.1926.* Σε άλλο σημείο η *Αθηναϊκή* φιλοξενούσε ανακοίνωση του γραφικού ρήτορα της εποχής Δελαπατρίδη με την οποία διέψευδε τη φήμη ότι σκόπευε να ενταχθεί στη Δημοκρατική Ένωση, βλ. στο ίδιο.

[1894] *Καθημερινή, 18.9.1926.*

[1895] Την ίδια στιγμή δινόταν η δυνατότητα στην Βουλή που θα πρόκυπτε να αναθεωρήσει μη θεμελιώδεις διατάξεις του Συντάγματος, διαδικασία που οδήγησε στο Σύνταγμα του 1927. Πάντως σύμφωνα με τον Τσιτσεκλή το Σύνταγμα που δημοσιεύτηκε ήταν ανυπόστατο και τα επιχειρήματά του δεν τα αντέκρουσε με επιτυχία ο Σβώλος στην αντιπαράθεσή τους, βλ. Αλικανιώτης, *Η νομικοπολιτική θέση του προέδρου της Β΄ Δημοκρατίας*, ό.π., σ. 31.

[1896] Οικονόμου Νικόλαος, «Η περίοδος από τον Σεπτέμβριο του 1926 ως τον Φεβρουάριο του 1935», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, *τόμος ΙΕ΄*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1980, σ. 304.

[1897] *Καθημερινή, 27.9.1926.*

[1898] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 25ης Σεπτεμβρίου 1926, σ. 482.

του αντιβενιζελισμού.[1899] Ο Κουντουριώτης συγκάλεσε Συμβούλιο Πολιτικών Αρχηγών στις 28 Σεπτεμβρίου ώστε να μην πάρει την ευθύνη μιας νέας πολιτικής αντιπαράθεσης. Οι βενιζελικοί πολιτικοί αρχηγοί δέχτηκαν να αναβληθούν οι εκλογές και να παραιτηθούν όσοι υπουργοί θα πολιτεύονταν, απορρίπτοντας όμως τα αιτήματα για υπηρεσιακή κυβέρνηση και πλειοψηφικό, θέτοντας τους αντιβενιζελικούς ενώπιον πολιτικού αδιεξόδου.[1900]

Ακολούθησε ένα διήμερο συνεννοήσεων μεταξύ των δύο πολιτικών αρχηγών,[1901] με την ελπίδα του Μεταξά να βγει ένα κοινό ανακοινωθέν για την ταυτόχρονη κάθοδο των δύο κομμάτων στις εκλογές, ώστε να μην χρεωθεί μόνος του την οριστική ένταξη του αντιβενιζελισμού εντός του πολιτικού πλαισίου της Αβασίλευτης Δημοκρατίας. Ο Τσαλδάρης όμως σε δύο διαδοχικές συναντήσεις με τον Μεταξά ζητούσε συνεχώς νέες διορίες για να οριστικοποιήσει τη θέση του, τηρώντας τη συνηθισμένη αναβλητική του στάση που προερχόταν από την εκπεφρασμένη θέση της πλειοψηφίας των σημαντικότερων στελεχών των Λαϊκών για αποχή. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη κρίσιμη σύσκεψη τους για την τελική απόφαση καθόδου ή μη στις εκλογές, τα περισσότερα στελέχη που πήραν τον λόγο (Γεώργιος Μερκούρης, Σωτήριος Σωτηριάδης, Νικόλαος Γερακάρης) υποστήριξαν την αποχή, ενώ κατά τη διάρκεια της συζήτησης έρχονταν συνεχώς μηνύματα των κατά τόπους επιτροπών που τάσσονταν υπέρ της αποχής.[1902] Ο Τσαλδάρης δίσταζε καθώς πολλοί αδιάλλακτοι είχαν ήδη εκφραστεί υπέρ της αποχής, απειλώντας ότι θα απείχαν ακόμη και αν τελικά τα αντιβενιζελικά κόμματα συμμετείχαν στις εκλογές.[1903]

Ενώπιον του αδιεξόδου οι δύο πολιτικοί αρχηγοί του αντιβενιζελισμού βρίσκονταν σε συνεχή επαφή για να κανονίσουν από κοινού την στάση τους αλλά αυτό πλέον ήταν αδύνατον. Η τελική απόφαση του Κονδύλη να ορίσει την απλή αναλογική ως το ισχύον εκλογικό σύστημα για τις επερχόμενες εκλογές, κατέστησε περιττή κάθε σκέψη εκλογικής συνεργασίας μεταξύ των δύο αντιβενιζελικών σχηματισμών, κάτι που ομολογήθηκε από τον ίδιο τον Τσαλδάρη.[1904] Ήδη αμέσως μετά την προκήρυξη των εκλογών το ενιαίο αντιβενιζελικό μέτωπο έναντι της κυβέρνησης διασπάστηκε, καθώς ο Τσαλδάρης έκλινε προς μια νέα αποχή λόγω και των πιέσεων που δεχόταν από τους αδιαλλάκτους αλλά και από στελέχη των Λαϊκών, ενώ ο Μεταξάς είχε αποφασίσει την κάθοδο των Ελευθεροφρόνων υπό οποιοδήποτε κόστος την οποία και ανακοίνωσε επίσημα στις 2 Οκτωβρίου,[1905] γεγονός που εξόργισε τους ιθύνοντες του ΛΚ, ενώ ο Μεταξάς κατηγορήθηκε ότι ουσιαστικά παραδόθηκε στους βενιζελικούς.[1906]

Η τακτική του Μεταξά μετά την επιστροφή του το 1924 ήταν ότι θα συμμετείχε στις εθνικές εκλογές όποτε και αν αυτές γίνονταν, με οποιοδήποτε εκλογικό σύστημα και υπό οποιεσδήποτε συνθήκες. Η λογική της τακτικής αυτής ήταν οι Ελευθερόφρονες να καταγράψουν την εκλογική τους δυναμική και να αποκτήσουν κοινοβουλευτική ομάδα ώστε να καθιερωθούν στην συνείδηση των πολιτών ως κοινοβουλευτικό κόμμα. Αλλά

[1899] *Καθημερινή, 26.9.1926.*
[1900] *Καθημερινή, 29.9.1926.*
[1901] *Πρωΐα, 1.10.1926· Πρωΐα, 2.10.1926*.
[1902] *Πρωΐα, 4.10.1926.*
[1903] *ΣΚΡΙΠ, 4.10.1926.*
[1904] *Πρωΐα, 4.10.1926*.
[1905] *Καθημερινή, 3.10.1926.*
[1906] Στο ίδιο.

ταυτόχρονα, είναι αναμφίβολο ότι η στάση Μεταξά περί συμμετοχής πρόσφερε πολύ σημαντικές υπηρεσίες στη στερέωση της Αβασίλευτης Δημοκρατίας. Ασχέτως αν ο Μεταξάς υποστήριζε το πλειοψηφικό, η απλή αναλογική θα επέτρεπε στους Ελευθερόφρονες να εκλέξουν τον μέγιστο δυνατό αριθμό βουλευτών. Η απλή αναλογική από κατασκευής ευνοούσε τα μικρότερα κόμματα έναντι των μεγαλύτερων, ενώ επίσης καθιστούσε περιττή την εκλογική συνεργασία με τους Λαϊκούς, κάτι που φαίνεται ότι επεδίωκε ο Μεταξάς.

Όπως τελικά έγινε, ο διακανονισμός και το εκλογικό σύστημα δεν εξυπηρετούσε τις επιδιώξεις του ΛΚ που με το πλειοψηφικό είχε ως στόχο να μονοπωλήσει τον χώρο του αντιβενιζελισμού και να περιθωριοποιήσει τους Ελευθερόφρονες. Σε περίπτωση που οριζόταν το πλειοψηφικό ως εκλογικό σύστημα, τότε στους κοινούς εκλογικούς καταλόγους που θα σχηματίζονταν από Λαϊκούς και Ελευθερόφρονες οι πρώτοι θα είχαν ένα πολύ ισχυρό πλεονέκτημα έναντι των συνυποψηφίων τους. Ο Τσαλδάρης σύρθηκε να πάρει μέρος στις εκλογές και είναι φανερό ότι στη τελική του απόφαση για κάθοδο στις εκλογές οδηγήθηκε από τη στάση του Μεταξά.[1907] Ήταν ξεκάθαρο στην ηγεσία των Λαϊκών, ότι στις επερχόμενες εκλογές ο Μεταξάς θα καρπωνόταν τις ψήφους του συνόλου σχεδόν του αντιβενιζελισμού, αν οι Λαϊκοί επέμειναν στην αποχή, καθώς η σιωπηρή πλειοψηφία του επιθυμούσε να μην παραμείνει χωρίς κοινοβουλευτική εκπροσώπηση σε δεύτερη συνεχόμενη Βουλή. Η ισχυρή κοινοβουλευτική εκπροσώπηση των Ελευθεροφρόνων θα τους ενδυνάμωνε στα μάτια της αντιβενιζελικής κοινής γνώμης και πιθανά να οδηγούσε τους Λαϊκούς σε πολιτικό αφανισμό.[1908] Επίσης είχε διαμορφωθεί μια γενικότερη κοινωνική δυναμική υπέρ της ομαλοποίησης μέσω εκλογών που εκφράστηκε ακόμη και με την παραίνεση του Αρχιεπισκόπου Χρυσόστομου στους αρχηγούς των δύο αντιβενιζελικών κομμάτων να μην απέχουν.[1909]

Έτσι τελικά στη κρίσιμη σύσκεψη των Λαϊκών στην οικία Τσαλδάρη, όπου παραβρέθηκαν πάνω από 70 ισχυροί πολιτευτές του Κόμματος (ανάμεσά τους οι Σ. Στάης, Γ. Μερκούρης, Δ. Πετρακάκος, Ιωάννης Γ. Ράλλης, Σωτήριος Σωτηριάδης, Σταμάτης Μερκούρης, Νικόλαος Κρανιωτάκης, Α. Στεφανόπουλος, Δ. Ομηρίδης Σκυλίτσης, Δ. Βοκοτόπουλος, Ι. Κίνιας, Μ. Δερλερές, Β. Μαρκεζίνης) αποκλείστηκε η ιδέα (άδηλο με ποια διαδικασία) να παρθεί η απόφαση με ψηφοφορία μεταξύ των παρισταμένων, καθώς οι περισσότεροι υποστήριζαν την αποχή και δόθηκε εν λευκώ εξουσιοδότηση στον Τσαλδάρη να αποφασίσει. Είναι βέβαιο ότι η σύσκεψη ήταν εικονική, καθώς ήδη από την προηγουμένη ο στενός πυρήνας της ηγεσίας των Λαϊκών είχε αποφασίσει την κάθοδο στις εκλογές κάτι που είχε διαρρεύσει στο σύνολο του αντιβενιζελικού Τύπου.[1910]

Αναμφίβολα η τελική απόφαση του Τσαλδάρη για συμμετοχή ήταν ένα πλήγμα για το ΛΚ απέναντι στους αδιάλλακτους που ήταν βασική συνιστώσα των υποστηρικτών του και στήριζαν με ένταση την αποχή. Όλος ο πυρήνας των αδιαλλάκτων του ΛΚ είχε εκτεθεί με πύρινες δηλώσεις του στις εφημερίδες υπέρ της αποχής και όμως στην εικονική σύσκεψη που συμμετείχε στην οικία Τσαλδάρη, η άποψη του όχι μόνο δεν ελήφθη υπόψιν αλλά

[1907] Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄,* σ. 346· Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 49.
[1908] Οικονόμου Ν., ό.π., σ. 304.
[1909] Τσιρώνης, ό.π., σ. 156.
[1910] Ενδεικτικά *Απογευματινή, 3.10.1926· ΣΚΡΙΠ, 5.10.1926.*

καταπνίγηκε με έναν παρασκηνιακό, παλαιοκομματικό και άκομψο τρόπο. Για τον λόγο αυτό, ο Τσαλδάρης προσπάθησε να επιρρίψει την ευθύνη συμμετοχής στους Ελευθερόφρονες κατηγορώντας τους σε ανακοινωθέν ως διασπαστές του κοινού αντιβενιζελικού μετώπου έναντι της κυβέρνησης Κονδύλη και των βενιζελικών.[1911] Στην πρώτη αυτή προεκλογική βολή, το ανακοινωθέν των Λαϊκών *«χρέωνε»* στον Μεταξά την αποτυχία των αντιβενιζελικών να πετύχουν την ικανοποίηση των δύο βασικών τους αιτημάτων (πλειοψηφικό, υπηρεσιακή κυβέρνηση) για τη διασφάλιση των εκλογών. Ο Μεταξάς απάντησε αυθημερόν υπογραμμίζοντας ότι εκ νέου αποχή των αντιβενιζελικών και απουσία τους από τη νέα Βουλή θα οδηγούσε σε λύσεις όλων των κρίσιμων εκκρεμών πολιτικών ζητημάτων εις βάρος τους, αλλά και τα συμφέροντα της Χώρας δεν θα διαφυλάσσονταν αφού η νέα μονομερώς βενιζελική Βουλή θα φθειρόταν πολύ γρήγορα στη συνείδηση του κόσμου και ίσως οδηγούσε σε μια νέα στρατιωτική επέμβαση.[1912]

Από πολλές πλευρές έγιναν εκκλήσεις για ενότητα του αντιβενιζελισμού και για αποφυγή εσωτερικών συγκρούσεων.[1913] Εντός των Ελευθεροφρόνων εκδηλώθηκε ισχυρή κίνηση υπέρ της συνεργασίας με το ΛΚ και συγκρότηση κοινών ψηφοδελτίων. Ο Μεταξάς βρέθηκε ενώπιον μιας σχεδόν συνολικής ανταρσίας του κόμματός του (Αγγελόπουλος, Τουρκοβασίλης, Βελέντζας, Νικολίτσας, Ραζηκότσικας, Πέτρος Ράλλης) που ζητούσαν επίμονα αντιβενιζελική ένωση. Ο Μεταξάς πάλεψε με όλες του τις δυνάμεις για να πείσει το κόμμα του για αυτόνομη κάθοδο, αλλά τα αποτελέσματα των προσπαθειών του ήταν αμφίβολα. Το σκεπτικό του ήταν ότι μια αντιβενιζελική ένωση θα ευνοούσε το ισχυρότερο κόμμα, το ΛΚ, και θα οδηγούσε σε διάλυση τους Ελευθερόφρονες και τον ίδιο από πολιτικό αρχηγό σε απλό βουλευτή.

Η επίσημη εκκίνηση της προεκλογικής περιόδου συντέλεσε αποφασιστικά στο ξεκαθάρισμα του αντιβενιζελικού πολιτικού κομματικού τοπίου, καθώς αμέσως φάνηκε ότι ο Δεμερτζής[1914] με το *Ενωτικό Προοδευτικό Κόμμα,* προς μεγάλη τέρψη των Ελευθεροφρόνων,[1915] αλλά και ο Βοζίκης των αδιαλλάκτων δεν διέθεταν στελέχη και ικανή εκλογική βάση που θα τους επέτρεπε την αυτόνομη κάθοδο στις εκλογές. Και οι δύο αρχικά δήλωσαν ότι θα απείχαν επειδή οι εκλογές δεν γίνονταν από υπηρεσιακή κυβέρνηση,[1916] αλλά ακολούθως, μετά από συνεννοήσεις και διαπραγματεύσεις,[1917] εντάχθηκαν στους εκλογικούς συνδυασμούς των *Λαϊκών*[1918] των οποίων το πρόγραμμα και οι πολιτικές προτεραιότητες ταίριαζαν περισσότερο με την φορτισμένη ρητορική των αδιαλλάκτων. [1919] Όσον αφορά τους αδιαλλάκτους, δέχθηκαν ισχυρές πιέσεις από το ΛΚ να εγκαταλείψουν

[1911] Στο ίδιο.
[1912] *Καθημερινή, 3.10.1926.*
[1913] *Απογευματινή, 8.10.1926.*
[1914] Σε πρώτο χρόνο ο Δεμερτζής ανήγγειλε την κάθοδο του κόμματός του στις εκλογές με το προεκλογικό σύνθημα *«Εθνικός Άρτος και Βασιλεία»*, βλ. *Καθημερινή, 3.10.1926.*
[1915] *Πολιτεία, 3.10.1926.* Ο Δεμερτζής μετά το δημοψήφισμα προσπάθησε να διεμβολίσει πολιτικά τον χώρο των Ελευθεροφρόνων συνδυάζοντας αδιάλλακτη πολιτική ρητορεία με εκσυγχρονιστικά συνθήματα για το κράτος. Επίσης κατάφερε να εξασφαλίσει την υποστήριξη της *Νέας Ημέρας* που ως τότε στήριζε τον Μεταξά, προκαλώντας σοβαρό ρήγμα στους Ελευθερόφρονες.
[1916] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α.4, έγγραφο 4/2, επιστολή Δεμερτζή προς Τσαλδάρη, 12 Σεπτεμβρίου 1926.
[1917] Τις διαπραγματεύσεις με τον Βοζίκη διεξήγαγε προσωπικά ο Γεώργιος Βλάχος στα γραφεία της *Καθημερινής*, βλ. *Καθημερινή 12.10.1926*.
[1918] *Πρωΐα*, *11.10.1926*.
[1919] *Καθημερινή, 11.10.1926.*

την αποχή,[1920] καθώς σε αντίθετη περίπτωση θα διασπούσαν τον ενιαίο αντιβενιζελικό αγώνα.[1921] Στην πορεία προς τις εκλογές όλοι οι θύλακες τον αδιαλλάκτων πολιτευτών που συνασπίζονταν γύρω από το *ΣΚΡΙΠ* και την *Αθηναϊκή* και που αρχικά υποστήριξαν την αποχή, μάλλον αναγκάστηκαν να ενταχθούν υπό την σημαία των Λαϊκών αγωνιζόμενοι κυρίως εναντίον των Ελευθεροφρόνων. Πιστοί στη γραμμή της αποχής παρέμειναν μέχρι τέλους ο Ευστρατιάδης με λίγους υποστηρικτές του καλώντας τους αντιβενιζελικούς σε αποχή και κατηγορώντας το ΛΚ για συνθηκολόγηση.[1922] Το ΛΚ επεδίωξε να εντάξει τον Ευστρατιάδη στον συνδυασμό της Αθήνας ώστε να μην υπάρξει η παραμικρή διάσπαση στις τάξεις του,[1923] χωρίς όμως αποτέλεσμα. Ο Ευστρατιάδης παρέμεινε αμετάπειστος, αλλά η προσπάθειά του να διεξάγει συγκέντρωση των αδιαλλάκτων στην Αθήνα με επικεφαλής τον περίφημο αδιάλλακτο αντιβενιζελικό Σοφό[1924] διαλύθηκε βίαια από οπαδούς του ΛΚ.[1925] Ο Γεώργιος Βλάχος από την *Καθημερινή* κατηγόρησε τον Ευστρατιάδη ως δεκαρολόγο επειδή δημοσίευσε εικόνες των *Έξι* και των Βασιλέων όταν την ίδια στιγμή καλούσε σε αποχή υπονομεύοντας τον αντιβενιζελικό αγώνα.[1926]

Από την άλλη πλευρά, ο Μεταξάς αγωνιζόταν υπεράνθρωπα επί 24ώρου βάσεως να σχηματίσει συνδυασμούς σε πανελλαδική βάση, αλλά αντιμετώπιζε ανυπέρβλητα προβλήματα στις Κυκλάδες, στον Βόλο, στον Πειραιά, στα Χανιά και στη Λάρισα. Καθώς οι τηλεφωνικές επικοινωνίες εκείνη την εποχή γίνονταν με μεγάλη δυσκολία, κάποιοι πολιτευτές του κόμματος είχαν αποσκιρτήσει προς τους Λαϊκούς χωρίς να γνωρίζει τίποτε ο Μεταξάς. Μέχρι τη νύχτα της 16ης Οκτωβρίου οι συνδυασμοί των Ελευθεροφρόνων βρισκόταν κυριολεκτικά στον αέρα καθώς δεν είχαν ληφθεί επιβεβαιωτικά τηλεγραφήματα από σχεδόν όλες τις επαρχίες και ο Μεταξάς βρισκόταν σε απορία τι να κάνει. Έστω την ύστατη στιγμή, οι Ελευθερόφρονες ευνοήθηκαν από το γεγονός ότι πολλοί πολιτευτές των Λαϊκών δυσαρεστήθηκαν από τις επιλογές του κόμματος για τα τοπικά ψηφοδέλτια και αναζήτησαν άλλη κομματική στέγη.[1927] Έτσι, στις επόμενες πέντε ημέρες όλοι οι συνδυασμοί οριστικοποιήθηκαν και ο Μεταξάς τους κατέθεσε στον Άρειο Πάγο ξεκινώντας και επισήμως την προεκλογική του εκστρατεία, αν και αντιμετώπιζε πολύ σοβαρά προβλήματα στη χρηματοδότησή της.[1928]

4. Ο ανθεκτικός *μύθος* των αδιάβλητων εκλογών του 1926.[1929]

Σύσσωμη η μεσοπολεμική βιβλιογραφία με πρώτο τον Δαφνή, εξαίρει τον ρόλο του Κονδύλη στην διενέργεια των αδιάβλητων εκλογών του 1926, κυρίως λόγω της απόφασής του να μην συμμετέχει ο ίδιος και το κόμμα του. Επίσης πολλοί ιστορικοί τονίζουν την αμεροληψία της όλης διαδικασίας και την ουδετερότητα που τήρησε ο κρατικός μηχανισμός

[1920] *Καθημερινή, 24.10.1926*, όπου προεκλογικός λόγος Νικολάου Κρανιωτάκη στο θέατρο «Αλάμπρα».
[1921] *Καθημερινή, 20.10.1926,* άρθρο: «Οι Αλεκτρύονες».
[1922] *ΣΚΡΙΠ, 12.10.1926.*
[1923] *Φως, 14.10.1926*.
[1924] *ΣΚΡΙΠ, 25.10.1926.*
[1925] *Καθημερινή, 23.10.1926.*
[1926] *ΣΚΡΙΠ, 5.11.1926.*
[1927] Hering, *τόμος Β΄*, ό.π., σ. 1101.
[1928] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 1ης Νοεμβρίου 1926, σ. 488.
[1929] Ιωάννης Β. Δασκαρόλης, «Γεώργιος Κονδύλης, ο "Κεραυνός" (1879-1936)», περιοδικό *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τεύχος 639, Αθήνα 2021, σ. 40-42.

έναντι των κομμάτων. Αυτή η εικόνα όμως δεν είναι ακριβής, καθώς παραγνωρίζει πολλά γεγονότα που έλαβαν χώρα κατά την προεκλογική περίοδο και σαφώς καταστρατήγησαν το αδιάβλητο της διαδικασίας. Ο Κονδύλης με μια σειρά από χειρισμούς, ευνόησε καθαρά τους βενιζελικούς και προσπάθησε αντίστοιχα να μειώσει την κοινοβουλευτική παρουσία των αντιβενιζελικών, καταστρατηγώντας τους όρους διεξαγωγής των εκλογών.

Η πρώτη καταστρατήγηση του αδιάβλητου των εκλογών έγινε τις 22 Σεπτεμβρίου 1926 όταν με μια αιφνιδιαστική κίνηση, ο Κονδύλης δημοσίευσε ως νόμους του κράτους το Σύνταγμα όπως το είχε επεξεργαστεί η επιτροπή των *παπαναστασιακών* χωρίς τις αλλαγές του Πάγκαλου, προεδρικό διάταγμα με την ημερομηνία των εκλογών (24 Οκτωβρίου), και το εκλογικό σύστημα που θα ήταν η απλή αναλογική. Από δηλώσεις του Καφαντάρη φαινόταν ότι ο βενιζελισμός στο σύνολό του είχε αποφασίσει οι ερχόμενες εκλογές να διεξαχθούν με το αναλογικό σύστημα και χρησιμοποιούσαν τον Κονδύλη για να επιβάλλουν τη θέληση τους αυτή.[1930]

Το δεύτερο στίγμα για την νομιμότητα των εκλογών υπήρξε η αντιδημοκρατική απόφαση του Κονδύλη να μην επιτρέψει την κάθοδο σε αυτές όλων όσοι είχαν διατελέσει υπουργοί κατά την παγκαλική περίοδο. Η απόφαση αυτή στηρίχθηκε ενεργά από όλους τους αρχηγούς των βενιζελικών κομμάτων που ορθά προέβλεπαν ότι ένα παγκαλικό κόμμα θα μείωνε την εκλογική τους επιρροή και θα έδινε ίσως και απόλυτη πλειοψηφία στον αντιβενιζελισμό. Ίσως απρόσμενα, πολλά δικαστήρια σε όλη την Ελλάδα αρνήθηκαν να εφαρμόσουν τον νέο νόμο ανακηρύσσοντας πανηγυρικά υποψηφίους τους περισσότερους από τους αποκλεισθέντες που έθεσαν κανονικά την υποψηφιότητα τους. Η αντίδραση του Κονδύλη υπήρξε άμεση και εντελώς εκτός των ορίων του πλέον στοιχειώδους διαχωρισμού των εξουσιών: με νέα συντακτική πράξη ακύρωσε εκ νέου τις υποψηφιότητες των πρώην παγκαλικών, κατήργησε την ισοβιότητα των δικαστών και απέλυσε απευθείας όλους όσοι δεν είχαν πειθαρχήσει στο πρώτο του Νομοθετικό Διάταγμα. Στην νέα αυτή αμφιλεγόμενη τουλάχιστον, πρωτοβουλία βρήκε αρωγούς εκτός του Παπαναστασίου και τον Κουντουριώτη που υπέγραψε όλα τα σχετικά προεδρικά διάταγμα.

Το επιστέγασμα του εξευτελισμού της νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας ολοκληρώθηκε με νέα συντακτική πράξη του Κονδύλη που καταργούσε την προηγούμενη που απέλυε τους δικαστικούς, καθώς είχαν εγερθεί μεγάλες αντιδράσεις. Τελικώς στις εκλογές έναντι των αποκλεισθέντων παγκαλικών κατέβηκαν στενοί συγγενείς τους οι οποίοι εξελέγησαν όλοι πανηγυρικώς. Εκλέχθηκαν ο Θαλής Τσιριμώκος αντί του Ιωάννη Τσιριμώκου, Ρούσος Κούνδουρος αντί του Ιωσήφ, Βασίλειος Κανακάρης Ρούφος αντί του Λουκά και ο Ιωάννης Ευταξίας αντί του Αθανάσιου. Στη συνεδρίαση της Βουλής στις 20 Δεκεμβρίου 1926 που συζητήθηκε η εκ των υστέρων κύρωση της απόφασης του αποκλεισμού των τέως παγκαλικών πολιτευτών, αποδοκιμάστηκε έντονα από όλες τις πτέρυγες της Βουλής (Χ. Βοζίκης, Πετρακάκος, Α. Μητσοτάκης) αλλά ακόμη και από τον πρόεδρο του σώματος (Θ. Σοφούλης) αλλά τελικώς υπερψηφίστηκε με 131 υπέρ και 58 κατά, γιατί διαφορετικά θα σήμαινε την ακύρωση και την επανάληψη των εκλογών.

[1930] *Καθημερινή, 28.8.1926.*

Η επέμβαση του Κονδύλη στην εκλογική διαδικασία δεν περιορίστηκε μόνο σε αυτές τις παράνομες πρωτοβουλίες. Οι Φιλελεύθεροι φοβούνταν και τις απειλητικές διαθέσεις των αστών προσφύγων που επιζητούσαν ξεχωριστή κοινοβουλευτική εκπροσώπηση καθώς δεν είχαν μείνει ικανοποιημένοι στο ζήτημα των αποζημιώσεων τους που εκκρεμούσε. Για τον λόγο αυτό τις παραμονές των εκλογών, ο Κονδύλης προχώρησε σε καταβολή αποζημιώσεων στους αστούς πρόσφυγες για τις περιουσίες τους καλύπτοντας το 1/5 της δηλωθείσας περιουσίας. Το 1/5 του ποσού δόθηκε άμεσα με μετρητά και το υπόλοιπο ποσό σε κρατικές ομολογίες.[1931] Με την κίνηση αυτή ο Κονδύλης εξασφάλισε την εκλογική νομιμοφροσύνη των αστών προσφύγων υπέρ των βενιζελικών κομμάτων, αποσοβώντας την πιθανότητα οι αντιβενιζελικοί να πλειοψηφήσουν στα μεγάλα αστικά κέντρα.[1932]

Αλλά και κατά την διάρκεια της προεκλογικής περιόδου, ο Κονδύλης έκανε συνεχώς απειλητικές δηλώσεις εναντίον του ΛΚ και των πολιτειακών του απόψεων, ευνοώντας προσεκτικά τον Μεταξά που είχε αναγνωρίσει την Αβασίλευτη Δημοκρατία. Καθώς μετά τις εκλογικές τους συγκεντρώσεις οι οπαδοί των Λαϊκών ξεχύνονταν στους δρόμους φωνάζοντας συνθήματα υπέρ του Βασιλιά, ο Κονδύλης με επίσημη κυβερνητική του ανακοίνωση τους χαρακτήριζε ως *«καθάρματα»* και τους απειλούσε δημοσίως με θραύση των κεφαλών τους αν συνέχιζαν.[1933] Επίσης ο κρατικός μηχανισμός και ο Στρατός παρείχαν μια διακριτική υποστήριξη στους Φιλελεύθερους, καθώς και οι Ελευθερόφρονες κατήγγειλαν τον νομάρχη Κοζάνης αλλά και τον Υποστράτηγο Τσιρογιάννη διοικητή του Δ΄ Σώματος Στρατού για εμπλοκή τους στην προεκλογική διαδικασία.[1934] Ο ίδιος ο Κονδύλης κατηγορούσε τους αντιβενιζελικούς ότι αν υπερίσχυαν εκλογικά, θα διοργάνωναν νέο καταστροφικό πολιτειακό δημοψήφισμα όπως αυτό του Νοεμβρίου του 1920, προσπαθώντας να συσπειρώσει το βενιζελικό ακροατήριο.[1935]

5. Η προεκλογική περίοδος του 1926 για τα δύο αντιβενιζελικά κόμματα

Λόγω των έκτακτων συνθηκών, η προεκλογική περίοδος υπήρξε σύντομη και έντονη με τους δύο πολιτικούς αρχηγούς να περιοδεύουν σε όλη την Ελλάδα προσπαθώντας να συσπειρώσουν το (αντιβενιζελικό) ακροατήριο τους. Η ρητορική των δύο πολιτικών αρχηγών έναντι της κυβέρνησης Κονδύλη και των βενιζελικών κομμάτων ταυτιζόταν στα περισσότερα σημεία της. Καταγγελία της στρατοκρατίας, των αυθαιρεσιών εις βάρος των ελευθεριών του αντιβενιζελικού λαού,[1936] της κατασπατάλησης του δημοσίου χρήματος, περιγραφή της αναρχίας[1937] και της ακυβερνησίας της προηγούμενης βενιζελικής τετραετίας με τα μελανότερα χρώματα, καταγγελίες κατά της κυβέρνησης για την πίεση που ασκούσε μέσω των μηχανισμών του κράτους υπέρ των βενιζελικών.[1938] Και τα δύο κόμματα εκφράστηκαν υπέρ της στερέωσης της ιδέας της ιδιοκτησίας,[1939] υπέρ της επιστροφής στην

[1931] Ρωμαίος, ό.π., σ. 293.
[1932] Φοίβος Γρηγοριάδης, *Ελληνική Δημοκρατία*, σ. 164.
[1933] *Καθημερινή, 4.11.1926.*
[1934] *Φως*, *12.10.1926· Φως*, *13.10.1926*.
[1935] *Βραδυνή*, 12.9.1926.
[1936] Ι.Κ.Κ., Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φάκ. 1.3, *προεκλογικός λόγος Π. Τσαλδάρη στη Θεσσαλονίκη*.
[1937] *Καθημερινή, 23.10.1926.*
[1938] Προεκλογικός λόγος Μεταξά στην Αθήνα, βλ. *Πολιτεία, 6.11.1926.*
[1939] Κώστας Ελευθερίου, *Οι εκλογές του Μεσοπολέμου (1926-1936) μέσα από τον Αθηναϊκό τύπο,* διπλωματική εργασία Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2008*,* σ. 26.

κοινοβουλευτική νομιμότητα και προσπάθησαν να προσελκύσουν προσφυγικές ψήφους καυτηριάζοντας τις κυβερνητικές πρωτοβουλίες της προηγούμενης διετίας και τάζοντας την άμεση αποκατάσταση τους,[1940] μέσω της εξοικονόμησης πόρων από την καταπολέμηση της κρατικής σπατάλης και τον περιορισμό των αλόγιστων στρατιωτικών δαπανών.[1941] Επίσης τόσο το ΛΚ[1942] όσο και οι Ελευθερόφρονες[1943] πλειοδοτούσαν σε παροχές για την αγροτική τάξη, η οποία στην συντριπτική της πλειοψηφία είχε συντηρητικά χαρακτηριστικά και αποτελούσε βασική δεξαμενή ψήφων για τον αντιβενιζελισμό. Το ΛΚ κατέβηκε στις εκλογές με σήμα τη δάφνη, παραδοσιακό σύμβολο τιμής και ευημερίας, ενώ το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων με σήμα το στάχυ, σύμβολο δημιουργίας και αγροτικής αυτάρκειας.

5α. Το ΛΚ

Η βασική διαφορά στον προεκλογικό αγώνα των δύο παρατάξεων βρισκόταν στον τρόπο με τον οποίο προσπάθησαν να προσεγγίσουν το κοινό αντιβενιζελικό ακροατήριο. Αρχικά εκφράστηκαν απόψεις για το ζητούμενο της ενότητας του αντιβενιζελικού πολιτικού χώρου και την ανάγκη αποφυγής ενδοπαραταξιακών συγκρούσεων,[1944] αλλά όσο πλησίαζε η ημέρα των εκλογών οι φωνές αυτές λιγόστευαν, καθώς ήδη είχε επέλθει ρήξη για το ζήτημα της αποχής.[1945] Το *ΛΚ* και ο Τσαλδάρης εμφανίστηκαν ως οι άμεσοι συνεχιστές της πολιτικής του ιδρυτή του κόμματος Δημητρίου Γούναρη. Μάλιστα ο Τσαλδάρης στην προεκλογική του ομιλία στη Θεσσαλονίκη στις 27 Οκτωβρίου 1926 επικαλέστηκε τις σκιές των *μεγάλων νεκρών* Γούναρη και Στράτου που *παρείχαν τα υψηλά διδάγματα θυσίας και αυταπαρνήσεως.*[1946] Τον Τσαλδάρη στη Θεσσαλονίκη συνόδευε συμβολικά και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος ως ανιψιός του Γούναρη και πολλά υποσχόμενο νέο στέλεχος του ΛΚ.[1947] Αλλά και η *Καθημερινή* με πρωτοσέλιδο άρθρο της στις 1 Νοεμβρίου 1926 επέτειο της εκλογικής νίκης του 1920, έκανε μια συγκινητική επίκληση στη μνήμη του Γούναρη ζητώντας του να περιμένει για μια εβδομάδα στον τάφο του την τελική δικαίωση.[1948]

Εκτός της κλασσικής επωδού για την αποκατάσταση των λαϊκών ελευθεριών, ο Τσαλδάρης παρουσίαζε το ΛΚ ως θεματοφύλακα των στέρεων ιδεολογικών αρχών του αντιβενιζελισμού, δηλαδή της τάξης και της κοινωνικής γαλήνης. Υποσχόταν την αναστύλωση της Παιδείας, της Θρησκείας και της Δικαιοσύνης ως απαραίτητων πυλώνων στήριξης του κράτους.[1949] Στη ρητορική του προσπαθούσε με ήπιο τρόπο να προσεταιριστεί το αδιάλλακτο κομμάτι του αντιβενιζελισμού τάζοντας ένα νέο αδιάβλητο δημοψήφισμα για την οριστική διευθέτηση του Πολιτειακού, κάτι που όμως θα καθοριζόταν στο απώτερο

[1940] Προεκλογική ομιλία Μεταξά στη Θεσσαλονίκη, βλ. *Πολιτεία, 25.10.1927*· Ι.Κ.Κ., Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φάκ. 1.3, *προεκλογικός λόγος Π. Τσαλδάρη στη Θεσσαλονίκη*.

[1941] *Πολιτεία, 28.10.1926*, όπου πρωτοσέλιδο άρθρο του Κωνσταντίνου Αγγελόπουλου για τις στρατιωτικές δαπάνες

[1942] Hering, *τόμος Β΄*, ό.π., σ. 1100· Ι.Κ.Κ., Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φακ. 1.3, *προεκλογικός λόγος Π. Τσαλδάρη στη Θεσσαλονίκη*.

[1943] Προεκλογική ομιλία Μεταξά στη Θεσσαλονίκη, βλ. *Πολιτεία, 25.10.1927.*

[1944] *Πρωΐα, 6.10.1926· Πρωΐα, 9.10.1926.*

[1945] *Πρωΐα, 6.10.1926.*

[1946] Βούρος, ό.π., σ. 92· Ι.Κ.Κ., Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φάκ. 1.3, *προεκλογικός λόγος Π. Τσαλδάρη στη Θεσσαλονίκη*.

[1947] *Φως, 26.10.1926.*

[1948] Ελευθερίου, ό.π., σ. 25.

[1949] Ι.Κ.Κ., Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φάκ. 1.3, *προεκλογικός λόγος Π. Τσαλδάρη στη Θεσσαλονίκη· Καθημερινή, 27.10.1926.*

μέλλον και πάντως σίγουρα όχι την επομένη της εκλογικής αναμέτρησης.[1950] Ο ίδιος ο Τσαλδάρης δήλωσε δημοσίως υποστηρικτής της Βασιλευομένης Δημοκρατίας,[1951] ενώ σε απάντηση του στον Μεταξά την τελευταία εβδομάδα της προεκλογικής περιόδου παραδέχθηκε ότι οι Λαϊκοί στέγαζαν πολιτικά τους αδιαλλάκτους.[1952] Σχεδόν όλες οι προεκλογικές ομιλίες των υποψήφιων βουλευτών του ΛΚ είχαν συχνές αναφορές υπέρ της Βασιλείας,[1953] ενώ μετά το πέρας των προεκλογικών συγκεντρώσεων των Λαϊκών, οι υποστηρικτές τους δημιουργούσαν διαδηλώσεις στους δρόμους με συνθήματα υπέρ της Βασιλείας που αντιμετωπίζονταν διά της βίας από τα αστυνομικά όργανα.[1954]

5β. Οι Ελευθερόφρονες

Ο Μεταξάς τοποθετούσε ιδεατά το κόμμα του σε μια κεντρώα θέση ανάμεσα στα δύο άκρα,[1955] της δεξιάς που υποτίθεται ότι εκπροσωπούσε το ΛΚ και της αριστεράς που εκπροσωπούσαν τα βενιζελοδημοκρατικά κόμματα.[1956] Οι Ελευθερόφρονες παρουσιάζονταν ως εκσυγχρονιστές με προοδευτικά στοιχεία του συντηρητισμού, ως εκσυγχρονιστές του αντιβενιζελισμού και συνεχιστές του, ενώ ο Μεταξάς αρνιόταν επίμονα κάθε συζήτηση για το Πολιτειακό ως διχαστική και ως περιττή παρελθοντολογία[1957] που παγίδευε τη χώρα και δεν της επέτρεπε να προοδεύσει. Επίσης για πρώτη φορά οι Ελευθερόφρονες υποβάλλονταν και σε αυτοκριτική για το παρελθόν, ίσως σε μια δειλή προσπάθεια προσεταιρισμού μετριοπαθών βενιζελικών, παραδεχόμενοι πολιτικά σφάλματα του αντιβενιζελισμού κατά τα κρίσιμα χρόνια του Εθνικού Διχασμού.[1958] Για τον ίδιο λόγο ο Μεταξάς δήλωνε αντίπαλος της εκατέρωθεν αδιαλλαξίας[1959] ενώ υποσχόταν ότι σε περίπτωση ανόδου του στην εξουσία δεν θα προέβαινε σε αντεκδικήσεις και απολύσεις στο δημόσιο όπως είχε συμβεί στο παρελθόν.[1960] Επίσης οι Ελευθερόφρονες είχαν αναφορές στο επίσημο πρόγραμμά τους υπέρ της αποκατάστασης των προσφύγων, αλλά και για ευνοϊκές ρυθμίσεις στα ζητήματα τους, ενώ ρητά καταδίκαζαν τον διχασμό με τους γηγενείς.[1961] Η μετριοπαθής ενωτική ρητορική του Μεταξά ενθουσίασε τον Βενιζέλο, ο οποίος σε επιστολή του στις 12 Νοεμβρίου 1926 επιδοκίμασε το περιεχόμενο προεκλογικής ομιλίας του πρώτου, καθώς *αυτή δεν ξύνει της πληγές του παρελθόντος και αποτελεί εγγύηση για να έρθουν στην Ελλάδα καλύτερες μέρες.*[1962]

Επίσης ήταν φανερή η απουσία και της παραμικρής αναφοράς εκ μέρους των Ελευθεροφρόνων στους *Έξι* καθώς και στον *άταφο Βασιλιά Κωνσταντίνο*, καθώς επεδίωκαν να μην φορτωθούν την πολιτική τους κληρονομιά που ήταν άκρως αρνητική για ένα μεγάλο

[1950] *Πρωϊα, 27.10.1926.*

[1951] *Ελληνική, 15.10.1926· Καθημερινή, 14.10.1926,* όπου δήλωση Τσαλδάρη σε Βούλγαρους δημοσιογράφους.

[1952] *Πρωϊα, 2.11.1926.*

[1953] Ενδεικτικά ομιλία Γ. Μερκούρη στην Αθήνα, βλ. *Καθημερινή, 7.11.1926.*

[1954] *Καθημερινή, 1.11.1926.*

[1955] Σπύρος Μελάς, ό.π., σ.323. *«Απειλαί Λαϊκών. Απειλαί Βενιζελικών. Μεταξύ δύο αδιαλλαξιών»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 1ης Νοεμβρίου 1926, σ. 488.

[1956] Δήλωση Μεταξά μετά την ανακοίνωση των εκλογικών αποτελεσμάτων, βλ. *Πολιτεία, 2.11.1926· Πρωϊα 2.11.1926· Ελευθερίου,* ό.π., σ. 27-28.

[1957] *Πολιτεία, 30.10.1926.*

[1958] *Πολιτεία, 1.11.1926.*

[1959] *Βραδυνή, 1.11.1926.*

[1960] *Πρωϊα, 2.11.1926.*

[1961] *Πρωϊα, 12.10.1926.*

[1962] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 273/6, επιστολή Βενιζέλου προς Μεταξά, 12 Νοεμβρίου 1926.

τμήμα των ψηφοφόρων. Στον προεκλογικό λόγο του στη Θεσσαλονίκη, ο Μεταξάς θεωρούσε υπεύθυνο τον βενιζελισμό για την κομματικοποίηση του Στρατού το 1916, η οποία οδήγησε τη Χώρα στην καταστροφή.[1963] Χάρις την μετριοπάθεια αυτή και την ρητορική υπέρ των προσφύγων, οι Ελευθερόφρονες είχαν καταφέρει να προσελκύσουν μετριοπαθή βενιζελικά στοιχεία όπως ο Ανδρέας Πολεμίδης στη Χίο, σημαίνουσα πολιτική προσωπικότητα του νησιού και εκδότης της αξιόλογης τοπικής εφημερίδας *Παγχιακή*. Ο Πολεμίδης σε όλη την προεκλογική περίοδο με πρωτοσέλιδα τόνιζε την μετριοπάθεια του Μεταξά και το ειλικρινές ενδιαφέρον του για την αποκατάσταση των προσφύγων.[1964]

Πάντως, παρά την περιορισμένη απήχηση του Μεταξά στους μετριοπαθείς, είναι αδιαμφισβήτητο ότι τουλάχιστον στην Παλαιά Ελλάδα, όλοι οι υποψήφιοι των Ελευθεροφρόνων κατήλθαν με φιλοβασιλικές θέσεις και πολλοί εξ αυτών εκλέχθηκαν χάρις σε αυτές.[1965] Επίσης, οι περισσότεροι, αν όχι όλοι, από τους υποψηφίους των Ελευθεροφρόνων, όπως οι Κωνσταντίνος Αγγελόπουλος, Θ. Τουρκοβασίλης και Γ. Πεσμαζόγλου ήταν γνωστό ότι ήταν αδιάλλακτοι αντιβενιζελικοί και ως τέτοιοι εξελέγησαν, παρά την προεκλογική ρητορική τους που μοιραία εναρμονιζόταν με την πολιτική που χάρασσε ο Μεταξάς ως αρχηγός του κόμματος. Σε συνέλευση των στελεχών των Ελευθεροφρόνων στις 4 Αυγούστου 1926, σχεδόν το σύνολο των συμμετεχόντων φανερώθηκαν ως αδιάλλακτοι βασιλόφρονες (Μεϊμαράκης, Βελέντζας, Καντιάνης, Τουρκοβασίλης, Οικονομίδης). Τον Μεταξά στήριξαν ως μετριοπαθείς μόνο οι Κολυβάς και Μπαμπάκος![1966]

Ο Μεταξάς είχε ως πρόθεση την εκλογή του Νικολούδη καθώς εκτός από στενότερος συνεργάτης του, ήταν ο βασικός ιδεολογικός εκπρόσωπος εντός των Ελευθεροφρόνων της μέσης οδού και του συμβιβασμού. Για τον λόγο αυτό τον πριμοδότησε με τη αμέριστη στήριξη της *Πολιτείας* και του κομματικού μηχανισμού, ενώ τον είχε βασικό ομιλητή στις δύο κεντρικές προεκλογικές συγκεντρώσεις στην Αθήνα.[1967] Όσον αφορά το αντίπαλο αντιβενιζελικό κόμμα, οι Ελευθερόφρονες τήρησαν σιγή ιχθύος τόσο στα έντυπα τους όσο και στις επίσημες ομιλίες των εκπροσώπων τους σε όλη την Ελλάδα. Υπήρξαν μόνο έμμεσες βολές εναντίον των Λαϊκών για παλαιοκομματικές ιδεολογίες και τακτικές, χωρίς όμως να τους κατονομάζουν ανοιχτά.[1968] Την επομένη των εκλογών ο Μεταξάς χρέωσε στους Λαϊκούς την αποτυχία του αντιβενιζελισμού να πλειοψηφήσει καθώς η ακραία ρητορική τους συσπείρωσε τους βενιζελικούς και τους πρόσφυγες.[1969]

Αντίθετα από την πλευρά των Λαϊκών υπήρξαν ευθείες βολές εναντίον των μεταξικών. Σε τουλάχιστον τρεις περιπτώσεις (Θεσσαλονίκη,[1970] Καρδίτσα,[1971] Αθήνα και Γουμένισσα[1972])

[1963] *Πολιτεία, 25.10.1926*.

[1964] *Παγχιακή, 23.10.1926· Παγχιακή, 30.10.1926.*

[1965] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 7ης Δεκεμβρίου 1926· Μαρκεζίνης, *τόμος 3ος*, ό.π., σ. 138-139.

[1966] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 4ης Αυγούστου 1926, σ. 472.

[1967] Οι δύο ομιλίες, στις 31 Οκτωβρίου και στις 5 Νοεμβρίου 1926, έγιναν στο κινηματοθέατρο «Ιντεάλ» διότι είχαν απαγορευτεί οι προεκλογικές συγκεντρώσεις σε ανοικτούς χώρους. Για το πλήρες περιεχόμενο των λόγων του Νικολούδη βλ. *Πολιτεία*, *1.11.1926· Πολιτεία*, *6.11.1926.*

[1968] Κεντρική προεκλογική ομιλία του Μεταξά στην Αθήνα, βλ. *Πρωΐα, 6.11.1926*.

[1969] *Βραδυνή, 10.11.1926*

[1970] *Πολιτεία, 27.10.1926*.

[1971] *Πολιτεία, 28.10.1926· Καθημερινή, 28.10.1926.*

[1972] *Πολιτεία, 1.11.1926.*

υποστηρικτές των Λαϊκών σχημάτισαν αντιδιαδηλώσεις στις συγκεντρώσεις των Ελευθεροφρόνων και εμποδίστηκαν να συμπλακούν από ισχυρές δυνάμεις της Αστυνομίας. Στην Κοζάνη οι οπαδοί των Ελευθεροφρόνων επιτέθηκαν εναντίον υποστηρικτών του Μπούσιου που αποδοκίμασαν μεταξικό ρήτορα, με αποτέλεσμα να υπάρξουν τέσσερις τραυματίες και να αποσοβηθούν τα χειρότερα με επέμβαση της Χωροφυλακής.[1973] Στις Σέρρες, το δημόσιο κάλεσμα του ΛΚ είχε ξεχωριστή αναφορά στους Ελευθερόφρονες και στον Μεταξά στην οποία συγκεφαλαίωνε όλες τις εναντίον τους κατηγορίες για την στάση τους κατά την Μικρασιατική Εκστρατεία, ενημερώνοντας τους αντιβενιζελικούς του νομού ότι οι Ελευθερόφρονες δεν έπρεπε να θεωρούνται αντιβενιζελικό κόμμα.[1974] Όταν ο Μεταξάς βρέθηκε στα Τρίκαλα η τοπική επιτροπή των Λαϊκών τύπωσε και μοίρασε φυλλάδια με τις γνωστές κατηγορίες κατά του αρχηγού των Ελευθεροφρόνων τα οποία διένειμε στο πλήθος που συγκεντρώθηκε για την ομιλία του.[1975] Κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου όλα τα έντυπα των αδιαλλάκτων καταφέρονταν εναντίον του Μεταξά χαρακτηρίζοντας τον ως *εξωμότη*[1976] και *προδότη της Αντιβενιζελικής Ιδέας*. Στην Καρδίτσα όμως του έγινε αποθεωτική υποδοχή από ολόκληρη φάλαγγα έφιππων αγροτών, απόρροια της προσχώρησης του τοπικού ισχυρού πολιτευτή Σπυρίδωνος Ταλιαδούρου στους Ελευθερόφρονες.[1977]

Από τον Τύπο που στήριζε το ΛΚ υποστηρίχθηκε ότι συνεχώς διαρρέουν στελέχη των Ελευθεροφρόνων προς το ΛΚ[1978] μέχρι και ότι ο Μεταξάς είχε συνεννοήσεις με βενιζελικούς αξιωματικούς για να κερδίσει έδαφος.[1979] Αρχικά ο Μεταξάς προσπάθησε να αγνοήσει τις επιθέσεις αυτές, αλλά σύντομα πέρασε στην αντεπίθεση κατηγορώντας τους Λαϊκούς για συντονισμένη δυσφημιστική επίθεση κατά των Ελευθεροφρόνων σε πανελλήνια κλίμακα. Ο Τσαλδάρης ανταπάντησε καταδικάζοντας τις επιθέσεις[1980] και υποστηρίζοντας ότι είναι αμέτοχος και ότι οι επιθέσεις αυτές είχαν τοπική χροιά, ενώ η *Καθημερινή* με άρθρο της υπενθύμισε ότι και οι εφημερίδες των Ελευθεροφρόνων συκοφαντούσαν την προεκλογική περιοδεία του Τσαλδάρη.[1981] Ο Μεταξάς δέχθηκε ότι ο Τσαλδάρης δεν κατεύθυνε προσωπικά τις επιθέσεις, αλλά επέμεινε ότι ήταν εις γνώση του ΛΚ.[1982]Αλλά και ο ίδιος ο Τσαλδάρης συμμετείχε στις επιθέσεις καθώς χαρακτήρισε μη σοβαρό πολιτικό τον Μεταξά για την θέση του περί δύο άκρων.[1983]

- ***Τα βενιζελικά κόμματα και ο αντιβενιζελισμός.***

Αλλά και τα βενιζελικά κόμματα, ιδίως αυτό του Καφαντάρη, είχαν στο στόχαστρο τους τους Ελευθερόφρονες καθώς υπήρχαν ενδείξεις ότι κινδύνευαν από την ενωτική ρητορική

[1973] *Πρωϊα, 1.11.1926.*
[1974] *Φως, 29.10.1926*, άρθρο: «Το Λαϊκόν Κόμμα προς τον λαόν του Νομού Σερρών».
[1975] Το φυλλάδιο δημοσιεύτηκε αυτούσιο στον μεταξικό Τύπο, βλ. *Πολιτεία*, *30.10.1926.*
[1976] *Αθηναϊκή, 5.10.1926.*
[1977] Ο Σπυρίδων Ταλιαδούρος ήταν ανεψιός του παλαιού υπουργού του ΛΚ Κωνσταντίνου Τερτίπη που είχε αποβιώσει εκείνη την εποχή. Ήταν μεγάλη επιτυχία του Μεταξά ότι ο Ταλιαδούρος προσχώρησε στο κόμμα του και όχι στους Λαϊκούς, βλ. Ταλιαδούρος Αθανάσιος Σπ., *Μισός Αιώνας στη Βουλή*, Σάκκουλα, Αθήνα 1997, σ. 37-39.
[1978] *Καθημερινή, 2.11.1926.*
[1979] *Ελληνική, 30.10.1926*
[1980] *Πρωϊα, 4.11.1926.*
[1981] *Καθημερινή, 31.10.1926.*
[1982] *Πολιτεία, 31.10.1926.*
[1983] *Πρωϊα, 3.11.1926.*

τους.[1984] Αυτή είχε σαφή στόχευση να υπερβεί το κλασσικό δίπολο αντιπαράθεσης βενιζελικών – αντιβενιζελικών και έβρισκε ανταπόκριση σε μετριοπαθείς βενιζελικούς[1985] που είχαν δυσαρεστηθεί από την κακή βενιζελική διακυβέρνηση της προηγούμενης διετίας. Όσοι μετριοπαθείς Φιλελεύθεροι είχαν αποφασίσει να αποσκιρτήσουν από το κόμμα τους λόγω της κυβερνητικής αποτυχίας του την προηγούμενη τριετία, μοιραία θα στρέφονταν στον Μεταξά που είχε αναγνωρίσει το νέο πολίτευμα και είχε μετριοπαθέστερες θέσεις από τους Λαϊκούς.

Ο ίδιος ο Καφαντάρης με προεκλογικές δηλώσεις του στηλίτευσε την τακτική του Μεταξά να αποκρύψει την αντιβενιζελική του ταυτότητα απευθυνόμενος στο ευρύτερο δημοκρατικό κοινό, χαρακτηρίζοντας την τακτική αυτή *«παλαιοκομματικό τερτίπι»*.[1986] Επίσης, ο Καφαντάρης συνεχώς ζητούσε από τον Μεταξά να ξεκαθαρίσει τη θέση του στο Πολιτειακό, ενώ την τελευταία εβδομάδα των εκλογών ο βενιζελικός τύπος διέρρεε εσκεμμένα ότι ο Μεταξάς θα συνεργαζόταν μετεκλογικά με τους βενιζελικούς ώστε να τον βλάψουν εκλογικά, αναγκάζοντας τους Ελευθερόφρονες να το διαψεύσουν οργισμένα.[1987] Επίσης οι βενιζελικοί δεν ενέταξαν ανάμεσα στους υποψηφίους τους τους αξιωματικούς που είχαν εκλεγεί βουλευτές το 1923 όπως ο Στυλιανός Γονατάς, ώστε να μην προκληθεί η κοινή γνώμη που είχε εκδηλωθεί εναντίον της επέμβασης του Στρατού στην πολιτική.[1988]

6. Τα αποτελέσματα των εκλογών της 7ης Νοεμβρίου 1926.

Τόσο η σύντομη προεκλογική περίοδος όσο και η ημέρα των εκλογών κύλισαν με σχετική ηρεμία σε σύγκριση με τις εκλογές της προηγούμενης δεκαετίας. Η κοινή γνώμη ήταν κουρασμένη από την συνεχή ένταση της πολιτικής αντιπαράθεσης βενιζελικών - αντιβενιζελικών κι επεδίωκε την ομαλοποίηση της κατάστασης, την απομάκρυνση του Στρατού από την πολιτική και την συνεργασία όλων των κομμάτων. Ακόμη και μετριοπαθείς βενιζελικοί όπως ο ποιητής Κωστής Παλαμάς, εκφράζονταν υπέρ του εκατέρωθεν κατευνασμού των παθών και της συνεννόησης.[1989] Οι εκλογές έγιναν για πρώτη φορά με ψηφοδέλτιο σε όλη την Ελλάδα, αλλά τα αποτελέσματα άργησαν να γνωστοποιηθούν, καθώς η κυβέρνηση απαγόρευσε την τηλεγραφική τους ανακοίνωσή από τις επαρχίες.[1990]

Τα τελικά αποτελέσματα ήταν:[1991]

α/α	Κόμματα	Ψήφοι	%	Έδρες
1	**Ένωση Φιλελευθέρων (Καφαντάρης -**	**303.140**	**31,63%**	**102**

[1984] *Βραδυνή, 29.10.1926.*
[1985] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., σ. 488.
[1986] Δηλώσεις Μεταξά και Καφαντάρη στον Τύπο, βλ. *Πρωΐα, 6.10.1926.*
[1987] *Πολιτεία, 3.11.1926*
[1988] Γονατάς, ό.π., σ. 339.
[1989] Ελευθερίου, ό.π., σ. 22.
[1990] *Καθημερινή, 6.11.1926.*
[1991] Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 7ης Νοεμβρίου 1926*, (αύξων αριθμός δημοσίευσης 346-1), Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1928.

	Μιχαλακόπουλος)			
2	**ΛΚ (Παναγής Τσαλδάρης)**	**194.243**	**20,27%**	**60**
3	**Κόμμα Ελευθεροφρόνων (Ιωάννης Μεταξάς)**	**151.044**	**15,76%**	**51**
4	**Δημοκρατική Ένωση (Αλ. Παπαναστασίου)**	**62.086**	**6,48%**	**17**
5	**Αγροτικό Κόμμα (Αλέξανδρος Μυλωνάς)**	**28.318**	**2,95%**	**4**
6	**Σύμπραξις Συντηρητικών (Τριανταφυλλάκος - Αραβαντινός - Ευταξίας)**	**12.661**	**1,32%**	**3**
7	**Πανεργατικό Μέτωπο (Κ.Κ.Ε.)**	**41.982**	**4,38%**	**10**
8	**Κόμμα Ανεξαρτήτων και Προσφύγων (Αριστομένης Μητσοτάκης)**	**17.410**	**1,82%**	**2**
9	**Φιλελεύθερο Προσφυγικό Κόμμα (Θεμιστοκλής Σοφούλης)**	**13.798**	**1,44%**	**4**
10	**Επαρχιακό Κόμμα (Ρούσος Κούνδουρος)**	**9.728**	**1,01%**	**2**
11	**Λοιπά μικρά κόμματα**	**43.512**	**4,54%**	**9**
12	**Συνδυασμοί Ανεξαρτήτων**	**70.901**	**7,40%**	**15**
13	**Μεμονωμένοι υποψήφιοι**	**9.569**	**1,00%**	**0**
Έγκυρες ψήφοι		**958.392**	**100,00%**	**279**
Άκυρα - Λευκά		**3.912**		
Σύνολο		**962.304**		

Στους ανεξάρτητους αντιβενιζελικούς συνδυασμούς η *Μακεδονική Ομάς* του Γ. Μπούσιου εξασφάλισε 2 έδρες, η *Σύμπραξις Συντηρητικών* του Ευταξία 1 έδρα, οι *Συνεργαζόμενοι Αγροτικοί* του Φίλιππου Δραγούμη 3 έδρες, η *Εβραϊκή Ένωσις* 2 έδρες και οι *Εθνικόφρονες* 1 έδρα.[1992] Από την ευρεία παρουσία των Ανεξάρτητων γίνεται εύκολα αντιληπτό σε τι βαθμό διασπάστηκε η αντιβενιζελική ψήφος λόγω της απλής αναλογικής, ενώ αυτό το εκλογικό σύστημα επέτρεψε στους αδιαλλάκτους να αποκτήσουν κοινοβουλευτική παρουσία με την εκλογή του Δημήτριου Βοκοτόπουλου στη Σύρο, του Γ. Μπούσιου στα Γρεβενά και του Φώτιου Μοσχούλα στον Πύργο. Όμοια ήταν η εικόνα της πολυδιάσπασης και στην παράταξη των βενιζελικών. Επίσης στις δυνάμεις του αντιβενιζελισμού εντάχθηκαν άτυπα όλοι οι συνδυασμοί των παγκαλικών που κατέγραψαν μια δυναμική σε τοπική βάση εκλέγοντας βουλευτές τους επικεφαλής τους, αλλά και ο αμιγώς εβραϊκός συνδυασμός της Θεσσαλονίκης. Η εβραϊκή ψήφος της Θεσσαλονίκης διχάστηκε ανάμεσα στην Ισραηλιτική Πολιτική Ένωση και το Κ.Κ.Ε. που εξέλεξε δύο Ισραηλίτες βουλευτές (Ζακ Βεντουρά και Δαυίδ Σουλάμ).[1993]

Από το ΛΚ, ο Τσαλδάρης ήρθε πρώτος σε σταυρούς προτίμησης στην Κορινθία σε σχέση με όλους όσοι εκτέθηκαν στην περιφέρεια (7.031 ψήφοι), ομοίως ο Δεμερτζής στην Αθήνα (10.273 ψήφοι), ο Δημήτριος Πετρακάκος στη Λακωνία (2.670 ψήφοι), ο Ανδρέας Στεφανόπουλος στην Πάτρα (6.187 ψήφοι), ο Εμπειρίκος Κουμουνδούρος στη Μεσσηνία (5.041 ψήφοι), ο Κωνσταντίνος Καρτάλης στη Λάρισα (5.924 ψήφοι), ο Δημήτριος Βοκοτόπουλος στις Κυκλάδες (3.554 ψήφοι), ο Αθανάσιος Αργυρός στις Σέρρες (3.542 ψήφοι) και ο Ιωάννης Θεοτόκης στην Κέρκυρα (4.834 ψήφοι).[1994]

[1992] *Πρωΐα, 14.11.1926.*

[1993] Λέων Ναρ, *Οι Ισραηλίτες βουλευτές στο ελληνικό κοινοβούλιο (1915-1936),* Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2011, σ. 84-85.

[1994] Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 7ης Νοεμβρίου 1926*, (αύξων αριθμός δημοσίευσης 346-1), Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1928.

Αντίστοιχα από τους Ελευθερόφρονες οι ισχυρότεροι πολιτευτές τους αναδείχθηκαν εκτός του Ιωάννη Μεταξά (3.015 ψήφοι) στην Κεφαλληνία, ο Νικόλαος Κολυβάς στη Ζάκυνθο (3.952 ψήφοι), ο Νικόλαος Βελέντζας στη Φθιώτιδα (4.709 ψήφοι), ο Θεόδωρος Τουρκοβασίλης στην Αρκαδία (5.224 ψήφοι), ο Σπυρίδων Ταλιαδούρος στην Καρδίτσα (4.415 ψήφοι), ενώ είχαν και την απρόσμενη επιτυχία στις Νέες Χώρες με τον Σίμο Λιούμπη στη Φλώρινα (3.216 ψήφοι).[1995]

- ***Αποτίμηση των αποτελεσμάτων***

Το βασικό γενικό συμπέρασμα για τα αποτελέσματα των εκλογών της 7ης Νοεμβρίου 1926, ήταν ότι αντανακλούσαν την αβεβαιότητα του λαού έναντι των κομμάτων που διεκδικούσαν την ψήφο του. Οι τέσσερις βασικοί πολιτικοί αρχηγοί (Καφαντάρης, Μιχαλακόπουλος, Τσαλδάρης και Μεταξάς) διεκδικούσαν για πρώτη φορά την ψήφο του ως αρχηγοί κομμάτων και υποψήφιοι πρωθυπουργοί, ενώ η απουσία του Βενιζέλου θόλωνε το πολιτικό σκηνικό. Ουσιαστικά το αποτέλεσμα ήταν μια, εν πολλοίς προδιαγεγραμμένη, ισοπαλία μεταξύ των δύο μεγάλων πολιτικών αντιπάλων, λόγω της απλής αναλογικής. Το αποτέλεσμα ήταν επίσης μια έμμεση επιβεβαίωση ότι και αν ακόμη η Πολιτειακή μεταβολή είχε συντελεστεί με αμφίβολα μέσα και είχε ακόμη πολλούς εσωτερικούς φανατικούς αντιπάλους, παρέμενε ελαφρώς πλειοψηφική, πάντως με σαφώς μικρότερη πλειοψηφία από αυτή που είχε αποτυπωθεί στο δημοψήφισμα του 1924. Και αυτό γιατί, αναμφίβολα είναι σόφισμα το σκεπτικό των βενιζελικών εφημερίδων της εποχής αλλά και του Δαφνή να αθροισθούν όλες οι ψήφοι των Ελευθεροφρόνων που είχαν αναγνωρίσει την πολιτειακή αλλαγή στους Δημοκρατικούς, αφού είναι αναμφίβολο ότι οι ψηφοφόροι τους ήταν στην συντριπτική τους πλειοψηφία αντιβενιζελικοί και φιλοβασιλικοί.

Η μείωση των πολιτικών δυνάμεων των βενιζελικών - δημοκρατικών οφείλεται επιπρόσθετα και στο γεγονός ότι στο προηγούμενο διάστημα 1923-1926 χρεώθηκαν με την κακοδιοίκηση, τις αποτυχίες στην εξωτερική πολιτική, τις επεμβάσεις του Στρατού, τη μείωση της αγοραστικής δύναμης της δραχμής λόγω της ανόδου της τιμής του συναλλάγματος, αλλά και την αποτυχία διαχείρισης του προσφυγικού ζητήματος. Σημαντικό πολιτικό έρεισμα του βενιζελισμού στις εκλογές υπήρξε η προσφυγική ψήφος, ενώ ασχέτως αν δεν καταγγέλθηκαν υπερβάσεις, δεν πρέπει να παραγνωρίζεται η αξία του γεγονότος ότι η κρατική μηχανή και ο Στρατός βρισκόταν υπό τον απόλυτο έλεγχο του βενιζελισμού, ενώ ο πρωθυπουργός Κονδύλης έκανε συνεχώς δηλώσεις υπέρ των βενιζελικών κομμάτων κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου. Με μια πιο διεισδυτική οπτική, το εκλογικό αποτέλεσμα της 7ης Νοεμβρίου 1926 θα μπορούσε να αναγνωστεί και ως μια ισοπαλία μετριοπαθών – ακραίων εντός των δύο παρατάξεων.

Τα αποτελέσματα των εκλογών δεν ικανοποίησαν ούτε τους Φιλελευθέρους ούτε τους Λαϊκούς. Παρά την υποστήριξη των προσφύγων, του κρατικού μηχανισμού και της κυβέρνησης Κονδύλη, οι Φιλελεύθεροι δεν κατάφεραν να εξασφαλίσουν την απόλυτη πλειοψηφία στη Βουλή και δεν μπορούσαν να σχηματίσουν κυβέρνηση παρά μόνο αν εξασφάλιζαν τη συμμετοχή ή την ανοχή του Μεταξά, αφού προφανώς θα του παρείχαν

[1995] Στο ίδιο.

πολιτικά ανταλλάγματα. Οι Λαϊκοί, παρά την επιθετική φρασεολογία που υιοθέτησαν εναντίον των Ελευθεροφρόνων δεν κατάφεραν να μονοπωλήσουν την επιρροή στο αντιβενιζελικό πολιτικό ακροατήριο που διχάστηκε μεταξύ αυτών και των αντιπάλων τους. Καθώς ο Μεταξάς είχε αναγνωρίσει επισήμως και χωρίς δισταγμό το νέο πολίτευμα, η επιρροή των βασιλοφρόνων εμφανιζόταν ως μειοψηφούσα, αποδυναμώνοντας το Πολιτειακό πρόγραμμα του ΛΚ. Σε αυτό το πλαίσιο, τόσο ο Βενιζέλος από το Παρίσι όσο και ο Διεθνής Τύπος στην συντριπτική του πλειοψηφία, ανέγνωσε τα αποτελέσματα των εκλογών ως νίκη της Αβασίλευτης Δημοκρατίας.[1996]

Αντίθετα ο μεγάλος νικητής των εκλογών ήταν ο Μεταξάς που άντεξε στις επιθέσεις των Λαϊκών και το απρόσμενα υψηλό ποσοστό των Ελευθεροφρόνων, τον μετέτρεψε σε ρυθμιστή της πολιτικής κατάστασης, καθώς οι Φιλελεύθεροι θα ήταν αναγκασμένοι να στραφούν προς αυτόν για να σχηματιστεί κυβέρνηση. Στους βενιζελικούς κύκλους θεωρήθηκε ότι η εκλογική επιτυχία του Μεταξά ευνοήθηκε από την απλή αναλογική αλλά και την μερική διείσδυσή του και σε ένα περιορισμένο βενιζελικό ακροατήριο το οποίο έπεισε η ενωτική ρητορική του.[1997] Ο ίδιος πάντως βίωσε αρχικά τα αποτελέσματα ως μια οδυνηρή και απρόσμενη (;) ήττα ειδικά σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη που μειοψήφησε έναντι των Λαϊκών λόγω της αναγνώρισης της Αβασίλευτης.[1998] Στους νικητές των εκλογών περιλαμβανόταν ασφαλώς και το Κ.Κ.Ε. που τριπλασίασε τις ψήφους των εκλογών του 1923 στηριζόμενο από τους Σλαβόφωνους της Μακεδονίας και τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης.[1999] Για πρώτη φορά στην ιστορία του κατάφερε να εκλέξει 10 βουλευτές παρά την πολεμική που δέχθηκε από τα υπόλοιπα αστικά κόμματα για τις *διεθνιστικές αντεθνικές θέσεις του* για την αυτονόμηση της Μακεδονίας.[2000] Στους χαμένους αναμφίβολα ήταν οι Παπαναστασίου και Σοφούλης καθώς η χαμηλή καταγραφή της εκλογικής τους δύναμης με ένα εκλογικό σύστημα που ευνοούσε τα μικρότερα κόμματα, ήταν αντιστρόφως ανάλογη του πρωταγωνιστικού τους ρόλου στην παρελθούσα τριετία, αλλά και των προσωπικών τους φιλοδοξιών.

7. Ο σχηματισμός της Οικουμενικής Κυβέρνησης και η στάση των αντιβενιζελικών κομμάτων έναντι αυτής. (Ιανουάριος-Αύγουστος 1927)

Το αποτέλεσμα των εκλογών προκάλεσε ένα μούδιασμα στις τάξεις του ΛΚ που κατηγόρησε τους Ελευθερόφρονες για καπηλεία του βασιλισμού στην Παλαιά Ελλάδα προς άγραν ψήφων.[2001] Την επομένη των εκλογών το *Φως* κατηγόρησε τους πάλαι ποτέ αντιβενιζελικούς πολιτευτές των Ελευθεροφρόνων πως αφού εξαπάτησαν τους εκλογείς τους προσποιούμενοι τους αντιβενιζελικούς σπεύδουν *«τετραποδητί»* για να λάβουν αξιώματα από τους βενιζελικούς συμμάχους τους.[2002] Η *Καθημερινή* επιτέθηκε με χαρακτηρισμούς, εναντίον του Νικολούδη που κατάφερε να εκλεγεί βουλευτής με τη

[1996] *Πρωΐα, 12.11.1926.*

[1997] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 328/4, επιστολή Σπυρίδη προς Βενιζέλο, 9 Ιανουαρίου 1927. Η επιστολή αφορά τη μετάφραση του Θουκυδίδη από τον Βενιζέλο που δημοσιεύτηκε στο *Ελεύθερον Βήμα* και για την άνοδο του Μεταξά.

[1998] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 8ης Νοεμβρίου 1926, σ. 488.

[1999] Σταυρίδης, ό.π., σ. 387-390.

[2000] Πάντως η πρώτη κοινοβουλευτική παρουσία του Κ.Κ.Ε. στη Βουλή του 1926 υπήρξε μάλλον ατυχής, χαλαρή και αδύναμη σύμφωνα με το αξιολογότερο βουλευτή της, βλ. Μάξιμος, ό.π., σ. 132.

[2001] *Καθημερινή, 14.11.1926.*

[2002] *Φως, 12.1.1926.*

δεύτερη κατανομή, ενώ χαρακτήριζε περιπαικτικά τους αντιπάλους της ως *Φιλελευθερόφρονες*.[2003] Η *Πολιτεία* απάντησε χαρακτηρίζοντας τους Λαϊκούς ως πολιτικούς απατεώνες και εκμεταλλευτές της βασιλικής ιδεολογίας. Σε δεύτερη ανάγνωση, τόσο για λόγους ουσίας όσο και για λόγους εντυπώσεων, το ΛΚ αναγκάστηκε να αναγνωρίσει επισήμως τους Ελευθερόφρονες ως ισότιμους εκπροσώπους του αντιβενιζελισμού.[2004] Ο ίδιος ο Μεταξάς, λόγω της αλλαγής συμπεριφοράς εχθρών και φίλων απέναντί του, αρχίζει σταδιακά να αντιλαμβάνεται ότι είναι ο πραγματικός νικητής των εκλογών και ο ρυθμιστής της μετεκλογικής κατάστασης.[2005]

Την επομένη των εκλογών, ο Μεταξάς εμφανιζόταν ιδιαίτερα μετριοπαθής απέναντι των Φιλελευθέρων ζητώντας να πάψουν οι δηλώσεις τους για διάλυση της Βουλής που ζημιώνουν το απαραίτητο κλίμα συναίνεσης και οι πολιτικοί αρχηγοί να δείξουν διάθεση συμβιβασμού.[2006] Τις διαπραγματεύσεις εκ μέρους του σε πρώτο χρόνο διεξήγαγε ο Αγγελόπουλος που από *αδιάλλακτος* πίεζε τον Μεταξά να συνεργαστεί με τους Φιλελεύθερους![2007] Αντιθέτως, ο Τσαλδάρης εμφανιζόταν αρνητικός σε κάθε διαπραγμάτευση με τους βενιζελικούς προτιμώντας να παραμείνει στην αντιπολίτευση που ταίριαζε περισσότερο με την πολιτική φυσιογνωμία των Λαϊκών όπως αυτή είχε εκφραστεί στην προεκλογική περίοδο,[2008] ενώ πολλοί εντός του κόμματος δεν ήθελαν να επωμιστούν ευθύνες και να διαχειριστούν τη αρνητική βενιζελική οικονομική κληρονομιά της προηγούμενης τετραετίας.[2009] Η άτυπη θέση του ΛΚ ήταν να συγκληθεί η Βουλή ώστε να καθοριστεί επακριβώς η κοινοβουλευτική δύναμη του κάθε κόμματος κι μετά να γίνουν διαπραγματεύσεις για τον σχηματισμό κυβέρνησης.[2010] Από την πλευρά των Φιλελευθέρων, το βάρος των διαπραγματεύσεων σήκωσε ο Καφαντάρης που με δηλώσεις του στις 26 Νοεμβρίου 1926 υποστήριξε τον σχηματισμό Οικουμενικής Κυβέρνησης όχι στη βάση προγραμματικών συγκλήσεων, αλλά για την ρύθμιση επειγόντων ζητημάτων που υπήρχε κοινός τόπος σε όλα τα κόμματα.[2011]

Καθώς η πρώτη σύνοδος της Βουλής πλησίαζε αλλά οι συζητήσεις μεταξύ των πολιτικών αρχηγών δεν σημείωναν πρόοδο, ο Μεταξάς έκανε ένα τολμηρό βήμα μπροστά, προτείνοντας δημοσίως να υποστηρίξει μια βενιζελική κυβέρνηση, υπό τον ρητό όρο ότι θα απομακρυνόταν οριστικά ο Στρατός από την πολιτική.[2012] Αυτός ο όρος υπονοούσε και την επαναφορά των αποτάκτων αντιβενιζελικών αξιωματικών του κινήματος του 1923, που αποτελούσε πάγια πολιτική επιδίωξη του αντιβενιζελισμού, αλλά και του Μεταξά προσωπικά. Ταυτόχρονα ήταν ένα πάγιο αίτημα των αντιβενιζελικών (αδιαλλάκτων και μη), που αναμφίβολα θα συσπείρωνε την επιδοκιμασία τους. Γενικά είχε καταστεί φανερό στο

[2003] *Καθημερινή, 17.11.1926.*

[2004] *Καθημερινή, 11.11.1926*, όπου δηλώσεις Τσαλδάρη στις οποίες χαρακτήριζε το εκλογικό αποτέλεσμα ισόπαλο, αναγνωρίζοντας εμμέσως τους Ελευθερόφρονες ως εκπροσώπους του αντιβενιζελισμού. Βλ. Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 2, έγγραφο 2/21.

[2005] *«Τονίζω επί μάλλον και μάλλον την μέσην κατάστασιν. Θεωρούμαι ως διαιτητής. Γενικά συγχαρητήρια. Ώστε μετέβαλλα την αποτυχίαν σε νίκην.»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 11ης Νοεμβρίου 1926, σ. 489.

[2006] *Βραδυνή, 14.11.1926· Πρωΐα, 15.11.1926*, όπου δηλώσεις Μεταξά στον Τύπο.

[2007] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 12ης Νοεμβρίου 1926, σ. 489.

[2008] *Βραδυνή, 17.11.1926.*

[2009] Στο ίδιο.

[2010] *Ελληνική, 14.11.1926*

[2011] Αγραφιώτης, ό.π., σ. 168.

[2012] *Καθημερινή, 17.11.1926.*

σύνολο του αντιβενιζελισμού ότι δεν υπήρχε περίπτωση να έρθει στην εξουσία ακόμη και αν πλειοψηφούσε στις εκλογές, αν ο Στρατός συνέχιζε να επηρεάζει την πολιτική κατάσταση είτε από το προσκήνιο είτε από το παρασκήνιο. Επίσης ο Μεταξάς είχε διαβλέψει σωστά ότι η πλειοψηφία των πολιτών είχε κουραστεί από την αδιαλλαξία των κομμάτων και το διχαστικό κλίμα[2013] και ζητούσε από τα κόμματα αμοιβαία συνεννόηση και μια σταθερή κυβέρνηση[2014] που θα αντιμετώπιζε τα μεγάλα προβλήματα όπως το οικονομικό και το προσφυγικό. Επίσης αντιλαμβανόταν ότι δεν έπρεπε σε πρώτο χρόνο να προβεί σε υπερβολικές αξιώσεις καθώς αυτό θα δυσκόλευε την θέση των βενιζελικών πολιτικών αρχηγών έναντι των υποστηρικτών τους και του Στρατού.

Η μετριοπαθής στάση του Μεταξά που πρωταγωνίστησε στις διαπραγματεύσεις για τον σχηματισμό της Οικουμενικής Κυβέρνησης,[2015] εξανάγκασε για άλλη μια φορά τον Τσαλδάρη να μεταβάλλει τη στάση του και να δείξει και αυτός συμβιβαστική διάθεση για τη συμμετοχή του ΛΚ στη κυβέρνηση. Αν το ΛΚ έμενε εκτός, δεν θα μπορούσε να επηρεάσει τις εξελίξεις σε κρίσιμα ζητήματα που θα αντιμετωπίζονταν στο προσεχές διάστημα με μεγάλο αντιβενιζελικό ενδιαφέρον όπως αυτό της επαναφοράς των αποτάκτων, και συνεπακόλουθα θα έχανε έδαφος έναντι των Ελευθεροφρόνων. Έτσι τελικά σύρθηκε από τον Μεταξά και υιοθέτησε πλήρως τη θέση του για άρση της στρατοκρατίας ως βασικό όρο για τη συμμετοχή του στην κυβέρνηση.[2016] Τη συμμετοχή του ΛΚ στη κυβέρνηση προώθησε και ο Μεταξάς,[2017] καθώς προέβλεψε ορθά ότι αν το ΛΚ έμενε στην αντιπολίτευση, ο ίδιος θα αναλάβανε όλο το πολιτικό κόστος της μονομερούς συνδιαλλαγής με τον βενιζελισμό,[2018] ενώ και η συμμετοχή του ΛΚ στην κυβέρνηση θα αύξανε την διαπραγματευτική ισχύ του αντιβενιζελισμού σε όλα τα κρίσιμα ζητήματα.

Αλλά υπήρχαν και ευρύτερες δυνάμεις που προωθούσαν τον συμβιβασμό. Ο Βενιζέλος από το Παρίσι με συνέντευξή του στο *Ελεύθερον Βήμα* την παραμονή των εκλογών είχε προτείνει ως καλύτερη λύση τον σχηματισμό Οικουμενικής Κυβέρνησης.[2019] Με επιστολή του στον Δημήτρη Λαμπράκη ο Βενιζέλος τόνιζε ότι ο Τσαλδάρης έπρεπε οπωσδήποτε να συμμετάσχει στην κυβέρνηση ακόμη και με πολιτικά ανταλλάγματα, ενώ ζήτησε και τη συμμετοχή του Παπαναστασίου παρά το γεγονός ότι ζημίωσε τον βενιζελισμό με τη στάση του τα τελευταία 2,5 χρόνια.[2020] Ο βενιζελισμός γενικότερα επιθυμούσε διακαώς την συμμετοχή και των δύο αντιβενιζελικών κομμάτων στην κυβέρνηση ώστε να διαμοιραστεί το πολιτικό κόστος των επερχόμενων δύσκολων οικονομικών και πολιτικών αποφάσεων. Αλλά και ο ξένος παράγοντας ευνόησε τον σχηματισμό της Οικουμενικής Κυβέρνησης, ως την καλύτερη λύση για την εκ νέου ομαλή λειτουργία των κοινοβουλευτικών θεσμών και την σταθεροποίηση της Χώρας. Εκτός από πολλά ευμενή δημοσιεύματα στον Διεθνή Τύπο,

---

[2013] Χρήστος Αναστασίου, *Η Οικουμενική Κυβέρνηση και οι διεθνείς της σχέσεις (1926-1928)*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2011.
ό.π., σ. 94.
[2014] Βραδυνή, *2.12.1926*, άρθρο: «Πανελλήνιος πόθος η Οικουμενική Κυβέρνηση».
[2015] *Βραδυνή, 29.11.1926.*
[2016] *Καθημερινή, 25.11.1926· Καθημερινή, 26.11.1926· Καθημερινή, 27.11.1926.*
[2017] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 24ης Νοεμβρίου 1926, σ. 490.
[2018] Νικόλαος Οικονόμου, ό.π., σ. 306.
[2019] Ελευθερίου, ό.π., σ. 21· *Ελεύθερον Βήμα, 12.11.1926.*
[2020] Ο Βενιζέλος τόνιζε στον Δ. Λαμπράκη την ανάγκη συγκρότησης Κυβέρνησης Εθνικού Συνασπισμού με τη συμμετοχή των Π. Τσαλδάρη και Α. Παπαναστασίου, βλ. Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 327/069, επιστολή Βενιζέλου προς Δ. Λαμπράκη, 2 Νοεμβρίου 1926.

την Αθήνα επισκέφθηκε μεγάλη μοίρα του Αγγλικού Στόλου που κόμιζε τον Churchill ως απεσταλμένο της αγγλικής κυβέρνησης,[2021] κίνηση που ορθώς ερμηνεύτηκε ως υποστήριξη της Αγγλίας στη νέα κυβέρνηση.

Από την άλλη, η Δημοσιονομική Επιτροπή της Κ.Τ.Ε. που επιτηρούσε την ελληνική οικονομία, θεωρούσε ότι η Ελλάδα είχα χάσει ήδη πολύτιμο χρόνο στην ρύθμιση των οικονομικών εκκρεμοτήτων της και διατύπωνε αμφιβολίες για την δυνατότητα μιας πολυκομματικής κυβέρνησης να πάρει γρήγορες και δύσκολες αποφάσεις.[2022] Επίσης σημειώθηκαν ζυμώσεις στους εν ενεργεία βενιζελικούς αξιωματικούς κατά της συζητούμενης επαναφοράς στο στράτευμα αντιβενιζελικών αποτάκτων που εκφράστηκε δημοσίως με ενυπόγραφο άρθρο του προσωπάρχη του Υπουργείου Στρατιωτικών Λ. Σπαή στη βενιζελική εφημερίδα *Ελεύθερος Λόγος*. Το άρθρο του Σπαή με τίτλο *«Ο ελιγμός»* είχε αμιγώς επιθετικό και πολιτικό περιεχόμενο, υπογράμμιζε το μίσος που υπήρχε μεταξύ βενιζελικών και αποτάκτων, αποκλείοντας κάθε παραχώρηση στους αντιβενιζελικούς για επαναφορά αποτάκτων ως προάγγελο εμφύλιου σπαραγμού.[2023] Η κίνηση του Σπαή εξόργισε τους βενιζελικούς πολιτικούς αρχηγούς, στηλιτεύτηκε δημοσίως από τον Καφαντάρη που ζήτησε την παραδειγματική του τιμωρία, αλλά ο Κονδύλης τον τιμώρησε μόνο με δίμηνη φυλάκιση για να μην διαταράξει τις ισορροπίες στο στράτευμα.[2024] Ακολούθησε το ζήτημα Οθωναίου καθώς το ΛΚ έθεσε ως προϋπόθεση για να συμμετάσχει στην Οικουμενική την αποστράτευσή του, επειδή ήταν ο πρόεδρος του δικαστηρίου που καταδίκασε τους *Έξι*.[2025]

Τα βενιζελικά κόμματα θυσίασαν τον Οθωναίο για να ικανοποιηθεί το ΛΚ,[2026] έτσι όμως η Οικουμενική Κυβέρνηση απέκτησε έναν ισχυρό άσπονδο εχθρό εντός του Στρατού, πριν ακόμη αυτή σχηματιστεί. Επίσης και ο Τσαλδάρης αντιλαμβανόταν[2027] τον πόθο της μεγάλης πλειοψηφίας της κοινής γνώμης για τον σχηματισμό Οικουμενικής Κυβέρνησης, κάτι που είχε καταγραφεί με έντονες λαϊκές εκδηλώσεις και μετά την πτώση του Παγκάλου, αλλά και επιβεβαιώθηκε από τη μεγάλη συμμετοχή στις εκλογές που είχαν προηγηθεί. Αν το ΛΚ εμφανιζόταν ως υπονομευτής της προσπάθειας για συνεννόηση αυτό θα συνεπαγόταν πολύ μεγάλο πολιτικό κόστος σε εκείνη τη συγκυρία,[2028]καθώς πολλοί αντιβενιζελικοί επιθυμούσαν την Οικουμενική Κυβέρνηση.[2029] Επίσης πίστευε και ο ίδιος ότι ο σχηματισμός της Οικουμενικής ήταν πατριωτικό καθήκον του κόμματος έναντι των σοβαρών οικονομικών δυσκολιών που αντιμετώπιζε η Χώρα.[2030]

Είναι αναμφίβολο ότι η απόφαση του Τσαλδάρη για συμμετοχή στην Οικουμενική αποτέλεσε μια πρωτοβουλία υψηλού πολιτικού ρίσκου, την οποία έλαβε μετά από πολλούς δισταγμούς που ανιχνεύονται στις μακροσκελείς διευκρινιστικές δηλώσεις του μετά τη συμφωνία.[2031] Η κυβερνητική σύμπραξη των αντιβενιζελικών κομμάτων με τους

[2021] *Αθηναϊκή, 13.1.1927· ΣΚΡΙΠ, 14.1.1927.*
[2022] Αναστασίου, ό.π., σ. 96-97.
[2023] Σπαής, ό.π., σ. 185-186.
[2024] *Βραδυνή, 22.11.1926.*
[2025] Βερέμης, *Οι επεμβάσεις*, ό.π., σ. 184.
[2026] Ρωμαίος, ό.π., σ. 298.
[2027] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 16ης Δεκεμβρίου 1926
[2028] *Καθημερινή, 23.11.1926*
[2029] *Καθημερινή*, *18.12.1926*.
[2030] Αναστασίου, ό.π., σ. 94.
[2031] *Καθημερινή, 5.12.1926.*

βενιζελικούς μόλις τέσσερα χρόνια μετά την εκτέλεση των *Έξι* δημιούργησαν μεγάλους τριγμούς εντός της παράταξής τους. Ο ίδιος ο Τσαλδάρης σε επιστολή του στον Στρέιτ που είχε σαφώς απολογητικό ύφος, αναγνώριζε τους πολιτικούς κινδύνους για τον ίδιο από την απόφαση αυτή, αλλά υπογράμμιζε την δύσκολη κατάσταση που επικρατούσε στη Χώρα και την υποχρέωση που ένιωθε να συμβάλλει με τις δυνάμεις του στην ομαλοποίηση της κατάστασης.[2032] Σε σχετική δήλωσή του σε ύστερο χρόνο ο Τσαλδάρης κατέγραψε την συμμετοχή του ΛΚ ως θυσία για τα γενικότερα συμφέροντα της Χώρας.[2033] Πάντως και ο Στρέιτ φάνηκε να συμφωνεί με την πρωτοβουλία Τσαλδάρη, καθώς έστειλε συγχαρητήρια επιστολή στον Μιχαλακόπουλο για τον σχηματισμό της Οικουμενικής.[2034]

Η τελική απόφαση του Τσαλδάρη για συνεργασία με τον βενιζελισμό δεν απογοήτευσε μόνο την αδιάλλακτη πτέρυγα του κόμματός του, αλλά ακόμη και μετριοπαθείς υποστηρικτές του, καθώς θεωρούσαν ότι με την απόφαση αυτή είχε καταστρατηγηθεί η λαϊκή εντολή που είχε λάβει το Κόμμα για πολιτική αδιαλλαξία, ενώ το ΛΚ από τη συμμετοχή του στην Οικουμενική δεν θα είχε οφέλη παρά μόνο ζημιές.[2035] Πριν ακόμη εμφανιστεί η κυβέρνηση στη Βουλή, οι ιθύνοντες του ΛΚ ξεκίνησαν τις προειδοποιητικές βολές που προϊδέαζαν για το τι θα επακολουθούσε. Ο Τσαλδάρης με δηλώσεις του στις 20 Δεκεμβρίου 1926 υποστήριξε ότι η κυβέρνηση δεν θα επιβάλλει νέες φορολογίες αλλά θα περικόψει άχρηστες δαπάνες, ενώ βουλευτές του ΛΚ ενόψει της Συνταγματικής αναθεώρησης διέρρεαν ότι θα ζητούσαν την κατάργηση της Γερουσίας και τη διενέργεια δημοψηφίσματος για το Πολιτειακό.[2036] Παράλληλα κατηγορούσαν τον Καφαντάρη για την πρόθεσή του να επιβάλλει φόρους[2037] και ζητούσαν την ακύρωση όλων των οικονομικών συμφωνιών που είχε συνάψει ο Πάγκαλος, ως ασύμφορες για το Δημόσιο.[2038]

Αναμφίβολα η ανάληψη του Υπουργείου Εσωτερικών από τον Τσαλδάρη, χαρτοφυλάκιο που επεδίωξε να αναλάβει ο Μεταξάς αλλά του το αρνήθηκαν σταθερά,[2039] είχε τόσο συμβολική σημασία όσο και ουσιαστική, καθώς για πρώτη φορά μετά το 1922 αντιβενιζελικός υπουργός θα αναλάμβανε τον έλεγχο ενός μεγάλου τμήματος της κρατικής διοικητικής μηχανής. Ομοίως η ανάληψη του Υπουργείου Συγκοινωνιών από τον Μεταξά είχε μεγάλη σημασία καθώς εκκρεμούσε η ανάθεση πολλών δημόσιων έργων με κρατικές συμβάσεις εκατομμυρίων που θα οδηγούσαν στον εκσυγχρονισμό της χώρας. Η διανομή των υπουργείων στους Ελευθερόφρονες δημιούργησε μεγάλη δυσαρέσκεια στα ηγετικά στελέχη της που δεν υπουργοποιήθηκαν, όπως οι Νικολούδης, Βελέντζας και ο Πεσμαζόγλου. Η οργή τους κατευνάστηκε μόνο χάρις την προσωπική επέμβαση του ίδιου του Μεταξά, ενώ ακόμη και ο Αγγελόπουλος που υπουργοποιήθηκε, φαίνεται ότι δεν ήταν ευχαριστημένος με το Υπουργείο Δικαιοσύνης, καθώς αρχικά αρνήθηκε να το αναλάβει, όταν του προτάθηκε.[2040] Αντίθετα η διανομή των υπουργείων στο ΛΚ διευθετήθηκε μετά από κοινή

[2032] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Τσαλδάρη προς Στρέιτ, 2 Ιανουαρίου 1927.
[2033] *Βραδυνή, 22.1.1928.*
[2034] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, φάκ. 1.3, *αντίγραφο απαντητικής επιστολής Μιχαλακόπουλου προς Στρέιτ 18ης Δεκεμβρίου 1927.*
[2035] *Καθημερινή, 29.11.1926.*
[2036] *Καθημερινή, 21.12.1926.*
[2037] *Καθημερινή, 15.1.1926.*
[2038] *Καθημερινή, 31.12.1926.*
[2039] Μαρκεζίνης, *τόμος 3ος*, ό.π., σ. 167.
[2040] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., σ. 490.

απόφαση όλης της κοινοβουλευτικής ομάδας χωρίς να δημιουργηθεί η παραμικρή τριβή, ενώ ο άτυπος επικεφαλής των αδιαλλάκτων Τζων Θεοτόκης αρνήθηκε να αναλάβει υπουργείο όταν αυτό του προτάθηκε.[2041]

Πάντως η κινητήριος δύναμη πίσω από την τελική συμφωνία των κομμάτων, ήταν αναμφίβολα η λαϊκή θέληση που ήταν ξεκάθαρα υπέρ του σχηματισμού Οικουμενικής Κυβέρνησης και ως τέτοια είχε εκφραστεί και μετά την πτώση της δικτατορίας του Παγκάλου. Είναι χαρακτηριστικό ότι μετά την ανακοίνωση των οριστικών αποφάσεων των πολιτικών αρχηγών για την σύσταση Οικουμενικής Κυβέρνησης υπό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη, δέχθηκαν δεκάδες επιστολές συγχαρητηρίων από επαγγελματικά[2042] σωματεία, συλλόγους,[2043] από τον Βενιζέλο,[2044] αλλά και την ηγεσία της Εκκλησίας που είχε ευνοήσει την συνεννόηση όλων των κομμάτων.[2045] Αλλά και η αγορά αντιμετώπισε την εξέλιξη ως απαρχή θετικών εξελίξεων για την οικονομία, ενώ η αξία της δραχμής ανατιμήθηκε κατά 30% σε σχέση με την αγγλική λίρα.

Όγδοο κεφάλαιο – Αντιβενιζελισμός και Οικουμενική.

1. Οι δυσκολίες διακυβέρνησης της Οικουμενικής Κυβέρνησης.

Η Οικουμενική Κυβέρνηση Αλέξανδρου Ζαΐμη[2046] που τελικά σχηματίστηκε στις 4 Δεκεμβρίου 1926 είχε ένα μεγάλο πλεονέκτημα και ένα μεγάλο μειονέκτημα. Το πλεονέκτημα της ήταν ότι στη σύνθεση της διέθετε όλους τους πολιτικούς αρχηγούς (Καφαντάρης, Μιχαλακόπουλος, Παπαναστασίου, Τσαλδάρης, Μεταξάς),[2047] κάτι που σήμαινε ότι εκτός από αυξημένο γόητρο στην κοινή γνώμη, το υπουργικό συμβούλιο διέθετε την πολιτική δύναμη να αποφασίζει άμεσα πολιτικές που εξασφάλιζαν αυτόματα και την συγκατάθεση της συντριπτικής πλειοψηφίας της Βουλής. Για τον λόγο αυτό, το Υπουργικό Συμβούλιο εξελίχθηκε σε ατμομηχανή των πολιτικών εξελίξεων, υποβαθμίζοντας τη Βουλή σε διαδικαστικό εγκριτικό όργανο. Το μεγάλο μειονέκτημα της κυβέρνησης ήταν η έλλειψη ενός ηγέτη με ευρύτερο κύρος που σε κάποιες περιπτώσεις χρειαζόταν ώστε να επιβληθεί στους πολιτικούς αρχηγούς και έτσι να επιταχυνθεί το κυβερνητικό έργο.

Η ανάδειξη του Ζαΐμη στη θέση του πρωθυπουργού αποτελούσε μια παραχώρηση στον αντιβενιζελισμό, λόγω του παρελθόντος του και της μετριοπαθούς αντιβενιζελικής πολιτικής του θέσης, που πάντως σταδιακά είχε στρέψει ένα κομμάτι αδιαλλάκτων αντιβενιζελικών

[2041] *Βραδυνή, 2.12.1926.*
[2042] *«Οι εργαζόμεναι τάξεις πιστεύουν φαίνεται ότι ο υπόλοιπος λαός είνε άεργος»*, βλ. *Καθημερινή, 20.10.1926*.
[2043] *Βραδυνή, 20.11.1926.*
[2044] *Ελεύθερον Βήμα, 19.12.1926.*
[2045] Τσιρώνης, ό.π., σ. 159.
[2046] Ορθά επισημαίνει ο Δαφνής ότι κακώς ονομάστηκε Οικουμενική αφού δεν συμπεριλάμβανε το Κ.Κ.Ε., βλ. Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄*, ό.π., σ. 349. Ίσως πάντως ο όρος υπονοούσε τα αποδεκτά από το αστικό καθεστώς, κόμματα.
[2047] Ανδρέας Μιχαλακόπουλος υπουργός Εξωτερικών, Κωνσταντίνος Αγγελόπουλος υπουργός Δικαιοσύνης, Παναγιώτης Τσαλδάρης υπουργός Εσωτερικών, Αθανάσιος Αργυρός υπουργός Παιδείας και Θρησκευμάτων, Γεώργιος Καφαντάρης υπουργός Οικονομικών, Γεώργιος Μερκούρης υπουργός Εθνικής Οικονομίας, Ιωάννης Μεταξάς υπουργός Συγκοινωνιών, Αλέξανδρος Παπαναστασίου υπουργός Γεωργίας, Μιχαήλ Κύρκος υπουργός Υγιεινής Προνοίας & Αντιλήψεως, Αλέξανδρος Μαζαράκης υπουργός Στρατιωτικών, Αλέξανδρος Κανάρης υπουργός Ναυτικών, Αν. Μπακάλμπασης υφυπουργός Γεωργίας, βλ. ιστοσελίδα Γενικής Γραμματείας Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων Προεδρίας της Κυβέρνησης, https://gslegal.gov.gr/?p=964, ημερομηνία ανάκτησης: 24 Ιανουαρίου 2022.

εναντίον του.[2048] Ο Ζαΐμης ήταν μια πολιτική προσωπικότητα κοινής αποδοχής με μεγάλη πολιτική εμπειρία από τις προηγούμενες θητείες του στον πρωθυπουργικό θώκο, που διαδραμάτισε αναμφίβολα έναν εποικοδομητικό ρόλο τηρώντας της λεπτές ισορροπίες μεταξύ των κομμάτων και των υπουργών. Λόγω της προχωρημένης ηλικίας του αλλά και επειδή δεν ήταν εκλεγμένος, αδυνατούσε να επιβληθεί στους υπουργούς του οι οποίοι ήταν οι περισσότεροι ανεξάρτητοι αρχηγοί πολιτικών κομμάτων με μεγάλες πολιτικές φιλοδοξίες, και έτσι αδυνατούσε να πάρει πολιτικές πρωτοβουλίες και να κατευθύνει στοιχειωδώς το κυβερνητικό έργο.[2049] Επίσης ήταν σαφές ότι είχε πολύ περιορισμένη επιρροή στους βενιζελικούς πολιτικούς αρχηγούς και οι ισχυροί παράγοντες της κυβέρνησης έτειναν να τον περιορίσουν σε ένα διακοσμητικό ρόλο, χωρίς περιθώρια πρωτοβουλιών. Σε ύστερο χρόνο ο Βενιζέλος χαρακτήρισε ως λίαν αποτυχημένη την θητεία Ζαΐμη και τον ίδιο ως *«ομοίωμα προέδρου»*.[2050]

Σε γενικές γραμμές, κάθε κυβερνητική απόφαση επί σχεδόν όλων των ζητημάτων αποτελούσε προϊόν εξαντλητικής διαπραγμάτευσης και αμοιβαίων συμβιβασμών μεταξύ των πολιτικών αρχηγών που μετείχαν στο υπουργικό συμβούλιο. Το υπουργικό συμβούλιο συνεδρίαζε σχεδόν καθημερινά σε μεταμεσονύκτιες ώρες όπου οι συμμετέχοντες εξαντλούνταν σε συνεχείς διαπραγματεύσεις και διαβουλεύσεις πολλές φορές χωρίς κανένα απολύτως αποτέλεσμα. Η όλη διαδικασία ήταν εκνευριστική για τους συμμετέχοντες αλλά και εξαντλητική καθώς την επομένη όφειλαν να εργαστούν στα υπουργεία τους σχεδόν άυπνοι.[2051] Η διαδικασία αυτή ήταν χρονοβόρα και αντιπαραγωγική, και έδινε την εντύπωση σε μεγάλο τμήμα της κοινής γνώμης ότι η κυβέρνηση συνεχώς κωλυσιεργούσε στην αντιμετώπιση των προβλημάτων. Είναι γεγονός ότι οι μεγαλύτερες καθυστερήσεις προέρχονταν από το ΛΚ και τον Τσαλδάρη που ζητούσαν συνεχώς πολιτικά ανταλλάγματα για την συμμετοχή του στην Οικουμενική, αναγκάζοντας τους βενιζελικούς ηγέτες να διαπραγματεύονται διαρκώς[2052] και τον Μεταξά να προσπαθεί να βρει συμβιβαστικές λύσεις και την *χρυσή τομή* ώστε να μην διαλυθεί η Οικουμενική.

Είναι επίσης γεγονός ότι η κοινή γνώμη δεν είχε αντιληφθεί το μέγεθος και την πολυπλοκότητα των προβλημάτων που ταλάνιζαν το Κράτος και ήδη μετά από δύο μήνες, οι αντιβενιζελικοί εγκαλούσαν την κυβέρνηση για κωλυσιεργία.[2053] Την εντύπωση αυτή ενίσχυσε η μηνιαία παύση των εργασιών της Βουλής στα τέλη του 1926 λόγω των γιορτών,[2054] αλλά και η αποτυχία να συνταχθεί προϋπολογισμός του Κράτους 5 μήνες μετά την ορκωμοσία της, ενώ καθυστερούσαν να οριστούν ακόμη και οι νέοι Νομάρχες, καθώς οι πολιτικοί αρχηγοί διαπραγματεύονταν επί μακρόν πως θα μοιράζονταν οι θέσεις μεταξύ των αξιωματούχων των κομμάτων τους.[2055] Είναι χαρακτηριστικό ότι 5 μήνες μετά την ανάληψη

[2048] Γεώργιος Βλάχος, «Αλέξανδρος Ζαΐμης», *Καθημερινή, 12.12.1929.* Ο Βλάχος είχε και προσωπική έχθρα με τον Ζαΐμη καθώς ο τελευταίος ως διευθυντής της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος τον είχε απολύσει το 1917 με πολιτικά κριτήρια.
[2049] Μαζαράκης – Αινιάν Αλ., ό.π., σ. 346.
[2050] *«Η τοιαύτη κυβέρνησις πρέπει να έχη επικεφαλής πραγματικόν Πρόεδρον και όχι ομοίωμα Προέδρου όπως η Κυβέρνησις 1926-7»*, βλ. Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, φάκ. 1.4, επιστολή Βενιζέλου προς Λουκά Κανακάρη – Ρούφο, 28 Νοεμβρίου 1935.
[2051] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 12ης Μαΐου 1927, σ. 522.
[2052] Φαίνεται ότι οι ατέρμονες αυτές διαπραγματεύσεις είχαν φέρει του βενιζελικούς πολιτικούς αρχηγούς στα όριά τους, βλ. Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, φάκ. 1.1, επιστολή Πολίτη προς Μιχαλακόπουλο, 4 Απριλίου 1927.
[2053] Βλάχος, ό.π., σ. 91-92, όπου άρθρο 29ης Ιανουαρίου 1927: «Οι κρίκοι».
[2054] *Βραδυνή, 11.1.1927.*
[2055] *Βραδυνή, 26.1.1927.*

της διακυβέρνησης της Χώρας η Οικουμενική Κυβέρνηση δεν είχε δώσει λύσει σε κανένα από τα βασικά ζητήματα (αποτακτικό, οικονομική ανόρθωση, κύρωση ή μη των παγκαλικών συμβάσεων, ρύθμιση χρεών με Αγγλία, ψήφιση νέου Συνταγματικού Χάρτη κ.τ.λ.) με τα οποία είχε καταπιαστεί. Στις περισσότερες των περιπτώσεων οι συμβιβασμοί μεταξύ των κομμάτων γίνονταν μόνο όταν οι υπουργοί των Λαϊκών απειλούσαν με παραίτηση. Οι καθυστερήσεις που σημειώθηκαν σπατάλησαν το πολιτικό κεφάλαιο της κυβέρνησης έναντι της κοινωνίας και προβλημάτισαν ακόμη και τους πιο ένθερμους υποστηρικτές της.[2056]

Η πρωτοβουλία του Τσαλδάρη και των Λαϊκών να συζητηθούν τα αναθεωρήσιμα άρθρα του Συντάγματος στη Βουλή και όχι στις αρμόδιες επιτροπές, ώστε να ενημερωθεί η κοινή γνώμη επί των ζητημάτων τους, απασχόλησε τη Βουλή για τέσσερις μήνες παρακωλύοντας το έργο της και εμποδίζοντας τη να ασχοληθεί με κρίσιμα ζητήματα της τρέχουσας πολιτικής. Επίσης, ο Καφαντάρης που είχε το πλέον κρίσιμο Υπουργείο Οικονομικών που σχετιζόταν με όλες τις οικονομικές διαπραγματεύσεις της χώρας σε διεθνές επίπεδο, απείχε συχνά από τα καθήκοντά του επικαλούμενος λόγους υγείας,[2057] ενώ πολλές φορές δεν απαντούσε σε επερωτήσεις βουλευτών.[2058] Αλλά και στη Βουλή, η κυβέρνηση δεν εξυπηρετούσε ούτε τα στοιχειώδη καθήκοντά της, καθώς μετά από συνεδριάσεις τριών μηνών εκκρεμούσαν πάνω από 300 επερωτήσεις βουλευτών που δεν είχαν απαντήσει οι αρμόδιοι υπουργοί.[2059] Αλλά και πως να απαντήσουν οι αρμόδιοι υπουργοί αφού για κάθε ζήτημα που ανέκυπτε δεν είχαν περιθώρια πρωτοβουλιών, αλλά έπρεπε να συμφωνήσουν όλοι οι πολιτικοί αρχηγοί;

Προφανώς ο ρόλος του Καφαντάρη ήταν ιδιαίτερα δύσκολος και σύνθετος, καθώς εκτός της εφαρμογής μιας νέας οικονομικής πολιτικής με εκτεταμένες περικοπές δαπανών,[2060] ήταν αναγκασμένος να διαπραγματεύεται την επιβολή περικοπών σε όλους τους κρατικούς οργανισμούς και τους προϋπολογισμούς των υπουργείων με όλους τους υπουργούς,[2061] ενώ ταυτόχρονα όφειλε να ηγείται του βενιζελισμού σε όλες τις επίπονες διαπραγματεύσεις με τους εκπροσώπους του αντιβενιζελισμού. Εκτός όλων αυτών, προωθούσε τη ρύθμιση των πολεμικών χρεών με την Αγγλία και την Γαλλία, μια ιδιαίτερα σύνθετη και πολύπλοκη διαδικασία που ήταν όμως απαραίτητος όρος ώστε να ανοίξουν οι διεθνείς χρηματαγορές για την Ελλάδα[2062] και προετοίμαζε την εκπροσώπηση της Ελλάδας στην Κ.Τ.Ε. ώστε να αποκατασταθεί το διεθνές πιστοληπτικό κύρος της χώρας. Αναμφίβολα ο Καφαντάρης διέθετε τα απαιτούμενα προσόντα, την διάθεση, την φιλοδοξία και την τιμιότητα να

[2056] *Βραδυνή, 7.4.1927.*

[2057] Ενδεικτικά, *Βραδυνή, 2.1.1927· Πρωΐα 31.3.1927· Καθημερινή, 4.5.1927*· Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 28ης Μαρτίου 1927.

[2058] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 21ης Μαρτίου 1927.

[2059] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 4ης Απριλίου 1927. Οι περισσότερες επερωτήσεις προέρχονταν από βουλευτές του ΛΚ, αλλά πολλές εξ αυτών είχαν ταυτόσημο περιεχόμενο.

[2060] *ΣΚΡΙΠ, 21.1.1927.*

[2061] *Βραδυνή, 13.4.1927.*

[2062] Η διαπραγμάτευση για την ρύθμιση των υπέρογκων αγγλικών χρεών υπήρξε μια ατέρμονη διαδικασία επαφών και συγκρούσεων μεταξύ Ελλήνων ιθυνόντων και εκπροσώπων του αγγλικού Θησαυροφυλακίου που ξεκίνησε το 1924. Βασικός εκπρόσωπος της Ελλάδας για το ζήτημα είχε οριστεί ο Ελευθέριος Βενιζέλος που αντιμετώπισε την άκαμπτη άρνηση των Άγγλων τεχνοκρατών για μια βιώσιμη συμβιβαστική συμφωνία. Επειδή το ζήτημα παρέμενε εκκρεμές, το αγγλικό Θησαυροφυλάκιο υπονόμευε σταθερά κάθε ελληνική δραστηριότητα στην διεθνή χρηματαγορά. Για ένα λεπτομερές χρονικό των διαπραγματεύσεων, βλ. Αναστασίου, ό.π., σ. 59-67.

επιτελέσει όλους αυτούς τους δύσκολους ρόλους ταυτόχρονα, αλλά δεν τον βοηθούσε η οξύθυμη ψυχοσύνθεση του και η εύθραυστη υγεία του.[2063]

Παράλληλα η οικονομική κατάσταση στη Χώρα είχε επιδεινωθεί την παρελθούσα διετία και είχε καταστεί δραματική σε σχεδόν όλα τα επίπεδα. Η άνοδος του πληθωρισμού είχε εκτινάξει τον πληθωρισμό, με αποτέλεσμα η αγοραστική αξία της δραχμής να έχει συρρικνωθεί στο 1/5 της προπολεμικής ενώ το έλλειμα άγγιζε τα 754.000.000 δρχ.[2064] Η παραγωγή γεωργικών προϊόντων είχε σημειώσει μείωση 10% το 1926 λόγω των κακών καιρικών συνθηκών και άλλων παραγόντων, η βιομηχανική παραγωγή είχε ομοίως υποχωρήσει 10% παρά την ίδρυση νέων παραγωγικών μονάδων, η συντήρηση των υποδομών του κράτους υπήρξε μηδενική και ο μόνος κλάδος που είχε ανανήψει στα προπολεμικά επίπεδα ήταν αυτός της ναυτιλίας. Το προσφυγικό ζήτημα απαιτούσε πρόσθετους πόρους και ένα νέο μεγάλο δάνειο για να διευθετηθεί οριστικά, το ισοζύγιο των τρεχουσών συναλλαγών παρέμενε αρνητικό κατά πολύ, το έλλειμμα του κρατικού υπολογισμού για το 1926 υπολογιζόταν σε 2 δις δρχ. χωρίς όμως να έχει κατατεθεί επίσημος προϋπολογισμός λόγω της πολιτικής αστάθειας του τελευταίου εξαμήνου και όλα αυτά αντανακλούσαν στην συνεχή διολίσθηση της αξίας της δραχμής έναντι της αγγλικής λίρας που οδηγούσε σε ανατιμήσεις ειδών πρώτης ανάγκης, στην ακρίβεια του βίου και στην κυβεία του συναλλάγματος.[2065]

Αλλά και η διεθνής θέση της Χώρας είχε επιδεινωθεί την τελευταία τετραετία, κυρίως λόγω της αλλοπρόσαλλής εξωτερικής πολιτικής που είχε ακολουθήσει ο Πάγκαλος. Πιο συγκεκριμένα, είχαν επιδεινωθεί οι διμερείς σχέσεις με την Τουρκία μετά τις διώξεις εις βάρος της ελληνικής μειονότητας στην Κωνσταντινούπολη και την απέλαση του Πατριάρχη ως ανταλλάξιμου. Ομοίως είχαν επιδεινωθεί οι διμερείς σχέσεις με την Βουλγαρία λόγω του αναθεωρητισμού της, της υπογραφής του πρωτοκόλλου Πολίτη – Καλφώφ, των συνεχών μεθοριακών επεισοδίων που προκαλούσαν βουλγαρικές συμμορίες και της ελληνικής εισβολής στο Πετρίτσι. Οι φιλικές σχέσεις με τη Γιουγκοσλαβία είχαν αμβλυνθεί μετά τις απαιτήσεις της για παροχή ελεύθερης ζώνης στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης και της ανακίνησης μειονοτικού ζητήματος για τους σλαβόφωνους που κατοικούσαν στη Β. Ελλάδα. Η Γαλλία προωθούσε έναν συμβιβασμό μεταξύ Ελλάδας – Γιουγκοσλαβίας εις βάρος της πρώτης, ενώ και με την Αγγλία υπήρχε η σοβαρή εκκρεμότητα της ρύθμισης των πολεμικών αποζημιώσεων του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Τέλος και οι διμερείς σχέσεις με την Ιταλία και την Αλβανία βρίσκονταν σε κρίσιμη καμπή, καθώς η Αθήνα είχε δυσαρεστηθεί από την παρεμβατική πολιτική της πρώτης στη γειτονική χώρα.[2066]

2. Οι διαδοχικές πολιτικές κρίσεις της Οικουμενικής Κυβέρνησης και ο ρόλος των αντιβενιζελικών κομμάτων σε αυτές (Ιανουάριος – Ιούνιος 1927).

[2063] Μαζαράκης – Αινιάν Αλ., ό.π., σ. 345-346.

[2064] Κούμας, ό.π., σ. 116.

[2065] Γενική Τράπεζα της Ελλάδος, *Έκθεσις της Γενικής Τραπέζης της Ελλάδος περί της γενικής οικονομικής ανασκοπήσεως της χώρας του έτους 1926*, Τυπογραφείο Παναγιώτη Κυριάκου, Αθήνα 1927, σ. 3-6.

[2066] Αντώνης Κλάψης, *Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος και η ελληνική εξωτερική πολιτική (1926-1928)*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2009, σ. 31-38.

Από τις 15 Ιανουαρίου που ουσιαστικά ξεκίνησε τη θητεία της η κυβέρνηση, έγινε φανερό ότι τα στελέχη του ΛΚ την αντιμετώπιζαν με μεγάλη δυσπιστία και ήταν μάλλον θέμα χρόνου η απόσυρση της εμπιστοσύνης τους σε αυτή.[2067] Από τις πρώτες κιόλας συνεδριάσεις της Βουλής οι βουλευτές των Λαϊκών ουσιαστικά ασκούσαν αντιπολίτευση στη κυβέρνηση[2068] επί παντός επιστητού, απτόητοι από το γεγονός ότι το κόμμα τους συμμετείχε σε αυτή. Ήδη από την πρώτη κιόλας κοινοβουλευτική συνεδρίαση όταν έγινε το επεισόδιο της ορκωμοσίας των βουλευτών του ΛΚ που διατύπωσαν επιφυλάξεις σχετικά με το Πολιτειακό. Την επομένη η *Καθημερινή* θεώρησε τη συνεδρίαση ως ενέδρα των βενιζελικών, ενώ κατηγόρησε τους Ελευθερόφρονες για την υποκριτική τους στάση στο ζήτημα.[2069] Στην πρώτη συνεδρίαση για την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης, ο βουλευτής των Λαϊκών Σ. Σωτηριάδης επιστήθιος φίλος, βιογράφος και δικηγόρος υπεράσπισης του Γούναρη έφερε το ζήτημα της εκτέλεσης των *Έξι* στην κοινοβουλευτική συζήτηση απαιτώντας δήλωση συγνώμης από την ηγεσία των Φιλελευθέρων. Ο Π. Τσαλδάρης του ζήτησε από τα κυβερνητικά έδρανα να μην θίξει το ζήτημα για να μην διαταραχθεί το κλίμα σύμπνοιας στην Οικουμενική, αλλά ο Σωτηριάδης συνέχισε απτόητος δηλώνοντας ότι θα υπερψηφίσει την κυβέρνηση υπό την επιφύλαξη της αποκατάστασης της μνήμης των *Έξι*.[2070]

Καθώς ο πολιτικός χρόνος κυλούσε και η Οικουμενική Κυβέρνηση δεν κατάφερνε να βελτιώσει ραγδαία την κατάσταση, αφού έχανε χρόνο σε ατέρμονες διακομματικές διαπραγματεύσεις, ενώ και τα ζητήματα που προσπαθούσε να λύσει ήταν πολύπλοκα και δυσεπίλυτα. Οι Λαϊκοί γίνονταν συνεχώς επιθετικότεροι, υποβοηθούμενοι από την σταδιακή αύξηση των επικριτών της κυβέρνησης στο σύνολο του ημερήσιου Τύπου.[2071] Σχεδόν στην εκκίνηση κάθε συνεδρίασης κατήγγειλαν ότι καταστρατηγείται ο κανονισμός και οι διαδικασίες της Βουλής από την κυβέρνηση[2072] και στις επιθέσεις αυτές είχαν ως παραστάτες και όλους τους υπόλοιπους ανεξάρτητους αδιάλλακτους αντιβενιζελικούς βουλευτές (Βοζίκης, Μοσχούλας,[2073] Μπούσιος). Στη σύσκεψη των βουλευτών του ΛΚ στις 2 Απριλίου, οι τρεις εκπρόσωποι τους Στάης, Δερλερές και Καρπετόπουλος ζήτησαν από τον Τσαλδάρη την αποχώρηση από την Οικουμενική που αδυνατούσε να χαράξει πολιτική σε όλα τα εκκρεμή ζητήματα.[2074] Είναι επίσης αναμφίβολο ότι ο πυρήνας των στελεχών του ΛΚ δεν επιθυμούσε να σηκώσει το πολιτικό κόστος από τους νέους φόρους που σχεδίαζε να επιβάλλει ο Καφαντάρης.[2075] Επίσης οι αδιάλλακτοι αντιβενιζελικοί επέκριναν κάθε μετριοπαθή φωνή υπέρ της κυβέρνησης, όπως στην περίπτωση του Γεώργιου Στρέιτ που ενθάρρυνε τον Τσαλδάρη να μην αποχωρήσει από την Οικουμενική Κυβέρνηση.[2076]

[2067] *Βραδυνή, 14.1.1927.*

[2068] *Καθημερινή, 20.2.1927.*

[2069] *Καθημερινή, 7.12.1926.*

[2070] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 7ης Δεκεμβρίου 1926

[2071] *Καθημερινή, 31.3.1927*, άρθρο: «Η παραλυτική».

[2072] Ενδεικτικά, Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 15ης Δεκεμβρίου 1926, 14ης ,15ης, 16ης Απριλίου, 4ης , 5ης Μαΐου 1927.

[2073] Ο Φώτιος Μοσχούλας ως αντιβενιζελικός βουλευτής είχε μεταβεί στην Ελβετία στον εξόριστο Βασιλιά Κωνσταντίνο ώστε να διεξάγει συνεννοήσεις για ένα βασιλικό κίνημα των επιστράτων κατά του Βενιζέλου στις αρχές του 1918, βλ. Ενεπεκίδης, ό.π., σ. 528-532.

[2074] *Καθημερινή, 3.4.1927*.

[2075] *Καθημερινή, 4.4.1927*, άρθρο: «Τα δωδεκατημόρια»· *Καθημερινή, 6.4.1927*, άρθρο: «Το υποζύγιον».

[2076] *Αθηναϊκή, 11.4.1927.*

Από τις πρώτες ημέρες τις θητείας της η Οικουμενική Κυβέρνηση ταλανίστηκε από μια σειρά πολιτικές κρίσεις που απειλούσαν τη συνοχή της. Στο επίκεντρο όλων των κρίσεων αυτών βρισκόταν το ΛΚ, καθώς τόσο οι βουλευτές όσο και η ηγεσία του τηρούσαν μια ιδιαίτερα διεκδικητική στάση απέναντι στους βενιζελικούς ακόμη και σε φαινομενικά ασήμαντα ζητήματα που ανέκυπταν. Τις αντιδράσεις αυτές είτε υποκινούσαν είτε ενίσχυαν εκ των υστέρων ο αδιάλλακτος αντιβενιζελικός Τύπος με εμπρηστικά δημοσιεύματα δημιουργώντας ένα πλαίσιο δράσης για τα αντιβενιζελικά κόμματα που δεν ευνοούσε την συνδιαλλαγή. Η επιρροή των δημοσιευμάτων αυτών παρήγαγε πολιτικά αποτελέσματα, καθώς επηρέαζε αποφασιστικά τους πρωταγωνιστές της πολιτικής σκηνής, όπως ο Μεταξάς που ανέφερε πολύ συχνά στο *Ημερολόγιό* του τις επιθέσεις που δεχόταν και οι οποίες επηρέαζαν τη στάση του έναντι των εξελίξεων.

- ***Δελτία πληροφοριών του Α΄ Σώματος Στρατού (16 – 29 Ιανουαρίου 1927).***

Στις 16 Ιανουαρίου διέρρευσαν από την *Καθημερινή* δύο σημειώματα εμπιστευτικών πληροφοριών του Α΄ Σώματος Στρατού που έφεραν την υπογραφή του Ταγματάρχη Θεοδοσόπουλου διευθυντή του ΙΙ Επιτελικού Γραφείου, για ύποπτες αντικαθεστωτικές κινήσεις από τους αντιβενιζελικούς υπουργούς Παναγή Τσαλδάρη, Ιωάννη Μεταξά και Γεώργιο Μερκούρη.[2077] Τα δύο σημειώματα ήταν ψευδή σε επίπεδο ανοησίας, καθώς περιέγραφαν τον μετριοπαθή και νομιμόφρονα Τσαλδάρη να προετοιμάζει κίνημα στηριζόμενος σε αντιβενιζελικούς απότακτους αξιωματικούς με τους οποίους βρισκόταν σε επαφή, ενώ και ο Μεταξάς που είχε αναγνωρίσει το αβασίλευτο πολίτευμα στηρίζοντας το πολιτικό του μέλλον σε αυτό, ετοίμαζε κίνημα στηριζόμενος στον Παπούλα και στον παγκαλικό Κολιαλέξη![2078] Ο Τσαλδάρης διέψευσε με οργή το περιεχόμενο των σημειωμάτων, αλλά το γεγονός πήρε διαστάσεις στον αντιβενιζελικό Τύπο καθώς θεωρήθηκε ως ένδειξη της ισχύος της στρατοκρατίας.

Ο Καφαντάρης προσπάθησε να υποβαθμίσει το θέμα αλλά ο αδιάλλακτος αντιβενιζελικός Τύπος μιλούσε για χτυπήματα που δέχθηκε στο πρόσωπο και μιλούσε για ταπείνωση του και για υπουργούς του που επέτρεπαν τον διασυρμό και τον εξευτελισμό του.[2079] Τελικά το ζήτημα προκάλεσε σοβαρή κυβερνητική κρίση, καθώς ο Τσαλδάρης, μετά από έντονες πιέσεις που δέχθηκε εσωτερικά από το κόμμα του,[2080] απαίτησε την αποστράτευση του βενιζελικού σωματάρχη Κ. Μανέτα, ο Μερκούρης απείλησε με παραίτηση.[2081] Αλλά και οι Ελευθερόφρονες στήριξαν σε πρώτο χρόνο την παροχή ικανοποίησης,[2082] ενώ πίεσαν φορτικά τον Μεταξά να μην υποχωρήσει.[2083] Την επομένη το ΛΚ απαίτησε την παραίτηση του Υπουργού Στρατιωτικών Μαζαράκη και την απομάκρυνση του Συντάγματος Κρητών από την Αθήνα, καθώς αποτελούσε εστία αντιπειθαρχικής συμπεριφοράς.[2084]

[2077] Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄*, σ. 350· *Καθημερινή, 16.1.1927.*
[2078] *ΣΚΡΙΠ, 17.1.1927.*
[2079] *ΣΚΡΙΠ, 18.1.1927.*
[2080] *Καθημερινή, 17.1.1927.*
[2081] *Βραδυνή, 17.1.1927.*
[2082] *Καθημερινή, 18.1.1927· Καθημερινή, 19.1.1927.*
[2083] *ΣΚΡΙΠ, 30.1.1927.*
[2084] *Πρωϊα, 18.1.1927.*

Οι δικαιολογίες του Α΄ Σώματος Στρατού δεν έμοιαζαν επαρκείς, ενώ ακόμη χειρότερα, ο διοικητής του Μανέττας δήλωσε σε πρώτο χρόνο ότι δεν θα προέβαινε σε καμία ενέργεια εις βάρος των συντακτών των εγγράφων.[2085] Οι Καφαντάρης, Μιχαλακόπουλος και Παπαναστασίου επεδίωξαν να μην υπάρξουν διοικητικές κυρώσεις εναντίον του Μανέττα,[2086] ενώ ο Μαζαράκης διαβεβαίωσε ότι το Τμήμα Γραφείου Πληροφοριών είχε ήδη διαλυθεί[2087] και οι αξιωματικοί που το στελέχωναν είχαν μετατεθεί.[2088] Οι βουλευτές του ΛΚ κατέθεσαν επερώτηση στη Βουλή για το ζήτημα αλλά η σχετική συζήτηση αναβλήθηκε με παρέμβαση του Καφαντάρη. Στη συνέχεια διαμαρτυρήθηκαν έντονα για την αναβολή, παρά το γεγονός ότι την στήριξε ακόμη και ο Τσαλδάρης.[2089] Οι βουλευτές του ΛΚ δεν ικανοποιούνταν από τον συμβιβασμό που προκρινόταν, ενώ σε κλειστή σύσκεψή τους με τον Τσαλδάρη, ο Σαγιάς πρότεινε ανοιχτά την αποχώρηση του κόμματος από την Οικουμενική Κυβέρνηση.[2090]

Ήδη όμως ακούγονταν απόψεις και εντός των Λαϊκών να μην πέσει η κυβέρνηση για έναν τέτοιο λόγο[2091] καθώς αυτό θα δυσαρεστούσε την κοινή γνώμη,[2092] ενώ και ο Μεταξάς σε δεύτερο χρόνο πρότεινε στον Τσαλδάρη να μην επιμείνει στην τιμωρία του Μανέττα για να μην πέσει η κυβέρνηση.[2093] Η κρίση εκτονώθηκε χάρις σε συμβιβαστική πρόταση του Μεταξά,[2094] σύμφωνα με την οποία αφαιρέθηκε για ένα μήνα από τον Μανέττα η διοίκηση του Α΄ Σώματος Στρατού,[2095] κάτι που θεωρήθηκε ως πολιτική νίκη της επιμονής του Τσαλδάρη και όχι ως επιτυχία του Μεταξά.[2096] Πάντως ο αντιβενιζελικός Τύπος κατήγγειλε ότι οι σχετικές ανακρίσεις που διεξήχθησαν από τον Υποστράτηγο Ζαφείριο Παπαθανασίου μετά από ομόφωνη απόφαση της κυβέρνησης ήταν προσχηματικές, αφού όσοι ανακρίνονταν δεν έδιναν όρκο, ενώ δεν τηρούνταν πρακτικά.[2097] Το πόρισμα των ανακρίσεων εκτός από την εξόφθαλμη προσπάθεια συγκάλυψης καθώς ουσιαστικά αθώωνε όλους τους εμπλεκομένους ως δήθεν εύπιστους και παρασυρόμενους από φήμες, έφτανε στο σημείο να προβαίνει σε πολιτικές φανερά αντιπειθαρχικές τοποθετήσεις, αναφέροντας ότι η αναταραχή στο Στρατό προερχόταν από το εκκρεμές του πολιτειακού ζητήματος, η οποία μπορούσε να οδηγήσει ακόμη και σε *«επικίνδυνα απρόοπτα»*.[2098]

- ***Απόλυση Κατσώνα από την ηγεσία της Χωροφυλακής (9-11 Απριλίου 1927).***

Η επόμενη κυβερνητική κρίση ξέσπασε όταν ο Τσαλδάρης αποφάσισε να απομακρύνει από την ηγεσία της Χωροφυλακής τον βενιζελικό Υποστράτηγο Κατσώνα, καθώς αυτός φερόταν αντιπειθαρχικά αγνοώντας τις οδηγίες του Υπουργείου Εσωτερικών για διάφορα ζητήματα,

---

[2085] *Καθημερινή, 17.1.1927.*
[2086] *Καθημερινή, 28.1.1927.*
[2087] *Καθημερινή, 19.1.1927.*
[2088] *Πρωΐα, 18.1.1927.*
[2089] *Καθημερινή, 21.1.1927.*
[2090] *Πρωΐα, 26.1.1927.*
[2091] *Καθημερινή*, *18.1.1927*, άρθρο: «Η κρίσις».
[2092] *Πρωΐα, 30.1.1927.*
[2093] *ΣΚΡΙΠ, 28.1.1927.*
[2094] *Βραδυνή, 28.1.1927*· Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., σ. 506.
[2095] *Καθημερινή, 30.1.1927.*
[2096] Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄*, σ. 350.
[2097] *ΣΚΡΙΠ, 21.1.1927.*
[2098] *ΣΚΡΙΠ, 28.1.1927.*

επί τρεις μήνες.[2099] Ο Τσαλδάρης είχε ενημερώσει τους συναδέλφους του για την απείθεια του Κατσώνα ζητώντας την έγκρισή τους για την αντικατάστασή του χωρίς να παίρνει απάντηση και το ζήτημα χρόνιζε χωρίς να διευθετείται. Για αντικαταστάτη του Κατσώνα, ο Τσαλδάρης επέλεξε τον απόστρατο αντιβενιζελικό αξιωματικό της Χωροφυλακής Γ. Καράμπελα, επιλογή που αποτέλεσε ευθεία βολή κατά του βενιζελικού κατεστημένου στον Στρατό.

Έτσι ο Τσαλδάρης προχώρησε τολμηρά στην αντικατάσταση, κίνηση που αιφνιδίαζε τους βενιζελικούς και ιδιαίτερα τον Καφαντάρη που απείλησε το Ζαΐμη με αποχώρηση από την κυβέρνηση αν ο υπουργός Εσωτερικών δεν ανακαλούσε τη διαταγή. Το ζήτημα έλαβε διαστάσεις καθώς οι βενιζελικοί αξίωσαν ο αρχηγός της Χωροφυλακής να είναι πρόσωπο κοινής εμπιστοσύνης.[2100] Ο Τσαλδάρης απείλησε δημοσίως με παραίτηση αρνούμενος να υποχωρήσει, αλλά ο Καφαντάρης δεν κάμφθηκε. Ο Κατσώνας ζήτησε την συμβουλή του Μιχαλακόπουλου και αυτός του σύστησε να υπακούσει και να παραδώσει στον διάδοχό του. Ο αντικαταστάτης του Καράμπελας που ομοίως βρέθηκε στο επίκεντρο της διένεξης υπέβαλλε αμέσως την παραίτησή του, την οποία όμως ο Τσαλδάρης δεν έκανε δεκτή και τον διέταξε την επομένη να αναλάβει τα καθήκοντά του.[2101]

Καθώς το ζήτημα βρισκόταν στην κορύφωσή του, σημειώθηκε το τραγελαφικό γεγονός ο Κατσώνας, προφανώς υποκινούμενος από τους βενιζελικούς, να αρνηθεί να παραδώσει την αρχηγία με αποτέλεσμα να υπάρχουν ταυτόχρονα δύο αρχηγοί Χωροφυλακής στο ίδιο κτήριο που εξέδιδαν διαταγές και συζητούσαν με στελέχη του Σώματος.[2102] Καθώς ο Τσαλδάρης δεν έκανε πίσω, πρώτος αναδιπλώθηκε ο Καφαντάρης ώστε να εξομαλυνθεί η κατάσταση και να μην διαλυθεί η Οικουμενική.[2103] Και εδώ βρέθηκε συμβιβαστική λύση χάρις τον Μεταξά: Ο Κατσώνας να τιμωρηθεί για την απείθειά του έναντι του πολιτικού του προϊσταμένου, αλλά ο Καράμπελας αφού αναλάβει κανονικά όπως είχε ορίσει ο Τσαλδάρης, να αντικατασταθεί μετά από ένα μικρό χρονικό διάστημα με άλλο πρόσωπο κοινής αποδοχής.[2104]

Το επεισόδιο αν και επί της ουσίας ασήμαντο και ενώ διευθετήθηκε σχεδόν αμέσως, είναι ενδεικτικό της εκατέρωθεν κακοπιστίας και της καχυποψίας που χαρακτήριζε τις σχέσεις των ηγετών της Οικουμενικής Κυβέρνησης και φανέρωνε τις μεγάλες αντιθέσεις και διαφωνίες που υπέθαλπε στους κόλπους της. Επίσης φανέρωνε τη διάθεση του βενιζελισμού να μην αφήσει τον έλεγχο του Κράτους εγκαταλείποντας νευραλγικές θέσεις της δημόσιας διοίκησης. Ο Κατσώνας επανήλθε στην ηγεσία της Χωροφυλακής μόλις ένα χρόνο μετά επί κυβέρνησης Βενιζέλου.[2105]

- ***Απειλούμενη παραίτηση Κουντουριώτη (18 Απριλίου -2 Μαΐου 1927)***

[2099] *Καθημερινή, 8.4.1927.*
[2100] *Καθημερινή, 9.4.1927.*
[2101] *Πρωΐα, 10.4.1927.*
[2102] *Καθημερινή, 10.4.1927.*
[2103] *ΣΚΡΙΠ, 10.4.1927.*
[2104] *Βραδυνή, 9.4.1927.*
[2105] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 105/173/61, *επιστολή αρχηγού Χωροφυλακής Κατσώνα προς Βενιζέλο σχετικά με σχέδιο νόμου για τον οργανισμό της Χωροφυλακής*, 10 Δεκεμβρίου 1929.

Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας Κουντουριώτης κατά την πρώτη πεντάμηνη περίοδο διαπραγματεύσεων εντός της Οικουμενικής Κυβέρνησης φαίνεται ότι είχε απογοητευτεί από την αναποφασιστικότητα και την αναποτελεσματικότητά της. Επίσης αφουγκραζόταν μια αυξανόμενη λαϊκή δυσαρέσκεια για τις καθυστερήσεις που παρατηρούνταν, ενώ επηρεαζόταν από τον εχθρό της κυβέρνησης Κονδύλη[2106] με τον οποίο βρισκόταν σε συνεχή επαφή,[2107] αλλά και από βενιζελικούς στρατιωτικούς παράγοντες που του πρότειναν να μην βάλει την υπογραφή του στην σχεδιαζόμενη επαναφορά των αντιβενιζελικών αποτάκτων.[2108] Αρχικά η κυβέρνηση είχε κρατήσει το ζήτημα Κουντουριώτη μυστικό, αλλά ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας διέρρευσε ο ίδιος τις σχετικές επιστολές του στον Τύπο, ώστε να πιέσει περισσότερο.[2109] Όταν δημοσιοποιήθηκε η απειλή οριστικής παραίτησης του Κουντουριώτη ο οποίος ουσιαστικά εκβίαζε της Οικουμενική Κυβέρνηση και τη Βουλή να επιταχύνουν τις συζητήσεις και εργασίες τους ώστε να ολοκληρωθεί η ψήφιση του Συντάγματος εντός λίγων εβδομάδων,[2110] η κυβέρνηση θορυβήθηκε και αναγκάστηκε να εισάγει ψήφισμα στη Βουλή ώστε να επιταχυνθούν οι σχετικές συζητήσεις επί των άρθρων.

Ο εκβιασμός Κουντουριώτη, συνδυάστηκε με το εκκρεμές ζήτημα του αποτακτικού, τις απειλές των Δημοκρατικών αξιωματικών, αλλά και την επάνοδο Βενιζέλου στην Χαλέπα στις 20 Απριλίου 1927.[2111] Ενώ ο ίδιος ο Βενιζέλος απέρριπτε κάθε πιθανότητα εμπλοκής του στην πολιτική, ήδη η *Εστία* συνδύαζε την απειλή παραίτησης Κουντουριώτη με τον διάπλου Βενιζέλου από τον Πειραιά. Είναι επίσης σαφές από διαθέσιμα αρχεία ότι ο Κουντουριώτης βρισκόταν σε μυστική επαφή και αλληλογραφία με τον Βενιζέλο, τον οποίο καλούσε να παρέμβει στην πολιτική ζωή της Χώρας και του αποκάλυπτε σημεία των συνεννοήσεων του με τα κόμματα της Οικουμενικής Κυβέρνησης κατά προφανή παράβαση των καθηκόντων του.[2112]

Είναι επίσης σαφές ότι ο Κουντουριώτης, παρά το ένδοξο ναυτικό παρελθόν του, αποτελούσε ένα αντιπαθές πολιτικό πρόσωπο για τον αντιβενιζελισμό, καθώς εκτός του ενεργού του ρόλου κατά τον Εθνικό Διχασμό, είχε πρωτοστατήσει στην ανακήρυξη της Αβασίλευτης Δημοκρατίας, είχε στηρίξει τον Πάγκαλο στα πρώτα βήματα της δικτατορίας του, ενώ μετά την πτώση της είχε χρήσει Πρωθυπουργό τον Κονδύλη, χωρίς να ικανοποιήσει τα αιτήματα των αντιβενιζελικών ηγετών για αναβολή των εκλογών και απλή αναλογική. Οι αδιάλλακτοι αντιβενιζελικοί με επικεφαλής τον Χαράλαμπο Βοζίκη, τον Νικόλαο Κρανιωτάκη και τον Ιωάννη Ράλλη στηλίτευσαν την ωμή επέμβαση του Προέδρου της Δημοκρατίας στη διακυβέρνηση της Χώρας, υπενθυμίζοντας ότι οι βενιζελικοί είχαν καταλύσει τη βασιλεία επικαλούμενοι ακριβώς την επέμβαση του Θρόνου στην κεντρική πολιτική σκηνή.[2113]

[2106] *Βραδυνή, 20.4.1927.* Ο Κουντουριώτης είχε συνεργαστεί με τον Κονδύλη ευνοώντας την πτώση της κυβέρνησης Παπαναστασίου. Μετά την επιτυχία του κινήματος του, ο Κονδύλης είχε επαναφέρει αυθαίρετα τον Κουντουριώτη στη θέση του Προέδρου της Δημοκρατίας και είχε λάβει από αυτόν εντολή σχηματισμού κυβέρνησης, βλ. Δασκαρόλης, *Δημοκρατικά Τάγματα*, σ. 271.

[2107] Ριζάς, *Η θέση και ο ρόλος του Προέδρου της Δημοκρατίας*, ό.π., σ. 115.

[2108] *Βραδυνή, 19.4.1927.*

[2109] Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄,* σ. 352.

[2110] *Βραδυνή, 16.4.1927.*

[2111] Ριζάς, *Η θέση και ο ρόλος του Προέδρου της Δημοκρατίας*, ό.π., σ. 117.

[2112] Η επιστολή έχει σταλεί από τον Ιωάννη Κουντουριώτη αλλά περιέχει μήνυμα του αδερφού του Παύλου προς τον Βενιζέλο. Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 328/36, επιστολή Ι. Κουντουριώτη προς Βενιζέλο, 24 Απριλίου 1924.

[2113] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 2ης Μαΐου 1927.

Είναι πάντως σαφές ότι η κυβέρνηση είχε βρεθεί σε δύσκολη θέση από την πρωτοβουλία Κουντουριώτη, κυρίως λόγω της χρονικής της στιγμής που ήταν η πλέον κρίσιμη. Στην ίδια συνεδρίαση της Βουλής, οι βενιζελικοί πολιτικοί αρχηγοί προσπάθησαν χλιαρά να υπερασπιστούν τον Κουντουριώτη του οποίου η πρωτοβουλία υπονόμευε ευθέως το έργο τους, ενώ ο Μεταξάς υποστήριξε το επίμαχο ψήφισμα υπενθυμίζοντας στους βουλευτές των Λαϊκών ότι αυτό έφερε την υπογραφή και του αρχηγού τους Παναγή Τσαλδάρη.[2114] Την επομένη όταν και εισήχθη το ψήφισμα προς επικύρωση από τη Βουλή, υπήρξαν βουλευτές των Λαϊκών που αρνήθηκαν ψήφο, ενώ ακόμη και ο βουλευτής των Ελευθεροφρόνων Θεόδωρος Τουρκοβασίλης βρέθηκε εκτός κομματικής γραμμής επιτιθέμενος κατά του Κουντουριώτη από το βήμα της Βουλής.[2115]

Το επεισόδιο αυτό δημιούργησε σοβαρές αντιδράσεις στις τάξεις των βουλευτών και των δύο κομμάτων. Στους Ελευθερόφρονες ο Μπούμπουλης[2116] αποσχίστηκε και επισήμως από το κόμμα, αναγγέλλοντας την ίδρυση ανεξάρτητης ομάδας βουλευτών. Αλλά και στο ΛΚ η συμμόρφωση της κυβέρνησης με τον εκβιασμό του Κουντουριώτη ξεσήκωσε θύελλα αντιδράσεων κατά της εφεκτικής στάσης Τσαλδάρη που έφερε κάποιους στα πρόθυρα της αποχώρησης.[2117] Οι αδιάλλακτοι πανηγύριζαν για την σταδιακή συρρίκνωση των Ελευθεροφρόνων που απηχούσε την απογοήτευση της πλειοψηφίας των αντιβενιζελικών, αλλά αναφέρονταν υποτιμητικά και στον Τσαλδάρη, θεωρώντας ότι η παραμονή του στη ηγεσία και η ενότητα του ΛΚ κρεμόταν από λεπτές κλωστές. Επίσης δήλωναν την βεβαιότητά τους ότι πολύ σύντομα ο αντιβενιζελισμός συνολικά θα αποτίνασσε τον *εξανδραποδιστικό ζυγό* της Οικουμενικής. [2118]

- ***Ζήτημα παραπομπής του Πάγκαλου και των υπουργών του σε δίκη (15 Ιανουαρίου – 29 Αυγούστου 1927)***

Παρά το γεγονός ότι η πτώση του Παγκάλου από την εξουσία και η σύλληψή του, μείωσε κατά πολύ τους υποστηρικτές του στον Στρατό και στην κοινή γνώμη, ο ίδιος διατηρούσε ακόμη μια περιορισμένη επιρροή. Εντός Βουλής επηρέαζε τους βουλευτές που είχαν εκλεγεί ως άμεσοι συγγενείς πρώην υπουργών του, στο Στρατό διέθετε ένα ευρύ δίκτυο αποστράτων παγκαλικών παραγόντων που ήλπιζαν σε μια ξαφνική πραξικοπηματική επιστροφή του στην εξουσία και αυτοί με τη σειρά τους επηρέαζαν μια ευάριθμη ομάδα κατώτερων εν ενεργεία αξιωματικών που συνωμοτούσαν χωρίς όμως ρεαλιστική δυναμική ανατροπής. Επίσης και στον ημερήσιο Τύπο, οι παγκαλικοί διέθεταν ως εφημερίδα εκπροσώπησης τον *Ελεύθερο Τύπο* ο οποίος απηχούσε και προπαγάνδιζε τις απόψεις τους για όλη την εξεταζόμενη περίοδο. Ο Πάγκαλος που βρισκόταν ακόμη φυλακισμένος στη φυλακή του Ιτζεδίν, παρέμενε μια δυσάρεστη εκκρεμότητα για την Οικουμενική Κυβέρνηση και αυτό γιατί ο νομικός χειρισμός του ζητήματος δεν ήταν ευχερής, αλλά δημιουργούνταν συνεχώς ζητήματα συνταγματικής νομιμότητας.

[2114] Στο ίδιο.

[2115] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 3ης Μαΐου 1927.

[2116] Ο Μεταξάς δεν εκτιμούσε καθόλου τον Μπούμπουλη. *«Συζήτησις με Μπούμπουλην. Αηδιάζω εαυτόν μου αλλά τι να γίνη! Να τραβηχτώ;»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 2ης Ιουνίου 1921, σ. 174.

[2117] *ΣΚΡΙΠ, 2.5.1927.*

[2118] *ΣΚΡΙΠ, 4.5.1927.*

Από την πρώτη στιγμή τα βενιζελικά κόμματα της Οικουμενικής Κυβέρνησης και οι Ελευθερόφρονες επεδίωκαν την παραπομπή του Παγκάλου και των συνεργατών του σε Ειδικό Δικαστήριο, όμως η πρόθεση τους προσέκρουε στην αρνησικυρία του Τσαλδάρη και των υπουργών των Λαϊκών. Και αυτό γιατί επικαλούνταν ζήτημα νομιμότητας, αφού ο Πάγκαλος θα παραπεμπόταν με νόμο αναδρομικής ισχύος και όχι βάσει του νόμου περί ευθύνης υπουργών που ίσχυε όταν τελούσε τα υποτιθέμενα αδικήματα. Πολλοί βουλευτές του ΛΚ (Σωτήριος Σωτηριάδης, Ιωάννης Ράλλης) αποδοκίμασαν από το βήμα της Βουλής την παράνομη νομική μεταχείριση του Πάγκαλου.[2119] Η αδέξια προσπάθεια του Τσαλδάρη στο Υπουργικό Συμβούλιο να αποσοβήσει τη δίωξη κατά του Παγκάλου καταγράφηκε στον ημερήσιο Τύπο,[2120] αλλά επισημάνθηκε και από τον Καφαντάρη στη Βουλή.[2121] Επίσης το ΛΚ υποστήριζε και την άμεση αποφυλάκιση των Ζέρβα – Ντερτιλή, από τη στιγμή που ήταν ελεύθερος και ο Κονδύλης που προκάλεσε με τη στάση του τα αιματηρά γεγονότα της 9ης Σεπτεμβρίου.[2122]

Στην προσπάθειά του να προστατέψει τον Πάγκαλο, ο Τσαλδάρης βρήκε απρόσμενο αρωγό τον υπουργό Δικαιοσύνης Κ. Αγγελόπουλο, ο οποίος σε αντιδιαστολή με την πρόθεση του Μεταξά αρχικά καθυστέρησε να γνωμοδοτήσει και σε δεύτερο χρόνο υποστήριξε τις θέσεις του Τσαλδάρη.[2123] Επίσης με υπόμνημά του στο Υπουργικό Συμβούλιο, ο Αγγελόπουλος υποστήριξε ότι ο Πάγκαλος έπρεπε να δικαστεί με τον νόμο *«περί ευθύνης υπουργών»*, κάτι που απέρριψαν όλοι οι αρχηγοί κομμάτων πλην του Τσαλδάρη γιατί ίσως οδηγούσε στην αθώωση του δικτάτορα.[2124]

Οι λόγοι της επαμφοτερίζουσας στάσης του ΛΚ έναντι του Παγκάλου ήταν πολλοί. Παρά το γεγονός ότι ο Πάγκαλος είχε πρωτοστατήσει στην εκτέλεση των *Έξι* και στην πτώση της Βασιλείας, η μετέπειτα διαγωγή του αύξησε τις συμπάθειές του σε μερίδα της αντιβενιζελικής κοινής γνώμης. Ο τρόπος διακυβέρνησής του κατά τη διάρκεια της δικτατορίας υπήρξε συντηρητικός τόσο κοινωνικά όσο και πολιτικά, ενώ στάθηκε αμείλικτος εχθρός τόσο απέναντι στον Βενιζελισμό όσο και απέναντι στους σοσιαλδημοκράτες του Παπαναστασίου. Η τελευταία κυβέρνηση Ευταξία είχε στη σύνθεσή της, με εξαίρεση τον Τσερούλη, μόνο αντιβενιζελικούς πολιτευτές, ενώ ο Πάγκαλος είχε προχωρήσει σε μεγάλες παραχωρήσεις προς τους Βασιλόφρονες τάζοντας ακόμη και νέο πολιτειακό δημοψήφισμα. Καθώς το ΛΚ και ο αντιβενιζελισμός δεν διέθετε το παραμικρό έρεισμα στο Στρατό, η επιρροή του Παγκάλου φάνταζε το μοναδικό αντίπαλο δέος στην πρωτοκαθεδρία των βενιζελικών και του Κονδύλη. Ο ίδιος ο Πάγκαλος φρόντισε με μακροσκελή συνέντευξή του στο *ΣΚΡΙΠ* να προσεγγίσει τους αδιαλλάκτους ανακινώντας το Πολιτειακό. Ζήτησε να γίνει νέο Δημοψήφισμα αφού το προηγούμενο είχε φαλκιδευτεί, ενώ ο ίδιος υποστήριξε ότι αποδείχθηκε στην πράξη ότι ο λαός δεν ήταν ώριμος για την

[2119] *Αρχείο Θεόδωρου Πάγκαλου*, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 209-210.
[2120] *Βραδυνή, 15.1.1927· ΣΚΡΙΠ, 15.1.1927.*
[2121] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 22ας Αυγούστου 1927.
[2122] *Καθημερινή, 23.1.1927.*
[2123] *«Ζήτημα μεταφοράς Παγκάλου. Αγγελόπουλος δεν ήθελε αναλάβη ευθύνην. Τσαλδάρης δεν ήθελε φανή απομακρυνόμενος Αγγέλοπούλου. Αμφότεροι θέλουν να τα έχουν καλά με τον Πάγκαλον»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 25ης Ιανουαρίου 1927, σ. 506.
[2124] *Καθημερινή, 16. 3.1928*, όπου δήλωση Αγγελόπουλου για τις κατηγορίες Μεταξά επί του ζητήματος του Παγκάλου.

Αβασίλευτη Δημοκρατία.[2125] Χαρακτήρισε τους Έξι *εξιλαστήρια θύματα* που ζητούσε η κοινή γνώμη για να ησυχάσει, ενώ υπενθύμισε ότι την εκτέλεσή τους ζητούσε και ο ίδιος ο Μεταξάς μέσω των δημοσιογραφικών τους οργάνων.[2126] Τέλος, στις εκλογές του 1926 οι παγκαλικοί πολιτευτές χρησιμοποίησαν αντιβενιζελική ρητορική, αλλά και εντός Βουλής πολιτεύτηκαν υπέρ των αντιβενιζελικών και κυρίως του ΛΚ.

Επίσης, η πρόθεση όλων των βενιζελικών πολιτικών αρχηγών και του Μεταξά να εξοντώσουν τον Πάγκαλο και τους υποστηρικτές του, ήταν από μόνο του αρκετό για να μετατρέψει το ΛΚ σε προστάτη του.[2127] Επειδή όμως το ΛΚ είχε ως σημαία του τη νομιμότητα και την υπεράσπιση των λαϊκών ελευθεριών, όπως επίσης και την αντίθεση στη στρατοκρατία και τους παράγοντές της θα έπεφτε σε φανερή αντίφαση αν υπεράσπιζε ανοιχτά έναν δικτάτορα. Το άλλοθι για την υπεράσπιση του Πάγκαλου βρισκόταν στην τήρηση της συνταγματικής νομιμότητας για τη δίωξή του,[2128] το οποίο επικαλέστηκαν οι βουλευτές του ΛΚ, όταν η κυβέρνηση έφερε το θέμα στη Βουλή προς ψήφιση.[2129] Ο Νικόλαος Κρανιωτάκης υπερασπιζόταν τον Πάγκαλο υπενθυμίζοντας ότι δεν υπήρξε ο μοναδικός στρατιωτικός δικτάτωρ στην Ελλάδα, αλλά είναι ο μοναδικός που κινδυνεύει να τιμωρηθεί ακόμη και για παραπτώματα που δεν έκανε.[2130] Αλλά και η *Καθημερινή* με δημοσίευμά της ζήτησε να ακολουθηθεί η νομιμότητα στη δικαστική δίωξη εναντίον του Παγκάλου εγκαλώντας την κυβέρνηση για καταστρατήγηση των νόμων στην περίπτωση του δικτάτορα.[2131] Επίσης από τις στήλες της εφημερίδας διατυπώνονταν διαμαρτυρίες για την αντισυνταγματική επέκταση της προφυλάκισης του Πάγκαλου πέρα των έξι μηνών, χωρίς να του έχουν απαγγελθεί κατηγορίες.[2132] Όλοι οι ιθύνοντες του ΛΚ υποβάθμιζαν τις προσπάθειες των παγκαλικών να οργανώσουν κίνημα κατά της κυβέρνησης, ενώ ο Τσαλδάρης κατηγόρησε όσους ανησυχούσαν από τις διαδόσεις για έλλειψη σοβαρότητας.[2133]

Οι αδιάλλακτοι αντιβενιζελικοί αντιτέθηκαν επίσης ενεργά στον εκτοπισμό παγκαλικών αξιωματικών υπόπτων για αντικυβερνητικές συνομωσίες και μια επιτροπή τους υπό τον ακραίο αντιβενιζελικό βουλευτή Φώτιο Μοσχούλα παρουσιάστηκε στον Ζαΐμη ζητώντας την προστασία των ατομικών ελευθεριών των διωκόμενων.[2134] Επίσης υπήρχε και η αντιβενιζελική νησίδα των υποστηρικτών του Πάγκαλου που είχαν συνεργαστεί μαζί τους ως υπουργοί, όπως ο Γεώργιος Πωπ, του οποίου η εφημερίδα *Αθήναι* στήριζε απροκάλυπτα με πρωτοσέλιδα άρθρα της την επάνοδο του Παγκάλου στο πολιτικό προσκήνιο.[2135]

Ο Αγγελόπουλος ως υπουργός Δικαιοσύνης προσπάθησε να ευνοήσει τους παγκαλικούς όσο περισσότερο του επέτρεπαν τα περιθώρια αρμοδιοτήτων του. Με απόφασή του απέλυσε όλους τους παγκαλικούς απόστρατους που είχαν συλληφθεί για συνομωσία κατά του

[2125] Συνέντευξη Πάγκαλου σε τρεις συνέχειες, βλ. *ΣΚΡΙΠ, 5.7.1927.*
[2126] *ΣΚΡΙΠ, 8.7.1927.*
[2127] *Καθημερινή, 26.4.1927.*
[2128] *Καθημερινή, 28.4.1927*, άρθρο: «Ο δικτάτωρ».
[2129] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 29ης Αυγούστου 1927.
[2130] *Καθημερινή, 2.10.1927*, άρθρο: «Η αγρύπνια».
[2131] *Καθημερινή, 3.5.1927*, άρθρο: «Ο διδάσκαλος»· *Αρχείο Θεόδωρου Πάγκαλου*, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 227.
[2132] *Αρχείο Θεόδωρου Πάγκαλου*, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 224-225.
[2133] *Καθημερινή, 14.7.1927.*
[2134] *ΣΚΡΙΠ, 11.9.1927.*
[2135] Ενδεικτικά και μόνο, *Αθήναι, 21.6.1927.*

Κράτους, ενώ κίνησε τη διαδικασία για να αποδοθεί χάρη στους φυλακισμένους κινηματίες Ζέρβα και Ντερτιλή. Επειδή οι ηγέτες των βενιζελικών κομμάτων αλλά και ο Μεταξάς ήταν αντίθετοι σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο, ο Αγγελόπουλος προσπάθησε να προωθήσει το ζήτημα όταν οι Μιχαλακόπουλος και Καφαντάρης βρίσκονταν στη Γενεύη και ο Μεταξάς στη Κεφαλληνία. Τη διαδικασία μπλόκαρε ο έμπειρος σε τέτοια ζητήματα Ζαΐμης που υποπτευόμενος τη μεθόδευση δεν υπέγραψε το σχετικό διάταγμα, αλλά ζήτησε από τον Αγγελόπουλο να περιμένει την επιστροφή των πολιτικών αρχηγών, ώστε να εγκρίνουν τη διαδικασία.[2136] Επίσης όταν ο Μεταξάς του ζήτησε την μεταφορά του Πάγκαλου από το Ιτζεδίν για λόγους ασφαλείας, ο Αγγελόπουλος αρνήθηκε κάθετα απειλώντας με παραίτηση.[2137]

Αντίθετα με το ΛΚ ο Μεταξάς επεδίωκε την πολιτική εξόντωση των παγκαλικών και για τον λόγο αυτό συγκρούστηκε με τον Αγγελόπουλο και τον απομάκρυνε από το υπουργείο Δικαιοσύνης στον επόμενο ανασχηματισμό.[2138] Επίσης εντός της κυβέρνησης διατυπώνονταν φόβοι για μια πιθανή επιτυχία των συνεχόμενων παγκαλικών συνομωσιών που θα σήμαινε την ανατροπή της. Όταν η κυβέρνηση απαλλάχθηκε από την αρνησικυρία του Τσαλδάρη, αμέσως κινήθηκαν οι διαδικασίες από το νέο υπουργό των Ελευθεροφρόνων Βελέντζα για να ασκηθεί δίωξη κατά του Παγκάλου.[2139] Πρόεδρος της Ανακριτικής επιτροπής ορίστηκε ο βουλευτής των Ελευθεροφρόνων Κωνσταντίνος Καλκάνης, ο οποίος αν και διεξήγαγε την διαδικασία με αντικειμενικότητα, ήταν σαφές ότι ήταν αρνητικά διακείμενος προς τον πρώην δικτάτορα.[2140] Ο Μεταξάς σε εκείνη τη συγκυρία ήταν αντίπαλος των αντικοινοβουλευτικών μεθοδεύσεων του Παγκάλου, διέβλεπε την αδιόρατη συμμαχία του με το ΛΚ, ενώ ίσως φοβόταν την διείσδυσή του σε μεγάλη μερίδα του αντιβενιζελικού ακροατηρίου.

Αμέσως μετά την αποχώρηση του ΛΚ από την Κυβέρνηση ακολούθησε ένα κύμα συλλήψεων απόστρατων υποστηρικτών του Παγκάλου, πρώην υπουργών των κυβερνήσεων του αλλά και της γυναίκας του Αριάδνης, πολύ συχνά με προληπτικό χαρακτήρα χωρίς να έχει τελεστεί αδίκημα ή να υπάρχουν ενδείξεις για κάτι τέτοιο. Είναι σαφές ότι ο κίνδυνος από τις συνομωσίες αυτές κυμαινόταν από ασήμαντο σε ανύπαρκτο, όμως οι τερατώδεις φήμες που διακινούνταν πανικοβάλλαν τους κυβερνητικούς παράγοντες και τους οδηγούσαν σε δυσανάλογες ενέργειες με την πραγματική απειλή. Έτσι, οι διαδικασίες που ακολουθήθηκαν στις διώξεις αυτές ήταν στις περισσότερες των περιπτώσεων παράνομες, αυθαίρετες, υπερβολικές και ίσως αψυχολόγητες οδηγώντας σε τραγελαφικά αποτελέσματα που έθιξαν το κύρος των κυβερνήσεων της εποχής.[2141]

- ***Ζήτημα διορισμού του Νικολάου Πολίτη ως πρέσβη της Ελλάδας στη Γαλλία (17 - 21 Μαΐου 1927).***

[2136] *Αθήναι, 27.6.1927.*

[2137] *Αρχείο Θεόδωρου Πάγκαλου*, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 257.

[2138] *Αθήναι 29.6.1927· Πολιτεία, 18.8.1927.*

[2139] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 29ης Αυγούστου 1927.

[2140] Ίρις Αυδή – Καλκάνη, *Κωνσταντίνος Καλκάνης (1885-1961)*, Γκοβόστη, Αθήνα 2012, σ. 126-128.

[2141] Χρησιμοποιήθηκε ακόμη και νόμος περί Ληστείας για την σύλληψη υποστηρικτών του Πάγκαλου. Ο απόστρατος αξιωματικός Τζιανέτος απολύθηκε μετά από 38 μέρες κράτηση από το νοσοκομείο των φυλακών, αφού τον ενημέρωσαν ότι δεν είχε κρατηθεί αφού δεν του είχαν απαγγελθεί κατηγορίες ούτε εκκρεμούσε ένταλμα σύλληψης σε βάρος του, βλ. *Αρχείο Θεόδωρου Πάγκαλου*, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 234-247.

Καθώς το αποτακτικό βρισκόταν στο απόγειό του, ξέσπασε νέα κυβερνητική κρίση στις 17 Μαΐου, όταν ο Μιχαλακόπουλος αποφάσισε να διορίσει τον Νικόλαο Πολίτη ως πρέσβη της Ελλάδας στη Γαλλία. Παράλληλα για να μην οξύνει την κατάσταση, ο Μιχαλακόπουλος είχε προτείνει τον ταυτόχρονο διορισμό του Στρέιτ στη θέση του πρέσβη στο Βερολίνο, έχοντας στείλει ιδιόχειρη επιστολή στον ίδιο.[2142] Εκτός της εξισορρόπησης του διορισμού Πολίτη, ο Μιχαλακόπουλος είχε ως επιδίωξη να θέσει εντός του πλαισίου της Αβασίλευτης έναν πολύ ικανό και αναγνωρισμένης αξίας υποστηρικτή του Θρόνου που εμμέσως θα στερέωνε ακόμη περισσότερο την Αβασίλευτη Δημοκρατία. Στο σχετικό τηλεγράφημα ο Μιχαλακόπουλος, εκτός από τους επαίνους για την προσωπικότητα του Στρέιτ, υποσχέθηκε να προβεί και σε ευμενείς δηλώσεις στην Ελλάδα υπέρ του, υπογραμμίζοντας ότι η ουδετερόφιλη πολιτική που υποστήριξε κατά τον Εθνικό Διχασμό είχε υπαγορευθεί από τον αδιαμφισβήτητο πατριωτισμό του.[2143]

Ο Στρέιτ αρνήθηκε αμέσως τον διορισμό του καθώς η αποδοχή του θα ερμηνευόταν ως συνθηκολόγηση των βασιλοφρόνων του εξωτερικού, ενώ δεν υπήρχε καμία τέτοια διάθεση – το αντίθετο μάλιστα. Σε συνάντησή του με τον Έλληνα πρόξενο στη Βέρνη Δενδραμή, ο Στρέιτ διεμήνυσε ότι δεν ήθελε σε καμία περίπτωση να συνδυαστεί ο διορισμός του με αυτόν του Πολίτη ως αντιβενιζελική εξισορρόπηση, δεν ήθελε να αναλάβει την πρεσβεία στο Βερολίνο λόγω του υποτιθέμενου γερμανόφιλου παρελθόντος του, αλλά δεχόταν να μεταβεί ως εκπρόσωπος της Ελλάδας στην Κ.Τ.Ε. και σε βάθος χρόνου να αναλάβει την πρεσβεία στη Βέρνη.[2144] Ο Πολίτης από τη Γαλλία επιθυμούσε διακαώς την επιστροφή του στην ελληνική διπλωματική υπηρεσία, είχε έρθει σε επαφή με τον Στρέιτ για να μάθει τις θέσεις του, ενώ πίστευε ότι ο Τσαλδάρης θα δεχόταν τον διορισμό του.[2145]

Ο Τσαλδάρης απέρριψε την πιθανότητα να δεχθεί τον διορισμό του Πολίτη τον οποίο αποσυνέδεσε από αυτόν του Στρέιτ, καθώς το ΛΚ θεωρούσε ότι ο Πολίτης είχε καθοριστικό ρόλο στην εκτέλεση των *Έξι*, ενώ φαίνεται ότι ο Κορίνθιος πολιτικός είχε προειδοποιήσει τον Μιχαλακόπουλο να μην προχωρήσει στον διορισμό πριν ξεσπάσει η κρίση.[2146] Το ξέσπασμα της κρίσης συνοδεύτηκε από δεκάδες επιθετικά δημοσιεύματα του αντιβενιζελικού Τύπου (αδιάλλακτου και μη) που τόνιζαν τη συμμετοχή του Πολίτη στην εκτέλεση των *Έξι* ηγετών του αντιβενιζελισμού, γεγονός που μάλλον ήταν αληθές.[2147] Ο Τσαλδάρης δήλωσε στο Υπουργικό Συμβούλιο ότι και μόνο η πρόταση για τον Πολίτη αποτελούσε προσβολή για το ΛΚ,[2148] αν και ο ίδιος είχε υποστηρίξει στο παρελθόν ότι όλοι οι υπουργοί έπρεπε να έχουν απόλυτη ελευθερία στην επιλογή των συνεργατών τους στα υπουργεία που προΐσταντο.

[2142] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, φάκ. 1.3, αντίγραφο επιστολής Μιχαλακόπουλου προς Στρέιτ, 3 Ιανουαρίου 1927.

[2143] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, *«τηλεγράφημα Μιχαλακόπουλου προς Δενδραμή», 12 Φεβρουαρίου 1927.*

[2144] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, φάκ. 2.2, επιστολή Δενδραμή προς Μιχαλακόπουλο, 4 Απριλίου 1927.

[2145] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, φάκ. 1.1, επιστολή Πολίτη προς Μιχαλακόπουλο., 14 Φεβρουαρίου 1927.

[2146] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α.5, , έγγραφο 5/8, επιστολή Τσαλδάρη προς Ζαΐμη, 19 Μαΐου 1927.

[2147] Ο Lindley διαβεβαίωνε τον Curzon ότι ο Πολίτης ήθελε την εκτέλεση των πολιτικών ηγετών του αντιβενιζελισμού για λόγους παραδειγματισμού, βλ. Lindley προς Curzon, Αθήνα, 3 Νοεμβρίου 1922, αρ. 635, *DBFP 1919-1939, First Series, v. XVIII*, σ. 223-225.

[2148] *Βραδυνή, 20.5.1927.*

Ο Μιχαλακόπουλος όμως δεν υποχώρησε αλλά όξυνε την κατάσταση απειλώντας με παραίτηση αν δεν προχωρούσε άμεσα ο διορισμός,[2149] καθώς θεωρούσε αυτονόητο το δικαίωμα ενός υπουργού να παύει και να διορίζει τους άμεσους συνεργάτες του. Αναμφίβολα το ζήτημα είχε και προσωπική χροιά καθώς ο Μιχαλακόπουλος είχε θιχτεί σε προσωπικό επίπεδο, ενώ ο ίδιος φαίνεται ότι τηρούσε μια υπεροπτική στάση έναντι των συναδέλφων του κατά την διάρκεια της Οικουμενικής Κυβέρνησης.[2150] Ο Τσαλδάρης μάλλον σκέφτηκε να χρησιμοποιήσει το επεισόδιο ως μια καλή ευκαιρία ώστε να αποχωρήσει από την Οικουμενική. Έτσι, ζήτησε από τον Ζαΐμη να μην πιεστεί ο Μιχαλακόπουλος να αλλάξει στάση, αρνήθηκε να συζητήσει για κάποιον συμβιβασμό, υποσχόμενος κοινοβουλευτική στήριξη στην κυβέρνηση μετά την διαφαινόμενη αποχώρηση του ΛΚ από αυτήν.[2151] Επίσης τήρησε σκληρή στάση ως την τελευταία στιγμή, αρνούμενος να δεχθεί οποιαδήποτε συμβιβαστική λύση πριν την αποδεχθεί πρώτος ο Μιχαλακόπουλος δημοσίως.[2152]

Ο Πολίτης που βρισκόταν στη Γαλλία, ενημερώθηκε για την κυβερνητική κρίση και ανεπίσημοι κύκλοι τον συμβούλεψαν να αρνηθεί τη θέση ώστε να διευκολύνει την κυβέρνηση, ο ίδιος όμως αρνήθηκε κάτι τέτοιο κατηγορηματικά.[2153] Καθώς σοβούσε και η κρίση του αποτακτικού το ζήτημα του διορισμού του Πολίτη κατέστη μείζον και η Οικουμενική κρεμόταν κυριολεκτικά σε μια κλωστή. Από την Χαλέπα ο Βενιζέλος θεώρησε το ζήτημα ως μια καλή ευκαιρία για να διαλυθεί η Οικουμενική ώστε να αναβληθεί η λύση του αποτακτικού και ένα πιθανό νέο στρατιωτικό κίνημα.[2154] Ο Καφαντάρης αντιλαμβανόταν ότι η διάλυση της Οικουμενικής σε εκείνη την στιγμή θα αποτελούσε μια μεγάλη προσωπική του αποτυχία και πιθανά να οδηγούσε και στην παραίτησή του από την αρχηγία των Φιλελευθέρων, κάτι που μάλλον επιζητούσε ο Βενιζέλος παρά τα όσα υποστήριζε. Στις επιστολές που αντάλλασσαν όλο το 1927 ο Καφαντάρης πίεζε τον Βενιζέλο να επιστρέψει στην κεντρική πολιτική σκηνή, και ο Κρητικός πολιτικός αρνιόταν επίμονα. Η αλληλουχία των γεγονότων απέδειξε ότι ο Βενιζέλος είχε σαφές σχέδιο να επιστρέψει μόνο αφού θα είχε αποτύχει ο Καφαντάρης και δεν θα υπήρχε άλλη λύση για τον βενιζελισμό. Ομοίως ο Καφαντάρης αντιλαμβανόταν τις μύχιες προθέσεις του Βενιζέλου και προσπαθούσε να προστατέψει το πολιτικό του κεφάλαιο στον βενιζελισμό. Έτσι αποφάσισε για μια ακόμη φορά να υποχωρήσει και να συμβιβαστεί με το ΛΚ μέχρι να ρυθμίσει οριστικά το οικονομικό ζήτημα με την Κ.Τ.Ε. που βρισκόταν σε εκκρεμότητα.

Μετά από πολυήμερες διαπραγματεύσεις, προκρίθηκε ως συμβιβασμός να ανακληθεί ο εν ενεργεία πρέσβης Αλέξανδρος Καραπάνος και να αναλάβει προσωρινά τα καθήκοντά του ο σύμβουλος της πρεσβείας Λέων Μελάς.[2155] Τα βενιζελικά κόμματα ικανοποίησαν τις αξιώσεις Τσαλδάρη[2156] και μάλλον τον εξανάγκασαν να παραμείνει κυβερνητικός εταίρος παρά τη θέλησή του. Η τοποθέτηση του Πολίτη αναβλήθηκε για μετά την επιστροφή της ελληνικής αντιπροσωπείας από τη Γενεύη και ολοκληρώθηκε μετά την αποχώρηση του ΛΚ

[2149] *Καθημερινή, 18.5.1927.*
[2150] Μαζαράκης – Αινιάν Αλ., ό.π., σ. 346.
[2151] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α.5, , έγγραφο 5/8, επιστολή Τσαλδάρη προς Ζαΐμη, 19 Μαΐου 1927.
[2152] *ΣΚΡΙΠ, 20.5.1927.*
[2153] *Καθημερινή, 19.5.1927.*
[2154] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 274/25, επιστολή Βενιζέλου προς Καφαντάρη, 24 Μαΐου 1927.
[2155] Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄*, σ. 353.
[2156] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α, έγγραφο 5/9, επιστολή Τσαλδάρη προς Ζαΐμη, 22 Μαΐου 1927.

από την κυβέρνηση λίγους μήνες μετά. Η τελική τοποθέτηση του Πολίτη εξέθεσε τους Ελευθερόφρονες στο αντιβενιζελικό τους ακροατήριο και ο Μεταξάς για να αποφύγει τον σκόπελο δήλωσε στον Τύπο ότι δεν έδωσε την συγκατάθεσή του για την τοποθέτηση Πολίτη και η ευθύνη του διορισμού του βαρύνει αποκλειστικά τον αρμόδιο υπουργό.

- ***Αποχώρηση αντιβενιζελικών βουλευτών λόγω μιας φράσης του Παπαναστασίου και αντίθεση τους στα φορολογικά νομοσχέδια Καφαντάρη (25 Μαΐου και 1η Ιουνίου 1927)***

Στη συνεδρίαση της 25ης Μαΐου ένα απλό υπονοούμενο του Παπαναστασίου για το ΛΚ στάθηκε αφορμή να αποχωρήσουν αμέσως οι βουλευτές του από την αίθουσα ζητωκραυγάζοντας υπέρ της Βασιλείας. Στη συνέχεια, απείχαν από τις εργασίες της Βουλής για δύο συνεδριάσεις σε ένδειξη διαμαρτυρίας.[2157] Ο Παπαναστασίου υπονόησε ότι το ΛΚ στηρίζει τη Βασιλεία υπολογίζοντας το στενό κομματικό συμφέρον και όχι από επειδή πίστευαν ειλικρινά ότι είναι το καλύτερο πολίτευμα για την Ελλάδα. Υπέρ της Βασιλείας ζητωκραύγασαν και πολλοί βουλευτές των Ελευθεροφρόνων που κινήθηκαν να αποχωρήσουν αλλά εμποδίστηκαν από τον Μεταξά.[2158]

Οι βουλευτές των Ελευθεροφρόνων είχαν έρθει σε δύσκολη θέση με τον Τουρκοβασίλη ομοίως να αναγκαστεί να απειλήσει με την αποχώρησή τους αν ο Παπαναστασίου δεν ανακαλούσε. Την επομένη οι βουλευτές των Λαϊκών ζήτησαν να αποχωρήσει το κόμμα τους από την κυβέρνηση αν δεν ανακαλέσει ο Παπαναστασίου, με τον Τσαλδάρη να προσπαθεί να τους συγκρατήσει.[2159] Στην επόμενη συνεδρίαση ο Παπαναστασίου ανακάλεσε, αλλά οι βουλευτές των Λαϊκών χρειάστηκαν άλλες τρεις μέρες για να δεχθούν να υποχωρήσουν συνεχίζοντας να στηρίζουν την κυβέρνηση.

Στη συνεδρίαση της 4ης Μαΐου ο βουλευτής των Λαϊκών Γούδας συνεπικουρούμενος από τον βουλευτή των Λαϊκών Κίνια και τους αποσχισθέντες από τους Ελευθερόφρονες Δαρβέρη, Ναυπλιώτη και Μπούμπουλη κατήγγειλε σκάνδαλα στις στρατιωτικές προμήθειες επιτιθέμενος κατά του Μαζαράκη που επικύρωσε τις σχετικές συμβάσεις που είχαν συνταχθεί επί Παγκάλου και Κονδύλη.[2160]

Στη συνεδρίαση της 1ης Ιουνίου όταν ο Καφαντάρης εισήγαγε προς ψήφιση τα φορολογικά νομοσχέδια που είχαν προσυμφωνηθεί στο Υπουργικό Συμβούλιο που συμμετείχαν και οι Λαϊκοί χωρίς να γνωρίζουν το περιεχόμενο τους οι βουλευτές, δέχθηκε σφοδρές επιθέσεις από τους βουλευτές των Λαϊκών Κρανιωτάκη και Ράλλη που τον κατηγόρησαν για κοινοβουλευτική δικτατορία στην οποία η εκτελεστική εξουσία έχει υποκαταστήσει και τη νομοθετική.[2161]

[2157] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 25ης Μαΐου 1927.
[2158] *ΣΚΡΙΠ, 27.5.1927.*
[2159] *ΣΚΡΙΠ, 28.5.1927.*
[2160] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 4ης Μαΐου 1927.
[2161] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 1ης Ιουνίου 1927.

Ένατο κεφάλαιο - Η απευθείας αντιπαράθεση Λαϊκών – Ελευθεροφρόνων κατά τη διάρκεια θητείας της Οικουμενικής Κυβέρνησης.

1. Αντιπαράθεση Λαϊκών – Ελευθεροφρόνων στους κόλπους της Οικουμενικής Κυβέρνησης

Παρά την συνύπαρξη Λαϊκών και Ελευθεροφρόνων στην Οικουμενική Κυβέρνηση, η αντιπαλότητα μεταξύ των δύο κομμάτων του αντιβενιζελισμού όχι μόνο δεν είχε αμβλυνθεί, αλλά είχε ενταθεί λόγω των συνθηκών. Εύλογα μεταξύ τους υπέφωσκε ένας πολιτικός ανταγωνισμός για τον προσεταιρισμό του συνόλου του αντιβενιζελισμού. Στον ανταγωνισμό αυτόν όμως, ήταν φανερό ότι τον επιθετικό ρόλο είχαν οι Λαϊκοί, ενώ αντιθέτως οι Ελευθερόφρονες τηρούσαν μια αμυντική στάση. Και αυτό γιατί η στάση του ΛΚ ήταν σαφής και σταθερά αντιβενιζελική, ενώ των Ελευθεροφρόνων μονίμως σχοινοβατούσε ανάμεσα στις δύο παρατάξεις κάνοντας παραχωρήσεις στις διαπραγματεύσεις με τους βενιζελικούς, προσπαθώντας ταυτόχρονα να μην απωλέσει την επιρροή της στον αντιβενιζελισμό.

Οι Ελευθερόφρονες έμοιαζαν με ένα κόμμα που πατούσε σε δύο βάρκες (βενιζελισμός – αντιβενιζελισμός) οι οποίες μάλλον απομακρύνονταν παρά συνέκλιναν. Είναι γεγονός ότι οι περισσότεροι βουλευτές των Ελευθεροφρόνων είχαν εκλεγεί με φιλοβασιλική ρητορεία έναντι των εκλογέων τους ειδικά στην Παλαιά Ελλάδα[2162] και αυτό προβλημάτιζε έντονα τον αρχηγό τους για το πως θα παρέμενε ενωμένο το κόμμα στο μέλλον.[2163] Πάντως είναι πολύ σημαντικό ότι και οι Ελευθερόφρονες προσπάθησαν να αλλάξουν την στρατηγική τους και αυτοπροβλήθηκαν ως αυθεντικοί εκφραστές του αντιβενιζελισμού σε αντίθεση με τους Λαϊκούς που σύμφωνα με τους αντιπάλους τους, εκμεταλλεύονταν την ιδεολογία τους για να ανέλθουν την κλίμακα της εξουσίας.[2164] Επίσης οι Ελευθερόφρονες πρόβαλλαν συνεχώς την πιθανότητα επανόδου της στρατοκρατίας και της ανωμαλίας αν αποτύγχανε η Οικουμενική Κυβέρνηση κατηγορώντας τους βουλευτές του ΛΚ για αδιαλλαξία και απείθεια σε σχέση με την πολιτική που ακολουθούσε ο ίδιος ο Τσαλδάρης.[2165]

Ο αντιβενιζελισμός σαν πολιτική ιδεολογία από τη φύση του και την ιδιοσυστασία του, παρέμενε απηνής εχθρός των βενιζελικών και κάθε συμβιβαστική διάθεση αντιμετωπιζόταν από καχύποπτα ως εχθρικά από τους οπαδούς του, αδιαλλάκτους ή μη. Με συνεχή δημοσιεύματά της η *Καθημερινή* κατηγορούσε τον Μεταξά και τους Ελευθερόφρονες ότι είχαν καταστεί ουραγοί των Δημοκρατικών.[2166] Ήδη από την πρώτη συνεδρίαση της Βουλής οι Βοζίκης και Δεμερτζής που είχαν εν τω μεταξύ αυτονομηθεί από το ΛΚ λόγω της συμμετοχής του τελευταίου στην κυβέρνηση, αλλά μάλλον λειτουργούσαν ως εμπροσθοφυλακή του, πίεσαν με συνεχείς επιθέσεις τον Μεταξά για τις γνωστές θέσεις του

[2162] Τουρκοβασίλη, ό.π., σ.37.
[2163] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 10ης Νοεμβρίου 1926, σ. 489.
[2164] *Πολιτεία, 22.9.1927.*
[2165] *Πρωΐα, 7.2.1927*, άρθρο: «…τους μαινόμενους Ορλάνδους».
[2166] Ενδεικτικά, *Καθημερινή, 21.5.1927*, άρθρο: «Το τροπάριον».

στο Πολιτειακό.[2167] Στις επιθέσεις αυτές, ο Τσαλδάρης και η επίσημη ηγεσία του ΛΚ σιωπούσαν καθώς μοιράζονταν πλέον τα κυβερνητικά έδρανα με τους Ελευθερόφρονες, αλλά την ίδια στιγμή απέφυγαν να τους προστατεύσουν. Στην επίθεση αυτή οι περισσότεροι βουλευτές των Ελευθεροφρόνων σιώπησαν ερχόμενοι σε δύσκολη θέση, ενώ ακόμη χειρότερα οι Καλκάνης και Βελέντζας διαμαρτυρήθηκαν από το βήμα της βουλής, υπογραμμίζοντας ότι εκλέχθηκαν με φιλοβασιλικό πρόγραμμα καθώς ήταν οπαδοί της Βασιλείας.

Την επομένη ο βενιζελικός Τύπος στο σύνολό του επαίνεσε τον Μεταξά για την ενωτική του στάση, αλλά και ο μετριοπαθής αντιβενιζελικός Τύπος αποτίμησε την στάση του Μεταξά ως θαρραλέα και ηγετική, μακριά από λαϊκισμούς.[2168] Ακολούθησε σύντομη διακοπή των εργασιών του Σώματος και ο Μεταξάς σε σύσκεψη με τους βουλευτές του, τους ζήτησε όσοι δεν συμφωνούν μαζί του να φύγουν από το κόμμα,[2169] ενώ ήδη οι Βαρβιτσιώτης, Νικολίτσας και Καλκάνης εκδήλωναν αποσχιστικές τάσεις. Κατά το επεισόδιο της ορκωμοσίας ο Μεταξάς είχε αναγκαστεί[2170] να υιοθετήσει την ιδέα των βουλευτών του να προβούν και οι Ελευθερόφρονες σε ερμηνευτική δήλωση του όρκου τους, ώστε να μην χάσουν έδαφος στους βασιλόφρονες.[2171]

Ακολούθησε ένα δίμηνο ανάπαυλας στην κοινοβουλευτική αντιπαράθεση μεταξύ Λαϊκών και Ελευθεροφρόνων, καθώς στις συνεδριάσεις της περιόδου αυτής συζητήθηκαν κυρίως ζητήματα που αφορούσαν το Σύνταγμα, την δημιουργία της Γερουσίας, τον τρόπο απονομής ευθυνών στον πρώην δικτάτορα Πάγκαλο καθώς και στον χειρισμό του κρίσιμου ζητήματος της επαναφοράς των αποτάκτων. Πολλοί νόμοι ψηφίζονταν χωρίς σχετικές συζητήσεις καθώς η Οικουμενική Κυβέρνηση διέθετε την συντριπτική πλειοψηφία στη Βουλή, ενώ το Σώμα δεν συνεδρίαζε για ένα μήνα περίπου λόγω των αργιών των Χριστουγέννων και της Πρωτοχρονιάς.

- ***Σύμβαση Power and Traction (31 Ιανουαρίου – 10 Φεβρουαρίου 1927)***

Η άτυπη αυτή ανακωχή έληξε στη συνεδρίαση της 10ης Φεβρουαρίου 1927, όταν ο Βοζίκης ανέπτυξε την επερώτηση του προς τον Μεταξά σχετικά με την ισχύ ή όχι της σύμβασης της αγγλικής εταιρίας Power and Traction για την ηλεκτροδότηση των Αθηνών που είχε συναφθεί από τον δικτάτορα Πάγκαλο την εποχή που ακόμη κυβερνούσε με τον *κοινοβουλευτικό μανδύα.* Η σύμβαση προέβλεπε παροχή εκτεταμένων δικαιωμάτων στην εργολήπτρια εταιρία, όπως αποκλειστική παροχή ηλεκτρικού ρεύματος για 60 χρόνια σε μια ακτίνα 20 χλμ. από την Ομόνοια, δικαίωμα (όχι αποκλειστικό) παροχής ηλεκτρικού ρεύματος στην υπόλοιπη Ελλάδα, εγκατάσταση και εκμετάλλευση τροχιοδρόμων στην

[2167] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 7ης Δεκεμβρίου 1926.

[2168] Αναστασία Μούκα, *Οι Οικουμενικές κυβερνήσεις στον ελληνικό Μεσοπόλεμο και ο Τύπος*, διπλωματική εργασία Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2020, σ. 40-41.

[2169] *«Διακοπή. Συγκέντρωσις αίθουσαν. Οργή μου. Τους λέγω καθαρά όσοι δεν συμφωνούν μαζί μου να φύγουν.»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 7ης Δεκεμβρίου 1926, σ. 492· *Καθημερινή, 8.12.1926*. Είναι πάντως αξιοσημείωτο ότι η *Καθημερινή* είχε ακριβείς πληροφορίες από μια κλειστή συζήτηση των βουλευτών των Ελευθεροφρόνων.

[2170] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφές 3ης και 6ης Δεκεμβρίου 1926, σ. 493.

[2171] *Καθημερινή, 7.12.1926.*

περιοχή, εκμετάλλευση του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου, αλλά και δικαίωμα εκμετάλλευσης αποκλειστικής υπηρεσίας λεωφορείων.[2172]

Το ζήτημα ήταν ιδιαίτερα πολύπλοκο καθώς βασιζόταν, εκτός από το κείμενο της ίδιας της σύμβασης που όμως δεν διανεμήθηκε στους βουλευτές, σε μια σειρά από αντικρουόμενες γνωμοδοτήσεις επιτροπών για το αν η σύμβαση είναι επωφελής ή όχι για το Ελληνικό Δημόσιο. Ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1922 είχαν προκύψει μεγάλα προβλήματα στην ηλεκτροδότηση των Αθηνών και η τότε κυβέρνηση είχε λάβει δρακόντεια μέτρα περιορισμού της κατανάλωσης.[2173] Η Χώρα χρειαζόταν επειγόντως επενδύσεις στον τομέα της ηλεκτροδότησης, αλλά τα εγχώρια κεφάλαια δεν επαρκούσαν για να αναπτυχθούν οι αναγκαίες μονάδες παραγωγής. Έτσι, οι σχετικές διαπραγματεύσεις είχαν εκκινήσει ήδη από το 1923 από τον Αλέξανδρο Διομήδη διοικητή της Εθνικής Τράπεζας[2174] με συμμετοχή του Κυριάκου Βαρβαρέσου με βασική προτεραιότητα την εξόντωση της Ελληνικής Ηλεκτρικής Εταιρίας που ήταν ο βασικός ανταγωνιστής,[2175] αλλά δεν διέθετε τα απαραίτητα κεφάλαια ώστε να επεκτείνει τις εργασίες της.[2176] Η Power δεσμεύτηκε για μια κολοσσιαία επένδυση 2.000.000 λιρών, ενώ η αγγλική κυβέρνηση θα πρόσφερε εγγυήσεις για έκδοση δανείου 1.500.000 λιρών.[2177] Ο Πάγκαλος επικύρωσε την σύμβαση με τον αγγλοελληνικό όμιλο που είχε συσταθεί, ενώ δέχθηκε τον αδιανόητο όρο το Δημόσιο να απαλλοτριώσει τις εγκαταστάσεις της Ηλεκτρικής Εταιρίας προς όφελος της Power.[2178] Για να αποφευχθεί αυτή η πρωτοφανής διαδικασία που ασφαλώς θα είχε δυσάρεστες προεκτάσεις στην κοινή γνώμη, ο Εμμανουήλ Τσουδερός, υποδιοικητής της Εθνικής Τράπεζας, ευνόησε ένα σχέδιο επιθετικής εξαγοράς της Ηλεκτρικής Εταιρίας από την Power μέσω απόκτησης μεγάλων πακέτων μετοχών από ιδιώτες, τακτική όμως που απέτυχε.[2179] Τελικά, μετά από διαπραγματεύσεις από την ηγεσία της Εθνικής Τράπεζας επήλθε συμβιβασμός εξαγοράς των εγκαταστάσεων της Ηλεκτρικής Εταιρίας έναντι ισχυρών οικονομικών ανταλλαγμάτων.

Βάσει της τελικής αυτής συμφωνίας συμφωνήθηκε δάνειο 2.000.000 λιρών με επιτόκιο 5% εγγυημένο από το αγγλικό Θησαυροφυλάκιο τον Ιούλιο του 1926, πριν δηλαδή την πτώση του Παγκάλου.[2180] Έτσι, η Οικουμενική Κυβέρνηση δεχόταν ασφυκτικές πιέσεις από την Αγγλία για την επικύρωση της σύμβασης, καθώς το αγγλικό Θησαυροφυλάκιο είχε δώσει εγγύηση για το κεφάλαιο της εταιρίας, γεγονός που καθιστούσε την σύμβαση διακρατική.[2181] Οι αγγλικές πιέσεις για την επικύρωση της σύμβασης είχαν ήδη αρχίσει επί της μεταβατικής κυβέρνησης Κονδύλη, με επίσημη ρηματική διακοίνωση στις 22 Οκτωβρίου 1926, με την οποία ζητούσε επίσημες διαβεβαιώσεις ότι η ελληνική κυβέρνηση δεν θα επέμενε στην

[2172] Νίκος Παντελάκης, *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1991, σ. 259· Μαρκεζίνης, *τόμος 3ος*, ό.π., σ. 94.

[2173] Απαγορεύτηκαν οι νέες συνδέσεις, απαγορεύτηκε η χρήση ηλεκτρικού ρεύματος για διαφημίσεις, ενώ όλες οι εταιρίες τους χειμερινούς μήνες ήταν αναγκασμένες να κλείνουν στις 17.00 το απόγευμα ώστε να μην καταναλώνουν ρεύμα, βλ. ΦΕΚ 255, 2ης Νοεμβρίου 1922· Παντελάκης, *Ο εξηλεκτρισμός*, ό.π., σ. 212-213.

[2174] Παντελάκης, *Αλέξανδρος Διομήδης*, ό.π., σ. 218-20.

[2175] Ανδρέας Κακριδής, *Κυριάκος Βαρβαρέσος (η βιογραφία ως οικονομική ιστορία)*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 2017, σ. 42-43.

[2176] Παντελάκης, *Ο εξηλεκτρισμός*, ό.π.

[2177] Στο ίδιο, σ. 222-223.

[2178] Στο ίδιο, σ. 260.

[2179] Κακριδής, ό.π.

[2180] Παντελάκης, *Ο εξηλεκτρισμός*, ό.π., σ. 278.

[2181] Αναστασίου, ό.π., σ. 117.

αναθεώρηση της σύμβασης,[2182] κάτι που είχε εξουσιοδοτήσει το Υπουργικό Συμβούλιο υπό τον Κονδύλη, τον υπουργό Συγκοινωνίας Α. Αργυρόπουλο να πράξει.[2183] Πάντως νομίζω ότι είναι χαρακτηριστικό ότι οι αγγλικές πιέσεις δεν υπεράσπιζαν στο ελάχιστο τους όρους της σύμβασης ως αμοιβαία επωφελείς, αλλά περιορίζονταν μόνο σε κοφτές *ευγενικές* απειλές αν αυτοί αναθεωρούνταν.[2184]

Η Ελλάδα σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου βρισκόταν στη σφαίρα επιρροής της Αγγλίας η οποία ήλεγχε τα 2/3 του ελληνικού εξωτερικού χρέους και αποτελούσε την βασικότερη σταθερά της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής.[2185] Έτσι λοιπόν θεωρητικά τα χέρια της Οικουμενικής Κυβέρνησης ήταν ήδη δεμένα στο ζήτημα, αλλά η αγγλική πρεσβεία έκρινε σκόπιμο να επαναλάβει τις ωμές απειλές της με τον πιο επίσημο τρόπο στον Μιχαλακόπουλο.[2186] Ο Μεταξάς υπερασπίστηκε τη σύμβαση στη Βουλή, υπενθυμίζοντας ότι ήδη η εργολήπτρια εταιρία είχε προβεί σε τροποποιήσεις των όρων της σύμβασης, ευνοϊκές για το ελληνικό Δημόσιο. Οι όροι της σύμβασης έμοιαζαν αποικιοκρατικοί[2187] και πολλοί βουλευτές την θεωρούσαν δυσμενή για τα ελληνικά συμφέροντα,[2188] αν και ο Διομήδης που ήταν εμπνευστής της, την υπερασπιζόταν προβλέποντας ότι τα πλεονεκτήματα που θα αποκόμιζε η ελληνική Οικονομία μακροπρόθεσμα θα υπερκάλυπταν κατά πολύ το κόστος των παραχωρήσεων.[2189] Οι βασικοί κοινοβουλευτικοί επικριτές της σύμβασης ήταν βουλευτές του ΛΚ κάτι που σαφώς δεν ήταν τυχαίο. Η αντιπαλότητα επί του ζητήματος μεταξύ ΛΚ και Ελευθεροφρόνων είχε προϊστορία, καθώς ήδη από το 1925, η *Πολιτεία* είχε υποστηρίξει με μαχητική αρθρογραφία την αγγλοελληνική κοινοπραξία Power and Traction,[2190] ενώ η *Καθημερινή*, αλλά και άλλες αντιβενιζελικές εφημερίδες, είχαν υποστηρίξει την *Ελληνική Ηλεκτρική Εταιρεία* που είχε ως τότε την ευθύνη της ηλεκτροδότησης των Αθηνών.[2191]

Έτσι, κατά τη διάρκεια της θυελλώδους συνεδρίασης της 10ης Φεβρουαρίου όπου συζητήθηκε το ζήτημα τόσο ο Βοζίκης όσο και ο Ιωάννης Ράλλης επιτέθηκαν στον Μεταξά γιατί εμμέσως υποστήριζε την ισχύ της σύμβασης, ενώ δημιουργήθηκε σοβαρό κοινοβουλευτικό επεισόδιο με τον Ράλλη που αγόρευε και τον Μεταξά αφού τον διέκοψε δύο φορές, του δήλωσε ότι δεν ήθελε να τον ακούει πλέον! Ο αγορητής εγκατέλειψε το κοινοβουλευτικό βήμα διαμαρτυρόμενος, ενώ τόσο ο Βοζίκης όσο και ο Κρανιωτάκης από τους Λαϊκούς συνέχισαν να διαμαρτύρονται. Προς βοήθεια του Μεταξά από την κυβέρνηση έσπευσε ο Μιχαλακόπουλος που πάντως με την επιχειρηματολογία του δεν τον κάλυψε

[2182] Γ.Α.Κ., Α.Ι.Μ., φάκ. 27, Κ65, *Ρηματική διακοίνωση Αγγλικής πρεσβείας 22ης Οκτωβρίου 1926*.

[2183] Γ.Α.Κ., Α.Ι.Μ., φάκ. 27, Κ65, *Συνεδρίαση Υπουργικού Συμβουλίου 3ης Νοεμβρίου 1926*.

[2184] Όλο το χρονικό των αγγλικών πιέσεων βρίσκεται στο Αρχείο Μεταξά, καθώς ο Μεταξάς ενημερώθηκε λεπτομερώς για το ζήτημα ως αρμόδιος υπουργός, βλ. Γ.Α.Κ., Α.Ι.Μ., φάκ. 27, Κ65.

[2185] Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005, σ. 196.

[2186] Γ.Α.Κ., Α.Ι.Μ., φάκ. 27, Κ65, επιστολή Μιχαλακόπουλου προς Μεταξά, 7 Ιανουαρίου 1927.

[2187] Σύμφωνα με μεταγενέστερη δήλωση του Βαρβαρέσου, οι όροι της σύμβασης ήταν αποικιοκρατικοί και εντελώς παράλογοι και αυτό το ήξερε καλύτερα από οποιονδήποτε γιατί τους είχε συντάξει ο ίδιος ως δικηγόρος της!, βλ. Κακριδής, ό.π., σ. 45.

[2188] Αναστασίου, ό.π., σ. 119.

[2189] Παντελάκης, *Αλέξανδρος Διομήδης*, ό.π., σ. 220-1.

[2190] *Πολιτεία, 1.12.1924,* άρθρο: «Φως αεριόφως και αεροκαβούρδισμα»· *Πολιτεία*, *4.7.1925*, άρθρο*:* «Αδικαιολόγητοι αξιώσεις της Ηλεκτρικής Εταιρείας»· *Πολιτεία*, *7.7.1925*, άρθρο: «Μετά την ομολογίαν – Η ριζική λύσις»· *Πολιτεία*, *8.7.1925*, άρθρο: «Διά τον Υπουργόν Συγκοινωνίας»· *Πολιτεία*, *16.10.1925*, άρθρο: *«Τέρμα αναχρονισμού»*· *Πολιτεία*, *22.10.1925*, άρθρο: «Η σύμβασις των Ηλεκτρικών Έργων».

[2191] *Καθημερινή, 8.8.1925,* άρθρο: «Η ηλεκτροκίνησις και ο φωτισμός»· *Καθημερινή, 20.9.1925,* άρθρο: «Φως και κίνησις – Ίνα μη λάβη χώραν το σκάνδαλον».

ιδιαίτερα πειστικά,[2192] καθώς μάλλον και αυτός θεωρούσε τη σύμβαση επαχθή,[2193] αλλά η διφορούμενη συμπεριφορά του απογοήτευσε τόσο ισχυρούς τραπεζιτικούς κύκλους όσο και την αγγλική πρεσβεία.[2194] Χαρακτηριστικό της σημασίας της συνεδρίασης είναι ότι υπάρχουν τα πλήρη πρακτικά της στο προσωπικό αρχείο του Ιωάννη Μεταξά.[2195]

Ακολούθησε μια ακόμη κυβερνητική κρίση καθώς υπήρξε μεγάλη λαϊκή αντίθεση κατά των όρων της σύμβασης που λόγω των προνομίων που προέβλεπαν για την κοινοπραξία, έπληττε τους αυτοκινητιστές αλλά και πολλούς άλλους επαγγελματίες των Αθηνών, όπως τους βενζινοπώλες και τους εμπόρους ανταλλακτικών αυτοκινήτων, που απάντησαν με έγγραφες διαμαρτυρίες και απεργίες.[2196] Φαίνεται ότι κάποιοι συνδικαλιστές και ένα σημαντικό τμήμα των απεργών ήταν αντιβενιζελικοί, καθώς ο πρόεδρος των αυτοκινητιστών απαντώντας στον Μεταξά για την λαϊκή αδράνεια κατά την δικτατορία, του υπενθύμισε ότι και αυτός είχε διαφύγει στο εξωτερικό εγκαταλείποντας την παράταξή του στον Κιθαιρώνα.[2197] Το θέμα λάμβανε σοβαρές διαστάσεις λόγω των συνεχών επιθετικών δημοσιευμάτων του αντιβενιζελικού Τύπου[2198] και η κοινή γνώμη είχε στραφεί κατά των Ελευθεροφρόνων,[2199] ενώ διαμορφωνόταν ένα ευρύ μέτωπο που ζητούσε την επαναδιαπραγμάτευση της σύμβασης. Ο Μεταξάς αντιλαμβανόταν ότι οι υπόλοιποι πολιτικοί αρχηγοί δεν τον στήριζαν ενεργά ζήτησε την βοήθεια του Τσαλδάρη για να κατευναστούν οι αντιδρώντες και έθεσε θέμα στον Ζαΐμη για σχετική ψηφοφορία στη Βουλή που θα είχε χαρακτήρα παροχής ψήφου εμπιστοσύνης.[2200] Από την άλλη, ο Άγγλος πρέσβης Sir Percy Loraine προέβη σε μια νέα ωμή παρέμβαση στον Μιχαλακόπουλο, υπογραμμίζοντας ότι η σύμβαση όφειλε να επικυρωθεί ως έχει, καθώς οποιαδήποτε αλλαγή στο κείμενό της θα περιέπλεκε την κατάσταση με σοβαρές διεθνείς επιπτώσεις για την Ελλάδα.[2201]

Συνεπακόλουθα, πολλοί βουλευτές των Λαϊκών αλλά και των Ελευθεροφρόνων δήλωσαν δημοσίως την πρόθεσή τους να καταψηφίσουν την κυβέρνηση στην πρόταση εμπιστοσύνης που έθεσε η ίδια η κυβέρνηση με αφορμή τη σύμβαση. Οι αδιάλλακτοι του ΛΚ με επικεφαλής τον Θεοτόκη, ζήτησαν την αποχώρηση από την Οικουμενική Κυβέρνηση,[2202] ενώ οι μετριοπαθείς ζήτησαν να βελτιωθούν οι όροι της σύμβασης και να ικανοποιηθούν οι επαγγελματικές τάξεις που θίγονταν.[2203] Ο Τσαλδάρης προσπάθησε χλιαρά να αποτρέψει την καταψήφιση από τους βουλευτές του[2204] που έμοιαζε βέβαιη[2205] χωρίς πάντως να απειλήσει με διαγραφή όσους θα καταψήφιζαν,[2206] ενώ αντίθετα ο Μεταξάς έθεσε θέμα κομματικής πειθαρχίας στην κοινοβουλευτική του ομάδα.[2207] Η τελική ψηφοφορία έφθειρε

[2192] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 10ης Φεβρουαρίου 1927.
[2193] Αναστασίου, ό.π., σ. 120.
[2194] Επιστολή Τσουδερού προς Α. Διομήδη 12ης Φεβρουαρίου 1927 σε: Παντελάκης, *Αλέξανδρος Διομήδης*, ό.π., σ. 219-220.
[2195] Γ.Α.Κ., Α.Ι.Μ., φάκ. 27, Κ65, *Αγορεύσεις Ιωάννη Μεταξά «Πάουερ»*.
[2196] *Βραδυνή, 10.1.1927.*
[2197] *ΣΚΡΙΠ, 1.2.1927.*
[2198] *ΣΚΡΙΠ, 6.2.1927,* άρθρο: «Το νέον κράτος της Πάουερ εντ Τράξιον».
[2199] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 8ης Φεβρουαρίου 1927, σ. 508.
[2200] Στο ίδιο, σ. 510.
[2201] Αναστασίου, ό.π., σ. 118.
[2202] *Πρωϊα, 10.2.1927.*
[2203] *Καθημερινή, 9.2.1927.*
[2204] *Βραδυνή*, *9.2.1927*
[2205] *Καθημερινή, 9.2.1927.*
[2206] *Καθημερινή, 10.2.1927.*
[2207] *Πρωϊα, 10.2.1927.*

και τις δύο κοινοβουλευτικές ομάδες,[2208] καθώς πάνω από τους μισούς βουλευτές των Λαϊκών απείχαν, από τους 17 παρόντες οι δέκα καταψήφισαν την κυβέρνηση, ενώ και ο Μεταξάς αναγκάστηκε να διαγράψει τους βουλευτές Σπετσιώτη και Αποστολίδη που καταψήφισαν[2209] για λόγους συνείδησης όπως δήλωσαν εκ των υστέρων.[2210] Επίσης οι δύο αποσχισθέντες βουλευτές σε δηλώσεις τους, κατηγόρησαν τον Μεταξά ότι διοικούσε το κόμμα με στρατιωτικά παραγγέλματα, χωρίς να ενημερώνει ή να συμβουλεύεται τους βουλευτές του.[2211]

Ο Τσαλδάρης από την άλλη, δεν έλαβε κανένα πειθαρχικό μέτρο εναντίον των βουλευτών των Λαϊκών που καταψήφισαν, αδειάζοντας τη κυβέρνηση αλλά και τον Μεταξά προσωπικά που είχε την άμεση κυβερνητική ευθύνη για την κύρωση της σύμβασης, ούτε παραιτήθηκε όπως είχε απειλήσει να κάνει στη συνέλευση της κοινοβουλευτικής του ομάδας την παραμονή της ψηφοφορίας.[2212] Οι βουλευτές του ΛΚ που καταψήφισαν την κυβέρνηση διαβεβαίωσαν ότι την στηρίζουν (!), ενώ ομοίως στηρίζουν και τα μέλη του κόμματος που συμμετέχουν σε αυτή ως υπουργοί. Το πιθανότερο είναι ότι η στάση τους είχε συμφωνηθεί με τον Τσαλδάρη και αποσκοπούσε στη μείωση του Μεταξά.[2213] Η άτολμη στάση του μπορεί να αναγνωστεί και ως ευέλικτη, καθώς κράτησε αλώβητη αριθμητικά την κοινοβουλευτική ομάδα των Λαϊκών,[2214] πάντως επιβεβαίωσε την αδυναμία του Τσαλδάρη να επιβληθεί εντός του κόμματός του. Αντίθετα η σκληρή κομματική πειθαρχία που επέβαλλε ο Μεταξάς στηλιτεύτηκε από τον αντιβενιζελικό Τύπο που τον κατηγόρησε ότι ως παλαιός αξιωματικός μετέβαλλε την κοινοβουλευτική του ομάδα σε λόχο στρατιωτών.[2215] Οι αντίπαλοί του στο ΛΚ κυκλοφόρησαν φήμη ότι πολλοί βουλευτές των Ελευθεροφρόνων ήταν δυσαρεστημένοι με τον αρχηγό τους και προετοίμαζαν τη διάσπαση του κόμματος.[2216] Λίγο μετά την ψηφοφορία ανακοινώθηκε ότι η Power θα προέβαινε σε βελτιώσεις της σύμβασης υπέρ του ελληνικού Δημοσίου, παρέχοντας αποζημιώσεις στους θιγόμενους κλάδους.[2217]

- ***Συνταγματικές διατάξεις***

Η επεξεργασία του Συντάγματος του 1927 υπήρξε μια αργόσυρτη διαδικασία που σημαδεύτηκε από την διάθεση ενός συμβιβασμού αντιλήψεων όλων των κομμάτων που απάρτιζαν την Οικουμενική Κυβέρνηση. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, ο χαρακτήρας του νέου Συντάγματος να μην είναι σαφής (είτε συντηρητικός, είτε προοδευτικός) αλλά μια συνισταμένη των δύο αυτών ροπών.[2218] Ο αντιβενιζελισμός και με τις δύο κομματικές εκπροσωπήσεις του, προσπάθησε να προστατέψει την ατομική ιδιοκτησία και στο πνεύμα και στο γράμμα των διατάξεων του νέου Συντάγματος. Ο ίδιο ο Μεταξάς σε αγόρευσή του, υποστήριξε ότι έπρεπε να αποζημιωθούν όσοι γαιοκτήμονες μεγάλων εκτάσεων έχαναν τις

[2208] *ΣΚΡΙΠ, 12.2.1927*, άρθρο: «Αποσύνθεσις».
[2209] *Βραδυνή 11.2.1927.*
[2210] *Καθημερινή, 12.2.1927.*
[2211] *ΣΚΡΙΠ, 12.2.1927.*
[2212] *Πρωΐα, 10.2.1927.*
[2213] *Καθημερινή, 12.2.1927.*
[2214] *Καθημερινή, 13.2.1927.*
[2215] *Αθηναϊκή, 12.2.1927.*
[2216] *Καθημερινή*, *13.2.1927.*
[2217] *Πρωΐα, 15.2.1927· Πρωΐα, 20.3.1927.*
[2218] Αλέξανδρος Σβώλος, *Το νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του πολιτεύματος,* Σάκκουλα, Αθήνα 2008.

περιουσίες τους λόγω απαλλοτρίωσης υπέρ των ακτημόνων, ενώ υποστήριξε ότι η αποκατάσταση των προσφύγων όφειλε να γίνει σε περιοχές γύρω από την Αθήνα εκτός σχεδίου ώστε να μην κλονιστούν οι ιδιοκτησίες των γηγενών.[2219]

Η δεύτερη αφορμή για αντιπαράθεση μεταξύ Λαϊκών και Ελευθεροφρόνων υπήρξε το ζήτημα αναγραφής ή μη στο νέο Σύνταγμα διάταξης που να καθορίζει ρητά τα χρονικά όρια προφυλάκισης για τους κατηγορούμενους όλων των ειδών των αδικημάτων. Ο εισηγητής της κυβέρνησης ήταν ο Ελευθερόφρων υπουργός Δικαιοσύνης Κωνσταντίνος Αγγελόπουλος ο οποίος ζήτησε να μην τροποποιηθεί το άρθρο του Συντάγματος αλλά να υπάρξει νομοσχέδιο που να προβλέπει τα χρονικά όρια. Ο λόγος ήταν ότι οι διατάξεις του Συντάγματος οφείλουν να είναι γενικές και να μην εξειδικεύουν καθώς δεν μπορούν να αλλάξουν, πολλές φορές αργούσαν οι εκδικάσεις των υποθέσεων, ενώ και το δικαστικό Σώμα ζήτησε να μην αλλάξει η διάταξη.[2220]

Το ζήτημα εκμεταλλεύτηκε το ΛΚ που αυτοπροβαλλόταν ως ο ασυμβίβαστος προστάτης των ατομικών ελευθεριών. Πολλοί βουλευτές των Λαϊκών, όπως ο Σωτηριάδης, ο Μπακόπουλος και ο Ιωάννης Ράλλης, πήραν το λόγο και επιτέθηκαν στον Αγγελόπουλο, αλλά το εντυπωσιακό ήταν η παρέμβαση του ίδιου του Τσαλδάρη που υποστήριξε, με μετριοπάθεια αλλά και σταθερότητα, την τροποποίηση του άρθρου. Προς ενίσχυση του Αγγελόπουλου επενέβη ο έμπειρος νομικός και βουλευτής των Φιλελευθέρων Χρήστος Λαδάς, αλλά ακόμη και ο φανατικός υποστηρικτής των ατομικών δικαιωμάτων Παπαναστασίου που ζήτησαν να μην τροποποιηθεί το άρθρο. Οι Λαϊκοί επέμειναν και το θέμα πήγε σε ονομαστική ψηφοφορία, όπου μειοψήφησαν καθώς υπέρ τη εισήγησης Αγγελόπουλου εκτός από τους Ελευθερόφρονες συντάχθηκαν όλα τα βενιζελικά κόμματα.[2221]

Στις συζητήσεις της επιτροπής για τις διατάξεις του νέου Συντάγματος, ο βουλευτής των Λαϊκών Β. Σαγιάς εισήγαγε τροπολογία με την οποία ζητούσε να εγκριθεί με δημοψήφισμα. Η πρωτοβουλία του είχε ως στόχο να θέσει με επίσημο τρόπο τις πολιτειακές επιφυλάξεις των Λαϊκών[2222] που προσπαθούσαν να διατηρούν στην επικαιρότητα εντός και εκτός Βουλής το Πολιτειακό, χωρίς όμως να αποχωρούν από την κυβέρνηση.

- ***Ενοικιοστάσιο (16 Φεβρουαρίου – 10 Απριλίου 1927).***

Το επόμενο ζήτημα έντονης αντιπαράθεσης μεταξύ Λαϊκών και Ελευθεροφρόνων ήταν το ζήτημα του ενοικιοστασίου. Το ενοικιοστάσιο που ίσχυε ως τότε είχε πολλές στρεβλώσεις, ασάφειες και όρους ιδιαίτερα ευνοϊκούς για τους ενοικιαστές, λόγω των κοινωνικών δυσκολιών και της ανώμαλης πολεμικής δεκαετίας που είχε προηγηθεί. Πρόθεση της κυβέρνησης ήταν να διευθετήσει το ζήτημα και οι Μεταξάς και Μιχαλακόπουλος προωθούσαν τροποποίηση των διατάξεων υπέρ των ιδιοκτητών ακινήτων, αυξάνοντας το ανώτατο επιτρεπτό επίπεδο μισθωμάτων, μειώνοντας τις κατηγορίες πολιτών που χαρακτηρίζονταν ως άποροι και προβλέποντας ευνοϊκές ρυθμίσεις σε περίπτωση

[2219] Στέλιος Μπένος, *Η κοινοβουλευτική παρουσία του Ι. Μεταξά (1926-1936)*, Παπαζήση, Αθήνα 2009, σ. 107-108.
[2220] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 1ης Φεβρουαρίου 1927.
[2221] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 3ης Φεβρουαρίου 1927.
[2222] *Πρωϊα, 6.2.1927.*

ιδιοκατοίκησης.[2223] Στις αλλαγές αυτές όμως ήταν αντίθετος ο Τσαλδάρης[2224] και πολλοί βουλευτές του ΛΚ που δεν ήθελαν να θιγούν τα λαϊκά στρώματα, έτσι το ζήτημα δεν ρυθμιζόταν τελεσίδικα, αλλά λάμβανε συνεχώς αναβολές. Το τελικό σχέδιο νόμου που προωθήθηκε από το Αγγελόπουλο ήταν ένας συμβιβασμός, που υιοθετούσε μια μέση οδό σε κάποια κρίσιμα ζητήματα από όσα διεκδικούσαν οι δύο κοινωνικές ομάδες.[2225]

Μετά από μια τρίμηνη καθυστέρηση, τυπική του τρόπου λειτουργίας της Οικουμενικής, ο υπουργός Δικαιοσύνης Κωνσταντίνος Αγγελόπουλος πρότεινε στο Υπουργικό Συμβούλιο να δημοσιευθεί απευθείας ο νέος σχετικός νόμος χωρίς αυτός να περάσει από την κοινοβουλευτική επιτροπή και χωρίς να εισαχθεί προς συζήτηση στη Βουλή, έτσι ώστε να ψηφιστεί ταχύτατα πριν μεγαλώσουν οι κοινωνικές αντιδράσεις, καθώς η μορφή του νέου ενοικιοστάσιου έδειχνε να μην ικανοποιεί κανέναν από τους εμπλεκόμενους κοινωνικούς φορείς. Οι περισσότεροι υπουργοί αρνήθηκαν και ζήτησαν το θέμα να περάσει από την αρμόδια κοινοβουλευτική επιτροπή. Εντός της Βουλής πολλοί αντιβενιζελικοί όπως ο Γ. Μπούσιος, ο Ι. Ράλλης και ο Σωτηριάδης κατηγόρησαν τον Αγγελόπουλο για την πρόθεσή του να μην φέρει το ενοικιοστάσιο στη Βουλή.[2226]

Οι διατάξεις του νέου ενοικιοστασίου όπως είχαν διαρρεύσει στον Τύπο, ξεσήκωσαν θύελλα αντιδράσεων στις τάξεις των επαγγελματιών της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης που αποκαλούσαν ειρωνικά τους Ελευθερόφρονες *κόμμα των Δουλοφρόνων*, ενώ άλλοι κατήγγειλαν ότι οργανώσεις ιδιοκτητών ενίσχυσαν προεκλογικά τους Ελευθερόφρονες με σημαντικά ποσά.[2227] Όλες οι ενώσεις των επαγγελματιών κήρυξαν απεργία για τις 10 Μαρτίου 1927, ενώ ο αδιάλλακτος αντιβενιζελικός Τύπος φιλοξένησε δημοσιεύματα με προσωπικές επιθέσεις κατά του Αγγελόπουλου. Στα πρωτοσέλιδα δημοσιεύματα, εκτός από τις ειρωνείες για το προχωρημένο της ηλικίας του Αγγελόπουλου, τον χαρακτηρίζει ως *φλύαρο και μοχθηρό* που μυρίστηκε το *ψητό της εξουσίας.*[2228] Στις δηλώσεις του ούτε λίγο ούτε πολύ ο Τσαλδάρης πίεσε την κυβέρνηση να αποδεχθεί όλα τα αιτήματα των απεργών ως δίκαια, αν και ο ίδιος δεν ήταν ο αρμόδιος υπουργός,[2229] ενώ πολλοί βουλευτές του ΛΚ ήταν αντίθετοι σε πολλές διατάξεις του όπως αυτές διατυπώνονταν στο νέο νόμο.[2230] Την παραμονή της αιματηρής απεργίας ο Μεταξάς δήλωσε ότι δεν υπήρχε περίπτωση να εκβιαστεί η κυβέρνηση σε υποχώρηση για κανένα ζήτημα, ενώ και οι απεργοί δεν θα γινόταν ανεκτό να διασαλεύσουν τη δημόσια τάξη και να πληγούν τα ευρύτερα συμφέροντα του Κράτους.[2231]

Στη μεγάλη απεργία πολλών κλάδων επαγγελματιών που ακολούθησε, εκπρόσωποί τους συναντήθηκαν με τους Μερκούρη και Μεταξά, αλλά τη λύση την έδωσε ο Τσαλδάρης υποσχόμενος επανεξέταση του ζητήματος. Καθώς στις τάξεις τον απεργών είχαν

[2223] *ΣΚΡΙΠ, 21.2.1927.*
[2224] *Αθηναϊκή, 20.2.1927.*
[2225] *ΣΚΡΙΠ, 8.3.1927.*
[2226] Κατεξοχήν αρνητικός ήταν και ο Τσιτσεκλής που ως υπουργός Δικαιοσύνης το 1925 είχε διαμορφώσει το προηγούμενο ενοικιοστάσιο, βλ. Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 14ης, 15ης, 16ης Απριλίου 1927.
[2227] *Εμπρός, 16.2.1927· ΣΚΡΙΠ, 16.2.1927*.
[2228] *Αθηναϊκή, 26.2.1927.*
[2229] *Καθημερινή, 6.3.1927.*
[2230] *Καθημερινή, 8.3.1927.*
[2231] *Πρωϊα, 10.3.1927.*

παρεισφρήσει κομμουνιστές που υποκινούσαν τους απεργούς σε αδιαλλαξία, αυτοί δεν διαλύθηκαν αλλά συγκρότησαν πορεία προς το Υπουργείο Εσωτερικών όπου ο Στρατός με επικεφαλής τον Υπολοχαγό Χριστοδούλου αρχικά άνοιξε πυρ στον αέρα, αλλά καθώς οι απεργοί γίνονταν απειλητικότεροι, άνοιξαν πυρ στο πλήθος, με αποτέλεσμα να υπάρξουν 2 νεκροί και 15 τραυματίες. Οι διαδηλωτές έλαβαν τα πτώματα των νεκρών και τα περιφέραν στους δρόμους ζητώντας εκδίκηση,[2232] ενώ ο Χριστοδούλου συνελήφθη.[2233] Η κυβέρνηση διέταξε ανακρίσεις για να καθοριστούν οι ευθύνες των αξιωματικών που χειρίστηκαν την δημόσια τάξη κατά την απεργία καθώς υπήρχε η αληθοφανής φήμη ότι πίσω από το αιματοκύλισμα κρυβόταν ο εχθρός της Κυβέρνησης Γ. Κονδύλης, αλλά το πόρισμα αυτών ήταν αθωωτικό για τον Χριστοδούλου.[2234] Ο Τσαλδάρης υποβοηθούμενος από την μαρτυρία του αυτόπτη μάρτυρα αντιβενιζελικού βουλευτή Σπετσιώτη έριξε τις ευθύνες για την αιματοχυσία στον Στρατό,[2235] ενώ εντός Βουλής οι βουλευτές των Λαϊκών επιτέθηκαν κατά του Αγγελόπουλου και των επιλογών του για το ενοικιοστάσιο, ο οποίος βρέθηκε στα πρόθυρα της παραίτησης.[2236] Ο αδιάλλακτος αντιβενιζελικός Τύπος επιτέθηκε συνολικά εναντίον της κυβέρνησης για το ενοικιοστάσιο, χαρακτηρίζοντας τη εχθρό του κοινοβουλευτισμού λόγω της αντιλαϊκής της πολιτικής.[2237]

Δεν είναι απίθανο το ΛΚ να υποκίνησε τις απεργίες, τις διαδηλώσεις και τις διαμαρτυρίες ώστε να φθείρει την κυβέρνηση, αλλά κατεξοχήν τον Αγγελόπουλο, τον Μεταξά και τους Ελευθερόφρονες.[2238] Οι επαγγελματίες που διαμαρτύρονταν ήταν γνωστοί για την συντηρητική τους πολιτική τοποθέτηση και για τον λόγο αυτό, όλοι οι πολιτικοί αρχηγοί εκδήλωναν την απορία τους για το απεργιακό αντικυβερνητικό ξέσπασμα. Οι απεργοί στις συναντήσεις τους με τους Μερκούρη και Τσαλδάρη έγιναν ευμενώς δεκτοί λαμβάνοντας υποσχέσεις για το ζήτημά τους παρά το γεγονός ότι οι δύο υπουργοί των Λαϊκών δεν ήταν αρμόδιοι. Επίσης φαίνεται ότι ο Τσαλδάρης και οι Λαϊκοί υπουργοί της κυβέρνησης είχαν μεθοδεύσει την ικανοποίηση των αιτημάτων των απεργών, κάτι που ματαίωσε ο Μεταξάς με προσωπική παρέμβασή του λίγο πριν εκδοθεί το κυβερνητικό ανακοινωθέν. Από όσα ακολούθησαν, φάνηκε ότι οι απεργοί βρίσκονταν σε στενή επαφή με βουλευτές του ΛΚ, οι οποίοι υπέθαλπαν τα αιτήματά τους. Πιο συγκεκριμένα, σε συγκέντρωση των επαγγελματιών που διαμαρτύρονταν για τα πρόσθετα οικονομικά βάρη του νέου ενοικιοστασίου που έγινε σε θέατρο της Αθήνας, έλαβαν μέρος οι βουλευτές των Λαϊκών Κρανιωτάκης, Καρπετόπουλος και Γεωργιάδης. Λαμβάνοντας τον λόγο υποσχέθηκαν ότι θα έφερναν εκ νέου το θέμα στη Βουλή, φτάνοντας ως το σημείο να υποβάλλουν πρόταση μομφής κατά του Αγγελόπουλου. Κατά τη διάρκεια της εκδήλωσης οι συμμετέχοντες φώναζαν συνεχώς συνθήματα κατά του Αγγελόπουλου, του Μεταξά και των Ελευθεροφρόνων.[2239]

[2232] *ΣΚΡΙΠ, 11.3.1927.*

[2233] *Πρωΐα, 11.3.1927.*

[2234] *Πρωΐα, 14.3.1927.* Ο Συνταγματάρχης Ψιάρρης που ανέλαβε την διενέργεια των ανακρίσεων, είχε συμμετάσχει σε όλα τα βενιζελικά στρατιωτικά κινήματα της προηγούμενης τετραετίας και ήταν αξιωματικός της απολύτου εμπιστοσύνης των βενιζελικών στρατοκρατών, αλλά και του Κονδύλη προσωπικά. Το πλήρες πόρισμά του όπως δημοσιεύτηκε αυτούσιο (*ΣΚΡΙΠ, 17.3.1927*), βρίθει ανακριβειών και προσπάθησε οφθαλμοφανώς να καλύψει τον Χριστοδούλου.

[2235] Υπονοώντας ότι η βενιζελική στρατοκρατία άνοιξε πυρ κατά του λαού, βλ. *Πρωΐα, 13.3.1927.*

[2236] *Πρωΐα, 13.3.1927.*

[2237] *Αθηναϊκή, 11.3.1927.*

[2238] *«Έκρηξις απεργίας. Προφανώς βοηθούν Λαϊκοί.»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 10ης Μαρτίου 1927, σ. 513.

[2239] *Βραδυνή, 10.4.1927.*

Είναι φανερό από την επαμφοτερίζουσα αρθρογραφία της *Πολιτείας*,[2240] ότι οι Ελευθερόφρονες είχαν βρεθεί σε δύσκολη θέση, καθώς ενώ από το 1924 εκφράζονταν καθαρά υπέρ των δικαιωμάτων των ιδιοκτητών και είχαν λάβει την πολιτική τους στήριξη στις εκλογές, η πολιτική ζημιά που επωμίζονταν από τη στήριξή τους στις διατάξεις του ενοικιοστασίου ήταν εμφανώς μεγαλύτερη. Οι ενορχηστρωμένες κοινωνικές αντιδράσεις προβλημάτιζαν και τους βουλευτές των Ελευθεροφρόνων, καθώς το κόμμα τους παρουσιαζόταν με αντιλαϊκό προσωπείο ενώπιον της αντιβενιζελικής κοινής γνώμης. Έτσι, ο βουλευτής των Ελευθεροφρόνων Αθανασιάδης – Νόβας με επερώτησή του, απέδωσε ευθύνες στην κωλυσιεργία της κυβέρνησης στο ζήτημα του ενοικιοστασίου, για τα αιματηρά γεγονότα της 10ης Μαρτίου, αδειάζοντας εμμέσως τον Αγγελόπουλο που προερχόταν από το κόμμα του.[2241]

Επίσης, με αφορμή το ενοικιοστάσιο αποσχίσθηκαν από τους Ελευθερόφρονες οι Δαρβέρης και Μπούμπουλης απελπίζοντας τον Μεταξά που στιγμιαία πίστεψε ότι θα διαλυθεί το κόμμα του.[2242] Η αποχώρηση του Δαρβέρη συνοδεύτηκε με ανακοίνωση – καταπέλτη εναντίον του Μεταξά ότι είχε εγκαταλείψει πλήρως τις αντιβενιζελικές αρχές του, ενώ οι Ελευθερόφρονες, έχασαν δυνάμεις μένοντας χωρίς εφημερίδα εκπροσώπησης στην Β. Ελλάδα. Η κορύφωση της αντιπαράθεσης ήρθε όταν ο Αγγελόπουλος δημοσίευσε τις διατάξεις του νέου ενοικιοστάσιου χωρίς να έχει έρθει σε συνεννόηση με τον Τσαλδάρη που του είχε υποδείξει κάποιες αλλαγές που έκρινε απαραίτητες. Ακολούθησε έντονο επεισόδιο μεταξύ των δύο στα υπουργικά έδρανα καθώς ο Τσαλδάρης χαρακτήρισε τη δημοσίευση ως *πραξικόπημα*.[2243] Λίγες ημέρες μετά σημειώθηκε νέα επίθεση των βουλευτών Σωτηριάδη, Μπούσιου και Ράλλη κατά της πρωτοβουλίας του Αγγελόπουλου με έντονες αντεγκλήσεις που οδήγησε στην αναπομπή του ζητήματος σε κοινοβουλευτική επιτροπή.[2244]

Η αρμόδια κοινοβουλευτική επιτροπή για το ενοικιοστάσιο κατέληξε σε μια σειρά από επεμβάσεις υπέρ των εργαζόμενων τάξεων, όμως ο Αγγελόπουλος τις απέρριψε. Στο Υπουργικό Συμβούλιο υποστήριξε ότι είχε το δικαίωμα να μην υιοθετήσει τις απόψεις της κοινοβουλευτικής επιτροπής καθώς το πόρισμά της είναι συμβουλευτικό και όχι δεσμευτικό για τον υπουργό. Για να επιλύσει το ζήτημα, ο Αγγελόπουλος δέχθηκε το πόρισμα στο σύνολό του προωθώντας την ψήφισή του. Την ίδια όμως στιγμή ετοίμασε ένα νέο νομοσχέδιο που θα καταργούσε ως ανεφάρμοστες, κάποιες διατάξεις που πρότεινε η επιτροπή.[2245]

- ***Επεισόδια για άρση της μονιμότητας δικαστικών και λογοκρισίας των τηλεγραφημάτων (11 και 18 Μαΐου 1927)***

Σταδιακά αυξανόταν και η ένταση μεταξύ των βουλευτών των δύο αντιβενιζελικών κομμάτων λόγω της επιθετικής ρητορικής των Λαϊκών. Στα πρακτικά της 11ης Μαΐου καταγράφεται σοβαρό περιστατικό μεταξύ των βουλευτών των Ελευθεροφρόνων

[2240] Μαργιούλας, ό.π., σ. 76.
[2241] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 4ης Απριλίου 1927.
[2242] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., σ. 521.
[2243] *Καθημερινή, 8.4.1927.*
[2244] *Καθημερινή, 16.4.1927.*
[2245] *Βραδυνή, 1.7.1927.*

Τουρκοβασίλη και Μπακόπουλου και των βουλευτών Βοζίκη, Καλκάνη και Δαρβέρη, καθώς ο πρώτος κατηγόρησε τον βουλευτή Καλκάνη ότι εξύβρισε τον πρώην πρόεδρο Πρωτοδικών Διγενόπουλο, αλλά αυτό δεν καταγράφηκε ποτέ στα πρακτικά. Ακολούθησε ένα σοβαρό λεκτικό επεισόδιο, στο οποίο ο Δαρβέρης επέμεινε ότι δεν είχε λεχθεί τίποτε, αλλά ο Καλκάνης όχι μόνο το επιβεβαίωσε, αλλά το επανέλαβε.[2246]

Στη συνεδρίαση της 18ης Μαΐου οι αποσχισθέντες από το κόμμα των Ελευθεροφρόνων Δαρβέρης, Αποστολίδης και Μπούμπουλης επιτέθηκαν εναντίον του Μεταξά για τη λογοκρισία που επέβαλλαν οι Αρχές στα τηλεγραφήματα που περιείχαν ειδήσεις για την κρίση του αποτακτικού και τις απειλές βενιζελικών αξιωματικών κατά της κυβέρνησης. Ο Μπούμπουλης κατηγόρησε ευθέως τον Μεταξά ότι φορώντας παρανόμως το πηλήκιο του απόστρατου υποστρατήγου συμμάχησε με τον βενιζελισμό για να καταρρακώσει το Σύνταγμα και τις πολιτικές ελευθερίες προετοιμάζοντας μια νέα βενιζελική στρατοκρατία υποκρυπτόμενη πίσω από την Οικουμενική Κυβέρνηση.

Ακολούθησε αληθινό πανδαιμόνιο με τους τέως βουλευτές των Ελευθεροφρόνων όρθιους να φωνάζουν απειλώντας με μηνύσεις τον υπουργό Συγκοινωνίας,[2247] ενώ Μεταξάς δέχθηκε δύο φορές να συζητήσει το θέμα, όμως τελικά αυτό δεν έγινε καθώς η πλειοψηφία της Βουλής που στήριζε την κυβέρνηση δεν το επέτρεψε. Κατά τη διάρκεια της συζήτησης υπήρξαν έντονοι διαξιφισμοί, ενώ τους τέως βουλευτές των Ελευθεροφρόνων στήριξε με παρέμβασή του και ο Δεμερτζής. Κατά τους διαξιφισμούς αυτούς υπάρχει και η ακόλουθη εντυπωσιακή δήλωση του Μεταξά η οποία αξίζει να παρατεθεί αυτολεξεί. *«Υπήρξα πάντοτε υπέρμαχος του κοινοβουλευτισμού, δεν δύναται δε η μειονοψηφία να επιβάλη την θέλησίν της στην πλειονοψηφίαν».*[2248]

- ***Επεισόδιο για μισθούς στην εταιρία Ulen (25 Μαΐου 1927)***

Η σύμβαση του ελληνικού Δημοσίου με την Αμερικανική εταιρία Ulen αφορούσε την κατασκευή του φράγματος του Μαραθώνα και είχε συνομολογηθεί επί κυβέρνησης Μιχαλακόπουλου αλλά η κύρωσή της έγινε επί της θητείας της Οικουμενικής Κυβέρνησης. Το ΛΚ έβαλε στο στόχαστρό του την δαπανηρή για το ελληνικό Δημόσιο, σύμβαση με την Ulen για την υδροδότηση των Αθηνών, ως μια έμμεση επίθεση τόσο εναντίον του Μιχαλακόπουλου όσο και του Μεταξά που επί της θητείας του ολοκληρώθηκε η κύρωση της συμφωνίας. Η επίθεση ξεκίνησε με μια επερώτηση των Βοζίκη και Ράλλη για τις αμοιβές των στελεχών της εταιρίας και τα έσοδά της[2249] και συνεχίστηκε με τον (ανακριβή) ισχυρισμό ότι τα έργα της Ulen στον Μαραθώνα ήταν εντελώς άχρηστα και δεν θα κατάφερναν να συλλέξουν περισσότερο νερό από όσο υπήρχε ήδη.[2250] Στην θυελλώδη συνεδρίαση της 25ης Μαΐου, ο βουλευτής των Λαϊκών Μιχαήλ Γούδας επιτέθηκε με επερώτηση κατά του Μεταξά για τους υψηλούς μισθούς των στελεχών της εταιρίας Ulen που είχε αναλάβει να αποκαταστήσει την ύδρευση της Αθήνας. Την επίθεση στήριξαν οι βουλευτές Βοζίκης, Καλκάνης και Γ. Γεωργιάδης, οι οποίοι ζητούσαν από τον Μεταξά να

[2246] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 11ης Μαΐου 1927.
[2247] *ΣΚΡΙΠ, 19.5.1927.*
[2248] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 18ης Μαΐου 1927.
[2249] *Πρωΐα, 25.2.1927.*
[2250] *Καθημερινή, 27.5.1927.*

επέμβει χρησιμοποιώντας τις αρμοδιότητες του κράτους ώστε να μειωθούν οι υψηλές αμοιβές των στελεχών της Ulen και να μειωθεί η επιβάρυνση των καταναλωτών που ήταν υψηλή, χωρίς ακόμη να έχει παραδοθεί το έργο υδροδότησης.

Από την πρώτη στιγμή ήταν φανερό πως η επερώτηση δεν είχε πραγματικό περιεχόμενο αλλά γινόταν για λόγους εντυπώσεων, καθώς ο υπουργός δεν μπορούσε να επέμβει στα εσωτερικά της ιδιωτικής εταιρίας και το μόνο που μπορούσε να κάνει είναι να επιβλέψει την τήρηση των όρων της σύμβασης που άλλωστε δεν είχε κατακυρωθεί επί υπουργίας του, αλλά το 1925 επί πρωθυπουργίας Μιχαλακόπουλου. Οι βουλευτές των Λαϊκών συνέχιζαν να διαμαρτύρονται, αλλά ο αποσχισθείς βουλευτής των Ελευθεροφρόνων Περικλής Μπούμπουλης εξύβρισε το κόμμα των Ελευθεροφρόνων και τον Μεταξά προσωπικά, σε σημείο να διαχωρίσουν τη θέση τους οι Λαϊκοί από την επίθεση αυτή. Ο Μεταξάς έχασε την ψυχραιμία του και απείλησε τον τέως βουλευτή του, ενώ και στο υπόλοιπο της συζήτησης διατελούσε φανερά σε εκνευρισμό.[2251]

- ***Αποτακτικό (18 Μαρτίου – 1 Ιουνίου 1927)***

Ένα από τα πλέον κρίσιμα ζητήματα που απασχολούσαν την κυβέρνηση ήταν το θέμα των αποτάκτων αντιβενιζελικών αξιωματικών που υπερέβαιναν τους 3.000 (ανάμεσά τους ήταν 800 αξιωματικοί της Χωροφυλακής) που είχαν απομακρυνθεί την περίοδο 1917 – 1923 για πολιτικούς, κυρίως, λόγους. Το ζήτημα αφορούσε και τους 1.284 βασιλόφρονες αξιωματικούς που είχαν αποταχθεί μαζικά μετά την αποτυχία του κινήματος των Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου και ήταν ένα πάγιο αίτημα του αντιβενιζελισμού την τελευταία τετραετία η επιστροφή τους, ώστε να αποκατασταθούν οι ισορροπίες στον Στρατό. Έτσι, βασικό πολιτικό αντάλλαγμα που ζητήθηκε και από τα δύο αντιβενιζελικά κόμματα για να συμμετάσχουν στην κυβέρνηση ήταν η αξιολόγηση και επαναφορά του μεγαλύτερου μέρους των αξιωματικών που είχαν αποταχθεί. Οι βενιζελικοί πολιτικοί αρχηγοί δέχθηκαν να ρυθμιστεί το θέμα και επί τη βάσει αυτής της αποδοχής, στηρίχθηκε εν πολλοίς η δημιουργία της Οικουμενικής Κυβέρνησης.

Για να ρυθμιστεί το ζήτημα ορίστηκε μια επιτροπή αποτελούμενη από τους 5 διοικητές των Σωμάτων Στρατού και τέσσερις απόστρατους αντιστράτηγους αντιβενιζελικής προέλευσης υπό την προεδρία του μετριοπαθή Αναστάσιου Χαραλάμπη για να κρίνει ποιοι από τους απόστρατους ήταν ικανοί προς υπηρεσία, ώστε να επανέλθουν καταχωρώντας όλους τους υπό κρίση αξιωματικούς σε τρεις πίνακες (Α΄, Β΄, Γ΄). Ο Α΄ πίνακας θα περιλάμβανε όσους θα επανέρχονταν, στον Β΄ πίνακα όσοι θα βελτιώνονταν οι συντάξεις που λάμβαναν και στον Γ΄ όσοι θα αποστρατεύονταν οριστικά. Οι αδιάλλακτοι του ΛΚ απέρριπταν την διαδικασία παρά το γεγονός ότι η ηγεσία του κόμματος είχε συναινέσει σε αυτή και ζητούσαν την άμεση επιστροφή όλων των αποτάκτων στη βάση της ισότητας και της πολιτικής συμφιλίωσης που εγκαινίαζε η Οικουμενική.[2252]

Από την αρχή η διαδικασία είχε ναρκοθετηθεί από τους βενιζελικούς αξιωματικούς, καθώς ουσιαστικά ήλεγχαν την πλειοψηφία στην αρμόδια επιτροπή που είχε οριστεί, ενώ και ο

[2251] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 25ης Μαΐου 1927· Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., σ. 523.
[2252] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 14ης Δεκεμβρίου 1926, όπου αγόρευση Σ. Σωτηριάδη.

βενιζελικός υπουργός Στρατιωτικών Μαζαράκης είχε πρόθεση να ρυθμίσει το ζήτημα σύμφωνα με τις προτιμήσεις τους.[2253] Το τελικό πόρισμα της επιτροπής που δημοσιοποιήθηκε στις 18 Μαρτίου 1927 προέβλεπε την επιστροφή στο στράτευμα για μόλις 325 απότακτους, ενώ για τους υπολοίπους προέβλεπε την βελτίωση των μικρών συντάξεων που λάμβαναν.[2254] Οι προτάσεις της επιτροπής δεν ικανοποίησαν τον Τσαλδάρη και τους βουλευτές του,[2255] που ζήτησαν να επιστρέψουν τουλάχιστον άλλοι 500 απότακτοι αξιωματικοί,[2256] ενώ αρωγός του Τσαλδάρη στο Υπουργικό Συμβούλιο ήταν και ο Μεταξάς που προσπάθησε να αυξηθεί ο αριθμός των αντιβενιζελικών αξιωματικών που θα επέστρεφαν στο στράτευμα. Ακολούθησε ένα δίμηνο έντασης στο οποίο οι βουλευτές των Λαϊκών και ο Τσαλδάρης πίεζαν τους βενιζελικούς απειλώντας με αποχώρηση από την κυβέρνηση,[2257] ενώ ο Μεταξάς, για άλλη μια φορά, προσπαθούσε να βρει μια συμβιβαστική λύση μεταξύ των δύο πλευρών.[2258]

Η λύση που προκρινόταν για να μην διαλυθεί η Οικουμενική, την οποία προετοίμαζαν οι Μεταξάς, Καφαντάρης και Παπαναστασίου,[2259] ήταν να προστεθούν στον Α΄ πίνακα επιπλέον μερικές δεκάδες αξιωματικοί από όσους είχαν αρχικά εγκριθεί, ενώ να μεταφερθούν επίσης αρκετά ονόματα από τον Γ΄ στον Β΄ πίνακα.[2260] Αυτός ο συμβιβασμός όμως δεν ήταν αποδεκτός από πολλούς βενιζελικούς αξιωματικούς που προσπαθούσαν να τορπιλίσουν την συμφωνία και είχαν επιλέξει άτυπα τον απότακτο πλέον, Αλέξανδρο Οθωναίο ως εκπρόσωπό τους.[2261] Οι βενιζελικοί στρατιωτικοί παράγοντες διεμήνυαν ότι δεν δέχονταν οποιαδήποτε αναθεώρηση στον αριθμό των επανερχόμενων αποστράτων, όσοι επανέρχονταν όφειλαν να μη λάβουν διοικήσεις μονάδων καθώς οι βενιζελικοί αξιωματικοί δεν θα μπορούσαν να συνεργαστούν μαζί τους, μετά την επαναφορά των αποτάκτων οι Μεταξάς και Τσαλδάρης όφειλαν να κάνουν δήλωση με την οποία θα θεωρούσαν το στρατιωτικό ζήτημα οριστικά ρυθμισμένο, ενώ προειδοποιούσαν ότι κανείς εν ενεργεία υποστράτηγος δεν θα δεχόταν να συμμετάσχει σε διαδικασία αναθεώρησης όσων συμφωνήθηκαν.[2262]

Καθώς το ζήτημα παρέμενε εκκρεμές δημιουργώντας διαλυτικές τάσεις στην κυβέρνηση, ο Μεταξάς προσπάθησε να επιρρίψει τις ευθύνες της διαιώνισής του στον Τσαλδάρη και στις επιφυλάξεις που συνεχώς διατύπωνε.[2263]Από την πρώτη στιγμή που είχε διαφανεί το αδιέξοδο, ο αδιάλλακτος αντιβενιζελικός Τύπος είχε χρεώσει εξ ολοκλήρου την αποτυχία στην συμβιβαστική τακτική Μεταξά την οποία χαρακτήρισε *ανόητη* και *άνανδρη*.[2264] Το ζήτημα ήταν εμβληματικό για τον αντιβενιζελισμό που επιζητούσε να αποκτήσει εκ νέου ένα θύλακα επιρροής στο Στρατό, ενώ ο αδιάλλακτος αντιβενιζελικός τύπος πίεζε τον

[2253] Μαζαράκης – Αινιάν Αλ., ό.π., σ. 342.
[2254] *Καθημερινή, 30.3.1927.*
[2255] *Καθημερινή, 20.3.1927.*
[2256] Οι βενιζελικοί πολιτικοί αρχηγοί δέχονταν να επανέλθουν μέχρι 15 ακόμη αξιωματικοί, βλ. *Καθημερινή, 7.4.1927.*
[2257] *ΣΚΡΙΠ, 1.4.1927.*
[2258] *Πρωΐα, 21.3.1927.*
[2259] *Πρωΐα, 22.3.1927.*
[2260] *Πρωΐα, 23.3.1927.*
[2261] *Βραδυνή, 14.5.1927.*
[2262] *Βραδυνή, 12.5.1927.*
[2263] *Καθημερινή, 4.5.1927.*
[2264] *Αθηναϊκή, 28.2.1927.*

Τσαλδάρη να μην υποχωρήσει και να φτάσει ως την παραίτηση.[2265]Αλλά και οι αντιβενιζελικοί απότακτοι, που βρίσκονταν σε απευθείας επικοινωνία με τους ιθύνοντες του ΛΚ, δυσαρεστήθηκαν με τον Μεταξά και τον συμβιβασμό που προωθούσε, αλλά και για τη γενικότερη υποχωρητικότητά του έναντι των βενιζελικών. Σύντομα από τις στήλες των εφημερίδων, οι σύλλογοι των αντιβενιζελικών αποτάκτων χαρακτήρισαν τον Μεταξά βασικό υπεύθυνο της κακής τροπής που είχε πάρει το ζήτημά τους, αυξάνοντας της πολιτική πίεση στους Ελευθερόφρονες.[2266] Η συμβιβαστική προσπάθεια του Μεταξά είχε μεγάλο πολιτικό κόστος για τους Ελευθερόφρονες, καθώς οι βουλευτές του δέχονταν πιέσεις από τους εκλογείς τους να μην συμβιβαστούν.[2267] Καθώς η κρίση του αποτακτικού κορυφωνόταν στα μέσα Μαΐου, ο Μεταξάς αναγκάστηκε να πλησιάσει περισσότερο τις θέσεις του Τσαλδάρη, καθώς σε αντίθετη περίπτωση ελλόχευε ο κίνδυνος να διαλυθεί εντελώς το κόμμα του.[2268] Σε σύσκεψη του Μεταξά με τους βουλευτές του οι τελευταίοι του διεμήνυσαν ότι σε περίπτωση που το ΛΚ αποχωρούσε από την κυβέρνηση, το ίδιο θα ήταν αναγκασμένοι να κάνουν και αυτοί, γιατί σε αντίθετη περίπτωση θα ήταν δυσβάσταχτο το πολιτικό κόστος.[2269]

Σταδιακά οι βενιζελικοί αξιωματικοί αύξαναν την πίεση στην Κυβέρνηση όχι μόνο να μην γίνει η παραμικρή αλλαγή στις αποφάσεις του Στρατιωτικού Συμβουλίου, αλλά μην επανέλθει κανείς αντιβενιζελικός αξιωματικός και να ακυρωθεί η όλη διαδικασία. Ο Κ. Μανέτας διοικητής του Α΄ Σώματος Στρατού, προειδοποιούσε με επιθετική φρασεολογία και εντελώς αντιπειθαρχικά τον Μαζαράκη να μην επαναφέρει κανέναν απότακτο αντιβενιζελικό αξιωματικό, ενώ τον ενημέρωνε για συνομωσίες εν ενεργεία αντιβενιζελικών αξιωματικών και παγκαλικών.[2270] Ο αδερφός του Θεόδωρος Μανέτας διοικητής του Γ΄ Σώματος Στρατού, με πιο συγκρατημένο τρόπο πάντως, ομοίως του υποδείκνυε να αναβάλλει την διαδικασία επαναφοράς επ΄ αόριστον, καθώς ελλόχευε ο κίνδυνος κινήματος είτε από παγκαλικούς αξιωματικούς είτε από αμυνήτες.[2271] Ο Παπαναστασίου μετά από ιδιωτικές συναντήσεις με ανώτατους αξιωματικούς, εκδήλωσε τον προβληματισμό του για τη στάση του Στρατού αν οι βενιζελικοί υποχωρούσαν στις αξιώσεις των αντιβενιζελικών.[2272]

Οι πιέσεις έναντι της κυβέρνησης έφτασαν στο σημείο βενιζελικοί αξιωματικοί να πλησιάσουν με έμμεσο τρόπο τον Τσαλδάρη και να του ζητήσουν να αποχωρήσει από την κυβέρνηση.[2273] Ο Κονδύλης που ήταν εχθρός της κυβέρνησης και είχε μετανιώσει για τη μη συμμετοχή του στις εκλογές, είχε επανασυστήσει το κόμμα του τον Ιούνιο του 1927 με κύριο ακροατήριο τους πρόσφυγες που είχε ευνοήσει προεκλογικά και πιο συγκεκριμένα αυτούς της Β. Ελλάδας.[2274] Ο Κονδύλης είχε προβεί σε δριμύτατες αντικυβερνητικές

[2265] *Αθηναϊκή, 20.3.1927*· Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Δ. Μάξιμου προς Στρέιτ, 25 Μαΐου 1927.
[2266] *Βραδυνή, 8.5.1927.*
[2267] *ΣΚΡΙΠ, 8.4.1927.*
[2268] *Βραδυνή, 9.5.1927.*
[2269] *Βραδυνή, 17.5.1927.*
[2270] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 087/9, *έκθεση του Α΄ Σώματος Στρατού προς τον Υπουργό Στρατιωτικών 3ης Μαρτίου 1927 σχετικά με την επαναφορά απότακτων αξιωματικών*.
[2271] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 087/2, *έκθεση του Γ΄ Σώματος Στρατού προς τον Υπουργό Στρατιωτικών 25ης Απριλίου 1927 για τον αναβρασμό στις τάξεις των αξιωματικών των φρουρών της Β. Ελλάδας*.
[2272] *ΣΚΡΙΠ, 13.5.1927.*
[2273] *Βραδυνή, 30.5.1927.*
[2274] Θεμιστοκλής Ζαφειρόπουλος, *Ο Γεώργιος Κονδύλης και η εποχή του*, χ.ε. Αθήνα 1984, σ.356.

δηλώσεις με αφορμή το αποτακτικό,[2275] ενώ πρότεινε στον Βενιζέλο να ανατρέψουν την Οικουμενική.[2276] Οι συνομωτούντες βενιζελικοί αξιωματικοί σχεδίαζαν μάλλον ένα προνουντσιαμέντο, μια στρατιωτική απεργία στο προηγούμενο αυτής του Γουδή, παρά ένα κίνημα για την αρπαγή της εξουσίας.[2277] Η επέμβαση Βενιζέλου στο θέμα είχε πρόσκαιρα ενθαρρύνει τους Δημοκρατικούς αξιωματικούς, ενώ ο Μαζαράκης βρισκόταν σε πραγματική αδυναμία να τους επιβληθεί με πειθαρχικά μέτρα.[2278] Έτσι, φαίνεται ότι η κυβέρνηση δεν ήλεγχε απόλυτα την κατάσταση, καθώς οι Μεταξάς και Παπαναστασίου τον Μάϊο δέχθηκαν να συναντήσουν τους Οθωναίο, Παπαθανασίου και Μανέττα σε μια προσπάθεια κατευνασμού τους.[2279]

Ο παράγοντας όμως που προβλημάτιζε περισσότερο όλα τα κόμματα της Οικουμενικής για διαφορετικούς λόγους το καθένα, ήταν η επανεμφάνιση του Βενιζέλου στο πολιτικό προσκήνιο. Στις 25 Μαΐου ο Βενιζέλος απέστειλε επιστολή στον Καφαντάρη ζητώντας να μην δημοσιευτούν οι κατάλογοι όσων επαναφέρονταν, καθώς ο Οθωναίος τον είχε πείσει ότι ο Στρατός δεν θα δεχόταν την επιστροφή τους. Στην ίδια επιστολή, ο Βενιζέλος πρότεινε την πτώση της Οικουμενικής, συγκρότηση αμιγώς δημοκρατικής κυβέρνησης και προσφυγή στις κάλπες με πλειοψηφικό.[2280] Σε άρθρο του στον *Κήρυκα των Χανίων* στις 30 Ιουνίου 1927, ο Βενιζέλος χαρακτήριζε την Οικουμενική Κυβέρνηση ως *«ανωμαλία που δεν μπορεί να παρατείνεται επ΄ άπειρον»,* ζητούσε να μην αναμιγνύεται ο Στρατός στην πολιτική και την οριστική αποδοχή της Αβασίλευτης Δημοκρατίας από το ΛΚ, ή αλλιώς νέο πολιτειακό δημοψήφισμα με υπουργό Εσωτερικών τον Τσαλδάρη ή τον Μεταξά.[2281]

Η κυβέρνηση θορυβήθηκε από την εκ νέου άνοδο του στρατιωτικού παράγοντα αλλά και την απειλητική[2282] εμφάνιση του Βενιζέλου,[2283] που έμοιαζε να επιδιώκει την πτώση της Οικουμενικής με πρόσχημα το αποτακτικό, ώστε να ευνοηθεί μια επανεμφάνισή του στο πολιτικό προσκήνιο. Ο Καφαντάρης είχε πικρή προσωπική εμπειρία από τις επεμβάσεις του Στρατού στο παρελθόν και όχι μόνο δεν βρισκόταν σε επαφή με τους ανώτατους βενιζελικούς αξιωματικούς,[2284] αλλά προσπαθούσε να τους επιβληθεί, γνωρίζοντας ότι με αφορμή το αποτακτικό, εργάζονταν για την πτώση της κυβέρνησης και την επιστροφή του Βενιζέλου. Αν και θεωρητικά ο Βενιζέλος στήριζε τον Καφαντάρη αποκλείοντας την πιθανότητα επανόδου του στην πολιτική, στηλίτευε την καχυποψία Καφαντάρη έναντι των Δημοκρατικών αξιωματικών, ενώ παραδεχόταν ότι η παρουσία του στην Κρήτη

[2275] *Αθηναϊκή, 28.2.1927.*

[2276] Από την απάντηση του Βενιζέλου τεκμαίρεται ότι του προτάθηκε να συνεργήσει για την ανατροπή της Οικουμενικής, βλ. Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 274/16, επιστολή Βενιζέλου προς Κονδύλη, 7 Μαΐου 1927.

[2277] Δηλώσεις Πρωτοσύγκελου στον Τύπο, βλ. *Αθήναι, 8.6.1927· Φως, 9.6.1927.*

[2278] Μαζαράκης – Αινιάν Αλ., ό.π., σ. 343.

[2279] Θάνος Βερέμης, «Το επίμαχο θέμα της επετηρίδας του Στρατού το 1927», *περιοδικό Μνήμων*, *τόμος 4ος,* Αθήνα 1974, σ. 166.

[2280] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 274/26, επιστολή Βενιζέλου προς Καφαντάρη, 25 Μαΐου 1927.

[2281] *Ελεύθερον Βήμα, 31.5.1927*.

[2282] Στις 7 Μαΐου 1927 ο Βενιζέλος διατύπωνε από την Κρήτη την απογοήτευσή του γιατί η Οικουμενική είχε αποτύχει σε όλους τους στόχους που είχε θέσει, βλ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις*, ό.π., σ. 186.

[2283] *Καθημερινή, 1.6.1927.*

[2284] Θάνος Βερέμης, «Οι στρατιωτικοί και ο Γεώργιος Καφαντάρης (1924-1926)», στο: *Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του 1873-1946*, πρακτικά συνεδρίου στο Καρπενήσι, 26, 27, 28 Μαΐου 1988, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1991, σ. 141-151.

δημιουργούσε προβλήματα στον Καφαντάρη αμφισβητώντας την ηγεσία του στους Φιλελεύθερους.[2285]

Προφανώς ο Καφαντάρης ερμήνευε μάλλον σωστά όπως αποδείχθηκε και από την πορεία των γεγονότων, την επαμφοτερίζουσα στάση του Βενιζέλου ως επιβουλή ανατροπής κατά της κυβέρνησης. Για να επιβληθεί στους βενιζελικούς αξιωματικούς η κυβέρνηση χρησιμοποίησε το κύρος του Πλαστήρα που απρόσμενα[2286] στήριξε την Κυβέρνηση με δημόσιες δηλώσεις του, με επιστολή του προς τον Βενιζέλο, ενώ έπεισε όσους αξιωματικούς επηρέαζε να μην αντιδράσουν.[2287] Σε συνεννόηση με τον Πλαστήρα η κυβέρνηση όρισε ως Φρούραρχο Αθηνών τον Ιωάννη Τσαγγαρίδη, επικεφαλής μικτού αποσπάσματος ανεξάρτητου από το Α΄ Σώμα Στρατού που ήλεγχαν οι επίδοξοι κινηματίες.[2288] Ανάμεσα στα άλλα μέτρα που πήρε, ο Τσαγγαρίδης εγκατέστησε μια μονάδα στρατού στον περίβολο των Παλαιών Ανακτόρων, έτοιμη για επέμβαση υπέρ της Κυβέρνησης ανά πάσα στιγμή. Οι συνομωτούντες αξιωματικοί αποθαρρύνθηκαν από όλες αυτές τις εξελίξεις και η κυβέρνηση επέδειξε πυγμή αντικαθιστώντας τους βασικούς φατριαστές Σπαή,[2289] Μανέτα και Πρωτοσύγκελο.

Παρά την απομάκρυνσή τους, οι τρεις αξιωματικοί δεν σταμάτησαν να φατριάζουν κατά της κυβέρνησης, ενώ ο Πρωτοσύγκελος ως τέως αρχηγός της δήλωσε δημοσίως ότι η Φρουρά της Αθήνας αλλά και των υπολοίπων φρουρών στις επαρχίες δεν θα επέτρεπαν την επιστροφή των αποτάκτων.[2290] Η εκ νέου άνοδος του στρατιωτικού παράγοντα επιτάχυνε[2291] την τελική διαρρύθμιση του ζητήματος που έγινε με την υποχώρηση των αντιβενιζελικών κομμάτων, που τελικά δέχθηκαν να συμπληρωθεί ο κατάλογος όσων επανέρχονταν με μόλις 16 αντιβενιζελικούς αξιωματικούς ακόμη. Την άμεση λύση του ζητήματος προώθησε ο Μεταξάς και την αποδέχθηκε σιωπηρά ο Τσαλδάρης καθώς καταλάβαινε ότι ήταν το μέγιστο που θα μπορούσε να αποσπάσει ο αντιβενιζελισμός από την αντίπαλη παράταξη ενώ ένα κίνημα των βενιζελικών αξιωματικών που αντιδρούσαν ήταν επί θύραις. Ο Τσαλδάρης πρότεινε να δημοσιευτούν οι πίνακες όπως έχουν αλλά να υπάρχει η δυνατότητα να αναθεωρηθούν, όμως αυτό απλώς θα διαιώνιζε το ζήτημα εις βάρος της Κυβέρνησης. Ο Μεταξάς πήρε την πρωτοβουλία και επέβαλλε την άμεση συμπλήρωση των πινάκων και την δημοσίευσή τους χωρίς αλλαγές και εκκρεμότητες. [2292]

[2285] Επιστολή του Βενιζέλου προς τον Καφαντάρη σχετικά με τη στάση του Βενιζέλου απέναντι στην Οικουμενική Κυβέρνηση βλ. Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 274/54, επιστολή Βενιζέλου προς Καφαντάρη, 23 Αυγούστου 1927.

[2286] Φαίνεται ότι είχε εξασφαλίσει μέσω της μεσιτείας του Γ. Παπανδρέου στον Καφαντάρη, να οριστεί Αρχηγός ΓΕΣ, βλ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του Στρατού*, ό.π., σ.191. Επίσης ίσως την στάση του υπαγόρευσε ο προσωπικός ανταγωνισμός του με τον Οθωναίο, βλ. Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 327/33, επιστολή Πλαστήρα προς Βενιζέλο, 14 Αυγούστου 1926.

[2287] Στο ίδιο.

[2288] Ιωάννης Τσαγγαρίδης, *Το ημερολόγιο ενός στρατηγού*, επιμέλεια Κ. Δαφνής, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1987, σ. 100-105.

[2289] *ΣΚΡΙΠ, 1.6.1927.*

[2290] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 357/23, *Δήλωση του τέως φρούραρχου Αθηνών Αχιλ. Πρωτοσύγκελου σχετικά με το ζήτημα της επαναφοράς των αποτάκτων, όπως δημοσιεύτηκε στο Ελεύθερον Βήμα*.

[2291] *Καθημερινή, 1.6.1927.*

[2292] *«Ωθώ προς ταχείαν απόφασιν. Έστω και Δημοψήφισμα αλλά ταχεία δημοσίευσις πινάκων»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 31ης Μαΐου 1927, σ. 524.

Άλλος παράγοντας που πιθανά να έπεισε τον Τσαλδάρη να συμβιβαστεί ήταν η επανεμφάνιση του Βενιζέλου στο πολιτικό προσκήνιο από την Χαλέπα,[2293] που προφανώς υπονόμευε ευθέως την ισχύ των βενιζελικών πολιτικών αρχηγών, αναμόχλευε τα διχαστικά πάθη και αποτελούσε ένα δυνητικά ισχυρό πολιτικό αντίπαλο για τους αντιβενιζελικούς.[2294] Σε επιστολή του προς τον Ιωάννη Τσιριμώκο, ο Βενιζέλος αμφισβητούσε ευθέως την ικανότητα της Οικουμενικής να φέρει εις πέρας το έργο που είχε αναλάβει, αποτυχία που θα οδηγούσε σε στρατιωτικό κίνημα καθώς δεν υπήρχε πολιτική εναλλακτική.[2295] Σε άλλη επιστολή του στον Κονδύλη, ο Βενιζέλος δήλωνε απογοητευμένος από την απόδοση της Οικουμενικής ως τότε, δηλώνοντας όμως και αντίθετος στην ανατροπή της.[2296] Πάντως είναι αναμφίβολο ότι η στάση του Βενιζέλου τον είχε εκθέσει στον Καφαντάρη, στον οποίο απέστειλε μια απολογητική επιστολή για τις ενέργειές του στην Κρήτη, επαναλαμβάνοντας τη στήριξή του προς το πρόσωπό του.[2297]

Με την ρύθμιση του αποτακτικού επανήλθαν μερικοί από τους ικανότερους αλλά συνάμα φανατικότερους αντιβενιζελικούς αξιωματικούς (Αλ. Παπάγος, Γ. Κοσμάς, Π. Δεμέστιχας, Γ. Κετσέας, Κ. Πλατής, Ι. Πιτσίκας, Β. Βραχνός, Γ. Τσολάκογλου), οι οποίοι διεσπάρησαν σε παραμεθόριες μικρές μονάδες από τους βενιζελικούς προϊσταμένους τους, ώστε να μην μπορούν να επηρεάσουν τις εξελίξεις.[2298] Η υποδοχή των επανελθόντων αποτάκτων από τους βενιζελικούς συναδέλφους τους ήταν περιφρονητική, ενώ δόθηκαν αθρόες προαγωγές σε πολλούς βενιζελικούς αξιωματικούς ώστε να μην είναι κατώτεροι στην ιεραρχία από τους επανελθόντες.[2299] Είναι πάντως γεγονός ότι όσοι απότακτοι επανήλθαν βυσσοδομούσαν εναντίον της Αβασίλευτης Δημοκρατίας[2300] και των βενιζελικών συναδέλφων τους, αποτελώντας μια κλειστή ομάδα, σαφώς αποδυναμωμένη αλλά και πιθανή εστία πολιτικής αναταραχής για το μέλλον.[2301] Από την άλλη πρέπει να σημειωθεί ότι οι αξιωματικοί που επανήλθαν αποτέλεσαν την ανώτατη ηγεσία του ελληνικού Στρατού κατά τον Ελληνοϊταλικό πόλεμο.

Η τελική ρύθμιση του αποτακτικού άφησε πολλούς αντιβενιζελικούς αξιωματικούς εκτός του Στρατού, έγινε ευμενώς δεκτή από τον βενιζελικό Τύπο[2302] και δυσαρέστησε σφοδρά τον αντιβενιζελισμό συνολικά.[2303] Ο αντιβενιζελικός Τύπος καταφέρθηκε με βαρύτατες εκφράσεις κατά της συμφωνίας χαρακτηρίζοντάς την εμπαιγμό της νοημοσύνης του ελληνικού λαού, ενώ η *Αθηναϊκή* καλούσε τους αποτάκτους να βγουν με τα πιστόλια στον

[2293] *ΣΚΡΙΠ, 30.5.1927.*

[2294] Επιστολή Τσαλδάρη σε Ζαΐμη 1ης Ιουνίου 1926, βλ. Βούρος, ό.π., σ. 112· *Φως*, *18.4.1927*, όπου δηλώσεις Τσαλδάρη για επιστροφή Βενιζέλου στο πολιτικό προσκήνιο.

[2295] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 328/47, επιστολή Βενιζέλου προς Ι. Τσιριμώκο, 21 Μαΐου 1927. Προφανώς η εναλλακτική ήταν ο ίδιος, αλλά στην επιστολή απέκλειε την επιστροφή του στην κεντρική πολιτική σκηνή με ιδιόχειρη υπογράμμιση στη σχετική αναφορά.

[2296] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 274/16, επιστολή Βενιζέλου προς Κονδύλη, 7 Μαΐου 1927.

[2297] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 274/43, επιστολή Βενιζέλου προς Καφαντάρη, 2 Ιουνίου 1927.

[2298] Φερεντίνος, *τόμος 3ος*, ό.π., σ. 595.

[2299] Φεσσόπουλος, ό.π., σ. 163-164.

[2300] Υπόμνημα των Προσφυγικών Οργανώσεων του νομού Δράμας προς τον Κονδύλη, σχετικά με την δραστηριότητα των αντιβενιζελικών πολιτών και αξιωματικών στην επαρχία τους μετά την εκ νέου ανάμειξη του Βενιζέλου στην πολιτική, βλ. Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 357/51, *υπόμνημα των Προσφυγικών Οργανώσεων του νομού Δράμας προς τον Κονδύλη Μάϊος 1928*.

[2301] Σαράφης, ό.π., σ. 286.

[2302] Μούκα, ό.π., σ. 47-48.

[2303] *Αθηναϊκή, 20.7.1927*, άρθρο: «Προς του αποτάκτους».

δρόμο.[2304] Η τελική λύση δεν ικανοποίησε τους αδιαλλάκτους εντός της κοινοβουλευτικής ομάδας των Λαϊκών που σε συνεχείς συναντήσεις τους με τον Τσαλδάρη ζητούσαν την αποχώρηση του κόμματος από την κυβέρνηση.[2305]Αλλά και εντός των Ελευθεροφρόνων σημειώνονταν αρνητικές αντιδράσεις για την συμφωνία που θεωρήθηκε ετεροβαρής εις βάρος του αντιβενιζελισμού. Ο Μεταξάς έλαβε ειδήσεις από τη Θεσσαλονίκη ότι η εκεί κομματική επιτροπή δεν συμφωνεί με τις θέσεις του. Ο ίδιος αντιλαμβανόταν ότι το κόμμα του βρισκόταν σε πλήρη διάσταση με τον ίδιο,[2306] αλλά και προβληματιζόταν καθώς ο Τύπος δεν πρόβαλλε τη σημασία της συμβολής του στην επίλυση όλων των διαδοχικών κρίσεων της Οικουμενικής και ακόμα περισσότερο στο αποτακτικό.[2307] Επίσης διαισθανόταν μια μεταστροφή της κοινής γνώμης εναντίον του.[2308] Ο συμβιβαστικός ρόλος του Μεταξά δεν είχε εκτιμηθεί ιδιαίτερα από πολλούς αντιβενιζελικούς όπως ο Δημήτριος Μάξιμος που θεωρούσε ότι η στάση του ευνοούσε τους βενιζελικούς.[2309]

2. Η εσωκομματική αντίθεση των αντιβενιζελικών κομμάτων στην Οικουμενική Κυβέρνηση

Ο ανταγωνισμός μεταξύ των δύο αντιβενιζελικών κομμάτων σε όλη αυτή την περίοδο κορυφώθηκε το καλοκαίρι του 1927 μετά τη ρύθμιση του αποτακτικού την οποία οι Ελευθερόφρονες προσπάθησαν να καρπωθούν ως επιτυχία τους λόγω της συμμετοχής Μεταξά στις διαπραγματεύσεις.[2310] Η *Καθημερινή* αντεπιτέθηκε κατηγορώντας τον Μεταξά για την υποστήριξη που παρείχε στους βενιζελικούς για όλα τα ζητήματα που ανέκυψαν στην Οικουμενική, ενώ κατηγόρησε τους Ελευθερόφρονες ότι ουδέποτε στήριξαν τον αντιβενιζελισμό στις επιδιώξεις του, παρά τα όσα υποστηρίζουν.[2311] Η *Πολιτεία* απάντησε κατηγορώντας το ΛΚ για παρελθοντολογία που δεν επιτρέπει στη χώρα να προχωρήσει μπροστά. Η *Καθημερινή* σήκωσε το γάντι κατηγορώντας τους Ελευθερόφρονες ότι απεμπόλησαν όλες τις (αντιβενιζελικές) αρχές τους για να ανεβούν στην εξουσία.[2312]

Οι αντικυβερνητικές επιθέσεις των Λαϊκών επί παντός επιστητού και σε οποιαδήποτε λεπτομέρεια της ψήφισης του Συντάγματος είχαν εκνευρίσει τους βενιζελικούς. Ο Παπαναστασίου στηλίτευσε τη μέθοδο ως *«παλαιοκομματική»,* αλλά και οι υπόλοιποι πολιτικοί αρχηγοί έδειχναν ενοχλημένοι από την πίεση των Λαϊκών εναντίον μιας κυβέρνησης που συμμετείχαν και οι ίδιοι. Και σε κάποια σημεία της κριτικής του, αναμφίβολα το Λαϊκό Κόμμα υπερέβαλλε. Για παράδειγμα το ΛΚ είχε ως σημαία του την περικοπή κρατικών δαπανών, αλλά την ίδια στιγμή ο Τσαλδάρης αρνιόταν να διαλύσει τις κοστοβόρες γενικές διοικήσεις των περιφερειών και προωθούσε την ενίσχυση των νομαρχιών με κρατικούς πόρους.[2313]

[2304] Μούκα, ό.π., σ. 47-48.
[2305] *Αθήναι, 9.6.1927.*
[2306] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 26ης Μαΐου 1927, σ. 523.
[2307] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 4ης Ιουνίου 1927, σ. 527.
[2308] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 8ης Ιουνίου 1927, σ. 527.
[2309] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Δ. Μάξιμου προς Στρέιτ, 25 Μαΐου 1927.
[2310] *Πολιτεία, 6.6.1927,* άρθρο: «Ενώπιον της Ιστορίας».
[2311] *Καθημερινή, 7.6.1927*, άρθρο: «Το Ηράκλειον Έργον».
[2312] *Καθημερινή, 11.6.1927.*
[2313] *Πρωΐα, 10.1.1927.*

Καθώς το γόητρο της Οικουμενικής Κυβέρνησης υποχωρούσε λόγω της μεγάλης καθυστέρησης με την οποία λάμβανε και υλοποιούσε τις αποφάσεις της, μεγάλωνε και η δυσαρέσκεια των βουλευτών των Λαϊκών εναντίον της.[2314] Σε συνεχείς συσκέψεις στις οποίες λάμβανε μέρος και ο Τσαλδάρης, άλλοτε ζητούσαν την επίσπευση του κυβερνητικού έργου με άμεση λύση στο κρίσιμο ζήτημα του αποτακτικού, άλλοτε διαμαρτύρονταν για την αποτυχία σύνταξης προϋπολογισμού μετά από πέντε μήνες διακυβέρνησης,[2315] άλλοτε τη διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη νέων εκλογών. Το σημαντικό όμως είναι ότι τις ίδιες απόψεις εξέφραζαν ιδιαιτέρως και βουλευτές των Ελευθεροφρόνων[2316] σε σαφή αντίθεση με την επίσημη γραμμή του κόμματος, καθώς πιέζονταν από το εκλογικό τους ακροατήριο.

Σε όλη αυτή τη δύσκολη περίοδο, ο Τσαλδάρης ως ηγέτης των μετριοπαθών εντός του ΛΚ, προσπάθησε εναγωνίως να τηρήσει ισορροπίες μεταξύ των στελεχών του, των κυβερνητικών εταίρων και κυρίως με τον Μεταξά. Η πρόθεσή του ήταν να παρατείνει όσο το δυνατόν περισσότερο την παραμονή των Λαϊκών στη κυβέρνηση ώστε να επηρεάσει την ρύθμιση ζωτικών ζητημάτων για τον αντιβενιζελισμό και να μην αφήσει τον Μεταξά να καρπωθεί μόνος του τυχόν πολιτικά κέρδη από την διευθέτησή τους,[2317] αλλά από την άλλη να κρατήσει ενωμένο το κόμμα του και να διατηρήσει τους αδιάλλακτους στη δύναμή του. Επίσης, όπως είχε διαμορφωθεί το πολιτικό σκηνικό ειδικά τους πρώτους μήνες του 1927, ακόμη και οι αδιάλλακτοι αντιβενιζελικοί παραδέχονταν ότι σε περίπτωση πρόωρης αποχώρησης των αντιβενιζελικών κομμάτων από την κυβέρνηση θα οδηγούσε την χώρα σε ακυβερνησία[2318] και πιθανά σε μια νέα αντικοινοβουλευτική επέμβαση του Στρατού με επικεφαλής τον Κονδύλη. Από την άλλη, οι συνεχείς συσκέψεις των στελεχών των Λαϊκών σε όλη την περίοδο και οι αντεγκλήσεις που σημειώνονταν σε αυτές, αποδεικνύουν ότι ο Τσαλδάρης δεν ήταν ο απόλυτος κυρίαρχος στο κόμμα, αλλά όφειλε να λαμβάνει υπόψιν του και τις θέσεις των υπολοίπων ισχυρών κομματαρχών, πριν χαράξει την πολιτική του κόμματος. Άλλωστε αυτό αποδεικνύεται και σημειολογικά καθώς ο Τύπος πολύ συχνά τον ανέφερε ως *«διευθύνοντα της εργασίες»* του ΛΚ και όχι ως πολιτικό αρχηγό.

Από την άλλη ο Μεταξάς και οι Ελευθερόφρονες είχαν ως βασική τους επιδίωξη τη στήριξη με κάθε πολιτικό κόστος της Οικουμενικής Κυβέρνησης, όπου το ειδικό πολιτικό τους βάρος ως γεφυροποιών μεταξύ των άκρων ήταν μεγάλο. Σε όλες τις κυβερνητικές κρίσεις που προκύπταν λόγω των αξιώσεων των Λαϊκών, ο Μεταξάς προσπαθούσε να γεφυρώσει το χάσμα κάνοντας συμβιβαστικές προτάσεις ώστε να μείνει αρραγής η κυβέρνηση και να μην αποχωρήσουν οι Λαϊκοί. Και αυτό γιατί αν αποχωρούσαν, η θέση των Ελευθεροφρόνων θα ήταν δύσκολη, αφού η παραμονή στη Κυβέρνηση θα συνεπαγόταν μεγάλο πολιτικό κόστος. Σε όλες τις διενέξεις που προέκυψαν, ο Μεταξάς επέδειξε πρακτικό πνεύμα και εφευρετικότητα στην διευθέτησή τους, όμως αυτό σαφώς άμβλυνε το αντιβενιζελικό ιδεολογικό στίγμα του κόμματός του.[2319] Έτσι, σταδιακά η συμβιβαστική πολιτική του Μεταξά δημιουργούσε ρήγματα και εντός του κόμματός του καθώς οι βουλευτές του

[2314] *ΣΚΡΙΠ, 3.4.1927.*
[2315] *Βραδυνή, 3.4.1927.*
[2316] *Βραδυνή, 2.4.1927.*
[2317] *Καθημερινή, 8.3.1927*, άρθρο: «Η Οικουμενική».
[2318] *ΣΚΡΙΠ, 30.1.1927.*
[2319] Αλ. Μαζαράκης – Αινιάν., ό.π., σ. 346.

επηρεαζόμενοι από την αντιβενιζελική κοινή γνώμη, του ζητούσαν να ακολουθεί σκληρότερη γραμμή έναντι των βενιζελικών. Σε σύσκεψη των βουλευτών των Ελευθεροφρόνων στις 8 Απριλίου με αφορμή το αποτακτικό, 8 βουλευτές (Βελέντζας, Καλκάνης, Παπαπαράσχος, Δαρβέρης, Πολυζωγόπουλος, Βαρβιτσιώτης, Κολυβάς και Γιαννόπουλος) ζήτησαν από τον Μεταξά να αποχωρήσουν οι Ελευθερόφρονες από την κυβέρνηση, 3 δήλωσαν δυσαρεστημένοι και μόνο 6 ανεπιφύλακτα υπέρ της παραμονής στη κυβέρνηση.[2320]

3. Η τελική αποχώρηση του ΛΚ από την Οικουμενική Κυβέρνηση (Ιούνιος – Αύγουστος 1927)

Η κοινωνία στο σύνολό της, ακόμη και όσοι αντιμετώπισαν εχθρικά τον σχηματισμό της Οικουμενικής, θεωρούσαν ότι μια τόσο ισχυρή κυβέρνηση θα έλυνε αμέσως και με επιτυχία, όλα τα εκκρεμή ζητήματα του Κράτους. Επίσης ένα μεγάλο τμήμα της κοινής γνώμης δεν είχε πλήρη εικόνα της κακής κατάστασης των δημοσιονομικών μεγεθών της χώρας, της κακής διεθνούς της θέσης και των πολύπλοκων χειρισμών που απαιτούνταν για την αποκατάσταση μιας στοιχειώδους ισορροπίας σε αυτούς τους τομείς. Πολλοί άλλοι περίμεναν ότι όλα θα διορθώνονταν από την Οικουμενική με ένα σχεδόν μαγικό τρόπο, χωρίς να επιβληθούν πρόσθετα φορολογικά βάρη στον λαό.[2321] Η άμεση διάψευση όλων αυτών των υπερβολικών προσδοκιών το πρώτο εξάμηνο του 1927 μείωσε αρκετά την δημοφιλία της Οικουμενικής και των κομμάτων που την απάρτιζαν. Όπως γλαφυρά έγραφε ο Γιώργος Θεοτοκάς: *«...η κυβέρνηση συνασπισμού από την φύση της, είτε ήταν ανίκανη να πάρει γενναίες πρωτοβουλίες, και να επιβάλλει ριζικές λύσεις στα οικονομικά και κρατικά ζητήματα, που παραλύανε την ζωή του τόπου. Ούτε την ξεκουρδισμένη μηχανή της διοίκησης μπορούσε να φρεσκάρει και να ξανακουρδίσει, ούτε τον στρατό να καθαρίσει από τα ταραχοποιά στοιχεία του, ούτε αληθινές οικονομίες να πραγματοποιήσει και να ισοσκελίσει τον προϋπολογισμό...»*.[2322]

Όπως έχει αναλυθεί ως τώρα, από τους πρώτους μήνες θητείας της Οικουμενική Κυβέρνησης είχε προδιαγραφεί η αποχώρηση του ΛΚ από τις τάξεις της, το μοναδικό ερώτημα ήταν πότε θα γινόταν αυτό και λόγω ποιας αφορμής. Καταλύτης για τη συμπεριφορά των βουλευτών και των δύο κομμάτων του αντιβενιζελισμού έναντι της Οικουμενικής Κυβέρνησης υπήρξε η πίεση που άσκησαν οι αδιάλλακτοι μέσω του Τύπου. Δεκάδες ήταν τα δημοσιεύματα στον αδιάλλακτο και μη αντιβενιζελικό Τύπο που καταδίκαζαν απερίφραστα όλους τους συμβιβασμούς των ηγετών του αντιβενιζελισμού.[2323] Με συνεχή πύρινα πρωτοσέλιδα στο πρώτο εξάμηνο του 1927 ο αδιάλλακτος αντιβενιζελικός Τύπος παρουσίαζε την Οικουμενική Κυβέρνηση ως ανίκανη να διαχειριστεί τα κοινά, ως αιχμάλωτη των βενιζελικών στρατιωτικών παραγόντων, ενώ οι δύο ηγέτες του αντιβενιζελισμού παρουσιάζονταν ως άβουλοι ανάξιοι εκπρόσωποι της παράταξής τους που νόθευσαν την ιδεολογία του και καταρράκωσαν το ηθικό του.[2324] Επίσης δημοσιεύματα ήδη

[2320] *Καθημερινή, 8.4.1927· Φως, 8.4.1927.*

[2321] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 12ης Απριλίου 1927, όπου αγόρευση Καφαντάρη.

[2322] Θεοτοκάς, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 27.

[2323] *Αθηναϊκή, 23.1.1927.*

[2324] Ενδεικτικά, *Αθηναϊκή, 1.2.1927*, άρθρο: «*Αν ο λαός είχε ηγέτας…*»· *Καθημερινή 27.2.1927*, άρθρο: «Άχρηστος και εφθαρμένος».

από τον Φεβρουάριο διακινούσαν τη φήμη ότι σχεδιαζόταν η διάσπαση του ΛΚ με αποχώρηση βουλευτών του και ίδρυση νέου αδιάλλακτου πόλου, ενώ σύμφωνα με δημοσιογραφικούς κύκλους η διάσπαση των Ελευθεροφρόνων ήταν απλά θέμα χρόνου.[2325]

Ήδη στις αρχές Μαΐου οι βουλευτές των Λαϊκών είχαν εκφράσει αντιρρήσεις για την μελετώμενη αύξηση της φορολογίας που πάντως για το Υπουργικό Συμβούλιο έμοιαζε αναπόφευκτη, αν ήθελε το Κράτος να ανταπεξέλθει στις υποχρεώσεις του.[2326] Ο πολιτευτής Κυκλάδων του ΛΚ Π. Πρωτοπαπαδάκης ζητούσε δημοσίως την παραίτηση Τσαλδάρη λόγω της εφεκτικής στάσης που επεδείκνυε απέναντι στους βενιζελικούς.[2327] Ο Τσαλδάρης προσπαθούσε να διατηρήσει και τη συνοχή του κόμματός του και την Οικουμενική Κυβέρνηση αλώβητη,[2328] αλλά οι επιδιώξεις αυτές ήταν αντιφατικές και ο χρόνος μετρούσε αντίστροφα για την τελική του επιλογή μεταξύ των δύο.[2329] Πάντως στις 9 Απριλίου 1927 η κυβέρνηση κατέγραψε την πρώτη μεγάλη της επιτυχία καθώς υπεγράφη η πολυπόθητη ρύθμιση των αγγλικών πολεμικών χρεών, με σοβαρές υποχωρήσεις από την αγγλική πλευρά και με υποσχέσεις ότι το αγγλικό Θησαυροφυλάκιο θα στήριζε τις ελληνικές προσπάθειες για σύναψη ενός νέου δανείου.[2330]

Σε κυβερνητική σύσκεψη ο Τσαλδάρης εξέφρασε την δυσφορία του για την παράταση όλων των εκκρεμών κυβερνητικών ζητημάτων, ζητώντας την άμεση διευθέτησή τους εν είδι τελεσιγράφου.[2331] Η *Καθημερινή* με συνεχή δημοσιεύματα επέκρινε έντονα τις καθυστερήσεις,[2332] την αβουλία και την αναποτελεσματικότητα της κυβέρνησης χρεώνοντας όλες τις αποτυχίες της στους βενιζελικούς πολιτικούς αρχηγούς.[2333] Αλλά και οι βενιζελικοί πολιτικοί αρχηγοί είχαν αρχίσει να εμφανίζουν σημάδια κόπωσης από τις συνεχείς απαιτήσεις και παλινωδίες των Λαϊκών[2334] και τα πρώτα αρνητικά δημοσιεύματα ήδη είχαν κάνει την εμφάνισή τους στις εφημερίδες που τους στήριζαν.[2335] Αν και οι συνάδελφοί του τον θεωρούσαν έντιμο συνομιλητή, πολλοί θεωρούσαν ότι ο Τσαλδάρης εμφανιζόταν αναποφάσιστος και δεν είχε την απαραίτητη θέληση για να επιβάλλει τις θέσεις του.[2336] Ουσιαστικά και οι δύο πλευρές έπαιζαν με τον χρόνο: ο Τσαλδάρης επιζητούσε την διευθέτηση του αποτακτικού πριν αποχωρήσει, οι βενιζελικοί να παραμείνει αρραγής η Οικουμενική ώστε να εξασφαλιστεί το δάνειο μέσω της Κ.Τ.Ε. τον προσεχή Ιούλιο.[2337]

Η κυβέρνηση διεξήγαγε μια σειρά από δύσκολες τεχνικές διαπραγματεύσεις με την Κ.Τ.Ε. για την σταθεροποίηση της ελληνικής οικονομίας. Βασικά προαπαιτούμενα της σταθεροποίησης αυτής που έθεσε η Κ.Τ.Ε. και ο Γάλλος οικονομολόγος Avenol που

[2325] *Αθηναϊκή, 13.2.1927.*
[2326] *Καθημερινή, 13.5.1927.*
[2327] *ΣΚΡΙΠ, 22.5.1927.*
[2328] *Βραδυνή, 29.5.1927.*
[2329] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Δ. Μάξιμου προς Στρέιτ, 25 Μαΐου 1927.
[2330] Αναστασίου, ό.π., σ. 179.
[2331] *Καθημερινή, 4.5.1927.*
[2332] *Καθημερινή, 8–10.5.1927*, όπου τρία άρθρα κατά της οικονομικής πολιτικής Καφαντάρη.
[2333] *Καθημερινή, 11.5.1927*, άρθρο: «Η επιτίμησις».
[2334] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 329/43, επιστολή Καφαντάρη προς Βενιζέλο, 18 Αυγούστου 1927.
[2335] *Καθημερινή*, *7.5.1927*, άρθρο: «Ο Όφις».
[2336] Μαζαράκης – Αινιάν Αλ., ό.π., σ. 346.
[2337] *Καθημερινή, 22.5.1927.*

επισκέφτηκε την Ελλάδα ως εκπρόσωπός της στις 16 Απριλίου 1927,[2338] ήταν ο ισοσκελισμός του προϋπολογισμού[2339] και η μεταβολή της Εθνικής Τράπεζας σε ανεξάρτητη εκδοτική τράπεζα που θα ρύθμιζε την κρατική νομισματική πολιτική ανεξάρτητα από την εκάστοτε κυβέρνηση, αλλά δεν θα είχε εμπορικές δραστηριότητες. Σύμφωνα με την έκθεση της επιτροπής των εμπειρογνωμόνων που επισκέφθηκαν την Ελλάδα υπό τον Avenol, ήταν αδιανόητο καθώς συχνά η Εθνική τράπεζα προέβαινε σε εκτύπωση χαρτονομίσματος προς εκπλήρωση εμπορικών δραστηριοτήτων, ενώ σύμφωνα με τα διεθνή πρότυπα η εκδοτική τράπεζα ρύθμιζε την κρατική νομισματική πολιτική χωρίς να συμμετέχει σε εμπορικές δραστηριότητες.[2340] Στην υπόδειξη αυτή αντέδρασε έντονα τόσο ο διοικητής της Ε.Τ.Ε. Αλέξανδρος Διομήδης,[2341] όσο και η κυβέρνηση που προέβλεπε ότι η ελληνική Οικονομία θα αποδυναμωνόταν από τους μελετώμενους περιορισμούς στην εμπορική τραπεζική δραστηριότητα της ΕΤΕ.[2342] Στις αρχές Ιουνίου δημοσιεύτηκε ο προϋπολογισμός του Κράτους που παρουσίαζε ένα μικρό έλλειμμα, ταυτόχρονα προέβλεπε μια σειρά από νέους φόρους σε όλα τα είδη πρώτης ανάγκης, προοπτική που εξόργισε τους αδιαλλάκτους[2343] και το ΛΚ.[2344] Στην εξάωρη εισηγητική αγόρευσή του, ο Καφαντάρης στηλίτευσε την τακτική όλων των κυβερνήσεων μετά το 1924, με εξαίρεση αυτή του Μιχαλακόπουλου, που συσσώρευαν μόνο ελλείματα τα οποία απέκρυπταν επιτηδείως.[2345]

Η κυβερνητική αντιπροσωπεία με τους Καφαντάρη και Μιχαλακόπουλο βρισκόταν στη Γενεύη όλο τον Ιούλιο του 1927 διεξάγοντας διαπραγματεύσεις με ιθύνοντες της Κ.Τ.Ε. ώστε να εξασφαλιστεί ένα νέο δάνειο και να σταθεροποιηθεί η δραχμή, έχοντας στις αποσκευές της έναν ισορροπημένο προϋπολογισμό αλλά και την συμφιλίωση του πολιτικού κόσμου της χώρας που άφησε άριστες εντυπώσεις στους τεχνοκράτες της Κ.Τ.Ε..[2346] Στην Ελλάδα όμως, η πλειοψηφία των βουλευτών του ΛΚ είχε πλέον φτάσει στα όρια της απειλώντας ευθέως τον Τσαλδάρη με καθαίρεση λόγω των συμβιβαστικών του διαθέσεων έναντι του βενιζελισμού.[2347] Την οργή των στελεχών του ΛΚ αύξαναν οι φήμες ότι η κυβερνητική αντιπροσωπεία με επικεφαλής τον Καφαντάρη για να εξασφαλίσει τον απρόσκοπτο δανεισμό της χώρας προέβαινε σε παραχωρήσεις αποδεχόμενη διεθνή εποπτεία στα οικονομικά της.[2348] Επίσης, το θέαμα της μετάβασης των βενιζελικών πολιτικών

[2338] Καθώς η ελληνική κυβέρνηση παραδεχόταν ότι δεν μπορούσε να δώσει αξιόπιστα στοιχεία για τα οικονομικά μεγέθη της Χώρας, ήρθε στην Αθήνα κλιμάκιο της Κ.Τ.Ε. υπό τον αναπληρωτή Γενικό Γραμματέα της Josef Avenol με αποστολή την μελέτη και την κατανόηση της κατάστασης της ελληνικής Οικονομίας, αλλά και των προοπτικών της, βλ. Αναστασίου, ό.π., σ. 191-193.

[2339] Ο ισοσκελισμός του Κρατικού Προϋπολογισμού αποτέλεσε ένα ζητούμενο των οικονομολόγων του Μεσοπολέμου και είχε θεωρηθεί ως προαπαιτούμενο για κάθε Οικονομία που ήθελε να εισέλθει σε ενάρετο κύκλο λειτουργίας και ανάπτυξης, βλ. Ψαλιδόπουλος, *Η κρίση του 1929*, ό.π., σ. 61-62.

[2340] Ηλίας Βενέζης, *Χρονικόν της Τραπέζης της Ελλάδος*, Αθήνα 1955, σ. 20-21.

[2341] Παντελάκης, *Αλέξανδρος Διομήδης*, ό.π., σ. 267-277.

[2342] Όλγα Χριστοδουλάκη, «*Η τραπεζική Μεταρρύθμιση και η ίδρυση της τράπεζας της Ελλάδος»,* στο*: Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα – Μεσοπόλεμος 1922-1940, τόμος Β1΄*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2000, σ. 253-260.

[2343] *ΣΚΡΙΠ, 8.9.1927*, άρθρο: «Κατά του φορολογικού θηρίου»· *Αθηναϊκή, 3.6.1927.* Η *Αθηναϊκή* απειλούσε με αγχόνη τους εμπνευστές των φόρων που θα μετέτρεπαν τους Έλληνες σε αγέλη άθλιων ειλώτων.

[2344] *Καθημερινή, 4.6.1927.*

[2345] Αρετή Τούντα–Φεργάδη, *Η δανειακή ελληνική εξωτερική πολιτική (η περίπτωση του δεύτερου προσφυγικού δανείου 1926-1928)*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2009, σ. 184.

[2346] Στο ίδιο.

[2347] *Αθηναϊκή, 7.7.1927.*

[2348] Συνέβαινε ακριβώς το αντίθετο: Ο Καφαντάρης είχε απορρίψει κάθε πιθανότητα διεθνούς ελέγχου στα οικονομικά της Ελλάδας και η Κ.Τ.Ε. το είχε αποδεχθεί. Χριστοδουλάκη, ό.π., σ. 255-6· Τούντα–Φεργάδη, *Η δανειακή*, ό.π., σ. 173-174.

αρχηγών στο εξωτερικό ως εκπρόσωποι συνολικά της Ελλάδας παρόξυνε τους φανατικούς αντιβενιζελικούς τόσο σε συμβολικό όσο και σε ουσιαστικό επίπεδο.[2349]

Αλλά ακόμη και η προοπτική του δανεισμού δεχόταν πυρά από τους Λαϊκούς που υποστήριζαν ότι οι υποχρεώσεις που απορρέαν από αυτά θα υποδούλωναν τη χώρα,[2350] ενώ η *Αθηναϊκή* ανακάλυπτε εβραϊκό δάκτυλο πίσω από τις τράπεζες που πρόσφεραν τα δάνεια καλώντας σε βίαιη λαϊκή επανάσταση για να ματαιωθούν τα σχέδια αυτά.[2351] Επίσης ο αντιβενιζελικός Τύπος υποστήριζε τη λύση της δανειοδότησης μέσω μιας σουηδικής εταιρίας που πρότεινε ιδιαίτερα ευνοϊκούς όρους στην ελληνική κυβέρνηση χωρίς να ζητά υπερβολικές εγγυήσεις, παρακάμπτοντας έτσι τις απαιτήσεις της Κ.Τ.Ε. και τους διεθνείς δανειστές της χώρας.[2352] Ο Τσαλδάρης υποστήριξε μάλλον χλιαρά το σενάριο αυτό, καθώς γνώριζε ότι οι συγκεκριμένες προτάσεις δεν ήταν αξιόπιστες, ενώ το βασικό ζητούμενο για τη χώρα δεν ήταν τόσο η δανειοδότηση καθαυτή, όσο η ανόρθωση της αξιοπιστίας της στην Κ.Τ.Ε., στους Συμμάχους της και στις διεθνείς χρηματαγορές.[2353] Οι Ελευθερόφρονες απέρριψαν κατηγορηματικά κάθε σενάριο σύναψης δανείου που δεν θα ήταν υπό την αιγίδα της Κ.Τ.Ε.,[2354] ενώ ο Καφαντάρης με δηλώσεις του εξήγησε γιατί όσο δελεαστικές και αν είναι οι προτάσεις του σουηδικού τραπεζικού ομίλου, είναι πρακτικά αδύνατο για την ελληνική κυβέρνηση να συνάψει ένα τέτοιο δάνειο.[2355]

Η ελληνική αντιπροσωπεία στη Γενεύη κατά γενική ομολογία πέτυχε όλους τους στόχους της, εξασφαλίζοντας ένα ευνοϊκό κλίμα για την Ελλάδα σε διεθνές επίπεδο, ενώ έλαβε έγκριση στις 16 Ιουνίου από την τριμελή επιτροπή για το περίφημο τριμερές δάνειο 9.000.000 λιρών που θα εξυγίαινε οριστικά τα οικονομικά δημοσιονομικά μεγέθη της Ελλάδας.[2356] Η ελληνική παρουσία στη Γενεύη υπήρξε άψογη από όλες τις απόψεις σύμφωνα με τα στελέχη της Κ.Τ.Ε. που εντυπωσιάστηκαν από το επίπεδο ετοιμότητας της ελληνικής αντιπροσωπείας και την πρόοδο που είχε συντελεστεί στην Ελλάδα μέσα σε λίγους μήνες.[2357] Η παρουσία των δύο βενιζελικών ηγετών στη Γενεύη είχε αποσπάσει την συνολική επιδοκιμασία του Διεθνούς Τύπου, ενώ και οι συμφωνίες που είχαν επιτευχθεί χαρακτηρίζοντας ως άκρως επιτυχημένες για την Ελλάδα.[2358] Στις 20 Ιουλίου το Υπουργικό Συμβούλιο εξέδωσε ανακοινωθέν με το οποίο επιδοκίμαζε ανεπιφύλακτα τις ενέργειες και τις διαπραγματεύσεις των Καφαντάρη και Μιχαλακόπουλου στη Γενεύη.[2359] Το ομόφωνο του ανακοινωθέντος που υπονοούσε ότι είχε την έγκριση και των υπουργών που προέρχονταν από τους Λαϊκούς, έφερε το κόμμα τους κοντά στη διάσπαση καθώς μια ομάδα τριάντα βουλευτών[2360] υπό τους Τζων Θεοτόκη,[2361] Μιχαήλ Γούδα και Στάη φερόταν ως αποφασισμένη να αποχωρήσει άμεσα από το κόμμα, αρνούμενη να ψηφίσει νέους

[2349] *«Τριγύριζαν στην Ευρώπη ως ανόητοι νεόπλουτοι με δαπάνες του ελληνικού κράτους…»*, βλ. Μούκα, ό.π., σ. 56.
[2350] *Καθημερινή, 18.6.1927.*
[2351] *Αθηναϊκή, 15.7.1927,* άρθρο: «Εν ανάγκη λαϊκή επανάστασις».
[2352] *Αθήναι, 14.6.1927· Αθήναι, 16.6.1927.*
[2353] Αναστασίου, ό.π., σ. 208-210· Τούντα–Φεργάδη, *Η δανειακή*, ό.π., σ. 164-165.
[2354] *Αθήναι, 10.8.1927.*
[2355] *Φως, 23.6.1927.*
[2356] Τούντα–Φεργάδη, *Η δανειακή*, ό.π., σ. 192-194.
[2357] Αναστασίου, ό.π., σ. 200-201.
[2358] Στο ίδιο, σ. 195-197.
[2359] *Βραδυνή, 21.7.1927.*
[2360] *Αθηναϊκή 5.7.1927.*
[2361] *Αθηναϊκή, 25.7.1927.*

φόρους.[2362] Ο αδιάλλακτος αντιβενιζελικός Τύπος απειλούσε ανοιχτά τους Μεταξά και Τσαλδάρη να μην αποδεχθούν τετελεσμένα από τη Γενεύη καθώς θα επωμίζονταν μεγάλες ευθύνες έναντι του λαού.[2363] Ο Τσαλδάρης αντέδρασε σπασμωδικά ζητώντας εξηγήσεις από τον Καφαντάρη για τις διαπραγματεύσεις στη Γενεύη, ενώ ζήτησε επίμονα ενημέρωση για τα δημοσιονομικά στοιχεία του Κράτους,[2364] υπονοώντας ότι δεν θα δεχόταν να στηρίξει φορολογικά νομοσχέδια που δεν θα είχε εγκρίνει προκαταβολικά. Ακολούθησε ένα μακρόσυρτο παρασκήνιο συνεννοήσεων μεταξύ Τσαλδάρη και Καφαντάρη με εκατέρωθεν παρεξηγήσεις και κωλυσιεργίες,[2365] ενώ οι υπόλοιποι πολιτικοί αρχηγοί της Οικουμενικής Κυβέρνησης είχαν αρχίσει να χάνουν την υπομονή τους με τις παλινωδίες του Τσαλδάρη, παρά το γεγονός ότι καταλάβαιναν τη δυσχερή θέση του.

Ο Τσαλδάρης με επιστολή του στον Ζαΐμη εμφάνισε τον εαυτό του μειωμένο από το ανακοινωθέν της 20ής Ιουλίου και την αρνητική στάση του Καφαντάρη να παρέχει τα ζητούμενα οικονομικά στοιχεία αλλά και εξηγήσεις για τις συμφωνίες της Γενεύης. Για τους λόγους αυτούς, ο Τσαλδάρης κήρυξε αποχή από τις εργασίες του Υπουργικού Συμβουλίου μέχρι να ικανοποιηθούν αυτά που ζητούσε.[2366] Ο Καφαντάρης όμως, για να του αφαιρέσει κάθε δικαιολογία, δέχθηκε να παράσχει εξηγήσεις και στοιχεία από μηδενικής βάσης, θεωρώντας το κυβερνητικό ανακοινωθέν της 20ής Ιουλίου, ως μη υπάρχον.[2367] Αυθημερόν στις 1 Αυγούστου 1927 ο Καφαντάρης έστειλε όλα τα έγγραφα που είχε ζητήσει ο Τσαλδάρης, ενημερώνοντας σχετικά και τον Ζαΐμη.[2368]

Ενώ σοβούσε η πολιτική κρίση, είχε καταστεί φανερό ότι οι τέσσερις πολιτικοί αρχηγοί είχαν έρθει ήδη σε συμφωνία για την οικονομική πολιτική του Καφαντάρη και ο Τσαλδάρης είχε βρεθεί εντελώς απομονωμένος.[2369] Σε μυστική συνάντησή του με τον Καφαντάρη, ο Μεταξάς είχε συμφωνήσει σε όλα για την πολιτική της κυβέρνησης και την θέση των Ελευθεροφρόνων σε αυτή αφού αποχωρήσει ο Τσαλδάρης. Και οι δύο πολιτικοί αρχηγοί συμφωνούσαν ότι δεν έπρεπε να προκληθεί ο Τσαλδάρης στο παραμικρό, ώστε να μην βρει βάσιμο πάτημα για να αποχωρήσει.[2370] Με όλες αυτές τις παλινωδίες του, ο Τσαλδάρης έμοιαζε περισσότερο να προσπαθεί να βρει μια κατάλληλη αφορμή[2371] να αποχωρήσει από τη κυβέρνηση, αλλά τα πεπραγμένα του Καφαντάρη στη Γενεύη δεν έμοιαζαν ικανά προς κάτι τέτοιο παρά τους πηχυαίους τίτλους του αντιβενιζελικού Τύπου.[2372] Όπως αποδείχθηκε, ο Καφαντάρης είχε διεξάγει επιτυχημένες διαπραγματεύσεις, ενώ είχε πετύχει όλους τους στόχους της κυβέρνησης. Οι υποχρεώσεις που ανέλαβε ήταν προσπάθεια για ισοσκέλιση του κρατικού προϋπολογισμού, τακτική ενημέρωση της Κ.Τ.Ε. για τα οικονομικά πεπραγμένα για 3 χρόνια και να αποσπάσει το εκδοτικό προνόμιο από την ΕΤΕ.[2373] Ακόμη και στο

[2362] *Βραδυνή, 28.7.1927.* Η διάσπαση είχε κυοφορηθεί από τους προηγούμενους μήνες λόγω της υποτιθέμενης υποχωρητικότητας του Τσαλδάρη έναντι των βενιζελικών κυβερνητικών του εταίρων.
[2363] *Αθηναϊκή, 18.7.1927.*
[2364] *Καθημερινή, 31.7.1927.*
[2365] Βούρος, ό.π., σ. 138-144.
[2366] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α.5, έγγραφο 5/4, επιστολή Ζαΐμη προς Τσαλδάρη, 30 Ιουλίου 1927.
[2367] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α.5, έγγραφο 5/7, επιστολή Ζαΐμη προς Τσαλδάρη, 1 Αυγούστου 1927.
[2368] Στο ίδιο.
[2369] *Καθημερινή, 30.7.1927.*
[2370] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 19ης Ιουλίου 1927, σ. 531.
[2371] *Καθημερινή, 31.7.1927*, άρθρο: «Η αφορμή».
[2372] *Καθημερινή, 29.7.1927.*
[2373] Κούμας, ό.π., σ. 122.

ζήτημα της μεταβολής της Εθνικής Τράπεζας σε αποκλειστικά εκδοτική, η ελληνική αντιπροσωπεία είχε πετύχει η Κ.Τ.Ε. να εγκρίνει το καινοτόμο σχέδιο του Εμμανουήλ Τσουδερού να ιδρυθεί μια νέα τράπεζα που θα λάμβανε μόνο το εκδοτικό προνόμιο και τις αντίστοιχες νομισματικές λειτουργίες από την Ε.Τ.Ε.[2374] Ακόμη και οι αντιρρήσεις των αδιάλλακτων αντιβενιζελικών στους νέους φόρους που σκόπευε να επιβάλλει ο Καφαντάρης, δεν έμοιαζαν ικανές να δικαιολογήσουν την αποχώρηση των Λαϊκών από την Οικουμενική Κυβέρνηση, καθώς δεν παρουσιαζόταν κάποιο εναλλακτικό ρεαλιστικό σχέδιο αντιμετώπισης των ασφυκτικών δημοσιονομικών προβλημάτων του Κράτους.

Καθώς ο Τσαλδάρης απέφευγε να πάρει σαφή θέση για την έγκριση ή μη της οικονομικής πολιτικής Καφαντάρη ακολουθώντας μια παρελκυστική τακτική καθυστερήσεων, είχε εξοργίσει τους αδιαλλάκτους που τα έντυπά τους τον καθύβριζαν.[2375] Επίσης δημιούργησε φυγόκεντρες τάσεις στο κόμμα του, όχι μόνο στους αδιάλλακτους,[2376] αλλά και στους μετριοπαθείς.[2377] Οι αδιάλλακτοι, που είχαν ως άτυπο κοινοβουλευτικό τους εκπρόσωπο των Φώτη Μοσχούλα, σε συνάντησή τους σχεδίαζαν την απόδραση του Πάγκαλου από τις φυλακές και την πολιτική δραστηριοποίηση των συλλόγων τους σε πανελλαδική βάση.[2378]

Την πολυπόθητη διέξοδο στον Τσαλδάρη πρόσφερε ο Δημήτριος Μάξιμος[2379] που επανήλθε από την Ιταλία στις 28 Ιουνίου και οι αντιρρήσεις του τόσο για την ίδρυση την νέας κεντρικής Τράπεζας όσο και για την παραχώρηση των καλυμμάτων σε χρυσό από την Εθνική Τράπεζα στην Τράπεζα της Ελλάδος που έμελλε να ιδρυθεί και να έχει το αποκλειστικό εκδοτικό δικαίωμα χαρτονομίσματος.[2380] Σε αντιστάθμισμα η Εθνική Τράπεζα θα πιστωνόταν με 1,2 δις δρχ. που θα καταβαλλόταν από το κράτος. Σύμφωνα με το σκεπτικό της ηγεσίας του ΛΚ, τα καλύμματα της Εθνικής Τράπεζας είχαν άμεση σχέση εξάρτησης με τους κατόχους των τραπεζογραμματίων και δεν ήταν περιουσία της Τράπεζας, άρα δεν μπορούσε η τελευταία να τα παραχωρήσει.[2381] Σύμφωνα με το ίδιο σκεπτικό, λόγω της παραχώρησης των καλυμμάτων στην Τράπεζα της Ελλάδος που αποκτούσε αποκλειστικά το εκδοτικό δικαίωμα, ο λαός θα επιβαρυνόταν με 1,2 δις δρχ. και τα κέρδη θα τα καρπώνονταν οι μέτοχοι της Εθνικής τράπεζας καθώς θα πολλαπλασιαζόταν η αξία των μετοχών του ιδρύματος. Η λογική της ελληνικής τραπεζικής μεταρρύθμισης, είναι ότι η

[2374] Χριστοδουλάκη, ό.π., σ. 260-261.

[2375] «*Αν δεν παραιτηθεί μέχρι το βράδυ θα είναι μασκαράς των σκυλιών*», βλ. *Αθηναϊκή, 1.8.1927*, άρθρο: «Τσουχτερά».

[2376] *Καθημερινή, 1.8.1927*, άρθρο: «Πικρά Αλήθεια». Ο αρθρογράφος κατηγορεί ευθέως τον Τσαλδάρη για αδράνεια και υποχωρητικότητα έναντι της οικονομικής πολιτικής Καφαντάρη.

[2377] Φαίνεται ότι υπήρξαν συνεννοήσεις μεταξύ των βενιζελικών πολιτικών αρχηγών και μετριοπαθών στελεχών του ΛΚ για συμμετοχή τους στη κυβέρνηση μετά την απομάκρυνση του Τσαλδάρη. Σχετική είναι η συνάντηση μεταξύ Καφαντάρη και Μερκούρη, βλ. *Βραδυνή*, *30.7.1927*. Επίσης εντός Υπουργικού Συμβουλίου ο Μερκούρης φαίνεται ότι συντασσόταν με τους υπόλοιπους υπουργούς της κυβέρνησης αδειάζοντας τον Τσαλδάρη, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., σ. 533.

[2378] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 418/89, *εμπιστευτικό σημείωμα 27ης Ιουλίου 1927*. Το σημείωμα αναφέρεται στη συνάντηση που είχαν οι Ευστρατιάδης, Μπασδέκης, Τσουκαλάς, Σπηλιωτόπουλος, Μοσχούλας, Αιμίλιος Αινιάς, Μοσχόπουλος, Βρασίδας Κυριακόπουλος κ.ά. για το ζήτημα της απόδρασης από τις φυλακές του Θ. Πάγκαλου.

[2379] Μια πλήρης εξιστόρηση της διένεξης καθώς η συνολική επιχειρηματολογία του Δ. Μάξιμου σε Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Δ. Μάξιμου προς Στρέιτ, 28 Αυγούστου 1928.

[2380] Αρχικά είχε προταθεί από τον Α. Διομήδη η Εθνική Τράπεζα να εξελιχθεί σε εκδοτική, αλλά η πρόταση απορρίφθηκε από τον πρόεδρο της Ε.Τ.Ε. Εμμανουήλ Τσουδερό που αντέτεινε ότι έτσι η ελληνική χρηματαγορά θα έχανε έναν βασικό της χρηματοδότη. Έτσι η ελληνική κυβέρνηση κατέληξε στη λύση μιας νέας τράπεζας με αποκλειστικό εκδοτικό νομισματικό δικαίωμα στα διεθνή πρότυπα, που αποτελούσε και προαπαιτούμενο για την πολυπόθητη σταθεροποίηση της ελληνικής οικονομίας, βλ. Αναστασίου, ό.π., σ. 217-220.

[2381] Ιωάννης Ευταξίας, *Επιστασίαι επί της μελετώμενης οικονομικής εξυγιάνσεως*, Τυπογραφείο Ρουμελιώτη, Αθήνα 1927, σ. 36-39.

κυβέρνηση είχε ως πρόθεση να διατηρήσει με κεφαλαιακή επάρκεια την Ε.Τ.Ε. καθώς ήταν η μεγαλύτερη τράπεζα της χώρας με σημαντική διείσδυση στην ελληνική χρηματαγορά. Παραλλήλως θα ίδρυε μια καθαρά εκδοτική τράπεζα χωρίς εμπορική διείσδυση με αποκλειστικό εκδοτικό δικαίωμα για να ικανοποιηθούν οι διεθνείς οργανισμοί και οι χρηματαγορές.[2382]

Σύμφωνα με τον Δ. Μάξιμο, μέσω της έμμεσης αυτής δωροληψίας, θα ενισχύονταν οικονομικά οι βενιζελικοί καθώς οι βασικοί μέτοχοι της Ε.Τ.Ε. ήταν χρηματοδότες τους.[2383] Επίσης η ηγεσία της Ε.Τ.Ε. ήταν βενιζελική μετά την παραίτησή του το 1923. Η αφορμή έμοιαζε αρκετά ισχυρή για να την επικαλεστεί και να αποχωρήσει, έτσι ο Τσαλδάρης οχυρώθηκε πίσω από την άρνησή του να δεχθεί τον μηχανισμό αυτό εξαρτώντας την παραμονή του στη κυβέρνηση.[2384] Σε συναντήσεις που είχαν ο Τσαλδάρης και ο Μάξιμος με τους Καφαντάρη και Διομήδη, ο Μάξιμος παραδέχθηκε ότι βάσει των μεγεθών των δύο τραπεζών όπως παρουσιάζονταν φαίνεται ότι ήταν βιώσιμες, όμως ήταν αναγκασμένος να αρνηθεί τον διακανονισμό για λόγους εσωτερικής τάξης.[2385] Ο Καφαντάρης πρότεινε να παραπεμφθεί το ζήτημα σε επιτροπή εμπειρογνωμόνων για να κριθεί ποιο ήταν το σωστότερο, αλλά ο Τσαλδάρης έμεινε αμετάπειστος καθώς είχε μάλλον αποφασίσει ήδη την έξοδο.[2386] Η τελευταία προσπάθεια των βενιζελικών για να μην διαλυθεί η Οικουμενική ήταν η προσφορά της διοίκησης της νέας εκδοτικής τράπεζας στον Δημήτριο Μάξιμο, ως μια έμμεση αμοιβή για να άρει τις επιφυλάξεις του, αλλά ο Μάξιμος παρέμεινε αμετάπειστος.[2387]

Μελετώντας το ζήτημα των καλυμμάτων γίνεται φανερό πως το θέμα τους ήταν περισσότερο τεχνικής και νομικής φύσης παρά πολιτικής, κάτι που παραδέχθηκε και ο γνώστης των τραπεζικών Γεώργιος Πεσμαζόγλου που εν τω μεταξύ είχε αποχωρήσει από τους Ελευθερόφρονες και είχε περάσει στην αντιπολίτευση.[2388] Ο Καφαντάρης στην ομιλία του στη Βουλή απέδειξε αρκετά ικανοποιητικά ότι τα καλύμματα ανήκαν στην Εθνική Τράπεζα ως περιουσιακό στοιχείο και όχι στους κατόχους τραπεζογραμματίων, άρα το Κράτος όφειλε να τα αγοράσει αν ήθελε να ιδρύσει την Τράπεζα της Ελλάδας με αποκλειστικό εκδοτικό δικαίωμα, πάντως είναι γεγονός ότι δεν μπορούσε να επικαλεστεί μια σαφή νομολογία επί του ζητήματος καθώς δεν υπήρχε προηγούμενο. Σε περίπτωση που δεν αγόραζε το συγκεκριμένο περιουσιακό στοιχείο από την Ε.Τ.Ε. το πιθανότερο ήταν ότι αυτή θα κλονιζόταν σοβαρά με ό,τι αυτό θα συνεπαγόταν για την ελληνική χρηματαγορά, ενώ είναι πέραν πάσης αμφιβολίας ότι το Δημόσιο χρωστούσε αυτά τα χρήματα στην Εθνική Τράπεζα από δεκάδες οικονομικές διευκολύνσεις που είχε κάνει το ίδρυμα στο παρελθόν υπέρ του κατά την δεκαετή πολεμική εξόρμηση και την αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος.[2389] Η επιχειρηματολογία Καφαντάρη πρέπει να βασιζόταν στην αντίστοιχη του Διομήδη, ο οποίος υποστήριξε με γραπτή του ανακοίνωση τις αντίστοιχες θέσεις και ήταν

[2382] Αναστασίου, ό.π., σ. 399.
[2383] Στο ίδιο, σ. 225.
[2384] *Βραδυνή, 11.8.1927.*
[2385] Βενέζης, ό.π., σ. 44-45.
[2386] Αναστασίου, ό.π., σ. 225-227.
[2387] *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν Βοβολίνη, Τόμος Ε΄*, ό.π., Λήμμα: Δημήτριος Μάξιμος, σ. 60.
[2388] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 24ης Αυγούστου 1927.
[2389] Αναστασίου, ό.π., σ. 380.

από τους βασικότερους συμβούλους του υπουργού Οικονομικών.[2390] Από την άλλη ο Τσαλδάρης υπερασπίστηκε πολύ χλιαρά τη θέση του διεκδικώντας απλώς το δικαίωμα διαφορετικής ερμηνείας του ζητήματος,[2391] ενώ προσπάθησε να πείσει ότι δεν αποχώρησε από την κυβέρνηση μόνο για τα καλύμματα, καθώς ακόμη και ο Δεμερτζής χαρακτήρισε τον λόγο αυτό ασθενή για να αποχωρήσουν οι Λαϊκοί από την κυβέρνηση.[2392]

Οι υπόλοιποι πολιτικοί αρχηγοί καθώς σοβούσε η πολιτική κρίση αναγνώριζαν ότι θα ήταν αδύνατον για τον Τσαλδάρη να παραμείνει στην Οικουμενική και ταυτόχρονα να διατηρήσει και το κόμμα του αλώβητο,[2393] κάτι που αναγνώρισε και η αγγλική πρεσβεία χρεώνοντας στον Τσαλδάρη πολιτικά κίνητρα πίσω από την απόφαση αποχώρησης, παρά τις καλές του προθέσεις.[2394] Ο Μεταξάς είχε πάψει να παρακολουθεί από κοντά τις εξελίξεις καθώς την 1η Ιουλίου είχε πεθάνει η μητέρα του και είχε μεταβεί στην Κεφαλληνία για την κηδεία της, ενώ με την επιστροφή του είχε αρρωστήσει στα νεφρά εργαζόταν με δυσκολία και χωρίς να δέχεται επισκέπτες. Την πρώτη εβδομάδα του Αυγούστου η *Πολιτεία* με τον Νικολούδη ξεκίνησε επίθεση κατά της επαμφοτερίζουσας πολιτικής Τσαλδάρη, επίθεση η οποία δεν φαίνεται να είχε υποκινηθεί από τον Μεταξά ο οποίος βρισκόταν στη Κεφαλληνία την περίοδο 4 με 9 Αυγούστου για το μνημόσυνο της μητέρας του. Τόσο ο Νικολούδης, όσο και άλλα στελέχη των Ελευθεροφρόνων επεδίωκαν την έξοδο των Λαϊκών από την Οικουμενική Κυβέρνηση, πιθανά γιατί κάποιοι εξ αυτών ασφαλώς θα υπουργοποιούνταν. Όταν επέστρεψε στην Αθήνα, ο Μεταξάς αιφνιδιάστηκε από τα τετελεσμένα καθώς δεν ήθελε σε καμία περίπτωση να προκληθεί ο Τσαλδάρης από τους Ελευθερόφρονες, αλλά πλέον του ήταν αδύνατον να αναδιπλώσει την επιθετική ρητορική της κομματικής του εφημερίδας και να μην διακινδυνέψει τη συνοχή του κόμματός του. [2395]

Στις 9 Αυγούστου ο Μεταξάς επισκέφθηκε τον Ζαΐμη ζητώντας να συγκληθεί άμεσα το Υπουργικό Συμβούλιο ώστε να παρθούν οριστικές και τελεσίδικες αποφάσεις από τον Τσαλδάρη που όφειλε να εγκρίνει χωρίς επιφυλάξεις την οικονομική πολιτική της κυβέρνησης.[2396] Έθεσε μάλιστα τελεσίγραφο 24 ωρών (!) για να ξεκαθαρίσει η κατάσταση αλλιώς θα αποχωρούσε από την κυβέρνηση.[2397] Η στάση του Μεταξά ερμηνεύτηκε αναμενόμενα από τον αντιβενιζελικό Τύπο ως προσπάθειά του να οδηγήσει εκτός κυβέρνησης το ΛΚ,[2398] ή ως μια καλοστημένη ενέδρα,[2399] πάντως το πιθανότερο είναι ότι είχε κουραστεί ψυχικά[2400] από την επαμφοτερίζουσα στάση του Τσαλδάρη και επιζητούσε μια οριστική διευθέτηση της κατάστασης, χωρίς απαραίτητα αυτό να σημαίνει ότι δεν φοβόταν τις επιπτώσεις της αποχώρησής των Λαϊκών. Οι αμφιταλαντεύσεις του Τσαλδάρη

[2390] Παντελάκης, *Αλέξανδρος Διομήδης*, ό.π., σ. 278-281.
[2391] Ο ίδιος ο Μάξιμος σε επιστολή του στον Στρέιτ απορούσε γιατί τόσο ο Τσαλδάρης όσο και ο Βοζίκης δεν χρησιμοποίησαν τα στοιχεία που τους έδωσε σχετικά με το ζήτημα, κατά την συζήτηση στη Βουλή, βλ. Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Δ. Μάξιμου προς Στρέιτ 20ης Σεπτεμβρίου 1928.
[2392] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 22ας Αυγούστου 1927.
[2393] *Βραδυνή, 6.8.1927.*
[2394] Αναστασίου, ό.π., σ. 227-228.
[2395] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 9ης Αυγούστου 1927, σ. 532.
[2396] *Βραδυνή, 9.8.1927*· Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 11ης Αυγούστου 1927, σ. 533.
[2397] *Καθημερινή, 9.8.1927.*
[2398] *Βραδυνή, 7.8.1927· Καθημερινή, 9.8.1927.*
[2399] *Αθήναι, 9.8.1927.*
[2400] Εδώ ίσως έπαιξε ένα ρόλο η ψυχολογική του κατάσταση καθώς ένα μήνα πριν είχε χάσει τη μητέρα του, ενώ και ο ίδιος ήταν ασθενής και βασανιζόταν από πόνους στα νεφρά, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., σ. 531-533.

είχαν κουράσει και εσωτερικά το κόμμα του και κατεξοχήν τους αδιαλλάκτους, των οποίων τα έντυπα εξύβριζαν χυδαία τον αρχηγό του ΛΚ.[2401]

Αλλά και στο εσωτερικό των Ελευθεροφρόνων πολλά κορυφαία στελέχη του όπως ο Νικολούδης επεδίωκαν την έξοδο των Λαϊκών από τη κυβέρνηση (πιθανά για να υπουργοποιηθούν) και ο Μεταξάς ήταν αναγκασμένος να το λάβει αυτό υπόψιν. Η στάση του Μεταξά εξόργισε τους Λαϊκούς, ενώ η *Καθημερινή* σε άρθρο της τον έλουζε με βαρύτατους προσωπικούς χαρακτηρισμούς που δεν είχε υιοθετήσει ποτέ ως τότε.[2402] Την τελευταία κυριολεκτικά στιγμή κυβερνητικοί παράγοντες δήλωσαν ότι υπήρξε προσέγγιση,[2403] αλλά τελικά κυβέρνηση διασπάστηκε με την παραίτηση των τριών υπουργών του ΛΚ στις 11 Αυγούστου 1927. Οι ιθύνοντες του ΛΚ υπέδειξαν ως αποκλειστικό υπεύθυνο της κυβερνητικής διάσπασης τον Μεταξά, ο οποίος συγκέντρωσε πλέον την οργή τους.[2404] Από βενιζελικής πλευράς εκτός του Δημήτριου Μαξιμου, υποδείχτηκε ως υπαίτιος για την αποχώρηση του ΛΚ και ο Στρέιτ με παρασκηνιακές του ενέργειες από την Ελβετία, υπονοώντας εμπλοκή του εξόριστου Γεώργιου, αν και ο ίδιος ο Στρέιτ διέψευσε τις φήμες αυτές με οργή.[2405]

Δέκατο Κεφάλαιο - Ο ανταγωνισμός ΛΚ – Ελευθεροφρόνων κορυφώνεται.

1. Η τακτική του ΛΚ μετά την αποχώρησή του από την Οικουμενική Κυβέρνηση και την προσχώρηση του στην αντιπολίτευση

Ήδη λίγες ημέρες πριν την οριστική αποχώρηση των Λαϊκών, είχαν εκκινήσει διαπραγματεύσεις μεταξύ του Μεταξά και των βενιζελικών αρχηγών για τον σχηματισμό κυβέρνησης ευρέως συνασπισμού.[2406] Είναι αναμφίβολο ότι οι βενιζελικοί χρειάζονταν τον Μεταξά όχι μόνο για λόγους κοινοβουλευτικής στήριξης αλλά και για λόγους πολιτικής,[2407] καθώς η συμμετοχή των Ελευθεροφρόνων στη κυβέρνηση θα της εξασφάλιζε ευρύτερο κύρος στην κοινή γνώμη, εγχώρια και διεθνή. Στις διεθνείς της επαφές για να εξασφαλίσει οικονομική και διπλωματική βοήθεια, η κυβέρνηση είχε ανάγκη να παρουσιάσει μια εσωτερική κατάσταση πλήρως εξομαλυμένη που εξασφάλιζε τη σταθερότητα του κράτους και των θεσμών. Μετά από μια δεκαετία εσωτερικών διαιρέσεων στρατιωτικών επεμβάσεων και πολιτειακών μεταβολών ο ξένος παράγοντας ήταν δύσπιστος απέναντι στην εγχώρια πολιτική σκηνή. Από την άλλη ο Μεταξάς πίστευε ότι η ισχυρή παρουσία των Ελευθεροφρόνων στη κυβέρνηση με τέσσερα χαρτοφυλάκια όπως αξίωνε στις

[2401] *Αθηναϊκή, 11.8.1927*, άρθρο: «*Κατάδικος».*

[2402] *«Κοντός, χονδρός και μωρός κυλίεται εις τον κονιορτόν των ταπεινοτέρων ατομικών συμφερόντων και κυλίει, όπως το έντομον των εξοχικών ατραπών, πάσαν ακαθαρσίαν προς την πολιτικήν φωλέαν του δια να σιτίση τους φίλους του και να σιτισθή»*, βλ. *Καθημερινή, 10.8.1927*, άρθρο*:* «Ο Χαμαιλέων».

[2403] *Αθήναι, 11.8.1927.*

[2404] *Καθημερινή, 12.8.1927.*

[2405] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, φάκ. 1.1, τηλεγράφημα Ζαΐμη προς Μιχαλακόπουλο, 19 Σεπτεμβρίου 1927. Στο έγγραφο αυτό, ο Ζαΐμης ανακοινώνει το περιεχόμενο του τηλεγραφήματος του Σολδάτου, Έλληνα πρόξενου στη Βέρνη, για τις αντιδράσεις Στρέιτ στις φήμες για εμπλοκή του στη διάλυση της Οικουμενικής.

[2406] *Αθηναϊκή, 16.8.1927.*

[2407] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 329/43, επιστολή Καφαντάρη προς Βενιζέλο, 18 Αυγούστου 1927.

διαπραγματεύσεις,[2408] θα στερέωνε το κύρος του κόμματος και θα απομόνωνε τα ακραία στοιχεία του ΛΚ. Πάντως, μετά την οριστική αποχώρηση των Λαϊκών ο Μεταξάς δυσαρεστήθηκε καθώς ο ίδιος πίστευε ότι του ταίριαζε καλύτερα ο ρόλος του μεσολαβητή της Οικουμενικής, ενώ διαισθάνθηκε ότι ίσως τον έβλαπτε πολιτικά η αποχώρηση.[2409] Η ροή των γεγονότων δικαίωσε την απαισιοδοξία του, καθώς η ταύτισή του με τον βενιζελισμό μείωσε μοιραία τη δημοτικότητά του στην αντιβενιζελική κοινή γνώμη. Για παράδειγμα στο μνημόσυνο του Γούναρη τον Οκτώβριο, ο Μεταξάς δεν παρέστη για πρώτη φορά μετά το 1922, αλλά τον εκπροσώπησε ο Τουρκοβασίλης που αποδοκιμάστηκε από τους παριστάμενους οπαδούς των αντιβενιζελικών.[2410]

Ταυτόχρονα και στο στρατόπεδο των βενιζελικών σταδιακά είχε δημιουργηθεί ένα μέτωπο εναντίον της κυβερνητικής συμμετοχής του Μεταξά στο οποίο πρωτοστατούσαν βουλευτές του Καφαντάρη[2411] και ο Γεώργιος Παπανδρέου που αντιμετώπιζαν με δυσαρέσκεια την πιθανότητα να ενισχυθεί πολιτικά ο Μεταξάς από την επιτυχή ολοκλήρωση μεγάλων δημόσιων έργων,[2412] ενώ συστηματικά ο βενιζελικός Τύπος αποσιωπούσε τη συμβολή των Ελευθεροφρόνων στην ομαλή διακυβέρνηση της χώρας.[2413] Αλλά και ο Ελευθέριος Βενιζέλος από τα Χανιά είχε αλλάξει τη στάση του και από ενθουσιώδης προεκλογικός υποστηρικτής της μετριοπαθούς ενωτικής ρητορικής του Μεταξά είχε μεταβληθεί σε σφοδρό επικριτή του, καθώς ως υποστηρικτή και στενό συνεργάτη του Καφαντάρη, τον θεωρούσε εμπόδιο στην μελετώμενη επιστροφή του στην κεντρική πολιτική σκηνή.

Η αποχώρηση των Λαϊκών από την Οικουμενική Κυβέρνηση ανακούφισε τους υποστηρικτές και τα μέλη τους, συσπείρωσε τους βουλευτές αλλά και το κομματικό τους ακροατήριο, ενώ αναστήλωσε το πολιτικό γόητρο του Τσαλδάρη.[2414] Οι επιθέσεις εναντίον του Μεταξά από την *Καθημερινή*, έγιναν πλέον σχεδόν καθημερινές[2415] και ιδιαίτερα αιχμηρές,[2416] ενώ το *Φως* τον χαρακτήρισε *«λακέ των βενιζελικών»*.[2417] Ο Χρήστος Χρηστοβασίλης ως βουλευτής Ηπείρου με το ΛΚ, με πρωτοσέλιδο άρθρο του τεσσάρων συνεχειών στην εφημερίδα του *Ελευθερία*, ανακεφαλαίωσε την πολιτική πορεία του Μεταξά από αρχηγό του αντιβενιζελισμού μετά την εκτέλεση των *Έξι*, σε ουραγό των παλαιοδημοκρατικών. Στην κατακλείδα του άρθρου του έκανε την πρόβλεψη ότι στις επόμενες εκλογές οι Ελευθερόφρονες θα συντρίβονταν αφού ούτε ως βενιζελικοί μπορούν να κατέβουν ούτε ως αντιβενιζελικοί.[2418] Ακόμη χειρότερα για τους Ελευθερόφρονες ο αδιάλλακτος αντιβενιζελικός Τύπος επανήλθε με τα συνήθη εμπρηστικά δημοσιεύματά του, κατηγορώντας σε ένα από αυτά τον Μεταξά ότι πάτησε πάνω στους τάφους των *Έξι* για να υψώσει το ανάστημά του και να γίνει ορατός από τον Λαό.[2419]

[2408] *Καθημερινή, 13.8.1927.*
[2409] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 11ης Αυγούστου 1927, σ. 533.
[2410] *Καθημερινή, 28.11.1927*.
[2411] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 329/43, επιστολή Καφαντάρη προς Βενιζέλο, 18 Αυγούστου 1927.
[2412] *Αθήναι, 18.8.1927,*
[2413] *Πολιτεία, 12.9.1927,* άρθρο: «Διά την Ιστορίαν».
[2414] *Φως, 13.8.1927.*
[2415] Λχ, *Καθημερινή, 4.9.1927*, άρθρο: «Αι δύο θέσεις».
[2416] *Καθημερινή, 14.8.1927*, άρθρο: «Ο αληθής πατριώτης».
[2417] *Φως, 14.8.1927.*
[2418] *Ελευθερία (Ηπείρου)*, *8.9.1927,* άρθρο: «Ο Κος Ιωάννης Μεταξάς».
[2419] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Θεολόγου Νικολούδη, φάκ. Α1, δημοσίευμα *Ταχυδρόμου* της Αλεξάνδρειας, 19 Αυγούστου 1927.

Το ΛΚ εμφανίστηκε στο αντιβενιζελικό ακροατήριο ως υπερασπιστής του Δημόσιου Ταμείου το οποίο άδειαζε με την εξαγορά των περίφημων καλυμμάτων υπέρ των πλουτοκρατών μετόχων της Εθνικής Τράπεζας, ενώ κατήγγειλε με ένταση την *«λαοκτόνο»* φορομπηχτική πολιτική του Καφαντάρη.[2420] Η προοπτική πλέον του ΛΚ ήταν ότι ως αξιωματική αντιπολίτευση θα κεφαλαιοποιούσε το μεγάλο πολιτικό κόστος που συνεπάγονταν οι αποφάσεις του οικονομικού επιτελείου της Κυβέρνησης, εξαφανίζοντας πολιτικά τους Ελευθερόφρονες και αποκτώντας την πλειοψηφία στην επόμενη Βουλή.[2421] Πάντως οι αδιάλλακτοι του κόμματος ακόμη δεν είχαν πειστεί ότι ο Τσαλδάρης ήταν κατάλληλος για αρχηγός του αντιβενιζελισμού,[2422] ενώ οι αδιάλλακτοι εκτός κοινοβουλίου ζητούσαν ανοιχτά την αντικατάστασή του ή με τον Δεμερτζή ή με τον Βοζίκη ή από επιτροπή διαχείρισης.[2423]

Οι Ελευθερόφρονες κατηγόρησαν το ΛΚ για στείρα αντιπολίτευση που δεν πρόσφερε κανένα θετικό έργο στον τόπο σε αντίθεση με τη θετική στάση των Ελευθεροφρόνων που συμμετείχαν στη χάραξη της κυβερνητικής πολιτικής και στην έξοδο της χώρας από το τέλμα.[2424] Επίσης κατηγορούσαν το ΛΚ για έλλειψη προγράμματος και οράματος για την Ελλάδα και εκμεταλλευτή των βασιλοφρόνων των οποίων την ιδεολογία αντάλλαξε για τρία χαρτοφυλάκια.[2425] Ο Ελευθερόφρονας Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Οικονομίας Πέτρος Γαρουφαλιάς κατηγόρησε το ΛΚ για την άρνηση του κόμματος να ψηφίζει τα παραγωγικά νομοσχέδια, βάζοντας τροχοπέδη στην αναπτυξιακή προοπτική της χώρας έναντι παλαιοκομματικών υπολογισμών.[2426] Επίσης οι Ελευθερόφρονες πρόβαλλαν τη ρύθμιση των εκκρεμών κρατικών ζητημάτων και την οικονομική ανόρθωση ως βασική τροχοπέδη στην άνοδο του κομμουνισμού στην Ελλάδα.[2427] Τέλος υποστήριζαν ότι η εναλλακτική λύση στις κυβερνήσεις συνεργασίας θεωρούνταν πως *«ποικίλλει μεταξύ του κωμικού, του τερατώδους, του βλακώδους και του γελοίου! Ποικίλλει μεταξύ επαναφοράς Παγκάλου, Διευθυντηρίου φασιστών και κιτρινοχιτώνων και νέων εκλογών !»*.[2428]

Πάντως η αποχώρηση του ΛΚ έβλαψε τον Μεταξά και τους Ελευθερόφρονες καθώς επωμίστηκαν αποκλειστικά το πολιτικό κόστος από τη συνεργασία με τους βενιζελικούς.[2429] Σημαντική ένδειξη της συρρίκνωσης της επιρροής των Ελευθεροφρόνων στον αντιβενιζελισμό, ήταν η σταδιακή μείωση της κυκλοφορίας της *Πολιτείας* στην περίοδο 1927-1928.[2430] Οι αδιάλλακτοι αντιβενιζελικοί των Ελευθεροφρόνων βρέθηκαν σε δυσχερή θέση έναντι της αντιβενιζελικής κοινής γνώμης,[2431] αλλά και οι προσωπικές φιλοδοξίες των ισχυρών πολιτευτών τους λειτούργησαν διαλυτικά για το κόμμα. Υπήρχαν τουλάχιστον δέκα ισχυροί πολιτευτές των Ελευθεροφρόνων που πίεζαν για ένα χαρτοφυλάκιο (Γιαννόπουλος, Πολυζωγόπουλος, Καντιάνης, Νικολίτσας, Παπαδάκης, Λιούμπης, Νικολούδης,

[2420] Μιχαήλ Γούδας, «Το Λαϊκόν Κόμμα και η Οικουμενική Κυβέρνησις», *Ελευθερία (Ηπείρου)*, *8.9.1927.*
[2421] Hering, *τόμος Β΄*, ό.π., σ. 1105, όπου δηλώσεις Τσαλδάρη στις 22 Αυγούστου 1927.
[2422] *Αθηναϊκή, 20.8.1927.*
[2423] *Αθηναϊκή, 31.8.1927.*
[2424] *Πολιτεία, 2.9.1927,* άρθρο: «Παρελθόν και παρόν».
[2425] *Πολιτεία, 4.9.1927· Πολιτεία, 5.9.1927.*
[2426] Η απάντηση του Χρηστοβασίλη στις κατηγορίες Γαρουφαλιά σε: *Ελευθερία (Ηπείρου)*, *12.1.1928.*
[2427] *Πολιτεία, 13.10.1927.*
[2428] *Πολιτεία 3.10.1927*, άρθρο: «Ούτε υπονομεύεται ούτε ανατρέπεται».
[2429] *Βραδυνή, 28.10.1927*, άρθρο: «Η θέσις του κ. Μεταξά εν τη κυβερνήσει…».
[2430] Μαργιούλας, ό.π., σ. 71.
[2431] *Καθημερινή, 14.8.1927.*

Βαρβιτσιώτης, Τουρκοβασίλης, Κολυβάς και Βελέντζας),[2432] αλλά ο Μεταξάς διέθετε μόλις τέσσερα χαρτοφυλάκια στη νέα κυβέρνηση συμπεριλαμβανομένου και του δικού του.

Οι τελικές του επιλογές μοιραία δημιούργησαν νέες φυγόκεντρες δυνάμεις στους Ελευθερόφρονες, καθώς αποχώρησαν από το κόμμα ισχυροί πολιτευτές του όπως ο Νικόλαος Κολυβάς, ο Καντιάνης και ο Γεώργιος Πεσμαζόγλου που δυσαρεστήθηκαν επειδή δεν υπουργοποιήθηκαν. Επίσης, ο Μεταξάς άφησε εκτός υπουργείων τον Αγγελόπουλο που αποχώρησε αμέσως από τους Ελευθερόφρονες,[2433] καθώς πιθανά είχε δυσαρεστηθεί μαζί του[2434] λόγω της σύμπλευσής του σε πολλά ζητήματα με τον Τσαλδάρη, όπως και για την απρόσμενη κάλυψη που παρείχε στον Πάγκαλο και τους υποστηρικτές του.[2435] Ο Αγγελόπουλος μεταβλήθηκε σε απηνή εχθρό του Μεταξά και όταν ρωτήθηκε από δημοσιογράφους αν αποχώρησε από τους Ελευθερόφρονες απάντησε με νόημα ότι αυτός όχι, αλλά ότι ο Μεταξάς αποχώρησε από το κόμμα του.[2436] Λίγους μήνες μετά, περιέλουσε δημοσίως τόσο τον τέως αρχηγό του, όσο και την *Πολιτεία* με βαρύτατες ύβρεις.[2437] Η *Καθημερινή* στηλίτευσε το αλισβερίσι των στελεχών των Ελευθεροφρόνων για ένα υπουργείο, τους χαρακτήρισε ως σπείρα που στερείται κάθε αρχή και αιδώ,[2438] πολιτικούς αυτομόλους στον βενιζελισμό που ξεγέλασαν τους αντιβενιζελικούς με την προεκλογική φρασεολογία τους υπέρ του Βασιλιά.[2439]

Το *Φως* ανακύκλωνε φήμες με πρωτοσέλιδα δημοσιεύματα ότι οι Ελευθερόφρονες είχαν πάψει να υφίστανται ως κόμμα λόγω των εκτεταμένων αποσκιρτήσεων.[2440] Ήταν τόσο εκτεταμένες οι αποσχίσεις και οι αποχωρήσεις από τους Ελευθερόφρονες, που ο Μεταξάς στο *Ημερολόγιό* του σημείωνε τον ενδόμυχο φόβο του για πλήρη διάλυση του κόμματός του.[2441] Τελικά αυτό δεν συνέβη καθώς οι υπόλοιποι βουλευτές παρέμειναν και έδωσαν ψήφο εμπιστοσύνης, ενώ η στάση του Μεταξά επαινέθηκε και κρίθηκε εποικοδομητική από τους μετριοπαθείς βουλευτές του κόμματος όπως ο Πολεμίδης.[2442] Όμως ήταν αναμφίβολο ότι οι Ελευθερόφρονες είχαν απωλέσει μέρος της κοινοβουλευτικής και πολιτικής επιρροής τους, καθώς κάποιοι από τους αποχωρήσαντες είχαν μεγάλη πολιτική ισχύ. Παράδειγμα ο Πεσμαζόγλου που ήταν συνιδιοκτήτης με τον αδερφό του της εφημερίδας *Πρωία*, η οποία όχι μόνο έπαψε να στηρίζει τους Ελευθερόφρονες, αλλά μεταβλήθηκε στον πλέον αδιάλλακτο επικριτή τους.

Οι βουλευτές που είχαν αποσχισθεί από τους Ελευθερόφρονες αυξήθηκαν σε 7, έχοντας στις τάξεις τους ισχυρούς πολιτευτές όπως ο Πεσμαζόγλου και ο Δαρβέρης και αποτελούσαν πλέον ξεχωριστή ομάδα εντός του κοινοβουλίου καταλαμβάνοντας διακριτή ομαδική θέση στα έδρανα του Σώματος κατά τις συνεδριάσεις του.[2443] Οι Ελευθερόφρονες απέκτησαν

[2432] Στο ίδιο.
[2433] *Καθημερινή, 17.8.1927.*
[2434] *ΣΚΡΙΠ, 10.7.1927.*
[2435] *Πολιτεία, 18.8.1927.*
[2436] *Ελευθερία (Ηπείρου), 8.9.1927.*
[2437] Ο Αγγελόπουλος χαρακτήρισε την *Πολιτεία* ως «*λαθρόβιο λιβελογραφικό όργανο*», βλ. *Καθημερινή, 16.3.1928.*
[2438] *Καθημερινή, 15.8.1927,* άρθρο: «Τα αυτοκίνητα».
[2439] *Καθημερινή, 17.8.1927*, άρθρο: «Το τέρας».
[2440] *Φως, 18.8.1927*, άρθρο: «Το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων θεωρείται διαλελυμένον».
[2441] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 22ης Αυγούστου 1927, σ. 535.
[2442] *Παγχιακή, 22.9.1927.*
[2443] *Φως, 24.8.1927.*

νέους ισχυρούς εχθρούς εντός Βουλής, ενώ στους επόμενους μήνες τις σκληρότερες επιθέσεις εντός Κοινοβουλίου ο Μεταξάς θα τις δεχθεί από τους πρώην βουλευτές και στενούς του συνεργάτες, οι οποίοι επίσης καταψήφιζαν τα σημαντικότερα νομοσχέδια της κυβέρνησης, όπως στη περίπτωση του νομοσχεδίου για την ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος.[2444] Επίσης συχνά στήριζαν τις νομοθετικές πρωτοβουλίες του ΛΚ, όπως στη περίπτωση της πρότασης υπέρ του κανονισμού απαρτίας της Βουλής.[2445] Μετά την απόσχιση του Πεσμαζόγλου όταν αυτός δεν έλαβε χαρτοφυλάκιο, η *Πρωΐα* που ανήκε στον αδερφό του, επιτέθηκε στον Μεταξά κατηγορώντας τον για διαπλοκή με επιχειρηματίες στην ανάληψη δημόσιων έργων.[2446]

Το πρώτο δεκαπενθήμερο του Αυγούστου όλες οι συνεδριάσεις της Βουλής αναβάλλονταν λόγω έλλειψης απαρτίας, καθώς οι βουλευτές δεν προσέρχονταν στη Βουλή μετά από υπόδειξη των πολιτικών αρχηγών μέχρι να ξεκαθαρίσει η κατάσταση και να σχηματιστεί νέα κυβέρνηση. Η σύνθεση της νέας κυβέρνησης ανακοινώθηκε μετά από πολλές καθυστερήσεις στις 18 Αυγούστου και χαρακτηρίστηκε από τους Λαϊκούς ως μονοκομματική.[2447] Τα υπουργεία των Ελευθεροφρόνων στη σύνθεση της νέας κυβέρνησης εκτός του Μεταξά κατέλαβαν: Θεόδωρος Τουρκοβασίλης (Δικαιοσύνης), Θεολόγος Νικολούδης (Παιδείας), Νικόλαος Βελέντζας (Εθνικής Οικονομίας).

Στην πρώτη συνεδρίαση της 22ης Αυγούστου, εμφανίστηκε η νέα κυβέρνηση συνασπισμού για να ζητήσει ψήφο εμπιστοσύνης. Εκεί μοιραία συζητήθηκαν οι λόγοι αποχώρησης του ΛΚ από την Οικουμενική και φάνηκε ότι όλοι ήταν μάλλον αφορμές παρά αιτίες. Η πραγματική αιτία σκιαγραφήθηκε από τον ίδιο τον Τσαλδάρη –μάλλον άθελα του– από το βήμα της Βουλής, καθώς παραδέχθηκε πόσο δύσκολη και επιζήμια υπήρξε η συμμετοχή του κόμματός του στην Οικουμενική, η οποία όμως έγινε για εθνικούς λόγους. Ο Τσαλδάρης σκιαγράφησε σε αδρές γραμμές την τακτική του ΛΚ που θα ήταν η άσκηση αντιπολίτευσης που ως τότε έλειπε απέναντι στην Οικουμενική Κυβέρνηση, κάτι που δεν ευνοούσε ούτε τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς ούτε την ίδια την κυβέρνηση. Αν και ο Τσαλδάρης υπονόησε ότι η αντιπολίτευση που θα ασκούσε το ΛΚ στους επόμενους μήνες θα ήταν εποικοδομητική και δίκαιη εντός των κοινοβουλευτικών ορίων, είναι αναμφίβολο ότι το ΛΚ επένδυε στην αποτυχία της κυβέρνησης συνασπισμού, καθώς σε αντίθετη περίπτωση μοιραία θα ενισχύονταν οι Ελευθερόφρονες και ο Μεταξάς.

Η αποδέσμευση του ΛΚ από την κυβερνητική του συμμετοχή λειτούργησε ως βαλβίδα εκτόνωσης μεταξύ των στελεχών του. Οι βουλευτές του αποχαλινώθηκαν αυξάνοντας κατακόρυφα την πίεσή τους κατά της κυβέρνησης σε ζητήματα τρέχουσας πολιτικής[2448] καθώς και κατά την ψήφιση των νομοσχεδίων, τόσο επί της ουσίας όσο και στο κομμάτι που αφορούσε τον κοινοβουλευτικό κανονισμό.[2449] Οι βουλευτές των Λαϊκών πρωταγωνιστούσαν συνεχώς σε θορυβώδη αντικυβερνητικά επεισόδια, αλλά η

[2444] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 25ης Νοεμβρίου 1927.
[2445] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 2ης Δεκεμβρίου 1927.
[2446] *Πολιτεία, 9.9.1927*· Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., σ. 538. Ο Μεταξάς είχε αηδιάσει με τις επιθέσεις και απαίτησε από τους δημοσιογράφους της *Πολιτείας* να απαντήσουν με σκληρές εκφράσεις.
[2447] Δηλαδή ως βενιζελική!, βλ. *Καθημερινή, 18.8.1927*.
[2448] Καταγγελτικές δηλώσεις Τσαλδάρη για την οικονομική πολιτική Καφαντάρη, βλ. *Βραδυνή, 10.11.1927.*
[2449] Αυτό αναγνώρισε και ο Μεταξάς σε αγόρευσή του στη Βουλή, βλ. *Καθημερινή, 9.12.1927.*

αντιπολιτευτική τους τακτική στα οικονομικά έμοιαζε στείρα,[2450] ανούσια, παλαιοκομματική και δεν στοιχειοθετούσε μια εναλλακτική πρόταση.[2451] Ήδη η *Καθημερινή* με δημοσίευμά της είχε κατηγορήσει την κυβέρνηση ως δικτατορική, τους τέσσερις ελευθερόφρονες υπουργούς ως βενιζελικούς,[2452] ενώ στηλίτευε την προθυμία του Μεταξά να δεχθεί τον Ελευθέριο Βενιζέλο ως εκπρόσωπο της Ελλάδας στην Κ.Τ.Ε..[2453] Επίσης ο Τσαλδάρης υπενθύμισε ορθά ότι ο Κουντουριώτης δεν ήταν εκλεγμένος και ότι έπρεπε να προχωρήσει άμεσα η εκλογή του νέου οριστικού Προέδρου της Δημοκρατίας ώστε να ρυθμιστεί και η εκκρεμότητα αυτή.[2454] Αυτό όμως ήταν το τελευταίο που απασχολούσε την κυβέρνησή που η ανακίνηση του θέματος σε εκείνη τη συγκυρία την αποσταθεροποιούσε.[2455] Στο πλαίσιο της σκλήρυνσης της αντιπολιτευτικής γραμμής του ΛΚ έγινε και ένα αιφνιδιαστικό ταξίδι του Τσαλδάρη στο Λονδίνο όπου συναντήθηκε με τον έκπτωτο Βασιλιά Γεώργιο.[2456] Καθώς η πίεση του ΛΚ εντός της Βουλής ανέβαινε προκαλώντας ζημιά στον Μεταξά, ο Καφαντάρης με δηλώσεις του πρότεινε την επάνοδο του ΛΚ στη κυβέρνηση, κάτι που απέρριψε ο Τσαλδάρης ασυζητητί.[2457]

Οι επιθέσεις και κυρίως οι ειρωνείες της *Πολιτείας* κατά του Τσαλδάρη είχαν γίνει σχεδόν καθημερινές και πίσω από αυτές δεν βρισκόταν ο Μεταξάς αλλά μάλλον ο Νικολούδης.[2458] Επίσης η *Πολιτεία* κατηγορούσε ευθέως την ηγεσία του ΛΚ για συμπόρευση και συνεργασία με τον Πάγκαλο και τους υποστηρικτές του, τους δολοφόνους των *Έξι*.[2459] Πρόσθετη απόδειξη της *ανίερης* αυτής συνεργασίας αποτέλεσε η σύλληψη του Φιλοσοφόπουλου προέδρου της Συνταγματικής Δράσης για συμμετοχή σε αντικυβερνητικές συνομωσίες των οπαδών του Παγκάλου, ενώ στην οικία του βρέθηκαν φυλλάδια που περιέγραφαν τους όρους της συνεργασίας μεταξύ παγκαλικών και αδιαλλάκτων Βασιλοφρόνων.[2460] Οι Ελευθερόφρονες υπενθύμισαν ότι ο Φιλοσοφόπουλος υπήρξε βασικός ρήτορας του ΛΚ κατά την προεκλογική περίοδο, στενός συνεργάτης του Ευστρατιάδη και του κύκλου των αδιαλλάκτων που είχαν δυσφημίσει τον θεσμό της Βασιλείας και την ιδεολογία του αντιβενιζελισμού.[2461] Μάλλον υπήρχε κάποιος δίαυλος συνεννόησης μεταξύ αδιαλλάκτων αντιβενιζελικών και Παγκάλου και ίσως κάποια στελέχη του ΛΚ να έβλεπαν με συμπάθεια την προσπάθεια του Παγκάλου να εμβολίσει την Οικουμενική. Αλλά δεν υπάρχει απολύτως καμία περίπτωση η ηγεσία του ΛΚ και ο Τσαλδάρης προσωπικά να έρχονταν σε οποιαδήποτε συμφωνία με τον Πάγκαλο και υπάρχουν πολλές ενδείξεις για αυτό.

Όπως αποδείχθηκε από τις μετέπειτα εξελίξεις, ήδη στα τέλη του 1927, είχε δημιουργηθεί μια πολιτική συμμαχία για κοινή πολιτική κάθοδο στις εκλογές του Λαϊκού Κόμματος με τους Βοζίκη, Δεμερτζή και με όσους βουλευτές είχαν αποχωρήσει από τους

[2450] Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας*, ό.π., σ. 177.
[2451] *Πολιτεία, 5.10.1927.*
[2452] *Καθημερινή, 23.8.1927.*
[2453] Η πρόθεση της κυβέρνησης ήταν να απενεργοποιήσει πολιτικά τον Βενιζέλο αναθέτοντάς του μια αποστολή μεγάλης χρονικής διάρκειας στο εξωτερικό, βλ. *Καθημερινή, 23.8.1927*.
[2454] *Βραδυνή, 11.10.1927.*
[2455] *Πολιτεία, 11.10.1927.*
[2456] *Πολιτεία, 16.11.1927.*
[2457] *Καθημερινή, 12.12.1927.*
[2458] *Πολιτεία, 11.10.1927*, άρθρο: «Προ πάσης συζητήσεως».
[2459] Ήταν κάτι που πίστευε και ο ίδιος ο Μεταξάς, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 1ης Οκτωβρίου 1927, σ. 540.
[2460] *Πολιτεία, 1.10.1927.*
[2461] *Πολιτεία, 2.10.1927.*

Ελευθερόφρονες. Ο μόνος λόγος που δεν δημοσιοποιήθηκε αυτή ήταν ότι το ΛΚ το ανέβαλλε για μια καταλληλότερη στιγμή στο μέλλον, αφού δεν εξυπηρετούσε σε τίποτε η ανακοίνωσή της εκείνη τη στιγμή.[2462] Πολλά στελέχη των Ελευθεροφρόνων προσπάθησαν να μη χάσουν την επαφή με τον πυρήνα του αντιβενιζελισμού, έτσι ο Τουρκοβασίλης σε δηλώσεις του σε δικηγορικό συνέδριο αναφέρθηκε στη *δίκη των Έξι* ως παράδειγμα μη επιβολής του κράτους δικαίου. Ο Μεταξάς εξανάγκασε τον Τουρκοβασίλη να ανακαλέσει την επομένη ώστε να μην υπονομεύσει την πολιτική μετριοπάθειας και σίγασης των παθών που στήριζε το κόμμα του.[2463]

2. Η πολιτική αντιπαράθεση Ελευθεροφρόνων – Λαϊκών στη Βουλή (Αύγουστος – Δεκέμβριος 1927)

-Foundation

Στις 15 Σεπτεμβρίου 1927 υπογράφτηκε στη Γενεύη το ομώνυμο πρωτόκολλο που προέβλεπε την έκδοση του τριμερούς δανείου 9 εκατομμυρίων λιρών στερλινών υπό την αιγίδα της Κ.Τ.Ε., με στόχο την σταθεροποίηση της ελληνικής Οικονομίας και την ολοκλήρωση της αποκατάστασης των προσφύγων.[2464] Η επίλυση του κρίσιμου ζητήματος της χρηματοδότησης και η σταθεροποίηση της ελληνικής Οικονομίας έστρεψε την κυβέρνηση στην υλοποίηση των μεγάλων δημοσίων έργων που είχαν εξαγγελθεί και είχαν κριθεί τόσο απαραίτητα για την οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας. Έτσι, στα πρώτα νομοσχέδια που ήρθαν στη Βουλή για ψήφιση μετά την αποχώρηση του ΛΚ από την Οικουμενική, αφορούσαν τη σύμβαση με την αμερικανικών συμφερόντων εταιρία Foundation που αφορούσε τα αντιπλημμυρικά έργα στη Β. Ελλάδα και είχε υπογραφεί από τον Πάγκαλο στις 7 Σεπτεμβρίου 1925 και δυο νομοσχέδια που αφορούσαν την οδοποιία. Στη Βουλή αντέδρασαν ο Δαρβέρης και ο Δεμερτζής, αλλά τελικά ψηφίστηκαν όλα.

Για την δανειοδότηση της σύμβασης το ελληνικό Δημόσιο εγγυήθηκε με όλα τα υπέγγυα έσοδά του, δημιουργώντας ζήτημα με τους υπόλοιπους δανειστές της χώρας που είχαν λάβει όμοιες εγγυήσεις.[2465] Εκπρόσωπος της Foundation στην Ελλάδα είχε οριστεί ο χρηματιστής Δ. Φιλάρετος που είχε στενές σχέσεις τόσο με τον Νικολούδη όσο και με τον Μεταξά, ενώ ήταν στενός συνεργάτης με τον διοικητή της Εθνικής Τράπεζας Αλέξανδρο Διομήδη με τον οποίον ήταν άλλωστε συγγενείς.[2466] Επίσης ο Φιλάρετος ήταν ο συνδετικός κρίκος για συνεννοήσεις μεταξύ Μεταξά και Λαμπράκη σε όλη την περίοδο 1927-1928.[2467] Οι διαπραγματεύσεις με την Foundation είχαν εγκαινιασθεί ήδη από το 1923 από τον Διομήδη που είχε καταφέρει να εξασφαλίσει δανειοδότηση από τον αγγλικό τραπεζικό οίκο Hambro.[2468]

[2462] *Πολιτεία, 24.10.1927.*

[2463] *Καθημερινή, 19.12.1927.*

[2464] Η επικύρωση του πρωτοκόλλου της Γενεύης από την ελληνική κυβέρνηση στο ΦΕΚ 298, 7ης Δεκεμβρίου 1927.

[2465] Αναστασίου, ό.π., σ. 80-82.

[2466] Παντελάκης, *Αλέξανδρος Διομήδης*, ό.π., σ. 227-230.

[2467] Ενδεικτικά, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 7ης Απριλίου 1927, σ. 518.

[2468] Στο ίδιο, σ. 227-230.

Με αφορμή την *ύποπτη* παρουσία του Φιλάρετου στο κοινοβουλευτικό παρασκήνιο, ο αδιάλλακτος αντιβενιζελικός Τύπος θεώρησε την σύμβαση Foundation ως μεγάλο οικονομικό σκάνδαλο παρουσιάζοντας τον Μεταξά ως καταχραστή του δημόσιου χρήματος. Το γεγονός δημιούργησε μεγάλη πικρία στον Μεταξά,[2469] ο οποίος πίστευε στη χρησιμότητα των έργων, αλλά έτσι και αλλιώς ήταν δεσμευμένος από τις συνεννοήσεις και τις σχετικές συμφωνίες που είχαν διεξαχθεί ως τότε.

- Αποχώρηση των βουλευτών του ΛΚ για μια φράση του Καφαντάρη

Είναι αναμφίβολο ότι παρά την αποχώρηση του ΛΚ από την κυβέρνηση, μια ομάδα αδιάλλακτων βουλευτών του δεν είχαν μείνει ικανοποιημένοι από την εφεκτική στάση που τηρούσε ο Τσαλδάρης για τα εκκρεμή ζητήματα. Κάποιοι εξ αυτών ζήτησαν να εκδώσει ανακοίνωση το κόμμα ότι θα ακύρωνε όλες τις συμφωνίες Καφαντάρη στην Κ.Τ.Ε. όταν θα ερχόταν στην εξουσία.[2470] Έτσι, στην πρώτη συνεδρίαση της Βουλής μετά την αποχώρηση του κόμματός τους από την κυβέρνηση, υπήρχε μεγάλη ένταση στα έδρανα του ΛΚ.

Η πρώτη συνεδρίαση αφορούσε την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης και θα αποτελούσε ένα πρελούδιο για την τακτική του ΛΚ που θα ακολουθούσε στη συνέχεια. Όταν ο Καφαντάρης ανέφερε σε μια αποστροφή του λόγου του ότι ο Πλαστήρας ως αρχηγός της *Επανάστασης του 1922* ήταν άξιος εθνικής ευγνωμοσύνης, όλοι οι βουλευτές του ΛΚ ξέσπασαν σε διαμαρτυρίες φωνάζοντας ότι οι βενιζελικοί είναι δολοφόνοι. Όταν έγινε το συμβάν αμέσως αποχώρησαν επιδεικτικά από την αίθουσα ο Τσαλδάρης, ο Βοζίκης και ο Δεμερτζής και τους ακολούθησαν όλοι οι βουλευτές του κόμματος[2471] αλλά και 7 Ελευθερόφρονες βουλευτές. Οι βουλευτές του ΛΚ απείχαν και στην επόμενη συνεδρίαση και από την ψηφοφορία για την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης.

Η δυναμική στάση των βουλευτών του ΛΚ μοιραία εξέθετε τους Ελευθερόφρονες που παρέμειναν στην αίθουσα ως κυβερνητικοί εταίροι, κάτι που φάνηκε από την τοποθέτηση του Τουρκοβασίλη που εμπεριείχε αιχμές για τους βενιζελικούς. Για να κλείσει το ζήτημα που προκαλούσε σοβαρή φθορά στους Ελευθερόφρονες, ο Μεταξάς αναγκάστηκε να ζητήσει από τον Καφαντάρη από το βήμα της Βουλής να ικανοποιήσει όσους αποχώρησαν και αυτοί να επιστρέψουν, κάτι που ο Καφαντάρης δέχτηκε πρόθυμα να κάνει για να βγάλει από τη δύσκολη θέση τον κυβερνητικό του εταίρο.

- ***Ενοικιοστάσιο***

Στη συνεδρίαση της 29ης Αυγούστου ο Τσαλδάρης και το ΛΚ επανήλθαν στο ζήτημα του ενοικιοστασίου, το οποίο στο ενδιάμεσο διάστημα είχε παγώσει η κυβέρνηση. Η λύση που είχε δοθεί στο ζήτημα με το νόμο που είχε τελικά δημοσιευτεί είχε θεωρηθεί συμβιβαστική, πάντως αναμφίβολα βελτίωνε το πλαίσιο του νόμου υπέρ των ιδιοκτητών. Επειδή σημειώθηκαν έντονες κοινωνικές αντιδράσεις από τους ενοικιαστές, ο νόμος είχε παραπεμφθεί σε μια κοινοβουλευτική επιτροπή, αλλά είχε διαρρεύσει ένα διάστημα τεσσάρων μηνών χωρίς να έχει προκύψει κάποιο αποτέλεσμα. Ήδη το ΛΚ, όπως είδαμε, είχε

[2469] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 6ης Σεπτεμβρίου 1927, σ. 537.
[2470] *Αθηναϊκή, 23.8.1927*.
[2471] *Αθηναϊκή, 23.8.1927*.

υπερθεματίσει στις αντιδράσεις των ενοικιαστών και η ηγεσία του θεωρούσε, ορθά, ότι το θέμα αποτελούσε έναν προνομιακό χώρο για να εκθέσει την κυβέρνηση, αποκτώντας λαϊκά ερείσματα στους μικροαστούς γηγενείς.

Έτσι ο Τσαλδάρης αιφνιδίασε στη συνεδρίαση της 29ης Αυγούστου ζητώντας να πληροφορηθεί την επίσημη θέση της κυβέρνησης πάνω στο ζήτημα, με τους δύο παρόντες πολιτικούς αρχηγούς Μεταξά και Παπαναστασίου, όχι μόνο να αρνούνται να την εκθέσουν, αλλά και να ζητούν επίσημη εξουσιοδότηση από τη Βουλή για να ασχοληθεί η κυβέρνηση με το ζήτημα. Η προσπάθεια των κυβερνητικών ήταν να παρελκύσουν τη συζήτηση, ενώ οι βουλευτές των Λαϊκών Κίνιας, Μπακόπουλος και Καρπετόπουλος συνεχώς ζητούσαν να τοποθετηθεί η κυβέρνηση. Τόσο ο Μεταξάς όσο και ο Αγγελόπουλος παλαιότερα, είχαν σαφώς εκδηλωθεί υπέρ των ιδιοκτητών, όμως στους κόλπους των Ελευθεροφρόνων πολλοί βουλευτές εκδηλώνονταν υπέρ των ενοικιαστών, ακόμη και από το βήμα της Βουλής.[2472] Για το λόγο αυτό ο Μεταξάς λογομάχησε με τον Τσαλδάρη[2473] καταφέρνοντας να μην οδηγηθεί η συζήτηση σε κάποιο χειροπιαστό αποτέλεσμα, αλλά να αναβληθεί. Είναι χαρακτηριστικό ότι τελικά η κυβέρνηση δεν έλαβε επίσημη θέση για το θέμα του ενοικιοστάσιου παρά τις συνεχόμενες ερωτήσεις των βουλευτών του ΛΚ.[2474]

Η κυβέρνηση τελικά ακολούθησε μια τακτική μερικής ικανοποίησης των ενοικιαστών για λόγους κοινωνικής ειρήνης. Ο τελικός συμβιβαστικός νόμος του ενοικιοστασίου που δημοσιεύτηκε είχε ισχύ μέχρι την 1η Σεπτεμβρίου 1930 και ικανοποίησε μερικώς τους ενοικιαστές, αλλά εξόργισε τις ενώσεις ιδιοκτητών που θεώρησαν τους πολιτικούς αρχηγούς που απάρτιζαν την κυβέρνηση ως αντιπάλους της ιδιοκτησίας. Η ένωση των ιδιοκτητών στράφηκε προς τον Βενιζέλο ζητώντας μια δίκαιη διευθέτηση του ζητήματος πριν το 1930 καταγγέλλοντας με υπονοούμενα τόσο τον Καφαντάρη όσο και τον Μεταξά για την αρνητική στάση τους απέναντι στην μικροϊδιοκτησία.[2475]

- ***Νομοσχέδια δημόσιας εκπαίδευσης***

Από την πρώτη στιγμή που ανέλαβε το Υπουργείο Παιδείας ο Νικολούδης ανέλαβε να συντάξει ένα φιλόδοξο πολυσχιδές σχέδιο εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης με πρόθεση μια συντηρητική και σαφώς αντικομουνιστική[2476] στροφή της δημόσιας Παιδείας εν αντιθέσει με τον άκρατο δημοτικισμό και προοδευτισμό της περιόδου 1922-1927. Θερμός υποστηρικτής των πρωτοβουλιών του υπουργού ήταν η Ιερά Σύνοδος η οποία με ανακοίνωσή της ζήτησε να ληφθούν περιοριστικά μέτρα κατά της αντιθρησκευτικής προπαγάνδας στα σχολεία.[2477] Καθώς ο Νικολούδης παρέμενε και αρχισυντάκτης της *Πολιτείας*, ένας αληθινός ποταμός δημοσιευμάτων στην εφημερίδα δημοσιοποίησε τις προθέσεις του, αλλά έθεσε τα σχέδια του εν μέσω διασταυρωμένων πυρών. Ήδη από τον Σεπτέμβριο ο Νικολούδης είχε δεχθεί πυρά από την *Καθημερινή* για ακραίο δημοτικισμό σε ένα σχολικό εγχειρίδιο που είχε

[2472] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 29ης Αυγούστου 1927.
[2473] *Καθημερινή, 30.8.1927.*
[2474] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., σ. 534.
[2475] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 375/2, υπόμνημα των Αθηναίων Μικροϊδιοκτητών προς Ε. Βενιζέλο. Σε αυτό εξέθεταν τα οικονομικά τους προβλήματα και ζητούσαν την άρση του ενοικιοστασίου.
[2476] *Πολιτεία, 16.10.1927.*
[2477] *Πολιτεία, 12.10.1927.*

γράψει ο ίδιος το 1913,[2478] αλλά και γενικότερα το ΛΚ πρόβαλλε επιχειρήματα υπέρ της υιοθέτησης της καθαρεύουσας στις δύο τελευταίες τάξεις του Δημοτικού.[2479] Για το εκπαιδευτικό ζήτημα υπήρχε διχογνωμία και στην κυβέρνηση καθώς ο Νικολούδης επεδίωκε να επιβάλλει ένα σύνολο συντηρητικών μεταρρυθμίσεων και να τροποποιήσει τη σύνθεση του εκπαιδευτικού ομίλου επί το συντηρητικότερο αποβάλλοντας από τη σύνθεση του τους αριστερίζοντες Δελμούζο και Γληνό, ενώ αντίθετος σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο ήταν ο Μερλόπουλος, ο Παπαναστασίου,[2480] αλλά και ο Καφαντάρης που είχε εκδηλωθεί ως υποστηρικτής του δημοτικισμού ήδη από το 1907.[2481] Ο Νικολούδης όμως δεν δεχόταν την παραμικρή τροποποίηση στα σχέδιά του προκαλώντας νέα κρίση στους κόλπους της κυβέρνησης. Ο Μεταξάς ανέλαβε μια νέα μεσολαβητική προσπάθεια μεταξύ του υπουργού του (!) και όσων αντιδρούσαν.[2482]

Σε τέσσερις συνεχόμενες συνεδριάσεις (2, 5, 7, 8 Δεκεμβρίου 1927) συζητήθηκαν τα νομοσχέδια που αφορούσαν μια εκπαιδευτική μεταρρύθμιση σχετική με τη σύνθεση του εκπαιδευτικού Συμβουλίου, αλλά και τη συγγραφή των σχολικών εγχειριδίων. Τα νομοσχέδια αυτά που υποστηρίχθηκαν από τον Νικολούδη ουσιαστικά εισήγαγαν έναν μάλλον επώδυνο αμοιβαίο συμβιβασμό που είχε συντελεστεί χάρις τις προσπάθειες του Μεταξά,[2483] καθώς από τη μια άλλαζε την ως τότε σύνθεση του εκπαιδευτικού Συμβουλίου μειώνοντας την επιρροή του εκπαιδευτικού Ομίλου που είχε κατηγορηθεί από τους αντιβενιζελικούς για φιλοκομουνιστικές τάσεις,[2484] όμως για τα σχολικά εγχειρίδια προέβλεπε ότι αυτά θα γράφονταν στη Δημοτική (*«αποκεκαθαρμένη παντός ιδιωτισμού και μαλλιαρισμού»)*[2485] για όλες τις τάξεις του Δημοτικού και όχι μόνο για τις πρώτες δύο όπως ίσχυε ως τότε, αλλά με αύξηση του πατριωτικού και θρησκευτικού τους περιεχομένου.[2486] Επίσης ο Νικολούδης ανέστρεψε κάποιες δειλές προσπάθειες αποκέντρωσης της εκπαίδευσης που είχαν γίνει ως τότε, ώστε να μπορέσει να ποδηγετήσει ιδεολογικά τους εκπαιδευτικούς, εκμηδενίζοντας στη δημόσια εκπαίδευση κάθε ροπή προς τον Κομμουνισμό.[2487]

Τα νομοσχέδια ήταν προϊόν συμβιβασμού που δεν ικανοποιούσε ούτε τον ίδιο τον Μεταξά, ο οποίος τα στήριξε στη Βουλή όχι ως βέλτιστη αλλά ως μια πολιτική λύση που ικανοποιούσε όλους. Ο συμβιβασμός ήταν επώδυνος και για τους βενιζελικούς καθώς πολλοί βενιζελικοί βουλευτές (Γόντικας, Χαβίνης), ο Παπαναστασίου αλλά και ο Παπανδρέου υποστήριζαν τον εκπαιδευτικό Όμιλο των Δελμούζου και Γληνού. Είναι χαρακτηριστικό ότι κανείς βενιζελικός βουλευτής δεν υπερασπίστηκε τα νομοσχέδια, κάποιοι άλλοι όπως ο Μπότσαρης και ο Γεωργιάδης τα επέκριναν δριμύτατα ενώ δήλωσαν

[2478] *Καθημερινή, 17.9.1927.*
[2479] *Καθημερινή, 8.10.1927.*
[2480] *Καθημερινή, 12.11.1927.*
[2481] Ρένα Σταυρίδη – Πατρικίου, «Ο δημοτικισμός του Γεώργιου Καφαντάρη», στο: *Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του 1873-1946, πρακτικά συνεδρίου στο Καρπενήσι, 26, 27, 28 Μαΐου 1988,* Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1991, σ. 79-90.
[2482] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., σ. 542.
[2483] *«Βλέπω Νικολούδην. Κατορθώνω να τον κάνω συμβιβαστικότερον. Επαναβλέπω Καφαντάρην σπίτι του. Κατόπιν πάλιν Νικολούδην. Σημαντικαί υποχωρήσεις εκατέρωθεν…..αγών βήμα-βήμα»*, στο ίδιο.
[2484] *Πολιτεία, 10.10.1927.*
[2485] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 1ης Δεκεμβρίου 1927.
[2486] *Πολιτεία, 8.10.1927.*
[2487] Hering, *τόμος Β΄*, ό.π., σ. 1106.

ότι θα τα ψηφίσουν μόνο για να μην προκληθεί κυβερνητική κρίση.[2488] Για τον λόγο αυτό φαίνεται πως τα νομοσχέδια ίσως δεν υπερψηφίζονταν από πολλούς βουλευτές των βενιζελικών,[2489] αναγκάζοντας τον Μεταξά να απειλήσει με παραίτηση τον Ζαΐμη σε περίπτωση καταψήφισής τους, ενώ ζήτησε τη στήριξη του Καφαντάρη που βρισκόταν στο εξωτερικό αλλά και του Παπαναστασίου.[2490]

Από τη πλευρά των Ελευθεροφρόνων τον Νικολούδη στήριξαν εκτός του Μεταξά, ο Γεώργιος Αθανασιάδης – Νόβας, ο Βελέντζας και ο Καλκάνης, αλλά και αυτοί υπήρξαν μάλλον χλιαροί στην υπεράσπιση των νομοσχεδίων. Πολλά στελέχη των Ελευθεροφρόνων, ακόμη και υπουργοί, είχαν την υποψία η τον φόβο ότι οι *Φιλελεύθεροι* τους χρησιμοποιούσαν και στην πρώτη ευκαιρία που δεν θα τους χρειάζονταν, θα τους άδειαζαν. Μεταξύ των Ελευθεροφρόνων και της Δημοκρατικής Ένωσης υπήρχε μεγάλο ιδεολογικό χάσμα και η κυβερνητική τους συμπόρευση μετά την πτώση της Οικουμενικής είχε καταστεί προβληματική. Έτσι, η άποψη για αποχώρηση από την κυβέρνηση κέρδιζε έδαφος στις τάξεις τους, καθώς αύξανε η πολιτική φθορά του κόμματος από την συνεργασία με τους βενιζελικούς.[2491] Το ΛΚ επιτέθηκε σε πολλά σημεία των δύο νομοσχεδίων κατηγορώντας τον Νικολούδη και τους Ελευθερόφρονες για τον ανεπίτρεπτο συμβιβασμό που δεν αποτελούσε μια οριστική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση άλλα μια προσωρινή ρύθμιση για να αποφευχθεί μια κυβερνητική κρίση με απρόβλεπτες διαστάσεις. Ο Τσαλδάρης κατηγόρησε τους Ελευθερόφρονες για τον συμβιβασμό με τους βενιζελικούς, θεωρώντας ότι τα νομοσχέδια δεν εξυπηρετούν την εκπαίδευση, αλλά απλά παρατείνουν τη συμπόρευση των κυβερνητικών εταίρων.

Τέλος διατράνωσε την υπεροχή του ΛΚ έναντι των Ελευθεροφρόνων υπογραμμίζοντας ότι είναι αδιάλλακτο σε ζητήματα ιδεών και αρχών.[2492] Ακολούθησε ένταση καθώς ο Μεταξάς ζήτησε από τους βουλευτές του να μην απαντήσουν στον Τσαλδάρη, ενώ στις αιτιάσεις του τελευταίου για περιφρόνηση του κοινοβουλίου απάντησε: *«Προτιμώ να ομιλώ εκτός κοινοβουλευτικών κανόνων αλλά εντός της πραγματικότητος»*.[2493] Βουλευτές του ΛΚ και αποσχισθέντες από τους Ελευθερόφρονες κατέθεσαν πρόταση για ονομαστική ψηφοφορία διαβλέποντας σωστά τις εσωτερικές συγκρούσεις της κυβέρνησης, καθώς πολλοί βουλευτές του Καφαντάρη προσπαθούσαν να αναβάλλουν την ψήφιση των νομοσχεδίων.[2494]

- ***Νομοσχέδιο αύξησης στατιστικών τελών***

Καθώς είχε εγκριθεί η διεξαγωγή απογραφής του πληθυσμού που ήταν επείγουσα λόγω της Μικρασιατικής Καταστροφής και της απότομης εισδοχής εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων, ο υπουργός Εθνικής Οικονομίας Νικόλαος Βελέντζας που προερχόταν από τους Ελευθερόφρονες έφερε στη Βουλή προς ψήφιση νομοσχέδιο που αύξανε το στατιστικό τέλος για την εισαγωγή προϊόντων από το εξωτερικό. Με τη μικρή αυτή αύξηση (από μία δραχμή

[2488] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 6ης Δεκεμβρίου 1927.
[2489] *Καθημερινή, 9.12.1927.*
[2490] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 8ης Δεκεμβρίου 1927, σ. 544.
[2491] *Πολιτεία, 28.10.1927.*
[2492] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 8ης Δεκεμβρίου 1927.
[2493] Hering, *τόμος Β΄*, ό.π., σ. 1117.
[2494] *Καθημερινή, 14.12.1927.*

σε δύο) και όχι σε είδη πρώτης ανάγκης, ο Βελέντζας προσδοκούσε να καλύψει τα έξοδα της απογραφής, αλλά και να αυξήσει τις αποδοχές των υπαλλήλων της Στατιστικής Αρχής.[2495]

Εναντίον του νομοσχεδίου αυτού εγέρθηκαν οι περισσότεροι βουλευτές των Λαϊκών (Καρπετόπουλος, Στάης, Γούδας) αλλά και ο Δαρβέρης κατηγορώντας τον Βελέντζα για την υπέρμετρη αύξηση της φορολογίας ενώ και ο Τσαλδάρης κατηγόρησε την κυβέρνηση για την προνομιακή μεταχείριση των υπαλλήλων της Στατιστικής Αρχής σε σχέση με τους υπόλοιπους δημοσίους υπαλλήλους για τους οποίους η κυβέρνηση δεν είχε δείξει την παραμικρή πρόνοια ως τότε. Οι βουλευτές των Λαϊκών προσπάθησαν στη συνέχεια, ανεπιτυχώς, να εμποδίσουν την ψήφιση καταγγέλλοντας ότι δεν τηρήθηκε η ορθή κοινοβουλευτική διαδικασία.[2496]

- ***Τα νομοσχέδια οδοποιίας (σύμβαση Μακρή)***

Αναμφίβολα το ζήτημα που σφράγισε την κυβερνητική θητεία του Μεταξά και των Ελευθεροφρόνων υπήρξε το ζήτημα της οδοποιίας και της περίφημης σύμβασης Μακρή. Ως το 1922 οι ανάγκες της χώρας για οδικές συγκοινωνίες ήταν περιορισμένες λόγω κυρίως της έλλειψης βαριάς βιομηχανίας, αν και ο αριθμός αυτοκινήτων αυξήθηκε κατακόρυφα μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, καθώς οι Συμμαχικές υπηρεσίες που αποχωρούσαν εκποιούσαν τα οχήματά τους σε πολύ χαμηλές τιμές. Στην προηγούμενη τριετία είχε συμβεί μια εκρηκτική αύξηση στον αριθμό των αυτοκινήτων που κυκλοφορούσαν στην χώρα, καθώς από 5.386 αυτοκίνητα το 1923, αυξήθηκαν σε 14.285 το 1926 και 20.817 το 1928.[2497] Σύμφωνα με τον Ξενοφώντα Ζολώτα, η Ελλάδα το 1926 διέθετε μόλις 9.645 χλμ. αμαξιτών οδών πολλών άσχημα συντηρημένων, ένα απαρχαιωμένο οδικό δίκτυο που δεν μπορούσε να εξυπηρετήσει τις οδικές ανάγκες της χώρας και τις προοπτικές της για οικονομική ανάπτυξη.[2498]

Ακόμη χειρότερη ήταν η κατάσταση του οδικού δικτύου στις Νέες Χώρες όπου σύμφωνα με την Οικονομική Επετηρίδα του 1929, διέθεταν μόλις 3.327 χλμ. αμαξιτών οδών, όταν η Παλαιά Ελλάδα διέθετε 6.582 χλμ. αντίστοιχα.[2499] Η εγκατάσταση εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων στην ύπαιθρο και στις πεδιάδες της Μακεδονίας, το ζητούμενο της αύξησης της αγροτικής παραγωγής μέσω του εκσυγχρονισμού, αλλά και η ίδια η αυτόνομη δυναμική της αυτοκίνησης στην Ελλάδα που ταίριαζε στον ατομικισμό του Έλληνα και κορυφώθηκε ως το 1931, έκαναν επιτακτικότερη την ανάγκη για την δημιουργία ενός νέου οδικού άγονα που θα εξυπηρετούσε οικονομικές, τοπικές ακόμη και τις αμυντικές ανάγκες της χώρας.[2500]

[2495] Αυτή η μικρή αύξηση καταγράφηκε ως νέοι βαρείς φόροι από την αντιπολιτευόμενο Τύπο, βλ. *Καθημερινή, 1.2.1928.*

[2496] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 31ης Ιανουαρίου 1928

[2497] Ηλίας Καφάογλου, *«Σποράδην κατασκευή οδών» - Σημειώσεις για τα προγράμματα οδοποιΐας κατά τον Μεσοπόλεμο*, ανέκδοτη ερευνητική εργασία,Ύψιλον, Αθήνα 2019.

[2498] Στο ίδιο.

[2499] Ηλίας Καφάογλου, *ελληνική αυτοκίνηση 1900-1940 (άνθρωποι, δρόμοι, οχήματα, αγώνες)*, εκδόσεις ύψιλον, Αθήνα 2013, σελ. 201.

[2500] Αρετή Σακελλαρίδου, Πασχάλης Σαμαρίνης, Ευαγγελία Χατζηκωνσταντίνου, «Το εγχείρημα κατασκευής οδικών υποδομών στη μεσοπολεμική Ελλάδα μέσα από το παράδειγμα της Σύμβασης Μακρή», στο: *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σ. 90-93.

Ήδη από το 1924 σε ανύποπτο χρόνο, ο διοικητής της Εθνικής Τράπεζας Αλέξανδρος Διομήδης είχε διεξάγει διαπραγματεύσεις με τραπεζιτικούς κύκλους του Λονδίνου για την χρηματοδότηση μεγάλων παραγωγικών έργων στην Ελλάδα αλλά και ενός φιλόδοξου σχεδίου οδοποιίας που είχε βρει θετική ανταπόκριση από τον τραπεζιτικό Οίκο Hambro.[2501] Στη συνέχεια ο Διομήδης παρείχε προνομιακή πληροφόρηση στον Δημήτριο Φιλάρετο για τις υπάρχουσες δυνατότητες χρηματοδότησης από τις διεθνείς χρηματαγορές ενός τόσο φιλόδοξου σχεδίου, ο οποίος με τη σειρά του είχε σχετικές συνεννοήσεις με τον Μακρή.[2502]

Ο Παυσανίας Μακρής ήταν ένας από τους κορυφαίους επιχειρηματίες της χώρας εκείνη την εποχή με βασική δραστηριότητα την πώληση βενζίνης ως αποκλειστικός αντιπρόσωπος της Shell στην Ελλάδα.[2503] Ο Μακρής ήταν ο πρώτος στην Ελλάδα ο οποίος εισήγαγε την άσφαλτο φτιαγμένη με πετρέλαιο, ενώ αντιμετώπιζε ο ίδιος πολύ σοβαρά εμπόδια στην διακίνηση των αγαθών που διένειμε η εταιρία του λόγω του ανύπαρκτου οδικού δικτύου.[2504] Η φιλοσοφία της δημόσιας πρότασής του στην κυβέρνηση Μιχαλακόπουλου το 1925 ήταν η *«οδοποιία για την οδοποιία»,* με άλλα λόγια η σταδιακή διεύρυνση του οδικού δικτύου, θα παρείχε τα έσοδα από την φόρους στην βενζίνη και τα διόδια για να εξοικονομηθούν οι συνολικές δαπάνες για την δημιουργία του. Η οδοποιία θα προήγαγε την βιομηχανία, τον τουρισμό ενώ θα εξύψωνε την πολιτιστική στάθμη της επαρχίας.[2505] Ο ίδιος υπολόγιζε ότι θα προσκόμιζε μεγάλα κέρδη από την συνεπακόλουθη πρόοδο της αυτοκίνησης και την κατακόρυφη αύξηση της κατανάλωσης βενζίνης. Το ζήτημα είχε κινήσει το ενδιαφέρον της κυβέρνησης Μιχαλακόπουλου, οι συνεννοήσεις συνεχίστηκαν και επί της δικτατορίας του Παγκάλου όταν και ασφαλτοστρώθηκαν με την νέα τεχνική πολλές κεντρικές αρτηρίες της Αθήνας, ενώ ήδη από την εποχή της κυβέρνησης Ευταξία υπήρχε ένα προσύμφωνο μεταξύ Δημοσίου και Μακρή όταν ο Μεταξάς ανέλαβε το Υπουργείο Συγκοινωνιών.[2506]

Προφανώς ήταν αδύνατον να δοθούν τόσο μεγάλα δημόσια έργα με απευθείας ανάθεση πολλώ δε μάλλον με έγκριση της δικτατορίας του Παγκάλου, οπότε ο Μεταξάς προέβη σε διαγωνισμό με λεπτομερείς όρους οι οποίοι αποτυπώθηκαν στους Νόμους 3404 και 3406.[2507] Τα νομοσχέδια προέβλεπαν ότι το Κράτος με τον πενιχρό ετήσιο ποσό που προβλεπόταν για τα έργα οδοποιίας, θα αποπλήρωνε σταδιακά τις δόσεις ενός δανείου 6 εκατομμυρίων λιρών υπέρ της αναδόχου εταιρίας που θα αναλάμβανε την τέλεση των έργων αλλά και τη συντήρησή τους για τα επόμενα 15 χρόνια. Μετά από μια πενταετία οι δόσεις αποπληρωμής του δανείου ήταν μεγάλες (200-250 εκατομμύρια δρχ. το χρόνο), όμως οι ιθύνοντες του υπουργείου υπολόγιζαν ότι οι δρόμοι που εν τω μεταξύ θα είχαν χτιστεί θα απέφεραν αρκετά έσοδα (μικροί φόροι στη βενζίνη, φόροι στα τροχοφόρα που θα χρησιμοποιούσαν το δίκτυο) που όχι μόνο θα υπερκάλυπταν τη δόση αλλά θα υπήρχε και πλεόνασμα για να συμπληρωθεί το εθνικό οδικό δίκτυο με νέους δρόμους.[2508]

[2501] Παντελάκης, *Αλέξανδρος Διομήδης*, ό.π., σ. 223-236.

[2502] Στο ίδιο, σ. 227-9.

[2503] Αν και ο Μακρής είχε φτωχό παρουσιαστικό, διέθετε ακαταμάχητη προσωπική γοητεία, πειθώ και ισχυρή προσωπικότητα, τολμηρές ιδέες και είχε το ταλέντο να κερδίζει ακόμη και τον πλέον απαιτητικό συνομιλητή του. Τσούγκος, ό.π., σ. 149-151.

[2504] *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν Βοβολίνη, Τόμος Α΄*, ό.π., Λήμμα: Παυσανίας Μακρής, σ. 145.

[2505] Σακελλαρίδου, ό.π., σ. 94-95.

[2506] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 17ης Φεβρουαρίου 1928.

[2507] ΦΕΚ 199, 20ής Σεπτεμβρίου 1927.

[2508] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 23ης Φεβρουαρίου 1928.

Παρά τις δημόσιες τοποθετήσεις του περί ανεμπόδιστης δημοπρασίας, ο Μεταξάς είχε αποφασίσει να δώσει το έργο στην κοινοπραξία Μακρή – Shell καθώς θεωρούσε ότι ήταν η πιο αξιόπιστη από πλευράς παροχής εγγυήσεων, είχε την απαιτούμενη υλικοτεχνική υποδομή, αλλά και επειδή είχε υπάρξει εξουσιοδότηση και από το εξωτερικό μετά από συμβιβασμό των αγγλικών και των αμερικανικών συμφερόντων, απαραίτητος παράγοντας για να συναφθεί το δάνειο. Επίσης με τον Μακρή συνεργάζονταν ως υπεργολάβοι οι μεγαλύτερες τεχνικές εταιρίες της χώρας όπως η *«Έργον», Εργοληπτική, Ασφαλτικά Έργα, ΓΕΤΕ, Τέκτων, Κάδμος* κ.τ.λ. Ο Μεταξάς προέβη σε απευθείας παρασκηνιακές διαπραγματεύσεις για να εξασφαλίσει καλύτερους όρους για το ελληνικό Δημόσιο,[2509] αλλά είναι αμφισβητήσιμο κατά πόσο οι τελικοί όροι της συμφωνίας ήταν υπέρ του Ελληνικού Δημοσίου η υπέρ της κοινοπραξίας. Πάντως από τις αναλυτικές επεξηγήσεις Μεταξά στη Βουλή μετά τις πρώτες επιθέσεις των Λαϊκών, φαίνεται ότι η κοινοπραξία Μακρή είχε καταθέσει τον πληρέστερο φάκελο, ενώ οι τρεις άλλοι πλειοδότες δεν είχαν εξασφαλίσει τις απαραίτητες εγγυήσεις, οι φάκελοι τους ήταν ελλείπεις, ενώ ο ένας πλειοδότης κατέθεσε την πρότασή του εκπρόθεσμα.[2510]

Η ανάληψη του έργου από την κοινοπραξία Μακρή συνάντησε μεγάλες αντιδράσεις εντός και εκτός Βουλής. Έτσι όταν στην συνεδρίαση της 24ης Αυγούστου 1927 ο Μεταξάς εν μέσω κοινοβουλευτικής συζήτησης έφερε αιφνιδιαστικά προς ψήφιση νομοσχέδια για την τέλεση έργων οδοποιίας σε όλη την Ελλάδα, σύσσωμη η αντιπολίτευση αντέδρασε δυναμικά με επικεφαλής τον Νικόλαο Δαρβέρη που είχε αποσχισθεί από τους Ελευθερόφρονες για το αιφνιδιαστικό της πρόταξης νομοσχεδίων που δεν τους είχαν διανεμηθεί. Ο Δαρβέρης στην αγόρευσή του άφησε σαφή υπονοούμενα κατά του Μεταξά για οικονομικές καταχρήσεις, ο οποίος του απάντησε αντιπαραβάλλοντάς τον με τους συκοφάντες του Περικλή στην Αρχαία Ελλάδα όταν αυτός έκανε τα μεγάλα έργα της Αρχαίας Αθήνας.

Επειδή τους ήταν αδύνατο να εκφράσουν αντιρρήσεις επί της ουσίας του πολύπλοκου νομοσχεδίου, οι βουλευτές των Λαϊκών επικεντρώθηκαν στο παράνομο της κοινοβουλευτικής διαδικασίας που ακολουθήθηκε, εξαναγκάζοντας την κυβέρνηση και το προεδρείο να καταφύγει σε ονομαστική ψηφοφορία για να εγκριθούν τα τετελεσμένα. Για να σιγάσει τις αντιδράσεις ο Μεταξάς δέχτηκε να παραταθεί για ένα ακόμη μήνα η διαδικασία υποβολής προσφορών για την ανάληψη των έργων, έτσι οι αντιπολιτευόμενοι βουλευτές υποχώρησαν, υπερψηφίστηκαν τα νομοσχέδια και η επεισοδιακή συνεδρίαση ολοκληρώθηκε στις 07.00΄ τα ξημερώματα.[2511] Οι σκληρές προσωπικές επιθέσεις των Λαϊκών είχαν εξαγριώσει τον Μεταξά, ενώ φαίνεται ότι και οι προσωπικές του σχέσεις με τον Τσαλδάρη βρίσκονταν στο χειρότερό τους σημείο.[2512]

Για τον λόγο αυτό μπορεί να θεωρηθεί ανεξήγητο το γεγονός ότι στη συνεδρίαση της 28ης Αυγούστου, όλα τα σχετικά νομοσχέδια υπερψηφίστηκαν από τη Βουλή με μεγάλη πλειοψηφία και από βουλευτές των Λαϊκών, που στη συζήτηση που προηγήθηκε απλά

[2509] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 22ης Φεβρουαρίου 1927, σ. 511.
[2510] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 1ης Δεκεμβρίου 1927.
[2511] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 24ης Αυγούστου 1927.
[2512] *«Βιαιοτάτη αντίδρασις Τσαλδάρη. Χρώμα γαιόχρουν από τον φθόνον του…»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 2ης Αυγούστου 1927, σ. 535.

πρότειναν κάποιες αποσαφηνίσεις και βελτιώσεις τις οποίες δέχθηκε ο Μεταξάς.[2513] Το πιθανότερο σενάριο για την ανεξήγητη σύμπλευση των Λαϊκών, ήταν ότι ο Τσαλδάρης διέβλεπε ότι η σύμβαση Μακρή ήταν προβληματική, θα υπονόμευε τη σταθερότητα της κυβέρνησης ενώ θα επέφερε μεγάλη πολιτική φθορά στους Ελευθερόφρονες και τον Μεταξά προσωπικά που χειριζόταν το ζήτημα ως αρμόδιος υπουργός.[2514] Επίσης είναι γεγονός ότι και το ΛΚ όταν συμμετείχε στην κυβέρνηση υποστήριξε τον Μεταξά στις αποφάσεις του για την οδοποιία, έχοντας μερίδιο ευθύνης στις παρατυπίες που είχαν γίνει ως τότε.[2515] Άρα είχε συμφέρον να προχωρήσει και να κλείσει η υπόθεση, ενώ σε εκείνη τη συγκυρία ίσως συνεπαγόταν μεγάλο πολιτικό κόστος για το ΛΚ αν εμφανιζόταν ως εμπόδιο στην ανάπτυξη οδικού δικτύου στη χώρα.[2516]

Ισχυρός υποστηρικτής του Μακρή ήταν και ο Μιχαλακόπουλος, ο οποίος ήδη από την εποχή της δικής του πρωθυπουργίας είχε εγκρίνει την συνεργασία του Δημοσίου με τον Μακρή και ο Μακρής εμφανιζόταν ως πολιτικός του υποστηρικτής.[2517] Ο Μιχαλακόπουλος βρισκόταν σε επαφή με τον Έλληνα επιχειρηματία και ενημερωνόταν απευθείας για τις απόψεις του, ενώ ο Μακρής σε μια από τις επιστολές του παρουσίαζε τον εαυτό του ως υποστηριζόμενο από την αγγλική οικονομική πολιτική.[2518] Φαίνεται ότι ο Μακρής ίσως είχε δίκαιο για την αγγλική στήριξη, καθώς μετά την επιστολή του που ζητούσε από τον Μιχαλακόπουλο την απελευθέρωση της πώλησης πετρελαίου στην Παλαιά Ελλάδα, έγινε και ανεπίσημο σχετικό διάβημα από το Foreign Office προς το Έλληνα πρέσβη στο Λονδίνο.[2519] Αλλά δεν ήταν λίγοι οι αντίπαλοί του εντός της κυβέρνησης και στον ευρύτερο βενιζελικό χώρο. Ο Παπανδρέου προσπαθούσε να προωθήσει την κοινοπραξία Πρεζάνη - Καψαμπέλη ενώ ο κυβερνητικός εταίρος Παπαναστασίου αυτή του Ραλλίδη. Αλλά και ο Βενιζέλος μέσω του Σκουλά υπέδειξε στον Μεταξά ότι οι τιμές που έχει δώσει η κοινοπραξία Μακρή είναι υψηλές και ζημιώνουν το Δημόσιο. Επίσης ο Καφαντάρης σε ιδιωτική του συνομιλία με τον Μεταξά επίσης υπέδειξε ότι οι τιμές της κοινοπραξίας Μακρή είναι υψηλές και το γεγονός ότι είναι ο μοναδικός έγκυρος πλειοδότης μεγαλώνει το πρόβλημα.[2520] Ο Παπαναστασίου του πρότεινε να μοιράσει το έργο και στις τρεις κοινοπραξίες ώστε να μείνουν όλοι ικανοποιημένοι, ακολούθησε κοινή πρόταση των δύο πλειοδοτών με καλύτερες τιμές από τον Μακρή, ο Μακρής επανήλθε με νέα έκπτωση στις τιμές του, ενώ ο Καφαντάρης μετά από νέους δισταγμούς μπροστά στους πολιτικούς κινδύνους από όλη αυτή τη κατάσταση ζήτησε από τον Μεταξά ουσιαστικά να μοιράσει το έργο στους δύο – πλέον ενδιαφερόμενους. Ο Μεταξάς επέδειξε μια επίμονη υποστήριξη της ανάληψης του έργου από την κοινοπραξία Μακρή προσπαθώντας να κάμψει οποιαδήποτε αντίρρηση, θεωρώντας ότι η υλοποίηση του έργου, θα εκσυγχρόνιζε την Ελλάδα και θα αποτελούσε μια μεγάλη πολιτική επιτυχία του.

[2513] Από την εγγραφή του στο ημερολόγιο, φαίνεται ότι και ο ίδιος ο Μεταξάς αιφνιδιάστηκε από το γεγονός ότι οι βουλευτές του ΛΚ δεν του επιτέθηκαν, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 27ης Αυγούστου 1927, σ. 536.
[2514] Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄*, σ. 363.
[2515] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 24ης Φεβρουαρίου 1928, όπου αγόρευση Παναγή Τσαλδάρη
[2516] Στο ίδιο.
[2517] *Φως, 8.3.1928.*
[2518] Ε.ΛΙ.Α., Αρχείο Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, φάκ. 2.2, επιστολή Μακρή προς Μιχαλακόπουλο, 13 Ιουνίου 1927.
[2519] Ε.ΛΙ.Α., Αρχείο Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, φάκ. 2.2, επιστολή Έλληνα πρέσβη στο Λονδίνο προς Μιχαλακόπουλο, 9 Αυγούστου 1927.
[2520] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., σ. 556-559.

3. Ο αντικομουνιστικός χαρακτήρας της κυβέρνησης συνασπισμού και τα αντιβενιζελικά κόμματα

Το Κ.Κ.Ε. στα χρόνια του Μεσοπολέμου είχε όλη τη δυναμική και όλες τις προϋποθέσεις να εξελιχθεί σε πρωταγωνιστή της πολιτικής και της κοινωνικής ζωής. Οι προϋποθέσεις αυτές ήταν η άνοδος και η εκτεταμένη προβολή της ιδεολογίας του σε όλη την Ευρώπη, η ύπαρξη της μεγάλης κομμουνιστικής πατρίδας της Ρωσίας που είχε φιλοδοξίες για δημιουργία κομμουνιστικών καθεστώτων, τουλάχιστον στην ανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια. Επίσης η ματαίωση της εθνικιστικής Μεγάλης Ιδέας στο φλεγόμενο λιμάνι της Σμύρνης είχε ξεθωριάσει την Εθνική Ιδέα που έχανε έδαφος έναντι της αναδυόμενης Ταξικής Ιδέας.[2521] Αλλά η κυριότερη πηγή ισχύος του κόμματος ήταν η φτώχεια και η ανυπόφορη ανέχεια όλων των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων λόγω της πολεμικής δεκαετίας που προηγήθηκε και Μικρασιατικής Καταστροφής, που μοιραία επιζητούσαν μια κοινωνική αλλαγή. Οι λόγοι που το Κ.Κ.Ε. έμεινε σχετικά αδύναμο και περιθωριακό στην περίοδο του Μεσοπολέμου έχει να κάνει με την πολιτική ταύτιση των προσφύγων με τον βενιζελισμό, αλλά και με τον έμφυτο πολιτικό συντηρητισμό των αγροτών και μικροϊδιοκτητών που αντιμετώπιζαν εχθρικά τα κοινωνικά κηρύγματα του Κ.Κ.Ε. για κοινοκτημοσύνη της γης. Το Κ.Κ.Ε. πάντως είχε αποκτήσει ισχυρά ερείσματα στους εργάτες και στα συνδικάτα και το κυριότερο είναι ότι οι οπαδοί του, αν και όχι ιδιαίτερα ευάριθμοι, ήταν ιδιαίτερα μαχητικοί.[2522]

Η κοινοβουλευτική είσοδος του Κ.Κ.Ε. στη Βουλή και η υποκίνηση απεργιών και συλλαλητηρίων από στελέχη του σε όλη την Ελλάδα, είχαν ευαισθητοποιήσει όλα τα αστικά κόμματα εναντίον του κομμουνισμού. Η άνοδος του κομμουνισμού ευνοήθηκε από την μεγέθυνση της βιομηχανίας, από την αύξηση του χάσματος μεταξύ ημερομισθίων και κόστους ζωής που χαρακτήρισε διαχρονικά τον Μεσοπόλεμο, αλλά και από άλλους παράγοντες όπως η παιδική εργασία, η παντελής έλλειψη υγειονομικών μέτρων στους χώρους εργασίας και η αδιαφορία των βιομηχανιών για την ασφάλεια των εργαζομένων.[2523] Η *ανίερη* εκλογική συμμαχία του Κ.Κ.Ε. με την εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης στις εκλογές του 1926,[2524] αποτέλεσε μια πρόσθετη δυσάρεστη έκπληξη που ενίσχυε την αγωνία πολλών κρατικών αξιωματούχων ότι υπονομευόταν αδιόρατα το εθνικό κράτος. Επίσης το Κράτος έβλεπε με ιδιαίτερη καχυποψία τις στενές σχέσεις που αναπτύσσονταν μεταξύ του μαχητικού κινήματος των *Παλαιών Πολεμιστών* και του Κ.Κ.Ε., επιρροή που είχε τις ρίζες της στην υπονομευτική δραστηριότητα του κόμματος στις ελληνικές μονάδες στο μικρασιατικό μέτωπο.[2525]

Οι φόβοι της πολιτικής και πνευματικής ηγεσίας της χώρας για την γοητεία που ασκούσε το κήρυγμα του Κομμουνισμού στον ελληνικό λαό ήταν διάχυτοι σε όλο τον Μεσοπόλεμο.[2526]

[2521] Τρίκκας, ό.π., σ. 172-173.

[2522] Γεώργιος Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους (Β΄ Τόμος)*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2004, σ. 900-901.

[2523] Αναστάσης Γκίκας, *Ρήξη και ενσωμάτωση (Συμβολή στην Ιστορία του εργατικού – κομμουνιστικού κινήματος του Μεσοπολέμου 1918-1936*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2010, σ. 62-66.

[2524] Ναρ, ό.π., σ. 87-88.

[2525] Μακρής, ό.π., 359-389.

[2526] Έγραφε ο βενιζελικός Κωστής Παλαμάς στο ποίημά του *Λύκοι* την επομένη της Μικρασιατικής Καταστροφής:
Βοσκοί, στη μάντρα της Πολιτείας οι λύκοι! Οι λύκοι!
Στα όπλα, Ακρίτες! Μακριά και οι φαύλοι και οι περιττοί, καλαμαράδες και δημοκόποι και μπολσεβίκοι,
για λόγους άδειους ή για του ολέθρου τα έργα βαλτοί, Παλαμάς *Άπαντα*, *τόμος έβδομος*, ό.π.

Ο πρώιμος αντικομμουνιστικός λόγος των βενιζελικών και αντιβενιζελικών κομμάτων είχε επικεντρωθεί στην επίσημη αντεθνική θέση του Κ.Κ.Ε. για την αυτονόμηση της Μακεδονίας, ενώ και η δικτατορία του Παγκάλου είχε εξαρθρώσει πλήρως το κόμμα, απαγορεύοντας την έκδοση του *Ριζοσπάστη*, φυλακίζοντας και δικάζοντας τα ηγετικά του στελέχη. Η *Καθημερινή* που εκπροσωπούσε το ΛΚ αλλά και οι αδιάλλακτοι συνέδεαν απευθείας τον βενιζελισμό και τον Παπαναστασίου με την υπόθαλψή του.[2527] Οι βουλευτές του Κ.Κ.Ε. χρησιμοποιούσαν το βήμα της Βουλής με κύριο στόχο να προπαγανδίσουν τις θέσεις του κόμματος ενώ τηρούσαν αδιάλλακτα αρνητική στάση σε οποιοδήποτε θέμα ερχόταν στην ολομέλεια.[2528]

Στις 2 Ιουνίου 1927, περίπου 1.000 καπνεργάτες στη Θεσσαλονίκη αποπειράθηκαν να εισβάλλουν στο Διοικητήριο και διαλύθηκαν με επέλαση του Ιππικού. Κάποιοι εξ αυτών που κατέφυγαν στο Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης αναγκάστηκαν να παραδοθούν μετά από καταιγισμό πυρών που έκαναν κόσκινο το κτίριο.[2529] Καθώς οι βουλευτές του Μετώπου Βεντουρά και Χαϊνογλου συμμετείχαν στα γεγονότα, συνελήφθησαν, ενώ ασκήθηκε δίωξη και εναντίον των βουλευτών Σουλάμ και Παπανικολάου και ζητήθηκε η άρση ασυλίας τους.[2530] Ο μετριοπαθής Παναγής Τσαλδάρης διαβεβαίωσε την βουλή ότι εξάντλησε τα όρια των αρμοδιοτήτων του για να λογοκρίνει ταινίες του κινηματογράφου με κομμουνιστικό περιεχόμενο και αν τα κυβερνητικά μέτρα κριθούν ανεπαρκή θα ζητήσει μεγαλύτερες εξουσιοδοτήσεις από την βουλή.[2531] Ο Κρανιωτάκης κατήγγειλε στην βουλή την κομμουνιστική προπαγάνδα στον στρατό που διεξαγόταν με το γνωστό τριαδικό σύστημα (ένας μυημένος οφείλει να μυήσει άλλους τρεις, ενώ υπήρχε και το *σατανικό* φυλλάδιο *φαντάρος* φορέας της κομμουνιστικής ανατρεπτικής προπαγάνδας.[2532]

Η αίσθηση ότι η επιρροή του Κ.Κ.Ε. ανέβαινε στους πρόσφυγες και σε τμήματα του πληθυσμού που βασανίζονταν από την ανέχεια, έστρεψε την κυβέρνηση σε νομοθετικές πρωτοβουλίες με σαφή αντικομουνιστικό προσανατολισμό. Ήδη εντελώς παράτυπα, βουλευτές του Κ.Κ.Ε. είχαν αποκλειστεί από τις κοινοβουλευτικές επιτροπές των εξωτερικών και αμύνης, καθώς θεωρούνταν *«οργανικό τμήμα της Κόμιντερν»*.[2533] Στις πρωτοβουλίες αυτές στους κόλπους της κυβέρνησης αναμφίβολα πρωτοστάτησαν οι υπουργοί των Ελευθεροφρόνων και ο ίδιος ο Μεταξάς. Στις 2 Οκτωβρίου αποφασίστηκε η ίδρυση ενός νέου οργανισμού κρατικής ασφάλειας με σαφή αντικομουνιστικό χαρακτήρα.[2534] Στη Βουλή ο Παναγής Τσαλδάρης ως υπουργός Εσωτερικών απέρριψε τις αιτιάσεις του Ισραηλίτη βουλευτή Βεντούρα για έξαρση του αντισημιτισμού και εχθρότητα του Κράτους που έστρεφε το εβραϊκό στοιχείο προς το Κ.Κ.Ε., υπογραμμίζοντας ότι το ελληνικό κράτος υπεράσπιζε όλους τους πολίτες του ασχέτως εθνικότητας η θρησκεύματος.[2535] Και στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Νικολούδη μια από τις βασικές

[2527] Ο Παπαναστασίου χαρακτηριζόταν ως ο *«Δαλάϊ Λάμα των κομμουνιστών»*, (βλ. *Βραδυνή, 5.4.1927*), ενώ η *Καθημερινή* χαρακτήριζε το Βενιζέλο ως «*δεδηλωμένο αριστερίζοντα»*, βλ. *Καθημερινή, 4.6.1927.*

[2528] Σταυρίδης, ό.π., σ. 398-401.

[2529] Αλέξανδρος Δάγκας, *Το κράτος κατά του κομμουνισμού (συλλογή πληροφοριών από τις υπηρεσίες Ασφαλείας 1927)*, Επίκεντρο, Αθήνα 2011, σ. 79.

[2530] Ναρ, ό.π., σ. 95.

[2531] Κουμάντος, ο.π. σελ. 165.

[2532] Στο ίδιο.

[2533] Ναρ, ο.π., σ. 407-410.

[2534] *Πολιτεία, 2.10.1927.*

[2535] Ναρ, ό.π., σ. 92-93.

προτεραιότητες της ήταν η καταπολέμηση της διείσδυσης του κομμουνισμού στη δημόσια εκπαίδευση, είτε μέσω του εκπαιδευτικού ομίλου, είτε μέσω δασκάλων που είχαν προσχωρήσει στο Κ.Κ.Ε. και προωθούσαν την ιδεολογία του στις σχολικές αίθουσες.

Ακολούθησε η απόπειρα δολοφονίας εις βάρος του Κουντουριώτη από τον Λαρισαίο Ζαφείρη Γκούσιο, υποστηρικτή των θέσεων του Κ.Κ.Ε. Η απόπειρα ισχυροποίησε τις αντικομουνιστικές διαθέσεις στην κυβέρνηση και ο Τουρκοβασίλης την επομένη της απόπειρας εξήγγειλε δρακόντεια μέτρα κατά του κομμουνισμού,[2536] έναν απαραίτητο νομικό εκσυγχρονισμό που ήδη ίσχυε στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης.[2537] Ο βουλευτής του ΛΚ Χρήστος Χρηστοβασίλης με πρωτοσέλιδο άρθρο του, κατηγορούσε την κυβέρνηση για αδράνεια έναντι του Κομμουνισμού ζητώντας να παρθούν μέτρα καταστολής εναντίον του.[2538] Και ο Μεταξάς σε επίσημη επίσκεψή του στη Θεσσαλονίκη τόνισε την ανάγκη λήψης αυστηρών μέτρων εναντίον κάθε αναρχικής και κομμουνιστικής αντίδρασης.[2539] Ο Βελέντζας εξασφάλισε έγκριση του Υπουργικού Συμβουλίου για να προβεί στη διάλυση όλων των εργατικών σωματείων που ήλεγχε το Κ.Κ.Ε.[2540] Η *Πολιτεία* σε όλη την περίοδο μετά την απόπειρα δολοφονίας φιλοξενούσε πύρινα άρθρα κατά του Κομμουνισμού και όλων των *συνοδοιπόρων* του από τις τάξεις των δημοσίων υπαλλήλων.[2541]

Το ζήτημα μεταφέρθηκε στη Βουλή ενώ λίγους μήνες μετά, με εισαγγελική παρέμβαση ασκήθηκε ποινική δίωξη τόσο επί εσχάτη προδοσία σε όλους τους βουλευτές του Ενιαίου Μετώπου για το ζήτημα της αυτονόμησης της Μακεδονίας. Στη σχετική συζήτηση στην αρμόδια κοινοβουλευτική επιτροπή, οι βουλευτές διχάστηκαν καθώς υπήρξαν ακόμη και αντιβενιζελικοί που καταψήφισαν την μελετώμενη άρση ασυλίας.[2542] Φαίνεται όμως ότι την δίωξη του Κ.Κ.Ε. επεδίωκαν κυρίως τα δύο αντιβενιζελικά κόμματα, καθώς θεωρούσαν ότι το Κ.Κ.Ε. λειτουργούσε βοηθητικά για τον βενιζελισμό. Στο βενιζελικό στρατόπεδο ο Μιχαλακόπουλος λόγω συντηρητισμού και ο Παπαναστασίου για μικροκομματικούς υπολογισμούς υποστήριξαν την δίωξη, ενώ ο Καφαντάρης βρέθηκε αντίθετος, αλλά μειοψήφησε. Στη συνεδρίαση της 17ης Δεκεμβρίου 1927 όταν συζητήθηκε το θέμα, πήρε τον λόγο ο Μεταξάς εκ μέρους των Ελευθεροφρόνων και ζήτησε να ψηφιστεί η άρση της ασυλίας όσων εμπλέκονταν στις κατηγορίες.[2543]Την ημέρα της ψήφισης υποστηρικτές του Κ.Κ.Ε. συγκεντρώθηκαν έξω από τη Βουλή, ενώ λίγες ημέρες μετά συγκεντρώθηκαν στην Πλατεία Συντάγματος για να διαμαρτυρηθούν για τη δίωξη, αλλά διαλύθηκαν βίαια από την Αστυνομία.[2544]

Τελικά η Βουλή ψήφισε την άρση της ασυλίας όλων όσων διώκονταν εκτός του Σεραφείμ Μάξιμου, ο οποίος είχε μαθευτεί ότι είχε διαφωνήσει με τη Μόσχα με τη γραμμή για αυτονόμηση της Μακεδονίας και τον Σεπτέμβριο του 1927 διαγράφηκε από το Κ.Κ.Ε. Ο Μεταξάς ψήφισε την παραπομπή, αλλά είχε ενοχές με την συνείδησή του για την ψήφο του

[2536] *Πολιτεία, 31.10.1927.*
[2537] Δάγκας, ό.π., σ. 82
[2538] *Ελευθερία (Ηπείρου), 7.11.1927,* άρθρο: «Και πάλιν επί του κομμουνισμού».
[2539] *Πολιτεία, 3.11.1927.*
[2540] *Πολιτεία, 8.12.1927.*
[2541] *Πολιτεία, 4.1.1928,* άρθρο: «Αι ενέργειαι των δημοσίων υπαλλήλων».
[2542] Οι αντιβενιζελικοί βουλευτές που καταψήφισαν ήταν οι Μπαμπάκος, και Κίνιας, βλ. *Πολιτεία, 8.12.1927.*
[2543] *Πολιτεία, 17.12.1927.*
[2544] *Πολιτεία, 19.12.1927.*

αυτή.[2545]Οι βουλευτές του Κ.Κ.Ε. που έχασαν την βουλευτική τους ασυλία εξαφανίστηκαν για να μην συλληφθούν,[2546] ήταν φανερό όμως ότι υπήρξε εσκεμμένη ολιγωρία των Αρχών καθώς οι βουλευτές του Μετώπου είχαν προσέλθει κανονικά στη Βουλή και ήταν ευχερής η σύλληψή τους, κάτι που καταγγέλθηκε από βουλευτές του ΛΚ.[2547] Και στους επόμενους μήνες, μετά από διαταγή του Καφαντάρη χωρίς να είναι αυτός ο αρμόδιος υπουργός, η αστυνομία αμέλησε εσκεμμένα να συλλάβει τους κομμουνιστές βουλευτές που φυγοδικούσαν σε σημείο αυτοί όχι μόνο να κυκλοφορούν σε κεντρικά σημεία των Αθηνών, αλλά και να προσέρχονται για να εισπράξουν την βουλευτική τους αποζημίωση που τους καταβαλλόταν κάθε μήνα.[2548]

Αλλά η αντικομουνιστική πολιτική των κυβερνήσεων της περιόδου καθορίστηκε από εκτεταμένη νομοθετική πρωτοβουλία του Τουρκοβασίλη στις 4 Απριλίου 1928, η οποία προέβλεπε φυλάκιση από 6 μήνες έως 5 χρόνια σε όσους προσκαλούν ή προσπαθούσαν να διεγείρουν άλλους σε πράξεις κατά της κοινωνικής, θρησκευτικής και οικογενειακής τάξης. Οι ποινές θα εκτίονταν στις Σποράδες και επίσης προβλεπόταν ότι όσοι καταδικαζόμενοι ήταν δημόσιοι υπάλληλοι μπορούσαν να απολυθούν και έχαναν το δικαίωμα σύνταξης –αν είχαν– από το ταμείο Πρόνοιας. Επίσης προβλεπόταν η απόλυση των καταδικαζόμενων και από εταιρίες του δημοσίου τομέα και αν αυτό δεν γινόταν, ο ιδιοκτήτης μπορούσε να αντιμετωπίσει ποινική δίωξη.[2549] Με τους νόμους αυτούς διώκονταν και όσοι συμμετείχαν σε συναθροίσεις κατά τις οποίες υβριζόταν η καθεστηκυία τάξη, ενώ επίσης αντιμετώπιζαν διώξεις όσοι συναθροίζονταν μαζικά χωρίς την άδεια της αστυνομίας. Για τους υποπίπτοντες αξιωματικούς του Στρατού, της Χωροφυλακής και του Ναυτικού σε τέτοια αδικήματα προβλεπόταν παραπομπή σε στρατοδικείο και έκπτωση από τους βαθμούς τους. Όλοι οι προφυλακισμένοι δεν είχαν δικαίωμα να αποφυλακιστούν με εγγύηση.

Το περιεχόμενο των νόμων ουσιαστικά αποτελούσε τον πρόδρομο του περίφημου *Ιδιώνυμου* που ψηφίστηκε από την κυβέρνηση Βενιζέλου το 1929 με ασφαλώς αυστηρότερες διατάξεις εναντίον των κομμουνιστών. Τη σύνταξη μέρους των νομοσχεδίων του 1928, είχε αναλάβει και φέρει εις πέρας ο Άγγελος Μπακόπουλος, βουλευτής του ΛΚ, και μέλος της επιτροπής Δικαιοσύνης της Βουλής. Ο Τουρκοβασίλης υποστήριξε ότι με τη νομοθεσία αυτή κάθε αναρχική εκδήλωση θα πατασσόταν και θα προστατευόταν αποτελεσματικότερα η αστική Δημοκρατία εναντίον κάθε επιβουλής.[2550] Όταν γνωστοποιήθηκε το περιεχόμενο των δρακόντειων διατάξεων, όλες οι εργατικές οργανώσεις της Θεσσαλονίκης που επηρεάζονταν από το Κ.Κ.Ε. απείλησαν με συνεχείς απεργίες αν η σχετική νομοθεσία ψηφιζόταν στη Βουλή.[2551]

Με την εφαρμογή της νέας αντικομμουνιστικής νομοθεσίας εκτοπίστηκαν πάνω από 500 άτομα που κυρίως προέρχονταν από τη Β. Ελλάδα όπου ήταν και οι μαχητικότεροι πυρήνες

[2545] *«Παραπέμπονται. Σκληρότης μου. Την αισθάνομαι βαθια. Λύπη μου διότι εψήφισα την δίωξίν των»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 16ης Δεκεμβρίου 1927, σ. 545.

[2546] *Πολιτεία, 4.1.1928.*

[2547] Χρήστος Χρηστοβασίλης, «Κυβέρνησις και κομμουνισμός», *Ελευθερία (Ηπείρου)*, *9.1.1927*.

[2548] Σταυρίδης, ό.π., σ. 446-447.

[2549] Συλλογικό έργο, *Δοκίμιο ιστορίας του Κ.Κ.Ε. 1918-1939*, *τόμος Α2'*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2019, σ.280.

[2550] *Πολιτεία, 4.4.1928.*

[2551] *Πολιτεία, 12.5.1928.*

του Κ.Κ.Ε.[2552] Οι κυβερνήσεις τις περιόδου δεν περιορίστηκαν σε νομοθετικές πρωτοβουλίες αλλά διατήρησαν την ένταση της καταστολής εναντίον του Κ.Κ.Ε. και των υποστηρικτών του, όπως αυτή είχε εγκαινιαστεί την περίοδο 1923-1926. Στην απεργιακή πορεία των καπνεργατών της Ξάνθης στις 13 Ιουνίου 1928, ο Στρατός και η Αστυνομία άνοιξε πυρ με αποτέλεσμα 4 καπνεργάτες νεκρούς.[2553] Όλες οι διαμαρτυρίες και τα συλλαλητήρια των κομμουνιστών διαλύονταν βίαια, γίνονταν πολλές συλλήψεις, ενώ όσοι συλλαμβάνονταν κακοποιούνταν στις φυλακές.

4. Η εμφάνιση του Βενιζέλου στο προσκήνιο, η κυβερνητική κρίση λόγω της οδοποιίας και η πτώση της κυβέρνησης ευρέως συνασπισμού.

Στις 22 Νοεμβρίου 1927 ο Βενιζέλος εμφανίστηκε δυναμικότερα στο πολιτικό προσκήνιο επισκεπτόμενος ως *ιδιώτης* την Αθήνα και την Θεσσαλονίκη, ενώ οι στενοί του συνεργάτες ήδη διακινούσαν φήμες για την μελλοντική του ανάμειξη στα πολιτικά πράγματα. Η πιθανότητα αυτή έμοιαζε ολέθρια για τους Ελευθερόφρονες και τον συμβιβαστικό τους ρόλο, έτσι η *Πολιτεία* με πρωτοσέλιδό της προειδοποιούσε για νέο διχασμό αν ο Βενιζέλος επέμενε να αναμιχθεί εκ νέου.[2554] Ανήμερα των Χριστουγέννων του 1927 ο Μεταξάς έλαβε διασταυρωμένες πληροφορίες για τις προθέσεις του Βενιζέλου να ανατρέψει τον Καφαντάρη και την κυβέρνηση και θορυβήθηκε. Επίσης του μετέφεραν ότι ο Βενιζέλος και οι σύμβουλοί του τον θεωρούσαν βασικό εμπόδιο για την πραγματοποίηση των σχεδίων τους και ήδη μεθόδευαν την πολιτική εκμηδένισή του.[2555] Ο ίδιος αντιλαμβανόταν ότι η δημοτικότητά του βρισκόταν σε χαμηλό επίπεδο εκείνη την περίοδο, καθώς όταν μια διαδήλωση των δημοσίων υπαλλήλων βρέθηκε ενώπιον του Υπουργείου Συγκοινωνιών και ο ίδιος βγήκε στον εξώστη για να τους δει, αποδοκιμάστηκε έντονα από τους διαδηλωτές.[2556]

Τον Ιανουάριο του 1928 ο Βενιζέλος επενέβη παρασκηνιακά μέσω του Σκουλά υποδεικνύοντας στον Μεταξά ότι οι τιμές του Μακρή για την οδοποιία ήταν ακριβές και έπρεπε να γίνει νέα διαπραγμάτευση, αλλά ο Μεταξάς απάντησε οργισμένα ότι είναι σε θέση να προασπίζει τα συμφέροντα του Δημοσίου.[2557] Τον Μάρτιο του 1928 επανεκδόθηκε η βενιζελική εφημερίδα *Πατρίς* με διευθυντή τον Σπυρίδωνα Σίμο και βασική πολιτική θέση της την υποστήριξη της επιστροφής Βενιζέλου στην κεντρική πολιτική σκηνή. Η εφημερίδα ξεκίνησε αμέσως τις επιθέσεις εναντίον της πολιτικής Καφαντάρη – Μεταξά στα ζητήματα ανάθεσης δημοσίων έργων, αν και το *Ελεύθερο Βήμα* αποκάλυψε λίγους μήνες μετά ότι ο Σίμος είχε χρηματοδοτηθεί από τον τραπεζικό Οίκο Blair που στήριζε την κοινοπραξία Πρεζάνη – Καψαμπέλη.[2558]Η δυναμική που ανέπτυσσε η επιστροφή Βενιζέλου στο πολιτικό προσκήνιο ήταν τέτοια, ώστε μέσα σε μόλις ένα μήνα κυκλοφορίας η *Πατρίς* είχε ημερήσια

[2552] Δάγκας, ό.π., σ. 81.

[2553] Ήταν οι καπνεργάτες Σωκράτης Καράμπελας, Κοτσώνης, Θεοδοσίου και Ραμαντάν Ογλού, βλ. στο ίδιο, σ. 78.

[2554] *Πολιτεία, 24.11.1927*, άρθρο: «Ο κ. Βενιζέλος και η ομαλότης».

[2555] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 25ης Δεκεμβρίου 1927, σ. 546-548.

[2556] Μπαρούτας, ό.π., σ. 204.

[2557] Στο ίδιο, σ. 566.

[2558] Καθώς τα δύο έντυπα βρίσκονταν σε δημόσια διένεξη, το *Ελεύθερο Βήμα* δημοσίευσε επιστολές που αποδείκνυαν την εμπλοκή Σίμου στο ζήτημα της οδοποιΐας. Η διένεξη σταμάτησε μόνο με προσωπική επέμβαση του Βενιζέλου. Μαργιούλας, ό.π., σ. 24.

πώληση 17.000 φύλλα όταν όλα τα αντιβενιζελικά φύλλα των Αθηνών είχαν 22.000 φύλλα.[2559]

Και μόνο η φυσική παρουσία του Βενιζέλου ως *ιδιώτη* όξυνε τα διχαστικά πολιτικά αντανακλαστικά του αντιβενιζελισμού, έτσι στο μνημόσυνο των Γούναρη και Στράτου προσήλθε περισσότερος κόσμος από τα προηγούμενα που είχαν γίνει, ενώ μετά το μνημόσυνο διοργανώθηκε αντιβενιζελική διαδήλωση με επικεφαλής τον γνωστό αδιάλλακτο αντιβενιζελικό πολιτευτή Αθανάσιο Τζώνη.[2560] Ακολούθησε λίγες εβδομάδες μετά το μνημόσυνο του Βασιλιά Κωνσταντίνου όπου επαναλήφθηκε το ίδιο σκηνικό με επέμβαση της Χωροφυλακής και του Στρατού για την διάλυση της αντιβενιζελικής διαδήλωσης.[2561] Στις 30 Ιανουαρίου 1928 υπογράφτηκε το περίφημο τριμερές δάνειο με τον τραπεζιτικό οίκο Hambro, με το χαμηλότερο επιτόκιο και τους καλύτερους όρους που εξασφάλισε η Ελλάδα σε όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου.[2562] Η εξασφάλιση της απρόσκοπτης χρηματοδότησης της χώρας αποτέλεσε μια προσωπική επιτυχία του Καφαντάρη που διεξήγαγε όλες τις διαπραγματεύσεις με επιμονή και μεγάλη επιδεξιότητα.

Οι Ελευθερόφρονες πίεζαν για την επιτάχυνση της ανάθεσης των κρατικών έργων ώστε να κεφαλαιοποιήσουν τα πολιτικά οφέλη,[2563] αλλά εσωτερικά η κυβέρνηση κατατρυχόταν από έριδες κυρίως από τη στάση του Παπαναστασίου που έψαχνε πλέον την έξοδό του από αυτήν, πιθανά επηρεασμένος από την προοπτική επιστροφής του Βενιζέλου. Από τις πρώτες ημέρες του 1928, σταδιακά αύξανε η πίεση προς την κυβέρνηση από το ΛΚ με αιτία την απόφαση του Κύρκου για μια μεγάλη απαλλοτρίωση οικοδομικών τετραγώνων στο κέντρο της Αθήνας και στον Πειραιά υπέρ της στέγασης των προσφύγων. Η απόφαση που ήταν υπερβολική στο μέγεθος της απαλλοτρίωσης[2564] και ίσως παράνομη, ξεσήκωσε διαμαρτυρίες στους γηγενείς ιδιοκτήτες που αποτελούσαν το βασικό εκλογικό ακροατήριο και των Ελευθεροφρόνων,[2565] δημιουργώντας κυβερνητική κρίση. Την ίδια εποχή δημοσιεύτηκαν καταγγελίες στην *Καθημερινή* και στην *Βραδυνή* για ατασθαλίες του Κύρκου στο Υπουργείο Πρόνοιας πιθανά εκπορευόμενες από τον αντιβενιζελικό συνδικαλιστή και ποιητή Κώστα Καρυωτάκη[2566] και ο Μεταξάς σκέφτηκε σοβαρά το ενδεχόμενο να ανατρέψει την κυβέρνηση.[2567] Και ο Βενιζέλος όμως πίεζε την κυβέρνηση ανακινώντας το Πολιτειακό, εκφράζοντας φόβους για δήθεν κίνδυνο του δημοκρατικού πολιτεύματος από την

[2559] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 330/43, *επιστολή του Σ. Σίμου προς τον Βενιζέλο 22ης Μαΐου 1928 σχετικά με τη μείωση της κυκλοφορίας των αντιβενιζελικών εφημερίδων*.

[2560] *Πολιτεία, 28.11.1927.* Ο Αθανάσιος Τζώνης είχε εκλεγεί βουλευτής στην Δ΄ Εθνοσυνέλευση, είχε τολμήσει να φωνάξει εντός της αίθουσας *«Ζήτω ο Βασιλιάς Γεώργιος Β΄»*, ενώ είχε πρωταγωνιστήσει σε επεισόδιο χειροδικίας εναντίον του Πάγκαλου στο περιστύλιο της Βουλής.

[2561] *ΣΚΡΙΠ, 16.1.1928.*

[2562] Αναστασίου, ό.π., σ. 340.

[2563] *Πολιτεία, 29.1.1928.*

[2564] *Καθημερινή, 28.1.1928.*

[2565] *ΣΚΡΙΠ, 28.1.1928.*

[2566] Οι καταγγελίες του άρθρου *«Ανάγκη χρηστότητος»* αποκάλυπταν ότι ο Κύρκος είχε ενθυλακώσει 119.000 δρχ. υπό τον τύπο οδοιπορικών, υπογράφονταν με το γράμμα «Κ» και σύμφωνα με την εφημερίδα *Υπαλληλική* είχαν εκπορευτεί από τον τμηματάρχη και γνωστό αντιβενιζελικό ποιητή Κώστα Καρυωτάκη, βλ. Αλεξάνδρα Κωστάκη – Μέξη, *Κώστας Καρυωτάκης – Μαρία Πολυδούρη*, Apiros Hora, Πρέβεζα 2014, σ. 138. Ο Κύρκος θεώρησε επίσης ότι εκπορεύονταν από τον Καρυωτάκη και για τον λόγο αυτό του επέβαλλε διαδοχικές διοικητικές τιμωρίες. Ζωή Γεωργιάδου, *Αναπαράσταση του νεοελληνικού κράτους στο έργο του Κώστα Καρυωτάκη*, μεταπτυχιακή εργασία, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή 2013, σ. 9.

[2567] *«Αι υποψίαι μου επιτείνονται. Σκέπτομαι να ανατρέψω Κυβέρνησιν εις το ήδη συζητούμενον ζήτημα Κύρκου*.» Ιωάννης Μεταξάς, τόμος Γ2, ό.π., εγγραφή 26ης Ιανουαρίου 1928.

επαναφορά των αποτάκτων αξιωματικών.[2568] Επίσης έρχονταν συνεχώς ανησυχητικές ειδήσεις για ένοπλα συλλαλητήρια στη Κρήτη από χωρικούς και πολίτες που ήταν αντίθετοι στους νέους φόρους. Η κατάσταση στο νησί ήταν έκρυθμη, ένα βήμα πριν την ένοπλη εξέγερση στο Νομό Ηρακλείου και ιδιαίτερα στην επαρχία του Μαλεβιζίου.[2569]

Παρά τις ασφυκτικές πιέσεις που δέχθηκε από τον αντιβενιζελικό Τύπο με υπονοούμενα για χρηματισμό του, παρά τις αντιρρήσεις των κυβερνητικών του εταίρων, παρά τις διεθνείς επιπλοκές που δημιουργούσε το ζήτημα καθώς ο Πρεζάνης είχε πλέον ως χρηματοδότη αμερικανική εταιρία (Fox Brothers), παρά τις παρασκηνιακές μεθοδεύσεις του Παπαναστασίου,[2570] ο Μεταξάς παρέμεινε αταλάντευτος στην αρχική τους απόφαση υπέρ του Μακρή. Για την ανάθεση αυτή επήλθε η διάσπαση της κυβέρνησης ευρέως συνασπισμού με την αποχώρηση του Παπαναστασίου στις 3 Φεβρουαρίου 1928 και την συνεπακόλουθη αποδυνάμωση της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας στη βουλή. Στο ενδιάμεσο διάστημα κατά το οποίο ξέσπασε η κυβερνητική κρίση (2-8 Φεβρουαρίου), ο Καφαντάρης αμφιταλαντευόταν ανάμεσα στον Μεταξά και τον Παπαναστασίου πιέζοντας ασφυκτικά τον πρώτο να συμβιβαστεί στο θέμα της οδοποιίας ώστε να διατηρηθεί η κυβερνητική συνοχή.[2571]

Ο Μεταξάς τήρησε σταθερή στάση απέναντι στις απειλές που δέχθηκε, κόβοντας κάθε συζήτηση για υποχώρηση η μελλοντική συνεργασία με τον Παπαναστασίου λόγω των υποτιθέμενων φιλοκομουνιστικών του τάσεων, όπως αυτές καταγράφηκαν και στο περίφημο *επεισόδιο Ιστράτι*.[2572] Ο Καφαντάρης τελικά εξαναγκάστηκε να κρατήσει τον Μεταξά καθώς επηρεάστηκε από τον Μιχαλακόπουλο που στο ζήτημα της οδοποιίας στήριζε αποφασιστικά τις επιλογές του Κεφαλλονίτη υπουργού.[2573] Σε κοινή τους μυστική συνάντηση στις 3 Ιανουαρίου ο Μεταξάς είχε εξασφαλίσει την υποστήριξη του Μιχαλακόπουλου, ο οποίος τον ενημέρωνε μυστικά για τις κινήσεις του Παπαναστασίου και όσων των υπονόμευαν εντός της κυβέρνησης.[2574] Αν ο Καφαντάρης δικαίωνε τον Παπαναστασίου απομακρύνοντας τον Μεταξά, η κυβέρνησή του είτε θα έπεφτε ακαριαία, είτε μετά από λίγους μήνες καθώς θα είχε οριακή πλειοψηφία, ενώ θα ήταν αμιγώς βενιζελική και θα δεχόταν μεγαλύτερη αντιπολιτευτική πίεση.

Πάντως οι σχέσεις Καφαντάρη - Μεταξά υπονομεύτηκαν σοβαρά, καθώς ακολούθησαν επεισόδια μεταξύ τους σε προσωπικό επίπεδο τους επόμενους μήνες. Η αποχώρηση Παπαναστασίου από την κυβέρνηση ικανοποίησε τον αδιάλλακτο αντιβενιζελισμό καθώς θα εκμηδενίζονταν οι *αριστεριστικές* τάσεις εντός της. Αλλά και η πλειοψηφία των βενιζελικών φύλλων ικανοποιήθηκε από την έξοδο του Παπαναστασίου καθώς το νέο κυβερνητικό σχήμα θα είχε μεγαλύτερη ομοιογένεια και θα αντιμετώπιζε αποτελεσματικότερα τα εκκρεμή κρίσιμα ζητήματα στην Οικονομία και στα δημόσια έργα.[2575]

[2568] *Καθημερινή, 23.1,1928.*
[2569] *Βραδυνή, 30.1.1928· Καθημερινή, 31.1.1928.*
[2570] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 3ης Ιανουαρίου 1928, σ. 556.
[2571] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 330/12, επιστολή Σκουλά προς Βενιζέλο, 10 Φεβρουαρίου 1928.
[2572] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 4ης Φεβρουαρίου 1928, σ. 561· *Πολιτεία, 4.2.1928.*
[2573] *Καθημερινή, 4.2.1928.*
[2574] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 3ης Ιανουαρίου 1928, σ. 556.
[2575] Μούκα, ό.π., σ. 88-93.

5. Οι προγραμματικές δηλώσεις της νέας κυβέρνησης συνασπισμού και η στάση του ΛΚ (16 Φεβρουαρίου 1928).

Η νέα κυβέρνηση συνασπισμού ορκίστηκε στις 8 Φεβρουαρίου και εμφανίστηκε στη Βουλή στις 16 Φεβρουαρίου 1928. Είχαν προηγηθεί συνεννοήσεις μεταξύ των κυβερνητικών εταίρων, ενώ ο Τσαλδάρης στη πρόταση που δέχθηκε για να συμμετάσχει στη κυβέρνηση έθεσε ως όρο την προσφυγή στις κάλπες μετά από τρεις μήνες με πλειοψηφικό,[2576] καθώς μάλλον διέβλεπε ότι ο Μεταξάς είχε χάσει έδαφος. Οι προγραμματικές δηλώσεις εύλογα δεν είχαν ιδιαίτερες διαφορές από τις αντίστοιχες που έγιναν πριν λίγες μήνες, αλλά ήταν προφανές ότι τόσο η κοινοβουλευτική όσο και η κοινωνική επιρροή της κυβέρνησης είχε μειωθεί αποφασιστικά,[2577]ενώ πλέον όλο και περισσότεροι αντιβενιζελικοί πολιτευτές ζητούσαν εκλογές με πλειοψηφικό.[2578] Στην τοποθέτησή του, ο Παπαναστασίου δεν κατάφερε να εξηγήσει επιτυχώς τον λόγο για τον οποίο αποχώρησε από την κυβέρνηση, καθώς η αντίθεσή του στο θέμα της οδοποιίας ούτε αφορούσε όλα τα σημεία του ζητήματος ούτε ήταν καλά τεκμηριωμένη, κάτι που υπέδειξε και ο Τσαλδάρης.[2579] Επίσης η τελική του αποχώρηση από την κυβέρνηση δεν ήταν λόγω της κάθετης αντίθεσής του στον τρόπο χειρισμού του θέματος, αλλά επειδή αρνήθηκε να υπογράψει τα πρακτικά της επίμαχης συνεδρίασης του κυβερνητικού συμβουλίου.[2580]

Ο Τσαλδάρης τήρησε μια πολύ προσεκτική στάση στο επίμαχο ζήτημα της οδοποιίας αποφεύγοντας να επιτεθεί στον Μεταξά, αλλά αντιθέτως επικεντρώθηκε στην αύξηση των φόρων που σταδιακά οδηγούσε την ελληνική κοινωνία ακόμα και στην εξέγερση.[2581] Ήδη από την θητεία της Οικουμενικής Κυβέρνησης είχε γίνει σαφές ότι για να βελτιωθούν τα δημόσια οικονομικά θα ήταν απαραίτητο όχι μόνο να επιβληθούν νέοι φόροι αλλά κυρίως αυτοί να εισπραχθούν αποτελεσματικά, ενώ η κυβέρνηση είχε θέσει ως προτεραιότητά της την είσπραξη παλαιότερων χρεών ιδιωτών προς το κράτος.[2582] Οπαδός της αντίληψης αυτής ήταν ο Μεταξάς, ο οποίος ήδη από τους πρώτους μήνες της Οικουμενικής απέκλεισε κάθε πιθανότητα περικοπών στα αναπτυξιακά έργα, στη Δικαιοσύνη και στην Παιδεία και ο Καφαντάρης είχε μάλλον συμφωνήσει.[2583] Οι νέοι φόροι οι οποίοι άγγιζαν τα 650.000.000 δρχ. ετησίως,[2584] συνεπάγονταν ένα μεγάλο πολιτικό κόστος το οποίο η ηγεσία του ΛΚ ήθελε να μετακυλήσει αυτούσιο στα κόμματα που στήριζαν την κυβέρνηση

[2576] *Καθημερινή, 7.12.1928.*

[2577] *Καθημερινή, 8.2.1928.*

[2578] Κωνσταντίνος Αγγελόπουλος, «Η ορθή λύσις», *Καθημερινή, 9.2.1928*.

[2579] *Καθημερινή, 4.2.1928.* Ο Μεταξάς υποπτευόταν ότι βρισκόταν σε συνεννόηση με τον Βενιζέλο.

[2580] *Καθημερινή, 4.2.1928.*

[2581] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 17ης Φεβρουαρίου 1928. Στο Ηράκλειο της Κρήτης είχαν εκδηλωθεί τάσεις εξέγερσης, καθώς 2.000 χωρικοί συγκεντρώθηκαν σε ένοπλο συλλαλητήριο ζητώντας μείωση των φόρων και αντικατάσταση όλων των εκπροσώπων του κράτους στο νησί, βλ. *Καθημερινή, 13.2.1928*. Ακολούθησαν σοβαρότερα επεισόδια με συλλαλητήρια διαμαρτυρίας σε όλο το νησί και σοβαρά επεισόδια όπως η πυρπόληση της οικίας του ταμία της Σητείας. *Καθημερινή, 14.2.1928.*

[2582] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 18ης Φεβρουαρίου 1928. Ο Δεμερτζής άθροιζε την είσπραξη παλαιών ληξιπρόθεσμων χρεών στο συνολικό ποσό φορολογικής επιβάρυνσης που επέβαλλε η κυβέρνηση που αναβίβαζε σε 1.3 δις δρχ.

[2583] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 6ης Φεβρουαρίου 1927, σ. 508.

[2584] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 17ης Φεβρουαρίου 1928. Το ύψος των φόρων ήταν ιδιαίτερα υψηλό αν αναλογιστεί κανείς το γεγονός ότι ήταν πρόσθετοι στα φορολογικά βάρη που ήδη είχαν επιβληθεί, ενώ το ύψος του ετήσιου προϋπολογισμού του κράτους άγγιζε τα 4,5 δις δρχ.

συνασπισμού.[2585] Ως αντιστάθμισμα στα ελλειμματικά οικονομικά του Κράτους το ΛΚ υποστήριζε την περικοπή περιττών δαπανών, αλλά ο Καφαντάρης εξήγησε αρκετά πειστικά ότι οι περικοπές δαπανών αφενός συναντούσαν μεγαλύτερες αντιστάσεις, αφετέρου δεν αρκούσαν για να καλυφθούν τα κρατικά ελλείμματα που άγγιζαν το 30% της συνολικής χρήσης.[2586]

Αλλά η κριτική του Τσαλδάρη κινήθηκε και σε ακόμη δύο επίπεδα που αναμφίβολα έβλαπταν τους Ελευθερόφρονες. Το πρώτο ήταν ότι διατύπωσε για πρώτη φορά ευκρινώς από το βήμα της Βουλής τις επιφυλάξεις του ΛΚ για το Πολιτειακό. Ο Τσαλδάρης εξέφρασε τις επιφυλάξεις του για το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος, καθώς τα επίσημα αποτελέσματα δεν ήταν διαθέσιμα στο υπουργείο που ανέλαβε, ενώ υπενθύμισε τις πιέσεις που δέχθηκαν τα αντιβενιζελικά κόμματα από το βενιζελικό κράτος στις παραμονές των εκλογών τους Δεκεμβρίου του 1923.[2587] Το δεύτερο σημείο ήταν η διαπίστωση της αποτυχίας των κυβερνήσεων συνεργασίας να διαχειριστούν την ελληνική πολιτική κρίση. Σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου το ΛΚ υποστήριζε το πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα ώστε να σχηματίζονται μονοκομματικές ισχυρές κυβερνήσεις. Ο Τσαλδάρης υποστήριξε ότι ένα κοινοβούλιο με πολλά κόμματα αδυνατούσε να δώσει σταθερές κυβερνήσεις, καθώς τα κόμματα δεν επέδειξαν διάθεση συνεργασίας, ενώ ένα πολυκομματικό σύστημα αναμφίβολα είχε προτερήματα, αλλά ήταν άκαιρο για την ελληνική περίπτωση.[2588] Προφανώς ένα κοινοβούλιο με λιγότερα κόμματα όπως το υποστήριζε ο Τσαλδάρης δεν συμπεριλάμβανε τους Ελευθερόφρονες που μοιραία θα συνθλίβονταν στις συμπληγάδες του δικομματισμού που ευνοούσε το πλειοψηφικό. Αντιθέτως ο Μεταξάς υποστήριξε πολιτικά το σύστημα των διακομματικών συνεργασιών και στήριζε την πολιτική του υπόσταση στην επιτυχημένη διακυβέρνηση που θα πρόκυπτε από αυτές. Στη δευτερολογία του στο κομμάτι που αφορούσε το ζήτημα αυτό, ο Τσαλδάρης ήταν σαφέστερος, ζητώντας από την κυβέρνηση να οδηγήσει τη χώρα σε εκλογές με πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα.[2589]

Αλλά τα προβλήματα του Μεταξά και της κυβερνητικής συμμετοχής των Ελευθεροφρόνων δεν εξαντλούνταν στις επιθέσεις που δέχονταν από τους Λαϊκούς. Στους βενιζελικούς επικριτές της συμμετοχής των Ελευθεροφρόνων στη κυβέρνηση είχε πλέον προστεθεί και ο Παπαναστασίου που κατηγόρησε την κυβέρνηση για δεξιά απόκλιση και επιβουλή των ατομικών ελευθεριών λόγω αυτής, αλλά και ο Αριστομένης Μητσοτάκης που επιτέθηκε στους Ελευθερόφρονες ως υπονομευτές της κυβερνητικής συνοχής.[2590]Η γενικότερη θέση της κυβέρνησης έμοιαζε ιδιαίτερα δύσκολη καθώς πιεζόταν και από τους βουλευτές[2591] που εκπροσωπούσαν τους πρόσφυγες για ταχεία απόδοση αποζημιώσεων,[2592] ενώ οι περισσότεροι παρατηρητές δεν της έδιναν παρά μόνο λίγους μήνες διάρκειας.[2593]

[2585] Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄,* σ. 362-363.

[2586] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 18ης Φεβρουαρίου 1928.

[2587] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 17ης Φεβρουαρίου 1928.

[2588] Στο ίδιο· Βούρος, ό.π., σ. 161-162.

[2589] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 18ης Φεβρουαρίου 1928.

[2590] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 17ης Φεβρουαρίου 1928.

[2591] Οι τέσσερις βουλευτές των προσφύγων Σίμος, Ιασωνίδης, Εμμανουηλίδης και Σιμεόνογλου ανήκαν στο κόμμα του Καφαντάρη, αλλά δεν είχαν μείνει ικανοποιημένοι από αυτόν και σχεδίαζαν να αποσχιστούν. *Καθημερινή, 13.2.1928*. Τελικώς αποσχίσθηκαν μετά την ψήφο εμπιστοσύνης, βλ. *Καθημερινή, 21.2.1928*.

[2592] *Καθημερινή, 12.2.1928.*

[2593] *Καθημερινή, 15.2.1928.*

Παρόλα αυτά όμως στη ψήφο εμπιστοσύνης η κυβέρνηση κατάφερε να αποσπάσει πλειοψηφία εξήντα βουλευτών και όχι είκοσι όπως ήταν η πραγματική της κοινοβουλευτική δύναμη και αυτό αποτέλεσε μια σοβαρή πολιτική νίκη τόσο σε επίπεδο αριθμών όσο και ουσίας.[2594] Παρά την αποχώρηση του Παπαναστασίου η κυβερνητική πλειοψηφία μειώθηκε μόνο για μία ψήφο, ενώ πολλοί αντιβενιζελικοί απείχαν από τη διαδικασία ώστε οι αρνητικές ψήφοι να εμφανιστούν ελαττωμένες.[2595] Ο λόγος ήταν ότι πιθανότατα ακόμη και οι Λαϊκοί δεν επιθυμούσαν την πτώση της κυβέρνησης σε εκείνη τη συγκυρία, πριν ρυθμιστούν κρίσιμα ανοιχτά ζητήματα σχετικά με τη δανειοδότηση του Κράτους από το εξωτερικό, την ίδρυση της Εκδοτικής Τράπεζας και την εκκίνηση των μεγάλων δημοσίων έργων.

6. Το περίφημο ζήτημα της οδοποιίας στο τελικό στάδιο διευθέτησης του και η στάση του ΛΚ.

Όπως είχε εξελιχθεί, το ζήτημα της οδοποιίας αποτελούσε μια βραδυφλεγή βόμβα στα θεμέλια της κυβέρνησης συνασπισμού αλλά και μια σοβαρή απειλή για την ηθική πολιτική υπόσταση του Μεταξά και την ίδια την ύπαρξη του Κόμματος των Ελευθεροφρόνων. Και αυτό είχε συμβεί λόγω τριών βασικών γεγονότων: α) Το Συμβούλιο Ανάληψης Δημοσίων Έργων είχε απορρίψει τις 2 υποψηφιότητες για την ανάληψη του έργου και είχε στείλει τα σχετικά έγγραφα στον υπουργό και στην Οικουμενική Κυβέρνηση. Ο Μεταξάς απέστειλε πίσω τα έγγραφα ζητώντας από την επιτροπή να γνωμοδοτήσει, όμως η επιτροπή αρνήθηκε αποφαινόμενη ότι είχε τελειώσει το έργο της. Αντίθετα προς την γνωμοδότησή της, η Οικουμενική Κυβέρνηση πρόκρινε ως αποδεκτές τις υποψηφιότητες των οίκων Μακρή και Πρεζάνη. β) Στην πρώτη πρόταση Μακρή υπήρχε σοβαρό λάθος στην αξία των ημερομισθίων που δηλώθηκαν που οδηγούσαν σε ζημιά πολλών εκατομμυρίων το Δημόσιο, καθώς ο εργολάβος θα πληρωνόταν το ωρομίσθιο με αξία ημερομισθίου. Το εντυπωσιακό όμως είναι ότι το λάθος αυτό επανέλαβε και ο δεύτερος πλειοδότης Πρεζάνης σε δεύτερη πρόταση χαμηλότερου τιμήματος που υπέβαλλε, καθώς εμφανώς είχε αντιγράψει την πρόταση Μακρή.

Το *«σοφό λάθος»*, όπως ονομάστηκε σκωπτικά στη Βουλή από τον Παπανδρέου, εύλογα δημιουργούσε μια ατμόσφαιρα σοβαρού οικονομικού σκανδάλου. Το περίφημο *«σοφό λάθος»* μάλλον προήλθε από το γεγονός ότι υπήρχε λάθος στα έντυπα που διένειμε το υπουργείο στους ενδιαφερόμενους προς συμπλήρωση. Σε κάθε περίπτωση όμως, προξενούσε εντύπωση πώς οι διαγωνιζόμενοι δεν τα εντόπιζαν αφού το οικονομικό αποτέλεσμα που παρήγαγαν είχε λάθος εκατοντάδων εκατομμυρίων.[2596] Εύλογα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι οι προσφορές των δύο διαγωνιζόμενων ήταν μάλλον εικονικές και η πρόθεσή τους ήταν η ανάληψη του έργου υπό οποιουσδήποτε όρους και σε δεύτερο χρόνο η επαναδιαπραγμάτευση και καταστρατήγησή τους. γ) Στην τελική του πρόταση, που πάντως είχε υποβληθεί παράτυπα και εκτός προθεσμιών, ο οίκος Πρεζάνη ήταν 160-180 εκατομμύρια δρχ. φτηνότερος από την τελική πρόταση του οίκου Μακρή που ομοίως είχε αναγκαστεί να υποβάλλει νέα εκπρόθεσμη πρόταση. Άρα ήταν εύλογο το ερώτημα γιατί ο

[2594] *Καθημερινή, 21.2.1928.*
[2595] *Πολιτεία, 21.2.1928.*
[2596] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 23ης Φεβρουαρίου 1928, όπου αγόρευση Μεταξά.

Μεταξάς επέλεγε τον πλειοδότη και όχι τον μειοδότη, από τη στιγμή που οι δύο εταιρίες θεωρήθηκαν από την ίδια τη διαδικασία εξίσου αξιόπιστες.[2597]

Υπήρχε επίσης και ένα πρόσθετο ζήτημα σε σχέση με το τίμημα που θα κατέβαλλε το Δημόσιο στον Μακρή. Ο Μακρής κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων μείωσε τις αρχικές τιμές προσφοράς κατά 700 εκατομμύρια δρχ. περίπου. Το γεγονός αυτό δημιουργούσε καχυποψία εις βάρος του, καθώς τον εμφάνιζε να προσπαθεί σε πρώτο χρόνο να αισχροκερδήσει εις βάρος του Δημοσίου, κάτι που θα συνέβαινε αν το Υπουργικό Συμβούλιο είχε αποδεχθεί την πρόταση Μεταξά να δοθεί το έργο με απευθείας ανάθεση.[2598] Μια άλλη μεγάλη παρατυπία που είχε γίνει στον διαγωνισμό είναι ότι ο Μεταξάς συνέχισε να αποδέχεται τροποποιήσεις των προσφορών που είχαν υποβληθεί. Προφανώς υπήρχε η δικαιολογία ότι όλες οι τροποποιήσεις ήταν υπέρ του συμφέροντος του Δημοσίου καθώς μείωναν το τίμημα, αλλά η αποδοχή τους αποτελούσε καταστρατήγηση των όρων του διαγωνισμού και ήταν εμφανώς παράνομη.[2599]

Όπως γίνεται φανερό, το όλο παρασκήνιο της ανάληψης του έργου έβριθε από παρατυπίες και λάθη εις βάρος του Δημοσίου, ενώ ο αντιβενιζελικός Τύπος συνεχώς ανακύκλωνε δημοσιεύματα με αιχμές για πολιτική διαφθορά και διασπάθιση του Δημοσίου χρήματος.[2600] Επίσης κυκλοφορούσε ευρέως το σκωπτικό σχόλιο *«Κοντός», Μακρής και Σια ΟΕ»*, υπονοώντας ότι ο Μεταξάς (*Κοντός*) είχε μεταβληθεί σε μέτοχο της εταιρίας.[2601] Το ζήτημα δημιουργούσε και ενδοκυβερνητικές εντάσεις, καθώς ο Καφαντάρης δίσταζε να προχωρήσει η κυβέρνηση στην κύρωση της σύμβασης με τον Μακρή φοβούμενος και διεθνείς περιπλοκές, καθώς ο αμερικάνικος τραπεζικός όμιλος Fox Brothers στήριζε την κοινοπραξία Πρεζάνη – Καψαμπέλη.[2602]

Η πτώση της κυβέρνησης με την αποχώρηση Παπαναστασίου λόγω της οδοποιίας, ανέδειξε το θέμα ως το κορυφαίο πολιτικό ζήτημα των ημερών εκείνων. Η κυβέρνηση σε εκείνο το κρίσιμο χρονικό σημείο υπέπεσε σε κορυφαίο πολιτικό σφάλμα καθώς εισήγαγε το ζήτημα για συζήτηση στη Βουλή, χωρίς να είναι απολύτως ξεκάθαρο τι επιζητούσε με αυτή την κίνηση. Εκτός του γεγονότος ότι η εισαγωγή του θέματος έγινε με αντικοινοβουλευτικό τρόπο, αποτελούσε παράδοξο ότι η κυβέρνηση προσπαθούσε να μετακυλήσει τις ευθύνες της απόφασης στη Βουλή που πλέον συνεπαγόταν μεγάλο πολιτικό κόστος, εκμαιεύοντας την έγκρισή της για να δοθεί το έργο στον Μακρή. Η κίνηση αυτή αποτελούσε ένα προφανές και πρωτοφανές κυβερνητικό άδειασμα του Μεταξά, ο οποίος παρουσιαζόταν ως μη έχων την εμπιστοσύνη των κυβερνητικών του εταίρων, ενώ φανέρωσε την αμηχανία και τον φόβο του Υπουργικού Συμβουλίου να προχωρήσει στην κατάρτιση μιας τόσο περίπλοκης και δαπανηρής σύμβασης.

[2597] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 21ης Φεβρουαρίου 1928, όπου αγόρευση Δαρβέρη,

[2598] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 21ης Φεβρουαρίου 1928, όπου αγόρευση Γεωργίου Παπανδρέου

[2599] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 23ης Φεβρουαρίου 1928, όπου αγόρευση Κίνια,

[2600] *Ελευθερία (Ηπείρου), 1.3.1928*, άρθρο: «Οι Οδοποιοί».

[2601] *Ελευθερία (Ηπείρου), 8.9.1927,* άρθρο: «Ο Κος Ιωάννης Μεταξάς».

[2602] Στα τέλη του 1927 είχε επέλθει συμφωνία μεταξύ Ελλάδας και ΗΠΑ για τη ρύθμιση του ελληνικού πολεμικού χρέους που συνοδευόταν από παροχή δανείου στην Ελλάδα ύψους 12.167.000 δολαρίων. Η συμφωνία αυτή όμως δεν είχε κυρωθεί από τη Βουλή των Αντιπροσώπων και ο Καφαντάρης φοβόταν μήπως υπάρξουν επιπλοκές στη διαδικασία, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., σ. 570.

Η επίσημη θέση του ΛΚ όπως εκφράστηκε από τους Τσαλδάρη, Σαγιά και Μερκούρη ήταν σαφής και εύλογη. Η Βουλή νομοθετούσε, δεν κυβερνούσε ούτε μπορούσε να γίνει γνωμοδοτικό όργανο για μια περίπλοκη ανάθεση δημόσιου έργου. Η Βουλή επί Οικουμενικής Κυβέρνησης νομοθέτησε ψηφίζοντας με συντριπτική πλειοψηφία το σχετικό νομοσχέδιο για την οδοποιία, άρα η κυβέρνηση το μόνο που είχε να κάνει ήταν να εφαρμόσει πιστά τον σχετικό νόμο. Η Βουλή μπορούσε μόνο εκ των υστέρων να αποφανθεί αν εφαρμόστηκε ο νόμος και να ελέγξει τους αρμόδιους υπουργούς για τις αποφάσεις τους, αλλά σε καμία περίπτωση να αναμιχθεί σε ζήτημα που αφορούσε την εκτελεστική εξουσία.[2603] Αλλά οι υπόλοιποι βουλευτές του ΛΚ δεν περιορίστηκαν να επαναλάβουν την επίσημη θέση του κόμματός τους. Ο Σωτηριάδης κατηγόρησε τον Μεταξά γιατί επιλέγει τον πλειοδότη και όχι τον μειοδότη με τόση ευκολία όταν η διαφορά αγγίζει τα 140.000.000 δρχ.[2604] ενώ ο Κίνιας τον κατηγόρησε ότι καταστρατηγώντας τους κανόνες του διαγωνισμού και δεχόμενος τροποποιήσεις στις προσφορές, είχε ήδη παρανομήσει.

Στην τελευταία του αγόρευση ο Τσαλδάρης κατηγόρησε τον Μεταξά για την σπίλωση του Ραλλίδη από το βήμα της Βουλής, καθώς ο τελευταίος δεν είχε δυνατότητα να αμυνθεί αφού ο Μεταξάς προστατευόταν και από τη βουλευτική ασυλία, ενώ υπέδειξε το αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι το υπουργείο δεν είχε υπολογίσει ούτε κατά προσέγγιση πόσες χιλιάδες χιλιόμετρα θα κατασκευάζονταν και ότι το νούμερο που δήλωνε ο Μεταξάς (4.000 χλμ.) ήταν αυθαίρετο και αναλόγως των τοποθεσιών που θα κατασκευάζονταν οι δρόμοι θα μπορούσε να είναι κατά πολύ μικρότερο.[2605] Η ψηφοφορία που ολοκλήρωσε την πενθήμερη συζήτηση επιβεβαίωσε την κυβερνητική πλειοψηφία αναπέμποντας το ζήτημα στην κυβέρνηση και αποσοβώντας προσωρινά την κοινοβουλευτική πτώση του Μεταξά.[2606] Στην ψηφοφορία οι βουλευτές του ΛΚ καταψήφισαν την κυβερνητική πρόταση παρά τις περί του αντιθέτου διαβεβαιώσεις που είχε λάβει ο Μεταξάς,[2607] απόδειξη ότι το ΛΚ επεδίωκε τη μεγιστοποίηση της πολιτικής φθοράς του. Αλλά εδώ αξίζει να αναδειχθεί μια ακόμη διαφορά μεταξύ Ελευθεροφρόνων και ΛΚ: είναι φανερό ότι ο Μεταξάς είχε θέσει ως βασικό πολιτικό του στόχο τον άμεσο εκσυγχρονισμό των δομών της χώρας, ενώ το ΛΚ παρέμενε καχύποπτο σε κάθε συνεργασία του κράτους με επιχειρηματίες και ιδιωτικά συμφέροντα προτάσσοντας τη νομιμότητα και την υπεράσπιση του δημοσίου συμφέροντος ως κεντρικό ζητούμενο.

Ο Μεταξάς αντιλαμβανόταν το ζήτημα της οδοποιίας πρακτικά, επιλέγοντας τον Μακρή ως τον ικανότερο να κατασκευάσει το οδικό δίκτυο, βάζοντας σε δεύτερη μοίρα το κόστος. Δεν αντιλαμβανόταν σωστά την πολιτική διάσταση του ζητήματος που ήταν όμως βαρύνουσα και είχε ιδιαίτερα δυσμενείς πολιτικές προεκτάσεις τόσο για το κόμμα του, όσο και για την πολιτική σταθερότητα της κυβέρνησης. Αντίθετα ο Τσαλδάρης με την κοινοβουλευτική του στάση επέρριψε τις ευθύνες για το ζήτημα της οδοποιίας στους ώμους του Μεταξά

[2603] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 20ης Φεβρουαρίου 1928.
[2604] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 24ης Φεβρουαρίου 1928, όπου αγόρευση Σωτηριάδη.
[2605] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 24ης Φεβρουαρίου 1928, όπου αγόρευση Π. Τσαλδάρη. Η παρατήρηση αυτή ήταν εύστοχη και αποδείχθηκε προφητική, καθώς ο Τσαλδάρης ανέφερε τον αριθμό των 1.600 χλμ. που ήταν τελικά όσα χιλιόμετρα δρόμων κατασκευάστηκαν μέχρι το 1931.
[2606] Σε 185 ψηφίσαντες, προέκυψαν 108 Ναι, 63 Όχι και 14 αρνήθηκαν ψήφο, βλ. Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 24ης Φεβρουαρίου 1928.
[2607] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 22ης Φεβρουαρίου 1928, σ. 565.

προβλέποντας ορθά ότι αυτές θα μείωναν το πολιτικό του γόητρο.[2608] Όταν ο Μεταξάς αντιμετώπισε τις σφοδρές αντιδράσεις κατά του διαγωνισμού ακόμη και από κυβερνητικούς εταίρους, δεν επέδειξε ευελιξία, δεν παρουσίασε μια εναλλακτική πρόταση αλλά ανάλωσε όλο το πολιτικό του κεφάλαιο και επιρροή για να προχωρήσει η συμφωνία όπως την είχε αρχικά σχεδιάσει. Από το βήμα της Βουλής ανακοίνωσε αρνητικές πληροφορίες για τον οίκο Πρεζάνη και τον Ραλλίδη προσωπικά, όμως τον πρώτο ο ίδιος τον είχε ανακηρύξει ικανό να συμμετάσχει στον διαγωνισμό.

Πάντως οι δύο κυβερνητικοί εταίροι του Μεταξά δεν είχαν πειστεί για την ορθότητα της επιλογής Μακρή, αλλά μάλλον εξαναγκάστηκαν να δεχτούν τις απόψεις του καθώς σε αντίθετη περίπτωση ο Μεταξάς θα αποχωρούσε και θα πρόκυπτε νέα κυβερνητική κρίση με απρόβλεπτες εξελίξεις.[2609] Η τελική ρύθμιση του ζητήματος της οδοποιίας μετά από πολλές ενδοκυβερνητικές διακυμάνσεις[2610] προέκυψε από την άμεση παροχή πίστωσης 1.000.000 λιρών από τον τραπεζιτικό οίκο Hambro στις 18 Απριλίου, υπό την προϋπόθεση ότι η κυβέρνηση θα έδινε τα έργα στον Μακρή.[2611] Τελικά η σύμβαση μεταξύ Δημοσίου – Μακρή για την οδοποιία υπογράφτηκε στις 12 Μαΐου 1928, λίγες ημέρες πριν την πτώση της κυβέρνησης συνασπισμού. Μέχρι και λίγες ημέρες πριν την οριστική υπογραφή της σύμβασης ο Μεταξάς δεχόταν πιέσεις από τους Καφαντάρη και Παπανδρέου να δώσει ένα τμήμα της οδοποιίας και στον οίκο Πρεζάνη. Η αίσθηση του Μεταξά ήταν ότι η επιμονή του για τον Μακρή τελικά είχε στρέψει την κοινή γνώμη εναντίον του,[2612] καθώς μέρος της κοινής γνώμης θεώρησε υπερβολικές τις δαπάνες για το έργο οδοποιίας όπως αυτό είχε δρομολογηθεί.[2613]

Οι εξελίξεις δεν δικαίωσαν τον Μεταξά ως προς τις προβλέψεις του από το βήμα της Βουλής: η σύμβαση Μακρή εφαρμόστηκε από τον Βενιζέλο την τετραετία 1928-1932 και απέδωσε μόλις 1.890 χλμ. οδικού δικτύου μη ολοκληρωμένου σε πολλά του σημεία,[2614] όταν η πρόβλεψη του Μεταξά ήταν 4.000-5.000 χλμ. Φάνηκε εκ των υστέρων ότι κατά την πρώτη υπογραφή της σύμβασης δεν είχε γίνει η παραμικρή μελέτη για να αναδειχθούν οι πραγματικές συγκοινωνιακές ανάγκες της χώρας σε σχέση με τον υπάρχοντα σιδηρόδρομο και τις κατά τόπους παραγωγικές εμπορικές και γεωργικές δραστηριότητες.[2615]

Ίσως όμως οι ευθύνες του Μεταξά είναι μικρότερες, καθώς η εφαρμογή της σύμβασης όπως έγινε από την κυβέρνηση Βενιζέλου δεν είχε καμία σχέση με τις προβλέψεις και τις διατάξεις της. Ο ίδιος ο Βενιζέλος υποστήριξε τη σύμβαση καθώς αυτή ταίριαζε στο εκσυγχρονιστικό του όραμα και έπλεξε το εγκώμιο του Μακρή στη Βουλή ως τον καλύτερο εργολάβο που είχε συνεργαστεί ως τότε η κυβέρνησή του.[2616] Φαίνεται όμως ότι την ευοίωνη προοπτική της οδοποιίας υπονόμευσε η αψυχολόγητη κυβερνητική απόφαση να

[2608] Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄*, σ. 363.
[2609] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 330/14, επιστολή Σκουλά προς Βενιζέλο, 29 Φεβρουαρίου 1928.
[2610] Ο Καφαντάρης δίσταζε να προχωρήσει τη διαδικασία ακόμη και στα μέσα Απριλίου, φοβούμενος διεθνείς επιπλοκές σε σχέση με την Αμερική, βλ. Μεταξάς Ιωάννης, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τόμος Γ2, σ. 571· Αναστασίου, ό.π., σ. 361.
[2611] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 17ης Απριλίου 1928, σ. 571.
[2612] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 1ης Μαΐου 1928, σ. 573.
[2613] Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄*, σ. 363.
[2614] Για να ολοκληρωθούν τα έργα και να δοθούν όλοι οι δρόμοι στην κυκλοφορία απαιτούνταν επιπλέον 500.000.000 δρχ.
[2615] Αριστ. Σίδερης,. Δ., *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά τη λήξασα εκατονταετία [1833-1933]*, Κ.Σ. Παπαδογιάννη, 1934. Καφάογλου, *ό.π.*.
[2616] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 18ης Μαρτίου 1931, όπου αγόρευση Ελευθερίου Βενιζέλου.

μην χρησιμοποιηθεί η χρηματοδότηση που είχε ήδη εξασφαλιστεί, αλλά να αναλάβει την χρηματοδότηση εξ ολοκλήρου το Κράτος διατηρώντας τον ίδιο ανάδοχο.[2617] Η κυβέρνηση χρηματοδότησε το έργο με 300.000.000 δρχ. που ανεγράφησαν ως έξοδο στον προϋπολογισμό, ενώ εξανάγκασε τον Μακρή σε δύο μεγάλες διαδοχικές μειώσεις του εργοληπτικού κόστους που τον έφεραν σε δυσχερή θέση (από 28% περιθώριο κέρδους που προβλεπόταν στην αρχική σύμβαση, έπεσε στο 23%). Η κυβέρνηση Τσαλδάρη επεδίωξε και νέα μείωση του κόστους, αλλά συνάντησε την σταθερή άρνηση του Μακρή, που επικαλέστηκε σχετική γνωμοδότηση του Υπουργείου Συγκοινωνίας το 1931 υπέρ του, ενώ υπογράμμισε την ποιότητα των δρόμων που κατασκεύαζε σε σχέση με αυτούς του παρελθόντος.[2618] Τελικά η κυβέρνηση Τσαλδάρη το 1934 πέτυχε μια νέα αναθεώρηση της σύμβασης με μείωση του περιθωρίου κέρδους για τον Μακρή στο 16,5% και προϋπολογισμό 510.000.000 δρχ.

Ο Μακρής, μετά την πολιτική αλλαγή του 1928, έστειλε ένα λεπτομερές υπόμνημα για τις προτεραιότητες της οδοποιίας, προτείνοντας την βελτίωση της ποιότητας των δρόμων που θα φτιάχνονταν, ειδικά για τις κεντρικές αρτηρίες, ενώ έθεσε προτεραιότητες για 2.500 χλμ. από κεντρικές αρτηρίες που θα είχαν ένα συνολικό κόστος 4.500.000 λίρες.[2619] Ήδη όμως είχαν σημειωθεί σοβαρές υπερβάσεις στους προϋπολογισμούς των έργων γιατί το υφιστάμενο οδικό δίκτυο προς συντήρηση ήταν σε πολλά σημεία του εντελώς κατεστραμμένο και ουσιαστικά κατασκευάστηκε από την αρχή, ενώ επιλέχθηκαν να κατασκευαστούν οδοί σε ορεινά σημεία που ανέβασαν κατακόρυφα το κόστος κατασκευής λόγω των πολλών εκχωματώσεων και εκβραχισμών.[2620] Η εφαρμογή των όρων κοστολόγησης της σύμβασης απέδειξε ότι οι διαπραγματεύσεις του Δημοσίου αλλά και οι σχετικές εισηγήσεις στη Βουλή για μείωση του κόστους των έργων από τον ίδιο τον Βενιζέλο, τον Παπαναστασίου και τους βουλευτές του ΛΚ ήταν εκτός πραγματικότητας. Από την άλλη όμως, φαίνεται ότι τα αρχικά ποσοστά κέρδους που προέβλεπε η πρώτη σύμβαση ήταν ασύμφορα για το Ελληνικό Δημόσιο, καθώς έξι χρόνια μετά, ο Μακρής δέχτηκε να αναλάβει την κατασκευή δρόμων με πολύ χαμηλότερο περιθώριο κέρδους.

Η κυβέρνηση Βενιζέλου εγκατέλειψε εντελώς τον σχεδιασμό Μεταξά για δημιουργία κεντρικών αρτηριών, αδιαφόρησε για τις σχετικές υποδείξεις Μακρή που ήθελε να ενώσει τα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας που είχαν ήδη αρκετά αυτοκίνητα και προτίμησε να φτιάξει πολλούς μικρούς δρόμους σε διάφορα σημεία της επικράτειας για λόγους κυρίως πολιτικής σκοπιμότητας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να φτιαχτούν πολλοί ημιτελείς δρόμοι και να ανεβεί κατακόρυφα το κόστος του αρχικού σχεδιασμού, ενώ δεν ενώθηκαν αποτελεσματικά, τα μεγάλα γεωγραφικά διαμερίσματα μεταξύ τους. Ήδη ο υπουργός Συγκοινωνιών Δημήτριος Δίγκας υπολόγιζε ότι το κόστος της οδοποιίας θα ήταν τελικά διπλάσιο από όσο είχε προβλεφθεί το 1928, δηλαδή 12 εκατομμύρια λίρες Αγγλίας.[2621] Από την άλλη, η υπογραφή της σύμβασης παρήγαγε από μόνη της απτά αναπτυξιακά αποτελέσματα, καθώς κινητοποίησε 30 εργολάβους και 30.000 εργάτες[2622] σε έργα σε όλη

[2617] Γ.Α.Κ., Α.Ι.Μ., φάκ. 27, Κ65, *επιστολή Υπουργού Οικονομικών Γ. Μαρή προς Εταιρία Μακρή 27ης Σεπτεμβρίου 1928.*

[2618] Γ.Α.Κ., Α.Ι.Μ., φάκ. 27, Κ65, *σημείωμα επί των ποσοστών οδοποιΐας από Παυσανία Μακρή 30ης Οκτωβρίου 1933*.

[2619] Μ.Μ, Α.Ε.Β., φάκ. 159/9, *Υπόμνημα επί των κατά προτίμησιν εκτελεστέων έργων οδοποιΐας διά της Συμβάσεως Μακρή*.

[2620] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 18ης Μαρτίου 1931, όπου αγόρευση Γεωργίου Στράτου.

[2621] *Έθνος, 17.7.1931*, όπου δηλώσεις υπουργού στον Τύπο· Καφάογλου, ό.π..

[2622] Σέργιος Λαμπρόπουλος, «Ιστορική αναδρομή στην ανάπτυξη των υποδομών της Ελλάδας 1887-2017- οδικό δίκτυο» στο: *130 χρόνια σχολή πολιτικών μηχανικών ΕΜΠ*, Αθήνα 2018· Καφάογλου, ό.π..

την ηπειρωτική Ελλάδα,[2623] δραστηριότητα όμως που διακόπηκε βίαια στις αρχές 1931 λόγω της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Ο Παπαναστασίου από το βήμα της Βουλής στις 17 Μαρτίου 1931 ζήτησε την ακύρωση της σύμβασης Μακρή και την απευθείας ανάθεση κατασκευής δρόμων στους υπεργολάβους, αλλά ο Βενιζέλος παρατήρησε ότι ήταν αδύνατον για την δομή του ελληνικού Δημοσίου να ανταπεξέλθει και να δημιουργήσει συμβάσεις με τόσες εταιρίες.[2624]

Αναλογιζόμενοι όλες τις διαστάσεις του περίπλοκου ζητήματος της οδοποιίας, οφείλουμε να δικαιώσουμε τον Μεταξά για την επιλογή του Παυσανία Μακρή ως του πλέον κατάλληλου για την ανάληψη ενός τόσο μακρόπνοου και απαιτητικού έργου.[2625] Επίσης ο Μεταξάς δικαιώθηκε και για την επιλογή του πλειοδότη και όχι του μειοδότη καθώς φάνηκε ότι οι χαμηλότερες τιμές του οίκου Πρεζάνη δεν βασίζονταν σε υπολογισμούς παρά μόνο στον διακαή του πόθο να αναλάβει μέρος του έργου. Εκεί που οι εξελίξεις δικαίωσαν τον Τσαλδάρη και το ΛΚ, ήταν στην διαπίστωσή τους ότι το ζήτημα δεν είχε μελετηθεί ενδελεχώς και δεν είχαν υπολογιστεί ούτε καν πόσοι δρόμοι θα κατασκευάζονταν και σε ποια σημεία της επικράτειας. Ο Μεταξάς στο ζήτημα της οδοποιίας είχε ένα διπλό στόχο: να συνδέσει το όνομά του με ένα γιγαντιαίο δημόσιο έργο μακράς αναπτυξιακής πνοής κερδίζοντας έτσι έδαφος στη συνείδηση της κοινής γνώμης και να καθιερωθούν οι Ελευθερόφρονες ως το κόμμα της προόδου και του εκσυγχρονισμού στους κόλπους του αντιβενιζελισμού. Απέτυχε και στους δύο στόχους του. Για να προλάβει να πετύχει τον στόχο του, ο Μεταξάς αντιμετώπισε το ζήτημα με προχειρότητα και αυτοσχεδιασμούς, μη διστάζοντας να καταστρατηγήσει ακόμα και τους όρους του διαγωνισμού όπως προβλέπονταν στο νομοσχέδιο για να επιταχύνει τις διαδικασίες και να προλάβει να υπογράψει ο ίδιος τη σύμβαση για λογαριασμό του Δημοσίου. Έτσι τελικά η οδοποιία από εργαλείο πολιτικής ανέλιξης του Κόμματος των Ελευθεροφρόνων κατέληξε σε εργαλείο δυσφήμισής του, από τους άσπονδους εχθρούς του κυρίως εντός του αντιβενιζελισμού.[2626]

Ενώ η σκέψη πίσω από το σχέδιο χρηματοδότησης ενός νέου οδικού δικτύου που τόσο είχε ανάγκη η Ελλάδα, έμοιαζε έξυπνη και διορατική, διαβάζοντας το σχετικό ΦΕΚ,[2627] την πολύπλοκη διαδικασία υλοποίησης και την εμπλοκή στη κοινοπραξία πολλών τεχνικών και οικονομικών οίκων,[2628] φτάνει κανείς στο συμπέρασμα ότι το σχέδιο που καταρτίστηκε ήταν υπερβολικά φιλόδοξο, καθώς φαινόταν πολύ δύσκολο για τα ελληνικά δεδομένα όλοι οι εμπλεκόμενοι φορείς να καταφέρουν να συντονιστούν με επιτυχία σύμφωνα με το σχέδιο, και εντός χρονοδιαγραμμάτων και προϋπολογισμών. Επίσης, φαίνεται ότι το Κράτος δεν διέθετε τους κατάλληλους εποπτικούς μηχανισμούς που θα επέτρεπαν τον έλεγχο τήρησης των όρων της σύμβασης σε ένα τόσο σύνθετο και απαιτητικό έργο, αλλά ούτε ο εργολήπτης είχε την τεχνογνωσία και το απαιτούμενο εργατικό δυναμικό για να υλοποιήσει το έργο εντός χρονοδιαγραμμάτων.

[2623] Τα έτη 1929 - 1930 εκπονήθηκε πρόγραμμα που αφορούσε στην κατασκευή δρόμων συνολικού μήκους 2.000 χλμ. Η πρώτη φάση περιλάμβανε τις οδούς: Θεσσαλονίκης – Καβάλας – Ξάνθης, Μεσολογγίου – Ναυπάκτου – Ιτέας – Αθήνας, Ιωαννίνων – Ηγουμενίτσας, Ιωαννίνων – Καλαμπάκας – Τρικάλων, τμήμα της οδού Ναυπλίου – Κατάκολου, Λάρισας – Φαρσάλων και Νέας Ορεστιάδας – (Καδίκιοϊ / Kadikoy), στο ίδιο, σ. 240.

[2624] *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν Βοβολίνη, Τόμος Α΄*, ό.π., Λήμμα: Παυσανίας Μακρής, σ. 147.

[2625] Γ.Α.Κ., Α.Ι.Μ., φάκ. 27, Κ65, *Οικονομική σύνθεσις και τεχνική δυναμικότης του Ομίλου Μακρή*.

[2626] Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄,* σ. 363.

[2627] ΦΕΚ 199, 20ής Σεπτεμβρίου 1927, Νόμος 3404: *«Περί κατασκευής και συντηρήσεως οδών».*

[2628] Τα οικονομικά στοιχεία πολλών εταιριών που εμπλέκονταν στην οδοποιΐα σε Γ.Α.Κ., Α.Ι.Μ., φάκ. 27, Κ65.

Έτσι, μοιραία παρατηρήθηκαν καθυστερήσεις, ελλείψεις στον σχεδιασμό και τις προδιαγραφές και διαδοχικές καθυστερήσεις στην χρηματοδότηση του έργου. Επίσης υπήρξαν επώνυμες καταγγελίες για καταστρατηγήσεις της σύμβασης από υπεργολάβους της Εταιρίας Μακρή, καταστρατηγούσαν υπέρ τους την αναλογία υλικών που είχε συμφωνηθεί, χρεώνοντας ανύπαρκτες μετακινήσεις υλικών και όλα αυτά με την συνενοχή διεφθαρμένων κρατικών υπαλλήλων.[2629] Το 1932 ενώ είχε καταναλωθεί το 87% της προβλεπόμενης χρηματοδότησης είχαν κατασκευαστεί μόνο 400 χλμ. δρόμων ενώ 1.460 χλμ. βρίσκονταν ακόμη υπό κατασκευή.[2630] Η κατάληξη του έργου της οδοποιίας κατά την βενιζελική τετραετία σκιαγραφήθηκε από τον ίδιο τον Βενιζέλο σε συνέντευξή του το 1933. Την εποχή εκείνη ο Βενιζέλος βρισκόταν στην αντιπολίτευση και δεχόταν σκληρή κριτική από τον αντιβενιζελισμό για το ζήτημα, καθώς τα έργα είχαν τεθεί σε παύση, η σύμβαση Μακρή είχε ακυρωθεί, ενώ ως τότε καμία κεντρική αρτηρία δεν είχε δοθεί στην κυκλοφορία.[2631] Ο ίδιος μίλησε με πολύ κολακευτικά λόγια για τον Μακρή, για ένα σημαντικό έργο που έδωσε δουλειά σε χιλιάδες εργάτες σε όλη την επικράτεια, του οποίου η ματαίωση οφείλεται στην παγκόσμια οικονομική κρίση που ξέσπασε μετά το κραχ στο χρηματιστήριο της Wall Street του 1929.[2632]

Η Ελλάδα παρέμεινε έτσι ουραγός των εξελίξεων στην αυτοκίνηση, καθώς το 1934 η Βουλγαρία με λιγότερη έκταση και πληθυσμό διέθετε οδικό δίκτυο έκτασης 16.185 χλμ., ενώ η Ελλάδα μόλις 11.714 χλμ.[2633] Παρά την ακύρωση της αρχικής σύμβασης Μακρή, οι αντιβενιζελικές κυβερνήσεις της περιόδου 1933-1936 αλλά και η δικτατορία Μεταξά συνέχισαν με βραδείς ρυθμούς τα έργα οδοποιίας, λόγω της οικονομικής στενότητας του κράτους. Το 1941 το οδικό δίκτυο είχε συνολικό μήκος 15.400 χλμ. και ήταν υπό κατασκευή άλλα 4.870 χλμ., τα οποία δεν ολοκληρώθηκαν εξ αιτίας του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.[2634] Αν υπολογίσουμε ότι το οδικό δίκτυο της χώρας το 1927 ήταν 10.000 χλμ. περίπου,[2635] αυτό σημαίνει ότι το όραμα Μεταξά-Μακρή για την οδοποιία είχε πραγματοποιηθεί έστω με αυξημένο κόστος και μεγάλες καθυστερήσεις. Το σύνθημα *«να περάσει ο δρόμος από το χωριό μας»* ήταν αίτημα σχεδόν όλων των κατοίκων της επαρχίας προς τους τοπικούς πολιτικούς καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Όλα τα χωριά ζητούσαν δρόμους και γεφύρια, απαιτούσαν να βγουν από την απομόνωση, κραύγαζαν για προσοχή από το Κράτος. Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1930 στα περισσότερα χωριά της επαρχίας έφτανε πλέον αυτοκίνητο. Η είσοδος του πρώτου αυτοκινήτου στο χωριό γινόταν αντικείμενο εορτασμού, με παρουσία όλων των Αρχών, φωτογραφήσεις και τους σχετικούς λόγους.[2636]

[2629] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 235/58, *Επιστολή πολιτικού Μηχανικού Γ. Ευαγγελόπουλου της εταιρίας Μακρή προς Βενιζέλο 16ης Απριλίου 1931*.

[2630] Σακελλαρίδου, Σαμαρίνης, Χατζηκωνσταντίνου, ό.π., σ. 100.

[2631] Τσούγκος, ό.π., σ. 148.

[2632] Γ.Α.Κ., Α.Ι.Μ., φάκ. 27, Κ65, δημοσίευμα εφημερίδας *Νέος Κόσμος, 5.12.1933*.

[2633] Σακελλαρίδου, ό.π., σ. 103.

[2634] Λαμπρόπουλος, ό.π., σ. 240.

[2635] Σακελλαρίδου, ό.π., σ. 97.

[2636] Ραϋμόνδος Αλβανός, Βασίλης Κωστόπουλος, «Πολιτικό σύστημα και δημόσια έργα: Πρακτικές εκσυγχρονισμού και κρατικές στρατηγικές κατά το Μεσοπόλεμο στην Επαρχία Καστοριάς» στο: *Η Δυτική Μακεδονία στους Νεότερους Χρόνους, Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Ιστορίας Δυτικής Μακεδονίας*, Γρεβενά 2-5 Οκτωβρίου 2014, επιμ. Χαρ. Καρανάσιος, Κ. Ντίνας, Δ. Μυλωνάς, Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών, Γρεβενά 2016, σ. 837-860.

Τέλος εύλογο είναι το ερώτημα αν ο Μεταξάς χρηματίστηκε ή όχι στο πλαίσιο έγκρισης ενός τόσο δαπανηρού δημόσιου έργου, καθώς βάσει δηλώσεων του ίδιου του Μακρή, για να αναλάβει το έργο αναγκάστηκε να χρηματίσει δημόσιους κρατικούς λειτουργούς.[2637] Η επιμονή του Μεταξά να προχωρήσει το έργο που έφτασε στα όρια της μανίας και που ίσως στάθηκε αιτία της διάλυσης των Ελευθεροφρόνων και η τακτική του Μακρή να χρηματίζει δημόσια πρόσωπα που ενέχονταν στη διαδικασία έγκρισης, εύλογα δημιουργούν σκιές αμφιβολίας. Επίσης την εποχή της υπογραφής των συμβάσεων οι πολιτικοί εχθροί του Μεταξά εντός και εκτός Βουλής άφηναν υπονοούμενα για την ακεραιότητά του. Πολλά στελέχη του ΛΚ τον κατηγόρησαν ότι χάρις τον ύποπτο πλουτισμό του την περίοδο αυτή, έχτισε την *μεγάλη* κατοικία του στην Κηφισιά.[2638] Σοβαρή ένδειξη επίσης αποτελεί ότι ο Άγγελος Κανελλόπουλος, βασικός χρηματοδότης του Μεταξά και των Ελευθεροφρόνων, σχετιζόταν επιχειρηματικά με τον Μακρή, ενώ ήταν μέλος ΔΣ και σύμβουλος σε πολλές εταιρίες του.[2639] Σύμφωνα με έναν σύγχρονο αναλυτή του *Ημερολογίου* του, ο Μεταξάς ήταν εξαιρετικά φιλάργυρος, αν και ιδιαίτερα φιλόπτωχος.[2640]

Πάντως από τα υπάρχοντα στοιχεία δεν προκύπτει κάτι τέτοιο. Προφανώς αν υπήρξε χρηματισμός δεν θα τον κατέγραφε ο Μεταξάς στο *Ημερολόγιό* του. Πριν από όλα ξεκίνησε την ανοικοδόμηση της κατοικίας του στην Κηφισιά με δάνειο που έλαβε στις 14 Μαΐου 1926,[2641] λόγω της μελετώμενης άρσης του ενοικιοστασίου. Άρα η χρηματοδότηση της ανέγερσης της οικίας στην Κηφισιά ήταν άσχετη με την συμμετοχή του στην Οικουμενική Κυβέρνηση. Φαίνεται πάντως ότι ήδη τον Δεκέμβριο του 1927 όντας υπουργός αντιμετώπιζε οικονομικά προβλήματα,[2642] στις 2 Ιουλίου 1928 καταγράφει τις οικονομικές του δυσκολίες ακόμη και για τα οικογενειακά έξοδα,[2643] ενώ στην προεκλογική εκστρατεία του 1928 είχε ξεμείνει εντελώς από χρήματα υπογράφοντας γραμμάτια για τα χρέη του. Επίσης, όπως τεκμαίρεται από αποσπάσματα του *Ημερολογίου* του, την χρηματοδότηση που εξασφάλιζε ο Μεταξάς από τους Α. Κανελλόπουλο, Μαυρούλια, Δ. Φιλάρετο και άλλους εύπορους συνεργάτες του, την χρησιμοποιούσε για τους Ελευθερόφρονες και τα έντυπα που τους στήριζαν, στο μεγαλύτερο τμήμα της αν όχι συνολικά.

Μετά την εκλογική του αποτυχία όχι μόνο δεν είχε οικονομική άνεση, αλλά απανωτά σοβαρά δυστυχήματα στον οικογενειακό του βίο,[2644] τον οδήγησαν στην έσχατη ένδεια παρά τις αιματηρές οικονομίες που είχε κάνει. Το ψυχογράφημα του Καπογιαννόπουλου επί του ζητήματος είναι όχι μόνο αποτυχημένο και σαφώς προκατειλημμένο, αλλά είναι και λανθασμένο, καθώς δεν εξετάζει την οικονομική κατάσταση του Μεταξά παρά μόνο αποσπασματικά. Αλλά και από το βήμα της Βουλής του 1928, όταν κατά καιρούς συζητούνταν ζητήματα σχετικά με τα μεγάλα δημόσια έργα που είχε εκκινήσει, οι δύο

[2637] Γ.Α.Κ., Α.Ι.Μ., φάκ. 27, Κ65, *Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής 18ης Μαρτίου 1931*.

[2638] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Κωνσταντίνου Κοτζιά, φάκ. 3.2, *εκλογικά πολιτικά - 1933*, καταγγελία αντιβενιζελικών κατά του Μεταξά σε μορφή φυλλαδίου (1933).

[2639] Σακελλαρίδου, ό.π., σ.93.

[2640] Ανδρέας Καπογιαννόπουλος, *Ο Ι. Μεταξάς αυτοψυχαναλύεται*, Περιοδικός Τύπος ΑΕ, Αθήνα 1988, σ. 246-251.

[2641] Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 15ης Μαΐου 1926, σ. 462.

[2642] «*Ενοικιάσθη επάνω γκαρσονιέρα, αλλά όχι το διαμέρισμα ακόμη. Ανησυχίαι μου. Έπεσα έξω…*», βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 17ης Δεκεμβρίου 1927, σ. 545.

[2643] *«Να ιδούμε πως θα τα βγάλουμε πέρα οικονομικώς. Σπίτι ξενοίκιαστον»*, Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 2ας Ιουλίου 1928, σ. 580.

[2644] Σοβαρή ασθένεια της κόρης του και μακρόχρονη νοσηλεία της σε σανατόριο στην Ελβετία, θάνατος αδερφής του και μόνιμη φιλοξενία των παιδιών της στο σπίτι του Μεταξά κ.τ.λ.

πολιτικοί του αντίπαλοι Βενιζέλος[2645] και Τσαλδάρης από κοινού επιβεβαίωσαν την ακεραιότητα του Μεταξά στην διαχείριση του δημόσιου χρήματος. Τέλος, ο πολιτικός του αντίπαλος Νικόλαος Βεντήρης με άρθρο του στη *Μακεδονία* υποστήριξε ότι αναμφίβολα υπήρξαν χρηματισμοί κρατικών αξιωματούχων για την κατακύρωση του έργου της οδοποιίας στον Μακρή, αλλά διατρανώνει την βεβαιότητά του ότι ο Μεταξάς στάθηκε στο ύψος του και διατήρησε την ηθική ακεραιότητά του.[2646]

7. Η τελική επίθεση του ΛΚ κατά των Ελευθεροφρόνων (Μάρτιος-Μάϊος 1928).

Η κυβέρνηση είχε αποδυναμωθεί κοινοβουλευτικά, ταλανιζόταν από σοβαρά προβλήματα συνοχής και αδυναμίας έγκαιρης αντιμετώπισης των προβλημάτων που ανέκυπταν και σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Δ. Μάξιμου όδευε προς εκλογές.[2647] Σύμφωνα με τον Μεταξά, υπεύθυνος για την δύσκολη θέση της κυβέρνησης ήταν ο Καφαντάρης που δεν επέβαλλε πειθαρχία στο κόμμα του, ενώ οι δισταγμοί του και η έλλειψη αποφασιστικότητας έδιναν χώρο στην αντιπολίτευση να αντιδρά.[2648] Οι Ελευθερόφρονες, αν και επικαλούνταν την συντηρητική στροφή της κυβέρνησης λόγω της αποχώρησης του Παπαναστασίου, έδειχναν παγιδευμένοι σε ένα κυβερνητικό σχήμα αμιγώς βενιζελικής σύνθεσης και προσανατολισμού και για τον λόγο αυτό δεν είχαν μεγάλα περιθώρια πολιτικών πρωτοβουλιών. Το ζήτημα της οδοποιίας για όλο τον Μάρτιο είχε εκ νέου βαλτώσει λόγω των δισταγμών του Καφαντάρη, γεγονός που δημιουργούσε ανησυχία στις τάξεις των βουλευτών του κόμματος.[2649] Οι υπουργοί των Ελευθεροφρόνων δέχονταν επιθέσεις από τους βουλευτές των Λαϊκών με την παραμικρή αφορμή, ακόμα και για τις πιο ασήμαντες νομοθετικές τους πρωτοβουλίες. Όταν ο Βελέντζας παρουσίασε ένα νομοσχέδιο για την αποζημίωση ιδιοκτητών αυτοκινήτων που είχαν πληγεί από τις αθρόες εισαγωγές, αντιμετώπισε τόσες αντιδράσεις από τους βουλευτές των Λαϊκών και τον ίδιο τον Τσαλδάρη που αναγκάστηκε να το αποσύρει.[2650]

Αναμφίβολα οι Ελευθερόφρονες έχαναν συνεχώς έδαφος στις προτιμήσεις των αντιβενιζελικών ψηφοφόρων και αντίστροφα αυξανόταν η ισχύς του ΛΚ.[2651] Η στάση του κόμματος στο ζήτημα του ενοικιοστασίου αλλά και στην επικύρωση των συμβάσεων της Power and Traction και της Ulen είχε ένα σαφές αντιλαϊκό αποτύπωμα, καθώς ναι μεν προήγαγαν τον εκσυγχρονισμό της χώρας, αλλά έπληττε πολλές κατηγορίες επαγγελματιών και εργατών.[2652] Η εμπλοκή του Μεταξά με τραπεζικούς ομίλους και εργολάβους δημοσίων έργων, εκτός από την οσμή σκανδάλου, τον κατοχύρωνε στην κοινή αντιβενιζελική συνείδηση ως *«άνθρωπο των συμβάσεων και των κερδοσκόπων»* και είχε απογοητεύσει το μικροαστικό τμήμα των υποστηρικτών των Ελευθεροφρόνων που ήταν και η βασική

[2645] Ο Βενιζέλος από το βήμα της Βουλής υπήρξε κατηγορηματικός για την ακεραιότητα του Μεταξά έναντι του Δημοσίου χρήματος, βλ. Γ.Α.Κ., Α.Ι.Μ., φάκ. 27, Κ65, *Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής 18ης Μαρτίου 1931*.

[2646] *Μακεδονία, 29.3.1931,* άρθρο: «Οι μεσάζοντες».

[2647] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38*,* επιστολή Δ. Μάξιμου προς Στρέιτ, 7 Φεβρουαρίου 1928.

[2648] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 17ης Φεβρουαρίου 1928, σ. 564.

[2649] *Καθημερινή, 7.3.1928.*

[2650] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 8ης Μαρτίου 1928.

[2651] Μαρκεζίνης*, τόμος 3ος*, ό.π., σ. 172.

[2652] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 155/16-18, *ψήφισμα Του Β' Πανεπαγγελματικού Συνεδρίου της Ελλάδος σχετικά με την εταιρεία Ούλεν και την εταιρεία Πάουερ*.

δεξαμενή άντλησης πολιτικής επιρροής για το κόμμα.[2653] Η πολιτική επιρροή των Ελευθεροφρόνων μειωνόταν σταθερά μετά την αποχώρηση του ΛΚ από την Οικουμενική και μια σαφής ένδειξη του γεγονότος αυτού ήταν ότι τον Μάρτιο του 1828 η κυκλοφορία της *Πολιτείας* είχε μειωθεί στα 5.000 φύλλα ημερησίως.[2654]

Ο Τσαλδάρης είχε αναστηλώσει το κύρος του στους βουλευτές του ΛΚ[2655] αλλά οι αδιάλλακτοι εκτός Βουλής ουσιαστικά προσπαθούσαν να διασπάσουν το ΛΚ, κατηγορώντας τον Τσαλδάρη για πολιτική δειλία στην αντιπολίτευσή του.[2656] Επίσης, πίεζαν συνεχώς τους βουλευτές του ΛΚ να είναι επιθετικότεροι έναντι των Ελευθεροφρόνων, ενώ και ο Τσαλδάρης δεχόταν βολές για την μετριοπάθεια που είχε επιδείξει ως τότε.[2657] Στις 15 Μαρτίου συνέβη νέο σοβαρό επεισόδιο μεταξύ Λαϊκών και Ελευθεροφρόνων όταν ο Σωτηριάδης κατηγόρησε από το βήμα της Βουλής τον Τουρκοβασίλη ότι προσπάθησε λαθραία να περάσει την ψήφιση ενός νομοσχεδίου. Ακολούθησε αληθινό πανδαιμόνιο μέσα στη Βουλή με αντεγκλήσεις και ένταση μεταξύ Τουρκοβασίλη και Σωτηριάδη που φώναζε ότι είναι αίσχος να υπάρχουν Ελευθερόφρονες υπουργοί. Σύντομα η ένταση γενικεύτηκε στους βουλευτές και των δύο παρατάξεων, ενώ ο Σοφούλης προσπαθούσε αδίκως να επιβάλλει την τάξη. Τελικώς ο Τουρκοβασίλης αποχώρησε από την αίθουσα διακόπτοντας τη συνεδρίαση ενώ οι βουλευτές των δύο αντιβενιζελικών κομμάτων αντάλλασσαν ύβρεις και βαρύτατους χαρακτηρισμούς.[2658] Στη συνεδρίαση της 5ης Απριλίου ο Τσαλδάρης και ο Δαρβέρης κατηγόρησαν τον Μεταξά επειδή η Power δεν τήρησε τις υποχρεώσεις της απέναντι στη Βουλή κατασκευάζοντας με δικά της έξοδα την καλωδίωση του κτιρίου των συνεδριάσεων.[2659] Πάντως ακόμη και μεταξύ των υπουργών των Ελευθεροφρόνων οι σχέσεις δεν ήταν καλές, με χαρακτηριστικό το σφοδρό επεισόδιο Βελέντζα – Τουρκοβασίλη στα υπουργικά έδρανα που δεν πρόλαβε να αποσοβήσει ο Μεταξάς.[2660]

Μεγάλη πολιτική ζημιά εντός του αντιβενιζελισμού προκάλεσαν στον Μεταξά οι δηλώσεις του Παγκάλου στην απολογία του στη Βουλή, με τις οποίες τον υποδείκνυε ως βασικό συνένοχο στην εκτέλεση των *Έξι*. Ο Πάγκαλος στην απολογία του αφιέρωνε ξεχωριστό κεφάλαιο για τον Μεταξά με πολλές βαριές κατηγορίες εις βάρος του, αποκάλυπτε ότι βρίσκονταν σε στενή συνεργασία την εποχή της δικτατορίας, ενώ τον κατηγορούσε ότι μεταβλήθηκε σε απηνή εχθρό του όταν προτίμησε να χρίσει πρωθυπουργό τον Ευταξία και όχι τον ίδιο.[2661] Τις δηλώσεις αυτές αναπαρήγαγαν με πηχυαίους τίτλους όλες οι εφημερίδες του αντιβενιζελισμού την επομένη[2662] και ειδικά των αδιαλλάκτων,[2663] ξεσηκώνοντας την οργή της *Πολιτείας* για το κατάντημα του ΛΚ να συμπλέει με τον πρώην δικτάτορα.[2664] Ο Τουρκοβασίλης προσπάθησε να σταματήσει την ζημιά που γινόταν στους Ελευθερόφρονες ζητώντας πρόεδρο της ανακριτικής επιτροπής να μην επιτρέπει στον Πάγκαλο να

[2653] Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», ό.π., σ. 78.
[2654] Μαργιούλας, ό.π., σ.102.
[2655] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Δ. Μάξιμου προς Στρέιτ, 7 Φεβρουαρίου 1928.
[2656] *ΣΚΡΙΠ, 14.3.1928*
[2657] *ΣΚΡΙΠ, 12.2.1928· ΣΚΡΙΠ, 9.4.1928.*
[2658] *Καθημερινή, 16.3.1928·* Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 15ης Μαρτίου 1928.
[2659] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 5ης Απριλίου 1928.
[2660] *Καθημερινή, 22.2.1928.*
[2661] *Αρχείο Θεόδωρου Πάγκαλου*, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 320-326.
[2662] *Καθημερινή, 7.3.1928.*
[2663] *ΣΚΡΙΠ, 29.2.1928.*
[2664] *Πολιτεία, 12.3.1928*.

πολιτικολογεί αλλά να τον περιορίζει στα ζητήματα της απολογίας του.[2665] Όταν υπήρξαν φήμες για πιθανή απόδραση του Πάγκαλου και εκδήλωση κινήματος, η Κυβέρνηση διέκοψε την διαδικασία της απολογίας του και ο Τουρκοβασίλης έστειλε τον Πάγκαλο εκ νέου στο Ιτζεδίν για *«λόγους δημόσιας ασφαλείας»*.[2666] Ο Τσαλδάρης με δηλώσεις του στον Τύπο, αποδοκίμασε τις κινήσεις πανικού της κυβέρνησης σε σχέση με τον Πάγκαλο καθώς αυτές εξέθεταν το γόητρο της χώρας και μείωναν το κύρος του κοινοβουλευτισμού.[2667]

Ακόμα μεγαλύτερη ζημιά προκάλεσε στον Μεταξά η διαρροή της επιστολής του προς τον Πλαστήρα της 1ης Δεκεμβρίου 1923 στην οποία αποδεχόταν συμβιβαστικές προτάσεις του τον οποίο χαρακτήριζε μεγάλο πατριώτη για τις υπηρεσίες του.[2668] Η επιστολή διέρρευσε από τον παλαιό του γραμματέα Γ. Κουράτο που είχε απολυθεί όταν ανακαλύφθηκε από τον Μεταξά ότι είχε υπεξαιρέσει χρήματα του. Σε απάντησή του ο Μεταξάς εμφάνιζε την επιστολή ως πλαστογραφημένη και αφορούσα κρυφές διαπραγματεύσεις,[2669] κάτι που επιβεβαιώθηκε από τους Ν. Αντωνακέα και Μαυρούλια που είχαν γνώση του ζητήματος.[2670] Με άρθρο της η *Καθημερινή* με αφορμή τις νέες αποκαλύψεις χαρακτήριζε δημοσίως τον Μεταξά ψεύτη και λιγότερο τίμιο ακόμη και από αυτόν τον Βενιζέλο.[2671] Ο Κουράτος που είχε μεταβληθεί σε εχθρό του Μεταξά, με δημόσια επιστολή του απέρριψε τα υπονοούμενα του μεταξικού Τύπου ότι είχε χρηματιστεί για να δώσει στους αδιαλλάκτους την επιστολή.[2672]

Το χρονικό των διαπραγματεύσεων αυτών έχει μεγάλο ενδιαφέρον καθώς δεν είναι ιδιαίτερα γνωστό. Συγκεκριμένα ο Πλαστήρας μέσω ειδικού απεσταλμένου του που μετέβη στο Παρίσι, πρότεινε στον Μεταξά συνολική αμνηστία, επανέκδοση του αντιβενιζελικού Τύπου, αναβολή των εκλογών του Δεκεμβρίου του 1923 ώστε να λάβουν μέρος όλα τα κόμματα. Σαν αντιστάθμισμα η Επαναστατική Κυβέρνηση ζητούσε από τον Μεταξά μια επίσημη επιστολή του στην οποία θα επιδοκίμαζε το έργο της. Ο Μεταξάς υποψιάστηκε ότι υπήρχε παγίδα πίσω από αυτό που του ζητούσαν και αρνήθηκε στον Κουράτο να παράσχει την ζητούμενη επιστολή, αλλά έδωσε άλλη με σαφώς μετριοπαθέστερο περιεχόμενο. Στη συνέχεια ο Μεταξάς περίμενε –μάταια– στη Γαλλία να δει την πραγματοποίησή τους, αλλά οι εκλογές που ακολούθησαν δύο εβδομάδες μετά, διέλυσαν όλες τις ψευδαισθήσεις του.[2673]

Οι διαπραγματεύσεις ματαιώθηκαν λόγω της επέμβασης του Παγκάλου που συνέλαβε στην Κέρκυρα τους δύο κομιστές της απαντητικής επιστολής του Μεταξά.[2674] Ο Μεταξάς είχε δεχθεί τις προτάσεις με ενθουσιασμό και είχε στείλει την επίμαχη επιστολή επιδοκιμασίας, η οποία όμως όντως είχε πλαστογραφηθεί, πιθανά από τον ιδιαίτερο γραμματέα του Κουράτο. Ο Κουράτος δεν είχε προσληφθεί τυχαία από τον Μεταξά, καθώς ήταν Κεφαλλονίτης και η οικογένειά του είχε μεγάλη επιρροή στην ιδιαίτερη πατρίδα του Μεταξά και η πολιτική της

[2665] *Καθημερινή, 15.3.1928.*
[2666] *Καθημερινή, 5.4.1928· Καθημερινή, 8.4.1928· Καθημερινή, 13.4.1928.*
[2667] *Αρχείο Θεόδωρου Πάγκαλου*, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 265.
[2668] *Καθημερινή, 8.3.1928.*
[2669] *Πολιτεία, 10.3.1928.*
[2670] *Πολιτεία, 13.3.1928.*
[2671] *Καθημερινή, 14.3.1928*, άρθρο: «Συζήτησις».
[2672] *ΣΚΡΙΠ, 14.3.1928*, άρθρο: «..τις πωλεί και τις πωλείται…».
[2673] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Μεταξά προς Στρέιτ, 20 Δεκεμβρίου 1923.
[2674] *Πολιτεία, 13.3.1928· Πολιτεία, 16.3.1928*.

στήριξη ήταν κρίσιμη. Εκείνη την εποχή ο Κουράτος βρισκόταν σε μεγάλη δυσμένεια από τον Μεταξά λόγω συνεχών παραπτωμάτων και παραλείψεών του, τελικά αποκαλύφθηκε μια υπεξαίρεση χρημάτων που έκανε εις βάρος του Μεταξά, που τον απέλυσε και τον αντικατέστησε με τον Ματαράγκα. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η επιστολή της 1ης Δεκεμβρίου 1923 είχε πλαστογραφηθεί, όμως η δημοσιοποίηση των μυστικών διαπραγματεύσεων Πλαστήρα - Μεταξά τον Νοέμβριο του 1923, έβλαψαν πολιτικά τους Ελευθερόφρονες έναντι της αντιβενιζελικής κοινής γνώμης σε μια συγκυρία που κατηγορούνταν για την συμπόρευση με τους βενιζελικούς.

Επίσης η *Καθημερινή* χρησιμοποίησε τη μαρτυρία του Πολύμερου Μοσχοβίτη σύμφωνα με την οποία ο Νικολούδης φίλησε το χέρι του Πλαστήρα όταν αυτός του υποσχέθηκε τον Νοέμβριο του 1923 ότι θα επέτρεπε την επανέκδοση της *Πολιτείας* που είχε απαγορευτεί μετά το κίνημα Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου. Την επομένη ο Νικολούδης με επιστολή του διέψευσε το συμβάν παρατηρώντας ότι η *Πολιτεία* κυκλοφόρησε τέσσερις μήνες μετά το εξιστορούμενο γεγονός μαζί με τις υπόλοιπες εφημερίδες του αντιβενιζελισμού.[2675] Οι Ελευθερόφρονες κατηγόρησαν με συνεχή πρωτοσέλιδα δημοσιεύματα της *Πολιτείας*[2676] τους Λαϊκούς για συνεργασία με τον Πάγκαλο, αλλά είναι γεγονός ότι δεν είχαν καμία σοβαρή απόδειξη για αυτό.[2677]

- ***Ο ισχυρός σεισμός και η καταστροφή της Κορίνθου (22 Απριλίου 1928).***

Το βράδυ της 22ης Απριλίου 1928 εκδηλώθηκε ο πανίσχυρος τεκτονικός σεισμός της Κορίνθου που κατέστρεψε ολοσχερώς την πόλη, το γειτονικό Λουτράκι, καθώς και πολλά χωριά και οικισμούς της ευρύτερης περιοχής.[2678] Η καταστροφή του Τηλεγραφείου στην Κόρινθο και η διακοπή των συγκοινωνιών με την πληγείσα περιοχή, δεν επέτρεψαν στην κυβέρνηση να αποκτήσει αμέσως σαφή εικόνα της καταστροφής. Αναμφίβολα το δραματικό νέο αιφνιδίασε την κυβέρνηση και τους αρμόδιους υπουργούς. Αρχικώς έγιναν πολλές διυπουργικές συναντήσεις με τον Καφαντάρη (υπουργός Οικονομικών), Μεταξά (Συγκοινωνιών), Εξηντάρη (Γεωργίας), Μαρή (Εσωτερικών) και τον καθ΄ ύλην αρμόδιο Μιχαήλ Κύρκο (Πρόνοιας). Στις συναντήσεις αυτές συζητήθηκαν λύσεις για να δοθεί άμεση βοήθεια στις σεισμόπληκτες περιοχές οπότε ο Καφαντάρης έδωσε διαταγή στο Γενικό Λογιστήριο του Κράτους να αποδεσμεύσει πίστωση 5 εκατομμυρίων δρχ. για την υποστήριξη των σεισμοπαθών και πρόσθετες πιστώσεις στα υπουργεία για δαπάνες υπέρ των σεισμόπληκτων. Όλοι οι υπουργοί μετέβησαν στην Κόρινθο την επομένη με ειδική αμαξοστοιχία για αντιληφθούν και οι ίδιοι το μέγεθος των ζημιών,[2679] προσπαθώντας να δώσουν κουράγιο στους σεισμόπληκτους.[2680]

[2675] *Πολιτεία, 10.3.1928.*

[2676] *Πολιτεία, 8.3.1928· Πολιτεία, 16.3.1928.* Ο Μεταξάς και η σύζυγός του κατά τη διάρκεια της αντιπαράθεσης ήταν και οι δύο άρρωστοι, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., σ. 567-568.

[2677] *Πολιτεία, 16.3.1928*, άρθρο: «Το ιστορικό της συμφωνία Παγκάλου – Λαϊκών». Το άρθρο υποτίθεται πως περιγράφει λεπτομερώς τη συμφωνία, αλλά επί της ουσίας δεν έχει ούτε μια αξιόπιστη πληροφορία, παρά αοριστολογίες.

[2678] Ιωάννης Β. Δασκαρόλης, «Ο φονικός σεισμός της Κορινθίας (1928). Η ίδρυση και η δραστηριότητα του Α.Ο.Σ.Κ. για την ανοικοδόμηση της περιοχής», ηλεκτρονικό περιοδικό *Clio Turbata,* http://clioturbata.com/%ce%b1%cf%80%cf%8c%cf%88%ce%b5%ce%b9%cf%82/korinthos-earthquake/, ημερομηνία ανάκτησης: 15 Φεβρουαρίου 2021.

[2679] *«Κόρινθον. Επί τόπου. Τελεία καταστροφή. Λουτράκι. Λήψις μέτρων. Καφαντάρης επιστροφήν άρρωστος»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 23ης Απριλίου 1928.

[2680] *Έθνος, 24.4.1928.*

Σύμφωνα με τον αντιπολιτευόμενο Τύπο τίποτε δεν λειτούργησε αποτελεσματικά και το Κράτος βραδυκίνητο και γραφειοκρατικό απέτυχε να βοηθήσει αποτελεσματικά τους Κορίνθιους τις κρίσιμες δύο πρώτες μέρες μετά τον σεισμό.[2681] Πράγματι, παρατηρήθηκαν αστοχίες, συγκρούσεις αρμοδιοτήτων, αναποτελεσματικότητα, που αναδείχθηκαν έντονα από τον αντιπολιτευόμενο Τύπο και τους αρχηγούς της αντιπολίτευσης Παπαναστασίου[2682] και Τσαλδάρη.[2683] Στο στόχαστρό τους βρέθηκε κυρίως ο υπουργός Πρόνοιας Μιχαήλ Κύρκος στον οποίο χρεώθηκε όλη η κρατική ανεπάρκεια για την ανακούφιση των σεισμοπαθών.[2684] Πάντως δεν είναι σαφές αν όντως η κυβέρνηση ολιγώρησε, όπως την κατηγορούσε με δριμύτητα ο αντιπολιτευόμενος Τύπος. Αναμφίβολα σημειώθηκαν καθυστερήσεις, αλλά αυτές δεν φαίνεται να είχαν να κάνουν με την αποφασιστικότητα της κυβέρνησης και τα αντανακλαστικά της, αλλά με τις περιορισμένες δυνατότητες του πρωτόγονου κρατικού μηχανισμού να υλοποιήσει ένα σχέδιο έκτακτης ανάγκης.[2685]

Το ΛΚ δεν έχασε την ευκαιρία και να υπογραμμίσει την καθυστέρηση της κυβέρνησης να αντιδράσει στους καταστροφικούς σεισμούς της Κορίνθου βοηθώντας έγκαιρα τους πληγέντες.[2686] Ο Τσαλδάρης, που ήταν βουλευτής Κορίνθου και ο ίδιος καταγόταν από το Σοφικό Κορινθίας, διεκτραγώδησε στη Βουλή την κατάσταση της ερειπωμένης πόλης στηλιτεύοντας την κυβερνητική παραλυσία.[2687] Ζήτησε από τον Νικολούδη να επέμβει άμεσα καθώς λόγω της ερείπωσης των σχολείων γίνονταν μαθήματα στο νεκροταφείο της πόλης, από τον Βελέντζα να επιταχυνθούν οι διαδικασίες προσωρινής στέγασης των σεισμοπαθών και από τον Μεταξά να ληφθούν άμεσα μέτρα υπέρ των σεισμοπαθών της Κορίνθου και να αποκατασταθεί η ηλεκτροδότηση της πόλης, ενώ ο ίδιος περιόδευσε στην περιοχή με κλιμάκιο βουλευτών.[2688]

Μέσω των αναλυτικών εξηγήσεων των κυβερνητικών στελεχών στη Βουλή και στο Τύπο φαίνεται ότι η κυβέρνηση έκανε ό,τι περισσότερο μπορούσε[2689] για να ανακουφίσει τους πληγέντες,[2690] ενώ η *Πολιτεία* κατηγόρησε τον Τσαλδάρη για δημοκοπία.[2691] Είναι αναμφίβολο όμως ότι υπήρξαν σοβαρές καθυστερήσεις στις κυβερνητικές δράσεις που ξεσήκωσαν τις έντονες διαμαρτυρίες των Κορινθίων οι οποίες φιλοξενήθηκαν εκτεταμένα στον αντικυβερνητικό Τύπο, προκαλώντας μεγάλη ζημιά στην κυβέρνηση, αφού η τραγωδία των σεισμοπαθών είχε συγκλονίσει το Πανελλήνιο. Ο Τσαλδάρης παρακολούθησε στενά το ζήτημα που αφορούσε την εκλογική του περιφέρεια, ενώ βρισκόταν σε επαφή και με τον

[2681] *Βραδυνή, 24,4,1928· ΣΚΡΙΠ, 28.4.1928.*
[2682] *ΣΚΡΙΠ, 26.4.1928*, όπου δηλώσεις Παπαναστασίου για κυβερνητική ολιγωρία.
[2683] *ΕΜΠΡΟΣ, 27.4.1928.*
[2684] *ΣΚΡΙΠ, 28.4.1928.*
[2685] *«Επίθεσις εφημερίδων της αντιπολιτεύσεως κατά Κυβερνήσεως διά Κόρινθον. Τι αηδία!»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 24ης Απριλίου 1928, σ. 573.
[2686] *Καθημερινή, 23.4.1928,* άρθρο: «Αναλγησία».
[2687] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 5ης Μαΐου 1928.
[2688] *Καθημερινή, 26.4.1928.*
[2689] *Πολιτεία, 26.4.1928.*
[2690] *Πολιτεία, 27.4.1928.*
[2691] *Πολιτεία, 9.5.1928.*

Μητροπολίτη Κορινθίας Δαμασκηνό με τον οποίο συντόνιζαν τις ενέργειές τους για το ζήτημα.[2692]

- ***Νομοσχέδια κατάργησης Κεντρικού Συμβουλίου Καπνού και προσάρτηση τμημάτων του Πανεπιστήμιου Θεσσαλονίκης***

Σε νομοσχέδιο του Βελέντζα για την κατάργηση του Κεντρικού Συμβουλίου Καπνού που έδρευε στην Αθήνα, το οποίο είχε ήδη της έγκριση της αρμόδιας κοινοβουλευτικής επιτροπής καθώς αυτό αναπληρωνόταν πλήρως από τα περιφερειακά, σύσσωμη η αντιπολίτευση εξέφρασε αντιρρήσεις. Διαβάζοντας προσεκτικά τις παρεμβάσεις των βουλευτών του ΛΚ καταλαβαίνει κανείς ότι διατύπωναν επουσιώδεις αντιρρήσεις την ίδια στιγμή που αποδέχονταν την γενικότερη ορθότητα του μέτρου.[2693] Ακόμη και σε ένα φαινομενικά αδιάφορο νομοσχέδιο του Νικολούδη για την προσάρτηση τμημάτων στο νεοσύστατο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, το ΛΚ εμπόδισε τη διαδικασία του με αιφνιδιαστικό αίτημα για ονομαστική ψηφοφορία, ενώ την επομένη ο Τσαλδάρης προσωπικά επετέθη στον Ελευθερόφρονα υπουργό για τα τραγελαφικά της νέας νομοθεσίας, τον οποίο τον κατηγόρησε προσωπικά για υποχωρητικότητα έναντι των βενιζελικών.[2694] Οι Ελευθερόφρονες κατηγόρησαν το ΛΚ ότι συνεχώς διαμαρτυρόταν αλλά επί της ουσίας δεν είχε προτείνει εναλλακτική για κανένα ζήτημα,[2695] ενώ η *Πολιτεία* χαρακτήρισε τον Τσαλδάρη ως ακατάλληλο για την αρχηγία πολιτικού κόμματος.[2696]

Η πολεμική των Λαϊκών εναντίον των Ελευθεροφρόνων προφανώς ξέφευγε από τα στενά όρια της άσκησης αντιπολίτευσης και αυτό επισημάνθηκε τόσο από τον Παπαναστασίου,[2697] αλλά και από τον Καφαντάρη.[2698] Η πτώση της πολιτικής επιρροής των Ελευθεροφρόνων και η αντίστροφη άνοδος του ΛΚ που εισέπραττε την κυβερνητική φθορά ως αξιωματική αντιπολίτευση, φόβιζε τους βενιζελικούς παράγοντες και πολιτικούς αρχηγούς για την τύχη της Αβασίλευτης Δημοκρατίας αν το ΛΚ νικούσε στις ερχόμενες εκλογές.[2699]

Ενδέκατο Κεφάλαιο – Η εμφάνιση του Βενιζέλου στο προσκήνιο και η πτώση των κυβερνήσεων συνασπισμού.

1. Οι επιτυχίες και τα επιτεύγματα των κυβερνήσεων συνεργασίας μέχρι τον Μάϊο του 1928.

[2692] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α.6, έγγραφο 5/1, *επιστολή Δαμασκηνού προς Τσαλδάρη, 27 Απριλίου* 1928· Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., 1Α.6, έγγραφο 6/2, επιστολή Δαμασκηνού προς Τσαλδάρη, 13 Ιουλίου 1928.
[2693] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 15ης Μαΐου 1928.
[2694] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 17ης Μαΐου 1928.
[2695] *Πολιτεία, 3.5.1928.*
[2696] *Πολιτεία, 15.5.1928.*
[2697] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 31ης Μαΐου 1928.
[2698] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 1ης Ιουνίου 1928.
[2699] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, φάκ. 1.1, επιστολή Πολίτη προς Μιχαλακόπουλο, 9 Φεβρουαρίου 1927.

Η κυβέρνηση είχε ήδη αρχίσει να δρέπει τους πρώτους καρπούς της συνετής οικονομικής διαχείρισης Καφαντάρη και των μεγάλων περικοπών στις στρατιωτικές δαπάνες,[2700] που δεν ήταν άλλοι από τον ισοσκελισμό του προϋπολογισμού και τη σταθεροποίηση της δραχμής.[2701] Διεθνώς το κύρος και η αξιοπιστία της Χώρας έναντι των πιστωτών της και των διεθνών οργανισμών είχε ανορθωθεί,[2702] ενώ και οι αξίες των ελληνικών χρεογράφων βρίσκονταν σε συνεχή ανοδική τάση και είχαν πλέον την καλύτερη κεφαλαιοποίηση σε σχέση με αυτή των υπολοίπων χωρών της βαλκανικής.[2703] Αν και οι αγορητές του ΛΚ στις συνεδριάσεις της Βουλής για την ψήφιση του προϋπολογισμού[2704] υπέδειξαν ότι ο ισοσκελισμός οφειλόταν στην υπέρμετρη αύξηση των φόρων, το επίτευγμα δεν ήταν μικρό, καθώς αποτελούσε ζητούμενο για όλες τις πολιτικές δυνάμεις της εποχής μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Ακόμη και ο ίδιο ο Τσαλδάρης σε αντιπολιτευτικές δηλώσεις του, παραδέχθηκε ότι η Οικουμενική Κυβέρνηση είχε καταφέρει να αναστηλώσει την οικονομία της χώρας, βελτιώνοντας την διεθνή της θέση.[2705] Η σταθεροποίηση της δραχμής με νόμο στις 12 Μαΐου 1928 που καθόριζε την ισοτιμία της έναντι της χρυσής λίρας, υπήρξε μια πολύ σημαντική επιτυχία καθώς ανακούφισε την ελληνική Οικονομία από τις έντονες διακυμάνσεις του συναλλάγματος και τις συνεπακόλουθες ανατιμήσεις αγαθών πρώτης ανάγκης. Επίσης οι κυβερνήσεις της περιόδου 1926-1928 είχαν κάνει αποφασιστικά βήματα για την πολυπόθητη εθνική συμφιλίωση και την γεφύρωση του Εθνικού Διχασμού. Τα επιτεύγματα αυτά τα αναγνώρισε ο ίδιος ο Τσαλδάρης σε ύστερο χρόνο, στην προεκλογική περίοδο του 1928, θέτοντας ως βασικό στόχο μιας πιθανής διακυβέρνησης από το ΛΚ, την διατήρηση του ισοσκελισμένου προϋπολογισμού και την νομισματική σταθερότητα όπως αυτές είχαν διαμορφωθεί από τον Καφαντάρη.[2706]

Επίσης τον Απρίλιο υπογράφτηκαν και οι περίφημες συμβάσεις για την οδοποιία, ενώ στις 16 Μαΐου έγιναν τα εγκαίνια της ίδρυσης της Τράπεζας της Ελλάδος. Οι κυβερνήσεις της περιόδου 1926-28 συνέστησαν κοινοβουλευτικές επιτροπές που μελέτησαν για πρώτη φορά συστηματικά τα διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής Οικονομίας υποδεικνύοντας λύσεις για αυτά. Η ίδρυση νέων επιχειρήσεων, η αύξηση των επενδύσεων και η αύξηση της ιπποδύναμης της ελληνικής βιομηχανίας,[2707] αποτέλεσαν σοβαρά σημάδια ανάκαμψης της Οικονομίας και ελπιδοφόρα μηνύματα για το μέλλον, ενώ κατέστησαν τη χώρα πιο ελκυστική σε επενδύσεις.

Ιδιαίτερα θετικές μπορούν να χαρακτηριστούν οι επιδόσεις της Οικουμενικής Κυβέρνησης και στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής.[2708] Ο Μιχαλακόπουλος είχε πετύχει να εξομαλύνει τις διμερείς σχέσεις με τη Γιουγκοσλαβία υπογράφοντας μια νέα εμπορική σύμβαση τον Νοέμβριο του 1927 και με την Ιταλία εγκαινιάζοντας μια νέα απόπειρα προσέγγισης με την

[2700] Για να γίνουν δεκτές οι περικοπές, οι κυβερνήσεις της περιόδου εκμεταλλεύτηκαν τη δυσαρέσκεια που είχε προκαλέσει η στρατοκρατία της προηγούμενης τετραετίας, βλ. Κωνσταντίνος Βλάσσης, *Τα τεθωρακισμένα στον Ελληνικό Στρατό (1920-1940)*, Δούρειος Ίππος, Αθήνα 2017, σ. 87.

[2701] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 5ης Απριλίου 1928· *Πολιτεία, 13.5.1928*. Η ισοτιμία που εξασφαλίστηκε ήταν 375 δραχμές ανά μία λίρα Αγγλίας.

[2702] Τούντα–Φεργάδη, *Η δανειακή*, ό.π., σ. 224-228.

[2703] Αναστασίου, ό.π., σ. 327.

[2704] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδριάσεις 16ης , 19ης, 20ης Μαρτίου 1928.

[2705] *Φως, 27.10.1927,* άρθρο: «Ο κ. Τσαλδάρης εις την Θεσσαλονίκην. Μακραί δηλώσεις του επί της πολιτικής καταστάσεως».

[2706] *Καθημερινή*, *6.8.1928*, όπου προεκλογική ομιλία Τσαλδάρη στην Πάτρα.

[2707] Ψαλιδόπουλος, *Η κρίση του 1929*, ό.π., σ. 35.

[2708] Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική*, ό.π., σ. 198.

Ιταλία του Mussolini.[2709] Εκτός αυτών, η κυβέρνηση είχε προχωρήσει την τραπεζική αναδιοργάνωση της χώρας, είχαν ρυθμιστεί τα πολεμικά χρέη προς Αμερική, Αγγλία και Γαλλία μέσω συμβιβασμών και η χώρα πλέον πληρούσε όλες τις απαιτούμενες προϋποθέσεις, ώστε να ενταχθεί στο διεθνές οικονομικό σύστημα, εξασφαλίζοντας απρόσκοπτη δανειοδότηση για το μέλλον.[2710] Τέλος, την εποχή των κυβερνήσεων συνεργασίας μπήκαν οι βάσεις για την ίδρυση ενός ενιαίου ασφαλιστικού φορέα, που θα συμπεριλάμβανε όλα τα κλαδικά ασφαλιστικά ταμεία που είχαν ιδρυθεί ως τότε μετά τη νομοθετική πρωτοβουλία του Γούναρη. Την πρωτοβουλία έλαβε ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος που είχε οριστεί γενικός γραμματέας του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας από τον Τσαλδάρη σε συνεργασία με τον Αλέξανδρο Σβώλο και οδήγησε μακροπρόθεσμα στην ίδρυση του ΙΚΑ το 1937.[2711]

Συνολικά η κυβέρνηση παρά τις καθυστερήσεις και τα λάθη είχε επιτελέσει σημαντικό έργο και είχε επιτύχει όλους τους στόχους που είχαν αρχικά τεθεί ειδικά στην εξυγίανση της Οικονομίας με αδιαμφισβήτητους πρωταγωνιστές τους Καφαντάρη, Μεταξά και Μιχαλακόπουλο.[2712] Ήταν όμως φανερό ότι τα επιτεύγματα της δεν είχαν απήχηση στην κοινή γνώμη καθώς αυτά δεν είχαν άμεσο αντίκτυπο στην καθημερινότητα των πολιτών που παρέμενε ιδιαίτερα δύσκολη,[2713] ενώ η αύξηση των φόρων είχε αυξήσει κατακόρυφα τη λαϊκή δυσαρέσκεια.[2714] Η κυβέρνηση είχε χάσει τα ερείσματά της στην κοινωνία[2715] και έμοιαζε αποκομμένη από αυτή να νομοθετεί ερήμην της,[2716] ενώ την κατάσταση προσπαθούσε να εκμεταλλευτεί πολιτικά το ΛΚ ως αξιωματική αντιπολίτευση, κάτι που αν συνέβαινε θα είχε σοβαρές πολιτικές και πολιτειακές προεκτάσεις.

2. Η επίσημη επάνοδος του Βενιζέλου στο πολιτικό προσκήνιο και τα αντιβενιζελικά κόμματα (Απρίλιος - Μάϊος 1928)

Αλλά κάτι νέο και πολύ σοβαρότερο καραδοκούσε στο πολιτικό παρασκήνιο που θα άλλαζε την πολιτική φυσιογνωμία του πολυκομματισμού όπως αυτός διαμορφώθηκε μετά το 1924. Ήδη από τις αρχές Μαρτίου, φήμες ήθελαν τον Βενιζέλο έτοιμο να επιστρέψει στην κεντρική πολιτική σκηνή με πρόθεση να ρίξει την κυβέρνηση,[2717] αν και ο ίδιος αρνιόταν κατηγορηματικά ένα τέτοιο ενδεχόμενο.[2718] Όπως περιγράφει ο Γιώργος Θεοτοκάς: *«Ήδη παντού γινόταν λόγος για τον Πρόεδρο. Μόλις ξαναπάτησε τα ελληνικά χώματα έγινε πάλι μονομιάς ο Πρόεδρος. Η λέξη, έτσι χωρίς να συνοδεύεται από κανένα όνομα, δήλωνε αυτόν και όλοι το ήξεραν. Αρχηγός, Σωτήρας, σύμβολο της μισής Ελλάδας, Σατανάς για την άλλη μισή….Κανείς δεν καταλάβαινε τι ακριβώς είχε στο νου του, μα η παρουσία του έφτανε για να αναστατώσει τα πάντα, σα να ανάδινε η παρουσία αυτή κάποιο μυστηριώδες ρεύμα, που*

[2709] Κλάψης, *Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος*, σ.140-141.
[2710] Αναστασίου, ό.π., σ. 20.
[2711] Κανελλόπουλος, *Η ζωή μου*, ό.π., σ. 35.
[2712] Hering, *τόμος Β΄*, ό.π., σ. 1102· Μαρκεζίνης, *τόμος 3ος*, ό.π., σ. 144.
[2713] Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», ό.π., σ. 79.
[2714] Την περίοδο 1927-1931 οι φόροι αυξήθηκαν κατά 35% (από 6.117 σε 8.295 εκατομμύρια δρχ.), βλ. Θάνος Κονδύλης, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Ελλάδα (1928-1932)*, Ίαμβος, Αθήνα 2009, σ. 181.
[2715] *«Διαίσθησις μου ότι η κοινή γνώμη δεν με υποστηρίζει ή είναι εναντίον μου»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., σ. 573.
[2716] *Καθημερινή, 15.5.1928,* άρθρο: «Η Βουλή».
[2717] *Καθημερινή, 11.3.1928.*
[2718] *Καθημερινή, 20.3.1928.*

τράνταζε μονομιάς όλες τις δυνάμεις του εθνικού οργανισμού…».[2719] Σταδιακά όμως ο Καφαντάρης πιεζόταν να καθορίζει τις αποφάσεις της κυβέρνησης σύμφωνα με τη γνώμη του Βενιζέλου έχοντας ουσιαστικά καταστεί υποχείριο του. Ο Βενιζέλος, παρά τις περί του αντιθέτου διαβεβαιώσεις του, είχε εξελιχθεί σε μια παράλληλη εξουσία σε σχέση με την κυβέρνηση, την οποία μετά τον Μάρτιο του 1928, υπονόμευε ευθέως.[2720] Ο Καφαντάρης και κάποιοι υποστηρικτές του τέθηκαν αντίθετοι σε αυτή την προοπτική, καθώς ήταν φανερό ότι η επιστροφή του Βενιζέλου από πρωταγωνιστές θα τους μετέτρεπε στην καλύτερη περίπτωση σε δορυφόρους του.[2721]

Επίσης, είχε καταστεί φανερό ότι οι κυβερνήσεις του 1926-1928 είχαν κάνει τη *«βρώμικη δουλειά»* και ο Βενιζέλος έσπευδε να εκμεταλλευτεί τα επιτεύγματά τους πριν προλάβουν αυτές να τα καρπωθούν στην λαϊκή συνείδηση.[2722] Η αλληλουχία των γεγονότων απέδειξε ότι όταν η κυβέρνηση ολοκλήρωσε το αντιδημοτικό άχαρο έργο της απαραίτητης δημοσιονομικής προσαρμογής, ο Βενιζέλος έσπευσε να παραμερίσει τον Καφαντάρη και να αναλάβει την εξουσία ο ίδιος.[2723] Μεταγενέστερα το παραδέχθηκε εμμέσως και ο ίδιος ο Βενιζέλος από το βήμα της Βουλής,[2724] ενώ ευχαρίστησε τον Καφαντάρη για τους πρόσθετους φόρους που επέβαλλε, που ήταν αντιδημοτικοί αλλά απαραίτητοι.[2725] Άλλωστε τόσο τον Φεβρουάριο όσο και τον Απρίλιο του 1927, ο Βενιζέλος με επιστολές του προς τον Διομήδη είχε υποδείξει τον ισοσκελισμό του προϋπολογισμού, τον εξωτερικό δανεισμό υπό την αιγίδα της Κ.Τ.Ε. και την σταθεροποίηση του νομίσματος ως το τρίπτυχο που θα εξυγίαινε τα δημοσιονομικά μεγέθη της ελληνικής Οικονομίας.[2726] Είναι χαρακτηριστικό ότι οι περισσότερες συμβάσεις των μεγάλων αναπτυξιακών έργων που υπογράφηκαν το 1928 επί κυβέρνησης Βενιζέλου, είχαν προετοιμαστεί από τους προκατόχους της.[2727]

Όλο το πρώτο τρίμηνο του 1928 πολλοί σημαίνοντες βενιζελικοί ιδιώτες και πολιτευτές επισκέπτονταν τον Βενιζέλο στην Κρήτη ζητώντας επίμονα την επάνοδό του στην κεντρική πολιτική σκηνή, ενώ μεγάλο τμήμα της κοινής γνώμης είχε σχηματίσει την εντύπωση ότι γινόταν διασπάθιση του δημόσιου χρήματος.[2728] Σοβαρή εξέλιξη αποτέλεσε η επανέκδοση της βενιζελικής εφημερίδας *Πατρίς* υπό την διεύθυνση του Σπυρίδωνος Σίμου, η οποία απηχούσε απευθείας τις απόψεις του Ελευθέριου Βενιζέλου την οποία μάλλον χρηματοδότησε ο ίδιος μέσω τρίτων.[2729] Η εφημερίδα από το πρώτο της φύλλο ξεκίνησε σφοδρή αντικυβερνητική επίθεση με επίκεντρο τον Καφαντάρη για τα καλύμματα της Εθνικής Τράπεζας και τον Μεταξά για την οδοποιία.[2730] Ο Σίμος πρέσβευε την επιστροφή

[2719] Θεοτοκάς, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 100.
[2720] Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 52.
[2721] Μαρκεζίνης*, τόμος 3ος,* ό.π., σ. 175.
[2722] Κωστής, *«Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας»*, ό.π., σ. 625· Mark Mazower, «Οικονομική πολιτική στην Ελλάδα 1932-1936», στο: *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Γιώργος Μαυρογορδάτος, Χρήστος Χατζηιωσήφ, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ. 172.
[2723] Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 53.
[2724] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 30ης Μαρτίου 1931.
[2725] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 7ης Απριλίου 1930.
[2726] Αλέξανδρος Διομήδης, *Η πολιτική σταθεροποίησεως και ο Ελευθέριος Βενιζέλος*, Τυπογραφείο Θεοτοκάτου, Αθήναι 1932.
[2727] Ψαλιδόπουλος, *Η κρίση του 1929*, ό.π., σ. 37.
[2728] Καρολίδης, *Συμπλήρωσις*, ό.π., σ. 384.
[2729] Η *Πατρίς* είχε χρηματοδοτηθεί από τον Γ. Ρούσσο που ήταν συμπέθερος του Βενιζέλου, βλ. Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 330/16, επιστολή Β. Σκουλά προς Βενιζέλο, 7 Μαρτίου 1928.
[2730] *Πολιτεία, 5.4.1928.*

του Βενιζέλου στο πολιτικό προσκήνιο και όχι μόνο τον παραγκωνισμό των άλλων βενιζελικών αρχηγών αλλά και την τιμωρία τους για τα λάθη τους και τις χαμηλές κυβερνητικές τους επιδόσεις.[2731]

Η δυναμική είσοδος του Βενιζέλου και η άνοδος της εφημερίδας Πατρίς συνοδεύτηκε με την διακοπή κυκλοφορίας τριών βενιζελικών εφημερίδων και μιας αντιβενιζελικής (του *Ελεύθερου Τύπου* που στήριζε τον Πάγκαλο, του *Ελεύθερου Λόγου* που στήριζε τον Γεώργιο Παπανδρέου, της *Δημοκρατίας* που στήριζε την Δημοκρατική Ένωση του Παπαναστασίου και της αντιβενιζελικής *Νέας Ημέρας*) λόγω χαμηλής κυκλοφορίας και συνεπακόλουθων οικονομικών προβλημάτων. Η εξέλιξη αυτή από μόνη της έδειχνε ότι το ενδιαφέρον του συνόλου του βενιζελισμού μονοπωλούσε πλέον ο Βενιζέλος και οι πολιτικοί του αντίπαλοι εντός αυτού είχαν χάσει εντελώς τα ερείσματά τους.[2732]

Ήδη τον Ιανουάριο του 1928 ο Καφαντάρης είχε εκδηλώσει την πρόθεσή του στον Βενιζέλο να παραιτηθεί δήθεν για λόγους υγείας, αλλά στην πραγματικότητα γιατί ο Βενιζέλος δεν είχε εμποδίσει τα ένοπλα αντικυβερνητικά συλλαλητήρια στην Κρήτη.[2733] Είναι επίσης γεγονός ότι η δημοτικότητα του Καφαντάρη είχε σημειώσει πτώση στην κοινή γνώμη λόγω των νέων φόρων που είχαν επιβληθεί, ενώ διακινούνταν ανέκδοτα εις βάρος του για την χοντροκομμένη εξωτερική του εμφάνιση, την διατροφή του[2734] αλλά και για την εύθραυστη υγεία του. Είναι επίσης αναμφίβολο ότι το χοντροκομμένο βουκολικό παρουσιαστικό του Καφαντάρη δεν ασκούσε καμία γοητεία στο λαϊκό υποσυνείδητο, σε αντίθεση με το ευγενικό παρουσιαστικό του κομψού Βενιζέλου. Μετά τις προσωπικές επιθέσεις που δεχόταν από την εφημερίδα *Πατρίς*, ο Καφαντάρης ήταν σχεδόν βέβαιος ότι ο Βενιζέλος προετοίμαζε την πτώση του, αλλά και ο Βενιζέλος γινόταν αποδέκτης αρνητικών πληροφοριών από το περιβάλλον του για αυτόν.[2735]

Μια πρώτη σκέψη του Αλέξανδρου Διομήδη ώστε να διευθετηθεί επιτυχώς το ζήτημα, ήταν να οριστεί ο Βενιζέλος Πρόεδρος της Δημοκρατίας.[2736] Με αυτόν τον τρόπο και η Αβασίλευτη Δημοκρατία θα ενισχυόταν αποφασιστικά, ο Καφαντάρης θα παρέμενε στην αρχηγία των Φιλελευθέρων και ο Βενιζέλος θα επανερχόταν στην πολιτική σκηνή. Φαίνεται όμως πως η πρόταση αυτή δεν ικανοποίησε κανέναν από τους εμπλεκόμενους και για αυτό δεν προχώρησε. Σύμφωνα με την Έλενα Βενιζέλου, ο σύζυγός της αρνήθηκε την προσφορά γιατί ήθελε να αλλάξει το Σύνταγμα και να αυξηθούν οι αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας πριν αναλάβει το αξίωμα.[2737] Πάντως, σύμφωνα με τον ίδιο το Βενιζέλο, η επιστροφή του στην κεντρική πολιτική σκηνή υπαγορεύτηκε από τον φόβο για νέα επέμβαση των Δημοκρατικών αξιωματικών με νέο κίνημα εις βάρος της κυβέρνησης, δικαιολογία που πάντως δεν μοιάζει ιδιαίτερα πειστική.[2738]Αλλά και ο διεθνής παράγοντας

[2731] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 275/16, *επιστολή του Σπ. Σίμου προς τον Ε. Βενιζέλο 31ης Μαΐου 1928 σχετικά με την πολιτική κατεύθυνση της εφημερίδας Πατρίς*.

[2732] *Πολιτεία, 17.4.1928*, άρθρο: «Περί ελληνικού Τύπου».

[2733] Κούμας, ό.π., σ. 129.

[2734] Γιάννης Καιροφύλας, *Η Αθήνα του Μεσοπολέμου*, Φιλιππότη, Αθήνα 1988, σ. 104.

[2735] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 330/16, επιστολή Β. Σκουλά προς Βενιζέλο, 7 Μαρτίου 1928.

[2736] Επιστολή Βενιζέλου προς την σύζυγό του Έλενα, 6ης Μαΐου 1928, βλ. Ζωή Μητσοτάκη, *Η Κυρία Έλενα Βενιζέλου – πορεία μιας ζωής*, Εθνικό Ίδρυμα Ελευθέριος Βενιζέλος, Χανιά 2017, σ. 282-284.

[2737] Έλενα Βενιζέλου, *Στη σκιά του Βενιζέλου*, Ωκεανίδα, Αθήνα 2002, σ. 76.

[2738] Δέλτα, *Ελευθέριος Βενιζέλος*, ό.π., σ. 166-167.

και ειδικά η Αγγλία, δεν ήταν θετική σε μια επιστροφή του Βενιζέλου στην κεντρική πολιτική σκηνή,[2739] λόγω της αδιαλλαξίας του στις διαπραγματεύσεις που είχαν προηγηθεί το 1926 για την ρύθμιση των ελληνικών πολεμικών χρεών.[2740]

Η επικείμενη έλευση του Βενιζέλου στο πολιτικό προσκήνιο δεν φόβιζε μόνο τον Καφαντάρη και τα βενιζελογενή κόμματα αλλά και τα δύο αντιβενιζελικά κόμματα. Μοιραία η παρουσία του Βενιζέλου θα ενεργοποιούσε την πόλωση βενιζελικών – αντιβενιζελικών, οπότε οι Ελευθερόφρονες ως το κόμμα του συμβιβασμού μεταξύ των δύο παρατάξεων δεν θα είχαν περιθώρια ελιγμών, ίσως και λόγο ύπαρξης. Αλλά και ο Τσαλδάρης διέβλεπε ότι η ξαφνική είσοδος του Βενιζέλου στο πολιτικό προσκήνιο θα ενδυνάμωνε τους βενιζελικούς και το ΛΚ δεν θα κατάφερνε να κεφαλαιοποιήσει πολιτικά την φθορά της κυβέρνησης από τη διακυβέρνηση μετά την πτώση της Οικουμενικής. Ουσιαστικά η ορμή της εισόδου του Βενιζέλου απειλούσε να συντρίψει το σύστημα των πολιτικών δυνάμεων όπως αυτό είχε αποκρυσταλλωθεί στις εκλογές του 1926 και στο οποίο το ΛΚ είχε δεσπόζουσα θέση. Σε σύσκεψη στελεχών των Λαϊκών, ο Τσαλδάρης μετρίασε την αντιπολιτευτική του πολεμική, εκφράζοντας τον φόβο του για τον κίνδυνο που είχε προκύψει για τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς, ενώ φάνηκε έτοιμος για συνεννοήσεις με τα υπόλοιπα κοινοβουλευτικά κόμματα.[2741]

Η ανοιχτή διαφωνία Βενιζέλου – Καφαντάρη εκδηλώθηκε δημοσίως στις 19 Μαΐου καθώς ο Καφαντάρης αρνήθηκε να συμμορφωθεί με τις υποδείξεις του παλαιού του αρχηγού σε ζητήματα εσωτερικής πολιτικής[2742] και παραιτήθηκε για *λόγους υγείας* παρά την φαινομενική προσπάθεια Βενιζέλου να αποτρέψει την παραίτηση αυτή.[2743] Ο Καφαντάρης αρνήθηκε να συνεχίσει να κατευθύνεται από τις πιεστικές υποδείξεις του Βενιζέλου, ενώ ο τελευταίος *εξαναγκάστηκε* να επανέλθει στην πολιτική για να μην μείνουν ακέφαλοι οι Φιλελεύθεροι.[2744] Η πολιτική κρίση αποτυπώθηκε στη συνεδρίαση της 22ης Μαΐου 1928, όταν ο πρόεδρος της έδρας Σοφούλης αφού διάβασε την επιστολή παραίτησης του Καφαντάρη διέκοψε αιφνιδιαστικά τις εργασίες του Σώματος μέχρι να διευθετηθεί το ζήτημα. Η διακοπή των εργασιών ήταν τυπικά παράτυπη αφού δεν ρωτήθηκε το Σώμα και ξεσήκωσε θύελλα διαμαρτυριών από τα έδρανα των αντιβενιζελικών βουλευτών.[2745]

Ακόμη χειρότερα, ενώ ο Βοζίκης μιλούσε από το βήμα της Βουλής χωρίς να του έχει δοθεί ο λόγος εναντίον του Σοφούλη, ο πρόεδρος της Βουλής κάλεσε τη φρουρά του κτηρίου να παρέμβει για να απομακρύνει τους δημοσιογράφους από τα θεωρεία και τους πρακτικογράφους από τα έδρανα. Οι αντιβενιζελικοί βουλευτές συνέχισαν να διαμαρτύρονται διά βοής, ενώ ανάγκασαν τον αντιβενιζελικό αντιπρόεδρο της Βουλής Δ. Κάκκαβο να ανέβει στην έδρα και να συνεχίσει παράτυπα την συνεδρίαση χωρίς

[2739] Κονδύλης, ό.π., , σ. 21.

[2740] Επιστολή Αγνίδη σε Τσουδερό 22ας Ιουνίου 1926 σε Θάνος Βερέμης, *Οικονομία και Δικτατορία (Η συγκυρία 1925-1926)*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1982, σ. 103

[2741] *Πολιτεία, 10.5.1928.*

[2742] Ο Βενιζέλος παρόντος του Πλαστήρα ζήτησε από τον Καφαντάρη να ψηφιστούν νόμοι για την συγκρότηση της Γερουσίας και την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας, βλ. Βούρος, ό.π., σ. 163-164.

[2743] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 330/09, επιστολή Βενιζέλου προς Καφαντάρη, Μάιος 1928.

[2744] Επιστολή Βενιζέλου προς την σύζυγό του Έλενα, 23ης Μαΐου 1928, βλ. Μητσοτάκη, ό.π., σ. 286-7.

[2745] Χουρχουλής, ό.π., σ. 148.

πρακτικογράφους.[2746] Ο Τσαλδάρης αποπειράθηκε να ανέβει στο βήμα να μιλήσει, ενώ αντιβενιζελικοί βουλευτές προσπάθησαν να επιτεθούν κατά του Σοφούλη που αποχωρούσε από την αίθουσα. Ακολούθησε η επέμβαση της φρουράς της Βουλής στην αίθουσα που εξόργισε περαιτέρω τους αντιβενιζελικούς βουλευτές που συνέχισαν να φωνάζουν και να διαμαρτύρονται.[2747]Ο Τσαλδάρης από το βήμα χαρακτήρισε την πτώση της κυβέρνησης ως πραξικόπημα *συνέπεια έξωθεν επιβολής αναρμοδίων προσώπων…*[2748] Καθώς η κατάσταση συνεχώς εκτραχυνόταν περισσότερο, ο Μεταξάς, ως αρχηγός των Ελευθεροφρόνων προσπάθησε να ηρεμήσει την κατάσταση, ζητώντας από όλους να δείξουν αυτοσυγκράτηση και κυρίως να μην θίγουν το πρόσωπο του Προέδρου της Δημοκρατίας.[2749]

Η επεισοδιακή συνεδρίαση της Βουλής και η φανερή πλέον ανάμιξη του Κρητικού πολιτικού στην κεντρική πολιτική σκηνή οδήγησε το ΛΚ και τους υποστηρικτές του σε αληθινή έκρηξη. Ο Γεώργιος Βλάχος με πρωτοσέλιδο άρθρο του χαρακτήρισε τον Βενιζέλο ως *«καρκίνο», «άνθρωπο αίσχος της χώρας», «επίσημο παράφρονα», ότι «πωλείται, γέρων αυτός και ανάπηρος εις μιαν γραίαν χάριν χρημάτων»* και πολλά άλλα το ίδιο φοβερά.[2750] Η *Αθηναϊκή* εξέφραζε τη λύπη της που δεν βρέθηκε ένα γενναίο και τίμιο χέρι να φυτέψει μια σφαίρα στο κεφάλι ή μια κάμα στο στήθος του Βενιζέλου.[2751] Η *Πολιτεία* τήρησε μια πιο συγκρατημένη στάση καταδικάζοντας μεν την αναταραχή που είχε υποκινηθεί από παλαιοβενιζελικούς πολιτικούς και στρατιωτικούς παράγοντες, κάνοντας όμως λόγο για ενδοβενιζελική διένεξη,[2752] προφανώς ξορκίζοντας τη διάλυση της Βουλής και τη διενέργεια εκλογών.[2753] Ο Χρηστοβασίλης χαρακτήριζε τον Βενιζέλο ως *«γέροντα κακοποιό»* και *«Κατιλίνα με πανούργο αρχομανία και κακοποιό δράση»,* ζητώντας την ένωση όλων των αντιβενιζελικών δυνάμεων για την αντιμετώπισή του, υπονοώντας τους Ελευθερόφρονες.[2754] Ο Δημήτριος Μάξιμος σε επιστολή του στον Στρέιτ χαρακτήριζε τον Βενιζέλο *«απαίσιο δολοφόνο»* υπονοώντας την συνέργειά του στην εκτέλεση των *Έξι* και ότι *«πάσχει από γεροντική τρέλα»*.[2755] Ο Τσαλδάρης καλούσε δημοσίως τον Βενιζέλο από τις στήλες του αντιβενιζελικού Τύπου όχι μόνο να μην επανέλθει στην πολιτική, αλλά να φύγει και από την Ελλάδα![2756] Όπως έγραφε και ο Γιώργος Θεοτοκάς για τα αποτελέσματα της επιστροφής Βενιζέλου: *«Παλιά, λησμονημένα εμφύλια μίση ξεχειλούσαν κιόλας από παντού. Οι θελήσεις τεντωνόντανε πάλι για καινούργιες προσπάθειες ή για έναν καινούργιο διχασμό. Η νέα πολιτική ιεραρχία που μόλις είχε δημιουργηθεί, αναποδογύρισε αμέσως. […] Αυθόρμητα οι Έλληνες ξανάπαιρναν θέση στις παλιές, στις φυσικές παρατάξεις τους, που τις νόμιζαν ότι έλλειψαν για πάντα, ξαναγινόντανε βενιζελικοί και αντιβενιζελικοί…».*[2757]

[2746] Μούκα, ό.π., σ. 103.
[2747] *Φως, 23.5.1928*, όπου πρωτοσέλιδο άρθρο: «Ο Στρατός διά της λόγχης αδειάζει τα θεωρεία και την αίθουσαν της Βουλής».
[2748] Κουμάντος, ό.π., σελ. 223.
[2749] *Πολιτεία, 23.5.1928.*
[2750] *Καθημερινή, 23.5.1928.*
[2751] *Αθηναϊκή, 22.5.1928.*
[2752] *Πολιτεία, 20.5.1928.*
[2753] *Πολιτεία, 21.5.1928*, άρθρο: «Να αναλάβει τις ευθύνες».
[2754] *Ελευθερία (Ηπείρου), 28.5.1928*, άρθρο: «Ο Κατιλίνας»
[2755] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Δ. Μάξιμου προς Στρέιτ, 24 Μαΐου 1928.
[2756] *Φως, 26.5.1928,* άρθρο: «ο κ. Τσαλδάρης διεμύνησεν εις Βενιζέλον ότι πρέπει να φύγει εκ της Ελλάδος».
[2757] Θεοτοκάς, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 103.

Επίσης οι Ελευθερόφρονες είχαν σκοπό να οχυρωθούν πίσω από τη λειτουργία των κοινοβουλευτικών θεσμών,[2758] πεδίο που ευνοούσε τα υφιστάμενα κόμματα και όχι τον Βενιζέλο που δεν ήταν εκλεγμένος πολιτικός αρχηγός ούτε καν βουλευτής και ως τότε είχε κινηθεί εξωθεσμικά.[2759] Το ΛΚ αρχικά τήρησε στάση αναμονής χωρίς να ενισχύει την Κυβέρνηση περιμένοντας να ξεκαθαρίσει το τοπίο, κάνοντας όμως συνεχείς επιθέσεις στον Καφαντάρη για την υποχωρητικότητά του έναντι του Βενιζέλου. Η *Καθημερινή* αναρωτιόταν για ποιόν λόγο είχε ξεσπάσει πολιτική κρίση, αφού ο ίδιος ο Βενιζέλος είχε δώσει πολλές φορές τα εύσημα στην κυβέρνηση στο παρελθόν.[2760] Ακολούθως, το ΛΚ προκειμένου να εμποδίσει ή να καθυστερήσει την άνοδο του Βενιζέλου, δέχθηκε να στηρίξει κυβέρνηση που θα σχημάτιζαν τα άλλα κόμματα χωρίς να συμμετέχει σε αυτήν, με το πρόσχημα του κινδύνου των κοινοβουλευτικών θεσμών.[2761] Ο Δημήτριος Μάξιμος που βρισκόταν σε συνεχή επαφή με τον αρχηγό του ΛΚ θεώρησε την τακτική Τσαλδάρη ως συνετή, αλλά και τις εκλογές αναπόφευκτες μέχρι τον Σεπτέμβριο.[2762]

Είναι γεγονός όμως ότι όση ζημιά και να προκαλούσε η επιστροφή Βενιζέλου στο ΛΚ, από την άλλη μοιραία τον παγίωνε ως τον αντίπαλο (έστω μειοψηφικό) αντιβενιζελικό πυλώνα στο νέο πολωμένο σκηνικό που έτεινε να διαμορφωθεί.[2763] Αυτό το επεσήμανε και ο Βλάχος με ανοιχτή του επιστολή προς τον Κουντουριώτη, προφητεύοντας ότι ακόμη και αν το ΛΚ συντριβεί στις εκλογές, κάνοντας υπομονή θα έρθει η σειρά του να δρέψει τους καρπούς της (βέβαιης) αποτυχίας του Βενιζέλου.[2764] Αντίθετα οι Ελευθερόφρονες είχαν βρεθεί σε απελπιστική θέση, καθώς η ενωτική τους ρητορική είχε πλέον ξεπεραστεί από τις εξελίξεις και η παραίτηση της κυβέρνησης στις 22 Μαΐου 1928 τους είχε αφήσει στο κενό. Η κυκλοφορία της *Πολιτείας* μειώθηκε στα 2.500 φύλλα ημερησίως, όταν η *Καθημερινή* και η *Πρωία* που στήριζαν το ΛΚ είχαν κυκλοφορία από 10.000 φύλλα η καθεμία.[2765] Ήδη όλοι οι ανεξάρτητοι αντιβενιζελικοί βουλευτές που είτε είχαν διαγραφεί είτε αποχωρήσει από τους Ελευθερόφρονες είχαν εκφράσει την πρόθεσή τους να προσχωρήσουν στο ΛΚ, αλλά αυτή η πρόθεση καταγραφόταν, έστω ανεπίσημα, και σε πολλούς εν ενεργεία βουλευτές των Ελευθεροφρόνων.[2766] Τον Μάϊο διαγραφόταν η πρόθεση του Τσαλδάρη να ενοποιήσει τον αντιβενιζελισμό συμμαχώντας εκλογικά με τους αδιάλλακτους, όσους αποχώρισαν από τους Ελευθερόφρονες και ανεξάρτητους πολιτευτές όπως ο Βοζίκης, αποκλείοντας από τον νέο σχηματισμό τους Ελευθερόφρονες.[2767]

Πάντως είναι γεγονός ότι ούτε ο ίδιος ο Βενιζέλος επικαλέστηκε κάποιο πειστικό λόγο για την επιστροφή του, καθώς ο ίδιος με γραπτή δήλωσή του στις 26 Μαρτίου 1928 υποστήριζε ότι η παρούσα κυβέρνηση είχε στο ενεργητικό της αδιαμφισβήτητες επιτυχίες στο δημοσιονομικό πεδίο, είχε δρομολογήσει μεγάλα παραγωγικά έργα, είχε ομαλοποιήσει τον

[2758] *Πολιτεία, 23.5.1928,* άρθρο: «Ζήτω το Ελληνικόν κοινοβούλιον».
[2759] *Πολιτεία, 21.5.1928*, άρθρο: «Το σπουδαιότερον σημείον».
[2760] *Καθημερινή, 23.5.1928*, άρθρο: «Η παρακοή».
[2761] *Καθημερινή, 24.5.1927.*
[2762] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Δ. Μάξιμου προς Στρέιτ, 24 Μαΐου 1928.
[2763] Μαρκεζίνης, *τόμος 3ος*, ό.π., σ. 159.
[2764] Γεώργιος Βλάχος, «Επιστολή προς τον Ναύαρχον Κουντουριώτην», *Καθημερινή, 25.5.1928.*
[2765] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 330/30, *επιστολή του Ε. Κουλουμβάκη προς Βενιζέλο 18ης Απριλίου 1928 με την οποία του υποδεικνύει να μην επιτρέψει εκλογική κυβέρνηση υπό τον Μεταξά ώστε να εξασφαλιστεί η νίκη του*.
[2766] *Καθημερινή, 23.5.1928.*
[2767] *Φως 19.5.1928.*

πολιτικό βίο της χώρας και είχε ανορθώσει την διεθνή αξιοπιστία της.[2768] Η ολική επαναφορά του Βενιζέλου στην πολιτική σκηνή, που την είχε απορρίψει ο ίδιος με δηλώσεις του δεκάδες φορές την προηγούμενη τετραετία,[2769] επενδύθηκε από τον ίδιο με μια σειρά από κορώνες διχαστικής παλαιοκομματικής κοπής. Σε ομιλία του στη Λέσχη Φιλελευθέρων μετά την πτώση της κυβέρνησης Ζαΐμη τον Μάιο χαρακτήρισε υποχωρητική την τακτική των βενιζελικών πολιτικών αρχηγών μετά τις εκλογές του 1926 που το μόνο που προκάλεσε ήταν την αποθράσυνση των αντιβενιζελικών. Επικαλέστηκε τον κίνδυνο της Παλινόρθωσης ως τον βασικό λόγο επιστροφής του, ενώ κατηγόρησε για λανθάνοντα πολιτειακό αγώνα ακόμα και τους Ελευθερόφρονες. Επέρριψε την ευθύνη της κρίσης στον Καφαντάρη και την παραίτησή του από την ηγεσία των Φιλελευθέρων γεγονός που τον εξανάγκασε να επιστρέψει, αποσιωπώντας όσα ο ίδιος έπραξε για να τον υπονομεύσει.[2770]

Είναι αναμφίβολο ότι ο Βενιζέλος είχε εμπιστοσύνη στις ικανότητες του Καφαντάρη, τον είχε ξεχωρίσει από όλους τους βενιζελικούς πολιτευτές για τα αδιαμφισβήτητα προσόντα του, τον είχε ορίσει διάδοχό του κατά την κρίση του 1924, ενώ θαύμαζε το γεγονός ότι ο Ευρυτάνας πολιτικός ήταν αυτοδημιούργητος όπως ήταν και ο ίδιος. Από ένα προσωπικό του σημείωμα, ο Βενιζέλος φαίνεται ότι προσπαθούσε να πείσει τον ίδιο του τον εαυτό ότι για όλα έφταιγε ο Καφαντάρης που δεν αποδεχόταν το γεγονός ότι ο λαός ήθελε τον Βενιζέλο και όχι τον ίδιο.[2771] Ενώ σοβούσε η πολιτική κρίση, για να ανακινήσει το Πολιτειακό και να θερμάνει το πολιτικό κλίμα, ο Βενιζέλος έκανε πρόταση στα αντιβενιζελικά κόμματα να αναγνωρίσουν την Αβασίλευτη Δημοκρατία με αντάλλαγμα την οριστική του αποχώρηση από την πολιτική.[2772] Γνώριζε ότι τουλάχιστον το ΛΚ δεν θα δεχόταν (όπως και έγινε) και έτσι θα επιβεβαίωνε την εκκρεμότητα του Πολιτειακού που δήθεν επέβαλλε την επιστροφή του στο προσκήνιο. Στην απελπισία του, ο Μεταξάς προσπάθησε να πείσει τον Τσαλδάρη να δεχθεί την πρόταση, αλλά μάταια.

Ο Βενιζέλος δεν είχε πρόθεση να σχηματίσει κυβέρνηση σε εκείνη τη συγκυρία γιατί δεν διέθετε την πλειοψηφία στη Βουλή (είχαν αποσχισθεί 81 βουλευτές που προσχώρησαν στο κόμμα του) και αν παρουσιαζόταν η κυβέρνησή του σε αυτή, μάλλον θα καταψηφιζόταν. Πάντως η επίσημη δικαιολογία ήταν ότι επιθυμούσε μια κυβέρνηση συνασπισμού να ψηφίσει κάποια κρίσιμα νομοσχέδια για το Συμβούλιο της Επικρατείας, τη Γερουσία, την οδοποιία και τα αποξηραντικά έργα του Στρυμόνα.[2773] Η παραίτηση Καφαντάρη έδωσε στον Βενιζέλο την αφορμή να βγει πλέον ανοιχτά στο πολιτικό προσκήνιο, προαναγγέλλοντας την κάθοδό του στις επόμενες εκλογές, χρίζοντας κοινοβουλευτικό αρχηγό του κόμματός του στην Βουλή τον Σοφούλη και προτείνοντας ως μόνη λύση την υπερψήφιση της κυβέρνησης που παραιτήθηκε.[2774]

Ο Μεταξάς προσπάθησε να αποφύγει τον σκόπελο των εκλογών και της συνεπακόλουθης διάλυσης του κόμματός του, προτείνοντας τον σχηματισμό κυβέρνησης από το ΛΚ με την

[2768] *Ελεύθερον Βήμα, 26.3.1928.*
[2769] Ενδεικτικά, *Ελεύθερον Βήμα, 12.11.1926.*
[2770] *Πολιτεία, 26.5.1928· Καθημερινή, 26.5.1928· Φως, 26.5.1928.*
[2771] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 276/20, *Σημείωμα Βενιζέλου για Καφαντάρη (1928)*.
[2772] *Καθημερινή, 26.5.1928.*
[2773] *Πολιτεία, 24.5.1928*.
[2774] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 275/15, *Ομιλία Βενιζέλου σχετικά με την κυβερνητική κρίση που προκάλεσε η παραίτηση του Καφαντάρη*.

στήριξη των Καφαντάρη, Μιχαλακόπουλου και του ίδιου με ετήσια θητεία και αμέσως μετά διενέργεια εκλογών, ανεβάζοντας τους τόνους της αντιπαράθεσης με τον Βενιζέλο.[2775] Ακολούθως προσπάθησε να δημιουργήσει μια συμμαχία των τεσσάρων πολιτικών αρχηγών με συνεχείς συσκέψεις και προσπάθεια να βρεθεί κοινός τόπος μεταξύ τους, ώστε να αποφύγουν την κηδεμονία του Βενιζέλου.[2776] Ο χρόνος όμως λειτουργούσε εις βάρος του, καθώς ο Βενιζέλος έκανε την αντίθετη προσπάθεια ώστε να μην ευοδωθεί η συνεννόηση έχοντας σχηματίσει κοινοβουλευτική ομάδα 81 βουλευτών και καθιστώντας τους πολιτικούς αρχηγούς εντός του κοινοβουλίου ουσιαστικά όμηρούς του.

Η εργώδης προσπάθεια του Μεταξά[2777] προσωρινά απέδωσε καρπούς καθώς σε μυστική συνάντηση με τους Βοζίκη και Τσαλδάρη ο τελευταίος υποσχέθηκε ότι θα στήριζε την κυβέρνηση των τριών πολιτικών αρχηγών, ενώ ομοίως το ίδιο θα έκαναν και οι υπόλοιποι ανεξάρτητοι αντιβενιζελικοί.[2778] Η λογική του Τσαλδάρη ήταν να απομακρύνει το ενδεχόμενο εκλογών ή την περαιτέρω ισχυροποίηση του Βενιζέλου, ενώ δεν είχε εσωτερικό κομματικό πρόβλημα χρησιμοποιώντας τη σοφιστεία ότι στήριζε μια κυβέρνηση που και οι τρεις πολιτικοί αρχηγοί της είχαν πλέον καταστεί αντιβενιζελικοί.[2779] Επίσης οι δύο αντιβενιζελικοί υποσχέθηκαν στον Μεταξά ότι θα έπαυαν κάθε πολεμική εναντίον των Ελευθεροφρόνων.[2780] Η –προσωρινή– σύμπνοια μεταξύ των αντιβενιζελικών κομμάτων εκφράστηκε και στην επεισοδιακή συνεδρίαση της 22ης Μαΐου όταν οι βουλευτές και των δύο κομμάτων χειροκροτούσαν τις τοποθετήσεις των Τσαλδάρη, Μεταξά και Βοζίκη, ενώ η Βουλή αποφάσιζε ότι η διάλυση του Σώματος θα γινόταν μόνο μετά από έγκρισή της.[2781] Σταδιακά υπό το βάρος των δραματικών εξελίξεων, το ΛΚ εξελισσόταν σε υπερασπιστή των κυβερνήσεων της προηγούμενης διετίας, ενώ ακόμη και ο επικριτής τους Χρηστοβασίλης έκανε θετικό απολογισμό του έργου τους.[2782]

Για άλλη μια φορά ο Μεταξάς είχε εξελιχθεί σε πρωταγωνιστή των συμβιβαστικών διαπραγματεύσεων καθώς ήθελε πάση θυσία να βρεθεί λύση και να αποφευχθούν εκλογές, είχε εξασφαλίσει την απόλυτη εμπιστοσύνη του Καφαντάρη, και είχε ένα συνεχή ανοιχτό δίαυλο με το ΛΚ. Ακόμη και ο Βενιζέλος, ο άσπονδος εχθρός του στη διένεξη, είχε ζητήσει να συναντηθούν στο προεδρικό μέγαρο με τον Κουντουριώτη προς εξεύρεση λύσης. Στις 23 Μαΐου οι διαπραγματεύσεις είχαν σχεδόν ολοκληρωθεί και το πιθανότερο σενάριο ήταν μια κυβέρνηση των τριών πολιτικών αρχηγών με το ΛΚ είτε να συμμετέχει,[2783] είτε να στηρίζει με ψήφο εμπιστοσύνης.[2784] Τον αντιβενιζελικό συνασπισμό διέλυσε με έναν αριστοτεχνικό

[2775] *Πολιτεία, 22.5.1928*. Στο άρθρο *«ο μόνος υπεύθυνος»* ο Βενιζέλος χαρακτηριζόταν ως αερόλιθος που προκάλεσε οικονομική και πολιτική κρίση στη χώρα για να ικανοποιήσει τις προσωπικές του φιλοδοξίες.

[2776] Ο Μεταξάς έθετε ως όρο την απομάκρυνση της επιρροής του Βενιζέλου για να συμμετάσχουν οι Ελευθερόφρονες στην κυβέρνηση, βλ. *Πολιτεία, 25.5.1928*.

[2777] Την περίοδο που διεξήγαγε με πυρετώδεις ρυθμούς τις διαπραγματεύσεις με όλους τους πολιτικούς αρχηγούς, ο Μεταξάς ζούσε παράλληλα το δράμα της επιδείνωσης της υγείας της αδερφής του που κατέληξε στις 30 Μαΐου 1928, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφές 18–26 Μαΐου 1928, σ. 575-576.

[2778] Στο ίδιο.

[2779] *Καθημερινή, 28.5.1928.*

[2780] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 27ης Μαΐου 1928, σ. 576.

[2781] *Πολιτεία, 23.5.1928.*

[2782] *Ελευθερία (Ηπείρου), 4.6.1928*, άρθρο: «Οι ξένοι».

[2783] Στην περίπτωση αυτή οι υπουργοί του ΛΚ θα τηρούσαν πολιτειακές επιφυλάξεις κατά την ορκωμοσία τους, βλ. *Πολιτεία, 25.5.1928*.

[2784] *Πολιτεία, 24.5.1928.*

πολιτικό χειρισμό του ο Βενιζέλος, δηλώνοντας ότι θα καταψήφιζε την κυβέρνηση αν αυτή υπερψηφιζόταν από το ΛΚ, λόγω της αδιαλλαξίας του στο Πολιτειακό.[2785] Ο Μεταξάς συνθηκολόγησε και μέσα στην απελπισία του αναγκάστηκε να δεχθεί αυτό που είχε ξορκίσει[2786] από την πρώτη στιγμή της πολιτικής κρίσης: τον σχηματισμό κυβέρνησης συνασπισμού υπό την κηδεμονία του Βενιζέλου.[2787] Η απόφαση του Μεταξά αιφνιδίασε αρνητικά ακόμη και τον Νικολούδη κλονίζοντας τους βουλευτές του,[2788] ενώ οι Κ. Τσαλδάρης και Σπ. Ταλιαδούρος απαίτησαν υφυπουργείο.[2789] Το ΛΚ εξοργίστηκε από την εξέλιξη και ο Τσαλδάρης δήλωσε ότι αποκλείεται να στηρίξει κυβέρνηση που θα στηριζόταν από τους βουλευτές του Βενιζέλου.[2790] Το ΛΚ διέρρευσε ότι καμία συνεννόηση με τους Ελευθερόφρονες δεν ήταν πλέον εφικτή, ενώ αγνοούσε και την ύπαρξη του Βενιζέλου ως πολιτικού αρχηγού με τον οποίο απέκλειε οποιαδήποτε θεσμική επαφή.[2791]

3. Η τελευταία κυβέρνηση συνασπισμού (1η – 29 Ιουνίου 1928).

Ο τρόπος λήξης της τελευταίας συνεδρίασης από τον Σοφούλη πριν την πτώση της κυβέρνησης υπήρξε παράτυπος,[2792] αλλά ακόμη χειρότερα, ο Σοφούλης από πρόεδρος του Σώματος, παρουσιάστηκε ως επικεφαλής της ομάδας των βουλευτών που συντάχθηκαν με τον Βενιζέλο και βρισκόταν σαφώς σε συνεννόηση μαζί του καθώς λίγους μήνες μετά εμφανίστηκε ως άτυπος υπαρχηγός του.[2793] Η παραίτηση και ο ανασχηματισμός της κυβέρνησης υπήρξαν ομοίως κοινοβουλευτικά παράτυπα καθώς τυπικά δεν είχε απωλέσει τη δεδηλωμένη στη Βουλή. Ακόμη και οι βουλευτές που συντάχθηκαν με τον Βενιζέλο δεν είχαν εκφραστεί εναντίον της, αλλά ούτε και ο ίδιος ο Βενιζέλος είχε εκφραστεί αρνητικά για το έργο της κυβέρνησης. Αλλά όλα αυτά έμοιαζαν λεπτομέρειες ενώπιον όσων εκτυλίσσονταν στα πολιτικά παρασκήνια. Οι δύο αρχιτέκτονες της τελευταίας αδέξιας κυβερνητικής προσπάθειας, Καφαντάρης και Μεταξάς υπήρξαν εξαιρετικά φειδωλοί στις αγορεύσεις τους κατά τη συζήτηση παροχής ψήφου εμπιστοσύνης την 1η Ιουνίου 1928. Ο Μεταξάς μίλησε για αποφυγή αναμόχλευσης των διχαστικών παθών και ολοκλήρωση του κυβερνητικού έργου που είχε ήδη ξεκινήσει έστω επί θυσία των στενών κομματικών συμφερόντων των Ελευθεροφρόνων, αλλά όσα είπε έμοιαζαν περισσότερο με δικαιολογίες παρά με θέσεις.[2794] Το ΛΚ και ο Τσαλδάρης επιτέθηκε από την πρώτη στιγμή εναντίον του Βενιζέλου χαρακτηρίζοντας την ανάμειξή του ως αντικοινοβουλευτική αφού δεν είχε εκλεγεί στις εκλογές του 1926 ούτε καν βουλευτής. Επίσης κατηγόρησε τον βενιζελισμό ότι διαχρονικά στήριξε την πολιτική του επιρροή είτε στην απολυταρχία είτε στην στρατοκρατία. Ο Δεμερτζής από το βήμα της Βουλής υποστήριξε ότι η επιστροφή Βενιζέλου στο πολιτικό προσκήνιο θα διέλυε την Ελλάδα και όσα είχαν επιτευχθεί ως τότε.[2795]

[2785] *Καθημερινή, 28.5.1928.*

[2786] *Πολιτεία,22.5.1928*, άρθρο: «Οι Ελευθερόφρονες δεν θα μετάσχουν κυβερνήσεως επηρεαζομένης από οποιονδήποτε». Την επομένη υπήρξε και σχετική απόφαση της κοινοβουλευτικής ομάδας των Ελευθεροφρόνων.

[2787] *Καθημερινή, 29.5.1928.*

[2788] *ΣΚΡΙΠ, 29.5.1928.*

[2789] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 28ης Μαΐου 1928, σ. 576.

[2790] *Πολιτεία, 28.5.1928.*

[2791] *Φως, 30.5.1928.*

[2792] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 31ης Μαΐου 1928.

[2793] Χουρχουλής, ό.π., σ. 149-153.

[2794] *Πολιτεία, 2.6.1928.*

[2795] *Φως, 3.6.1928.*

Ο Βενιζέλος θεωρητικά είχε υποσχεθεί δημοσίως ότι θα στήριζε την κυβέρνηση για κάποιους μήνες μέχρι να ολοκληρώσει το έργο της,[2796] αλλά επί της ουσίας εργάστηκε ήδη από την επομένη για την πτώση της, την οποία άλλωστε σε επιστολές του χαρακτήριζε ως αναγκαίο κακό.[2797] Ο Βενιζέλος είχε ως βασική επιδίωξη την πρωθυπουργία έτσι ώστε οι εκλογές να μην διεξαχθούν από τους Καφάνταρη και Μεταξά αλλά από τον ίδιο ώστε να έχει το σχετικό πλεονέκτημα. Συνέχισε να κινείται δραστήρια εκτός Βουλής αναμοχλεύοντας τα πολιτειακά πάθη, προτείνοντας οι επερχόμενες εκλογές να έχουν χαρακτήρα πολιτειακού δημοψηφίσματος και να διεξαχθούν με πλειοψηφικό και σφαιρίδιο όπως θέλει το ΛΚ. Η υπηρεσιακή κυβέρνηση που θα τις διεξήγαγε θα είχε υπουργό Εσωτερικών τον ίδιο τον Τσαλδάρη και να δοθούν ισχυρές εγγυήσεις και από τις δύο παρατάξεις ότι το αποτέλεσμά του θα γίνει απολύτως σεβαστό. Ο Βενιζέλος επεδίωκε σε όλη αυτή την περίοδο να ανακινήσει το Πολιτειακό που υποτίθεται ότι είχε λυθεί οριστικά προς ίδιον κομματικό όφελος και η πρότασή του ήταν μια ακόμη διπλή παγίδα στους δύο αρχηγούς των αντιβενιζελικών κομμάτων: αν δέχονταν το πιθανότερο είναι ότι θα έχαναν, ο Μεταξάς θα αναγκαζόταν να φανερωθεί εκ νέου ως υποστηρικτής της Βασιλείας ή να διαλύσει το κόμμα του και ο Τσαλδάρης θα εξαναγκαζόταν σε παραίτηση, αλλά και το ΛΚ θα αντιμετώπιζε πλέον πρόβλημα ύπαρξης. Αν κατά το πιθανότερο σενάριο αρνούνταν, όπως και έγινε, θα παρουσιάζονταν στον λαό ως αδιάλλακτοι και ως επιθυμούντες την διαιώνιση της εκκρεμότητας και ο Βενιζέλος θα εμφανιζόταν ως εγγυητής της Αβασίλευτης Δημοκρατίας. Οι Ελευθερόφρονες απάντησαν ότι το ζήτημα ήταν άκαιρο, επιζήμιο[2798] και περιττό,[2799] αλλά και ο Τσαλδάρης προβλέψιμα αρνήθηκε θεωρώντας ανειλικρινή την πρόταση, προτάσσοντας την εκ νέου ομαλοποίηση της πολιτικής ζωής που είχε διασαλευτεί από την ολική επαναφορά του Βενιζέλου στο πολιτικό προσκήνιο.[2800]

Η υπονόμευση της κυβέρνησης από τον Βενιζέλο μέσω των τριών εφημερίδων που τον στήριζαν (*Ελεύθερον Βήμα, Πατρίς, Εστία)* ξεκίνησε ήδη την επομένη της παροχής ψήφου εμπιστοσύνης επί οποιουδήποτε θέματος προσπαθούσε να προωθήσει. Όταν στις 11 Ιουνίου ξέσπασαν οι μεγάλες απεργίες των καπνεργατών στην Ανατολική Μακεδονία, ο Βενιζέλος απέφυγε να στηρίξει την σκληρή γραμμή της κυβέρνησης που έστειλε την Χωροφυλακή και τον Στρατό.[2801] Δεκαπέντε μέρες μετά την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης ο Βενιζέλος δήλωσε ότι δεν υπήρχε κυβέρνηση παρά μόνο ένας αριθμός υπουργών, υπονοώντας σαφώς ότι η τελευταία δεν διέθετε τη δεδηλωμένη.[2802] Στις 20 Ιουνίου ο Βενιζέλος έκανε δηλώσεις που εμμέσως δικαίωναν το απεργιακό κύμα που είχε ξεσπάσει στη Θεσσαλονίκη, ενώ οι βουλευτές του στη Βουλή απείχαν σε πολλές περιπτώσεις από την υπερψήφιση των κυβερνητικών νομοσχεδίων.[2803] Σε απαντητική της μομφής αυτής επιστολή του, ο βουλευτής Ρεθύμνου Σκουλάς επιβεβαίωσε ότι οι Φιλελεύθεροι είχαν άλλη πολιτική από την κυβέρνηση και η ψήφος εμπιστοσύνης είχε δοθεί μόνο για θεσμικούς λόγους.[2804] Η

[2796] Ομιλία Βενιζέλου στη Λέσχη των Φιλελευθέρων, βλ. *Πολιτεία, 30.5.1928.*

[2797] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 330/56, *επιστολή του Ε. Βενιζέλου προς τον εκδότη της εφημερίδας Πατρίς Σ. Σίμο στην οποία δηλώνει ότι δεν επιθυμεί την πολιτική εκμηδένιση των βενιζελικών πολιτικών αρχηγών, αλλά και ότι αναγκάστηκε να στηρίξει την κυβέρνηση καθώς δεν είχε άλλη εναλλακτική.*

[2798] *Πολιτεία, 7.6.1928*, άρθρο: «Η επιζήμια συζήτησις».

[2799] *Πολιτεία, 6.6.1928,* άρθρο: «Τα πολιτεύματα δεν εδραιούνται διά δημοψηφισμάτων».

[2800] *Πολιτεία, 5.6.1928.*

[2801] Μούκα, ό.π., σ. 110.

[2802] *Καθημερινή, 16.6.1928.*

[2803] *Πολιτεία, 21.6.1928.*

[2804] *Πολιτεία, 24.6.1928.*

κυβέρνηση παρέπαιε[2805] καθώς βρισκόταν σε μια πρωτόγνωρη για τον κοινοβουλευτισμό αιχμαλωσία, ενώ είχε καταστεί φανερό από τις αγορεύσεις τους, ότι τόσο ο Μιχαλακόπουλος όσο και ο Παπαναστασίου είχαν ήδη συμφωνήσει να συνεργαστούν με τον Βενιζέλο στις επόμενες εκλογές. Επίσης η κυβέρνηση είχε την υποχρέωση να ενημερώνει και να λαμβάνει την έγκριση του Βενιζέλου πριν λάβει οποιαδήποτε νομοθετική πρωτοβουλία, ο οποίος όμως δε ήταν καν βουλευτής, αλλά παρέμενε ένα εξωκοινοβουλευτικό πρόσωπο.[2806] Η πτώση της κυβέρνησης ήταν φανερό ότι ήταν θέμα λίγων εβδομάδων, αλλά ακόμη χειρότερα απεδείχθη θέμα λίγων ημερών.

Οι ιθύνοντες του ΛΚ είχαν εξοργιστεί από τις εξελίξεις και την ματαίωση του αντιβενιζελικού συνασπισμού που είχε καταστήσει τον Βενιζέλο πολιτικό κυρίαρχο και την κατάληξη αυτή την χρέωναν στον Μεταξά. Εύλογα θεωρούσαν την κυβέρνηση φερέφωνο του Βενιζέλου και τη λύση που δόθηκε νόθα και αντικοινοβουλευτική. Ακόμη χειρότερα ο Μεταξάς και οι Ελευθερόφρονες εκτέθηκαν περαιτέρω στους υποστηρικτές του αντιβενιζελισμού καθώς η νέα κυβέρνηση, λόγω των όρων που έθεσε ο Βενιζέλος για να την στηρίξει, είχε πλέον αμιγώς δημοκρατικό μανδύα. Ασχέτως αν οι Ελευθερόφρονες είχαν αναγνωρίσει την Αβασίλευτη Δημοκρατία συμμετείχαν σε όλες τις ως τότε κυβερνήσεις ως αντιβενιζελικό κόμμα. Η φορτισμένη πολιτειακή ρητορεία του Βενιζέλου απογύμνωσε τους Ελευθερόφρονες από κάθε σχετικό επιχείρημα που είχαν χρησιμοποιήσει ως τότε.[2807] Από την άλλη οι Ελευθερόφρονες κατηγορούσαν τον Τσαλδάρη ότι με τη σφοδρή αντιπολιτευτική του στάση που επέμενε να τηρεί, ευνοούσε την επάνοδο του Βενιζέλου.[2808]

Στις λιγοστές κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις που έγιναν μέχρι τη νέα και οριστική πλέον πτώση της κυβέρνησης, η διαμάχη Ελευθεροφρόνων και Λαϊκών αναζωπυρώθηκε. Στη συνεδρίαση της 5ης Ιουνίου προκλήθηκε έντονο επεισόδιο λόγω της επικείμενης απελευθέρωσης του Πάγκαλου με εγγύηση. Τόσο ο Μεταξάς όσο και ο Νικολούδης προσπάθησαν να εμποδίσουν την εξέλιξη αυτή, ενώ ο πρώτος επεσήμανε ότι η απελευθέρωση του Πάγκαλου απλώς θα διευκόλυνε την απόπειρα ενός νέου κινήματος για την ανατροπή της κυβέρνησης. Οι Ελευθερόφρονες δέχθηκαν πυρά από τους βουλευτές των Λαϊκών Κίνια και Σωτηριάδη, αλλά και από τους αποσχιθέντες βουλευτές τους όπως ο Δαρβέρης που παρατήρησε ότι αν η κυβέρνηση φοβάται τον Πάγκαλο καλύτερα να πέσει, ενώ ο Μπούμπουλης ζήτησε την άμεση απελευθέρωση του Παγκάλου, καθώς η συνέχιση της κράτησής του αποτελούσε κατάφωρη παραβίαση των δικαιωμάτων του.[2809]

- ***το ζήτημα των βυθοκόρων (13-14 Ιουνίου 1928).***

Το περίφημο ζήτημα των βυθοκόρων αποτέλεσε το τελευταίο κορυφαίο ζήτημα κοινοβουλευτικής αντιπαράθεσης μεταξύ Λαϊκών και Ελευθεροφρόνων για τον πρόσθετο λόγο ότι και η βενιζελική *Πατρίς* του Σίμου υποστήριξε ότι υπάρχει σκάνδαλο. Στην θυελλώδη συνεδρίαση της 13ης Ιουνίου την επίθεση στον Μεταξά ξεκίνησαν οι Δαρβέρης και Αγγελόπουλος εκτοξεύοντας την κατηγορία ότι ο Μεταξάς με παράνομη μεθόδευσή του

[2805] *Καθημερινή, 17.6.1928*, άρθρο: «Να συνέλθουν».
[2806] *Καθημερινή, 4.6.1928.*
[2807] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 1ης Ιουνίου 1928, όπου αγόρευση Καφαντάρη.
[2808] *Πολιτεία, 23.8.1928.*
[2809] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 5ης Ιουνίου 1928.

άλλαξε τον ανάδοχο σε διεθνή κρατικό διαγωνισμό για την προμήθεια βυθοκόρων και ενώ η προμήθεια είχε ήδη κατακυρωθεί σε ολλανδικό εργοστάσιο τελικά προτιμήθηκε μια ασήμαντη ιταλική εταιρία. Οι βουλευτές του ΛΚ παρουσίασαν εκθέσεις των αρμοδίων τμημάτων του Υπουργείου Συγκοινωνίας από τις οποίες έβγαινε το συμπέρασμα ότι το ιταλικό εργοστάσιο δεν θα κατασκεύαζε τους βυθοκόρους αλλά θα τους παράγγελνε σε ολλανδική εταιρία.[2810]

Όταν ο Μεταξάς ξεκίνησε να απαντήσει ο Σωτηριάδης τον διέκοψε και ακολούθησε το απόλυτο χάος στην αίθουσα καθώς οι βουλευτές των δύο αντιβενιζελικών κομμάτων φώναζαν και αλληλοϋβρίζονταν, ενώ ο Νικολούδης με τον Τουρκοβασίλη κινήθηκαν για να χειροδικήσουν εναντίον του Σωτηριάδη. Ακολούθησε αληθινό πανδαιμόνιο και η συνεδρίαση διακόπηκε για να αποκατασταθεί η τάξη στην αίθουσα. Όταν ηρέμησαν τα οξυμμένα πνεύματα, ο Μεταξάς εξήγησε αναλυτικά τους λόγους που επέβαλλαν την αλλαγή της αναδόχου εταιρίας, υπογράμμισε ότι υπήρχε διαφορά 7,5, εκατομμυρίων δρχ. εις βάρος του Δημοσίου αν γινόταν η προμήθεια από τον ολλανδικό οίκο και προσκόμισε όλα τα έγγραφα που του είχε στείλει το Υπουργείο Εξωτερικών της Ιταλίας και αποδείκνυαν πέραν πάσης αμφιβολίας την ικανότητα του ιταλικού εργοστασίου να κατασκευάσει τους βυθοκόρους. Αν και οι εξηγήσεις του ήταν αρκετά πειστικές, οι επιθέσεις του Ι. Ράλλη, του Δαρβέρη και του Αγγελόπουλου δεν κόπασαν, αλλά ήταν φανερό ότι πλέον άγγιζαν τα όρια της κακοπιστίας και είχαν χαρακτήρα μάλλον προσωπικό παρά πολιτικό.[2811] Η θυελλώδης συζήτηση συνεχίστηκε ως τις 05.00΄ τα ξημερώματα και τελείωσε με πρόταση μομφής πολλών βουλευτών (ανάμεσά τους οι Σπετσιώτης, Δαρβέρης, Βοκοτόπουλος και Μπακόπουλος) κατά των ενεργειών του Μεταξά επί του ζητήματος.

Στην επόμενη συνεδρίαση που συζητήθηκε το ζήτημα της πρότασης μομφής, ο Τσαλδάρης απέσυρε την υποστήριξη του κόμματός του στην πρόταση, καθώς οι εξηγήσεις του Μεταξά υπήρξαν πειστικές και είχαν αποδείξει πέραν πάσης αμφιβολίας ότι είχε προστατέψει το δημόσιο συμφέρον. Ακόμη και έτσι, ο Ράλλης διαφοροποιήθηκε από την κομματική γραμμή δηλώνοντας ότι θα υπερψηφίσει την πρόταση μομφής. Στην ψηφοφορία που ακολούθησε ο Μεταξάς έλαβε 149 θετικές ψήφους έναντι 8 αρνητικών.[2812] Σε νέα επερώτησή του ο Σωτηριάδης κατηγορούσε τον Τουρκοβασίλη για παράνομες αποπομπές ανώτατων δικαστικών, ενώ ο Τουρκοβασίλης κατηγόρησε τον Σωτηριάδη για παρακώλυση του έργου του υπουργείου καθώς τους φακέλους που ζητούσε δεν τους επέστρεφε με αποτέλεσμα να μην μπορεί να ενεργήσει επί αυτών ως υπουργός![2813] Η συζήτηση συνεχίστηκε και ανάλωσε όλη τη συνεδρίαση της 22ης Ιουνίου με τοποθετήσεις και από τον Δαρβέρη που κατηγόρησε τον Τουρκοβασίλη ότι έδωσε χάρη ως υπουργός σε κατηγορούμενους που είχε υπερασπιστεί ως δικηγόρος. Η γενικότερη εντύπωση ήταν ότι ο Τουρκοβασίλης, παρά τις λεπτομερείς εξηγήσεις που έδωσε, είχε κινηθεί εκτός ορίων της δικαιοδοσίας του, ενώ φαίνεται ότι όντως είχε προβιβάσει δικαστή που είχε κοινή καταγωγή από την Αρκαδία και τον ήξερε προσωπικά.[2814]

[2810] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 13ης Ιουνίου 1928.

[2811] Η *Πολιτεία* την επομένη χαρακτήρισε τους Ράλλη, Δαρβέρη, Σπετσιώτη, Σωτηριάδη και Αγγελόπουλο *«βατράχους πάσης συκοφαντικής ασχημίας»*, βλ. *Πολιτεία, 17.6.1928.*

[2812] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 17ης Ιουνίου 1928.

[2813] Στο ίδιο.

[2814] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 22ης Ιουνίου 1928.

4. Η φημολογούμενη αλλαγή του εκλογικού συστήματος και τα αντιβενιζελικά κόμματα (26 – 28 Ιουνίου 1928).

Καθώς αύξανε η πίεση του Βενιζέλου κατά της κυβέρνησης και οι εκλογές έμοιαζαν θέμα χρόνου, ανακινήθηκε εντός της Βουλής ζήτημα αλλαγής του εκλογικού νόμου με τον Σοφούλη να ζητάει να καθιερωθεί το πλειοψηφικό με στενή περιφέρεια. Ο βενιζελισμός από το 1924 είχε υποστηρίξει την απλή αναλογική για να αποσοβήσει κάθε πιθανότητα ο αντιβενιζελισμός να έρθει στην εξουσία μέσω ενός νέου απρόσμενου εκλογικού θριάμβου όπως το 1920. Τώρα όμως που η συγκυρία έμοιαζε να κατοχυρώνει την πλειοψηφία στους Φιλελευθέρους, άλλαξε και τη στάση τους στο ζήτημα, κάτι που εκνεύρισε φανερά τον Μεταξά.[2815] Οι εκπρόσωποι των Ελευθεροφρόνων Αλεξάτος και Μπαμπάκος που τοποθετήθηκαν για το ζήτημα, υποστήριξαν την απλή αναλογική ως το δικαιότερο σύστημα εκπροσώπησης που είχε καταλαγιάσει τα διχαστικά πολιτικά πάθη,[2816]αλλά την επομένη ο Τσαλδάρης επιβεβαίωσε την πάγια θέση του ΛΚ για πλειοψηφικό με ευρεία περιφέρεια.[2817] Η θέση του Τσαλδάρη υπαγορεύτηκε από τις δεκάδες φορές που ο ίδιος είχε στηρίξει με δηλώσεις του αυτό το σύστημα, αλλά και ενισχύθηκε από την μάλλον βέβαιη εξέλιξη να συντριβούν εκλογικά οι Ελευθερόφρονες και το ΛΚ να μείνει ο βασικός εκπρόσωπος του αντιβενιζελισμού στο κοινοβούλιο και την κοινωνία.[2818] Η τελευταία αγόρευση του Μεταξά στη Βουλή της περιόδου ήταν μια άτεχνη απελπισμένη υπεράσπιση του αναλογικού εκλογικού συστήματος, καθώς ο ίδιος στο παρελθόν είχε υποστηρίξει το πλειοψηφικό. Προφανώς τα κίνητρά του πίσω από τις θέσεις αυτές, ήταν τα ακριβώς αντίθετα από τον Τσαλδάρη.[2819]

Η θέση του Τσαλδάρη για το εκλογικό σύστημα ήταν πιο περίπλοκη από ό,τι παρουσιάστηκε και από όπως καταγράφηκε από τη βιβλιογραφία. Πριν από όλα, ως βάση οποιασδήποτε λύσης που θα αποδεχόταν το ΛΚ, ο Τσαλδάρης έθετε ως απαράβατο όρο ο εκλογικός νόμος να ψηφιστεί από τη Βουλή και να μην ρυθμιστεί από νόμο που θα υπέγραφε ο Κουντουριώτης. Έτσι ο Βενιζέλος δεν θα μπορούσε να επιβάλλει την θέλησή του καθώς τα υπόλοιπα κόμματα διέθεταν την απόλυτη πλειοψηφία. Το εκλογικό σύστημα που πρότεινε ήταν το πλειοψηφικό με ευρεία περιφέρεια και σφαιρίδιο. Αυτό ήταν το σύστημα με το οποίο θριάμβευσαν οι αντιβενιζελικοί το 1920 και ήταν σίγουρο ότι θα εξασφάλιζε την επικράτησή τους στην Παλαιά Ελλάδα και ίσως στην Αττική. Η κρίσιμη λεπτομέρεια ήταν ότι ο Τσαλδάρης δεν δεχόταν το πλειοψηφικό αν αυτό δεν συνδυαζόταν με την ευρεία περιφέρεια. Στην περίπτωση της μη ταυτόχρονης υιοθέτησης πλειοψηφικού και ευρείας περιφέρειας, δεν θα δεχόταν αλλαγή του εκλογικού νόμου.[2820] Το ΛΚ δεν θεωρούσε την ψηφοφορία με σφαιρίδιο λεπτομέρεια, αλλά θεωρούσε ότι η διαδικασία με το σφαιρίδιο περιφρουρούσε το μυστικό της ψηφοφορίας το οποίο παραβιαζόταν με το ψηφοδέλτιο το οποίο θα ήταν έγχρωμο αναλόγως του κόμματος.[2821] Η επιδίωξη του

[2815] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 26ης Ιουνίου 1928.
[2816] Στο ίδιο.
[2817] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 27ης Ιουνίου 1928.
[2818] *Πολιτεία, 23.8.1928.*
[2819] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 28ης Ιουνίου 1928.
[2820] *Καθημερινή, 26.6.1927.*
[2821] *Καθημερινή, 13.7.1928*

Τσαλδάρη ήταν αν χάσει το ΛΚ τουλάχιστον ως αξιωματική αντιπολίτευση να διατηρήσει κοινοβουλευτικές δυνάμεις ώστε αν αποτύχει ο Βενιζέλος να επανέλθει στο προσκήνιο ως κυβέρνηση. Και φυσικά να συντριβούν οι Ελευθερόφρονες και το ΛΚ να μείνει το μοναδικό κόμμα του αντιβενιζελισμού.[2822]

Φαίνεται όμως πως η επίσημη τοποθέτηση Τσαλδάρη ήταν ένα προπέτασμα καπνού για να παραμείνει ακόλουθος με τις παλαιότερες θέσεις του και να κρύψει τις πραγματικές του προθέσεις.[2823] Είναι σαφές από τις υπάρχουσες ενδείξεις και την γενικότερη πολιτική ατμόσφαιρα, ότι το ΛΚ επιθυμούσε την παραμονή της απλής αναλογικής, ως το σύστημα που θα περιόριζε την πολιτική ηγεμονία του Ελευθέριου Βενιζέλου, αν δεν την αποσοβούσε εντελώς.[2824] Ο Βλάχος που απηχούσε σε μεγάλο βαθμό τις μύχιες σκέψεις της ηγεσίας των Λαϊκών με δύο του άρθρα ξεκαθάρισε με πρωτοφανή φανατισμό ότι προτιμούσε ένα κακό (αναλογικό) εκλογικό σύστημα παρά την εκλογική νίκη του Βενιζέλου.[2825] Η τελευταία ζώνη άμυνας που έθετε το ΛΚ και συμφωνούσε και ο Μεταξάς, ήταν αν αλλάξει ο εκλογικός νόμος να γίνει αυτό μόνο από την Βουλή,[2826] θεωρώντας πραξικόπημα οποιαδήποτε άλλη περίπτωση.[2827]

Όπως έτεινε να διαμορφωθεί το πολωμένο πολιτικό σκηνικό από τις πρωτοβουλίες του και την ρητορική του, ο Βενιζέλος έδειχνε να προτιμά για βασικό του αντίπαλο τον Τσαλδάρη και το ΛΚ με την παρωχημένη διχαστική ρητορεία τους παρά τον Μεταξά που μαζί με τον Καφαντάρη είχαν πρωταγωνιστήσει το προηγούμενο διάστημα στον συμβιβασμό μεταξύ των δύο παρατάξεων. Την προτίμηση αυτή φανέρωσε ίσως άθελά του ο Θεμιστοκλής Σοφούλης στην αγόρευσή του υπέρ του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος στη συνεδρίαση της 21ης Ιουνίου 1928 στη Βουλή. Συγκεκριμένα, ο Σοφούλης προέβλεψε ότι το πλειοψηφικό θα οδηγούσε στον δικομματισμό και στην έξαψη των πολιτικών παθών, αλλά αυτή θα περιοριζόταν από την ευπρέπεια των πολιτευτών των δύο κομμάτων (Φιλελευθέρων – ΛΚ), την καλή τους πίστη και την εντιμότητα σκέψεως.[2828]

5. Το ξέσπασμα της πολιτικής κρίσης για την υπεραξία των καλυμμάτων και τον διακανονισμό των γαλλικών χρεών (27-28 Ιουνίου 1928).

Η αλλαγή του εκλογικού συστήματος ήταν απαραίτητη για τον Βενιζέλο και την προσπάθειά του για πολιτική κυριαρχία, αλλά ήταν φανερό από τις σχετικές συζητήσεις στην Ολομέλεια, πως αν αυτή γινόταν από τη Βουλή, το πιθανότερο ήταν ότι δεν θα ικανοποιούνταν οι επιδιώξεις του στο απόλυτο. Έτσι λοιπόν η αλλαγή του εκλογικού νόμου δεν έπρεπε να γίνει από τη Βουλή των πολλών κομμάτων που θα επέλεγαν ένα σύστημα που θα τους επέτρεπε να επιβιώσουν πολιτικά, αλλά με άλλον εξωθεσμικό τρόπο. Για τον λόγο αυτό ο Βενιζέλος αποφάσισε αρχικά να ανατρέψει την κυβέρνηση χρησιμοποιώντας ως αφορμή δύο διαδικαστικά ζητήματα: την εγγραφή των μετόχων της νέας Τράπεζας της Ελλάδος και την

[2822] Βούρος, ό.π., σ. 168-169.
[2823] Ο Μεταξάς πίστευε ότι ο Τσαλδάρης υποβοηθούσε την προσπάθεια του Βενιζέλου για αλλαγή του εκλογικού συστήματος, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 2ης Ιουλίου 1928, σ. 580.
[2824] *Πολιτεία, 27.6.1928.*
[2825] *Καθημερινή, 20.6.1928,* άρθρο: «Η αναλογική»· *Καθημερινή, 24.6.1928*, άρθρο: «Η συνταγή».
[2826] *Πολιτεία, 27.6.1928,* άρθρο: «Η Βουλή θα προασπίση τη γαλήνη της Χώρας».
[2827] *Καθημερινή, 26.6.1928.*
[2828] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 21ης Ιουνίου 1928.

ρύθμιση των γαλλικών πολεμικών χρεών. Συγκεκριμένα είχε αποφασιστεί η εγγραφή των νέων μετόχων της Κεντρικής Τράπεζας να μη γίνει σε μια δόση, αλλά σε τρεις καθώς ανώτατοι τραπεζικοί υπάλληλοι είχαν επισημάνει τον κίνδυνο να μην καλυφθεί η διάθεση όλων των μετοχών αν αυτή γινόταν μεμιάς.

Ο Βενιζέλος είχε γενικότερες αντιρρήσεις για την τραπεζική ρύθμιση που είχε γίνει, καθώς θεωρούσε λανθασμένη την ίδρυση μιας νέας τράπεζας με εκδοτικό προνόμιο, αλλά και για την ισοτιμία στην οποία κλείδωσε η δραχμή, προτείνοντας ένα κλιμακωτό σενάριο διαδοχικών μειώσεων της ισοτιμίας που θα ευνοούσε μακροπρόθεσμα την χώρα να ανταπεξέλθει ευκολότερα στην εξυπηρέτηση του εξωτερικού της χρέους. Επίσης ο Βενιζέλος υπογράμμιζε την απώλεια εισοδήματος 40 εκατομμυρίων δρχ. ετησίως τα οποία εισέπραττε το Κράτος ως μέτοχος της Εθνικής Τράπεζας αφού είχε μοιραστεί μέρισμα 250 δρχ. ανά μετοχή. Με τη νέα συμφωνία όμως το Κράτος δεν θα εισέπραττε τίποτε, καθώς το μέρισμα ανά μετοχή είχε οριστεί στις 1.400 δρχ.[2829] Επίσης ο Βενιζέλος υπογράμμισε τον κίνδυνο αν η εγγραφή γινόταν σε τρεις δόσεις να περάσουν οι μετοχές σε ξένους επενδυτές που έτσι θα αποκτούσαν εύκολη πρόσβαση στα καλύμματα σε χρυσό της τράπεζας.

Ο Βενιζέλος απέστειλε επιστολή στον Καφαντάρη ζητώντας να σταματήσει άμεσα η δημόσια εγγραφή για την απόκτηση των μετοχών της νέας τράπεζας και αυτές να δοθούν στο σύνολό τους στους μετόχους της Εθνικής Τράπεζας αντί της αποζημίωσης του 1,2 εκατομμυρίου δρχ. σε βάθος δεκαετίας.[2830] Με την λύση αυτή η εκδοτική τράπεζα θα έμενε υπό τον έλεγχο Ελλήνων επιχειρηματιών.[2831] Προφανώς το ζήτημα δεν ήταν μόνο καθαρά τεχνοκρατικό και διαδικαστικό καθώς επηρέαζε αποφασιστικά τα δημοσιονομικά μεγέθη της χώρας, δεν μπορούσε όμως και να λυθεί με πολιτική απόφαση.[2832] Και αυτό γιατί η όλη διαδικασία είχε συμφωνηθεί με διεθνείς οργανισμούς και είχε ήδη υλοποιηθεί ένα μεγάλο μέρος της ήταν πλέον σχεδόν αδύνατο να μεταβληθούν οι όροι της, κάτι που γνώριζε ο Βενιζέλος. Ως καθαρά διαδικαστικό άλλωστε λύθηκε αφού ακολουθήθηκε από την κυβέρνηση Βενιζέλου η ίδια ακριβώς διαδικασία που είχε προκριθεί από την κυβέρνηση συνασπισμού όσον αφορά την δημόσια εγγραφή των μετοχών,[2833] αλλά και η όλη διαδικασία δεν μεταβλήθηκε σε κανένα σημείο της, καθώς όταν ο Βενιζέλος ως πρωθυπουργός έκανε σχετικές νύξεις σε εκπροσώπους της Κ.Τ.Ε., εισέπραξε κάθετη άρνηση και δεν επέμεινε περαιτέρω.[2834] Άλλωστε στη συνέχεια αποδείχθηκε ότι η εξαγορά του εκδοτικού δικαιώματος από το Δημόσιο δεν οδήγησε ούτε σε απότομη άνοδο της αξίας της μετοχής της Ε.Τ.Ε., ούτε σε απότομο πλουτισμό των μετόχων της, καθώς το ίδρυμα είχε συσσωρεύσει μεγάλο παθητικό από τις διευκολύνσεις του προς το ελληνικό Δημόσιο στα προηγούμενα χρόνια. Επίσης πρέπει να σημειωθεί ότι το 1,2 δις δρχ. δεν θα καταβαλλόταν εφάπαξ στην Ε.Τ.Ε., αλλά σε διάστημα 12ετίας κατανεμημένο σε ισόποσες δόσεις.

Όσον αφορά το ζήτημα των γαλλικών πολεμικών χρεών, ο Βενιζέλος υπογράμμιζε την υποχωρητική τάση του Καφαντάρη στις διαπραγματεύσεις παραγνωρίζοντας τα ελληνικά

[2829] Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄,* σ. 382.
[2830] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 275/21, επιστολή Βενιζέλου προς Καφαντάρη, 27 Ιουνίου 1928.
[2831] *Καθημερινή, 28.6.1928.*
[2832] *Καθημερινή, 28.6.1928,* άρθρο: «Ειδοποίησις».
[2833] *Καθημερινή, 10.7.1928.*
[2834] Αναστασίου, ό.π., σ. 327· Παντελάκης, *Αλέξανδρος Διομήδης*, ό.π., σ. 290-291.

συμφέροντα σε τρία κρίσιμα σημεία. Είναι αναμφίβολο αν η κριτική Βενιζέλου σε πολλά σημεία της ήταν σωστή,[2835] αν και παραγνώριζε το γενικότερο πλαίσιο σύναψης της συμφωνίας. Ο Καφαντάρης είχε εκφράσει όμοιες επιφυλάξεις κατά τις διαπραγματεύσεις με τη Γαλλία, αλλά η τελική απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης για τον διακανονισμό είχε επηρεαστεί από ένα πλέγμα διαπραγματεύσεων για την γενικότερη πολυπόθητη σταθεροποίηση και την άρση των εμποδίων που έβαζε η Γαλλία στην προοπτική αυτή, επισείοντας το εκκρεμές ζήτημα. Επίσης, η Γαλλία είχε κάνει κάποιες υποχωρήσεις από τις αρχικές της απαιτήσεις, ενώ η συμφωνία είχε ήδη υπογραφεί και το μόνο που απέμενε ήταν η επικύρωσή της από την ελληνική Βουλή. Τέλος, η κριτική του Βενιζέλου δεν είχε πρακτικό αντίκρισμα, αφού το ζήτημα είχε ρυθμιστεί οριστικά και δεν υπήρχε ζήτημα επαναδιαπραγμάτευσης. Άρα η επίκληση του ζητήματος είχε μόνο ως στόχο να πλήξει πολιτικά τον Καφαντάρη.[2836]

Η κριτική του Βενιζέλου είχε ουσία αλλά ήταν μάλλον άδικη και εκ του ασφαλούς, καθώς όπως γνώριζε και ο ίδιος από πρώτο χέρι, σε διεθνείς διαπραγματεύσεις μοιραία γίνονται υποχωρήσεις ειδικά αν δεν είσαι ο ισχυρός παράγοντας σε αυτές.[2837] Άλλωστε ο ίδιος ο Βενιζέλος μόλις ένα έτος μετά, παραδέχθηκε ότι οι κυβερνήσεις της περιόδου 1926-28, είχαν προσφέρει σημαντικό έργο στην οικονομική και πολιτική σταθεροποίηση της χώρας.[2838] Επίσης φαίνεται ότι είχε τηρηθεί ενήμερος για τις διαπραγματεύσεις με την Γαλλία από τον Διομήδη[2839] και ο τελευταίος θεωρούσε ότι είχε λάβει την έγκριση του Βενιζέλου για να προχωρήσει στις συμφωνίες που έγιναν.[2840] Ο Καφαντάρης είχε αντιληφθεί τα βαθύτερα αίτια της στάσης του Βενιζέλου[2841] και όταν εκδηλώθηκε η διάσταση δεν συμμορφώθηκε με τις πιεστικές και κάπως υποτιμητικές υποδείξεις του αφανούς κυβερνητικού του εταίρου. Αντιλαμβανόταν ότι ακόμη και αν ικανοποιούσε το αίτημα του Βενιζέλου, ήταν θέμα χρόνου να αντιμετωπίσει κάποιο άλλο, καθώς ο Βενιζέλος είχε αποφασίσει να τον ανατρέψει με οποιαδήποτε αφορμή θα μπορούσε να εφεύρει, οπότε κινήθηκε αποφασιστικά προς την έξοδο. [2842]

Την ίδια εικόνα είχε και ο Διεθνής παράγοντας καθώς κύκλοι στην Αγγλία και στην Κ.Τ.Ε. θεωρούσαν την επέμβαση Βενιζέλου ανεπιθύμητη και παλαιοκομματική, καθώς οι επιδόσεις των κυβερνήσεων της προηγούμενης περιόδου είχαν αποτιμηθεί θετικά.[2843] Ο Τσαλδάρης κατηγόρησε δημοσίως τον Βενιζέλο ότι υιοθέτησε όψιμα τις θέσεις του ΛΚ στο ζήτημα των καλυμμάτων ως αφορμή για να ρίξει την κυβέρνηση, τακτική κατώτερη όχι για αρχηγό κόμματος αλλά ακόμη και για πάρεδρο τοπικής κοινότητας.[2844] Την τελευταία στιγμή και

[2835] Αναστασίου, ό.π., σ. 372-373.
[2836] Αγραφιώτης, ό.π., σ. 217.
[2837] Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας*, ό.π., σ. 178-179.
[2838] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α, έγγραφο 7/5, επιστολή Βενιζέλου προς Τσαλδάρη, 1 Νοεμβρίου 1929, όπου: *«…και τα αποτελέσματα της δράσεως αυτής και των διαδόχων κυβερνήσεων δια την δημοσιονομικήν εξυγίανσιν, συνετέλεσαν να αποδώσουν νέον κύρος εις το πολίτευμα τούτο»*.
[2839] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 44/12, *έκθεση του Εμμανουήλ Τσουδερού σχετικά με τον διακανονισμό χρεών μεταξύ Ελλάδας και Γαλλίας 15ης Ιανουαρίου 1925*.
[2840] Παντελάκης, *Αλέξανδρος Διομήδης*, ό.π., σ. 277-278.
[2841] Ήδη από τη νύχτα της 27ης Ιουνίου είχαν διαρρεύσει τα σχέδια του Βενιζέλου για πτώση της κυβέρνησης, διάλυση της Βουλής και αλλαγή του εκλογικού νόμου στα οποία ο Κουντουριώτης φερόταν ότι συμφωνούσε, βλ. *Πολιτεία, 28.6.1928*.
[2842] *Πολιτεία, 28.6.1928.*
[2843] Αναστασίου, ό.π., σ. 391-392.
[2844] *Φως, 5.7.1928.*

καθώς η πτώση της κυβέρνησης έμοιαζε θέμα ημερών ή ωρών, το ΛΚ σε μια κίνηση απελπισίας πρόσφερε την κοινοβουλευτική του στήριξη για το ζήτημα των καλυμμάτων ώστε αυτή να μην χάσει τη δεδηλωμένη, παρά το γεγονός ότι το ίδιο είχε αποχωρήσει από την Οικουμενική για τον ίδιο ακριβώς λόγο.[2845] Όμως ο μηχανισμός του Βενιζέλου που είχε δημιουργηθεί παρασκηνιακά τους προηγούμενους μήνες είχε τεθεί σε κίνηση, καθώς ο Μιχαλακόπουλος άδειασε με δηλώσεις του τον Καφαντάρη, ενώ ο Σοφούλης διεμήνυσε ότι η Βουλή δεν μπορούσε να αποφασίσει για το εκλογικό σύστημα όσο σοβούσε η κυβερνητική κρίση.[2846]

6. Η πτώση της κυβέρνησης συνασπισμού και η πραξικοπηματική[2847] αλλαγή του εκλογικού νόμου (29 Ιουνίου – 10 Ιουλίου 1928).

Η κυβέρνηση παραιτήθηκε στις 29 Ιουνίου 1928, μόλις δύο ημέρες αφότου ξέσπασε η νέα πολιτική κρίση. Είχε αντέξει 30 ημέρες και η θητεία της αυτή είχε εκθέσει ανεπανόρθωτα όλους όσοι είχαν σπεύσει να την στελεχώσουν. Αναμφίβολα η συμμετοχή των Ελευθεροφρόνων στην κυβέρνηση αυτή ολοκλήρωσε την πολιτική τους φθορά στο αντιβενιζελικό τους ακροατήριο που είχε προχωρήσει τους προηγούμενους μήνες. Στην πολιτική κρίση που προέκυψε, οι Μεταξάς και Τσαλδάρης ζήτησαν να δοθεί εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στο ΛΚ καθώς οι Φιλελεύθεροι του Βενιζέλου δεν διέθεταν την πλειοψηφία,[2848] ή να σχηματιστεί υπηρεσιακή κυβέρνηση και η Βουλή να αποφασίσει τον νέο εκλογικό νόμο και την πιθανή διάλυσή της.[2849] Όπως είχε διαμορφωθεί η κατάσταση το κεντρικό πρόσωπο των αποφάσεων ήταν ο Κουντουριώτης ο οποίος αναμφίβολα ήθελε να ευνοήσει τον Βενιζέλο, τον μοναδικό πολιτικό στον οποίο είχε εκτίμηση και εμπιστοσύνη, αλλά από την άλλη δίσταζε να ικανοποιήσει όλες του τις (φανερά αντισυνταγματικές) απαιτήσεις. Με γραπτές δηλώσεις του ο Μεταξάς χαρακτήρισε αντισυνταγματική την επικείμενη διάλυση της Βουλής με προεδρικό διάταγμα, και πράξη καθαρώς δικτατορική που καταλύει το πολίτευμα την αλλαγή του εκλογικού νόμου με προεδρικό διάταγμα.[2850]

Είναι πάντως χαρακτηριστικό των διαθέσεών του, ότι ο Κουντουριώτης για σύμβουλό του στην επίλυση της κρίσης κάλεσε τον Κονδύλη, ο οποίος του συνέστησε να ικανοποιήσει όλα τα αιτήματα του Βενιζέλου χωρίς δισταγμό.[2851] Σε πρώτο χρόνο ο Κουντουριώτης με την σύμφωνη γνώμη των βενιζελικών πολιτικών αρχηγών,[2852] έδωσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στις 3 Ιουλίου αν και μάλλον δεν διέθετε την πλειοψηφία στη Βουλή και ο Βενιζέλος δεν ήταν καν βουλευτής, ξεσηκώνοντας έντονες διαμαρτυρίες από τα αντιβενιζελικά κόμματα.[2853] Οι έντονες διαμαρτυρίες όμως δεν επαρκούσαν στους αντιβενιζελικούς που ζητούσαν πλέον πράξεις εναντίον του *«γέροντος, μαινόμενου, καρδιακού, πάσχοντα από φλεβίτιδα και πολιτικόν σαδισμόν ακολουθούμενου από σπείρα*

[2845] *Καθημερινή, 29.6.1928*. Είναι προφανές ότι και εκείνη η αποχώρηση ήταν προαποφασισμένη και τα καλύμματα δεν ήταν παρά μια αφορμή που ικανοποιούσε την κοινή γνώμη.
[2846] *Καθημερινή, 29.6.1928.*
[2847] Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 53.
[2848] *Καθημερινή, 2.7.1928.*
[2849] *Καθημερινή, 30.6.1928.*
[2850] *Πολιτεία, 2.6.1928.*
[2851] *Καθημερινή, 4.7.1928.*
[2852] Ριζάς, *Η θέση και ο ρόλος του Προέδρου της Δημοκρατίας*, ό.π., σ. 122.
[2853] *Καθημερινή, 4.7.1928.*

κακοποιών».[2854] Το ζήτημα διάλυσης της Βουλής είχε ως εξής: βάσει Συντάγματος η διάλυση της Βουλής γίνεται με απόφαση της Γερουσίας. Η Δ΄ Εθνοσυνέλευση είχε εγκρίνει ψήφισμα με το οποίο όλες οι αρμοδιότητες της Γερουσίας ενσωματώνονταν και εκτελούνταν από τη Βουλή μέχρι αυτή να συσταθεί, άρα και το δικαίωμα διάλυσης της Βουλής. Οι βενιζελικοί όμως υποστήριζαν ότι ήταν αυτονόητο ότι αυτή η αρμοδιότητα εξαιρούταν καθώς δεν θα μπορούσε η ίδια η Βουλή να αποφασίσει τη διάλυσή της. Ο Μεταξάς επικαλείτο το άρθρο 79 του Συντάγματος σύμφωνα με το οποίο η Βουλή μπορούσε να αποφασίσει τη διάλυση της με ομόφωνη απόφαση των μελών της.[2855] Αλλά και ο Τσαλδάρης με μεταγενέστερη δημόσια ανακοίνωσή του επεσήμανε ότι σύμφωνα με το άρθρο 89 του Συντάγματος η κυβέρνηση όφειλε αμέσως να εμφανιστεί στη Βουλή για να λάβει ψήφο εμπιστοσύνης και η καταστρατήγηση της διαδικασίας αυτής, την καθιστούσε ήδη παράνομη. Επίσης υπενθύμισε ότι κατά τον Εθνικό Διχασμό του 1915 οι βενιζελικοί είχαν κρίνει ως αντισυνταγματικές τις βασιλικές κυβερνήσεις της περιόδου γιατί υποτίθεται ότι δεν είχαν την πλειοψηφία στη Βουλή, τακτική όμως που πλέον ακολουθείτο από τους ίδιους. Το άρθρο του Τσαλδάρη τελείωνε με αόριστες απειλές για αυτούς που κατέφευγαν στις αντισυνταγματικές μεθοδεύσεις.[2856]

Για να καθησυχάσει τους πολιτικούς του αντιπάλους ο Βενιζέλος όρισε ως υπουργό Εσωτερικών τον Ζαβιτσιάνο, παλαιό μετριοπαθή πολιτευτή, γνωστό για την στήριξή του στη Βασιλευομένη Δημοκρατία.[2857] Ο Ζαβιτσιάνος έχαιρε γενικότερης εκτίμησης για την εντιμότητά του και η επιλογή του είχε ως σκοπό να εξασφαλίσει οι εκλογές θα διεξάγονταν με νόμιμο και αντικειμενικό τρόπο και το αποτέλεσμά τους να μην αμφισβητηθεί. Από την άλλη όμως, το διάταγμα διάλυσης της Βουλής υπογράφηκε από τον Κουντουριώτη στις 6 Ιουλίου 1928 χωρίς να ερωτηθούν οι πολιτικοί αρχηγοί και υπήρχαν έντονες φήμες ότι ο Βενιζέλος τον πίεζε να υπογράψει προεδρικό διάταγμα για να αλλάξει το εκλογικό σύστημα σε πλειοψηφικό με στενή περιφέρεια. Το σύστημα έμοιαζε σε πολλά σημεία του με αυτό που είχε εισάγει ο Γεώργιος Παπανδρέου ως υπουργός Εσωτερικών λίγο πριν τις εκλογές του 1923 με στόχο την εξασφάλιση της ήττας των αντιβενιζελικών και που είχε ως αποτέλεσμα να γίνει το κίνημα Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου. Τη διάλυση της Βουλής με προεδρικό διάταγμα θεωρούσαν σύννομη με το Σύνταγμα οι Καφαντάρης, Παπαναστασίου και Μιχαλακόπουλος, άρα κατά τους βενιζελικούς δεν υπήρχε λόγος σύγκλισης του Συμβουλίου των Πολιτικών Αρχηγών.

Η διάλυση της Βουλής με προεδρικό διάταγμα ήταν μάλλον αντισυνταγματική, καθώς αν και δεν είχε ιδρυθεί η Γερουσία που όφειλε βάσει Συντάγματος να γνωμοδοτήσει για την διάλυση, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δεν είχε την αρμοδιότητα να την υποκαταστήσει για δύο λόγους: α) Αφού δεν είχε συγκληθεί η Γερουσία, βάσει του πνεύματος του Συντάγματος η Βουλή παρέμενε το μοναδικό αποφασιστικό και κυρίαρχο νομοθετικό Σώμα για να αποφανθεί και β) γιατί το πνεύμα του Συντάγματος ήταν εναντίον των εκτεταμένων αρμοδιοτήτων του Προέδρου της Δημοκρατίας,[2858] καθώς η γενική πανευρωπαϊκή τάση ήταν η συρρίκνωση των αρμοδιοτήτων του, ώστε να υπάρχει σαφής διάκριση με τις εκτεταμένες

[2854] *Καθημερινή, 6.7.1928*, άρθρο: «Θα εξυπνήσωμεν;».
[2855] *Πολιτεία, 2.7.1928*.
[2856] Παναγής Τσαλδάρης, «Ας προσέξωσιν οι υπεύθυνοι . . .», *Φως, 9.7.1928.*
[2857] Κωνσταντίνος Δαφνής, *Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος (ο άνθρωπος και το έργο του)*, Κέρκυρα 1952, σ. 44-47.
[2858] Αλικανιώτης, *Η νομικοπολιτική θέση του προέδρου της Β΄ Δημοκρατίας*, ό.π., σ. 131-132.

αρμοδιότητες των Βασιλέων.[2859] Η διάλυση της Βουλής υποστηρίχθηκε νομιμοφανώς από τους Φιλελεύθερους,[2860] αλλά στηλιτεύτηκε ενυπογράφως από τον Τσαλδάρη που υπενθύμισε ότι ο Εθνικός Διχασμός είχε προκληθεί από τους βενιζελικούς όταν ο Βασιλιάς είχε ασκήσει το αντίστοιχο προνομιακό του δικαίωμα, απειλώντας εμμέσως με επανάληψή του.[2861] Ο Μεταξάς συμφώνησε με τον Τσαλδάρη σε γραπτή του δήλωση ότι ήταν αντισυνταγματικό η νέα κυβέρνηση να μην εμφανιστεί καν στη Βουλή για να ζητήσει ψήφο εμπιστοσύνης.[2862] Επίσης ένιωθε προδομένος από τις εξελίξεις, καθώς όπως δήλωσε έχασε τη μισή κομματική του ισχύ για να στηρίξει την Αβασίλευτη Δημοκρατία και τώρα οι κανόνες αυτής καταστρατηγούνται. Οι Ελευθερόφρονες εκτόξευσαν άμεσες απειλές κατά των βενιζελικών, προειδοποιώντας ότι η καταστρατήγηση του Συντάγματος θα τους ανάγκαζε να αλλάξουν στρατόπεδο και να ενταχθούν στους αδιάλλακτους.[2863] Πάντως ο ίδιος ο Μεταξάς εξετάζοντας αντικειμενικά το πολιτικό σκηνικό όπως αυτό είχε διαμορφωθεί, προέβλεπε την διάλυση του κόμματός του στις επερχόμενες εκλογές.[2864]

Οι δύο πρώτες αποφάσεις του Κουντουριώτη για κυβέρνηση και διάλυση Βουλής ήταν στα όρια της νομιμότητας ή μάλλον εκτός αυτής,[2865] αλλά το κρίσιμο ζήτημα ήταν η πιθανολογούμενη αλλαγή του εκλογικού νόμου απευθείας με προεδρικό διάταγμα. Εκτός του ότι η αλλαγή ήταν μάλλον αντισυνταγματική, ικανοποιούσε τη θέληση μόνο του Βενιζέλου, ο οποίος όμως δεν διέθετε την πλειοψηφία στη Βουλή για μια τέτοια αλλαγή, όπως σωστά τόνισε ο Καφαντάρης.[2866] Τα επιχειρήματα του Βενιζέλου υπέρ της ακυρότητας του αναλογικού εκλογικού νόμου, αντλούνταν όλα από την σχετική επιχειρηματολογία του υπουργού Εσωτερικών Ζαβιτσιάνου που θεωρούσε τον σχετικό νόμο άκυρο. Το κρίσιμο ερώτημα παρέμενε γιατί η αλλαγή του εκλογικού νόμου να γίνει από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας με διάταγμα και όχι από την Βουλή. Την απάντηση την έδωσε ο ίδιος ο Βενιζέλος: ποτέ η παρούσα Βουλή δεν θα ψήφιζε για εκλογικό νόμο το πλειοψηφικό. Άρα το ζήτημα της νομιμότητας ήταν δευτερεύον μπροστά στην πολιτική σκοπιμότητα.[2867] Αντίθετοι στο ενδεχόμενο αλλαγής του εκλογικού νόμου ήταν όλοι οι πολιτικοί αρχηγοί των κομμάτων που έλαβαν μέρος στις εκλογές του 1926,[2868] αλλά περισσότερο όλων οι δύο αρχηγοί των αντιβενιζελικών κομμάτων. Ο Τσαλδάρης υποστήριξε ότι με την παράνομη ακύρωση του εκλογικού νόμου η χώρα επιστρέφει στην δικτατορική κατάσταση του 1923 αλλά και ο Μεταξάς δήλωσε ότι ο Βενιζέλος βαδίζει απροκάλυπτα προς τη δικτατορία.[2869] Ο

[2859] Στο ίδιο, σ. 145.

[2860] Ο Ζαβιτσιάνος ως υπουργός Εξωτερικών επικαλέστηκε ένα δαιδαλώδες νομικό επιχείρημα για να υποστηρίξει ότι ο ισχύων εκλογικός νόμος ήταν άκυρος. Συγκεκριμένα υποστήριξε ότι ο νόμος που δημοσιεύτηκε από τον Κονδύλη το 1926 ήταν άκυρος αφού είχαν παρέλθει δύο μήνες από την δημιουργία του χωρίς να κυρωθεί από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και να δημοσιευτεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Από την άλλη βέβαια, με αυτό τον νόμο είχαν γίνει οι εκλογές του 1926 και είχε προκύψει η υφιστάμενη Βουλή. Άρα και αυτή δεν ήταν νόμιμη;

[2861] *Καθημερινή, 7.7.1928*, άρθρο: «Ας προσέξουν οι υπεύθυνοι…»

[2862] *Πολιτεία, 5.7.1928.*

[2863] *Πολιτεία, 3.7.1928.*

[2864] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 29ης Ιουνίου 1928, σ. 580.

[2865] Γρηγόριος Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*, Κάκτος, Αθήνα 2019, σ. 144.

[2866] *Πολιτεία, 10.7.1928.*

[2867] Ολόκληρη η εισηγητική επιστολή Βενιζέλου στον Κουντουριώτη για την αλλαγή του εκλογικού νόμου σε: *Ελεύθερον Βήμα, 11.7.1928*.

[2868] *Πολιτεία, 30.6.1928*, όπου δηλώσεις Καφαντάρη και Παπαναστασίου.

[2869] *Καθημερινή, 6.7.1928.*

Παπαναστασίου έκανε λόγο για *καταξέσχισμα* του Συντάγματος,[2870] ενώ ο Νικολούδης απείλησε με Ειδικό Δικαστήριο τον Ζαβιτσιάνο και τους υποστηρικτές του.[2871]

Αντιπροσωπείες βουλευτών τόσο του ΛΚ όσο και των Ελευθεροφρόνων (οι βουλευτές των Ελευθεροφρόνων ήταν οι Πολυζωγόπουλος, Μικρός, Αθανασιάδης – Νόβας, Μπαμπάκος, Έξαρχος, Μοδάτσος, Αλεξάτος, Μεϊμαράκης, Κάκκαβος, Χατζηγεωργίου και Κ. Τσαλδάρης) είχαν διαδοχικές συναντήσεις με τον Κουντουριώτη στις οποίες του ανέλυσαν γιατί ήταν αντισυνταγματικό και αντικοινοβουλευτικό να αλλάξει με προεδρικό διάταγμα ο εκλογικός νόμος, ενώ εντύπωση προκαλεί ότι ο Κουντουριώτης δέχθηκε σε συνάντηση ακόμη και τον Γεώργιο Βλάχο της *Καθημερινής*.[2872] Η *Καθημερινή* απειλούσε ανοιχτά με αιματοκύλισμα και εμφύλιο αν άλλαζε ο εκλογικός νόμος, ο Μεταξάς απείλησε με Ειδικό Δικαστήριο και τον Κουντουριώτη βάσει του 73ου άρθρου του Συντάγματος,[2873] όμως ο γηραιός ναύαρχος πιεζόταν αφόρητα από τον Βενιζέλο που απειλούσε με παραίτηση αν δεν άλλαζε ο εκλογικός νόμος,[2874] ενώ υπήρχαν φήμες για διοργάνωση συλλαλητηρίων από τους οπαδούς των Φιλελευθέρων και επέμβαση του Στρατού από τα παρασκήνια.[2875]

Είναι γεγονός ότι ο Κουντουριώτης αμφιταλαντευόταν[2876] και δεν ήθελε να προχωρήσει σε μια τόσο κατάφορη παραβίαση του Συντάγματος του οποίου υποτίθεται ήταν θεματοφύλακας,[2877] ενώ είχαν προηγηθεί άλλες δύο αμφισβητούμενες πρωτοβουλίες του. Επίσης διέβλεπε ότι η επιστροφή Βενιζέλου με αυτόν τον αμφιλεγόμενο τρόπο, θα ενίσχυε τα αντανακλαστικά του Εθνικού Διχασμού που είχαν αρχίσει να αμβλύνονται.[2878] Το τελευταίο δόλωμα για να υποκύψει, ήταν η υπόσχεση Βενιζέλου ότι θα τον αναγνώριζε ως μόνιμο Πρόεδρο της Δημοκρατίας. Επίσης σίγουρα βάρυνε στην απόφασή του η ιδιαίτερα διαδεδομένη αντίληψη ότι η αναλογική είχε οδηγήσει σε ακυβερνησία, ενώ αντίθετα το πλειοψηφικό θα έδινε μια ισχυρή κυβέρνηση με απόλυτη πλειοψηφία στη Βουλή με έναν λαοπρόβλητο ικανό πρωθυπουργό που θα μπορούσε να οδηγήσει ταχύτατα την Ελλάδα στην ανάπτυξη.[2879]

Την ύστατη στιγμή οι τρεις πολιτικοί αρχηγοί Καφαντάρης, Μεταξάς και Παπαναστασίου έκαναν το τελευταίο διάβημα στον Κουντουριώτη να μην υπογράψει το αντισυνταγματικό διάταγμα. Ο Κουντουριώτης φαίνεται ότι ακόμη παρέμενε αναποφάσιστος,[2880] αλλά στο διάβημα αυτό δεν συμμετείχε ο Τσαλδάρης καθώς πίστεψε ότι όλα είχαν κριθεί.[2881] Η τελική συνθηκολόγηση του Κουντουριώτη και η αλλαγή του εκλογικού νόμου με προεδρικό διάταγμα στις 10 Ιουλίου 1928 αντιμετωπίστηκε με ακατάσχετη οργή από το σύνολο του αντιβενιζελισμού. Ο Τσαλδάρης προφήτεψε ορθά την έλευση ενός νέου ισχυρότερου

[2870] *Πολιτεία, 6.7.1928.*
[2871] *Πολιτεία, 7.7.1928.*
[2872] *Καθημερινή, 8.6.1928.*
[2873] *Πολιτεία, 6.7.1928.*
[2874] *Πολιτεία, 8.7.1928.*
[2875] *Καθημερινή, 9.7.1928.*
[2876] Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄*, σ. 388.
[2877] Αλικανιώτης, *Η νομικοπολιτική θέση του προέδρου της Β΄ Δημοκρατίας*, ό.π., σ. 147-148.
[2878] Στο ίδιο.
[2879] Ριζάς, *Η θέση και ο ρόλος του Προέδρου της Δημοκρατίας*, ό.π., σ. 123.
[2880] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 2ης Ιουλίου 1928, σ. 580.
[2881] *Πολιτεία, 11.7.1928.*

διχασμού, ενώ θεώρησε τα αποτελέσματα των ερχόμενων εκλογών ως άκυρα.[2882] Ο Βλάχος με πρωτοσέλιδο άρθρο του επεσήμανε ότι κακώς κάποιοι περίμεναν ότι το ένα μέλος της τριανδρίας θα αντιστεκόταν στη θέληση του άλλου ενώ έθεσε το *«Μίσος»* ως σημαιοφόρο της προεκλογικής προσπάθειας του αντιβενιζελισμού στις επικείμενες εκλογές.[2883] Επίσης επεσήμανε με νόημα ότι στο Κυβερνείο δεν στεγαζόταν πλέον ο ένδοξος οίκος των Βασιλέων, αλλά το δεύτερο μέλος της επαναστατικής τριανδρίας της Θεσσαλονίκης,[2884] κάτι που επεσήμαναν και οι αδιάλλακτοι.[2885]

Επίσης και η *Πολιτεία* παρατήρησε ότι δεν υπάρχει δημοκρατία αν δεν τηρείται η συνταγματική και θεσμική νομιμότητα.[2886] Με τα τρία διαδοχικά προεδρικά διατάγματα Κουντουριώτη υπό την άμεση και απροκάλυπτη χειραγώγηση του Βενιζέλου, η Αβασίλευτη Δημοκρατία φανερωνόταν στους αντιβενιζελικούς ως ένα σύστημα κατασκευασμένο από τους βενιζελικούς για να τους εξυπηρετεί στην κατάκτηση της εξουσίας αποκλείοντας τους αντιβενιζελικούς όλων των αποχρώσεων. Από την άλλη όμως, η όλη διαδικασία φαίνεται ότι είχε την υποστήριξη ή τουλάχιστον την ανοχή της πλειοψηφίας της κοινής γνώμης που δεν συμμετείχε στην έκρηξη ακατάσχετης οργής των αντιβενιζελικών, αλλά αντιμετώπιζε παθητικά τις εξελίξεις, σαφής ένδειξη της εκλογικής συντριβής των αντιβενιζελικών που πλησίαζε.[2887]

Δωδέκατο Κεφάλαιο – Οι εκλογές του 1928 και η συντριβή των αντιβενιζελικών κομμάτων.

1. Η αντανακλαστική συσπείρωση των αντιβενιζελικών γύρω από το ΛΚ.

Ο Καφαντάρης αρνήθηκε επίμονα να ενταχθεί στους συνδυασμούς των Φιλελευθέρων ιδρύοντας το Προοδευτικό Κόμμα, με εμφανή αντιβενιζελική διάθεση, ενώ η κίνησή του έμοιαζε να πηγάζει από την θιγμένη προσωπική του υπερηφάνεια. Το πρόγραμμα του κόμματος όπως αυτό δημοσιεύτηκε στον Τύπο,[2888] ήταν κατά τα 4/5 του μια απολογία της κυβερνητικής θητείας του Καφαντάρη και κατά 1/5 προγραμματικές γενικολογίες και κοινοτυπίες. Επίσης ο προγραμματικός του λόγος σε πολλούς τομείς πλησίαζε τις θέσεις των αντιβενιζελικών κομμάτων, αν δεν ταυτιζόταν εντελώς με αυτές.[2889]

Ουσιαστικά το νέο εκλογικό σύστημα, εκτός του πλειοψηφικού μηχανισμού ανάδειξης των βουλευτών, είχε διασπάσει πολλές μεγάλες περιφέρειες σε μικρότερες που εξέλεγαν 1 η 2 βουλευτές. Με αυτό τον τρόπο αύξανε τις πιθανότητες για κάποιους βενιζελικούς πολιτευτές με τοπική επιρροή να εκλεγούν στην Παλαιά Ελλάδα και να μην χάσουν την έδρα τους από μια μεγάλη γενική πλειοψηφία των αντιβενιζελικών στην ευρύτερη περιοχή. Φαίνεται ότι

[2882] *Καθημερινή, 11.7.1928.*

[2883] *Καθημερινή, 11.7.1928*, άρθρο: «Τώρα, αρχίζει ο αγών».

[2884] Στο ίδιο.

[2885] *ΣΚΡΙΠ, 11.7.1928.*

[2886] *Πολιτεία, 30.6.1928.*

[2887] Ο Χρηστοβασίλης χαρακτηρίζει τον λαό που δεν φαίνεται να αντιδρά στο *«βενιζελικό πραξικόπημα»* ως *«πλέμπα», «απειθάρχητο συρφετό», «αποχαυνωμένους Θερσίτες»*, βλ. *Ελευθερία (Ηπείρου), 16.7.1928*, άρθρο: «Οι Θερσίται».

[2888] *Ελεύθερον Βήμα, 13.8.1927.*

[2889] Χατζηιωσήφ, ό.π., σ. 441-442.

είχε υπολογιστεί ότι ο αντίστοιχος κίνδυνος στις Νέες Χώρες ήταν σαφώς μικρότερος και τα αποτελέσματα δικαίωσαν απόλυτα τις εκτιμήσεις αυτές. Οι συνθήκες διεξαγωγής των εκλογών δεν ευνοούσαν τους αντιβενιζελικούς αφού ο σχεδιασμός των περιφερειών από τον υπουργό Εσωτερικών Ζαβιτσιάνο άφηνε εκτός κατανομής εδρών 300.000 ψηφοφόρους στην Παλαιά Ελλάδα και μόνο 100.000 στις Νέες Χώρες.[2890] Επίσης οι αντιβενιζελικοί κατήγγειλαν ότι ο Βενιζέλος και οι υπουργοί της κυβέρνησης χρησιμοποίησαν τα κρατικά αυτοκίνητα και τα πλοία του στόλου για τις μεταφορές τους στην ύπαιθρο, έχοντας ένα πρόσθετο οικονομικό πλεονέκτημα. Εκτός όλων αυτών, ο Βενιζέλος ως πρωθυπουργός είχε πρόσβαση σε πληροφορίες των μυστικών υπηρεσιών της εποχής που περιέργως αφορούσαν τους πολιτικούς του αντιπάλους και τις προεκλογικές τους δραστηριότητες.[2891]

Η πρώτη ενστικτώδης σκέψη του ΛΚ αλλά και των Ελευθεροφρόνων μετά την υποτιθέμενη παράνομη φαλκίδευση του εκλογικού νόμου και της πιθανής μεγάλης επερχόμενης εκλογικής ήττας, ήταν η αποχή.[2892] Η προοπτική μιας νέας αποξένωσης από τη νομοθετική εξουσία για τέσσερα χρόνια αποθάρρυνε τέτοιες σκέψεις, ενώ ευχάριστα νέα έρχονταν στα γραφεία του ΛΚ για μια μεγάλη συσπείρωση στελεχών του αντιβενιζελισμού όλων των ομάδων και αποχρώσεων. Ήδη την επομένη της αποχώρησης του ΛΚ από την Οικουμενική Κυβέρνηση, είχαν αρχίσει να συσπειρώνονται γύρω από το κόμμα όλες οι αδιάλλακτες δυνάμεις του αντιβενιζελισμού με πρώτους τους βουλευτές που είχαν αποχωρήσει από τους Ελευθερόφρονες με επικεφαλής τον Αγγελόπουλο. Η είσοδος του Βενιζέλου στην πολιτική σκηνή στις αρχές του 1928 επιτάχυνε τη διαδικασία αυτή, καθώς όπως ακριβώς ο βενιζελισμός συσπειρωνόταν γύρω από τον φυσικό αρχηγό του, με τον ίδιο αντανακλαστικό τρόπο λειτουργούσε και ο αντίπαλός του. Ήδη ο Δαρβέρης[2893] εξήγγειλε την προσχώρηση του στο ΛΚ πριν προκηρυχθούν εκλογές,[2894] ενώ μετά την αναγγελία τους άλλοι δύο εν ενεργεία βουλευτές των Ελευθεροφρόνων, οι Βαλαωρίτης και Αμβρόσιος, ομοίως προσχώρησαν.[2895] Επίσης και ο αποσχισθείς από τους Ελευθερόφρονες, Περικλής Μπούμπουλης προσχώρησε οριστικά στο ΛΚ αποτελώντας στυλοβάτη του κόμματος για την επόμενη δεκαετία στις Σπέτσες.

Οι Ελευθερόφρονες καθόρισαν επισήμως τον εκλογικό αγώνα ως πάλη του κοινοβουλευτισμού κατά της δικτατορίας, αλλά σταδιακά εγκατέλειπαν την στήριξη τους στην Αβασίλευτη Δημοκρατία θέτοντας εκ νέου πολιτειακό ζήτημα.[2896] Οι θεσμικές μεθοδεύσεις του Βενιζέλου είχαν στρέψει το σύνολο του αντιβενιζελισμού στην αδιαλλαξία

[2890] *Πολιτεία, 17.7.1928.*

[2891] Από το απόρρητο δελτίο πληροφοριών, ο Βενιζέλος ως πρωθυπουργός γνώριζε για την πολιτική συνεργασία Πάγκαλου – ΛΚ, για την σύγκρουση Τσαλδάρη με τον Βλάχο για τα αντιπροσφυγικά άρθρα του τελευταίου στην *Καθημερινή*, αλλά και για τις ενέργειες του Γ. Μερκούρη για να εξασφαλίσει την ψήφο αντιβενιζελικών εργατών των Αθηνών, βλ. Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 103/32, *Άκρως απόρρητο δελτίο πληροφοριών 20ης Ιουλίου 1928*.

[2892] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 330/65, *επιστολή του Ν. Αποστολόπουλου προς τον Ε. Βενιζέλο 16ης Ιουνίου 1928 σχετικά με την οργάνωση της Λέσχης των Φιλελευθέρων*. Στην επιστολή του ο Ν. Αποστολόπουλος εκτός από την οργάνωση της Λέσχης των Φιλελευθέρων, αναφέρει και τις διαβεβαιώσεις Δεμερτζή ότι οι αντιβενιζελικοί θα απόσχουν αν αλλάξει ο εκλογικός νόμος με προεδρικό διάταγμα, βλ. *Καθημερινή*, *13.7.1928*, άρθρο: «Λοιπόν θα μετάσχωμεν;»

[2893] Λίγα χρόνια μετά ο Νικόλαος Δαρβέρης συνεργάστηκε με τον Γεώργιο Μερκούρη προσχωρώντας στο Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα ενώ λίγο μετά στήριξε την Παλινόρθωση προσχωρώντας στο Εθνικό Ριζοσπαστικό Κόμμα του Κονδύλη το 1935, βλ. Κούκουνας, *Οι Έλληνες πολιτικοί*, ό.π., σ. 60.

[2894] *Καθημερινή*, 2.7.1928.

[2895] *ΣΚΡΙΠ*, *14.7.1928*.

[2896] *Πολιτεία, 1.8.1928.*

και οι Ελευθερόφρονες είχαν εξαναγκαστεί να αναδιαμορφώσουν την πολιτική τους γραμμή. Σε αυτό το πλαίσιο επιβαλλόταν η δημιουργία ενός ενιαίου (αντιβενιζελικού) μετώπου με το ΛΚ,[2897] και για τον λόγο αυτό η *Πολιτεία* στήριξε με τα δημοσιεύματά της τον προεκλογικό αγώνα του ΛΚ,[2898] χωρίς την παραμικρή αιχμή είτε για το παρελθόν είτε για το παρόν. Οι Ελευθερόφρονες είχαν πλέον καταρρεύσει ως κόμμα πανελλήνιας εμβέλειας[2899] και ο Μεταξάς συνθηκολόγησε επιτρέποντας στα στελέχη του να ενταχθούν στα ψηφοδέλτια του ΛΚ υπό την δήθεν προϋπόθεση ότι δεν θα απομακρύνονταν από τις αρχές του κόμματος.[2900] Ακολούθησαν δεκάδες προσχωρήσεις στελεχών των Ελευθεροφρόνων στο ΛΚ σε όλη την Ελλάδα[2901] με σημαντικότερες των Κατσάνη και Παπαστάθη, του Νικολίτσα στην Τριχωνία,[2902] του Αθανασιάδη – Νόβα στη Ναυπακτία,[2903] και με πλέον εμβληματικές αυτές του Αγγελόπουλου και του Πεσμαζόγλου στην Αθήνα.[2904]

Στις 13 Ιουλίου ανακοινώθηκε ότι οι Βοζίκης, Δεμερτζής και Ράλλης θα ενίσχυαν τους συνδυασμούς του ΛΚ στην Κυνουρία και την Αθήνα. Στις 25 Ιουλίου ανακοινώθηκε ότι για πρώτη φορά ο Αθανάσιος Ευταξίας θα κατέβαινε στις εκλογές ως υποψήφιος του ΛΚ στη Λοκρίδα.[2905] Ο Γεώργιος Τσόντος-Βάρδας ορίστηκε υποψήφιος του κόμματος στην Καστοριά, ο Επαμεινώνδας Δεληγιάννης στη Γορτυνία, αλλά και ο νεαρός γιός του Παύλου Μελά, Μίκης στη Θεσσαλονίκη. Αλλά και οι αδιάλλακτοι προσήλθαν αθρόα στον *«Αγώνα κατά του Μεγάλου Εχθρού»*, καθώς ο Γεώργιος Μπούσιος ανέλαβε επικεφαλής του ψηφοδελτίου στα Γρεβενά και ο Γ. Ευστρατιάδης στελέχωσε το ψηφοδέλτιο των Λαϊκών στην Αθήνα.[2906]

Οι Ελευθερόφρονες ζήτησαν οι συνδυασμοί τουλάχιστον στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη να ονομαστούν αντιβενιζελικοί και όχι Λαϊκοί αλλά ούτε καν αυτό δεν έγινε δεκτό.[2907] Ήταν φανερή η διάθεση της ηγεσίας του ΛΚ και του Τσαλδάρη προσωπικά να μονοπωλήσει την ηγεσία του αντιβενιζελισμού,[2908] και αυτό είχε γίνει αντιληπτό από τον Μεταξά,[2909] αλλά πλέον οι Ελευθερόφρονες δεν είχαν καμία δυναμική για να αντισταθούν. Σταδιακά όλα τα στελέχη των Ελευθεροφρόνων διέρρεαν προς τους Λαϊκούς *«για να μη διασπαστεί ο*

[2897] *Πολιτεία, 13.7.1928.*

[2898] *Πολιτεία, 5.8.1928.*

[2899] *«Με εγκαρτέρησιν βλέπω κρημνιζόμενον το πολιτικόν οικοδόμημά μου»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., σ. 581.

[2900] *Καθημερινή, 15.7.1928.*

[2901] *«Καθημερινώς γράφουν ονόματα φίλων ότι μετέστησαν εις το Λαϊκόν. Διάφοροι με διαβεβαιούν προφορικώς ότι δεν είναι αλήθεια. Αλλά ουδείς διαψεύδει..»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 13ης Ιουλίου 1928, σ. 581.

[2902] *«Νικολίτσας μας έφυγε; Κόμμα συντρίβεται.»*, στο ίδιο. Η απελπισία του Μεταξά για την φυγή του Νικολίτσα δεν ήταν καθόλου τυχαία. Ο Ιωάννης Νικολίτσας επί μια δεκαετία στρατιωτικός γιατρός, ήταν ένας ισχυρός τοπικός πολιτευτής, διακεκριμένος διδάκτωρ ιατρικής που αφιέρωσε τη ζωή του στην υπηρεσία των συμπολιτών του. Επισκεπτόταν ακόμη και τα πιο απομακρυσμένα χωριά έφιππος για να προσφέρει τις υψηλού επιπέδου ιατρικές του υπηρεσίες, πολλές φορές αμισθί. Είχε φήμη για τις ακριβείς ιατρικές του διαγνώσεις. Ήταν η πλέον προβεβλημένη προσωπικότητα της περιοχής του με σημαντικό κοινωνικό έργο και έτσι εκλέχθηκε βουλευτής με το ΛΚ στις εκλογές 1932, 1935 και 1936, αλλά και μεταπολεμικά. Ήταν από τους λίγους αντιβενιζελικούς πολιτευτές που εκλέχθηκε βουλευτής στις εκλογές του 1928, βλ. Αθανάσιος Παλιούρας, «Ιωάννης Νικολίτσας (Θέρμο 1889 - Αθήνα 1966)», ηλεκτρονικό περιοδικό *Η Νέα Εποχή*, http://www.epoxi.gr/%B1/persons65.html, ημερομηνία ανάκτησης: 19 Αυγούστου 2021.

[2903] *Καθημερινή, 17.7.1928.*

[2904] *Καθημερινή, 14.7.1928.*

[2905] *Καθημερινή, 25.7.1928.*

[2906] *Πολιτεία, 19.7.1928.*

[2907] *Καθημερινή, 21.7.1928.*

[2908] Βούρος, ό.π., σ. 170.

[2909] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Θεολόγου Νικολούδη, φάκ.Β1, επιστολή Μεταξά προς Νικολούδη, 27 Ιουλίου 1928.

Αγώνας» αλλά επί της ουσίας οι Ελευθερόφρονες φυλλορροούσαν σε όλη την Ελλάδα.[2910] Η έντονη φημολογία ότι οι Ελευθερόφρονες είχαν ουσιαστικά διαλυθεί ανάγκασαν το κόμμα να βγάλει επίσημη ανακοίνωση περί του αντιθέτου,[2911] και να δημοσιεύσει δηλώσεις πολιτευτών του ότι παρέμεναν πιστοί στους Ελευθερόφρονες.[2912] Και μόνο η απόφαση να εκδοθεί μια τέτοια ανακοίνωση καταγράφει ανάγλυφα την κατάρρευση του κόμματος η οποία απέλπιζε τον Μεταξά που ήταν εντελώς ανήμπορος να αντιδράσει.[2913] Μια ενδόμυχη σκέψη του Μεταξά ήταν να αφήσει το ΛΚ να διεξάγει τον αντιβενιζελικό αγώνα και μετά μια πιθανή αποτυχία του να καραδοκεί στην δεύτερη γραμμή για να το διαδεχθεί.[2914]

Ακόμα και ακραιφνείς υποστηρικτές του Μεταξά όπως ο τέως υπουργός Νικόλαος Βελέντζας είχαν συμφωνήσει να κατέλθουν στις εκλογές με τα ψηφοδέλτια των Λαϊκών ουσιαστικά προσχωρώντας σε αυτούς. Στο συνδυασμό των Αθηνών του ΛΚ συμμετείχαν οι Νικολούδης, Μπαμπάκος και Δασκαλάκης εκπροσωπώντας επισήμως τους Ελευθερόφρονες,[2915] και τις σχετικές συνεννοήσεις τις έκανε απευθείας ο Μεταξάς με τον Γ. Μερκούρη.[2916] Ομοίως στον συνδυασμό του ΛΚ στην Άρτα τους Ελευθερόφρονες εκπροσωπούσε ο Πέτρος Γαρουφαλιάς, γενικός γραμματέας του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας.[2917] Από τους λίγους αμιγείς συνδυασμούς των Ελευθεροφρόνων ήταν αυτός της Αρκαδίας υπό τον Τουρκοβασίλη και της Κορίνθου υπό τον Κωνσταντίνο Τσαλδάρη που δεν ικανοποιήθηκε από τις διαπραγματεύσεις του με το ΛΚ και αποφάσισε να κατέβει εναντίον του ίδιου του Π. Τσαλδάρη, παρά τις εκκλήσεις του Μεταξά.[2918] Επίσης ξεχωριστούς συνδυασμούς οι Ελευθερόφρονες είχαν στην Καστοριά, στη Φλώρινα, στην Κοζάνη,[2919] στην Ηλεία και στις Σέρρες κυρίως γιατί εκεί οι εκπρόσωποι των Λαϊκών αρνήθηκαν να τους συμπεριλάβουν στα ψηφοδέλτιά τους.[2920]

Η είσοδος του Βενιζέλου αναζωπύρωσε τις χειρότερες πτυχές του Εθνικού Διχασμού που βρίσκονταν εν υπνώσει κατά την προηγούμενη περίοδο. Όλος ο αντιβενιζελισμός είχε ηλεκτριστεί από την παρουσία του Βενιζέλου και οι ιθύνοντες του ΛΚ έκαναν συνεχώς εκκλήσεις για να παρουσιαστεί μια ενιαία παράταξη χωρίς διασπάσεις ώστε να επιτευχθεί το καλύτερο δυνατό εκλογικό αποτέλεσμα.[2921] Εκτός του αδιάλλακτου αντιβενιζελικού Τύπου,[2922] ο Βλάχος πλέον με καθημερινά του πύρινα άρθρα εξύβριζε τον Βενιζέλο με απίστευτη μανία και εκφράσεις πεζοδρομίου,[2923] αλλά και ο Νικολούδης υποστήριζε ανοιχτά

[2910] *Καθημερινή, 30.7.1928.*
[2911] *Πολιτεία, 17.7.1928.*
[2912] *Πολιτεία, 18.7.1928.*
[2913] *«Με εγκαρτέρησιν βλέπω κρημνιζόμενον το πολιτικόν οικοδόμημά μου»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 13ης Ιουλίου 1928, σ. 581.
[2914] Στο ίδιο.
[2915] *Καθημερινή, 31.7.1928.*
[2916] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Θεολόγου Νικολούδη, φάκ.Β1, επιστολή Μεταξά προς Νικολούδη, 16 Ιουλίου 1928.
[2917] *Πολιτεία,26.7.1928.*
[2918] *Πολιτεία, 20.7.1928.*
[2919] *Πολιτεία, 8.8.1928.*
[2920] *Πολιτεία, 25.7.1928.*
[2921] *Καθημερινή, 16.7.1928,* άρθρο: «προς ομόφρονας»· *Καθημερινή*, *17.7.1928*, όπου συνέντευξη Δεμερτζή με τίτλο: «Πρέπει να φτάσουμε ενωμένοι εις τας εκλογάς».
[2922] *ΣΚΡΙΠ, 28.6.1928*, όπου: *«Κακοποιός», «μανιακός γέρων»* κ.τ.λ.· *ΣΚΡΙΠ*, *9.7.1928*, όπου: *«εκβιαστής», «τυχοδιώκτης», «αρλεκίνος», «ανεμόμυλος»* κ.τ.λ.
[2923] *«Γέρων, αρχομανής, κρονόληρος, προικοθήρας, έχθιστος άνθρωπος, εργάτης απαίσιος όλης αυτής της κακοδαιμονίας του Έθνους, υποβολεύς της τραγικής αποφάσεως του Στρατοδικείου»,* βλ. *Καθημερινή, 12.7.1928*, άρθρο: «Ας Έλθει».

ότι ο Βενιζέλος αδυνατούσε να ηγηθεί της χώρας λόγω προχωρημένης ηλικίας και της συνεπακόλουθης πτώσης των σωματικών και πνευματικών του δυνάμεων.[2924]

Γενικά ο φανατισμός των αντιβενιζελικών εφημερίδων μετά τις αντισυνταγματικές μεθοδεύσεις που είχαν προηγηθεί, είχε αγγίξει τα όρια γραφικότητας, ή μάλλον τα είχε ξεπεράσει κιόλας. Σε μυθοπλαστική ανταπόκριση από την Κόρινθο, ο δημοσιογράφος της *Καθημερινής* υποστήριξε ότι το αμάξι του Βενιζέλου παρέσυρε και σκότωσε ένα παιδί και τραυμάτισε ένα άλλο, ενώ ο Βενιζέλος όταν κατάλαβε το κακό, έδωσε εντολή στον οδηγό να αδιαφορήσει και να προχωρήσει! Επίσης όταν ο Βενιζέλος επισκέφτηκε την Κόρινθο ξαφνικά σηκώθηκε μεγάλος άνεμος ο οποίος κατεδάφισε δύο ετοιμόρροπα από τον σεισμό σπίτια και το γεγονός εκφόβισε τους σεισμοπαθείς κατοίκους! Στη συνέχεια της περιοδείας του επισκέφτηκε μόνο το Περιγιάλι Κορινθίας όπου συναντήθηκε με τη χήρα του Κροκιδά από την οποία ζήτησε έγγραφα του αρχείου του νεκρού που δήθεν τον ενοχοποιούσαν για την εκτέλεση των *Έξι*![2925]Ακόμη και η *Πολιτεία* που ως τότε είχε τηρήσει μια συγκρατημένη στάση έναντι του Βενιζέλου, καθώς η ημερομηνία των εκλογών πλησίαζε, είχε παρεκτραπεί σε ύβρεις,[2926] ενώ ο Ευστρατιάδης του *ΣΚΡΙΠ* καλούσε τους αντιβενιζελικούς σε εξέγερση κατά της *«βενιζελικής μαφίας»*.[2927]

2. Η τραγική προεκλογική περίοδος για τους Ελευθερόφρονες και προσωπικά για τον Μεταξά στην Κεφαλλονιά.

Η εκμηδένιση των Ελευθεροφρόνων σε πανελλαδική κλίμακα και η αναγκαστική προσχώρηση των στελεχών τους στα ψηφοδέλτια του ΛΚ απελευθέρωσε τον Μεταξά από τα προεκλογικά βάρη ενός αρχηγού κόμματος. Αυτό του έδωσε την ευκαιρία να μεριμνήσει για την προσωπική του εκλογή στην Κεφαλλονιά που λόγω συνθηκών είχε καταστεί αβέβαιη. Από την πρώτη μέρα μετάβασής του ο Μεταξάς βρέθηκε αντιμέτωπος με πολύ αρνητικές συνθήκες για την υποψηφιότητά του. Οι εκλογείς του φέρονταν δυσαρεστημένοι επειδή δεν ανταποκρίθηκε στα αιτήματά τους το προηγούμενο διάστημα που ήταν υπουργός και επειδή δεν απαντούσε στις επιστολές τους.[2928] Επίσης ένα άλλο μικρό τμήμα αδιάλλακτων αντιβενιζελικών στην περιφέρειά του, τον εγκαλούσε ακόμη, ετεροχρονισμένα ίσως, γιατί είχε απαρνηθεί την βασιλική ιδεολογία. Έτσι και αλλιώς στις εκλογές του 1928 σε όλη την Ελλάδα υπήρχε μια σαφής στροφή του εκλογικού σώματος προς τον Βενιζέλο που δυσκόλευε σοβαρά την εκλογή οποιουδήποτε αντιβενιζελικού πολιτευτή σε οποιαδήποτε περιφέρεια.

[2924] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α, έγγραφο 7/1, επιστολή Βενιζέλου προς Τσαλδάρη, 31 Ιανουαρίου 1929.

[2925] *Καθημερινή, 16.7.1928.*

[2926] *Πολιτεία*, 25.7.1928, άρθρο: *«…διά να εκδιώξωμεν τον εμπαθή και μωρόν γέροντα και την ύποπτον κλίκα του»· Πολιτεία. 2.8.1928,* άρθρο: «Ο ανόσιος εκμεταλλευτής των προσφύγων»· *Πολιτεία, 15.8.1928,* άρθρο: «αρχηγός των προσφυγοκάπηλων».

[2927] *ΣΚΡΙΠ, 16.7.1928.*

[2928] *«...ότι δεν τους εδεχόμην και δεν φρόντιζα να τους ικανοποιήσω...»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 21ης Ιουλίου 1928, σ. 582.

Ο Μεταξάς αμέσως ξεκίνησε τις περιοδείες από χωριό σε χωριό προσπαθώντας να αναστρέψει το κλίμα εναντίον του, κάτι που, μερικώς τουλάχιστον, πέτυχε.[2929] Σταδιακά η εναντίον του κατάσταση άλλαζε και πολλοί δυσαρεστημένοι προσέρχονταν να τον ακούσουν και να συζητήσουν μαζί του. Σε κάποια χωριά του επεφύλασσαν θερμή υποδοχή σε άλλα έφευγαν μακριά για να μην τον δουν καν, φαινόταν όμως καθώς περνούσαν οι μέρες ότι οι πιθανότητες επιτυχίας αύξαναν συνεχώς. Το γεγονός που τελικά εκμηδένισε τις πιθανότητες επιτυχίας του Μεταξά ήταν η εμφάνιση της υποψηφιότητας του Τιμολέοντα Μομφεράτου που προερχόταν από το ΛΚ, αλλά εμφανίστηκε ως ανεξάρτητος αντιβενιζελικός για λόγους σκοπιμότητας. Υπάρχουν ενδείξεις ότι η υποψηφιότητα του Μομφεράτου είχε υποστηριχθεί μυστικά από τους Μερκούρη και Κρανιωτάκη, ώστε να αποτύχει ο άσπονδος ενδοαντιβενιζελικός τους αντίπαλος.[2930] Σύμφωνα με τον ίδιο τον Μεταξά ο Μομφεράτος διέθετε 200.000 δρχ. τις οποίες χρησιμοποιούσε αφειδώς για τον προεκλογικό του αγώνα και η χρηματοδότηση αυτή προερχόταν από τους εχθρούς του στην Αθήνα.[2931] Ο Τσαλδάρης διαμαρτυρήθηκε για την υποψηφιότητα του Ελευθερόφρονα Κωνσταντίνου Τσαλδάρη στην Κορινθία που στρεφόταν εναντίον του και διασπούσε την αντιβενιζελική ψήφο, αλλά ο Μεταξάς υπογράμμιζε ότι η δική του περιφέρεια ήταν μονοεδρική ενώ στην Κόρινθο εκλέγονταν τρεις υποψήφιοι.[2932]

Η διάσπαση της αντιβενιζελικής ψήφου στην περιφέρειά του, αποτέλεσε την ταφόπλακα στις προσπάθειες του Μεταξά να διασωθεί πολιτικά και να εκλεγεί βουλευτής. Ο Μομφεράτος δεν ήταν τυχαία προσωπικότητα του αντιβενιζελισμού καθώς είχε διατελέσει επικεφαλής του Στρατιωτικού Οίκου του Βασιλιά Κωνσταντίνου,[2933] ενώ φαίνεται ότι είχε προσωπικούς λόγους δυσαρέσκειας κατά του Μεταξά γιατί ως υπουργός Συγκοινωνιών δεν είχε μισθώσει ένα δικό του οίκημα για ταχυδρομικό παράρτημα στην περιοχή.[2934] Πάντως είναι γεγονός ότι η ζημιά που προκαλούσε ο Μομφεράτος ήταν περισσότερο σε επίπεδο εντυπώσεων παρά σε πολιτικό επίπεδο διάσπασης των αντιβενιζελικών. Ο Μομφεράτος γνώριζε ότι ήταν περίπου αδύνατο να εκλεγεί, αλλά έκανε ό,τι μπορούσε για να βλάψει την υποψηφιότητα Μεταξά. Έτσι του απέστελλε ανοιχτή επιστολή ρωτώντας αν ήταν βασιλόφρων ή όχι, στην οποία ο Κεφαλλονίτης μάλλον προβλέψιμα, απαξίωσε να απαντήσει.[2935] Ο Τσαλδάρης αποδοκίμασε χλιαρά την υποψηφιότητα Μομφεράτου δηλώνοντας ότι αυτή έπρεπε να αποσυρθεί για να μη θιχτεί ο Μεταξάς που ήταν εκλογικός σύμμαχος του ΛΚ, φαίνεται όμως ότι δεν κατέβαλλε σοβαρή προσπάθεια ώστε να συμβεί αυτό. Αναμφίβολα η μη επανεκλογή Μεταξά εξυπηρετούσε μακροπρόθεσμα τον Κορίνθιο πολιτικό καθώς θα διέλυε τους Ελευθερόφρονες και θα άφηνε το ΛΚ ως μοναδικό εκπρόσωπο του αντιβενιζελισμού.

Το καταθλιπτικό σκηνικό για τον Μεταξά συμπλήρωνε η έλλειψη χρημάτων για τη χρηματοδότηση του προεκλογικού του αγώνα και η συνεπακόλουθη δημιουργία μεγάλων

[2929] «*Παντού κατάστασις πολύ καλή. Ακόμη και Μακράδες αρχίζουν συνερχόμενοι. Διακρίνω όμως κάποιαν έλλειψιν ενθουσιασμού. Αισθάνομαι ότι σαν να επανέρχονται εν γένει από καταφοράν και σαν κάπως ντροπιασμένοι…*», στο ίδιο, εγγραφή 29ης Ιουλίου 1928, σ. 583.

[2930] *Πολιτεία, 26.8.1928.*

[2931] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Θεολόγου Νικολούδη, φάκ.Β1, επιστολή Μεταξά προς Νικολούδη, 3 Αυγούστου 1928.

[2932] Στο ίδιο.

[2933] *Καθημερινή, 23.7.1928.*

[2934] *Πολιτεία, 26.8.1928.,*

[2935] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 7ης Αυγούστου 1928, σ. 584.

χρεών που θα τον κυνηγούσαν στα μετέπειτα χρόνια υπονομεύοντας τα οικονομικά του σε προσωπικό επίπεδο. Καθημερινά λάμβανε μηνύματα από όλη την Ελλάδα όπου του αναγγέλλονταν προσχωρήσεις στελεχών του κόμματός του στους Λαϊκούς,[2936] ή του ζητούσαν ταπεινωτικές υποχωρήσεις σε ζητήματα συνδυασμών. Ο Μεταξάς βρισκόταν σε απόλυτη αδυναμία όχι μόνο να συντρέξει τα εναπομείναντα στελέχη του κόμματός του, αλλά και να εξασφαλίσει την δική του εκλογή. Μέσα σε αυτό το θλιβερό για τον ίδιο σκηνικό, καταγράφει πλέον στο *Ημερολόγιό* του και αντιδημοκρατικές τάσεις.[2937] Σε μια επιστολή του στον Νικολούδη με περιεχόμενο που προοριζόταν για τον Στρέιτ, ο Μεταξάς χαρακτήριζε την αντιβενιζελική ενότητα καθαρή κωμωδία και προειδοποιούσε ότι θα διαφώτιζε σχετικά τους υποστηρικτές των Ελευθεροφρόνων ώστε να μην έχουν αυταπάτες.[2938] Την επομένη ο Μεταξάς ανασκεύασε με δεύτερη επιστολή του στον Νικολούδη, δείγμα του εκνευρισμού του και της κυμαινόμενης ψυχολογικής του κατάστασης.[2939] Τελικώς το Αργοστόλι μετά από κόπους και προσπάθειες στήριξε τον Μεταξά, αλλά όχι και η ύπαιθρος του νησιού.[2940] Έτσι η μεταστροφή του ρεύματος υπέρ του Μεταξά είχε γίνει εν μέρει, αλλά αυτό δεν ήταν αρκετό για να εξασφαλίσει την εκλογή του. Καθώς η ημέρα των εκλογών πλησίαζε και το τελικό αποτέλεσμα έδειχνε αβέβαιο, ανέβαινε η ένταση μεταξύ των υποψηφίων. Αν και απαγορευόταν, τόσο οι υποστηρικτές του Μεταξά όσο και του Λιβανθινόπουλου έκαναν διαδηλώσεις, ενώ στις παραμονές των εκλογών σημειώθηκαν και επεισόδια μεταξύ τους.[2941]

Η ενωτική και συμβιβαστική ρητορική των Ελευθεροφρόνων που υιοθετήθηκε μετά το δημοψήφισμα του 1924 είχε συνθλιβεί στις συμπληγάδες πέτρες του αναβιώσαντος Εθνικού Διχασμού λόγω της ολικής επαναφοράς του Βενιζέλου στο προσκήνιο και το κόμμα είχε απωλέσει εντελώς την επιρροή του στον αντιβενιζελισμό και στις εξελίξεις. Οι λίγοι πολιτευτές που του είχαν απομείνει και είχαν στελεχώσει στην πλειοψηφία τους τα ψηφοδέλτια του ΛΚ, στους λόγους τους δεν έκαναν καν μνεία στο κόμμα τους και στις αρχές του καθώς αυτό σε ένα τόσο πολωμένο πολιτικό σκηνικό μάλλον θα αποτελούσε εμπόδιο στην εκλογή τους. Ο Νικολούδης που ήταν από τους λίγους που παρέμεναν στον πυρήνα των Ελευθεροφρόνων ήταν αναγκασμένος να καταφεύγει σε λεκτικές ακροβασίες για να στηρίξει δημοσίως το κόμμα του.[2942] Όπως είχε διαμορφωθεί η κατάσταση, το καλύτερο σενάριο για τους Ελευθερόφρονες θα ήταν να διασωθεί ο αρχηγός τους με μια μικρή ομάδα βουλευτών, η οποία σταδιακά θα συγχωνευόταν με το ΛΚ. Για τον λόγο αυτό, και καθώς η κατάσταση δεν βελτιωνόταν για τους υποψηφίους τους και ενώ πλησίαζε η ημέρα των εκλογών, οι Ελευθερόφρονες γίνονταν πιο επικριτικοί έναντι του ΛΚ.

[2936] «*Γράμμα μελαγχολικόν του Τουρκοβασίλη όστις παραμένει πιστός. Γράφει ότι και ο Ζέρβας μας εγκαταλείπει. Ζητεί το χρίσμα του Τσαλδάρη. Και αυτός! Και όλοι!*», στο ίδιο, εγγραφή 29ης Ιουλίου 1928, σ. 583.

[2937] «*Έχω απελπισθεί με τον λαόν. Δεν είναι να περιμένει κανείς τίποτε από αυτόν. Έρμαιον των τυχοδιωκτών και των δημοκόπων*», στο ίδιο, εγγραφή 21ης Ιουλίου 1928, σ. 582.

[2938] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Θεολόγου Νικολούδη, φάκ.Β1, επιστολή Μεταξά προς Νικολούδη, 26 Ιουλίου 1928.

[2939] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Θεολόγου Νικολούδη, φάκ.Β1, επιστολή Μεταξά προς Νικολούδη, 27 Ιουλίου 1928.

[2940] *«Εις όλα τα χωριά ζητούν να πωληθούν. Ηρνήθην να δώσω….»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 17ης Αυγούστου 1928, σ. 586.

[2941] Λεπτομερές χρονικό της προεκλογικής περιόδου στην Κεφαλληνία από τον Στέφανο Σαράφη που είχε οριστεί επόπτης του Νομού στις εκλογές, αν και είναι φανερή η απέχθειά του προς τον Μεταξά, βλ. Σαράφης, ό.π., σ. 286-290.

[2942] *Πολιτεία, 17.8.1928* όπου: *«Είμεθα αποφασισμένοι αδιαλλάκτως ν΄αμυνθώμεν της διαλλακτικής ημών πολιτικής»,* δήλωση Νικολούδη σε προεκλογική συγκέντρωση στην Αθήνα.

Ο ίδιος ο Μεταξάς, αν και διαφαίνεται στις επιστολές του η βαθιά του εκτίμηση προς τον Στρέιτ, όσο πλησίαζε το άνοιγμα της κάλπης τόσο απογοητευόταν από την σύμπραξη με τους Λαϊκούς. Ο λόγος για αυτό ήταν ότι αντιλαμβανόταν πως το ΛΚ ταυτόχρονα με την συμμαχία διεξήγαγε έναν υπόγειο αγώνα για την οριστική διάλυση των Ελευθεροφρόνων και ο Μεταξάς είχε την καταγεγραμμένη πρόθεση να το καταγγείλει αυτό δημοσίως, αλλά από την άλλη δεν έβλεπε σε τι θα τον εξυπηρετούσε αυτό την δεδομένη στιγμή.[2943] Την ίδια περίοδο κατήγγειλε στον Στρέιτ ότι τα λιβελλογραφήματα των αδιαλλάκτων εναντίον του προέρχονταν από τους Κρανιωτάκη και Μερκούρη και δήλωνε την εξέγερση των φίλων του ενώπιον του εμπαιγμού της ενότητας του αντιβενιζελισμού.[2944] Στις 15 Αυγούστου ο Μεταξάς κατήγγειλε ότι η διάσπαση των αντιβενιζελικών στη Θεσσαλονίκη οφείλεται στη στάση του Π. Τσαλδάρη που δεν τήρησε όσα είχαν συμφωνηθεί.[2945] Πιο συγκεκριμένα, την διάσπαση του αντιβενιζελικού ψηφοδελτίου στη Θεσσαλονίκη προκάλεσε ο παλαιός πολιτευτής των Ελευθεροφρόνων Νικόλαος Δαρβέρης που απαίτησε και πέτυχε να μην συμπεριληφθεί στο ψηφοδέλτιο του ΛΚ κανείς υποψήφιος από το πρώην κόμμα του. Έτσι αποκλείστηκαν από το ψηφοδέλτιο οι βουλευτές των Ελευθεροφρόνων Κάκαβος και Χατζηγεωργίου, κάτι που προκάλεσε τις διαμαρτυρίες του Μίκη Μελά και Μάρκου Θεοδωρίδη, αλλά και την τηλεγραφική αποδοκιμασία του Τσαλδάρη.[2946] Λίγο πριν ανοίξουν οι κάλπες, οι Ελευθερόφρονες προειδοποιούσαν ότι η ηγεσία του αγώνα δεν ήταν υπό τον έλεγχό τους, άρα δεν φέρουν ευθύνες για πιθανά λάθη που έγιναν, καθώς και για τις επιπτώσεις αυτών.[2947] Επίσης το κόμμα κατήγγειλε την πρόθεση των βενιζελικών να χρησιμοποιήσουν νοθεία στις εκλογές για να επικρατήσουν μέσω των διπλοψηφιών των προσφύγων.[2948]

3. Η προεκλογική περίοδος για το ΛΚ.

Το ΛΚ προσήλθε στην προεκλογική περίοδο ενισχυμένο από το σύνολο του αντιβενιζελισμού με κεντρικό σύνθημα *«Ευνομία, τάξις, δικαιοσύνη, οκονομίαι αυστηραί».*[2949] Η ρητορική του Εθνικού Διχασμού[2950] και των προσωπικών επιθέσεων κατά του Βενιζέλου,[2951] χαρακτήρισε όλες τις ομιλίες των στελεχών του στην επαρχία και στα αστικά κέντρα και κατάφερε εύκολα να συσπειρώσει το εκλογικό ακροατήριο του κόμματος στα προπύργια των Λαϊκών,[2952] αποκλείοντας όμως όλους τους υπόλοιπους πολίτες και καταδικάζοντας την προεκλογική εκστρατεία να έχει μειοψηφική απήχηση. Οι δημόσιες ύβρεις του Βλάχου προς τον Βενιζέλο είχαν ανέβει σε ένα εντελώς νέο επίπεδο, καθώς τον

[2943] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Θεολόγου Νικολούδη, φάκ.Β1, επιστολή Μεταξά προς Νικολούδη, 11 Αυγούστου 1928.

[2944] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Θεολόγου Νικολούδη, φάκ.Β1, *Σημείωμα Μεταξά προς Νικολούδη για επίδοση στον Στρέιτ 11ης Αυγούστου 1928*.

[2945] *Πολιτεία, 15.8.1928.*

[2946] *Μακεδονία, 2.8.1928.*

[2947] *Πολιτεία, 15.8.1928.*

[2948] *Πολιτεία, 18.8.1928.*

[2949] *Καθημερινή, 13.8.1928.*

[2950] Η *Καθημερινή* με πρωτοσέλιδό της απεύθυνε 10 ερωτήματα προς τους βενιζελικούς για τον Εθνικό Διχασμό του παρελθόντος με το ερώτημα: «*είμεθα ένοχοι και προδόται εμείς η εκείνοι;»*, βλ. *Καθημερινή, 13.8.1928.*

[2951] *Καθημερινή*, *12.8.1928*, ομιλία Κρανιωτάκη στο θέατρο Ολύμπια στην Αθήνα. Όλη η ομιλία είναι σε δεύτερο πρόσωπο προσωπική επίθεση στον Ελευθέριο Βενιζέλο.

[2952] *Καθημερινή*, 23.7.1928, άρθρο: «Τα χωριά, αι ακροπόλεις του αντιβενιζελισμού».

ειρωνευόταν δημοσίως ότι είχε ακολουθήσει, την περίφημη τότε, μέθοδο Βορονώφ[2953] για να ξανανιώσει διανοητικά και σεξουαλικά.[2954] Ο Ευστρατιάδης του *ΣΚΡΙΠ* χαρακτήρισε ως *«σωματέμπορο»* τον Ελευθέριο Βενιζέλο επειδή εμπνεύστηκε και έφερε εις πέρας την ανταλλαγή των πληθυσμών,[2955] ενώ ο Χρηστοβασίλης τον χαρακτήρισε με πρωτοσέλιδο τίτλο άρθρου του *«Αντίχριστο της ελληνικής φυλής»*.[2956]

Στη Θεσσαλονίκη εκδόθηκε στις 29 Ιουλίου 1928 από τον φανατικό βασιλόφρονα Ιωάννη Πολυμενάκο μια φυλλάδα υπό τον εύγλωττο τίτλο «Στέμμα» που εκτός από τις κλασσικές ύβρεις κατά του Βενιζέλου έγραψε την παραμονή των εκλογών ότι όταν ο Βασιλιάς Γεώργιος Β΄ βρισκόταν στην Τευτελή, είχε απευθύνει διάγγελμα με το οποίο *«καλούσε τον πιστόν λαόν του να διώξει τους άτιμους δημοκρατικούς»*.[2957] Στις προεκλογικές συγκεντρώσεις του ΛΚ ακούγονταν ιαχές υπέρ του Θρόνου,[2958] ύβρεις κατά του Βενιζέλου[2959] καθώς και φωνές από το πλήθος που ζητούσαν ακόμη και εκδίκηση για τη δολοφονία των *Έξι*.[2960] Η δικαίωση της μνήμης των *Έξι* αποτέλεσε εκ νέου κεντρικό πολιτικό διακύβευμα για το ΛΚ, με τον Βλάχο να υποστηρίζει ότι κάθε ψήφος στον Βενιζέλο αποτελούσε ένα νέο βόλι κατά της μνήμης των *Μεγάλων Νεκρών*.[2961]

Ο Τσαλδάρης ομοίως επιτέθηκε, προσωπικά αλλά και όπως πάντα κόσμια, στον Βενιζέλο για τις τρεις, κατά τον ίδιο, παραβιάσεις του Συντάγματος που έγιναν λίγες εβδομάδες πριν,[2962] ενώ στην ομιλία του στην Πάτρα θεώρησε ότι η χώρα είχε βγει από την νόμιμη οδό και βρισκόταν σε καθεστώς επανάστασης. Πάντως ήταν από τους λίγους που έθιξε πτυχές του προγράμματος του κόμματός του, το οποίο περιλάμβανε τα πάγια αιτήματά του κόμματος για μείωση της φορολογίας, ελαφρύνσεις για τους αγροτικούς πληθυσμούς και διενέργεια εκτεταμένων δημόσιων έργων που θα αύξαναν την παραγωγικότητα της χώρας.[2963] Υποστήριξε τον ισοσκελισμό του προϋπολογισμού με την περικοπή δαπανών, που είχε καταστεί πλέον απαραίτητος μετά την εσπευσμένη και πρόωρη σταθεροποίηση της δραχμής. Επίσης προσπάθησε να υποβαθμίσει την καθεστωτική χροιά των εκλογών, ενώ ζήτησε την αποκατάσταση των προσφύγων και την αποκατάσταση των σχέσεών τους με τους γηγενείς, σε μια δειλή προσπάθεια να τους προσεταιριστεί πολιτικά.[2964]

[2953] Η αμφιλεγόμενη μέθοδος Βορονώφ, που εκείνη την εποχή είχε καταστεί διάσημη ως πιθανό ελιξίριο νεότητας, προέβλεπε την μεταμόσχευση των γεννητικών αδένων από πιθήκους σε άνδρες, διαδικασία που υποτίθεται ότι επέφερε διανοητική και σωματική ανανέωση. Λίγα χρόνια μετά ο Βορονώφ κατηγορήθηκε ως απατεώνας από την επιστημονική κοινότητα, βλ. Peter Levis, *Αντιβορονώφ*, μετάφραση Γιάννης Πινδέας, Αθήνα 1935.

[2954] *Καθημερινή, 19.8.1928*, άρθρο: «Ίδωμεν».

[2955] *ΣΚΡΙΠ, 29.7.1928*, άρθρο: «Ο σωματέμπορος».

[2956] *Ελευθερία (Ηπείρου), 30.7.1928,* άρθρο: «Κάτω ο Αντίχριστος της ελληνικής φυλής!».

[2957] Κανδυλάκης, ό.π., σ. 292.

[2958] Σε ομιλία του στον Πύργο, όταν το πλήθος ζήτησε την επιστροφή του Γεώργιου στον Θρόνο, ο Στρέιτ απάντησε καταφατικά *«διότι είναι υιός του Κωνσταντίνου, ο οποίος υπήρξε μέγας Βασιλεύς και Μεγαλύτερος Άνθρωπος. Αλλά προηγουμένως πρέπει να αναστειλώσωμεν τα ερείπια»*, βλ. *Καθημερινή, 17.8.1928.*

[2959] Τα συνθήματα του αντιβενιζελικού πλήθους ήταν: «*Κάτω ο μπόγιας», «Κρεμάλα στον δολοφόνο», «Κάτω ο προικοθήρας»*. Ομιλία Τσαλδάρη στον Πειραιά σε: *Καθημερινή, 18.8.1928*.

[2960] *Καθημερινή, 6.8.1928.*

[2961] Ελευθερίου, ό.π., σ. 50.

[2962] *Καθημερινή, 13.8.1928.*

[2963] Ι.Κ.Κ., Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φάκ. 1.3, *προεκλογικός λόγος Π. Τσαλδάρη στη Θεσσαλονίκη*.

[2964] *Καθημερινή, 12.8.1928*, όπου ομιλία Τσαλδάρη στη Θεσσαλονίκη.

Στις ομιλίες τους όλοι οι εκπρόσωποι του ΛΚ δεν είχαν την παραμικρή αναφορά ή αιχμή για τους Ελευθερόφρονες, αντιθέτως κάποιοι εξ αυτών υπερασπίστηκαν ακόμη και τα νομοσχέδια οδοποιίας.[2965] Ακόμη εντυπωσιακότερο ήταν το γεγονός ότι το ΛΚ υπερασπίστηκε το έργο τόσο της Οικουμενικής Κυβέρνησης που συμμετείχε, όσο και των διαδόχων της, που είχε καταπολεμήσει λυσσαλέα. Ο ίδιος ο Βλάχος παραδέχθηκε με πρωτοσέλιδο άρθρο του ότι η Ελλάδα με τις κυβερνήσεις συνεργασίας, έστω με καθυστερήσεις και υπερβολική φορολογία, βάδιζε σε ένα καλύτερο μέλλον.[2966]

- ***Η εμφάνιση Στρέιτ στο προεκλογικό προσκήνιο.***

Αλλά το μεγάλο όνομα στο οποίο το ΛΚ και ο αντιβενιζελισμός γενικότερα στήριζε πολλά για τον προεκλογικό αγώνα, ήταν ο Γεώργιος Στρέιτ. Ο Στρέιτ είχε ήδη συμμετάσχει στις πολιτικές ζυμώσεις της προηγούμενης τετραετίας εντός των αντιβενιζελικών, έχοντας έναν μάλλον μετριοπαθή ρόλο[2967] παρά τα όσα αντίθετα φημολογούνταν. Ήδη ο Στρέιτ σχεδίαζε την επιστροφή του στην Ελλάδα από τις αρχές του 1927 και τον Μάρτιο του ίδιου έτους, ένας υποστηρικτής του τον ενημέρωνε ότι είχε την ευμένεια πολλών αντιβενιζελικών και ότι τουλάχιστον μια πρωινή εφημερίδα μεγάλης κυκλοφορίας θα στήριζε ενεργά την υποψηφιότητά του.[2968] Επίσης ο Στρέιτ βρισκόταν σε συχνή επικοινωνία διά αλληλογραφίας εκτός από τον επιστήθιο φίλο του Δημήτριο Μάξιμο και με τον ίδιο τον Παναγή Τσαλδάρη που τον ενημέρωνε ανελλιπώς για τις πολιτικές εξελίξεις.[2969] Τον Ιανουάριο του 1928 το *Φως* προανήγγειλε την κάθοδο του Στρέιτ στην πολιτική ως ηγετική ενωτική προσωπικότητα των βασιλοφρόνων.[2970] Η εμφάνιση του Βενιζέλου στο πολιτικό προσκήνιο αποτέλεσε την βασική αφορμή της πολιτικής καθόδου του Στρέιτ στην Ελλάδα, παρά το γεγονός ότι μάλλον ο ίδιος το απευχόταν.[2971]

Ήταν ευρύτερα γνωστό ότι ο Στρέιτ είχε στενή σχέση με τον έκπτωτο Γεώργιο στην Αγγλία, είχε διατελέσει βασικός πρωταγωνιστής κατά τον Εθνικό Διχασμό, ήταν εξαίρετος επιστήμονας, ενώ αναμφίβολα διέθετε ένα αυξημένο πολιτικό κύρος σε διεθνές επίπεδο. Ήδη ο Έλληνας πρόξενος στην Βέρνη Βασίλειος Δενδραμής ενημέρωνε τον Βενιζέλο ότι ο Στρέιτ είχε ζητήσει να θεωρήσει το διαβατήριό του με πρόθεση να κατέβει στην Ελλάδα και να αναμειχθεί στις εκλογές ως συνδετικός κρίκος μεταξύ των αντιβενιζελικών κομμάτων και κυρίως των Τσαλδάρη και Μεταξά.[2972] Η κάθοδός του στην Ελλάδα και η πρόθεσή του να συνταχθεί στο αντιβενιζελικό ψηφοδέλτιο της Πάτρας, χαιρετίστηκε από όλο τον αντιβενιζελικό Τύπο με ενθουσιασμό, ενώ οι αντιβενιζελικές εφημερίδες του έστελναν ενθουσιώδη τηλεγραφήματα ενόψει της καθόδου του στην Ελλάδα.[2973] Οι αδιάλλακτοι βρήκαν ευκαιρία να ζητήσουν ο αντιβενιζελικός αγώνας να οδηγηθεί από επιτροπή κοινής

[2965] *Καθημερινή, 13.8.1928*, όπου ομιλία Θεοτόκη στην Κέρκυρα.

[2966] *Καθημερινή, 19.8.1928*, άρθρο: «Ἰδωμεν».

[2967] *« Πρωί σπίτι Πατήσια. Έπειτα Στρέιτ. Επηρέασεν Τσαλδάρην προς διατήρησιν της Οικουμενικής»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 10ης Απριλίου 1928, σ. 518.

[2968] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 39, επιστολή Ν. Οικονομόπουλου προς Στρέιτ, 4 Μαρτίου 1927.
Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Τσαλδάρη προς Στρέιτ, 29ης Δεκεμβρίου 1927.

[2970] *Φως, 4.1.1928.*

[2971] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Δ. Μάξιμου προς Στρέιτ, 24 Μαΐου 1928.

[2972] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 331/17, *επιστολή Β. Δενδραμή προς Βενιζέλο 9ης Ιουλίου 1928 σχετικά με τη συμμετοχή του Γ.Στρέιτ στις επικείμενες εκλογές*.

[2973] *Ελληνική, 13.7.1928.*

αποδοχής με βασικό μέλος τον Στρέιτ.[2974] Όταν ήρθε από το Παρίσι διοργανώθηκε ενθουσιώδης υποδοχή στον Πειραιά, ενώ ο ίδιος με μακροσκελείς δηλώσεις στήριξε τον αντιβενιζελικό αγώνα *σαλπίζοντας* ένα πολεμικό προσκλητήριο για την ένωση όλων των αντιβενιζελικών και βασιλοφρόνων.[2975]

Τις επόμενες μέρες συναντήθηκε με όλες τις ηγετικές μορφές του αντιβενιζελισμού στην Αθήνα, προσπαθώντας να τονίσει τη σημασία της ενότητας ενώπιον του μεγάλου αγώνα. Συμμετείχε ενεργά στον καταρτισμό των συνδυασμών των Λαϊκών σε όλη την Ελλάδα, προσπαθώντας να πείσει όλα τα αντιβενιζελικά κόμματα και τους πολιτευτές τους για την ανάγκη ενός ενιαίου ψηφοδελτίου ανά περιφέρεια. Ο Μεταξάς μέσω του Νικολούδη, έστειλε μήνυμα στον Στρέιτ ότι στηρίζει τον κοινό αντιβενιζελικό αγώνα διαμαρτυρήθηκε όμως για τις ραδιουργίες εναντίον του από το ΛΚ στην Κεφαλλονιά, ενώ διατύπωσε εύλογα την παρατήρηση ότι το ΛΚ όφειλε να αποδεχθεί τις υποψηφιότητες των Ελευθεροφρόνων και να τις εντάξει στα κοινά ψηφοδέλτια όλων των περιφερειών.[2976] Κάποιες προσπάθειές του Στρέιτ στέφθηκαν με επιτυχία αφού δημιουργήθηκαν κοινοί συνδυασμοί Λαϊκών – Ελευθεροφρόνων στα Τρίκαλα στην Καρδίτσα,[2977] στον Τύρναβο και στη Μεσσηνία.[2978] Η παρουσία του Στρέιτ ανησύχησε του βενιζελικούς, καθώς παρουσιάστηκε ως αστάθμητος παράγοντας που δεν είχε ληφθεί υπόψιν στους προεκλογικούς τους υπολογισμούς. Έτσι η *Πατρις* επιτέθηκε στον Στρέιτ υπενθυμίζοντας την πολιτική του κατά τον Εθνικό Διχασμό αλλά και την επιλήψιμη συνεργασία του με τον περίφημο Βαρόνο Schenk για την εδραίωση της γερμανικής προπαγάνδας στην Ελλάδα εκείνη την περίοδο.[2979]

Ο Στρέιτ δεν παρέλειψε να απαντήσει και στον Ελευθέριο Βενιζέλο για τον Διχασμό του 1915-1918 τονίζοντας ότι η βασιλική ουδετερόφιλη πολιτική κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο δικαιώθηκε από τα γεγονότα, αλλά και από τα απομνημονεύματα των Churchill και Gray που εν τω μεταξύ είχαν εκδοθεί.[2980] Επίσης συναντήθηκε με τον Μεταξά στην Πάτρα στις 8 Αυγούστου και σε κοινό τους ανακοινωθέν, έμειναν σύμφωνοι για την ανάγκη κοινών αντιβενιζελικών ψηφοδελτίων σε όλη την Ελλάδα. Ο Μεταξάς στη συνάντηση δεν έκανε την παραμικρή νύξη για την υποψηφιότητα του Μομφεράτου στην περιφέρειά του για λόγους μάλλον προσωπικής υπερηφάνειας, δήλωσε ότι έκανε κάθε δυνατή υποχώρηση έστω επί ζημία των Ελευθεροφρόνων, ενώ συμφώνησε με την τακτική να μη δοθεί πολιτειακή χροιά στον προεκλογικό αγώνα.[2981] Η συνάντηση Στρέιτ – Μεταξά επέφερε και την οριστική απόσυρση κάποιων των συνδυασμών των Ελευθεροφρόνων που είχαν δημιουργηθεί όπως στον Πύργο και στη Φλώρινα ώστε να μην διασπαστεί ο αντιβενιζελικός αγώνας.[2982] Ο Στρέιτ εξήρε τη στάση του Μεταξά και δήλωσε την συμφωνία τους σε όλα τα σημεία για την διεύθυνση του προεκλογικού αγώνα.[2983] Ο δημόσιος έπαινος του Στρέιτ έφερε αντιδράσεις στον χώρο των αδιαλλάκτων που ως τότε είχαν τηρήσει σιγή ιχθύος για τους

[2974] *ΣΚΡΙΠ, 21.7.1928*. Η πρόταση υπέκρυπτε την παλαιά φιλοδοξία των αδιαλλάκτων να συμμετέχουν στην ηγεσία του αντιβενιζελισμού.
[2975] *Καθημερινή, 22.7.1928.*
[2976] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Θεολόγου Νικολούδη, φάκ. Β1, επιστολή Μεταξά προς Νικολούδη, 27 Ιουλίου 1928.
[2977] *Πολιτεία, 23.7.1928.*
[2978] *Πολιτεία, 26.7.1928.*
[2979] Δορδανάς, ό.π., σ. 306-307.
[2980] *Καθημερινή, 13.8.1928.*
[2981] *Καθημερινή, 9.8.1928.*
[2982] *Καθημερινή, 12.8.1928.*
[2983] *Πολιτεία, 10.8.1928.*

Ελευθερόφρονες και τον Μεταξά. Ο Ευστρατιάδης παρατήρησε ότι δεν είναι δυνατόν αυτοί που αγωνίστηκαν υπέρ της Αβασίλευτης να εξοβελίζουν από τα αντιβενιζελικά ψηφοδέλτια πολιτευτές που είχαν στηρίξει την παλινόρθωση σε δυσκολότερες εποχές.[2984] Και ο Δεμερτζής δυσαρεστήθηκε ζητώντας με επιστολή του στον Τσαλδάρη να αποκλειστούν όλοι οι υποψήφιοι των Ελευθεροφρόνων αν το κόμμα τους δεν αναγνώριζε ότι υφίσταται πολιτειακή εκκρεμότητα,[2985] αλλά ο Τσαλδάρης αρνήθηκε.[2986]

Οι αντιβενιζελικοί στήριζαν τις ελπίδες τους στην συσπείρωση των εκλογικών τους δυνάμεων που θύμιζε την πανστρατιά της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης το 1920, στους συνδυασμούς Καφαντάρη[2987] που ειδικά στην Αθήνα κατέγραφαν μια δυναμική.[2988] Το ΛΚ στράφηκε προς τους πρόσφυγες και τους βενιζελικούς υποδεικνύοντας τον Καφαντάρη ως εναλλακτική στον Βενιζέλο.[2989] Επίσης το ΛΚ στηρίχθηκε και στην δυναμική επανεμφάνιση του Πάγκαλου που εν τω μεταξύ είχε απελευθερωθεί από τον Βενιζέλο[2990] με πρακτικό του Υπουργικού Συμβουλίου[2991] και είχε αυτοπροβληθεί ως αρχηγός κόμματος του Δημοκρατικού χώρου και νόμιμος πρόεδρος της Δημοκρατίας. Σε ομιλία του στη Λέσχη των Φιλελευθέρων, ο Βενιζέλος υποστήριξε ότι η παράταση της προφυλάκισης του Πάγκαλου χωρίς να γίνεται η δίκη του και χωρίς απαγγελία κατηγοριών, προκαλούσε *αδημονία σε κάθε Δημοκρατική Ψυχή*. Λίγο μετά ο Βενιζέλος απελευθέρωσε τον Πάγκαλο με προσωπική του πρωτοβουλία και πρότεινε σε αυτόν και σε κάποιους υποστηρικτές του θέσεις στα ψηφοδέλτια των Φιλελευθέρων.[2992]

Ο Πάγκαλος όμως αρνήθηκε και κατέβηκε με δικό του ψηφοδέλτιο, καθώς σε όλο το προηγούμενο διάστημα βρισκόταν σε συνεννοήσεις με τους αδιαλλάκτους αντιβενιζελικούς, κάνοντας δηλώσεις υπέρ της Βασιλείας και ζητώντας δημοσίως άφεση αμαρτιών για την εκτέλεση των *Έξι*.[2993] Ο παγκαλικός Αλέξανδρος Χατζηκυριάκος με πρωτοσέλιδο άρθρο του στο αντιβενιζελικό *Φως* κατηγορούσε τον Βενιζέλο για αρχομανία και πρόθεση να βυθίσει την χώρα στο χάος λόγω του Διχασμού που επέβαλλε η επανεμφάνισή του.[2994] Οι προθέσεις του Παγκάλου ήταν λοιπόν σαφώς αντιβενιζελικές, χαρακτήριζε στις ομιλίες του τον Βενιζέλο ως *«οψίγαμον γέροντα»,*[2995] ενώ και κατά την προεκλογική περίοδο δόθηκε στη δημοσιότητα πρωτόκολλο υπογεγραμμένο από 30 ανώτατους παγκαλικούς αξιωματικούς εν αποστρατεία που δήλωναν ότι θα αποδέχονταν το αποτέλεσμα ενός νέου πολιτειακού δημοψηφίσματος οποιοδήποτε και αν ήταν αυτό.[2996] Προφανώς το πρωτόκολλο είχε φιλοβασιλική χροιά παρά τη δημοκρατική του φραστική επένδυση, αφού εμφανίζονταν παλιοί δημοκρατικοί αξιωματικοί που είχαν πρωτοστατήσει στην έκπτωση της Βασιλείας,

---

[2984] *ΣΚΡΙΠ, 9.8.1928*.
[2985] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α, έγγραφο 6/3, επιστολή Δεμερτζή προς Τσαλδάρη, 26 Ιουλίου 1928.
[2986] *ΣΚΡΙΠ, 27.7.1928· Πολιτεία, 28.7.1928.*
[2987] *Πολιτεία, 14.8.1928.* Η εφημερίδα κάλυπτε αναλυτικά τον προεκλογικό αγώνα του Καφαντάρη, ενώ παρακινούσε τους βενιζελικούς ψηφοφόρους να τον στηρίξουν.
[2988] *Καθημερινή, 18.8.1928,* άρθρο: «Προσχωρήσεις προσφύγων εις τον προοδευτικόν συνδιασμόν».
[2989] *Φως*, *15.7.1928*, όπου δηλώσεις του Αθανάσιου Αργυρού υπέρ του Καφαντάρη και της στάσης που τήρησε.
[2990] *Αρχείο Θεόδωρου Πάγκαλου*, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 330-347.
[2991] Στο ίδιο, σ. 274· *Πολιτεία, 11.7.1928.*
[2992] Γεώργιος Χριστόπουλος, *Κάποιες άλλες εποχές (αναμνήσεις από τον Στρατό)*, Αθήνα 1984, σ. 192-193.
[2993] *Ελληνική, 24.12.1926.*
[2994] Αλέξανδρος Χατζηκυριάκος, «Θυσιάζει τα πάντα εις την αρχομανία του», *Φως, 6.7.1928*.
[2995] Χριστόπουλος, ό.π., σ.193.
[2996] *Πολιτεία, 30.7.1928.*

έτοιμοι να δεχθούν και την παλινόρθωση αν αυτή αποφασιζόταν από τον λαό. Επίσης ο Χαράλαμπος Λούφας, ήρωας του μικρασιατικού μετώπου και στενός συνεργάτης του Πάγκαλου κατά την περίοδο της δικτατορίας, εξέδωσε βιβλίο εκείνη την περίοδο με το οποίο κατηγορούσε τον Πλαστήρα ως φυγά του μικρασιατικού μετώπου, του οποίου το περιεχόμενο αναπαρήγαγε εκτενώς ο αντιβενιζελικός Τύπος.[2997] Τα αντιβενιζελικά έντυπα έδωσαν χώρο στις αντιβενιζελικές διακηρύξεις του Πάγκαλου[2998] ελπίζοντας ότι θα επέφερε εκλογική ζημιά στον Βενιζέλο και θα διασπούσε την βενιζελική ψήφο.

Οι αδιάλλακτοι έβλεπαν θετικά την ενδυνάμωση του Παγκάλου και σχεδίαζαν για την επόμενη Βουλή μια ετερόκλητη αντιβενιζελική συμμαχία Τσαλδάρη – Καφαντάρη – Πάγκαλου ώστε να μπει φραγμός στον Βενιζέλο.[2999] Σε προεκλογική δεξίωση του Πάγκαλου παραβρέθηκαν δύο εκπρόσωποι των αδιαλλάκτων αντιβενιζελικών (Μοσχούλας και Σπηλιωτόπουλος), ενώ στον χαιρετισμό του ο Πάγκαλος κατηγόρησε ως υπεύθυνο της Μικρασιατικής Καταστροφής τον Βενιζέλο επειδή διαίρεσε τον λαό.[3000] Ανεπίσημα το ΛΚ είχε δημιουργήσει μια προεκλογική συμμαχία με τον Πάγκαλο μετά από μυστική συνάντηση του Λούφα με τον Μερκούρη.[3001] Το ενδεχόμενο αυτό ξόρκιζε ο Μεταξάς δηλώνοντας στον Νικολούδη ότι σε μια τέτοια περίπτωση οι Ελευθερόφρονες δεν θα συνεργάζονταν με το ΛΚ.[3002] Πάντως επισήμως ο Τσαλδάρης αρνήθηκε ότι συνεργαζόταν με τον Πάγκαλο, ενώ μεγάλο τμήμα των υποστηρικτών του ΛΚ δεν επιθυμούσε να συνάψει οποιαδήποτε σχέση μαζί του λόγω της συμμετοχής του στην εκτέλεση των *Έξι*.[3003] Μετά τις εκλογές ο Βενιζέλος ανανέωσε τις δικαστικές διώξεις εναντίον του Παγκάλου και παρά την αμνηστία που του είχε δώσει, τον προφυλάκισε εκ νέου με κατηγορίες σχετικές με την σύμβαση της Κερκίνης.[3004]

Είναι αναμφίβολο ότι όπως η αναζωπύρωση των παθών του Διχασμού συσπείρωσε τους αντιβενιζελικούς, ομοίως λειτούργησε και για τους βενιζελικούς. Η ρητορική των βενιζελικών εφημερίδων αντανακλούσε το κύριο επιχείρημα της παράταξής τους για ισχυρή αυτοδύναμη κυβέρνηση υπό έναν δοκιμασμένο ηγέτη, με ταυτόχρονη στερέωση της Αβασίλευτης Δημοκρατίας και αποδοκιμασία της παρελθοντολογίας των αντιβενιζελικών.[3005] Ο Βενιζέλος είχε θετικές πληροφορίες για την περιορισμένη απήχηση των Καφαντάρη και Πάγκαλου, ενώ σύμφωνα με τις ίδιες πληροφορίες, η ηγεσία του ΛΚ είχε απόλυτη γνώση για την επερχόμενη ήττα, απλά δεν γνώριζε το μέγεθός της.[3006] Ο ίδιος ο Βενιζέλος δεν απάντησε στο καθημερινό μανιασμένο υβρεολόγιο των αντιβενιζελικών εφημερίδων,[3007] αντιλαμβανόμενος ότι καθώς έμοιαζε σίγουρος νικητής κάθε σχετική

[2997] *Καθημερινή, 28.7.1928,* άρθρο: «Ο "Θρυλικός" Πλαστήρας αποκαλυπτόμενος».
[2998] *ΣΚΡΙΠ, 24.7.1928.*
[2999] *ΣΚΡΙΠ, 31.7.1928*, άρθρο: «Προς κοινή καταπολέμησιν του ανωφελούς πολιτικού κώνωπος».
[3000] *ΣΚΡΙΠ, 9.8.1928.*
[3001] Μ.Μ., Α.Ε.Β. φάκ. 103/32, *άκρως απόρρητο δελτίο πληροφοριών 20ης Ιουλίου 1928*.
[3002] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Θεολόγου Νικολούδη, φάκ. Β1, επιστολή Μεταξά προς Νικολούδη, 16 Ιουλίου 1928.
[3003] *Καθημερινή, 1.8.1928*, άρθρο: *Δημιουργοί ναι, Σαύραι όχι.*
[3004] Χριστόπουλος, ό.π., σ.193.
[3005] Ελευθερίου, ό.π., σ. 40-41.
[3006] Μ.Μ., Α.Ε.Β. φάκ. 376/65, *επιστολή Δ. Σκλήρη προς Βενιζέλο 15ης Αυγούστου 1928, με πληροφορίες για την εκλογική υπεροχή των Φιλελευθέρων στην Παλαιά Ελλάδα και στην Αττική*.
[3007] *«...απέφυγα επιμελώς και ενώπιον αφορήτου αμετροεπείας του μοναρχικού τύπου οία εξεδηλώθη ιδίως μέχρι των εκλογών της 19ης Αυγούστου, να είπω η να πράξω τι το οποίον ηδύνατο να αναξέση τα παλαιά πάθη…»*, βλ. Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α .7, έγγραφο 7/1, επιστολή Βενιζέλου προς Τσαλδάρη, 31 Ιανουαρίου 1929.

απάντηση δεν τον εξυπηρετούσε σε τίποτε. Από την άλλη βέβαια, ακόμη και να ήθελε να απαντήσει ως αρχηγός κόμματος στις εκφράσεις πεζοδρομίου των αντιβενιζελικών εφημερίδων, δεν θα μπορούσε να το κάνει χωρίς να χάσει την σοβαρότητά του. Ο ίδιος φαίνεται ότι περισσότερο ανησυχούσε για την υγεία του και το κατά πόσο θα μπορούσε να ανταπεξέλθει στην καταπόνηση της προεκλογικής περιόδου, ενώ, αν και ήταν σχεδόν βέβαιος για τη νίκη του, τον κατέτρεχαν φόβοι από την αναπάντεχη εκλογική του συντριβή το 1920.[3008]

Πάντως η εξύβριση του Βενιζέλου και η διαφαινόμενη σίγουρη εκλογική τους επικράτηση, έκανε τους βενιζελικούς επιθετικότερους έναντι των αντιπάλων τους σε όλα τα επίπεδα. Έτσι στις 13 Αυγούστου στη Θεσσαλονίκη μετά από προεκλογική τους συγκέντρωση, βενιζελικοί προκάλεσαν ζημιές στα γραφεία των αντιβενιζελικών εφημερίδων και στο εκλογικό κέντρο του ΛΚ, ενώ κινήθηκαν απειλητικά και εναντίον του Τσαλδάρη προκαλώντας σοβαρές ζημιές στο ξενοδοχείο όπου διέμενε,[3009] αλλά εμποδίστηκαν από ισχυρή αστυνομική δύναμη.[3010] Στις παραμονές των εκλογών, οπαδοί των βενιζελικών επιτέθηκαν και κατέστρεψαν το υπαίθριο γραφείο της εφημερίδας *Στέμμα*, ενώ τέσσερις χωροφύλακες έσωσαν από το εξαγριωμένο πλήθος τον διευθυντή της Πολυμενάκο, έναν βασιλόφρονα δημοσιογράφο που οι ενέργειές του βρίσκονταν στα όρια της γραφικότητας.[3011] Την επομένη των εκλογών όταν γνωστοποιήθηκαν τα πρώτα αποτελέσματα, βενιζελικό πλήθος επιτέθηκε στο εκλογικό κέντρο των αντιβενιζελικών προκαλώντας περιορισμένες ζημιές.[3012] Σε άλλη περίπτωση, οπαδοί των Φιλελευθέρων προκάλεσαν σοβαρά επεισόδια στο εκλογικό κέντρο του Πάγκαλου στην Ελευσίνα. Τα επεισόδια ξεκίνησαν όταν επιτέθηκαν οπαδοί των *Φιλελευθέρων* εναντίον συγκεντρωμένων έξω από το εκλογικό κέντρο του Πάγκαλου. Κατά τη συμπλοκή, τόσο ο Πάγκαλος όσο και ο Βουτσινάς πυροβόλησαν κατά των επιτιθέμενων που είχαν ένα νεκρό. Ο Πάγκαλος συνελήφθη με την κατηγορία ότι πυροβόλησε εναντίον των επιτιθέμενων οπαδών των *Φιλελευθέρων*. Σύμφωνα με την απολογία του Πάγκαλου για το συμβάν, οι δύο κατήγοροί του ήταν αναξιόπιστοι καθώς ο ένας ήταν παλαιός οπλίτης των Δημοκρατικών Ταγμάτων και ο άλλος πρόσφυγας (άρα βενιζελικός). Επίσης υποστήριξε ότι ο τρόπος περιγραφής των πυροβολισμών παραπέμπει σε επαναληπτικό περίστροφο, ενώ είναι γνωστό ότι ο ίδιος φέρει εξάσφαιρο αυτόματο πιστόλι για να αποφεύγει τις εμπλοκές στις σφαίρες![3013] Στη δίκη που ακολούθησε με μεγάλη καθυστέρηση λόγω της άρνησης μαρτύρων να προσέλθουν, τόσο ο Πάγκαλος όσο και ο Βουτσινάς αθωώθηκαν για κάθε κατηγορία.[3014]

Επίσης οι οπαδοί των Φιλελευθέρων επιτέθηκαν και στο εκλογικό κέντρο του Καφαντάρη στην Αθήνα προκαλώντας σοβαρές υλικές ζημιές,[3015] ενώ την ημέρα των εκλογών πρόσφυγες στην Καισαριανή προπηλάκισαν υποψηφίους του κόμματός του.[3016] Ο ίδιος ο Καφαντάρης που είχε την ατυχή έμπνευση να περιοδεύσει στους προσφυγικούς

[3008] Επιστολή Βενιζέλου προς την σύζυγό του Έλενα, 14ης και 21ης Αυγούστου 1928, σε: Μητσοτάκη, ό.π., σ. 296-297.
[3009] *Πολιτεία, 13.8.1928.*
[3010] *Καθημερινή, 14.8.1928*, όπου επίσημη ανακοίνωση του Υπουργείου Εσωτερικών για τα έκτροπα.
[3011] Κανδυλάκης, ό.π., σ. 292-293.
[3012] Στο ίδιο, σ. 291.
[3013] *ΣΚΡΙΠ*, *3.11.1928*.
[3014] *Καθημερινή, 25.3.1931.*
[3015] *Πολιτεία, 19.8.1928.*
[3016] *Πολιτεία, 20.8.1928.* Την επίθεση καταδίκασε ο ίδιος ο Βενιζέλος με δήλωσή του στον Τύπο.

συνοικισμούς των Ποδαράδων (Νέας Ιωνίας), έγινε δεκτός με έντονες αποδοκιμασίες, που σταδιακά κλιμακώνονταν. Καθώς τα αυτοκίνητα της συνοδείας του Καφαντάρη προχωρούσαν δέχθηκαν λιθοβολισμό, ενώ ρίχτηκαν και πυροβολισμοί. Το αυτοκίνητο του Καφαντάρη ακινητοποιήθηκε από πρόσφυγες και ακολούθησε ολιγόλεπτη πάλη του ίδιου με επιτιθέμενους. Ο Καφαντάρης κατάφερε να σωθεί χάρις την επέμβαση της Αστυνομίας, με λίγες αμυχές και τα ρούχα του σκισμένα.[3017] Ο Καφαντάρης απέστειλε επιστολή στον Βενιζέλο γεμάτη οργή για τις επιθέσεις αυτές χαρακτηρίζοντας τις συνθήκες διεξαγωγής των εκλογών καταισχύνη για την Δημοκρατία.[3018]

Είχε προηγηθεί ο λεκτικός προπηλακισμός του Καφαντάρη από την *Πατρίς* που τον χαρακτήρισε *«Ιούδα», «παράφρονα»* και *«στερούμενο πολιτικής ηθικής».*[3019] Άλλο στίγμα στη διαδικασία των εκλογών του 1928 αποτέλεσε η πρωτοφανής απαγωγή των δύο υποψήφιων βουλευτών του καφανταρικού Προοδευτικού Κόμματος Αλέξανδρου Μελά και Αλέξανδρου Μυλωνά στις 4 Αυγούστου 1928 από την συμμορία των Κουμπαίων. Οι δύο υποψήφιοι βρίσκονταν σε προεκλογική περιοδεία στην Ήπειρο και οι απαγωγείς τους απαίτησαν 6.000.000 δρχ. για την απελευθέρωσή τους. Ο Τσαλδάρης κατηγόρησε την κυβέρνηση για ανικανότητα και ζήτησε την παραίτησή της,[3020] το ζήτημα απέκτησε πολύ σοβαρές προεκτάσεις, κλονίζοντας ακόμη και τον ίδιο τον Ελευθέριο Βενιζέλο που σκέφτηκε να αναβάλλει τις εκλογές. Τελικά χάρις την προσωπική παρέμβαση του Βενιζέλου, η Εθνική Τράπεζα κατέβαλλε το ποσό των 5.200.000 δρχ. που δόθηκε στους ληστές μέσω του δικηγόρου Ευγένιου Χούσιου που είχε αναλάβει τις σχετικές διαπραγματεύσεις. Στις 11 Αυγούστου οι δύο υποψήφιοι βουλευτές είχαν απελευθερωθεί και οι ληστές αποκομίζοντας τη λεία τους κατέφυγαν στην Αλβανία υπό την προστασία ενός τοπικού ληστοτρόφου στο Δέλβινο.[3021]

4. Εκλογικά αποτελέσματα – ήττα του αντιβενιζελισμού και κοινοβουλευτική του συντριβή και τα επακόλουθα αυτής.

Καθώς η κρίσιμη ημέρα των εκλογών πλησίαζε, οι ηγέτες του αντιβενιζελισμού αντιλαμβάνονταν ότι η νίκη του Βενιζέλου ήταν εξασφαλισμένη, απλώς το τελικό αποτέλεσμα θα κατέγραφε την έκτασή της.[3022] Στο πλαίσιο αυτό υπήρχαν διστακτικά δημοσιεύματα της *Καθημερινής* που προετοίμαζαν τους αντιβενιζελικούς για το επερχόμενο αρνητικό αποτέλεσμα,[3023] αλλά και οι συνήθεις καταγγελίες για προσπάθειες των βενιζελικών να νοθεύσουν το αποτέλεσμα.[3024] Ομοίως ο Μεταξάς έδωσε οδηγία στον Νικολούδη η αρθρογραφία της *Πολιτείας* να τονίζει διακριτικά ότι η αρχηγεία του

[3017] Λουκάς Π. Χριστοδούλου, *Οι εκλογές στη Νέα Ιωνία (1923-1975)*, Κέντρο Μικρασιατικού Πολιτισμού Νέας Ιωνίας, Αθήνα 2016, σ. 38-42.

[3018] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 331/71, επιστολή Καφαντάρη προς Βενιζέλο, 19 Αυγούστου 1928.

[3019] Ελευθερίου, ό.π., σ. 48.

[3020] *Φως, 8.8.1928.*

[3021] Όλο το χρονικό της πρωτοφανούς αυτής υπόθεσης σε: Αναστασόπουλος, ό.π., σ. 138-141.

[3022] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Δ. Μάξιμου προς Στρέιτ, 21 Αυγούστου 1928.

[3023] *Καθημερινή, 13.8.1928*. Στο πρωτοσέλιδο άρθρο του, ο Βλάχος αναφέρει ότι αν ο αντιβενιζελισμός ηττηθεί, αυτό δεν θα σημαίνει ότι δεν έχει το δίκαιο με το μέρος του.

[3024] *Καθημερινή, 17.8.1928*, όπου επώνυμες καταγγελίες ότι άνθρωποι του Γύπαρη αγόραζαν πλαστογραφημένα εκλογικά βιβλιάρια· *Καθημερινή, 18.8.1928*, όπου αναφορά σε μετακίνηση ψηφοφόρων από διάφορες επαρχίες στα αστικά κέντρα όπου υπήρχε φόβος επικράτησης των αντιβενιζελικών.

αντιβενιζελικού αγώνα βρίσκεται στα χέρια των Τσαλδάρη – Στρέιτ ώστε αυτοί να εισπράξουν την φθορά από την επερχόμενη μεγάλη ήττα.[3025] Την ημέρα των εκλογών η *Καθημερινή* κατήγγειλε τα *αφάνταστα βενιζελικά όργια, ξυλοκόπημα των υποψηφίων του Καφαντάρη, βανδαλισμούς στους προσφυγικούς καταυλισμούς*, και τις καταγγελίες αυτές υιοθέτησε πλήρως ο Τσαλδάρης σε δηλώσεις του, ενώ ανέφερε ότι *ουδέποτε εγένοντο πλέον παράνομοι εκλογαί.*[3026] Και η *Πολιτεία* κατήγγειλε ξυλοδαρμούς αντιβενιζελικών και μετακίνηση βενιζελικών προσφύγων προς το Μαρούσι και την Κηφισιά που στήριζαν τον αντιβενιζελισμό, ώστε να διπλοψηφίσουν και να επηρεαστεί το αποτέλεσμα στις περιοχές αυτές.[3027]

Τα εκλογικά αποτελέσματα των εκλογών της 19ης Αυγούστου 1928 ήταν τα ακόλουθα:[3028]

α/α	**Κόμματα**	**Ψήφοι**	**%**	**Έδρες**
1	***Κόμμα Φιλελευθέρων***	**477.502**	**46,94%**	**178**
2	***ΛΚ***	**243.543**	**23,94%**	**19**
3	***Αγροτικόν Εργατικόν Κόμμα* (Παπαναστασίου)**	**68.278**	**6,71%**	**20**
4	***Κόμμα των Ελευθεροφρόνων***	**53.958**	**5,30%**	**1**
5	***Ανεξάρτητοι Βασιλόφρονες***	**38.556**	**3,79%**	**4**
6	***Κόμμα Εθνικόν Δημοκρατικόν* (Κονδύλης)**	**27.603**	**2,71%**	**9**
7	***Προοδευτικό Κόμμα***	**25.729**	**2,53%**	**3**
8	***Ανεξάρτητοι Δημοκρατικοί***	**18.069**	**1,78%**	**6**
9	***Κόμμα Συντηρητικών Δημοκρατικών* (Μιχαλακόπουλος)**	**15.852**	**1,56%**	**5**
10	***Κόμμα Προοδευτικής Ενώσεως* (Ζαβιτσιάνος)**	**13.452**	**1,32%**	**5**
11	***Αγροτικό Κόμμα***	**17.042**	**1,68%**	**0**
12	***Ενιαίο Μέτωπο (Κ.Κ.Ε.)***	**14.325**	**1,41%**	**0**
13	***Εθνική Ένωσις* (Πάγκαλος)**	**1.958**	**0,19%**	**0**
14	***Ανεξάρτητοι - Ακαθόριστοι***	**1.414**	**0,14%**	**0**
Έγκυρες ψήφοι		**1.017.281**	**100**	**250**
Άκυρα-λευκά		**4.153**		
Σύνολο		**1.021.434**		

[3025] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Θεολόγου Νικολούδη, φάκ. Β1, επιστολή Μεταξά προς Νικολούδη, 27 Ιουλίου 1928.

[3026] *Καθημερινή, 20.8.1928*. Το πιθανότερο είναι ότι ο Τσαλδάρης γνώριζε το μέγεθος της ήττας όταν έκανε τις εν λόγω δηλώσεις.

[3027] *Πολιτεία, 20.8.1928.*

[3028] Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 19ης Αυγούστου 1928*, (αύξων αριθμός δημοσίευσης 563-2), Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1931, http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_2101_00002.pdf, ημερομηνία ανάκτησης: 18 Νοεμβρίου 2020.

Τα εκλογικά αποτελέσματα επιβεβαίωσαν τους χειρότερους μύχιους φόβους των πολιτικών στελεχών των αντιβενιζελικών. Ο Βενιζέλος δεν αναδείχθηκε μόνο νικητής με απόλυτη πλειοψηφία στη νέα Βουλή, αλλά σάρωσε τον αντιβενιζελισμό σε πανελλαδική κλίμακα, χάρις τις τοπικές ισχυρές συνεργασίες του με τον Παπαναστασίου (Αρκαδία), τον Κονδύλη τον Ζαβιτσιάνο (Κέρκυρα σε 17.876 έγκυρα ψηφοδέλτια οι βενιζελικοί έλαβαν 10.201 έναντι 6.503 των αντιβενιζελικών) και τον Μιχαλακόπουλο (Πάτρα σε 19.501 έγκυρα ψηφοδέλτια οι βενιζελικοί έλαβαν 10.665), οι οποίες μεγιστοποίησαν τον αριθμό εδρών που κατέλαβε στην Παλαιά Ελλάδα. Αθροιστικά τα αντιβενιζελικά κόμματα περιορίστηκαν στο ασφυκτικό 30% που είχε λάβε η Βασιλεία στο Δημοψήφισμα του 1924, αλλά οι έδρες τους ήταν μόνο το 10% του συνόλου, λόγω του πλειοψηφικού που εκμηδένισε την κοινοβουλευτική τους εκπροσώπηση σε σχεδόν όλα τα αστικά κέντρα. Το Κ.Κ.Ε. καταποντίστηκε εκλογικά καθώς δεν κατάφερε να κρατήσει δυνάμεις ούτε στα εκλογικά του προπύργια, ενώ ομοίως και ο Πάγκαλος απέτυχε ακόμη και ο ίδιος προσωπικά να λάβει ψήφους όπου εκτέθηκε.

Όλοι οι ισχυροί πολιτευτές των αντιβενιζελικών συνετρίβησαν εκλογικά και δεν εκλέχθηκαν βουλευτές. Ανάμεσα τους οι Στρέιτ, Κανακάρης - Ρούφος και Σαγιάς στην Πάτρα, ο Θεοτόκης στην Κέρκυρα, οι Μερκούρης, Δεμερτζής και Κρανιωτάκης στην Αθήνα, ο Μεταξάς στην Κεφαλληνία, ο Βοζίκης στην Κυνουρία και ο Αργυρός στις Σέρρες. Στην εμβληματική περιφέρεια της Αθήνας οι Φιλελεύθεροι έλαβαν 45.250 ψηφοδέλτια έναντι μόλις 27.165 ψήφων των αντιβενιζελικών.[3029] Στον Πειραιά σε σύνολο 35.989 ψηφοδελτίων, οι βενιζελικοί έλαβαν 25.107 ψηφοδέλτια και οι αντιβενιζελικοί μόλις 9.744. Οι αντιβενιζελικοί δεν εξέλεξαν ούτε έναν βουλευτή εκτός Παλαιάς Ελλάδας ενώ έχασαν και τα λιγοστά τους παραδοσιακά προπύργια στις περιοχές των Σλαβόφωνων (Φλώρινα, Πέλλα και Καστοριά).

Η κοινοβουλευτική παρουσία του ΛΚ ήταν πλέον ισχνή, ενώ προφανώς ο πολιτειακός αγώνας κατέστη ανεπίκαιρος και εκτός πραγματικότητας, όπως παραδέχθηκε ο Δημήτριος Μάξιμος σε επιστολή του στον Στρέιτ.[3030] Οι τοπικές προσωπικές αντιπαλότητες μεταξύ αντιβενιζελικών πολιτευτών ήταν τόσο ισχυρές που οδήγησαν σε πολλαπλούς αντιβενιζελικούς συνδυασμούς σε πολλές εκλογικές περιφέρειες παρά τις φιλότιμες προσπάθειες του Στρέιτ.[3031] Αναμφίβολα είχε μεγάλες ευθύνες στο τελικό αποτέλεσμα και ο Μεταξάς που μετά την υποψηφιότητα Μομφεράτου στην Κραναία, προτίμησε να κατεβάσει ψηφοδέλτια σε πολλές περιφέρειες όπου οι Ελευθερόφρονες δεν είχαν ελπίδες εκλογής διασπώντας την έτσι και αλλιώς, ισχνή αντιβενιζελική ψήφο.

Έτσι, οι αντιβενιζελικοί έχασαν αρκετές έδρες και στα προπύργια τους στην Παλαιά Ελλάδα λόγω των πολλαπλών αντιβενιζελικών συνδυασμών,[3032] όπως στην Μαντινεία όπου ο Τουρκοβασίλης (3.421) και ο Τσακόπουλος (2.877) με αντίπαλους συνδυασμούς συγκέντρωσαν μεγαλύτερο αριθμό ψήφων από τον Παπαναστασίου (4.392), στην Κυνουρία όπου Βοζίκης (1.899) και Σπυράκης (698) έλαβαν περισσότερους ψήφους από τον εκλεγέντα βενιζελικό Καραμάνο (1.908), στη Ζάκυνθο οι Κολυβάς (3.675) και Βούλτσος

[3029] Στο ίδιο.
[3030] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Δ. Μάξιμου προς Στρέιτ, 21 Αυγούστου 1928.
[3031] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 39, επιστολή Δ. Μάξιμου προς Στρέιτ, 19 Σεπτεμβρίου 1928.
[3032] Μαρκεζίνης, *τόμος 3ος*, ό.π., σ. 196.

(1.218) έλαβαν περισσότερες ψήφους από τον βενιζελικό Αναστάσιο Ταβουλάρη (3.869) που όμως βγήκε βουλευτής,[3033] στη Μεσσήνη όπου ο Λαϊκός Αλέξανδρος Εμπειρίκος - Κουμουνδούρος (3.007) και ο Ελευθερόφρονας Περικλής Μπούτος (1.895) με αντίπαλους συνδυασμούς έχασαν την έδρα από τον βενιζελικό Θάνο Κριμπά (3.254), στην Λακεδαίμονα όπου ο βενιζελικός Ιωάννης Λυμπερόπουλος (5.222) πήρε την έδρα από τον Ελευθερόφρονα Βαρβιτσιώτη (3.952) και τον Λαϊκό Νικόλαο Κουμάνταρο (2.523), στην Καστοριά ο Ιωάννης Βαλαλάς (3.750) πήρε την έδρα από τον Ελευθερόφρονα Σίμο Λιούμπη (2.517) και τον Τσόντο Βάρδα (1.400),[3034] στην Ερμιονίδα όπου ο Μάλλωσης ως ανεξάρτητος αντιβενιζελικός υποψήφιος συνέτριψε τον Σταμάτη Μερκούρη αλλά διέσπασε την αντιβενιζελική ψήφο, στην Κάρυστο, και φυσικά στην Κραναία (Κεφαλονιά). Ακόμη και στην Κορινθία ο Ελευθερόφρονας Κωνσταντίνος Τσαλδάρης (1.025 ψήφοι) με τον συνδυασμό του, όχι μόνο στέρησε μια έδρα, αλλά και την πρωτιά σε ψήφους στον Παναγή Τσαλδάρη (7.853 ψήφοι) που εκλέχθηκε δεύτερος σε σταυρούς προτίμησης και διασώθηκε οριακά ανάμεσα δύο εκλεγέντες Φιλελεύθερους υποψηφίους.[3035]

Η μαζική ψήφος προς τον Βενιζέλο ακόμη και από αντιβενιζελικούς, είχε το νόημα ότι η κοινή γνώμη είχε κουραστεί από τους αργόσυρτους ρυθμούς των κυβερνήσεων της προηγούμενης διετίας και επιζητούσε σταθερότητα με έναν ηγέτη δοκιμασμένο στο παρελθόν με όραμα για το μέλλον. Επίσης ήταν και ένα λαϊκό ράπισμα στην ακατάσχετη πολιτική παρελθοντολογία των αντιβενιζελικών και στο πολιτειακό δίλημμα που είχε καταστεί ανεπίκαιρο έναντι άλλων επειγουσών λαϊκών αναγκών. Ακόμη και ο Π. Τσαλδάρης με ένα αμφιλεγόμενο νοητικό άλμα ερμήνευσε την ψήφο προς το Βενιζέλο ως *«έκφραση του μοναρχισμού του ελληνικού λαού»*.[3036] Το Κ.Κ.Ε. έχασε περίπου τα ¾ των ψήφων που έλαβε το 1926, ο Πάγκαλος περιορίστηκε σε 1.958 ψήφους, αλλά και οι υπόλοιποι ανεξάρτητοι συνδυασμοί συνεθλίβησαν στις *συμπληγάδες πέτρες* του βενιζελισμού – αντιβενιζελισμού και του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος μην εκλέγοντας κανένα βουλευτή.

- ***Η εσωστρέφεια στο ΛΚ μετά την εκλογική συντριβή του 1928.***

Οι δημόσιες κραυγές των αντιβενιζελικών για βία και νοθεία στις παραμονές των εκλογών του 1928 χαμήλωσαν στο άκουσμα των αποτελεσμάτων που σάρωσαν τους υποψηφίους τους σε πανελλαδική βάση ακόμη και στα πολιτικά προπύργια της Παλαιάς Ελλάδας. Οι βουλευτές που εξέλεξε το ΛΚ εκτός του αρχηγού του ήταν ο Εμπειρίκος στην Άνδρο, ο Δημήτριος Χατζίσκος στη Φθιώτιδα, ο Πέτρος Ράλλης στη Σύρο, ο Ανδρέας Παναγιωτόπουλος στην Αιγιαλεία, ο Αριστείδης Παΐζης στην Ιθάκη, ο Ιωάννης Κυρώζης στα Φάρσαλα, οι Αθανάσιος Παπαθανάσης και Ιωάννης Νικολίτσας στην Τριχωνίδα, ο Σπυρίδων Τρικούπης στο Μεσολόγγι, ο Γεώργιος Στράτος στον Βάλτο, ο Σπύρος Σχινάς στα Μέγαρα, ο Ιωάννης Κίνιας στη Λιβαδειά, ο Ιωάννης Μουντζουρίδης στην Ναυπλία, ο Δημήτριος Γιαννόπουλος στη Γορτυνία, ο Σακελλαριάδης στη Μεγαλόπολη, Ιωάννης Παπαφλέσσας στην Καλαμάτα, ο Αλέξανδρος Καλαντζάκος και ο Βασίλειος Τσάφος στην

[3033] Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 19ης Αυγούστου 1928*, ό.π.
[3034] Στο ίδιο.
[3035] *Καθημερινή, 21.8.1928.* Ο Δ. Μάξιμος θεώρησε την οριακή αυτή εκλογή απίστευτη όσο και ταπεινωτική για το ΛΚ, βλ. Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Δ. Μάξιμου προς Στρέιτ, 21 Αυγούστου 1928.
[3036] Καρολίδης, *Συμπλήρωσις*, ό.π., σ. 386.

Τριφυλία. Με εξαίρεση τους Χατζίσκο, Μουντζουρίδη και Κίνια δεν είχε εκλεγεί ούτε ένας ισχυρός πολιτευτής από τον διοικητικό πυρήνα του ΛΚ, σε ένα πρωτοφανές εκλογικό αποτέλεσμα.

Όπως ήταν επόμενο, η βαριά ήττα δημιούργησε κύμα εσωστρέφειας στις τάξεις του ΛΚ την επομένη των εκλογών. Ο Βλάχος με ενυπόγραφο άρθρο του υποστήριξε ότι το ΛΚ έχασε επειδή δεν πρόταξε κυβερνητικό πρόγραμμα, αλλά έμεινε παγιδευμένο στο παρελθόν, ενώ υπογράμμισε ευθέως την έλλειψη ενός στιβαρού ηγέτη στο πηδάλιο της ηγεσίας των αντιβενιζελικών, αναφέροντας ονομαστικά ότι οι Τσαλδάρης και Στρέιτ αποδείχθηκαν ανεπαρκείς για το ρόλο αυτό.[3037] Ίσως την περίοδο αυτή να υπήρχε μια απόσταση μεταξύ Βλάχου και Τσαλδάρη λόγω της σύγκρουσης των δύο για τα αντιπροσφυγικά άρθρα του Βλάχου στις παραμονές των εκλογών. Σε δεύτερο άρθρο του ο Βλάχος επεσήμανε πως έπρεπε να ιδρυθεί ένα νέο κόμμα το οποίο θα απέβαλλε εντελώς τον πολιτικό όρο του αντιβενιζελισμού, ο οποίος δεν είχε τίποτε να προσφέρει στους οπαδούς του, αλλά απλώς τους παγίδευε σε μια στείρα παρελθοντολογία καθόλου εποικοδομητική για τη χώρα.[3038] Τέλος, ο Βλάχος υπέδειξε ως βασική αιτία της ήττας την απειθαρχία των στελεχών των αντιβενιζελικών που δεν αναγνώρισαν την αδιαφιλονίκητη αρχηγία στον Π. Τσαλδάρη, αλλά ακολούθησαν προσωπική πολιτική και επιδιώξεις.[3039]

Η ηγεσία του Τσαλδάρη βρέθηκε στο επίκεντρο των κομματικών διεργασιών του ΛΚ και ο ίδιος κατηγορήθηκε για σφάλματα τακτικής.[3040] Ο ίδιος ο Τσαλδάρης δεν αντέδρασε στην υπονόμευσή του ούτε προσπάθησε να υπερασπιστεί τον εαυτό του και την πολιτική του έναντι της κριτικής που δεχόταν, ενώ στην Θεσσαλονίκη τον υποστήριξε ο *Ρίζος* και το *Φως*.[3041] Και ο Πέτρος Ωρολογάς διευθυντής στο *Φως*, υποστήριξε ότι ο Τσαλδάρης δεν είχε στηριχθεί επαρκώς από τα στελέχη του ΛΚ.[3042] Όσο απομακρύνονταν οι ημέρες των εκλογικών αποτελεσμάτων, οι επιθέσεις που δεχόταν λιγόστευαν, καθώς δεν εμφανιζόταν κάποιος πολιτευτής ως αντίπαλο δέος. Ο βασικότερος λόγος ήταν ότι όλοι οι εν δυνάμει πιθανοί αντίπαλοί του (π.χ. Βοζίκης, Αργυρός, Μερκούρης, Δεμερτζής) δεν είχαν εκλεγεί οι ίδιοι βουλευτές, άρα πρακτικά ήταν αδύνατο να διεκδικήσουν την αρχηγεία του ΛΚ. Από πολλά μεσαία στελέχη όπως ο Πετρακάκος,[3043] προτάθηκε η σκέψη να αναλάβει ενεργότερο ρόλο στην ηγεσία του κόμματος ο Στρέιτ ή ακόμη και να διαδεχθεί τον Τσαλδάρη. Τα εμπόδια για μια τέτοια εξέλιξη ήταν πολλά, καθώς ο Τσαλδάρης υποστηριζόταν σθεναρά τόσο από τον Μερκούρη, όσο και από τους Σαγιά και Κρανιωτάκη.[3044] Επίσης άλλο εμπόδιο ήταν ότι ο Στρέιτ δεν είχε εκλεγεί βουλευτής, άρα θα ήταν σχεδόν αδύνατο ο αρχηγός του ΛΚ να μην συμμετέχει στις συνεδριάσεις του κοινοβουλίου. Τέλος, φαίνεται ότι και ο ίδιος ο Στρέιτ δεν επιθυμούσε ένα τέτοιο ρόλο, αφού λίγους μήνες μετά αναχώρησε για το εξωτερικό όπου εγκαταστάθηκε εκ νέου μόνιμα.

[3037] *Καθημερινή, 21.8.1928,* άρθρο: «Εκ των ερειπίων θεμέλια». Την ανεπάρκεια της ηγεσίας του Τσαλδάρη υπογράμμισε και ο Νικολούδης, βλ. *Πολιτεία, 23.8.1928.*
[3038] *Καθημερινή, 23.8.1928*, άρθρο: «Νέον Κόμμα»
[3039] Γεώργιος Βλάχος, «Εις την έξοδον της αψίδος», *Καθημερινή*, *22.8.1928.*
[3040] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Πετρακάκου προς Στρέιτ, 12 Σεπτεμβρίου 1928.
[3041] *Φως, 22.8.1928.*
[3042] *Φως, 25.8.1928.*
[3043] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Πετρακάκου προς Στρέιτ, 12 Σεπτεμβρίου 1928.
[3044] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 39, επιστολή Μάλλωση προς Στρέιτ, 19 Σεπτεμβρίου 1928.

Σε δεύτερο χρόνο τόσο ο Βλάχος όσο και ο Κρανιωτάκης στηλίτευσαν τον εκλογικό νόμο των εκλογών που εκμηδένισαν την κοινοβουλευτική δύναμη του αντιβενιζελισμού και άφησαν εκατοντάδες χιλιάδες αντιβενιζελικών πολιτών χωρίς εκπροσώπηση.[3045] Ομοίως ο Ρίζος υποστήριξε ότι το εκλογικό σύστημα έδωσε αέρα νίκης στον βενιζελισμό και οι πολίτες στράφηκαν προς αυτόν.[3046] Αλλά η επιχειρηματολογία των ιθυνόντων του ΛΚ δεν είχε λογική, καθώς το κόμμα τους ήταν παραδοσιακά υπέρ του πλειοψηφικού, ενώ η ηγεσία του κόμματος είχε αποδεχθεί τον νέο εκλογικό νόμο στην ουσία του στις παραμονές εκλογών, προτείνοντας απλά την εν μέρει τροποποίησή του. Έτσι πολύ σύντομα οι διαμαρτυρίες των αντιβενιζελικών κόπασαν και ο πολιτικός τους χώρος μπήκε *«στο ψυγείο»* μιας περίεργης πολιτικής απραξίας, καθώς μέχρι το 1930 δεν υπήρχε κουράγιο ούτε για αντιπολίτευση. Το πολιτειακό ξεθώριασε και ο αντιβενιζελισμός εξουθενώθηκε, δεν υπήρχε διάθεση ούτε για εσωστρέφεια και εσωτερικές συγκρούσεις, αφού η ηγεσία του χώρου έπαψε να είναι ελκυστική και προθάλαμος της εξουσίας.

Το εκλογικό αποτέλεσμα απογύμνωσε τους αδιαλλάκτους από την φιλοβασιλική ρητορική τους, καθώς κανείς εκπρόσωπός τους δεν εκλέχθηκε, ούτε κατέγραψε αξιοσημείωτη δυναμική. Πολλά στελέχη των αντιβενιζελικών κατηγόρησαν τους αδιάλλακτους επειδή με την φορτισμένη φρασεολογία τους εγκλώβισαν τον αντιβενιζελισμό και τον αποξένωσαν από τους μετριοπαθείς ψηφοφόρους.[3047] Οι αδιάλλακτοι θεώρησαν υπεύθυνους για την συντριβή τους δύο πολιτικούς αρχηγούς Τσαλδάρη και Μεταξά που με την ανικανότητά τους και τις παλινωδίες τους απέλπισαν και έστρεψαν τους αντιβενιζελικούς στον ίδιο τον εχθρό τους.[3048] Άλλοι αδιάλλακτοι όπως ο Χρηστοβασίλης έμειναν άναυδοι ενώπιον της κατηγορηματικής λαϊκής ετυμηγορίας (στην περιφέρεια Ιωαννίνων σε σύνολο 20.526 εγκύρων ψηφοδελτίων οι βενιζελικοί έλαβαν 14.921 ψήφους!) και κήρυξαν προσωρινή ανακωχή έναντι του Βενιζέλου.[3049] Οι δύο βασικές εφημερίδες που εκπροσωπούσαν τους αδιαλλάκτους, η *Αθηναϊκή* και το *ΣΚΡΙΠ,* προσπάθησαν να αντισταθούν στο αναπόφευκτο αναθερμαίνοντας την ανεπίκαιρη πλέον, βασιλική ιδέα, αλλά μάταια.[3050] Και οι δύο ανέστειλαν την έκδοσή τους η πρώτη το 1928 και η δεύτερη το 1930 προφανώς για οικονομικούς λόγους, λόγω της κάθετης πτώσης της κυκλοφορίας τους.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος φέρθηκε μεγαλόψυχα στους πολιτικούς τους αντιπάλους που είχαν συντριβεί, όντας νιώθοντας πανίσχυρός κοινοβουλευτικά αλλά και στην κοινωνία, προσφέροντας το 1929 ανακωχή και μια περιορισμένη ηθική ικανοποίηση στο ΛΚ για τους *Έξι* ώστε να κλείσει οριστικά το ζήτημα. Ο Βενιζέλος αντιλαμβανόταν το θεσμικό κενό με την έλλειψη συντεταγμένης αντιπολίτευσης και προτιμούσε να έχει απέναντί του το φθαρμένο και *πεπαλαιωμένο* ΛΚ με ένα αρχηγό που έμοιαζε άκακος και ακίνδυνος, παρά την ανάδυση μιας τρίτης απρόβλεπτης και ίσως πιο επικίνδυνης κατάστασης. Ο Τσαλδάρης αντιμετώπισε με την συνηθισμένη του καχυποψία τα ανοίγματα Βενιζέλου και από την πλευρά του προσπάθησε να συντηρήσει τα διχαστικά πάθη του παρελθόντος

[3045] *Καθημερινή, 31.8.1928*, άρθρο: «Οι ηττημένοι».
[3046] *Φως*, *25.8.1928*.
[3047] *«Ο λαός εβαρύνθεί το θέαμα των συμπλεκομένων αδιαλλάκτων».* Πολιτική αναδρομή του Κωνσταντίνου Κοτζιά για την περίοδο πριν τις εκλογές του 1928 σε προεκλογικό του λόγο για τις δημοτικές εκλογές του 1933, βλ. Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Κωνσταντίνου Κοτζιά, φάκ. 3.1, *Λόγοι Κ. Κοτζιά*, *προεκλογικός λόγος για τις δημοτικές εκλογές του 1933*.
[3048] *ΣΚΡΙΠ, 24.8.1928.*
[3049] *Ελευθερία (Ηπείρου), 23.8.1928.*
[3050] *ΣΚΡΙΠ, 26.8.1928*, άρθρο: «Το σύμβολο του αγώνος του».

αντιλαμβανόμενος ότι αυτά ήταν που κρατούσαν συσπειρωμένους τους υποστηρικτές των αντιβενιζελικών. Άλλωστε και η μεγαλοψυχία του Βενιζέλου έναντι του αντιβενιζελισμού εξαφανίστηκε μετά το 1931, όταν η πολιτική του κυριαρχία τέθηκε σε αμφιβολία λόγω κυρίως των αρνητικών εξελίξεων στην Οικονομία.

- ***Η προσωρινή διάλυση των Ελευθεροφρόνων (1928-1932).***

Είναι γεγονός ότι το ποσοστό των Ελευθεροφρόνων που εμφανίστηκε στην επίσημη κατάταξη των κομμάτων δεν αντικατόπτριζε εντελώς την πραγματική τους εκλογική δύναμη καθώς σε πολλές περιφέρειες οι υποψήφιοί τους είχαν ενταχθεί στα ψηφοδέλτια του ΛΚ. Ακόμη και έτσι όμως, όλοι οι υποψήφιοι των Ελευθεροφρόνων απέτυχαν να εκλεγούν αφού εύλογα σε όσες περιφέρειες διασώθηκαν οι αντιβενιζελικοί εξέλεξαν τους υποψηφίους του ΛΚ που ήταν μακράν το ισχυρότερο εκ των δύο κομμάτων. Ακόμη χειρότερα στην περιφέρεια της Θεσσαλονίκης ο πρώτος σε ψήφους υποψήφιος των Ελευθεροφρόνων Δημήτριος Κάκαβος έλαβε μόλις 318 ψήφους! Ο Μεταξάς σε πικρόχολη επιστολή του στον Νικολούδη θεώρησε το αποτέλεσμα γνήσιο και απολύτως αντιπροσωπευτικό της γνώμης του ελληνικού λαού, που για άλλη μια φορά στην ιστορία του δεν επέλεξε κυβερνήτη, αλλά αφέντη.[3051] Στους Ελευθερόφρονες η κατάσταση κατέστη δραματική καθώς δεν εξέλεξαν κανέναν βουλευτή από όσους εντάχθηκαν στα ψηφοδέλτια του ΛΚ, αλλά ακόμη χειρότερα δεν εξελέγη ούτε ο αρχηγός τους στην Κεφαλλονιά μετά την διάσπαση της αντιβενιζελικής ψήφου. Η εκλογή ήταν εντελώς οριακή καθώς ο βενιζελικός Ριχάρδος Λιβανθινόπουλος έλαβε 2.581 ψήφους, ο Μεταξάς 2.481 και ο Μομφεράτος 149 ψήφους![3052] Ο Μεταξάς έχασε την εκλογή λόγω των 150 ψήφων του Μομφεράτου και διατήρησε μεγάλη πικρία εναντίον του Τσαλδάρη για την αποτυχία του στην Κεφαλλονιά, κάτι που καταγράφηκε στο *Ημερολόγιό* του, όταν αρνήθηκε να τον υποστηρίξει το 1935 επικαλούμενος το συγκεκριμένο περιστατικό.

Ο μόνος βουλευτής που εξέλεξαν οι Ελευθερόφρονες ήταν ο Σπυρίδων Ταλιαδούρος, ο οποίος απρόσμενα παρέμεινε στους Ελευθερόφρονες παρά την διάλυσή τους, χωρίς να προσχωρήσει στο ΛΚ. Ο Νικολούδης απέδωσε την ήττα στην εκλογική νοθεία των βενιζελικών, στην φαλκίδευση του εκλογικού νόμου, αλλά και στους χειρισμούς των Τσαλδάρη και Στρέιτ που δεν κατάφεραν να εξασφαλίσουν την ενότητα του αντιβενιζελισμού στα ψηφοδέλτια ανά την επικράτεια. Επίσης χαρακτήρισε μεγάλο σφάλμα την έστω υποδόρια προεκλογική ανακίνηση του Πολιτειακού που έβλαψε τον αντιβενιζελικό αγώνα. Ο Νικολούδης κατηγόρησε το ΛΚ για την υποψηφιότητα Μομφεράτου που εμπόδισε την εκλογή Μεταξά στην Κεφαλλονιά, αλλά και για την ολιγωρία της ηγεσίας του να μην στηρίξουν την κυβέρνηση Καφαντάρη όταν επανεμφανίστηκε ο Βενιζέλος στο προσκήνιο.[3053] Σε επόμενο άρθρο του στην *Πολιτεία*, ο Νικολούδης κατηγόρησε τον Τσαλδάρη ότι ανάλωσε όλη τη δραστηριότητά του για να υπονομεύσει τις κυβερνήσεις του 1927-1928 και να διαλύσει τους Ελευθερόφρονες αδιαφορώντας αν έτσι ουσιαστικά ενίσχυσε τον Βενιζέλο.[3054]

[3051] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Θεολόγου Νικολούδη, φάκ. Β1, επιστολή Μεταξά προς Νικολούδη, 24 Σεπτεμβρίου 1928.
[3052] Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 19ης Αυγούστου 1928*, ό.π.
[3053] *Πολιτεία, 21.8.1928.*
[3054] *Πολιτεία, 23.8.1928.*

Η κοινοβουλευτική εκπροσώπηση των Ελευθεροφρόνων εκμηδενίστηκε καθώς εξέλεξε μόλις ένα βουλευτή, αλλά η δραματική εξέλιξη ήταν η παραίτηση του Μεταξά από την πολιτική με δήλωσή του που στάλθηκε από την Κεφαλλονιά,[3055] εξέλιξη που ουσιαστικά διέλυσε τους Ελευθερόφρονες. Τα αίτια της παραίτησης αυτής δεν ήταν μόνο η αναμφίβολα ταπεινωτική μη εκλογή του στην ιδιαίτερή του πατρίδα, αλλά σαφώς και η έλλειψη χρηματοδότησης, καθώς ο Μεταξάς προσωπικά όντας εκτός Βουλής δεν είχε τη οικονομική δυνατότητα να ανταπεξέλθει στην οικονομική συντήρηση πολιτικών γραφείων. Στο αμέσως επόμενο διάστημα, όλα τα παλαιά στελέχη των Ελευθεροφρόνων πίεσαν τον Μεταξά να αναθεωρήσει την απόφασή του,[3056] ο Νικολούδης τον κάλεσε δημοσίως από τις στήλες της *Πολιτείας* να επιστρέψει,[3057] αλλά ο Μεταξάς στάθηκε αμετάπειστος.

Ο Μεταξάς αποτραβήχτηκε από τον δημόσιο βίο, πικραμένος με ένα αίσθημα αδικίας[3058] που κατέστησε μαρτυρικά για τον ίδιο τα επόμενα τέσσερα χρόνια που έμεινε στην αφάνεια του ιδιωτικού του βίου αποφεύγοντας κάθε δημόσια παρέμβαση. Τους πρώτους μήνες μετά την εκλογική του αποτυχία αποτραβήχτηκε στην Τήνο, όπου λάμβανε καθημερινά επιστολές από στελέχη των Ελευθεροφρόνων να επιστρέψει στην αρχηγεία του κόμματος, στις οποίες δεν απαντούσε.[3059] Ο ίδιος πίστευε ότι η πλειοψηφία του ελληνικού λαού τον μισούσε, ενώ του ήταν μαρτυρική η επίμονη ιδέα ότι πολλοί συμπολίτες του τον ειρωνεύονταν για την αποτυχία του και χαίρονταν για αυτή.[3060] Σταδιακά ο Μεταξάς βούλιαζε σε μια συνεχή νευρική ταραχή και σε κατάθλιψη την οποία αντιμετώπιζε με φάρμακα, ενώ και η οικογένειά του υπέφερε από την κατάστασή του.[3061] Συνεχώς παλαιά χρέη από την αποτυχημένη προεκλογική εκστρατεία του έκαναν την δυσάρεστη εμφάνισή τους, ενώ οι Νικολούδης, Βελέντζας και Τουρκοβασίλης συνέχισαν τις επαφές με τον Μεταξά επιζητώντας την εκ νέου ενεργοποίηση των Ελευθεροφρόνων.

Ο Μεταξάς ένιωθε ταπεινωμένος από την μη εκλογή του στην Κεφαλλονιά, ενώ πίστευε ότι η μέση (αντιβενιζελική) οδός που είχε χαράξει μεταξύ Βασιλισμού και Δημοκρατισμού είχε ηττηθεί οριστικά από τους αδιαλλάκτους τους αντιβενιζελισμού. Ερμήνευε την ροή της τελευταίας δεκαετίας (1917-1928) ως μια εναλλαγή δικτατοριών (Βενιζέλου – Γούναρη – Πλαστήρα – Παγκάλου) με μοναδική εξαίρεση την περίοδο 1926-1928 που απέδειξε ότι η Ελλάδα δεν χρειαζόταν δικτατορία για να κυβερνηθεί με επιτυχία.[3062] Την επομένη των εκλογών ήταν απολύτως βέβαιος για την κυβερνητική αποτυχία του Βενιζέλου και την βεβαιότητα αυτή την στήριζε στο γεγονός ότι το πρόγραμμα του Βενιζέλου ήταν μεν φιλόδοξο, αλλά όχι σαφώς καθορισμένο, ενώ τα δημοσιονομικά μεγέθη της χώρας δεν είχαν βελτιωθεί αρκετά ώστε να αντέξουν την υλοποίηση του προγράμματος αυτού.[3063] Ο Μεταξάς προέβλεπε μεγάλα δεινά για το σύνολο του ελληνικού λαού από την αποτυχία του

[3055] Στο ίδιο.
[3056] *Πολιτεία, 28.8.1928.*
[3057] *Πολιτεία, 10.9.1928.*
[3058] *«Μόνη ενόχλησις γράμμα Μ. Ραζή εκ Κεφαλληνίας. Ότι χρωστώ υπόλοιπα των εκλογικών μου εξόδων 65 χιλ. δρχ. Αυτά τα κόπτω από την γυναίκα και τα παιδιά μου. Και έτσι πληρώνω την περιφρόνησιν και υποτίμησιν των Κεφαλλήνων προς εμέ»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 11ης Σεπτεμβρίου 1928, σ. 591.
[3059] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Θεολόγου Νικολούδη, φάκ. Β1, επιστολή Μεταξά προς Νικολούδη, 18 Σεπτεμβρίου 1928.
[3060] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 27ης Αυγούστου 1928, σ. 588.
[3061] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 27ης Νοεμβρίου 1928, σ. 598.
[3062] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Θεολόγου Νικολούδη, φάκ. Β1, επιστολή Μεταξά προς Νικολούδη, 24 Σεπτεμβρίου 1928.
[3063] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Θεολόγου Νικολούδη, φάκ. Β1, επιστολή Μεταξά προς Νικολούδη, 18 Σεπτεμβρίου 1928.

Βενιζέλου την οποία θεωρούσε βέβαιη, κάτι που όπως έγραφε χαρακτηριστικά στον Νικολούδη *«ολοψύχως το απεύχομαι»*.[3064]

Επίσης ήταν εντελώς απαισιόδοξος για το πολιτικό μέλλον των στελεχών των Ελευθεροφρόνων που θα διέρρεαν προς το ΛΚ, το οποίο όμως θα ήταν η καταστροφή του αντιβενιζελισμού καθώς λόγω της πολιτειακής αδιαλλαξίας του δεν θα μπορούσε να καταστεί πλειοψηφικό και να κατισχύσει έναντι του Βενιζέλου. Αλλά και αν ακόμη ο αντιβενιζελισμός πλειοψηφούσε στις εκλογές, δεν θα μπορούσε να κυβερνήσει καθώς δεν θα το επέτρεπε ο Στρατός που ελεγχόταν από τους βενιζελικούς.[3065] Πάντως ο ίδιος ενδόμυχα είχε ελπίδες ότι η διαφαινόμενη κυβερνητική αποτυχία του Βενιζέλου και η άνοδος του ΛΚ και των αδιαλλάκτων θα καταστούσε χρήσιμη την εκ νέου επανεμφάνιση των Ελευθεροφρόνων ώστε να επέλθει ισορροπία στο πολιτικό σκηνικό. Επίσης φαίνεται ότι όσο και αν δημοσίως το αρνιόταν, ο Μεταξάς έτρεφε την ελπίδα (βάσιμη όπως αποδείχθηκε) ότι οι εξελίξεις θα τον έφερναν εκ νέου στο προσκήνιο, ακόμη και ως πρωθυπουργό![3066]

Ένα χρόνο μετά, τον Αύγουστο του 1929 ήρθε και η διακοπή κυκλοφορίας της *Πολιτείας*, καθώς η ημερήσια κυκλοφορία της είχε πέσει στα 2.500 φύλλα ημερησίως, ενώ είχε σωρεύσει μεγάλα χρέη από την λειτουργία της. Φαίνεται ότι η χρεοκοπία της εφημερίδας επήλθε και από τον πολυτελή βίο του εκδότη της Νικολούδη, με το όνομά του να φιγουράρει στις κοσμικές στήλες των αθηναϊκών εφημερίδων σε όλη τη δεκαετία του 1920, τακτικός θαμώνας κοσμικών κέντρων της εποχής, σταθερά παρών στις αριστοκρατικές χοροεσπερίδες και συνεστιάσεις, ενώ ήταν μέλος και της Αθηναϊκής Λέσχης.[3067] Το κλείσιμο της Πολιτείας θεωρήθηκε από τον Μεταξά ως το τελικό χτύπημα κατά των Ελευθεροφρόνων που δεν είχαν πλέον καμία παρουσία στη δημόσια ζωή.[3068] Το εντυπωσιακό είναι ότι οι Ελευθερόφρονες δεν διαλύθηκαν ούτε προσχώρησαν ολοκληρωτικά στο ΛΚ όπως πρόβλεψε ο ίδιος ο Μεταξάς,[3069] αν και στελέχη τους που είχαν παραμείνει πιστά στις εκλογές του 1928, όπως ο Κωνσταντίνος Καλκάνης στη Λευκάδα,[3070] συνέχισαν να προσχωρούν μαζικά στο ΛΚ. Υπήρξαν και λίγα στελέχη του όπως ο Αθανασιάδης – Νόβας που προσχώρησε στους Φιλελεύθερους.

Στην μη οριστική διάλυση των Ελευθεροφρόνων συντέλεσε η κάθοδος και εντελώς απρόσμενη εκλογή του Τουρκοβασίλη στην Αρκαδία στις γερουσιαστικές εκλογές του Αυγούστου του 1929. Ο Τουρκοβασίλης εκτέθηκε στην εκλογή ως υποψήφιος των Ελευθεροφρόνων με δική του πρωτοβουλία χωρίς να έχει συνεννοηθεί με τον Μεταξά και κατάφερε να εκλεγεί χάρις την τοπική του επιρροή με διαφορά μόλις 5 ψήφων από τον υποψήφιο των Λαϊκών Σ. Τσακόπουλο. Παρά την ένσταση του Τσακόπουλου στο εκλογοδικείο,[3071] η εκλογή Τουρκοβασίλη επικυρώθηκε και έδωσε το *«φιλί της ζωής»* στο εν

[3064] Στο ίδιο.
[3065] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Θεολόγου Νικολούδη, φάκ. Β1, επιστολή Μεταξά προς Νικολούδη, 2 Οκτωβρίου 1928.
[3066] Υποσχόταν υπουργείο στον Νικολούδη αν γινόταν πρωθυπουργός στο μέλλον και τήρησε την υπόσχεση αυτή στο ακέραιο, βλ. Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Θεολόγου Νικολούδη, φάκ. Β1, επιστολή Μεταξά προς Νικολούδη, 6 Αυγούστου 1929.
[3067] Μαργιούλας, ό.π., σ. 104. Σύμφωνα με την εγγραφή του Μεταξά *«…έχει βάσανα, τα οικονομικά του εις αθλίαν κατάστασιν. Τα αποδίδει όλα εις την Πολιτείαν. Αλλά νομίζω και ο τρόπος ζωής συνέτεινε».*
[3068] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Θεολόγου Νικολούδη, φάκ. Β1, επιστολή Μεταξά προς Νικολούδη, 6 Αυγούστου 1929.
[3069] Στο ίδιο.
[3070] Αυδή – Καλκάνη, ό.π., σ. 142.
[3071] *Καθημερινή, 26.9.1929.*

υπνώσει κόμμα των Ελευθεροφρόνων. Ο Μεταξάς που βρισκόταν στην Τήνο, έμαθε το αποτέλεσμα από το Τηλεγραφείο και το πανηγύρισε έξαλλα, χωρίς πάντως να δηλώνει επισήμως ότι θα επιστρέψει.[3072]

Καθώς η οικονομική κρίση που προέκυψε το 1929 και οι αρνητικές συνέπειές της στην παγκόσμια Οικονομία έδειχνε ότι η κυβέρνηση Βενιζέλου θα αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα στο εγγύς μέλλον, οι Ελευθερόφρονες σύστησαν μια διοικητική επιτροπή αποτελούμενη από τα κορυφαία στελέχη του κόμματος (Βελέντζας, Νικολούδης, Ταλιαδούρος, Τουρκοβασίλης) για την ανασύσταση του. Η επιτροπή έστειλε δημόσιο κάλεσμα μέσω του Τύπου σε όλους τους πολιτευτές του κόμματος για γενική συνέλευση των στελεχών του, με την ρητή διατύπωση της ελπίδας ότι ο Μεταξάς ίσως αναθεωρούσε την απόφασή του και επανερχόταν στο πολιτικό προσκήνιο.[3073] Στα τέλη του 1930 ο Τουρκοβασίλης έστειλε έκκληση στον Μεταξά που βρισκόταν στην Ελβετία για την υγεία της κόρης του να επιστρέψει, καθώς οι Ελευθερόφρονες θα διεξήγαγαν διαπραγματεύσεις με το ΛΚ για συνεργασία. Ο Μεταξάς στην απάντησή του αρνήθηκε κάθε πιθανότητα επιστροφής στην πολιτική, θεωρώντας όμως ότι ο αντιβενιζελισμός είχε καλές πιθανότητες για νίκη στις επερχόμενες εκλογές του 1932, αποκλείοντας την πιθανότητα να γίνει νέο βενιζελικό κίνημα.[3074]

Η ανάδυση των Ελευθεροφρόνων από τη νεκροφάνεια και η δειλή τους επανεμφάνιση στο πολιτικό προσκήνιο είναι πιθανό ότι ευνοήθηκε και από τον ίδιο τον Βενιζέλο, ίσως με την ελπίδα ότι θα διασπούσε εκ νέου τους αντιβενιζελικούς. Η επιτροπή των Ελευθεροφρόνων απεύθυνε επιστολή στον Βενιζέλο στις 20 Μαρτίου 1931, ζητώντας να ανακαλέσει ομιλία του στη Βουλή στην οποία είχε αποδώσει ευθύνες στον Μεταξά για περιπλοκές που ανέκυψαν στα έργα οδοποιίας.[3075] Ο Βενιζέλος τους απάντησε δύο ημέρες μετά, στέλνοντας τα επίσημα Πρακτικά της Βουλής από την αγόρευσή του από τα οποία φαινόταν ότι δεν επέρριψε καμία ευθύνη στον Μεταξά, αντιθέτως του έπλεξε το εγκώμιο για την ακεραιότητά του.[3076] Ο Μεταξάς φαίνεται ότι εντυπωσιάστηκε από την θετική στάση Βενιζέλου, αλλά ακόμη περισσότερο του έκανε εντύπωση η αλλαγή στάσης των εφημερίδων των αντιβενιζελισμού απέναντί του. Ακόμη και ο Δαρβέρης στον *Ταχυδρόμο της Θεσσαλονίκης* μίλησε επαινετικά για τον παλαιό αρχηγό του.[3077] Η αποκατάσταση του ονόματός του αλλά και η αλλαγή στάσης του αντιβενιζελικού Τύπου απέναντί του, μάλλον ήταν το έναυσμα για να αρχίσει ο Μεταξάς να σκέφτεται την επιστροφή του στην κεντρική πολιτική σκηνή.[3078]

Ο Μεταξάς από το Lugano της Ελβετίας συμβούλεψε τον Τουρκοβασίλη να μην είναι ιδιαίτερα αισιόδοξος για τα αποτελέσματα των συνεννοήσεών του με τον Τσαλδάρη.[3079] Οι Λαϊκοί αντιλαμβανόμενοι την πιθανότητα μιας νέας εκλογικής διάσπασης στις ερχόμενες εκλογές, έκαναν προτάσεις (περιορισμένης) συνεργασίας προς τα κορυφαία στελέχη των

[3072] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Θεολόγου Νικολούδη, φάκ. Β1, επιστολή Μεταξά προς Νικολούδη, 11 Αυγούστου 1929.
[3073] *Καθημερινή, 1.12.1929.*
[3074] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Θεόδωρου Τουρκοβασίλη, φάκ. 6, επιστολή Μεταξά προς Τουρκοβασίλη, 24 Δεκεμβρίου 1930.
[3075] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 284/7, επιστολή Επιτροπής Ελευθεροφρόνων προς Βενιζέλο, 20 Μαρτίου 1931.
[3076] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 284/8, επιστολή Βενιζέλου προς Επιτροπή Ελευθεροφρόνων, 22 Μαρτίου 1931.
[3077] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Θεόδωρου Τουρκοβασίλη, φάκ. 6, επιστολή Μεταξά προς Τουρκοβασίλη, 30 Μαρτίου 1931.
[3078] Στο ίδιο.
[3079] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Θεόδωρου Τουρκοβασίλη, φάκ. 6, επιστολή Μεταξά προς Τουρκοβασίλη, 25 Ιανουαρίου 1931.

Ελευθεροφρόνων[3080] οι οποίες όμως έμειναν αναπάντητες. Ο μόνος αρμόδιος για να τις απαντήσει δεν είχε ακόμη επανέλθει, αλλά παρέμενε αποστασιοποιημένος λόγω και της σοβαρής ασθένειας της κόρης του που νοσηλευόταν σε κρίσιμη κατάσταση σε σανατόριο της Ελβετίας επί δύο χρόνια. Αλλά η παλαιά γραμμή των Ελευθεροφρόνων για αποδοχή της πολιτειακής αλλαγής από τον αντιβενιζελισμό έμοιαζε ξανά επίκαιρη, καθώς αποτελούσε για τον αντιβενιζελισμό την αναγκαστική υπέρβαση ίσως του μοναδικού εμποδίου για την κατάκτηση της εξουσίας. Ήδη ο Τουρκοβασίλης με άρθρο του στην *Καθημερινή* ζήτησε από το σύνολο του αντιβενιζελισμού να πάψει να προτάσσει το Πολιτειακό ως κεντρικό ζήτημα πολιτικής, ώστε να εισπράξει την φθορά της κυβέρνησης Βενιζέλου που με τη διακυβέρνησή της δεν είχε ανταποκριθεί στις αυξημένες προσδοκίες μεγάλων τμημάτων της κοινής γνώμης.[3081] Τελικά την υλοποίηση της πολιτικής *«εντός πλαισίου»* του Μεταξά ανέλαβε να υλοποιήσει ο ίδιος ο Παναγής Τσαλδάρης αποδεχόμενος ανεπιφύλακτα την Αβασίλευτη Δημοκρατία υπό την πίεση του Βενιζέλου και του *Στρατιωτικού Συνδέσμου* που συστήθηκε εκ νέου για να πιέσει το ΛΚ να υποκύψει.

5. Οι σοβαρές επιπτώσεις των αντισυνταγματικών νομοθετικών αυθαιρεσιών του 1928 και οι επιπτώσεις τους στην τελική κατάλυση της Αβασίλευτης Δημοκρατίας.

Αν και φαινομενικά οι συνταγματικές αυθαιρεσίες που εκπορεύτηκαν από τον Βενιζέλο και υλοποιήθηκαν από τον Κουντουριώτη *ξεπλύθηκαν* από την ψήφο του εκλογικού σώματος στις εκλογές του 1928, είχαν μακροπρόθεσμα σοβαρές αρνητικές επιπτώσεις για την Αβασίλευτη Δημοκρατία.[3082] Οι αντιβενιζελικοί δεν ηττήθηκαν μόνο εκλογικά, αλλά ταπεινώθηκαν καθώς το εκλογικό σύστημα κομμένο και ραμμένο στα μέτρα των αντιπάλων τους, εκμηδένισε την κοινοβουλευτική τους εκπροσώπηση, αφήνοντας εκτός Βουλής πολλά ηγετικά στελέχη τους, μεταξύ των οποίων και τον ίδιο τον Στρέιτ. Ενώ είχε ξεκινήσει, έστω δειλά, μια διαδικασία εξομάλυνσης της πολιτικής ζωής και γεφύρωσης του χάσματος μεταξύ των δύο παρατάξεων,[3083] αυτή όχι μόνο σταμάτησε αλλά και αντιστράφηκε. Το σύνολο του αντιβενιζελισμού αντιμετώπιζε πλέον το νέο αβασίλευτο πολίτευμα και τους θεσμούς του με μίσος, ως ένα βενιζελικό εμπόδιο το οποίο θα αποτελούσε μόνιμο φραγμό για την εξουσία.

Το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων που αποτελούσε τον μοναδικό αξιόλογο πυρήνα δημοκρατικών αντιβενιζελικών μετά το δημοψήφισμα του 1924 πρεσβεύοντας τον συμβιβασμό με τον βενιζελισμό, εξαφανίστηκε πολιτικά. Ο Μεταξάς που μετά το 1924 είχε πολιτευτεί αυστηρά εντός των κοινοβουλευτικών πλαισίων, είχε υπερασπιστεί τους δημοκρατικούς θεσμούς υποδεικνύοντας τη μετριοπάθεια και τη συνδιαλλαγή με τους βενιζελικούς, μετατράπηκε σε απηνή εχθρό όχι μόνο της Αβασίλευτης αλλά ακόμη και της ίδιας της Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας. Η πολιτική εξαφάνιση των Ελευθεροφρόνων προκάλεσε μεγάλη ζημιά στην ίδια την Αβασίλευτη Δημοκρατία και ένας οξυδερκής πολιτικός όπως ο Βενιζέλος, που άλλωστε είχε δηλώσει την εκτίμησή του στον πολιτικό Μεταξά το 1926, θα έπρεπε να είχε προσπαθήσει να την αποσοβήσει. Το 1931 ο Βενιζέλος

[3080] *Καθημερινή, 16.12.1930*, άρθρο: «Εκ Θεσσαλονίκης το μάθημα».
[3081] *Καθημερινή, 28.4.1931*, άρθρο: «Επί της εκεχειρίας».
[3082] Δαφνής, *Η Ελλάς, τόμος Α΄*, σ. 388.
[3083] *«Αναγνωρίζω άλλωστε προθύμως ότι και η πορεία του ΛΚ εις την Βουλήν συντέλεσε μεγάλως εις την κατασίγασιν των παθών»*, βλ. Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α, έγγραφο 7/1, επιστολή Βενιζέλου προς Τσαλδάρη, 31 Ιανουαρίου 1929.

προσπάθησε να διορθώσει το λάθος αυτό, καλώντας επισήμως τον Μεταξά ως αρχηγό των Ελευθεροφρόνων για διαβουλεύσεις ώστε να τον επαναφέρει στο προσκήνιο, όμως ο Μεταξάς είχε σταδιακά απομακρυνθεί από την μέση οδό και είχε πλησιάσει εκ νέου τους αδιαλλάκτους.
Οι βενιζελικοί νόθευσαν για τρίτη φορά (οι άλλες δύο 1923 και 1926 και θα ακολουθούσε και μια τέταρτη το 1932) τους κανόνες του πολιτικού παιχνιδιού ορίζοντας το εκλογικό σύστημα με τα χαρακτηριστικά που τους εξυπηρετούσαν ώστε να εξασφαλίσουν την εξουσία.[3084] Η πολιτική συμπεριφορά των βενιζελικών και η περιφρόνηση των πολιτειακών θεσμών που οι ίδιοι είχαν δημιουργήσει με τη βοήθεια του Στρατού, δικαίωσαν απρόσμενα την ρητορική των αδιαλλάκτων και ενστάλαξαν μίσος και αδιαλλαξία στο σύνολο πλέον των αντιβενιζελικών πολιτών και πολιτευτών.

Η ίδια η λειτουργία του πολιτεύματος υπονομεύτηκε σοβαρά, όταν η αξιωματική αντιπολίτευση εντός του κοινοβουλίου συρρικνώθηκε και οι απόψεις του αντιβενιζελισμού που εκπροσωπούσαν το 30% του ελληνικού λαού στις εκλογές του 1928 δεν εκπροσωπούνταν επαρκώς,[3085] κάτι που παραδέχθηκε και ο ίδιος ο Βενιζέλος σε επιστολή του προς τον Τσαλδάρη.[3086] Δεν θα ήταν υπερβολή αν αποφαινόμασταν ότι η κατάλυση της μεσοπολεμικής Αβασίλευτης Δημοκρατίας το 1935 έχει τις ρίζες της στις βενιζελικές εκλογικές μεθοδεύσεις πριν τις εκλογές του 1928 και στη συνεπακόλουθη εκλογική συντριβή του αντιβενιζελισμού σε αυτές.

Το αποτέλεσμα των εκλογών του 1928 όπως αυτό μεθοδεύτηκε δικαίωσε τους αδιάλλακτους εντός του ΛΚ που πρωταγωνίστησαν στην πτώση του Τσαλδάρη το 1935 και στη συνεργασία με τον Κονδύλη. Επίσης και ο Μεταξάς μεταβλήθηκε σταδιακά σε έναν επίδοξο δικτάτορα που όχι μόνο υλοποίησε την δικτατορία της 4η Αυγούστου το 1936, αλλά με την προηγούμενη πολιτική εμπειρία που είχε αποκτήσει την περίοδο 1926-1928 και τις αδιαμφισβήτητες διοικητικές του ικανότητες συντέλεσε στην σταθεροποίηση και την μακροημέρευσή της.

Δέκατο τρίτο κεφάλαιο - Λόγοι της τελικής επικράτησης των Λαϊκών εις βάρος των Ελευθεροφρόνων στον χώρο του αντιβενιζελισμού.

1. Το πλαίσιο της αντιπαράθεσης Λαϊκών – Ελευθεροφρόνων.

1α. Η ιδεολογία του αντιβενιζελισμού, οι καταβολές του και η διαμόρφωσή του μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922-1924).

Νομίζω ότι έχει γίνει πλέον σαφές από όσα έχουν προηγηθεί, ότι ο αντιβενιζελισμός του Μεσοπολέμου δεν υπήρξε ένα ομοιογενές σύνολο όπως έχει παρουσιαστεί ως τώρα από την βιβλιογραφία, αλλά ένα δυναμικό κοινωνικό αμάλγαμα προσώπων και παρατάξεων μεγάλων αντιθέσεων με διαφορετικά προσωπεία. Αναμφίβολα υπήρχε ένας κοινός παρονομαστής,

[3084] Γεώργιος Βλάχος, «Ειδοποίησις», *Καθημερινή, 3.3.1932*.
[3085] Αλικανιώτης, *Η νομικοπολιτική θέση του προέδρου της Β΄ Δημοκρατίας*, ό.π., σ. 24.
[3086] *«…αναγνωρίζον ότι τούτο αντιπροσωπεύεται εις την βουλήν όχι καν αναλόγως προς την αριθμητικήν του δύναμιν εν τω τόπω…»*, βλ. Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α, έγγραφο 7/5, επιστολή Βενιζέλου προς Τσαλδάρη, 1 Νοεμβρίου 1929.

ένας χαλαρός δεσμός που καθόριζε την ένταξη ενός πολίτη στις τάξεις τους αντιβενιζελισμού που ήταν η αντίθεση στον βενιζελισμό που κατά κανόνα είχε τις ρίζες του στον Εθνικό Διχασμό και στην περίοδο του 1917-1920. Η συνειδητή στράτευση στο πλευρό του Βασιλιά κατά τον Εθνικό Διχασμό και οι συνεπακόλουθες διώξεις που υπέστησαν την βενιζελική τριετία διακυβέρνησης του 1917-1920 αποτελούσαν καθολικά γνωρίσματα σχεδόν όλων των αντιβενιζελικών. Επίσης και το πολιτικό πρόγραμμα σχεδόν όλων των αντιβενιζελικών κομμάτων είχε κάποια κοινά χαρακτηριστικά και πάντως απέχει από την πραγματικότητα ο ισχυρισμός ότι ο αντιβενιζελισμός αποτελούσε απλώς μια στείρα άρνηση χωρίς θέσεις και προτεραιότητες στη διακυβέρνηση της χώρας.

- ***Η Βασιλεία.***

Η βασικότερη ιδεολογική συνιστώσα της αντιβενιζελικής πολιτικής ιδεολογίας υπήρξε η υπεράσπιση του θεσμού της Βασιλείας ως του πλέον κατάλληλου για την Ελλάδα. Άλλωστε η γενεσιουργός αιτία του αντιβενιζελισμού ήταν η υπεράσπιση του Βασιλιά κατά την σύγκρουσή του με τον Βενιζέλο κατά τον Εθνικό Διχασμό. Άρα η υπεράσπιση αρχικά και η αναστύλωση μετέπειτα, του βασιλικού θεσμού αποτελούσε για τον αντιβενιζελισμό όχι μόνο αυτονόητο καθήκον, αλλά κεντρικό διακύβευμα της κοινωνικής και ιδεολογικής τους ταυτότητας. Η υπεράσπιση του βασιλικού θεσμού προβαλλόταν από τους αντιβενιζελικούς κυρίως ως ζήτημα νομιμότητας και λιγότερο ως ζήτημα βέλτιστης λειτουργίας του ανώτατου πολιτειακού θεσμού της χώρας,[3087] ενώ στις διακηρύξεις τους οι *Συνταγματικοί* ανάλωναν πολύ μικρό χώρο για να υπερασπιστούν τη βασιλική ιδέα ως καλύτερο πολίτευμα για την Ελλάδα και επικεντρώνονταν κυρίως στο ζήτημα της νομιμότητας.[3088] Οι αντιβενιζελικοί αυτοπροσδιορίζονταν ως νομιμόφρονες και υπερασπιστές του Συντάγματος (Συνταγματικοί), ενώ χαρακτήριζαν τους βενιζελικούς ως πολιτειακούς σφετεριστές, ενώ υποστήριζαν ότι η ύπαρξη ενός ακομμάτιστου Βασιλέα που δεν θα εκλεγόταν από τα κόμματα θα εξασφάλιζε την αντικειμενικότερη λειτουργία των θεσμών. Βασικό του επιχείρημα ήταν η σαφώς προβληματική λειτουργία της Αβασίλευτης Δημοκρατίας την περίοδο 1924-1926 που όχι μόνο δεν βελτίωσε το βιοτικό επίπεδο των πολιτών, αλλά επιδείνωσε τα δημοσιονομικά μεγέθη του Κράτους και την διεθνή του θέση.[3089]

Επίσης η συντριπτική πλειοψηφία των αντιβενιζελικών δεν υποστήριζε την ελέω Θεού Βασιλεία, την μοναρχία αλλά την Βασιλευομένη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία και για τον λόγο αυτό θεωρούσαν ότι ο χαρακτηρισμός *«μοναρχικοί»* που τους αποδιδόταν αποτελούσε βενιζελική προπαγάνδα και δεν απέδιδε την αντιβενιζελική πολιτειακή ιδεολογία.[3090] Έγραφε ο Νικόλαος Κρανιωτάκης: *«Η ύπαρξις Βασιλέως κληρονομικού δεν εμποδίζει την ευημερίαν του λαού, και την πρόοδον του τόπου, ούτε την εξασφαλίζει η ύπαρξις αιρετού Προέδρου»*.[3091] Ένας μεγάλο τμήμα των αντιβενιζελικών αντιμετώπιζαν την Βασιλεία ιδεαλιστικά και ρομαντικά, ως ένα Θεσμό που εκπροσωπούσε την διαχρονική συνέχεια του Ελληνικού Έθνους από το 1821, αλλά και με σαφή απόηχο από την Βυζαντινή

[3087] *Καθημερινή, 9.3.1924*, άρθρο: «Ό,τι λέγομεν», όπου: *«Το Αντιβενιζελικό κόμμα συνέβη να είναι βασιλικόν. Συνέβη, διότι πρώτος παθών και πρώτος εξόριστος και πρώτος αδικηθείς και πρώτος υβρισθείς υπήρξε ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος».*

[3088] Ι.Κ.Κ., Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φάκ. 1.11, *άρθρο επί των πολιτικών εξελίξεων (5.4.1924)*.

[3089] Νικόλαος Κρανιωτάκης, «Συνταγματική Βασιλεία, αντισυνταγματική Δημοκρατία», *Φως, 23.1.1928*.

[3090] Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 28.

[3091] Νικόλαος Κρανιωτάκης, «Συνταγματική Βασιλεία, αντισυνταγματική Δημοκρατία», *Φως, 23.1.1928*.

Αυτοκρατορία, βάζοντας σε δεύτερη μοίρα την πολιτειακή του λειτουργικότητα στα πλαίσια ενός σύγχρονου δυτικού κράτους.[3092] Επίσης οι αντιβενιζελικοί προτιμούσαν τη Βασιλεία για λόγους συμβολικούς και *ως προσαρμοζομένη καλείτερον προς τας παραδόσεις και τον χαρακτήρα του Ελληνικού λαού.*[3093] Επίσης θεωρούσαν ότι η Βασιλεία ήταν ένα προπύργιο των παραδόσεων, ανάχωμα στην ιδεολογική επέλαση του Κομμουνισμού την οποία εμμέσως ευνοούσε ο βενιζελισμός και η Αβασίλευτη Δημοκρατία.[3094]

Είναι λοιπόν σαφές ότι η κάθετη αντίθεση των αντιβενιζελικών στην κατάργηση της Βασιλείας είχε κυρίως πολιτικά χαρακτηριστικά και όχι πολιτειακά και το ιδεολογικό διακύβευμα ερχόταν σε δεύτερη μοίρα. Οι αντιβενιζελικοί αντιλαμβάνονταν ότι ο νέος Ανώτατος Άρχων θα ευνοούσε μοιραία τους βενιζελικούς ως δημιουργούς και υποστηρικτές του νέου πολιτεύματος και εκτός απροόπτου θα προερχόταν από τις τάξεις τους. Πρακτικά η πολιτειακή αλλαγή για τους αντιβενιζελικούς σήμαινε ότι ο (κληρονομικός) αντιβενιζελικός Ανώτατος Άρχων θα αντικαθίστατο από έναν αιρετό βενιζελικό. Σύμφωνα με τον αντιβενιζελισμό η αλλαγή πολιτεύματος που σχεδίαζαν οι βενιζελικοί δεν είχε πολιτειακή σκοπιμότητα, αλλά ήταν άλλη μια ψηφίδα άλωσης της διοικητικής μηχανής του Κράτους στο υψηλότερο επίπεδο. Όπως έλεγε χαρακτηριστικά ο Ιωάννης Μεταξάς: *«Όπως τίθεται το ζήτημα εν Ελλάδι, δεν είνε ζήτημα θεσμού ή καθεστώτος, αλλά ζήτημα προσώπων διά τα οποία θέλουν να εύρουν θεσμούς δυναμένους να εξασφαλίσουν εις αυτά την κάρπωσιν μιας εξουσίας…».*[3095]

- ***Λαϊκές ελευθερίες - Συντηρητισμός και ρομαντισμός.***

Η κεντρική έννοια γύρω από την οποία περιστρεφόταν η φρασεολογία των αντιβενιζελικών ήταν ο *λαός* ενώ αντίστοιχα για τους βενιζελικούς ήταν το *Έθνος*. Εκτός από συμβολική η διαφορά ήταν και ουσιαστική: οι βενιζελικοί επικαλούνταν τα ευρύτερα συμφέροντα του Έθνους τα οποία έπρεπε να προστατευθούν σε σχέση με τα στενά συμφέροντα του *λαού* που πολλές φορές παρασύρεται, σφάλλει και πρέπει να νουθετηθεί.[3096] Έτσι, οι εκπρόσωποι του αντιβενιζελισμού είχαν ως μόνιμη επωδό την αποκατάσταση των λαϊκών ελευθεριών του (αντιβενιζελικού) λαού που είχαν αφαιρεθεί βίαια από τους βενιζελικούς στρατοκράτες με στρατιωτικά κινήματα το 1909, το 1917 και το 1922, αλλά και από άλλα φανερά ή αφανή προνουντσιαμέντα στην ίδια περίοδο. Επακόλουθο των θέσεων αυτών, ήταν η συνεχής επίκληση της πίστης όλων των αντιβενιζελικών κομμάτων στον κοινοβουλευτισμό, που αποτελούσε το μοναδικό πολιτικό σύστημα που ταίριαζε στην Ελλάδα. Ακόμη και ο Μεταξάς την περίοδο 1924-1928 είχε εγκαταλείψει πλήρως τις αντικοινοβουλευτικές ιδέες από τις οποίες εμφορείτο τα προηγούμενα χρόνια, ενώ η *Πολιτεία* στάθηκε επικριτική σε ορισμένες πτυχές της ανόδου του φασιστικού φαινομένου την περίοδο 1924-1928.[3097] Συχνές ήταν οι επικρίσεις της *Πολιτείας* εναντίον της ιταλικής πολιτικής στα Δωδεκάνησα ιδίως για τα θέματα των περιορισμών που επιβάλλονταν στις μετακινήσεις των

[3092] Παύλος Καρολίδης, *Η ελληνική Βασιλεία ως Εθνική Ιδέα, (πανηγυρικός λόγος εκφωνηθείς στην Εταιρία Φίλων του Λαού στις 21 Μαΐου 1916)*, Τυπογραφείο Π. Λεώνη, Αθήνα 1916, σ. 36-37.

[3093] Άρθρο του Χρήστου Χρηστοβασίλη στην τοπική εφημερίδα *Ελευθερία* στις παραμονές του Δημοψηφίσματος του 1924, στο: Κατσίλα, ό.π., σ. 198

[3094] Νικόλαος Κρανιωτάκης, «Ο Βρυκόλαξ», *Φως, 25.1.1928*.

[3095] *ΣΚΡΙΠ, 5.12.1923.*

[3096] Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων*, ό.π., σ. 62-63.

[3097] Όπως στην περίπτωση της καταδίκης της αποτρόπαιής δολοφονίας Matteoti, βλ. *Πολιτεία, 1.7.1924.*

Δωδεκανησίων με τη μη έκδοση διαβατηρίων και της υποχρεωτικής διδασκαλίας της ιταλικής γλώσσας στα δημοτικά σχολεία.[3098]

Σε μια εύστοχή προσέγγιση από τον δημοσιογραφικό μύστη του αντιβενιζελισμού Γεώργιο Βλάχο, ο αντιβενιζελισμός ήταν περισσότερο λαϊκό αίσθημα παρά κομματική οργάνωση.[3099] Για πολλούς υποστηρικτές του δεν ήταν απλώς πολιτική ιδεολογία μιας επιθυμητής και βέλτιστης οργάνωσης του Κράτους, αλλά μια Θρησκεία, με υψηλούς συμβολισμούς που απευθύνεται απευθείας στην ψυχή και όχι στον νου.[3100] Το βασικό γνώρισμα του αντιβενιζελισμού ήταν ο συντηρητισμός, η τάξη, η νοικοκυροσύνη, η προσήλωση στις παλαιές δοκιμασμένες μεθόδους στις παλαιές συνήθειες.[3101] Ο αντιβενιζελισμός πρέσβευε την επιστροφή προς την παράδοση, τον πατριωτισμό, τα χριστιανικά ήθη, την ευπρέπεια, τις συντηρητικές ηθικές αξίες, την πατριαρχική οικογένεια,[3102] ιδέες που προβάλλονται με ένταση από τους εκπροσώπους του και από τα έντυπα που τον υποστήριζαν. Σύμφωνα με τον Μεταξά ο αντιβενιζελισμός πρέσβευε τον κόσμο της παράδοσης και ο βενιζελισμός της επανάστασης και του προοδευτισμού.[3103] Ο αντιβενιζελισμός εξέφραζε μεσοπολεμικά τον ρομαντισμό της Παλαιάς Ελλάδας, *τα καλά παληά χρόνια*, την νοσταλγία ενός παρελθόντος που είχε εξαφανιστεί ανεπιστρεπτί από την προσάρτηση των Νέων Χωρών και την έλευση των προσφύγων.[3104] Επίσης κατηγορούσε τον βενιζελισμό ότι μετά το 1917 εισήγαγε την δημοκοπία και τον αχόρταγο υλισμό στην ελληνική κοινωνία, υπονόμευσε την άτεγκτη ηθική υπόσταση του ελληνικού λαού, αποδιοργάνωσε την δημόσια διοίκηση στην οποία εισήγαγε την διαφθορά και την αναξιοκρατία, υπονομεύοντας και την δημόσια τάξη.[3105] Άλλη βασική συνιστώσα της ιδεολογίας του αντιβενιζελισμού, ήταν η προστασία και το απαραβίαστο του δικαιώματος της ιδιοκτησίας τόσο ως ρητή πρόβλεψη στο Σύνταγμα, όσο και ως δίχτυ προστασίας απέναντι στις αιφνιδιαστικές κρατικές απαλλοτριώσεις υπέρ των προσφύγων.

Προβάλλοντας τον έμφυτο συντηρητισμό του, ο αντιβενιζελισμός διαμαρτυρόταν για την υπονόμευση της παραδοσιακής ζωής και την έκπτωση των ηθών και αντιστρατευόταν τα δειλά ανοίγματα του βενιζελισμού στο γλωσσικό ζήτημα και στη χειραφέτηση των γυναικών. Ο Αντιβενιζελισμός εξέφραζε μια αντίσταση στην Δύση και τον εξευρωπαϊσμό που προωθούσε ο βενιζελισμός, πρεσβεύοντας μια απομονωτική αντιδυτική επαρχιώτικη ιδεολογία ανάμεικτη με εθνικιστικά και ανορθολογικά στοιχεία που μοιραία προσέλκυσε πολλούς μικροαστούς που τα συμφέροντά τους διακυβεύονταν από τον εκδυτικισμό της Ελληνικής κοινωνίας και την διείσδυση ξένων κεφαλαίων.[3106] Ιδεολογικά ο αντιβενιζελισμός είχε ως βασική του προτεραιότητα την υπεράσπιση του Κράτους και του αστικού καθεστώτος έναντι των απειλών που εκπροσωπούσε ο οργανωμένος μαχητικός συνδικαλισμός και η πρώιμη εμφάνιση του Σ.Ε.Κ.Ε. (Κ.Κ.Ε.). Έτσι ο αντικομουνιστικός

[3098] *Πολιτεία*, *11.10.1925*, άρθρο: «Διά της βίας Ιταλοί»· *Πολιτεία*, *3.7.1926*, άρθρο: «Οι περιορισμοί των Δωδεκανησίων»· *Πολιτεία*, *24.10.1926*, άρθρο: «Διά την Δωδεκάνησον».
[3099] Κούμπουλης, ό.π., σ. 48.
[3100] *Φως, 3.11.1926*, άρθρο: «Ο αρνησίθρησκος».
[3101] Ριζάς, *Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός*, ό.π., σ. 30.
[3102] Γεώργιος Σκληρός, *Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού*, Αλεξάνδρεια 1919, σ. 136-137.
[3103] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Θεολόγου Νικολούδη, φάκ. Β1, επιστολή Μεταξά προς Νικολούδη, 2 Οκτωβρίου 1928.
[3104] Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 128.
[3105] Φ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο (Διχασμός 1916-1919)*, ό.π., σ. 96-97.
[3106] Διαμαντόπουλος, *Η Ελληνική πολιτική ζωή*, ό.π., σ. 101-102.

λόγος των πολιτευτών και των εντύπων του ήταν ιδιαίτερα αιχμηρός, ενώ οι αδιάλλακτοι αντιβενιζελικοί θεωρούσαν τον βενιζελισμό προθάλαμο του Κομμουνισμού.[3107] Άλλα στοιχεία της αντιβενιζελικής ιδεολογίας ήταν η αντίθεση στον κοσμοπολιτισμό και στη δύναμη του χρήματος[3108] που απειλούσαν τις εθνικές παραδόσεις, τον πατριαρχικό τρόπο ζωής και την τιμιότητα του απλού φτωχού λαού. Σε αυτό το πλαίσιο ο αντιβενιζελισμός αντιστρατευόταν τις ξενικές επεμβάσεις που σύμφωνα με την ερμηνεία του άμεσου ιστορικού παρελθόντος εκείνη την εποχή, είχε επιβάλλει την άνοδο του βενιζελισμού και την αναγκαστική έκπτωση του Βασιλιά Κωνσταντίνου το 1917.

- ***Κοινωνικές και οικονομικές τάξεις αναφοράς.***

Ο αντιβενιζελισμός ήταν ένα ισχυρό λαϊκό ρεύμα που διέθετε εκπροσώπους σε όλες τις τάξεις της κοινωνίας καθώς υποστηριζόταν πέρα από τα αγροτικά στρώματα, και από εργάτες, μικροαστούς, αστούς βιομήχανους και κεφαλαιοκράτες. Κυοφορήθηκε κατά τον Εθνικό Διχασμό εκφράζοντας κυρίως τα μικροαστικά και αγροτικά κοινωνικά στρώματα που εξουθενώθηκαν από την αυταρχική εσωτερική βενιζελική διακυβέρνηση της τριετίας 1917-1920. Ο πολιτικός διχασμός της εποχής δεν ήταν ταξικά κάθετος όπως έχει υποστηριχθεί, αλλά οριζόντιος και διαπερνούσε όλες τις επαγγελματικές κατηγορίες, χωρίς αυξομειώσεις λόγω φύλου ή ηλικίας. Την περίοδο του Μεσοπολέμου ο αντιβενιζελισμός (μετριοπαθής και ακραίος) αντιπροσώπευε περίπου το 30-40% της ελληνικής κοινωνίας,[3109] υπερείχε συντριπτικά στις περιοχές της Παλαιάς Ελλάδας (Στερεά Ελλάδα, Πελοπόννησος, Επτάνησα, Κυκλάδες), ενώ διέθετε ισχυρά πολιτικά ερείσματα στην Εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης και στους μουσουλμανικούς πληθυσμούς της Δυτικής Θράκης. Η πολιτική αντίθεση Παλαιάς Ελλάδας – Νέων Χωρών ενισχύθηκε από την εγκατάσταση των προσφύγων στη Μακεδονία και εκφράστηκε με την ιδιαίτερα δημοφιλή ιδέα να στην Βόρεια Ελλάδα την περίοδο 1923-1929 να μεταφερθεί η πρωτεύουσα της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη, πρόταση που αναμφίβολα είχε και πολιτικό περιεχόμενο πέρα από τοπικιστικό.[3110] Η πολιτική επιρροή του αντιβενιζελισμού διατηρήθηκε ακέραιη και σταθερή εντός της ελληνικής κοινωνίας σε όλο τον Μεσοπόλεμο αν και ήταν μειοψηφική, κυρίως λόγω των πολιτικών συνθηκών, της έλευσης των προσφύγων, της βενιζελικής επιρροής του Στρατού και του γενικότερου ελέγχου που ασκούσε ο βενιζελισμός στις δομές του κράτους.

Ο γηγενής πληθυσμός της Παλαιάς Ελλάδας, η ραχοκοκαλιά του αντιβενιζελισμού κατά την εξιστορούμενη περίοδο, είχε δοκιμαστεί σκληρά από την πολεμική εξόρμηση της περασμένης δεκαετίας. Εκτός από την κατακόρυφη αύξηση της φορολογίας, τη φτώχεια και τον βασανιστικό υποσιτισμό, τις εξορίες και την ηθική εξόντωση, πολλές οικογένειες μετρούσαν νεκρούς λόγω των βενιζελικών ακροτήτων στην κορύφωση του Διχασμού (όπως στην Νάξο, στη Χαλκιδική, στη Λαμία και στην Κοζάνη),[3111] άλλες στερήθηκαν τους άνδρες

[3107] *ΣΚΡΙΠ, 16.11.1924·* Κρανιωτάκης Νικόλαος, «Ο Βρυκόλαξ», *Φως, 25.1.1928*..

[3108] Γράφει ο Κώστας Καρυωτάκης στο ποίημά του *«στο Άγαλμα της Ελευθερίας που φωτίζει τον κόσμο»*:
Λευτεριά, Λευτεριά, θὰ σ᾽ ἀγοράσουν/ ἔμποροι καὶ κονσόρτια κι ἑβραῖοι./ Εἶναι πολλὰ τοῦ αἰῶνος μας τὰ χρέη,/ πολλὲς οἱ ἁμαρτίες, ποὺ θὰ διαβάσουν οἱ γενεές, ὅταν σὲ παρομοιάσουν/ μὲ τὸ πορτραῖτο τοῦ Dorian Gray. βλ. Καρυωτάκης Κωνσταντίνος, *Ποιήματα και Πεζά (επιμέλεια Δημήτρης Δημηρούλης)*, Gutenberg, Αθήνα 2017, σ. 307.

[3109] Βενιζέλος, *Ποιοί οι υπεύθυνοι*, ό.π., σ. 50.

[3110] Αλέκα Γερόλυμπου – Καραδήμου, «Μετασχηματισμοί και αναδιαρθρώσεις στο πλαίσιο του εθνικού χώρου», στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου Αιώνα – Μεσοπόλεμος 1922-1940*, *τόμος Β1*, σ. 68-69.

[3111] Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 324-326.

ή τους γιούς τους τόσο κατά την επιστράτευση του 1915, αλλά και στη Μικρασιατική Εκστρατεία με μεγάλο ψυχολογικό[3112] και οικονομικό κόστος. Σε κάποιες περιπτώσεις οι γιοί και οι πατέρες που έλειψαν δεν γύρισαν ποτέ, η επέστρεψαν σοβαρά τραυματισμένοι, ακρωτηριασμένοι και ψυχολογικά ράκη.[3113] Ως αποτέλεσμα του φόρου αίματος και της επικράτησης των βενιζελικών στις τάξεις των αξιωματικών, ορισμένα τμήματα των αντιβενιζελικών μικροαστών και αγροτών εκδήλωναν κατά τον Μεσοπόλεμο ακόμη και αντιμιλιταριστικές τάσεις.[3114]

Ακόμη περισσότερο, ο αντιβενιζελισμός του Μεσοπολέμου είχε δηλητηριαστεί από την απελπισία της ήττας και την οριστική ματαίωση του προαιώνιου εθνικού ονείρου της Μεγάλης Ιδέας και της εδαφικής αποκατάστασης του Ελληνισμού εις βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το ιδεολόγημα της *«μικράς και εντίμου Ελλάδος»,* που πάντως δεν έγινε ποτέ επισήμως αποδεκτό ούτε ποτέ μνημονεύτηκε από τους ηγέτες των αντιβενιζελικών διαχρονικά παρά μόνο από τους πολιτικούς τους αντιπάλους, είχε εκπορευτεί από την μικροπολιτική αντίθεση στους βενιζελικούς και σε καμία περίπτωση δεν άμβλυνε τον αντιβενιζελικό μεγαλοϊδεατισμό που είχε άλλωστε επικεφαλής έναν Βασιλιά με ένα ιδιαίτερα συμβολικό όνομα. Μετά την επιστροφή του Βασιλιά Κωνσταντίνου, λατρευτικού συμβόλου τους, οι αντιβενιζελικοί είχαν κινητοποιηθεί μαζικά ανταποκρινόμενοι με ενθουσιασμό στην επιστράτευση της Άνοιξης του 1921 για μια τελική εφόρμηση για την ολοκλήρωση της *Μεγάλης Ιδέας*,[3115] ενώ αντίθετα οι επαρχίες όπου πλειοψηφούσαν οι βενιζελικοί όπως η Κρήτη, αρνήθηκαν μαζικά την στράτευση εγκαταλείποντας το όραμα της Ελλάδας των *δύο Ηπείρων και των πέντε Θαλασσών* αν αυτό σήμαινε την τελική επικράτηση των θανάσιμων πολιτικών τους αντιπάλων.

Η τελική αποτυχία του μικρασιατικού εγχειρήματος, ασχέτως αν πολλοί αντιβενιζελικοί δημοσιογράφοι και πολιτευτές τη χρέωναν στον Βενιζέλο και στο αδύνατο της εκστρατείας, πραγματοποιήθηκε επί αντιβενιζελικής διακυβέρνησης και μοιραία βάραινε στη συνείδηση όλων. Ο θάνατος του εξόριστου Βασιλιά Κωνσταντίνου σε ένα φτωχικό πανδοχείο στο Παλέρμο στις 28 Δεκεμβρίου 1922 συνέτριψε την λαμπρή μνήμη των Βαλκανικών Πολέμων και όλο το βυζαντινό κλέος με τις χρυσές μεταφυσικές υποσχέσεις που είχαν επενδυθεί στο μαγικό όνομά του.[3116] Επίσης δημιούργησε και ένα ιδεολογικό κενό στις τάξεις των

[3112] Είναι χαρακτηριστικές οι επιστολές που έστελναν στους στρατευμένους στο μικρασιατικό μέτωπο οι γυναίκες τους, απαριθμώντας τα βάσανά τους και εκλιπαρώντας τους να επιστρέψουν, βλ. Νικόλαος Τρικούπης, *Αναμνήσεις επεισοδίων και γεγονότων εκ των πολέμων μας*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2002, σ. 95-96.

[3113] Οι συνολικές απώλειες της πολεμικής δεκαετούς εξόρμησης ανήλθαν σε 76.671 άνδρες, ενώ μόνο στη Μικρασιατική Εκστρατεία σκοτώθηκαν 42.335 άνδρες. Οι απώλειες αυτές είχαν ως αποτέλεσμα 75.000 ελληνικές οικογένειες να βρίσκονται σε συνεχές πένθος, βλ. Μακρής, ό.π., σ. 315.

[3114] Γράφει ο Κώστας Καρυωτάκης στο ποίημά του «*ο Μιχαλιός*» αναπαριστώντας γλαφυρά τη δυστυχία της επαρχίας από τον φόρο αίματος στη δεκαετή πολεμική εξόρμηση:

Τὸ Μιχαλιὸ τὸν πήρανε στρατιώτη./ Καμαρωτὰ ξεκίνησε κι ὡραῖα/ μὲ τὸ Μαρῆ καὶ μὲ τὸν Παναγιώτη./ Δὲν μπόρεσε νὰ μάθει κἂν τὸ «ἐπ᾽ ὤμου»./ Ὅλο ἐμουρμούριζε: «Κὺρ Δεκανέα,/ ἄσε με νὰ γυρίσω στὸ χωριό μου». Τὸν ἄλλο χρόνο, στὸ νοσοκομεῖο,/ ἀμίλητος τὸν οὐρανὸ κοιτοῦσε./ Ἐκάρφωνε πέρα, σ᾽ ἕνα σημεῖο,/ τὸ βλέμμα του νοσταλγικὸ καὶ πρᾶο,/ σὰ νά ᾽λέγε, σὰ νὰ παρακαλοῦσε:/ «Ἀφῆστε με στὸ σπίτι μου νὰ πάω»./ Κι ὁ Μιχαλιὸς ἐπέθανε στρατιώτης./ Τὸν ξεπροβόδισαν κάτι φαντάροι,/ μαζί τους ὁ Μαρὴς κι ὁ Παναγιώτης./ Ἀπάνω του σκεπάστηκεν ὁ λάκκος,/ μὰ τοῦ ἄφησαν ἀπέξω τὸ ποδάρι:/ Ἦταν λίγο μακρὺς ὁ φουκαράκος, βλ. Καρυωτάκης Κωνσταντίνος, *Ποιήματα και Πεζά,* ό.π., σ. 316.

[3115] Η Επιστράτευση του Μαρτίου 1921 απέδωσε 53.000 οπλίτες έναντι 45.000 που ανέμεναν οι στρατολογικές Αρχές, βλ. Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επιχειρήσεις Ιουνίου – Ιουλίου 1921*, Δ.Ι.Σ., Αθήνα 1964, σ. 11.

[3116] Γράφει ο αντιβενιζελικός Χρήστος Χρηστοβασίλης στο ποίημά του *«Οι δύο Κωνσταντίνοι»*:

αντιβενιζελικών, όπως και όλων των Ελλήνων, καθώς το όνειρο της εθνικής ολοκλήρωσης έπαψε να καθορίζει τους όρους της εθνικής ζωής.[3117] Το ζοφερό τοπίο για τους αντιβενιζελικούς συμπληρωνόταν με την ολική επαναφορά του βενιζελισμού στην εξουσία, τη δραματική εκτέλεση των *Έξι* αντιβενιζελικών προσωπικοτήτων, τη βενιζελική στρατοκρατία που τους καταπίεζε,[3118] την πιθανή έξωση του Θρόνου από την Ελλάδα, και την οικονομική προτεραιότητα των προσφύγων, γεμίζοντας τους αντιβενιζελικούς με λύπη και απαισιοδοξία για το μέλλον τους και προκαλώντας σοβαρή ιδεολογική κρίση στις τάξεις τους.

- ***αντιμιλιταρισμός***

Η αντιπάθεια του αντιβενιζελισμού εναντίον του Στρατού μεγεθύνθηκε μετά την αποτυχία του κινήματος Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου όταν και αποτάχθηκαν όλοι οι αντιβενιζελικοί αξιωματικοί. Το Σώμα των αξιωματικών μεταβλήθηκε σε (άλλο ένα) βενιζελικό προπύργιο εξουσίας, ουσιαστικά επέβαλλε την Αβασίλευτη Δημοκρατία ρίχνοντας από την εξουσία ακόμη και στον ίδιο τον Βενιζέλο, ενώ άσκησε σημαντικό παρασκηνιακό ρόλο εις βάρος των αντιβενιζελικών μέχρι το 1935. Χαρακτηριστικά ο Γεώργιος Βλάχος αναφερόμενος στους βενιζελικούς αξιωματικούς έγραφε: «*οι συνωμοτούντες αξιωματικοί δεν έχουν υπό το πηλίκιον πολλά πράγματα*»,[3119] ενώ για τις δικτατορικές κυβερνήσεις του στρατού έγραφε: «*τα οποίας μας χαρίζουν οι εμετοί του Στρατού και του Στόλου και τας οποίας επώασαν φιλοδοξίαι ακάθαρτοι συλληφθείσαι μεταξύ κλινοσκεπασμάτων και αντισκήνων*».[3120]

- ***Οι ομοιότητες και οι διαφορές με τον βενιζελισμό***

Πάντως εξετάζοντας τους δύο αντίπαλους πολιτικούς κόσμους του Μεσοπολέμου, φτάνει κανείς στο συμπέρασμα ότι οι ιδεολογικές διαφορές τους ήταν πολύ μικρότερες από όσο έχει εκτιμηθεί. Οι δύο αντίπαλες παρατάξεις απευθύνονταν περίπου στο ίδιο κοινωνικό και ταξικό ακροατήριο, είχαν ως κοινό έδαφος την υπεράσπιση του έθνους – κράτους, του αστικού καθεστώτος και των βασικών σταθερών του, όπως η Εκκλησία και ο Στρατός και μια αυστηρή αντικομουνιστική τοποθέτηση.[3121] Αλλά και στην εξωτερική πολιτική κατά την διάρκεια του Μεσοπολέμου, οι διαφορές των δύο παρατάξεων ήταν επουσιώδεις σε σημείο αυτές να μην μπορούν καν να ανιχνευτούν. Ο αντιβενιζελισμός στο σύνολό του, δεν έφερε αντιρρήσεις στην πολιτική Μιχαλακόπουλου την περίοδο 1926-1928, αλλά και μετά το 1932 που ανέλαβε την εξουσία, ο αντιβενιζελισμός δεν απομάκρυνε την χώρα από την σφαίρα επιρροής της Αγγλίας. Επίσης συνέχισε την προσέγγιση με την Τουρκία, τη συνεννόηση με

Η Πόλη κι' η Αγιά Σοφιά με πόθο τον προσμένουν/ Να πληρωθή η πανίερη εκείνη προφητεία:/ «Ο Κωνσταντίνος Βασιλειάς την Πόλην έχει χτίσει/ Ο Κωνσταντίνος Βασιλειάς την Πόλην έχει χάσει,/ Ο Κωνσταντίνος Βασιλειάς την πόλην θε να πάρει», βλ. Κατσίλα, ό.π., σ. 189.

[3117] *«Η Εθνική Καταστροφή κι ο ξεριζωμός του είχανε καταλύσει μέσα του μονομιάς, όλον εκείνο τον κόσμο των παραδόσεων, των θρύλων και των πεποιθήσεων, που γεμίζανε ως τότε τη ζωή του και ην τρέφανε με ιδανικά»*, βλ. Θεοτοκάς, ό.π., σ. 178.

[3118] Γράφει ο Κώστας Καρυωτάκης στο ποίημά του «*Εις Ανδρέαν Κάλβον*»:
Τις δάφνες του Σαγγαρίου/ η Ελευθερία φορέσασα,/ γοργά από μίαν χείρα/ σ΄άλλην περνά και σύρεται,/ δούλη στρατώνος, βλ. Καρυωτάκης Κωνσταντίνος, *Ποιήματα και Πεζά,* ό.π., σ. 310.

[3119] Βλάχος, ό.π., σ. 26.

[3120] Στο ίδιο.

[3121] Άλκης Ρήγος, *Η Β΄ Ελληνική Δημοκρατία (1924-1935) – κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 137.

τις βαλκανικές χώρες με την ενίσχυση του Βαλκανικού Συμφώνου (Φεβρουάριος 1934) και την προσέγγιση με την Ιταλία.

Τα αντιθετικά δίπολα που χαρακτήριζαν τις διαφορές των δύο κόσμων (Βασιλεία – Αβασίλευτη, Παλαιά Ελλάδα – Νέες Χώρες, γηγενείς – πρόσφυγες) δεν είχαν ουσιαστικό ιδεολογικό ή οικονομικό - ταξικό[3122] περιεχόμενο παρά μόνο εξέφραζαν βραχύβιες θνησιγενείς αντιθέσεις κοινωνικών ομάδων που λίγα χρόνια μετά ή αμβλύνθηκαν ή εξέλειψαν εντελώς.[3123] Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά και ο Γιώργος Θεοτοκάς *«Υπήρχαν εθνικιστές βενιζελικοί και εθνικιστές αντιβενιζελικοί, μαρξιστές βενιζελικοί και μαρξιστές αντιβενιζελικοί. Κ΄ είτανε χίλιες φορές ευκολότερο να συνεννοηθεί λ.χ. ένας βενιζελικός εθνικιστής μ ένα μαρξιστή βενιζελικό παρά μ΄ ένα αντιβενιζελικό εθνικιστή. Υπήρχαν άνθρωποι που πίστευαν βαθιά στη Δημοκρατία και γινόντανε φανατικοί μοναρχικοί για να εκδικηθούνε τον Βενιζέλο. Κι΄ άλλοι αντίστροφα. Κι΄ όλα αυτά δεν παραξενεύανε κανέναν».*[3124] Οι αντιθέσεις αυτές είχαν συναισθηματικό και πολιτισμικό περιεχόμενο και ως ένα σημείο, συντηρούνταν από τους κομματικούς μηχανισμούς και τους πολιτευτές για μικροκομματικούς κυρίως, λόγους. Όπως ορθά έχει επισημανθεί, τον Εθνικό Διχασμό τροφοδοτούσαν σε μεγάλο βαθμό οι κομματικοί στρατοί που ανακαταλάμβαναν το κράτος αναλόγως του αποτελέσματος των εκλογών ή του αποτελέσματος κάποιου στρατιωτικού κινήματος που συνήθως εκπορευόταν από τον βενιζελισμό.[3125] Ως ένα σημείο, ο Διχασμός του Μεσοπολέμου υπήρξε τεχνητό δημιούργημα ενός κάθετου διαχωρισμού δύο παρατάξεων με έπαθλο την κατάληψη των δομών του Κράτους. Για τον λόγο αυτό, ειδικά οι νεότερες γενιές του Μεσοπολέμου που δεν είχαν αντιληφθεί επακριβώς τα δεινά της προηγούμενης δεκαετίας, δεν μπορούσαν να καταλάβουν ακριβώς τον λόγο του Διχασμού.[3126]

Μια δημοφιλής κριτική κατά του αντιβενιζελισμού από τους ιδεολογικούς αντιπάλους του είναι η έλλειψη οράματος και συγκεκριμένου κυβερνητικού προγράμματος, ο στείρος καταγγελτικός (αντιβενιζελικός) λόγος και η στέγαση όσων κοινωνικών ομάδων δεν έβρισκαν ικανοποίηση στα αιτήματά τους από το Κράτος.[3127] Η λογική της κριτικής αυτής επικεντρώνεται στο γεγονός ότι ο αντιβενιζελισμός από την φύση του και όπως υποδηλώνει το όνομά του, δεν αποτελεί θέση, αλλά αντίθεση. Με άλλα λόγια ο αντιβενιζελισμός δεν είχε ένα δικό του όραμα για τη χώρα, αλλά υποστήριζε μια στενόμυαλη άρνηση στο όραμα του αντιπάλου του και στέγαζε όλες τις κοινωνικές ομάδες που δεν κατάφερναν να εγκολπωθούν τις κοινωνικές και εθνικές αλλαγές της εποχής και παρέμεναν απροσάρμοστες.[3128] Όπως γλαφυρά αναφέρει ο Θεοτοκάς: *«Αντίκρυ στον βενιζελισμό, ο αντιβενιζελισμός έπαιξε και παίζει ένα ρόλο, που ανταποκρίνεται ασφαλώς σε μια διαλεκτική ανάγκη, αλλά που είναι αναγκαστικά στείρος και αχάριστος στην πράξη. Ο αντιβενιζελισμός αντιπροσωπεύει την αρχή*

[3122] Στο ίδιο, σ. 197.

[3123] *«-Εγώ, αποκρίθηκε ο Αλέξης, ενώ εξακολουθούσε να γράφει, δεν θα καταλάβω ποτέ μου σε τι χρησιμεύει η διάκριση των Ελλήνων σε βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς, ή σε βασιλικούς και δημοκρατικούς. Μα τον Θεό δεν καταλαβαίνω.»*, βλ. Θεοτοκάς, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 50-51.

[3124] Θεοτοκάς, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 102.

[3125] Διαμαντόπουλος, *Βενιζελισμός και Αντιβενιζελισμός*, σ. 75-102.

[3126] *«Οι νικημένες γενεές παραδόθηκαν, από την μια μέρα στην άλλη, στην απογοήτευση και την ηττοπάθεια, ενώ βοούσαν τριγύρω τους οι εμφύλιοι πόλεμοι, χωρίς κανείς να ξέρει ακριβώς το γιατί, και συχνά έπαιζαν μυδραλιοβόλα στους δρόμους της Αθήνας.»* , Θεοτοκάς, *Τόμος Α΄*, ό.π., σ. 46.

[3127] Διαμαντόπουλος, *Η Ελληνική πολιτική ζωή*, ό.π., σ. 104.

[3128] Σκληρός, ό.π., σ. 133-135.

της άρνησης. Υπάρχει για να αποκρίνεται όχι κάθε φορά που ο βενιζελισμός θέτει κάποιο ναι. Δεν έχει χαρακτήρα δικό του και ορμή δική του και φυσικά δεν θα κατορθώσει να αφήσει καμμιά αληθινή επίδραση και κανένα έργο».[3129]

Η κριτική αυτή παρουσιάζει το κλασσικό μειονέκτημα ότι εξετάζει τον αντιβενιζελισμό ως ένα ομοιογενές σύνολο, χωρίς να διακρίνει την μεσοπολεμική εκσυγχρονιστική τάση των Ελευθεροφρόνων ως μια διακριτή συνεκτική πρόταση εναλλακτικής διακυβέρνησης. Εκτός των Ελευθεροφρόνων, υπήρχαν και άλλα αντιβενιζελικά κόμματα (πχ ο *Συνασπισμός των Εργαζόμενων Τάξεων* του Επ. Χαρίλαου, ή το *Συντηρητικό κόμμα* του Γ. Ράλλη) με συγκεκριμένες προτάσεις σε ζητήματα κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής. Αλλά και γενικότερα μια μεγάλη παράταξη όπως ο αντιβενιζελισμός που εκπροσωπούσε ένα μεγάλο τμήμα της ελληνικής κοινωνίας του Μεσοπολέμου δεν θα ήταν λογικό να είναι μόνο ένα κόμμα διαμαρτυρίας χωρίς αναφορά σε όλες τις κοινωνικές ομάδες. Άλλωστε η επιρροή του αντιβενιζελισμού δεν ήταν κάθετη σε κάποιες τάξεις ή κοινωνικές ομάδες της ελληνικής κοινωνίας, αλλά έτεμνε οριζόντια το σύνολο της κοινωνίας. Όπως αναλύσαμε, και τα δύο μεγάλα κόμματα του αντιβενιζελισμού είχαν σαφώς καθορισμένο κυβερνητικό πρόγραμμα για όλες τις πτυχές της κοινωνικής ζωής και της δημόσιας διοίκησης. Επίσης δεν μπορεί να αμφισβητηθεί το εν πολλοίς συντηρητικό πολιτικό και κοινωνικό περιεχόμενο της ιδεολογίας του αντιβενιζελισμού όπως αυτό αναλύθηκε, ούτε πρέπει να αποσιωπηθεί επειδή το ίδιο περιεχόμενο σε πολλές διαστάσεις του υποστήριζε και ο βενιζελισμός.

Είναι όμως γεγονός ότι το πρόγραμμα αυτό δεν ήταν το βασικό όχημα άσκησης πολιτικής για τα κόμματα του αντιβενιζελισμού και αυτό για πολύ πρακτικούς λόγους. Η βασική διαχωριστική ιδεολογική γραμμή μεταξύ των δύο κόσμων δεν ήταν τόσο το διαφορετικό όραμα για το μέλλον όπως έχει υποστηριχθεί από πολλούς ερευνητές (αν και αναμφίβολα υπήρχαν διαφορές),[3130] ή η διαφορετική διαχείριση της τρέχουσας πολιτικής επικαιρότητας, όσο η διαχείριση της ιστορικής μνήμης του παρελθόντος. Τα στελέχη και οι ηγεσίες των δύο αντίπαλων κόσμων είχαν παραπλήσιες αντιλήψεις για τις οικονομικές προτεραιότητες της χώρας, είχαν ίδια νοοτροπία στην άσκηση της διοίκησης και παραπλήσιες αντιλήψεις για την κοινωνία και τους θεσμούς της. Επίσης και οι δύο πολιτικοί κόσμοι δεν απέκτησαν στενή ή αποκλειστική συσχέτιση με οποιαδήποτε κοινωνική ομάδα, αντίθετα η επιρροή τους έτεμνε οριζόντια την κοινωνική και οικονομική διαστρωμάτωση.[3131]

Η διένεξη των δύο κόσμων πήγαζε από τα τραγικά γεγονότα της περιόδου 1914-1922, που η μνήμη τους τροφοδοτούσε και έδινε περιεχόμενο στον διαχωρισμό μεταξύ των δύο παρατάξεων. Και αυτό μπορεί να το διακρίνει κανείς μάλλον εύκολα στις εφημερίδες των δύο παρατάξεων αλλά και στις αγορεύσεις των βουλευτών και των αρχηγών κομμάτων. Η ίδια η πολιτειακή διένεξη μεσοπολεμικά είχε λιγότερο ιδεολογικό χαρακτήρα [αντικατάσταση ενός ισόβιου κληρονομικού ανώτατου (αντιβενιζελικού) άρχοντά με έναν αιρετό (βενιζελικό) ως καλύτερο και λειτουργικότερο πολίτευμα] αλλά περισσότερο

[3129] Θεοτοκάς, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 103.

[3130] Σύμφωνα με τον Σωτήρη Ριζά υπήρχε σαφής διαφορά νοοτροπίας στην άσκηση διοίκησης, καθώς ο Βενιζέλος υποστήριζε ότι ο σκοπός αγίαζε τα μέσα, έτεινε προς την αναζήτηση ευκαιριών και στον αυτοσχεδιασμό, ενώ οι αντίπαλοί του προέκριναν την σταθερότητα και τη νομιμότητα στην άσκηση της δημόσιας διοίκησης, βλ. Ριζάς, *Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός*, ό.π., σ. 30.

[3131] Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση*, ό.π., σ. 25.

αποτελούσε μια προβολή των παθών του μεγάλου Διχασμού, των εκατέρωθεν ακροτήτων, της εκατέρωθεν μονοπώλησης του Κράτους και της αντικατάστασης του αντιβενιζελικού ισόβιου άρχοντα με ένα βενιζελικό αιρετό. Για τον λόγο αυτό, κατά κανόνα τα επιχειρήματα των υποστηρικτών των δύο πολιτευμάτων (ειδικά των αντιβενιζελικών) δεν ανέλυαν τα θετικά και τα αρνητικά τους, αλλά κυρίως ασχολούνταν με το παρελθόν είτε κατηγορώντας είτε υπερασπίζοντας την ουδετερόφιλη πολιτική του Βασιλιά Κωνσταντίνου κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.[3132]

Τον διαχωρισμό αυτό τροφοδότησαν και χρησιμοποίησαν τόσο ο Βενιζέλος, όσο και ο Τσαλδάρης για να αποκομίσουν πολιτικά οφέλη και στηριζόμενοι σε αυτόν επικράτησαν πολιτικά και κυβέρνησαν τη χώρα.[3133] Αντίθετα, ο Μεταξάς και ο Καφαντάρης που προσπάθησαν να υπερβούν τον διαχωρισμό αυτό, ή προσπάθησαν να τον αμβλύνουν μέσω ενός συμβιβασμού, είτε αναδιπλώθηκαν είτε απαξιώθηκαν και τελικά εξαφανίστηκαν πολιτικά. Από την άλλη βέβαια, τέτοιου είδους πολιτικοί διχασμοί που βασίζονται στην παρελθοντολογία αμβλύνονται σταδιακά με την πάροδο του χρόνου, καθώς μοιραία έρχονται νέες προκλήσεις που αναδιατάσσουν τις κοινωνικές δυνάμεις. Μια τέτοια διαδικασία είχε ξεκινήσει δειλά με τον σχηματισμό της Οικουμενικής Κυβέρνησης, αλλά την αναίρεσε ολοσχερώς η ορμητική ισοπεδωτική επανεμφάνιση του Βενιζέλου στην πολιτική σκηνή που με τον αμφιλεγόμενο τρόπο που έγινε, ανατροφοδότησε τις χειρότερες πτυχές του ελληνικού διχασμού, ανοίγοντας εκ νέου το χάσμα μεταξύ των δύο πολιτικών κόσμων.

1β. Ο αντιβενιζελικός Τύπος (1914-1928).

Αναμφίβολα το σημαντικότερο βήμα ιδεολογικής και πολιτικής έκφρασης του αντιβενιζελισμού υπήρξαν οι εφημερίδες του χώρου με ιδιαίτερα πληθωρική παρουσία. Οι αντιβενιζελικές εφημερίδες αντικατόπτριζαν το σύνολο των πολιτικών εκφάνσεων του αντιβενιζελισμού, όλες τις πτυχές του, όλες τις εσωτερικές του αντιθέσεις. Επίσης είναι εντυπωσιακό το γεγονός του μεγάλου πλήθους των εφημερίδων που κυκλοφορούσαν κυρίως στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη και αφορούσαν τον αντιβενιζελισμό. Για παράδειγμα, μόνο στην Αθήνα το 1924 κυκλοφορούσαν 6 εφημερίδες με γενικό αντιβενιζελικό προσανατολισμό (*ΣΚΡΙΠ, Απογευματινή, Εσπερινή, Βραδυνή, Αθηναϊκή* και *Χρόνος*) χωρίς να υπολογίζουμε τις κομματικές (*Καθημερινή*, *Πολιτεία, Νέα Ημέρα*) και όλα αυτά για μια παράταξη χωρίς κοινοβουλευτική παρουσία, χωρίς επιρροή στις εξελίξεις, με σαφή τάση πολιτικής συρρίκνωσης και που γνώρισε συντριπτική ήττα στο δημοψήφισμα του ίδιου έτους!

Οι εφημερίδες του αντιβενιζελισμού αντιμετώπισαν ποικίλες διώξεις και προβλήματα στην κυκλοφορία τους μετά το 1917. Οι εκδότες πολλών εξ αυτών είτε εξορίστηκαν (Π. Γιάνναρος), είτε φυλακίστηκαν (Ι. Χαλκοκονδύλης, Γ. Ευστρατιάδης), αλλά το σοβαρότερο πρόβλημα που αντιμετώπιζαν την περίοδο 1917-1920, ήταν η αυστηρή προληπτική λογοκρισία που δεν τους επέτρεπε να αρθρώσουν πολιτικό λόγο και να κινήσουν το ενδιαφέρον στους αναγνώστες τους. Κατά τα *Ιουλιανά* τα πιεστήρια και τα γραφεία των

[3132] Βενιζέλος, *Ποιοι οι υπεύθυνοι,* ό.π., σ. 46-48.
[3133] Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση*, ό.π., σ. 44.

περισσότερων αντιβενιζελικών εφημερίδων καταστράφηκαν ολοσχερώς και διακόπηκε η κυκλοφορία τους για δύο εβδομάδες περίπου. Μετά την απρόσμενη αντιβενιζελική ολική επαναφορά μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920, οι περισσότερες εξ αυτών αποζημιώθηκαν από το Κράτος για τις ζημιές που είχαν υποστεί και είχαν μια διετία οικονομικής και κυκλοφοριακής ανάκαμψης.

Η πλειοψηφία των εφημερίδων του αντιβενιζελικού Τύπου στήριξε με πείσμα τις αντιβενιζελικές κυβερνήσεις της περιόδου, έχοντας την συνείδηση ότι αν επανέρχονταν οι βενιζελικοί στην εξουσία, θα ακολουθούσε μια επανάληψη των διώξεων της προηγούμενης τριετίας.[3134] Οι προβλέψεις τους επαληθεύτηκαν καθώς μετά την *Επανάσταση του 1922* η σκληρή προληπτική λογοκρισία απονεύρωσε εντελώς την θεματολογία των αντιβενιζελικών εφημερίδων. Οι αντιβενιζελικές εφημερίδες επανήλθαν δριμύτερες το φθινόπωρο του 1923 μετά την άρση του Στρατιωτικού νόμου, με πύρινα δημοσιεύματα για την εκτέλεση των *Έξι*, προβάλλοντας εκ νέου την αδιαλλαξία έναντι της *Επαναστατικής Επιτροπής.* Σχεδόν όλες παύτηκαν εκ νέου μετά το κίνημα Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου και κυκλοφόρησαν τέσσερις μήνες μετά χάρις το επίμαχο νομοσχέδιο Βενιζέλου που ήταν το τελευταίο της εφήμερης κυβέρνησής του και αποτέλεσε την αφορμή για το περίφημο επεισόδιο με τον Παπαναστασίου.

Η διακεκομμένη κυκλοφορία των αντιβενιζελικών εφημερίδων δημιούργησε σωρεία οικονομικών προβλημάτων στους ιδιοκτήτες τους[3135] που όμως δεν πτοήθηκαν αλλά συνέχισαν να εκδίδουν τις εφημερίδες τους υπό αντίξοες συνθήκες, πολιτικές και οικονομικές, με επιμονή, ελπίζοντας σε μια αιφνιδιαστική πολιτική αλλαγή στο μέλλον, όμοια αυτής του 1920. Στην προσπάθεια οικονομικής επιβίωσης, οι εκδότες των αντιβενιζελικών εφημερίδων είχαν αρωγούς τα αντιβενιζελικά κόμματα και τις πολιτικές τους ηγεσίες, καθώς και εύπορους επιχειρηματίες που είχαν πολιτικές βλέψεις εντός του αντιβενιζελισμού.

- ***Καθημερινή.***

Η εφημερίδα κυκλοφόρησε το πρώτο φύλλο της στις 15 Σεπτεμβρίου 1919 με ιδιοκτήτη διευθυντή τον Γεώργιο Α. Βλάχο που επέστρεφε από διετή εξορία στη Σκύρο και στη Σκόπελο, εν μέσω αυστηρής λογοκρισίας έχοντας σαφή αντιβενιζελικό προσανατολισμό. Στο πρώτο άρθρο της αναφερόταν στις συνταγματικές ελευθερίες που έχουν καταλυθεί και υπογράμμισε την πρόθεση της εφημερίδας να εκφέρει με θάρρος και την αντίθετη προς την κυβέρνηση άποψη. Έθετε ως στόχο να κυκλοφορεί με όσο το δυνατόν λιγότερα λευκά πλαίσια ενώ ο Βλάχος παρατηρούσε: *«Πρόγραμμα της εφημερίδας θα ήτο η Αλήθεια. Αλλά η Αλήθεια αφ΄ ότου έγινε υπάλληλος του Κράτους δεν επιτρέπεται να δημοσιογραφή».* Ο Βλάχος προσπάθησε να αψηφήσει την λογοκρισία όμως φυλακίστηκε δύο φορές για την αρθρογραφία του, απολύθηκε από την Εθνική Τράπεζα επί προεδρίας Αλέξανδρου Ζαΐμη για ανάρμοστη συμπεριφορά, ενώ παρακολούθησε την κηδεία του πατέρα του φρουρούμενος.[3136] Ακριβώς ένα έτος μετά όταν αποκαταστάθηκε η ελευθερία του Τύπου η *Καθημερινή* κυκλοφόρησε με το περίφημο άρθρο – ξέσπασμα με τίτλο *«Και τώρα; - Κάτω ο*

[3134] Συλλογικό έργο, *Ο Βενιζελικός κίνδυνος*, ό.π.
[3135] *Χρόνος, 6.8.1924*, όπου επιστολή Διάκου προς Μεταξά.
[3136] Βλάχος, ό.π., σ. 54.

Βενιζέλος». Κατά τα *Ιουλιανά* οι βενιζελικοί επιδρομείς κατέστρεψαν ολοσχερώς τα γραφεία και τα πιεστήρια της εφημερίδας, η έκδοσή της διακόπηκε και ο ίδιος ο Βλάχος συνελήφθη για μια ακόμη φορά *«ώστε να προστατευθεί».* Η νίκη των αντιβενιζελικών στις εκλογές του 1920 και η επιστροφή του Βασιλιά αποτέλεσαν την πολιτική δικαίωση του Βλάχου και την ανάδειξη της εφημερίδας του ως την κορυφαία του αντιβενιζελισμού.

Η *Καθημερινή* στήριξε δημοσίως τις αντιβενιζελικές κυβερνήσεις της περιόδου και ιδιαίτερα τον Γούναρη χωρίς δισταγμούς, αλλά παρασκηνιακά ο Βλάχος υποστήριζε την απαγκίστρωση από την Μικρά Ασία πριν τις επιθετικές ενέργειες του καλοκαιριού του 1921 και μάλιστα ήταν σε επαφή και συνεννόηση με τον Μεταξά εκείνη την περίοδο. Σύμφωνα με τον ίδιο, το μικρασιατικό αδιέξοδο αποτελούσε μια δυσβάσταχτη βενιζελική κληρονομιά που όφειλε να διαχειριστεί η ηγεσία των αντιβενιζελικών που τελικά στο Γουδή πλήρωσε για τις ευθύνες άλλων. Μετά την Καταστροφή και μετά την μερική διάλυση του ΛΚ, η *Καθημερινή* παρέμεινε φανατικά αντιβενιζελική χωρίς να στηρίζει κάποιον κομματικό σχηματισμό από αυτούς που είχαν εμφανιστεί. Σταδιακά επανήλθε υπέρ του ΛΚ και του Τσαλδάρη, παύτηκε μετά το κίνημα Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου, αλλά και για ένα μήνα κατά την δικτατορία του Παγκάλου (27 Δεκεμβρίου 1925 - 26 Ιανουαρίου 1926).[3137]

Προφανώς το μεγάλο πλεονέκτημα της εφημερίδας ήταν η γραφίδα του ιδιοκτήτη – διευθυντή της. Ο Γεώργιος Βλάχος, εκτός από διακεκριμένος διηγηματογράφος και συγγραφέας θεατρικών έργων, υπήρξε ο πλέον εμβληματικός δημοσιογράφος του αντιβενιζελισμού κατά την διάρκεια του Μεσοπολέμου. Είχε ήδη ξεχωρίσει με την παθιασμένη αρθρογραφία του στην εφημερίδα *Χρόνος* λίγο πριν τα *Νοεμβριανά* που καλούσε τον λαό και τους επίστρατους σε αντίσταση. Τα άρθρα του στην πρώτη σελίδα της *Καθημερινής*, είτε υπογεγραμμένα με τα αρχικά ΓΑΒ είτε ανυπόγραφα, αποτελούσαν το πολιτικό βαρόμετρο του αντιβενιζελισμού και αντικατόπτριζαν κατά κανόνα τον σφυγμό και τις διαθέσεις της ηγεσίας του ΛΚ. Ο τίτλος τους ήταν αινιγματικός και παιγνιώδης και κατά κανόνα πολύ σύντομος ερχόμενος σε χτυπητή αντίθεση με τους πηχυαίους τίτλους που χρησιμοποιούσαν τα υπόλοιπα αντιβενιζελικά φύλλα όπως λ.χ. η *Εσπερινή*. Πολλά πρωτοσέλιδα άρθρα του Βλάχου δεν είχαν αυστηρά ορθολογικό περιεχόμενο, αλλά άγγιζαν τα όρια του μυστικισμού, του υπερβατισμού θα λέγαμε ακόμη και της ενόρασης, χωρίς όμως να χάνουν σε μεγαλείο και σοβαρότητα. Ο Βλάχος ως γνήσιος μύστης του αντιβενιζελισμού δεν προσπαθούσε να εκφράσει μόνο τις πολιτικές του προτεραιότητες αλλά ακόμη και το συλλογικό του υποσυνείδητο, δημιουργώντας αριστοτεχνικά έναν υπερβατικό αντιβενιζελικό καμβά γνώριμο στο κοινό που απευθυνόταν. Δεν απευθυνόταν μόνο στον αντιβενιζελικό νου, αλλά ταυτόχρονα και στην ψυχή του, επικαλούμενος τα ιερά και όσια του αντιβενιζελισμού, όπως *«η μνήμη των Έξι»*, *«ο άταφος Βασιλιάς Κωνσταντίνος»*, *«ο δολοφονημένος Δραγούμης από τους βενιζελικούς μπράβους του Γύπαρη»*, *«οι μάρτυρες εκτελεσθέντες στρατιώτες από τα βενιζελικά στρατοδικεία του 1918»* κ.τ.λ.

Προφανώς υπήρχαν και άλλοι δημοσιογράφοι όπως ο Ευστρατιάδης του *ΣΚΡΙΠ*, ή ο Ευελπίδης της *Αθηναϊκής*, που απευθύνονταν στο ίδιο κοινό με την ίδια πάνω – κάτω θεματολογία και στόχους. Πολλοί μάλιστα, ανάμεσά τους, όπως ο Ευστρατιάδης,

[3137] Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου, τόμος Β΄ Αθηναϊκές εφημερίδες 1901-1959*, Αθήνα 1959, σ. 176· Βλάχος, ό.π., σ. 21.

προσπάθησαν οφθαλμοφανώς να μιμηθούν τον τρόπο γραφής του Βλάχου και την θεματολογία του. Κανείς τους όμως δεν είχε την ποιότητα και την εσωτερική δύναμη της γραφής του Βλάχου για αυτό και κανείς δεν κατάφερε να εγκλωβίσει την προσοχή και την φαντασία του μέσου αντιβενιζελικού αναγνώστη στον βαθμό που το πέτυχε ο Βλάχος. Τα άρθρα του ήταν μείγμα πατριωτισμού, κοινής λογικής, εγκυκλοπαιδικών γνώσεων, σημαντικής δημοσιογραφικής πληροφόρησης εκ των έσω αφού ο Βλάχος δεν κατέγραφε μόνο την δημοσιογραφικά την επικαιρότητα αλλά συμμετείχε ενεργά στη διαμόρφωσή της, ιερού μίσους και ακατάσχετων ύβρεων μέχρι παραφροσύνης για τον βενιζελισμό και κυρίως για τον ίδιο τον Βενιζέλο προσωπικά, αντιπάθειας για τους πρόσφυγες και τις πολιτικές τους επιλογές, προσωπικής αναζήτησης, θρησκευτικής κατάνυξης, πολιτικού πραγματισμού, μεγάλης κοινωνικής μόρφωσης, διαίσθησης, υπερβολικού συναισθηματισμού και ρωμαλέας πολιτικής μνήμης. Όλα ανεξαιρέτως τα πρωτοσέλιδα άρθρα του Βλάχου παρήγαγαν καθημερινά πολιτική από μόνα τους για τον αντιβενιζελισμό και χαρακτηρίζονταν από την δύναμη της γραφής του την οποία παραδέχθηκε από το βήμα της Βουλής ακόμη και ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οποίος κατά δήλωσή του, ήταν τακτικός του αναγνώστης.[3138]

Ένα άλλο γνώρισμα της αρθρογραφίας του Βλάχου ήταν ότι κατέγραφε αρχικά και την αντίθετη άποψη με ευκρίνεια, την οποία ακολούθως υπερφαλάγγιζε με την γνωστή του σαρωτική επιχειρηματολογία. Ο Βλάχος άρθρωνε τον δημοσιογραφικό του λόγο γύρω από ένα σύνολο κοινωνικών σταθερών με τις οποίες εξύφαινε την αντιβενιζελική επιχειρηματολογία του. Οι σταθερές αυτές ήταν: *Πατρίδα - Ορθοδοξία – Οικογένεια – Σημαία – Στέμμα – Στρατός – Παράδοση – Περιουσία – Ελευθεροτυπία – Συνέχεια – Ειρήνη*, έννοιες απολύτως αντιληπτές και αγαπητές από τον αντιβενιζελισμό και τους οπαδούς του. Σε καθημερινή βάση η γραφίδα του Βλάχου κατάφερνε να απλοποιεί τα πλέον περίπλοκα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα, προτείνοντας λύσεις της κοινής λογικής επενδυμένη με έναν συναισθηματισμό που συχνά έφτανε στον ρομαντισμό. Μαχητικός, στοχαστικός, πολύ συχνά κατάφερνε στα στενά πλαίσια ενός κεντρικού άρθρου να δημιουργήσει ισχυρές εικόνες στον αναγνώστη του, να τον πείσει για τις θέσεις του και να τον ποδηγετήσει προς αυτές.

Τα τρία ιστορικά πρωτοσέλιδα άρθρα της *Καθημερινής* (*«Η γέφυρα των στεναγμών»* 13.8.1922, *«Οίκαδε»* 14.8.1922, *«Οι Πομερανοί»* 17.8.1922), συνδέθηκαν άμεσα με κατηγορίες του βενιζελισμού αλλά και άλλων αντιβενιζελικών για ηττοπάθεια του μετανοεμβριανού συγκροτήματος και σάλπισμα εγκατάλειψης της Μικράς Ασίας. Πολλοί κατηγόρησαν τον Βλάχο ότι με την αρθρογραφία αυτή συντέλεσε ο ίδιος στην κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου. Η σύγχρονη έρευνα έχει δείξει ότι *«Η γέφυρα των στεναγμών»* γράφτηκε όταν δεν είχε ξεκινήσει καν η τουρκική επίθεση, το *«Οίκαδε»* γράφτηκε επίσης χωρίς ο Βλάχος να γνωρίζει ότι το ελληνικό μέτωπο είχε σπάσει και το άρθρο απλά προέτρεπε προς επιτάχυνση των κυβερνητικών σχεδίων για επίλυση του μικρασιατικού προβλήματος με τη λύση της αυτονομίας στην ελληνική ζώνη της Μικράς Ασίας και την σταδιακή διαχείμαση των Ελλήνων στρατιωτών *Οίκαδε*. Τέλος, οι *Πομερανοί* γράφτηκαν από τον Νικόλαο Κρανιωτάκη και προετοίμαζαν την κοινή γνώμη για την απώλεια της γραμμής Εσκή Σεχήρ, Κιουτάχεια, Αφιόν Καραχισάρ που όταν γράφτηκε το άρθρο ήταν

[3138] Ανάμεσα στα άλλα επαινετικά, ο Βενιζέλος ανέφερε για τον Βλάχο ότι έχει κάποιο είδος ψυχοπάθειας εναντίον του για αυτό είναι και ειλικρινής σε όσα γράφει, βλ. Βενιζέλος, *Ποιοι οι υπεύθυνοι,* σ.50.

πλέον γεγονός που δεν είχε γνωστοποιηθεί στην κοινή γνώμη. *«Οι Πομερανοί* αντανακλούσαν τις απόψεις που είχε μεταφέρει ο Αρχιστράτηγος στην κυβέρνηση την δεδομένη στιγμή για αναγκαία σύμπτυξη των ελληνικών στρατευμάτων ανατολικά της Φιλαδέλφειας όπου σκόπευε να σχηματίσει μια νέα γραμμή αμύνης.[3139]

Η σχέση της *Καθημερινής* με το ΛΚ και τους δύο διαδοχικούς αρχηγούς του Γούναρη και Τσαλδάρη, υπήρξε αμφίδρομη και πάντως κυμαινόμενη. Ο Βλάχος υπήρξε στενός συνεργάτης της ηγεσίας του ΛΚ επί σχεδόν δύο δεκαετίες, αλλά νομίζω ότι είναι αναμφίβολο πως δεν έπαιρνε γραμμή για την αρθρογραφία του. Παρά το γεγονός ότι ο Βλάχος είχε αντίθετες απόψεις με τον Γούναρη στο θέμα της κλιμάκωσης της εκστρατείας, τον στήριξε ενεργά με όλες του τις δυνάμεις και μετά την εκτέλεσή του υπερασπίστηκε την μνήμη του με συνέπεια και αυταπάρνηση. Με τον διάδοχό του Τσαλδάρη είναι σαφές ότι υπήρχε μεγάλη διαφορά ιδιοσυγκρασίας, αλλά οι δύο άνδρες μοιράζονταν το ίδιο πάθος δικαίωσης της μνήμης των *Έξι*. Σε δεκάδες άρθρα του, ο Βλάχος δεν δίστασε να διαφοροποιηθεί διακριτικά από την επίσημη γραμμή του ΛΚ, ενώ σε πολλές περιστάσεις προσπάθησε φανερά να ποδηγετήσει την ηγεσία του. Αρκετές φορές εξέφραζε το ΛΚ καθώς ο ίδιος είχε προνομιακή πληροφόρηση ενώ συμμετείχε και στην διαμόρφωση της πολιτικής του, αλλά από το ύφος και το περιεχόμενο της αρθρογραφίας του μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ποτέ δεν έγραψε στρατευμένα. Είναι επίσης βέβαιο ότι ειδικά μετά το 1925, ο Βλάχος επηρέασε σε πολλά σημεία την πολιτική και τις αποφάσεις του ΛΚ, ενώ συγκρούστηκε με τον Τσαλδάρη και στο ζήτημα των προσφύγων.

Επίσης κυμαινόμενη υπήρξε η σχέση του Βλάχου με τον Μεταξά. Μετά το 1920 οι δύο βρίσκονταν σε στενή επαφή και μοιράζονταν τις ίδιες ιδέες για την μικρασιατική εμπλοκή. Όταν ο Μεταξάς εμφανίστηκε ενεργότερα στο πολιτικό προσκήνιο μετά τις αρχές του 1922, ο Βλάχος στράφηκε εναντίον του με αιχμηρή αρθρογραφία που αντικατόπτρισε την ενόχληση του Γούναρη. Μετά την εκτέλεση των *Έξι*, ο Βλάχος αναγνώρισε την πρωτοκαθεδρία του Μεταξά και ζήτησε από όλους τους αντιβενιζελικούς να τον στηρίξουν στις εκλογές που έρχονταν. Περιέργως ο Βλάχος μετά την απρόσμενη αναγνώριση της Αβασίλευτης από τον Μεταξά, δεν έριξε τον λίθο του αναθέματος εναντίον του όπως έκαναν όλοι οι αδιάλλακτοι, αλλά η *Καθημερινή* έδωσε χώρο σε αυτόν και στις απόψεις των Ελευθεροφρόνων, υποστηρίζοντας μια συνδιαλλαγή μεταξύ των δύο ισχυρών συνιστωσών του αντιβενιζελισμού σε ένα πλαίσιο πολιτικού πραγματισμού. Οι δημοτικές εκλογές του 1925 και η διάσπαση του αντιβενιζελικού ψηφοδελτίου στην Αθήνα, επέφερε την εκ νέου ρήξη και ο Βλάχος για την επόμενη τριετία αρθρογραφούσε αρκετά συχνά με βίαια άρθρα κατά των Ελευθεροφρόνων αλλά και κατά των Μεταξά και Νικολούδη προσωπικά. Πάντως, ασχέτως του γεγονότος αυτού, ο Βλάχος δεν έπαψε ποτέ να έχει σε εκτίμηση τις ικανότητες του πολιτικού του αντιπάλου, κάτι που φάνηκε στα μετέπειτα χρόνια όταν και τελικά στήριξε με την εφημερίδα του τόσο την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης στον Μεταξά από την Βουλή του 1936 όσο ακόμη ενεργότερα την δικτατορία της 4ης Αυγούστου σε όλη την διάρκειά της.

[3139] Κωνσταντίνος Δ. Βλάσσης, *«Οίκαδε» - ο πολεμικός σχεδιασμός το μοιραίο 1922,* ανέκδοτη μελέτη υπό έκδοση, Archive, 2022.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Βλάχος επέλεξε συνειδητά να μην πολιτευτεί ποτέ και παρέμεινε μαχόμενος δημοσιογράφος μέχρι το τέλος του βίου του. Όπως έλεγε χαρακτηριστικά ο ίδιος *«προτιμώ να με εκλέγει κάθε μέρα ο μέσος πολίτης με την δραχμή του».*

- ***Πολιτεία.***

Ο δημιουργός και εκδότης της εφημερίδας Θεολόγος Νικολούδης, γεννήθηκε στη Λέρο το 1890. Εργάστηκε στο Κάιρο, ως τραπεζικός υπάλληλος, ενώ συμμετείχε στους πνευματικούς κύκλους της ελληνικής παροικίας δημοσιεύοντας μεταφράσεις, κριτικές και κοσμοπολίτικα διηγήματα σε εφημερίδες και περιοδικά της Αλεξάνδρειας και της Αθήνας (*Νουμάς, Νέα Ζωή, Γράμματα*), με κορυφαίο το πεζογράφημά του *«Δειλινές Κουβέντες»* το 1914. Το 1915 εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Αθήνα όπου εντάχθηκε στον κύκλο των δημοτικιστών και γνωρίστηκε με τον Σπυρίδωνα Αλιμπέρτη. Οι δύο τους ίδρυσαν την εφημερίδα *Πολιτεία* το 1917 που φιλοδοξούσε να ανανεώσει το θεωρητικό οπλοστάσιο της συντηρητικής σκέψης στη διαπάλη της τόσο με τις υλιστικές θεωρίες όσο και με τον *«τυχοδιωκτικό βενιζελισμό»*, κρατώντας συγχρόνως αποστάσεις από ό,τι αντιλαμβάνονταν ως *«παλαιοκομματισμό»* και *«αντίδραση»*.[3140] Λίγους μήνες μετά την έκδοσή της, η *Πολιτεία* πέρασε εξ ολοκλήρου στην κατοχή του Νικολούδη και στην δεκαπεντάχρονη πορεία της καταγράφηκε στη συνείδηση της κοινής γνώμης ως ένα μετριοπαθές και σοβαρό συντηρητικό έντυπο. Ο Νικολούδης είχε στενές σχέσεις με τον Θρόνο καθώς ήταν κουμπάρος του Γεωργίου Β΄, ενώ η μνηστή του Ειρήνη Μάνου (την οποία θα νυμφευθεί το Νοέμβριο του 1924) ανήκε σε οικογένεια στενά συνδεδεμένη με τα ανάκτορα: ο θείος της, Πέτρος Μάνος, ήταν αξιωματικός των ανακτόρων ενώ η κόρη του και εξαδέλφη της, Ασπασία Μάνου, σύζυγος του αποθανόντος βασιλιά Αλέξανδρου.[3141]

Στήριξε την *Επανάσταση του 1922* ως μια πατριωτική κίνηση όπως σχεδόν το σύνολο του αντιβενιζελικού Τύπου, και προσπάθησε να συντελέσει στην ανανέωση του πολιτικού προσωπικού του αντιβενιζελισμού στηρίζοντας τον Πολιτικό Συνασπισμό του Επαμεινώνδα Χαρίλαου από τον οποίο έλαβε και χρηματοδότηση. Κατά το κίνημα Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου, η έκδοση της εφημερίδας παύτηκε επί τέσσερις μήνες. Ομοίως επί Παγκάλου, η εφημερίδα αναγκάστηκε από τις Αρχές να αναστείλει την έκδοσή της για 5 μέρες Ιούλιο και Αύγουστο του 1926 βάσει του νόμου περί Τύπου. Μετά το 1924 και την αναγνώριση της Αβασίλευτης από τον Μεταξά, έγινε το επίσημο δημοσιογραφικό όργανο των Ελευθεροφρόνων και ο ίδιος ο Νικολούδης ένα από τα κορυφαία στελέχη τους.

Η εφημερίδα κατά την περίοδο 1927-1928 προσπάθησε να υπερασπιστεί ιδεολογικά τη μέση οδό μεταξύ των δύο άκρων (ΛΚ – Δημοκρατικοί) που πρέσβευαν οι Ελευθερόφρονες, ενώ αποτέλεσε και προσωπικό όργανο του Νικολούδη που προσπαθούσε να αναδείξει το έργο του στο Υπουργείο Παιδείας. Στο πλαίσιο αυτό η εφημερίδα επέδειξε πολιτική αυτοσυγκράτηση, αστική ευπρέπεια και ένα υψηλό επίπεδο αρθρογραφίας, που πάντως δεν επιβραβεύτηκε από το αναγνωστικό της κοινό. Η επανεμφάνιση του Βενιζέλου στο πολιτικό προσκήνιο το 1928 και η συνεπακόλουθη αναζωπύρωση του Διχασμού, κατέστησε ξεπερασμένη την ενωτική προσπάθεια της *Πολιτείας* που είδε την κυκλοφορία της να

[3140] Μαργιούλας, ό.π., σ. 33.
[3141] Στο ίδιο, σ. 70.

μειώνεται δραματικά. Μετά την (προσωρινή) αποχώρηση του Μεταξά από την πολιτική, η *Πολιτεία* διέκοψε την κυκλοφορία της ένα χρόνο μετά, καθώς δεν προσχώρησε στο ΛΚ ενώ αντιμετώπισε ανυπέρβλητα οικονομικά προβλήματα.

Το 1932, ένα χρόνο πριν την οριστική διακοπή της *Πολιτείας*, η *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια,* στο ομώνυμο λήμμα, συνόψιζε την παρουσία της ως εξής: *«Εφημερίς γνώμης του καλού κόσμου, κατόρθωσε πάντοτε να διατηρή υπό την πλέον αδιάλλακτον προβολήν μιας φωτισμένης εν παντί συντηρήσεως φιλόκοσμον ευπρέπειαν εις την έκφρασιν και το ύφος».*[3142]

- ***Εσπερινή.***

Η *Εσπερινή* είχε ως ιδιοκτήτη τον Πέτρο Γιάνναρο και ξεκίνησε να εκδίδεται το 1903 με κύριο αναγνωστικό κοινό τη μεγάλη λαϊκή μάζα, αυτοαποκαλούμενη προστάτις των λαϊκών τάξεων. Η εφημερίδα χρησιμοποιούσε χτυπητούς τίτλους με κοινωνικά και σκανδαλοθηρικά θέματα που συγκινούσαν τα κατώτερα λαϊκά στρώματα, ενώ προσπαθούσε μέσω των θέσεών της να εκφράσει το ευρύ λαϊκό υποσυνείδητο παρά να το καθορίσει. Γενικά οι υπερβολές της εφημερίδας την είχαν καταστήσει συνώνυμο του ψέματος, αλλά αυτό περιέργως δεν μείωνε την κυκλοφορία της. Πολλοί την αγόραζαν για διασκέδαση ενώ την ζητούσαν από τον εφημεριδοπώλη ως *«δώσε μου τον ψεύτη τον Γιάνναρο»*.[3143] Η *Εσπερινή* ήταν το πρώτο φύλλο που ξεκίνησε τα δώρα με κουπόνια προς τους αναγνώστες της (ραπτομηχανές, βιβλία, λαχεία, χρηματικά ποσά, αλλά και οικόπεδα με δόσεις!). Το προάστειο στο οποίο διένειμε κλήρους ο γιός του Αλέξανδρος Γιάνναρος το 1930 ονομάστηκε *Πετρούπολη* προς τιμήν του πατέρα του. Η *Εσπερινή* στήριξε την *Επανάσταση του 1909* κίνηση που είχε θετικό αντίκτυπο στην κυκλοφορία της που άγγιξε τον Ιούλιο του 1911 τα 515.000 φύλλα, επίδοση καταπληκτική για τον τότε πληθυσμό και τα δεδομένα της *Ελλάδας της Μελούνας*.

Αρχικά στήριξε τον Βενιζέλο ως ανερχόμενο νέο πολιτικό, αλλά κατά την εποχή του Εθνικού Διχασμού η *Εσπερινή* προσχώρησε οριστικά στο αντιβενιζελισμό και στήριξε με ένταση τον Βασιλιά Κωνσταντίνο, ενώ έλαβε χρηματοδότηση και από την γερμανική προπαγάνδα. Παρά την προσχώρησή του στην ουδετερόφιλή παράταξη, ο Γιάνναρος ήταν σφοδρός πολέμιος των Βουλγάρων και της κυβέρνησης Σκουλούδη που επέτρεψε την εισβολή τους στην Ανατολική Μακεδονία. Μετά τον Μάρτιο του 1916 στήριξε την αδιαλλαξία έναντι των Συμμάχων και ζήτησε την ενίσχυση των επιστράτων για άμυνα μέχρις εσχάτων.[3144] Ο εκδότης της εκτέθηκε υπερβολικά εναντίον των βενιζελικών έτσι εξορίστηκε στην Κορσική το 1917 και μετά την επιστροφή του συνέχισε να στηρίζει τον αντιβενιζελισμό.

Μετά την Μικρασιατική Καταστροφή ο Γιάνναρος προσχώρησε στους Ελευθερόφρονες και η *Εσπερινή* υποστήριξε ανοικτά τον Μεταξά μέχρι τον Οκτώβριο του 1923, εξασφαλίζοντας την οικονομική του στήριξη. Μετά το Δημοψήφισμα του 1924 παρέμεινε ανεξάρτητη από συγκεκριμένη κομματική εξάρτηση και πρέσβευε την ένωση όλων των κομμάτων του

[3142] Στο ίδιο.

[3143] Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, *Τόμος Β΄*, λήμμα «Εσπερινή», σ. 260.

[3144] Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Ο Τύπος και ο Διχασμός 1914-1917*, (διδακτορική διατριβή ΕΚΠΑ), Αθήνα 1991, σ. 27.

αντιβενιζελισμού υπό μια ενιαία ηγεσία. Μετά τον θάνατο του Πέτρου Γιάνναρου το 1928, ο διάδοχός του Αλέξανδρος συνέχισε την πορεία του πατέρα του με τον αντιβενιζελισμό ίδρυσε την οργάνωση *«Οργάνωση Ελλήνων Εθνικιστών»* και ήταν υποψήφιος με το ΛΚ το 1932. Αμέσως μετά όμως αντιμετώπισε σοβαρά οικονομικά προβλήματα με την έκδοση της *Εσπερινής* και διέκοψε την έκδοσή της το 1935.

- ***Χρόνος.***

Ο *Χρόνος* του αντιβενιζελικού βουλευτή Φλωρίνης Κωνσταντίνου Χαιρόπουλου είχε στηρίξει τον Στρατιωτικό Σύνδεσμό το 1909 του οποίου υπήρξε άτυπος εκπρόσωπος και διερμηνέας των προθέσεών του. Είχε ξεκινήσει την αντιπολίτευση στον Βενιζέλο ήδη από το 1911. Κατά τον Εθνικό Διχασμό, αν και αρχικά υπέρ της Entente, στήριξε τον Βασιλιά Κωνσταντίνο και στράφηκε με πάθος εναντίον του Βενιζέλου σε σημείο να επικροτήσει πλήρως το μεσαιωνικό ανάθεμα εις βάρος που έγινε σε πολλές πόλεις της Ελλάδας. Επίσης υποστήριζε την ένοπλη σύγκρουση με την Entente, φιλοξενώντας την επιθετική αρθρογραφία του Μιχαήλ Γούδα και του νεαρού ανερχόμενου δημοσιογράφου Γεώργιου Βλάχου.[3145] Μετά την επικράτηση του Βενιζέλου το 1917 η αρθρογραφία της έγινε ουδέτερη λόγω της αυστηρής λογοκρισίας που επιβλήθηκε στον Τύπο της χώρας. Τον Νοέμβριο του 1918 η εφημερίδα παύτηκε επειδή αναδημοσίευσε σε μετάφραση άρθρα Γάλλου δημοσιογράφου με αντιβενιζελικό περιεχόμενο. Ο ιδιοκτήτης της Κ. Χαιρόπουλος, δικάστηκε και καταδικάστηκε σε ποινή φυλάκισης και αρρώστησε σοβαρά από τις κακουχίες και τις ταλαιπωρίες της φυλάκισής του.

Ο *Χρόνος* επανεκδόθηκε πριν τις εκλογές του 1920 στηρίζοντας την *Ηνωμένη Αντιπολίτευση*, επανεκδόθηκε στις 11 Μαρτίου 1923 με αρχισυντάκτη τον Διονύσιο Κόκκινο στηρίζοντας τους Ελευθερόφρονες, παύτηκε κατά το κίνημα Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου και επανεκδόθηκε στις 28 Φεβρουαρίου 1924 με αρχισυντάκτη τον Ιωάννη Διάκο, στενό προσωπικό συνεργάτη του Μεταξά στηρίζοντας τη Βασιλεία κατά το Δημοψήφισμα. Αμέσως μετά την απροσδόκητη αναγνώριση της Αβασίλευτης από τον Μεταξά μεταβλήθηκε απότομα σε απηνή εχθρό του με βίαια πρωτοσέλιδα εις βάρος του. Η εφημερίδα σύντομα έπαψε να παρακολουθεί την επικαιρότητα και εξελίχθηκε σε μια προσωπική υπόθεση του Διάκου εναντίον του Μεταξά. Σχεδόν όλη η ύλη της αφορούσε μια προσωπική επίθεση εναντίον του Μεταξά και της πολιτικής του την περίοδο 1922-1924 και αυτό αντικατοπτρίστηκε στην πτώση της κυκλοφορίας της που ήταν 3.500 φύλλα τον Νοέμβριο του 1924.[3146] Η κυκλοφορία του *Χρόνου* διακόπηκε ξανά στις 11 Ιανουαρίου 1925, προφανώς λόγω έλλειψης χρηματοδότησης και χαμηλής κυκλοφορίας.

Ο Διάκος παρέμεινε στα πολιτικά παρασκήνια διατηρώντας επαφές με πολιτικά πρόσωπα και άλλους παράγοντες της δημόσιας ζωής. Ο ρόλος του αναβαθμίστηκε απότομα μετά το 1935, καθώς φαίνεται ότι είχε αποκτήσει επιρροή στο περιβάλλον του Βασιλιά Γεώργιου. Ο ίδιος κινήθηκε δραστήρια και προς την αγγλική πρεσβεία συντελώντας αποφασιστικά στην άνοδο του Μεταξά στην εξουσία, καθώς και στην κήρυξη της 4ης Αυγούστου. Παρέμεινε ο ισχυρότερος εξ απορρήτων μυστικοσύμβουλος του Μεταξά σε όλη την διάρκεια της

[3145] Στο ίδιο, σ. 28.

[3146] F.O. 371/9892, *Circulation of Athens press Organs*, 5 Νοεμβρίου 1924, C 17721.

τετραετίας, ενώ σε ενέργειές του αποδίδεται η στήριξη Ζαβιτσιάνου στην πρώτη κυβέρνηση Μεταξά, καθώς και η υπουργοποίηση του Αλέξανδρου Κορυζή.[3147]

- ***Νέα Ημέρα (Τεργέστης).***

Το πρώτο φύλλο της *Νέας Ημέρας (Τεργέστης)* κυκλοφόρησε στις 8 Ιουλίου 1912 υπό την διεύθυνση του ιδιοκτήτη της Ιωάννης Χαλκοκονδύλη. Είχε την ιδιαιτερότητα ότι ο τίτλος της παρέπεμπε στην ιστορική εφημερίδα που είχε κυκλοφορήσει στην Τεργέστη από τους αδερφούς Αναστάσιο και Αλέξανδρο Βυζάντιο το 1853. Η εφημερίδα ξεκίνησε τη διαδρομή της με μετριοπάθεια και στο πρώτο στάδιο του Εθνικού Διχασμού τήρησε μια κατευναστική στάση ζητώντας τον συμβιβασμό μεταξύ των δύο παρατάξεων.[3148] Σύντομα όμως άλλαξε στάση και στήριξε ενεργά τον Βασιλιά Κωνσταντίνο, λαμβάνοντας χρηματοδότηση και από τις γερμανικές μυστικές υπηρεσίες. Η *Νέα Ημέρα* εξελίχθηκε σε εφημερίδα – σημαιοφόρο του αντιβενιζελισμού κατά την εν λόγω περίοδο, στυλοβάτης του ΛΚ.[3149] Στο φύλλο της 26ης Νοεμβρίου 1916 η *Νέα Ημέρα* δημοσίευσε την περίφημη πλαστή επιστολή Βενιζέλου προς Κόρακα, κορυφαία στιγμή της πολεμικής του αντιβενιζελικού Τύπου με σοβαρές κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις. Μετά την φυγή του Βασιλιά Κωνσταντίνου το 1917 ο Χαλκοκονδύλης αποσύρθηκε προσωρινά από την διεύθυνση της εφημερίδας του καθώς είχε εκτεθεί υπερβολικά εναντίον του Βενιζέλου και ουσιαστικά η εφημερίδα έκανε ένα νέο ξεκίνημα υπό άλλη διεύθυνση. Ο Χαλκοκονδύλης συνελήφθη αμέσως και παραπέμφθηκε σε δίκη το 1918 για τη δημοσίευση της πλαστής επιστολής και καταδικάστηκε σε 9 μήνες φυλάκιση έχοντας μείνει προφυλακισμένος 6 μήνες.[3150]

Η εφημερίδα συνέχισε να εκδίδεται με ουδέτερη θεματολογία λόγω και της λογοκρισίας, αλλά δεν γλίτωσε την καταστροφή των γραφείων και πιεστηρίων της κατά του *Ιουλιανά* του 1920. Προεκλογικά στήριξε την *Ηνωμένη Αντιπολίτευση* , αλλά στράφηκε αποφασιστικά προς τον Μεταξά και τους Ελευθερόφρονες ήδη από τα μέσα του 1921, καθώς θεωρούσε την μικρασιατική εμπλοκή ταφόπλακα της Ελλάδας. Χαρακτηριστικό της στροφής είναι ότι φιλοξενούσε σε πρωτοσέλιδες δημοσιεύσεις επιστολές του Μεταξά για τις απόψεις του επί της Μικρασιατικής Εκστρατείας ενώ ο τελευταίος ήταν ακόμη ένας απλός ιδιώτης. Τον Ιανουάριο του 1923 την αρχισυνταξία της εφημερίδας ανέλαβε ο Ιωάννης Διάκος και η εφημερίδα πλέον ταυτίστηκε ανοιχτά με τους Ελευθερόφρονες αποτελώντας επίσημη εφημερίδα εκπροσώπησής τους. Η εφημερίδα παύτηκε μετά το κίνημα Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου και επανακυκλοφόρησε τον Φεβρουάριο του 1924, στηρίζοντας εκ νέου τον Μεταξά με μεγαλύτερη ένταση.

Ο διευθυντής της Ιωάννης Χαλκοκονδύλης στάλθηκε ως απεσταλμένος της κυβέρνησης Παπαναστασίου προς τον εξόριστο Μεταξά στο Brindisi και η εφημερίδα του εκείνη την σύντομη περίοδο είχε την αποκλειστικότητα στην κάλυψη της υπόθεσης αυτής. Ο Χαλκοκονδύλης αποδοκίμασε την επιβολή της Αβασίλευτης Δημοκρατίας εγκαταλείποντας τον Μεταξά μετά την πολιτειακή του στροφή και στηρίζοντας τον Δεμερτζή. Η στροφή αυτή

[3147] Δημοσθένης Κούκουνας, «Ιωάννης Διάκος – ο σκοτεινός μυστικοσύμβουλος Μεταξά και Γεώργιου Β΄», περιοδικό *Τότε*, τεύχος 51-53, Αθήνα 2008, σ. 5-7.
[3148] Μάγερ, ό.π., σ. 91.
[3149] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 6, επιστολή Χαλκοκονδύλη προς Τσαλδάρη, 6 Νοεμβρίου 1925.
[3150] Μάγερ, ό.π., σ. 91.

έβλαψε σοβαρά την κυκλοφορία της, καθώς τον Νοέμβριο του 1924 αυτή ήταν μόλις 3.500 φύλλα σε Αθήνα και Πειραιά.[3151] Στη συνέχεια η *Νέα Ημέρα* στήριξε τα ανοίγματα του Πάγκαλου προς τον αντιβενιζελισμό, προσπάθησε να στοιχηθεί με το ΛΚ, αλλά διέκοψε οριστικά την κυκλοφορία της στις 15 Απριλίου 1928 για οικονομικούς λόγους.[3152]

Ο Χαλκοκονδύλης εκτός από ικανός δημοσιογράφος προσπάθησε να καθορίσει και ιδεολογικά τον αντιβενιζελισμό, έχοντας ως παραστάτη και συνεργάτη τον γνωστό μεσοπολεμικό κοινωνιολόγο Ευάγγελο Λεμπέση. Πιο συγκεκριμένα, υποστήριζε ότι η ανισότητα μεταξύ των ανθρώπων ήταν μια φυσική πραγματικότητα αναλλοίωτη στον χρόνο την οποία η κοινωνία οφείλει να αποδέχεται και να υποτάσσει τις λειτουργίες της σε αυτή. Ο Χαλκοκονδύλης υποστήριζε ότι η ανωτερότητα καταξιώνεται μόνο μέσα από την αρετή και όχι από την πλουτοκρατία, ενώ η αποστολή του αστικού καθεστώτος ήταν να εξασφαλίσει ευκαιρίες για όλους τους πολίτες να ανελιχθούν, καθώς και να καταπραΰνει τις κοινωνικές και ταξικές αντιθέσεις.[3153]

- ***Αθηναϊκή.***

Η *Αθηναϊκή* υπήρξε από το πρώτο φύλλο της στις 3 Φεβρουαρίου 1919 η *ακρόπολις* των αντιβενιζελικών κατώτερων λαϊκών στρωμάτων. Στα πρώτα εκδοτικά της βήματα καταπολέμησε την αισχροκέρδεια που έπληττε τα κατώτερα λαϊκά στρώματα, ζήτησε όλοι οι αναγνώστες της να φορούν το πράσινο περιβραχιόνιο της οργάνωσης *«Άμυνα των καταναλωτών»*, ενώ πρότεινε να δοθεί ψήφος στις γυναίκες.[3154] Η εφημερίδα τυπωνόταν σε μικρό σχήμα και ήταν απογευματινή, κόντρα στη μόδα της εποχής που ήθελε τις εφημερίδες πρωινές και μεγάλου μεγέθους. Ο ιδιοκτήτης – διευθυντής της Όμηρος Ευελπίδης είχε διατελέσει δημοδιδάσκαλος στη Μακεδονία στις παραμονές της απελευθέρωσής της και είχε συμμετάσχει στον Μακεδονικό Αγώνα. Χαρακτηριστικό της εφημερίδας ήταν ότι ο Ευελπίδης ήταν ελευθερόστομος και τολμηρός ενώ δεν συμμορφωνόταν με λογοκρισίες και άνωθεν πιέσεις από οποιοδήποτε κόμμα η εξουσία, για τον λόγο αυτό είχε συνεχείς καταδίκες για τα δημοσιεύματα της εφημερίδας του. Ίσως ήταν από τις λίγες εφημερίδες που δεν είχε οργανική σχέση ή άλλη οικονομική εξάρτηση από πολιτικό κόμμα, δεν έπαιρνε γραμμή, ούτε υποστήριζε συστηματικά κάποιον πολιτικό ή κόμμα. Επίσης είχε προσθέσει στον τίτλο της εφημερίδας τον παιγνιώδη χαρακτηρισμό *άκρως προοδευτική,* προφανώς γιατί ήταν το ακριβώς αντίθετο.

Ήταν ίσως ο μοναδικός εκδότης εφημερίδας που αδιαφορούσε για τις υποδείξεις της λογοκρισίας και τύπωνε την εφημερίδα χωρίς λευκά πλαίσια, κανονικά με τη θεματολογία που είχε επιλέξει. Η τολμηρή αυτή τακτική κόστισε στον Ευελπίδη, απανωτές δικαστικές διώξεις και φυλακίσεις. Μόλις 1 μήνα μετά την πρώτη έκδοση της εφημερίδας, στις 5 Μαρτίου 1919 καταδικάστηκε σε φυλάκιση 4 ετών και 6 μηνών για δημοσίευμα που παρουσίαζε τον εξόριστο Κωνσταντίνο να στέλνει υπόμνημα στον Αμερικάνο πρόεδρο Wilson ζητώντας την επιστροφή του στον ελληνικό Θρόνο. Παρέμεινε φυλακισμένος μέχρι τις 2 Ιανουαρίου 1920, όταν και του δόθηκε χάρη επ΄ ευκαιρία της έναρξης του νέου έτους.

[3151] F.O. 371/9892, *Circulation of Athens press Organs*, 5 Νοεμβρίου 1924, C 17721.
[3152] Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, *Τόμος Γ΄*, λήμμα «Νέα Ημέρα Τεργέστης», σ. 261.
[3153] Τσάκωνας, *Ιδεαλισμός και Μαρξισμός στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 385.
[3154] Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, *Τόμος Α΄*, λήμμα «Αθηναϊκή», σ. 128.

Μόλις 22 ημέρες μετά ο Ευελπίδης δικάστηκε και καταδικάστηκε σε 1,5 έτος φυλάκιση για δημοσίευμα της εφημερίδας του που προειδοποιούσε ότι τα κατεψυγμένα κρέατα που διανέμονταν εκείνη την εποχή, έβλαπταν την υγεία των πολιτών. Στα *Ιουλιανά* τα γραφεία και τα τυπογραφεία της *Αθηναϊκής* καταστράφηκαν ολοσχερώς, ενώ ο Ευελπίδης πρόλαβε οριακά να γλιτώσει από το μαινόμενο πλήθος που εισέβαλλε στο γραφείο του, κατεβαίνοντας από την εξωτερική υδρορροή του κτηρίου.[3155]

Αλλά και επί αντιβενιζελισμού μετά τον Νοέμβριο του 1920 ο Ευελπίδης δεν μετρίασε τα επιθετικά του δημοσιεύματα, ενώ κράτησε κριτική στάση απέναντι στις κυβερνήσεις της περιόδου. Στα τέλη του 1921 ζήτησε να επιδιωχθεί πάση θυσία συνθήκη ειρήνης με την αναδυόμενη Τουρκία.[3156] Με το περίφημο πρωτοσέλιδο δημοσίευμα της *Αθηναϊκής* στις 18 Αυγούστου 1922, ο Ευελπίδης παράθεσε ένα κατάλογο Γάλλων αξιωματικών που στελέχωναν τον τουρκικό στρατό και μισθοδοτούνταν από τον Κεμάλ, αδιαφορώντας για την προληπτική λογοκρισία που είχε τοποθετήσει λευκό πλαίσιο στο δημοσίευμα. Του ασκήθηκε δίωξη, οι Αρχές τον καταζητούσαν, αλλά η κατάρρευση του μετώπου ατόνησε την δίωξή του. Στη συνέχεια η εφημερίδα του παύτηκε μετά το κίνημα Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου, ενώ ο ίδιος υπέστη δικαστικές διώξεις και καταδίκες τόσο με τον Κατοχυρωτικό νόμο (1925), όσο επί Παγκάλου (1926), αλλά και επί Κονδύλη (1926). Η *Αθηναϊκή* υποστήριξε με πάθος τη Βασιλεία στο δημοψήφισμα του 1924 και διέκοψε την έκδοσή της την επομένη της ήττας. Επανεκδόθηκε το 1925 αλλά διέκοψε εκ νέου μετά την κήρυξη της δικτατορίας του Παγκάλου.

Καταπολέμησε τον Ιωάννη Μεταξά μετά την πολιτική *«εντός πλαισίου»* το 1924, πρωταγωνίστησε στην κίνηση των αδιαλλάκτων καλώντας με καθημερινά πρωτοσέλιδα τον Γεώργιο Στρέιτ να αναλάβει την ηγεσία του αντιβενιζελικού αγώνα. Ως αδιάλλακτο αντιβενιζελικό φύλλο αντιμετώπιζε την αντίθεση βενιζελικών – αντιβενιζελικών όχι ως πολιτική αλλά ως κοινωνική διάκριση. Η *Αθηναϊκή* εκφράστηκε από την πρώτη στιγμή εναντίον της Οικουμενικής την οποία χτύπησε με λύσσα. Την χαρακτήριζε *«όργανο της στρατοκρατίας»* και καλούσε όλους τους πολίτες να οργανωθούν σε *«αντιστρατιωτικό σύνδεσμο»* και να τρέξουν να σφάξουν όσους τολμήσουν να επαναφέρουν την στρατοκρατία.[3157] Αντίστοιχα χτύπησε με μανία τον Τσαλδάρη την περίοδο που ήταν μέλος της, απαιτώντας την αποχώρηση του ΛΚ. Λίγους μήνες μετά την συντριβή των αντιβενιζελικών στις εκλογές του 1928, η *Αθηναϊκή* διέκοψε εκ νέου την κυκλοφορία της, προφανώς λόγω οικονομικών δυσκολιών.

Η *Αθηναϊκή* είχε λαϊκίστικό και κάπως σατυρικό περιεχόμενο και ήταν ίσως η μοναδική εφημερίδα του αντιβενιζελισμού της εποχής που ξέφευγε από τον έμφυτο κοινωνικό συντηρητισμό του χώρου, χρησιμοποιώντας λαϊκές αθυρόστομες εκφράσεις και την αργκό της εποχής στα όρια της γελοιοποίησης των πάντων. Η εφημερίδα ήταν αναμφίβολα μικρής κυκλοφορίας και πολιτικής επιρροής, αλλά κατάφερνε με κάποια προκλητικά της πρωτοσέλιδα να προσελκύει κατά περιόδους το ενδιαφέρον του αναγνωστικό κοινού, πουλώντας χιλιάδες φύλλα. Το κεντρικό άρθρο της εφημερίδας γραμμένο από τον ίδιο τον Ευελπίδη, ήταν κατά κανόνα ένα έμμεσο κάλεσμα για βίαιη λαϊκή εξέγερση, διάχυτο από

[3155] Επ. Μάλαινος, *Τόμος Ε΄*, ό.π., σ. 227.
[3156] Μάγερ, ό.π., σ. 163.
[3157] Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, *Τόμος Α΄*, λήμμα «Αθηναϊκή», σ. 128.

αρνητισμό και ύβρεις για τους κυβερνώντες και τις ανάξιες πολιτικές ηγεσίες συλλήβδην όλων των κομμάτων (κυρίως των αντιβενιζελικών). Γενικά η δημοσιογραφία της *Αθηναϊκής* διακρινόταν από μια ελευθεριακή διάθεση και μια τάση πολιτικής ισοπέδωσης χωρίς φραγμούς και απαγορεύσεις.

- ***Βραδυνή.***

Μετά την απαγόρευση όλων των αντιβενιζελικών εφημερίδων τον Νοέμβριο του 1923, δεκάδες δημοσιογράφοι και συντάκτες έμειναν άνεργοι, χωρίς να έχουν ούτε τα στοιχειώδη προς το ζην. Τότε αποφάσισαν να δημιουργήσουν ένα συνεταιρισμό και να εκδώσουν με δικά τους έξοδα μια νέα εφημερίδα κεκαλυμμένα αντιβενιζελική, την *Βραδυνή.* Η νέα εφημερίδα έκανε αμέσως αίσθηση για τον πλούτο της ύλης της, το υψηλό επίπεδο της αρθρογραφίας της και αποτέλεσε το αγαπημένο ανάγνωσμα όλων των σκεπτόμενων αντιβενιζελικών πολιτών.

Στήριξε τη Βασιλεία στο δημοψήφισμα του 1924, αλλά με ευπρέπεια χωρίς ακρότητες και φανατισμό. Έτεμνε με κριτικό πνεύμα την πολιτική κατάσταση του αντιβενιζελισμού και ίσως ήταν το μοναδικό φύλλο εκτός της *Πολιτείας* που έτεινε προς την αναγνώριση της Αβασίλευτης Δημοκρατίας. Παράλληλα, το καλοκαίρι του 1924 ανέπτυξε μια πολεμική κατά των αναδυόμενων αδιαλλάκτων και της εμπρηστικής ρητορικής τους, χωρίς όμως να προσχωρεί απόλυτα στις θέσεις του Μεταξά. Κατά τη σύντομη περίοδο Μαρτίου – Μαΐου 1924, η Βραδυνή ήταν μακράν η πληρέστερη και καλύτερη αντιβενιζελική εφημερίδα που κυκλοφορούσε, βάσει όγκου υλικού, θεματολογίας, ανταποκρίσεων, κοινωνικών ρεπορτάζ, δημοσιογραφικού προσωπικού και πολιτικού λόγου υψηλού επιπέδου. Ήταν ίσως το μοναδικό αντιβενιζελικό έντυπο την περίοδο εκείνη που προσπάθησε να απευθυνθεί στην λογική των αντιβενιζελικών αναγνωστών του και όχι στο θυμικό τους. Την εν λόγω περίοδο η *Βραδυνή* ήταν η πρώτη σε κυκλοφορία αντιβενιζελική εφημερίδα στην Αθήνα με μεγαλύτερη κυκλοφορία τόσο από την *Πολιτεία* όσο και από την *Καθημερινή*.[3158]

Την 1η Ιουνίου 1924 η εφημερίδα εξαγοράστηκε από τον Δημήτριο Αραβαντινό με τον Ε. Τζελέπη ως διευθυντή. Αυτή η αλλαγή συντέλεσε αποφασιστικά να αλλάξει ο χαρακτήρας της εφημερίδας και να μεταβληθεί σταδιακά σε (άλλο) ένα στρατευμένο φύλλο χάνοντας την κυκλοφοριακή της δύναμη. Κατά την δικτατορία του Παγκάλου η *Βραδυνή* στήριξε το καθεστώς και τα ανοίγματά του προς τον αντιβενιζελισμό με ανυπόκριτο ενθουσιασμό.[3159] Την εποχή των κυβερνήσεων 1926-1928 η *Βραδυνή* μεταβλήθηκε σταδιακά σε οργισμένο επικριτή τους, ενώ στο τέλος της δεκαετίας δέθηκε οριστικά στο άρμα του ΛΚ μεταβάλλοντας και τον υπότιτλο της εφημερίδας σε *«Καθημερινή εφημερίς λαϊκών πολιτικών αρχών».*

- ***Απογευματινή.***

Η *Απογευματινή* κυκλοφόρησε στις 9 Δεκεμβρίου του 1923 από τον Κ. Τσιφλάκο και παρά την απαγόρευση κυκλοφορίας όλων των αντιβενιζελικών εφημερίδων εκείνη την εποχή,

[3158] F.O. 371/9892, *Circulation of Athens press Organs*, 5 Νοεμβρίου 1924, C 17721.
[3159] Μάγερ, ό.π., σ. 245.

τόλμησε να έχει πρωτοσέλιδο τον Βασιλιά Γεώργιο Β΄ του οποίου έπλεκε το εγκώμιο.[3160] Η εφημερίδα στήριξε αρχικά τους Ελευθερόφρονες, αλλά προσχώρησε στους αδιαλλάκτους μετά τη στροφή του Μεταξά για την αναγνώριση της Αβασίλευτου, τον οποίο κατήγγειλε με ένταση. Το καλοκαίρι του 1924 στήριξε με καθημερινά δημοσιεύματα την έλευση του Στρέιτ στην Ελλάδα για να αναλάβει την αρχηγία του αντιβενιζελισμού. Στη συνέχεια στήριξε τον Πάγκαλο και την δικτατορία του καθώς θεώρησε τον τρόπο διακυβέρνησης αλλά και τα ανοίγματά του προς τους βασιλόφρονες ως συμφέροντα για τον αντιβενιζελισμό.

Επί Οικουμενικής Κυβέρνησης επιτέθηκε στον Μεταξά για τις συμβάσεις Power και Ulen, οι οποίες σύμφωνα με τον Αριστοτέλη Τσιφλάκο που είχε αναλάβει την διεύθυνση της εφημερίδας, έθιγαν πολλές επαγγελματικές τάξεις και είχαν ένα σαφές αντιλαϊκό αποτύπωμα.[3161] Η *Απογευματινή* υπήρξε η μοναδική αντιβενιζελική εφημερίδα που εντελώς απρόσμενα αποσκίρτησε προς την αντίπαλη παράταξη και υποστήριξε με πάθος την εκλογή Βενιζέλου πριν τις εκλογές του 1928. Η εφημερίδα διέκοψε οριστικά την έκδοση της, λίγες ημέρες μετά την άνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία πιθανώς λόγω οικονομικών προβλημάτων.

- ***ΣΚΡΙΠ.***

Το *ΣΚΡΙΠ* κυκλοφόρησε στις 22 Αυγούστου 1893 από τον Ευάγγελο Κουσουλάκο ως σατιρική εφημερίδα των Αθηνών και αμέσως εγκλώβισε το ενδιαφέρον των αναγνωστών του με την ποιότητα της ύλης και τις ποιοτικές γελοιογραφίες του. Η ονομασία του ήταν ιδιαίτερα έξυπνη και προερχόταν από την ονομασία των ομολογιών του αποτυχημένου ελληνικού εσωτερικού δανείου του 1893 για να αποφευχθεί η χρεοκοπία. Το *ΣΚΡΙΠ* πολύ σύντομα έγινε η κορυφαία εφημερίδα των Αθηνών πουλώντας 10.000 φύλλα ημερησίως στις αρχές του 1900. Στήριξε ενεργά τον Μακεδονικό Αγώνα με τις πολεμικές ανταποκρίσεις του Ευστράτιου Ευστρατιάδη αδερφού του Γρηγόρη, από τα μακεδονικά εδάφη.[3162]

Ο διευθυντής της και μετέπειτα ιδιοκτήτης της Γρηγόριος Ευστρατιάδης είχε εκφράσει θέσεις υπέρ της Γερμανίας ήδη πριν την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ενώ είχε αντιπολιτευθεί τον Βενιζέλο πριν το 1914. Το *ΣΚΡΙΠ* εξελίχθηκε κατά την κορύφωση του Εθνικού Διχασμού στην κορυφαία εφημερίδα της αντιβενιζελικής αδιαλλαξίας με τακτικό αρθρογράφο τον Κωνσταντίνο Έσλιν.[3163] Ο ίδιος ο Ευστρατιάδης είχε μεγάλες πολιτικές φιλοδοξίες και εκλέχθηκε βουλευτής Λέσβου στις εκλογές του 1916, ενώ η εφημερίδα του κατά τα *Νοεμβριανά* είχε ζητήσει από την κυβέρνηση Λάμπρου να μην ενδώσει στις Συμμαχικές απαιτήσεις. Μετά την επιστροφή των βενιζελικών το 1917 ο Ευστρατιάδης εξορίστηκε για 2 χρόνια ενώ παύτηκε η κυκλοφορία τα ης εφημερίδας του. Με την επιστροφή του δραστηριοποιήθηκε πολιτικά στις διαπραγματεύσεις για την δημιουργία της *Ηνωμένης Αντιπολίτευσης*.

[3160] Στο ίδιο, σ. 252.

[3161] Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, *Τόμος Α΄*, λήμμα «Απογευματινή», σ. 248.

[3162] Ελευθέριος Γ. Σκιαδάς, «Ο Μακεδονομάχος της πένας Ευστράτιος Ι. Ευστρατιάδης», ηλεκτρονικό περιοδικό *Τα Αθηναϊκά*, Αθήνα 20 Μαΐου 1920, https://www.taathinaika.gr/o-makedonomachos-tis-penas-efstratios-i-efstratiadis. Ημερομηνία Ανάκτησης: 15.4.2021.

[3163] Παπαδημητρίου, *Ο Τύπος και ο Διχασμός*, σ. 51.

Μετά την καταστροφή του 1922 στήριξε ενεργά τον Μεταξά και τους Ελευθερόφρονες ως την καλύτερη λύση για μια συνολική στιβαρή ηγεσία του αντιβενιζελισμού. Ο Ευστρατιάδης αναδείχθηκε σε κεντρική μορφή του αντιβενιζελικού αγώνα κατά το Δημοψήφισμα του 1924 συμμετέχοντας στη Συνταγματική Επιτροπή. Αυτή ήταν και η κορυφαία περίοδος κυκλοφορίας του *ΣΚΡΙΠ* μετά το 1922, με 10.000 φύλλα ημερησίως σε Αθήνα και Πειραιά.[3164] Μετά την μεταστροφή του Μεταξά και την πολιτική *«εντός πλαισίου»* στράφηκε με πάθος εναντίον του εξακοντίζοντας καθημερινές προσωπικές επιθέσεις εις βάρος του με πρωτοφανή μανία, δίνοντας βήμα στους πολιτικούς του αντιπάλους.

Επί μια τετραετία (1924-1928) ο Ευστρατιάδης προσπάθησε να καθορίσει την ιδεολογία των αδιάλλακτων αντιβενιζελικών και ο ίδιος πίστευε ότι το σύνολο των αντιβενιζελικών όφειλαν να τεθούν υπό την ηγεσία τους. Το ΣΚΡΙΠ στήριξε τους οπαδούς του *Παλαιού Ημερολογίου,* στήριξε την αποχή των αντιβενιζελικών στις εκλογές του 1926 κόντρα στο ΛΚ, ενώ στα μέσα του 1928 στράφηκε προς την ίδρυση φασιστικού κόμματος στην Ελλάδα με αρχηγό τον Θεόδωρο Υψηλάντη,[3165] χωρίς πάντως να συναντήσει την παραμικρή προθυμία από τους αναγνώστες του αλλά και τους υπόλοιπους αδιαλλάκτους.

- ***Το Φως (της Θεσσαλονίκης).***

Το *Φως* αναδείχθηκε στον Μεσοπόλεμο ως η κορυφαία αντιβενιζελική εφημερίδα της Θεσσαλονίκης, όχι μόνο λόγω της ποιότητας της ύλης της. Ο ιδρυτής - ιδιοκτήτης και διευθυντής της Δημοσθένης Ρίζος αφιέρωσε την ζωή του στον εκσυγχρονισμό της εφημερίδας του αγοράζοντας πανάκριβο εξοπλισμό και δημιουργώντας σύγχρονες τυπογραφικές εγκαταστάσεις σε ιδιόκτητο κτήριο. Η εκτυπωτική εμφάνιση της εφημερίδας ήταν εντυπωσιακή, ο τίτλος της τυπωνόταν έγχρωμος (!), ενώ ήταν η πρώτη εφημερίδα της Θεσσαλονίκης που είχε από το 1923 μισθωμένο ιδιόκτητο ασύρματο για να επικοινωνεί με τα μεγάλα ειδησεογραφικά πρακτορεία της Ευρώπης και να μεταδίδει αυθημερόν τις εξελίξεις.[3166] Είναι χαρακτηριστικό ότι όταν εισήλθαν οι Γερμανοί στην Θεσσαλονίκη το 1940 κατάσχεσαν τα πιεστήρια της εφημερίδας για να εκδώσουν την ελληνόγλωσση φιλογερμανική εφημερίδα *Νέα Ευρώπη.* Πάντως είναι γεγονός ότι η εφημερίδα αντιμετώπιζε σοβαρές καθυστερήσεις στην αναπαραγωγή των ειδήσεων από την Αθήνα και συνήθως η καθυστέρηση αυτή ήταν 24 ώρες.

Η πολιτική γραμμή της εφημερίδας υπήρξε σταθερά αντιβενιζελική σε όλη την διάρκεια του Μεσοπολέμου, όμως ο διευθυντής της Δημοσθένης Ρίζος είχε την ευελιξία ενίοτε να διαβλέπει καταστάσεις και να προφυλάσσει την εφημερίδα του από περιπέτειες. Έτσι στήριξε ενεργά την *Επανάσταση του 1922* αποφεύγοντας τις κρατικές πιέσεις και την αυστηρή λογοκρισία σε όλο το 1923, ενώ την επομένη του αποτυχημένου κινήματος των Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου, κυκλοφόρησε με τον εντυπωσιακό τίτλο *«Ζήτω η Επανάστασις»* αποφεύγοντας την παύση της κυκλοφορίας που επιβλήθηκε στο σύνολο των αντιβενιζελικών εφημερίδων. Αμέσως μετά υποστήριξε τον επόμενο *ισχυρό της ημέρας*

[3164] F.O. 371/9892, *Circulation of Athens press Organs*, 5 Νοεμβρίου 1924, C 17721.
[3165] *ΣΚΡΙΠ, 24.3.1928.*
[3166] *Φως, 1.1.1923.*

Θεόδωρο Πάγκαλο με εντυπωσιακά δημοσιεύματα[3167] και μετά την πτώση του το 1926, το ΛΚ. Είναι όμως χαρακτηριστικό ότι και σε αυτή την περίοδο στήριξης του ΛΚ, η εφημερίδα τήρησε επαμφοτερίζουσα στάση στηρίζοντας πότε τους αδιάλλακτους και πότε τους μετριοπαθείς, αν και ο Ρίζος είχε ιδιαίτερα φιλικές σχέσεις με τον Παναγή Τσαλδάρη. Σταδιακά η εφημερίδα κατηγορήθηκε από τους αντιπάλους της για ανακολουθία κάτι που δεν προβλημάτισε ιδιαίτερα τον Ρίζο ο οποίος από τον εξώστη της εφημερίδας του φώναξε σε διαδηλωτή την περίφημη φράση που χρησιμοποιείται μέχρι τις μέρες μας *«εμένα με λένε Ρίζο και όπως θέλω τα γυρίζω».*[3168]

Στις εκλογές του 1926 στήριξε τον μετριοπαθή αντιβενιζελικό Φίλιππο Δραγούμη και τον ανεξάρτητο συνδυασμό του Αγροτικού Κόμματος και συντέλεσε αποφασιστικά στην εκλογή του. Αμέσως μετά, η εφημερίδα προσχώρησε οριστικά στο ΛΚ, αποτέλεσε την επίσημη φωνή του στη Βόρεια Ελλάδα, ενώ συμμετείχε με ένταση στις επιθέσεις εναντίον του Μεταξά και των Ελευθεροφρόνων. Ο Ρίζος συμμετείχε στην επιτροπή προεκλογικού αγώνα του ΛΚ για την Β. Ελλάδα και προσπάθησε να εμποδίσει την κοινή κάθοδο ΛΚ – Ελευθεροφρόνων στο ψηφοδέλτιο της Θεσσαλονίκης. Η εφημερίδα πρόβαλλε με ένταση τα προβλήματα αποκατάστασης των προσφύγων και ο εκδότης της Ρίζος πρωταγωνίστησε στην προώθηση των αιτημάτων τους, ενώ έβλεπε με συμπάθεια τα κοινωνικά αιτήματα των αγροτών, των εργατών και των ανθρώπων του μόχθου τα οποία και υποστήριζε. Υπήρξε η πρώτη εφημερίδα πανελλαδικώς με ξεχωριστή στήλη για τις γυναίκες, πολύ νωρίτερα από την εμφάνιση του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα.[3169] *Το Φως* είχε σαφή αντικομουνιστική τοποθέτηση με πρωτοσέλιδα άρθρα του στα οποία επεσήμανε τον συστημικό κίνδυνο για το αστικό κράτος.[3170] Επίσης η εφημερίδα τηρούσε επικριτική στάση για την ισχυρή Εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης παρά την γενικότερη θετική αντιμετώπισή της από τα κόμματα του αντιβενιζελισμού.

1γ. Ο αντιβενιζελισμός στα Γράμματα – (Τσιτσελίκης – Καρυωτάκης – Χρηστοβασίλης).

Οι τρεις κορυφαίοι εκπρόσωποι του που καθρέφτισαν με ενάργεια τον αντιβενιζελικό ψυχισμό στα Γράμματα τόσο στα χρόνια του Εθνικού Διχασμού όσο και κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, ήταν ο ποιητής Κώστας Καρυωτάκης, ο διηγηματογράφος Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης και ο πολυγραφότατος ηθογράφος – διηγηματογράφος Χρήστος Χρηστοβασίλης.

- ***Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης.***

Ο δικηγόρος και κορυφαίος διηγηματογράφος Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης γεννήθηκε στην Κοζάνη το 1882 έκανε αξιοσημείωτες για την εποχή του νομικές σπουδές στην Αθήνα, στην Κωνσταντινούπολη, στη Βιέννη και στη Λειψία, αλλά εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Κοζάνη το 1908 εργαζόμενος ως δικηγόρος. Υπήρξε δραστήριος δημοσιογράφος, ενώ στα νεανικά

[3167] Ενδεικτικά *Φως, 6.10.1925*, άρθρο: «Η κυβέρνησις αποφασισμένη να λάβη παν μέτρον ικανόν να ασφαλίση την υσηχίαν του λαού»

[3168] Κανδυλάκης, ό.π., σ. 102.

[3169] Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, *Τόμος Δ΄*, λήμμα «Φως», σ. 328.

[3170] Ενδεικτικά, *Φως, 6.9.1924.*

του χρόνια υποστήριξε τον Μακεδονικό Αγώνα στην περιοχή του. Μιλούσε και έγραφε άπταιστα την τουρκική γλώσσα και έγραψε πολλά άρθρα σε τουρκικά έντυπα για να διαφωτίσει ζητήματα που αφορούσαν το ελληνικό στοιχείο στην περιοχή του. Έγραψε δεκάδες επιστημονικά άρθρα και χρονογραφήματα υπό το ψευδώνυμο *Αλκέτας και Τημενίδης* σε περιοδικά της Θεσσαλονίκης και της Κωνσταντινούπολης ενώ συνέβαλλε αποφασιστικά στην πνευματική κίνηση της Κοζάνης.

Κατά τα χρόνια του Εθνικού Διχασμού υποστήριξε τον Βασιλιά Κωνσταντίνο ως πολιτευτής του Μακεδονικού Κόμματος του Στέφανου Δραγούμη από το 1915.[3171] Ο Τσιτσελίκης παρουσιάζει ανάγλυφα με την πένα του σε τρία πολύ γνωστά διηγήματά του που έγραψε το 1924 (*«Το γιατρικό της παπαδιάς», «Ελενίτσα», «Ιβάν Τσέρμσκι»*), όλα τα δεινά και τις διώξεις που υπέστησαν οι αντιβενιζελικοί την περίοδο 1917-1920 από τους πολιτικούς τους αντιπάλους και τα συμμαχικά στρατεύματα.[3172] Στο έργο του Τσιτσελίκη οι πρωταγωνιστές των ιστοριών του συνθλίβονται στις μυλόπετρες της Ιστορίας και των σαρωτικών αλλαγών που επέφερε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος.[3173]

Οι (αντιβενιζελικοί) ήρωες των διηγημάτων του Τσιτσελίκη είναι άνθρωποι της υπαίθρου στη Βόρεια Ελλάδα, πατριώτες με συντηρητική ιδεολογία που ζουν μια απλή αγροτική ζωή η οποία αναστατώνεται ή καταρρέει ολοκληρωτικά από τις πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις της περιόδου 1916-1922. Οι (αντιβενιζελικοί) ήρωές του προβάλλονται ως φιλήσυχοι άνθρωποι που δεν συμμετέχουν στα πολιτικά πάθη της εποχής τους, απλά παραμένουν πιστοί στον Βασιλιά τους είτε από ιδεολογία είτε από συνήθεια και από όλο το έργο του Τσιτσελίκη αναδεύεται ένα μεγάλο ερωτηματικό για την άδικη μεταχείρισή τους από τον βενιζελισμό. Επίσης, αν και αντιβενιζελικός, ο Τσιτσελίκης αντιμετωπίζει με ανθρωπιά το δράμα των προσφύγων και αποδοκιμάζει δεικτικά όσους γηγενείς φέρθηκαν αφιλόξενα σε αυτούς.

Στις εκλογές του 1920 συνεργάστηκε με τον Γεώργιο Μπούσιο και εξελέγη βουλευτής Κοζάνης. Μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, αποσύρθηκε από την πολιτική σοκαρισμένος από το μέγεθος της ήττας που είχε υποστεί ο Ελληνισμός, αλλά και από ενοχές για την δική του συμμετοχή ως βουλευτής της συμπολίτευσης. Παρά το γεγονός αυτό, παρέμεινε αντιβενιζελικός σε όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου, ενώ όλα τα διηγήματά του που αφορούσαν την γαλλική κατοχή στην Κοζάνη δημοσιεύτηκαν μετά το 1924.

- ***Χρήστος Χρηστοβασίλης.***

Ο Χρήστος Χρηστοβασίλης υπήρξε κορυφαία πνευματική προσωπικότητα της Ηπείρου και αγωνιστής για την ελευθερία της από τον τουρκικό ζυγό. Συνελήφθη δύο φορές από τις τουρκικές Αρχές για ανάμειξη σε επαναστατικές δραστηριότητες, εξορίστηκε αρχικά στα Τρίκαλα και τη δεύτερη φορά καταδικάστηκε σε θάνατο. Μετά από περιπέτειες κατάφερε να

[3171] Μάριος Κυπαρίσσης – Μώρος, «Ο εν Κοζάνη της Μακεδονίας λόγιος και δικηγόρος του Μεσοπολέμου Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης», περιοδικό *Αλλιάκμωνος ρούς*, *τόμος ΙΙΙ*, Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών, Κοζάνη 2019, σ. 134-135.

[3172] *«Την ύπαιθρο τη θέριζε απ΄ άκρη σ΄ άκρη η πείνα. Έπρεπεν όμως εις κάθε περίσταση να ευγνωμονούμε τους συμμάχους, οι οποίοι μας έφεραν τον πόλεμο στη Χώρα μας.»* Η ελενίτσα σελ. 91

[3173] Μώρος, ό.π., σ. 150.

αποδράσει και να καταφύγει στην Αθήνα το 1885 όπου δραστηριοποιήθηκε για την απελευθέρωση της Ηπείρου. Μετά την απελευθέρωση της περιοχής το 1913 μετακόμισε στα Ιωάννινα όπου έζησε το υπόλοιπο της ζωής του. Το έργο του Χρήστου Χρηστοβασίλη εμπνέονταν από την καθημερινότητα των παραδοσιακών και αγροτικών πληθυσμών της Ηπείρου, ενώ υπήρξε κύριος εκπρόσωπος της βουκολικής λογοτεχνίας εκείνης της εποχής. Ολόκληρη η εργογραφία του ήταν γραμμένη στη δημοτική γλώσσα ενώ διακατέχονταν από πατριωτικό αίσθημα ενάντια στον οθωμανικό ζυγό. Οι ήρωες των διηγημάτων του υπέφεραν από την αυθαιρεσία[3174] και τις αναχρονιστικές ιδεοληψίες της οθωμανικής τυραννίας, υπέφεραν και λαχταρούσαν σε πρώτο χρόνο την λύτρωση, που παρέπεμπε εμμέσως στην απελευθέρωση.

Μετά την πτώση του Μπιζανίου και την απελευθέρωση των Ιωαννίνων από τον ελληνικό στρατό, ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος που μπήκε ελευθερωτής στην πόλη έχαιρε μεγάλης δημοτικότητας στην ευρύτερη περιοχή. Έτσι, ο Χρηστοβασίλης υποστήριξε με την εφημερίδα του *Ελευθερία* την ουδετερόφιλη πολιτική του Βασιλιά κατά τον Εθνικό Διχασμό. Ο ίδιος κυκλοφόρησε ένα εξυμνητικό ποίημα για τον Βασιλιά Κωνσταντίνο το οποίο τύπωσε και σε φυλλάδιο, ενώ με το ποίημά του *«Ο Αποκλεισμός»* στηλίτευσε τον Συμμαχικό αποκλεισμό που καταδίκασε το σύνολο του ελληνικού λαού στην πείνα, στην αρρώστια και στις κακουχίες.[3175]

Όταν ο Βενιζέλος ανέλαβε την διακυβέρνηση της χώρας, όρισε ως διοικητή της Ηπείρου τον Αριστείδη Στεργιάδη που καταδίωξε απηνώς όλους τους δηλωμένους αντιβενιζελικούς ανάμεσά τους και τον Χρηστοβασίλη. Ο Χρηστοβασίλης φυγοδίκησε ως τις 5 Δεκεμβρίου όταν εμφανίστηκε καθώς δεν αντιμετώπιζε κάποια δίωξη, αλλά φυλακίστηκε στις 6 Ιανουαρίου 1918 για δημοσίευμα της εφημερίδας του υπέρ της Γερμανίας. Λίγες ημέρες μετά εκτοπίστηκε στη Νάξο με άλλα πολιτικά πρόσωπα μέχρι τον Οκτώβριο του 1918, ενώ η πενταμελής οικογένειά του αντιμετώπισε σοβαρό πρόβλημα επιβίωσης.[3176] Επιστρέφοντας, ο Χρηστοβασίλης όχι μόνο εμποδίστηκε να επανεκδώσει την εφημερίδα του, αλλά εξαναγκάστηκε σε περιορισμό στο χωριό του, αντιμετωπίζοντας σοβαρό πρόβλημα επιβίωσης.[3177]

Όλες αυτές οι διώξεις και οι πικρίες της περιόδου αυτής μετέβαλλαν τον Χρηστοβασίλη οριστικά σε φανατικό και αδιάλλακτο αντιβενιζελικό, πολιτική στάση που τήρησε χωρίς διακυμάνσεις ως το τέλος της ζωής του. Μέσω τακτικής αρθρογραφίας του στην εφημερίδα *Ελευθερία της Ηπείρου* της οποίας ήταν και ιδιοκτήτης, ο Χρηστοβασίλης στήριξε την αδιάλλακτη πτέρυγα των αντιβενιζελικών εντός του *ΛΚ*, υποδεικνύοντας μηδενική διάθεση

[3174] *«-Δεν έχω άλλα Αγά μου, να σου δώκω! Σου τα'δωκα όλα όσα είχα! Ψυχή βασανισμένη μονάχα έχω τώρα, παρ΄την κι αυτήν, πριν φτερουγίσει μοναχή της, να γλιτώσω! – Θα σου την έπαιρνα αν μπορούσα να την πουλήσω και να πάρω τα πέντε μου γρόσια που μου χρωστάς αλλά τι να την κάνω την ψυχή σου που δεν αξίζει τίποτε;»* […] Αυτή η δραματική σκηνή έγινε στα 1905, όταν η Ήπειρος σφάδαζε κάτω από την άτιμη φτέρνα του Τούρκου.» Χρήστος Χρηστοβασίλης, Διηγήματα από τα χρόνια της σκλαβιάς, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 69.

[3175] Γράφει ο Χρήστος Χρηστοβασίλης στο ποίημά του *«Ο Αποκλεισμός»*:
Αντίχριστοι χριστιανικοί μας περισφίγγουν στόλοι,/ Και μας μποδίζουν το ψωμί, το φως και το προσφάγι/ Που στέλνει από την Ξενητειά ο ελληνικός ιδρώτας […]*/ Κι΄απάνω από τους στόλους τους η Αγγλία κι η Γαλλία/ Που κάνουν τους προστάτες μας κοιτάζουν με ασπλαχνία/ Πως αποθνήσκει ένας λαός ακέριος απ΄ την πείνα…*, βλ. Κατσίλα, ό.π., σ. 174.

[3176] Στο ίδιο, σ. 177-178.

[3177] Ε.Λ.Ι.Α, Αρχείο Χρήστου Χρηστοβασίλη, φάκ. 5.1, *(προσωπικά 1893-1936)*, *αναφορά Χρηστοβασίλη στην επιτροπή αποζημιώσεων βάσει του νόμου 2613, 20 Νοεμβρίου 1920*.

συνεργασίας με τους βενιζελικούς ως την σωστότερη στάση που όφειλε να τηρήσει το *ΛΚ*. Η *Ελευθερία της Ηπείρου* εκδόθηκε το 1923 και λίγα έτη μετά αποτέλεσε την επίσημη εφημερίδα του *ΛΚ* στα Ιωάννινα. Το πρόγραμμα της χαρακτηριστικό: *«1. Η υπεράσπισις της Συνταγματικής Βασιλείας, 2. Η εξυπηρέτησις των συμφερόντων του καταδυναστευόμενου Ηπειρωτικού λαού, 3. Η αποφυγή αναμίξεως σε προσωπικά ζητήματα, 4. Η διαθεσις των στηλών σε κάθε παραπονούμενο κατά οποιασδήποτε αρχής στρατιωτικής η πολιτική»*.[3178] Η εφημερίδα γραφόταν σχεδόν στο σύνολό της από τον Χριστοβασίλη, όπου δημοσίευε τις πολιτικές του θέσεις, άρθρα επικαιρότητας και ποιήματα. Ο Χριστοβασίλης στηλίτευσε την ληστοκρατία και την ανεπάρκεια των Αρχών στην αντιμετώπισή της, ενώ τήρησε σταθερή αντικομουνιστική στάση, ζητώντας ακόμη και την επιβολή δικτατορία το 1936 για να προληφθεί η επικράτηση της *κομμουνιστικής αναρχίας*.[3179]

Ο Χριστοβασίλης συνεργάστηκε στενά με τον άλλο κορυφαίο αντιβενιζελικό πολιτευτή της Ηπείρου Μιχαήλ Γούδα, κατηγορούμενο και καταδικασθέντα σε ισόβια κατά την δίκη των Έξι, του οποίου φιλοξενούσε συχνά τις θέσεις και τις απόψεις στην εφημερίδα του χωρίς να υπάρχει μεταξύ τους κανένας ανταγωνισμός αν και κατέρχονταν στην ίδια εκλογική περιφέρεια. Μετά το 1936 η εφημερίδα του αντιμετώπισε σοβαρά οικονομικά προβλήματα που οδήγησαν στην μερική παύση κυκλοφορίας της, παρά τους 2.000 συνδρομητές που είχε. Ο Χριστοβασίλης εκλέχθηκε δύο φορές βουλευτής με το ΛΚ: το 1926 και το 1935. Λίγο πριν τον θάνατό του το 1937, ο Χρηστοβασίλης βραβεύτηκε για το σύνολο του λογοτεχνικού του έργου που αναπαριστούσε πιστά την βουκολική ζωή της ελληνικής επαρχίας και η Πολιτεία επί της αντιβενιζελικής δικτατορίας της 4ης Αυγούστου του απένειμε το Χρυσό Σταυρό του Σωτήρα για *«τους μόχθους του υπέρ του Έθνους και του Ελληνικού πνεύματος»*.

- ***Κώστας Καρυωτάκης.***

Αναμφίβολα όμως ο πλέον διάσημος εκπρόσωπος του αντιβενιζελισμού στον Μεσοπόλεμο με αποτύπωμα που φτάνει μέχρι την εποχή μας, ήταν ο ποιητής Κώστας Καρυωτάκης. Ο Καρυωτάκης προερχόταν από γνωστή σχετικά εύπορη αντιβενιζελική οικογένεια και ο ίδιος είχε διατελέσει μέλος της αντιβενιζελικής Φοιτητικής Φάλαγγας το 1917.[3180] Ο πατέρας του είχε απολυθεί το 1917 από το Δημόσιο ως αντιβενιζελικός ενώ ο ίδιος υπήρξε μέλος των επιστράτων το 1917 και πιθανά συμμετείχε στα *Νοεμβριανά*. Το 1918 συνελήφθη στη Θεσσαλονίκη από τις Αρχές ως ανυπότακτος και εξαναγκάστηκε να καταταγεί, αλλά πολύ σύντομα του δόθηκε αναβολή στράτευσης για λόγους υγείας. Όταν οι αντιβενιζελικοί κέρδισαν απρόσμενα τις εκλογές το 1920 διετέλεσε Νομάρχης Άρτας για λίγους μήνες και μαχητικός συνδικαλιστής του αντιβενιζελισμού στα μετέπειτα χρόνια, αρθρογραφώντας στην εφημερίδα του αδιάλλακτου αντιβενιζελισμού *Ελληνική*.[3181]

Ο Καρυωτάκης υπήρξε ο πλέον ειλικρινής και μάλλον ωμός εκπρόσωπός του μεσοπολεμικού αντιβενιζελισμού στα Γράμματα, παραμένοντας αντιβενιζελικός ως το τέλος της ζωής του. Είναι προφανές ότι ο Καρυωτάκης δεν υπήρξε πολιτικά στρατευμένος στον

[3178] Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, *Τόμος Β΄*, Λήμμα: «Ελευθερία», σ. 99.
[3179] Στο ίδιο.
[3180] Κωστάκη – Μέξη, ό.π., σ. 24-25.
[3181] Νάσος Βαγενάς, *Η παραμόρφωση του Καρυωτάκη*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2021, σ. 40-41.

αντιβενιζελισμό, ούτε καν ανέφερε τον όρο σε κανένα από τα ποιήματά του, όμως ακόμη και αθέλητα, τα λίγα πολιτικά του ποιήματα αποτελούν καθρέφτη και πυξίδα κατανόησης του μεσοπολεμικού αντιβενιζελισμού. Στη συλλογή ποιημάτων του *Ελεγεία και σάτιρες*, που εκδόθηκε το 1927, συμπυκνώνει στον πεσιμισμό του όλη την απελπισία και την απογοήτευση του μέσου μικροαστού αντιβενιζελικού πολίτη της περιόδου 1922-1926. Στα ποιήματα του ζωντανεύει η καταραμένη γενιά του Μεσοπολέμου που θερίστηκε από τη φτώχεια, την αρρώστια, την απελπισία και τον μηδενισμό λόγω της χρεοκοπίας της Εθνικής Ιδέας και της έλλειψης ιδανικών.[3182] Ο Καρυωτάκης ως ένας οξυδερκής (αντιβενιζελικός)[3183] μικροαστός, είδε και περιέγραψε όλη την αθλιότητα της νεοελληνικής πολιτικής και πνευματικής ζωής, την υποκρισία στα συναισθήματα και στις έννοιες, στις ιδέες και στις δήθεν προσπάθειες για *«ανέβασμα και καλυτέρευση»*.[3184] Το καινοφανές της ποίησής του, ήταν ότι ενώ περιέγραφε τα κοινωνικά αδιέξοδα της εποχής, δεν πρότεινε καμία διέξοδο σε αυτά, καταλήγοντας σε ένα μηδενιστικό και εξουθενωτικό, βασανιστικό αδιέξοδο.

Πάντως στα λίγα ποιήματά του με πολιτικό περιεχόμενο, αναμιγνύονται καθαρά αντιβενιζελικές ιδέες όπως ο πατριωτισμός, ο ρομαντισμός και ο εθνικισμός, ένας αδιόρατος αντιφεμινισμός, καθώς και μια υποδόρια αντίθεση στην πλουτοκρατία και στα τραπεζικά τράστ, που παραπέμπει σε μια εκλεκτική ιδεολογική συγγένεια με τον Ezra Pound.[3185] Τα πολιτικά ποιήματα του Καρυωτάκη συμπυκνώνουν τις αντιμιλιταριστικές τάσεις εντός του αντιβενιζελισμού, λόγω της κυριαρχίας του *Στρατιωτικού Συνδέσμου* και της πολιτικής εργαλειοποίησης του Στρατού από τον βενιζελισμό για να επιβληθεί στον μεγάλο του αντίπαλο.[3186] Ο ίδιος αναδείχθηκε κορυφαίος συνδικαλιστής, εκλεγόμενος Γενικός Γραμματέας της Συνομοσπονδίας Δημοσίων Υπαλλήλων Ελλάδας στις 19 Ιανουαρίου του 1928, υπεύθυνος για τα ζητήματα του Υπουργείου Πρόνοιας.

Ο Καρυωτάκης έπασχε από σύφιλη από το 1922, πάθηση που παρέπεμπε σε ερωτικές επαφές με ιερόδουλες,[3187] και για τον λόγο αυτό προσπαθούσε εναγωνίως να αποφύγει την νοσηλεία του σε ψυχιατρική κλινική, όπως προβλεπόταν για άτομα με την ασθένειά του. Ακολούθησε ο καλλιτεχνικός του διωγμός, καθώς το έργο του λοιδορήθηκε από κριτικούς και κυρίως από τους βενιζελικούς Μιλτιάδη Μαλακάση και Βασίλη Ρώτα που τον κατηγόρησαν ότι δεν βοηθούσε την κοινωνία με την απαισιόδοξη ποίησή του. Το 1928 κατηγορήθηκε για μαστροπεία και διαρροή πληροφοριών στον αντιβενιζελικό Τύπο που εξέθεταν τον βενιζελικό υπουργό Κύρκο για οικονομικές ατασθαλίες στο Υπουργείο Υγείας. Ακολούθησε και ο επαγγελματικός του κατατρεγμός με δύο δυσμενείς μεταθέσεις στην Πάτρα και την Πρέβεζα αλλά και διαδοχικές στερήσεις μισθών από τον Κύρκο. Δεν είναι σαφές πάντως τι συνετέλεσε περισσότερο στη μοιραία απόφασή του να δώσει τέλος στη ζωή του στις 25 Ιουλίου 1928, σε ηλικία μόλις 32 ετών, καθώς ο ίδιος φαίνεται ότι βασανιζόταν από χρόνια κατάθλιψη.[3188] Ο αντιβενιζελικός Τύπος προσπάθησε να εκμεταλλευτεί πολιτικά

[3182] Θανάσης Αγάθος, «Ο Κώστας Καρυωτάκης από την οπτική γωνία του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου», στο Θεοδόσης Πυλαρινός (επιμ.-εισ.), *Το κριτικό έργο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου*, Εκδόσεις της Σχολής Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Αθήνα 2018, σ. 153-168.
[3183] Γεωργιάδου, ό.π., σ. 8.
[3184] Δημήτριος Τσάκωνας, *Επίτομη Ιστορία της Νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Κάκτος, Αθήνα, 1999, σ. 301.
[3185] Βαγενάς, ό.π.
[3186] Γράφει ο Καρυωτάκης στο ποίημά του *«Ωδή εις Ανδρέαν Κάλβον»*:
Τις δάφνες του Σαγγάριου/ η Ελευθερία φορέσασα,/ γοργά από μίαν χείρα/ σ' άλλην περνά και σύρεται,/δούλη στρατώνος.
[3187] Καρυωτάκης, *Ποιήματα και Πεζά*, ό.π., σ. 54-56.
[3188] Στο ίδιο, ό.π., σ. 58-59.

την αυτοκτονία του Καρυωτάκη συνδέοντάς την ευθέως με τον πολιτικό του προϊστάμενο Κύρκο και την δυσμενή μετάθεση που του έδωσε για την Πρέβεζα.

Κατά την διάρκεια της σύντομης ζωής του, ο Καρυωτάκης είχε ασήμαντη επίδραση στην πνευματική ζωή της Χώρας και το έργο του είχε μηδενικό κοινωνικό αποτύπωμα. Ο θάνατός του όμως, λειτούργησε ως μια ηλεκτρική εκκένωση στη νέα γενιά του Μεσοπολέμου, όλα τα αντίτυπα των ποιημάτων του εξαντλήθηκαν, το όνομά του διαδόθηκε και συζητήθηκε σε όλες της γωνιές της Ελλάδας, ενώ δεκάδες επίδοξοι νέοι ποιητές προσπάθησαν να μιμηθούν την τεχνοτροπία του στην ποίηση, μένοντας πάντως ισοβίως στην *μακριά* σκιά του πνευματικού αρχηγού τους.[3189] Σύντομα η μεταθανάτια επιρροή του εξελίχθηκε σε ένα ισχυρό πνευματικό και κοινωνικό ρεύμα χωρίς πάντως πολιτικά αντιβενιζελικά χαρακτηριστικά, τον *καρυωτακισμό,* που πτυχές του επιβιώνουν στην ελληνική κοινωνία μέχρι τις μέρες μας.

Η πρωτοφανής επιτυχία και η εκτεταμένη διάδοση που γνώρισε το ποιητικό έργο του Καρυωτάκη μετά τον θάνατό του, αποτέλεσε την πέτρα του σκανδάλου για τους πνευματικούς ταγούς της εποχής, που μάλλον όχι τυχαία, ήταν στην συντριπτική τους πλειοψηφία βενιζελικοί. Μόλις το 1938 εκδόθηκαν τα Άπαντα του Καρυωτάκη σε μια ενιαία έκδοση από τις εκδόσεις Γκοβόστη (υπό την επιμέλεια του επιστήθιου φίλου του και φιλόλογου Χαρ. Σακελλαριάδη με την βοήθεια των Κλέωνα Παράσχου και Τέλλου Άγρα) δέκα χρόνια μετά την αυτοκτονία του επί του αντιβενιζελικού καθεστώτος της 4ης Αυγούστου. Παρά το γεγονός ότι υπήρχε σκληρή λογοκρισία λόγω της αντιβενιζελικής μεταξικής δικτατορίας, το έργο του Καρυωτάκη που ήρθε εκ νέου τότε στην επικαιρότητα έγινε αντικείμενο σφοδρής κριτικής από τα *μεγάλα (βενιζελικά) ονόματα* της πνευματικής κίνησης της εποχής. Συγκεκριμένα ο Γ. Θεοτοκάς έγραψε στα *Νεοελληνικά Γράμματα* το 1938 ότι *«Μελετώντας τον με ψύχραιμο μάτι, είμαστε υποχρεωμένοι να παραδεχθούμε ότι δεν έγραψε ούτε ένα αληθινά καλό ποίημα»*.[3190] Αντίστοιχα ο Κ. Θ. Δημαράς έγραψε το ίδιο έτος στο *Ελεύθερον Βήμα* ότι κατά την γνώμη του *ο Καρυωτάκης δεν ήταν καν ποιητής και ούτε έπρεπε να αντιμετωπίζεται ως τέτοιος*.[3191] Από την πλευρά της αριστεράς, ο Μάρκος Αυγέρης τον χαρακτήρισε *«εγωιστή και μισάνθρωπο»,* τον κατηγόρησε για *«μικροαστική δίψα γι΄ ατομική δύναμη για κοινωνικές αναγνωρίσεις και τιμές» και «φιλαυτία»,* γνωρίσματα που τον εμπόδισαν να ενταχθεί στο εργατικό κίνημα που *έμπαινε με νεανική ζωηράδα στην πολιτική κονίστρα της εποχής*.[3192]

1δ. Ο αντιβενιζελικός πόλεμος της μνήμης του Διχασμού (1922-1928).

Είναι σαφές ότι τα δραματικά γεγονότα της περιόδου 1915-1917 και ο βίαιος Εθνικός Διχασμός που επέφεραν έριχναν βαριά τη σκιά τους σε όλη την μεσοπολεμική περίοδο. Ο αντιβενιζελισμός είχε αναμφίβολα πολύ μεγαλύτερη ανάγκη να αναφερθεί στο παρελθόν και να δικαιολογήσει τη στάση του Βασιλιά έναντι του Βενιζέλου, αλλά και να εξηγήσει την ροή των γεγονότων που οδήγησαν στη Μικρασιατική Καταστροφή όταν κατείχαν την εξουσία.

[3189] Ένας εκτεταμένο δείγμα της επιρροής αυτής βρίσκεται στο: Συλλογικό έργο, *Ελλάσονες ποιητές του Μεσοπολέμου – Ανθολογία*, Καστανιώτης, Αθήνα 2015.
[3190] Κ. Γ. Καρυωτάκης, *Άπαντα*, Μέρμηγκας, Αθήνα χ.χ., σελ. 417.
[3191] Στο ίδιο, σελ. 451.
[3192] Στο ίδιο, σελ. 405-406.

Όλες οι αντιβενιζελικές εφημερίδες φιλοξενούσαν πολύ συχνά αποκαλύψεις για την περίοδο του Εθνικού Διχασμού ακόμη και σε πρωτοσέλιδα, ενώ είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμη και η *Καθημερινή* δημοσίευσε σε συνέχειες στην πρώτη της σελίδα από τον Μάρτιο του 1928 το βιβλίο του Μιλτιάδη Μάλαινου «*Τα τραγικά ημερονύκτια από τον Γολγοθά της Ελλάδος».* Το *ΣΚΡΙΠ* είχε σχεδόν όλο το 1924 πρωτοσέλιδα δημοσιεύματα με ιστορικές αναλύσεις και αναμνήσεις των πρωταγωνιστών τόσο για τον Εθνικό Διχασμό όσο και για την Μικρασιατική Εκστρατεία.

Ήδη το 1923 κυκλοφόρησε σε συνέχειες στον Τύπο με μεγάλη επιτυχία η εργασία του Αρίστου Καμπάνη *Ο Δημήτριος Γούναρης και η ελληνική κρίσις των ετών 1908-1922*. Ο Καμπάνης που υπήρξε επιστήθιος φίλος του Γούναρη, βιογράφος και απολογητής του πρόσφερε μια από τις πρώτες ιστορικές υπερασπίσεις στον Γούναρη μόλις ένα έτος μετά την εκτέλεσή του. Το 1925 κυκλοφόρησε το βιβλίο του Ξενοφώντα Στρατηγού *Η Ελλάς στη Μικρά Ασία*, που ήταν μια τεχνική απολογία των στρατιωτικών αποφάσεων των αντιβενιζελικών κυβερνήσεων της περιόδου 1920-1922 και ένα ατελεύτητο κατηγορώ εναντίον των επιλογών Βενιζέλου πριν και μετά την απόβαση του ελληνικού Στρατού στη Σμύρνη.

Ομοίως και ο Βίκτωρ Δούσμανης συνέγραψε και ολοκλήρωσε το 1926 το έργο *Η εσωτερική όψις της Μικρασιατικής εμπλοκής,* που δεν ήταν τίποτε άλλο πάρα μια τεχνική υπεράσπιση του Βασιλιά Κωνσταντίνου και της εμπλοκής του συγγραφέα και του Γενικού Επιτελείου στην Μικρασιατική Εκστρατεία. Το έργο είχε την μορφή προσωπικών αναμνήσεων και εξέταζε όλα τα προβλήματα και τις προκλήσεις της εκστρατείας καθώς και τις λύσεις που είχε προτείνει ο Δούσμανης ως επικεφαλής του Γενικού Επιτελείου. Σύμφωνα με επιστολή του στον Στρέιτ, ο Δούσμανης είχε αντιμετωπίσει προβλήματα και αδυνατούσε να εκδώσει το έργο του, ενώ ζήτησε από τον Στρέιτ να εκδώσει και τα δικά του απομνημονεύματα για να δικαιωθεί η μνήμη του *«νεκρού Βασιλιά»*.[3193]

Το 1926 ο Πρίγκιπας Νικόλαος δημοσίευσε τις αναμνήσεις του για τον Εθνικό Διχασμό (*Τα πενήντα χρόνια της ζωής μου*) που αποτελούσε μια υπεράσπιση του Κωνσταντίνου για την περίοδο του Εθνικού Διχασμού. Ο Νικόλαος προσπάθησε να καταρρίψει την κατηγορία περί γερμανοφιλίας αποδίδοντάς την σε δημοσιογραφικές υπερβολές του διεθνούς Τύπου. Επίσης υπερασπίστηκε την μνήμη του Γούναρη τονίζοντας ότι η μικρασιατική πολιτική δεν ήταν δική του αλλά κληρονομιά του Βενιζέλου.[3194]

- ***Paxton Hibben.***

Δεν ήταν λίγοι αυτοί οι οποίοι ζητούσαν την οικονομική αρωγή του εξόριστου Γεώργιου για την έκδοση απολογητικών βιβλίων υπέρ του αντιβενιζελισμού και του Στέμματος. Ο Ιωάννης Μάλλωσης, στενός συνεργάτης και γραμματέας του Γούναρη, εκδότης του μεσοπολεμικού αντιβενιζελικού περιοδικού *Νέα Εποχή,* εξέδωσε μια δίτομη βιογραφία για τον Γούναρη το 1926 με απολογητικό περιεχόμενο. Ακολούθως, προσπάθησε να δημοσιεύσει και το δίτομο έργο του Αμερικανού αντιβενιζελικού δημοσιογράφου Paxton

[3193] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 39, επιστολή Δούσμανη προς Στρέιτ, 18 Αυγούστου 1926.

[3194] Πρίγκιπας Νικόλαος της Ελλάδας, *Τα πενήντα πρώτα χρόνια της ζωής μου*, Γκρέκα, Αθήνα 1926, σ. 379.

Hibben *«Ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος και ο ελληνικός λαός».* Ο Hibben είχε βρεθεί στην Ελλάδα το 1916-1917, είχε πάρει αποκλειστική συνέντευξη από τον Βασιλιά Κωνσταντίνο, είχε ζήσει τα *Νοεμβριανά* ως αυτόπτης μάρτυς και η μαρτυρία του είχε καθαρά αντιβενιζελικό πρίσμα, καθώς κατηγορούσε με πάθος τους Συμμάχους για την βάναυση συμπεριφορά τους έναντι της Ελλάδας. Ο Μάλλωσης κατάφερε να τυπώσει και να κυκλοφορήσει τον πρώτο τόμο με αιματηρές οικονομικές θυσίες από τον ίδιο, αλλά για την κυκλοφορία του δεύτερου τόμου ζήτησε οικονομική επικουρία από τον Γεώργιο μέσω του Στρέιτ, με τη λογική ότι η έκδοση υπερασπιζόταν τη Βασιλεία.[3195] Ομοίως και ο Δημήτριος Πετρακάκος ζήτησε οικονομική ενίσχυση από τον Γεώργιο μέσω του Στρέιτ για την έκδοση μιας μελέτης που αφορούσε την εποχή μετά την πτώση του Όθωνα και αποδείκνυε ότι η έλευση του Γεώργιου στην Ελλάδα και η εγκαθίδρυση της Δυναστείας του, έσωσε τη χώρα από βέβαιο εμφύλιο πόλεμο.[3196]

Είναι σαφές ότι η δυναμική όλων αυτών των προσπαθειών δεν ξεπερνούσε τα ασφυκτικά πλαίσια των οπαδών του αντιβενιζελισμού και δη των φανατικών. Και αυτό γιατί οι συγγραφείς τους, όχι μόνο δεν μπορούσαν να εκληφθούν ως αντικειμενικοί λόγω του αντιβενιζελικού παρελθόντος τους, αλλά σχεδόν όλοι δεν ήταν ιστορικοί και το υλικό που παρουσίαζαν με ολοφάνερη εμπάθεια και κλασική αντιβενιζελική φρασεολογία, έμοιαζε περισσότερο με πολιτική μπροσούρα παρά με σοβαρό επιστημονικό ιστορικό έργο.

- ***Eduard Driault.***

Στον αγώνα της μνήμης για τον Εθνικό Διχασμό οι αντιβενιζελικοί απέκτησαν έναν απρόσμενο ισχυρό σύμμαχο: τον φημισμένο Γάλλο πανεπιστημιακό καθηγητή Ιστορίας Edouard Driault. Ο Driault ήταν γνωστός στη χώρα του για τις μελέτες του σε σχέση με τον Ναπολέοντα Βοναπάρτη και είχε θεωρηθεί αυθεντία από τους συγχρόνους του στα ζητήματα της περιόδου αυτής. Γενικά το έργο του Driault έτεινε να επικεντρώνεται στις ισχυρές ιστορικές προσωπικότητες, στη διπλωματία και τους πολέμους, αποσιωπώντας άλλες σημαντικές πτυχές της Ιστορίας, μια τάση που τότε κυριαρχούσε στην ιστορική επιστήμη. Επίσης ο Driault, ως γνήσιο τέκνο της Γαλλικής Επανάστασης πρόκρινε ως κινητήρια δύναμη της Ιστορίας την γέννηση των εθνικών κρατών, τα οποία θεωρούσε διακριτή συνέχεια και πολιτισμικούς κληρονόμους των Αυτοκρατοριών τις οποίες αντικατέστησαν. Απρόσμενα ο Driault στράφηκε στα ζητήματα της Ανατολής και εξέδωσε το 1898 στη Γαλλία το *Ανατολικό ζήτημα* με σαφή φιλελληνικό προσανατολισμό. Το έργο αυτό, που υπεράσπιζε την πολιτιστική υπεροχή των Ελλήνων στην Ανατολή και τους πρότασσε ως συνεχιστές της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, προκάλεσε αίσθηση σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, μεταφράστηκε σε πολλές γλώσσες και δημοσιεύτηκε σε δεκάδες διαδοχικές εκδόσεις μέχρι το 1921 σε πολλά ευρωπαϊκά κράτη. Ο Driault συνέχισε να υπερασπίζεται σθεναρά τα δίκαια της Ελλάδας στην Ανατολή με εκτεταμένη αρθρογραφία του στον γαλλικό Τύπο όλη την περίοδο 1918-1919 με σωρεία εθνολογικών και ιστορικών επιχειρημάτων με τέτοια ένταση, ώστε η ελληνική αντιπροσωπεία να συμπεριλάβει κάποια από αυτά στον φάκελό της κατά τις διαπραγματεύσεις ειρήνης του 1919.[3197]

[3195] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 39, επιστολή Μάλλωση προς Στρέιτ, 2 Αυγούστου 1927.

[3196] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 38, επιστολή Πετρακάκου προς Στρέιτ, 14 Ιουνίου 1925.

[3197] Anne Couderc, «From Napoleonic Studies to the Support of the Megali Idea: Edouard Driault (1864–1947) and the Dream of an Imperial Mediterranean», *Matériaux pour l'histoire de notre temps*, Volume 99, Issue 3, 2010, pages 36 to 44.

Η θερμή φιλελληνική εθελοντική δράση ενός διακεκριμένου Γάλλου επιστήμονα εγνωσμένου κύρους, προκάλεσε εύλογα το ενδιαφέρον της ελληνικής αντιπροσωπείας στο Παρίσι και κυρίως του Ν. Πολίτη. Ο ίδιος ο Βενιζέλος σε συνάντηση που είχε με τον Driault, του ζήτησε να παραχωρήσει μια σειρά διαλέξεων για το Ανατολικό Ζήτημα στη Γαλλία και να μεταβεί με μια επιστημονική αποστολή στην Ελλάδα με έξοδα της ελληνικής κυβέρνησης. Ο Driault, που αναμφίβολα είχε προσωπικές πολιτικές φιλοδοξίες, δέχτηκε και ήλθε στην Ελλάδα όπου παρέμεινε 2 έτη μελετώντας τα ελληνικά διπλωματικά αρχεία έχοντας ειδική άδεια από την ελληνική Κυβέρνηση και τον Βενιζέλο προσωπικά, ώστε να συγγράψει μια συνολική διπλωματική ιστορία της Ελλάδας από το 1821 μέχρι το 1920 με την βοήθεια του επίσης διακεκριμένου Γάλλου ιστορικού Michel L΄héritier. Ο Driault είχε εξασφαλίσει ειδική άδεια από τον Γάλλο πρωθυπουργό με τον οποίο είχε έρθει σε απευθείας επαφή, να μελετήσει με απόλυτη ελευθερία τα αντίστοιχα διπλωματικά αρχεία του Quai d' Orsay. Όταν ήρθαν στην εξουσία οι αντιβενιζελικοί το 1920 δεν διέκοψαν τις εργασίες του, παρά το γεγονός ότι ο Driault είχε φιλοβενιζελική φήμη, αλλά κάπως απρόσμενα (;) συνέχισαν να χρηματοδοτούν τις έρευνές του χωρίς να αναιρέσουν την ειδική άδεια που του είχε παρασχεθεί. Ο ίδιος ο Driault έγινε μάρτυρας της θριαμβευτικής υποδοχής που έτυχε ο Κωνσταντίνος κατά την επιστροφή του στην Αθήνα και όπως έγραψε ο ίδιος *«άρχισε να βλέπει καθαρά»*.[3198] Συνέχισε να εργάζεται στη Γαλλία και μετά το 1922 που επανήλθαν οι βενιζελικοί ολοκληρώνοντας την μελέτη του το 1925 επί κυβερνήσεως Μιχαλακόπουλου. Η μελέτη του για την διπλωματική ιστορία της Ελλάδας από το 1821 ως το 1920 επεκτεινόταν σε 5 τόμους και ήταν η πρώτη που αξιοποιούσε σε τέτοια έκταση και με συστηματικό τρόπο, επίσημα κρατικά έγγραφα και αρχεία.

Θεωρητικά η εργασία του Driault θα μπορούσε να χαρακτηριστεί πρωτοποριακή για τα ελληνικά ιστοριογραφικά επιστημονικά δεδομένα όσον αφορά τον τομέα της Σύγχρονης Ιστορίας καθώς δεν είχε γραφτεί ως τότε άλλη μελέτη με αυτά τα επιστημονικά χαρακτηριστικά. Το αδιανόητο για τους βενιζελικούς που βρίσκονταν στην εξουσία, ήταν ότι στον 5ο τόμο ο Driault συνδυάζοντας ελληνικά και γαλλικά διπλωματικά έγγραφα στα οποία του είχε δοθεί προνομιακή πρόσβαση ενώ είχαν παρέλθει ελάχιστα έτη από την εποχή τους, δικαίωνε απρόσμενα την στάση του Βασιλιά Κωνσταντίνου κατά τον Εθνικό Διχασμό. Επίσης επίρριπτε ευθύνες στον Βενιζέλο για την επιλογή του στην συνδιάσκεψη Ειρήνης να διεκδικήσει την Μικρά Ασία σε πείσμα όλων των ηγετών των Μ. Δυνάμεων που τον απέτρεπαν.[3199] Η κυβέρνηση Μιχαλακόπουλου τον Οκτώβριο του 1925 αρνήθηκε να εκδώσει τον επίμαχο 5ο τόμο υπό την αιγίδα της, ενώ ο Driault δέχθηκε πιέσεις και από την γαλλική κυβέρνηση να αναθεωρήσει κάποια σημεία της εργασίας του. Εν τω μεταξύ στην Ελλάδα ανέβηκε στην εξουσία ο Πάγκαλος, αλλά ακόμη και ο μετριοπαθής αντιβενιζελικός υπουργός Εξωτερικών Λουκάς Κανακάρης – Ρούφος που διάβασε αυτοπροσώπως το βιβλίο θεώρησε στις αρχές του 1926 ότι θα έξυνε εκ νέου τις πληγές του Εθνικού Διχασμού και αρνήθηκε την χρηματοδότηση της έκδοσής του στην Ελλάδα παρά το σχετικό συμβόλαιο που είχε υπογραφεί το 1920.[3200]

[3198] Κιτσίκης, ό.π., σ. 670.

[3199] Μ.Μ., Α.Ε.Β., Κατάλοιπα Μαρίκας Βενιζέλου, φάκ. 2/68, επιστολή Μ. Κέπετζη προς Βενιζέλο, 6 Απριλίου 1926.

[3200] *«Ο λυσσώδης και μυσαρός διωγμός κατά της επιστημονικής μου προσπάθειας και του έντιμου βιβλίου μου, γεμάτου από λατρεία προς την αιώνια Ελλάδα, με ψύχρανε και με αποκάρδιωσε: να φτάσουν στο σημείο να θεωρούν τη συνείδησή μου πουλημένη! Εξοργιστικά απαράδεκτο! Έχω την αδυναμία να υποφέρω για κάθε αδικία και διατηρώ ένα είδος έμφυτης*

Τελικά το βιβλίο κυκλοφόρησε στην Γαλλία και στις δύο γλώσσες την Άνοιξη του 1926. Όσα αντίτυπα του *απαγορευμένου* βιβλίου έφτασαν στην Αθήνα κατασχέθηκαν από την ελληνική κυβέρνηση, σε μια άστοχη κίνηση που το μόνο της αποτέλεσμα ήταν να μετατρέψει τον Driault σε ήρωα των αντιβενιζελικών. Το επίμαχο έργο του Driault είχε επιστημονική επάρκεια και νομίζω ότι δεν πρέπει να αμφισβητήσουμε την επιστημονική εντιμότητα του Γάλλου Ιστορικού. Είχε όμως σωρεία χτυπητών αδυναμιών όπως ότι επικεντρώθηκε μοιραία σε ελληνικά και γαλλικά διπλωματικά έγραφα, χωρίς να περιλαμβάνει καμία απολύτως πτυχή των σχέσεων του Κωνσταντίνου με τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες, κάτι που επηρέασε αποφασιστικά την ορθότητα των συμπερασμάτων του.

Προφανώς αυτό είχε πολύ μικρή σημασία για τους αντιβενιζελικούς. Ένας Γάλλος ακαδημαϊκός, επιστήμονας διεθνούς ακτινοβολίας, παιδί της Γ΄ Γαλλικής Δημοκρατίας, φίλος του Βενιζέλου ανακάλυψε την αλήθεια για τον Εθνικό Διχασμό, δεν δίστασε να την φανερώσει στον λαό και κυνηγήθηκε από το βενιζελικό Κράτος! Ο Driault που εν τω μεταξύ είχε συνταξιοδοτηθεί το 1924, ολοφάνερα απολάμβανε την δημοσιότητα και το γόητρο που είχε αποκτήσει στην Ελλάδα, συνδέθηκε φιλικά με τον Παναγή Τσαλδάρη[3201] και συνέχισε να συντηρεί τη φήμη του στην Ελλάδα, γράφοντας σειρά εξυμνητικών βιβλίων και άρθρων μέχρι το 1936 για τον Βασιλιά Κωνσταντίνο και τους βασιλόφρονες οπαδούς του. Συνδέθηκε με στενή φιλία με τον Ιωάννη Μεταξά και είχε σχεδόν καθημερινές επαφές μαζί του την εποχή που ο Μεταξάς βρισκόταν αυτοεξόριστος στο Παρίσι μετά το κίνημα Γαργαλίδη - Λεοναρδόπουλου. Επίσης ο Driault έδινε διαλέξεις σε Γαλλία[3202] και Ελλάδα για την ελληνική ιστορία που συγκέντρωναν ενδιαφέρον, ενώ έκανε εντυπωσιακές φιλελληνικές δηλώσεις για το μέλλον της Χώρας το οποίο προέβλεπε λαμπρό, ακόμη και για πιθανή επάνοδο των προσφύγων στην αναδυόμενη Τουρκία.[3203]

Καθώς η Γαλλία δεν κατάφερε να επουλώσει επαρκώς της πληγές της από την εκατόμβη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, μετά το 1924 είχε επικρατήσει ένα έντονο αντιπολεμικό πνεύμα στη Χώρα και οι διαλέξεις του Driault για τις υπερβάσεις των Γάλλων στην Ελλάδα είχαν αξιοσημείωτη επιτυχία στο γαλλικό κοινό. Επίσης και γνωστοί Έλληνες αντιβενιζελικοί ιστορικοί, όπως ο Παύλος Καρολίδης που μετά το 1926 φαίνεται ότι προσχώρησε από τον μετριοπαθή στον αδιάλλακτο αντιβενιζελισμό, όχι μόνο υιοθέτησαν τις θέσεις του Driault, αλλά και δημοσίως επαίνεσαν το επίπεδο των μελετών του και τις αποκαλύψεις που έκανε.[3204]

Αλλά ο Driault δεν περιορίστηκε μόνο στο έργο που δημοσιεύτηκε, αλλά επεδίωξε να εδραιώσει περαιτέρω την φήμη του στην Ελλάδα, ενώ πλέον εχθρευόταν ανοιχτά τους

αποστροφής για το ψέμα. Συνέγραψα το βιβλίο μου με μεγάλη χαρά, επειδή ανακουφίστηκε η συνείδησή μου ως ιστορικού. Έπραξα το καθήκον μου ως τίμιος άνθρωπος, το καθήκον μου προς την Ελλάδα, το καθήκον μου προς τη Γαλλία, το καθήκον μου προς τον εαυτό μου, το καθήκον μου προς όλους όσοι δικαιούνται να γνωρίζουν την αλήθεια, ακόμα και όταν αυτή δεν είναι σκόπιμο να αποκαλύπτεται…», από το οπισθόφυλλο της ελληνικής έκδοσης, Edouard Driault, *Ελλάδα και Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος*, Πελασγός, Αθήνα 1999.

[3201] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 1Α.3, επιστολή Driault προς Τσαλδάρη, 9 Ιουνίου 1925.

[3202] Ενδεικτικά όλη η διάλεξη του Driault στο Παρίσι για την περίφημη υπόθεση Πατσίφικο και τα Παρκερικά που ακολούθησαν την οποία συνδύασε με τον Συμμαχικό αποκλεισμό του Πειραιά το 1916 σε: *ΣΚΡΙΠ, 27.6.1926.*

[3203] *Μακεδονία, 21.11.1928.*

[3204] *ΣΚΡΙΠ, 15.1.1930.*

βενιζελικούς για την μεταχείριση που του επεφύλαξαν. Το 1929 στη πρώτη του εξυμνητική βιογραφία για τον Βασιλιά Κωνσταντίνο που δημοσιεύτηκε εν μέσω της ισχυρής κοινοβουλευτικά κυβέρνησης Βενιζέλου, ο Driault στον πρόλογο του βιβλίου, άφηνε απειλητικά υπονοούμενα κατά του Πρωθυπουργού για τις αποκαλύψεις που θα έκανε εις βάρος του, χάρις τα διπλωματικά αρχεία που είχε στην κατοχή του.[3205] Στο επίλογο της βιογραφίας ο Driault κατηγορούσε τον Βενιζέλο ότι με την εξωτερική του πολιτική μεταβλήθηκε σε νεκροθάφτη της Μεγάλης Ιδέας, ενώ αποθέωνε τον νεκρό Κωνσταντίνο. Επίσης η βιογραφία ολοκληρωνόταν με ένα υστερόγραφο στο οποίο ο Drialt κατέγραφε τις απαγορεύσεις και τι πιέσεις που δέχθηκε από τις Κυβερνήσεις Μιχαλακόπουλου και Πάγκαλου για το περιεχόμενο του περίφημου 5ου τόμου της Ιστορίας του. Η βιογραφία απείχε πολύ από το να μπορεί να χαρακτηριστεί επιστημονικό έργο και έμοιαζε περισσότερο με έναν επώνυμο αντιβενιζελικό λίβελλο γραμμένο με οπαδική νοοτροπία, συναισθηματικό[3206] αλλά και σε κάποια σημεία του φανερά ατεκμηρίωτο.

Η *Πρωία*, η μεγαλύτερη εφημερίδα των αντιβενιζελικών μετά την *Καθημερινή* εκείνη την περίοδο, άμεσα συνδεδεμένη με το ΛΚ καθώς είχε προσχωρήσει σε αυτό ο Γεώργιος Πεσμαζόγλου, όχι μόνο ανέλαβε την μετάφραση και την έκδοση του βιβλίου στην Ελλάδα, αλλά το διένειμε με κουπόνια στο αναγνωστικό της κοινό. Οι βενιζελικοί αρχικά υποδέχτηκαν με αμηχανία και έκπληξη την δραστηριότητα του Driault, που μεταβλήθηκε σε οργή μετά το 1930 όταν και η *Εστία* κατηγόρησε δημοσίως τον ιστορικό ότι είχε δωροδοκηθεί από τους αντιβενιζελικούς.[3207] Η εξέλιξη των γεγονότων και η ολική επαναφορά των αντιβενιζελικών στην εξουσία δικαίωσαν τον Driault που πύκνωσε τις επισκέψεις του στην Ελλάδα μετά το 1932 έχοντας συχνές επαφές με κορυφαίες προσωπικότητες του αντιβενιζελισμού.

Μετά το αποτυχημένο βενιζελικό κίνημα του 1935 και την αρχή των συζητήσεων στην Ελλάδα για την Παλινόρθωση, ο Driault χαρακτήρισε το κίνημα ως *αξιοθρήνητο* δήλωσε ενθουσιασμένος για τον *«ωραίο Αγώνα»* του αντιβενιζελισμού, ενώ έδωσε διάλεξη στη Γαλλία υπέρ του επιστροφής του Γεώργιου στην Ελλάδα, περιγράφοντας το ζήτημα ως επικείμενη επιλογή του ελληνικού λαού μεταξύ Βασιλείας και βενιζελικής δικτατορίας.[3208] Το 1936 ο Driault δημοσίευσε στη Γαλλία την δεύτερη βιογραφική εργασία του για τον Βασιλιά Κωνσταντίνο υπό τον εύγλωττο τίτλο *«Βασιλιάς Κωνσταντίνος XII: ο μάρτυρας»*, αλλά μάλλον απρόσμενα, δεν έγινε ευνοϊκά δεκτή στην Ελλάδα από την δικτατορία της 4ης Αυγούστου. Η κυκλοφορία του βιβλίου αποσιωπήθηκε από το Κράτος, ενώ ο παλαιός φίλος του Driault, ο πανίσχυρος πλέον πρωθυπουργός Ιωάννης Μεταξάς αδιαφόρησε για τον ίδιο, πιθανά γιατί δεν ήθελε να αναμοχλεύσει τα πάθη του παρελθόντος σε μια συγκυρία που η 4η Αυγούστου βρισκόταν λίγες εβδομάδες στην εξουσία και παρουσιαζόταν δημοσίως ως κατάσταση υπεράνω τον κομμάτων και των κομματικών παθών του παρελθόντος.

- ***A. Fragoulis.***

[3205] Εδουάρδος Ντριώ, *Ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος (Θρύλος και Ιστορία)*, Πρωΐα, Αθήνα 1930, σ. 5-6.

[3206] *«Αισθάνθηκα – στο παρατεταμένο διάστημα που γράφτηκε αυτή η ιστορία – θαυμασμό προς τον ευθύ και τόσο τίμιο Βασιλιά Κωνσταντίνο ο οποίος πέθανε διότι έπραξε το βασιλικό του καθήκον»*, βλ. Ντριώ Εδουάρδος, *Βασιλεύς Κωνσταντίνος Θρύλος και Ιστορία,* Μέτρον, Αθήνα 2008, σ. 142-143.

[3207] *ΕΜΠΡΟΣ, 21.2.1930.*

[3208] Εδουάρδος Ντριώ, *Η Βασιλεία εν Ελλάδι (πρόλογος και σχόλια Γεώργιου Μερκούρη)*, Εθνική Σημαία, Αθήνα 1935.

Στο ίδιο απολογητικό πλαίσιο υπέρ του αντιβενιζελισμού για την στάση του κατά τον Εθνικό Διχασμό, δημοσιεύτηκε μια ακόμη ιστορική μελέτη στο Παρίσι από τον Έλληνα δημοσιογράφο A. Fragoulis *"La Grece et la crise mondiale"* το 1926 (2 τόμοι), που είχε το ίδιο περίπου περιεχόμενο και επιχειρηματολογία με αυτό του Driault, αξιοποιώντας πολλά από τα νέα στοιχεία που είχε παρουσιάσει για πρώτη φορά ο Γάλλος ιστορικός.

Ο Fragoulis είχε υπηρετήσει ως διπλωμάτης στη Γαλλία την αντιβενιζελική περίοδο 1920-1922, παρείχε πληροφορίες και συμβουλές στην ελληνική κυβέρνηση που αντλούσε από ανεπίσημες επαφές του με Γάλλους ιθύνοντες, ενώ ήταν επιστήθιος φίλος του Γούναρη. Μετά την *Επανάσταση του 1922* απολύθηκε μάλλον αναμενόμενα από το ελληνικό διπλωματικό σώμα και παρέμεινε στο Παρίσι. Την εποχή εκείνη συνδέθηκε με στενή φιλία με τον Ιωάννη Μεταξά κατά την παραμονή του τελευταίου στο Παρίσι μετά το αποτυχημένο κίνημα Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου. Όλες οι αντιβενιζελικές εφημερίδες της περιόδου 1924-1926 χωρίς εξαίρεση, δημοσίευαν εκτενή αποσπάσματα του έργου του Fragoulis[3209] ή τα επικαλούνταν σε κυριολεκτικά δεκάδες άρθρα τους, για να υπερασπιστούν την πολιτική του Κωνσταντίνου κατά τον Εθνικό Διχασμό.

- ***Winston Churchill.***

Ο πόλεμος μνήμης για τον Εθνικό Διχασμό εκτός από γαλλικές είχε και αρκετές ενδιαφέρουσες αγγλικές πτυχές, με την δημοσίευση των ημερολογίων του στρατάρχη Henry Wilson που είχαν ιδιαίτερο ελληνικό ενδιαφέρον. Ο Wilson, όπως και οι περισσότεροι Άγγλοι στρατιωτικοί, ήταν από την αρχή αντίπαλος της ελληνικής παρουσίας στην Μικρά Ασία, έτσι το ημερολόγιο διανθισμένο με τις αναμνήσεις του είχε μια ξεκάθαρη αντιβενιζελική χροιά. Στην εγγραφή της 6/19ης Μαρτίου 1920, ο Wilson καταγράφει την συνάντηση μεταξύ του ίδιου του Churchill και του Βενιζέλου στην οποία των προειδοποίησαν αρκετά επίμονα ότι η Ελλάδα δεν θα λάμβανε ούτε οικονομική ούτε στρατιωτική βοήθεια από την Αγγλία στην Μικρά Ασία και ότι θα κατέστρεφε την Ελλάδα λόγω του μακροχρόνιου πολέμου στον οποίο την έριχνε.[3210] Ο αντιβενιζελικός τύπος αναδημοσίευσε σχεδόν στο σύνολο του εκτεταμένα αποσπάσματα τα ημερολόγια του Wilson που αφορούσαν την Ελλάδα, εκμεταλλευόμενος το περιεχόμενό τους.[3211]

Ακολούθησε η δημοσίευση του μνημειώδους ιστορικού έργου του Winston Churchill "The World Crisis (Volume IV: The aftermath 1918-1922)", το οποίο είχε μια ενότητα για την Ανατολή και τον Ελληνοτουρκικό πόλεμο. Στο βιβλίο αυτό που δημοσιεύτηκε το 1929, ο Churchill μεμφόταν ανοιχτά την αγγλική πολιτική υπέρ του διαμελισμού της Τουρκίας, ενώ χαρακτήριζε την ελληνική απόβαση στη Σμύρνη ως θανάσιμο βήμα που δεν μπορούσε να εξηγήσει πως τόσο διακεκριμένοι πολιτικοί όπως ο Wilson, ο Lloyd-George, ο Clemenceau και ο Βενιζέλος μπορούσαν να επιτρέψουν να γίνει.[3212] Η οπτική του Churchill ήταν

[3209] Ενδεικτικά, *ΣΚΡΙΠ, 8.6.1926· ΣΚΡΙΠ,13.2.1927.* Στο δεύτερο δημοσίευμα η εφημερίδα ανέφερε το έργο του Fragoulis για να αποδείξει την ενοχή του Πολίτη για την εκτέλεση των *Έξι*, ώστε να δικαιολογήσει την στάση του Τσαλδάρη στο ζήτημα του διορισμού του Πολίτη στην πρεσβεία της Γαλλίας, στάση που προκάλεσε, όπως είδαμε, σοβαρή κυβερνητική κρίση.

[3210] Field-Marshal Sir Henry Wilson, His life and diaries (Vol II), Cassell, London 1927, σ. 230.

[3211] Ενδεικτικά, *Φως, 23.10.1927.*

[3212] Winston Churchill, *The World Crisis (Volume IV: The aftermath 1918-1922),* Bloomsbury, London 2015, σ. 251.

απροκάλυπτα αντιβενιζελική όσον αφορά την ανάληψη της εκστρατείας από την Ελλάδα στη Μικρά Ασία και όπως ήταν αναμενόμενο, έτυχε μεγάλη δημοσιότητας στον αντιβενιζελικό Τύπο. Επίσης ο Churchill μεμφόταν και την εσωτερική βενιζελική πολιτική της περιόδου 1917-1920 σε σημείο ώστε να θίξει και τον ίδιο τον Βενιζέλο όταν διάβασε το βιβλίο το 1930. Επίσης ο Βενιζέλος διαβάζοντας κάποιες προδημοσιεύσεις στους TIMES εκνευρίστηκε με την θέση του Churchill ότι η απόβαση των Ελληνικών στρατευμάτων στη Σμύρνη έγινε παρά την αντίθετη γνώμη του Αγγλικού στρατιωτικού επιτελείου (War Office). Έτσι απέστειλε επιστολή διαμαρτυρίας στον ίδιο τον Churchill υπογραμμίζοντας ότι η απόβαση σχεδιάστηκε εν μέρει από το Αγγλικό στρατιωτικό Επιτελείο ενώ έγινε υπό την κάλυψη Αγγλικών και Γαλλικών πλοίων.[3213] Ο Βενιζέλος φέρεται να διάβασε το βιβλίο και να υπογράμμισε με κόκκινο μολύβι τα επίμαχα σημεία του και να το έστειλε στην Πηνελόπη Δέλτα για να το διαβάσει και αυτή. Στη σχετική συζήτηση που είχε μαζί της της εκμυστηρεύτηκε ότι ο Churchill είχε δίκιο εν μέρει και ότι ο ίδιος υπερτίμησε τις δυνάμεις της Ελλάδας όταν ανέλαβε την εκστρατεία στη Μικρά Ασία.[3214]

Γενικά οι Άγγλοι ιθύνοντες που χειρίστηκαν την αγγλική πολιτική κατά την περίοδο της Μικρασιατικής Εκστρατείας είχαν την πρόθεση στα απομνημονεύματα τους που δημοσιεύονταν να φορτώσουν όλα τα λάθη που οδήγησαν στην καταστροφή και στο προσφυγικό δράμα στις πλάτες των Ελλήνων πολιτικών ηγετών, καθώς κάτι τέτοιο πολύ βολικά αθώωνε τους ίδιους. Επίσης είναι γεγονός ότι ο Βενιζέλος είχε πάψει να είναι ο ευνοούμενος της αγγλικής πολιτικής ήδη από το 1926 λόγω της αδιάλλακτης στάσης που τήρησε κατά την διάρκεια των διαπραγματεύσεων για τα ελληνικά χρέη προς την Αγγλία. Επίσης και η επιστροφή του στην κεντρική πολιτική σκηνή το 1928 δεν αντιμετωπίστηκε με ευμένεια από τον αγγλικό παράγοντα που προτιμούσε τις συμβιβαστικές κυβερνήσεις που είχαν προηγηθεί. Αυτή η αγγλική στάση ήταν αντιβενιζελική στην φρασεολογία της και ταίριαζε ακριβώς στον ιστορικό αναθεωρητισμό των Ελλήνων αντιβενιζελικών για τα γεγονότα του εθνικού Διχασμού και της Μικρασιατικής Καταστροφής.

- ***Compton McKenzie και sir Basil Thomson.***

Αλλά εκτός από τις αναμνήσεις των πρωταγωνιστών, δημοσιεύτηκαν στην Αγγλία την ίδια εποχή δύο βιβλία για την δράση των Συμμαχικών μυστικών υπηρεσιών στην Ελλάδα κατά την κρίσιμη περίοδο του Εθνικού Διχασμού στην Ελλάδα. Ο πρώτος ήταν ο Σκωτσέζος Compton McKenzie (*First Athenian Memories*, Cassel, London 1931) και ο δεύτερος ο Sir Basil Thomson (*The Allied Secret Services in Greece*, Hutchinson, Plymouth 1931). Και οι δύο συγγραφείς ήταν πολύ γνωστοί στην Αγγλία για την επαγγελματική τους σταδιοδρομία στις Αγγλικές Μυστικές υπηρεσίες, για τις ικανότητες και την προσωπικότητά τους, αλλά και για το συγγραφικό τους ταλέντο. Το έργο του McKenzie είχε ιδιαίτερη σημασία καθώς ο ίδιος ήταν επικεφαλής των Αγγλικών μυστικών υπηρεσιών στην Ελλάδα την επίμαχη εποχή του Εθνικού Διχασμού, αλλά είναι γραμμένο περισσότερο με την μορφή προσωπικών αναπολήσεων, λογοτεχνήματος, κλασσικού φλεγματικού αγγλικού χιούμορ και διασκεδαστικού κουτσομπολιού για τους α*γρίους των Βαλκανίων.* Το ύφος και το περιεχόμενο του βιβλίου ήταν σαφώς υπέρ των βενιζελικών, άλλωστε ο ίδιος ο McKenzie

[3213] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 52/36, επιστολή Βενιζέλου προς Churchill, 16 Μαρτίου 1931.
[3214] Δέλτα, *Ελευθέριος Βενιζέλος*, ό.π., σ. 254-255.

δεν το αρνήθηκε. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό ότι το ίδιο έτος επικοινώνησαν με τον Βενιζέλο από το πανεπιστήμιο της Γλασκόβης και του ζήτησαν ένα σύντομο άρθρο υποστήριξης του McKenzie για την θέση του πρύτανη στο ίδρυμα.[3215] Το βιβλίο όμως σε πολλά σημεία του δεν είχε ούτε τη λογική, αλλά ούτε και την φιλοδοξία μιας συνεκτικής μελέτης ιστορίας, ενώ και ο συγγραφέας στον πρόλογό του παραδέχεται ότι δεν είχε στην κατοχή του τα απαραίτητα έγγραφα ή στοιχεία για να τεκμηριώσει τα λεγόμενά του.[3216] Ο McKenzie ήταν πολυγραφότατος και πολύ επιτυχημένος την εποχή εκείνη και το βιβλίο μάλλον είχε ως βασικό στόχο να συντηρήσει το αναγνωστικό του κοινό, παρά να αναμοχλεύσει τα διχαστικά πάθη στην Αθήνα. Επίσης είναι σαφές ότι ο McKenzie δεν είχε αγαθές σχέσεις με την Αγγλική Κυβέρνηση και τον Θρόνο, καθώς ήταν γνωστός υπέρμαχος της Εθνικής ανεξαρτησίας της Σκωτίας και για τον λόγο αυτό η κυβέρνηση προσπάθησε να υπονομεύσει την ακαδημαϊκή του καριέρα.

Αντίθετα ο Sir Basil Thomson συνέγραψε την μελέτη του όχι μόνο χωρίς να έχει βρεθεί ποτέ στην Ελλάδα αλλά και χωρίς να έχει την επίμαχη περίοδο ανώτατη θέση στις Αγγλικές μυστικές υπηρεσίες την οποία ανέλαβε μόλις το 1919. Ουσιαστικά η καριέρα του Thomson απογειώθηκε μετά το 1922 όταν και ανέλαβε μεγάλες θέσεις Scotland Yard ως ακραιφνής συντηρητικός και φανατικός υποστηρικτής του Αγγλικού Στέμματος, ενώ είχε την φήμη του απηνή διώκτη κομμουνιστών και αντιφρονούντων. Η φήμη και η καριέρα του Thomson καταστράφηκε το 1931 μετά το περίφημο επεισόδιο του Hyde Park όταν συνελήφθη με την κατηγορία ότι ασελγούσε δημοσίως σε μια νεαρή (ενήλικη) κοπέλα, επεισόδιο πρωτοφανές για τα ήθη της εποχής, αλλά και την θέση του Thomson ως ανώτατου κρατικού λειτουργού. Σύμφωνα με τον McKenzie που ήταν άσπονδος εχθρός του, ο Thomson πληρώθηκε από την εξόριστη ελληνική βασιλική οικογένεια για να γράψει το βιβλίο[3217] που είχε σαφώς αντιβενιζελικό χαρακτήρα με απρόσμενα φορτισμένη αντιβενιζελική φρασεολογία για Άγγλο κρατικό λειτουργό.

Το βιβλίο του Thomson είναι περισσότερο πολιτικής φύσης και υιοθετεί άκριτα το σύνολο των αντιβενιζελικών ιστορικών επιχειρημάτων της αντιβενιζελικής παράταξης και μπορούμε να υποθέσουμε βάσιμα ότι γράφτηκε με την συνεργασία αντιβενιζελικών αξιωματούχων (προφανώς του Στρέιτ), ενώ επικαλείται ως τεκμήριο την μαρτυρία του Paxton Hibben. Είναι επίσης απροκάλυπτα εχθρικό και εμπαθές, τόσο απέναντι στον Βενιζέλο προσωπικά, όσο και για άλλους βενιζελικούς αξιωματούχους όπως ο Πολίτης.[3218] Σε αυτό το πλαίσιο, δεν πρέπει να αποκλείσουμε την πιθανότητα οι ισχυρισμοί του McKenzie για χρηματισμό του Thomson να είναι μερικώς η εντελώς αληθείς. Άλλωστε ο Thomson συνεργάστηκε με τον Στρέιτ για την σύνταξη υπομνήματος υπέρ της Παλινόρθωσης στην Ελλάδα με αποδέκτη τον Winston Churchill.[3219] Το άλλο βασικό χαρακτηριστικό του βιβλίου είναι ότι ρίχνει όλες τις ευθύνες για την κρίση του 1915-1917 στους Γάλλους, στον Sarrail στην Θεσσαλονίκη, στη δράση των Γαλλικών μυστικών υπηρεσιών και του περίφημου πλωτάρχη

[3215] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 387/64, επιστολή Harold Collier προς Ελευθέριο Βενιζέλο, 2 Σεπτεμβρίου 1931.
[3216] Compton McKenzie, *First Athenian Memories,* Cassel, London 1931, σ. 3.
[3217] David Vincent, *The culture of Secrecy (Britain 1832-1998)*, Oxford University Press, London 1998, σ. 171.
[3218] Thomson, ό.π., σ. 103.
[3219] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., φάκ. 20.7, *υπόμνημα Γ. Στρέιτ – Sir Basil Thomson προς Winston Churchill (1929)*.

Roquefeuil στην Ελλάδα, ο οποίος κατάφερε να εξαπατήσει δύο Γαλλικές κυβερνήσεις, το Γαλλικό υπουργείο εξωτερικών, αλλά και ολόκληρο τον Γαλλικό κρατικό μηχανισμό.[3220]

Το πλέον χτυπητό ζήτημα της εργασίας του Thomson είναι η αγωνιώδης προσπάθεια αθώωσης της Αγγλίας και των αξιωματούχων της για την κρίση του 1915-1917 και την εκθρόνιση του Βασιλιά Κωνσταντίνου. Ένας ανώτατος αξιωματούχος των αγγλικών μυστικών υπηρεσιών δεν βρήκε ούτε μια λέξη να γράψει για την πολιτεία των αγγλικών μυστικών υπηρεσιών στην Ελλάδα, αλλά έκρινε άξιο λόγου να μνημονεύσει την πρόθεση των Άγγλων, όπως εκφράστηκε τότε ιδιωτικώς αλλά και δημοσίως, να μην βλάψουν το ελληνικό Στέμμα κατά την διένεξη,[3221] αλλά και να συγκρουστούν τον Φεβρουάριο του 1917 με τους Γάλλους ζητώντας την άρση του αποκλεισμού των Αθηνών.[3222] Ο Thomson περιγράφει την εκθρόνιση του βασιλιά Κωνσταντίνου ως καθαρά Γαλλική πρωτοβουλία, στην οποία η αγγλική κυβέρνηση ουδέποτε συμφώνησε![3223] Απρόσμενος (;) αρωγός στο έργο του Thomson εμφανίστηκε ο απόστρατος αντιναύαρχος Marc Kerr, πρώην επικεφαλής της αγγλικής ναυτικής αποστολής στην Ελλάδα την περίοδο του Διχασμού, και επιστήθιος φίλος του Βασιλιά Κωνσταντίνου. Ο Kerr προέβη σε δημόσιες δηλώσεις που αναπαρήχθησαν από τους TIMES του Λονδίνου, ότι η Ελλάδα δεν ήταν επιθυμητή ως σύμμαχος από την Entente ούτε μπορούσε αντικειμενικά να προσφέρει λόγω του απαράσκευου των ενόπλων της δυνάμεων.[3224]

Η αντίδραση του αγγλικού Κράτους απέναντι στους δύο συγγραφείς υπήρξε ενδιαφέρουσα και ίσως ενδεικτική της σταδιακής μεταστροφής της αγγλικής πολιτικής στην Ελλάδα υπέρ της Βασιλείας: τιμώρησε τον βενιζελικό McKenzie με πρόστιμο για τις αποκαλύψεις του απαγορεύοντας την κυκλοφορία του βιβλίου του για κάποια χρόνια, ενώ δεν προέβη σε καμία αντίστοιχη κίνηση εναντίον του Thomson, παρά το γεγονός ότι βρισκόταν σε δυσμένεια, ενώ προέβαινε σε αρνητικές αποκαλύψεις για την αγγλική πολιτική στην περιοχή γενικότερα εκείνη την εποχή. Μια εξήγηση ήταν ότι η αγγλική πολιτική στην Ελλάδα είχε αρχίσει να μεταστρέφεται αργά αλλά σταθερά κατά του Βενιζέλου μετά το 1929, ενώ μετά το 1932 είχε φανερά επιλέξει να στηρίξει τους αντιβενιζελικούς και μια πιθανή επιστροφή του Γεώργιου στην Ελλάδα. Επίσης νομίζω ότι είναι αρκετά σαφές ότι ο McKenzie βρισκόταν σε δυσμένεια για την γενικότερη εθνικιστική στάση του στο ζήτημα της Σκωτίας, ζήτημα ταμπού για την άρχουσα πολιτική και οικονομική τάξη της Αγγλίας.

- ***Συνολική αποτίμηση του αντιβενιζελικού πόλεμου της μνήμης.***

Ο *αντιβενιζελικός πόλεμος της μνήμης* της περιόδου 1924-1930 στράφηκε κυρίως στην αποκατάσταση της μνήμης των μεγάλων νεκρών Κωνσταντίνου και Γούναρη και πέτυχε ως ένα σημείο τον σκοπό του, χάρις την ενορχηστρωμένη εκστρατεία του συνόλου του αντιβενιζελικού Τύπου. Άλλωστε και η υπεράσπιση της μνήμης των νεκρών προκαλεί από μόνη της την εύλογη γενική συμπάθεια, ενώ η υπεράσπιση της πολιτικής ενός πανίσχυρου εν ενεργεία πρωθυπουργού είναι σαφώς λιγότερο ενδιαφέρουσα και δημοφιλής. Η δημόσια

[3220] Thomson, ό.π., σ. 87-100, σ. 116-130.
[3221] Στο ίδιο, σ. 201-202.
[3222] Στο ίδιο, σ. 209.
[3223] Στο ίδιο, 218-229.
[3224] Στρέιτ, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 76-79.

μεγαλόψυχη αναγνώριση από τον Βενιζέλο το 1929, τόσο από το βήμα της Βουλής όσο και με επιστολή προς τον Τσαλδάρη, ότι οι *Έξι* ήταν αθώοι και σίγουρα όχι προδότες, χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον από τους αντιβενιζελικούς τόσο για να δικαιωθεί η μνήμη των *Έξι* όσο και για να αποσείσει ο αντιβενιζελισμός τις συνολικές του ευθύνες για την Μικρασιατική Καταστροφή.

Άλλος παράγοντας για την επιτυχία των αντιβενιζελικών στον πόλεμο της μνήμης, ήταν η μικρή αντίστοιχη βενιζελική δραστηριότητα, καθώς μπορεί ο βενιζελικός Τύπος να προπαγάνδιζε με την ίδια συχνότητα και πάθος τις θέσεις των βενιζελικών για το τι συνέβη στην επίμαχη περίοδο, αλλά δεν είχε να επικαλεστεί αντίστοιχες μελέτες και έργα *αντικειμενικών ιστορικών* παρά μόνο υποστηρικτών τους. Οι αναμνήσεις του Γεώργιου Μελά για τον Βασιλιά Κωνσταντίνο που εκδόθηκαν το 1920 σε τρεις γλώσσες με χρηματοδότηση από τις ελληνικές πρεσβείες του εξωτερικού, δεν ικανοποίησε ούτε τους ίδιους τους βενιζελικούς, καθώς είχε ισχυρισμούς που δεν ήταν δυνατόν να διασταυρωθούν, ενώ είχε και αρνητικές απόψεις για την Entente και τον Γάλλο πρέσβη Guillemin.[3225] Επίσης ο Πρίγκιπας Νικόλαος στις αναμνήσεις του ανέφερε για τον Μελά ότι είχε δευτερεύουσα θέση στο Παλάτι, ενώ ο Κωνσταντίνος τον είχε ευεργετήσει προσωπικά εξοφλώντας τα χρέη του.[3226] Το έργο του Βεντήρη *«Η Ελλάς τη δεκαετία 1910-1920»* που κυκλοφόρησε το 1931 και αποτελούσε την ούτως ειπείν βενιζελική απάντηση, αν και πολύ σημαντική πηγή για τον Εθνικό Διχασμό μέχρι και τις μέρες μας, δεν είχε τα απαιτούμενα χαρακτηριστικά αντικειμενικότητας, καθώς ο συγγραφέας του, ήταν γνωστός βενιζελικός ενώ η εργασία του είχε χρηματοδοτηθεί από την σύζυγο του Ελευθερίου Βενιζέλου και το *Ελεύθερο Βήμα.* Ακόμη χειρότερα, αν και αρκετά από τα ιστορικά στοιχεία της μελέτης είναι αδιαμφισβήτητης ερευνητικής αξίας καθώς πολλά από αυτά προήλθαν απευθείας από τον Βενιζέλο και τους κορυφαίους πολιτευτές των βενιζελικών, είχαν επενδυθεί από τον Βεντήρη με λυρικά στοιχεία στα όρια της γραφικότητας, που προκάλεσαν την θυμηδία και τις ειρωνείες των αντιβενιζελικών αντιπάλων του.

Τέλος, ο πιο κρίσιμος παράγοντας επιτυχίας του αντιβενιζελικού πολέμου της μνήμης, ήταν αναμφίβολα το γεγονός ότι η ιστορική επιστήμη δεν είχε φέρει στο φως τις μυστικές συνεννοήσεις μεταξύ Κωνσταντίνου και Κεντρικών Αυτοκρατοριών. Όλα τα σχετικά έγγραφα που είχαν βρεθεί και δημοσιευτεί σε διπλωματικές βίβλους που αφορούσαν το ζήτημα, αφενός ήταν αποσπασματικά, αφετέρου είχαν δημοσιευτεί από εχθρούς του Βασιλιά, κάτι που έδινε την ευκαιρία στους υποστηρικτές του να αμφισβητούν με σωρεία εφευρετικών επιχειρημάτων την γνησιότητά τους. Η ανάδειξη της διάστασης αυτής του Διχασμού έγινε πολλά χρόνια μετά την εποχή του Μεσοπολέμου, το 1965 από τον Πολυχρόνη Ενεπεκίδη, τον οποίο ακολούθησαν στη συνέχεια και άλλοι ερευνητές με τελευταίο τον Στράτο Δορδανά.

Το θεμελιώδες στοιχείο του αντιβενιζελισμού από το οποίο αντλούσε κρίσιμα στοιχεία της ταυτότητάς του στον μεσοπόλεμο οριοθετώντας την συνεκτικότητα των μελών του, ήταν το παρελθόν. Η δικαίωση των επιλογών του Κωνσταντίνου κατά τον Εθνικό Διχασμό και η δικαιολόγηση της πολιτικής των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων που επί των ημερών του

[3225] Κιτσίκης, ό.π., σ. 334-335.
[3226] Πρίγκιπας Νικόλαος, ό.π., σ. 347-348.

συνέβη η Μικρασιατική Καταστροφή, αποτελούσε όχι μόνο προτεραιότητα για τον αντιβενιζελισμό αλλά όρο πολιτικής επιβίωσης. Ο *αντιβενιζελικός πόλεμος της μνήμης του 1924-1930* βοηθήθηκε από την σταδιακή πτώση της δημοτικότητας του Βενιζέλου μετά το 1929 και παρήγαγε απτά πολιτικά αποτελέσματα καθώς έδωσε στον αντιβενιζελισμό την χαμένη του αυτοπεποίθηση για το δίκαιο του αγώνα του, στο παρελθόν. Ως προπαγανδιστικός μηχανισμός, μετατόπισε βολικά το σύνολο των ευθυνών του Εθνικού Διχασμού και της Μικρασιατικής Καταστροφής προς τις Μεγάλες Δυνάμεις και τον Βενιζέλο και αναζωογόνησε την θέληση του αντιβενιζελισμού να επιδιώξει μια νέα revanche έναντι του μεγάλου του αντιπάλου που σταδιακά έχανε έδαφος στις προτιμήσεις της κοινής γνώμης. Επίσης συντέλεσε ως ένα σημείο, ώστε να γίνει αποδεκτή από ένα ευρύτερο κομμάτι της κοινής γνώμης η σχεδιαζόμενη Παλινόρθωση.

1ε. Αντιβενιζελισμός και πρόσφυγες (1922-1932).

Οι τεταμένες σχέσεις μεταξύ αντιβενιζελικών και προσφύγων υπήρχαν ήδη από την εποχή του Εθνικού Διχασμού, καθώς αρκετές χιλιάδες Μικρασιατών είχαν ήδη καταφύγει στην Ελλάδα λόγω διώξεων που είχαν υποστεί και σχεδόν όλοι τους είχαν ταυτιστεί πολιτικά με τον βενιζελισμό. Κάποιοι λίγοι εξ αυτών είχαν ενταχθεί ή είχαν σχέσεις με τις μυστικές υπηρεσίες των Αγγλογάλλων και ως τέτοιοι πολλοί πρόσφυγες κακοποιήθηκαν κατά τα Νοεμβριανά.[3227] Η ένταση μεταξύ Παλαιοελλαδιτών και Μικρασιατών διατηρήθηκε κατά την Μικρασιατική εκστρατεία, όταν οι επιστρατευμένοι του 1921 φέρονταν προσβλητικά στον γηγενή πληθυσμό της Σμύρνης.[3228] Από την πρώτη στιγμή αμέσως μετά την Καταστροφή, ο βενιζελισμός έγινε ο κύριος φορέας της αποκατάστασης των προσφύγων στο πλαίσιο της ελλαδικής κοινωνίας, αλλά και της εθνικής τους ενσωμάτωσης.[3229] Έτσι, οι κυβερνήσεις των Φιλελευθέρων την περίοδο 1922-1926 κατάφεραν να αποκαταστήσουν περισσότερους από 600.000 πρόσφυγες στην ύπαιθρο διανέμοντάς τους γαίες κυρίως μουσουλμάνων στη Δυτική Μακεδονία,[3230] ενώ εξασφάλισαν μεγάλα δάνεια από το εξωτερικό για την ανακούφιση των εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων που ζούσαν υπό ελεεινές συνθήκες στις παρυφές των Αθηνών.

Όλοι οι πρόσφυγες ήταν πολιτικά ταυτισμένοι με τον βενιζελισμό και αντίθετοι με τη Βασιλεία, καθώς θεωρούσαν τους συντηρητικούς και τον Θρόνο αποκλειστικά υπεύθυνους για τη Μικρασιατική Καταστροφή.[3231] Για πολλούς πρόσφυγες η βενιζελική πολιτική τους ταυτότητα είχε ιερή διάσταση,[3232] αναπόσπαστο κομμάτι της προσφυγικής συλλογικής

[3227] Κωστής, «*Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας*», ό.π., σ. 580-581.

[3228] «*Φράσεις προσβλητικαί, αισχρά τραγούδια, και άσεμνοι χειρονομίαι λεγόμεναι η γινόμεναι κατά πρόσωπο των κατοίκων….Ήρθαν οι Παληοελλαδίτες να σας σώσουνε κοπρίτες!*», βλ. Φεσσόπουλος, ό.π., σ. 98.

[3229] Γράφει ο Κωστής Παλαμάς στο «Τραγούδι των Προσφύγων»:

Μια είν' η Πατρίδα των αιμάτων και δραμάτων, το άστρο/ της Ιστορία το πολικό, του τραγουδιού τροφή,/ χώρες καρδιές από παντού μια ψυχή σ' ένα κάστρο,/ κι η προσταγή της: Αδερφοί!, βλ. Παλαμάς, *Άπαντα*, *τόμος έβδομος*, ό.π., σ. 154.

[3230] Αλβανός Ραϋμόνδος, *Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες – Κράτος και πολιτικές ταυτότητες στη Μακεδονία του Μεσοπολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2019, σ. 64-66.

[3231] Γκίκας, ό.π., σ. 295-296.

[3232] Στα χωριά της Μακεδονίας οι πρόσφυγες προσέρχονταν στην κάλπη σχηματίζοντας μεγάλες πομπές, στην κορυφή των οποίων βρισκόταν ένας πρόσφυγας κρατώντας μια μεγάλη εικόνα του Βενιζέλου. Καθώς οι πομπές αυτές περνούσαν από χωριό σε χωριό, συνεχώς μεγάλωναν, βλ. Μαραντζίδης Νίκος, *Γιασασίν Μιλλέτ: Ζήτω το Έθνος (Προσφυγιά, κατοχή και εμφύλιος: Εθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκόφωνους ελληνορθόδοξους του δυτικού κόσμου)*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2001, σ. 101.

ταυτότητας.[3233] Η υποστήριξη των προσφύγων προς τον βενιζελισμό κατά την εξιστορούμενη εποχή υπήρξε καθολική, ειδικά στους προσφυγικούς συνοικισμούς των Αθηνών. Στις εκλογές του 1926 οι βενιζελικοί συνδυασμοί στα εκλογικά κέντρα των Ποδαράδων (Νέας Ιωνίας) έλαβαν το 95,25% των ψήφων, όταν οι αντιβενιζελικοί έλαβαν το αντίστοιχο 1,84%,[3234] Όταν ο Βενιζέλος εμφανίστηκε στο προσκήνιο όλοι οι βουλευτές των προσφύγων προσχώρησαν στην κοινοβουλευτική του ομάδα ενώ στις εκλογές του 1928 οι πρόσφυγες ψήφισαν τον Βενιζέλο σε ποσοστό 91%.[3235]Οι πρόσφυγες ως πολιτική ομάδα είχαν την πρόσθετη ιδιαιτερότητα ότι παρουσιάζονταν ως συμπαγής εκλογικός όγκος που τελικά έκρινε σχεδόν όλες τις εκλογικές αναμετρήσεις του Μεσοπολέμου.[3236]

Ο αντιβενιζελισμός ήδη από το 1923 προσπάθησε να απομακρύνει τους πρόσφυγες από τον βενιζελισμό εξηγώντας τους ότι αυτός υπήρξε ο εκμεταλλευτής τους και όχι ο σωτήρας τους,[3237] ενώ ο Μεταξάς τους εκθείασε ως *δραστήριους, οικονόμους και φίλεργους,* υποστηρίζοντας την αποκατάστασή τους ώστε να καταστούν ένα αδιαίρετο σύνολο με τους γηγενείς.*[3238]* Στις παραμονές των εκλογών του 1926, το κάλεσμα του ΛΚ στον Νομό Σερρών κατηγορούσε τον Βενιζέλο ως βασικό αυτουργό του ξεριζωμού των προσφύγων, τους οποίους καλούσε να μην αποδεχθούν την εκμετάλλευσή τους από τους βενιζελικούς στους οποίους οφείλεται η πλημμελής αποκατάστασή τους.[3239] Ο αντιβενιζελισμός επίσης κατηγορούσε τους βενιζελικούς πολιτευτές για αδράνεια στην αποκατάσταση των προσφύγων και προσφυγοκαπηλεία.[3240] Όμως όλες οι προσπάθειες προσέγγισης που έγιναν από τον αντιβενιζελισμό, συναντούσε ένα αδιαπέραστο τείχος άρνησης από τη μεριά των προσφύγων, αφού παρέμενε η καθημερινή πολιτισμική και κοινωνική αντιπαλότητα με τους γηγενείς. Επίσης οι πρόσφυγες παρέμεναν προσκολλημένοι στον βενιζελισμό καθώς είχαν αναπτύξει πελατειακές σχέσεις με στελέχη τους για την ικανοποίηση των συλλογικών η ατομικών αιτημάτων τους,[3241] ενώ οι περισσότεροι *προσφυγοπατέρες* είχαν προσχωρήσει στον βενιζελισμό τόσο για ιδεολογικούς λόγους, όσο και για να έχουν ευκολότερη πρόσβαση στους μηχανισμούς του κράτους.[3242]

Κατά κανόνα οι πολιτευτές των αντιβενιζελικών δεν επισκέπτονταν προεκλογικά τους προσφυγικούς συνοικισμούς,[3243] τα αντιβενιζελικά κόμματα είχαν ελάχιστους υποψηφίους πρόσφυγες στα ψηφοδέλτιά τους, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις ζητήθηκε από αντιβενιζελικούς πολιτευτές οι πρόσφυγες να ψηφίσουν σε χωριστούς εκλογικούς καταλόγους.[3244] Ακόμη και οι Ελευθερόφρονες που ήταν το πλέον ευνοϊκό αντιβενιζελικό

[3233] Όπως έλεγε ο πρόσφυγας Ζιμπίδης στον αντιβενιζελικό Φίλιππο *Δραγούμη «..και ο Χριστός να βάλει υποψηφιότητα με το ΛΚ πάλι Βενιζέλο θα ψηφίσουνε».* Αλβανός, *Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες*, ό.π., σ. 60.

[3234] Χριστοδούλου, ό.π., σ. 32,

[3235] Hering, *τόμος Β΄*, ό.π., σ. 1048.

[3236] Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 151-155.

[3237] Κατά κανόνα οι πρόσφυγες αντιμετωπίζονταν από τον αντιβενιζελικό Τύπο ως δυστυχισμένοι άνθρωποι χωρίς πολιτικό αισθητήριο, που χειραγωγούνταν από τους βενιζελικούς, οι οποίοι τους εκμεταλλεύονταν για να εξασφαλίσουν την εξουσία, βλ. *Καθημερινή*, *11.8.1924*.

[3238] Συνέντευξη Μεταξά για το πολιτικό πρόγραμμα των Ελευθεροφρόνων σε: *Νέα Ημέρα, 1.1.1923.*

[3239] *Φως, 29.10.1926*, άρθρο: «Το Λαϊκόν Κόμμα προς τον λαόν του Νομού Σερρών».

[3240] *Βραδυνή, 18.1.1928.*

[3241] Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 188.

[3242] Γκίκας, ό.π., σ. 285-293.

[3243] Γιώτα, ό.π., σ. 137.

[3244] Στο ίδιο, σ. 30. Πάντως ακόμα και κάποιοι αδιάλλακτοι αντιβενιζελικοί ήταν αντίθετοι στους χωριστούς εκλογικούς καταλόγους, βλ. *Αθηναϊκή, 11.8.1924*, άρθρο: «Ο λαός και οι πρόσφυγες».

κόμμα έναντι των προσφύγων, μετά τις δημοτικές εκλογές του 1925 και την παταγώδη αποτυχία πολλών υποψηφίων τους λόγω και της προσφυγικής ψήφου, πρότειναν τον εκλογικό διαχωρισμό των προσφύγων από τους γηγενείς.[3245] Επίσης ο αντιβενιζελισμός κατήγγειλε με συνεχή πύρινα άρθρα που είχαν βασιμότητα, ότι η ψηφοφορία των προσφύγων εμπεριείχε διπλοψηφίες και ήταν προϊόν νοθείας, υπό την κάλυψη των κρατικών (βενιζελικών) Αρχών.[3246]

Η έλευση των προσφύγων συνέβη σε μια κοινωνία που ήδη μαστιζόταν από μεγάλα προβλήματα από την δεκαετή πολεμική εξόρμηση που είχε προηγηθεί, χωρίς πόρους και αποθέματα,[3247] και άσκησε ακόμη μεγαλύτερες πιέσεις στους γηγενείς (αντιβενιζελικούς) πληθυσμούς. Επιβλήθηκαν χιλιάδες επιτάξεις κατοικιών τους, πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν σε περιοχές και εκτάσεις τις οποίες οι γηγενείς καλλιεργούσαν κατ' έθιμο, ενώ διεκδίκησαν αδιάθετες εύφορες καλλιεργήσιμες εκτάσεις που εποφθαλμιούσαν και γηγενείς.[3248] Πολύ συχνά οι εγκαταστάσεις των προσφύγων οδήγησαν ακόμη και σε ένοπλες συρράξεις με τους γηγενείς όπως έγινε στις 6 Νοεμβρίου 1924 με τα πρωτοφανή επεισόδια στο Κιούπκιοϊ Σερρών.[3249] Σοβαροί λόγοι διένεξης μεταξύ γηγενών και προσφύγων δημιουργήθηκαν λόγω των *άτακτων αγοραπωλησιών* που έγιναν παραμονές της αναχώρησης των μουσουλμάνων που πωλούσαν τις περιουσίες τους σε γηγενείς σε εξευτελιστικές τιμές καθώς αυτές είχαν ήδη κριθεί ανταλλάξιμες. Το Ελληνικό κράτος δεν αναγνώρισε την εγκυρότητα των μεταβιβάσεων αυτών και το ζήτημα παρέμεινε για αρκετά χρόνια εκκρεμές υπονομεύοντας διαρκώς τις σχέσεις γηγενών – προσφύγων σε τοπικό επίπεδο στην ύπαιθρο.[3250]

Στις πόλεις οι γηγενείς έμποροι δέχθηκαν οικονομικό πλήγμα και από τους πλανόδιους πρόσφυγες μικροπωλητές,[3251] ενώ οι πρόσφυγες εργάτες και υπάλληλοι ανταγωνίστηκαν τους αντίστοιχους γηγενείς σχεδόν σε όλους τους τομείς οικονομικής δραστηριότητας μη εξαιρουμένης της βιοτεχνίας και της βιομηχανίας.[3252] Εκτός όλων αυτών, οι γηγενείς θεωρούσαν ότι το κράτος διέθετε τη συντριπτική πλειοψηφία των μικρών δυνατοτήτων του για την ανακούφιση των προσφύγων, ενώ κατέφευγε και σε νέους μεγάλους εξωτερικούς δανεισμούς για να ρυθμίσει την τελική αποκατάστασή τους, δημιουργώντας νέα δημοσιονομικά βάρη για το μέλλον. Σε ορισμένες περιπτώσεις γηγενείς αλλά ακόμη και εκπρόσωποι της Εκκλησίας δίστασαν να βοηθήσουν τους πρόσφυγες.[3253] Εξάλλου, σε αρκετές περιπτώσεις γηγενείς εκδήλωναν ανοικτά την ενόχλησή τους από την έλευση των προσφύγων, ενώ σε άλλες έμποροι κερδοσκόπησαν εις βάρος τους διακινώντας προϊόντα πρώτης ανάγκης στη μαύρη αγορά. Άλλοι οργάνωσαν ενώσεις γηγενών με στόχους την αλληλεγγύη και την αμοιβαία υποστήριξη με προφανή αντιπροσφυγικό χαρακτήρα.[3254]

[3245] *Πολιτεία, 27.10.1925· Πολιτεία, 28.10.1925.*

[3246] Όταν ο πρόσφυγας Θωμάς Σιμωνίδης πέθανε απρόοπτα από συγκοπή, πάνω του βρέθηκαν δύο εκλογικά βιβλιάρια, βλ. *Καθημερινή, 19.11.1926,* άρθρο: «Σιμωνίδαι». Σύμφωνα με καταγγελία του, ο ανήλικος Κ. Φουντούλης στη Θεσσαλονίκη οδηγήθηκε στην κάλπη να ψηφίσει με βενιζελικό ψηφοδέλτιο γιατί εκλήφθηκε από τις Αρχές ότι ήταν πρόσφυγας, βλ. Γκίκας, ό.π., σ. 301.

[3247] Morgenthau, *Η αποστολή μου*, ό.π., σ. 175-176.

[3248] Γερόλυμπου – Καραδήμου*, Μετασχηματισμοί και αναδιαρθρώσεις*, ό.π., σ. 68.

[3249] Αναλυτικά για τα επεισόδια σε: Γιώτα, ό.π., σ. 62-68.

[3250] Αλβανός, *Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες,* ό.π., σ. 83-89.

[3251] Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 179.

[3252] Στο ίδιο, σ. 151.

[3253] Αλβανός, *Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες,* ό.π., σ. 47.

[3254] Γερόλυμπου – Καραδήμου*, Μετασχηματισμοί και αναδιαρθρώσεις*, ό.π., σ. 68.

Για πολλούς εργαζόμενους μικροαστούς και εργάτες της Παλαιάς Ελλάδας, οι πρόσφυγες θεωρούνταν υπεύθυνοι για την ουσιαστική μείωση των αποδοχών τους, αφού αποτελούσαν φτηνό εργατικό δυναμικό που επέτρεψε τη συμπίεση των ημερομισθίων τους προς τα κάτω.[3255] Ένα τμήμα του ντόπιου πληθυσμού εγκατέλειψε σύντομα τις μικρές επαρχιακές πόλεις και μετακινήθηκε στην Αθήνα εξαιτίας της οικονομικής ανασφάλειας που προκάλεσε η προσφορά φθηνών εργατικών χεριών από τους πρόσφυγες. Την πραγματικότητα αυτή επιβεβαίωνε το Διεθνές Γραφείο Εργασίας το 1929 παρατηρώντας ότι *οι μισθοί στην Ελλάδα είναι εξαιρετικά χαμηλοί εξαιτίας της αφθονίας εργατικής δύναμης που προέρχεται από τους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας*.[3256] Άλλη αιτία δυσαρέσκειας των γηγενών έναντι των προσφύγων ήταν ότι προσφυγικοί καταυλισμοί στις παρυφές των αστικών κέντρων δεν κάλυπταν τις στοιχειώδεις συνθήκες υγιεινής, ενώ παράλληλα στην Αθήνα και τον Πειραιά 45 σχολεία χρησιμοποιούνταν ακόμη και το 1925 για τη στέγαση προσφύγων.

Αναμφίβολα την αντιπαλότητα μεταξύ γηγενών και προσφύγων υποδαύλιζαν και οι πολιτισμικές διαφορές των δύο κοινοτήτων. Πολλοί πρόσφυγες είτε ήταν τουρκόφωνοι (10% του συνόλου), είτε μιλούσαν διαλέκτους που δεν γίνονταν κατανοητές από τους γηγενείς όπως λχ τα ποντιακά. Για τους λόγους αυτούς, πολλοί γηγενείς αμφισβητούσαν την ελληνικότητα των προσφύγων ή τους δυσφημούσαν ως *«τουρκόσπορους»* και *«γιαουρτοβαφτισμένους»*. Η κατάληξη -ογλου των επωνύμων των προσφύγων προσφέρθηκε για πολλά μειωτικά ευφυολογήματα των γηγενών εις βάρος των προσφύγων («πανουγλίτιδα», «ογλουκρατία» κ.τ.λ.). Οι προσφυγοπούλες πολύ συχνά ήταν είτε χήρες είτε ορφανές και αυτό τις καθιστούσε πιο ευάλωτες στους εργοδότες τους, αλλά και πιο ανταγωνιστικές σε σχέση με τις γηγενείς καθώς όσες ήταν αγρότισσες διέθεταν αγροτικό κλήρο και όσες είχαν εγκατασταθεί στην πόλη διέθεταν ομολογίες.[3257]

Αλλά και το Κ.Κ.Ε. τα πρώτα χρόνια αντιμετώπισε με καχυποψία τους πρόσφυγες[3258] λόγω της ομόθυμης πολιτικής υποστήριξής τους στον βενιζελισμό,[3259] του σφοδρού αντικομουνισμού τους που εξέφραζαν στα πρώτα χρόνια εγκατάστασής τους στην Ελλάδα,[3260] της σταθερής τοποθέτησής τους υπέρ του Χριστιανισμού και της Εκκλησίας παρά τις δοκιμασίες που υπέστησαν.[3261] Επίσης, ένα τμήμα των προσφύγων που προερχόταν από την Οδυσσό και την Κριμαία είτε είχε υποστεί διώξεις από το εκεί κομμουνιστικό καθεστώς είτε δεν είχε σχηματίσει θετική εικόνα για τα αποτελέσματα του κομμουνιστικού κοινωνικού μετασχηματισμού όπως αυτός εκφράστηκε στις περιοχές από τις οποίες προέρχονταν, με απαλλοτριώσεις υπέρ του κράτους και κολεκτιβοποιήσεις του συνόλου της αγροτικής γης. Το αποτέλεσμα ήταν ότι ένα τμήμα των προσφύγων κυρίως Ποντίων

[3255] Η προσφορά εργασίας σε πρόσφυγες από γηγενείς ήταν για ένα κομμάτι ψωμί, βλ. Βασιλική Κοσμοπούλου, «Οι αντιδράσεις των ντόπιων και της πολιτείας απέναντι στους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας», περιοδικό *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τεύχος 594, Αθήνα 2017.

[3256] Giorgos Mavrogordatos, *Stillborn Republic: social coalitions and party strategies in Greece 1922-1936*, Berkley 1982, σσ. 193-197.

[3257] Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 172.

[3258] *«Αναβάλατε τα συλλαλητήριά σας. Σκεφθήτε ότι με τους χαφιέδες σας, με τους κομματάρχας και με τους πρόσφυγας, τα θύματά σας, αυτά δεν θα επιβάλετε στον λαόν ό,τι επιδιώκετε»*. Ανακοίνωσις του Κομμουνιστικού Κόμματος στο: *Το Κ.Κ.Ε., Επίσημα Κείμενα Τόμος Α΄*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1974, σ. 366.

[3259] Γιώτα, ό.π., σ. 13· Γκίκας, ό.π., σ. 300-301.

[3260] Γκίκας, ό.π., σ. 318.

[3261] Στο ίδιο, σ. 330.

εξέφραζε έναν βαθύ αντικομουνισμό που σε κάποιες περιπτώσεις επιβίωσε και εκφράστηκε ενόπλως κατά την Κατοχή.[3262]

Άλλος λόγος δυσαρέσκειας του Κ.Κ.Ε. ήταν ότι πολλοί πρόσφυγες εμφανίζονταν ως απεργοσπάστες σε πολλές περιπτώσεις απεργιών που οργανώνονταν από συνδικαλιστικά όργανα γηγενών εργατών που ήλεγχε το κόμμα.[3263] Αλλά και οι πρόσφυγες αντιμετώπιζαν αρνητικά το ΣΕΚΕ/ΚΚΕ λόγω της ρητορικής του κατά της Μικρασιατικής εκστρατείας που την χαρακτήριζε ιμπεριαλιστική αδιαφορώντας για τους ελληνικούς πληθυσμούς των περιοχών,[3264] αλλά και της θέσης του για αυτονόμηση της Μακεδονίας που αναμφίβολα υπονόμευε τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα των αγροτών – προσφύγων που είχαν εγκατασταθεί πρόσφατα και είχαν ως μόνη περιουσία τους κλήρους γης που τους είχε μοιράσει το κράτος στην περιοχή.

Αλλά και οι πρόσφυγες παρέμειναν την πρώτη περίοδο μια διακριτή γκετοποιημένη κοινότητα στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας, είτε ακούσια είτε πολλές φορές εκούσια.[3265] Τα μέλη της συνδέονταν εκτός από την κοινή καταγωγή και νοοτροπία (ατομική καθαριότητα, φιλοξενία, εκφραστικότητα στην καθημερινή ζωή), με το κοινό τραύμα του ξεριζωμού και την δυστυχία της διαβίωσης υπό ελεεινές συνθήκες σε μια νέα, πολλές φορές αφιλόξενη, πατρίδα. Η ενότητα της κοινότητας διασφαλιζόταν από τις ενδογαμικές σχέσεις στους κόλπους της (ο Πόντιος θα παντρευτεί Πόντια, ο Σμυρνιός Σμυρνιά), ενώ άλλοι ενοποιητικοί παράγοντες ήταν τα κειμήλια και οι εικόνες που είχαν φέρει μαζί τους οι πρόσφυγες, αλλά και τα ονόματα των χωριών και των δρόμων που επέλεξαν στα μέρη που εγκαταστάθηκαν ώστε να συντηρηθεί η προσφυγική μνήμη του ξεριζωμού.[3266] Επίσης μεγάλο τμήμα των προσφύγων ανταπέδιδε τον αρνητισμό που εισέπραττε από τους γηγενείς δημιουργώντας και αναπαράγοντας για αυτούς την στερεοτυπική εικόνα του αφιλόξενου, του κακού, του υποκριτή, του ψυχρού και του ακαλλιέργητου.[3267] Προσφυγικοί σύλλογοι χωριών της Μακεδονίας με αναφορές τους προς τους επικεφαλής του βενιζελισμού υποδείκνυαν τις ενέργειες και την πολιτική δραστηριότητα των αντιβενιζελικών στις περιοχές τους ζητώντας την άμεση αντίδραση της παράταξής τους.[3268]

Η αντίθεση μεταξύ γηγενών και προσφύγων υπήρξε βραχύβια και δεν ήταν ομοιόμορφη ως προς την έκφραση και την έντασή της, καθώς στις τάξεις των αντιβενιζελικών (αδιαλλάκτων και μη), τόσο της Αθήνας[3269] αλλά ιδιαίτερα αυτών της Θεσσαλονίκης[3270] και της

[3262] Σύμφωνα με την σχετική έρευνα του Νίκου Μαραντζίδη το 70% των εθνικιστών οπλαρχηγών της Μακεδονίας και Θράκης κατά την Κατοχή ήταν ποντιακής καταγωγής (πολλοί ήταν τουρκόφωνοι) και 15% αυτών κατάγονταν από την Μικρά Ασία, βλ. Νίκος Μαραντζίδης, Στράτος Δορδανάς, Αθανάσιος Καλλιανιώτης, *Οι Άλλοι Καπετάνιοι - αντικομμουνιστές ένοπλοι στα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου*, επιμέλεια Νίκος Μαραντζίδης, Εστία, Αθήνα 2006, σ. 39.

[3263] *Ριζοσπάστης*, *9.2.1923*.

[3264] Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 220.

[3265] Γερόλυμπου – Καραδήμου*, Μετασχηματισμοί και αναδιαρθρώσεις*, ό.π., σ. 68.

[3266] Γκίκας, ό.π., σ. 314.

[3267] Στο ίδιο, σ. 314-315.

[3268] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 357/51, *υπόμνημα των Προσφυγικών Οργανώσεων του νομού Δράμας προς τον Κονδύλη, σχετικά με την δραστηριότητα των αντιβενιζελικών πολιτών και αξιωματικών στην επαρχία τους μετά την εκ νέου ανάμειξη του Βενιζέλου στην πολιτική, Μάϊος 1928*.

[3269] Για παράδειγμα, το πρωτοσέλιδο δημοσίευμα *Απογευματινής* (8.11.1924), δημοσίευμα της *Νέας Ημέρας* (9.7.1924) για τις ελαττωματικές στέγες των προσφυγικών καταυλισμών, δημοσίευμα της *Νέας Ημέρας* (16.9.1924) που καταγγέλλει την εγκληματική εγκατάλειψη των προσφύγων*, «απελπιστική η κατάσταση των προσφύγων – ασθένειαι και θάνατοι»* (*Νέα Ημέρα*,

αντιβενιζελικής εφημερίδας *Το Φως*[3271] ορθώνονταν σταθερές φωνές υπέρ των προσφύγων. Ανάμεσά τους ο επιχειρηματίας και πολιτικός αρχηγός των μετριοπαθών αντιβενιζελικών Επαμεινώνδας Χαρίλαος, που διακρίθηκε για τις υπηρεσίες του κατά την πρώτη φάση της αντιμετώπισης των αναγκών των προσφύγων ως πρόεδρος του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων, πριν συσταθεί η ΕΑΠ.[3272] Σύμφωνα άλλωστε με την αξιόπιστη μαρτυρία του Morgenthau, απεσταλμένου της Κ.Τ.Ε. για το προσφυγικό ζήτημα και προέδρου της ΕΑΠ, οι Έλληνες γηγενείς *υποδέχθηκαν τους πληγωμένους από τη δυστυχία αδερφούς του με αταλάντευτο θάρρος και ανοιχτές αγκάλες. Και το τελευταίο ελληνικό νοικοκυριό άνοιξε διάπλατα τις πόρτες του και δέχτηκε μερικούς πρόσφυγες*.[3273]

Τόσο ο Παναγής Τσαλδάρης, όσο και πολλοί αντιβενιζελικοί πολιτικοί των Λαϊκών όπως ο Αθανάσιος Αργυρός και ο Δημήτριος Ρίζος εκδότης του *Φωτός*[3274] έδειξαν ειλικρινές ενδιαφέρον για την τύχη των προσφύγων. Ο Παναγής Τσαλδάρης προέβη σε πολλές δηλώσεις υπέρ των προσφύγων, αλλά και εντός κοινοβουλίου πρέσβευε την συμφιλίωση γηγενών - προσφύγων. Και εντός του ΛΚ υποστήριξε τον κατευνασμό των παθών των γηγενών κατά των προσφύγων, ενώ κατά την προεκλογική περίοδο του 1928 είχε συγκρουστεί με τον Βλάχο για τα αντιπροσφυγικά άρθρα του τελευταίου.[3275] Όταν σε μια κοινοβουλευτική συζήτηση για τις απαλλοτριώσεις του 1928, ένας βουλευτής του ΛΚ εκφράστηκε ανευλαβώς για τους πρόσφυγες το Κόμμα με ανακοίνωση του την επομένη αποδοκίμασε δημοσίως την στάση του.[3276]

Ομοίως, οι Ελευθερόφρονες τήρησαν φιλική στάση απέναντι στους πρόσφυγες προσπαθώντας να τους προσεταιριστούν, τα έντυπά τους έδειχναν ενδιαφέρον για τα προσφυγικά ζητήματα. Ο Μεταξάς δεν υιοθέτησε ποτέ δημοσίως αντιπροσφυγική ρητορική, αλλά ούτε είχε έστω μια αρνητική λέξη για τους πρόσφυγες στο *Ημερολόγιό* του όπου και διατύπωνε τις ενδόμυχες σκέψεις του, όπως είχε για πολλούς άλλους ιδιώτες η κοινωνικές ομάδες. Αντιθέτως σε μια περιοδεία του στον προσφυγικό συνοικισμό της Καλαμαριάς κατέγραψε την συγκίνησή του για την σκληρή τύχη των προσφύγων.[3277] Το καλοκαίρι του 1924 ο Μεταξάς εγκαινίασε μια σειρά από περιοδείες στην Β. Ελλάδα και στη Θεσσαλονίκη για να μελετήσει και να προτείνει λύσεις για το προσφυγικό πρόβλημα.[3278] Ανάμεσα στους αντιβενιζελικούς υπερασπιστές των προσφύγων ήταν και ο Γ. Στρέιτ ο οποίος με δηλώσεις

29.11.1924), άρθρο για την κακή νοσοκομειακή περίθαλψη των προσφύγων (*Νέα Ημέρα, 19.10.1925*), *«Μόνον την ψήφον σας να έχουν οι βενιζελικαί κυβερνήσεις και αδιαφορούν αν εις εκατοντάδας ανέρχονται οι απεθνήσκοντες», ΣΚΡΙΠ, 12.9.1924.*

[3270] Βλάσης Βλασίδης, «Η στάση των εφημερίδων απέναντι στους πρόσφυγες 1922-1940», στο: *Πρακτικά συνεδρίου Ιστορικού Αρχείου Προσφυγικού Ελληνισμού του Δήμου Καλαμαριάς*, 23-25 Νοεμβρίου 2012, σ. 109-133.

[3271] Σωτηρία Βασιλείου, «Το προσφυγικό ζήτημα μέσα από την εφημερίδα Φως 1922-1930», στο: *Οι Πρόσφυγες στη Μακεδονία. Από την τραγωδία στην εποποιΐα,* Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών, Μίλητος, Θεσσαλονίκη 2009.

[3272] Morgenthau, *Η αποστολή μου*, ό.π., σ. 121-123.

[3273] Στο ίδιο, σ. 88

[3274] Λεωνίδας Ιασωνίδης, «Το ενδιαφέρον του Αργυρού διά τους πρόσφυγας», στο: *Αθανάσιος Αργυρός - εις μνήμην,* επιμέλεια Τριαντάφυλλος Θεοδωρίδης, Αθήνα 1955, σ. 46· Μιχαήλ Κύρκος, «Η σώφρων πολιτική του Αθανάσιου Αργυρού – το προσφυγικό ενδιαφέρον του», στο: *Αθανάσιος Αργυρός - εις μνήμην,* επιμέλεια Τριαντάφυλλος Θεοδωρίδης, Αθήνα 1955, σ. 70-75.

[3275] Μ.Μ., Α.Ε.Β. φάκ. 103/32, *άκρως απόρρητο δελτίο πληροφοριών 20ης Ιουλίου 1928*.

[3276] *Βραδυνή, 30.1.1928.*

[3277] *« Έπειτα παλαιός συνοικισμός Καλαμαριάς. Φρίκη. Γυναίκες εγκαταλελειμμέναι, κοράσια, παιδιά, με περικυκλώνουσι. Ζητούσι προστασίαν και ψωμί. Συγκινητικόν θέαμα.»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ1*, ό.π., εγγραφή 18ης Ιουλίου 1924, σ. 339.

[3278] *Φως, 23.7.1924,* άρθρο: «Το προσφυγικόν».

εξήρε την δημιουργικότητα και την ζωτικότητα των προσφύγων ενώ ζητούσε από τους γηγενείς να τους αγκαλιάσουν με αληθινή αγάπη.[3279]

Επίσης, το επίσημο προεκλογικό πρόγραμμα των Ελευθεροφρόνων στις εκλογές του 1926 είχε αναφορές στην αποκατάσταση των προσφύγων και καταδίκαζε ρητά την διένεξη με τους γηγενείς ως καταστροφική για την Ελλάδα,[3280] αλλά και ο Μεταξάς προέβαινε τακτικά σε δηλώσεις υπέρ των προσφύγων.[3281] Για όλους αυτούς τους λόγους άλλωστε, στις εκλογές του 1926 οι Ελευθερόφρονες αναδείχθηκαν το ισχυρότερο αντιβενιζελικό κόμμα στις Νέες Χώρες εκλέγοντας 9 βουλευτές.[3282] Μόλις μία δεκαετία αργότερα, μετά την εγκαινίαση της ελληνοτουρκικής φιλίας από τον Βενιζέλο (Σύμφωνο Ελληνοτουρκικής Φιλίας, παραίτηση Βενιζέλου από τις αποζημιώσεις για τις περιουσίες των Ελλήνων στη Μικρά Ασία και η επιστολή του στη σουηδική Ακαδημία υπέρ της απονομής του Νόμπελ Ειρήνης στον σφαγέα του Μικρασιατικού Ελληνισμού Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ), ένα μειοψηφικό αλλά σημαντικό κομμάτι του προσφυγικού κόσμου διέρρευσε πολιτικά προς τον αντιβενιζελισμό και αργότερα μαζικά προς το Κ.Κ.Ε.[3283]

Σε πολλές περιπτώσεις η αντίθεση αντιβενιζελικών - προσφύγων υποδαυλίστηκε από τους βενιζελικούς προκειμένου να προσποριστούν μικροπολιτικά κέρδη και εκλογική επιρροή.[3284] Οι βενιζελικές εφημερίδες υπενθύμιζαν συστηματικά στους πρόσφυγες ότι οι αντιβενιζελικοί ευθύνονταν για τη Μικρασιατική Καταστροφή και τη δυστυχία που βίωναν, ενώ αντίθετα εξήραν τη στοργή την οποία έδειχνε ο Βενιζέλος προς τους πρόσφυγες.[3285] Οι βενιζελικοί αντιμετώπιζαν τους πρόσφυγες ως κοπάδια δικών τους ψηφοφόρων και είναι σοκαριστική η πληροφορία που παρέχει ο βενιζελικός Ν. Αποστολόπουλος ότι η *Επαναστατική Επιτροπή* στις παραμονές των εκλογών του 1923 είχε ως σχέδιο να οργανώσει τους ψηφοφόρους - πρόσφυγες σε λόχους και να τους οδηγήσει σαν κοπάδια στην κάλπη.[3286] Κλασσική υπήρξε η χαλκευμένη κατηγορία των βενιζελικών δημοσιογράφων Πολύμερου Μοσχοβίτη και Παντελή Καψή το 1929 ότι η αντιβενιζελική κυβέρνηση Πρωτοπαπαδάκη δημιούργησε τον νόμο περί διαβατηρίων (2870/1922), ώστε οι Μικρασιάτες να μην έχουν δυνατότητα καταφυγής στην Ελλάδα και να σφαγούν από τον Κεμάλ ως οπαδοί του Βενιζέλου. Η αναληθής[3287] αυτή κατηγορία επανήλθε στην επικαιρότητα το 1962 σε περίοδο πολιτικής και πολιτειακής αναταραχής και επιβίωσε στο προσφυγικό υποσυνείδητο ως τις μέρες μας.[3288]

[3279] *Φως, 28.4.1927.*

[3280] *Πρωϊα, 12.10.1926.*

[3281] *Πολιτεία, 7.10.1925.* Προεκλογική ομιλία Μεταξά στη Θεσσαλονίκη σε: *Πολιτεία, 25.10.1927.*

[3282] Hering, Τόμος Β΄, ό.π., σ. 1118-1119.

[3283] Γκίκας, ό.π., σ. 338-360.

[3284] Ορισμένοι τοπικοί βενιζελικοί παράγοντες υποκινούσαν έριδες μεταξύ αντιβενιζελικών και προσφύγων, ενώ βενιζελικοί πολιτικοί έταζαν οικονομικά οφέλη στους πρόσφυγες προεκλογικά, κατηγορώντας τους αντιβενιζελικούς ως εχθρούς των προσφύγων, βλ.στο ίδιο, ό.π., σ. 300.

[3285] Βλάσης Βλασίδης, «Η προσφυγική αποκατάσταση στη Μακεδονία: οι απόψεις του ελληνικού Τύπου», στο: *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία (από την τραγωδία στην εποποιΐα)*, Εκδόσεις Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2009.

[3286] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Ν. Αποστολόπουλου, φάκ. 4.1, επιστολή Αποστολόπουλου προς Βενιζέλο, 20 Σεπτεμβρίου 1923.

[3287] Ο Νόμος 2870/1922 αφορούσε την ανάσχεση της παράνομης από κυβερνήτες πλοίων και πλοιοκτήτες, μεταφοράς ομογενών από την Ρωσία που ξεκίνησε στις αρχές του 1922, βλ. Βλάσσης Δ. Κωνσταντίνος, *Πρόσφυγες Οικονομία και νομοθεσία κατά την Μικρασιατική εκστρατεία (ο επίμαχος νόμος 2870/1922)*, Δούρειος Ίππος, Αθήνα 2020.

[3288] Στο ίδιο, σ. 23-36.

Ακόμη και ο τρόπος της γεωγραφικής εγκατάστασης των προσφύγων ενδέχεται να πραγματοποιήθηκε από τους βενιζελικούς με γνώμονα την εξασφάλιση της τοπικής εκλογικής τους πλειοψηφίας εις βάρος των αντιβενιζελικών,[3289] αλλά με τέτοιον τρόπο ώστε να αποκλειστεί η πιθανότητα μιας τοπικής προσφυγικής πλειοψηφίας που θα οδηγούσε στην πολιτική αυτονόμησή τους.[3290] Όλα τα προσφυγικά σωματεία εξελίχθηκαν σε οργανικά τμήματα των πολιτικών οργανώσεων των Φιλελευθέρων, ενώ οι εκπρόσωποί τους ήταν άμεσοι συνομιλητές του ίδιου του Βενιζέλου.[3291] Οι προσφυγικοί σύλλογοι απευθύνονταν με επιστολές απευθείας στον Βενιζέλο και αυτός κατά κανόνα τούς απαντούσε προσωπικά,[3292] ενώ και στα προσφυγικά συνέδρια η επιρροή του βενιζελισμού στους συνέδρους ήταν κάτι παραπάνω από φανερή.[3293]

Είναι χαρακτηριστικό ότι μετά τις εκλογές του 1926 και τον σχηματισμό της Οικουμενικής Κυβέρνησης ο Κ. Σπυρίδης προειδοποιούσε τον Βενιζέλο ότι η συνεργασία των δύο πολιτικών κόσμων θα άμβλυνε την αντίθεση προσφύγων – αντιβενιζελικών και ίσως απειλούσε την πολιτική πρωτοκαθεδρία του βενιζελισμού.[3294] Σε συνέδριο της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων το 1929, όταν προτάθηκε από μέλη της επιτροπής να επιβληθούν αυστηρές ποινές φυλάκισης σε πρόσφυγες που αρνούνταν να αποπληρώσουν δάνεια που είχαν λάβει, ο Βενιζέλος συμφώνησε –αν και δήλωσε αντίθετος επί της αρχής στη σύλληψη για πολιτικά χρέη– υπό την προϋπόθεση ότι αυτό δεν θα συνέβαινε παραμονές των εκλογών.[3295] Κατά το κίνημα Γαργαλίδη - Λεοναρδόπουλου η *Επαναστατική Επιτροπή* εξόπλισε σε λίγες ώρες και παράταξε ένα ολόκληρο σύνταγμα αποτελούμενο αποκλειστικά από πρόσφυγες ως την πλέον πιστή μονάδα στην κυβέρνηση.[3296] Τέλος, οι πρόσφυγες χρησιμοποιήθηκαν εκτεταμένα από τον βενιζελισμό για να στελεχώσουν τα Δημοκρατικά Τάγματα, μονάδες που χρησιμοποιήθηκαν την περίοδο 1924-1926 για να επιβάλλει ο βενιζελισμός όχι μόνο την τάξη αλλά και τη θέλησή του έναντι τόσο των αντιβενιζελικών όσο και όποιων άλλων κοινωνικών ομάδων αντιδρούσαν.

1ζ. Αντιβενιζελισμός και Παλαιό Ημερολόγιο (1923-1928).

Ένα ιδιαίτερα ευνοϊκό ακροατήριο των αντιβενιζελικών ήταν οι οπαδοί του Παλαιού Ημερολογίου, ακροατήριο φανατικά εχθρικό της Αβασίλευτης Δημοκρατίας και των βενιζελικών αφού επί των ημερών τους έγινε η, επίμαχη για αυτούς, μεταβολή του Ημερολογίου. Το όλο ζήτημα ξεκίνησε όταν ήδη από το 1903 είχε τεθεί το ζήτημα η Ελληνική Πολιτεία να εναρμονίσει το Ιουλιανό ημερολόγιο που ίσχυε στην Ελλάδα με το Γρηγοριανό που ίσχυε κυρίως στη Δύση και είχε προκύψει από μελέτες αστρονομίας που

[3289] Σπύρος Καραβάς, *Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του Μεσοπολέμου*, Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1992, σ. 137-138· Ρήγος, *Η Β΄ Ελληνική Δημοκρατία*, ό.π., σ. 231.

[3290] Στο ίδιο, σ. 303· Γκίκας, ό.π., σ. 302-303.

[3291] Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 188.

[3292] Μενέλαος Χαραλαμπίδης, «Από τα πελατειακά δίκτυα στη συλλογική δράση. Η εμφάνιση του Κομμουνιστικού Κόμματος στις προσφυγικές ανατολικές συνοικίες της μεσοπολεμικής Αθήνας», στο: *Η Ελλάδα στον Μεσοπόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σ. 193.

[3293] Γιώτα, ό.π., σ. 17-19.

[3294] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 328/04, *επιστολή του Κωνσταντίνου Σπυρίδη προς τον Ε. Βενιζέλο 9ης Ιανουαρίου 1927 σχετικά με τη μετάφραση του Θουκυδίδη που δημοσιεύτηκε στο Ελεύθερο Βήμα και την άνοδο του Μεταξά*.

[3295] Μ.Μ., Α.Ε.Β., φάκ. 173/68, *Πρακτικά συνεδριάσεως Διοικητικού Συμβουλίου της ΕΑΠ στο ξενοδοχείο του «Πετί Παλαί», στις 16 Φεβρουαρίου 1929, σ. 7-8*, βλ. Γκίκας, *Ρήξη και ενσωμάτωση,* ό.π., σ. 307)

[3296] Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 422/Α/3. Υποστράτηγου Ιωάννη Καλογερά, *Αντεπαναστατικόν κίνημα Λεοναρδόπουλου – Γαργαλίδη*.

είχαν καθορίσει την ημερομηνία γέννησης του Χριστού 13 μέρες μετά από την ως τότε γνωστή. Η εναρμόνιση των Ημερολογίων με τη Δύση είχε θεωρηθεί απαραίτητη και είχε απασχολήσει τη Βουλή των Λαζάρων ήδη από το 1918 έτσι ώστε να διευκολυνθούν οι εμπορικές συναλλαγές, οι διπλωματικές επαφές αλλά και η γενικότερη επικοινωνία με τη Δύση. Την αλλαγή ευνόησε και ο τότε βενιζελικός Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Μελέτιος Μεταξάκης που είχε διοριστεί χάρις την υποστήριξη του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου και των βενιζελικών, ενώ συστήθηκε επιτροπή το 1919 αποτελούμενη από μητροπολίτες και εκπροσώπους του κράτους για να μελετήσει περαιτέρω το ζήτημα.[3297] Η έκθεση της επιτροπής στις 20 Μαΐου 1919 αποφάνθηκε ότι δεν υπήρχε κανένα δογματικό πρόβλημα να υιοθετηθεί το Γρηγοριανό Ημερολόγιο, ούτε μια τέτοια ενέργεια θα αποτελούσε παραχώρηση προς τον Καθολικισμό. Υπογράμμιζε όμως ότι έπρεπε να υπάρξει διόρθωση και του Γρηγοριανού Ημερολογίου αναφορικά με τον εορτασμό του Πάσχα και οι σχετικές τελικές αποφάσεις θα έπρεπε να παρθούν από το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης για όλη την Ορθοδοξία.[3298]

Οι δραστηριότητες του Μεταξάκη αντιμετωπίστηκαν με απροκάλυπτη εχθρότητα από τους αντιβενιζελικούς ιεράρχες που είχαν καθαιρεθεί η τεθεί σε αργία από τους βενιζελικούς το 1917, αλλά και από αντιβενιζελικούς πολιτευτές. Ο Φίλιππος Δραγούμης ανέφερε: *Ο Μεταξάκης δεν αφήνει κανένα ιερό και όσιο ποτέ χωρίς να το πιάσει με τα πρόστυχα και απερίσκεπτα χέρια του για να δημοκοπήσει. Θέλει ν΄ αλλάξει όλες τες θρησκευτικές συνήθειες του λαού. Θέλει να καταργήσει τις εικόνες, να ενώσει την εκκλησία μας με τους διαμαρτυρόμενους, ν΄ αλλάξει το ημερολόγιο, τες σχέσεις της Εκκλησίας και Πολιτείας, να τ΄ αναστατώσει όλα δια μιας χωρίς ανάγκη, χωρίς φυσική εξέλιξη, χωρίς βαθύτερη μελέτη, μόνο και μόνο γιατί σκώληκας που είναι, χαίρεται στην ανεμοζάλη..».*[3299]

Η Ελληνική Πολιτεία αποφάσισε στις 18 Ιανουαρίου 1923[3300] να προχωρήσει στην υιοθέτηση του Γρηγοριανού Ημερολογίου, διατηρώντας το Ιουλιανό για τις θρησκευτικές γιορτές. Η αλλαγή έγινε στις 16 Φεβρουαρίου 1923 που ονομάστηκε σε 1η Μαρτίου 1923, τόσο από τις κρατικές υπηρεσίες όσο και από τις εφημερίδες. Είναι πάντως σαφές ότι ήταν προβληματικό ότι μια τόσο σημαντική αλλαγή επήλθε από κυβέρνηση που δεν ήταν εκλεγμένη, είχε σαφή βενιζελικό προσανατολισμό προσδίδοντας πολιτικό περίβλημα στην επιχειρούμενη αλλαγή. Επίσης η αλλαγή γινόταν σε μια περίοδο ιδιαίτερα δύσκολη για την Ελλάδα που ταλανιζόταν ακόμη από τον Εθνικό Διχασμό, δεχόταν εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες, ενώ εκκρεμούσε ο διακανονισμός με την αναδυόμενη Τουρκία. Όταν έγινε η αλλαγή του πολιτικού Ημερολογίου προέκυψε μια ποικιλία προβλημάτων, καθώς η Εκκλησία αρνήθηκε να το υιοθετήσει χωρίς να έχει παρθεί μια ενιαία απόφαση από όλες τις Ορθόδοξες εκκλησίες[3301] και συνέχισε τη λειτουργία της στο Ιουλιανό Ημερολόγιο. Τα δύο Ημερολόγια δημιούργησαν σύγχυση καθώς το εορτολόγιο της Εκκλησίας ήταν 13 ημέρες πίσω από το πολιτικό Ημερολόγιο, ενώ ακόμη χειρότερα δημιουργήθηκε απορία πότε να

[3297] Νίκος Κάσδαγλης, *Ο αντίκτυπος του ημερολογιακού εκκλησιαστικού ζητήματος στον τύπο της Αθήνας (1924)*, διπλωματική εργασία Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2018, σ. 5.
[3298] Στο ίδιο, σ. 6.
[3299] Τσιρώνης, ό.π., σ. 91.
[3300] Το σχετικό Νομοθετικό Διάταγμα τυπώθηκε σε ΦΕΚ στις 25 Ιανουαρίου1923.
[3301] Χριστόδουλος Κ. Παρασκευαΐδης (αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος), «Ιστορική και κανονική θεώρησις του παλαιοημερολογήτικου ζητήματος κατά την γέννησιν και την εξέλιξιν αυτού εν Ελλάδι», Μυριόβιβλος βιβλιοθήκη, http://www.myriobiblos.gr/books/book1/index.html, ημερομηνία ανάκτησης: 13 Ιουλίου.2021.

οριστεί η εορτάσιμη για την 25η Μαρτίου που ήταν και θρησκευτική και πολιτική γιορτή. Όταν ο εορτασμός ορίστηκε από την Πολιτεία με το πολιτικό Ημερολόγιο οι πιστοί γιόρτασαν τον Ευαγγελισμό σε άλλη ημερομηνία δημιουργώντας ευρεία κοινωνική σύγχυση και σάλο.[3302]

Έτσι προέκυψε η άμεση αναγκαιότητα να υιοθετήσει και η Εκκλησία το νέο Ημερολόγιο, ενώ στη σύσκεψη της Ιεράς Συνόδου στις 5 Μαΐου 1923, συμμετείχε ο διευθυντής του Αστεροσκοπείου Αθηνών Δημήτριος Αιγινίτης που έπεισε τα μέλη της ιεραρχίας για την ορθότητα του Γρηγοριανού Ημερολογίου.[3303] Η ελληνική Ιερά Σύνοδος είχε πειστεί για την ορθότητα της *διόρθωσης*, ομόφωνα κατέληξε στο συμπέρασμα ότι δεν υπήρχε δογματικό κόλλημα, αλλά επιθυμούσε η αλλαγή να μην γίνει βιαστικά ώστε να μην δημιουργηθεί σάλος στους πιστούς και κυρίως η αλλαγή να γίνει σε στενή συνεννόηση με τις υπόλοιπες Ορθόδοξες εκκλησίες και το Πατριαρχείο.[3304]

Ήδη η *Πανορθόδοξη*[3305] Συνδιάσκεψη στην Κωνσταντινούπολη που συγκλήθηκε στις 23 Μαΐου 1923 από τον οικουμενικό Πατριάρχη Μελέτιο Μεταξάκη είχε αποφανθεί ότι δεν υπήρχε δογματικό κόλλημα για την εναρμόνιση του θρησκευτικού ημερολογίου και εορτολογίου με το Γρηγοριανό Ημερολόγιο.[3306] Συνάμα θα εξυπηρετούσε την χριστιανική ένωση να εορτάζεται παντού στον κόσμο από κοινού η Ανάσταση του Χριστού, ενώ η ημερολογιακή διαφορά δημιουργούσε σοβαρό ζήτημα για τους Ορθοδόξους της Αμερικής που δεν μπορούσαν να παρακολουθήσουν την λειτουργία της Κυριακής αφού εργάζονταν.[3307] Σύμφωνα με τον Μακαριστό Χριστόδουλο η πρωτοβουλία Μεταξάκη *«δεν δύναται ή να θεωρηθή ως μάλλον άκαιρος, πρόωρος και βλαπτική, τελικώς διά το συμφέρον της Εκκλησίας ενέργεια, συντελέσασα, εν συσχετισμώ προς τα εν Ελλάδι κρατούντα, εις την δημιουργίαν δυσαρέστου καταστάσεως, εν τη Εκκλησία αυτής».*[3308] Η Ελληνική Ιεραρχία υπό τον βενιζελικό Αρχιεπίσκοπο Χρυσόστομο,[3309] και υπό την αφόρητη πίεση της κυβέρνησης Γονατά,[3310] αποφάσισε στις 27.12.1923 να ακολουθήσει μια μέση οδό εναρμονίζοντας με το Γρηγοριανό Ημερολόγιο όλες τις ακίνητες θρησκευτικές εορτές, αλλά όχι αυτές του Πάσχα. Η 10η Μαρτίου 1924 ορίστηκε ως ημερομηνία αλλαγής για όλη την Ορθοδοξία από τον Οικουμενικό Πατριάρχη και μεταβλήθηκε σε 23η Μαρτίου σε Ελλάδα, Κύπρο και Κωνσταντινούπολη, αλλά συνέπεσε με την πολιτειακή μεταβολή της 25ης Μαρτίου 1924 και αποτέλεσε πεδίο σοβαρής πολιτικής αντιπαράθεσης και εκμετάλλευσης.

[3302] Στο ίδιο.

[3303] Κάσδαγλης, ό.π., σ. 8.

[3304] Παρασκευαΐδης, ό.π.

[3305] Πανορθόδοξη ήταν μόνο κατ΄ ευφημισμόν. Εκπροσώπους έστειλαν μόνο οι Εκκλησίες της Σερβίας και της Ρουμανίας. Η ελληνική ιεραρχία έχρισε εκπροσώπους της ιεράρχες που βρίσκονταν ήδη στην Πόλη, ενώ επειδή η Ρωσική εκκλησία βρισκόταν υπό διωγμώ από τους μπολσεβίκους, ο Μεταξάκης έχρισε εκπροσώπους της δύο Ρώσους ιεράρχες που παραβρίσκονταν, βλ. Κάσδαγλης, ό.π., σ. 49.

[3306] Δημήτριος Μουζάκης, *Το Άγιο Όρος κατά την περίοδο του Μεσοπολεμου,* διδακτορική διατριβή Ιόνιου Πανεπιστημίου, Αθήνα 2006, σ. 279.

[3307] Κάσδαγλης, ό.π., σ. 10

[3308] Παρασκευαΐδης, ό.π.

[3309] Η κυβέρνηση Γονατά είχε καθαιρέσει τον αντιβενιζελικό Αρχιεπίσκοπο Θεόκλητο και την Ιερά σύνοδο, ορίζοντας ως στη θέση του τον αρχιμανδρίτη Χρυσόστομο Παπαδόπουλο, βλ. Μαλέσης Δημήτρης, «Το παλαιοημερολογίτικο ζήτημα (1924-1952)», περιοδικό *Μνήμων*, τεύχος 22, Αθήνα 2000, σ. 136· Τσιρώνης, ό.π., σ. 114-115.

[3310] Παρασκευαΐδης, ό.π.

Η αλλαγή του Ημερολογίου έγινε δεκτή με ανακούφιση από τις Δυτικές Χώρες, ενώ πιστώθηκε στο ενεργητικό της Επαναστατικής Επιτροπής, καθώς ήταν κοινώς γνωστό ότι μια τέτοιου είδους αλλαγή στην Ελλάδα δύσκολα θα μπορούσε να γίνει χωρίς κάποιας μορφής εξαναγκασμού της Εκκλησίας από την Πολιτεία.[3311] Οι αντιδράσεις στους κόλπους της Ορθοδοξίας για τη μεταβολή του Ημερολογίου υπήρξαν εξ αρχής αξιοσημείωτες και μάλλον ενδεικτικές για το τι θα επακολουθούσε. Το θανάσιμο σφάλμα της Εκκλησίας είναι ότι άφησε υπόνοιες ότι το ζήτημα είχε δογματική χροιά, ενώ βιάστηκε να διορθώσει το ημερολόγιο χωρίς συστηματική ενημέρωση των πιστών σε μια εποχή που η πρόσβαση στην ενημέρωση και την πληροφόρηση ήταν προβληματική.[3312] Επίσης η μερική εξαίρεση των εορτών του Πάσχα από την αλλαγή, δημιούργησε την εντύπωση σε ένα τμήμα των πιστών ότι όντως υπήρχε ζήτημα με το Ημερολόγιο. Ήδη όταν γνωστοποιήθηκε η απόφαση της Συνδιάσκεψης στην Κωνσταντινούπολη, ομάδες πιστών εισέβαλλαν στους χώρους των συνεδριάσεων εξυβρίζοντας τους σύνεδρους και τον Πατριάρχη και προσπαθώντας να ματαιώσουν τις εργασίες.[3313] Οι Πατριάρχες Ιεροσολύμων, Αντιόχειας και Αλεξάνδρειας δεν είχαν εκπροσωπηθεί στην διάσκεψη της Κωνσταντινούπολης και αρνήθηκαν να αποδεχθούν τα συμπεράσματά της.[3314] Στη συνεδρίαση της Ελληνικής Ιεραρχίας τον Δεκέμβριο, πολλοί Μητροπολίτες διατύπωσαν επιφυλάξεις για το βεβιασμένο της μελετώμενης αλλαγής, ενώ κάποιοι καταψήφισαν τις μελετώμενες αλλαγές.[3315] Στο Άγιο Όρος από 20 Μονές οι 19 αρνήθηκαν να συμμορφωθούν με την απόφαση, ενώ δημιουργήθηκε και κίνημα μοναχών κατά της μεταβολής του Ημερολογίου, οι οποίοι ονομάστηκαν Ζηλωτές.[3316] Κάποιοι θεώρησαν την αλλαγή ως ιδεολογική επικράτηση των Φράγκων και άλωση της Ορθοδοξίας από τα άλλα Δόγματα και τον Οικουμενισμό.[3317]

Προφανώς οι οπαδοί του *Παλαιού Ημερολογίου* ήταν στην συντριπτική, αν όχι στην απόλυτη πλειοψηφία τους υπερβολικά θρήσκοι, φανατικοί Ορθόδοξοι, παλαιών αρχών, συντηρητικοί, φανατικοί υποστηρικτές των πατροπαράδοτων παραδόσεων και συνεκδοχικά αντιβενιζελικοί κατά κύριο λόγο. Μοιραία έτσι, συνδυάστηκε στη συνείδηση των παλαιοημερολογητών αντιβενιζελικών με την ανακήρυξη της αβασίλευτης Δημοκρατίας, στρέφοντας τους σχεδόν αντανακλαστικά εναντίον του νέου πολιτεύματος. Η εντύπωση αυτή ενισχυόταν από τις φήμες ότι η Ιεραρχία σκόπευε να μεταβάλλει τους εκκλησιαστικούς ύμνους απαλείφοντας τους όρους Βασιλιάς, βασιλικός, Βασιλεία των Ουρανών, ενώ ο Βοκοτόπουλος διαμαρτυρόταν εγγράφως για τις μελετώμενες αλλαγές.[3318] Στις 7 Απριλίου το *ΣΚΡΙΠ* περιγράφει την θέληση των χριστιανών να γιορτάσουν τον Ευαγγελισμό με το *Παλαιό Ημερολόγιο*, ενώ κατά τον εκκλησιασμό πραγματοποιήθηκε ένα *Θαύμα* όταν η κωφάλαλη Μαρία Μαρκέα κατάφερε να μιλήσει.[3319] Αλλά και ο μετριοπαθής αντιβενιζελισμός διαμαρτυρήθηκε για την αλλαγή του Ημερολογίου, που έγινε αντικανονικά χωρίς να

[3311] Φ.Ο., 371/9896, *ετήσια έκθεση της πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα,* Bentinck προς McDonald, Αθήνα 29 Νοεμβρίου 1923.
[3312] Παρασκευαΐδης, ό.π.
[3313] Μουζάκης, ό.π., σ. 279
[3314] Ασημένια Μαμουρέλη, *Το παλαιοημερολογητικό ζήτημα και η θέση των Γ.Ο.Χ. εντός της Ελληνικής επικράτειας*, διπλωματική εργασία Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2015, σ. 15.
[3315] Παρασκευαΐδης, ό.π.
[3316] Μαμουρέλη, ό.π., σ. 280.
[3317] Συλλογικό έργο*, Σύντομη Ιστορία της Μαρτυρικής Εκκλησίας των Γ.Ο.Χ. και περί της Αποστολικής διδαχής αυτής,* έκδοση Ιεράς Συνόδου Γ.Ο.Χ, Αθήνα 2015, σ. 10-15.
[3318] *ΣΚΡΙΠ, 5.4.1924.*
[3319] *ΣΚΡΙΠ, 7.4.1924.*

συγκληθεί Οικουμενική Σύνοδος, δεν ήταν αποδεκτή από πολλές Ορθόδοξες Εκκλησίες και Πατριαρχεία, δημιουργούσε πρόσθετες έριδες στην ελληνική κοινωνία και πρόσβαλλε τις πατροπαράδοτες θρησκευτικές παραδόσεις του ελληνικού λαού.[3320]

Σταδιακά το κίνημα του Παλαιοημερολογητισμού δυνάμωνε καθώς οι εκπρόσωποί του του εκμεταλλεύονταν την ευπιστία και τη δεισιδαιμονία των ανθρώπων της εποχής, την κακή οικονομική και κοινωνική συγκυρία και την γενικότερη λαϊκή δυσαρέσκεια.[3321] Αναμφίβολα ηγετικό ρόλο στους θρησκευτικούς Αγώνες των οπαδών του *Παλαιού Ημερολογίου* διαδραμάτισαν μοναχοί του Άγιου Όρους που με την αίγλη που τους προσέδιδε το Σχήμα τους, επηρέαζαν σημαντικά την κοινή γνώμη σε μια εποχή που το θρησκευτικό συναίσθημα ήταν ιδιαίτερα ισχυρό και κανόνιζε πολλές πτυχές της καθημερινής ζωής, ιδιαίτερα στην επαρχία. Οι βενιζελικές κυβερνήσεις της περιόδου 1924-1925 αντιμετώπισαν εχθρικά τις θρησκευτικές εκδηλώσεις των οπαδών του *Παλαιού Ημερολογίου*, ίσως με υπερβολικό ζήλο στην καταστολή τους σε κάποιες περιπτώσεις, καθώς τις αντιλαμβάνονταν (ορθά) εκτός από θρησκευτική και ως πολιτική (αντιβενιζελική) ανυπακοή. Έτσι στον περίφημο Κατοχυρωτικό Νόμο του 1924 για την προστασία της Αβασίλευτης Δημοκρατίας, είχε συμπεριληφθεί διάταξη που παρέπεμπε στο Στρατοδικείο οποιονδήποτε θα χρησιμοποιούσε τη Θρησκεία για να δυσφημίσει τη Δημοκρατική μορφή του πολιτεύματος, με ποινή φυλάκισης τουλάχιστον 3 μηνών.[3322]

Αλλά και η επίσημη Εκκλησία, βλέποντας ότι το ζήτημα δεν καταλάγιαζε, ζήτησε από το Κράτος το 1926 την διάλυση των εκκλησιασμών των παλαιοημερολογητών, λαμβάνοντας η ίδια στους κόλπους της πειθαρχικά διοικητικά μέτρα εναντίον όσων επέμεναν να αρνούνται την μεταβολή του Ημερολογίου. Η πρώτη σημαντική κρατική καταστολή έγινε κατά τον εορτασμό των Θεοφανίων του 1925, όπου προσήλθαν χιλιάδες οπαδοί του *Παλαιού Ημερολογίου* σε μια προφανή επίδειξη δύναμης, αλλά η συγκέντρωσή τους διαλύθηκε από τον στρατό και τη Χωροφυλακή, ενώ συνελήφθησαν 29 άτομα.[3323] Ο εορτασμός των Θεοφανίων στον Πειραιά θα αποτελέσει την βασική εμβληματική δημόσια εκδήλωση της δύναμης των παλαιοημερολογητών για δεκαετίες. Και αυτό γιατί, στον Πειραιά το *Παλαιό Ημερολόγιο* είχε έναν από τους ισχυρότερους θύλακές του, ενώ επειδή ήταν η πρώτη θρησκευτική γιορτή κάθε έτους, ήταν πιο εύκολο να γίνει αντιληπτή στη συνείδηση των πιστών, η ημερολογιακή διαφορά του εορτασμού. Στο Άγιο Όρος εκτοπίστηκαν 19 μοναχοί ζηλωτές του *Παλαιού Ημερολογίου* από τις Μονές τους, άλλοι προσήχθησαν βίαια σε δίκη, ενώ η Ιερά Κοινότητα Αγίου Όρους κατάργησε τη φορολογική ατέλεια όσων Μονών αρνούνταν να μνημονεύσουν τον Πατριάρχη και τηρούσαν το χρονολογικό τυπικό του *Παλαιού Ημερολογίου*.[3324]

Η κρατική καταστολή και τα πειθαρχικά μέτρα όχι μόνο δεν πτόησαν, αλλά φανάτισαν περισσότερο τους οπαδούς του *Παλαιού Ημερολογίου* που έγιναν εκδηλωτικότεροι. Ο αγώνας τους επενδύθηκε με νέα *Θαύματα* που επιβεβαίωσαν τον ανώτερο σκοπό του,[3325] ενώ

[3320] *ΕΜΠΡΟΣ, 9.4.1924.*
[3321] Παρασκευαΐδης, ό.π.
[3322] Τσιρώνης, ό.π., σ. 129-131.
[3323] Μαλέσης, «Το παλαιοημερολογίτικο ζήτημα», ό.π., σ. 138.
[3324] Μουζάκης, ό.π., 290-304.
[3325] Στην αγρύπνια της Υψώσεως του Τίμιου Σταυρού οπαδών του Παλαιού Ημερολογίου στην απόμερη τότε περιοχή του Παπάγου, είδαν όλοι οι συμμετέχοντες το σημείο ενός λαμπρού σταυρού στον ουρανό, βλ. *ΣΚΡΙΠ, 15.9.1925.*

κορυφαία πράξη *αντίστασης* αποτέλεσε η αποτρόπαια επίθεση του παλαιοημερολογήτη κουρέα Κ. Καραγιαννίδη εναντίον του Αρχιεπισκόπου Χρυσόστομου στις 21.5.1927 τον οποίο τραυμάτισε στο πρόσωπο αποκόπτοντας μέρος της γενειάδας του με ψαλίδι.[3326]

Από την πρώτη στιγμή είχε καταστεί φανερό ότι οι Παλαιοημερολογίτες ήταν μια υπολογίσιμη εκλογική δύναμη για τους (αδιάλλακτους) αντιβενιζελικούς που περιλάμβανε και μέρος των σλαβόφωνων της Μακεδονίας.[3327] Ο ίδιος ο Γρηγόριος Ευστρατιάδης έγραψε το βιβλίο *"Η Πραγματική Αλήθεια περί του Εκκλησιαστικού Ημερολογίου"* το οποίο δημοσίευσε σε συνέχειες στο *ΣΚΡΙΠ* τον Μάρτιο του 1928[3328] υποστηρίζοντας δημοσίως τις θέσεις των παλαιοημερολογητών.[3329] Στο πλαίσιο αυτό και τα δύο αντιβενιζελικά κόμματα και οι πολιτευτές τους έβλεπαν ευνοϊκά τους οπαδούς του *Παλαιού Ημερολογίου* για τους οποίους επεδίωκαν μια ευνοϊκή κρατική αντιμετώπιση,[3330] χωρίς πάντως να υποστηρίζουν την αποκατάσταση του Ιουλιανού Ημερολογίου. Στη Βουλή του 1926 υπήρχε τουλάχιστον ένας αντιβενιζελικός βουλευτής (Δημήτριος Βοκοτόπουλος) που υποστήριζε επισήμως τις θέσεις των οπαδών του παλαιού Ημερολογίου. Το ΛΚ υποστήριξε συγκρατημένα τα πολιτικά και θρησκευτικά δικαιώματα των παλαιοημερολογητών και κάποια σημαντικά στελέχη του, όπως ο Αργυρός και ο Ράλλης υποστήριξαν και από το βήμα της Βουλής τις απόψεις τους.[3331] Ο ίδιος ο Αργυρός με μια από τις πρώτες αποφάσεις του ως υπουργός Παιδείας, ήταν να δώσει το δικαίωμα στους Γ.Ο.Χ. να τελούν ακωλύτως τις θρησκευτικές τελετές τους στους ιδιόκτητους ναούς τους.[3332]

Σε συνεδρίαση της Βουλής το 1931 ο βουλευτής του ΛΚ Γ. Ροδόπουλος κατήγγειλε έκτροπα κρατικών αστυνομικών οργάνων εναντίων οπαδών του *Παλαιού Ημερολογίου*, ενώ ο Τσαλδάρης στη συζήτηση που ακολούθησε αποδοκίμασε μεν τις αντιλήψεις τους λόγω των έντονων αντιδράσεων βενιζελικών βουλευτών, αλλά υποστήριξε το δικαίωμά τους να θρησκεύονται και να εκτελούν τις θρησκευτικές τελετές τους με ελευθερία. Άλλωστε, μετά την άνοδο του ΛΚ στην εξουσία το 1933 έπαψε κάθε δίωξη εις βάρος των παλαιοημερολογητών, αποθρασύνοντας εντελώς το σύνολο των *«σκοτεινής δυνάμεως ολίγων αξέστων μοναχών οίτινες και απετέλουν τους ιθύνοντας νόας του παλαιοημερολογιτικού κινήματος»*.[3333] Ο Τσαλδάρης πρότεινε ακόμη και Δημοψήφισμα στην επίσημη ιεραρχία της Εκκλησίας για να ρυθμιστεί οριστικά το ζήτημα, πρόταση που απορρίφθηκε κατηγορηματικά.[3334]

Χάρις την πολιτική επικράτηση του αντιβενιζελισμού μετά το 1933, ο παλαιοημερολογητισμός στερεώθηκε νομικά φτάνοντας στο απόγειο της επιρροής του, ενώ απέκτησε και ιεραρχία καθώς τρεις μητροπολίτες (οι Δημητριάδος Γερμανός, Ζακύνθου Χρυσόστομος και ο πρώην Φλωρίνης Χρυσόστομος) αποσχίσθηκαν από την Ιερά Σύνοδο

[3326] Παρασκευαΐδης, ό.π.
[3327] Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 275-277.
[3328] Ενδεικτικά *ΣΚΡΙΠ, 20.3.1928.*
[3329] Γρηγόριος Ευστρατιάδης, *Η Πραγματική Αλήθεια περί του Εκκλησιαστικού Ημερολογίου*, Τυπογραφείο Ιωάννη Παπανικολάου, Αθήνα 1929.
[3330] *ΣΚΡΙΠ*, *20.1.1928*, άρθρο: «Ο εορτασμός των Θεοφανίων υπό των γνήσιων ορθοδόξων»· *ΣΚΡΙΠ, 28.1.1928*
[3331] Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 28ης Φεβρουαρίου 1927.
[3332] Μαλέσης, «Το παλαιοημερολογίτικο ζήτημα», ό.π., σ. 140.
[3333] Παρασκευαΐδης, ό.π.
[3334] Μαλέσης, «Το παλαιοημερολογίτικο ζήτημα», ό.π., σ. 141.

στις 26 Μαΐου 1935 και χειροτόνησαν τους πρώτους επισκόπους του *Παλαιού Ημερολογίου*.[3335] Στο τέλος του μεσοπολέμου, ο παλαιοημερολογητισμός, με την συγκεκαλυμένη υποστήριξη της (αντιβενιζελικής) κρατικής εξουσίας, με *νόμιμη* ιεραρχία και με εκατοντάδες νόμιμους τόπους λατρείας σε όλη την Ελλάδα, απέκτησε την δυναμική να απειλήσει μακροπρόθεσμα ακόμη και την ίδια την επίσημη Εκκλησία. Αυτό δεν συνέβη γιατί ο παλαιοημερολογιτισμός παράκμασε απότομα τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια λόγω των ευρύτερων κοινωνικών και πολιτικών εξελίξεων, χάνοντας χιλιάδες υποστηρικτές του. Μετά το 1951 δημιουργήθηκαν έριδες και διαδοχικές διασπάσεις στις τάξεις των ηγετών του για καθαρά λόγους φιλαρχίας, ενώ πολλά μοναστήρια και ιερωμένοι του, παραπέμφθηκαν σε δικαστήρια και βρέθηκαν ένοχοι σκανδάλων, αντικοινωνικής συμπεριφοράς και πρωτοφανούς οικονομικής διαφθοράς. Επίσης, ο παλαιοημερολογητισμός είχε χάσει πολλά από τα ισχυρά πολιτικά του στηρίγματα λόγω της σταδιακής πολιτικής εξασθένισης και τελικής εξαφάνισης του ΛΚ από το πολιτικό προσκήνιο και της εκ νέου εχθρικής στάσης του επίσημου κράτους απέναντί του.

2. Γενική προσέγγιση της σύγκρουσης ΛΚ – Ελευθεροφρόνων.

Μια πρώτη προσέγγιση της αντιπαράθεσης μεταξύ των δύο παρατάξεων εντός του αντιβενιζελισμού θα μπορούσε να είναι η εύλογη παρατήρηση ότι αυτή δημιουργήθηκε αποκλειστικά από τις ακόρεστες προσωπικές φιλοδοξίες του Μεταξά. Ένας ιδιαίτερα ικανός και οξυδερκής αξιωματούχος όπως ο Μεταξάς διέκρινε με ευκολία πόσο υπερείχε από πολλούς προϊσταμένους του η ακόμη και από υπουργούς με τους οποίους συνεργαζόταν κατά καιρούς. Η βαθιά περιφρόνηση του για τις ικανότητες του πολιτικού προσωπικού της Χώρας, που διαφαίνεται σχεδόν στο σύνολο των εγγραφών του ημερολογίου του ήδη από το 1914, τροφοδοτούσαν τις φιλοδοξίες του. Σύμφωνα με αυτό το σκεπτικό, αν ο Γούναρης του είχε προτείνει ένα υφυπουργείο το 1920, πιθανά η σύγκρουση εντός του αντιβενιζελισμού να μην είχε γίνει ποτέ. Αναμφίβολα αυτή η προσέγγιση της αντιπαράθεσης είναι εύλογη, αλλά μάλλον ρηχή για τους ακόλουθους λόγους:

α) Η πολιτική φιλοδοξία δεν ήταν αποκλειστικό προσωπικό γνώρισμα του Μεταξά, αλλά κοινό γνώρισμα όλων των πρωταγωνιστών της περιόδου, ούτε του Π. Τσαλδάρη εξαιρουμένου. Το ότι έχουμε μια σαφή εικόνα για τις ακόρεστες προσωπικές φιλοδοξίες του Μεταξά λόγω του *Ημερολογίου* του, δεν σημαίνει ότι δεν ίσχυε ακριβώς το ίδιο για τους ανταγωνιστές του εντός (Τσαλδάρης, Δεμερτζής) και εκτός (Βενιζέλος, Καφαντάρης, Σοφούλης, Παπαναστασίου) του αντιβενιζελισμού. Άρα η συγκρουσιακή κατάσταση εντός του αντιβενιζελισμού δεν τροφοδοτήθηκε αποκλειστικά από την φιλοδοξία του Μεταξά, αλλά από την φιλοδοξία όλων των εμπλεκόμενων, φυσικά ούτε των αδιαλλάκτων εξαιρουμένων (Ευστρατιάδης, Μπούσιος, Πωπ κ.τ.λ.)

β) Όσο χαρισματική και ταλαντούχα και αν ήταν η προσωπικότητα του Μεταξά, θα ήταν αδύνατον να καταφέρει να δημιουργήσει ένα κόμμα πανελλαδικής εμβέλειας με εφημερίδες που εκπροσωπούσαν τις απόψεις του, συσπειρώνοντας σημαντικές ανεξάρτητες πολιτικές προσωπικότητες (Πεσμαζόγλου, Νικολούδης κ.α.), αν δεν εξέφραζε κάποια ενδόμυχη κοινωνική αναγκαιότητα αλλά και μια υπαρκτή τάση εντός του αντιβενιζελισμού.

[3335] *Σύντομη Ιστορία της Μαρτυρικής Εκκλησίας των Γ.Ο.Χ.,* ό.π., σ. 32-36.

γ) Είναι αναμφίβολο ότι ο Μεταξάς και οι ακόλουθοί του εξέφρασε μια τάση πολιτικής ανανέωσης εντός του αντιβενιζελισμού τόσο ιδεολογικά όσο και στελεχιακά. Οι πρωταγωνιστές των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων (Γούναρης, Πρωτοπαπαδάκης, Στράτος) ήταν οι συνεχιστές ενός παλαιοκομματικού σκηνικού που ο λαός είχε αποδοκιμάσει τόσο εκλογικά μετά το 1909 όσο και συνειδησιακά ως υπεύθυνο για την ελληνική κακοδαιμονία πριν και μετά την ταπεινωτική ήττα του 1897. Ο παλαιοκομματισμός αυτός έλαβε το φιλί της ζωής από τον Εθνικό Διχασμό και την ταύτισή του με τον αντιβενιζελισμό και τον λαοφιλή Βασιλιά Κωνσταντίνο. Ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος είχε αποκτήσει αυξημένο γόητρο στη συνείδηση του Ελληνικού λαού ήδη από την παιδική του ηλικία, καθώς το όνομά του συνδεόταν με την πραγμάτωση της Μ. Ιδέας, ενώ πρωταγωνίστησε στους Βαλκανικούς πολέμους. Η φιλολαϊκή συμπεριφορά του Κωνσταντίνου στις καθημερινές του συναναστροφές τον κατέστησε ακόμη δημοφιλέστερο στα λαϊκά στρώματα.[3336] Παρά την ανανέωση της δυναμικής του λόγω της σύνδεσής του με τον Θρόνο, ο αντιβενιζελισμός παρέμενε με τις ενδογενείς αδυναμίες μιας θεωρητικής νοοτροπίας αποκομμένης από το κοινωνικό γίγνεσθαι και τις γενικότερες εξελίξεις στην Ελλάδα που προκάλεσαν η προσάρτηση των Νέων Χωρών και η άνοδος των σοσιαλιστικών - δημοκρατικών ιδεών. Ουσιαστικά ο Παναγής Τσαλδάρης και η ηγεσία του ΛΚ μεσοπολεμικά, αποτέλεσαν όχι μόνο συμβολικοί και πρόθυμοι κληρονόμοι, αλλά και ουσιαστικοί συνεχιστές της νοοτροπίας αυτής. Αν τελικά επικράτησαν, αυτό οφείλεται στα αντανακλαστικά του Εθνικού Διχασμού που τους ευνόησαν καταπνίγοντας την όποια ανακαινιστική πνοή εκπροσωπούσαν οι Ελευθερόφρονες εντός του αντιβενιζελισμού.

δ) Η κορύφωση της Μικρασιατικής Εκστρατείας και η επακόλουθη καταστροφή του ελληνισμού της Ανατολίας δημιούργησαν μια χαοτική δυναμική τόσο στο πολιτικό σκηνικό όσο και στην ελληνική κοινωνία που από μοιραία αμφισβήτησε το σύνολο του πολιτικού προσωπικού της Χώρας ακόμη και σε θεσμικό επίπεδο. Από μια τέτοια δραματική ανακατάταξη δεν θα μπορούσε να μείνει αλώβητο το αντιβενιζελικό μετανοεμβριανό πολιτικό σύστημα, το οποίο αμφισβητήθηκε από πολλούς κομματικούς σχηματισμούς που δημιουργήθηκαν εντός του αντιβενιζελισμού και όχι μόνο από τους Ελευθερόφρονες. Άλλωστε η ίδια η επιτυχία των Ελευθεροφρόνων το 1923 να επικρατήσουν εντός του αντιβενιζελισμού οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στις σωστές προβλέψεις του Μεταξά για την Μικρασιατική Εκστρατεία. Ένα όμοιο σκηνικό αμφισβήτησης εκτυλίχθηκε και στους κόλπους του βενιζελισμού, που αρχικά εκφράστηκε με τον Παπαναστασίου και την Δημοκρατική Ένωση, και κορυφώθηκε μετά την αποχώρηση του Βενιζέλου το 1924, οδηγώντας στην πολυδιάσπαση των Φιλελευθέρων.

ε) Έτσι και αλλιώς ο αντιβενιζελισμός δεν ήταν ενιαίος, αλλά ένα ψηφιδωτό κομμάτων και πολιτευτών που συγκρούονταν με σφοδρότητα ακόμη και την περίοδο 1921-22. Αναμφίβολα το ισχυρότερο κόμμα ήταν το Λαϊκό, αλλά αυτό δεν σήμαινε ότι όλοι οι υπόλοιποι παράγοντες του χώρου παραδέχονταν αναντίρρητα την ηγεσία του. Είδαμε ότι ακόμη και αν δεν είχαν εμφανιστεί οι Ελευθερόφρονες μετά το 1922, είχαν σχηματιστεί ήδη τρία άλλα αντιβενιζελικά κόμματα που επεδίωκαν να επικρατήσουν στον χώρο του αντιβενιζελισμού, η να εκφράσουν ένα κομμάτι του.

[3336] Γεώργιος Τσοκόπουλος, *Ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος ΙΒ΄*, Τυπογραφεία Παπαπαύλου, χ.χ

Άρα η παρουσία των Ελευθεροφρόνων δεν δημιούργησε την πρώτη μεγάλη διένεξη εντός του αντιβενιζελισμού, καθώς πολλές άλλες είχαν εκδηλωθεί ήδη από το 1915 και κορυφώθηκαν την περίοδο 1921-22, μεταξύ των κομμάτων και των πολιτευτών που το εκπροσωπούσαν. Ο αντιβενιζελισμός δεν ήταν μια ενιαία παράταξη, αλλά μια τεχνητή πολιτική συμπόρευση κομμάτων και πολιτευτών με διαφορετικές καταβολές και στόχους, αλλά με κοινό παρονομαστή την αντίθεση προς τους Φιλελευθέρους. Σε τελική ανάλυση, το αντιθετικό δίπολο ΛΚ – Ελευθεροφρόνων δεν είχε ως μοναδική του διαφοροποίηση το Πολιτειακό όπως έχει προβληθεί από την βιβλιογραφία,[3337] αλλά και μια βαθύτερη αντίθεση συντήρησης και εκσυγχρονισμού. Ο Μεταξάς πίστευε σταθερά ότι ο εμπειρισμός και ο λαϊκισμός των ηγετών του ΛΚ ήταν απαρχαιωμένος, αναποτελεσματικός και εντελώς ακατάλληλος για την δημιουργία ενός ισχυρού αποτελεσματικού κρατικού μηχανισμού όπως τον οραματιζόταν.[3338] Πρότασσε ως βασικό διακύβευμα της πολιτικής του την παγίωση του αστικού συστήματος μέσω μιας πολιτικής αυτάρκειας της αγροτικής παραγωγής μέσω της ένταξης των προσφύγων και μιας μεγάλης διοικητικής μεταρρύθμισης. Οι απόψεις του αυτές ταυτίζονταν σε μεγάλο βαθμό με τις αντίστοιχες των βενιζελικών και τον διαχώριζε αισθητά από τον συντηρητικό εμπειρισμό της ηγεσίας του ΛΚ.[3339]

3. Η κομματική διάσταση – Τα κοινά στοιχεία των δύο κομμάτων.

Από όσα εξιστορήθηκαν τεκμαίρεται εύκολα το συμπέρασμα ότι τα δύο αντιβενιζελικά κόμματα δεν είχαν ιδεολογική ομοιογένεια, ούτε αυστηρή απρόσωπη οργάνωση,[3340] αλλά αποτελούσαν χαλαρές ομοσπονδίες τοπικών πολιτευτών[3341] που προωθούσαν μέσω τοπικών διεκδικήσεων και διευθετήσεων τις προσωπικές τους φιλοδοξίες. Σε θεσμικό επίπεδο, κοινή θέση και των αντιβενιζελικών κομμάτων της περίοδο 1923-1927 ήταν η απομάκρυνση του Στρατού από την πολιτική και η αποκατάσταση των λαϊκών ελευθεριών, η αναθεώρηση των εκλογικών καταλόγων και η θέσπιση του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος.[3342] Επίσης και τα δύο κόμματα ήταν εναντίον του θεσμού της γερουσίας, ενώ υποστήριζαν την επιβολή της νομιμότητας στον Στρατό και στη δημόσια διοίκηση, υπολογίζοντας ότι η επικράτησή της θα αύξανε τα ασήμαντα ερείσματα τους στο Κράτος. Η στάση των δύο κομμάτων έναντι του κρατικού παρεμβατισμού στην οικονομία ήταν αμφίσημη. Αν και οι Ελευθερόφρονες πρότειναν προγραμματικά την προτεραιότητα του ιδιωτικού τομέα, τελικά και τα δύο κόμματα στήριξαν τον κρατικό παρεμβατισμό και τις δημόσιες επενδύσεις ως βασικό άξονα της ελληνικής οικονομικής Ανάπτυξης.

Ο αντιβενιζελισμός έτεινε να υποτιμά την σημασία των ταξικών διαχωρισμών στην ελληνική κοινωνία, δίνοντας προτεραιότητα σε άλλα γνωρίσματα που υπαγορεύουν διαχωρισμούς, όπως το τοπικιστικό κριτήριο, το θρήσκευμα, η φυλή και η συγγένεια που παρά την φανερή άνοδο του οικονομικού παράγοντα, συνέχιζαν να είναι ιδιαίτερα

[3337] Διαμαντόπουλος, *Η Ελληνική πολιτική ζωή*, ό.π., σ. 142-143.
[3338] Βεργόπουλος Κώστας, *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη – Η Ελλάδα στον Μεσοπόλεμο*, Εξάντας, Αθήνα 1978, σ. 127.
[3339] Στο ίδιο, σ. 128.
[3340] Ρήγος, *Η Β΄ Ελληνική Δημοκρατία (1924-1935)*, σ. 295.
[3341] Το ίδιο ίσχυε και για τα υπόλοιπα κόμματα του ελληνικού πολιτικού βίου, εκτός του Κ.Κ.Ε., βλ. Mavrogordatos, *Stillborn Republic*, ό.π., σ. 67-69.
[3342] *Πολιτεία, 7.3.1925.*

ανθεκτικοί και να παράγουν κοινωνικά αποτελέσματα.[3343] Έτσι στηρίχθηκες στους πληθυσμούς της Παλαιάς Ελλάδας, στους γηγενείς και στις θρησκευτικές η φυλετικές μειονότητες όπως οι Σλαβόφωνοι, οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης ή οι Παλαιοημερολογίτες.

Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι ο αντιβενιζελισμός δεν προσέγγισε την ελληνική κοινωνία και με οικονομικά – ταξικά κριτήρια. Αναμφίβολα η πρώτη πολιτική προτεραιότητα του αντιβενιζελισμού ήταν οι αγροτικοί πληθυσμοί, κυρίως οι γηγενείς, στους οποίους διαχρονικά υποσχόταν δίκαιη διανομή της γης, προστασία από τις εγκαταστάσεις των προσφύγων και μείωση των φόρων.[3344] Ο αγροτικός πληθυσμός της Ελλάδας αντιπροσώπευε το 60% του συνόλου και ο τρόπος ζωής και η νοοτροπία του είχε συντηρητικά χαρακτηριστικά και αναμφίβολα αποτελούσε μια σημαντική δεξαμενή εκλογικής επιρροής για όλα τα αντιβενιζελικά κόμματα. Για τον λόγο αυτό, ο αντιβενιζελισμός αποδοκίμαζε την αστυφιλία που μείωνε τον πληθυσμό της υπαίθρου και αύξανε αντιστρόφως αυτόν της πόλης και συνεπακόλουθα το περιθώριό της.[3345]

Το ίδιο σημαντικά για τον αντιβενιζελισμό ήταν και τα μικροαστικά στρώματα από τα οποία αντλούσε σημαντικό μέρος της δύναμής του. Κατά την εξιστορούμενη περίοδο μεγάλη πίεση δεχόταν και ο μικροαστικός αντιβενιζελισμός των αστικών κέντρων ενώ οι μισθοί των δημοσίων υπαλλήλων παρέμεναν χαμηλοί και πλήττονταν από πληθωρισμό και τις διακυμάνσεις του συναλλάγματος. Μετά την *Επανάσταση του 1922* και το αποτυχημένο κίνημα Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου το 1923, χιλιάδες αντιβενιζελικοί στον Στρατό και υπάλληλοι στις δημόσιες υπηρεσίες υποβιβάστηκαν η απολύθηκαν με καθαρά πολιτικά κριτήρια. Αυτές οι πολυπληθείς ομάδες πολιτών αποτελούσαν το πλέον φανατισμένο κομμάτι του αντιβενιζελισμού που αποτελούσε την εμπροσθοφυλακή του σε κάθε πολιτική αναμέτρηση η αντιπαράθεση.[3346] Σε πολλές περιπτώσεις οι βενιζελικοί υπουργοί η προϊστάμενοι δημοσίων υπηρεσιών έδιναν δυσμενείς μεταθέσεις σε υπαλλήλους αντιβενιζελικών πολιτικών φρονημάτων. Όλοι οι υπάλληλοι προσπαθούσαν να αποφύγουν μετάθεσή τους σε οποιαδήποτε περιοχή στις *Νέες Χώρες* που τίς αντιμετώπιζαν ως τόπο εξορίας.[3347] Σύμφωνα με την πολιτική ανάλυση του ανεξάρτητου αντιβενιζελικού βουλευτή Φίλιππου Δραγούμη, ο αντιβενιζελισμός πρέσβευε μια συμμαχία αστών και μικροαστών με τους αγροτικούς πληθυσμούς εναντίον των κεφαλαιούχων και των μεγαλέμπορων στο ένα άκρο και ως εμπόδιο στην απειλή του κομμουνισμού που θα καταργούσε την ιδιωτική ιδιοκτησία και που σταδιακά προσέλκυε όλο και περισσότερους εργάτες, πρόσφυγες και απόκληρους της ελληνικής κοινωνίας.[3348]

Σχετικά με την εργατική τάξη, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι ο αντιβενιζελισμός στο σύνολό του, την αντιμετώπιζε με επιφυλακτικότητα, μάλλον ως ένα αναγκαίο κακό που παρήγαγε κοινωνική αναταραχή που αναμφίβολα έπρεπε να αμβλυνθεί. Αυτή η στάση έχει

[3343] Mavrogordatos, *Stillborn Republic*, ό.π., σ. 15.

[3344] Hering, *τόμος Β΄*, ό.π., σ. 1100.

[3345] *«…να κόψει το ακατάσχετο ρέμα αστυφιλίας που τραβάει κάθε μέρα τον αθώο και καλό αγρότη στη μεγάλη πόλη, όπου χάνεται στο βρώμικο βούρκο της μεσοπολεμικής κακοδαιμονίας»*, βλ. Τσιτσελίκης, ό.π., σ. 265.

[3346] Δύο κομματικοί στρατοί – πολιορκητικοί κριοί του κράτους. Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Βενιζελισμός και Αντιβενιζελισμός. Μια ανθεκτική διαιρετική τομή του ελληνικού πολιτικού συστήματος*, στο *Πολιτικοί προσανατολισμοί του Νέου Ελληνισμού*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2012, σ. 81-82.

[3347] Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 327.

[3348] Άρθρα ανάλυσης του Φίλιππου Δραγούμη σε *Βραδυνή, 20, 22, 24.3.1928.*

την εξήγησή της στο γεγονός ότι ειδικά το ΛΚ παρέμενε προσκολλημένο στο προπολεμικό κοινωνικό μοντέλο όταν το εργατικό δυναμικό του πληθυσμού ήταν αμελητέο σε σχέση με το σύνολο. Είναι άλλωστε γεγονός ότι παρά την δραματική αύξηση του εργατικού δυναμικού την περίοδο 1917-1930 κατά 437%, παρέμενε μια μικροσκοπική μειοψηφία εντός του συνολικού πληθυσμού,[3349] ενώ ο ρυθμός αύξησής του συρρικνώθηκε την επόμενη δεκαετία. Η αναλογία εργοδοτών - εργατών ήταν μόλις 1 προς 3, όταν στις χώρες της Δύσης όπως στην Γαλλία ήταν 1 προς 14, ενώ στις μικρές ελληνικές βιοτεχνίες ήταν συχνό φαινόμενο οι ιδιοκτήτες να χρησιμοποιούν μέλη της οικογένειάς τους. Επίσης εντός της ίδια της εργατικής τάξης παρατηρούνταν φυγόκεντρες δυνάμεις και έντονη κινητικότητα, καθώς πολλοί εργάτες είτε έκαναν και άλλα επαγγέλματα όπως ήταν πολύ συνηθισμένο εκείνη την εποχή, είτε μεταπηδούσαν στα αγροτικά επαγγέλματα που ήταν ιδιαίτερα δημοφιλή εκείνη την εποχή αφού εξασφάλιζαν επισιτιστική αυτάρκεια.[3350] Έτσι, τα αντιβενιζελικά κόμματα δεν έδωσαν ιδιαίτερη βαρύτητα στον προσεταιρισμό της εργατικής τάξης, την οποία αντιμετώπιζαν μάλλον ως μια χαμένη πολιτικά υπόθεση, καθώς στις τάξεις της οι πρόσφυγες εκπροσωπούσαν το 25% του συνόλου. Συνεπακόλουθος του προσανατολισμού αυτού, ήταν και ο σφοδρός αντικομουνισμός που υπηρέτησε ο αντιβενιζελισμός σε όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου.

Πάντως ήταν μια σαφής πολιτική αποτυχία των αντιβενιζελικών κομμάτων (και όχι μόνο), ότι απέτυχαν με τον πολιτικό τους προγραμματικό λόγο, να μιλήσουν και να δώσουν ελπίδα σε ένα μεγάλο κομμάτι του πληθυσμού, την ελληνική φτωχολογιά του Μεσοπολέμου, η οποία βρισκόταν στο κοινωνικό περιθώριο των πόλεων και επιβίωνε δύσκολα, με ανορθόδοξους τρόπους. Το κομμάτι αυτό του πληθυσμού άγγιζε το 12% του συνόλου,[3351] αλλά ζώντας στο κοινωνικό περιθώριο, σε *άγνωστες περιοχές* των μεγάλων αστικών κέντρων και των κρατικών στατιστικών, εργαζόταν περιστασιακά σε λεγόμενες δουλειές του ποδαριού (κυρίως πλανόδιοι πωλητές,[3352] χαμάληδες, κουρείς κ.τ.λ.) Το κομμάτι αυτό του πληθυσμού παρέμενε ένας αστάθμητος κοινωνικός παράγοντας[3353] που τελικά δεν εκφράστηκε πολιτικά από τα αστικά κόμματα και ένα τμήμα του στεγάστηκε μοιραία στις τάξεις του Κ.Κ.Ε.[3354] Ομοίως τα αντιβενιζελικά κόμματα δεν είχαν αναφορές στο πρόγραμμά τους για τα επαγγελματικά και πολιτικά δικαιώματα των γυναικών που σταδιακά εισέρχονταν ολοένα δυναμικότερα στον τομέα της εργασίας,[3355] παρά μόνο για την προστασία της μητρότητας.

Αν και οι βενιζελικοί ήταν το κατεξοχήν κόμμα του κεφαλαίου που εξέφραζε τους εφοπλιστές, τους μεγαλέμπορους, τους ανερχόμενους βιομήχανους και τους τραπεζίτες,[3356]

[3349] Μόλις το 2,4% του συνολικού πληθυσμού, βλ. Πέτρος Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων (η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 25.
[3350] Στο ίδιο, σ. 150-159.
[3351] Στο ίδιο, σ. 141-143.
[3352] Την περίοδο 1926-29 ενεγράφησαν στους κρατικούς φορολογικούς καταλόγους 4.875 νέοι πλανόδιοι πωλητές μόνο στη Μακεδονία, βλ. Αχιλλέας Καλεύρας, *Αστυφιλία, παρασιτισμός και μικροαστική εγκατάστασις*, τύποις εφημερίς των Βαλκανίων, Θεσσαλονίκη 1930, σ. 25.
[3353] Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, ό.π., σ. 56.
[3354] Καλεύρας, ό.π., σ. 25-26.
[3355] Έφη Αβδελά, «Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο Μεσοπόλεμο», στο: *Όψεις και θέσεις* από το συλλογικό έργο, *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Γιώργος Μαυρογορδάτος, Χρήστος Χατζηιωσήφ, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ. 193.
[3356] Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 341.

και ο αντιβενιζελισμός είχε τους υποστηρικτές του στον χώρο αυτό ως κληρονόμος και συνεχιστής της άρχουσας κοινωνικής τάξης πριν το 1909, όπως ήταν οι ισχυροί βιομήχανοι Νικόλαος και Άγγελος Κανελλόπουλος, ο Δημήτριος Φιλάρετος, ο Επαμεινώνδας Χαρίλαος και οι τραπεζίτες Δημήτριος Μάξιμος και Διονύσιος Λοβέρδος. Όμως η βασική φυσιογνωμία του αντιβενιζελισμού όπως αυτή φιλοτεχνήθηκε από το Γ. Βλάχο, παρέμεινε μικροαστική σε όλη την διάρκεια του Μεσοπολέμου[3357] και αντίπαλη στην ολιγαρχία του χρήματος που είχε υποστηριχθεί από τον βενιζελισμό την εποχή του Εθνικού Διχασμού.[3358]

Στα ζητήματα εξωτερικής πολιτικής τα δύο κόμματα σε γενικές γραμμές συμφωνούσαν ότι η αγγλική στήριξη αποτελούσε την σημαντικότερη σταθερά της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Ο αντιβενιζελισμός στο σύνολο του αντιμετώπιζε τη συνθήκη της Λοζάνης με καχυποψία και περισσότερο ως ένα αναγκαίο κακό.[3359]

Στα ζητήματα της Παιδείας και της Γλώσσας, ο αντιβενιζελισμός είχε κάνει μια συντηρητική στροφή μετά το 1917, όταν ο βενιζελισμός εγκολπώθηκε τον δημοτικισμό και προώθησε σε θέσεις ευθύνης τους Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Αλέξανδρο Δελμούζο και Δημήτριο Γλυνό. Εντός του αντιβενιζελισμού υπήρχε ένας ισχυρός θύλακας δημοτικιστών που σιώπησε όταν δόθηκε ιδεολογική χροιά στην γλωσσική αντιπαράθεση.[3360]

3α. Το ΛΚ.

Το ΛΚ του Μεσοπολέμου υπό την ηγεσία του Παναγή Τσαλδάρη πρόβαλλε την καταγωγή του από το ΛΚ του 1920 και τον ιδρυτή του Δημήτριο Γούναρη τον οποίο αναγνώριζε ως εκλιπόντα αρχηγό.[3361] *«Το κόμμα των παλαιών συνηθειών, των παλαιών μεθόδων, των παλαιών παραδόσεων, του κοινοβουλευτισμού, της νοικοκυροσύνης, της τάξεως..»* σύμφωνα με τον δημοσιογραφικό μύστη του αντιβενιζελισμού Γεώργιο Βλάχο.[3362] Αλλά επί της ουσίας, τα δύο κόμματα είχαν ριζικές διαφορές σε πολλά κρίσιμα ζητήματα κοινωνικής πολιτικής και αυτό οφειλόταν στις προοδευτικές ιδέες του Γούναρη που ήταν σε πολλά σημεία τους πιο προωθημένες ακόμη και από αυτές των Φιλελευθέρων. Ο Τσαλδάρης ήταν σαφώς πιο συντηρητικός από τον προκάτοχό του, αλλά είχε και προφανώς μικρότερες ηγετικές ικανότητες και γόητρο στον χώρο του αντιβενιζελισμού από τον Γούναρη. Ουσιαστικά το ΛΚ του Μεσοπολέμου ήταν μια αντιβενιζελική συμμαχία ισχυρών πολιτευτών και πολιτικών προσωπικοτήτων του αντιβενιζελισμού που εκπροσωπούσαν τοπικά συμφέροντα και προσωπικές φιλοδοξίες.[3363] Κατά κανόνα οι προσωπικότητες αυτές προέρχονταν από πολιτικές οικογένειες που πρωταγωνιστούσαν πολιτικά πριν το 1909, η αναδύθηκαν ως αντιβενιζελικοί πολιτευτές κατά τον Διχασμό του 1915-6.

[3357] Στο ίδιο, σ. 350-351.

[3358] Βεργόπουλος, ό.π., σ. 186.

[3359] Λίνα Λούβη, «Μηχανισμοί της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μετά τη συνθήκη της Λωζάννης (1923-1928)», στο: *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Γιώργος Μαυρογορδάτος, Χρήστος Χατζηιωσήφ, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ. 401.

[3360] Χαρακτηριστική συζήτηση Μ. Τριανταφυλίδη με Φ. Δραγούμη, βλ. Φ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο (Διχασμός 1916-1919)*, ό.π., σ. 93-95.

[3361] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 2, έγγραφο 1/21, *Πρόγραμμα Λ. Κ. (βασικαί αρχαί)*.

[3362] Διαμαντόπουλος, *Η ελληνική συντηρητική παράταξη*, ό.π., σ. 40.

[3363] Mavrogordatos, *Stillborn Republic*, ό.π., σ. 79-81.

Η πρώτη πολιτική προτεραιότητα του ΛΚ ήταν η υπεροχή του Κράτους ως υπέρτατου κοινωνικού διαιτητή και ως βασικού ρυθμιστή της οικονομικής ζωής της Χώρας. Το ΛΚ υποστήριζε ανοιχτά την βασιλευομένη δημοκρατία ως το καλύτερο πολίτευμα για την Ελλάδα, απορρίπτοντας την κατηγορία των δημοκρατικών ότι το πολίτευμα μετά τον εθνικό διχασμό 1915 είχε μεταβληθεί σε μοναρχία.[3364] Το ΛΚ είχε ως βασική προτεραιότητα την αποκατάσταση των πολιτικών ελευθεριών του λαού που είχαν πληγεί ανεπανόρθωτα από τον βενιζελισμό και τις συνεχείς επεμβάσεις του στρατού.[3365] Για τον λόγο αυτό μεσοπολεμικά ο Παναγής Τσαλδάρης εκδηλώθηκε ως θερμός υποστηρικτής του κοινοβουλευτισμού και των θεσμών που τον εκπροσωπούσαν,[3366] τόσο λόγω ιδεολογίας και πολιτικής παρακαταθήκης από τον Γούναρη,[3367] όσο και ως απαραίτητη προϋπόθεση για την αποκατάσταση των πολιτικών ελευθεριών του λαού (των αντιβενιζελικών). Αλλά και ο Γεώργιος Βλάχος από την *Καθημερινή* με συχνά του άρθρα υποστήριζε τον κοινοβουλευτισμό ως τη μόνο πολιτειακή μηχανή που μπορεί να γεννά πολιτικές κυβερνήσεις, καταδικάζοντας τις στρατιωτικές επεμβάσεις.[3368] Σταδιακά η ιδεολογία της δημοκρατικής εκπροσώπησης διείσδυσε σε όλα τα επίπεδα του κόμματος και το μετέβαλλαν από κόμμα διευθυντηρίου σε συμμετοχικό,[3369] ενώ το κόμμα ήταν εναντίον του θεσμού της Γερουσίας ως μειωτικού της δύναμης του κοινοβουλίου.[3370] Στο επιχείρημα των δημοκρατικών ότι ο λαός είχε αποφανθεί υπέρ της Αβασίλευτης με το δημοψήφισμα του 1924, το ΛΚ αντέτεινε ότι οι όροι και συνθήκες διεξαγωγής του Δημοψηφίσματος δεν ήταν δίκαιοι και δεν αποτύπωσαν το πραγματικό φρόνημα του λαού.[3371]

Το ΛΚ παρουσιαζόταν ως ένα κόμμα που υποστήριζε τα συμφέροντα του απλού λαού (αγρότες, μικροί κτηματίες, εργάτες, μισθωτοί, αστοί, ελεύθεροι επαγγελματίες) και κατεξοχήν των εργαζόμενων τάξεων.[3372] Αν και το ΛΚ καταδίκαζε την ταξική πάλη ως διαβρωτική του Κράτους και του έθνους, και επιφύλασσε για το ίδιο έναν υπερταξικό χαρακτήρα, υποστήριζε την οικονομική ανέλιξη των εργαζόμενων τάξεων ώστε και αυτές να απολαμβάνουν μεγαλύτερο τμήμα του παραγόμενου εθνικού πλούτου.[3373]Το ΛΚ αποσκοπούσε στην άμβλυνση των αρνητικών επιπτώσεων από τις κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις και στη σταθεροποίηση της κοινωνικής τάξης πραγμάτων, μέσω του κοινωνικού Κράτους και της οργάνωσης της Εργασίας[3374] Η ρύθμιση των κοινωνικών αντιθέσεων μέσω μιας φιλεργατικής νομοθεσίας ήταν μια ελκυστική ιδέα που είχε υιοθετήσει ο Τσαλδάρης, αλλά είχε τις ρίζες της από την εποχή του Γούναρη.[3375]

[3364] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 2, έγγραφο 2/21.
[3365] Στο ίδιο.
[3366] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 2, έγγραφο 1/22, *Καταστατικό ΛΚ (Άρθρο Πρώτο)*.
[3367] Ριζάς, *Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός*, ό.π., σ. 100.
[3368] Βλάχος, ό.π., σ. 26.
[3369] Ενδεικτικά το καταστατικό της λέσχης του ΛΚ στη Θεσσαλονίκη προέβλεπε δημοκρατική εκλογή όλων των εκπροσώπων όλων των βαθμίδων του με μυστική ψηφοφορία, ενώ το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι ήταν ισότιμο σε όλα τα μέλη της λέσχης, βλ. Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 2, έγγραφο 1/20, *Καταστατικό Λέσχης ΛΚ Θεσσαλονίκης*.
[3370] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 2, έγγραφο 2/21.
[3371] Στο ίδιο.
[3372] Στο ίδιο.
[3373] Στο ίδιο.
[3374] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 2, έγγραφο 1/22, *Καταστατικό ΛΚ (Άρθρο Πρώτο)*.
[3375] Ριζάς, *Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός*, ό.π., σ. 95.

Το ΛΚ υποστήριζε τη μάζα των αγροτών μικροϊδιοκτητών, την μείωση των φορολογικών βαρών στην γεωργική παραγωγή,[3376] πρότεινε την συμπλήρωση των ιδιοκτησιών τους με προσθήκες από μια ικανοποιητική αναδιανομή της γης, αλλά παράλληλα πρότεινε την αποζημίωση όσων θίγονταν από τις απαλλοτριώσεις για να μη θιγεί ο θεσμός της ιδιοκτησίας.[3377] Καταδίκαζε την κεφαλαιοκρατία ως πρόξενο των μεγάλων κοινωνικών και ταξικών ανισοτήτων και επεδίωκε την ενεργό ανάμιξη του Κράτους ώστε να τεθεί η εγωιστική κεφαλαιοκρατία υπό έλεγχο είτε με τα κρατικά μονοπώλια είτε ενδυναμώνοντας θεσμούς όπως οι αγροτικοί συνεταιρισμοί.[3378] Άλλη σημαντική προτεραιότητα του ΛΚ ήταν η υπεράσπιση της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων έναντι του επελαύνοντος κομμουνισμού. Στο πλαίσιο αυτό, η προστασία της ιδιοκτησίας,[3379] η αυστηρή τήρηση των νόμων και η επιβολή της δημόσιας τάξης αποτελούσαν βασικές συνιστώσες του αντιβενιζελικού πολιτικού λόγου ακόμη και στην εξεταζόμενη περίοδο που αυτός βρισκόταν στην αντιπολίτευση.

Το ΛΚ προσπάθησε να προστατεύσει τους μικροαστούς εκφράζοντας την αντίθεση του στην αύξηση των φόρων, στις ανατιμήσεις σε είδη πρώτης ανάγκης, υποστηρίζοντας την ανάγκη για πάταξη της αισχροκέρδειας και τον έλεγχο του ενοικιοστασίου με σαφή φιλολαϊκό προσανατολισμό. Επίσης υποστήριζε την κοινωνική ασφάλιση των εργαζομένων και τις συλλογικές συμβάσεις μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων που θα εξασφάλιζαν τα δικαιώματα των τελευταίων.[3380] Το ΛΚ ήταν κατά της αστυφιλίας, υπέρ της προάσπισης του θεσμού της Οικογένειας, υπέρ της διοικητικής αποκέντρωσης.[3381] Πρέσβευε το νοικοκύρεμα του δημοσίου, την περιστολή όλων των περιττών κρατικών δαπανών και την εξοικονόμηση άλλων, καθώς και τον ισοσκελισμό του κρατικού προϋπολογισμού που τα πρώτα χρόνια μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή εμφανιζόταν μονίμως ελλειμματικός.

Η διοίκηση και η λειτουργία του ΛΚ μετά την επανεμφάνισή του το 1924 γινόταν με διαπραγματεύσεις και συζητήσεις μεταξύ των κορυφαίων πολιτευτών του Κόμματος που εκλέγονταν στην Αττική, στην Κορινθία και την Αχαΐα. Στις συζητήσεις αυτές που γίνονταν κεκλεισμένων των θυρών χωρίς παραδόξως να διαρρέει το περιεχόμενο τους στον Τύπο, συμμετείχε ο Τσαλδάρης περισσότερο ως συντονιστής, παρά ως επικεφαλής. Η εσωκομματική δημοκρατία στο Κόμμα ήταν ανύπαρκτη και οι αποφάσεις που λαμβάνονταν ήταν οι περισσότερες εναρμονισμένες σε μια λογική παλαιοκομματικής και ενίοτε λαϊκίστικής σκοπιμότητας. Μελετώντας τις πολιτικές ζυμώσεις εντός του ΛΚ, εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς ότι αποτελούσε περισσότερο μια ομοσπονδία ισχυρών κατά τόπους πολιτευτών και λιγότερο κόμμα αρχών. Μελετώντας τον τρόπο λειτουργίας του ΛΚ Κόμματος, καταλήγει κανείς στο συμπέρασμα ότι ο Τσαλδάρης στη μελετούμενη περίοδο δεν υπήρξε αρχηγός του, αλλά μεσίτης των ισχυρών πολιτευτών του έναντι των βενιζελικών ομολόγων τους. Για την παραμικρή απόφασή του, ο Τσαλδάρης όφειλε να συγκαλέσει σύσκεψη των στελεχών και βουλευτών του κόμματος όπου πιθανότατα θα εισέπραττε την δυσαρέσκεια τους και η οποία ήταν πολύ πιθανό να μην καταλήξει καν σε κάποια απόφαση.

[3376] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 2, έγγραφο 1/22, *Καταστατικό ΛΚ (Άρθρο Δεύτερον)*.
[3377] Hering, *τόμος Β΄*, ό.π., ό.π., σ. 1104.
[3378] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 2, *Πρόγραμμα ΛΚ (βασικαί αρχαί)*, έγγραφο 1/21, Ι.Κ.Κ..
[3379] Στο ίδιο.
[3380] Hering, *τόμος Β΄*, ό.π., σ. 1101.
[3381] Ι.Κ.Κ., Α.Π.Τ., φάκ. 2, έγγραφο 1/22, *Καταστατικό ΛΚ*.

Ίσως αυτή ήταν η αιτία για την οποία ο Τσαλδάρης απέφευγε να τοποθετηθεί από την πρώτη στιγμή για οποιοδήποτε σοβαρό ζήτημα ανέκυπτε, καθώς ήθελε πρώτα να πιάσει τον σφυγμό του κόμματός του, ώστε να μην εκτεθεί εκ των υστέρων τροποποιώντας την αρχική του θέση.

Η εικόνα αυτή άλλαξε άρδην μετά την νίκη στις εκλογές του 1932 και την εδραίωση του Τσαλδάρη στην ηγεσία του Κόμματος, όταν και η ηγεσία του ανατέθηκε σε δεκαεξαμελή επιτροπή που εκλεγόταν κάθε δεύτερο Νοέμβριο από τα μέλη του κόμματος με μυστική ψηφοφορία.[3382] Η επιτροπή αυτή εξέλεγε τον γενικό γραμματέα του κόμματος που καθορίζει τις προτεραιότητες της επιτροπής που συνεδρίαζε κάθε εβδομάδα με επτά μέλη κατ΄ ελάχιστον ώστε να υπάρχει απαρτία.[3383] Ο αρχηγός του Κόμματος εκλεγόταν από τους εν ενεργεία βουλευτές και γερουσιαστές αυτού και αναλάμβανε χρέη πρωθυπουργού αν το κόμμα λάμβανε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης.[3384] Προβλεπόταν η ίδρυση πολιτικών οργανώσεων σε κάθε Δήμο, αλλά και ένα κέντρο οργανώσεως στην Αθήνα που θα συντόνιζε όλες τις πολιτικές οργανώσεις.[3385]

3β. Οι Ελευθερόφρονες.

Η ιδεολογία των Ελευθεροφρόνων ήταν καθαρά αστική,[3386] είχε δηλαδή ταξικό υπόβαθρο κάτι μάλλον πρωτότυπο για τα δεδομένα του αντιβενιζελισμού, αλλά ρεαλιστικό για τα δεδομένα της εποχής.[3387] Και αυτό γιατί οι ιθύνοντες του κόμματος υπολόγιζαν ότι ο ταξικός ανταγωνισμός στον μεσοπόλεμο θα εντεινόταν, αφού μοιραία θα μετακυλιόταν το κόστος της πολεμικής δεκαετίας που προηγήθηκε, στον λαό. Οι Ελευθερόφρονες είχαν ως βασική τους προτεραιότητα τη στήριξη της αγροτικής και της μικροαστικής σε αντίθεση με την εργατική τάξη.[3388] Τα συμφέροντα της εργατικής τάξης θα εξυπηρετούνταν στο βαθμό που δεν συγκρούονταν με τα συμφέροντα των δύο άλλων τάξεων. Οι Ελευθερόφρονες πρότειναν να διευκολυνθούν οι εργάτες να αποκτήσουν μια μικρή περιουσία ώστε να ενσωματωθούν στη μικροαστική κοινωνία,[3389] αλλά και ένα αυστηρό υγειονομικό πλαισίου για τους εργάτες εντός του χώρου εργασίας τους καθώς οι συνθήκες εργασίας την εποχή εκείνη ήταν αποπνικτικές και δεν υπήρχε αντίστοιχη κρατική μέριμνα,[3390] αλλά και σταδιακή ασφάλισή τους με δαπάνες μοιρασμένες μεταξύ των ιδίων και των εργοδοτών.[3391]

Για την στήριξη των αγροτών οι Ελευθερόφρονες πρότειναν την συμπλήρωση της αποκατάστασης των ακτημόνων αγροτών, την εντατικοποίηση της αγροτικής παραγωγής, την βελτίωση κι επαύξηση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων με τεχνικά έργα, την υποστήριξη των αγροτικών συνεταιρισμών και την ίδρυση μιας αγροτικής τράπεζας που θα

[3382] Στο ίδιο.
[3383] Στο ίδιο.
[3384] Στο ίδιο.
[3385] Στο ίδιο.
[3386] Το εκλογικό πρόγραμμα του κόμματος των Ελευθεροφρόνων, βλ. *Πρωΐα, 12.10.1926·* Βεργόπουλος, ό.π., σ. 127-128.
[3387] Η καταστροφή, η έλευση των προσφύγων και η συνακόλουθη βιομηχανική ανάπτυξη άλλαξαν σημαντικά τη διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας, βλ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις*, ό.π., σ. 178.
[3388] «*…την εξυπηρέτησιν των ομαδικών συμφερόντων και της ιδεολογίας της αγροτικής και μικροαστικής τάξεως».* Πολιτικό πρόγραμμα των Ελευθεροφρόνων, βλ. *Νέα Ημέρα, 13.10.1922.*
[3389] Hering, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 1108.
[3390] Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», ό.π., σ. 33-35.
[3391] Το εκλογικό πρόγραμμα του κόμματος των Ελευθεροφρόνων, βλ. *Πρωΐα, 12.10.1926.*

εξυπηρετούσε τη χρηματοδότηση των αγροτών.[3392] Επίσης το κόμμα υποστήριζε την προστασία των γηγενών αγροτών έναντι των απαλλοτριώσεων υπέρ των προσφύγων, καθώς αυτές είχαν οδηγήσει κατά το οικονομικό επιτελείο των Ελευθεροφρόνων σε μείωση της παραγωγής.[3393] Σημαντικό ζήτημα για τους Ελευθερόφρονες ήταν και η προστασία του δικαιώματος της ιδιοκτησίας, καθώς στην εκλογική της μερίδα βρίσκονταν πολλές ενώσεις ιδιοκτητών.[3394]

Για τους δημόσιους υπαλλήλους, οι Ελευθερόφρονες υπόσχονταν να προστατέψουν τα εισοδήματά τους, με αντίστοιχες αυξήσεις στους μισθούς τους, με τον τιμάριθμο και το κόστος ζωής.[3395] Για τη στήριξη των μικροαστών, οι Ελευθερόφρονες υπόσχονταν αυξήσεις στις αποδοχές τους ώστε να προφυλαχθούν από τις διακυμάνσεις του συναλλάγματος,[3396] παροχή κρατικής ασφάλισης και δημιουργία ενός δίκαιου και ανταποδοτικού συνταξιοδοτικού συστήματος. Στο επίσημο πρόγραμμα του κόμματος το 1922, υπήρχε υπόσχεση στους εργατοϋπαλλήλους για συμμετοχή στα κέρδη των ανωνύμων εταιριών, αλλά η διάταξη απαλείφθηκε στις παραμονές των εκλογών του 1926.[3397] Οι Ελευθερόφρονες είχαν ρητές θέσεις κατά της κεφαλαιοκρατίας, την οποία θεωρούσαν σύμμαχο του βενιζελισμού και υπεύθυνη για την κατάπτωση των πολιτικών ηθών,[3398] στήριζαν όμως τη ναυτιλία και το εφοπλιστικό κεφάλαιο που θεωρούσαν βασική πηγή πλούτου για τη Χώρα.[3399] Το κόμμα απέρριπτε τον προστατευτισμό της βιομηχανίας της προηγούμενης δεκαετίας, περιόριζε τη στήριξή του μόνο σε βιομηχανικούς κλάδους που κατεργάζονταν εγχώριες πρώτες ύλες και ήταν απαραίτητοι για την αυτάρκεια της ελληνικής οικονομίας, ενώ υποστήριζε ενεργά την ναυτιλία και το ελεύθερο εμπόριο.[3400]

Σύμφωνα με το οικονομικό πρόγραμμα των Ελευθεροφρόνων, η ακρίβεια του βίου και η άνοδος των τιμών των ειδών πρώτης ανάγκης θα αντιμετωπιζόταν με περιορισμούς στην εξαγωγή συναλλάγματος και την ελάττωση των εισαγωγικών δασμών. Επίσης το κόμμα επισήμως στήριζε όλες τις περικοπές που πρότεινε η Επιτροπή Οικονομιών του Ευταξία,[3401] υπογραμμίζοντας ότι η περικοπή περιττών κρατικών δαπανών αποτελούσε βασικό συστατικό της ανάκαμψης.[3402]

Για την εξωτερική πολιτική, οι Ελευθερόφρονες εξέφραζαν έναν συγκρατημένο αλυτρωτισμό υπέρ της απελευθέρωσης όσων Ελλήνων βρίσκονταν ακόμη υπό ξενικό ζυγό.

[3392] «*εξυπηρέτησις της γεωργικής πίστεως δι' ειδικού τραπεζιτικού ιδρύματος*», βλ. *Νέα Ημέρα, 13.10.1922.*

[3393] *Πολιτεία, 21.2.1925.* Είναι σαφές πάντως ότι η πτώση της αγροτικής παραγωγής υπήρξε βραχύβια και είχε τις αιτίες της και σε άλλους παράγοντες, όπως οι ακραίες καιρικές συνθήκες της εποχής.

[3394] Στις παραμονές των εκλογών του 1926, η διοικούσα επιτροπή της *Πανελληνίου Αστικής Ενώσεως Κτηματιών* υπενθύμιζε στα μέλη της πως *«το μόνον κόμμα το οποίον ύψωσε φανερά την σημαίαν της αναστυλώσεως της ιδέας της ιδιοκτησίας ήτο το κόμμα του κ. Μεταξά»*, βλ. *Πολιτεία*, *6.11.1926*.

[3395] Για το εκλογικό πρόγραμμα του Κόμματος των Ελευθεροφρόνων, βλ. *Πρωΐα, 12.10.1926.*

[3396] «*προσαρμογή των μισθών και συντάξεων των δημοσίων λειτουργών εν δυνατή αναλογία προς την διακύμανσιν των αναγκών του βίου*», στο ίδιο.

[3397] Το εκλογικό πρόγραμμα του Κόμματος των Ελευθεροφρόνων, βλ. *Πρωΐα, 12.10.1926.*

[3398] Hering, *τόμος Β΄*, ό.π., σ. 1109.

[3399] Το εκλογικό πρόγραμμα του Κόμματος των Ελευθεροφρόνων, βλ. *Πρωΐα, 12.10.1926.*

[3400] Hering, *Τόμος Β΄*, ό.π., σ. 1109.

[3401] Ιωάννης Β. Δασκαρόλης, *Ο Αθανάσιος Ευταξίας και οι προσπάθειες του για την περιστολή της διασπάθισης του δημόσιου χρήματος (1909-1926)*, ηλεκτρονικό περιοδικό *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας*, https://www.istorikathemata.com/2016/06/Athanasios-Eutaxias-1849-1931.html, ημερομηνία ανάκτησης: 10 Μαΐου 2021.

[3402] *Πολιτεία, 21.2.1925.*

Επίσης υποσχόταν σύσφιξη των διμερών σχέσεων με τα υπόλοιπα Βαλκανικά κράτη και ενίσχυση της εκπροσώπησης της Ελλάδας στην Κ.Τ.Ε. στη βάση της ειρηνικής διευθέτησης των διμερών διαφορών μεταξύ κρατών.[3403] Οι Ελευθερόφρονες είχαν λεπτομερείς θέσεις υπέρ της αποκατάστασης των προσφύγων, υποστηρίζοντας την άμεση αποζημίωση τους για τις περιουσίες τους μέσω ρευστοποίησης των μουσουλμανικών περιουσιών, αλλά και λήψη ενός νέου δανείου για την αποκατάστασή τους.[3404] Τέλος, οι Ελευθερόφρονες έδειχναν ιδιαίτερη ευαισθησία απέναντι στα δικαιώματα των μειονοτήτων και πιο συγκεκριμένα της Εβραϊκής μειονότητας στη Θεσσαλονίκη και της Μουσουλμανικής μειονότητας στη Θράκη. Στο πρόγραμμά τους αναφέρονταν αναλυτικά στη στήριξη της εκπαίδευσης των μειονοτήτων,[3405] αλλά και στην αποτελεσματική προστασία των θρησκευτικών τους δογμάτων.[3406] Επίσης εκφράστηκαν αρνητικά στην επαναφορά της θανατικής ποινής από τον Πάγκαλο, υποστηρίζοντας τον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.[3407]

4. Η προσωπική διάσταση.

4ᵅ. Οι πολιτικοί αρχηγοί.

Άλλος παράγοντας επικράτησης των Λαϊκών έναντι των Ελευθεροφρόνων υπήρξε η διάσταση της προσωπικότητας των δύο αρχηγών τους.

- ***Παναγής Τσαλδάρης.***

Ο Τσαλδάρης υπήρξε ένας πολιτικός αρχηγός υπό δοκιμή σε όλη την περίοδο 1924-1932, αν μπορεί να χαρακτηριστεί καν πολιτικός αρχηγός, αφού οι σημαντικές αποφάσεις που λάμβανε ήταν αραιές και σχεδόν ποτέ δεν τις λάμβανε μόνος, αλλά με κοινή απόφαση με άλλους παράγοντες του Κόμματος. Η αμφισβήτησή του από τα κορυφαία στελέχη του ΛΚ υπήρξε συνεχής, αλλά φαίνεται ότι διατηρούσε τη θέση του λόγω της μετριοπάθειάς του αλλά και λόγω έλλειψης άλλους ισχυρού υποψηφίου για την αρχηγία. Είχε παθητικότητα και μειωμένη ενεργητικότητα κάτι που αναγνώριζαν ακόμη και οι θερμότεροι υποστηρικτές του, αλλά είχε το ρητορικό ταλέντο να υιοθετεί και να παρουσιάζει ευκρινώς μετριοπαθείς απόψεις της κοινής λογικής που ταίριαζαν στη συντηρητική φιλοσοφία των υποστηρικτών του ΛΚ και αφόπλιζαν τους αντιπάλους του.[3408] Ο Τσαλδάρης ήταν γνήσιο τέκνο του παλαιοκομματισμού που κηδεμόνευε πολιτικά την Ελλάδα πριν το 1909, είχε ταλέντο στους πολιτικούς τακτικισμούς και ελιγμούς και είχε της διορατικότητα να διακρίνει τον προσανατολισμό της κοινής γνώμης και αντίστοιχα να προσαρμόζει την πολιτική του.

Επίσης ήταν πανθομολογούμενη ακόμη και από τους πολιτικούς του αντιπάλους, η καλοσύνη, η ακεραιότητα, η πραότητα, η αγαθότητα, η εντιμότητα και η ακλόνητη ηθική του υπόσταση, καθώς και οι ιδιαίτεροι δεσμοί του με τους ανθρώπους της υπαίθρου της Παλαιάς Ελλάδας της οποίας αποτέλεσε εκφραστής και εκπρόσωπος. Είχε μηδενική

[3403] Μπένος, ό.π., σ. 45.
[3404] Το εκλογικό πρόγραμμα του Κόμματος των Ελευθεροφρόνων, βλ. *Πρωΐα, 12.10.1926.*
[3405] Στο ίδιο.
[3406] *Πολιτεία, 21.2.1925.*
[3407] *Πολιτεία, 19.9.1925.*
[3408] Καρολίδης, *Συμπλήρωσις*, ό.π., σ. 380.

εμπάθεια έναντι των αντιπάλων του, ενώ ως άνθρωπος είχε συγκλονιστεί από την εκτέλεση των *Έξι* και είχε θέσει ως βασικό πολιτικό του σκοπό την αποκατάσταση της μνήμης τους. Οι πολιτικοί του αντίπαλοι εμπιστεύονταν την ακεραιότητά του σε τέτοιο σημείο ώστε στις προεδρικές εκλογές του 1926 του είχαν προτείνει να είναι ο κοινός υποψήφιος, ενώ στην Οικουμενική Κυβέρνηση δεν δίστασαν να του δώσουν το νευραλγικό υπουργείο Εσωτερικών, δείχνοντας του περισσότερη εμπιστοσύνη από τον Μεταξά. Ως προσωπικότητα, ήταν πάντοτε ευγενής, κέρδιζε εύκολα την εμπιστοσύνη του συνομιλητή του, καλοπροαίρετος ακόμη και στους χειρότερους εχθρούς του, με βαθιά θρησκευτική χριστιανική πίστη χωρίς αστερίσκους και αναζητήσεις. Ήταν άτεκνος χωρίς οικογενειακά βάρη κάτι που αποτελούσε σοβαρό πλεονέκτημα έναντι του Μεταξά, ιδιαίτερα ευκατάστατος, με μεγάλη μόρφωση και εμπειρίες από τις σπουδές του και τα ταξίδια του στο εξωτερικό.

Ο Τσαλδάρης υποστήριξε εντός του ΛΚ την αποκατάσταση των προσφύγων και την συμφιλίωση με τους γηγενείς και δεν δίστασε να συγκρουστεί επί του ζητήματος αυτού και με ισχυρούς πυλώνες του Κόμματος όπως ο Γ. Βλάχος. Είναι μάλλον βέβαιο ότι η απόφαση του Τσαλδάρη για στήριξη των προσφύγων δεν προήλθε από πολιτικούς υπολογισμούς αλλά καθαρά από τον ανθρωπισμό του και την αυξημένη αίσθηση Δικαίου που είχε. Και αυτό γιατί νομίζω ότι γνώριζε πως όσα ανοίγματα και αν έκανε το ΛΚ στους πρόσφυγες δεν είχε σοβαρές ελπίδες να προσεταιριστεί πολιτικά κανένα κομμάτι τους, όπως άλλωστε και έγινε. Ο Τσαλδάρης αναμφίβολα δεν είχε εντυπωσιακή παρουσία ή προσωπικότητα για να γοητεύσει τα πλήθη ούτε μεγάλο ρητορικό ταλέντο για να ενθουσιάσει τους ακροατές του,[3409] αλλά είχε την σπάνια για Έλληνα πολιτικό αρετή να βρίσκεται σε απόλυτη ακολουθία μεταξύ λόγου και πράξεων. Υποστήριζε σταθερά το τρίπτυχο κοινοβουλευτισμός – νομιμότητα – πολιτική ελευθερία και λειτούργησε με μειλιχιότητα εναντίον κάθε κοινωνικού η στρατιωτικού εκτροχιασμού. Η τελική του επικράτηση εντός των αντιβενιζελικών σε πρώτο χρόνο και εις βάρος του χαρισματικού Βενιζέλου σε δεύτερο, απορρίπτει και την σχετική εκτεταμένη φιλολογία της χαρισματικής προσωπικότητας που απαιτείται για να κυβερνηθεί η Ελλάδα και να κινητοποιηθούν οι πολίτες της.[3410]

- ***Ιωάννης Μεταξάς.***

Στους Ελευθερόφρονες θα περίμενε κάποιος ότι ο Μεταξάς με την ισχυρή του προσωπικότητα θα ήταν ο απόλυτος και αδιαφιλονίκητος αρχηγός στον οποίο όλοι θα υπάκουαν, όμως περιέργως κάτι τέτοιο δεν συνέβαινε.[3411] Ομοίως και αυτός είχε να αντιπαλέψει με ισχυρές εσωκομματικές τριβές που δεν περιορίζονταν μόνο στους ισχυρούς πολιτευτές του κόμματος του, αλλά έφτανε μέχρι στο μικροπολιτικό επίπεδο των χωριών της ιδιαίτερης πατρίδας του Κεφαλλονιάς με την αγωνιώδη προσωπική του προσπάθεια να πείσει η να χρηματίσει επιφανείς τους πολίτες και τοπικούς προκρίτους ώστε να εξασφαλίσει την προσωπική του εκλογή. Όταν στις τελευταίες κυβερνήσεις που συμμετείχαν οι Ελευθερόφρονες απέκτησαν πρόσβαση σε περισσότερα υπουργεία, οι ανταγωνισμοί των πολιτευτών τους έφτασαν στο σημείο να αποχωρίσουν από το κόμμα όσοι

[3409] Στέφανος Στεφανόπουλος, *Παναγής Τσαλδάρης (1867-1936*), Φιλόπουλου, Αθήνα 1954, σ. 6-7.

[3410] Μαυρογορδάτος*, 1915*, ό.π., σ. 157-174.

[3411] Στις τάξεις του αντιβενιζελισμού κατά τον Μεσοπόλεμο, δεν αναδύθηκε καμία πολιτική προσωπικότητά που να έχει τα τυπικά γνωρίσματα του χαρισματικού αρχηγού, βλ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 112-125.

δεν υπουργοποιήθηκαν, ενώ κάποιοι εξ αυτών εξαπέλυσαν σκληρές επιθέσεις στους παλαιούς τους συναγωνιστές. Στην τελευταία θητεία των Ελευθεροφρόνων στα υπουργικά έδρανα, τις ισχυρότερες επιθέσεις τις αντιμετώπισαν από τους παλαιούς βουλευτές τους Δαρβέρη, Αγγελόπουλο και Σπετσιώτη. Οι επιθέσεις αυτές γίνονταν περισσότερο για προσωπικούς λόγους και όχι για πολιτικούς.

Το μεγάλο μειονέκτημα του Μεταξά είναι ότι επιζητώντας να ελέγξει και να καθοδηγήσει την κοινή γνώμη ερχόταν πολύ συχνά σε σύγκρουση με το κοινό αίσθημα που επικρατούσε στις τάξεις του αντιβενιζελισμού. Επίσης σε όλες τις περιπτώσεις απέτυχε να εκτιμήσει ορθά την διαμορφωμένη κατάσταση λαμβάνοντας λάθος αποφάσεις. Κατά την περίοδο του 1923 επέλεξε την αδιαλλαξία απορρίπτοντας τις συμβιβαστικές προτάσεις Γονατά, όταν ήταν φανερό ότι ακόμη και αν κέρδιζε τις εκλογές αποκλείεται ο στρατός να επέτρεπε την επιστροφή του αντιβενιζελισμού στην εξουσία. Μετά το δημοψήφισμα επεδίωξε τον συμβιβασμό με τους βενιζελικούς, όταν ο αντιβενιζελισμός επεδίωκε την Παλινόρθωση κυρίως ως εκδίκηση, παρά ως πολιτειακή θέση. Μετά το 1932 όταν ο αντιβενιζελισμός ενισχύθηκε και επέστρεψε στην εξουσία ακολούθησε αδιάλλακτη πολιτική, όταν η γενικότερη τάση του αντιβενιζελισμού ήταν υπέρ της μετριοπάθειας του Τσαλδάρη. Οι πολιτικοί του αντίπαλοι εντός και εκτός του αντιβενιζελισμού τον κατηγόρησαν με επιμονή και ακατάσχετο υβρεολόγιο για ανακολουθία και προδοσία του αγώνα, αλλά αν παρατηρήσει κάποιος πιο προσεκτικά τις πολιτικές εξελίξεις της εποχής, τέτοιες ανακολουθίες και αντιφάσεις στην πολιτική τους συμπεριφορά είχαν όλοι οι βασικοί πρωταγωνιστές της εποχής (Τσαλδάρης, Βενιζέλος, Καφαντάρης, Κονδύλης Παπαναστασίου κ.τ.λ.) Απλά του Μεταξά εκδηλώνονταν κατά κανόνα σε λάθος χρόνο.

Από την άλλη, ο Μεταξάς αναμφίβολα διέθετε μεγάλες διοικητικές ικανότητες, γενική μόρφωση υψηλού επιπέδου (η βιβλιοθήκη του που βρίσκεται στα ΓΑΚ αποτελείτο από 2.500 τόμους), οξεία αντίληψη, εργατικότητα, ευφυία, ενώ ξεχώριζε για τις λαμπρές σπουδές του στη Γερμανία αλλά και την γλωσσομάθειά του (γερμανικά, γαλλικά). Ήταν φιλότεχνος, γνώστης αλλά και λάτρης της Κλασσικής Μουσικής, εξαιρετικά φιλόζωος ενώ ήξερε να παίζει τουλάχιστον ένα μουσικό όργανο σε υψηλό επίπεδο. Είχε συχνές φιλοσοφικές αναζητήσεις υψηλού επιπέδου για την Ζωή και την Ύπαρξη, είχε αμφιβολίες θρησκευτικού περιεχομένου, και δεν έπαψε ποτέ να αναζητεί τον Θεό.[3412] Είχε την απαιτούμενη ηλικία για αρχηγός ενός συντηρητικού κόμματος (50 ετών), αλλά και το ειδικό βάρος να ηγηθεί, λόγω της στρατιωτικής προϊστορίας του στους Βαλκανικούς πολέμους, τις στενές του σχέσεις με τον Θρόνο και την συμμετοχή του και στις πολιτικές διεργασίες της εποχής. Είχε αποφασιστικότητα, θέληση και επιμονή, αλλά και αναμφίβολα αγαθές προθέσεις να προσφέρει τις υπηρεσίες του στην Ελλάδα. Ως πολύτιμο παραστάτη είχε την σύζυγό του η οποία του συμπαραστάθηκε οικονομικά και ηθικά στον καθημερινό βίο αλλά κυρίως στις κρισιμότερες στιγμές του πολιτικού του βίου, καθώς ήταν βασικός του σύμβουλος στις μεγάλες αποφάσεις του. Ο ίδιος ο Μεταξάς αγαπούσε υπερβολικά την μητέρα, την αδερφή του και τον αδερφό του που είχε σοβαρά ψυχολογικά προβλήματα και νοσηλευόταν στο Δρομοκαΐτειο καθώς και την οικογένειά του στην οποία αφιέρωσε τον ιδιωτικό του βίο για να εδραιώσει την ευτυχία της.

[3412] *«Δεν ηξεύρω ποιος είναι ο Θεός του Κόσμου, ο Θεός όμως της Ανθρωπότητος είναι ο Χριστός. -και τι μας μέλλει για παραπέρα;»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 26ης Δεκεμβρίου 1928, σ. 603.

Ήταν όμως υπερβολικά φιλόδοξος ενώ ο χαρακτήρας του ήταν ασταθής[3413] με συχνές απότομες ψυχολογικές μεταβολές και σε πολλές περιπτώσεις δεν έδειξε την απαιτούμενη τόλμη και το θάρρος που ξεχωρίζει τους λίγους από τους πολλούς. Επίσης δεν έδειξε ευελιξία και την απαιτούμενη ευθυκρισία να αλλάξει κατεύθυνση όταν οι αποφάσεις του φαινόταν ξεκάθαρα ότι είναι λανθασμένες και ότι αποδοκιμάζονταν από το ίδιο του το κόμμα. Η προσωπική του ζωή είχε σημαδευτεί από μεγάλη δυστυχία λόγω των σοβαρών προβλημάτων υγείας της αδερφής του, του αδερφού του και της κόρης του, ο ίδιος ήταν κυκλοθυμικός και κατά κανόνα μελαγχολικός.[3414] Το χιούμορ απουσιάζει εντελώς από το *Ημερολόγιο* του, όπου επικρατεί η αγωνία, η θλίψη που ενίοτε κατέληγε σε κατάθλιψη, τα ανεκπλήρωτα όνειρα και η καχυποψία έναντι όλων. Ο Μεταξάς ήταν φιλάσθενος, πολύ συχνά την μελετούμενη εποχή ήταν άρρωστος σε σημείο να μην μπορεί να εργαστεί η να δεχθεί επισκέπτες, έπασχε από νοσοφοβία και είναι αναμφίβολο ότι η εύθραυστη υγεία του ίδιου αλλά και μελών της οικογένειάς του έπαιξε αρνητικό ρόλο στην πολιτική του σταδιοδρομία.

Αναμφίβολα είχε σοβαρή παρουσία και ισχυρό ορθό λόγο που διαρθρωνόταν σε μια στέρεη επιχειρηματολογία, αλλά δεν ασκούσε γοητεία ούτε είχε την χάρη που θα έλκυε τον συνομιλητή του. Το παρουσιαστικό του, όπως αντίστοιχα του Τσαλδάρη, δεν τον βοηθούσε καθώς ήταν κοντός και ευτραφής, ντυμένος υπερβολικά συντηρητικά και παλαιομοδίτικα,[3415] ενώ βασανιζόταν από συμπλέγματα κατωτερότητας και ανασφάλειας για την εξωτερική του εμφάνιση.[3416] Και οι δύο πολιτικοί αρχηγοί των αντιβενιζελικών αντικειμενικά υστερούσαν συντριπτικά σε εξωτερικό παρουσιαστικό σε σχέση με τον καλοντυμένο κοκέτη Βενιζέλο με τον Ευρωπαϊκό αέρα, με το ψηλό αδύνατο παρουσιαστικό, χαριτωμένο σε κάθε του κίνηση και χειρονομία, που γοήτευε εχθρούς και φίλους σε κάθε του επαφή,[3417] όπως και το ωραίο φύλο στο οποίο ασκούσε μεγάλη ερωτική γοητεία παρά την ηλικία του.[3418]

- ***Σύγκριση και σύγκρουση των δύο πολιτικών αρχηγών.***

Η διαφορά της προσωπικότητας των δύο αρχηγών απρόσμενα ευνόησε τους Λαϊκούς. Ο Μεταξάς επέδειξε μάλλον λόγω ιδιοσυγκρασίας και προϋπηρεσίας του στο Στρατό πολύ μικρότερη ανοχή στις μικροπολιτικές πιέσεις των υφισταμένων του, ενώ αντίθετα η μετριοπαθής και αναποφάσιστη στρατηγική του Τσαλδάρη κράτησε το ΛΚ ενωμένο, ακόμη και κατά τη δύσκολη περίοδο της Οικουμενικής Κυβέρνησης. Όταν ο Μεταξάς επεδείκνυε ανυπομονησία διαγράφοντας από την κοινοβουλευτική του ομάδα όσους διαφοροποιούνταν από την κυβερνητική γραμμή, ο Τσαλδάρης άφηνε ατιμώρητους ακόμη και βουλευτές του

[3413] Bentinck προς Curzon, Αθήνα, 2 Ιουνίου 1923, F.O. 371/8827.

[3414] Καπογιαννόπουλος, ό.π., σ. 199-206.

[3415] *«..κοντός με χειμωνιάτικο παντελόνι μολονότι καλοκαίρι, με σακάκι από αλμπακά μαύρο και ψαθάκι που θα μπορούσε να διεκδικήση θέσιν εις το αρχαιολογικόν μουσείον..».* Περιγραφή του Μεταξά το 1920, από τον στενό του συνεργάτη και υποστηρικτή Κωνσταντίνο Κοτζιά σε προεκλογική του ομιλία το 1934, βλ. Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Κωνσταντίνου Κοτζιά, φάκ. 3.1, *λόγοι κ. Κοτζιά*· Καλλονάς, ό.π., σ. 7.

[3416] Καπογιαννόπουλος, ό.π., σ. 1117-121.

[3417] Morgenthau, *Η αποστολή μου*, ό.π., σ. 145.

[3418] Για την γοητεία που ασκούσε ο Βενιζέλος στο γυναικείο φύλο και την γενικότερη ιδιωτική ζωή σε: Γιάννης Μανωλικάκης, *Ελευθέριος Βενιζέλος – Η άγνωστη ζωή του*, Γνώση, Αθήνα 1985.

που καταψήφιζαν νομοσχέδια της κυβέρνησης στην οποία συμμετείχε ο ίδιος. Στις συσκέψεις των βουλευτών των Ελευθεροφρόνων ο Μεταξάς επέβαλλε τελεσιγραφικά τις θέσεις του μετρώντας εσωκομματικές απώλειες από όσους ήταν αντίθετοι στην πολιτική του τους οποίους πρακτικά έδιωχνε από το κόμμα του, ενώ πολλές φορές τους διέγραφε με ανακοίνωση του κόμματος όταν διαφοροποιούνταν. Ο Τσαλδάρης στις αντίστοιχες συσκέψεις που γίνονταν ακόμη και δύο φορές τη μέρα (!) δεχόταν παθητικά όλα τα παράπονα των αδιάλλακτων βουλευτών του, προσπαθώντας να τους ηρεμήσει σαν ένας καλοκάγαθος μπαμπάς που νουθετεί τα ανήσυχα παιδιά του που κάνουν αταξίες στο σπίτι. Ακόμη χειρότερα, οι επιθέσεις που δεχόταν από τους βουλευτές του που πάντως δεν ξέφυγαν ποτέ των ορίων της κοσμιότητας όπως επέβαλλε η αγαθή παρουσία του Τσαλδάρη, διέρρεαν αυτούσιες στον αντιβενιζελικό Τύπο των αδιαλλάκτων και τον εμφάνιζαν ως μη έχοντα τον παραμικρό έλεγχο στο κόμμα.

Ο Τσαλδάρης χαρακτηριζόταν από υπομονή στα όρια της υπερβολής, συνεχή αναβλητικότητα, ενώ οι πολιτικές θέσεις του σε πολλά ζητήματα ήταν θολές και αόριστες. Είναι άδηλο αν αυτό ήταν προϊόν στρατηγικής απόφασης η όχι, μάλλον ισχύει το πρώτο, αλλά η τακτική αυτή ευνόησε το ΛΚ που απέφυγε τη διάσπαση. Ακόμη και μετά την εκλογική συντριβή του 1928 όταν πολλοί έθεσαν θέμα ηγεσίας, ο Τσαλδάρης δεν υπερασπίστηκε τη θέση του, τον εαυτό του και την πολιτική του, αλλά παρέμεινε σιωπηλός και το ζήτημα της αντικατάστασής του, που τέθηκε με ένταση ακόμη και από τον ίδιο τον Βλάχο, απλώς ξεθώριασε καθώς κανείς πολιτευτής δεν βγήκε ενεργά στο προσκήνιο για να τον αμφισβητήσει. Σε αυτό συντέλεσε το γεγονός ότι όλοι οι ισχυροί πολιτευτές του ΛΚ δεν είχαν εκλεγεί βουλευτές οι ίδιοι, άρα θα ήταν οξύμωρο να αμφισβητήσουν την ηγεσία του κόμματος χωρίς παρουσία στο κοινοβούλιο. Αντιθέτως ο Μεταξάς με τις σαφείς και άκαμπτες θέσεις του έθετε ένα ασφυκτικό πλαίσιο για πολλούς βουλευτές των Ελευθεροφρόνων που δεν είχαν περιθώρια ελιγμών και διαφοροποιήσεων από την επίσημη κομματική γραμμή, ενώ τους εξέθετε στους βασιλόφρονες ψηφοφόρους τους. Γενικά ο Τσαλδάρης αφουγκραζόταν περισσότερο τις διαθέσεις της αντιβενιζελικής κοινής γνώμης και τροποποιούσε αντίστοιχα την πολιτική του, ενώ ο Μεταξάς λάμβανε τις αποφάσεις του, καθόριζε την πολιτική του και εκ των υστέρων προσπαθούσε να στρέψει την κοινή γνώμη υπέρ αυτής.

Ο Μεταξάς επέδειξε μηδενική ανοχή στην αδιάλλακτη αντιβενιζελική πτέρυγα του κόμματος του, η οποία όμως εκπροσωπούσε την ισχυρότερη τάση εντός του συνόλου του αντιβενιζελισμού, άρα θα όφειλε να είναι πιο ευέλικτος απέναντι στις ευαισθησίες της. Δεν κατάφερε να συμβιβάσει την αδιάλλακτη τάση με την διαλλακτική καθώς ο ίδιος ως αυστηρά ορθολογιστής ήταν απόλυτος και του ήταν αδιανόητη μια κατάσταση κατά την οποία το κόμμα του και ο ίδιος ως πολιτικός αρχηγός δεν θα είχε μια ξεκάθαρη θέση στο ζήτημα. Αν και είχε πολιτικό αισθητήριο,[3419] αδυνατούσε να τροποποιήσει η να αλλάξει πολιτικές θέσεις όταν τις εξήγγειλε, ακόμη και όταν διέκρινε ότι αυτές τον έβλαπταν πολιτικά. Αδυνατούσε να τηρήσει ισορροπίες μεταξύ των βασικών συνεργατών του και τον εκνεύριζαν αφάνταστα οι μικροπολιτικές τοποθετήσεις των στελεχών του που είχαν ως βασικό κίνητρο το προσωπικό πολιτικό η οικονομικό συμφέρον. Αντίθετα οι Λαϊκοί και ο Τσαλδάρης ως γνήσιοι συνεχιστές του παραδοσιακού παλαιοκομματισμού διέθεταν ευελιξία

[3419] Bentinck προς Curzon, Αθήνα, 2 Ιουνίου 1923, F.O., 371/8827.

που άγγιζε τα όρια της ανειλικρίνειας: ενώ επί μια δεκαετία είτε έμμεσα είτε άμεσα, χρησιμοποιούσαν την αδιαλλαξία στο Πολιτειακό ως εργαλείο πολιτικής επιβολής στον χώρο του αντιβενιζελισμού, το 1932 αναγνώρισαν επισήμως την Αβασίλευτη Δημοκρατία μετά από (ένα ακόμη) προνουντσιαμέντο του *Στρατιωτικού Συνδέσμου*, ώστε να λάβουν ως αντάλλαγμα τον σχηματισμό κυβέρνησης υπό την ανοχή του Βενιζέλου και του βενιζελικού στρατιωτικού παράγοντα.

Αλλά και εντός Βουλής, ο Τσαλδάρης είχε σαφές πλεονέκτημα καθώς είχε μεγαλύτερη κοινοβουλευτική εμπειρία από τον αντίπαλο του, ο οποίος πρώτη φορά έκατσε στα βουλευτικά έδρανα στη Βουλή του 1926. Ειδικά τους πρώτους μήνες, ο Μεταξάς είχε χαμηλές επιδόσεις ως αγορητής στη Βουλή,[3420] πιθανά γιατί του ήταν δύσκολο να αγορεύει συντεταγμένα εκτός κειμένου, ενώ έχανε πολύ εύκολα την ψυχραιμία του όταν δεχόταν πολιτικές επιθέσεις, ακόμη ευκολότερα όταν αυτές περιείχαν και προσωπικές αιχμές. Αντιθέτως ο Τσαλδάρης λάμβανε πιο αραιά και στοχευμένα τον λόγο, δεν δεχόταν επίθεση ούτε καν από τους βενιζελικούς καθώς στις ομιλίες του απέφευγε οποιοδήποτε πολιτικό διαξιφισμό, είτε λόγω ιδιοσυγκρασίας είτε για να αποφύγει οποιαδήποτε προσωπική πολιτική φθορά. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Τσαλδάρης δεν πρωταγωνίστησε σε κανένα από τα κοινοβουλευτικά επεισόδια που προκάλεσαν οι βουλευτές του Κόμματός του, ενώ κατά κανόνα επενέβη πυροσβεστικά για την διευθέτησή τους και την εύρεση ενός συμβιβασμού. Για τις επιθέσεις κατά των Ελευθεροφρόνων και του Μεταξά προσωπικά, οι Λαϊκοί όταν βρίσκονταν εντός της Οικουμενικής διέθεταν ως εμπροσθοφυλακή τους ανεξάρτητους αντιβενιζελικούς Βοζίκη και Δεμερτζή οι οποίοι είχαν και ένα πρόσθετο ειδικό πολιτικό βάρος στην αντιβενιζελική κοινή γνώμη λόγω της πολιτικής τους προϊστορίας. Όταν οι Λαϊκοί αποχώρησαν από την κυβέρνηση, τις επιθέσεις ανέλαβαν στο συνολικά οι βουλευτές τους υποβοηθούμενοι σημαντικά και από όσους βουλευτές είχαν αποχωρήσει από τους Ελευθερόφρονες, αλλά σπανίως ο Τσαλδάρης συμμετείχε σε αυτές.

Ο ανταγωνισμός μεταξύ των δύο αντιβενιζελικών πολιτικών αρχηγών εντεινόταν και από τις σχέσεις μεταξύ τους που κυμαίνονταν από τυπικές ως πολύ κακές, αναλόγως της περιόδου. Δεν υπήρχε ο παραμικρός ψυχικός δεσμός μεταξύ τους, δεν τους συνέδεαν κοινοί αγώνες, ενώ ήταν φανερό ότι δεν έτρεφαν την παραμικρή εκτίμηση ο ένας για τον άλλον. Ο Τσαλδάρης θεωρούσε τον Μεταξά διασπαστή του αντιβενιζελισμού, ρίψασπι του Μικρασιατικού Αγώνα, εν μέρει υπεύθυνο για την εκτέλεση των *Έξι* και συκοφάντη της μνήμης τους. Ομοίως ο Μεταξάς θεωρούσε τον Τσαλδάρη απολίθωμα του παλαιοκομματισμού, φθαρμένο πολιτικό παρωχημένων αντιλήψεων και παντελώς ανίκανο για την χάραξη οποιαδήποτε πολιτικής λόγω της αναποφασιστικότητάς του, ενώ στο *ημερολόγιό* του υπάρχουν πολλές σχετικές υποτιμητικές αναφορές. Τόσο οι συνεννοήσεις όσο και οι συζητήσεις μεταξύ τους γίνονταν υπό καθεστώς αμοιβαίας καχυποψίας και δυσπιστίας, ενώ πολύ συχνά κατέληγαν σε διαφωνία ακόμη και για τα πλέον ασήμαντα ζητήματα, που έπαιρνε διαστάσεις σύγκρουσης στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων του αντιβενιζελικού Τύπου. Η νοοτροπία, οι αντιλήψεις και οι ατομικές τους επιδιώξεις ήταν εκ διαμέτρου αντίθετες και το χάσμα αυτό μείωνε την αμοιβαία διάθεση για συνεργασία και δυσκόλευε να βρεθεί κοινός τόπος μεταξύ τους. Η παροιμιώδης μειλιχιότητα του Τσαλδάρη

[3420] *«Δεν είμαι ρήτωρ. Δεν στέκομαι εις το βήμα. Αυτά λέγουν περί εμού», «…είμαι αγορητής άλλου είδους, ότι δεν είμαι κοινοβουλευτικός. Αλλά Κυβερνήτης»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφές 30ης και 31ης Μαρτίου 1928, σ. 516.

δεν ταίριαζε με την κατά καιρούς εκρηκτικότητα του Μεταξά, ούτε η νομική ιδιότητα του πρώτου ταίριαζε με την στρατιωτική νοοτροπία του δεύτερου. Είναι χαρακτηριστικό επίσης ότι δεν διατηρούσαν ούτε καν τυπικές κοινωνικές σχέσεις μεταξύ τους, ενώ ο Μεταξάς δεν συγχώρησε ποτέ τον Τσαλδάρη για την χαμένη εκλογή στην Κραναία το 1928, η οποία και υπονόμευσε οριστικά τις, ούτως η άλλως προβληματικές, σχέσεις τους μέχρι τον θάνατο του Τσαλδάρη το 1936.

Η βασική πολιτική αρετή του Τσαλδάρη ήταν η υπομονή, η οποία τελικά μετά από μια αργόσυρτη διαδικασία του παρέδωσε την αρχηγία του ΛΚ ως ώριμο φρούτο και τελικά τον ανέδειξε πρωθυπουργό.[3421] Αντίθετα η ανυπομονησία του Μεταξά και στις παραμονές του κινήματος Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου αλλά και στο ζήτημα της οδοποιίας υπονόμευσαν τις κοινοβουλευτικές προοπτικές του. Αλλά ο Τσαλδάρης και μετά το 1928 κράτησε την ίδια στάση αναμονής προβλέποντας εκ του ασφαλούς ότι η κυβέρνηση Βενιζέλου, παρά τις θετικές προϋποθέσεις που είχε εξασφαλίσει για την εφαρμογή των φιλόδοξων πολιτικών της, τελικά θα αποτύγχανε. Έτσι, το μόνο που χρειάστηκε να κάνει ο Τσαλδάρης, ήταν να περιμένει την εξουσία να πέσει στα χέρια του σαν ώριμο φρούτο, αρνούμενος οποιαδήποτε συνεργασία στον Βενιζέλο στις κρίσιμες στιγμές μετά την χρεοκοπία του 1932, όταν ο Βενιζέλος έψαξε εναγωνίως στηρίγματα στην αντιπολίτευση.[3422] Πρακτικά το ΛΚ δεν πρόσφερε κάποια ιδιαίτερη εναλλακτική για την διακυβέρνηση της Χώρας μετά το 1929, αλλά η φορά των γεγονότων και η τελική αποτυχία του Βενιζέλου κατέστησε την έλλειψη αυτή μια λεπτομέρεια.

4β. Οι πολιτευτές.

- ***Οι πολιτευτές του ΛΚ.***

Η κοινοβουλευτική ομάδα του ΛΚ είχε αναμφίβολα την μεγαλύτερη κοινοβουλευτική παράδοση στο κοινοβούλιο. Οι περισσότεροι βουλευτές τους είχαν πολλές θητείες στα κοινοβουλευτικά έδρανα, ενώ αρκετοί από αυτούς όπως οι Σπυρίδων Στάης, Γεώργιος Καρπετόπουλος, Απόστολος Ζούζουλας και Ανδρέας Στεφανόπουλος είχαν διατελέσει βουλευτές και υπουργοί πριν το 1909. Πολλοί βουλευτές του ΛΚ όπως οι Τζων Θεοτόκης, Γεώργιος Μερκούρης, Βασίλειος Σαγιάς, και Ιωάννης Δ. Ράλλης, προέρχονταν από ισχυρές πολιτικές οικογένειες του τόπου με κοινοβουλευτική παρουσία δεκαετιών. Δεν θα ήταν μακριά από την αλήθεια αν περιγράφαμε το ΛΚ ως μια ομοσπονδία ισχυρών πολιτικών οικογενειών υπό μια κοινή ηγεσία με κοινή ιδεολογία την αντίθεση προς τους βενιζελικούς και με κοινό όραμα την ανάληψη της εξουσίας.

Η παλαιά κοινοβουλευτική φρουρά του ΛΚ αποτελούταν από τους Αθανάσιο Αργυρό, Ιωάννη Κίνια, Νικόλαο Καλατζάκο, Ιωάννη Δ. Ράλλη, Δημήτριο Χατζίσκο, Νικόλαο Καλαντζάκο και Μιχαήλ Γούδα βουλευτές που είχαν εκλεγεί στις εκλογές του 1926. Το κόμμα διέθετε μια υποσχόμενη ορμητική φουρνιά νέων βουλευτών όπως οι Νικόλαος Κρανιωτάκης, Σωτήριος Σωτηριάδης, Βασίλειος Μεϊμαράκης, Δημήτριος Πετρακάκος που έδιναν δυναμικό παρόν στα κοινοβουλευτικά έδρανα με μαχητικές αγορεύσεις και

[3421] Σβολόπουλος Δ., *Τσαλδάρης*, σ. 25.
[3422] Βενιζέλος, *Ποιοι οι υπεύθυνοι*, ό.π., σ. 9.

επεμβάσεις, δείχνοντας τις ικανότητες τους αλλά και τις πολιτικές τους φιλοδοξίες για το μέλλον. Το κεντρικό ιδεολόγημα όλων των βουλευτών του ΛΚ ήταν το πολιτειακό και η βασιλοφροσύνη, βασικό σύνθημα κατά τον προεκλογικό τους αγώνα, ιδιαίτερα στην Παλαιά Ελλάδα.
Στην συντριπτική τους πλειοψηφία οι πολιτευτές του ΛΚ αντιλαμβάνονταν τους εαυτούς τους ως θεματοφύλακες των αντιβενιζελικών *ιερών και των όσιων* σε αντίθεση με τους Ελευθερόφρονες συναδέλφους τους. Σε αυτό το πλαίσιο, υπήρξαν επικριτικοί και επιθετικοί έναντι των συναδέλφων τους και πρωταγωνίστησαν σε αρκετά κοινοβουλευτικά επεισόδια. Ελάχιστοι μοιράζονταν την θέληση του Τσαλδάρη για κάποιας μορφής συνδιαλλαγή με τους βενιζελικούς για το καλό του τόπου, αντίθετα οι περισσότεροι προέκριναν την αδιαλλαξία και την σύγκρουση, γεγονός που οδήγησε το ΛΚ στα πρόθυρα της διάσπασης τον Αύγουστο του 1927.

- ***Οι πολιτευτές των Ελευθεροφρόνων.***

Είναι σαφές ότι το γεγονός που έδωσε χαρακτηριστική πολιτική ώθηση στους Ελευθερόφρονες στις παραμονές των εκλογών του 1926 ήταν οι κατά τόπους αντιζηλίες και συγκρούσεις των αντιβενιζελικών πολιτευτών στις επαρχίες. Οι Ελευθερόφρονες αποτέλεσαν το καταφύγιο κάποιων αντιβενιζελικών πολιτευτών που δυσαρεστήθηκαν από τους χειρισμούς του ΛΚ στις επαρχίες τους και για τον λόγο αυτό, οι εκλογικοί κατάλογοι των Ελευθεροφρόνων έκλεισαν κυριολεκτικά την τελευταία στιγμή, όπως λχ ο Νικόλαος Βλιάμος στη Σάμο και ο Σίμος Λιούμπης στη Φλώρινα που προέρχονταν και οι δύο από το ΛΚ. Από την άλλη, οι Ελευθερόφρονες και ο Μεταξάς ήταν πρόθυμοι να προσφέρουν θέσεις στα ψηφοδέλτιά τους, καθώς είναι βέβαιο ότι υπήρχε ο σχετικός χώρος. Όπως είχε διαμορφωθεί το πολιτικό σκηνικό πριν τις εκλογές του 1926, ένας νέος φιλόδοξος αντιβενιζελικός πολιτευτής είχε πολύ μεγαλύτερες πιθανότητες να εκλεγεί με τους Ελευθερόφρονες παρά με το ΛΚ που λόγω της προϊστορίας του, διέθετε κομματική επετηρίδα.

Αυτό το γεγονός είχε ως αποτέλεσμα η κοινοβουλευτική ομάδα του κόμματος να είναι ανομοιόμορφη και μη συμπαγής, ενώ για κάποιους πολιτευτές τους, οι Ελευθερόφρονες αποτελούσαν μια ευκαιριακή πολιτική στέγη. Ανάμεσα στους πολιτευτές των Ελευθεροφρόνων όμως, υπήρχε και μια διακριτή ομάδα πολιτευτών προσωπικά πιστή στον Μεταξά. Εκτός από τους Νικολούδη, Βελέντζα και Τουρκοβασίλη στην προεδρική ομάδα άνηκε αναμφίβολα και ο Δημήτριος Μπαμπάκος. Ο Μεταξάς στήριξε παρασκηνιακά την εκλογή Μπαμπάκου το 1926, και ο τελευταίος τον υποστήριξε τόσο δημοσίως στους προεκλογικούς του λόγους[3423] όσο και εσωκομματικά, ενώ παρέμεινε πιστός στη γραμμή του κόμματος χωρίς παρεκκλίσεις μέχρι τέλους. Είναι επίσης αναμφίβολο ότι οι Ελευθερόφρονες στέγαζαν και κάποια μετριοπαθή στοιχεία, όπως ο Γεώργιος Βαρβούτης από την Κοζάνη, ο Ανδρέας Πολεμίδης από την Χίο και ο Κωνσταντίνος Ναυπλιώτης από τις Κυκλάδες.

Τα πρόσωπα που απάρτιζαν την κοινοβουλευτική ομάδα των Ελευθεροφρόνων αντικατόπτριζαν ευθέως μια ανανεωτική πνοή στους κόλπους του αντιβενιζελισμού. Πριν

[3423] *Πρωϊα, 4.11.1926.*

από όλα, είναι χαρακτηριστικό ότι σχεδόν όλοι οι βουλευτές των Ελευθεροφρόνων εισέρχονταν στο κοινοβούλιο για πρώτη φορά. Πολλοί από τους πρωτοεμφανισθέντες πολιτευτές στους Ελευθερόφρονες πρωταγωνίστησαν στην πολιτική ζωή της Χώρας για δεκαετίες, όπως ο Ιωάννης Νικολίτσας, ο Σπυρίδων Ταλιαδούρος, ο Περικλής Μπούτος, ο Σταύρος Πολυζογόπουλος, ο Θεολόγος Νικολούδης, ο Νικόλαος Κολυβάς, ο Κοσμάς Μπουρμπούλης, ο Κωνσταντίνος Καλκάνης, ο Ανδρέας Αποστολίδης, ο Αριστοτέλης Ι. Βαλαωρίτης, ενώ οι Κωνσταντίνος Τσαλδάρης και Γεώργιος Αθανασιάδης – Νόβας έφτασαν στο ύπατο αξίωμα του Πρωθυπουργού μεταπολεμικά. Ο Κωνσταντίνος Τσαλδάρης ηγήθηκε του ΛΚ μεταπολεμικά, κέρδισε τις πρώτες μεταπολεμικές εκλογές με σαρωτική πλειοψηφία, ενώ στήριξε την επαναφορά του Γεώργιου στο πολιτειακό Δημοψήφισμα του 1946.[3424]
Δεύτερο πολύ σημαντικό στοιχείο είναι ότι οι περισσότεροι βουλευτές των Ελευθεροφρόνων ήταν σχετικά νέοι σε ηλικία. Οι περισσότεροι ήταν επιφανείς πολίτες στον τόπο τους και δεν προέρχονταν από πολιτικό τζάκι. Πολλοί εξ αυτών όμως δημιούργησαν το δικό τους όπως οι Σπυρίδων Ταλιαδούρος, Περικλής Μπούτος και Θεμιστοκλής Βαρβιτσιώτης των οποίων οι απόγονοι πρωταγωνιστούν στην πολιτική ζωή του τόπου μέχρι τις μέρες μας. Επίσης, παρά τις αντίθετες φήμες που είναι και διαδεδομένες στην βιβλιογραφία, οι Ελευθερόφρονες δεν είχαν απόστρατους για πολιτευτές, εκτός από τον Δημήτριο Κάκαβο στη Θεσσαλονίκη. Τρίτο στοιχείο είναι ότι μετά την διάλυση των Ελευθεροφρόνων το 1928, τα 9/10 των στελεχών και πολιτευτών τους, προσχώρησαν στο ΛΚ, απόδειξη ότι οι Ελευθερόφρονες, ασχέτως της πολιτικής του πλαισίου, ήταν ένα αμιγώς ένα αντιβενιζελικό κόμμα.

Υπήρξαν και εξαιρέσεις στον κανόνα αυτό, όπως ο Γεώργιος Βαρβούτης που προσχώρησε στους Φιλελευθέρους και ο Γεώργιος Αθανασιάδης – Νόβας που προσχώρησε στο προοδευτικό κόμμα του Καφαντάρη. Το γενικό αποτύπωμα του κόμματος παρέμεινε αντιβενιζελικό και επιβεβαιώθηκε μετά την επανεμφάνισή του το 1932.

- ***Σύγκριση και σύγκρουση των δύο ομάδων πολιτευτών.***

Είναι σαφές ότι η ανάδυση της κοινοβουλευτικής ομάδας των Ελευθεροφρόνων αποτέλεσε μια ιδιαίτερα δυσάρεστη έκπληξη για τους συναδέλφους τους στο ΛΚ, καθώς θεωρούσαν ότι είχαν εξαπατήσει τους αντιβενιζελικούς ψηφοφόρους με βασιλόφρονα φρασεολογία, υποκλέπτοντας την ψήφο τους. Επίσης, οι παλαιοκομματικοί του ΛΚ έβλεπαν με μεγάλη ανησυχία την παρουσία των νεότερων συναδέλφων τους των Ελευθεροφρόνων στα έδρανα, καθώς αυτοί έδιναν ένα ανανεωτικό στίγμα σε σχέση με τον αντιβενιζελισμό του παρελθόντος. Είναι σαφές όμως ότι οι Ελευθερόφρονες βουλευτές απέτυχαν παταγωδώς στον ανανεωτικό τους ρόλο τον οποίο οι περισσότεροι είτε δεν τον πίστευαν, είτε δεν είχαν καταλάβει καν ότι το κόμμα τους τον πρέσβευε. Είναι σαφές άλλωστε ότι οι Ελευθερόφρονες από την εκλογική περίοδο του 1926 ήταν ένα διχασμένο κόμμα ανάμεσα σε αυτούς που εξελέγησαν με απροκάλυπτη βασιλική ιδεολογία και στους υπόλοιπους μετριοπαθείς - ανανεωτικούς που παρέμειναν συνασπισμένοι γύρω από τον Μεταξά.

Οι μαζικές αποχωρήσεις βουλευτών από τις τάξεις των Ελευθεροφρόνων προήλθαν ακριβώς από τις αντιθέσεις αυτές αλλά και από τις ακόρεστες προσωπικές φιλοδοξίες των ισχυρών

[3424] Γεώργιος Α. Λεονταρίτης, *Το Λαϊκόν κόμμα μετά την κατοχή (1945-1967)*, Προσκήνιο, Αθήνα 2008, σ. 26-29, 37-49.

πολιτευτών του κόμματος. Οι Ελευθερόφρονες δεν διέθεταν κοινοβουλευτική παράδοση και πολιτικό παρελθόν, αλλά στηρίζονταν στο προσωπικό διαμέτρημα του Μεταξά, το οποίο όμως είχε φθαρεί μετά το 1924.

Ο αντίστοιχος διαχωρισμός στο ΛΚ ακραίων – μετριοπαθών είχε πολύ μικρότερο εύρος και πάντως επέτρεπε την εύκολη κομματική συνύπαρξη όλων υπό την μετριοπαθή ηγεσία του Τσαλδάρη. Επίσης η ηγεσία και οι πολιτευτές του ΛΚ είχαν σαφώς μεγαλύτερη εμπειρία στους πολιτικούς τακτικισμούς και στην καλλιέργεια εντυπώσεων στην κοινή γνώμη, ενώ αντίθετα οι Ελευθερόφρονες υποτίθεται ότι ασκούσαν πολιτική ουσίας χάνοντας όμως την επαφή τους με την αντιβενιζελική κοινή γνώμη και χωρίς να λαμβάνουν υπόψιν τις ευαισθησίες της.

4γ. Οι δύο ιδιοκτήτες - διευθυντές των αντιβενιζελικών εφημερίδων *Καθημερινής* και *Πολιτείας* (Βλάχος εναντίον Νικολούδη).

Στην πρώτα τρία χρόνια λειτουργίας της μέχρι το 1920, η *Πολιτεία* πέρασε από κλυδωνισμούς καθώς ανέβηκε κατακόρυφα το κόστος του χαρτιού, ενώ δεχόταν ανηλεείς πιέσεις από την βενιζελική λογοκρισία που δεν επέτρεπε στην εφημερίδα να αναπτύξει ολοκληρωμένο πολιτικό λόγο. Παρ΄ όλα αυτά η εφημερίδα κατάφερε να σταθεροποιηθεί σε μια αρκετά ικανοποιητική για την εποχή, ημερήσια κυκλοφορία 10.000 φύλλων, που όμως σταδιακά συρρικνώθηκε με την εμφάνιση στο προσκήνιο του αντιβενιζελικού Τύπου το 1919 της *Καθημερινής* του Γ. Βλάχου. Από τότε οι δύο εφημερίδες βρίσκονταν σε έναν έντονο ανταγωνισμό μεταξύ τους, καθώς η *Καθημερινή* στήριξε σταθερά το ΛΚ και το παλαιό αντιβενιζελικό πολιτικό προσωπικό, ενώ η *Πολιτεία* υποστήριζε την αλλαγή νοοτροπίας, την ανακαίνιση και τον εκσυγχρονισμό του αντιβενιζελισμού με νέα πρόσωπα και πιο πρακτικές πολιτικές. Πάντως η *Πολιτεία* φαίνεται από ενδείξεις ότι υπερείχε της *Καθημερινής* σε κυκλοφορία πριν την πολιτική αλλαγή του 1920.[3425]

Αναμφίβολα τα δύο έντυπα ευνοήθηκαν από την άνοδο του αντιβενιζελισμού στην εξουσία τον Νοέμβριο του 1920, αλλά η *Καθημερινή* απέκτησε μεγαλύτερη κυκλοφορία που ίσως αντικατόπτριζε τον κεντρικό ρόλο του ΛΚ στην πολιτική κατάσταση της Χώρας εκείνη την περίοδο. Η στάση της *Πολιτείας* απέναντι στην πολιτική του Δ. Γούναρη ήταν από επιφυλακτική έως έντονα κριτική. Η πολιτική της αρθρογραφία, παρότι αντιβενιζελική στην ουσία της, επέκρινε συστηματικά την αδράνεια και τη νωθρότητα των κυβερνήσεων στη διπλωματική υποστήριξη του εθνικού ζητήματος και στη διαχείριση των εσωτερικών θεμάτων, ενώ έδινε βήμα έκφρασης στον αντιπολιτευόμενο Ν. Στράτο. Η επικριτική στάση της *Πολιτείας* οδήγησε σε σύγκρουση με την *Καθημερινή,* που άρχισε με υπονοούμενα και καυστικά σχόλια στις αρχές του 1921 και εντάθηκε όταν η εφημερίδα του Γ. Βλάχου αμφισβήτησε δημοσίως την ύπαρξη του ιδιόκτητου ασυρμάτου της *Πολιτείας* για να λαμβάνει ειδήσεις από την επαρχία.

Η σύγκρουση κορυφώθηκε τον Μάρτιο του 1922, όταν δημοσίευμα της *Καθημερινής* περί δήθεν διακοπής της *Πολιτείας* οδήγησε σε μήνυση του Νικολούδη κατά των Βλάχου και

[3425] *Πολιτεία* 17.500 φύλλα, *Καθημερινή* 13.000 φύλλα, βλ. F.O. 371/4102, *Circulation of newspapers in Athens*, 23 Αυγούστου 1920, C 4508.

Κρανιωτάκη για αθέμιτο ανταγωνισμό.[3426] Ο εισαγγελέας Δεσποτόπουλος επενέβη και πέτυχε να συμβιβάσει τις δύο πλευρές και η υπόθεση να μην φτάσει στο ακροατήριο καθώς θα προκαλούσε πολιτική ζημιά στον αντιβενιζελισμό. Σύμφωνα με τον συμβιβασμό, η *Καθημερινή* ανασκεύασε τους ισχυρισμούς της με συμπληρωματικό δημοσίευμα.[3427] Κατά το επόμενο διάστημα, η *Πολιτεία* θα αναγράφει στο πρωτοσέλιδό της πως η συνολική κυκλοφορία της *«εν Αθήναις, Επαρχίαις και τω Μετώπω»* υπερέχει της *Καθημερινής* κατά 150.000 φύλλα μηνιαίως (δηλ. 5.000 φύλλα ημερησίως).[3428] Επίσης η *Πολιτεία* αποδοκίμασε το κύμα αντιβενιζελικής βίας και τρομοκρατίας κατά των βενιζελικών το 1922, αποδοκίμασε την δολοφονία Καβαφάκη, αλλά και τους παρακρατικούς αντιβενιζελικούς μηχανισμούς σε αντίθεση με την *Καθημερινή* που τα θεώρησε ως αναγκαίο κακό που οφειλόταν στην αδιαλλαξία των βενιζελικών.
Η κόντρα των δύο εκδοτών ανανεώθηκε στις αρχές του 1925 όταν συγκρούστηκαν για το ζήτημα της ηλεκτροδότησης των Αθηνών και εντάθηκε μετά τις δημοτικές εκλογές του ίδιου έτους και την αποτυχία εκλογής του Σπυρίδωνος Μερκούρη. Παράλληλα με τους διαξιφισμούς των Μεταξά και Τσαλδάρη διεξαγόταν και δεύτερη μονομαχία με επιθετική αρθρογραφία μεταξύ των δύο εκδοτών. Η κόντρα τους όχι μόνο δεν υποχώρησε αλλά εντάθηκε σε όλη τη διάρκεια της περιόδου 1926-1928, καθώς πλέον ο Νικολούδης και η *Πολιτεία* ήταν η επίσημη φωνή των Ελευθεροφρόνων σαφώς ανταγωνιστική της αντίστοιχης του ΛΚ. Ο Βλάχος ειρωνεύτηκε τον Νικολούδη για την εκλογή του στην γ΄ κατανομή λόγω των λίγων ψήφων που έλαβε (εκλέχθηκε τελευταίος σε ψήφους από όλους του αντιβενιζελικούς βουλευτές) και συνέχισε να επιτίθεται στον Νικολούδη με την παραμικρή αφορμή.

Φαίνεται επίσης ότι η υπουργοποίηση Νικολούδη αποτέλεσε μια ιδιαίτερα δυσάρεστη εξέλιξη για τον Βλάχο,[3429] καθώς η πολιτική αξιοποίηση του εκδοτικού του αντιπάλου θα τον καθιέρωνε στην κοινή γνώμη και αναμφίβολα θα ενίσχυε και την εφημερίδα του *Πολιτεία*. Η αντίθεση των δύο συνεχίστηκε και μετά την υπουργοποίηση του Νικολούδη με τον Βλάχο να τον κατηγορεί ως *μικρό* για την κολοβή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που διεξήγαγε.[3430] Η κόντρα των δύο ανδρών βρέθηκε σε ύφεση κατά την προεκλογική περίοδο του 1928 για να μην προκληθεί βλάβη στον κοινό αγώνα. Η διάλυση των Ελευθεροφρόνων μετά τις εκλογές του 1928, οδήγησαν την *Πολιτεία* να αναστείλει την κυκλοφορία της ένα έτος μετά.

4δ. Οι δύο ιδιοκτήτες - διευθυντές των αντιβενιζελικών εφημερίδων της Θεσσαλονίκης *Ταχυδρόμου Βορείου Ελλάδος – Φωτός* (Δαρβέρης εναντίον Ρίζου).

Μια αντίστοιχη μονομαχία έγινε και στην Θεσσαλονίκη μεταξύ του Ν. Δαρβέρη ιδιοκτήτη διευθυντή του Ταχυδρόμου Βορείου Ελλάδος και του Ρίζου ιδιοκτήτη – διευθυντή του Φωτός. Ο *Ταχυδρόμος* υποστήριζε ως το 1927 τους Ελευθερόφρονες ενώ αντίστοιχα το *Φως* υποστήριζε το ΛΚ και τον Φίλιππο Δραγούμη. Οι δύο εφημερίδες είχαν διαφορετικό πολιτικό προσανατολισμό εντός του αντιβενιζελισμού, καθώς ο Δαρβέρης στήριζε τους

[3426] Μάγερ, ό.π., σ. 132
[3427] Στο ίδιο.
[3428] Μαργιούλας, ό.π., σ. 35.
[3429] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Θεολόγου Νικολούδη, φάκ. Α1, *δημοσίευμα Ταχυδρόμου της Αλεξάνδρειας 19ης Αυγούστου 1927*.
[3430] *Πολιτεία, 16.11.1927.*

αστούς και τους μικροαστούς έχοντας αντιπροσφυγικές θέσεις υπέρ των γηγενών ενώ ο Ρίζος εξέφραζε θέσεις υπέρ των προσφύγων και των κατώτερων λαϊκών στρωμάτων. Επίσης ο Δαρβέρης στήριζε την πολιτειακή γραμμή του Μεταξά εντός πλαισίου, σε αντίθεση με τον Ρίζο που μετά την πτώση του Πάγκαλου είχε φιλοβασιλικό προσανατολισμό με πηχυαίους τίτλους και εξώφυλλα.

Η ένταση μεταξύ των δύο εφημερίδων υπήρξε βραχύβια και κυρίως εκφράστηκε στις παραμονές των εκλογών του 1926. Και αυτό γιατί ο Δαρβέρης αποσχίστηκε από τους Ελευθερόφρονες την Άνοιξη του 1927, οπότε έπαψε να υπάρχει η βασική πολιτική διένεξη μεταξύ των δύο εφημερίδων. Σταδιακά ο Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος έχασε έδαφος στο αντιβενιζελικό πολιτικό κοινό και το Φως εδραιώθηκε ως η βασική εφημερίδα εκπροσώπησης του αντιβενιζελισμού στην Βόρεια Ελλάδα μέχρι το τέλος του Μεσοπολέμου.

4ε. Γεώργιος Στρέιτ: Ο παρασκηνιακός πρωταγωνιστής των πολιτικών διεργασιών του αντιβενιζελισμού.

Ο Γεώργιος Στρέιτ, γιος του Στέφανου Ιωαν. Στρέιτ και της Βικτωρίας Λόντου, κόρης του αγωνιστή της Επανάστασης Ανδρέα Χριστόδουλου Λόντου, γεννήθηκε στην Πάτρα στις 13 Σεπτεμβρίου 1868. Υφηγητής του Δημοσίου και Ιδιωτικού Διεθνούς Δικαίου στη Νομική Σχολή το 1894, τακτικός καθηγητής το 1897 και επίτιμος το 1938, αναδείχθηκε σε μια από τις διαπρεπέστερες προσωπικότητες της ελληνικής νομικής επιστήμης, προσφέροντας παράλληλα πολύπλευρες δημόσιες υπηρεσίες. Διετέλεσε μέλος των επιτροπών των Ολυμπιακών Αγώνων από το 1896 έως το 1906, μέλος πολλών άλλων συλλόγων και εταιρειών και τιμήθηκε με πολλές διακρίσεις. Η συγγραφική του παραγωγή -γνωμοδοτήσεις και αρθρογραφία- υπήρξε μεγάλη και οι σχέσεις του με τον Τύπο πολύ στενές. Σημαντικότερα νομικά έργα του θεωρούνται το Σύστημα Διεθνούς Ιδιωτικού Δικαίου τ. 1, βιβλίο Α΄ Αθήνα, εκδ. Σακελλαρίου 1906 και Ιδιωτικό Διεθνές Δίκαιο σε συνεργασία με τον Π. Γ. Βάλληνδα, 2 τόμοι. Αθήνα, Πυρσός, 1937.[3431]

Τον Ιούλιο του 1910 εστάλη ως έκτακτος απεσταλμένος και πληρεξούσιος υπουργός στη Βιέννη και συνέβαλε στη βελτίωση των ελληνοαυστριακών σχέσεων. Τον Δεκέμβριο του 1912 διορίστηκε έκτακτος απεσταλμένος πληρεξούσιος υπουργός της Ελλάδος στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης στο Λονδίνο, οι εργασίες της οποίας κράτησαν μέχρι τον Ιούνιο του 1913. Τον Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου διορίστηκε υπουργός Εξωτερικών στην κυβέρνηση Βενιζέλου, όπως σκιαγραφήθηκε ο ρόλος του μετά το 1914, αποτέλεσε έναν παρασκηνιακό πρωταγωνιστή των διεργασιών στις τάξεις των βασιλοφρόνων και του αντιβενιζελισμού γενικότερα. Κατά την κορύφωση του Εθνικού Διχασμού το 1915-1916, αποτέλεσε βασικό εμπνευστή και εμψυχωτή της ουδετερόφιλης πολιτικής του Βασιλιά Κωνσταντίνου. Κατά την παραμονή του Κωνσταντίνου στην Ελβετία, ο Στρέιτ οργάνωσε την αντιβενιζελική προπαγάνδα στην Ελβετία, αλλά παρέμεινε οπαδός της μετριοπάθειας συστήνοντας την άνοιξη του 1920 στον Κωνσταντίνο τον συμβιβασμό με τον Βενιζέλο μετά την διαφαινόμενη δικαίωση της εξωτερικής του πολιτικής. Επέστρεψε με τον Κωνσταντίνο στην

[3431] Ε.Λ.Ι.Α., Α.Γ.Σ., Κατάλογος αρχείων Ε.Λ.Ι.Α., http://www.elia.org.gr/archives-collections/archives/Γεώργιος_Στρειτ1 (Βιογραφικό σημείωμα του δημοσιογράφου Γ. Χαρωνίτη).

Ελλάδα μετά το Δημοψήφισμα και παρέμεινε βασικός του σύμβουλος σε ζητήματα εξωτερικής πολιτικής για τα οποία είχε άμεση ενημέρωση από το υπουργείο Εξωτερικών όπως φαίνεται από το αρχείο του. Τον Σεπτέμβριο του 1922, ως αντιπρόσωπος της Ελλάδας στην Κοινωνία των Εθνών, ανέλαβε πρωτοβουλίες για τη σωτηρία των προσφύγων.

Μετά την *Επανάσταση του 1922* εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Ελβετία και ενημερωνόταν τακτικά για τις εξελίξεις στην Ελλάδα από τον ξάδερφό του Δημήτριο Μάξιμο. Μετά την αναγκαστική φυγή του Γεώργιου στη Ρουμανία, ο Στρέιτ ορίστηκε ως ο άτυπος εκπρόσωπός του έναντι των αντιβενιζελικών της Ελλάδας. Μετά το 1924, η αλληλογραφία του Στρέιτ με πολιτευτές των αντιβενιζελικών (Θεοτόκης, Ευστρατιάδης, Πετρακάκος, Μάλλωσης κ.τ.λ.) γίνεται πυκνή, ενώ επίσης συχνή είναι η αλληλογραφία του με τους Τσαλδάρη και Μεταξά, στην οποία σύστηνε επιμονή στη στήριξη του έκπτωτου βασιλικού θεσμού, πολιτική συνεργασία μεταξύ των αντιβενιζελικών κομμάτων και πολιτευτών με κοινή συνισταμένη τον Θρόνο , υπομονή μέχρι να βελτιωθούν οι πολιτικές συνθήκες αλλά και μετριοπάθεια. Ο πρωταγωνιστικός ρόλος του στις εξελίξεις επισημοποιήθηκε άκαιρα από τους αδιαλλάκτους, όταν τον καλούσαν επίμονα το καλοκαίρι του 1924 να αναλάβει την γενική ηγεσία των αντιβενιζελικών, ως ένας ενωτικός αρχηγός.

Ο Στρέιτ στήριξε την συμμετοχή του ΛΚ στην Οικουμενική Κυβέρνηση και τηρήθηκε λεπτομερώς ενήμερος για την τελική αποχώρηση Τσαλδάρη και τις μετέπειτα εξελίξεις από τον Μάξιμο. Ο Μάξιμος προσπάθησε να δικαιολογήσει την στάση Τσαλδάρη στον Στρέιτ, ρίχνοντας όλο το φταίξιμο της διάλυσης της Οικουμενικής στους βενιζελικούς. Το φθινόπωρο του 1927 ο Στρέιτ συναντήθηκε με τον Τσαλδάρη στην Ελβετία, όπου από ενδείξεις φαίνεται ότι συμφωνήθηκε ότι αν ο Βενιζέλος επέστρεφε στην κεντρική πολιτική σκηνή όπως διαφαινόταν, ο Στρέιτ θα κατέβαινε στην Ελλάδα για να ενισχύσει πολιτικά και να ενώσει τους αντιβενιζελικούς. Η επιστροφή Βενιζέλου στην πολιτική και η προσφυγή στις κάλπες το καλοκαίρι του 1928, ενεργοποίησαν σχεδόν αντανακλαστικά τον Στρέιτ που προσήλθε ακαριαία στον αντιβενιζελικό αγώνα και έγινε δεκτός με πανηγυρισμούς από τους οπαδούς των αντιβενιζελικών που οργάνωσαν αποθεωτική υποδοχή στον Πειραιά.

Ο Στρέιτ δεν έμεινε άπραγος, αλλά προσπάθησε να οργανώσει τα ψηφοδέλτια των αντιβενιζελικών ανά την Ελλάδα συμπεριλαμβάνοντας όλους τους ανεξάρτητους αντιβενιζελικούς και τους αδιαλλάκτους και να συμφιλιώσει τους Λαϊκούς με τους Ελευθερόφρονες. Επίσης διεξήγαγε συνεννοήσεις με τους Βοζίκη και Δεμερτζή, περιόδευσε στην Αθήνα και στην Πάτρα εκφωνώντας προεκλογικούς λόγους, ενώ με δηλώσεις του απάντησε στον Βενιζέλο για την περίοδο του Εθνικού Διχασμού. Κρίνοντας εκ του αποτελέσματος, όλες του οι προσπάθειες ήταν αναποτελεσματικές, ενώ ακόμη χειρότερα, ο ίδιος απέτυχε να εκλεγεί βουλευτής, δίνοντας ένα άδοξο τέλος στις πολιτικές του φιλοδοξίες. Επέστρεψε στην Ελβετία, αλλά παρέμεινε βασικός συντελεστής της προσπάθειας του Γεώργιου για επιστροφή στον Ελληνικό Θρόνο μέσω της αγγλικής επιρροής που παρέμεινε η ισχυρότερη σταθερά στην ελληνική εξωτερική πολιτική κατά την διάρκεια του Μεσοπολέμου. Συνεργάστηκε με τον Sir Basil Thomson για να συντάξουν ένα υπόμνημα με αποδέκτη τον Winston Churchill που παρουσίαζε την Ελλάδα ως αναρχούμενη πολιτεία που είχε την ανάγκη της πολιτειακής σταθερότητας του Θρόνου. Τον ίδιο χρόνο σύνταξε ένα ακόμη σημαντικότερο υπόμνημα με αποδέκτη τον Άγγλο Πρωθυπουργό McDonald, στο οποίο ζητούσε από την Αγγλική κυβέρνηση να εξασκήσει όλη την επιρροή της στον

Βενιζέλο ώστε αυτός είτε να στηρίξει είτε τουλάχιστον να μην εναντιωθεί στη σχεδιαζόμενη Παλινόρθωση. Ο ίδιος προσωπικά βρισκόταν σε επαφή και με τον Βενιζέλο μέσω του Πολίτη από τον οποίο ζήτησε την στήριξη της ελληνικής κυβέρνησης για την υποψηφιότητα του για μέλος του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης, όπου και διορίστηκε μέλος του τον Απρίλιο του 1929. Το ίδιο έτος εκλέχτηκε τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών και το 1931 πρόεδρός της χωρίς όμως να ασκήσει ποτέ τα καθήκοντά του, ενώ το 1933 εξελέγη γερουσιαστής.

5. Η ιδεολογική διάσταση.

5ᵅ. Οι ιδεολογικές διαφορές ΛΚ – Ελευθεροφρόνων.

Στη μονομαχία των δύο κομμάτων του αντιβενιζελισμού για την τελική επικράτηση μετά το δημοψήφισμα του 1924, ουσιαστικά συγκρούστηκαν οι δύο τάσεις που είχαν σχηματιστεί από τη φορά των πολιτικών εξελίξεων. Από τη μία οι Λαϊκοί εκπροσωπούσαν την αδιάλλακτη πτέρυγα των αντιβενιζελικών που ζητούσαν να μην υπάρξει κανένας συμβιβασμός με τους βενιζελικούς. Από την άλλη, οι Ελευθερόφρονες που πρόκριναν την κατασίγαση των παθών και τη συνδιαλλαγή ώστε να υποχωρήσει ο διχασμός, να απομακρυνθεί ο στρατός από την πολιτική καθώς αποτελούσε προνομιακό πεδίο του βενιζελισμού και μέσω της συνεννόησης να αποκτήσει ο αντιβενιζελισμός – έστω περιορισμένη- πρόσβαση στο κράτος, στη νομοθετική και εκτελεστική εξουσία. Εντός του κόμματος υπήρχε διχογνωμία από την αρχή, αν το κόμμα είναι αντιβενιζελικό η όχι. Άλλοι υποστήριζαν ότι το νέο κόμμα όφειλε να αρθεί υπεράνω του διλήμματος αυτού επιδιώκοντας την ενότητα του Ελληνικού λαού, μακριά από τα κόμματα παλαιού τύπου που είχαν καταδικαστεί στη συνείδηση όλων.[3432] Όμως ο Μεταξάς και οι συνεργάτες του διέβλεψαν ότι ακόμη και μετά τη Μικρασιατική καταστροφή ένα μεγάλο τμήμα του ελληνικού λαού αυτοπροσδιοριζόταν ως αντιβενιζελικό, ακόμη και αν το περιεχόμενο του όρου καθοριζόταν διαφορετικά από ομάδες πολιτών και τοπικούς πολιτευτές. Έτσι η στρατηγική του Μεταξά ήταν να επικαλεστεί τον αντιβενιζελισμό ως αντίθεση στο κυβερνητικό σύστημα των Φιλελευθέρων πριν το 1920, με ταυτόχρονη καταδίκη των αντιβενιζελικών κομμάτων της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης ως παλαιοκομματικά.[3433]

Ο κόσμος του αντιβενιζελισμού όμως, δεν είχε ξεχάσει τις ακρότητες των βενιζελικών εις βάρος τους την τριετία 1917-1920 που ανανεώθηκαν με νέες πολιτικές διώξεις μετά την *Επανάσταση του 1922*. Η αντιβενιζελική κοινή γνώμη αντιμετώπισε με καχυποψία τα πολιτικά ανοίγματα του Μεταξά προς τους πρόσφυγες και την προσέγγιση του με τους μετριοπαθείς βενιζελικούς μέσω μια ήπιας αυτοκριτικής των λανθασμένων χειρισμών του αντιβενιζελισμού κατά τον Εθνικό Διχασμό και την διαχείριση του Μικρασιατικού ζητήματος. Οι μετριοπαθείς του ΛΚ βρέθηκαν από την πρώτη στιγμή υπό την μέγγενη των αδιαλλάκτων εντός και εκτός κόμματος, των οποίων η επιρροή στον αντιβενιζελισμό συνολικά ήταν αντιστρόφως ανάλογη από την καταγεγραμμένη πολιτική τους δύναμη. Τελικά η γοητεία της αδιαλλαξίας νίκησε την μετριοπάθεια και την περίσκεψη.

[3432] Hering, *τόμος Β΄*, ό.π., σ. 1106.
[3433] Στο ίδιο, σ. 1107.

Αλλά η αντίθεση μεταξύ των δύο κομμάτων δεν περιορίστηκε μόνο στο Πολιτειακό και τον τρόπο αντιμετώπισης του αντιβενιζελισμού. Είναι σαφές ότι οι Ελευθερόφρονες ως κόμμα αποδέχονταν την νεωτερικότητα, είχαν ως προτεραιότητα τον εκσυγχρονισμό του κράτους μέσω της εκμετάλλευσης όλων των νέων τεχνολογικών εξελίξεων, αλλά και της θεσμικής ανανέωσης των υπηρεσιών του Κράτους. Ο ίδιος ο Μεταξάς προώθησε την τεχνολογική ανάπτυξη της Χώρας, υποστηρίζοντας ως υπουργός Συγκοινωνιών μια σειρά φιλόδοξων δημοσίων έργων όπως η οδοποιία και τα έργα αποξήρανσης.[3434] Επίσης στην τελετή θεμελίωσης της υπόγειας σήραγγας της Ομόνοιας, κατηγόρησε όσους έφερναν αντιρρήσεις στο έργο ή μεμψιμοιρούσαν, προτάσσοντας την τεχνολογική πρόοδο ως προαπαιτούμενο της κοινωνικής ανέλιξης.[3435] Παρέμενε βασικό ζητούμενο για τους Ελευθερόφρονες η ένταξη της τεχνολογικής προόδου εντός του ελληνικού εθνικού πλαισίου.[3436] Αντίθετα το ΛΚ περισσότερο συντηρητικό, διατύπωνε επιφυλάξεις και υποστήριζε ένα μοντέλο στηριγμένο στην παράδοση της ελληνικής υπαίθρου, στις δοκιμασμένες τεχνικές που θα εγκολπώνονταν νεωτερικά στοιχεία που θα αποδεικνύονταν χρήσιμα. Επίσης ιθύνοντες του ΛΚ εξέφραζαν τον σκεπτικισμό τους ακόμη και από το βήμα της Βουλής όπως στην περίπτωση των συζητήσεων για την οδοποιία, για την ανταποδοτική σχέση μεταξύ του κόστους του εκσυγχρονισμού και της ωφέλειας που θα επέφερε στην οικονομία και στο κοινωνικό σύνολο.

Σε αυτό το ανταγωνιστικό δίπολο εκσυγχρονισμού – συντηρητισμού μεταξύ Ελευθεροφρόνων και Λαϊκών οι εξελίξεις μετά το 1928 και η φανερή αποτυχία πολλών φιλόδοξων εμβληματικών αναπτυξιακών έργων όπως αυτού της οδοποιίας, δικαίωσαν τις συντηρητικές επιφυλάξεις των Λαϊκών και όχι τον αναπτυξιακό οίστρο των Ελευθεροφρόνων. Αποδείχθηκε στην πράξη ότι το ελληνικό Δημόσιο δεν είχε τους μηχανισμούς για να ελέγξει και να υποστηρίξει ικανοποιητικά μεγάλα δημόσια έργα υποδομής που απαιτούσαν εφαρμογές τεχνολογιών αιχμής, ενώ οι ιδιωτικές εταιρείες της εποχής δεν είχαν το απαιτούμενο ανθρώπινο εξειδικευμένο δυναμικό για να σχεδιάσουν ορθολογικά μεγαλόπνοα δημόσια έργα, εντός των απαιτούμενων οικονομικών περιορισμών. Αλλά και το Διεθνές περιβάλλον που έμοιαζε ευνοϊκό την περίοδο 1926-28 για την εξασφάλιση χρηματοδοτήσεων και παροχής τεχνογνωσίας, επιδεινώθηκε δραματικά μετά το 1929 λόγω της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης και της πολιτικής ανόδου των ολοκληρωτικών καθεστώτων (εθνικιστικών η μη) που δεν ευνοούσαν τις διακρατικές συνεργασίες. Η τελική αποτυχία της κυβέρνησης Βενιζέλου να ολοκληρώσει το εκσυγχρονιστικό της όραμα, αποτελούσε εμμέσως και μια αποτυχία του αναπτυξιακού προγράμματος των Ελευθεροφρόνων και δικαίωση του ΛΚ στη συνείδηση του συντηρητικού αντιβενιζελικού ακροατηρίου.

Μοιραία η ταύτιση των Ελευθεροφρόνων με τις προτεραιότητες του εκσυγχρονισμού και της νεωτερικότητας τους συνέδεσαν με οργανωμένα επιχειρηματικά και τραπεζικά συμφέροντα που όμως απωθούσαν μεγάλο τμήμα των αντιβενιζελικών. Σε ένα άλλο επίπεδο οι Ελευθερόφρονες είχαν ταυτιστεί και με τα δικαιώματα των ιδιοκτητών ακινήτων. Έτσι το κόμμα τους, παρά τον προγραμματικό του λόγο υπέρ των αγροτών και των μικροαστών,

[3434] Βασίλειος Μπογιατζής, *Επιστημονικό ιδεώδες και διανοητικές οικειοποιήσεις της τεχνολογίας στον ελληνικό Μεσοπόλεμο (Ε. Βενιζέλος, Ι. Μεταξάς, Γ. Θεοτοκάς, Δ. Γλυνός, «Αρχείον Φιλοσοφίας»*, διδακτορική διατριβή Ε.Μ.Π., Αθήνα 2009, σ.277.
[3435] *Πολιτεία, 8.1.1928.*
[3436] Μπογιατζής, ό.π., σ. 310.

έμοιαζε να ευνοεί τα συμφέροντα της οικονομικής άρχουσας τάξης της Χώρας, ενώ δεκάδες δημοσιεύματα του αδιάλλακτου αντιβενιζελικού Τύπου την περίοδο 1927-1928 συνέδεαν τον Μεταξά με επιχειρηματίες, τραπεζίτες, χρηματιστές και μεγαλοβιομήχανους υπονοώντας οικονομικές σχέσεις μαζί τους. Ο Μεταξάς παρουσιάστηκε ως ο πολιτικός αρχηγός των συμβάσεων, των οικονομικών συμφερόντων και του χρηματιστηρίου, εικόνα που τον έβλαψε αποφασιστικά στο μικροαστικό αντιβενιζελικό ακροατήριό του.

Άλλος σημαντικός λόγος επικράτησης του ΛΚ, ήταν η ήττα των Ελευθεροφρόνων σε επίπεδο συμβολισμών. Η ορθολογιστική συλλογιστική τους για κοινωνική ευημερία και πρόοδο μέσω της αποκατάστασης της εθνικής ενότητας ήταν αναμφίβολα κοινωνικά σωστή, αλλά δεν μπορούσε σε συμβολικό επίπεδο να συγκινήσει την πλειοψηφία των αντιβενιζελικών ψηφοφόρων. Αντιθέτως, ο *άταφος Βασιλιάς*, ο δολοφονημένος Ίων Δραγούμης και οι *μεγάλες* σκιές των *Έξι δολοφονημένων*, ήταν ένας ισχυροί συμβολισμοί που απευθύνονταν απευθείας στο θυμικό του κόσμου και μπορούσαν να τους συγκινήσουν και να τους κινητοποιήσουν πολύ ευκολότερα. Στην ανάδειξη του συμβολισμού αυτού, υποβοήθησαν όλες οι εφημερίδες των αδιαλλάκτων σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη που συνεχώς δημοσίευαν πρωτοσέλιδα δημοσιεύματα με φωτογραφίες του Βασιλιά Κωνσταντίνου και με λεπτομερείς περιγραφές των τελευταίων στιγμών των *Έξι*, με φωτογραφίες των τάφων τους στο Γουδή, αλλά και με εικόνες που αναπαριστούσαν την δραματική στιγμή της εκτέλεσης. Τα τακτικά μνημόσυνα για τη μνήμη των έξι νεκρών από τους συγγενείς τους, σημείωναν μεγάλη επιτυχία με αυθόρμητη λαϊκή συμμετοχή, ενώ εξελίσσονταν κατά κανόνα σε αντικυβερνητικές διαδηλώσεις, σε σημείο πολλές φορές οι Αρχές είτε να απαγορεύουν ή να παρακωλύουν την τέλεση τους. Οι συμμετέχοντες στα μνημόσυνα αυτά δεν δίσταζαν ακόμη και να γιουχάρουν τον Μεταξά όταν αυτός προσερχόταν. Το αντιβενιζελικό ψυχικό υποσυνείδητο στο συντριπτικό φόντο του Εθνικού Διχασμού, μοιραία θελγόταν από τη μεταφυσική προβολή των σκιών των μεγάλων αντιβενιζελικών μορφών του παρελθόντος, παρά από την πραγματιστική προβολή ενός συναινετικού μέλλοντος.

Αναμφίβολα η Οικουμενική Κυβέρνηση, αλλά και οι δύο κυβερνήσεις συνασπισμού που τη διαδέχτηκαν και είχαν ως εταίρο τους Ελευθερόφρονες, ήταν η σημαντικότερη προσπάθεια του πολιτικού προσωπικού της Χώρας για να αρθεί ο Εθνικός Διχασμός σε θεσμικό και κοινωνικό επίπεδο. Υπό αυτή την οπτική, η συμμετοχή των Λαϊκών που εξέφραζαν το αδιάλλακτο τμήμα του αντιβενιζελισμού στην Οικουμενική Κυβέρνηση, αποτέλεσε ένα πολιτικό παράδοξο που ευνοούσε την ρητορική συνδιαλλαγής του Μεταξά και έθιγε τον ιδεολογικό πυρήνα τους. Για τον λόγο αυτό η οκτάμηνη παραμονή των Λαϊκών στην Οικουμενική Κυβέρνηση τους έβλαψε πολιτικά και ευνόησε τον Μεταξά που σε ρόλο ενδοκυβερνητικού διαιτητή πρωταγωνιστούσε στις πολιτικές εξελίξεις και δικαίωνε τη στρατηγική της συνδιαλλαγής που είχε επιλέξει. Αυτό γινόταν αντιληπτό από τους βουλευτές των Λαϊκών, καθώς η κυβερνητική τους συμμετοχή μοιραία απογύμνωνε την αδιάλλακτη ρητορική τους, ενώ εμπόδιζε και την πρόθεση τους να επιτεθούν πολιτικά εναντίον των διαλλακτικών Ελευθεροφρόνων.

Η τελική αποτυχία των τριών κυβερνήσεων της περιόδου 1927-1928 είχε ως βασικότερο αίτιο ότι οι κυβερνήσεις αυτές βρέθηκαν ενώπιον σοβαρών περίπλοκων προβλημάτων, κυρίως οικονομικών με διεθνή διάσταση που επηρέαζε την θέση της Χώρας στη Διεθνή

κοινότητα, που πολύ δύσκολα θα μπορούσαν να επιλύσουν σε τόσο μικρό πολιτικό χρόνο. Οι προσπάθειες τους υπονομεύτηκαν από την αμοιβαία καχυποψία μεταξύ των πολιτικών αρχηγών που τη στήριζαν, την έλλειψη αντανακλαστικών, τη σκιά του παλαιού διχασμού που δεν επέτρεπε να αναπτυχθούν αμοιβαίες σχέσεις εμπιστοσύνης, αλλά και την αδημονία των πολιτών για άμεσα απτά αποτελέσματα σε σύντομο χρονικό διάστημα που είχε καλλιεργηθεί συλλήβδην από όλα τα πολιτικά κόμματα στην προεκλογική περίοδο. Η αποτυχία αυτή αποτέλεσε, όπως ήταν λογικό, και αποτυχία της στρατηγικής Μεταξά εντός του αντιβενιζελισμού. Ο Μεταξάς αλλά και οι υπόλοιποι υπουργοί των Ελευθεροφρόνων στις κρίσιμες κρατικές υποθέσεις που χειρίστηκαν, επέδειξαν αδυναμία να συμβιβάσουν τα αντικρουόμενα κοινωνικά συμφέροντα που πλήττονταν και δεν κατάφεραν να βρουν κοινώς αποδεκτές λύσεις. Χωρίς να μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι έβλαψαν το Κράτος, δεν επέδειξαν ευελιξία στις αποφάσεις τους και κυρίως απέτυχαν να τις στηρίξουν επικοινωνιακά στα αστικά τμήματα του πληθυσμού αλλά κυρίως στο πολιτικό τους ακροατήριο. Σε αυτό αναμφίβολα συντέλεσε και η κακόπιστη κριτική των Λαϊκών και των εφημερίδων που στήριζαν την αδιάλλακτη αντιβενιζελική ρητορική, που συνεχώς παρόξυναν τις αντιδράσεις της κοινής γνώμης εναντίον τους.

Η πτώση του κυβερνητικού συστήματος των κυβερνήσεων της περιόδου 1927-1928 ήταν αναμφίβολα και ζήτημα προσωπικών φιλοδοξιών. Η απόφαση του Βενιζέλου να επιστρέψει στην κεντρική πολιτική πόλωσε το πολιτικό κλίμα και αναζωογόνησε τον αδιάλλακτο αντιβενιζελισμό. Καλώς η κακώς ο Βενιζέλος αποτελούσε προσωπικά ένα *«κόκκινο πανί»* για τους αντιβενιζελικούς, μετριοπαθείς και μη, παρά την ενωτική ρητορική του, τόσο κατά την προσωρινή επιστροφή του το 1924 όσο και κατά τα πρώτα δυο χρόνια της διακυβέρνησής του μετά το 1928. Η απρόσμενη ολική επαναφορά του Βενιζέλου, φανάτισε τους αδιαλλάκτους και απομόνωσε τους μετριοπαθείς αντιβενιζελικούς και κατεξοχήν τους Ελευθερόφρονες από το ακροατήριο τους.

Άλλος λόγος μείωσης της δημοτικότητας του Μεταξά και των υπουργών του στη κοινή γνώμη, υπήρξε η αποτυχημένη διαχείριση ενός πλήθους ρουσφετιών που τους ζητήθηκαν από μέλη και στελέχη του κόμματος κατά την διάρκεια της θητείας τους. Προφανώς θα ήταν αδύνατο να εξυπηρετηθούν όλα,[3437] αλλά πολύ σύντομα ο Μεταξάς έχασε την υπομονή του με τους αιτούντες, μεταφέροντας το γραφείο του σε γραφείο που βρισκόταν ο προσωπάρχης, ενώ η κυβέρνηση αποφάσισε για τρεις ημέρες τα υπουργεία να είναι κλειστά για το κοινό, ώστε να μην απασχολούνται συνεχώς οι υπηρεσίες τους από βουλευτές και επιβραδύνεται το κυβερνητικό έργο. Η απόφαση αυτή ξεσήκωσε θύελλα αντιδράσεων ακόμη και στις τάξεις των βουλευτών των Ελευθεροφρόνων,[3438] ενώ δεν είναι απίθανο να συντέλεσε στην εκλογική αποτυχία του Μεταξά στην Κεφαλλονιά στις εκλογές του 1928. Πολλοί συμπατριώτες του δεν του συγχώρησαν το γεγονός ότι ενώ τον ανέδειξαν ανάμεσα στους κορυφαίους πολιτικούς ηγέτες της Χώρας με πρωτοφανή συντριπτική πλειοψηφία στην περιφέρειά τους, αυτός απέτυχε να ανταποκριθεί στις προσδοκίες τους για επίλυση των εκκρεμών προσωπικών και τοπικών ζητημάτων τους, αλλά ούτε ικανοποίησε την προνομιακή πρόσβαση στο Δημόσιο που αποζητούσαν πολλοί εξ αυτών.

[3437] Ο Μεταξάς στο ημερολόγιό του περιγράφει σε καθημερινή βάση τις δεκάδες επισκέψεις που δεχόταν στο υπουργικό του γραφείο από βουλευτές και πολιτευτές του κόμματός του με ρουσφετολογικά αιτήματα κυρίως διορισμών υποστηρικτών του κόμματος η συγγενικών τους προσώπων (ενδεικτικα εγγραφές 1η Ιανουαρίου, 14ης Φεβρουαρίου, και 15ης Φεβρουαρίου 1927).
[3438] Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 18ης Φεβρουαρίου 1928, σ. 511

Ένα πολιτικός αγώνας χάνεται πολύ εύκολα αν ο αγωνιζόμενος δεν πιστεύει στο δίκαιο του αγώνα του. Κάτι αντίστοιχο συνέβη με τους βουλευτές των Ελευθεροφρόνων. Η σιωπή τους στα βουλευτικά έδρανα στις ανηλεείς επιθέσεις που δεχόταν ο Μεταξάς και οι υπουργοί του από το ΛΚ υπήρξε εκκωφαντική και χαρακτηριστική του γεγονότος ότι ούτε οι ίδιοι πίστευαν στην μετριοπαθή ιδεολογία του κόμματός τους και στη πολιτική που αυτή μεταφραζόταν. Οι περισσότεροι άλλωστε είχαν εκτεθεί ως οπαδοί του στέμματος, γνώριζαν ότι ο αντιβενιζελισμός από τη φύση του δεν ευνοούσε τους συμβιβασμούς, ενώ αναμφίβολα δέχονταν πιέσεις από τους εκλογείς τους. Ο εναγκαλισμός των Ελευθεροφρόνων με τους βενιζελικούς μετά την πτώση της Οικουμενικής, αναμφίβολα τους έφερε σε δύσκολη θέση που δεν αντισταθμιζόταν από τα μικρά πολιτικά οφέλη που αποκόμισαν από τη συμμετοχή τους στην εξουσία λόγω των περιορισμένων οικονομικών δυνατοτήτων του Κράτους. Η συχνή στήριξη που τους παρείχαν οι βενιζελικές εφημερίδες που στήριζαν την κυβέρνηση, μάλλον δημιουργούσε αμηχανία και σύγχυση στις τάξεις των Ελευθεροφρόνων, ενώ αποτελούσαν πρόσθετα επιχειρήματα στην ρητορική των αδιαλλάκτων εναντίον τους. Ταυτόχρονα ο Μεταξάς αδυνατούσε να κεφαλαιοποιήσει πολιτικά τις επιτυχίες του εντός της κυβέρνησης, καθώς ο αντιβενιζελικός Τύπος στην πλειοψηφία του είχε αιχμαλωτιστεί από την αδιάλλακτη πτέρυγα των αντιβενιζελικών και εσκεμμένα αποσιωπούσε τη συμβολή του.

Αυτό δεν σημαίνει ότι και εντός του αντιβενιζελισμού δεν υπήρχαν μετριοπαθείς φωνές, η ότι η συμβιβαστική και κατευναστική πολιτική του Μεταξά δεν είχε υποστηρικτές εντός του αντιβενιζελισμού. Όμως οι μετριοπαθείς είχαν το μειονέκτημα να μην εκδηλώνουν εύκολα το φρόνημα τους δημοσίως, ενώ αντίθετα οι αδιάλλακτοι κέρδιζαν εύκολα τις εντυπώσεις με τον φανατισμό και την τόλμη τους. Όταν οι μετριοπαθείς κατά κανόνα σιωπούσαν, οι αδιάλλακτοι πολιτευτές η ακόμη και απλοί πολίτες κατέκλυζαν τις στήλες των εφημερίδων με επιστολές διαμαρτυρίας και πίεζαν δημοσίως τους βουλευτές και των δύο κομμάτων του αντιβενιζελισμού να τηρούν πιο διεκδικητική στάση έναντι των βενιζελικών.

5β. Κοινοβουλευτισμός και Ιωάννης Μεταξάς – Μια ασύμβατη σχέση;

Προφανώς ένα από τα πλέον εντυπωσιακά ευρήματα της έρευνάς μας το οποίο και ερευνήθηκε διεξοδικά, είναι η απρόσμενη συμπόρευση του Μεταξά με τον κοινοβουλευτισμό και την Αβασίλευτη Δημοκρατία, της οποίας, όπως είδαμε, υπήρξε ο βασικότερος στυλοβάτης της εντός του αντιβενιζελισμού στην πρώτη τετραετία εφαρμογής της. Ο Μεταξάς σε όλη την περίοδο 1924-1928 εργάστηκε για ένα γενικό συμβιβασμό με τους βενιζελικούς, κινούμενος από την ιδέα να απενεργοποιήσει τον Στρατό που ελεγχόταν από τους βενιζελικούς και να εξασφαλίσει όσο το δυνατόν περισσότερα ανταλλάγματα για τους αντιβενιζελικούς στο Στρατό και τη δημόσια διοίκηση.

Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία για την αυταρχική νοοτροπία του Μεταξά και την απέχθειά του για τα κόμματα και τους πολιτικούς, νοοτροπία που φανερώνεται σποραδικά στο *Ημερολόγιο του*, ήδη από την εποχή που ήταν ανθυπολοχαγός μέχρι το βαθύ γήρας, όταν και εγκαθίδρυσε την δικτατορία της 4ης Αυγούστου. Για την μελετούμενη περίοδο όμως, ο Μεταξάς προσπάθησε να πολιτευτεί ειλικρινά ως πολιτικός αρχηγός στα πλαίσια του κοινοβουλευτισμού, τηρώντας επακριβώς τις διατάξεις και τα ήθη του. Ο Μεταξάς επένδυσε

όλο το πολιτικό του κεφάλαιο στην υπεράσπιση των κοινοβουλευτικών θεσμών της Αβασίλευτης Δημοκρατίας τόσο από τους αδιαλλάκτους αντιβενιζελικούς όσο και από τον Πάγκαλο. Τον Μάιο του 1927 είχε κάνει την περίφημη δήλωση υπέρ του κοινοβουλευτισμού και της υπεροχής της πλειοψηφίας έναντι της μειοψηφίας, μια ακόμη ένδειξη ότι ο Μεταξάς είχε την πρόθεση να λειτουργήσει εντός των κοινοβουλευτικών κανόνων.[3439] Όπως είδαμε, ακόμη και λίγες εβδομάδες μετά την ήττα και αποχώρησή του από την πολιτική, ο Μεταξάς θεωρούσε τις κυβερνήσεις της περιόδου 1926-8 ως αυτές που απέδειξαν ότι η Ελλάδα δεν χρειάζεται δικτατορία για να κυβερνηθεί αποτελεσματικά. Επίσης στις ίδιες επιστολές προς τον Νικολούδη, φαίνεται ότι οραματιζόταν μια ολική (κοινοβουλευτική) επαναφορά των Ελευθεροφρόνων ως εξισορροπητικό παράγοντα μεταξύ των βενιζελικών και αντιβενιζελικών.

Πάντως είναι γεγονός ότι ακόμη και σε αυτήν την κατεξοχήν κοινοβουλευτική του περίοδο (1926-1928), υπάρχουν εγγραφές στο *Ημερολόγιο* του που καταγράφουν τον προβληματισμό του η και την απέχθεια του για τον κοινοβουλευτισμό. Οι εγγραφές αυτές εμφανίζονταν κυρίως όταν ήταν υποχρεωμένος να υποκύπτει και να ικανοποιεί τα αμέτρητα ρουσφέτια των πολιτικών υποστηρικτών του, ή κατά την προεκλογική περίοδο του 1928 όταν αναγκάστηκε να δωροδοκήσει κάποιους τοπικούς κομματάρχες ώστε να βελτιώσει τις πιθανότητές του να εκλεγεί.[3440]

Σε γενικές γραμμές όμως, στην μελετώμενη περίοδο (1924-1928), ο Μεταξάς είχε αποφασίσει να στηρίξει τον κοινοβουλευτισμό, θεωρώντας τον ίδιο και το κόμμα του ως συστατικά στοιχεία της νέας κατάστασης που έτεινε να διαμορφωθεί. Προφανώς η συμμόρφωση αυτή είχε πρακτικό χαρακτήρα και όχι χαρακτήρα ιδεολογικής προσχώρησης, αλλά αποδείχθηκε και ευκαιριακή και σε αυτό συντέλεσε η μη εκλογή του στην Κραναία το 1928. Αν είχε εκλεγεί απλός βουλευτής, το πιθανότερο είναι ότι δεν θα προσχωρούσε εκ νέου στους οπαδούς μιας πιθανής Παλινόρθωσης, ή στους εχθρούς του κοινοβουλευτισμού τόσο απότομα και τόσο κάθετα. Αλλά με τα *«what if»* δεν μπορεί φυσικά να γραφτεί ιστορία…

5γ. Ο αφανής πρωταγωνιστικός ρόλος των αδιαλλάκτων εντός του αντιβενιζελισμού και τα ολέθρια αποτελέσματά του (1924-1928).

Οι αδιάλλακτοι του αντιβενιζελισμού δεν περιορίζονταν μόνο στα στελέχη της κίνησης που εκδηλώθηκε το 1924 μετά το Δημοψήφισμα (Γρ. Ευστρατιάδης, Γ. Μπούσιος, Περικλής Ι. Αργυρόπουλος, Δ. Βοκοτόπουλος, Ι. Διάκος) αλλά βρίσκονταν διάσπαρτοι τόσο στο ΛΚ (Τζων Θεοτόκης, Ι. Ράλλης) όσο και στους Ελευθερόφρονες (Κ. Αγγελόππουλος, Θ. Τουρκοβασίλης) σε καίριες θέσεις ευθύνης, ενώ κάποιοι άλλοι εκλέχθηκαν και βουλευτές το 1926 ως ανεξάρτητοι αντιβενιζελικοί Βασιλόφρονες (πχ Φώτιος Μοσχούλας). Η αδιάλλακτη πτέρυγα του αντιβενιζελισμού υπήρξε ένας αστάθμητος παράγοντας που με αιχμή του δόρατος τον αδιάλλακτο αντιβενιζελικό Τύπο όπου είχε πολλούς εκπροσώπους, όχι μόνο

[3439] *«Υπήρξα πάντοτε υπέρμαχος του κοινοβουλευτισμού, δεν δύναται δε η μειονοψηφία να επιβάλη την θέλησίν της στην πλειονοψηφίαν»*, βλ. Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, συνεδρίαση 18ης Μαΐου 1927.

[3440] *«Θέλουν να έρχονται από πρωί ως βράδυ εις τα υπουργεία και να απασχολούν διαρκώς τας υπηρεσίας και τον υπουργόν. Επιμένομεν. Υποχωρούν. Αποκτώ την πεποίθησιν ότι αδύνατον να προοδεύσωμεν με κοινοβουλευτικόν πολίτευμα»*, βλ. Μεταξάς, *τόμος Γ2*, ό.π., εγγραφή 18ης Φεβρουαρίου 1927, σ. 511.

επηρέασε την γενικότερη πολιτική του χώρου αλλά σε πολλές περιπτώσεις τον καθοδήγησε κατά κανόνα με αρνητικά αποτελέσματα. Οι αδιάλλακτοι επηρέασαν τους Ελευθερόφρονες να επιδείξουν αδιαλλαξία στις προτάσεις της κυβέρνησης Γονατά και οδήγησαν στα άκρα την αντιπαράθεση. Μετά το κίνημα Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου οδήγησαν σε ναυάγιο όλες τις διαπραγματεύσεις με τις κυβερνήσεις Βενιζέλου και Καφαντάρη επισπεύδοντας την οριστική έξωση της Βασιλείας από την Ελλάδα.

Η δυναμική που ανέπτυξαν οι αδιάλλακτοι εντός του αντιβενιζελισμού την περίοδο 1923-1928 μπορούμε να πούμε με σχετική βεβαιότητα ότι έβλαψαν την ενότητα του χώρου, ματαίωσαν κάθε συμβιβαστική διάθεση που μπορεί να είχε η ηγεσία του αντιβενιζελισμού και αποτέλεσαν τροχοπέδη στην ομαλότητα και στην κατασίγαση των διχαστικών παθών από την εποχή του 1916. Είναι όμως σημαντικό να τονίσουμε ότι η δυναμική των αδιαλλάκτων δεν επηρέασε τον αντιβενιζελισμό από την κορυφή προς τα κάτω αλλά το αντίθετο. Μελετώντας από κοντά το ζήτημα τους, αποκτά κανείς την αίσθηση ότι η μεγάλη δύναμη των αδιαλλάκτων ήταν να επηρεάζουν αποφασιστικά την αντιβενιζελική κοινή γνώμη και να διαμορφώνουν το πλαίσιο των εξελίξεων σύροντας τους δύο ηγέτες Τσαλδάρη και Μεταξά προς την αδιαλλαξία. Οι αδιάλλακτοι εκτός ΛΚ, με ηγέτη τον Γρηγόρη Ευστρατιάδη που κίνησε παρασκηνιακά τα νήματα, κατάλαβαν την δύναμη τους το 1924 και το κενό ηγεσίας και προσπάθησαν να χρησιμοποιήσουν την επιρροή τους για να αναλάβουν οι ίδιοι την ηγεσία του αντιβενιζελισμού.

Μετά το αποτυχημένο δημοψήφισμα αποδόμησαν την πραγματιστική πολιτική του Μεταξά εντός πλαισίου, εξευτελίζοντας πολιτικά και προσωπικά τον ίδιο φθείροντας το πολιτικό κεφάλαιο των Ελευθεροφρόνων εντός του αντιβενιζελισμού, όπου ακόμη και στις παραμονές του Δημοψηφίσματος πρέπει να ήταν το ισχυρότερο κόμμα. Επηρέασαν αποφασιστικά την πολιτική του ΛΚ και του Παναγή Τσαλδάρη που παρά το γεγονός ότι ο ίδιος ήταν μετριοπαθής, εκτίμησε ορθά ότι όφειλε να ακολουθήσει αδιάλλακτη πολιτική καθώς είχε καταστεί η έμελλε να καταστεί η πλέον δημοφιλής στις τάξεις του αντιβενιζελισμού. Ουσιαστικά οι αδιάλλακτοι κατάφεραν να ελέγξουν και να κατευθύνουν πλήρως τους βουλευτές και την πολιτική του ΛΚ την περίοδο 1926-28 και να οδηγήσουν τον αντιβενιζελισμό στην μετωπική σύγκρουση των εκλογών του 1928 με τον Βενιζέλο αναπαράγοντας την συναισθηματική συνθηματολογία της παρωχημένης παρελθοντολογίας που είχαν εκκολάψει οι ίδιοι όλη την προηγούμενη τετραετία.

Η συντριβή του αντιβενιζελισμού στις εκλογές του 1928 οδήγησε στην αυτόματη αναστολή κάθε πολιτικής δραστηριότητας από τους αδιαλλάκτους, καθώς πλέον ο χώρος τους είχε περιθωριοποιηθεί, ενώ σχεδόν όλες οι εφημερίδες τους διέκοψαν την κυκλοφορία τους λόγω χαμηλής κυκλοφορίας και συσσωρευμένων οικονομικών προβλημάτων. Φαινομενικά η αντιβενιζελική ιδεολογία και η αδιάλλακτη πτέρυγά της χρεοκόπησε μετά τις εκλογές του 1928 και όταν επανεμφανίστηκε απρόσμενα μετά το 1932 είχε ως κύριους εκφραστές της τους Κονδύλη και Μεταξά και κύριο αντίπαλο τον μετριοπαθή πλέον Παναγή Τσαλδάρη σε μια αλλαγή θέσεων που φαινομενικά μοιάζει αδιανόητη, αλλά, όπως όλα τα ιστορικά φαινόμενα άλλωστε, έχει την ερμηνεία της. Όταν ο ακραίος αντιβενιζελισμός με την μορφή της *ποθούμενης* Παλινόρθωσης εμφανίστηκε εκ νέου στο πολιτικό προσκήνιο το 1932, σχεδόν όλοι οι επικεφαλής των αδιαλλάκτων του 1924 είτε είχαν πλέον δευτερεύοντες ρόλους είτε είχαν περάσει οριστικά στην ιστορική και πολιτική λήθη. Αυτός ίσως ήταν και

ένας από τους βασικότερους λόγους για τον οποίο είχαν παραμείνει στην ιστορική αφάνεια μέχρι να γραφτεί η διατριβή αυτή.

Οι διαλλακτικοί εντός του αντιβενιζελισμού δεν ήταν αμελητέα ποσότητα αλλά είναι βέβαιο ότι ήταν μειοψηφία. Οι διαλλακτικοί έδωσαν μαζικά την ψήφο τους στους Ελευθερόφρονες το 1926, πίεσαν το ΛΚ να συμμετάσχει στην Οικουμενική Κυβέρνηση, στήριξαν τις κυβερνήσεις της περιόδου 1926-28 αναζητώντας μια συνδιαλλαγή με τον βενιζελισμό. Η βασική τους επιχειρηματολογία ήταν να γεφυρωθεί επιτέλους ο Διχασμός για να προχωρήσει ο τόπος, αλλά όχι μονομερώς εις βάρος των αντιβενιζελικών αλλά με αμοιβαίες υποχωρήσεις των δύο παρατάξεων. Προφανώς το ισχυρότερο τμήμα των διαλλακτικών αντιβενιζελικών (Θεολόγος Νικολούδης, Δημήτριος Μπαμπάκος, Γεώργιος Αθανασιάδης – Νόβας, Ιωάννης Σπετσιώτης, Νικόλαος Βελέντζας) είχε συγκεντρωθεί στους Ελευθερόφρονες λόγω της *πολιτικής του πλαισίου* που εξήγγειλε ο αρχηγός τους. Αντίστοιχα, η μετριοπαθής πτέρυγα του ΛΚ είχε ως άτυπο ηγέτη της τον ίδιο τον Παναγή Τσαλδάρη, αλλά προφανώς δεν ήταν μόνο αυτός. Στους μετριοπαθείς του ΛΚ συγκαταλέγονταν αναμφίβολα οι Αθανάσιος Αργυρός, Δημήτριος Μάξιμος, Σπυρίδων Στάης, Δημήτριος Ομηρίδης – Σκυλίτσης, Κωνσταντίνος Λυκουρέζος, Ιωάννης Καυταντζόγλου και από αυτούς που προσχώρησαν μεταγενέστερα στο ΛΚ οι Κωνσταντίνος Δεμερτζής, Γεώργιος Πεσμαζόγλου, Λουκάς Κανακάρης – Ρούφος και Φίλιππος Δραγούμης. Προφανώς η μεγάλη αδυναμία των μετριοπαθών αντιβενιζελικών ήταν ότι οι απόψεις τους δεν εκπροσωπούνταν επαρκώς στον αντιβενιζελικό Τύπο και δεν επηρέαζαν την αντιβενιζελική κοινή γνώμη όσο αυτές των αδιαλλάκτων.

Ο άτυπος εκπρόσωπος της φωνής και των σκέψεων των διαλλακτικών στον Τύπο ήταν ο Γεώργιος Βλάχος. Αν εξαιρέσουμε το απίθανο και ιδιαίτερα εφευρετικό υβρεολόγιο με το οποίο έλουζε κατά καιρούς τον Βενιζέλο προσωπικά και τις προσωπικές επιθέσεις που έκανε στον Μεταξά μετά το 1926, ο Βλάχος στάθηκε κατά καιρούς και με διακυμάνσεις είναι η αλήθεια, μια φωνή κοινής λογικής και πολιτικής μετριοπάθειας μέσα σε μια γενικότερη πλειοδοσία κούφιας αδιαλλαξίας που γινόταν σε καθημερινή βάση στον ημερήσιο αντιβενιζελικό Τύπο. Πριν το δημοψήφισμα του 1924 υποστήριξε τον συμβιβασμό με τις κυβερνήσεις Βενιζέλου – Καφαντάρη, ενώ έψεξε τους αδιαλλάκτους που την κατέστησαν αδύνατη φέρνοντας τον Παπαναστασίου στην εξουσία. Ακόμη πιο διαλλακτικά, ήταν ένας από τους ελάχιστους που πρότεινε να γίνουν δεκτές οι προτάσεις Παπαναστασίου στις παραμονές του Δημοψηφίσματος, συγκεντρώνοντας στο πρόσωπό του την μήνι των αδιαλλάκτων. Μετά το δημοψήφισμα υποστήριξε την προσέγγιση Λαϊκών με τους Ελευθερόφρονες δίνοντας χώρο στον Μεταξά από τις στήλες της *Καθημερινής*, υποστήριξε την κάθοδο του ΛΚ στις εκλογές του 1926, και στήριξε την Οικουμενική Κυβέρνηση για όσο συμμετείχε το ΛΚ, ενώ σε δεύτερο χρόνο αναγνώρισε πολλά θετικά στις επιδόσεις της και επαίνεσε τις προσπάθειές της να γεφυρωθεί το χάσμα εντός του ελληνικού λαού. Αν και γνήσιο τέκνο του Διχασμού πάνω στον οποίο άλλωστε έχτισε την σταδιοδρομία του, δεν ήταν λίγες οι φορές που ο Βλάχος αναρωτιόταν δημοσίως που οδηγούσε την Ελλάδα ο Διχασμός, επιζητώντας την γεφύρωση του χάσματος μεταξύ των δύο παρατάξεων, ως προαπαιτούμενο για την ειρήνευση και την πρόοδο της ελληνικής κοινωνίας, αλλά και για χάρη των μελλοντικών γενεών.

Η σημαντικότερη επίπτωση της επιρροής των αδιαλλάκτων στον αντιβενιζελισμό ήταν αναμφίβολα η υπονόμευση κάθε προοπτικής συνεργασίας μεταξύ Λαϊκών και Ελευθεροφρόνων και κατεξοχήν μεταξύ των διαλλακτικών στοιχείων των δύο παρατάξεων. Οι αδιάλλακτοι, υποβοηθούμενοι από την κατά καιρούς διχαστική προβολή πολλών βενιζελικών παραγόντων, υπονόμευσαν τους Ελευθερόφρονες ως αντιβενιζελικό πόλο και Τελικά οι αδιάλλακτοι που ευαγγελίζονταν την ένωση του αντιβενιζελισμού την κατέστησαν οι ίδιοι αδύνατη με τα προαπαιτούμενα αντιβενιζελικής ιδεολογικής καθαρότητας που οι ίδιοι έθεταν ως κριτήρια αποδοχής στην ένωση αυτή. Χωρίς να σημαίνει ότι δίχως του αδιαλλάκτους εντός και εκτός του ΛΚ τα δύο κόμματα θα συνέκλιναν απαραίτητα, νομίζω ότι μπορούμε να καταλήξουμε στο ασφαλές συμπέρασμα ότι η ρητορική των αδιαλλάκτων εναντίον των Ελευθεροφρόνων έβλαψαν τόσο το γόητρο του Μεταξά, ώστε όχι μόνο να καταστήσει αδύνατη την συνεννόηση με το ΛΚ, αλλά και να αυξήσει την εχθρότητα μεταξύ των στελεχών και των πολιτικών αρχηγών των δύο κομμάτων.

Επίλογος - Κατακλείδα της διατριβής.

Αν και γενικά προσπαθώ να αποφεύγω στις εργασίες μου να *κομίζω γλαύκας εις τας Αθήνας*, θα ήταν παράλειψή μου να μην αναφέρω την αυταπόδεικτη αλήθεια, ότι η συνέχιση του Εθνικού Διχασμού κατά τα χρόνια του Μεσοπολέμου, αποτέλεσε μια άγκυρα που δεν επέτρεπε στο πλοίο της Χώρας να προχωρήσει προς ένα ασφαλές λιμάνι. Όλη αυτή ακατάσχετη αισθηματολογία και παρελθοντολογία που ταλάνιζε τον δημόσιο λόγο και εκτοξευόταν φανατισμένα και ανερμάτιστα και από τις δύο πτέρυγες του πολιτικού φάσματος, αναμφίβολα απέφεραν ψήφους και πολιτικά κέρδη, αλλά εμπόδιζαν την Χώρα να προχωρήσει μπροστά. Η επιβίωση του Διχασμού προφανώς οφείλεται στην ένταση όσων έγιναν την περίοδο 1916-1922, και οι οπαδοί των δύο παρατάξεων ίσως να μπορούν να δικαιολογηθούν λόγω των προσωπικών τους βιωμάτων και πικριών, όχι όμως και οι ηγέτες τους. Και οι ευθύνες των ηγετών συλλήβδην όλων των κομμάτων (Βενιζέλος, Τσαλδάρης, Μεταξάς, Σοφούλης, Παπαναστασίου, Πάγκαλος κ.τ.λ.) ήταν πολύ μεγάλες στο ζήτημα αυτό και περιέργως δεν έχουν ακόμη αποδοθεί σε όλο τους το εύρος. Το πλέον φαιδρό, κατά την γνώμη του γράφοντος πάντα, είναι ότι η ίδια ακριβώς ανόητη διχαστική λογική διανθίζει και τις περισσότερες ιστορικές εργασίες που αναλύουν την περίοδο αυτή, όχι μόνο παλαιότερες αλλά απρόσμενα και κάποιες σύγχρονες.

Όπως είδαμε, τα δύο κόμματα του αντιβενιζελισμού είχαν πολύ περισσότερα κοινά από διαφορές και οι πολιτευτές τους τόσο σε επίπεδο τοπικών κοινωνιών όσο και σε επίπεδο πολιτικού λόγου είχαν σχεδόν όμοιο πολιτικό αποτύπωμα. Εξετάζοντας την συντηρητική νοοτροπία των δύο κομμάτων, και τα κοινά ιδεολογικά τους στοιχεία, μόνο ο φανατισμός των αδιαλλάκτων θα μπορούσε να μετατρέψει σε σοβαρό διαχωρισμό μεταξύ τους το Πολιτειακό, ζήτημα που έτσι και αλλιώς ήταν εντελώς ανεπίκαιρο τόσο στις εκλογές του 1926 όσο και σε αυτές του 1928. Η έξαλλη πολιτική και πολιτειακή ρητορική των αδιαλλάκτων σε συνδυασμό με τις προσωπικές φιλοδοξίες των ηγετικών στελεχών του αντιβενιζελισμού έδωσαν το τελικό αποτέλεσμα μιας σφοδρής εσωτερικής αντιβενιζελικής σύγκρουσης την περίοδο 1924-1928 την οποία στην παρούσα μελέτη ιχνηλατήσαμε και παρακολουθήσαμε σε όλα της τα στάδια και επίπεδα.

Η Ελλάδα στην ταραγμένη περίοδο του Μεσοπολέμου είχε ανάγκη από μια ισχυρή κεντροδεξιά συντηρητική παράταξη με την δεξιά παραδοσιακή πτέρυγα (*ΛΚ*) να συνεργάζεται με την συμβιβαστική ανανεωτική κεντρώα (Ελευθερόφρονες), προσφέροντας σταθερότητα και λύσεις στα πολιτικά και οικονομικά αδιέξοδα της Χώρας. Αντί για την δημιουργία μιας μεγάλης κεντροδεξιάς παράταξης, ο αντιβενιζελισμός οδηγήθηκε σε έναν κατακερματισμό, απώλεσε εντελώς το κεντρώο του στίγμα, βουλιάζοντας στον βούρκο μιας αδιέξοδης στείρας αδιαλλαξίας και παρελθοντολογίας. Ο συντηρητισμός, η αγάπη προς Πατρίδα, την Ορθοδοξία, την Οικογένεια και την Παράδοση που αποτελούσαν και εν μέρει ακόμη συνιστούν τα θεμέλια της ελληνικής κοινωνίας και βασική ιδεολογική πλατφόρμα των συντηρητικών αντιβενιζελικών κομμάτων, πέρασαν σε δεύτερη μοίρα στην πολιτική πρακτική τους και τελικά επικράτησαν οι προσωπικές φιλοδοξίες και οι πολιτικοί διαξιφισμοί.

Η συντριβή των Ελευθεροφρόνων στις εκλογές του 1928 αποτέλεσε ένα δυσάρεστο γεγονός για την ευρύτερη συντηρητική παράταξη με αρνητικές προεκτάσεις στην πολιτική ομαλότητα της Χώρας και στην ίδια τη σταθερότητα της Αβασίλευτης Δημοκρατίας. Η μεταστροφή του Μεταξά σε αδιάλλακτο αντιβενιζελικό λόγω της πολιτικής του διαπόμπευσης στις εκλογές του 1928 από τους ομοϊδεάτες του, αποτέλεσε ισχυρό πλήγμα όχι μόνο για την ζητούμενη ισορροπία διαλλακτικών – αδιαλλάκτων εντός του αντιβενιζελισμού, αλλά και για την ίδια την Αβασίλευτη Δημοκρατία. Όπως αναλύθηκε εξαντλητικά στα πλαίσια της μελέτης αυτής, αν ο Μεταξάς είχε επιβιώσει κοινοβουλευτικά το 1928, πιθανά η μεταστροφή του προς τον αντικοινοβουλευτισμό να μην γινόταν τόσο απότομα, όχι από πίστη στην Αβασίλευτη Δημοκρατία και τους θεσμούς της, αλλά γιατί θα σεβόταν τους όρους του κοινοβουλευτικού παιχνιδιού στο οποίο εκείνη την εποχή συμμετείχε ως πολιτικός αρχηγός.

Ακόμη και μετά το 1932 που ήρθε στην εξουσία, ήταν φανερό ότι το ΛΚ ήταν κολοβό και μονομερές καθώς δεν είχε ισχυρή κεντρώα συνιστώσα, ενώ η ανίερη συμμαχία με τον στρατοκράτη Κονδύλη επέτεινε την μονομέρεια αυτή. Ο Τσαλδάρης εξαναγκάστηκε από τις εξελίξεις μετά το 1932 να ηγηθεί ανοιχτά όλων των μετριοπαθών αντιβενιζελικών, καθώς έδρεπε τους πρώτους καρπούς της πολιτικής του στα προηγούμενα χρόνια, αλλά πλέον ήταν απελπιστικά μόνος και αδύναμος, λόγω της πολιτικής εξόντωσης των Ελευθεροφρόνων που ο ίδιος επεδίωξε και έφερε εις πέρας με τον γνωστό διστακτικό του τρόπο. Η στέγαση όλων των αδιαλλάκτων από τον ίδιο τον Τσαλδάρη στο ΛΚ κατά την περίοδο 1924-1928, υπονόμευσαν κάθε πιθανότητα συμβιβασμού με τους βενιζελικούς και οδήγησαν στην κορύφωση του δεύτερου διχασμού το 1935. Η τελική πτώση του Τσαλδάρη το 1935, δεν προήλθε μόνο από την ανίερη συμμαχία του με τον Κονδύλη, αλλά είχε τις ρίζες της στην εφεκτικότητα που επέδειξε απέναντι στου αδιάλλακτους το 1924. Ίσως η παθητικότητα με την οποία δέχτηκε ο Τσαλδάρης τον παραμερισμό του το 1935 να μην οφείλεται μόνο στον μειλίχιο χαρακτήρα του, αλλά ίσως να είχε και μια ισχυρή δόση αυτοκριτικής.

ΤΕΛΟΣ

Βιβλιογραφία

Πρωτογενείς Πηγές

Α) Αδημοσίευτες

1. Αρχεία

- **Αρχείο Παναγή Τσαλδάρη, Ι.Κ.Κ.**

Φάκελος 1α: Αλληλογραφία
Φάκελος 2:Αρχεία που αφορούν το ΛΚ (καταστατικό – ιδεολογία κ.τ.λ.)
Φάκελος 3: Έγγραφα της περιόδου 1933-1935
Φάκελος 4:Προσφυγικά.
Φάκελος 6: Αλληλογραφία - Κρατικά έγγραφα που αφορούν τον Π. Τσαλδάρη
Φάκελος 8: Δημοσιεύματα εφημερίδων.

- **Αρχείο Ιωάννη Μεταξά, Γενικά Αρχεία Κράτους.**

Φάκελος 27: Μικρασιατική εκστρατεία – Επανάσταση του 1922. Μνημόνιο συζητήσεων με Γούναρη – Πρωτοπαπαδάκη 25-3-1921. Επιστολή προς Σπετσιώτη 4-3-1921. Αποκόμματα εφημερίδων για την φυγή Μεταξά το 1923. Επιστολές και τηλεγραφήματα περιόδου 1925-1928. Αγορεύσεις στη Βουλή. ΦΕΚ για ζήτημα οδοποιίας και Πάουερ.
Φάκελος 28: Επιστολές προς Μεταξά (1923-1940).
Φάκελος 29:Διάφορες Μελέτες (1923-1936).
Φάκελος 31: Γράμματα και τηλεγραφήματα (1927-1941).

- **Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Μ.Μ.**

Φάκελοι: 2, 87, 103, 155, 173, 229, 268, 269, 272, 273, 274, 276, 302, 316, 317, 318, 319, 321, 322, 323, 324, 325, 327, 328, 329, 330, 356, 357, 375, 418.
http://www.venizelosarchives.gr/tree.aspF%85 *(Ημερομηνία πρόσβασης 28.7.2021)*

-Αρχείο Δημητρίου Γούναρη, Ε.Λ.Ι.Α.

Φάκελος 1
Υποφάκελος 1.1: Επιστολές προς Δ. Γούναρη (1920-1922)
Αταξινόμητο υλικό

- Αρχείο Γεωργίου Στρέιτ, Ε.Λ.Ι.Α.

Φάκελος 18: Μικρασιατικό ζήτημα (1918-1922)
Υποφακελος 18.4: «Γραφείον Τύπου» υπουργείου Εξωτερικών (1921).
Υποφάκελοι 18.5-6: «Τουρκικόν ζήτημα καθόλον. Διαπραγματεύσεις Ειρήνης 1918-20» (1918-1922).
Υποφάκελος 18.7: Μικρασιατική Εκστρατεία –Στρατιωτική έκθεσις (1921).
Φάκελος 19: Μικρασιατικό Ζήτημα (1918-1924)

Υποφάκελος 19.2: Κατάληψις Σμύρνης (1919-1922).
Υποφάκελος 19.4: Notes diplomatiques. Ιούλιος-Αύγουστος 1922. Discours Lloyd George 4 Août 1922, Armistice Moudania Sept.-Oct.1922.
Υποφάκελος 19.5: Έγγραφα – αποκόμματα (1922).
Υποφάκελος 19.6: Κωνσταντινούπολις 1920-22
Υποφάκελος 19.7: Εκτέλεσις Υπουργών. Διπλωματικαί εκθέσεις. Τηλεγραφήματα Βενιζέλου και Πολίτου»(1922-1926).
Υποφακελος 19.8: Απολογίαι των «Έξ» (1923-1924).
Φακελος 20: Υπομνήματα
Υποφάκελος 20.7:Υπομνήματα 1929
Φάκελος 38: Αλληλογραφία με πολιτικά πρόσωπα – Έλληνες επιστολογράφοι (1897-1938) [Αναφέρονται ονομαστικά όσοι έγραψαν πάνω από μία φορά στον Στρέιτ].
Φάκελος 39: Διάφοροι Έλληνες επιστολογράφοι (1922-1947)
[Αναφέρονται ονομαστικά όσοι έγραψαν μόνο μία φορά στον Στρέιτ].
Φάκελος 4: Ποικίλα πολιτικά (1838-1929)

- **Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, Ι.Κ.Κ.**

Φάκελος 1
Υποφάκελος 1.3: Προεκλογικά.
Υποφάκελος 1.11: Αρθρογραφία.
Υποφάκελος 1.12: Δημοσιεύματα εφημερίδων.

- **Αρχείο Κωνσταντίνου Κοτζιά, Ε.Λ.Ι.Α.**

Φάκελος 3: Πολιτικά – Δημοτικά (1927-1954)
Υποφάκελος 3.1: Λόγοι Κ. Κοτζιά.
Υποφάκελος 3.2: Εκλογικά – Πολιτικά 1933.

- **Αρχείο Θεολόγου Νικολούδη, Ε.Λ.Ι.Α.**

Φάκελος Α1: «Αποκόμματα περιόδου 1927». Αποκόμματα εφημερίδων της Αιγύπτου, της Αθήνας και της Μακεδονίας που αφορούν την υπουργοποίηση του Νικολούδη, την εκπαίδευση στη Θράκη και το Πανεπιστήμιο (3/6/1927-22/9/1927).
Φάκελος Β1: «Ιωάννης Μεταξάς». Αλληλογραφία Μεταξά-Νικολούδη: 26 επιστολές και οκτώ τηλεγραφήματα του Μεταξά προς το Νικολούδη, τέσσερις επιστολές και δύο τηλεγραφήματα Νικολούδη προς Μεταξά (1924-1936, κυρίως 1928-1931).

- **Αρχείο Θεόδωρου Τουρκοβασίλη (αταξινόμητο)**

Φάκελος 6: Αλληλογραφία

- **Αρχείο Γεώργιου Μπούσιου, Μ.Μ.**

Φάκελος 1: Αλληλογραφία.

- **Αρχείο Χρήστου Χρηστοβασίλη, Ε.Λ.Ι.Α.**

Φάκελος 5: Προσωπικά – Πολιτικά (1893-1936)

- **Αρχείο Κωνσταντίνου Γόντικα, Μ.Μ.**

Φάκελος 3: Πολιτική δραστηριότητα (1922-1928)

- **Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου, Μ.Μ.**

Φάκελος 36: Αλληλογραφία

- **Αρχείο Ιπποκράτη Παπαβασιλείου, Ε.Λ.Ι.Α..**

Φάκελος 2: Πολιτικά

- **Αρχείο Νικόλαου Αποστολόπουλου, Ε.Λ.Ι.Α.**

Φάκελος 4: Κόμμα Φιλελευθέρων (1918-1941).
υποφάκελος 1: Κόμμα Φιλελευθέρων (1921-1941)

- **Αρχείο Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, Ε.Λ.Ι.Α..**

Φάκελος 1: Αλληλογραφία (1912-1936)
Υποφάκελος 1.1: επιστολές Ν. Πολίτη (1918-1932)
Υποφάκελος 1.3: επιστολές Ι. Ευταξία, Γ. Στρέιτ, Άθου Ρωμανού (1912-1932)
Υποφάκελος 1.4: Ελευθέριος Βενιζέλος (1920-1936)
Φάκελος 2: Αλληλογραφία (1913-1931)
Υποφάκελος 2.2: Αλληλογραφία (1926-1928)

- **Αρχείο Μερκάτη, Ε.Λ.Ι.Α..**

Φάκελος 8 Μικρασιατική εκστρατεία-Καταστροφή (1918-1923)
Υποφάκελος 8.1 Αλληλογραφία (1918-1923)
Υποφάκελος 8.2 Μυστική πληροφόρηση (1921-1922)
Υποφάκελος 8.3 Σημειώματα, εκθέσεις, μελέτες, υπομνήματα, κ.ά (1919-1923)

-Αρχείο Ναυάρχου Παναγιώτη Ιωαννίδη

Ένας συγκεντρωτικός Φάκελος στην κατοχή του γιού του Δημοσθένη Ιωαννίδη

2. Αρχεία Foreign Office (Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού)

371-4102
371-7590
371-8826

371-8827
371-8828
371-9892
371-9896
371-10768
371-10769

3. Ανέκδοτα Απομνημονεύματα

- *Απομνημονεύματα Δημοσθένη Ιωαννίδη (αντιπλοίαρχος ε.α.),* Νέα Μάκρη 2002.

Β) Δημοσιευμένες

1. Επίσημα Πρακτικά – επίσημα έγγραφα

Γενική Τράπεζα της Ελλάδος, *Έκθεσις της Γενικής Τραπέζης της Ελλάδος περί της γενικής οικονομικής ανασκοπήσεως της χώρας του έτους 1926*, τυπογραφείο Παναγιώτη Κυριάκου, Αθήνα 1927.

Έγγραφα επί του ζητήματος παύσεως του μητροπολίτη Αθηνών Μελετίου και του διορισμού των καθηρημένων και εκπτώτων επισκόπων (Νοέμβριος – Δεκέμβριος 2020), Νέα Υόρκη 1921. Ιστοσελίδα Γενικής Γραμματείας Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων Προεδρίας της Κυβέρνησης, https://gslegal.gov.gr/.

Πρακτικά Δ΄ Εθνικής Συνελεύσεως (Πέντε Τόμοι) 1924-1925.

Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής - Περίοδοι Α΄ + Β΄, 24.11.1926-2.7.1928.
Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1926.

Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 7ης Νοεμβρίου 1926*, (αύξων αριθμός δημοσίευσης 346-1), Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1928. (*http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_2101_00001.pdf*) ημερομηνία ανάκτησης: 18.11.2020

Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 19ης Αυγούστου 1928*, (αύξων αριθμός δημοσίευσης 563-2), Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1931. (http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_2101_00002.pdf) ημερομηνία ανάκτησης: 18.11.2020

Υπουργείον επί των Εξωτερικών, *Τα κατά τας ανταρτικάς ομάδας εν τη ουδετέρα ζώνη: επίσημος αλληλογραφία ανταλλαγείσα μεταξύ του Πρωθυπουργού κ. Σ. Π. Λάμπρου και του Αντιστρατήγου κ. Κομπού του Συμμαχικού Στρατιωτικού Ελέγχου*, Αθήνα 1917, (https://www.mfa.gr/images/stories/ydia/palaies_ekdoseis/05.pdf), ημερομηνία ανάκτησης: 22.11.2021.

Υπουργείον επί των Εξωτερικών, *Διπλωματικά έγγραφα 1913-1917: ελληνοσερβική συνθήκη συμμαχίας, εισβολή γερμανοβουλγάρων εις Μακεδονίαν*, (Β΄ έκδοσις), Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι 1920. https://www.mfa.gr/images/stories/ydia/palaies_ekdoseis/10.pdf (ημερομηνία ανάκτησης: 27 Απριλίου 2021).

2. Δημοσιευμένα αρχεία και Συλλογές κειμένων

Αρχείο Θεόδωρου Πάγκαλου, τόμοι Α΄, Β΄, επιμέλεια: Θησέας Πάγκαλος, Κέδρος, Αθήνα 1973.

Βενιζέλος Ελευθέριος, Μεταξάς Ιωάννης, *Η ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθέριου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά*, Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 1994.

Βενιζέλος Ελευθέριος, *Κείμενα και παρεμβάσεις στο Ελεύθερον Βήμα Τόμος Α΄* επιμέλεια Γεώργιος Μαλούχος, Το Βήμα, Αθήνα 2020.

Βενιζέλος Ελευθέριος, *Ποιοι οι υπεύθυνοι για την Μικρασιατικήν καταστροφήν (τρεις ιστορικαί αγορεύσεις του Πρωθυπουργού κ. Ελευθερίου Βενιζέλου)*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1932.

Γούναρης Δημήτριος, *Αγορεύσεις στη Βουλή επί του εξωτερικού ζητήματος (αγορεύσεις 21ης Σεπτεμβρίου και 21ης Οκτωβρίου 1915)*, Τυπογραφείο Καλλέργη, Αθήνα 1915.

Δέλτα Πηνελόπη, *Ελευθέριος Βενιζέλος*, επιμέλεια Π. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 2002.

Δέλτα Πηνελόπη, *Νικόλαος Πλαστήρας*, επιμ. Π. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 1979.

Δέλτα Πηνελόπη, *Ίων Δραγούμης*, επιμ. Π. Ζάννας, Ερμής, Αθήνα 2008.

Δούσμανης Βίκτωρ, *Απολογία κατά την δίκη του Γενικού Επιτελείου (Οκτώβριος 1919-Φεβρουάριος 1920)*, Αθήνα 1920.

Δραγούμης Ίων, *Προγραμματικοί πολιτικοί στοχασμοί*, Τυπογραφείο Πετράκος, Αθήνα 1916.

Δραγούμης Ίων, *Φύλλα ημερολογίου Ε΄, (1913-1917)*, Ερμής, Αθήνα 1986.

Δραγούμης Ίων, *Φύλλα ημερολογίου ΣΤ΄, (1918-1920)*, Ερμής, Αθήνα 1987.

Δραγούμης Σ. Φίλιππος, *Ημερολόγιο (Διχασμός 1916-1919)*, επιμέλεια Μάρκος Δραγούμης), Δωδώνη, Αθήνα 1995.

Δραγούμης Φίλιππος Σ., *Ημερολόγιο 1919-1920 (Φαίνεται πως χτύπησαν των Ίωνα…)*, επιμέλεια Μάρκος Δραγούμης, Δωδώνη, Αθήνα 2020.

Εθνικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, *Ο εορτασμός της εκατονταετηρίδος του θανάτου του Βύρωνος*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1924.

Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, *Θωμάς Πεντζόπουλος – Έγγραφα από το προσωπικό του αρχείο 1917-1952*, επιμ. Αριστοτέλης Σπυριδόπουλος, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2017.

Στεφάνου Στέφανος, *Ελευθερίου Βενιζέλου Πολιτικαί υποθήκαι*, Τυπογραφεία αδερφών Ρόδη, Αθήνα 1965.

Λέσχη Φιλελευθέρων, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κατάστασις της Ελλάδος (Άγνωστα και ανέκδοτα έγγραφα των ετών 1920-1922 και 1934-1936), τόμος Πρώτος: Τα κείμενα*, Αθήνα 2000.

Μεταξάς Ιωάννης, *Το προσωπικό του ημερολόγιο, τόμοι Β1, Β2, Γ1, Γ2, περίοδος 1910-1932*, Γκοβόστης, χ.χ..

Αρχείο Στρατηγού Π. Γ. Δαγκλή (αναμνήσεις-έγγραφα-αλληλογραφία), Τόμος Β΄, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, βιβλιοπωλείο Βαγιωνάκη, Αθήνα 1965.

Παπανδρέου Γεώργιος, *Πολιτικά Κείμενα (Μελέτες – λόγοι – άρθρα)*, Μπάϋρον, χ.χ.

Σκουλούδης Στέφανος, *Απολογία επί των απαγγελθεισών κατηγοριών*, Αθήνα 1919.

Στρέιτ Γεώργιος, *Ημερολόγιον – Αρχείον, τόμοι Α΄, Β΄,* Αθήνα 1964.

Συλλογικό έργο, *Η αποκήρυξη του Βασιλέως Κωνσταντίνου από τον ελληνικό λαό (1916-1917) (επιμέλεια Παύλος Πετρίδης)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000.

Συλλογικό έργο, *Το πρόγραμμα και αι Αρχαί του Πολιτικού Συνασπισμού*, Αθήνα 1923.

Συλλογικό έργο, *Το Βήμα 90 χρόνια, τόμος Α΄ 1922-1931*, επιμέλεια Γεώργιος Μαλούχος, Οργανισμός Λαμπράκη Α.Ε., Αθήνα 2012.

Documents of British foreign policy 1919-1939, First Series Volume XVII, *(Greece and Turkey January 1, 1921 – September 2, 1922)*, Her Majesty's Stationery Office, London 1970.

Documents of British foreign policy 1919-1939, First Series Volume XVIII, *(Greece and Turkey 1922 – 1923)*, Her Majesty's Stationery Office, London 1972.

3. Ημερήσιος και περιοδικός Τύπος

Αθηναϊκή (Αθήνα),
Απογευματινή (Αθήνα),
Βραδυνή (Αθήνα),

Δημοκρατία (Αθήνα),
Ελευθερία (Ήπειρος),
Ελεύθερον Βήμα (Αθήνα).
Ελεύθερος Λόγος (Αθήνα),
Ελεύθερος Τύπος (Αθήνα),
Εμπρός(Αθήνα),
Ένωσις του Ελληνισμού (Θεσσαλονίκη),
Έθνος (Αθήνα),
Η Πρόοδος (Αθήνα),
Καθημερινή (Αθήνα),
Μακεδονία(Θεσσαλονίκη),
Νέα Ημέρα (Αθήνα),
Νεολόγος Πατρών
Παγχιακή (Χίος),
Πατρίς,
Πολιτεία (Αθήνα),
Πρωία (Αθήνα),
Πρωτεύουσα (Αθήνα),
Ριζοσπάστης (Αθήνα),
ΣΚΡΙΠ(Αθήνα),
Σύγχρονη Εποχή,
Τηλέγραφος (Πάτρα),
Το Φως (Θεσσαλονίκη),
Χρόνος (Αθήνα).

6. <u>Αναμνήσεις, Μαρτυρίες και Απομνημονεύματα</u>

Αθάνατος Κώστας, *Το Εθνικόν κίνημα Χίου – Μυτιλήνης*, Αθήνα 1923.

Ανδρέου Βασιλόπαιδος, *Δορύλαιον – Σαγγάριος 1921*, Αετός, Αθήνα 2009.

Αντωνιάδης Σπύρος, *Βιογραφία και απομνημονεύματα σε συσχετισμό με ιστορικά γεγονότα*, Αθήνα 1976.

Αργυρόπουλος Ι. Περικλής, *Αναμνήσεις*, Αρσενίδη, χ.χ.

Βενιζέλου Έλενα, *Στη σκιά του Βενιζέλου*, Ωκεανίδα, Αθήνα 2002.

Βενιζέλος Ελευθέριος, Μεταξάς Ιωάννης, *Η Ιστορία του Εθνικού Διχασμού και της Μικρασιατικής Καταστροφής*, έκδοσις Καθημερινής, Αθήνα 1935.

Βοζίκης Χαράλαμπος, *Αι απολογίαι των θυμάτων της 15 Νοεμβρίου 1922*, Αθήναι :Τύποις Μακρή,χ.χ.

Γερακάρης Νικόλαος, *Σελίδες της συγχρόνου ιστορίας - πρόσωπα και πράγματα Τόμος Α΄*, Ελεύθερου Ανθρώπου, Αθήνα 1936.

Γερουλάνος Μαρίνος*, Αναμνήσεις (1867-1957)*, Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1981.

Γονατάς Στυλιανός, *Απομνημονεύματα 1897-1957*, Αθήνα 1958.

Δραγούμης Ίων, *Προγραμματικοί πολιτικοί στοχασμοί*, Τυπογραφείο Πετράκου, Αθήνα 1916.

Δραγούμης Φίλιππος Σ., *Ημερολόγιο (Διχασμός 1916-1919)* (επιμέλεια Μάρκος Δραγούμης), Δωδώνη, Αθήνα 1995.

Δραγούμης Φίλιππος Σ., *Ημερολόγιο 1919-1920 (Φαίνεται πως χτύπησαν των Ίωνα…)*, επιμέλεια Μάρκος Δραγούμης, Δωδώνη, Αθήνα 2020.

Δεμέστιχας Παναγιώτης, *Αναμνήσεις*, Πελασγός, Αθήνα 2002.

Δούσμανης Βίκτωρ, *Η εσωτερική όψις της Μικρασιατικής εμπλοκής*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2006.

Δούσμανης Βίκτωρ, *Ιστορικαί σελίδαι τας οποίας έζησα,* Δημητράκου, χ.χ.

Ζαβιτσιάνος Γ. Κωνσταντίνος, *Αι αναμνήσεις εκ της Ιστορικής διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθέριου Βενιζέλου όπως τις έζησε (1914-1922), τόμοι Α΄, Β΄,* Αθήνα 1946.

Ζαλοκώστας Χρήστος, *Αλέξανδρος*, Σκαζίκη, Αθήνα 1952.

Ηλιάκης Ιωάννης, *Η απολογία ενός τυρράνου*, Τυπογραφείο Ζαχαριουδάκη, Αθήνα 1921.

Ηλιάκης Ιωάννης Γ., *Ο Βενιζέλος και η πολιτική*, Γ. Καλέργη, χ.χ.

Θεοτόκης Σπυρίδων, *Πολιτικαί Αναμνήσεις*, Αθήνα 1986.

Καλαντζής Ευάγγελος, *Σαράντα χρόνια αναμνήσεις..(1920-1961: μια ζωή αφιερωμένη στην πατρίδα),* Αθήνα 1969.

Καλλονάς Δημήτριος, *Ιωάννης Μεταξάς*, Αθήνα 1938.

Κανελλόπουλος Παναγιώτης*, Η ζωή μου…. (η αλήθεια για τις κρίσιμες στιγμές της Ιστορίας του Έθνους από το 1915 – 1980)*, Γιαλλέλης, Αθήνα 1985.

Μαζαράκης - Αινιάν Αλέξανδρος, *Απομνημονεύματα*, Ίκαρος, Αθήναι 1948.

Μαζαράκης Αινιάν Κωνσταντίνος, *Έκθεσις ανακριτικής επιτροπής επιχειρήσεων Μικράς Ασίας (Αύγουστος 1922)*, Ερμής, Αθήνα 1976.

Μελάς Γεώργιος, *Ο Κωνσταντίνος – αναμνήσεις του πρώην γραμματέως του (εισαγωγή – επιμέλεια: Παύλος Πετρίδης)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000.

Μερκούρης Γεώργιος, *Μια αναδρομή στο παρελθόν. Ευθύνεται ο Βασιλεύς Γεώργιος για τους τουφεκισμούς;*, Εθνική Σημαία, Αθήνα χ.χ.

Παπούλας Αναστάσιος, *Η αγωνία ενός έθνους*, επιμέλεια Ιωάννου Δ. Πασσά, Αθήνα 1925.

Πεσμαζόγλου Γεώργιος, *Το χρονικό της ζωής μου (1889-1979),* Αθήνα 1999.

Πιπινέλης Παναγιώτης, *Γεώργιος Β΄ (1890-1947),* Ariston Books, Αθήνα 2017.

Πρίγκιπας Νικόλαος της Ελλάδας, *Τα πενήντα πρώτα χρόνια της ζωής μου*, Γκρέκα, Αθήνα 1926.

Ροδάς Μιχαήλ, *Η Ελλάδα στη Μικράν Ασία (1918-1922)*, Τυπογραφεία Κλεισιούνη, Αθήνα 1950.

Σακελλαρίου Αλέξανδρος, *Ένας Ναύαρχος θυμάται…, Τόμος Α΄*, Γ. Σ. ΕΠΕ, χ.χ.

Σαράφης Στέφανος, *Ιστορικές αναμνήσεις, Τόμος Α΄*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1980.

Σπαής Λεωνίδας, *50 χρόνια στρατιώτης στην υπηρεσία του έθνους και της Δημοκρατίας, Τόμος Α΄*, Μέλισσα, Αθήνα 1970.

Σπυρίδωνος Γεώργιος, *Η Μικρασιατική Εκστρατεία όπως την είδα,* Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2011.

Σταυρίδης Ελευθέριος, *Τα παρασκήνια του Κ.Κ.Ε.,* Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2008.

Ταλιαδούρος Αθανάσιος Σπ., *Μισός Αιώνας στη Βουλή*, Σάκκουλα, Αθήνα 1997.

Τρικούπης Νικόλαος, *Αναμνήσεις επεισοδίων και γεγονότων εκ των πολέμων μας*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2002.

Τσαγγαρίδης Ιωάννης, *Το ημερολόγιο ενός στρατηγού*, επιμέλεια Κ. Δαφνής, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1987.

Τσόντος – Βάρδας Γεώργιος, *Η βενιζελική τυραννία (Ημερολόγιο 1917-1920)*, Πετσίβα, Αθήνα 2006.

Φεσσόπουλος Γεώργιος, *Οι διχόνοιες των αξιωματικών μας και η διάλυση του Στρατού μας στη Μικρά Ασία*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2007.

Χαραλάμπης Αναστάσιος, *Αναμνήσεις*, Αθήνα 1947, (*http://cdn.sansimera.gr/media/files/Anastasios_Xaralampis-Anamniseis.pdf*) ημερομηνία ανάκτησης: 11 Οκτωβρίου 2019.

Χριστόπουλος Γεώργιος, *Κάποιες άλλες εποχές (αναμνήσεις από τον Στρατό)*, Αθήνα 1984.

7. **Οπτικοακουστικά Αρχεία**

Αρχείο ΕΡΤ, *Πανόραμα του Αιώνα*, επεισόδιο 18, Κωδικός Τεκμηρίου 634, Αθήνα 1983. https://archive.ert.gr/634/

Αρχείο ΕΡΤ, *Πανόραμα του Αιώνα*, επεισόδιο 19, Κωδικός Τεκμηρίου 7648, Αθήνα 1983. https://archive.ert.gr/7648/

Δευτερογενείς πηγές

Βιβλία και άρθρα

Carlyon Les A., *Gallipoli*, Bantam Books, Sydney 2003.

Churchill Winston, *The world crisis 1911-1918*, Penguin, London 2007.

Churchill Winston, *The World Crisis (Volume IV: The aftermath 1918-1922)*, Bloomsbury, London 2015

Couderc, Anne, «From Napoleonic Studies to the Support of the Megali Idea: Edouard Driault (1864–1947) and the Dream of an Imperial Mediterranean», *Matériaux pour l'histoire de notre temps*, Volume 99, Issue 3, 2010, pages 36 to 44.

Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, M.I.E.T., Αθήνα 1984.

Driault Edouard, *Η Βασιλεία εν Ελλάδι – Γεώργιος Ι Κωνσταντίνος Ι, Βασιλείς των Ελλήνων (μετάφραση – Σχόλια: Γεώργιος Μερκούρης)*, έκδοση εφημερίδος Εθνική Σημαία, Αθήνα 1935.

Driault Edouard, *Ελλάδα και Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος*, Πελασγός, Αθήνα 1999.

Edgar William, «Οι εκκαθαρίσεις του 1917: Η σημασία τους για το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Βενιζέλου» στο: *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιππότη, Αθήνα 1980.

Hart Peter, *The Great War 1914-1918*, Profile books, London 2013.

Horton George, *Η μάστιγα της Ασίας*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα ^{5}2002.

Guttman Bernhard, *Στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Κάτοπτρο, Αθήνα 1997.

Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, Τόμος Β΄*, M.I.E.T., Αθήνα 2006.

Hibben Paxton, *Constantine I and the Greek people*, The century Co, New York 1920.

Jordan-Sima Constantin, «Ο Βενιζέλος και το πρόβλημα της εγκαθίδρυσης Αβασίλευτης Δημοκρατίας στην Ελλάδα (1923-1924) (μερικά δεδομένα από τα ρουμανικά και γιουγκοσλαβικά αρχεία) », στο *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιππότη, Αθήνα 1980.

Leon George, *Greece and the Great Powers 1914-1917*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1974.

Levinson Sir Richard, *Σερ Μπάζιλ Ζαχάρωφ - ο μυστηριώδης Έλληνας που κατέκτησε την Ευρώπη*, Συλλέκτης, Αθήνα 1997.

Levis Peter, *Αντιβορονώφ (μετάφραση Γιάννης Πινδέας)*, Αθήνα 1935.

Maiolo Joseph, Insall Tony, "Sir Basil Zaharoff and Sir Vincent Caillard as instruments of British Policy towards Greece and the Ottoman Empire during Asquith and Lloyd George Administrations 1915-1918", *The International History Review*, Vol. 34, No 4, December 2012.

Mann A. J., *Το μέτωπο της Θεσσαλονίκης*, Εκάτη, Αθήνα 2008.

Mavrogordatos Georgios, *Stillborn Republic: social coalitions and party strategies in Greece 1922-1936*, Berkley 1982.

Mazower Mark, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, M.I.E.T., Αθήνα 2002.

Mazower Mark, *Θεσσαλονίκη πόλη των φαντασμάτων*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004.

Mazower Mark, «Οικονομική πολιτική στην Ελλάδα 1932-1936», στο: *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Γιώργος Μαυρογορδάτος, Χρήστος Χατζηιωσήφ, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988.

McKenzie Compton, *First Athenian Memories*, Cassel, London 1931.

Miller William, *Greece*, Ernest Benn, London 1928.

Morgenthau Henry, *Η αποστολή μου στην Ελλάδα – το έπος της εγκατάστασης*, Τροχαλία, Αθήνα 1994.

Benny Morris, Dror Ze΄evi, *Η τριακονταετής Γενοκτονία – Ο αφανισμός των χριστιανικών μειονοτήτων της Τουρκίας 1894-1924*, Πατάκη, Αθήνα 2021.

Nicol Edward, *Οι Σύμμαχοι και η κρίση στην Ανατολή*, Ειρμός, Αθήνα 1990.

Palmer Alan, *Το Μακεδονικό Μέτωπο και ο ελληνικός διχασμός*, Μπεργάδη, Αθήνα χ.χ.

Richter Heinz, *Ελλάδα 1915-1917 μέσα από τα ρωσικά αρχεία*, Γκοβόστη, Αθήνα 2020.

Richter Heinz, *Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος 1919-1922 (από το όνειρο της Μεγάλης Ιδέας στη Μικρασιατική Καταστροφή)*, Γκοβόστη, Αθήνα 2020.

Solomonidis Victoria, *Greece in Asia Minor: The Greek administration of the Vilayet of Aidin 1919-1922*, διδακτορική διατριβή Kings College, London 1984.

Smith L. Michael, *Το όραμα της Ιωνίας – Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922*, M.I.E.T., Αθήνα 2002.

Stevenson David, *1914-1918 – The history of the First World War*, Penguin Editions, London 2004.

Sir Basil Thomson, *The Allied Secret Services in Greece*, Hutchinson, Plymouth 1931.

David Vincent, *The culture of Secrecy (Britain 1832-1998)*, Oxford University Press, London 1998.

Wakefield Alan & Moody Simon, *Under the devil's eye (the British military experience in Macedonia 1915-1918)*, Pen and Sword editions, Yorkshire 2017.

Wilson Sir Henry, His life and diaries (Vol II), Cassell, London 1927.

Αβδελά Έφη, «Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο Μεσοπόλεμο», στο: *Όψεις και θέσεις* από το συλλογικό έργο, *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Γιώργος Μαυρογορδάτος, Χρήστος Χατζηιωσήφ, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988.

Αγάθος Θανάσης, «Ο Κώστας Καρυωτάκης από την οπτική γωνία του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου», στο Θεοδόσης Πυλαρινός (επιμ.-εισ.), *Το κριτικό έργο του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου*, Εκδόσεις της Σχολής Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, Αθήνα 2018.

Αγραφιώτης Ν. Δημήτριος, *Γεώργιος Καφαντάρης*, Τυπογραφείο «Προμηθεύς», Αθήνα 1983.

Αθανασιάδης Χάρης, *Τα αποσυρθέντα βιβλία (Έθνος και σχολική Ιστορία στην Ελλάδα 1858-2008)*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015.

Αλβανός Ραϋμόνδος, Κωστόπουλος Βασίλης, «Πολιτικό σύστημα και δημόσια έργα: Πρακτικές εκσυγχρονισμού και κρατικές στρατηγικές κατά το Μεσοπόλεμο στην Επαρχία Καστοριάς» στο: *Η Δυτική Μακεδονία στους Νεότερους Χρόνους, Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου*

Ιστορίας Δυτικής Μακεδονίας, Γρεβενά 2-5 Οκτωβρίου 2014, επιμ. Χαρ. Καρανάσιος, Κ. Ντίνας, Δ. Μυλωνάς, Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών, Γρεβενά 2016.

Αλβανός Ραϋμόνδος, *Σλαβόφωνοι και πρόσφυγες – Κράτος και πολιτικές ταυτότητες στη Μακεδονία του Μεσοπολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2019.

Αλεξάκη Άννα, *Οι εκλογές του Μεσοπολέμου μέσα από τα δημοσιεύματα του τοπικού τύπου του Ρεθύμνου*, μεταπτυχιακή εργασία στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου.

Αλεξάτος Γεράσιμος, *Οι Έλληνες του Γκαίρλιτς 1916-1919*, εκδόσεις Δέσποινα Κυριακίδη, Αθήνα 2015.

Αλιβιζάτος Νίκος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία (1800-2010)*, Πόλις, Αθήνα 2011.

Αλικανιώτης Διονύσιος, *Η νομικοπολιτική θέση του προέδρου της Β΄ Δημοκρατίας*, Σάκουλα, Αθήνα 1991.

Αλικανιώτης Διονύσιος, *Δημήτριος Γούναρης (Μικρή συμβολή στην κατανόηση ενός πρόδρομου της εποχής μας)*, Φιλιππότη, Αθήνα 1983.

Αλικανιώτης Διονύσιος, *Οι κοινωνικοί και πολιτικοί προσανατολισμοί του Δημήτριου Γούναρη (1902-1922)*, Κάκτος, Αθήνα 2021.

Αλικανιώτης Διονύσιος, *Το συντακτικό έργο των Γ΄ και Δ΄ Εθνοσυνελεύσεων και της Βουλής του 1926: συγκριτική έρευνα*, (διδακτορική διατριβή), Αθήνα 2002.

Αναστασίου Χρήστος, *Η Οικουμενική Κυβέρνηση και οι διεθνείς της σχέσεις (1926-1928)*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2011.

Αναστασόπουλος Νικόλαος Α., *Παραβατικές συμπεριφορές και καταστολή στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο: το παράδειγμα του νομού Ιωαννίνων*, Εταιρία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 2012.

Ανδρεάδης Ανδρέας, *Ελληνική πολεμική και μεταπολεμική δημόσια οικονομία (1912-1925)*, Τζάκα, Αθήνα 1927.

Ανδρικόπουλος Γιάννης, *Η δημοκρατία του Μεσοπολέμου (1922-1936)*, Φυτράκης, Αθήνα 1987.

Αντωνακέας Νικόλαος, *«Φαυλοκρατία» Πολιτική ιστορία της Ελλάδος 1821-1940,* τόμος Β΄ (1914-1935), Αθήνα 1952.

Ανώνυμος (Σίγμα Κάπα), *Ελλάς και Βενιζελισμός (οι παράγοντες και η στρατοκρατία)*, Αθήνα 1926.

Αρσένη Κυριακή, *Η Αθήνα του Μεσοπολέμου μέσα από τις φωτογραφίες του Πέτρου Πουλίδη*, Εκδόσεις της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 2004.

Αυδή – Καλκάνη Ίρις, *Κωνσταντίνος Καλκάνης (1885-1961)*, Γκοβόστη, Αθήνα 2012.

Βαγενάς Νάσος, *Η παραμόρφωση του Καρυωτάκη*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2021

Βαΐδης Θωμάς, *Κωνσταντίνος*, Μπάυρον, Αθήνα 1973.

Βακάς Δημήτριος, *Η Μεγάλη Ελλάς – Ελευθέριος Βενιζέλος πολεμικός ηγέτης*, χ.χ.

Βασιλάτος Γεράσιμος, *Η δίκη και η εκτέλεση των Εξ*, Αθήνα 1980.

Βασιλάτος Νίκος, «Η δίκη που συντάραξε την Ελλάδα», στο *Η δίκη των οκτώ και η εκτέλεση των Έξι*, Ίδρυμα Ιστορίας του Ελευθέριου Βενιζέλου, Αθήνα 2010.

Βασιλείου Νικόλαος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εκλογές του 1920 (τα παθήματα έγιναν μαθήματα;)*, Πελασγός, Αθήνα 2016.

Βασιλείου Σωτηρία, «Το προσφυγικό ζήτημα μέσα από την εφημερίδα Φως 1922-1930», στο: *Οι Πρόσφυγες στη Μακεδονία. Από την τραγωδία στην εποποιΐα,* Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών, Μίλητος, Θεσσαλονίκη 2009.

Βατικιώτης Παναγιώτης, *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά*, Ευρασία, Αθήνα 2005.

Βενέζης Ηλίας, *Χρονικόν της Τραπέζης της Ελλάδος*, Αθήνα 1955.

Βεντήρης Γεώργιος, *Η Ελλάς 1910-1920, τόμοι Α΄, Β΄,* Ίκαρος, Αθήνα 1970.

Βεργόπουλος Κώστας, *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη – Η Ελλάδα στον Μεσοπόλεμο*, Εξάντας, Αθήνα 1978.

Βερέμης Θάνος, *Ελευθέριος Βενιζέλος (ο οραματιστής του εφικτού)*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2017.

Βερέμης Θάνος, *Οικονομία και δικτατορία (Η συγκυρία 1925-1926)*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1982.

Βερέμης Θάνος, *Ο Στρατός στην ελληνική πολιτική*, Κούριερ εκδοτική, Αθήνα 2000.

Βερέμης Θάνος, *Οι επεμβάσεις του Στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, Εξάντας, Αθήνα 1977.

Βερέμης Θάνος, «Οι στρατιωτικοί και ο Γεώργιος Καφαντάρης (1924-1926)», στο: *Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του 1873-1946*, πρακτικά συνεδρίου στο Καρπενήσι, 26, 27, 28 Μαΐου 1988, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1991.

Βερέμης Θάνος, «Το επίμαχο θέμα της επετηρίδας του Στρατού το 1927», *περιοδικό Μνήμων, τόμος 4ος*, Αθήνα 1974.

Βήττος Χρήστος, *Ο Εθνικός Διχασμός και η γαλλική κατοχή (1915-1920)*, Όλυμπος, Θεσσαλονίκη 2008.

Βλασίδης Βλάσης, «Η στάση των εφημερίδων απέναντι στους πρόσφυγες 1922-1940», στο: *Πρακτικά συνεδρίου Ιστορικού Αρχείου Προσφυγικού Ελληνισμού του Δήμου Καλαμαριάς*, Θεσσαλονίκη 23-25 Νοεμβρίου 2012.

Βλασίδης Βλάσης, «Η προσφυγική αποκατάσταση στη Μακεδονία: οι απόψεις του ελληνικού Τύπου», στο: *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία (από την τραγωδία στην εποποιΐα)*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2009.

Βλάσσης Κωνσταντίνος Δ. *Οι τελευταίες ημέρες του αρμοστή (ο Αριστείδης Στεργιάδης και ο Αύγουστος του 1922)*, Archive, Αθήνα 2022.

Βλάσσης Κωνσταντίνος Δ., *«Οίκαδε» - ο πολεμικός σχεδιασμός το μοιραίο 1922,* ανέκδοτη μελέτη υπό επεξεργασία, Archive, Αθήνα 2022.

Βλάσσης Κωνσταντίνος Δ., *Πρόσφυγες Οικονομία και νομοθεσία κατά την Μικρασιατική εκστρατεία (ο επίμαχος νόμος 2870/1922)*, Δούρειος Ίππος, Αθήνα 2020.

Βλάσσης Κωνσταντίνος Δ., *Τα τεθωρακισμένα στον Ελληνικό Στρατό (1920-1940)*, Δούρειος Ίππος, Αθήνα 2017.

Βλαχόπουλος Σπύρος, *Η κρίση του κοινοβουλευτισμού στον μεσοπόλεμο και το τέλος της Β΄ Ελληνικής Δημοκρατίας το 1935 (οι θεσμικές όψεις μιας οικονομικής κρίσης;)*, Ευρασία, Αθήνα 2012.

Βλάχος Γεώργιος, *Άρθρα στην Καθημερινή (1919-1951)*, επιλογή - επιμέλεια: Μιχαήλ Σταματελάτος, Ζήδρος, Αθήνα 1990.

Βούρος Γεώργιος, *Παναγής Τσαλδάρης (1867-1936)*, εισαγωγή: Κωνσταντίνα Μπότσιου, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2014.

Γαζή Έφη, *Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια (ιστορία ενός συνθήματος 1880-1930)*, Πόλις, Αθήνα 2011.

Γαλανού – Τουρκοβασίλη Ρεβέκκα, *Θεόδωρος Τουρκοβασίλης (ιστορική αναφορά)*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2000.

Γατόπουλος Δημήτριος, *Ανδρέας Μιχαλακόπουλος (βιογραφία),* Εταιρία Μελέτης ελληνικής Ιστορίας, Αθήνα 2000.

Γεωργής Γιώργος, «Η Ελλάς θα σωθεί – Η υποδοχή της συνθήκης της Λοζάνης από τον Κυπριακό Τύπο», στο: *Λωζάννη 1923 (διαχρονικές προσεγγίσεις και εκτιμήσεις)*, επιμ. Γιώργος Γεωργής, Χρήστος Κυριακίδης, Χαράλαμπος Χαραλάμπους, Καστανιώτη, Αθήνα 2017, σ. 168-172.

Γεωργιάδου Ζωή, *Αναπαράσταση του νεοελληνικού κράτους στο έργο του Κώστα Καρυωτάκη*, μεταπτυχιακή εργασία, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή 2013.

Γιαννόπουλος Γεώργιος, *Από τον Νέστο στον Σαγγάριο*, ελληνική ευρωεκδοτική, Αθήνα 1987.

Γιαννόπουλος Πύρρος, *Η Στάσις του Ιωάννη Μεταξά και ο θρίαμβος της Επανάστασης του 1922,* Αθήνα 1923.

Γιώτα Μαρία, *Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2005.

Γκίκας Αναστάσης, *Ρήξη και ενσωμάτωση (Συμβολή στην Ιστορία του εργατικού – κομμουνιστικού κινήματος του Μεσοπολέμου 1918-1936*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2010.

Γκούτη Μαρία, *Η κυβέρνηση Βενιζέλου 1928-1932. Συναίνεση και αντιδράσεις. Η ανατροπή και ο Τύπος*, διδακτορική διατριβή Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2018.

Γούλας Δημοσθένης, *Γεώργιος Καφαντάρης*, Ιστορικές εκδόσεις Στέφανος Βασιλόπουλος, Αθήνα 1982.

Γρηγοριάδης Φοίβος, *Διχασμός – Μικρά Ασία, Τόμος Β΄*, Κέδρηνος, Αθήνα 1972.

Γρηγοριάδης Φοίβος, *Ελληνική Δημοκρατία, Τόμος Γ΄*, Κέδρηνος, Αθήνα 1972.

Γυαλίστρας Σέργιος, *Εθνικοί Αγώνες 1909-1959*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1963.

Δασκαρόλης Ιωάννης Β., *Στρατιωτικά κινήματα στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου,* Γνώμων εκδοτική, Αθήνα 2012.

Δασκαρόλης Ιωάννης Β., *Τα Δημοκρατικά Τάγματα, Οι πραιτωριανοί της Β΄ Ελληνικής Δημοκρατίας,* Παπαζήση, Αθήνα 2019.

Δασκαρόλης Ιωάννης Β., «Το στρατιωτικό κίνημα Γαργαλίδη – Λεοναρδόπουλου (22-28 Οκτωβρίου 1923) και η εμπλοκή του Ιωάννη Μεταξά», *περιοδικό Ιστορία Εικονογραφημένη*, τεύχος 632, Αθήνα 2021.

Δασκαρόλης Ιωάννης Β., «Γεώργιος Κονδύλης, ο "Κεραυνός" (1879-1936)», περιοδικό *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τεύχος 639, Αθήνα 2021.

Δασκαρόλης Ιωάννης Β., *Φωτιά στο Τατόι: Τα καμένα θερινά ανάκτορα, οι νεκροί και η φυγάδευση του Βασιλιά (30 Ιουνίου -1 Ιουλίου 1916)*, ηλεκτρονικό περιοδικό «Θέματα Ελληνικής Ιστορίας», https://www.istorikathemata.com/2021/08/30-1-1916.html (ημερομηνία ανάκτησης: 4.8.2021)

Δασκαρόλης Ιωάννης Β., *Οι λαμπροί εορτασμοί της εκατονταετηρίδας από τον θάνατο του Λόρδου Βύρωνα στην Αθήνα και στο Μεσολόγγι (16-20 Απριλίου 1924)*. Ιστολόγιο Θέματα Ελληνικής Ιστορίας. http://www.istorikathemata.com/2014/03/The-Greek-celebrations-of-100-years-since-the-death-of-Lord-Byron.html (ημερομηνία ανάκτησης: 6.4.2022).

Δασκαρόλης Ιωάννης Β., «Ο Αθανάσιος Ευταξίας και οι προσπάθειες του για την περιστολή της διασπάθισης του δημόσιου χρήματος (1909-1926)», ηλεκτρονικό περιοδικό *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας*, https://www.istorikathemata.com/2016/06/Athanasios-Eutaxias-1849-1931.html, ημερομηνία ανάκτησης: 10 Μαΐου 2021).

Δασκαρόλης Ιωάννης Β., «Οι πανηγυρισμοί στο Παναθηναϊκό στάδιο για την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών (ο θρίαμβος του Βενιζέλου 15-9-1920)», Ηλεκτρονικό περιοδικό *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας*, https://www.istorikathemata.com/2014/12/the-triumph-of-Venizelos-15-9-1920.html, ημερομηνία ανάκτησης: 15 Ιουνίου 2021.

Δασκαρόλης Ιωάννης Β., «Ο φονικός σεισμός της Κορινθίας (1928). Η ίδρυση και η δραστηριότητα του Α.Ο.Σ.Κ. για την ανοικοδόμηση της περιοχής», ηλεκτρονικό περιοδικό Clio Turbata, http://clioturbata.com/%ce%b1%cf%80%cf%8c%cf%88%ce%b5%ce%b9%cf%82/korinthos-earthquake/, ημερομηνία ανάκτησης: 15 Φεβρουαρίου 2021.
Δασκαρόλης Ιωάννης Β., «Η κινηματογραφική ληστεία της αμαξοστοιχίας Αθηνών - Θεσσαλονίκης και οι πολιτικές της επιπτώσεις (13 Απριλίου 1924)», ηλεκτρονικό περιοδικό *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας*, http://www.istorikathemata.com/2013/12/13-1924.html, ημερομηνία ανάκτησης: 10 Μαΐου 2021.

Δασκαρόλης Ιωάννης Β., «Το βρώμικο ψωμί» Η σιτοδεία στην Ελλάδα από τον Εθνικό Διχασμό στη Μικρασιατική Καταστροφή (1916-1922)» στο «*κ΄ η Ανατολή του αιμάτου σιντριβάνι» (Μικρασιατική εκστρατεία 1919-1922 – αιτίες και συνέπειες μιας καταστροφής)*, εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα 2022.

Δάγκας Αλέξανδρος, *Το κράτος κατά του κομμουνισμού (συλλογή πληροφοριών από τις υπηρεσίες Ασφαλείας 1927)*, Επίκεντρο, Αθήνα 2011.

Δαφνής Γρηγόριος, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, Κάκτος, Αθήνα 1997.

Δαφνής Γρηγόριος, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*, Κάκτος, Αθήνα 2019.

Δαφνής Κωνσταντίνος, *Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος (ο άνθρωπος και το έργο του)*, Κέρκυρα 1952.

Δεμαθάς Ζαχαρίας – Καλαφάτης Θανάσης – Σακελλαρόπουλος Θεόδωρος, *Νομισματικές κρίσεις και η κρατική τους διαχείριση στην Ελλάδα (1880-1930)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991.

Δερτιλής Γεώργιος Β., *Επτά πόλεμοι, τέσσερις εμφύλιοι, επτά πτωχεύσεις 1821-2016*, Πόλις, Αθήνα 2016.

Δερτιλής Γεώργιος Β., *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους (Β΄ Τόμος)*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2004.

Δημητράκης Παναγιώτης, *Η Ελλάδα και οι Άγγλοι (Η βρετανική διπλωματία και οι Βασιλείς της Ελλάδος)*, εκδόσεις Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2011.

Δορδανάς Στράτος, *Η γερμανική προπαγάνδα στην Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2021.

Διαμαντόπουλος Θανάσης, *Η Ελληνική πολιτική ζωή: Εικοστός Αιώνας*, Παπαζήση, Αθήνα 1997.

Διαμαντόπουλος Θανάσης, *Η ελληνική συντηρητική παράταξη: Ιστορική προσέγγιση και πολιτικά χαρακτηριστικά*, Παπαζήση, Αθήνα 1994.

Διομήδης Αλέξανδρος, *Η πολιτική σταθεροποίησεως και ο Ελευθέριος Βενιζέλος*, Τυπογραφείο Θεοτοκάτου, Αθήναι 1932.

Διομήδης Αλέξανδρος, *Τα οικονομικά της Ελλάδος προ και μετά την 1η Νοεμβρίου 1920*, Τυπογραφείο Ραφτάνη, Αθήνα 1922.

Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Η Ελλάς και ο πόλεμος στα Βαλκάνια (1914-1918)*, Δ.Ι.Σ., Αθήνα 1958.

Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Ο ελληνικός στρατός εις την Σμύρνην (Μάϊος 1919-Μάϊος 1920*, Δ.Ι.Σ., Αθήνα 1957.

Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επιχειρήσεις Φιλαδελφείας - Προύσης - Ουσάκ (Ιούλιος - Νοέμβριος 1920)*, Δ.Ι.Σ., Αθήνα 1956.

Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επιχειρήσεις Ιουνίου – Ιουλίου 1921*, Δ.Ι.Σ., Αθήνα 1964.

Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επιχειρήσεις προς την Άγκυραν (τόμοι Α΄, Β΄)*, Δ.Ι.Σ., Αθήνα 1965.

Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επίτομος Ιστορία της εις Μικράν Ασίαν εκστρατείας (1919-1922)*, Δ.Ι.Σ., Αθήνα 1967.

Ελευθερίου Κώστας, *Οι εκλογές του Μεσοπολέμου (1926-1936) μέσα από τον Αθηναϊκό τύπο,* διπλωματική εργασία Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2008.

Ενεπεκίδης Πολυχρόνης, *Η δόξα και ο διχασμός (1908-1918)*, Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος Αθήνα 1992.

Ευστρατιάδης Γρηγόριος, *Η Πραγματική Αλήθεια περί του Εκκλησιαστικού Ημερολογίου*, Τυπογραφείο Ιωάννη Παπανικολάου, Αθήνα 1929.

Ευστρατίου Ν. Π., *Λαϊκόν Κόμμα - Από της πρώτης μέχρι της τρίτης Αρχηγίας*, Αθήνα 1948.

Ευταξίας Ιωάννης, *Επιστασίαι επί της μελετώμενης οικονομικής εξυγιάνσεως*, Τυπογραφείο Ρουμελιώτη, Αθήνα 1927.

Ζαούσης Αλέξανδρος, *Αλέξανδρος και Ασπασία (1915-1920)*, Ωκεανίδα, Αθήνα 2000.

Ζαχαρόπουλος Νικόλαος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη*, εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, Αθήνα 1997.

Ζαφειρόπουλος Θεμιστοκλής, *Ο Γεώργιος Κονδύλης και η εποχή του*, χ.ε. Αθήνα 1984.

Θεοδούλου Χρίστος, *Η Ελλάδα και η Αντάντ (1η Αυγούστου 1914-25η Σεπτεμβρίου 1916)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Βενιζέλος, Χανιά 2011.

Θεοτοκάς Γιώργος, *Αργώ, τόμοι Α΄, Β΄,* Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2015.

Ιακώβου Πέτρος, «Το χρονικόν του Αθανάσιου Αργυρού», στο *Αθανάσιος Αργυρός - εις μνήμην,* (επιμέλεια Τριαντάφυλλος Θεοδωρίδης), Αθήνα 1955.

Ιασωνίδης Λεωνίδας, «Το ενδιαφέρον του Αργυρού δια τους πρόσφυγας», στο: *Αθανάσιος Αργυρός - εις μνήμην,* επιμέλεια Τριαντάφυλλος Θεοδωρίδης, Αθήνα 1955.

Ιωακείμ Ιωακείμ, *Ιωάννης Μεταξάς (η ανοδική πορεία του από τη στρατιωτική στην πολιτική δράση 1871-1922)*, Παπαδήμα, Αθήνα 2005.

Καιροφύλας Γιάννης, *Η Αθήνα του Μεσοπολέμου*, Φιλιππότη, Αθήνα 1988.

Κακούρη Αθηνά, *Ουλάνοι στη Λάρισα*, Καπόν, Αθήνα 2018.

Κακούρη Αθηνά, *Τα δύο Βήτα*, Καπόν, Αθήνα 2016.

Κακριδής Ανδρέας, *Κυριάκος Βαρβαρέσος (η βιογραφία ως οικονομική ιστορία)*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 2017.

Καλεύρας Αχιλλέας, *Αστυφιλία, παρασιτισμός και μικροαστική εγκατάστασις*, Τύποις εφημερίς των Βαλκανίων, Θεσσαλονίκη 1930.

Καλλιανιώτης Θανάσης, «Ο Εθνικός Διχασμός στο νομό Κοζάνης: 1916-1918», *περιοδικό Παρέμβαση, τεύχος 96*, Κοζάνη 1996.

Καμπάνης Αρίστος, *Ο Δημήτριος Γούναρης και η ελληνική κρίσις των ετών 1918-1922*, Πυρσός, Αθήνα 1946.

Κανδυλάκης Μανώλης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης, τόμος Γ΄: 1923-1941*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2005.

Καπογιαννόπουλος Ανδρέας, *Ο Ι. Μεταξάς αυτοψυχαναλύεται*, Περιοδικός Τύπος ΑΕ, Αθήνα 1988.

Καραβάς Σπύρος, *Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του Μεσοπολέμου*, Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1992.

Καραγιάννης Σωτήρης, *Ταξικά σύμβολα στον Μεσοπόλεμο (γέννηση, ακμή και παρακμή των όρων βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός),* περιοδικό «Τετράδια» (τεύχος 15), Αθήνα 1986.

Καρανικόλα Β. Αικατερίνη, *Η τοπική αυτοδιοίκηση στην Ελλάδα την περίοδο του Μεσοπολέμου (1923-1940)*, Κ. & Μ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2020.

Καραπέτσας Αθανάσιος, *Ο Διχασμός του ΄18 (Τα Λαμιακά και Θηβαϊκά)*, Μπατσιούλας, Αθήνα 2015.

Καρολίδης Παύλος, *Η ελληνική Βασιλεία ως Εθνική Ιδέα, (πανηγυρικός λόγος εκφωνηθείς στην Εταιρία Φίλων του Λαού στις 21 Μαΐου 1916)*, Τυπογραφείο Π. Λεώνη, Αθήνα 1916.

Καρολίδης Παύλος, *Μήνυσις εναντίον Μελετίου Μεταξάκη επί κακοδοξίαιας δογματικαίς πράξεσιν αντικανονικαίς και πολιτεία αντικειμένη εις την εν τη Εκκλησία ηθικήν τάξιν*, Αθήνα 1921.

Καρολίδης Παύλος, *Συμπλήρωσις της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους του Κ. Παπαρρηγόπουλου, τόμος 6ος μέρος Β΄,* Ελευθερουδάκη, χ.χ.

Καρυωτάκης Κωνσταντίνος, *Άπαντα*, Μέρμηγκας, Αθήνα χ.χ.

Καρυωτάκης Κωνσταντίνος, *Ποιήματα και Πεζά (επιμέλεια Δημήτρης Δημηρούλης)*, Gutenberg, Αθήνα 2017.

Κασδαγλης Νίκος, *Ο αντίκτυπος του ημερολογιακού εκκλησιαστικού ζητήματος στον τύπο της Αθήνας (1924)*, διπλωματική εργασία Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2018.

Κατσίλα Δροσιά, *Ο βίος και το έργο του Χρήστου Χρηστοβασίλη*, διδακτορική διατριβή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2004.

Καφάογλου Ηλίας, *ελληνική αυτοκίνηση 1900-1940 (άνθρωποι, δρόμοι, οχήματα, αγώνες)*, εκδόσεις ύψιλον, Αθήνα 2013.

Καφάογλου Ηλίας, *Η λανθάνουσα εξέλιξη της αυτοκίνησης στην Ελλάδα*, ιστοσελίδα Car and Driver (https://www.caranddriver.gr/stories/arthro/ilias_kafaoglou_ereuna_h_lanthanousa_ekseliksi_tis_aytokinisis_stin_ellada-7735401/), Ημερομηνία Ανάκτησης: 12.4.2022.

Καφάογλου Ηλίας, *«Σποράδην κατασκευή οδών» - Σημειώσεις για τα προγράμματα οδοποιίας κατά τον Μεσοπόλεμο*, ανέκδοτη ερευνητική εργασία, Ύψιλον, Αθήνα 2019.

Κιντή Βάσω, *Φιλοσοφία της Ιστορίας*, Πόλις, Αθήνα 2021.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης, «Η ιδεολογία του προσφυγισμού» στο:*1922 – Η μικρασιατική καταστροφή*, Τα Νέα, Αθήνα 2022.

Κιτσίκης Δημήτρης, *Η Ελλάς και οι διεκδικήσεις της στην συνδιάσκεψη της Ειρήνης (1919-1920)*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2018.

Κλάψης Αντώνης, Κούμας Μανόλης, *Εθνικός Διχασμός*, Καθημερινές εκδόσεις ΑΕ, Αθήνα 2019.

Κλάψης Αντώνης, *Η ένταξη της Τουρκίας στην Κοινωνία των Εθνών και η ελληνική εξωτερική πολιτική (1923-1932)*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2015.

Κλάψης Αντώνης, *Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος και η ελληνική εξωτερική πολιτική (1926-1928)*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2009.

Κλάψης Αντώνης, «Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1920» στο «*κ΄ η Ανατολή του αιμάτου σιντριβάνι» (Μικρασιατική εκστρατεία 1919-1922 – αιτίες και συνέπειες μιας καταστροφής)*, εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα 2022.

Κλάψης Αντώνης, *Οι ελληνοτουρκικές οικονομικές σχέσεις μετά τη συνθήκη της Λωζάννης και το οικονομικό σύμφωνο της 10ης Ιουνίου 1930, (διδακτορική διατριβή Πάντειο Πανεπιστήμιο),* Αθήνα 2006.

Κλάψης Αντώνης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης (1821-1923)*, Πεδίο, Αθήνα 2019.

Κολλάρος Βασίλειος Ν., «Η Έκθεση Νικόστρατου Καλομενόπουλου για την κατάληψη των Κυκλάδων από τον στρατό της Εθνικής Άμυνας (1916-1917)», *περιοδικό "Φλέα"*, τεύχος 72, Δεκεμβρίου 2021.

Κονδύλης Θάνος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Ελλάδα (1928-1932)*, Ίαμβος, Αθήνα 2009.

Κοσμοπούλου Βασιλική, «Οι αντιδράσεις των ντόπιων και της πολιτείας απέναντι στους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας», περιοδικό *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τεύχος 594, Αθήνα 2017.

Κούκουνας Δημοσθένης, *Οι Έλληνες πολιτικοί – ιστορικό βιογραφικό λεξικό (1926-1949)*, Historia, Αθήνα 2015.

Κούκουνας Δημοσθένης, «Ιωάννης Διάκος – ο σκοτεινός μυστικοσύμβουλος Μεταξά και Γεώργιου Β΄», περιοδικό *Τότε*, τεύχος 51-53, Αθήνα 2008.

Κουλάς Αντώνιος, *Οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις από το 1923 ως το 1928*, διδακτορική διατριβή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2007.

Κουμάντος Παναγής Χρ., *Παναγής Τσαλδάρης «ο βράχος»*, Καλαμάτα 2020.

Κούμας Μανόλης, *Γεώργιος Καφαντάρης*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2012.

Κούμπουλης Ευάγγελος, *Η διαμόρφωση της αντιβενιζελικής παράταξης από την εκτέλεση των Έξ μέχρι το 1935*, διπλωματική εργασία Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2021.

Κυπαρίσσης – Μώρος Μάριος, «Ο εν Κοζάνη της Μακεδονίας λόγιος και δικηγόρος του Μεσοπολέμου Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης», περιοδικό *Αλλιάκμωνος ρούς, τόμος ΙΙΙ*, Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών, Κοζάνη 2019.

Κυριακού Παναγιώτης, *Γενική Οικονομική ανασκόπηση της Χώρας*, Εκδόσεις Γενική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1927.

Κύρκος Μιχαήλ, «Η σώφρων πολιτική του Αθανάσιου Αργυρού – το προσφυγικό ενδιαφέρον του», στο: *Αθανάσιος Αργυρός - εις μνήμην, επιμέλεια Τριαντάφυλλος Θεοδωρίδης*, Αθήνα 1955.

Κωστάκη – Μέξη Αλεξάνδρα*, Κώστας Καρυωτάκης – Μαρία Πολυδούρη (στα χρόνια της παρακμής)*, Apiros Hora, Πρέβεζα 2014.

Κωστής Κώστας, *Ο πλούτος της Ελλάδας (Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς πολέμους μέχρι σήμερα)*, Πατάκη, Αθήνα 2019

Κωστής Κώστας, *«Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας». Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους (18ος-21ος αιώνας),* Πόλις, Αθήνα 2013.

Λαμπρινός Φώτος, *Ισχύς μου η αγάπη του φακού*, Καστανιώτη, Αθήνα 2010.

Λαμπρόπουλος Σέργιος, «Ιστορική αναδρομή στην ανάπτυξη των υποδομών της Ελλάδας 1887-2017- οδικό δίκτυο» στο: *130 χρόνια σχολή πολιτικών μηχανικών ΕΜΠ*, Αθήνα 2018.

Λεβογιάννης Νικόλαος, «Τα δραματικά γεγονότα της πρωτοχρονιάς του 1917 στην Απείρανθο», ηλεκτρονικό περιοδικό *Κορωνίδα Νάξου*, https://koronida.blogspot.com/2017/01/100-1917.html, ημερομηνία ανάκτησης: 22 Αυγούστου 2021.

Λεμπέσης Ευάγγελος, «Η Δημοκρατία ως ποδόσφαιρον», περιοδικό *Πειθαρχία*, Αθήνα 3 Μαΐου 1931.

Λεονταρίτης. Γιώργος Α., *Από την Δόξα στη Συμφορά – Η άδικη εκτέλεση των Έξι (1915-1922)*, Μέτρον, Αθήνα 2005.

Λεονταρίτης Γεώργιος Α., *Το Λαϊκόν Κόμμα μετά την κατοχή (1945-1967)*, Προσκήνιο, Αθήνα 2008.

Λεονταρίτης Γεώργιος Β., *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1917-1918)*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2005.

Λιάπη Στυλιανή, *Οι Γάλλοι κ η διοίκηση του Ιωάννη Ηλιάκη στην Κοζάνη την περίοδο του Εθνικού διχασμού 1916-1920*, μεταπτυχιακή εργασία Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας, Φλώρινα 2017.

Λιβιεράτος Δημήτρης, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1923-1927*), Κομμούνα, Σεπτέμβριος 1985.

Λούβη Λίνα, «Μηχανισμοί της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μετά τη συνθήκη της Λωζάννης (1923-1928)», στο: *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Γιώργος Μαυρογορδάτος, Χρήστος Χατζηιωσήφ, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988.

Λουκάς Ιωάννης, *Ιστορία της ελληνικής μασονίας και ελληνική ιστορία*, Παπαζήση, Αθήνα 1991.

Λουμιώτης Βασίλειος, «Οι κύριες αιτίες της ήττας της στρατιάς Μικράς Ασίας στο Αφιόν Καραχισάρ τον Αύγουστο του 1922» στο «*κ΄ η Ανατολή του αιμάτου σιντριβάνι» (Μικρασιατική εκστρατεία 1919-1922 – αιτίες και συνέπειες μιας καταστροφής)*, εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα 2022.

Λουμιώτης Βασίλειος, «Ο Συνταγματάρχης Νικόλαος Πλαστήρας και η Προβληματική Δράση του κατά τη Μικρασιατική Εκστρατεία», (https://belisarius21.wordpress.com/2019/04/20/%C/, Ιστολόγιο Βελισάριος (ημερομηνία ανάκτησης 6.12.2020)

Μάγερ Κώστας, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου, τόμος Β΄ Αθηναϊκές εφημερίδες 1901-1959*, Αθήνα 1959.

Μακρής Αλέξανδρος, «Κρίση ηθικού, αντιπολεμικό αίσθημα και κομμουνιστική προπαγάνδα» στο «*κ΄ η Ανατολή του αιμάτου σιντριβάνι» (Μικρασιατική εκστρατεία 1919-1922 – αιτίες και συνέπειες μιας καταστροφής)*, εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα 2022.

Μακρής Αλέξανδρος, *«Οι κήρυκες της ιδέας του έθνους»: Παλαιοί πολεμιστές, Ανάπηροι και Θύματα Πολέμου στην Ελλάδα (1912-1940)*, διδακτορική διατριβή Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2021.

Μάλαινος Μιλτιάδης, *Τα τραγικά ημερονύκτια από τον Γολγοθά της Ελλάδος*, Αθήνα 1963.

Μάλαινος Επαμεινώνδας, *Ιστορία των ξενικών επεμβάσεων, Τόμος Γ΄*, Αθήνα 1960.

Μάλαινος Επαμεινώνδας, *Ιστορία των ξενικών επεμβάσεων, Τόμος Δ΄*, Αθήνα 1961.

Μάλαινος Επαμεινώνδας, *Ιστορία των ξενικών επεμβάσεων, Τόμος Ε΄*, Αθήνα 1962.

Μαλέσης Δημήτρης, *Ήττα – θρίαμβος – καταστροφή (Ο Στρατός στο Ελληνικό κράτος από το 1898 έως το 1922)*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2017.

Μαλέσης Δημήτρης, «Το παλαιοημερολογίτικο ζήτημα (1924-1952)», περιοδικό *Μνήμων*, τεύχος 22, Αθήνα 2000.

Μαλέσης Δημήτρης, *Οι υπουργοί των στρατιωτικών στο νεοελληνικό κράτος (1833-1950)*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2020.

Μάλλωσης Ιωάννης, *Η πολιτική ιστορία του Δημήτριου Γούναρη, τόμοι Α΄, Β΄,* Νέα Εποχή, Αθήνα 1926.

Μάλλωσης Ιωάννης, *Μάρτυρες (Κ. Έσλιν – Ίων Δραγούμης),* πρόλογος Γρηγόριος Ευστρατιάδης, Αθήνα 1920.

Μαλούχος Π. Γεώργιος, *1922 – Πως χάσαμε την Σμύρνη*, Τα Νέα, Αθήνα 2022.

Μαμουρέλη Ασημένια, *Το παλαιοημερολογητικό ζήτημα και η θέση των Γ.Ο.Χ. εντός της Ελληνικής επικράτειας*, διπλωματική εργασία Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2015.

Μανωλικάκης Γιάννης, *Ελευθέριος Βενιζέλος – Η άγνωστη ζωή του*, Γνώση, Αθήνα 1985.

Μαραντζίδης Νίκος, *Γιασασίν Μιλλέτ: Ζήτω το Έθνος (Προσφυγιά, κατοχή και εμφύλιος: Εθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκόφωνους ελληνορθόδοξους του δυτικού κόσμου)*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2001.

Μαργιούλας Γιάννης, *Η εφημερίδα Πολιτεία (1917-1933)*, διπλωματική εργασία, Ρέθυμνο 2014.

Μαρκεζίνης Σπυρίδων, *Πολιτική ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος, 3ος και 4ος τόμος,* Πάπυρος, Αθήνα 1978.

Μαρκέτος Σπύρος, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του*, διδακτορική διατριβή Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 1998.

Μαρκέτος Σπύρος, *Πως φίλησα τον Μουσολίνι: Τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.

Μάξιμος Σεραφείμ, *Κοινοβούλιο η Δικτατορία;*, Στοχαστής, Αθήνα 1975.

Μαραντζίδης Νίκος, Δορδανάς Στράτος, Καλλιανιώτης Αθανάσιος, *Οι Άλλοι Καπετάνιοι - αντικομμουνιστές ένοπλοι στα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου*, επιμέλεια Νίκος Μαραντζίδης, Εστία, Αθήνα 2006.

Μάζης Γιάννης Α., *Ίων Δραγούμης ο ασυμβίβαστος*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2016.

Μαυρογορδάτος Γιώργος, *1915 – ο Εθνικός Διχασμός*, Πατάκη, Αθήνα 2015.

Μαυρογορδάτος Γιώργος, *Μετά το 1922 – η παράταση του διχασμού*, Πατάκη, Αθήνα 2017.

Μαυρογορδάτος Γιώργος, *Εθνικός διχασμός και μαζική οργάνωση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996.

Μελάς Σπύρος, *Ιωάννης Μεταξάς*, Historia, Αθήνα 2016.

Μερκούρης Σταμάτης, *Γεώργιος Κονδύλης – ο «κεραυνός» (1879-1936)*, Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2009.

Μεταξωτός Ευάγγελος, *Μια μελέτη της διαπλοκής, πολιτικής και επιχειρηματικότητας μέσα από την περίπτωση του Βασίλη Ζαχάρωφ*, μεταπτυχιακή εργασία Παντείου πανεπιστημίου, Αθήνα 2016.

Μεχτίδης Πέτρος, *Η Μικρασιατική Εκστρατεία και Καταστροφή (τα γεγονότα από το 1918 έως τη Συνθήκη της Λοζάνης)*, Μάλλιαρης Παιδεία, Θεσσαλονίκη 2020.

Μητσοτάκη Ζωή, *Η Κυρία Έλενα Βενιζέλου – πορεία μιας ζωής*, Εθνικό Ίδρυμα Ελευθέριος Βενιζέλος, Χανιά 2017.

Μίλεσης Στέφανος, *Δευκαλίων Ρεδιάδης (1882-1955), ο σκοπευτής δικηγόρος του Πειραιά* http://pireorama.blogspot.com/2016/07/1882-1955.html (ημερομηνία ανάκτησης 5.1.2021).

Μιχαηλίδης Ιάκωβος Δ., «Γεωστρατηγικές επιλογές και προπαγάνδα: Η Ελλάδα την περίοδο του Εθνικού Διχασμού», στο: *Η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης – Η κορύφωση της σύγκρουσης δύο κόσμων*, Πρακτικά Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 2017.

Μιχαηλίδης Ιάκωβος Δ., *Το κίνημα της Εθνικής Αμύνης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2015.

Μιχαλόπουλος Δημήτρης, *Η ξεχασμένη επανάσταση: Οι Έλληνες επίστρατοι και ο αγώνας του (1916-1920)*, Πελασγός, Αθήνα 2012.

Μιχαλόπουλος Δημήτρης, *Ο Εθνικός Διχασμός – η άλλη διάσταση*, Τροχαλία, Αθήνα 1997.

Μόστρας Βασίλειος, *Η Μικρασιατική Επιχείρησις*, Ίκαρος, Αθήνα 1969.

Μοσχόπουλος Διονύσης, *Ο Εθνικός Διχασμός (1915-17)*, Σάκκουλα, Αθήνα 2020.

Μουζάκης Δημήτριος, *Το Άγιο Όρος κατά την περίοδο του Μεσοπολεμου,* διδακτορική διατριβή Ιόνιου Πανεπιστημίου, Αθήνα 2006.

Μούκα Αναστασία, *Οι Οικουμενικές κυβερνήσεις στον ελληνικό Μεσοπόλεμο και ο Τύπος*, διπλωματική εργασία Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2020.

Μουρελος Γιάννης, *Τα Νοεμβριανά του 1916 (από το αρχείο της μεικτής επιτροπής αποζημίωσης των θυμάτων)*, Πατάκη, Αθήνα 2007.

Μπαλάσκας Ιωάννης, *Για την άμυνα και την αναγέννηση του ελληνισμού*, Αετός, Αθήνα 1950.
Μπαλτά Νάση – Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου (Η ελληνική και η ευρωπαϊκή διάσταση)*, Οδυσσέας, Αθήνα 1993.

Μπαρούτας Κώστας, *Η κραυγή των Ελλήνων (πολιτικά συνθήματα, επευφημίες, συλλαλητήρια, εκλογικές συγκεντρώσεις 1821-1989)*, Σαββάλα, Αθήνα 1992.

Μπελιβανάκης Γρηγόρης, *Οι Αγγλογάλλοι στη Μήλο κατά την Διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου*, Μήλος 2003.

Μπένος Στέλιος, *Η κοινοβουλευτική παρουσία του Ι. Μεταξά (1926-1936)*, Παπαζήση, Αθήνα 2009.

Μπογιατζής Βασίλειος, *Επιστημονικό ιδεώδες και διανοητικές οικειοποιήσεις της τεχνολογίας στον ελληνικό Μεσοπόλεμο (Ε. Βενιζέλος, Ι. Μεταξάς, Γ. Θεοτοκάς, Δ. Γλυνός, «Αρχείον Φιλοσοφίας»*, διδακτορική διατριβή Ε.Μ.Π., Αθήνα 2009.

Μπουλαλάς Κλεάνθης, *Η Μικρασιατική εκστρατεία 1919-1922*, Αθήνα 1959.

Μπρεδήμας Ηλίας, *Η πρώτη Ελληνική Δημοκρατία (Ιστορική έρευνα της ταραχώδους περιόδου 1922-1925)*, ΑΚΜΩΝ, Αθήνα 1960.

Μυριβήλης Στρατής, «Οι Μυτιληνιοί και η Δημοκρατία», *Καμπάνα Μυτιλήνης*, 1η Απριλίου 1924.

Ναρ Λέων, *Οι Ισραηλίτες βουλευτές στο ελληνικό κοινοβούλιο (1915-1936)*, Ίδρυμα της βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2011.

Νιάρχος Γεώργιος, *Δημήτριος Γούναρης*, Πελοπόννησος, Πάτρα 2016.

Νικολόπουλος Νίκος, *Δημήτριος Γούναρης (πολιτική βιογραφία)*, Ινστιτούτο Κωνσταντίνος Καραμανλής, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2007.

Νιρβάνας Παύλος, *Βενιζέλος*, Εστία, Αθήνα 1920.

Ντριώ Εδουάρδος, *Ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος (Θρύλος και Ιστορία)*, Πρωία, Αθήνα 1930.

Ντριώ Εδουάρδος, *Βασιλεύς Κωνσταντίνος Θρύλος και Ιστορία,* Μέτρον, Αθήνα 2008.

Ντριώ Εδουάρδος, *Η Βασιλεία εν Ελλάδι (πρόλογος και σχόλια Γεώργιου Μερκούρη)*, Εθνική Σημαία, Αθήνα 1935.

Οικονόμου Αλέξανδρος, *Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης (1859-1922)*, Αθήνα 1972.

Οικονόμου Νικόλαος, *Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις από τον Νοέμβριο του 1918 ως τον Οκτώβριο του 1920*, από το συλλογικό: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΕ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1980.

Οικονόμου Νικόλαος, «Η περίοδος από τον Σεπτέμβριο του 1926 ως τον Φεβρουάριο του 1935», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΕ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1980.

Παλαμάς Κωστής, *Άπαντα, τόμος έκτος*, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, Αθήνα 2020.

Παλαμάς Κωστής, *Άπαντα, τόμος έβδομος*, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, Αθήνα 2020.

Παναγάκος Παναγιώτης, *Συμβολήν εις την ιστορίαν της δεκαετίας 1912-1922*, Αθήνα 1961.

Παλιούρας Αθανάσιος, «Ιωάννης Νικολίτσας (Θέρμο 1889 - Αθήνα 1966)», ηλεκτρονικό περιοδικό *Η Νέα Εποχή*, http://www.epoxi.gr/%B1/persons65.html, ημερομηνία ανάκτησης: 19 Αυγούστου 2021.

Παντελάκης Νίκος Σ., *Αλέξανδρος Διομήδης [1874-1950] – Ένας αυθεντικός εκπρόσωπος της αστικής τάξης*, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, Αθήνα 2018.

Παντελάκης Νίκος Σ., *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1991.

Παπαδάκης Νικόλαος (Παπαδής), *Ελευθέριος Βενιζέλος (ο άνθρωπος, ο ηγέτης), τόμοι Α΄, Β΄,* Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2017.

Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο Έθνος των εθνικοφρόνων (η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967),* Σαββάλα, Αθήνα 2006.

Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Ο Τύπος και ο Διχασμός 1914-1917*, διπλωματική εργασία ΕΚΠΑ, Αθήνα 1991.

Παπακοσμάς Βίκτωρ, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το ζήτημα του αβασίλευτου δημοκρατικού πολιτεύματος (1916-1020)», στο Συλλογικό έργο, *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλος και την εποχή του*, Φιλιππότη, Αθήνα 1980.

Παπαφλωράτος Ιωάννης Σ., *Γεώργιος Παπανδρέου (πολιτική βιογραφία 1915-1964)*, Λειμών, Αθήνα 2018.

Παπαφλωράτος Ιωάννης, *Η ιστορία του Ελληνικού Στρατού (1833-1949)*, τόμοι Ι, ΙΙ, Σάκουλα, Αθήνα 2014.

Παπαφλωράτος Ιωάννης, *Το επεισόδιο Tellini/Κέρκυρας – αιτία και εξέλιξη μιας διεθνούς κρίσεως*, διδακτορική διατριβή Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2004.

Παρασκευαΐδης Χριστόδουλος Κ. (αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος), «Ιστορική και κανονική θεώρησις του παλαιοημερολογήτικου ζητήματος κατά την γέννησιν και την εξέλιξιν αυτού εν Ελλάδι», Μυριόβιβλος βιβλιοθήκη, http://www.myriobiblos.gr/books/book1/index.html, ημερομηνία ανάκτησης: 13 Ιουλίου 2021.

Παρασκευόπουλος Λεωνίδας, *Απομνημονεύματα, Τόμος Β΄*, Πυρσός, Αθήνα 1935.

Πασσάς Δ. Ιωάννης, *Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, Τόμος Α΄*, Ταλώς, Αθήνα 2008.

Πετρακάκος Δημήτριος, *Κοινοβουλευτική ιστορία της Ελλάδος, τόμος έβδομος:1910-1912*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα χ.χ.

Πετρακόπουλος Θεόδωρος, *«Τι είχε προτείνει ο Ελευθέριος Βενιζέλος στον Δημήτριο Γούναρη πριν από τον Εθνικό Διχασμό»*, περιοδικό ΤΟΤΕ, τεύχος Αυγούστου 2005.

Πετρίδης Παύλος, *Βασιλική προδοσία (1915-1917)*, Προσκήνιο, Αθήνα 1999.

Πετρίδης Παύλος, *Οι αντιμοναρχικοί αγώνες του Γεώργιου Παπανδρέου στον Μεσοπόλεμο*, Γκοβόστη, Αθήνα 1993.

Πετρίδης Παύλος, *Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη νεότερη Ελλάδα (1844-1936)*, Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1984.

Πετρίδης Παύλος, *Στη συγκυρία της Αβασίλευτης (Από την επάνοδο του Κωνσταντίνου στην έκπτωση των Γκλύξμπουργκ)*, Τυπωθήτω, Αθήνα 1999.

Πετσάλης - Διομήδης Νικόλαος, *Η Ελλάδα των δύο κυβερνήσεων 1916-17*, Φιλιππότη, Αθήνα 1988.

Πιζάνιας Πέτρος, *Οι φτωχοί των πόλεων (η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

Πιπινέλης Παναγιώτης Ν., *Περισσότερον Φώς - Η εθνική μας πολιτική κατά τον πρώτον Παγκόσμιον Πόλεμον*, Αθήνα 1961.

Πλουμίδης Σ. Γεώργιος, «Αντιβενιζελικά φυλλάδια και η πολεμική τους (1910-1935)» στο *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του, Φιλιππότη*, Αθήνα 1980.

Πλουμίδης Σπυρίδων Γ., *Η Ελληνοβουλγαρική κρίση του 1924-1925 (ο πόλεμος της ζωοκλοπής)*, Γόρδιος, Αθήνα 2006.

Πλουμίδης Σπυρίδων Γ., *Η «σιδηρά» δεκαετία – οι εθνικοί πόλεμοι της Ελλάδας (1912-1922)*, Μίνωας Αθήνα 2022.

Πλουμίδης Σπυρίδων Γ., *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης - Ελευθέριος Βενιζέλος και βενιζελισμός 1909-1922*, Πατάκη, Αθήνα 2020.

Πλουμίδης Σπυρίδων Γ., *Τα μυστήρια της Αιγηΐδος (Το μικρασιατικό ζήτημα στην ελληνική πολιτική (1891-1922*), Εστία, Αθήνα 2015.

Ράλλης Ι. Γεώργιος, *Γεώργιος Θεοτόκης – ο πολιτικός του μέτρου*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα χ.χ.

Ρέντης Κωνσταντίνος, *Η εξωτερική πολιτική της Ελλάδος μετά την 1η Νοεμβρίου 1920*, Τυπογραφείο Ιωάννου Βάρτσου, Αθήνα 1922.

Ρήγος Άλκης, *Η Β΄ Ελληνική Δημοκρατία (1924-1935) – κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

Ρήγος Άλκης, *Τα κρίσιμα χρόνια (1922-1935), τόμος πρώτος*, Παπαζήση, Αθήνα 1999.

Ριζάς Σωτήρης, *Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού (1915-1922)*, Ψυχογιός, Αθήνα 2019.

Ριζάς Σωτήρης, *Η θέση και ο ρόλος του Προέδρου της Δημοκρατίας στην ελληνική πολιτική, (1924-1935, 1974-1985)*, διδακτορική διατριβή Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 1992.

Ριζάς Σωτήρης, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας – Ο Βενιζέλος, ο αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, Καστανιώτη, Αθήνα 2015.

Ροδάκης Περικλής, *Η Ιστορία της Ελλάδας 20ος αιώνας, τόμος Β΄ 1923-1942*, Γόρδιος, Αθήνα 2004.

Ρούσσος Γεώργιος, *Νεότερη Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΣΤ΄*, Ελληνική Μορφωτική Εστία, Αθήνα 1975.

Ρωμαίος Γιώργος, *Η περιπέτεια του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα, τόμος Β΄ 1915-1940*, Πατάκη, Αθήνα 2011.

Σακελλαρόπουλος Μ. Κωνσταντίνος, *Η σκιά της Δύσεως (Ιστορία μιας καταστροφής)*, Εκάτη, Αθήνα 2009.

Σακελλαρίδου Αρετή, Σαμαρίνης Πασχάλης, Χατζηκωνσταντίνου Ευαγγελία, «Το εγχείρημα κατασκευής οδικών υποδομών στη μεσοπολεμική Ελλάδα μέσα από το παράδειγμα της Σύμβασης Μακρή», στο: *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017.

Σβολόπουλος Δημήτριος, *Ο ιστορικός δισταγμός του 1922 (μια άγνωστη σελίς της Μικρασιατικής Εκστρατείας)*, Αθήνα 1929.

Σβολόπουλος Δημήτριος, *Παναγής Τσαλδάρης (ο κήρυξ της νομιμότητος και ειρηνευτής του λαού)*, Πυρσός, Αθήνα 1946.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Αναφορές στον Ελευθέριο Βενιζέλο*, Καστανιώτη, Αθήνα 2014.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Η απόφαση για την επέκταση της ελληνικής κυριαρχίας στη Μικρά Ασία*, Ίκαρος, Αθήνα 2009.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005.

Σβώλος Αλέξανδρος, *Το νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του πολιτεύματος,* Σάκουλα, Αθήνα 2008.

Σκιάς Ανδρέας, *«Σπυρίδων Π. Λάμπρος», περιοδικό Νέος Ελληνομνήμων (Τόμος ΙΔ΄-Τεύχος Β΄-Δ΄)*, Αθήνα 1920.

Σκιαδάς Ελευθέριος Γ., «Ο Μακεδονομάχος της πένας Ευστράτιος Ι. Ευστρατιάδης», ηλεκτρονικό περιοδικό *Τα Αθηναϊκά*, Αθήνα 20 Μαΐου 1920, https://www.taathinaika.gr/o-makedonomachos-tis-penas-efstratios-i-efstratiadis. Ημερομηνία Ανάκτησης: 15.4.2021.

Σκληρός Γεώργιος, *Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού*, Αλεξάνδρεια 1919.

Σπέντζος Γεώργιος, *Το ζήτημα ασφάλειας της Ελλάδος 1923-1926*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», Χανιά 2020.

Σπυριδόπουλος Αριστοτέλης Ν., *Ευριπίδης Μπακιρτζής, ο αινιγματικός στρατηγός,* Ε.Μ.Ε.Ι.Σ, Σέρρες 2019.

Σταματόπουλος Κώστας, *Περί της Βασιλείας στην σύγχρονη Ελλάδα*, Καπόν, Αθήνα 2015.

Σταματόπουλος Κώστας, *Τατόι – περιήγηση στον χώρο και στον χρόνο*, Καπόν, Αθήνα 2011.

Στεφανόπουλος Στέφανος, *Παναγής Τσαλδάρης (1867-1936)*, Φιλόπουλου, Αθήνα 1954.

Στεφάνου Ε., *Σπυρίδων Λάμπρος (1851-1919)*, Τυπογραφείο πυρσός, Αθήνα 1930.

Σταυρίδη – Πατρικίου Ρένα, «Ο δημοτικισμός του Γεώργιου Καφαντάρη», στο: *Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του 1873-1946, πρακτικά συνεδρίου στο Καρπενήσι, 26, 27, 28 Μαΐου 1988*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1991.

Στρατηγός Ξενοφών, *Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία*, Δαμιανός, Αθήνα 1999.

Συλλογικό έργο, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου (τόμοι Α΄, Β΄, Γ΄, Δ΄) (επιμέλεια Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου)*, εκδόσεις Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2008.

Συλλογικό έργο, Η Ελλάδα στον Μεσοπόλεμο, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017.

Συλλογικό έργο, *Η δίκη των οκτώ και η εκτέλεση των Έξι*, εκδόσεις Ίδρυμα ιστορίας του Ελευθέριου Βενιζέλου, Αθήνα 2010.

Συλλογικό έργο, *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Γιώργος Μαυρογορδάτος, Χρήστος Χατζηιωσήφ, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988,

Συλλογικό Έργο, *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιππότη, Αθήνα 1980.

Συλλογικό έργο, *Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του (1873-1946) (πρακτικά συνεδρίου)*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1991.

Συλλογικό έργο*, Σύντομη Ιστορία της Μαρτυρικής Εκκλησίας των Γ.Ο.Χ. και περί της Αποστολικής διδαχής αυτής, έκδοση Ιεράς Συνόδου Γ.Ο.Χ*, Αθήνα 2015.

Συλλογικό έργο, *Πολιτικοί προσανατολισμοί του Νέου Ελληνισμού*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2012.

Συλλογικό έργο, *Μικρά Ασία – Η δίκη των Έξι*, Μέρμηγκας, χ.χ.

Συλλογικό έργο, *Λωζάννη 1923 (διαχρονικές προσεγγίσεις και εκτιμήσεις)*, επιμ. Γιώργος Γεωργής, Χρίστος Κυριακίδης, Χαράλαμπος Χαραλάμπους, Καστανιώτη, Αθήνα 2017.

Συλλογικό έργο, *Ελλάσονες ποιητές του Μεσοπολέμου – Ανθολογία*, Καστανιώτης, Αθήνα 2015.

Συλλογικό έργο, *Ο Μεταξάς και η εποχή του (επιμ. Θάνος Βερέμης)*, Ευρασία, Αθήνα 2009.

Συλλογικό έργο, *Αθανάσιος Αργυρός - εις μνήμην, (επιμέλεια Τριαντάφυλλος Θεοδωρίδης)*, Αθήνα 1955.

Συλλογικό έργο, *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν Βοβολίνη, Τόμοι Α΄, Β΄, Δ΄, Ε΄*, Εκδόσις Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως, Αθήνα χ.χ.

Συλλογικό έργο, *Δοκίμιο ιστορίας του Κ.Κ.Ε. 1918-1939, τόμος Α2*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2019.

Συλλογικό έργο, *Πρόεδροι Βουλής, Γερουσίας και Εθνοσυνελεύσεων 1821-2008*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2009.

Συλλογικό έργο, *Ο Βενιζελικός κίνδυνος*, εφημερίδας ΣΚΡΙΠ, Αθήνα 1921.

Συντομόρου Γαβριήλ Ν., *Η Θεσσαλονίκη στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και η γενικότερη ελληνική εμπλοκή*, Ζήτρος, Αθήνα 2016.

Συρίγος Άγγελος, *Ελληνοτουρκικές σχέσεις*, Πατάκη, Αθήνα 2018.

Συρίγος Άγγελος, Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Μικρασιατική Καταστροφή: 50 ερωτήματα και απαντήσεις*, Πατάκη, Αθήνα 2022.

Σφέτας Σπυρίδων, *Όψεις της βουλγαρικής κατοχής στην Ανατολική Μακεδονία (1916-1918)*, Επίκεντρο, Αθήνα 2020.

Τεγόπουλος Σάββας, *Η πολιτική θεματολογία των πολιτικών αναμετρήσεων 1923-1936*, διδακτορική διατριβή Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2013.

Τζανακάρης Βασίλης, *Εις Θάνατον! – Η δίκη και η εκτέλεση των Έξι μέσα από τα πρακτικά, τα παραλειπόμενα και τα ψιλά των εφημερίδων*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2010.

Τζανακάρης Βασίλης, *Στο όνομα της προσφυγιάς (από τα δακρυσμένα Χριστούγεννα του 1922 στην Αβασίλευτη Δημοκρατία του 1924)*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2009.

Τζανακάρης Βασίλης, *Φώτης Γιαγκούλας ο απέθαντος και άλλες ληστρικές ιστορίες*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2013.

Τζανετάκος Πιέρρος Ι., Ο δρόμος προς την Μικρασιατική Καταστροφή μέσα από το αρχείο του Στρατηγού Δαγκλή, στο «*κ΄ η Ανατολή του αιμάτου σιντριβάνι» (Μικρασιατική εκστρατεία 1919-1922 – αιτίες και συνέπειες μιας καταστροφής)*, Γκοβόστης, Αθήνα 2022.

Τζερμιάς Παύλος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολυτάραχη εποχή του*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2014.

Τζιομάκης Χρήστος, *Πολιτικοί μετασχηματισμοί στη δεκαετία του 1910: Το Κόμμα των Εθνικοφρόνων του Δημήτριου Γούναρη*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2018.

Τούντα–Φεργάδη Αρετή, «Η άποψη του ελληνικού Τύπου για την εγκαθίδρυση της προσωρινής κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, τόμος 18, Αθήνα 2017.

Τούντα–Φεργάδη Αρετή, *Η δανειακή ελληνική εξωτερική πολιτική (η περίπτωση του δεύτερου προσφυγικού δανείου 1926-1928)*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2009.

Τούντα–Φεργάδη Αρετή, *Θέματα ελληνικής διπλωματικής Ιστορίας (1912-1934)*, Παρατηρητής, Αθήνα 1986.

Τρίκκας Τάσος, *Εργατικό κίνημα και Μεσοπόλεμος*, Εύμαρος, Αθήνα 2021.

Τσάκωνας Δημήτριος, *Επίτομη Ιστορία της Νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Κάκτος, Αθήνα 1999.

Τσάκωνας Δημήτριος, *Ιδεαλισμός και μαρξισμός στην Ελλάδα*, Κάκτος, Αθήνα 1988.

Τσάκωνας Δημήτριος, *Λογοτεχνία και κοινωνία στον Μεσοπόλεμο*, Κάκτος, Αθήνα 987.

Τσιριγώτης Διονύσιος, *Η ελληνική στρατηγική στη Μικρά Ασία (1919-1922)*, Ποιότητα, Αθήνα 2010.

Τσίρος Νικόλαος, *Κράτος, εξουσία, κοινοβουλευτικό σύστημα σε θεσμική και πολιτική κρίση (Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η λειτουργία του πολιτεύματος 1914-1920)*, Σάκκουλα, Αθήνα 2000.

Τσιρώνης Θεοδόσιος, *Ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1912-1940)*, διδακτορική διατριβή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2007.

Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος, *Ιβάν Τσέρμσκι και άλλα διηγήματα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2020.

Τσίχλης Βασίλειος, *Μικρασιατική εκστρατεία και αναγκαστικό δάνειο*, Νόβολι, Αθήνα 2010.

Τσοκόπουλος Γεώργιος, *Ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος ΙΒ΄*, Τυπογραφεία Παπαπαύλου, χ.χ.

Τσούγκος Δημήτριος, *Οι οικονομικοί μας ηγέται*, Τυπογραφείο Αλευρόπουλου, Αθήνα 1932, http://archive.veniaminlesviossociety.gr/content/documentfiles/1/00153/012_opt.pdf, ημερομηνία ανάκτησης 20 Νοεμβρίου 2020).

Φερεντίνος Γεώργιος, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, τόμος 2ος: 1920-1922*, Νέα Θέσις, Αθήνα 2012.

Φερεντίνος Γεώργιος, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, τόμος 3ος: 1922-1930*, Νέα Θέσις, Αθήνα 2012.

Φέσσας Δημήτριος, *Η υπόθεση του δεύτερου υποβρυχίου, ένα επεισόδιο της εποχής του διχασμού*, Καπόν, Αθήνα 2016.

Φουράκης Παναγιώτης, *Περικλής Αργυρόπουλος ο θεμελιωτής της ναυτικής ισχύος*, Ταλώς, Αθήνα 2008.

Φωτιάδης Εμμ. Κωνσταντίνος, *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου* (2ος τόμος), Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 2004.

Χαραλαμπίδης Μενέλαος, «Από τα πελατειακά δίκτυα στη συλλογική δράση. Η εμφάνιση του Κομμουνιστικού Κόμματος στις προσφυγικές ανατολικές συνοικίες της μεσοπολεμικής Αθήνας», στο: *Η Ελλάδα στον Μεσοπόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017

Χαρίτος Χαράλαμπος, *Η γαλλική κατοχή της Θεσσαλίας με τη ματιά των ξένων (1917)*, Ήβη, Βόλος 2018.

Χατζηβασιλείου Ευάνθης, «Salus populi suprema lex: εσωτερική σύγκρουση και διεθνείς σχέσεις, 1915-1916», στο: *Η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης – Η κορύφωση της σύγκρουσης δύο κόσμων*, Πρακτικά Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 2017.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου Αιώνα – Μεσοπόλεμος 1922-1940, τόμος Β2*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2000.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου Αιώνα – Μεσοπόλεμος 1922-1940, τόμος Β1*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002.

Χουρμούζιος Χριστόδουλος, *Τα κατά την 18η και 19η Νοεμβρίου 1916 και επέκεινα*, Τυπογραφείον Εσπερίας, Λονδίνο 1919.

Χρηστοβασίλης Χρήστος, *Διηγήματα από τα χρόνια της σκλαβιάς*, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 1996.

Χουρχουλής Διονύσης, *Θεμιστοκλής Π. Σοφούλης,* Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2014.

Χριστοδουλάκη Όλγα, «*Η τραπεζική Μεταρρύθμιση και η ίδρυση της τράπεζας της Ελλάδος»,* στο*: Ιστορία της Ελλάδας του 20ου Αιώνα – Μεσοπόλεμος 1922-1940, τόμος Β1,* Βιβλιόραμα, Αθήνα 2000.

Χριστοδούλου Λουκάς Π., *Οι εκλογές στη Νέα Ιωνία (1923-1975)*, Κέντρο Μικρασιατικού Πολιτισμού Νέας Ιωνίας, Αθήνα 2016.

Χριστοπούλου Μαριάννα, *Δημήτριος Γούναρης*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2017.

Χριστοπούλου Μαριάννα, «”Φερόμεθα πρὸς τὴν πτέρναν τοῦ ἐθνικοῦ Ἐξωμότου…”. Η ρητορική του αντιβενιζελικού κόσμου για το κίνημα της Εθνικής Άμυνας και την Προσωρινή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης», στο *Η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης – Η κορύφωση της σύγκρουσης δύο κόσμων*, Πρακτικά Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 2017.

Χριστουλάκης Χρήστος, *Ψυχολογική και πολιτική κριτική - Ποιος πραγματικώς είνε ο Βενιζέλος*, Τυπογραφείο Π. Α. Πετράκου, Αθήνα 1916.

Χρονόπουλος Δημήτρης, *Δημήτριος Γούναρης*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα χ.χ.

Ψαλιδόπουλος Μιχάλης, *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι – συμβολή στην ιστορία της οικονομικής σκέψης του Μεσοπολέμου*, διδακτορική διατριβή Παντείου Πανεπιστημίου, Αθήνα 1987.

Ψαλιδόπουλος Μιχάλης, *Ιστορία της Τράπεζας της Ελλάδος (1928-2008)*, Τράπεζα της Ελλάδος, Κέντρο πολιτισμού και τεκμηρίωσης, Αθήνα 2014.